Mirosław Krajewski

LEKSYKON DZIEJÓW EDUKACJI

LEKSYKON DZIEJÓW EDUKACJI

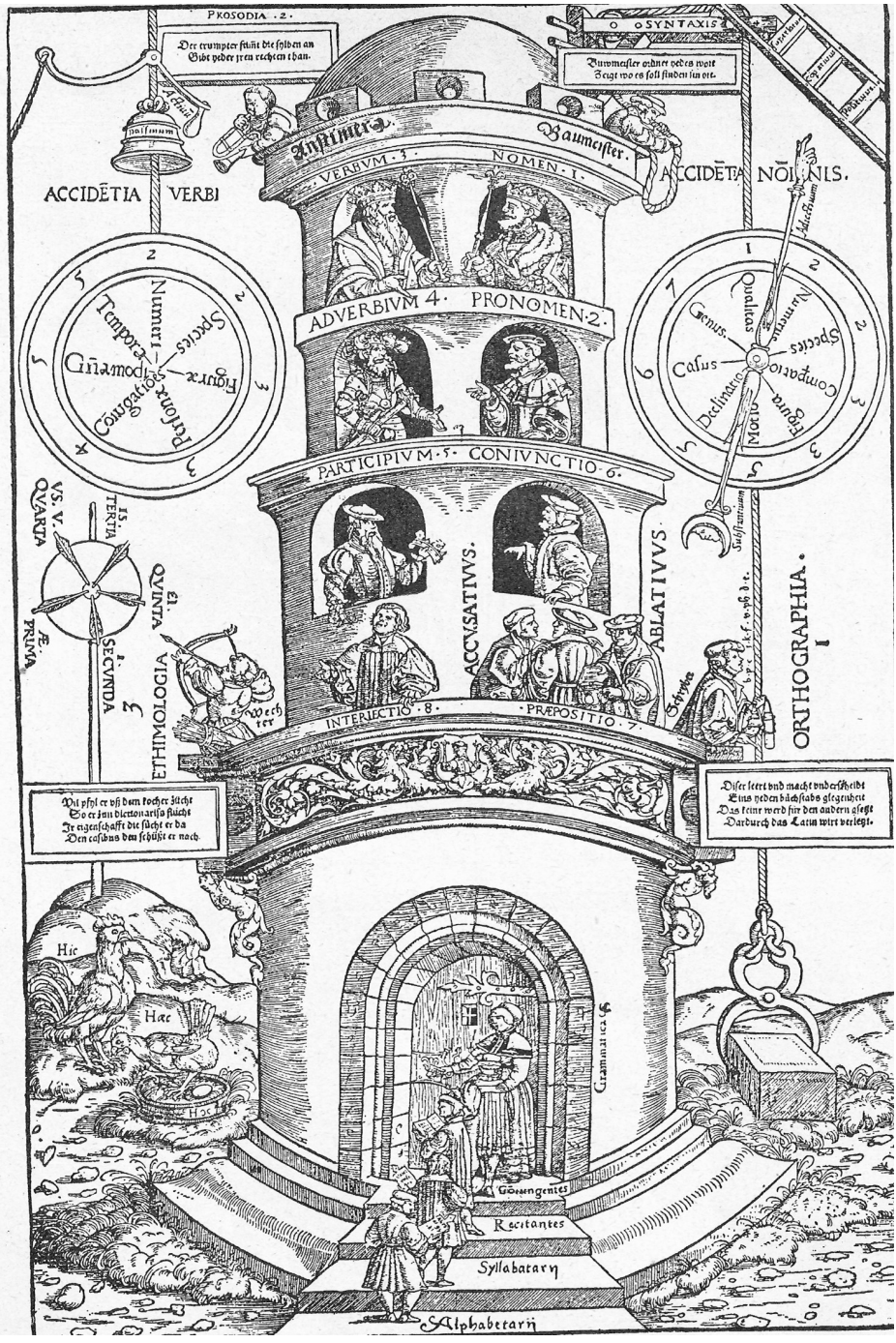

Wieża gramatyki łacińskiej. Drzeworyt Walentego Boltza, Zurych 1548,
(w:) *Źródła do historii wychowania. Wybór*, cz. 1: *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII,*
wybór i opr. S. Kot, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane 1929, ryc. 34.

Mirosław Krajewski

LEKSYKON DZIEJÓW EDUKACJI

Z PRZEWODNIKIEM BIBLIOGRAFICZNYM

Ludzie – instytucje – koncepcje

Płock 2010

Recenzenci:

prof. dr hab. Ryszard Parzęcki
prof. dr hab. Marian Pawlak

Skład i opracowanie typograficzne
P. H.-U. Multikram Rypin

© *Copyright by* Mirosław Krajewski, 2010

ISBN 978-83-60662-25-0

Wydanie pierwsze

Wydawca
Wydawnictwo Naukowe NOVUM Płock ul. Wyszogrodzka 22A

Publikację finansowo wsparła
Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku
oraz Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Na okładce:
Medal Sapere auso ku czci ks. Stanisława Konarskiego

Żadna część tej książki nie może być powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych bez pisemnej zgody autora.

„(...) do dziś jeszcze mądrość nasza cała
składa się z greckiej, rzymskiej
i tej co w Kościele (...)”.
Cyprian Kamil Norwid (1821-1883),
Do Walentego Pomiana

Wprowadzenie

Przygotowanie i opracowanie encyklopedii, bądź słownika ma swoje naukowe określenie, jakim jest leksykografia. Jak podkreślił wybitny polski leksykograf, Władysław Kopaliński (1907-2007), *leksykon* (od gr. *leksikón* – wyrazowy, *lèksis* – wyraz, *lègein* – mówić; łac. *lexis* – słowo, wyraz) jest to rzeczowy słownik encyklopedyczny, alfabetyczny zbiór wyrazów z objaśnieniami etymologicznymi i rzeczowymi. W leksykonie przy hasłach podaje się niekiedy literaturę, czego nie ma w słownikach *sensu stricto*. Tak więc leksykon jest leksykograficzną formą pomiędzy encyklopedią a słownikiem. Ta dziedzina aktywności naukowej i wydawniczej w Polsce ma długą i owocną tradycję. Gorzej przedstawiała się do niedawna leksykografia w zakresie nauk pedagogicznych jako dyscypliny metahumanistycznej. Z końca XIX stulecia i pierwszej połowy XX można wymienić jedynie udane przedsięwzięcia, takie jak: *Encyklopedia wychowawcza* J. T. Lubomirskiego, E. Stawińskiego, S. Przystańskiego i J. K. Plebańskiego, wydawana w latach 1881-1923, doprowadzona wskutek trudności finansowych tylko do litery „R”; *Podręczna encyklopedia pedagogiczna* dra F. Kierskiego z 1925 r. oraz trzytomowa *Encyklopedia wychowania* pod redakcją S. Łempickiego, W. Gottlieba, B. Suchodolskiego i J. Włodarskiego, wydawana w latach 1933-1939. Po wojnie leksykografia pedagogiczna była raczej zaniedbana. W 1986 r. wydano *Encyklopedię oświaty i kultury dorosłych*, pod red. K. Wojciechowskiego. Złą passę przerwał dopiero okres transformacji społeczno-ustrojowej. Istotnym przedsięwzięciem wydawniczym było ukazanie się *Nowego słownika* pedagogicznego W. Okonia, który w latach 1975-2007 doczekał się aż dziesięciu wydań. Natomiast w 1997 r. pojawiła się *Encyklopedia pedagogiczna* pod redakcją Wojciecha Pomykało. W latach 2003-2008 ukazało się z kolei siedem tomów obszernej *Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku*, o objętości ponad 8 tys. stron.

Wybitny historyk wychowania prof. Stanisław Kot w podręczniku pt. *Dzieje wychowania. Podręcznik dla seminariów nauczycielskich* (Warszawa 1926, wyd. 2 – 1928, wyd. 3 – 1931), wydanym nakładem Wydawnictwa Gebethnera i Wolffa, wskazał, iż historia wychowania jest integralną częścią szeroko pojmowanych dziejów kultury. W ogólnym wykształceniu humanistycznym dzieje kultury, w tym edukacji wydają się wartością nie do przecenienia. Przedmiotem *Leksykonu dziejów edukacji* są dzieje edukacji, przez co rozumiemy szeroko pojętą działalność społeczną, zmierzającą do formowania osobowości i zdolności życiowych człowieka. Człowiek w edukacji jest podmiotem, instytucje społeczne (dom, rodzina, religia, szkoła, placówki i instytucje społeczno-edukacyjne i wychowawcze, oddziaływania zamierzone i niezamierzone i inne), edukują, tj. kształcą i wychowują ten podmiot.

Leksykon dziejów edukacji nie zastępuje żadnej z wymienionych wyżej prac leksykograficznych. Dotyczy to również prac biograficzno-leksykograficznych W. Okonia *Wizerunki sławnych pedagogów polskich* (1993, wyd. 2 – 2000); *Historii wychowania. Słownik biograficzny,* pod redakcją A. Gąsiorowskiego (1994, wyd. 2 – 2002); *Słownika pedagogów polskich,* wydanego w 1998 r. pod redakcją W. Bobrowskiej-Nowak i D. Dryndy; autobiograficznej pracy *Pedagodzy o sobie i pedagogice* pod redakcją A. Bogaja i S. M. Kwiatkowskiego (2003); *Słownika biograficznego historii myśli pedagogicznej* Wiesławy Korzeniowskiej z 2006 r. oraz *Słownika biograficznego polskiej historii wychowania,* który ukazał się w 2008 r. pod redakcją A. Meissnera i W. Szulakiewicz.

Leksykon jest w jakimś sensie rozwinięciem *Chronologiczno-synchronicznego przeglądu powszechnych dziejów edukacji* M. Krajewskiego, który ukazał się na początku 2009 r. W *Leksykonie* czytelnik znajdzie szereg haseł powiązanych ze sobą treściowo, grupujących się wokół określonych instytucji edukacyjnych, np. związanych z edukacją na poziomie wyższym, tj.: adiunkt, akademia, akademik, album, bakałarz, biblioteka, campus, docenci marcowi, docent, *doctor honoris causa*, doktor, doktorant, doktor habilitowany, dyplom, dysputa, dziekan, egzamin, *Gaudeamus igitur*, indeks, instytut, insygnia, juwenalia, licencjat, magister, otrzęsiny, pedel, pensum, podręcznik akademicki, profesor, promocja doktorska, promotor, prorektor, proseminarium, rektor, seminarium, senat, stopnie naukowe, student, stypendium, suplement, uniwersytet, wydział, wykład, żak itp. Dla ożywienia tekstu w wielu hasłach znajdują się odniesienia do myśli wybitnych humanistów, podane w formie bezpośrednich cytowań, a także odwołania do poezji i literatury pięknej oraz uniwersalnej paremiografii. Wszystkie cytaty zostały zaopatrzone w informację o źródle ich pochodzenia i umieszczone wewnątrz hasła, w jego części objaśniającej.

Leksykon składa się z kilkuset haseł i jest adresowany do szerokiego kręgu odbiorców: osób zajmujących się profesjonalnie problematyką edukacji, pedagogów, nauczycieli, studentów, uczniów oraz tych wszystkich, których interesuje filozoficzno-historyczny wymiar kultury i obecność historii myśli pedagogicznej w sferze edukacji. Może się okazać on przydatny nie tylko do studiowania takich przedmiotów, jak: historia wychowania, dzieje wychowania i myśli pedagogicznej na kierunkach pedagogicznych i około pedagogicznych, ale także do innych przedmiotów, np. systemy edukacyjne w Europie i na świecie, polska i europejska myśl społeczno-polityczna, kultura polityczna we współczesnej Europie i na świecie, kultura polityczna Polaków i polskich elit politycznych i inne. Można mieć nadzieję, że okaże się również pomocny na studiach z zakresu filozofii, psychologii, socjologii, politologii a także dla ogólnego wykształcenia humanistycznego, uzyskiwanego w drodze samokształcenia i edukacji permanentnej.

Każde hasło składa się z trzech części: tytułu hasła wraz częścią etymologiczną, jego wyjaśnienia (rozwinięcia) oraz źródeł. Hasło *Leksykonu*, poza hasłami osobowymi (dotyczącymi osób), wyposażone zostało w miarę pełną część etymologiczną (od gr. *etymologia* – analiza, pochodzenie wyrazu, z *étymon* – prawda, dosłowne, pierwotne znaczenie wyrazu, *étymos* – prawdziwy; *lógos* – mowa, słowo). W zdecydowanej większości źródłosłów haseł ma pochodzenie greckie lub rzymskie, bądź greckie i rzymskie, co znakomicie potwierdza motto całego *Leksykonu.* Przykładem, w miarę zupełnym, niech będzie etymologia słów-haseł: „pedagogika" (od gr. *paidós* – dziecko, chłopiec; *agagós* – przewodnik; *paidagógós* – niewolnik opiekujący się dziećmi; *paidagőgikě* – pedagogika, świadoma działalność wycho-

wawcza; od łac. *paedagogo* – wychowywać, uczyć; *paedagogus* – wychowawca, nauczyciel domowy; *pedagogium* – zakład wychowawczy dla młodych niewolników przeznaczonych na paziów, szkoła) oraz „edukacja" (hebr. *jâsar* – wychowywać, kształcić, karcić; łac. *educatio* – wychowanie, wykształcenie; *educator* – wychowawca; *educare* – edukować, wychowywać, kształcić; *e* – wy, *ducere* – wodzić, prowadzić, *dux, ducis* – wódz przywódca).

Źródła do haseł podane zostały z zastosowaniem skrótów (wyjaśnionych na początku pracy) w kolejności alfabetycznej, gdzie np. skrót EPK/I/187 oznacza: *Encyklopedia pedagogiczna* Feliksa Kierskiego z 1923 r., tom pierwszy, strona 187; bądź PPA/I/99-101, S. Wołoszyn, co oznacza: *Pedagogika. Podręcznik akademicki,* t. 1, red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, strony 99-101, tekst autorstwa Stefana Wołoszyna. Hasła zostały przygotowane na podstawie różnych źródeł wiedzy: encyklopedii, słowników, leksykonów, syntez, podręczników i monografii, np. hasło „uniwersytet" zostało zaopatrzone w następujące źródła (w liczbie 16), wykorzystane przy jego powstaniu, a mianowicie: BP/XXXXIV/303-304; BMU/pass.; E/XXVIII/311-322, W. Kryszewski; DTHW/43-47; EPG/XVII/276-277; EPK/II/592-593; KHW/47-48, 320; KSWO/686; LHW/63-70, 204-206; OSP/442; PPA/I/99-101, S. Wołoszyn; PHO/20, 28-30; SŁP/V/494-495; SMTK/1366-1367; SS/510; SWO/752, podanych w kolejności alfabetycznego ujęcia skrótów. Jeśli dane hasło w wydawnictwie encyklopedycznym zaopatrzone zostało w nazwisko autora lub nawet jego inicjały, zostało to również uwzględnione w wykazie wykorzystanych źródeł. W nielicznych hasłach wśród źródeł znajdzie czytelnik witryny internetowe, są to jednak tylko oficjalne strony instytucji edukacyjnych. Dotyczy to głównie uniwersytetów i innych placówek edukacyjnych.

W rozwinięciu hasła dość konsekwentnie zastosowano jego skrót literowy, np. w haśle „hipoteza" fragment jego wyjaśnienia przedstawia się następująco: „*Nie każdy bowiem problem badawczy wymaga postawienia* ***h.*** *roboczych. Za konieczne uznaje się moment współzależności pomiędzy określonymi zmiennymi.* ***H.*** *robocza sprawdzana jest w trakcie badań empirycznych, bądź wcześniejszych badań cząstkowych.* ***H.****, której nie można poddać sprawdzeniu empirycznemu jest tylko atrapą* ***h****. Tak więc badania naukowe powinny zmierzać w kierunku sprawdzenia prawdziwości przyjętej* ***h****., bądź jej falsyfikacji, czyli wykazania fałszywości* ***h.*** *(od łac. falsificatus – sfałszowany)*".

Istotnym elementem hasła są tzw. odsyłacze „→", gdzie np. w haśle „dziecko" mamy odniesienie do innych haseł zawartych w *Leksykonie,* a mianowicie: Salomon, *Stary Testament, Nowy Testament,* Arystoteles, Wergiliusz, Mikołajki, Locke, Pestalozzi, Russo, Owen, Froebel, Montessori, Trentowski, Dawid, Prus, Deklaracja Praw Dziecka, Konwencja o Prawach Dziecka. Źródła użyte do tego hasła, również polecane do rozszerzenia korzystającemu z *Leksykonu,* obejmują 10 pozycji.

Przy biogramach osób, które *sensu stricto* nie zajmowały się wyłącznie działalnością edukacyjną, podkreślono przede wszystkim kwestie związane z tą sferą ich działalności, sygnalizując tylko ich działalnością pozaedukacyjną.

Każdy cytat wewnątrz hasła zaopatrzony został także w źródło, podane oczywiście z użyciem właściwego skrótu, np. w zapisie: „U Szekspira (William Shakespeare, 1564-1616) na pytanie Poloniusza: „*Cóż ty czytasz, mości książę?", Hamlet odpowiada*: „*Words, words, words*", (*Słowa, słowa, słowa*), (*Hamlet,* 2, 2; KSWO/549; SMTK/1199)", co oznacza, że słowa Poloniusza zostały zaczerpnięte, poza dziełem Szekspira, ze strony 549 *Słownika wy-*

razów obcych W. Kopalińskiego oraz ze strony 1199 pomnikowego *Słownika mitów i tradycji kultury* tegoż autora. Wyrażenia i hasła obcojęzyczne zapisane zostały kursywą (drukiem pochyłym). Niektóre hasła posiadają różne znaczenia, zarówno *stricte* edukacyjne, jak też humanistyczne *sensu largo*, stąd każde z nich wyróżniono numeracją rzymską: I, II, III itd., z zastosowaniem kanonu chronologicznego.

Książka może okazać się przydatna do indywidualnych studiów osobom, które w ramach doskonalenia permanentnego, korzystają z różnych, uniwersalnych, a jednocześnie tradycyjnych źródeł wiedzy. Gdy spełni ona zainteresowanie także tego kręgu osób w ramach postulowanego, ogólnego wykształcenia humanistycznego, będzie to dla autora prawdziwą nagrodą. Wydaje się, że żyjemy wciąż w okresie, kiedy polskiej humanistyce, „*towarzyszy bezrefleksyjne przyswajanie obcych układów pojęciowych i mnożenie w tekstach słów obcojęzycznych. Niepokojącym zjawiskiem jest nienawiązywanie do polskich tradycji w zakresie historii wychowania*" (T. Nowacki, 2000). Niewątpliwie miał rację także Wincenty Okoń, gdy w 1994 r. stanowczo sugerował: *„Trzeba się uczyć i na Wschodzie, i na Zachodzie, w innych krajach, ale przede wszystkim twórczo przetwarzać to wszystko, na co nas stać, czyli tworzyć własną myśl pedagogiczną"*.

***

Autor poczuwa się do miłego obowiązku podziękowania Rektorowi Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku i jednocześnie Przewodniczącemu Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, prof. Zbigniewowi Kruszewskiemu za docenienie trudu autora pracy i dofinansowanie kosztów jej opublikowania. Za finansowe wsparcie publikacji, w ramach grantu na badania statutowe, dziękuję także Władzom Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Oddzielnie bardzo dziękuję Recenzentom, profesorom Ryszardowi Parzęckiemu i Marianowi Pawlakowi za uwagi i sugestie, które *Leksykon* zapewne uczyniły bardziej doskonałym.

Wykaz skrótów użytych w leksykonie

abp – arcybiskup
ang. – (z języka) angielskiego
Ap – Apokalipsa św. Jana
arab. – (z języka) arabski (arabskiego)
bp – biskup
bł. – błogosławiony
dosł. – dosłownie
dosł. tłum. – dosłowne tłumaczenie
Dz. U. RP – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Ef – *Ewangelia. List do Efezjan*
fr. – (z języka) francuskiego
G – *Ewangelia. List do Galatów*
gen. – generał
gr. – (z języka) greckiego
hebr. – (z języka) hebrajskiego
hr – hrabia
J – *Ewangelia według św. Jana*
k. – koło (np. miasta)
kard. – kardynał
KEN – Komisja Edukacji Narodowej
1 Kor – *Ewangelia. Pierwszy list do Koryntian*
2 Kor – *Ewangelia. Drugi list do Koryntian*
Ks Kr – *Księga Królewska* (*Starego Testamentu*)
Ks. O – *Księga Ozeasza* (*Starego Testamentu*)
łac. – (z języka) łacińskiego
Łk – *Ewangelia według św. Łukasza*
M – *Ewangelia według św. Marka*
Mdr – *Księga Mądrości (Starego Testamentu)*
Mt – *Ewangelia według św. Mateusza*
MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.
niem. – (z języka) niemieckiego
NMP – Najświętsza Maryja (Maria) Panna
o. – ojciec (ksiądz zakonny)
pass. – passim (w różnych miejscach, z różnych miejsc książki)
PIPS – Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej
płk – pułkownik
pn. – pod nazwą
por. – porównaj
poz. – pozycja (np. w Dzienniku Ustaw)
PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa
Prz – *Księga przysłów* (*Starego Testamentu*)
przekł. – przekład (na język polski)
przeł. – przełożył (tłumaczenie)
pseud. – pseudonim, pseudonimy

Pwt	– *Księga Powtórzonego Prawa* (*Starego Testamentu*)
red.	– redaktor (redakcja)
ros.	– (z języka) rosyjskiego
rozsz.	– rozszerzone (wydanie)
RP	– Rzeczpospolita Polska
RPO	– Rzecznik Praw Dziecka
Rz	– *Ewangelia. List do Rzymian*
s.	– siostra (zakonna)
skr.	– skrót (w skrócie)
ss.	– siostry (zakonne)
śrdw. (łac.)	– średniowieczna (łacina)
st. cerk.	– starocerkiewny (język)
1 Tm	– *Ewangelia. Pierwszy list do Tymoteusza*
2 Tm	– *Ewangelia. Drugi list do Tymoteusza*
1 Tes	– *Ewangelia, Pierwszy list do Tesaloniczan*
t.	– tom
UJ	– Uniwersytet Jagielloński
v.	– vel (albo)
węg.	– (z języka) węgierskiego
wł.	– właściwa (nazwa)
wł.	– (z języka) włoskiego
wyd. pol.	– wydanie polskie (dzieła)
WSP	– Wyższa Szkoła Pedagogiczna
współ.	– współcześnie
z późn. zm.	– z późniejszymi zmianami (ustawa)
zob.	– zobacz (w innym miejscu)
zw.	– zwany (nazywany inaczej)

Wykaz użytych skrótów bibliograficznych zastosowanych w leksykonie

ABC – *ABC chrześcijaństwa. Mały słownik,* przekł. i opr. zbior. pod red. S. Zalewskiego, Wydawnictwo „Verbinum", Warszawa 1999.
Ach – *Aforyzmy chińskie,* wybrał, przełożył z jęz. chińskiego i wstępem opatrzył M. J. Künstler, PIW, Warszawa 1977.
BP – *Britannica. Edycja polska*, red. nacz. J. Wojnowski, t. 1-49, Wydawnictwo „Kurpisz", Poznań 1997-2005.
BMU – Baszkiewicz Jan, *Młodość uniwersytetów,* Wydawnictwo „Żak", Warszawa 1997.
DOP/I – Wroczyński Ryszard, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795,* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, wyd. 2, Warszawa 1996.
DOP/II – Wroczyński Ryszard, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945,* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, wyd. 2, Warszawa 1996.
DSB – Krajewski Mirosław, *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu,* Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Włocławek 2002.
DTHW – Draus Jan, Terlecki Ryszard, *Historia wychowania,* t. 2: *Wiek XIX i XX,* Wydawnictwo WAM, WSF-P „Ignatianum", Kraków 2006.
DWF – Wroczyński Ryszard, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
DWS – Michalik Bożena, *Dzieje wychowania i szkolnictwa w Warszawie stanisławowskiej,* Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2001.
E – *Wielka encyklopedia PWN*, red. nacz. D. Kalisiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 1-31, Warszawa 2001-2005.
Ech – *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność, 2000 lat nadziei*, red. ks. Henryk Witczyk, Wydawnictwo „Jedność", Kielce 2000.
EFW – *Encyklopedia filozofii wychowania,* pod red. Stanisława Jedynaka i Jerzego Kojkoła, Oficyna Wydawnicza Brandta, Bydgoszcz 2009.
EJP – *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II,* pod red. Andrzeja Zwolińskiego, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2003.
EMM- *Popularna encyklopedia mass mediów,* pod red. Józefa Skrzypczaka, Wydawnictwo Kurpisz SA, Poznań 1999.
EOKD – *Encyklopedia oświaty i kultury dorosłych*, pod red. Kazimierza Wojciechowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.
EP – *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku,* red. prow. E. Różycka, t. 1-7, Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2003-2008.
EPG – *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna Wydawnictwa „Gutenberga",* t. 1-22, Wydawnictwo „Gutenberga", Kraków 1929-1937.
EPK – Kierski Feliks, *Podręczna encyklopedia pedagogiczna,* t. 1: A-M, t. 2: N-Ż, Książnica Polska, Lwów-Warszawa 1923.
EPP – *Encyklopedia pedagogiczna*, pod red. Wojciecha Pomykało, wyd. 1, Fundacja „Innowacja", Warszawa 1993.
EPWN – *Encyklopedia popularna PWN*, wyd. 25 zm. i uzup., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

ES – Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana,* ze wstępem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1-4, Wiedza Powszechna 1974.
ESP – *Encyklopedia sztuki polskiej*, słowo wstępne Jan K. Ostrowski, Wydawnictwo Ryszard Kluszczyński, Kraków 2002.
EUE – *Encyklopedia Unii Europejskiej*, pr. zbior. pod red. Konstantego Adama Wojtaszczyka, Wydawnictw Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2004.
HLS – Cytowska Maria, Szelest Hanna, *Historia literatury starożytnej,* wyd. nowe przygotowane pod red. naukową Mieczysława Jacka Mejora, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
HWK – *Historia wychowania,* t. 1, pod red. Łukasza Kurdybachy, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
HWM – *Historia wychowania. Wiek XX,* pod red. Józefa Miąso, wyd. 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.
HWMż – Możdżeń Stefan Ignacy, *Historia wychowania 1918-1945,* Wydawnictwo „Stachurski", Kielce 2000.
HWP – Bobrowska-Nowak Wanda, *Historia wychowania przedszkolnego,* Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1978.
HWS – Marrou Henri-Iréneé, *Historia wychowania w starożytności,* Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969.
HWSB – *Historia wychowania. Słownik biograficzny,* wyd. 2 uzup., pod red. Andrzeja Gąsiorowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.
IW – Krajewska Beata, *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny,* Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2009.
JPII – *Jan Paweł II – wielka księga złotych myśli*, wybór tekstów i red. Katarzyna Nowakowska, Wydawnictwo „Arystoteles", Warszawa 2007.
JPII/DZ – *Jan Paweł II. Dzieła zebrane,* t. 1-14, Wydawnictwo M, Warszawa 2006-2009.
KA-B – *Księga aforyzmów,* wybór i opr. zesp. red. Wydawnictwo „Buchmann" Sp. z o. o., Toruń 2007.
KBP – Krajewski Mirosław, *Badania pedagogiczne w zarysie. Wybór bibliograficzny druków zwartych, czasopism pedagogiczno-przedmiotowych i witryn internetowych z wprowadzeniem,* Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica, Płock 2006.
KC – *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*, ułożona przez Pawła Hertza i Władysława Kopalińskiego, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975.
KDZ- Krajewski Mirosław, *Koryfeusz dobrej Ziemi,* Wszechnica Edukacyjna i Wydawnicza, Rypin 2008.
KEN – Kurdybacha Łukasz, Dobrowolska Mitera Mieczysława, *Komisja Edukacji Narodowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.
KHW – Krajewski Mirosław, *Historia wychowania i myśli pedagogicznej. Zarys wykładu,* Wydawnictwo Naukowe „Novum", Płock 2006.
KDE – Krajewski Mirosław, *Chronologiczno-synchroniczny przegląd powszechnych dziejów edukacji,* WEiW, Bydgoszcz-Rypin 2009.
KJP – *Kto jest kim w Polsce. Informator biograficzny,* edycja 2, edycja 3, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1989, 1993.
KOOP – Krajewski Radosław, *Organy ochrony prawnej. Zarys wykładu,* Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica, Płock 2005.
KotDW – Kot Stanisław, *Dzieje wychowania. Podręcznik dla zakładów kształcenia nauczycieli,* wyd. 3, Warszawa 1931.

KotHW – Kot Stanisław, *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy,* t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII,* t. 2: *Wychowanie nowoczesne, od połowy wieku XVIII do współczesnej doby,* Warszawa 1924, wyd. 2, Warszawa 1934, wyd. 3, Wydawnictwo „Żak", Warszawa 1996.
KP – *Księga przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich, używanych przez pisarzów polskich,* zebrał Leopold Czapiński, Wydawnictwo S. Orgelbranda Synów, Kraków 1892.
KPPN – Krajewski Mirosław, *Piszemy prace naukowe. Vademecum dla studentów i doktorantów,* Dom Wydawczy „Verbum", Rypin 2004.
KrHW – Krasucki Józef, *Historia wychowania,* wyd. pierwsze, WSiP, Warszawa 1985.
KrP – *Korona Polski,* pod red. Andrzeja Nowaka, słowo wstępne Zdzisław Żygulski, Wydawnictwo Ryszard Kluszczyński, Kraków 2000.
KSWO – Kopaliński Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1994.
KT – Krajewski Mirosław, *Tronująca w sercu tej ziemi. Wołanie o powrót do korzeni*, Obory-Rypin 2005.
KW – Rożek Michał, *Wojtyła*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1997.
LHW – Litak Stanisław, *Historia wychowania,* t. 1: *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej,* Wydawnictwo WAM, WSF-P „Ignatianum", Kraków 2004.
LI – Krajewski Radosław, *Leksykon wymiaru sprawiedliwości i ochrony prawa,* Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2007.
LMO – Locke John, *Myśli o wychowaniu,* przekład i wstęp M. Heitzman, Warszawa 2002.
LPH – *Leksykon powiedzeń historycznych,* opr. Maciej Wilamowski, Konrad Wnęk i Lidia A. Zyblikiewicz, rys. Jacek Gawłowski, Wydawnictwo „Znak", Kraków 1998.
LPL – Zblewski Zdzisław, *Leksykon PRL-u*, Wydawnictwo „Znak", Kraków 2001.
LSCh – Michel Feuillet, *Leksykon symboli chrześcijańskich*, tłumaczenie Magdalena Paleń, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2006.
LZM – *Leksykon złotych myśli,* wyboru dokonał Krzysztof Nowak, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
M – *Mowy, które zmieniły świat. Świadectwa przełomowych momentów historii*, wstęp, Simon Seebag Montefiore, przeł. Sławomir Czapnik, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2007.
MLP – Gelmi Josef, *Mały leksykon papieży*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2005.
MP – Wroczyński Ryszard, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, wyd. 2 uzup. i rozsz., Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963.
MPS – Seidler Grzegorz Leopold, *Myśl polityczna starożytności,* Wydawnictwo Literackie, Kraków 1961.
MSŁP – Lubińska Bożena, Nowakowska Hanna, Skorcz Małgorzata, *Mały słownik łacińsko-polski*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Zarządzania, Toruń 1997.
NoE – *Nauki o edukacji*, pod red. R. Parzęckiego, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, Bydgoszcz 2006.
NSO – *Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*, opr. zasad pisowni i interpunkcji polskiej Edward Polański, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
OSF – Blackburn Simon, *Oksfordzki słownik filozoficzny,* red. nauk. Jan Woleński, wyd. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.
OSP – Okoń Wincenty, *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. dziesiąte uzup. i popr., Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2007.

OW – *Oświata i wychowanie. Zbiór przepisów dla pedagogów. Stan prawny na dzień 1 marca 2006 r*., Wydawnictwo Prawnicze „Leges", Kutno 2006.
OWSP – Okoń Wincenty, *Wizerunki sławnych pedagogów,* Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2000.
P – *Polska w latach 1795-1864. Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii,* wybór i opr. Izabella Rusinowa, wyd. 1, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1986.
PHO – Pawlak Marian. *Zarys dziejów oświaty. Skrypt,* Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa, Bydgoszcz 2007.
PBS – Zielińska Iwona, *Metodologiczne podstawy badań społecznych*, WEiW „Verbum", Rypin 2008.
PEPZ – Parzęcki Ryszard, *Podstawy wiedzy o edukacji i poradnictwie zawodowym*, WSHE, Włocławek 1999.
PHW – Miąso Józef, *Wybrane prace z historii wychowania XIX i XX w.,* Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa b. r. w.
PoS – *Pedagodzy o sobie,* red. Andrzej Bodaj, Stefan M. Kwiatkowski, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2003.
PP – *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń polskich,* w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opr. zespół red. pod kier. Juliana Krzyżanowskiego, t. 1-4, PIW, Warszawa 1969-1972.
PPA – *Pedagogika. Podręcznik akademicki,* t. 1-2, red. nauk. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, 2006.
PPO – *Pisma pedagogiczne i oświatowe*, pod red. Mariana Falskiego, Warszawa 1960.
PŚ – *Pismo Święte Starego i Nowego testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 4, Wydawnictwo „Pallottinum", Poznań-Warszawa 1986.
PT – Mickiewicz Adam, *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. Historya szlachecka z 1811-1812* r., z ilustracjami E. M. Andriollego, Lwów b. r. w.
Rch – Yates Timothy, *Rozszerzanie się chrześcijaństwa,* przeł. Tadeusz Szafrański, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2005.
S – Cirlot Juan Eduardo, *Słownik symboli*, przekład Ireneusz Kania, Wydawnictwo „Znak", Kraków 2000.
SAP – *Nowy słownik Fundacji Kościuszkowskiej angielsko-polski*, red. nacz. Jerzy Fisiak, red. tomu A. Adamska-Sałaciak, New York 2003.
SBPHW – *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania,* pr. zbior. pod red. Andrzeja Meissnera i Władysławy Szulakiewicz, Towarzystwo Historii Edukacji, Warszawa 2008.
SE – Długosz-Korczabowa Krystyna, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
SHP – *Słownik szkolny. Terminy i pojęcia historyczne.* Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1990.
SG-P – *Słownik grecko-polski,* na podstawie słownika Zygmunta Węglewskiego opr. Oktawiusz Jurewicz, t. 1: A-K, t. 2:Λ-Ω, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000.
SJP – *Słownik języka polskiego*, red. naukowy Mieczysław Szymczak, t. 1-3, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
SŁ – *Sentencje łacińskie*, opr. Marek Dubiński, wyd. 2, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2004.
SŁP – *Słownik łacińsko-polski,* pod red. Mariana Plezi, t. 1-5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
SM – Seneka Lucjusz Anneusz, *Myśli,* wybrał, przełożył i opr. Stanisław Stabryła, Kraków 2003.

SMTK – Kopaliński Władysław, *Słownik mitów i tradycji kultury,* Oficyna Wydawnicza „Rytm", Warszawa 2003.
SP – *Słownik politologii,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
SPA – *Nowy słownik Fundacji Kościuszkowskiej polsko-angielski,* red. nacz. Jerzy Fisiak, New York 2003.
SPP – *Nowy słownik poprawnej polszczyzny,* pod red. Andrzeja Markowskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
SPH – Sondel Janusz, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Wydawnictwo „Universitas", Kraków 2001.
SPS – *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów,* pod red. Jerzego Bralczyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
SPUWM – *Słownik biograficzny profesorów Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie,* opr. zesp. autorski, Olsztyn 2004.
SS – Markiewicz Henryk, Romanowski Andrzej, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych, wyd*. popr. i znacznie rozsz., Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
SSZ – Bańko Mirosław, Drabik Lidia, Wiśniakowska Lidia, *Słownik spolszczeń i zapożyczeń,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
STP – Kolanowska Ewa, Studencki Wiesław, *Angielsko-polski i polsko-angielski słownik terminów i pojęć używanych w programach współpracy zagranicznej w dziedzinie edukacji,* Krajowa Agencja Programu Sokrates, Warszawa 1997.
SW – Kopaliński Władysław, *Słownik wydarzeń, pojęć i legend XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
SWK – *Słownik wydawcy*, opr. Barbara Kalisz, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 1997.
SWO – Markowski Andrzej, Pawelec Radosław, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych,* Wydawnictwo „Wilga", Warszawa 2001.
ŚB – *Wielki śpiewnik biesiadny*, Wydawnictwo „In Rock", Poznań 2005.
ŚP – *Wielki śpiewnik polski*, red. Ewa Wozowska, Wydawnictwo „In Rock", Poznań 2003.
Św – Day Malcolm, *Wszyscy święci, ich życie i czasy,* Wydawnictwo „G+J", Warszawa 2002.
TZSP – Kuryłowicz Marek, *Słownik terminów, zwrotów i sentencji prawniczych, łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego*, Kantor Wydawniczy „Zakamycze", Kraków 1998.
TŻ – *Wybór tekstów źródłowych do historii wychowania,* cz. 1: *Historia szkolnictwa*, wyboru dokonali Jadwiga Walczyna i Stefan Wołoszyn, PZWS, Warszawa 1962.
W – Krajewski Mirosław, *U źródeł wiedzy i patriotyzmu. Seminarium i Liceum Pedagogiczne w Wymyślinie* (*1867-1969*)*. Szkice do monografii,* Rypin-Wymyślin 2001.
WDW – Wołoszyn Stefan, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, PWN, Warszawa 1964.
WKP – Węcowski Jan, *Kolędy polskie,* Warszawa 2001.
WKZM – *Wielka księga złotych myśli,* opr. haseł i red. Katarzyna Nowakowska, Przedsiębiorstwo Wydawniczo-Handlowe „Arystoteles", Warszawa 2007.
ZDWP – Bobrowska-Nowak Wanda, *Zarys dziejów wychowania przedszkolnego,* cz. II: *Wybór materiałów źródłowych. Materiały pomocnicze dla Zakładów Kształcenia Nauczycieli*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1978.
ZHW – H. Markiewiczowa, *Wybrane zagadnienia z historii wychowania,* t. 1, Warszawa 2001.
ZHWBS – Bartnicka Kalina, Szybiak Irena, *Zarys historii wychowania,* Wydawnictwo Akademickie „Żak", Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, Warszawa 2001.

ZKNH – *Złota Księga Nauk Humanistycznych 2004,* Polski Instytut Biograficzny, Gliwice 2004.
ZKNP – *Złota Księga Nauki Polskiej. Naukowcy zjednoczonej Europy,* Gliwice 2006.
Ź – *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1-3, Kielce 1995-1998.
ŹDW – *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej,* t. 1: *Od wychowania pierwotnego do końca XVIII stulecia*, t. 2: *Od początku wieku XVIII do w. XX*,, t. 3: *Pedagogika i szkolnictwo w XX stuleciu*, wyboru dokonał i opracował Stefan Wołoszyn, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965-1966.
ŹDHK/I – *Źródła do historii wychowania. Wybór,* cz. 1: *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII,* wybrał i objaśnił Stanisław Kot, Nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane (1929), cz. 2: *Od początku w. XVIII do początku w. XX*, w dodatku: *Album ilustracji do dziejów wychowania,* Warszawa 1930.

A

abakus (od łac. *abĺcus* – tablica do liczenia i kreślenia figur geometrycznych), **I.** Najstarszy w Europie przyrząd do rachunków, używany w szkole greckiej i rzymskiej, pierwowzór liczydła. Była to drewniana, bądź metalowa lub marmurowa tabliczka, podzielona pionowymi, równoległymi liniami na szereg pól, gdzie umieszczono jednostki, dziesiątki, setki itd., wyobrażane przez żetony różnych kolorów. W późniejszych wiekach nazwę „abakus" rozszerzono także na inne tablice rachunkowe. Do XVIII wieku stosowany był w Chinach, Japonii i Rosji. **II.** Górna część kolumny architektonicznej. (EPK/I/1; OSP/15; SŁP/I/4; SPS/1)

Abbat John (1805-1877), pedagog amerykański. Do historii edukacji wszedł dzięki niewielkiej książeczce pt. *Matka w domu* (*Mother at home*), ogłoszonej w 1833 r., a poświęconej obowiązkom matki w dziele wychowania. (EPK/I/1)

abecadło, I. Porządek liter w alfabecie. Pojęcie używane przez starożytnych filozofów i mówców. Marek Fabiusz → Kwintylian (ok. 35-ok. 95 n.e.), rzymski → retor, teoretyk wymowy w dziele *O kształceniu* mówcy pisał: „*Nie jestem zwolennikiem przyjętego ogólnie systemu, aby malcy uczyli się naprzód nazw i porządku liter abecadła, bo nie zwraca się uwagi na ich postać zewnętrzną, lecz podąża za pamięcią wprzód działającą*", (ŹHWK/I/84). Rektor Akademii Krakowskiej w latach 1438-1440, Jakub Parkosz napisał traktat o ortografii pt. *Jacobi Parcossii de Żorawice Antiquissimus de Orthographia polonica libellus*, ogłoszony drukiem dopiero w 1830 r. w Poznaniu przez Edwarda Raczyńskiego, gdzie na końcu pomieszczone zostały rymowane prawidła pisowni polskiej, a dla określenia abecadła wyraz „abecado". W XVI wieku dla a. używano określania „obiecadło", np. „*Tak głupia, że azbuki i obiecadła nie umie*", (ES/I/3). Począwszy od XVIII stulecia powszechnie znana była gra towarzyska „w abecadło", którą Łukasz Gołębiowski tak opisuje: „*Kolejno każda z osób przytomnych mówi jak się zowie, skąd jedzie, co przywiozła? Tak na przykład: nazywam się Adam, jadę z Astrachanu, przywiozłem sobie atłas. Podobnież osoba druga, trzecia i wszystkie do gry należące…*", (ES/I/3). Na początku XIX wieku wydano szereg książek do nauki czytania i pisania, które w tytułach zawierało to lub podobne słowa, np. *Abecadlnik gimnastyczny…* z 1807 r. oraz *Abecadło dla młodzieży wszystkich stanów*, wydane nakładem wrocławskiej oficyny wydawniczej Wilhelma Bogumiła Korna. W XIX wieku ułożona została także rymowanka pt. *Abecadło z pieca spadło*, opowiadająca o kolejności liter w polskim → alfabecie, być może w celu ich łatwiejszego zapamiętania. W okresie międzywojennym Julian Tuwim w podobnej konwencji napisał wiersz pt. *Abecadło.*

„*Abecadło z pieca spadło,*
O ziemię się hukło,
Rozsypało się po kątach,
Strasznie się potłukło:
I – zgubiło kropeczkę,
H – złamało kładeczkę,
B – zbiło sobie brzuszki,
A – zwichnęło nóżki,
O – jak balon pękło,
aż się P przelękło.
T – daszek zgubiło,
L – do U wskoczyło,
S – się wyprostowało,
R – prawą nogę złamało,
W – stanęło do góry dnem
i udaje, że jest M", (BP/I/295).

II. Czasopismo wydawane przez Wydawnictwo „Aksjomat" w Krakowie, opracowane zgodnie z podstawą programową dla przedszkoli i oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych, zatwierdzoną rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 26.02.2002 r. **III**. W innym znaczeniu – podstawowe (elementarne) wiadomości z jakiejś dziedziny wiedzy. (DOP/II/44; ES/I/2-3; SPS/1; SS/529; ŹHWK/I/84)

Abelard Piotr (1079-1142), francuski filozof-scholastyk i teolog. Jego bogata twórczość i publiczna działalność nauczycielska wplotły się w życie prywatne: miłość do uczennicy Heloizy, potajemny ślub i zemsta najbliższych jego żony, a następnie skomplikowane życie klasztorne wraz z potępieniem na synodzie w Sens w 1140 r. Jako filozof zasłynął dzięki dialektyce i tendencjom racjonalistycznym w → scholastyce. Był autorem pierwszego traktatu scholastycznego *Sic et non* (*Tak i nie*), (1121-1122) oraz *Komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian (*1885), *Etyka, czyli poznaj samego siebie* (1885), *Rozmowa, między filozofem, Żydem i chrześcijaninem* (1885). Twierdził, że „*czyn sam z siebie nie ma kwalifikacji moralnej, jeno wynika z intencji działającego człowieka*", (E/I/33). W obszernym dziele pt. *Theologia,* występującym w trzech wersjach: *Theologia Summi Boni, Teologia chrześcijańska* i *Theologia Scholarium,* udowadniał jedność natury Bożej i troistość Osób. Pisał także hymny teologiczne, np. *O quanta qualia* (*O jak wielkie i chwalebne są Dni Pańskie*). Jego nauka wywarła duży wpływ na poglądy innych myślicieli, m. in. → Jana z Salisbury, Stefana z Tourmai i Piotra Lombarda. Autobiografia A. pt. *Historia calamitatum* w Polsce ukazała się pod tytułem *Historia moich niedoli* (1952). (E/I/33, M. Boczar; EPK/I/1; EPWN/10; KDE/19; LHW/58; OSF/11; OSP/15; SS/15)

abiturient (od łac. *a-bito* – odchodzić, uchodzić, *abitus* – odejście, *abiturus* – mający odejść), osoba, która ukończyła szkołę, zwłaszcza średnią i otrzymuje świadectwo jej ukończenia; maturzysta przed złożeniem → egzaminu dojrzałości (dopuszczony do matury). (EPK/I/1; OSP/15; SŁP/I/9; SPH/4; SPS/1; SWO/1)

abrewiacja (od łac. *abbbrevatio* – skrót, *abbreviare* – skracać), skrócenia pisowni polskiej, poprzez opuszczenia głosek, „*jako przez zamianę ich figury*". Przypadki te zdefiniował Onufry → Kopczyński w swojej gramatyce, np. wyraz „pater", skracano przez zachowanie pierwszej i ostatniej, tj. „pr" i dodanie nad nimi poziomej kreski. Jak podał Zygmunt Gloger (ES/I/3-4), „*były więc abrewiacje nie tylko oszczędnością materiałów piśmiennych, ale i czasu, co przed wynalezieniem druku, wobec potrzeby rozpowszechniania pisma za pomocą przepisywań, było względem wielkiej wagi*". (ES/I/3-4; KSWO/14)

absolut (od łac. *absolutus* – zupełny, doskonały), pojęcie wywodzące się z filozofii starożytnej, jako pierwszy zastosował je filozof grecki Plotyn (ok. 204-269) w dziele *Enneady*, uznając go za „*będący ponad wszelką doskonałością, szczytem piękna, dobra, prawdy i jedności; był dlań tym, co religie nazywają Bogiem*", (W. Tatarkiewicz, cyt. za: SWO/2). Upowszechnione przez średniowiecznych → scholastyków, a jako pierwszy użył go w odniesieniu do Boga angielski filozof i teolog, św. Anzelm z Cantenbury (1033-1109): „*Nemo intelligens id quod Deus est, potest cogitre quia Deus non est*", (*Nikt rozumiejący, to czym jest Bóg, nie może pomyśleć, że Boga nie ma*). A. oznacza byt samoistny i doskonały. (SŁP/I/17; SPS/2; SS/22,503; SWO/2)

absolutorium (od łac. *absolutorius* – uwalniający, uniewinniający, *absolvere* – zwalniać; *absolutorium* – zwolnienie), **I.** Ukończenie studiów wyższych, po zdaniu wszystkich egzaminów, niezakończone jednak złożeniem egzaminu dyplomowego i uzyskaniem dyplomu. Współcześnie spotykane coraz rzadziej. **II.** Przyjęcie przez jakieś ciało kolegialne sprawozdania z działalności jego organu wykonawczego, np. zarządu i uznania go za prawidłowe. (OSP/15; SŁP/I/17; SPH/8; SPS/2; SWO/3)

absolwent (z łac. *absolvens* – kończący*, absolvere* – niezależny; niem. *Absolvent*), osoba, która ukończyła kurs, szkołę lub uczelnię; wychowanek szkoły lub uczelni, którą sam nazywa często → Alma Mater. (OSP/15; SŁP/I/17; SPS/2; SWO/3)

adiunkt (od łac. *adiunctus* – sąsiedni, związany z czymś, pozostający w związku), **I.** Stanowisko niesamodzielnego pracownika dydaktyczno-naukowego w Polsce, nadawane najczęściej osobom, które uzyskały pierwszy stopień naukowy → doktora. A. jest stanowiskiem wyższym od asystenta i niższym od → profesora. **II.** Tytuł służbowy nadawany w niektórych zawodach, np. w bibliotekarstwie, muzealnictwie, leśnictwie itp. (OSP/17; SŁP/I/64-65; SWO/6)

Ad maiorem Dei gloriam (łac. *Na większą chwałę Boga*), dewiza twórcy zakonu → jezuitów, Ignacego Loyoli (1491-1556); wyrażenie, którym niejednokrotnie swoje dzieła rozpoczynali lub kończyli pobożni autorzy. (ES/I/9; KSWO/18)

adopcja (od łac. *adoptatio* – przybranie, *adoptare* – przyjąć do rodziny), prawne uznanie obcego dziecka za swoje, także jego usynowienie, przysposobienie; przyjęcie do rodziny; przysposobienie osoby podległej cudzej władzy. Największy rozmiar a. osiągnęła w Stanach Zjednoczonych, gdzie w 1960 r. przeprowadzono 130 tys. adopcji, podczas, gdy w tym samym czasie w Wielkiej Brytanii przysposobiono tylko 18 tys., w Niemczech – 8 tys., we Francji – 4 tys. dzieci. Zob. ośrodki adopcyjno-opiekuńcze. (DTHW/202; ES/I/10; OSP/18; SŁP/I/75; SPH/30; SPS/4; SWO/7)

Adorno Theodor W. (1903-1969), niemiecki filozof i socjolog, twórca → pedagogiki antyautorytarnej. Czasy totalitarnego nazizmu spędził na emigracji (1934-1949). W pracy *Prismen. Kulturkrilik und Gesellschaft* (1951) wyraził przekonanie, że „*napisanie wiersza po Oświęcimiu jest barbarzyństwem*", (SS/16). W wydanym w 1996 r. eseju *Wychowanie po Auschwitz* przestrzegał przed barbarzyństwem i przemocą także w wychowaniu, proponując upowszechnienie pedagogiki miłości i tolerancji jako zasadzie odpowiadającej wezwaniu: „wychowania po Auschwitz". Wskazał na istnienie barier, które nie pozwalają jednostce i społeczeństwu budować własnej tożsamości: zanik więzi międzyludzkich, rozpad autorytetów, sprzyjanie tym dyscyplinom sportu, które wyzwalają agresję. Apelował o budowę społeczeństwa równości, wolności i sprawiedliwości, bez ślepego posłuszeństwa. Wychodził z założenia, że dziecko ma dobrą naturę i nie powinno się nim manipulować. Występował przeciwko wykształceniu połowicznemu. Inne prace A.: *Osobowość autorytarna* (1950) oraz *Dialektyka negatywna* (1966). (DTHW/233-274; OSF/13; OSP/18; SS/16)

ad rem (łac. *do rzeczy*), przywołanie uczestnika → dysputy, aby mówił do rzeczy, do sprawy, aby przeszedł do właściwego tematu, bez stosowania dygresji. (ES/I/11; KSWO/18)

afiliacja (od łac. *afficio* – przystąpić do czegoś, przejąć), **I.** Włączenie jednej uczelni w skład innej. **II.** Uznanie (stwierdzenie przynależności) przedstawiciela uczelni związku ze szkołą, którą reprezentuje się, np. w czasie konferencji, sympozjum itp. **III.** Przyjęcie osoby lub organizacji do istniejącego stowarzyszenia. (OSP/19; SŁP/I/112; SPH/41; SPS/5; SSZ/7; SWO/9-10)

Agaton (właśc. Goullieux Joseph), (1731-1797), brat ze zgromadzenia Braci Szkół Chrześcijańskich. Autor dziełka *Dwanaście cnót dobrego nauczyciela* (1785), a mianowicie: powaga, milczenie, pokora, roztropność, mądrość, cierpliwość, powściągliwość, słodycz, gorliwość, czujność, pobożność, wspaniałomyślność. (EPK/I/2)

agraryzm w wychowaniu (od łac. *agrarius* – dotyczący roli), a. jako doktryna pojawił się Niemczech w końcu XIX wieku, przy czym pierwowzoru a. w w. należy szukać w → *Georgikach* Wergiliusza. Zakładał wytyczenie tzw. trzeciej drogi, między kapitalizmem i socjalizmem, poprzez upowszechnienie silnych ekonomicznie rodzinnych gospodarstw rolnych. W wychowaniu a. zakłada samokształcenie i samowychowanie chłopów. (E/I/ 208; SŁP/I/130; SPS/6; SSZ/9)

akademia (od gr. *akademeia,* łac. – *academia*; śrdw. łac. *achademia*), miejsce wykładów i dysput politycznych; szkoła wyższa, także instytucja gromadząca wybitnych uczonych. **I.** Pierwszą akademię (szkołę filozoficzną), na północny-wschód od Aten w gaju platanów i drzew oliwnych (Gaj herosa Akademosa), zwaną później → Akademią Platońską, założył ok. 387 r. p.n.e. → Platon. Przy akademii istniało także muzeum. Później w pobliżu akademii, ale na zewnątrz jej murów, znajdował się grób Platona. W III wieku p.n.e. do Akademii dotarł sceptycyzm, którego pierwszym wyznawcą był kierownik szkoły (scholarcha), Arkesilaos. Akademia przez całe wieki była oszczędzana nawet przez wrogów. Pierwszego uszczerbku doznała w czasie oblężenia Aten przez Sullę, a ostatecznie zlikwidowana w 529 r. przez cesarza rzymskiego Justyniana. **II.** W epoce → Odrodzenia, głównie we Włoszech (Florencja, Mediolan, Rzym), próbowano odrodzić ten typ akademii, nawiązując do tradycji platońskich. Na przełomie XV i XVI wieku we

Florencji istniała *Accademia Platonica,* założona w 1438 r. przez Costimo de Medici. Największy rozwój akademii miał miejsce w XVIII stuleciu (Madryt – 1713, Petersburg – 1724, Kopenhaga – 1742, Lizbona – 1779, Sztokholm – 1786). **III.** W czasach nowożytnych akademią nazywano instytucję zrzeszającą najwybitniejszych przedstawicieli różnych dyscyplin nauki albo sztuk. Niekiedy nazwę tę przyjmują także wyższe uczelnie o określonym profilu specjalistycznym, np. akademia pedagogiczna, akademia medyczna, akademia ekonomiczna, akademia rolnicza itp. Od XVII wieku akademiami nazywano niemal każdą publiczną uczelnię wyższą. **IV.** Wyrażenia „akademia" stosowano także do określenia zbioru wiadomości typu encyklopedycznego. Pisarz polski Benedykt Chmielowski (1700-1763) w latach 1745-1746 wydał dzieło pt. *Nowe Ateny albo Akademija wszelkich scyjencyj pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryjału, idyjotom dla nauki, politykom dla praktyki, melankolikom dla rozrywki erygowana*. **V.** We Francji a. nazywa się okręg administracji szkolnej, obejmujący szkoły wyższe, średnie i początkowe. (E/I239-243, W. Kryszewski; EFW/14; EPG/74; EPK/I/3-4; KHW/314; LHW/158; OSP/20; SMTK/23-24, 801; SPH/10; SPS/7; SS/90, 487; SSZ/9)

Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie, utworzona w 1919 r. jako wyższa uczelnia techniczna o charakterze państwowym, od 1947 r. pod obecną nazwą. Uroczystego otwarcia Akademii dokonał Marszałek Józef Piłsudski w dniu 20 października 1919 r. W 1921 r. posiadała dwa wydziały: górniczy i hutniczy. Organizacja uczelnia oparta została na *ustawie z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*. Na I semestrze w roku akademickim 1921/22 studiowało 267 osób. W latach 1939-1945 gmach główny zajął okupacyjny rząd niemieckiej Generalnej Guberni, a następnie mienie uczelni uległo grabieży i dewastacji. Jedynie dzięki ofiarności pracowników AG-H udało się uratować część księgozbioru. Od 1923 r. nadała kilkadziesiąt → *doktoratów honoris causa*, w tym m. in. w 1923 r. Wojciechowi Korfantemu, w 1934 r. prezydentowi Ignacemu Mościckiemu, w 2000 r. papieżowi → Janowi Pawłowi II. Na koniec listopada 2008 r. w Akademii studiowało ponad 33 tys. studentów i zatrudniała 1.835 nauczycieli akademickich. W 2009 r. Akademia posiadała 15 wydziałów i 2 międzywydziałowe szkoły: Międzywydziałowa Szkoła Energetyki i Międzywydziałowa Szkoła Inżynierii Biomedycznej. (E/I/244; EPK/I/4; http://www.agh.edu.pl)

Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora w Pułtusku (pierwotnie: Wyższa Szkoła Humanistyczna), utworzona decyzją Ministra Edukacji Narodowej z 14 lipca 2004 r. Pierwotnie kształciła tylko na studiach licencjackich, od 1996 r. także na studiach magisterskich, zaś od 2001 r. posiada uprawniania do nadawania stopnia naukowego → doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie „historia". Studia doktoranckie prowadzone są na wydziałach: historycznym i nauk politycznych. Do 2009 r. Akademia nadała 29 doktoratów. Uczelnia posiada dobrą bazę dydaktyczną, m. in. Biblioteka Główna, nosząca imię pierwszego rektora WSH, prof. Andrzeja Bartnickiego, licząca ponad 135 → woluminów. Imię Aleksandra Gieysztora nadano uczelni z dniem 1 października 2006 r. W 2009 r. Akademia posiadała uprawnienia do kształcenia na 12 kierunkach: administracja, archeologia, bezpieczeństwo narodowe, informacja naukowa i bibliotekoznawstwo, kulturoznawstwo, filologia polska, historia, pedagogika, politologia, socjologia, stosunki międzynarodowe, turystyka. Rektorem Akademii jest pierwszy jej prorektor, prof. Adam W. Koseski. Profesorami Akademii są m. in. znani historycy edukacji, profesorowie Kalina Bartnicka i Józef → Miąso. (E/XXII/549-550; http://www.ah.edu.pl; ZKNH/17, 175, 382)

Akademia Krakowska, pierwotna nazwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, założona w 1364 r. w Krakowie. Zob. Uniwersytet Jagielloński.

Akademia Lubrańskiego, niekiedy nazywana także jako Kolegium Lubrańskiego (*Lubranscianum*). Szkoła średnia założona, na wzór uniwersytetu, w Poznaniu w 1519 r. przez biskupa poznańskiego, Jana Godziembę Lubrańskiego (1456-1520). Była szkołą średnią z teologią na poziomie wyższym i z tego powodu zwalczana była przez → Akademię Krakowską. Realizowała szeroki program humanistyczny, a jej ucznio-

wie, wzorując się na → Cyceronie, uczyli się → gramatyki łacińskiej i greckiej, zasad wymowy łacińskiej, geografii, → historii, podstaw prawa rzymskiego, kościelnego i polskiego oraz etyki. Szczególnym uznaniem cieszyła się katedra języka greckiego, głównie po usunięciu jej z Akademii Krakowskiej. Akademia była uczelnią dwuwydziałową: wydział humanistyczny (*facultas liberalium artium*), wzorem innych uczelni stanowił kurs przygotowawczy na wydział teologii i kończył się uzyskaniem niższego stopnia akademickiego, → bakalaureatu. Pierwszymi rektorami A. L. byli: Jan ze Stobnicy (ok. 1470-ok. 1530) i Grzegorz z Szamotuł (1480-1541). Wybitnym nauczycielem grecki był natomiast przybyły z Lipska Krzysztof Hagendorfer (1500-1540). Duże zasługi w utrzymaniu wysokiego poziomu Akademii położył Benedykt Herbest (1531-1598), wybitny teolog, pisarz pedagogiczny, organizator gimnazjów we Lwowie, Krakowie i Skierniewicach. A. L. konkurowała z Akademią Jezuicką w Poznaniu, szczególnie w okresie, kiedy hojnie została doposażona przez biskupa poznańskiego Jana Rozdrażewskiego. W XVII wieku przy Akademii powstała drukarnia, w której wydrukowano co najmniej 150 druków, → podręczników, zbiorów kazań, kalendarzy itp. Uczniem A. L. był m. in. znany poeta polskiego Odrodzenia, Klemens Janicki (1516-1543). W drugiej połowie XVI wieku została włączona w krąg oddziaływań Uniwersytetu Krakowskiego i stanowiła jedną z tzw. kolonii. Wskutek podejrzliwości ze strony kapituły poznańskiej a także wpływu → reformacji, podupadła na znaczeniu i ostatecznie została likwidowana w 1780 r. przez → Komisję Edukacji Narodowej. Wydział humanistyczny włączono do szkoły wydziałowej w Poznaniu, zaś teologię do miejscowego seminarium duchownego. (DOP/I/60-64; E/I/244; EPWN/333, 461; ES/III/150-151; LHW/101-102)

Akademia Medyko-Chirurgiczna w Warszawie, utworzona w 1857 r. Mimo prowadzonej przez Rosjan polityki → rusyfikacji polskiego szkolnictwa, nasilonego po upadku powstania listopadowego 1830-1831, wobec braku lekarzy, została uruchomiona jako uczelnia zawodowa. Od początku cieszyła się dużym zainteresowaniem polskiej młodzieży. (DOP/II/120; DTHW/86)

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, największa i jednocześnie najstarsza uczelnia kształcąca pedagogów specjalnych w Polsce. Jest kontynuatorką utworzonego w dniu 4 lipca 1922 r. przez → Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego → Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, którego twórczynią była Maria → Grzegorzewska. Imię Grzegorzewskiej nadano Instytutowi w 1967 r. ówczesnemu PIPS. Na podstawie *rozporządzenia Rady Ministrów z 2 kwietnia 1976 r.* przekształcona została w Wyższą Szkołę Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej. *Ustawą z dnia 7 czerwca 2000 r.* zmieniono jej nazwę na Akademię Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorszewskiej. Od 1973 r. Uczelnia prowadzi studia magisterskie, a od 1989 r. ma prawo do nadawania stopnia naukowego → doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki. Jako jedyna uczelnia w Polsce prowadzi studia na wszystkich specjalnościach → pedagogiki specjalnej. Profesorami tej uczelni byli m. in. Józefa → Joteyko, Jan Doroszewski i Natalia Hanligiewicz. (BP/XXXXVI/278; EP/I/55-57, J. Lach, VII/602-695, R. Stankiewicz; http://www.aps.edu.pl; OSP/20-21)

Akademia Platońska, szkoła helleńska założona w gaju poświęconym herosowi Akademosowi w ok. 387 r. p.n.e. przez → Platona. Na jej czele stał kierownik, zwany scholarchą. Raz w miesiącu odbywały się uroczyste zebrania wszystkich członków akademii, rozpoczynające się od złożenia ofiar i modlitw. Na zakończenie odbywała się uroczysta biesiada, szczególnie bogata w Dniu Muz. Akademia początkowo zajmowała się problematyką polityki, jednak z biegiem lat zainteresowania jej członków przechodziły również na zagadnienia filozofii i metodologii nauk przyrodniczych. Metodą nauczania była przyjacielska rozmowa ucznia i jego mistrza (nauczyciela), metoda znana w dydaktyce mistrza Platona, → Sokratesa. Akademia przetrwała ponad 900 lat, aż do roku 529, kiedy została zamknięta na polecenia cesarza rzymskiego, Justyniana I Wielkiego. W dziejach Akademii wyróżnia się

trzy okresy: Akademia Starsza, gdy przez 40 lat scholarchą był Platon i jego współpracownicy, którzy dokonali przesunięcia zainteresowań z teorii idei na platońsko-pitagorejską teorię liczb; Akademia Średnia od połowy III w. p.n.e., gdy scholarchą był Arkesilaos z Pitane, kiedy z kolei zmieniono kierunek zainteresowań szkoły z systematyczno-teoretycznego na umiarkowany sceptycyzm; Akademia Młodsza za czasów scholarchatu Filona z Laryssy, kiedy nastąpiło przekierowanie badań na eklektyzm, czego efektem było nawiązanie do szkoły stoickiej. (E/I/247-248, P. Milcarek; ESP132-133). Zob. także akademia; Platon.

Akademia Rakowska, założona w 1602 r. w Rakowie koło Szydłowca, miasteczku fundowanym w 1567 r. przez kasztelana żarnowieckiego, wyznawcę kalwinizmu Jana Sienieńskiego, zwana Atenami sarmackimi. Jeden z silniejszych ośrodków dydaktycznych i kulturalnych → arian, zwanych braćmi polskimi, wzorowana na podobnych uczelniach (szkołach) w Pińczowie i Lewartowie. Z tej ostatniej przejęła spuściznę programowo-organizacyjną. Uczniami Akademii byli synowie ariańskich rodzin szlacheckich i magnackich, a podstawą kształcenia była teologia oraz języki łaciński i francuski. Była to wzorowo zorganizowana pięcioletnia szkoła średnia o pięciu nauczycielach, która podlegała wybieranym przez synod scholarchom, tzw. rektorom, którzy sprawowali nadzór nad → rektorem. Scholarchowie wraz z rektorem stanowili zbiorowy zarząd nad szkołą. Zachowane *Leges Scholae Racovianae* (*Przepisy Szkoły Rakowskiej*) z 1602 r. dotyczyły m. in. praw i obowiązków rektora, → nauczycieli oraz wskazówki do prawidłowego zachowania się uczniów. Szkoła reprezentowała wysoki poziom nauczania, panowała w niej atmosfera tolerancji, stąd przyjmowano do niej uczniów różnych wyznań, pozostawiając im swobodę odbywania własnych praktyk religijnych. Uczono w niej tych samych przedmiotów, co w → Gimnazjum Lewartowskim, zaś tematykę do ćwiczeń retorycznych czerpano z realiów politycznych polskiego życia. Usiłowała wszechstronnie przygotować młodzież do działalności obywatelskiej. Szkoła przygotowywała palestrantów świeckich oraz → alumnów – kandydatów na ministrów ariańskich, powoływanych do prowadzenia zborów braci polskich w miasteczkach i wsiach. W semestrach wyższych prowadzono także wykłady z ekonomii, biologii, historii i „działania publicznego". Wykładowcami Akademii byli magistrowie z Czech, Niemiec, Niderlandów i Włoch. Przy szkole działała drukarnia Sebastiana Sternackiego (?-1635), która drukowała → podręczniki szkolne oraz dzieła filozoficzne i religijne, m. in. *Katechizm rakowski.* W Akademii Rakowskiej, w najbardziej szczytowym okresie jej rozwoju, uczyło się ponad tysiąc uczniów. Najwybitniejszymi rektorami szkoły byli: pochodzący z Niemiec Joachim Stegmann (1595-1633), autor podręcznika *Institionum mathematicorum libri duo* (1630), gdzie jako pierwszy wprowadził ułamki i logarytmy dziesiętne oraz Jan Crel (1590-1633), minister zboru w Rakowie. Akademia upadła w 1638 r. w okresie nasilonej akcji → kontrreformacyjnej, spowodowanej wyjątkowo nikczemnym zachowaniem dwóch palestrantów tej szkoły, którzy obrzucili kamieniami wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa. (DOP/I/153-157; E/I/248, IV/374 – Z. Ogonowski; EP/I/58, 175-176; EPWN/150, 810-811; LHW/126-127, tu jednak data powstania Akademii – 1603; OSP/21; ŹDW/I/314-320)

Akademia Rolnicza w Dublanach, utworzona w 1856 r. przez Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze na bazie Wyższej Szkoły Dublańskiej (1856), skupiająca głównie młodzież ziemiańską, w przeciwieństwie do Studium Rolniczego → Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1878 r. szkołę przejął Wydział Krajowy Galicji. W 1901 r. sejm galicyjski zmienił jej nazwę ze „Szkoły Wyższej" na „Akademię Rolniczą". W roku akademickim 1913/1914 studiowało tam 134 studentów. Po wyzwoleniu została wcielona do Politechniki Lwowskiej jako wydział rolniczoleśny, a wykłady uruchomiono w listopadzie 1919 r. (DOP/II/229; E/I/248; EPK/I/4)

Akademia Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, najstarsza uczelnia artystyczna w Polsce. Utworzona w 1818 r., pierwotnie funkcjonowała jako Szkoła Rysunku i Malarstwa w ramach Oddziału Literatury → Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po usamodzielnieniu się w 1873 r. przyjęła nazwę Szkoły Sztuk Pięknych a jej dyrektorem został wybitny polski malarz

historyczny Jan Matejko (1838-1893), obecny patron uczelni. Skupiała znakomitych twórców, m. in.: Jan Matejko, Leon Wyczółkowski, Stanisław Wyspiański, Józef Mehoffer, Julian Fałat. W okresie okupacji zajęta na Kunstgewerbeschule. W 1945 r. reaktywowała swoją działalność. W 1950 r. ASP oraz istniejący przed wojną Instytut Sztuk Plastycznych, połączono w Akademię Sztuk Plastycznych, jednak w 1956 r. powrócono do poprzedniej nazwy. W 1979 r. przyjęła imię Jana Matejki. W 2009 r. posiadała sześć wydziałów: rzeźby, malarstwa, grafiki, architektury, konserwacji i restauracji dzieł sztuki oraz form przemysłowych. (DOP/II/229; E/I/248; ESP/15; http://www.asp.krakow.pl)

Akademia Umiejętności – zob. Polska Akademia Umiejętności.

Akademia Wileńska, szkoła wyższa założona przez → jezuitów w 1578 z przekształcenia istniejącego tam od 1570 r. kolegium jezuickiego. Jej fundatorem był biskup wileński Walerian Protasiewicz-Szuszkowski. Na czele akademii stał → rektor. Pierwszym rektorem A. W. był Jakub → Wujek. Akademię zatwierdził papież Grzegorz XVIII w dniu 29 października 1579 r. jako *Studium Generale*. Szkoła posiadała trzy wydziały: teologiczny, filozoficzny i studium nauk humanistycznych, a od 1644 r. – wydział prawa, zaś a od 1763 r. – wydział medycyny. Skupiała młodzież z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, z licznych na wschodnich terenach Rzeczypospolitej kolegiów jezuickich. W 1655 r. wraz z miastem została spalona przez wojska rosyjskie. Losy A. W. przedstawił Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej* (t. 1-4: Rzym 1984-1990). (DOP/I/195; EP/II/471, D. Żołądź-Strzelczyk, VII/315, K. Ratajczak; ES/I/24-26, tu data założenia – rok 1579; LHW/143)

Akademia Zamojska, założona przez kanclerza Jana Zamoyskiego, wcześniej ucznia gimnazjum Jana → Sturma i słuchacza Uniwersytetu w Padwie, na podstawie przywileju króla Stefana Batorego z 7 lipca 1578 r., pozostała w zarządzie jezuitów. W akcie erekcyjnym zawarto m. in. spopularyzowane później słowa: → „*Zawsze takie Rzeczypospolite będą, jakie ich młodzieży chowanie*". W dniu 1 maja 1594 r., po zatwierdzeniu fundacji przez papieża Klemensa VIII (1592-1605), pierwszym jej → rektorem został jezuita, ks. Piotr Skarga, a 15 marca 1595 r. pierwsi studenci zostali wpisano do → albumu studentów (*Album studiosorum*). Kształcenie obejmowało cykl od szkoły elementarnej aż po studia wyższe. Na otwarciu uczelni hetman Zamoyski wystąpił z przesłaniem: *„Bądź ty ukochanej mej ojczyzny podporą*", (DOP/I/121). Początkowo szkoła posiadała trzy wydziały: sztuk, prawa i medycyny, a od 1648 r. także teologiczny. Organizacja uczelni była dwustopniowa: stopień niższy (*classes inferiores*), zwany „elementarzami", stanowił wprowadzenie do właściwych studiów wyższych (*classes superiorem, studia publica*). Kurs niższy obejmował trzy klasy (pięć lat), z których druga i trzecia były dwuletnie. Naukę rozpoczynali chłopcy w wieku 7. lat od czytania i pisania według *Ortografii* Jana Kochanowskiego. Po ukończeniu pięcioletniej szkoły niższego stopnia młodzież w wieku 13 lat rozpoczynała kurs akademicki w ramach siedmiu katedr. Pierwsze cztery katedry prowadziły nauczanie w ramach dawnego → *quadrivium.* Założyciel Akademii stawiał sobie za cel humanistyczne przygotowanie wychowanków, a także ich udział w życiu publicznym. W liście do poety i organizatora Akademii, Szymona Szymonowica (1558-1629) w 1593 r. Zamoyski pisał: „*Zgoła chcę, ja mieć scholam civilem, z której wychodziliby tacy, żeby ku pomnożeniu chwały Bożej żyli i Jego K. Mości i Rzeczypospolitej dobrze służyć mogli*", (cyt. za: DOP/I/123). Uczelnia odegrała także ważną rolę w życiu naukowym Rzeczypospolitej. W latach 1594-1800 wydała 704 tytuły wydawnicze, a w latach 1725-1766 wydawała popularne *Kalendarze polskie,* opracowywane przez profesora tej Akademii, heraldyka, matematyka i astronoma, Stanisława Duńczewskiego (1701-1767), autora kompilacyjnego *Herbarza wielu domów Korony i W. Ks. Litewskiego.* W istocie poziomem kształcenia nie dorównała jednak → Akademii Krakowskiej, ani też → Akademii Wileńskiej. Po kasacie → jezuitów, w czasach działalności → Komisji Edukacji Narodowej, uczelnia została przekształcona w Szkołę Główną Litewską. Zlikwidowana po upadku powstania listopadowego, reaktywowana w 1919 r. jako → Uniwersytet im. Stefana Batorego. (DOP/

I/120-125, 196; EPK/I/5-6; ES/I/26-28; N/191; LHW/143-144; LPH/155; OSP/21)

akademicki (od łac. *academia, academicus dies* – akademicki, odnoszący się do akademii), **I.** Uczelniany, reprezentujący wyższy poziom pracy umysłowej i organizacyjnej w zakresie edukacji. **II.** Odnoszący się do „akademii" jako instytucji gromadzących wybitnych uczonych. (PP/I-12; SPH/10; SPS/7; SSZ/9)

akademicki spór, (dyskusja), spór o drobiazgi. (PP/I-12)

akademik (od gr. *Akadĕmica* – gaj Akademosa; nazwa potoczna, właśc. dom akademicki, dom studencki), **I.** Miejsce zakwaterowania studentów w czasie studiów wyższych; rodzaj hotelu studenckiego, będące pod nadzorem najczęściej jednej, niekiedy kilku uczelni z danego miasta. Określenie powstało od nazwy własnej pierwszego domu studenckiego w Polsce, akademika Politechniki Warszawskiej, wybudowanego w latach dwudziestych XX wieku w Warszawie (na Ochocie, przy Placu Narutowicza). Nazwa tego budynku do dziś nie została zmieniona. Akademiki niekiedy są usytuowane w obrębie osiedli akademickich, tzw. → kampusów. Na terenie akademika stosują się takie same przepisy, jak na terenie uczelni wyższej, tzn., iż funkcjonują w oparciu o pewną → autonomię. **II.** W formie przestarzałej a. to → profesor uczelni wyższej, bądź też członek instytucji grupującej uczonych, np. członek → Polskiej Akademii Umiejętności, rzadziej, może na skutek określonej proweniencji, → Polskiej Akademii Nauk. (SWO/13, 354)

akredytacja (od łac. *creditor* – wierzyciel), **I.** Uwierzytelnienie, np. w systemie szkolnictwa wyższego, uznanie poziomu kształcenia wraz z zatrudnianą kadrą naukową, uznane za zgodne z określonymi standardami. Współcześnie akredytację w szkolnictwie wyższym w Polsce prowadzi Państwowa Komisja Akredytacyjna, której zasady działania określa *ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* w art. 48-53. **II.** Procedura związana z objęciem urzędu przez przedstawiciela dyplomatycznego, np. ambasadora czy *chargé d'affaires*. (SE/246-247; SHP/11; SŁP/I/788; SPS/8)

Albert Wielki (*Albertus Magnus*), św. (ok. 1193-1280), dominikanin, filozof i teolog pochodzenia niemieckiego, doktor Kościoła. Był nauczycielem św. → Tomasza z Akwinu, w latach 1245-1248 wykładał na → Uniwersytecie Paryskim. Zasłynął również z tego, iż znał na pamięć całą → *Biblię* i część dzieł → Arystotelesa. Jako pierwszy dostrzegł znaczenie dla chrześcijaństwa grecko-arabskiej myśli filozoficznej. Pozostawał po wpływem → arystotelizmu, neoplatonizmu i augustynizmu. Zajmował się różnymi dziedzinami wiedzy: biologią, anatomią, embriologią, botaniką, chemią, geologią, kosmogonią, optyką i rolnictwem. Teologię uważał za naukę samodzielną, której przedmiotem jest Boska rzeczywistość, rozpatrywana w świetle Objawienia. W dziele *De anima* (*O duszy ludzkiej*) postawił tezę: „*Tabula rasa et plana et polita"* (*Tablica czysta, płaska i gładka*), (SS/17). Posługując się nauką Arystotelesa, ułożył klasyfikację roślin w kolejności od grzybów do roślin kwiatowych, a także systematykę przyrody żywej. Kanonizowany w 1931 r., jest patronem uczonych, przyrodników i górników. Główne prace A. W.: *Summa theologiae (Suma teologiczna), notabene* tytuł użyty także przez św. → Tomasza z Akwinu, *De natura et origine animae, De unitate intellectus contra averoitas* i inne. (E/I/327; KDE/21; LHW/69; OSF/17, tu data urodzenia – ok.1200; SS/17)

album (od łac. *album* – biały kolor, biała tablica, karta), **I.** Spis, rejestr; w wyższej uczelni (także w średniowiecznych uniwersytetach), księga, do której w kolejności przyjęcia wpisywani byli wszyscy studenci (*Album studiosorum*). Numer albumu do dziś jest swoistym znakiem rozpoznawczym studenta. Posługując się nim, student może np. zalogować się na uczelnianej stronie *e-Lerningu.* **II.** W formie przestarzałej ozdobny zeszyt, do którego wpisywano wiersze i sentencje na pamiątkę; rodzaj pamiętnika, współcześnie stosowany jeszcze przez dzieci i młodzież. (KHW/314; SŁP/I/134; SPH/46; SWO/21)

Aleksander de Villa Dei, około 1119 r. napisał *Gramatykę łacińską,* której część stanowiła *Doctrinale*. Był to jeden z najsłynniejszych podręczników w późnym → Średniowieczu. Wierszowany tekst obejmował 2.645 wierszy

i poświęcony był etymologii, składni, akcentowi i figurom retorycznym. *Doctrinale* doczekało się później około trzystu wydań drukowanych. Popularność tego dzieła zjednała autorowi *Gramatyki* tytuł „Arystotelesa gramatyki". W okresie → Odrodzenie dzieło A. spotkało się z ostrą krytyką humanistów i na początku XVI wieku wyszło zupełnie z użycia. (EPK/I/7-8)

Aleksander z Hales, zwany Doktor Niezłomny (*Doctor irrefragabilis*, ok. 1180-1245), angielski filozof i teolog, franciszkanin, jeden z najwybitniejszych → scholastyków. W myśleniu filozoficznym dążył do połączenia neoplatonizmu chrześcijańskiego z elementami → arystotelizmu. Jego teologia wywodzi się głównie z augustynizmu, za punkt wyjścia przyjmuje wewnętrzne doświadczenie człowieka, weryfikowane nauką → *Pisma Świętego*. Związany ze środowiskiem → Uniwersytetu Paryskiego, gdzie wykładał najpierw → sztuki wyzwolone, a potem teologię i zainicjował tzw. szkołę franciszkańską. Zapoczątkował powstawanie tzw. sum teologicznych (*summa*). Jemu właśnie przypisano autorstwo *Summna theologica*. Od 1222 r. żył w ascezie jako zakonnik Minorytów w klasztorze franciszkanów w Paryżu. (E/I/281-282; EPG/I/109; KDE/20; LHW/69)

alfabet (od gr. *alfábetçtos* – alfabet; alfa – pierwsza litera, *bçtos* od *bçta* – druga litera alfabetu greckiego; łac. *alphabetum* → abecadło, alfabet), najtrwalszy sposób utrwalania ludzkiej mowy, uznawany za najważniejszy wynalazek w dziejach cywilizacji ziemskiej. Stanowi zbiór znaków (liter), odpowiadających dźwiękom języka, stąd odróżnia się od innych rodzajów → pisma, np. egipskich → hieroglifów, odpowiadających formom znaczeniowym, ułożony w określonej kolejności. A. ma określony porządek, w przypadku polskiego a. jest to kolejność: A, B, C, itd., stąd nazwa → abecadło. Historia powstania alfabetu nie znajduje odniesienia w konkretnym czasie i miejscu. Większość badaczy uważa, że około 200 lat przed połową drugiego tysiąclecia przed naszą erą utrwaliła się idea stworzenia alfabetu. W końcu drugiego tysiąclecia starej ery, po upadku cywilizacji epoki brązu (Egipcjan, Babilończyków, Asyryjczyków, Hetytów i Kreteńczyków), na terenach Syrii i Palestyny wiodącą rolę przejęli Fenicjanie, Izraelici, Aramejczycy, a na Zachodzie – Grecy. Kultury tych ludów wytworzyły cztery gałęzie alfabetu: kananejski (podzielony później na starohebrajski i fenicki), aramejski (północno-zachodnio-semicki), południowosemicki oraz grecki (starogrecki 24-literowy). Ten ostatni wynaleziony został na początku pierwszego tysiąclecia p.n.e. i wywodzi się z alfabetu fenickiego. Od a. greckiego wywodzą się: alfabet etruski, alfabet łaciński oraz → cyrylica. Najstarsze pismo greckie pisano jeszcze od prawej strony ku lewej. Pragrecki alfabet rozwinął się odmiennie na wschodzie i na zachodzie. Ateńczycy w ramach reformy Euklidesa w 403 r. p.n.e. wprowadzili u siebie a. joński o 24 znakach i niebawem przyjęły to wszystkie szczepy greckie. Zachodniogrecki a. Greków dolnoitalskich przyjęli Etruskowie, Latynowie i inne ludy italskie. W związku z tym powstały różnice pomiędzy a. greckim a a. łacińskim. Ten ostatni wraz z chrześcijaństwem i cywilizacją łacińską przyjęło większość ludów europejskich. Alfabet starohebrajski w okresie niewoli babilońskiej (586-516 p.n.e.) zastąpił a. aramejski. W cywilizacji nieocenione znaczenie posiada a. grecki, bowiem wszystkie współczesne rodzaje pisma wywodzą się z tego alfabetu. A. łaciński wykształcił się w VII w. p.n.e., jednak ekspansja łacińskiej majuskuły rozpoczęła się dopiero w I w. p.n.e. Na ziemiach polskich najstarsze zabytki pisma związane są z kształtowaniem się państwowości, czyli *Dagome iudex* z około 991 r. oraz → bulla papieska z 1136 r.
A. łaciński, składający się z 26 znaków, stał się podstawą większości systemów pisma na świecie, w tym oczywiście a. polskiego, składającego się z 39 znaków, w tym 6 dwuznaków. Dla niewidomych francuski pedagog Louis Braille (1809-1852), sam od trzeciego roku życia pozbawiony wzroku, ułożył specjalny a., zwany a. (pismem) → Braille'a, gdzie litery oznaczone są przy pomocy różnej kombinacji wypukłych punktów na papierze, czyli tzw. pismo dotykowe. (ABC/22; BP/I/295-300; EI/363, / IV/383; EPK/I/8; KSWO/26; OSP/25; SŁ/I/154; SPS/11; SWK/13)

alfabetyzacja I. Proces (program) upowszechnienia (alfabetyzmu), czyli nauki czytania i pisania oraz liczenia w danym kraju lub regionie w celu likwidacji, bądź obniżenia poziomu →

analfabetyzmu jako elementu degradacji kulturowej. A. funkcjonalna to metoda łącząca naukę pisania i czytania ze zdobywaniem przez uczestników kursów, bądź innych sposobów nauki, wiedzy użytecznej do życia i pracy zawodowej. Twórcą teorii alfabetyzacji był brazylijski pedagog, Paulo Freinet (1921-1997). **II.** Ułożenie wyrazów w porządku alfabetycznym. (E/I/363; DTHW/279; KSWO/26; OSP/25; SPS/11)

Alfa i Omega, pierwsza (**Ἀ**) i ostatnia (**Ω**) litera → alfabetu greckiego. W zestawieniu symbolizują „początek i koniec", także – „narodziny i śmierć", alfa i omega życia człowieka stworzonego przez Boga. W → *Biblii* „Alfa i Omega" – to po prostu „Bóg", symbol praprzyczyny. Wypowiada je sam Chrystus, Syn Boży, i przez to ogłasza siebie Początkiem i Końcem:
„*Jam jest Alfa i Omega, mówi Pan Bóg,*
Który jest, Który był i Który przychodzi,
Wszechmogący", (PŚ/Ap 1, 8)
„I rzekł mi:
Stało się.
Jam Alfa i Omega,
Początek i Koniec", (PŚ/Ap 21, 6);
„*Jam Alfa i Omega.*
Pierwszy i ostatni,
Początek i Koniec", (PŚ/Ap 22, 13).
Po śmierci Chrystusa pojawia się symbolicznie z jednej lub z drugiej strony krzyża. W Kościele chrześcijańskim litery te wygrawerowane są na świecy paschalnej, gdzie w czterech polach krzyża znajdują się po jednej cyfrze liczby bieżącego roku, nad krzyżem widnieje właśnie pierwsza litera alfabetu (Ἀ – alfa), pod krzyżem – ostatnia (Ω – omega). W tym znaczeniu często pojawiają się w sztuce romańskiej. Alfa symbolizuje cyrkiel, atrybut Boga-Stwórcy, Omega – z lampą, kojarzona jest z niszczycielskim ogniem Apokalipsy. Podobieństwo cyrkla do pierwszej litery → alfabetu greckiego wskazuje na obraz Boga. (ABC/15, 193; E/I/362; KSWO/26; S/66-67; LSCh/7-8; SPS/11; SWO/23)

Alkuin z Yorku (*Alcuin*, ok. 730-804), anglosaski teolog i filozof, jeden z twórców tzw. renesansu karolińskiego. Wychowanek angielskich benedyktynów, kształcił się w → szkole katedralnej w Yorku, gdzie przyjął święcenia diakonatu. Króla → Karola Wielkiego uczył → siedmiu sztuk wyzwolonych. W 782 r. objął kierownictwo → Szkoły Pałacowej, założonej przy dworze króla Karola Wielkiego. Obok władcy w jej pracach uczestniczyli: Einhard, Teodult, Paweł Diakon, Angilbert, Piotr z Pizy i inni. A. ułożył nowy program nauczania: do kanonu → *quadrivium* dołączył studia z zakresu → *Pisma Świętego*. Przeprowadził reformę → pisma: w miejsce kursywy merowińskiej wprowadził tzw. minuskułę karolińską. Był autorem podręczników: *Ars grammmatica, De dialectica, De ortopraphia, De rhetorica* oraz rozprawy *De vera philosophia* (*O prawdziwej filozofii*), które układał w formie rozmówek ucznia z nauczycielem. Jedną z nich była *Rozmowa szlachetnego królewicza Pipina z mistrzem Alkwinem*:
„Pipinus: *Czym jest litera?*
Alkwinus: *Strażniczką historii.*
P. *Czym jest słowo?*
A. *Wyrazicielem ducha.*
P. *Kto rodzi słowo?*
A. *Język.*
P. *Czym jest język?*
A. *Biczem powietrza.*
P. *Czy jest powietrze?*
A. *Stróżem życia.*
P. *Czym jest życie?*
A. *Radością szczęśliwych, smutkiem nieszczęśliwych, wyczekiwaniem śmierci.*
P. *Czym jest śmierć?*
A. *Nieuniknionym kresem, niewiadomą podróżą, łzami żyjących, testamentu utwierdzeniem, zbójem czyhającym na człowieka.*
P. *Czym jest człowiek?*
A. *Niewolnikiem śmierci, przelotnym podróżnym, gościem na ziemi. (...)*", (ŹHWK/I/110).
Był autorem około 300 listów, które stanowiły cenne źródło do historii epoki. Wydał także lekcjonarz na niedziele i święta oraz mszał (sakramentarz), który stał się bardzo popularny w Europie Zachodniej. Od 796 r. przebywał w opactwie św. Marcina w Tours, gdzie doprowadził do rozkwitu miejscową szkołę klasztorną i zorganizował wzorowe → skryptorium, przekształcając je w uczelnię wyższą. Nauczyciele tej szkoły wkrótce rozeszli się po Europie, wykładali m. in. w słynnych opactwach w Fuldzie nad Wezerą, w Sankt Gallen (Szwajcaria) oraz Chartres pod Paryżem, przyczyniając się do rozwoju ówczesnej nauki. (DWF/62; E/I/401 –

P. Milcarek; EP/II/553-554, J. Półturzycki, VI/269-270, K. Ratajczak; EPK/I/7; DKE/18; LHW/58-59; PHO/27 – Alkwin; podobnie: ŹHWK/I/109, gdzie lata życia – 725-804)

Alma Mater (od łac. *alma, almus* – żywiciel, odżywczy, owocny, żywiący, żyzny, płodny, życiodajny, dobroczynny, błogosławiony, łaskawy, szczęśliwy, *mater* – matka, rodzicielka, źródło dobroci; *Alma Mater* – Matka Żywicielka lub Matka Karmicielka, Matka Karmiąca), **I.** Nazwa przydawana przez Rzymian wielu boginiom przyjaznym ludziom, np. Venus, Cybele i Cerer (bogini zbóż, karmicielki ludów). *Alma Mater* nazywano też ojczyznę (*Mater patriae*), przy czym człon „*mater*" zastępowano niekiedy określeniem „*parens*". W. Kopaliński podaje pewną przypowieść związaną z tym wyrażeniem. Kiedy po śmierci Lukrecji Lucius Brutus udał się do Delf, aby zapytać wyrocznię, który z trzech kandydatów powinien nastąpić po Tarkwiniuszu, miał uzyskać następującą odpowiedź: „*Ten, który pierwszy pocałuje swoją matkę*". W odpowiedzi Brutus natychmiast rzucił się na ziemię ze słowami: „*Całuję Cię, Matko Ziemio*". W nagrodę właśnie on został konsulem. Z kolei Neron (37-68) w pierwszym dniu swoich rządów polecił trybunowi straży, aby uczcić swoją najlepszą matkę (*Optima Mater*), Agrypinę Młodszą, co jednak później nie przeszkodziło mu wydać rozkaz zamordowania jej, (SMTK/21, 742). Określenie to odnosi się również do Ziemi (*terram*), Kościoła (*Ecclesiae*) lub macierzystego miasta, bądź szkoły. Bronisław → Trentowski (1808-1869) w dziele *Myślini* pisał: „*Ziemia nasza pokazuje ślady wielkich wstrząsień i przemian, wyrzuca dziś także ze swego wnętrza góry i wyspy: jeśli atoli ciągle jedną i tą samą matką naszą, alma mater genetrix et nutrix*", (KP/23). **II.** Od → Średniowiecza używana jako podniosła, uroczysta (rzadziej żartobliwa) nazwa uczelni, zwłaszcza → uniwersytetu, bowiem w Średniowieczu uniwersytety spełniały szereg ważnych funkcji opiekuńczych wobec → studentów, np. zapewniały im mieszkanie, a uboższym nawet wyżywienie. Pojawiła się około 1300 r. w dokumentach dotyczących uniwersytetów w → Paryżu i → Oksfordzie. Zwrot używany przez studentów i absolwentów uniwersytetów jako wyraz czci i wdzięczności za doznane dobro w postaci solidnego → wykształcenia, określanego jako pokarm duchowy. Po raz pierwszy tym określeniem nazwana została w przywileju Władysława Jagiełły z 15 czerwca 1400 r. → Akademia Krakowska. → Rektor Akademii Krakowskiej, Mikołaj Dobrocielski (1559-1608) na tę okoliczność użył następującego określenia: „*Komu Akademia Krakowska nie jest matką, temu pewnie jest babką*", (SS/115). Jan Długosz (1415-1480) w *Rocznikach* pisał: „*Proszę i zaklinam duchownych, świeckich i mnichów, szczególniej doktorów, profesorów, studentów naszej Alma Mater uniwersytetu, aby ktokolwiek z nich wedle możności „Roczniki" te moje dalej prowadzić będzie, aby wyschnąć im i zaginąć marnie nie pozwolił*", (KP/22-23). B. Trentowski w *Panteonie wiedzy ludzkiej* zauważył, że: „*filozofia wszystkich umiejętności, nie ujmując nawet teologii, jest rodzicielką, karmicielką i opatrznością. Jest ona alma mater et divina providentia. Bez niej wszystkie nauki i nauk wydziały nie sprawują uniwersytetu. Ona, sama jedna, to już uniwersytet*", (KP/23). Później Uniwersytet Jagielloński określany był jako „*Alma Mater Jagiellonica*". **III.** Obecnie stanowi utarty zwrot, niekiedy nadużywany, odnoszący się do wszystkich → szkół wyższych (wyższych uczelni), a nawet wielce zasłużonych szkół średnich, szczególnie utworzonych w XIX stuleciu (*alma academia*), np. Alma Mater w Wymyślinie (M. Krajewski, *Wymyślińska Alma Mater*, Rypin-Wymyślin 2007). Ryszard Berwiński (1819-1879) w utworze *Don Juan poznański* pisał:

„*Ach! – To westchnienie nie mój bohater,*
Lecz ja wysyłam aż za Styks.
I wzywam ciebie – o! alma mater,
O, Venus, alma genetris", (KC/31).

IV. Zwrot występujący w tytułach niektórych czasopism, np. „Alma Mater Vilnensis. Prace Społeczności Uniwersytetu Stefana Batorego na Obczyźnie", periodyku naukowego ukazującego się w latach 1950-1958 w Londynie, który podejmował prace badawcze środowiska → Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. (EP/I/99-100; EPK/I/9; EPPWN/26; ES/I/41; KC/742; KHW/314; KP/22-23; KSWO/28; OSP/25; SE/318-319; SHP/11; SŁP/I/152, III/451; SMTK/824; SPH/611; SS/115, 503; SSZ/15; SWO/25)

almanach (arab. – *al-munach* – miara, czas; niem. *Almanach*), zbiór, rocznik, jednorazowa publikacja, rzadziej periodyczna, zawierająca materiały z jakiejś dziedziny wiedzy, najczęściej teksty literackie, również krytycznoliterackie różnych autorów. Za pierwszy polski almanach Janina Kamionka-Straszakowa uznaje *Almanach lubelski* K. Umowskiego z 1815 r., a następnie *Kolendy,* wydane w Warszawie w latach dwudziestych XIX wieku przez A. L. Dmuszewskiego. Z 1823 r. pochodzi z kolei *Jutrzenka*, zawierająca utwory znanych poetów romantycznych. (E/I/410-411; SWO/25)

alumn (łac. *alumnus* – wychowanek, wyżywiony, wychowany, *alumno* – żywić, wychowywać), w starożytności dziecko bez rodziców, bez opieki. **I.** W Polsce w XVII i XVIII wieku uczniowie (alumnaci) kształcący się bezpłatnie, utrzymywani przez szkołę. **II.** W krajach anglosaskich mianem alumna określa się studenta wyższej uczelni, np. alumn → Uniwersytetu Harvarda, a nawet → absolwenta. **III.** Najpowszechniej termin ten używany jest do określania studenta → seminarium duchownego. Stosowany od Soboru Trydenckiego (1545-1563), który nakazał biskupom diecezjalnym zakładać i prowadzić seminaria duchowne, przygotowujące do stanu kapłańskiego. Studia w seminarium duchownym trwają najczęściej sześć lat. Seminaria duchowne prowadzą większe zgromadzenia zakonne oraz diecezje. (ABC/15; E/I/441; EP/I-106; EPK/I/9; ES/I/42-43; SŁP/I/101; SSZ/15; SWO/27)

analfabetyzm (od gr. *analphábetos* – nieznający liter; od gr. pierwszych liter alfabetu – *alfa, beta*), brak umiejętności czytania i pisania oraz wykonywania czterech podstawowych działań arytmetycznych u osób powyżej określonego wieku (według kryterium UNESCO granicą jest 15. rok życia, w Polsce dotyczy to dzieci powyżej 10. roku życia). Analfabeta – ten, kto nie umie czytać i pisać. Obecnie wyróżnia się: a. całkowity (zupełny brak umiejętności czytania i pisania), półanalfabetyzm, zwany a. częściowym (brak umiejętności pisania przy jednoczesnej umiejętności czytania), a. wtórny, zwany też a. powrotnym (zanik nabytej wcześniej umiejętności czytania i pisania), funkcjonalny (nieumiejętność wykorzystania słowa pisanego w komunikowaniu się ze światem zewnętrznym), a także informatyczny (nieumiejętność wykorzystania technik informatycznych (komputer, Internet, poczta internetowa itp.). Poziom analfabetyzmu przez polityków oświatowych notowany był już w XIX wieku. Na ziemiach polskich na jego wpływ miała polityka → germanizacyjna i → rusyfikacyjna zaborców. W Królestwie Polskim był on bardzo wysoki wśród chłopów i wynosił: w 1876 r. – 82,5%, 1886 r. – 83%, (DOP/II/138). Bardziej szczegółowe dane dotyczące poziomu analfabetyzmu pochodzą z okresu międzywojennego i powojennego. W 1921 r. było 33,1% analfabetów, w 1931 – 23,1%, po drugiej wojnie światowej – 7,8%; w 1978 r. – 1,2%, w 2000 r. – ok. 0,3%. Najwięcej analfabetów jest w krajach azjatyckich, a następnie w krajach afrykańskich. Według Bogdana Śliwerskiego zasłużonymi w walce z analfabetyzmem na świecie są m. in. Maria → Montessori, twórczyni specjalnej metody alfabetyzacji dzieci i Paulo Freire, twórca programu i metody → alfabetyzacji ludności wiejskiej w północno-wschodniej Brazylii, przedstawiciel tzw. pedagogiki wyzwolenia. Według raportu UNESCO z 2008 r. aż 75 mln dzieci na świecie wciąż nie uczęszcza do szkół. (E/I/560-561, IX/379; EP/I-115; EPK/I/10; KHW/314; OSP/27; SWO/33)

andragogika (od gr. *aner* – mężczyzna, *andros* – dzielny, dorosły, *ago* – prowadzę), dyscyplina pedagogiki zajmująca się teorią kształcenia, wychowania, samokształcenia i samowychowania osób dorosłych. Problemy andragogiczne występują już w myśli filozoficznej → Platona i → Arystotelesa. Za kształceniem przez całe życie wypowiedział się m. in. J. A. → Komeński w *Wielkiej dydaktyce* (1637). Pewne koncepcje andragogiczne widać także w twórczości T. → Morusa, R. → Owena i T. Campanelli. Po raz pierwszy termin ten został użyty przez niemieckiego filozofa Alexandra Kappa w latach trzydziestych XIX stulecia, choć jako oddzielna dziedzina powstała dopiero w latach międzywojennych XX wieku. W twórczości XIX-wiecznych pedagogów na ziemiach polskich zagadnienia a. można spotkać w pracach K. → Libelta w *Pomysłach o wychowaniu ludów* (1841) oraz A. Cieszkowskiego w dziele *O skojarzeniu dążeń* (1843). W drugiej połowie XIX wieku sze-

rzej problemy a. podejmował Ludwik Krzywicki, m. in. w rozprawie *O systemach wykształcenia i o wykształceniu ogólnym.* Początki oświaty dorosłych przedstawiła w 1913 r. Helena → Radlińska w pracy zbiorowej *Praca oświatowa.* W 1918 r. w Londynie założone zostało Światowe Stowarzyszenie Oświaty Dorosłych, a w 1929 r. w → Cambridge odbyła się pierwsza Światowa Konferencja Oświaty Dorosłych. W Polsce wykłady z teorii oświaty i życia kulturalnego dorosłych w 1922 r. podjęła → Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, a w 1937 r. → Uniwersytet Jagielloński. Jako samodzielna dyscyplina → pedagogiki pojawiła się jednak dopiero po drugiej wojnie światowej.
W latach 1949-1997 odbyło się pięć światowych konferencji poświęconych oświacie dorosłych (Elsinore, Montreal, Tokio, Paryż, Hamburg). Współcześnie dzieli się na: a. ogólną, politykę oświatową, organizację instytucji oświatowych i kulturalnych, metody badań, dydaktykę dorosłych, teorię wychowania oraz historię oświaty dorosłych. Za granicę dorosłości, według kryteriów UNESCO, przyjmuje się ukończenie 21. roku życia. (E/II/36; EP/I-124-130; EPP/25-27, K. Wojciechowski; KHW/314; KSWO/35; OSP/29)

Andreae Jan Walenty (1586-1654), teolog luterański, założyciel premasońskiego stowarzyszenia. W 1614 r. został pastorem, a w latach 1620-1638 był superintendentem w Calw. W 1619 r. wydał dzieło pt. *Opis Rzeczypospolitej chrześcijańskiej,* zaś w 1649 r. *Rzeczpospolita chrześcijańska*, gdzie stworzył opis miniaturowej, idealnej gminy protestanckiej, opartej na wspólnej własności. W tej utopijnej gminie (parafii) istniał obowiązek szkolny od siódmego roku życia i to dla obydwu płci, bowiem za innymi utopistami Tomaszem → Morusem i Tomaszem → Campanellą, uważał, że kobieta powinna mieć takie same prawa jak mężczyzna. Program jego szkoły oparł na kształceniu filologicznym oraz – za Campanellą – na przedmiotach matematyczno-przyrodniczych, zaś poznanie na metodzie poglądowej. Ważne miejsce w jego pomyśle szkolnym zajmowało wychowanie religijno-moralne oraz ćwiczenia fizyczne. To pierwsze miały wspierać lekcje etyki, → historii oraz zajęcia szkolnego teatru. A. zadbał również o wygląd budynków szkolnych, które opisał jako przestronne, w pełni higieniczne, wewnątrz ozdobione dziełami sztuki. (E/II/57; KDE/35; LHW/164-165)

andrzejki, zabawy dzieci i młodzieży organizowane w wigilię św. Andrzeja, tj. 29 listopada, połączone z wróżbami dotyczącymi przyszłości uczestników zabawy. Patronem obrzędu jest św. Andrzej (zm. ok. 60 r. n.e.), brat św. Piotra, uczeń Jezusa Chrystusa, apostoł-rybak z Kafarmaun, wędrowny prorok. Według tradycji, za głoszenie nauki Chrystusa, który jako pierwszego powołał na swojego ucznia, poniósł śmierć na krzyżu w kształcie litery X (stąd krzyż św. Andrzeja). Został uznany świętym przez wszystkie kościoły chrześcijańskie. (E/II/42-43; Ech/41-42; SE/519-520; Św/130-131)

Anna Wazówna (1562-1625), córka Jana III Szwedzkiego (Wazy) i Katarzyny Jagiellonki. Do Polski przybyła z bratem Zygmuntem III Wazą i okazała się osobą bardzo wpływową na otoczenie dworu. Interesowała się przyrodolecznictwem i botaniką. Sfinansowała wydanie *Zielnika* Szymona Syreńskiego, największej księgi I Rzeczypospolitej. Była mecenasem uczonych i badań naukowych. W pokrzyżackim zamku Golubiu, który w latach 1616-1623 został przekształcony na rezydencję, gdzie mieszkała, nad Drwęcą założyła ogromny ogród botaniczny. Zmarła w Brodnicy, gdzie jej postać jest szczególnie czczona i popularyzowana (m. in. Pałac Anny Wazówny), bowiem lata 1605-1625, kiedy miasto należało do niej, były okresem wyjątkowej świetności grodu. (E/II/84; ESP/73, 175; SMTK/48)

Anno Domini (łac. *anno Domini* – Roku Pańskiego, w Roku Pańskim; *anno* – przeżyć rok), roku Pańskiego (po narodzeniu Chrystusa, albo nowej ery), często pisany w skrócie: A. D. Skrót występujący szczególnie na inskrypcjach kościelnych i nagrobnych, np. na szczytach bram kościelnych lub nad głównym wejściem do świątyni. (SHP/13; SŁP/I/202; SWO/38; TZSP/14)

antenat (od łac. *ante natus* – przedtem urodzony; *ante* – przed), przodek, najczęściej używany jako „przodek jakiejś rodziny", przy czym przodek, poza którego nie sięga znajomość historii

nazywa się protoplastą. Pojęcie stosowane także w przypadku zbiorów bibliotecznych zgromadzonych przez przodków rodziny. Z pojęciem tym wiąże się bezpośrednio polskie przysłowie: „*Dobre przodki, antenaty, ale lepszy trzos bogaty*", (PP/I-23). (SŁP/I/207; SWO/40)

antropologia (od gr. *anthropos* – człowiek, *logos* – myśl, słowo), dyscyplina nauki zajmująca się opisem człowieka jako gatunku biologicznego, ale także jako twórcy kultury. Termin po raz pierwszy został zastosowany w eseju szwajcarskiego uczonego, E. Chavannesa dla określenia nowej dziedziny nauki, zajmującej się ludzkimi aspektami życia człowieka. Człowiek w a. traktowany jest w trzech kategoriach: biologicznej, etnologicznej i lingwistycznej. Do końca XIX wieku a. zajmowała się głównie kontekstem psychologicznym człowieka. W Polsce pierwsze zainteresowania antropologiczne spotykamy w twórczości XVI-wiecznego profesora → Akademii Krakowskiej, Jana z Głogowa. Jako przedmiot po raz pierwszy w Polsce wykładany był na → Uniwersytecie Jagiellońskim przez J. Majera w latach 1856-1873. W 1874 r. przy → Akademii Umiejętności w Krakowie powstała Komisja Antropologiczna, która wydawała własne czasopismo pt. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej". W 1908 r. powstała Katedra Antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, zaś w 1913 r. Zakład Antropologii i Etnologii we Lwowie. Szerszy rozwój a. nastąpił jednak dopiero po drugiej wojnie światowej. (E/II/125-127, R. Vorbrich; EFW/19-22; EPK/I/12; OSP/31; SP/17)

antyk (od łac. *antiquus* – dawny; *antiqitus* – dawno, w zamierzchłych czasach), **I.** Starożytność grecko-rzymska, najczęściej odnosząca się jednak do starożytnej Grecji. Juliusz Słowacki (1809-1849) w utworze *Beniowski* pisał:
„*A ujrzą, żem jest coś – jak grecki antyk,*
*Lecz panteista trochę i romanty*k", (SS/382).
II. Potocznie – staroć, stary, ale wartościowy przedmiot, głównie rzemiosła artystycznego, mający wartość zabytkową. (E/II/145; SHP/13; SŁP/I/214-215; SSZ/22)

antykwariat (od łac. *antiquus* – dawny, przeszły, stary, starodawny, starożytny), specjalistyczna księgarnia zajmująca się zakupem i sprzedażą starych, wyczerpanych w nakładach książek i innych wydawnictw. (KPPN/194, SŁP/I/214-215; SPS/22)

antypedagogika – zob. pedagogika negatywna

Apuchtin Aleksander (1822-1903), zaciekły rusyfikator → szkolnictwa w Królestwie Polskim, rosyjski kurator → Warszawskiego Okręgu Naukowego w latach 1879-1897. Wraz z objęciem stanowiska kuratora rozpoczął się okres zaostrzonej walki z polskością na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego, zwany → rusyfikacją. A. był przekonany, że „*doczeka chwili, gdy polskie elity wykształcone w rosyjskich szkołach, staną się rosyjskimi*", (cyt. za: DTHW/87). W 1882 r. wprowadził do szkół naukę języka polskiego po rosyjsku i nakaz ten obowiązywał przez 19 lat. W 1884 r. zamknął Polakom dostęp do nauczania przedmiotów klasycznych i → matematyki w → gimnazjach rządowych. W 1885 r. wprowadził język rosyjski jako język nauczania, za wyjątkiem religii i języka polskiego. Na tę okoliczność wypowiedział tego roku takie słowa: „*W przeciągu lat dziesięciu żadna matka nie będzie w tym kraju inaczej do dzieci przemawiać jak po rosyjsku*", (SS/22). A. wprowadził do szkół system donosów i szpiclowania uczniów, który stał się podstawą systemu policyjnego w szkolnictwie. Okres jego urzędowania w Królestwie Polskim w literaturze określa się często jako „noc apuchtinowska". (BP/XXXVII/196-197, R. Grodzki; E/II/189; DTHW/87-88; EP/I/172-173; SS/22)

Aquaviva Klaudiusz (1543-1615), generał zakonu → jezuitów. Uznawany za największego przywódcę tego zgromadzenia. Za jego czasów jako generała (od 1581 r.) liczba zakonników wzrosła z 5 do 13 tys., a liczba prowincji z 21 do 32. Wzywał kler i laikat do korzystania z *Ćwiczeń duchowych* Ignacego Loyoli. W 1584 r. powołał komisję do opracowania struktury organizacyjnej i programowej szkolnictwa jezuickiego, której efektem było *Ratio atque institutio studiorum societatis S.J. (Plan i urządzenie nauk w Towarzystwie Jezusowym)* ogłoszone w 1586 r., a ostatecznie zatwierdzone w 1599 r. (BP/II/120-121; DOP/I/105-106; E/XXIII/256,

S. Wołoszyn, tu jednak inna pisownia: Acqvaviva; KDE/33)

arianie (od łac. imienia *Arianus* – arianin, *arianismus* – arianizm; od imienia *Arius* inaczej – bracia polscy (*Fratres Poloni*), wspólnota religijna, której nazwa pochodzi od imienia aleksandryjskiego kapłana Ariusza (ok. 256-336), podważającego dogmat Trójcy Świętej i zaprzeczającego Boskiej naturze Jezusa Chrystusa. Arianizm, jako koncepcja religijna, został potępiony przez Sobór Nicejski w 325 r. W warunkach polskich najbardziej radykalny odłam polskiej → reformacji, utworzony w latach 1562-1565 z kalwińskiego zboru (wspólnoty) małopolskiego w postaci Zboru Mniejszych Braci Polskich, zwanych arianami. A. odegrali dużą rolę w rozwoju szkolnictwa, m.in. poprzez utworzenie w 1602 r. → Akademii Rakowskiej i → Gimnazjum w Pińczowie. Położyli też duże zasługi w rozwoju drukarstwa i literatury polskiej. Mimo to, oskarżeni zostali o zdradę narodową i w 1658 r., na podstawie uchwały Sejmu Rzeczypospolitej, wypędzeni z Polski. Z tą okolicznością wiążą się przysłowia, m. in.: „*Przebiegły jak arianin*”, „*Zawzięty jak arianin*”. Niepochlebnie wyrażał się o nich także poeta Wespazjan Kochowski (1633-1700):
„*Wender, wender, aryjani*
Wnukowie Belzebuba”, (KC/152). (BP/V/97; E/IV/374, Z. Ogonowski, XXX/306; E/I/248; KHW/314; LHW/121-123, tu data utworzenia Akademii Rakowskiej – 1603; PP/I-26-27; SMTK/57, 131, uważa, że błędnie ich poglądy łączono z doktryną Ariusza; SPH/79; SSZ/27)

„Arka”, pismo poświęcone profilaktyce uzależnień, przemocy w rodzinie, problemom osobowościowym, wydawane od 1999 r. przez Komisję Edukacji w Dziedzinie Uzależnień Fundacji im. Stefana Batorego w Warszawie jako kwartalnik. Artykuły na jego łamach publikują m.in. Ewa Woydyłło i W. Osiatyński. (http://www.batory.org.pl; KBP/80)

artes liberales (od łac. *artes* – artysta; *liberalis* – liberalizm, odnoszący się do wolności; sztuki (nauki) wyzwolone. **I.** Kanon wiedzy utworzony w okresie rzymskim z szerokiego zestawu greckich nauk ogólnych. K. Ratajczak (EP/VI/342) przypuszcza, że jego twórcą był uczony i pisarz rzymski, Marcus Terentinus Warron (116 p.n.e.-27 p.n.e.), który przedstawił go w zaginionym dziele *Disciplinarum libri IX*. Z kolei pisarz rzymski, żyjący w I połowie V wieku, Martianus Felix Capella mówił o „*septem artes liberales”* (siedmiu sztukach wyzwolonych (godnych człowieka). Pojęcie to występuje jednak już u → Platona i → Cycerona, w dziele *O obowiązkach* (1, 50). **II.** W Średniowieczu siedem nauk świeckich, stanowiących podstawę studiów wyższych w kanonie: → *trivium* (stopniu niższym, szkoła trywialna): → gramatyka, → retoryka, → dialektyka oraz → *quadrivium* (stopniu wyższym): arytmetyka, → geometria, astronomia, muzyka. Wykładane we wszystkich rodzajach szkół średniowiecznych: klasztornych, kolegiackich katedralnych. Podziału siedmiu sztuk wyzwolonych dokonał rzymski uczony, → Kasjodor (ok. 490-ok. 583) w połowie VI wieku, zaś ich definicję, opierając się na Capelli, przedstawił Grzegorz z Tours. Około 900 r. komentarze do dziel Capelli przedstawił z kolei Remigiusz z Auxerre, który uważał, że gramatyka powinna być nauką o języku na podstawie komentarzy poetów → Wergiliusza, Stacjusza, Juwenalisa, Terencjusza i Lukiana. Pierwszym encyklopedycznym zestawieniem siedmiu sztuk wyzwolonych było dzieło Teodoryka z Chartres pt. *Haptateuchon*. Retoryka polegała na wyrabianiu umiejętności wypowiedzi na piśmie, a jej podstawą miały być: *O mówcy* → Cycerona i *Kształcenie mówcy* → Kwintyliana. Z kolei dialektyka była nauką logiki, teorii wnioskowania i dowodzenia, jednak z czasem (począwszy od XII wieku) pod wpływem upowszechniania filozofii arystotelejskiej, wprowadzono w jej ramach studia nad filozofią. Z kanonu *quadrivium* arytmetyka była wstępem do nauki komputu, czyli obliczania kalendarza kościelnego, nauką czterech działań, tzw. tabliczki Pitagorasa. Jednak do XIV stulecia używano tylko cyfr rzymskich, bowiem cyfry arabskie nie były szerzej znane. Geometria była przede wszystkim nauką utylitarną, której zastosowanie znajdowano w gospodarce klasztornej, w miernictwie i budownictwie. Zadaniem astronomii było obliczanie Świąt Wielkanocnych, korzystanie z tzw. tablic paschalnych, pozwalających ustalić fazy Księżyca oraz daty świąt ruchomych. Nadto astronomia zajmowała się wróżeniem z gwiazd,

bowiem powszechnie wierzono, iż gwiazdy mają niebagatelny wpływ na życie człowieka. Także muzyka była umiejętnością utylitarną, służyła bowiem praktycznej nauce śpiewu liturgicznego. W oparciu o traktat → Boecjusza *De institutione musica* nauczano teorii związków tworzących harmonię kosmosu, dźwięków i ciała ludzkiego. Całkowity program *artes liberales* wykładano na uniwersyteckim wydziale *artium* i jedynie jego absolwenci mogli potem studiować prawo, medycynę oraz teologię. Stopień *magistri artium* (magistra sztuk) poprzedzał wyższe stopnie naukowe: doktora teologii, prawa, względnie medycyny. Pod koniec → Średniowiecza odchodzono od formuły *artium* na rzecz wydziału filozoficznego. Począwszy od XV i XVI wieku a. l. stał się podstawą kształcenia mieszczan, gdzie obok a. l. wykładano: filozofię, grekę, wiedzę o starożytności, etykę, estetykę. Modyfikowano także zakres programowy poszczególnych nauk, wchodzących w skład kanonu a. l. Ostatecznie w wieku XVIII i w początkach XIX stulecia średniowieczny program a. l. ograniczono do pisania, czytania i rachunków i to na poziomie szkoły trywialnej (elementarnej). (EP/VI/342-343, K. Ratajczak; EPK/II/552; EPWN/47; ES/I/73; KSWO/46; SHP/150; SWO/33; SMTK/616; SS/268; SWO/58)

Arystoteles ze Stagiry (384-322 p.n.e.), uczeń → Platona, wybitny filozof grecki, twórca szkoły filozoficznej, zwanej → Liceum (*Likejon*). Mimo że przez dwadzieścia lat pozostawał w → Akademii Platońskiej najpierw jako uczeń a potem jako nauczyciel, po śmierci mistrza nie został wybrany jej kierownikiem. Po opuszczeniu Aten, w 335 r. w ogrodach nad rzeką Ilissos założył swoją własną szkołę filozofii – Likejon, gdzie wykłady odbywały się na krytej promenadzie, zwanej *peripatos*. Szkoła przez następne dwanaście lat gromadziła wybitnych uczonych z wielu dyscyplin → wiedzy. Przy szkole, zwanej niekiedy Liceum Arystotelesa, istniało także muzeum.
Swoje poglądy na wychowanie A. wyłożył w znanym dziele pt. *Polityka* (księgi 6, 7, 8), (wyd. pol. – 1953) oraz *Etyce nikomachejskiej*. Wychodząc z założenia, iż człowiek jest „*z natury zwierzęciem politycznym*" (istotą polityczną), rozwinął teorię państwa. Uważał, że istnieją dwa podstawowe związki między ludźmi: związek między mężczyzną i kobietą, podejmowany w celach prokreacyjnych oraz pana i niewolnika dla wspólnego przeżycia. Z obydwu związków powstaje ognisko domowe, które tworzą wsie, a następnie wspólnie – *polis*. Sformułował rozmaite typy konstytucji i koncepcję najlepszego państwa. „*Państwo* – zdaniem A. – *należy do tego typów przedmiotów, które istnieją z natury*", (*Polityka* I, 2, cyt. za: SP/22). Człowiek – według A. – istnieje tylko w związku ze zbiorowością i w ramach jej może realizować swoje marzenia. Dlatego powinien kierować się zasadą umiaru i wiązać z nią pojęcie cnoty. „*Szczęście polega na cnocie, a ta zależy od właściwości przyrodzonych, a nadto od odpowiedniego wyrobienia i rozumu, co zdobywa się przez wychowanie. Obywatele stają się moralnymi przez trzy rzeczy: a są niemi: przyrodzenie, przyzwyczajenie, rozum. Bo najpierw trzeba się narodzić człowiekiem a nie innem stworzeniem, a potem zależy też na tym, jakie się ma ciało i duszę*", (ŹHWK/I/34). Człowiek wolny powinien zajmować się tym, co piękne, a więc: gimnastyką, → gramatyką, muzyką i rysunkiem. Oprócz cnót etycznych rozróżniał cnoty intelektualne: mądrość i rozsądek. Opracował system logiki sylogistycznej, w którym z dwu prawdziwych zdań (większej i mniejszej przesłanki), wynika trzecie, równie prawdziwe, tj. wniosek. Stworzył skrajnie bogatą ontologię, czyli teorię przyrody oraz wzajemnych relacji bytów.
Uznawany jest za twórcę pierwszej systematycznej psychologii i prekursora psychologii porównawczej. Za najwyższy cel → wychowania uważał formowanie osobowości wolnego człowieka – *polis*, zapewniające jemu dobre i szczęśliwe życie. W sprawie wychowania sądził, że szkoła powinna być publiczna, obowiązkowa (przymusowa) i prowadzona przez państwo. Państwu powinno zależeć na starannym wykształceniu obywateli, by mogli zastąpić rządzących. „*Nie ulega wątpliwości* – pisał – *że prawodawca powinien zająć się w pierwszym rzędzie wychowaniem młodzieży. Jeśli się tak w państwach nie dzieje, to cierpią na tym ustroje, gdyż obywatele muszą być odpowiednio do każdego ustroju wychowywani. Każda forma ustroju ma przecież swoisty charakter, który zazwyczaj zapewnia jej trwałość, tudzież stanowi zasadniczo o jej rodzaju...*".
W przeciwieństwie do swojego mistrza – Plato-

na, uważał, że dziecko do 7. roku życia powinno wychowywać się w rodzinie. Do 5. roku życia niedopuszczalna jest żadna nauka, a jedynym zajęciem ma być dobra zabawa w miłej atmosferze domu rodzinnego. „*Są mniej więcej cztery przedmioty, których się zwykle naucza: czytanie i pisanie, gimnastyka, muzyka, niektórzy uczą też rysunków*", (ŹHWK/I/38). Należną uwagę poświęcał wychowaniu moralnemu, jednak nie wierzył, aby cnotę można było zaszczepić drogą czysto intelektualnego oddziaływania. Charakter i wola są czymś innym od inteligencji, a wiedza sama nie dyktuje zasad i norm postępowania. Stąd na ukształtowanie charakteru wpływ mają: natura, przyzwyczajenie i rozum. Dusza ma dwie części: rozumną i nierozumną. Ta ostatnia wywołuje w człowieku popędy, pożądliwość, gniew itp. Rozum z kolei nie jest przewodnikiem cnoty. „*Rozum nie jest, jak uczą niektórzy, początkiem i przewodnikiem cnoty – te role spełniają popędy. Najpierw musi się wytworzyć nieświadomy pęd ku temu co szlachetne, a potem dopiero rozum udziela swego przyzwolenia i sądu. Dlatego też popędy skierowane ku cnocie, stanowią lepszy punkt wyjścia niż rozum. Przyzwyczajenie staję drugą naturą*", (KA-B/167), jednak ono nie może być pozostawione bez światła rozumu. W tworzeniu dobrych nawyków bardzo pomocna okazuje się dobra muzyka, która może osłabić złość, wyrabiać rozwagę, czyli łagodzić obyczaje i zmieniać charaktery.

A. stworzył nową teorię dydaktyczno-psychologiczną, łącznie z ustaleniem procesu dydaktycznego. Był zwolennikiem poznania zmysłowego. „*Przedmiotem wiedzy nie jest to, co jest indywidualne, lecz to, co jest ogólne*", (KA-B/167). Proces zdobywania wiedzy następuje w kolejnych etapach: – poznanie umysłowe (postrzeganie przy pomocy zmysłów), – zapamiętywanie (zbieranie wrażeń, dochodzenie do uogólnień), – wewnętrzne przetwarzanie wrażeń (dochodzenie do uogólnień). Poza pięcioma zmysłami postulował istnienie „rozsądku", który jednoczy wszystkie dane zmysłowe. Te trzy stadia uczenia się są dla Arystotelesa podstawą teorii nauczania, która polega na: – przedstawieniu uczniowi odpowiednio dobranego materiału (materiał nie może być banalny, zbyt odległy, nieciekawy itp.), – zapamiętywaniu poprzez częste powtarzanie, które porównał do wyciskania pieczęci, przy czym zdolność zapamiętywania nie musi iść w parze ze zdolnością przypominania sobie wcześniej utrwalonego materiału – wprawianiu ucznia w umiejętność operowania zdobytą wiedzą.

Okres nauki od 7. roku życia dzielił na dwa siedmiolecia pod kierownictwem państwa w szkole publicznej. W pierwszym okresie proponował wychowanie elementarne i muzyczne. W utworze *Retoryka dla Aleksandra* pisał: „*Proszę Cię gorąco, do czego już od dawna Cię zachęcałem, abyś z całą gorliwością zajął się studiami retoryki. Bo tak jak ostoją ciała jest zdrowie, tak ostoją duszy jest wykształcenie. Pod jego przewodnictwem nie potkniesz się nigdy w żadnym przedsięwzięciu, lecz będziesz mógł zachować, że tak powiem, wszystkie swoje zdobycze w stanie nienaruszonym. Jeśli poza tym oglądanie oczami jest już przyjemnością, to jasne widzenie źrenicami duszy jest wręcz czymś cudownym. I jak wódz jest zbawcą dla wojska, tak rozumna mowa, połączona z wykształceniem, jest przewodnikiem życia*", (HLS/84). W dziele *Poetyka* poezję porównywał do → historii, stwierdzając, że jest ona bardziej filozoficzna niż historia. W latach następnych większą uwagę chciał poświęcać wychowaniu fizycznemu. Był jednak przeciwnikiem pracy fizycznej, która „upodla umysł" i ma być przeznaczona wyłącznie dla niewolników. A. wsparł działalność nauczycielską poprzez opracowanie podręczników naukowych dla wielu dziedzin wiedzy oraz zawartymi w *Polityce* praktycznymi wskazówkami wychowawczymi. Słabością jego teorii wychowania jest przyznanie procesu wychowania tylko obywatelom bez udziału w nim niewolników.

Podziw dla dzieła A. wyrażało wielu poetów, w tym m. in. Ignacy Krasicki (1735-1801), który w *Monachomachii, czyli Wojnie mnichów* pisał:

„*O ty, którego żaden nie zrozumiał,*
Gdy w twoich pismach błąkał się jak w lesie.
O ty, nad którym nieraz się świat zdumiał
I dotąd sławi, wielbi, dziwuje się!
O ty, coś głowy pozawracać umiał,
Bądź pozdrowiony, Arystotelesie!
Bożku łbów twardych i próżnej mozoły,
Witaj ozdobo starodawnej szkoły!", (KC/193).

Jego nauka inspirowała myślicieli w następnych wiekach, m. in. → św. Tomasza z Akwinu oraz G.W.H. Hegla. (BP/II/266-269; E/II/349-351, J. Legowicz, W. Kryszewski; EFW/26-

29, L. K.; EP/I-188-190; EPK/16; HLS/83-85; KDE/12; KHW/22-24; KotDW/29-32; LHW/32; OSF/33-34; OSP/27; PPA/I/90-91, S. Wołoszyn; PHO/17-18; SMTK/801; SP/21-25; SS/24-26; ŹHWK/I/34-41)

arystotelizm, filozofia → Arystotelesa oraz następujących po nim szkół filozoficznych, odwołujących się do jego myśli, zarówno w → starożytności, → Średniowieczu, jak i czasach nowożytnych. Idee a. odrodziły się na → Uniwersytecie w Oksfordzie. W Polsce zainteresowanie nauką Arystotelesa sięga końca XIV stulecia, głównie za przyczyną → Akademii Krakowskiej. W XVI wieku nauki Arystotelesa podejmowali m. in. Andrzej Frycz → Modrzewski, Stanisław Orzechowski, Piotr Skarga i Sebastian → Petrycy z Pilzna. Współcześnie naukę Arystotelesa rozwijali m. in. Tadeusz Czeżowski, Tadeusz Kotarbiński, Władysław Tatarkiewicz i o. Mieczysław Albert Krąpiec. (BP/II/269-270; E/II/351, W. Dłubacz, XIV/558-559, XIX/419; KHGW/315; ZKNH/188)

ateizm (od gr. *á* – przeczenie, *theos* – Bóg; *átheos* – bez Boga, bezbożny), pogląd, doktryna nieuznająca Boga (niewiara w Boga) i wszelkich sił nadprzyrodzonych. A stał się składnikiem niektórych systemów filozoficznych. Wyrazem a. jest zaniechanie praktyk religijnych i desakralizacja życia człowieka. Przeciwko a. występował już → Platon w *Prawach.* Za a. wypowiadali się natomiast Epikur i Demokryt. Po raz pierwszy określenia „ateista", tj. „*ten, który twierdzi, ze Bóg nie istnieje*", (SS/214), użył grecki filozof i teolog chrześcijański, doktor Kościoła, → Klemens Aleksandryjski (ok. 150-ok. 215), w dziele *Stromata.* W XIX wieku a. znalazł swoje odbicie w materializmie Karola Marksa i poglądach innych filozofów. Ludwik Feuerbach (1804-1872) uważał, że „*Bóg jest projekcją ideałów człowieka*", (BP/II/331). Ateizm można podzielić na: teoretyczny – negacja istnienia Boga jako ostatecznej przyczyny wszystkiego oraz praktyczny – nieprzestrzeganie zasad wiary. Sobór Watykański II a. nazywa nie tylko niewiarę w Boga, ale także zwątpienie i obojętność religijną. Zaprzeczeniem a. jest teizm, czyli rozumowe przekonanie o istnieniu jedynego Boga, zwany także monoteizmem. (ABC/24, 261; BP/II/330-331; E/II/413-415, J. A. Kłoczowski; EP/II/212; KSWO/50; KHW/315; OSP/35; SS/214; SSZ/31)

Ateny, jedno z głównych miast-państw starożytnej Grecji położone w Attyce. W okresie świetności starożytnej Grecji potężny ośrodek kultury, nauki i sztuki. Nie bez powodu ateński wódz i mąż stanu, Arystydes (540-467 p.n.e.) mówił: „*Ateńczycy nie sprzedadzą swoich swobód za wszystko złoto, jakie jest na ziemi i pod ziemią*". Jednak o ich niewdzięczność dla swoich zapyta Cyprian Kamil Norwid w utworze pt. *Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie*:
„*Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie,*
Że ci ze złota statuę lud niesie,
Otruwszy pierwej?...", (KC/337). Szczególny rozkwit A. przeżywały od VI w. p.n.e. W 480 r. p.n.e. zniszczone przez Persów, odbudowane w następnych dziesięcioleciach. Do odbudowy Akropolu użyto białego, błyszczącego marmuru. Pracami odbudowy Aten kierował słynny rzeźbiarz grecki, Fidiasz. W odbudowanych Atenach kwitło życie umysłowe, w gaju oliwnym w swojej → akademii nauczał → Platom, zaś → Arystoteles zajął *Likejon* → gimnazjon na wschód od miasta. Epikur z Samos zajął natomiast budynki w centrum miasta. Po zajęciu przez Rzymian, stały się częścią prowincji Achaja, a kolejni rzymscy cesarze otaczali je opieką, (zob. wychowanie ateńskie). (BP/II/332-334; E/II/417420, T. Mikocki; SMTK/66).

„Ateny północy" – zob. szkoły katedralne

audytorium (od łac. *auditus* – słuch, zmysł słuchu*; autitor* – słuchacz, uczeń, *audientia* – uwaga, posłuch, wysłuchanie; *auditorium* – słuchacze, publiczność, przesłuchanie; *audytorium* – sala wykładowa), **I.** Począwszy od XVII wieku sala wykładowa lub odczytowa w wyższej uczelni lub towarzystwie naukowym. Nazwy tych sal niekiedy pisane są w formie pisowni łacińskiej, czyli „*auditorium*". Współcześnie w wielu polskich uczelniach audytoria otrzymały imię papieża → Jana Pawła, np. Audytorium im. Jana Pawła II Akademickiego Szpitala Klinicznego we Wrocławiu. **II.** Grupa ludzi słuchających wykładu, przemówienia itp. (ABC/205; KSWO/52; SŁP/I/314; SPH/93; SPS/34; SSZ/32)

Augustyn z Hippony (*Aurelius Augustinus*, 354-430), wczesnochrześcijański, czołowy filozof i teolog, → nauczyciel → retoryki, biskup Hippony (Afryka Północna), doktor Kościoła Zachodniego. Jako → profesor retoryki w Mediolanie znał dobrze literaturę chrześcijańską i antyczną, dzieła → Cycerona i → Wergiliusza. Stworzył system wiedzy łacińsko-chrześcijańskiej. W swoim dziele pt. *De doctrina Christiana* (*O nauce chrześcijańskiej*), napisanym głównie dla potrzeb kształcenia kleru, opowiedział się za koniecznością utrzymania nauk szkolnych jako przygotowanie do studiowania → *Pisma Świętego*, pisząc m.in.: „*Jeśli coś poganie mądrze powiedzieli, nie trzeba tego odrzucać. Prawdy i przepisy, które poganie zdobyli, nie są tylko ich własnością, ale dla każdego, kto zechce z nich zrobić dobry użytek*", (cyt. za: KotHW/117). Jego działalność i twórczość wywarła ogromny wpływ na filozofię chrześcijańską, kształcenie kleru i wskazała na skuteczność pracy→ szkoły i → nauczyciela. Nauczał, że grzech jest po prostu brakiem dobra na świecie. Z kolei w innej rozprawie *De civitate Dei* (*O państwie Bożym)* zajął się wieczystą sprzecznością między duchem miłosierdzia i wyrzeczenia a duchem egoizmu i chciwości. (W 1522 r. komentarz do tego dzieła wydał Jan Ludwik → Vives). W *Listach* pisał natomiast: „*Cum dilectione hominum et odio vitiorum*", (*Z umiłowaniem ludzi i nienawiścią do (ich) grzechów*), (SS/28). Tam również sformułował pojęcie „uczonej niewiedzy", (*docta ignorantia),* (SS/283). W *Kazaniach* sformułował znaną później tezę: „*Credo, ut intelligam*", (*Wierzę, aby zrozumieć),* (SS/28). Po raz pierwszy określił grzech pierworodny jako dziedziczną winę pierwszego człowieka, Adama. W ślad za → Platonem udowadniał, iż prawdziwych sądów nie można wnieść w duszę ludzką z zewnątrz. „*Wewnętrznym nauczycielem*" (*magister interior*) jest sam Chrystus, objawiający Słowo Boże. Zatem „*ludzki nauczyciel*" nigdy nie jest w stanie dokonać więcej, niż tylko pomóc uczniom zobaczyć samodzielnie to, co on już sam wcześniej wiedział. Jednak „*wszyscy, którzy podają się za nauczycieli jakiegokolwiek przedmiotu, powinni mieć uczciwą postawę moralną i nie żywić w swej duszy przekonań niezgodnych z państwowymi*", (Ź/I-128). Uważał, że „*Bóg oświeca duszę, umysł ludzki nie odgrywa żadnej aktywnej roli w poznaniu*", (cyt. za: PHO/20).

Stworzył i opracował doktrynę o jedności Kościoła i skuteczności sakramentów, a jego rozważania w tej kwestii zostały później sparafrazowane słynnym powiedzeniem „*Roma locuta, causa finita*", (*Rzym orzekł, sprawa skończona*), (SS/28).

A. przekazał cenne uwagi na użytek dydaktyki. Przedmiotem poznania według A. miał być wyłącznie świat duchowy. Na pytanie; – Co chcę poznać?, odpowiadał: – Chcę poznacz Boga i duszę! Czy nic więcej?, odpowiadał: – Nic zgoła", (cyt. za: EFW/309). Był zwolennikiem greckiej → *paidei* oraz filozofii → Platona. Jego zdaniem, uczniowi należy najpierw przedstawić całość przedmiotu, a później wypełniać je szczegółowymi wiadomościami. Zalecał studiowanie → siedmiu sztuk wyzwolonych, będących drogą do poznania → *Biblii*. W dziele *De magistro* (*O nauczycielu*) w 389 r. nakreślił program kształcenia duchowieństwa. Duchownym zalecał gimnastykę jako pożyteczne zajęcie. → Nauczycielowi polecał stosowanie indywidualnego podejścia do ucznia, a podawany materiał dydaktyczny należy dostosować do jego wieku, poziomu rozwoju psychicznego i możliwości intelektualnych. Na każdym etapie nauki należy kontrolować rozumienie przyswajanego materiału.

Był najbardziej wpływowym, po św. → Pawle, teologiem chrześcijańskim. Jego słowa o łasce Bożej pomagały rozwiewać obawy przed potępieniem. Poprzez zaakceptowanie i rozwinięcie filozofii → Platona dla potrzeb chrześcijaństwa stał się twórcą całej → pedagogiki chrześcijańskiej. Szczególne znaczenie dla pedagogiki mają jego *Wyznania* (wyd. pol. 1987, 1994 r.), gdzie samopoznanie określił jako metodę kształtowania własnej osobowości, zawartą w tezie umieszczonej w dziele *Soliloquia* (386/387): „*Soliloqium*" (*Rozmowa z samym sobą*). (BP/II/381-384; E/II/468-470, M. Szram; EFW/309310, J.K.; EP/II/227; EPWN/52; HLS/292-293; KDE/16; KHW/33-34; LHW/47; OSF/36-37; OSP/36; PHO/20; SMTK/920; SS/28-29)

aurea dicta – zob. złote myśli

autonomia szkolna w Galicji (od gr. *autós* – sam, *nómos* – prawo), okres funkcjonowania

przestrzeni edukacyjnej i oświatowej w Galicji. Od 1861 r. Austria pod wpływem poniesionych klęsk w wojnie z Francją (1859) i Prusami (1866) przekształciła się w monarchię austro-węgierską, pozwalając państwom sfederowanym na autonomię. W zakresie swobód społecznych i narodowych władze monarchii pozwoliły na: spolonizowanie szkół elementarnych i średnich (1867) na podstawie ustawy o narodowym języku nauczania w szkołach ludowych, wprowadzenie języka polskiego do administracji, sądownictwa i policji (1869), wprowadzenie języka polskiego na uczelniach wyższych (1873). Pionierem autonomii szkolnictwa był Józef → Dietl (1804-1878). Organizację szkolnictwa regulowała ustawa państwowa z 1869 r., która wprowadzała bezpłatność edukacji i 8-letni → obowiązek szkolny. Językiem nauczania miał być język polski. → Szkoła elementarna była dwuczęściowa: czteroklasowa szkoła ludowa pospolita oraz trzyklasowa szkoła wydziałowa. Ustawa z 1883 r. podzieliła szkoły ludowe na wiejskie, małomiasteczkowe i miejskie, zaś ustawa z 1895 r. ustanawiała dwa typy szkoły ludowej: wyższą siedmioletnią szkołę ludową w miastach i niższą szkołę ludową na wsiach. Rozwój szkolnictwa ludowego przybrał na sile po roku 1890, kiedy wiceprezydentem → Rady Szkolnej Krajowej został Michał → Bobrzyński. Szkoła średnia dzieliła się na ośmioletnie → gimnazja, szkoły realne, a później także licea żeńskie. Szkolnictwo elementarne i średnie podlegało Radzie Szkolnej Krajowej. W 1873 r. Sejm Krajowy uchwalił trzy inne ustawy oświatowe: o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych, o stosunkach prawnych nauczycieli oraz o nadzorczych władzach szkolnych. W szkolnictwie średnim w dobie a. główną rolę odgrywało ośmioletnie gimnazjum klasyczne, których liczba wzrosła ośmiokrotnie, z 16 u progu autonomii do 128 w przededniu I wojny światowej, (DTHW/100). Jeszcze lepiej rozwijało się szkolnictwo zawodowe, wśród których dominowały szkoły przemysłowe (95 w 1914 r.).

Proces repolonizacji i dalszego rozwoju przeżyły dwa galicyjskie uniwersytety: → Uniwersytet Jagielloński i → Uniwersytet Lwowski. Utworzone zostały nowe uczelnie wyższe: m. in. Politechnika Lwowska (1877), Akademia Weterynaryjna we Lwowie (1898), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie (1900), → Akademia Rolnicza w Dublanach (1901), → Akademia Handlowa w Krakowie (1908). W uczelniach wyższych Galicji u progu I wojny światowej studiowało ponad 10 tys. studentów, w tym około 30% z zaboru rosyjskiego. Ważną rolę w życiu naukowym Galicji odgrywała → Akademia Umiejętności w Krakowie, Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej we Lwowie (1901) oraz muzea lwowskie i krakowskie (Muzeum Narodowe we Lwowie – 1908, lwowskie Ossolineum (1827), Muzeum Przyrodnicze im. Dzieduszyckich we Lwowie (1880), Muzeum im. Lubomirskich we Lwowie (1823), → Biblioteka Jagiellońska w Krakowie oraz Muzeum Narodowe w Krakowie (1879).

Szkolnictwo i nauka w dobie a. generowały ruch społeczno-oświatowy. W Galicji powstało szereg organizacji, m. in.: → Towarzystwo Oświaty Ludowej (1867), → Towarzystwo Przyjaciół Nauczycieli Szkół Wyższych (1884), → Towarzystwo Przyjaciół Oświaty (1890), → Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891), → Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza (1898), Towarzystwo Wyższych Kursów Wakacyjnych w Zakopanem (1903) i inne. Oświatę wspierały także: → Towarzystwo Pedagogiczne, założone we Lwowie w 1868 r. oraz związki nauczycieli: → Towarzystwo Nauczycieli Ludowych (1896) oraz → Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji (1905). A. obowiązywała do pierwszej wojny światowej. (E/II/536; DOP/II/209; DTHW/97-102; OSP/37; SHP/17)

B

Babicki Józef Czesław (1880-1952), działacz oświatowy i pedagogiczny, pedagog, twórca trzech systemów wychowawczych (harcerski, kwaterowy i rodzinkowy), opierających się na założeniu, że wszechstronny rozwój wychowanków może zapewnić nieliczna grupa wychowawcza i funkcjonujący w jej ramach samorząd. Najbardziej znanym pozostał system rodzinkowy, przeprowadzony przez B. w latach 1926-1927 na terenie Pruszkowa. Wdrożony tam system stanowił rodzaj eksperymentu pedagogicznego w ramach Rady Opiekuńczej Pruszkowskiej, gdzie prowadził 4 szkoły powszechne, gimnazjum, 10 zakładów wychowawczych, 3 kuchnie, żłobki i przedszkola. B. uważał, że w niewielkich grupach (8-10 osób), w ramach zakładów opiekuńczych, można stworzyć atmosferę przypominającą dom rodzinny. Stąd też preferował małe domy opiekuńcze, zaś w dużych domach sugerował podział na grupy według podziału wiekowego.
Wykładał → pedagogikę opiekuńczą w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, → Wolnej Wszechnicy Polskiej, → Państwowym Instytucie Nauczycielskim i → Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej. W 1928 r. założył i współredagował kwartalnik „Wychowawca". Swoje poglądy pedagogiczne wyłożył m. in. w dziele *Wychowanie dziecka opuszczonego w zakładach opiekuńczo-wychowawczych* (1929). Był autorem programu *Kursów dokształcających dla wychowawców zakładów opiekuńczo-wychowawczych* oraz pracy *Jestem opiekunem* (1935). (E/III/62, XX/418; EP/VI/127-129, B. Matyjas; EPWN/58;OSP/38)

Bacon Franciszek (1561-1626), angielski filozof, prawnik, rzecznik badań eksperymentalnych i metod indukcyjnych, mąż stanu. Był autorem znanej później tezy z 1597 r., iż „*wiedza to potęga*", (*Scientia est potentia, knowledge is power*), (SS/31). Poza aktywną działalnością publiczną (członek parlamentu i królewski kustosz prawa) pozostawił fundamentalną pracę pt. *Novum Organon* (1620, wyd. pol. 1955), gdzie zawarł tezę: „*Natura enim non impreratur nisi parendo*", (*Nie można przyrody zwyciężyć inaczej niż przez to, że się jej słucha*), (SS/31). W dziele tym mieści się aluzja do *Organonu* → Arystotelesa. Skrytykował w niej współczesną mu szkołę, szczególnie jej scholastyczne programy nauczania. Ogromne znaczenie przypisywał *georgice duszy*, czyli → pedagogice, podkreślając wartość i znaczenie samowychowania. Uważał, że zadaniem wychowawcy jest pobudzanie samodzielności wychowanków oraz indywidualizowanie nauczania i wychowania. Postulował łączenie szkoły z otaczającą rzeczywistością. W nauczaniu był zwolennikiem metody indukcyjnej, zaś wychowanie moralne chciał opierać na nauce świeckiej. Był autorem hasła: „*Nie skrzydeł umysłowi ludzkiemu potrzeba, lecz ołowiu*". Uważał, iż „*na drodze postępu w naukach zatrzymał i niemal zaczarował ludzi ich szacunek do starożytności oraz powaga mężów, których uznano za filozofów*", (cyt. za: DWF/82). W teorii filozofii człowieka wyróżniał „nauki o ciele" (z dość dziwnym podziałem na: medycynę, kosmetykę, atletykę i „sztuki lubieżne") oraz „nauki o umyśle" (logika i etyka). Równie ważne dla szkolnictwa było przekonanie B. o szczególnej doniosłości nauk przyrodniczych, co przedstawił w dziele *Nowa Atlantyda* (1627). W 1605 r. pierwszy użył sformułowania „*euthanasia medica*" (*eutanazja lekarska*). (BP/III/28-30; DOP/I/172; DWF/81; E/III/79-80; EP/I/275-276; EPK/I20-21; KDE/35; OSF/41-42; SS/30-31)

Baden-Powell Robert Stephenson Smith (1857-1941), generał armii brytyjskiej, twórca i założyciel światowego skautingu, znany w literaturze jako „Bi-Pi". Wykorzystując swoje bogate doświadczenia wojskowe, zdobyte na różnych kontynentach, a zwłaszcza szkolenie zwiadowców, w 1907 r. zorganizował na wyspie Brownsea u wybrzeży południowej Anglii obóz dla chłopców. Rok później (1908) opublikował pracę pt. *Skauting for Boys* (*Skauting dla chłop-*

ców, wyd. pol. – 1938*),* która szybko zyskała dużą popularność i spowodowała powstanie drużyn skautowych (*Boy Scouts*). W 1909 r. objął on także dziewczęta oraz młodsze dzieci. W pracy organizacyjnej pomagała mu rodzona siostra, Agnes (1858-1945), a później jego żona, Olave. W 1910 r. wystąpił z armii i poświęcił się całkowicie ruchowi skautowskiemu, który jeszcze w tym samym roku w Anglii grupował już ponad 100 tys. członków. Cały system oparł na zasadach służby Bogu, użyteczności wobec społeczeństwa i ojczyzny oraz powszechnego braterstwa. Założył także pismo „The Scout". We *Wskazówkach dla skautmistrzów* pisał: „*Skauting jest grą dla chłopców pod przewodnictwem chłopców, w której starsi bracia stwarzają młodszym zdrowe otoczenie i zachęcają do zdrowych zajęć, ułatwiających wyrobienie w sobie cnót obywatelskich*", (Ź/III/311). Dla osiągnięcia zasadniczego celu wychowania, jakim jest czynna postawa obywatelska, potrzebne są: charakter, zdrowie i siła, praca ręczna i zręczność, służba bliźnim.

Cechą wyróżniającą wychowanie skautowe od wychowania przez inne organizacje było oparcie pracy wychowawczej na systemie zastępów, czyli 6-8-osobowych grup. Ważną częścią tego systemu była rada drużyny, sąd skautowy oraz prawo skautowe. Według Baden-Powell'a skauting powinien być szkołą obywatelskiego wychowania w ścisłym kontakcie z przyrodą. Ruch ten powinien uzupełniać naturalne luki wychowania szkolnego przez rozwijanie charakteru, zdrowia i sprawności fizycznej jednostki oraz jej wartości społecznej w codziennej służbie. Pytany o źródła idei skautowej, przyznawał, że zawarł w niej nie tylko własne pomysły, ale wzorował się także na zwyczajach różnych narodów i ludów, m. in. Japończyków i Indian. W teorii ruchu skautowego wykorzystał wreszcie koncepcje filozofów i uczonych, a nawet reguły średniowiecznych zakonów.

W 1920 r. na pierwszym międzynarodowym zlocie skautów (*Boy Scouts Jamboree*) z 34 krajów świata w Londynie Baden-Powell obwołany został Naczelnym Skautem Świata. Tytuł ten nosił dożywotnio i do śmierci pozostał dominującą osobowością ruchu skautowego. W dniu 22 lutego 1927 r., w jego 70. rocznicę urodzin oraz dzień rocznicowy urodzin jego żony, Olave (*notabene* 30 lat młodszej), światowe władze skautowe uczciły założyciela ruchu skautowego ogłoszeniem tego dnia – Dniem Myśli Braterskiej. W 1927 r. został odznaczony Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu *Polonia Restituta*. W dniu 16 sierpnia 1933 r. wraz z żoną Olave St. Clair Soames odwiedził polskich harcerzy w Gdyni. W 1929 r. uzyskał tytuł barona. Zmarł u stóp góry Kilimandżaro, a w pożegnalnych słowach stwierdził, ze życie przeżył szczęśliwie i apelował: „*Starajcie się zostawić ten świat trochę lepszy niż go zastaliście*". (BP/III/39; E/III/85; EP/I/305-306, J. Wojtycza; KHW/187-188; OSP/40)

bakalaureat, bakałarz (od śrdw. łac. *baccalaureatus,* od *bacalia* – odmiana wawrzynu, *bacca laurea* – owoc wawrzynu; *baccalaureus* – starszy student, bakałarz), **I.** *Bacalarius,* bądź niekiedy *cursor* lub lektor, w średniowiecznym uniwersytecie to starszy, doświadczony → student, prowadzący niektóre zajęcia uniwersyteckie; od XIII wieku – najniższy stopień akademicki. Na → Uniwersytecie Paryskim uzyskanie b. wiązało się ze złożeniem dość trudnych egzaminów i odbyciu określonej ilości publicznych → dysput. B. mogła zostać osoba, która studiowała co najmniej 6 lat i ukończyła 20. rok życia. Według przepisów z 1280 r. b. sztuk wyzwolonych musieli składać szereg przysiąg, w tym zobowiązanie o prowadzeniu wykładów na swoim uniwersytecie przez co najmniej dwa lata, zakazu tańczenia poza domem itp. B. bolońscy krępowani byli dodatkowo różnymi obostrzeniami finansowymi, np. bakałarzowi nie wolno było za prowadzone wykłady pobierać pieniędzy od studentów, a nadto b. uprawniony do prowadzenia zajęć musiał na początku roku wpłacić do bankiera uniwersytetu kaucję w wysokości 25 lirów bolońskich. *Bacalarius* boloński wykładał tylko dwa razy w tygodniu, „nadzwyczajnie", tj. zagadnienia drugoplanowe i to w godzinach popołudniowych.

Dyplom bakałarza, czyli nauczyciela w Bolonii, nadawano po odbyciu co najmniej 2-letnich studiów (średnie studium) na wydziale *artium,* który stanowił z kolei pierwszy stopień nauczania na średniowiecznych uniwersytetach i dawał podstawy do studiowania na fakultetach wyższych: prawa, medycyny i teologii. Program nauczania w *artium* był dwustopniowy: pierwszy kończył

się uzyskaniem b., drugi stopień – *magister artium*, dawał podstawy do studiów na trzech wyższych fakultetach (wydziałach): prawa, teologii i medycyny. B. wprowadzony był najpierw na Wydziale Teologicznym → Uniwersytetu Paryskiego przez papieża Grzegorza IX. B. był w czymś w rodzaju współczesnej → matury, która *notabene* w dzisiejszej Francji nazywa się *baccalauréat*, popularnie zaś – *bac.* Bakałarz „*rano chodził na wykłady do swego profesora, a po południu sam prowadził zajęcia dla młodszych studentów*", (BMU/121). B. znany m. in. z → Akademii Krakowskiej (Uniwersytetu Krakowskiego) oraz → Akademii Lubrańskiego. Bakałarzy, czyli nauczycieli, zatrudniała Akademia Krakowska do prowadzonych przez nią szkół niższych, tzw. kolonii akademickich. Aby zostać b. na wydziale filozoficznym kandydat musiał wysłuchać kursu gramatyki, poetyki, filozofii i astronomii, a następnie poddać się egzaminom. Odbywały się one 4 razy w roku. Od każdego kandydata pobierano 17 groszy opłaty, jeżeli grupa chętnych była mniejsza – 24 grosze. Egzamin był rodzajem dysputy, w której oponentami byli magistrowie. Otrzymujący stopień płacił bedlowi Akademii 6 groszy i otrzymywał oznakę bakałarską: sygnet i okrągły kołnierz (*cappa runda*), noszony przy todze. Po egzaminie i przemowie dziekana, wszyscy szli do łaźni, a nowo mianowani b. ugaszczali egzaminatorów. **II.** Później także pomocnik → nauczyciela w szkole elementarnej, a następnie nauczyciel w szkole elementarnej. **III.** Współcześnie w krajach anglosaskich tytuł odpowiadający w przybliżeniu polskiemu → licencjatowi, nadawany osobie, która ukończyła pierwszy stopień studiów wyższych:→ *Bachelor of Art – B. A.,* tj. bakałarz nauk humanistycznych; *Bachelor of Science* – B. Sc.; *Bachelor of Law* – B. L., tj. bakałarz po studiach prawniczych. **IV.** We Francji i Szwajcarii bakałarzem nazywa się natomiast absolwenta (maturzystę) szkoły średniej. Ten tytuł nadają uniwersytety po zdaniu określonych egzaminów. Uprawnia on do podjęcia studiów wyższych i odpowiada w przybliżeniu polskiej → maturze**.** **V.** Obecnie termin ten niekiedy używany jest w znaczeniu pejoratywnym, dla podkreślenia ironicznego zabarwienia zawodu nauczycielskiego. Zamiennie także → belfer (od niem. *Behelfen* – pomocnik). (BMU/65, 113; DOP/I/61; E/III/114; EP/I-308; EPK/I/21; ES/I/96-97; KHW/315; KSWO/57; OSP/41; SHP/18; SŁP/I/339; SMTK/78; SPH/99; SPS/40; SSZ/37)

Banach Czesław (1931-), pedagog, profesor Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN). W latach 1972-1978 zastępca kierownika Wydziału Nauki KC PZPR. Był m. in. kuratorem okręgu szkolnego w Krakowie (1963-1971), wiceministrem oświaty i wychowania (1980-1985) oraz redaktorem naczelnym „Nowej Szkoły" (1987-1989). Od 1974 r. jest członkiem Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN, a od 1996 r. – Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku" przy Prezydium PAN. Pracował w Radzie do Spraw Reformy Edukacji i był współautorem *Podstaw programowych* oraz programu „Nowa Matura". Zajmuje się zagadnieniami edukacji → nauczycieli, polityką edukacyjną i reformami szkolnymi. Uważa, że „*reformę trzeba projektować i oceniać w dwóch układach: instytucjonalnym – od przedszkola do wyższych uczelni i instytucji nauczania, oraz problemowym – od celów i programów nauczania, demokratyzacji szkolnictwa, edukacji nauczycielskiej do warunków ekonomicznych, potrzeb rynku pracy, badań pedagogicznych i jakościowych wyników reformy w relacji do krajów UE*", (*Pedagodzy o sobie i pedagogice*, Warszawa 2003, s. 36). Opowiada się m.in. za stworzeniem wieloletniego i perspektywicznego, do roku 2020, programu rozwoju edukacji i wdrażania reformy. Propaguje wprowadzenie obowiązku szkolnego od 6. roku życia. Jego zdaniem, szczególną rolą nauk pedagogicznych powinna być „*funkcja prognostyczna związana z planowaniem rozwoju edukacji w skali regionu i kraju, z uwzględnieniem różnych uwarunkowań i trendów rozwojowych*". (ibid., s. 42). Jest autorem 14 książek i ponad 400 rozpraw i artykułów z dziedziny teorii wychowania, → pedeutologii i polityki edukacyjnej. Swoje poglądy pedagogiczne wyłożył m. in. w pracach: *Oświata polska w latach osiemdziesiątych* (1984), *Problemy rozwoju szkolnictwa i oświaty dorosłych* (1987), *Polska szkoła i system edukacji* (1995, 1997, 1998), *Z polską edukacją w XXI wiek* (2000), *My i nasze sprawy* (2000), *Edukacja – wartość – szansa* (2001), *Szkoła naszych oczekiwań i marzeń, potrzeb, projekcji*

i działań: od A do Ż (2005). Z powodzeniem wydał kilka tomików myśli i aforyzmów, m.in. *O człowieku. Aforyzmy, myśli* (1995), *Wśród praw i powinności*. *Aforyzmy i myśli* (2003). (http://www.wsp.krakow.pl; KWH/304-305; OSP/41)

bananowa młodzież, określenie uprzywilejowanych politycznie i ekonomicznie grup młodzieży z początku lat 60-tych XX wieku. Jego autorem mógł być Jarosław Abramow. Wykorzystywane przez aparat partyjny do skompromitowania działaczy organizacji studenckich, pochodzących z rodzin lepiej sytuowanych ekonomicznie, wywodzących się często także spośród wysokich funkcjonariuszy PRL. Przez to usiłowano stworzyć opinię, że młodzież ta wychowana w warunkach luksusu, czego symbolem były wówczas deficytowe na rynku krajowym banany, może zagrozić ustrojowi socjalistycznemu. Po roku 1968 r. określenie to dość łatwo dołączono do protestującej przeciwko nagonce antysemickiej młodzieży studenckiej, określanej jako „*grupa awanturników z Uniwersytetu Warszawskiego, wywodząca się z kręgów bananowej młodzieży*". Współcześnie określenie to używane jest w slangu młodzieżowym jako pogardliwe określenie nastolatków, pochodzących z bogatych rodzin, mieszkających w wielkich miastach, wyróżniających się drogimi ubraniami, samochodami i stylem życia. (LPL/15; SS/531)

Bandtkie Jerzy Samuel (1768-1835), historyk, bibliotekarz, językoznawca, nauczyciel języka polskiego we Wrocławiu. W 1803 r. w oficynie wydawniczej Wilhelma Bogumiła Korna we Wrocławiu wydał *Nowy elementarz polski z obrazkami zawierającymi różne do pojęcia dzieci stosowne wiadomości, powieści z nauki moralnej, wypisy z historii naturalnej i wiersze wyborne z celniejszych autorów ojczystych.* Był autorem szeregu innych wartościowych prac, w tym *Dzieje Królestwa Polskiego* i *Historia Biblioteki Jagiellońskiej* oraz *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców* (t. 1-2: 1806). (DOP/II/44; EPWN/64)

Bandura Ludwik Ryszard (1904-1984), pedagog, organizator szkolnictwa wyższego. Był absolwentem Seminarium Nauczycielskiego w Koźminie Wielkopolskim (1922) i Wyższego Kursu Nauczycielskiego w Toruniu (1927). Do 1928 r. pracował w szkołach województwa pomorskiego, w latach 1928-1932 wśród emigracji polskiej w Niemczech. Po powrocie do kraju, w latach 1932-1934, studiował w → Państwowym Instytucie Nauczycielskim w Warszawie, a w latach 1934-1939 kierował szkołą powszechną w Bydgoszczy. Po drugiej wojnie światowej był nauczycielem w Liceum Pedagogicznym w Bydgoszczy. Po ukończeniu studiów i uzyskaniu stopnia → doktora filozofii na → UMK, w 1954 r. został prorektorem → WSP w Gdańsku, a następnie → rektorem tej uczelni. W 1965 r. został → profesorem nadzwyczajnym, a od 1968 r. pełnił funkcję dyrektora Instytutu Pedagogiki i Psychologii WSP w Gdańsku. W 1971 r. został profesorem zwyczajnym. Był organizatorem studiów pedagogicznych na WSP w Gdańsku i UMK w Toruniu. Był członkiem Komitetu Nauk Pedagogicznych → PAN. Interesował się zagadnieniami ogólnodydaktycznymi, pedeutologicznymi, oświatą dorosłych i postępowych tradycji oświatowych. W zakresie kwestii pedeutologicznych podejmował badania nad problematyką kształcenia i doskonalenia zawodowego → nauczycieli. Został uznany za twórcę „gdańskiej szkoły naukowej" oraz tzw. → pedeutologii stosowanej. Dorobek piśmienniczy B. obejmuje ponad 450 pozycji. Najważniejsze jego prace: *Poglądy pedagogiczne Stanisława Staszica* (1956), *Zagadnienia błędów uczniowskich* (1963); *Trudności w procesie uczenia się* (1972), *Uczniowie zdolni i kierowanie ich kształceniem* (1974), *Wybrane problemy studiów dla pracujących* (1974), *Nowe potrzeby w zakresie kształcenia nauczycieli, czyli o porozumiewaniu się między nauczycielem a uczniem* (1988), *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży.* (*Fragmenty rozprawy doktorskiej z 1950 r.*), (do druku przyg., oprac. i wstępem poprzedził Z. → Kwieciński, 2004). (E/III/177; KWH/256; OSP/41-42; SBPHW/63-68, W. Szulakiewicz)

Basedow Johann Bernhard (1724-1790), niemiecki reformator pedagogiczny, inicjator i główny teoretyk ruchu filantropistów. Wykładał w duńskiej akademii rycerskiej, a następnie w gimnazjum akademickim w Altonie koło Ham-

burga. Nawiązując do teorii J. J. → Rousseau i J. → Locke'a, stworzył własny system pedagogiczny. Kładł szczególny nacisk na wszechstronny rozwój dziecka oraz życzliwe podejście wychowawców do podopiecznych. Ideałami w działaniach wychowawczych i społecznych powinny być „szczęśliwość" oraz „służba powszechnemu dobru". Był zwolennikiem utylitarnego programu nauczania i niezależności szkoły od Kościoła. W 1774 r. w Dessau założył wzorcowy zakład wychowawczy tzw. *Philanthropinum*, gdzie szczególną uwagę zwracał na kształtowanie umiejętności praktycznych: → matematykę, fizykę oraz języki nowożytne, wychowanie fizyczne i moralne. Choć szkoła ta przetrwała tylko do 1785 r., to idea tego zakładu szybko zyskała popularność w Niemczech i całej Europie. W końcu XVIII wieku w całej Europie istniało około 60 podobnych filantropiów. Filantropiści głosili konieczność kształcenia wszystkich warstw społecznych, przy zachowaniu jednak różnic stanowych. W programach nauczania starali się ograniczać → łacinę, rozszerzając nauczanie nauk przyrodniczych, języka ojczystego oraz języków nowożytnych. B. w dydaktyce zwracał uwagę na zasady: poglądowości, przystępności oraz aktywności ucznia. Uznawał zasadę, że „*dziecko powinno „ucząc się bawić i bawiąc się uczyć*". Swoje poglądy wyłożył m.in. w *Książce metodycznej dla ojców, matek i narodów* (1770) i czterotomowym *Elementarwerk* (*Dzieło elementarne),* (1774). Ta ostatnia była rodzajem → encyklopedii obejmującej niemal wszystkie dziedziny ówczesnej wiedzy przeznaczonej dla dwóch poziomów edukacji: dla klas niższych i wyższych, a uwzględniono w niej wszystkie przedmioty nauczania. W swojej książce nie pomijał ważnych kwestii moralnych, wskazywał na skutki braku tolerancji oraz zajmował się życiem seksualnym człowieka. Encyklopedia B. tłumaczona była na wiele języków. (DOP/II/13-14; E/III/287; EP/I/315-316; EPK/I/22-23; KWH/106-107; LHW/194-195; OSP/43-44)

Batynjolska Szkoła, szkoła założona w 1841 r. przez grono polskich emigrantów we Francji na czele z gen. Józefem Dwernickim na przedmieściu Paryża, Batignolles. Szkoła stawiała sobie dwa cele: zachowanie polskości, stąd nauczanie języka polskiego, geografii i historii polskiej oraz umożliwienie jej absolwentom zajmowania pewnych stanowisk w życiu ówczesnej Francji. Szkołę podzielono na cztery oddziały: początkowy, gramatykalny, humanitarny, zwany licealnym i techniczny. W 1852 r. do rady szkoły wszedł Seweryn Gałęzowski, który położył duże zasługi w jej rozwoju. W 1853 r. uczniowie Szkoły Batynjolskiej odznaczali się wielokrotnie na popisach w → Sorbonie. Liczba uczniów szkoły stała rosła i wynosiła: w roku szkolnym 1845/46 – 61, 1846/47 – 90, 1847-48 – 100, 1849/50 – 140, 1856/1857 – 200 → internów plus 60 eksternów, 1865 – 307 (255 internów i 52 przychodnich). Świetnie rozwijała się szkolna biblioteka, która w 1866 r. liczyła 21.483 tomy. Kryzys przeżyła po wojnie francusko-pruskiej, kiedy rząd Thiers'a odmówił jej subwencjonowania. (EPK/I/23-24)

Baudouin Gabriel Piotr (1689-1768), ksiądz, założyciel Szpitala Dzieci Porzuconych. Urodził się we Francji, gdzie po odbyciu służby wojskowej, w 1710 r. wstąpił do Zgromadzenia Misjonarzy. Do Polski przybył w 1717 r., osiadł w Warszawie i po kilku latach pracy duszpasterskiej zaangażował się w działalność charytatywną, opiekując się chorymi, sierotami i ubogimi. W 1732 r. zakupił dom przy ul. Karasia i podjął w nim organizację Szpitala Podrzutków Dzieciątka Jezus. Gdy rok później dom spłonął, w 1734 r. zakupił dwupiętrową kamienicę na Szpital Dzieci Porzuconych imienia Dzieciątka Jezus. W 1746 r. uzyskał od króla Augusta III przywilej przyznający wychowankom jego domu status dzieci legalnych. Do szpitala przyjmowano dzieci porzucone, sieroty oraz dzieci bardzo ubogich rodziców. Od początku istnienia przez ponad sto lat w murze okalającym Szpital zainstalowano było drewniane koło, które mogło pomieścić troje podrzutków. Dziecko pozostawione w tym kole od strony ulicy przesuwano, tak, aby jak najszybciej trafiło do ciepłej izby. Szpital ks. Baudouin'a utrzymywany był z darowizn, zapisów i jałmużny. We współpracy ze Stanisławem → Konarskim założyciel Szpitala zorganizował pierwszą w Polsce loterię klasową, a dochód z niej zasilał zarówno → Collegium Nobilium jak też Szpital Dzieci Porzuconych. W latach 1754-1757 wzniósł nową siedzibę dla

swojej placówki przy placu Wareckim. W 1758 r. od króla otrzymał akt erekcyjny dla największego szpitala w stolicy. (E/III/311-312; EP/I/317-318, M. Kolankiewicz, 743-748, M. Kolankiewicz; KDE/40)

Bazyli Wielki św. (ok. 329-379), brat św. Grzegorza z Nysy, teolog, doktor Kościoła, biskup Cezarei Kapadockiej. Z jego inicjatyw powstawały pierwsze greckie zgromadzenia zakonne, w tym utworzone około 360 r. Annesis. Stały się one podstawą pierwszych szkół chrześcijańskich. W *Listach* zawarł myśl, iż „*nie należy trwać uporczywie w złych postanowieniach*", (SS/37). Był twórcą wielu koncepcji i pojęć, które wpłynęły na rozwój dogmatyki i → wychowania chrześcijańskiego, m. in. wprowadził pojęcie „*prospon*" (osoba) w odniesieniu do Trójcy Świętej i wypracował teologię grzechu. Stworzył regułę zakonną, przyjętą w Kościele Wschodnim, iż każdy klasztor stanowi oddzielną jednostkę, podległą bezpośrednio biskupowi. Był twardym obrońcą dogmatu o Trójcy Świętej. Zdecydowanie opowiadał się za przedstawianiem „*Boga, Najświętszej Panny, męczenników i świętych*" w malarstwie, „*by pomóc wiernym w modlitwie i rozwijaniu pobożności*", (JPII/DZ/III/139). Pozostawił m. in. dzieła: *O Duchu Świętym* (wyd. pol. 1999), *O wierze. Reguły moralne* (1994) oraz *Do młodych*. W tym ostatnim, stawiając zarzut niemoralności literaturze greckiej, wydobył z niej jednak troskę o duszę i cnotę. (BP/III/333-334; DOP/I/8-9; E/III/332-333; EPK/I/24; EPWN/71; JPII/DZ/III/139; KDE/16; LHW/46; SS/37)

Beda Czcigodny (*Venerabilis*) św., (ok. 673-735), benedyktyn, anglosaski uczony, doktor Kościoła. Uważany za ojca historiografii angielskiej, był autorem słynnej 5-tomowego dzieła *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (*Historia kościelna narodu angielskiego*) od czasów najazdu Juliusza Cezara (55-54 p.n.e.) do 731 r. W pismach dydaktycznych (*De natura rerum*) nawiązywał do spuścizny pisarzy starożytnych, przede wszystkim Pliniusza Starszego oraz do nauk św. Ambrożego i św. Izydora z Sewilii. Opracował nową metodę komentowania → *Pisma Świętego* (korzystanie z tekstów patrystycznych, krótki komentarz, obszerne wyjaśnienie moralne i alegoryczne). Był autorem gramatyki kościelnej (*De arte metrica*) i słownika poprawnej łaciny (*De orthographia*). Za Ptolemeuszem opowiadał się o kulistości Ziemi. Jako pierwszy zastosował rachubę czasu od narodzenia Chrystusa. W ikonografii przedstawiany jest w benedyktyńskim w habicie z atrybutami: księga, pióro i zwój → pergaminu. (BP/III/374; E/III/356; EPWN/73; KDE/17; LHW/55)

behawioryzm (od ang. *behaviourism* – zachowanie się, postępowanie), kierunek (szkoła) w psychologii, zwany też teorią bodźca-reakcji lub teorią s-r (ang. *stimulus-reaction*). Powstał na początku XX wieku i do połowy lat siedemdziesiątych, rozpowszechniony głównie w USA, stanowił podstawowy paradygmat tzw. psychologii akademickiej. Przesłankami jego powstania był głównie rozwój myśli ewolucyjnej i badań psychologicznych nad zwierzętami (zoopsychologia), a jego prekursorami byli przedstawiciele materialistycznej filozofii → Oświecenia. W psychologii kierował się przekonaniem, że umysł ludzki jest niezbadany. W kształtowaniu psychiki człowieka nie uwzględniał jednak czynnika społecznego. Zajmował się wyłącznie zjawiskami dającymi się zaobserwować i zmierzyć. Stąd też obserwacja zachowania na bodźce stanowi jedyny przedmiot badań tego kierunku. Metodą badań behawiorystycznych jest oddziaływanie na osobnika badanego różnymi bodźcami. W jego ramach wyróżnia się: b. radykalny,b. operacjonistyczny; b. umiarkowany, b. teologiczny, b. celowościowy, neobehawioryzm, b. polowy, b. społeczny. (BP/III/391-392; E/III/364; EP/I/320-329 , E. Wysocka; EPP/4-42, T. Wiloch; KHW/315; KSWO/64; OSF/44-45; OSP/45; SP/37; SPS/47; SWO/87)

belfer (od niem. *sich Behelfen* – pomóc sobie, stąd nieużywany rzeczownik – *Behelfen* – pomocnik), **I.** W żargonie żydowskim pomocnik mełameda, czyli głównego → nauczyciela w chederze. Obowiązkiem belfra było m. in. doprowadzanie dzieci do chederu, odprawianie z nimi modlitw, a także nauczanie podstaw czytania i pisania po hebrajsku, a nawet – w zastępstwie za mełameda – nauka talmudu. **II.** Pojęcie to stosuje się niekiedy także w żargonie szkolnym dla określenia nauczyciela, głównie szkoły

średniej. (EP/I-329, S. Możdżeń, VI/216, Z. Borzymińska; EPK/I/24-25; SPS/47; SSZ/41)

Benedykt z Nursji św. (ok. 480–547), asceta, założyciel zakonu benedyktyńskiego (*Ordo Sancti Benedicti*) na Monte Cassino przy drodze z Rzymu do Neapolu (ok. 529 r.) i ojciec zachodniego monastycyzmu. Dewizą założonego przez niego zakonu były hasła: „*Ora et labora*" (*Módl się i pracuj*) oraz – według tłumaczenia Bernarda Turowicza – „*Lenistwo jest wrogiem duszy*". W regule zakonnej zalecał siedem godzin pracy fizycznej dziennie, dwie godziny czytania → *Pisma Świętego* oraz kontemplacje. Jego *Reguła Życia Zakonnego* (*Regula S. Benedicti*), która „*pokojowo podbiła Europę, za wyjątkiem państw kultury bizantyjskiej*", (JPII/DZ/III/639), stanowiła podstawę zachodnioeuropejskiej organizacji kościelnej. Korzystał w niej z pism → św. Augustyna z Hippony i św. Jana Kasjana. Jego zdaniem, całe dorosłe życie człowiek powinien spędzać we wspólnocie. Rady dawane przez Benedykta mnichom zalecały życie w ubóstwie, pokorze, milczeniu i posłuszeństwie. Przez szereg lat korzystały z nich nie tylko wspólnoty klasztorne, ale także pracodawcy różnych instytucji. Mnisi ze zgromadzenia św. Benedykta tworzyli w klasztorach → biblioteki i → skryptoria, gdzie przepisywano księgi, przyczyniając się przez to do uratowania bezcennych dzieł literatury i nauki starożytnej. W swoich zasadach wychowania B. lansował ducha umiarkowania, np. w ubiorze, postach oraz organizacji dnia, gdzie równomiernie planowano pracę, modlitwę i naukę (studiowanie → *Pisma Świętego*). Pokora przejawiała się w różnym traktowaniu ludzi w zależności od wieku, możliwości, predyspozycji, potrzeb i postawy duchowej. „*Pierwszym stopniem pokory jest natychmiastowe posłuszeństwo. (...) Wolno urodzonego nie można stawiać wyżej od tego, który z klasy niewolników pochodzi, jeżeli nie zachodzi inny uzasadniony powód (...), albowiem czy niewolnik, czy wolny, w Chrystusie jesteśmy wszyscy jednacy*", (Ź/I/135-136). Za pokorą stawała postawa wyjątkowo humanitarna, otwarta na ludzkie słabości i skłonności. Ważnym momentem w życiu człowieka było tzw. *conversio,* tj. nawrócenie, zmiana sposobu życia. B. stał się przykładem mądrości, pobożności i surowości, wypełnionej jednak miłością. Za życia i po śmierci był symbolem → nauczyciela stworzonego do kierowania innymi, znajdującego spokój w nauce Jezusa Chrystusa. Do historii przeszedł jako ojciec życia zakonnego, ale także jako wielki wychowawca młodzieży. Od VII wieku uznany za świętego. W 1964 r., za zasługi w dziele ewangelizacji i ucywilizowania wielu krajów zachodniej Europy, papież Paweł VI ogłosił go patronem całego Starego Kontynentu. Jego wspomnienie obchodzone jest w dniu 11 lipca. Zakonnicy ze zgromadzenia benedyktynów na ziemie polskie przybyli zaraz po przyjęciu chrześcijaństwa w 966 r. (biskupi: Jordan, Unger i Wojciech). Jednym z najstarszych opactw benedyktyńskich w Polsce jest opactwo w Tyńcu koło Krakowa. (ABC/30; 185, BP/IV/8-9; DOP/I/9-19; E/III/413; EP/I/331-332, s. M. B. Pecyna; HLS/299; JPII/DZ/III/639-640; KDE/17; KHW/55; SMTK/98, 789; SS/39)

beneficjum (łac. *beneficium* – dobry uczynek, szlachetny czyn, dobrodziejstwo, przysługa; *beneficus* – dobroczynny; *beneficentia* – dobroczynność, dobroć, uczynność, życzliwość, szczodrobliwość; od fr. – *bénéficere* – dobrodziejstwo), **I.** W → Średniowieczu warunkowe nadanie gruntu wasalowi przez seniora na okres czasowy lub dożywotnio, jako honorowe wynagrodzenie lub w zamian za służbę. **II.** W prawie kanonicznym, w latach 1917-1983, stanowisko (urząd), którego objęcie wiązało się z czerpaniem dochodów z majątku kościelnego. Zniesione zostało po Soborze Watykańskim II. (BP/IV/10; E/III/415; KHW/315; KSWO/66; SHP/19; SŁP/I/357-358; SPS/48; SWO/88; SSZ/41; TZSP/17)

Bernard z Clairvaux św. (1090-1153), opat klasztoru cysterskiego w Clairvaux (Francja), filozof-asceta. Wykształcenie uzyskał w szkole kanoników regularnych. W 1115 r. założył klasztor w Clairvaux, gdzie przez 38 lat był opatem. Zasłynął jako najwybitniejszy kaznodzieja → Średniowiecza i reformator życia klasztornego, opartego na kontemplacji, która jest trzecim stopniem prawdy. Św. Franciszek Salezy przypisuje mu następującą myśl: „*Piekło jest pełne dobrych zamiarów i chęci*", która później została spopularyzowana przez Samuela Johnsona jako: „*Piekło jest wybrukowane dobrymi chęciami*", (SS/42). W dziele *Kazanie in transitu S. Malachi* mówi,

iż „*Mors ianua Vita*", (*Śmierć jest bramą życia*). Jako teolog cieszył się wyjątkowym autorytetem w Europie, określany często jako „niekoronowany władca Europy" XII wieku. Jako filozof-asceta, którego dewizą było zawołanie „*Beata solitudo*" (*Szczęśliwa samotność*), (SS/42), miał zdecydowane poglądy na wychowanie. Zdaniem B. pokora jest cnotą, dzięki której człowiek widzi swoją marność. Uważany był za ojca mistyki średniowiecznej. W dziele *O stopniach pokory i pychy* (wyd. pol. 1991) wymieniał dwanaście stopni pychy: ciekawość, lekkomyślność, niestosowna wesołość, chełpliwość, odrębność, zarozumiałość, obrona grzechów, kłamliwe wyznawanie grzechów, bunt, swoboda grzeszenia i nałóg grzechu. Uważał, że cała mądrość pochodzi od Boga, a wiedza powinna do niego prowadzić. Jako metodę nauczania polecał samodzielne zdobywanie wiedzy i poglądowe uczenie się. Z rozważań dydaktycznych na uwagę zasługuje m. in.: „*Wierz doświadczonemu. Więcej znajdziesz w lasach niż książkach, drzewa i kamienie pouczą cię, czego byś nigdy nie mógł usłyszeć z ust nauczycieli*", (cyt. za: EP/I/336-337). Pozostawił szereg dzieł, w tym m. in.: *O miłowaniu Boga* (wyd. pol. 1991), *Kazania o „Pieśni nad Pieśniami*" („Patrologia Latina" 1878-1890). To ostatnie dzieło zawiera jego nauczanie, określanie często jako „słodkie jak miód". Stąd pochodzi jego przydomek „Doktor Miodopłynny" (*doctor mellifluus*), (BP/IV/80). W 1890 r. został ogłoszony doktorem Kościoła. Jego wspomnienie obchodzone jest w dniu 20 sierpnia. (BP/IV/79-80; E/III/470; EP/I/336-337 – S. Możdżeń; KDE/20; OSF/47; SS/42)

***Biblia*,** także *Pismo Święte – Scriptura sacra* (od gr. *tá biblia* – księgi, *biblios* – książka; śrdw. łac. *biblia*), zbiór tekstów świętych dla Żydów i chrześcijan, jako spisane natchnienie Ducha Bożego. C. K. Norwid mówił, iż „*Biblia jest cała z życia*", (KC/368), zaś ks. prof. Józef → Tischner uzupełnił, iż „*przypowieść o miłosiernym samarytaninie pokazuje, co w chrześcijaństwie jest fundamentem, a co fundamentalizmem*", (WKZM/18). Judaizm i chrześcijaństwo uznały ją za słowo Boże. Dzieli się na dwie zasadnicze części: *Stary Testament* (tzw. Biblia hebrajska, od łac. *testamentum* – rozporządzenie ostatniej woli, zapis) i *Nowy Testament.* Określenie „Stary Testament" (jako „Stare Przymierze") po raz pierwszy zostało użyte przez św. → Pawła w *Drugim Liście do Koryntian:* „*Ale stępiały ich umysły. I tak aż do dnia dzisiejszego, gdy czytają Stare Przymierze, pozostaje (nad nimi) ta sama zasłona, bo odsłania się ona w Chrystusie*", (3, 14). Pisemna redakcja *Starego Testamentu* dokonała się w I tys. p.n.e. i po pewnych zmianach dokonanych w V wieku p.n.e. ostatecznie składa się: z pięciu ksiąg (*Pięcioksiąg* – od gr. *pentateuchos biblios* – księga złożona z pięciu), tj. Rdz., Wj., Kpł., Lb., Pwt), Ksiąg historycznych, Ksiąg Mądrościowych i Psalmów, Księgi Prorocy Więksi oraz Księgi Prorocy Mniejsi. *Nowy Testament* składa się 27 ksiąg, zawierających opis życia i działalności Jezusa Chrystusa oraz pierwszych Jego wyznawców. Nazwy „Nowy Testament" po raz pierwszy użył w swych pismach około roku 200 chrześcijański pisarz i teolog, → Tertulian (ok. 155-ok. 220).

W → Średniowieczu występowała także jako „*Biblia pauperum*" (*Biblia ubogich*), tj. ubogich duchem, czyli dla osób nie umiejących czytać, przygotowana w formie zbioru rycin przedstawiających najważniejsze sceny z nowo testamentowej historii zbawienia. Była podręcznikiem typologii chrześcijańskiej, często przedstawiającym obok siebie starotestamentowe i odpowiadające im nowotestamentowe wzory (np. Mojżesz na pustyni – Chrystus na pustyni). Pierwsza powstała w XIII stuleciu, choć najstarsze zachowane pochodzą z XIV stulecia. Swoistą odmianą *Biblii dla ubogich* były średniowieczne witraże i malowidła w kościołach, ukazujące sceny biblijne. *Biblia* – księgi *Starego Testamentu* tłumaczone były już przed narodzeniem Chrystusa, jednak najbardziej znany przekład całej Biblii to → *Wulgata*. Biblia, bądź jej fragmenty tłumaczone są na 1.785 → języków świata, spośród około 3 tys. istniejących w cywilizacji ziemskiej. Jednym z najstarszych polskich przekładów Biblii jest *Psałterz floriański* z pierwszej połowy XIV stulecia oraz *Biblia królowej Zofii* z drugiej połowy XV wieku. Począwszy od XVI wieku uznanym przekładem *Biblii* jest tłumaczenie jezuity ks. Jakuba → Wujka (1541-1597), pisarza religijnego, rektora kilku kolegiów jezuickich, które ukazało się w 1599 r. (już po śmierci autora) w Drukarni Łazarzowej, także tłumacza prozą *Psałterza Dawidowego* (1594). Z najnowszych

przekładów należy wymienić *Biblię Tysiąclecia,* w pierwszym wydaniu z 1965 r., trzytomowe wydanie z komentarzami duszpasterskimi, wydane w Poznaniu w latach 1974-1975, Wydawnictwa Salezjańskiego (2005) oraz częstochowskiego Wydawnictwa „Edycja Świętego Pawła" (2007). W 1997 r. podjęto wydawanie *Biblii Tysiąclecia* w wersji HTML. Fragmenty Biblii, zwane perykopami (od gr. *perikoptein* – wycinać; *perikope* – wycinek) przeznaczone są do czytania w ramach liturgii Kościoła. W poszczególnych częściach Biblii znajdujemy upowszechniane przez stulecia, ważne dla wychowania, myśli: *Pax hominibus bonae voluntatis* (*Chwała Bogu na wysokościach, a na ziemi pokój ludziom dobrej woli*), (Łk, 2, 14); „*Sprawiedliwi muszą wiele wycierpieć*", (Ps 33,20); *Requiescat in pace* (*Niech spoczywa w pokoju*), (Psalm 4, 9); „*Oni sieją wiatr, zbierać będą burzę*", (Ks. O. 8, 7); „*To szabat został ustanowiony dla człowieka, a nie człowiek dla szabatu*", (M, 2, 27); „*Nie sądźcie, abyście nie byli sądzeni. Bo takim sądem, jakim sądzicie, i was osadzą*", (M, 7, 1); „*Nie sądźcie, a nie będziecie sądzeni; nie potępiajcie, a nie będziecie potępieni; odpuszczajcie, a będzie wam odpuszczone*", (Łk. 6, 37); „*Dobry człowiek z dobrego skarbca swego serca wydobywa dobro, a zły człowiek ze złego skarbca wydobywa zło. Bo z obfitości serca mówią jego usta*", (Łk. 6, 45). W komentarzach i cytatach z B. stosuje się następujące skróty: Mt = *Ewangelia wg św. Mateusza*; Mk = *Ewangelia wg św. Marka*; Łk = *Ewangelia wg św. Łukasza*; J = *Ewangelia wg św. Jana.* (ABC/32, 196, 198-199, 210, 244; BP/IV/174-188; E/III/566-572, R. Rubinkiewicz, IV/7; Ech/78-96, 513, 68-681, 724; EMM/53; EP/I-361-366; EPG/XV/295; http://swiatbiblii.ovh.org; KSWO/67-68; PŚ/pass.; SHP/19-20; SPS/53; SMTK/108, 966, 998, 1458; SS/43)

***Biblia Gutenberga*,** zwana także *Biblią czterdziestodwuwierszową* lub *Biblią Mazarina,* największe osiągnięcie typograficzne z warsztatu Johanna Gutenberga (1400-1468), wydrukowana około 1453-1455 r. w Moguncji w Niemczech w nakładzie około 200 egzemplarzy. Wydrukowana w trzech tomach, w kolumnach składających się czterdziestu dwóch wierszy, stąd jej nazwa. Złożona czcionką gotycką o średniowiecznym kroju, tzn., iż jest ona zwężona i bardziej zaokrąglona. Pierwszy odnaleziony i opisany w 1760 r. egzemplarz pochodził z paryskiej biblioteki kardynała Mazarina, stąd jej kolejna nazwa. Jedna z najdroższych ksiąg świata. Do czasów współczesnych zachowało się zaledwie 40, spośród nich jeden, dwutomowy w Bibliotece Seminaryjnej w Pelplinie. Najwięcej zachowanych egzemplarzy znajduje się w bibliotekach amerykańskich, w tym najlepiej zachowany w Bibliotece Kongresu Amerykańskiego. B. G. posiadają także biblioteki Uniwersytetów w → Harvardzie i → Yale. W latach 2002-2003 z inicjatywy Wydawnictwa Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum" oraz Polskiego Bractwa Kawalerów Gutenberga wykonano faksymile tego dzieła. (BP/IV/188, XXII/77; E/XI/16-17; http://www.bernardinum.com.pl; http://swiatbiblii.ovh.org; A. Liedtke, *Saga pelplińskiej Biblii Gutenberga*, 1981; SMTK/107, tu jednak liczba zachowanych B. G. – 46)

biblioteka (od gr. *biblion, biblios* – książka, *theke* – składnica, szafa; gr. – *bibliotheka, bybliotheca*; łac. *bibliotheca*), księgozbiór, miejsce przechowywania → książek, także szafa na książki; również książnica, czyli miejsce przechowywania zebranych ksiąg. W skład biblioteki wchodzą dokumenty tekstowe oraz zapisy dźwięku i druku na nośnikach elektronicznych. Najstarsze biblioteki, tj. zwoje → papirusów, pochodzące z XIX w. p.n.e. posiadali Egipcjanie. Za szczątki starożytnych bibliotek mogą uchodzić również resztki tabliczek, pokryte pismem klinowym, znalezione w ruinach Asyrii i Babilonu. Największą biblioteką w świecie hellenistycznym była → Biblioteka w Aleksandrii. W starożytnym Rzymie istniało kilkadziesiąt bibliotek prywatnych, a pierwszą bibliotekę o charakterze publicznym założył Asinius Polio. Epoka wędrówek ludów doprowadziła do zniszczenia większości bibliotek starożytnych. Część z nich ostała się w średniowiecznych klasztorach, zwłaszcza benedyktyńskich, które były miejscem znaczniejszego wyrobu → książek przez → skryptorów. Wynalazek i upowszechnienie druku doprowadziło do ożywienie ruchu bibliotekarskiego. W tym czasie powstały największe biblioteki: Medico-Laurentiana oraz Biblioteka Watykańska, założona przez papieża Mikołaja V.

Kroniki polskie notują, iż pierwszą bibliotekę darował kościołowi płockiemu około roku 1024 r. biskup płocki, Marcin. Z kolei biskup krakowski, św. Stanisław przywiózł z Paryża zbiór dzieł do Krakowa. Więcej wzmianek o polskich b. pochodzi z czasów jagiellońskich. Biblioteka zebrana kosztem Władysława Jagiełły została umieszczona w Płocku. Na polecenie króla Prus Fryderyka II Wielkiego (1712-1786) na Bibliotece Królewskiej w Berlinie w 1780 r. umieszczono napis: „*Nutrimentum spiritus*" (*Pokarm dla ducha*). Inspiracją do tego miała być wzmianka Jeana Terrasona (1670-1750) w dziele *Séthos* z 1732 r. o napisie tej treści na staroegipskiej bibliotece w Memfis. Z kolei pisarz polski Kazimierz Brodziński (1791-1835) w utworze pt. *Na zabór bibliotek* upomniał się o ponadczasową wartość polskiej książnicy, pisząc:

„*Niepomny, że Bóg jęku mordowanych słucha,*
Krew wyssałaś narodu, chcesz wyssać i ducha?
Z grabieży Katarzyny uchowane szczątki
Ostatnie bierzesz księgi i drogie pamiątki!
Ale jeszcze nam słowo na tym niebie świeci,
Słowo, które czytają i starcy i dzieci,
Którego twe olbrzymie ramię nie naruszy:
Że Bóg niecną potęgę jak źdźiebło pokruszy", (KC/54)

Najstarszą b. w Polsce jest → Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, założona wraz z → Akademią Krakowską w 1364 r., która do drugiej połowy XIX wieku pełniła funkcję biblioteki narodowej. Niekiedy o osobach posiadających rozległą, wszechstronną wiedzę mówiło się: „chodząca biblioteka". Filozof grecki, Longinos (III w.) zyskał miano „żywej biblioteki i chodzącego muzeum". Współcześnie za największą bibliotekę świata uznaje się *New York Public Library* w Nowym Jorku (na rogu Piątej Alei i 42. Ulicy). W edukacji ważną rolę ogrywały i odgrywają biblioteki pedagogiczne i szkolne. (EP/I-374-375, IV/12-15, Z. Gaca-Dąbrowska; EPG/II/182; EPP/42-45, B. Wieczorek; ES/I/160-168; KDE/7; OSP/47; PHO/31; SE/251-252; SHP/20; SŁP/I/361; SPS/53; SS/495, 567; SSZ/42; WE/II/12-17)

Biblioteka Aleksandryjska, największa biblioteka epoki hellenistycznej, założona przez króla Egiptu, Ptolemeusza I Sotera (ok. 367-282 p.n.e.) w Aleksandrii w III w. p.n.e. z inicjatywy filozofa Demetriusza z Faleronu. Wchodziła w skład założonego w 280 r. p.n.e. → *Muzeum Aleksandryjskiego*. Jej zbiory planowane początkowo na 200 tys. zwojów, dzięki intensywnym zakupom przekroczyły 700 tys. zwojów. Około 235 r. p.n.e., za panowania Ptolemeusza III, przy świątyni Serapisa utworzono tzw. siostrzaną bibliotekę – *Serapejon*. Zebranie narodowej bibliografii powierzono poecie i bibliografowi greckiemu, Kallimachowi z Cyreny (ok. 310-ok. 240 r. p.n.e.). Na przełomie 48 i 47 r. p.n.e. została zniszczona przez wojska Cezara, zaś w 641 r. spalona przez kalifa Omara. Odrodzeniem jej tradycji jest wirtualna Biblioteka w Aleksandrii, utworzona na powierzchni 40 tys. m. kw. w końcu XX wieku. (BP/IV/194-195, tu jednak inne fakty dotyczące jej zniszczenia; E/IV/15-16, B. Bieńkowska; EPWN/700; LHW/34; PHO/18; http://www.unesco.org)

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, założona równocześnie z założeniem → Akademii Krakowskiej w 1364 r. Przy wydziałach, kolegiach i bursach gromadzone były podręczniki i naukowe księgi z zakresu filozofii, prawa, teologii i medycyny. Pochodziły one najczęściej z darów → profesorów i wychowanków krakowskiej → Alma Mater. Największy biblioteczny zbiór, głównie z zakresu teologii i sztuk wyzwolonych, znajdował się w Kolegium Większym, czyli głównej siedzibie Uniwersytetu. W XVI w. Biblioteka była chlubą Uniwersytetu, a jej zbiory w dalszym ciągu systematycznie się powiększały. Odwiedzały ją wybitne osobistości, wśród których nie brakowało również królów. W XVII i XVIII wieku wskutek mniejszej ofiarności, a jednocześnie braku należytej kontroli wypożyczeń, zbiory Biblioteki zmniejszyły się. Biblioteka wyszła z kryzysu pod opieką powołanej w 1773 r. → Komisji Edukacji Narodowej, która w ramach reformy Uniwersytetu Krakowskiego przyznała na jej potrzeby stały fundusz. Na wniosek Hugona → Kołłątaja do Biblioteki dołączono księgozbiory innych kolegiów. Od tego czasu Biblioteka stała się biblioteką ogólnouniwersytecką o charakterze publicznym. Zbiory jej liczyły 1926 rękopisów i 32 tys. → woluminów druków. W tym okresie uporządkowano i skatalogowano księgozbiory. Obecna nazwa przyjęta powszechnie w XIX wieku,

oficjalnie używana jednak od 1918 r. W latach 1961-1963 przeprowadzono rozbudowę gmachu, powiększając jego niską część. W latach 1995-2001 wybudowano nowe skrzydło. Współcześnie ma również charakter ogólnonaukowy z przewagą nauk społecznych. Na koniec 2008 r. jej zbiory liczyły blisko 2,2 woluminów, przy czym zbiory wszystkich bibliotek Uniwersytetu Jagiellońskiego liczyły blisko 6,5 mln, bowiem wspólnie z Biblioteką Medyczną C.M., bibliotekami wydziałowymi i instytutowymi tworzy system biblioteczno-informacyjny → Uniwersytetu Jagiellońskiego. (BP/IV/195; E/IV/16, B. Bieńkowska; http://www.bj.uj.edu.pl).

Biblioteka Kórnicka, początkowo prywatna, a następnie publiczna, licząca się wśród polskich bibliotek, głównie z racji wartości zbiorów. Za datę wyznaczającą początek jej istnienia podaje się rok 1826, kiedy Tytus Działyński przeniósł księgozbiór z Konarzewa do odziedziczonego zamku w Kórniku koło Poznania. Gromadziła zbiory z zakresu dawnej kultury polskiej. Od 1925 r. wchodziła w skład Fundacji Zakłady Kórnickie, utworzonej przez wnuka Tytusa, Władysława Zamoyskiego, a w 1953 r. została przejęta przez → Polską Akademię Nauk. Jest wydawcą słynnych *Tek Dworaczka* – materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku zgromadzone przez prof. Włodzimierza Dworaczka. Posiada najcenniejsze źródła do historii kultury polskiej i europejskiej, w tym m. in. najstarszy odpis *Kroniki* Jana Długosza oraz dzieła Biernata z Lublina i Mikołaja Reja. Od 1929 r. wydaje „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej". Gromadzi 325 tys. jednostek bibliotecznych. (BP/IV/195-197; E/IV/21; DOP/II/91, tu jednak data utworzenia – rok 1817; http://www.bkpan.poznan.pl)

Biblioteka Narodowa w Warszawie, centralna biblioteka Polski. Jej tradycje sięgają początków XVIII wieku i wiążą się z dziełami Andrzeja Stanisława i Józefa oraz Andrzeja Załuskich, twórców pierwszej w Polsce dużej biblioteki publicznej i zarazem narodowej, pn. Biblioteka Rzeczypospolitej Załuskich. Po śmierci fundatorów przeszła pod opiekę państwa. Przechodziła tragiczne koleje losu, od wywiezienia całości księgozbioru do Petersburga, po klęsce insurekcji kościuszkowskiej i utracie niepodległości w 1795 r., aż do unicestwienia najcenniejszej części odzyskanych zbiorów w październiku 1944 r., m. in. Biblioteki Raperswilskiej i Batignolskiej. *Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego z dnia 24 lutego 1928 roku* ustanowiona została w Warszawie Biblioteka Narodowa. Obecnie funkcjonuje na podstawie *ustawy o bibliotekach z 27 czerwca 1997 r.* Wydaje własne czasopismo pt. „Rocznik Biblioteki Narodowej", a także „Bibliografię Bibliografii Polskiej", „Bibliografię Wydawnictw Ciągłych", „Bibliografię Zawartości Czasopism" i inne. Instytut Bibliograficzny Biblioteki prowadzi międzynarodowy rejestr systemów informacji o wydawnictwach. W końcu 2008 r. zbiory Biblioteki Narodowej, wraz z dubletami, liczyły ponad 8,7 mln woluminów (w 1997 r. – 5,7 mln). (E/IV/17-18, J. Wołosz; http://www.bn.org.pl; KSWO/588)

Biblioteka Polska w Paryżu, założona w 1838 r. z inicjatywy księcia Adama → Czartoryskiego, fundatora jej siedziby, przy Towarzystwie Literackim (później Towarzystwie Historyczno-Literackim), najstarszy i największy ośrodek dokumentacyjny historii Polski za granicą. Od 1853 r. mieści się w Domu Polskim na Wyspie św. Ludwika przy Quai d'Orleans. Na jej zbiory złożyły się dary Towarzystwa Pomocy Naukowej, Towarzystwa Literackiego Polskiego oraz Wydziałów: Historycznego i Statystycznego, a także liczne dary wybitnych Polaków: Adama Mickiewicza, Jana U. Niemcewicza i Karola Kniaziewicza. Organizatorem i pierwszym jej bibliotekarzem był Karol Sienkiewicz, a po nim: E. Januszkiewicz, E. Kalinka i B. Zaleski, W 1891 r. przeszła na własność → Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, stając się jej Stacją Naukową. Przed wybuchem II wojny światowej liczyła 135 tys. druków i 15 tys. jednostek zbiorów specjalnych. W czasie wojny jej zbiory zostały rozproszone. Po wojnie z trudem została scalona. Po 1985 r. zbiory B. P. poszerzono o wydawnictwa podziemne wydawane w kraju. W 1996 r. liczyła 220 tys. druków i 2,6 tys. rękopisów. Zarządzana jest przez Polskie Towarzystwo Historyczno-Literackie, które wydzierżawiło ją na okres do roku 2030 od francuskiego administratora sądowego. Od 1903 r. przy Bibliotece funkcjonuje

Muzeum Adama Mickiewicza, założone przez syna poety – Władysława Mickiewicza. Posiada m. in rękopisy: *Dziadów* kowieńskich i drezdeńskich, *Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, rękopis przekładu *Giaura* George`a Byrona. Przez cały czas utrzymuje się głównie z darowizn, przede wszystkim Polonii francuskiej. Wielce zasłużonym darczyńcą B.P. był Teofil Jurkiewicz (Ludomir Brzuskiewicz) zamieszkały w L'Hopital, emigrant z Głęboczka w ziemi dobrzyńskiej (1925-2009). (B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów,* 2005, pass.; BP/IV/198; E/IV/18; KSWO/588)

Biblioteka Raczyńskich z Poznaniu, utworzona w dniu 5 maja 1829 r. przez hr. Edwarda Raczyńskiego, wielkopolskiego magnata, działacza społecznego, mecenasa sztuki i nauki, autora i wydawcy, w specjalnie zbudowanym gmachu przy placu Wolności. W opracowanym przez fundatora statucie zapisano: „*Niżej podpisany przejęty chęcią ułatwienia każdemu środków nabywania nauk i wiadomości, zakłada w Poznaniu w miejscu swego urodzenia Bibliotekę publiczną, którą wraz z domem w tym celu (...) wystawionym, ze wszystkimi w nim znajdującymi się obecnie książkami, oraz funduszami na uposażenie przeznaczonymi, temuż miastu tytułem własności w wieczne nadaje posiadanie. (...) Przeznaczeniem Biblioteki Raczyńskich jest, aby w czytelni, która w tejże będzie urządzoną, każdy bez różnicy osób w dniach i godzinach oznaczonych miał prawo z niej korzystać*", (http://www.bracz.edu.pl). W latach czterdziestych XIX wieku podjęła działalność wydawniczą, głównie poprzez publikację staropolskich pamiętników, m. in. wydała *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paska. W latach zaborów była miejscem podtrzymywania polskiej kultury, mimo, iż 1864 r. została przejęta przez Prusaków, którzy chcieli ją zgermanizować. W 1918 r. przeszła w ręce polskie, jednak kryzys, który ją dotknął w 1923 r., spowodował, iż została przejęta przez miasto. W styczniu 1945 r. hitlerowcy spalili gmach Biblioteki, spaleniu uległo 180 tys. woluminów, ocalało zaledwie 21 tys. Odbudowa Biblioteki została ukończona w 1956 r. Od 1968 r. posiada status biblioteki naukowej. Od 1997 r. wydaje własne pismo pt. „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich". Posiada liczne filie na terenie miasta oraz trzy muzea literackie: H. Sienkiewicza, J. I. Kraszewskiego i K. Iłłakowiczówny. Jej księgozbiór szacuje się na 950 tys. woluminów. (BP/IV/198-199; DOP/II/91; http://www.bracz.edu.pl)

Biblioteka Raperswilska – zob. Raperswil

„Biblioteka Warszawska", miesięcznik naukowo-kulturalny wydawany w Warszawie od 1841 r. do roku 1896 z podtytułem „Pismo poświecone naukom, sztukom i przemysłowi". Utrzymywała wysokim poziom naukowy. Szczególnie zasłużyła się kulturze polskiej w okresie międzypowstaniowym. Jednym z jej założycieli był August → Cieszkowski (1814-1894). Wśród jej współpracowników byli m. in.: Piotr → Chmielowski, Tadeusz Korzon, Michał → Bobrzyński oraz Gustaw Zieliński (1809-1881) ze Skępego na ziemi dobrzyńskiej, który w tomie trzecim (1861) ogłosił pracę *O ziemi dobrzyńskiej. Badania historyczne (z mapą)*. (BP/IV/198-199; DSB/719-724; E/IV/20; EPG/III/114)

Biblioteka Załuskich, jedno z największych osiągnięć kulturalnych i edukacyjnych epoki saskiej. Założona przez braci Załuskich: Andrzeja Stanisława (1695-1758), biskupa krakowskiego i Józefa Andrzeja (1792-1774), biskupa kijowskiego. Na mocy aktu fundacyjnego znajdowała się pod zarządem warszawskiego kolegium → jezuitów. W 1747 r. księgozbiór, zebrany staranie przez obydwu braci, liczył ponad 180 tys. → woluminów i został umieszczony w Domu pod Królami przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie. Po śmierci J. A. Załuskiego w dniu 9 stycznia 1774 r. Bibliotekę przejęła → Komisja Edukacji Narodowej. Jej pierwszym kustoszem został członek Komisji, Ignacy → Potocki. Od 1780 r. otrzymywała egzemplarz obowiązkowy druków z terenu Rzeczypospolitej. Do roku 1787 obowiązywał w niej podział działowy J.A. Załuskiego, a od roku 1787 wprowadzano podział systematyczny Onufrego → Kopczyńskiego. W klasyfikacji Załuskiego działy następowały po sobie według ich ówczesnej hierarchii ważności, natomiast w klasyfikacji Onufrego → Kopczyńskiego książki podzielono na pięć grup: Wiarę, Rozum, Pamięć, Wyobraźnię i Mowę. U schyłku Rzeczypospolitej B. Z. liczyła około 400 tys. druków oraz 20 tys. rękopisów. Po

upadku Rzeczypospolitej została wywieziona do Petersburga, skąd wróciła dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. na mocy traktatu w Rydze. Rewindykacja w latach 1921-1934 objęła około 43 tys. druków i około 11 tys. rękopisów. Włączona do → Biblioteki Narodowej, podczas drugiej wojny prawie całkowicie została zniszczona. (DOP/I/199-200; E/IV/20, B. Bieńkowska)

biblius (wyraz grecki), egipski krzew papirusowy, z którego sporządzano materiał do pisania, (zob. papirus). (SŁP/I/361)

bidell-pedel – zob. pedel

bikiniarze (od bikini – dwuczęściowego stroju damskiego, po raz pierwszy zaprezentowanego w dniu 5 lipca 1946 r. w Paryżu przez projektanta Louisa Rearda), na początku lat 50-tych XX wieku tym mianem w Polsce określano grupy młodzieży, zachowującej się i ubierającej na wzór amerykański (nonkonformistyczna postawa, jaskrawy ubiór, zamszowe buty, kolorowe, prążkowane skarpety, oryginalna fryzura, zwana „jaskółką” oraz malowany ręcznie krawat, „umownie przedstawiający tropikalną plażę na atolu Bikini”, (LPL/19). Właśnie od takiego krawata zaczerpnięta została nazwa grupy subkultury młodzieżowej – „bikiniarze”. B. wyrażali bezkrytyczny podziw i pełną akceptację dla masowej kultury amerykańskiej, głównie jazzu. Kiedy w styczniu 1954 r. pojawił się na rynku wydawniczym tygodnik „Dookoła Świata”, który w formie dość uproszczonej propagował ideały świata „zachodniego”, przeciwnicy takiej postawy nadali mu potoczny tytuł „Głos Bikiniarza”. W drugiej połowie lat 60-tych XX wieku b. byli usilnie zwalczani przez władze komunistyczne, a narzędziem tej walki był socjalistyczny Związek Młodzieży Polskiej (ZMP), aktywnie uczestniczący w → sowietyzacji kraju. (LPL/19; SJP/I/155; SPS/55; SS/532)

Bieliński Franciszek (ok. 1740-1809), pisarz i pedagog. W 1775 r., na wezwanie → Komisji Edukacji Narodowej, ogłosił *Sposób edukacji w piętnastu listach opisany*. Od 1776 r. był członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Uważał, iż celem edukacji jest wychowanie „*wszystkich ludzi jako ludzi, jako braci, jako Polaków*”. Jako pierwszy w Polsce był rzecznikiem powszechności nauczania i organizacji oddzielnych szkół dla każdego stanu: chłopów, mieszczan, szlachty i przyszłych duchownych. Podkreślając potrzebę oświaty chłopów, pisał, iż „chłopi oświeceni” są bardziej pożyteczni krajowi niż nieoświeceni, przy czym program szkoły elementarnej dla dzieci chłopskich miał mieć charakter utylitarny, gdzie obok nauki czytania, pisania i rachunków, powinno być miejsce na zagadnienia uprawy roli, fizyki, geometrii itp. Szkolnictwo dla mieszczan ma być „trojakiego gatunku”: „rzemiosła pilnujący”, „handlem zatrudnieni” i „żyjący procentem od sum”, wzbogacone początkami prawa cywilnego oraz przysposobienia w samorządzie miejskim (rada miejska). Krytycznie oceniając dotychczasowy stan edukacji dzieci szlacheckich, przewidywał dla nich → gimnazja z polskim językiem wykładowym, z nauką języków nowożytnych (niemieckiego „dla rozmówienia się z sąsiadami”, francuskiego, bo „dzisiaj stał się językiem uniwersalnym) i przedmiotów realnych. B. rozwinął także program → kształcenia dziewcząt i to dla wszystkich trzech stanów. Opowiadał się za kontrolą państwa nad edukacją, w tym także nad → seminariami duchownymi. Nauczycielami – zdaniem B. – powinni być tylko Polacy, „*a ich przydatność powinna być kontrolowana przez specjalne komisje egzaminacyjne*”, (DOP/I/239). Brał udział w powstaniu kościuszkowskim 1794 r. w randze generała kwatermistrzostwa. (BP/IV/217; DOP/I/237-239; E/IV/42; EPWN/86; KHW/121)

„Biuletyn Historii Wychowania”, czasopismo o profilu historyczno-pedagogicznym, powołane z inicjatywy poznańskich historyków wychowania. Wydawane przez Zakład Historii Wychowania → UAM, Sekcja Historii Wychowania → PTP, zespół redakcyjny w składzie: Wiesław Jamrożek, Dorota Żołądź-Strzelczyk, ukazuje się nieregularnie od 1994 r. Na jego łamach zamieszczane są artykuły i rozprawy dotyczące → historii wychowania i metodologii. Prezentowane są tu także ośrodki zajmujące się badaniami nad dziejami edukacji i myśli pedagogicznej oraz najnowsze wydawnictwa z historii wychowania. (KBP/80-81)

Blachnicki Franciszek (1921-1987), ksiądz katolicki, twórca metody rekolekcyjnej. W latach drugiej wojny światowej był więźniem Auschwitz. W latach pięćdziesiątych stworzył Oazę Dzieci Bożych i tam realizował stworzoną przez siebie metodę rekolekcyjną w ramach → pedagogiki chrześcijańskiej. W 1957 r. założył Krucjatę Trzeźwości, przekształconą rok później w Krucjatę Wstrzemięźliwości, która po trzech latach obejmowała już ponad 100 tys. osób**.** W dniu 20 marca 1960 r. została ona zlikwidowana przez władze komunistyczne w ramach → sowietyzacji kraju, a B. aresztowany za „działalność wrogą państwu", (http://www.mbkp.info/oaza/blachnicki). Przez kilka miesięcy był więziony, a po opuszczeniu więzienia ponownie podjął się prowadzenia rekolekcji oazowych, z których w 1969 r. wyrósł Ruch Żywego Kościoła, w 1976 r. przemianowany w Ruch „Światło-Życie". Jak obliczyli J. Draus i R. Terlecki w końcu komunistycznej dyktatury, w 1989 r. w różnych formach działalności oazowej uczestniczyło około 700 tys. młodych ludzi. B. napisał m. in. *Dziesięć kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej* (1977), *O modlitwie* (1997), *Kim jest człowiek* (1999). W 1995 r. rozpoczął się jego proces beatyfikacyjny. (DTHW/313; E/IV/143-144)

Bobrzyński Michał Hieronim (1849-1935), historyk i polityk, galicyjski polityk oświatowy. Był współtwórcą krakowskiej szkoły historycznej, od 1878 r. członkiem → Polskiej Akademii Umiejętności. Był profesorem → Uniwersytetu Jagiellońskiego, wybitnym historykiem prawa i ustroju państwa polskiego. Od 1893 r. został honorowym profesorem historii prawa polskiego i niemieckiego na → Uniwersytecie Lwowskim. W latach 1890-1900 był wiceprezydentem → Rady Szkolnej Krajowej, a w latach 1908-1913 – namiestnikiem Galicji. Należał do ugodowego obozu „stańczyków". Autor głośnych prac pt. *Dzieje Polski w zarysie* (1879), z rozdziałem ósmym w tomie drugim: *Odrodzenie w upadku* oraz *W imię prawdy dziejowej* (1879) i *Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny* (t. 1-2: 1920-1925). W pierwszej pracy przedstawił następującą tezę na upadek Rzeczypospolitej: „*Nie mieliśmy rządu i ta jest jedyna upadku naszego przyczyna*", (SS/65). W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku wywarł ogromny wpływ na szkolnictwo Galicji w ramach jego → autonomii, hołdując zasadzie: „w każdej wsi szkoła". Przyczynił się do zreformowania programów nauczania, podniesienia poziomu kwalifikacji → nauczycieli, a nade wszystko rozwoju sieci szkół ludowych w zaborze austriackim. Zachowując poglądy ugodowe wobec Wiednia, godził się na organizację szkolnictwa stanowego, podporządkowanie oświaty wpływom duchowieństwa. Tym mocno naraził się politykom endecji oraz ugrupowań socjalistycznych i ludowych. W okresie Polski odrodzonej brał udział w pracach konstytucyjnych. Pośmiertnie, w 1957 r., wyszły jego wspomnienia pt. *Z moich pamiętników*. (BP/IV/371; DOP/II/215; DTHW/100; E/IV/200, M. Wierzbicka; KHW/169; SS/65)

Boecjusz (480-524), filozof rzymski, ostatni doktor Kościoła, tłumacz dzieł greckich na język łaciński, niekiedy nazywany „ostatnim wielkim uczonym starożytności", bądź też „pierwszym scholastykiem". Był człowiekiem wybitnie wykształconym. Swoje dzieła poświęcił m. in. → siedmiu sztukom wyzwolonym. Arcydziełem ogłoszono natomiast *De consolatione philosophiae* (*O pocieszeniu, jakie daje filozofia,* pierwszy przekład – 1694, wyd. pol. 1962), które napisał w więzieniu, odbywając karę za obrazę majestatu. Dzieło napisane po części prozą, a w części wierszem, cieszyło się ogromną popularnością nie tylko w → Średniowieczu, ale także było stałą lekturą szkół zakonnych w XVI-XVIII wieku. Książka jest dialogiem „*między B., który mówi prozą, a personifikacją Filozofii, która mówi wierszem*", i stanowi odpowiedź na pytanie, czy możliwa jest „*wolność człowieka w zgodzie z Boską przedwiedzą*", (OSF/52) Popularność jego porównuje się z *Wyznaniami* św. → Augustyna. B. na podstawie dzieł → Platona, → Arystotelesa i św. → Augustyna sformułował definicję filozofii, a następnie uściślił wiele pojęć filozoficznych i jako pierwszy sformułował scholastyczną zasadę łączenia wiary i wiedzy. Porządek rzeczy uzależniał od Bytu Doskonałego. Uznawany jest za nauczyciela → metody scholastycznej. Zamierzał przetłumaczyć dzieła → Arystotelesa. Ostatecznie przygotował *Organon* (sześć traktatów o logice) Arystotelesa i greckich glos do tego dzieła. Napisał szkolne

podręczniki z dziedziny muzyki (*De institutione musica*), arytmetyki (*De institutione arithmetica*) i geometrii (*De geometrica*). Jego uczniem był → Kasjodor, który po śmierci mistrza umieścił jego dzieła w bibliotece klasztoru w Vivarium w Kampanii. Analiza jego twórczości została przedstawiona w dziele *Studia wokół problematyki „esse"* (Tomasz z Akwinu i Boecjusz), red. M. Gogacz (1976). (BP/IV/386-387; E/IV/213 – tu data śmierci: ok. 525; EPWN/94; KDE/16; LHW/52; OSF/52)

Bogedain Bernard (1810-1860), ksiądz katolicki, od 1857 r. biskup sufragan wrocławski, propagator nauczania w języku polskim. Był m. in. nauczycielem-katechetą w Paradyżu w Wielkopolsce. Pod wpływem własnych doświadczeń pedagogicznych, mimo, iż pochodził z rodziny niemieckiej, zgłosił postulat do władz pruskich nauczania elementarnego w języku polskim, na co uzyskał zgodę. Po wydarzeniach Wiosny Ludów 1848 r. rząd pruski mianował go Głównym Inspektorem Szkolnictwa na Śląsku, gdzie do wszystkich → szkół elementarnych wprowadził nauczanie w języku polskim. Za jego życia szkoła polska przeżywała prawdziwy rozkwit. Był miłośnikiem polskiej pieśni, w 1856 r. wydał obszerny zbiór *Chorał, czyli dostateczny zbiór melodii* oraz *Śpiewy nabożne dla użytku katolików archidyecezyi gnieźnieńskiej i poznańskiej* (1841). Te ostatnie doczekały się wielu wydań. We wrocławskim osiedlu Tarnogaj jego imieniem nazwano po wojnie jedną z ulic (dawniej Bernhardinstraße). Jest także patronem ulic w Katowicach, Chorzowie oraz Pszczynie. (DOP/II/101, 202; P. Świerc, *Ks. Bernard Bogedain (1810-1860*)

Bogurodzica (niekiedy pisana jako Bogarodzica, m. in. EPG/II/212), **I.** Matka Boża (w skr. MB), gr. *Theotókos*, potem Matka Boska, Boża Rodzicielka, dawniej Bogurodzica albo Bogarodzica; jeden z dwóch (obok „Najświętsza Maryja Panna") oficjalnych tytułów Marii z Nazaretu, matki Jezusa, używany m.in. w Kościele katolickim i Kościołach prawosławnych. Tytuł „Matki Bożej" ogłoszony został dogmatycznie na Soborze Efeskim w 431 r., który zakończył spór dotyczący natury Chrystusa. Tytuł ten daje prawo do nazywania Maryi Matką Boga (*Theotókos*) wbrew nestorianom, którzy uważali, że przysługuje jej tylko tytuł „Matka Chrystusa", jako że Syn Boży był zrodzony przed stworzeniem świata. Kościół katolicki uroczystość Bożej Rodzicielki Maryi obchodzi się w dniu 1 stycznia**. II.** Najstarsza polska pieśń religijna nieznanego autora. Pierwotnie datę jej powstania wyznaczano na czasy życia św. Wojciecha, a legenda nawet mylnie przypisywała jej autorstwo św. Wojciechowi. Ostatecznie powstanie pierwszych dwóch strof datuje się na okres między pierwszą połową XIII stulecia a rokiem 1386, tj. koronacją Władysława Jagiełły. Spisana dopiero w 1408 r. w Krakowie. Do końca XV wieku była tzw. *carmen patrium* (*pieśnią ojczystą*) i jednocześnie religijną, śpiewaną przez rycerstwo polskie przed bitwą, np. pod Grunwaldem w dniu 15 lipca 1410 r., „*idąc na bój śmiertelny przeciwko potędze niemieckiej*", (ES/I/186), o czym wspomina Jan Długosz, pisząc, iż była śpiewana właśnie jako „*carmen patrium*". B. jest pieśnią błagalną do Matki Bożej o pomoc (1 strofa), do Jezusa Chrystusa, by przez wzgląd na św. Jana Chrzciciela dał ludziom zbawienie (2 strofa). W XV wieku hymn powiększono o tzw. pieśń wielkanocną i pieśń pasyjną. Choć niektórzy upatrują w niej podobieństwo do hymnów łacińskich, w istocie jest ona utworem oryginalnym. W druku ukazała się po raz pierwszy w pierwszym wydaniu *Statutu Łaskiego* w 1506 r., gdzie właśnie znalazła się błędna informacja o autorstwie św. Wojciecha. Opracowanie krytyczne zawiera m. in. *Bogurodzica,* opr. J. Woronczak, E. Ostrowska i H. Freicht (1962). **III.** W 1939 r. został zrealizowany film pod tym tytułem. (BP/IV/395-396; E/IV/224; Ech/103, 437-441, 443; EPG/II/212; ES/I/185-187, tu – Bogarodzica; SMTK/118; SS/515-516)

Bohomolec Franciszek (1720-1784), pedagog i komediopisarz. Studiował w → Akademii Wileńskiej i w Rzymie. W latach 1752-1762 wykładał w → *Collegium Nobilium.* Od 1765 r. związał się obozem królewskim, był uczestnikiem głośnych → obiadów czwartkowych i współpracownikiem, a od 1768 r. redaktorem → „Monitora". W swojej twórczości podjął krytykę wad moralnych ówczesnego społeczeństwa polskiego. W utworze *Pijacy* (1767) pisał: „*Jest dawny staropolski obyczaj: chcąc dobrze gościa przyjąć, trzeba się z nim upić*", (SS/67). W wydanej

w 1752 r. w języku łacińskim rozprawie *Rozmowa o języku polskim,* wznawianej potem w językach polskim i łacińskim, podjął ostrą krytykę maniery makaronizmów, stwierdzając, że obce słowa włączone na siłę do polskiego tekstu nie są żadną ozdobą, „perełkami i brylancikami", są jedynie „niepotrzebnymi łatami", (cyt. za: DOP/I/199). W sztuce *Pan dobry* (1767) przedstawił stosunki panujące miedzy ziemiaństwem a chłopami. Z poezji okolicznościowej znana jest pieśń biesiadna pt. *Kurdesz nad kurdeszami* (1779 lub 1780). Ważne miejsce zajmuje także rozprawa *Jana Kochanowskiego dzieła polskie* (1803). (BP/IV/402-403; DOP/I/199; E/IV/231; SS/66-67)

Bosko Jan (*Giovanni Melchiore Bosco, Don Bosco*) św. (1815-1888), włoski duchowny, założyciel Towarzystwa św. Franciszka Salezego (Salezjanie), Zgromadzenia Córek Maryi Wspomożycielki (Salezjanki) oraz Związku Pomocników Salezjańskich. Stworzył oryginalny system wychowania, tzw. prewencyjnego, którego fundamentami uczynił rozum, religię i miłość. W książce pt. *Nabożeństwo do miłosierdzia Bożego* (1847) opowiedział się wyraźnie za dobrocią Boga, która może przyciągnąć młodzież do Kościoła i sakramentów. W 1845 r. w Turynie założył oratorium dla chłopców i przyjął dla niego następującą formułę: „*W miarę możliwości zrobić coś dla chłopców opuszczonych, używając wszelkich środków i sił, aby stali się dobrymi chrześcijanami i uczciwymi obywatelami w życiu społecznym*", (cyt. za: DTHW/64). W 1859 r. założył Towarzystwo św. Franciszka Salezego (zatwierdzone w 1874 r. przez papieża Piusa IX), którego celem była pomoc dla młodzieży biednej, pochodzącej z rodzin bezrobotnych. Główną rolę odgrywały zakładane przez niego przy oratoriach (miejscach modlitwy) warsztaty szewskie, stolarskie, introligatorskie, krawieckie i drukarskie. Stały się one prawdziwymi instytutami szkolenia zawodowego młodych ludzi, „*dobrych chrześcijan i uczciwych obywateli*", (Ech/565). Ideę wychowania prewencyjnego realizował także w organizowanych szkołach niedzielnych, laboratoriach przyuczających do różnych zawodów, → kolegiach, → konwiktach, ośrodkach misyjnych i hospicjach. Działalność ta rozprzestrzeniła się na teren całych Włoch, potem także na inne kraje Europy Zachodniej, Ameryki Łacińskiej i inne części świata. W pracy z młodzieżą wychodził z założenia, że „*jeśli zaczniemy dobrze życie, kiedy jesteśmy młodzi, dobrzy będziemy także w podeszłym wieku, dobra nasza śmierć jest początkiem szczęścia wiecznego...*", (EP/I/424).W swojej koncepcji wychowawczo-duszpasterskiej stawiał na: zaufanie do młodzieży, „*rozpoznanie znaków czasu*", cele pracy wychowawczo-duszpasterskiej, rozum, religię i miłość jako fundamenty pracy wychowawczej. W wychowaniu mocno akcentował rolę pracy. W pracy z młodzieżą zasadniczą motywacją była religia. Odrzucał „system represyjny" na rzecz „systemu prewencyjnego". Jego maksymą wychowawczą była następująca myśl: „*Wystarczy abyście byli młodzi, abym was bardzo kochał*". Był światłym nowatorem, jak sam mówił, „*nigdy nie miał szczególnego systemu wychowawczego, że jego celem było jedynie zapobieganie niegodziwościom*", (Św/152). Za cel pracy wychowawczej uznał ścisłą współpracę wychowanka z wychowawcą, czyli asystencję rozumianą przede wszystkim jako rozmowy indywidualne z wychowankiem i kierownictwo duchowe. Warunkami dobrej asystencji jest przyjęcie zasady miłości bez stosowania przymusu, zbytecznego nadzoru, kontroli i kar. Dobry wychowawca powinien być „*ojcem i nauczycielem młodzieży*", (cyt. za: DTHW/64), ubogacony takimi zaletami, jak: zaufanie do młodzieży, takt pedagogiczny, autorytet, tolerancja i religijność. Wydawał podręczniki szkolne oraz pismo „Przyjaciel Młodzieży". Na trwale wpisał się do → historii wychowania i myśli pedagogicznej. Praktyka pedagogiczna św. Jana Bosko przyjęta została jako salezjański system wychowawczy. Dzieła Jana Bosko po jego śmierci przyjęły nazwę Stowarzyszeń Salezjańskich św. Jana Bosko. W 1934 r. kanonizowany przez papieża Piusa XI. W 1988 r., w setną rocznicę śmierci, od papieża Jana Pawła II otrzymał miano „*Ojca i nauczyciela młodzieży*". Patron wydawców katolickich. W 2001 r. poznańska Księgarnia św. Wojciecha wydała *Myśli św. Jana Bosko* w wyborze i przekładzie Andrzeja Postawy. (BP/XXXVII/450; DTHW/63-64; Ech/107, 530, 656; E/IV/317; EP/I/422-425, ks. J. Niewęgłowski; KHW/134-135; OSP/52)

***Boże, coś Polskę*,** polska katolicka pieśń patriotyczno-religijna do słów poety i dramaturga, Alojzego Felińskiego (1771-1820), napisana w 1816 r., pierwotnie jako adres dziękczynny na cześć cara Aleksandra I Romanowa pt. *Hymn na rocznicę ogłoszenie Królestwa Polskiego z woli naczelnego wodza Wojska Polskiego do śpiewu podany,* zaczynająca się od słów: „*Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki/ Otaczał blaskiem potęgi i chwały/ Przed Twe ołtarze zanosim błaganie…*". Melodię skomponował do niej Jan Nepomucen Kaszewski (1783-1847). W 1821 r., w wydanym nielegalnie śpiewniku, słowa: „*Naszego króla zachowaj nam, Panie*", w kompilacji dotychczasowego tekstu z hymnem Antoniego Goreckiego pt. *Hymn do Boga o zachowanie wolności* z 1817 r., zmieniono na: „*Przed Twe ołtarze zanosim błaganie,/ Naszą Ojczyznę racz nam wrócić, Panie*". W 1828 r. w Poznaniu wydano tekst ze zmienionym refrenem: „*Ojczyznę naszą racz zachować Panie*". Przed wybuchem powstania listopadowego śpiewana na melodię znanej pieśni religijnej pt. *Bądź pozdrowiona Panno, Maryjo*. Po 1858 r. występowała coraz częściej w wersji: „*Ojczyznę, wolność, racz nam wrócić, Panie*", później także: „*Ojczyźnie wolność, racz nam zwrócić, Panie*". Szczególnie tępiona przez zaborców, od 1860 r. śpiewana na melodię *Serdeczna Matko*. W 1861 r. arcybiskup gnieźnieński i poznański Leon Michał Przyłucki (1789-1865) zaaprobował w Poznaniu tekst składający się z dwóch zwrotek Felińskiego, refrenu z 1828 r. oraz dwóch nowych zwrotek. Wyjątkową popularność pieśń osiągnęła przed wybuchem powstania styczniowego, w czasie manifestacji patriotycznych w latach 1861-1863. W 1863 r. towarzyszyła powstańcom styczniowym, stąd nazwano ją *Marsylianką 1863 roku*. Była wielokrotnie przekładana na inne języki. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. została uznana za jeden z hymnów narodowo-kościelnych, gdzie słowa „*Ojczyznę, wolność racz nam wrócić, Panie*", zamieniono na: „*Ojczyznę wolną pobłogosław Panie*". W konkurencji o uznanie jej za hymn narodowy przegrała w *Mazurkiem Dąbrowskiego*. W okresie PRL, a zwłaszcza w latach stanu wojennego (1981-1983), ponownie śpiewana ze słowami „*Ojczyznę wolną racz nam wrócić, Panie*". Przejmującą scenę odśpiewania tej pieśni w czasie Pasterki umieszczono w filmie Bohdana Poręby pt. *Hubal* (1973). Pieśń, o silnych walorach wychowawczych, cytowana była m. in. przez Krzysztofa Pendereckiego w *Polskim Requiem* (1980-1984). Monografię hymnu zawiera praca Bogdana Zakrzewskiego pt. *Boże, coś Polskę Alojzego Felińskiego* (1983). (E/IV/360; P/135-136; SMTK/126; SS/132)

bracia czescy, ewangelicka grupa wyznaniowa powstała na pograniczu Czech, Moraw i Śląska, utworzona w 1457 r. Jej początki sięgają spalenia na stosie Jana Husa w 1415 r. W 1467 r. b. cz. utworzyli gminę wyznaniową pn. Jednota Braci Czeskich. Do Polski b. cz. przybyli w połowie XVI wieku, najpierw do Wielkopolski (Leszno, Koźmin, Szamotuły, Kórnik), gdzie tworzyli szkoły na poziomie elementarnym (nauka czytania i pisania w języku ojczystym, podstawy łaciny, prawdy wiary, kalendarz kościelny), a następnie również średnim. Najbardziej znaną szkołą „Jednoty braterskiej" była szkoła, w Lesznie, założona w 1555 r., która szczególny rozkwit przeżywała w pierwszej połowie XVII wieku. Od 1628 r. pracował tam biskup Jan Amos → Komeński (1592-1670), późniejszy jej rektor. Na gruncie polskim b. cz. korzystali z pomocy bogatej szlachty, która zmierzała do ograniczenia roli duchowieństwa katolickiego. (BP/V/96-97; E/IV/373; Ech/115; EP/I/426-427, D. Żołądź-Strzelczyk)

bracia polscy – zob. arianie

bracia szkolni, świeckie zgromadzenie zakonne zajmujące się szkolnictwem, założone pn. Instytut Braci Szkół Chrześcijańskich przez absolwenta → Sorbony, św. → Jana Chrzciciela de La Salle w Reims (Francja) w 1684 r. w celu kształcenia chłopców wywodzących się z bardzo ubogich rodzin, uznane przez papieża Benedykta XIII w 1725 r. Z biegiem czasu ich działalność ogarnęła wszystkie kontynenty. Szczególnie duże efekty swojej działalności odnotowali w XIX wieku na terenie Irlandii i Belgii. Do Polski przybyli w 1903 r. z Wiednia do Lwowa na zaproszenie arcybiskupa Józefa Bilczewskiego, gdzie założyli szkołę, która przetrwała do 1939 r. W 1922 r. w Częstochowie założyli dom nowicjacki, a w latach 1934-1939 prowadzili szkołę zawodową i sierociniec w Liskowie. W proce-

sie edukacji główny nacisk kładli na → wychowanie chrześcijańskie, kulturę humanistyczną i tzw. przedmioty realne (geografia, księgowość, nauki przyrodnicze, mechanika, architektura, języki obce, muzyka). W czasie okupacji 1939-1945 w Częstochowie prowadzili sierociniec i tajne nauczanie. Założyciel zgromadzenia św. Jan Chrzciciel de La Salle w 1900 r. został kanonizowany, a w 1950 r. ogłoszony patronem → nauczycieli. Szczególne uznanie zdobyła jedna z jego prac pt. *Prowadzenie szkół chrześcijańskich,* wskazująca m. in. na konieczność poznania psychiki dziecka, posługiwania się w wychowaniu ideą miłości pedagogicznej, odchodzenie od stosowania kar cielesnych i zastępowania ich motywacją ambicjonalną. W 1998 r. b. sz. liczyli około 8 tys. członków. (BP/V/97-98; E/IV/374; EP/I/427-428 – S. Możdżeń)

Braille'a pismo, → alfabet dla niewidomych wykorzystywany do uniwersalnego pisma dotykowego. Stworzony w 1829 r. przez niewidomego pedagoga francuskiego Louisa Braille (1809-1852). Składa się z 63 znaków a jego podstawę stanowi sześciopunkt (dwie kolumny po trzy punkty) w kształcie prostokąta, gdzie liczba i konfiguracja wypukłych punktów oznacza określoną literę, cyfrę lub nutę. Powierzchnia znaku w tym alfabecie nie przekracza pola dotyku czubka palca. Pismo Braille'a czyta się palcem od lewej do prawej strony. Teksty w alfabecie Braille'a powstają na specjalnych maszynach, wyposażonych w sześć klawiszy, odpowiadających sześciu punktom w komórce Braille'a. Pierwszą taką maszynę skonstruował w 1892 r. Frank H. Hall, kierownik szkoły dla niewidomych w stanie Illinois. (BP/V/116; E/IV/383; EPK/I/35-36; OSP/52)

Brat Albert (właśc. Adam Chmielowski) św. (1845-1916), zakonnik, założyciel zgromadzenia albertynów, uczestnik powstania styczniowego, opiekun ubogich. W obawie przed represjami za udział w powstaniu styczniowym, w 1864 r. wyjechał do Paryża, gdzie zajmował się malarstwem. W 1880 r. namalował obraz → *Ecce Homo* (*Oto człowiek*), który stał się przełomem w jego życiu. W 1887 r. przyjechał do Krakowa, gdzie wstąpił do zakonu św. Franciszka i przyjął imię zakonne Brat Albert. Następnie poświęcił się pomocy najuboższym. W 1888 r. założył Zgromadzenie Braci Albertynów III Zakonu św. Franciszka Posługujących Ubogim, zwanych albertynami. Mieszkał w przytułku razem z ubogimi, bezdomnymi i upośledzonymi. W 1888 r. założył Zgromadzenie Braci Albertynów III Zakonu św. Franciszka Posługującym Ubogim. Rok później do współpracy z zakonem zgłosiła się Maria Jabłońska, która w 1891 r. jako siostra Bernardyna razem z bratem Albertem założyła Zgromadzenie Sióstr Albertynek Posługującym Ubogim, zwanych albertynkami. Zgromadzenia te zajmowały się chorymi, sierotami i osobami pozbawionymi wszelkiej opieki. Ich członkowie, wzorując się na swoim założycielu, do dziś hołdują ciężkiej pracy oraz prostemu i pokutnemu stylowi życia. Brat Albert zmarł w opinii świętości. Pośmiertnie, w 1938 r. został odznaczony Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski. Kanonizowany w dniu 12 listopada 1989 r. przez papieża → Jana Pawła II w Rzymie. (E/V/481; EP/I/429-430 – s. M. B. Pecyna; KHW/166)

Brzeziński Mieczysław (1858-1911), przyrodnik, popularyzator literatury dla ludu. Od 1892 r. redagował tygodnik „Zorza". Był jednym z założycieli, a następnie wiceprezesem → Polskiej Macierzy Szkolnej, pełniąc jednocześnie funkcję przewodniczącego Wydziału Oświaty Ludowej. Wyniki swoich badań w zakresie niedostatków literatury dla ludu przedstawił w pracy *Dorobek i braki naszej literatury ludowej,* gdzie spośród przebadanych 500 pozycji, znalazł jedynie 6-70 tytułów, „*które odpowiadały kryterium nowoczesnej popularyzacji*". Przygotował *Program dla szkół początkowych z 4 – 6-letnim kursem nauczania,* ogłoszony w 1915 r. Był autorem wielu książek dla samouków, a jego książka *Podarunek dla młodzieży* doczekała się 17 wydań w łącznym nakładzie 160 tys. egzemplarzy. (DOP/II/156-157; E/IV/521; http://www.slowawsieci.com)

bulla (łac. *bulla* – pierwotnie – ozdoba, noszona jako amulet przez dzieci znakomitych, starożytnych rodów, potem – pieczęć, odcisk pieczęci w metalu; kasetka), w wiekach średnich a także współcześnie – dokument dużej rangi wydany przez panującego lub kancelarię papieża, opatrzony pieczęcią, ukazującą głowy apostołów

Piotra i Pawła. Posiada niższą rangę niż → encyklika. Początki wydawania bull datuje się na VI w. B. wydawano np. w sprawach dogmatów Kościoła, dyspensy, kanonizacji świętych, erygowania diecezji, zwołania Soboru Watykańskiego II (25 grudnia 1961 r.), itp. Do XI wieku wydawana była na papirusie. Najstarszy dokument tego typu w Polsce to *Bulla gnieźnieńska (Złota bulla*) z 1136 r., która została wydana przez papieża Innocentego II (1130-1143). Do dzisiaj zachowała się niestety w kopii. (ABC/39; BP/V/349; E/V/19; KHW/315; SŁP/I/385; SS/504; SWO/105)

bursa (od gr. *býrsa* – skóra, sakwa, także kasa założona do wspólnego utrzymania, od niem. *Burse*), budynek mieszkalny przeznaczony dla uczącej się młodzieży; dom wspólnie żyjących studentów, współcześnie częściej nazywana internatem. Pierwsza bursa powstała w 1257 r. przy *Collegium Sorbonicum* w Paryżu i nazywana była → „kolegium". Najstarsza bursa w Polsce została założona w 1397 r. przy → Akademii Krakowskiej przez królową Jadwigę. Była ona utrzymywana z nadań fundacyjnych i opłat scholarów, a jej organizację zatwierdził → rektor Akademii. Przykład królowej zachęcił biskupów, możnowładców a także bogatych mieszczan do fundowania burs dla poszczególnych wydziałów, bądź ogółu młodzieży studiującej w odrodzonym → Uniwersytecie Krakowskim. Bursę kanonistów, zwaną także Długosza, założył Jan Długosz i przeznaczył dla studentów prawa kanonicznego. Przy krakowskiej → *Alma Mater* istniały następujące b.: Jagiellońska (czyli ubogich), Jerozolimska (fundacji Oleśnickich), Długosza (czyli prawników), Filozofów (fundacji Noskowskich), Staryngielska i Śmieszkowicza. W XVI wieku tworzono bursy także przy → Akademii Wileńskiej i → Akademii Zamojskiej. Od XVI wieku bursy powstawały także przy szkołach klasztornych, skupiając młodzież uczącą się w szkołach parafialnych, zakonnych i innych zakładach kształcenia, np. w Płocku, Warszawie, Tarnowie, Kaliszu, Pułtusku i Sandomierzu. Bursy zakładane były też przez kościoły innych wyznań. Szczególnie aktywni w tym względzie byli → arianie, którzy założyli bursy w Pińczowie, Rakowie i Lesznie. Od XVII wieku powstawał nowy rodzaj bursy, tzw. → konwikt. Od drugiej połowy XIX wieku w Polsce organizowano bursy prowadzone przez towarzystwa religijne i dobroczynne. Maria Jabłońska w 1891 r., jako siostra Bernardyna, razem z bratem Albertem założyła Zgromadzenie Sióstr Albertynek Posługującym. W okresie międzywojennym powstało 31 domów akademickich przy → uniwersytetach i innych szkołach wyższych. Po drugiej wojnie światowej powstało Towarzystwo Burs i Stypendium, które do momentu likwidacji przez władze PRL zorganizowało około 170 burs. W kolejnych latach idea bursy została wyparta przez internaty. (E/V/67; EP/I/442-445, T. Pilch; EPK/I/39-40; ES/I/217-218; KHW/315; OSP/56; SPS/70; SWO/105-106)

bursak, dawna nazwa ucznia, który mieszkał w → bursie. (EPK/I/39)

C

Callasanzio (*Calasanctius*) Józef (1556-1648) – z pochodzenia Hiszpan, w 1597 r. założył w Rzymie bezpłatną szkółkę dla dzieci, stanowiącą pierwszy krok w tworzeniu ochronek. (HWP/33)

Cambridge I. Miasto w hrabstwie o tej samej nazwie we wschodniej Anglii, położone nad rzeką Cam, 80 km na północ od Londynu. **II.** Nazwa słynnego (jednego z najstarszych w Europie (po Oksfordzie) i świecie) → uniwersytetu, wymienianego na piśmie w 1231 r., nawiązującego do istniejącej tu prawdopodobnie szkoły, założonej przez mnichów irlandzkich, w 630 r. Tradycja podaje, że uczelnia powstała już na przełomie 1208/1209 r., kiedy część studentów z → Oksfordu wyemigrowała do Cambridge w celu uniknięcia udziału w rozruchach, które wyniknęły między miastem a uniwersytetem. W 1318 r. został uznany przez papieża Jana XXII (1316-1334). W 1511 r. do C. przybył → Erazm z Rotterdamu, który spopularyzował idee → Odrodzenia, wprowadził studia klasyczne i zreformował Uniwersytet. W 1571 r. królowa Elżbieta I nadała uniwersytetowi nowy statut, zatwierdzony następnie przez parlament, który unormował ustrój uczelni na 300 lat. W XV-XVIII wieku C. nabrał charakteru uniwersyteckiego → kampusu. Od XVII wieku C. był głównym ośrodkiem naukowym w Wielkiej Brytanii, koncentrując się na tzw. nauce czystej. Kolejna reforma C. dokonała się dopiero w drugiej połowie XIX wieku. W końcu XIX wieku do studiów w C. dopuszczono kobiety. W 1911 r. uczeni z C. opracowali 11 wydań *Encyclopaedia Britannica,* uważane za najlepsze ze wszystkich opracowań w Wielkiej Brytanii. W tradycji uniwersytetu słynne są → *college* oraz → instytuty, m. in. Christ's (1501), Jesus (1496), Darwin (1964), Robinson (1977). Z C. związane są m. in.: *University of Cambridge Library* (założone w XV wieku), *Fitzwilliam Museum* (1816) oraz *Cambridge University Press* (1534), znany m. in. z zainicjowanej w 1902 r. serii historycznej „Cambridge Histories". Uniwersytet posiada wiele zabytkowych budynków, m. in. Kaplicę King's College z 1446 r. Biblioteka C. liczy ponad 3 mln → woluminów. Wśród wykładowców i absolwentów C. jest ponad 60 laureatów Nagrody Nobla. W 2003 r. C. zatrudniał 1,5 tys. nauczycieli akademickich i kształcił 15,8 studentów. (BP/VI/46-47, tu data nadania statutów przez Elżbietę I – rok 1570; E/XXVIII/329-330; KHW/315; MLP/86-87; SMTK/146)

Campanella Tomasz (1568-1639), dominikanin, włoski filozof i pisarz. Z racji swoich radykalnych poglądów był sądzony w latach 1591-1596 przez inkwizycję za herezję i ateizm, a w 1599 r. skazany na dożywotnie więzienie, gdzie przebywał aż do roku 1626. Stworzył tezę „*Im więcej pojmuję, tym mniej wiem*", (SS/82), którą wielokrotnie potwierdzał swoimi tekstami, m. in.: „*Bez nauki nawet święty nie potrafi wydawać prawdziwych sądów*", (KBP/106). Większość swoich dzieł napisał w więzieniu. Poglądy pedagogiczne zawarł w utopijnym, socjalistycznym dziele *Miasto słońca* (*La cittŕ del sole*), które formą nawiązywało do *Państwa* → Platona i *Utopii* Tomasza → Morusa, ogłoszonym w 1623 r. (wyd. pol. 1955), gdzie przedstawił idealną wspólnotę rządzoną przez mędrców i rozumnych ludzi, a praca każdego człowieka służyła dobru wspólnemu. Postulował zniesienie własności prywatnej. Uważał, że dziecko należy poddać wychowaniu społecznemu już od najmłodszych lat poprzez obserwację pracy rzemieślników i artystów oraz ćwiczenia fizyczne. Zakładał, że już przed ukończeniem 6. roku życia dzieci powinny poznać pismo, ale właściwą naukę szkolną proponował rozpocząć w 8. roku życia. W nauczaniu C. pomijał całkowicie → łacinę na rzecz języka ojczystego oraz nauk matematycznych i przyrodniczych. Nauczanie proponował rozpocząć od → matematyki, a wśród wykształcenia językowego widział nauczanie języka włoskiego, arabskiego i, co może budzić zdziwienie, polskiego. Ważne miejsce przypi-

sywał → historii, którą rozumiał jako historię rzemiosł i wynalazków. Przesadnie wierzył w skuteczność metody poglądowej w nauczaniu, stąd w *Mieście słońca* treść przedmiotu poznania wypisana była na sześciu murach ogradzających to państwo. Nauczanie w szkołach średnich i wyższych miało polegać głównie na wyrabianiu samodzielności myślenia i poznania. (BP/VI/55-56, tu data ogłoszenia *Miasta słońca* – 1602; E/V/143; KDE/35; LHW/163-164; SS/82)

cenzurka, w formie przestarzałej – świadectwo szkolne, pisemna ocena postępów ucznia, wydawana w określonych odstępach czasu. W okresie międzywojennym w szkołach średnich państwowych c. otrzymywał uczeń dwa razy w roku: w połowie roku oraz z końcem roku szkolnego. (EPK/I/44, tu jednak – cenzura; OSP/60; SJP/I/227; SPS/79; SWO/111-112)

cheder (hebr. – izba), żydowska, wyznaniowa szkoła początkowa (powszechna) dla chłopców. Żydzi dzieciom płci męskiej organizowali naukę w ch., dokąd posyłano chłopców od 5. roku życia. W Polsce → szkolnictwo żydowskie upowszechnione zostało już w okresie staropolskim, gdzie w ch. uczono języka hebrajskiego i zaznajamiano głównie z kodeksem religijnym Josefa Karo pt. *Szulchan Arui* oraz → *Biblią* i *Talmudem,* poprzez pamięciowe powtarzanie tekstów. Organizacją ch. zajmowały się gminy (*kahały*). (KSWO/92; SJP/I/238; SWO/115)

Chmielowski Piotr, pseud. „Kropka" (1848-1904), historyk literatury i oświaty, publicysta i pedagog. Studiował w → Szkole Głównej Warszawskiej, a następnie na → Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie w Lipsku. Należał do grona czołowych pozytywistów warszawskich. Zaangażowany w walce z → rusyfikacją i w → wychowaniu patriotycznym młodzieży. Jako wykładowca → Uniwersytetu Latającego, został aresztowany w 1898 r. i wydalony z Królestwa. Poza zainteresowaniami historią literatury polskiej, poświęcił się upowszechnieniu idei nauczania domowego i wpływu domu rodzinnego na wychowanie. W ramach współpracy z redakcją → „Opiekuna Domowego" zredagował 25 książek z zakresu → nauczania domowego. Redagował → „Poradnik dla Samouków". W 1874 r. był autorem pierwszej z tej serii pt. *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte*. W pracy tej zajął się wyjaśnieniem trudności i problemów wychowawczych. Wskazał na dwojaką funkcję nauczania domowego w Królestwie Polskim: – uzyskanie podstawowego wykształcenia, – przeciwdziałanie wpływom zrusyfikowanej szkoły średniej. Pisał, iż zadaniem nauczania domowego jest „*dać pierwotne wychowanie takie, ażeby późniejsze postronne wpływy nie mogły na dzieci nasze niekorzystnego wpływu wywierać. Należy w nie wpoić takie zasady, którymi by jak pancerzem ochronione zostały od pocisków losu, od myśli przewrotnych, od uczuć ohydnych*", (cyt. za: DOP/II/182). Książkę Chmielowskiego wysoko ocenił pedagog Stanisław → Karpowicz, pisząc m. in.: „*Jest to najelementarniejsza i najlepsza u nas książka poświęcona ogólnym zasadom wychowania domowego. Każdy nauczyciel, każdy ojciec i matka, każda bona i opiekunka dzieci powinna od tej broszury zaczynać swe wykształcenie pedagogiczne*", (cyt. za KHW/168-169). W 1877 na łamach pisma „Bluszcz" zamieścił rozprawę *Lat dziesięć z dziejów wychowania w Polsce w XVI wieku.* Natomiast w niewielkiej pracy pt. *Poezja w wychowaniu* omówił miejsce i rolę czynników artystycznych w procesie wychowania. Był także autorem pracy *Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu* (1881) oraz obszernej *Metodyki historii literatury polskiej.* Pod koniec życia poświęcił się biografistyce, pisząc m.in. rozprawę *Erazm Gliczner Skrzetuski, pisarz z XVI wieku, przyczynki do życia i pism jego* („Przewodnik Naukowy i Literacki", 1886) oraz książki o Tadeuszu → Czackim: *Tadeusz Czacki, jego życie i działalność wychowawcza, zarys biograficzny* (1898) i Klementynie z Tańskich Hoffmanowej: *Klementyna z Tańskich Hoffmanowa, zarys biograficzno-pedagogiczny* (1898). Pisał szereg szkiców do → *Encyklopedii wychowawczej*. (DOP/II/180183; E/V/482; KHW/168-169; MP/29-30; SBPHW/149-151, K. Szmyd; SS/90)

Chopin Fryderyk (1810-1849), najwybitniejszy polski kompozytor, współtwórca polskiego romantyzmu. Latem 1824 i 1825 r. przebywał u swojego kolegi, Dominika Dziewanowskiego

w Szafarni na ziemi dobrzyńskiej. W Szafarni stworzył m. in. „Mazurek a-moll, op. 17”, zwany w jego biografii „Żydkiem”. Adolf Nowaczyński, zauważył, że właśnie w Szafarni Chopin „*najbardziej się przepoił polskością, nabuchał polszczyzny*”, (DSP/140). Był także w kościele ojców karmelitów w Oborach, gdzie grał na zachowanych do dziś organach. Miejsce jego pobytu przypomina tam tablica w kruchcie kościoła z 1999 r., ufundowana przez piszącego te słowa oraz popiersie w przejściu do klasztoru z 2009 r., fundowane przez Ojców Karmelitów. Od kilkunastu lat w Ośrodku Chopinowskim w Szafarni, istniejącym od 1988 r., odbywają się Międzynarodowe Konkursy Pianistyczne im. F. Chopina dla Dzieci i Młodzieży, Konkursy Recytatorskie Poezji Poświęconej Fryderykowi Chopinowi oraz Turnieje Wiedzy o Fryderyku Chopinie. Rówieśnik Chopina, niemiecki kompozytor, Robert Schumann (1810-1856) w 1836 r. na łamach „Neue Zeitschrift für Musik” zauważył, że „*dzieła Chopina to ukryte wśród kwiecia armaty*”, (SS/365). C. K. Norwid (1821-1883) w *Nekrologu* z 1849 r. napisał o wielkim kompozytorze: „*Rodem warszawianin, sercem Polak, a talentem świata obywatel*”, (cyt. za: SS/304). (DSB/139/141; E/V/506-507, M. Tomaszewski; http://www.szafarnia.art.pl; *Szafarni moje uszanowanie,* 2004)

„Chowanna”, czasopismo pedagogiczne powołane do życia w 1929 r. Jego tytuł został wzięty z tytułu książki Bronisława F. → Trentowskiego z 1842 r. pt. „*Chowanna”, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży.* Kwartalnik poświęcony jest naukowym zagadnieniom wychowania. Czasopismo przez cały okres wydawania miało charakter periodyku ogólnopedagogicznego. W okresie międzywojennym redaktorami pisma kolejno byli: Zygmunt Mysłakowski (1929-1930), Mieczysław Ziemnowicz (1931-1932), Henryk → Rowid (1934-1939). Po wojnie, w latach 1945-1946 redagowane było przez Józefa Pietera, w latach 1946-1957 – zawieszone ze względów politycznych. Reaktywowane w 1957 r. z inicjatywy Ferdynanda Heroka. W latach 1957-1990 zamieszczano na jego łamach artykuły z → pedagogiki ogólnej, dydaktyki, historii i teorii wychowania oraz dyscyplin szczegółowych. Po trzyletniej przerwie, od 1993 r. stało się pismem *stricte* teoretycznym, jako półrocznik związany z Wydziałem Pedagogiki i Psychologii → Uniwersytetu Śląskiego. Na łamach pisma prezentowane są zagadnienia z zakresu pedagogiki i psychologii oraz aktualne problemy związane z funkcjonowaniem oświaty. Zamieszczane są tu również recenzje książek pedagogicznych oraz sprawozdania z konferencji naukowych. (DTHW/108-109; E/V/529; EP/I/512-514, A. Budniak; KBP/81; OSP/63)

Chrząszczewska Jadwiga (1879-1933), pedagog, pisarka dla dzieci i młodzieży. Była autorką licznych opowiadań dla dzieci w wieku przedszkolnym, m. in. *Pogadanek z dziećmi* (1896) oraz prac metodycznych poświęconych pracy w ogródkach dziecięcych. Praca w ogródku dziecięcym zdaniem S. powinna koncentrować się na śpiewie połączonym z rytmiką i zabawami ruchowymi, zajęciami manualnymi, rysunkami, wyplatankami i koszykarstwem. Zwracała uwagę na potrzebę kształcenia wychowawczyń przedszkoli, nazywając je nauczycielami ogrodów dziecięcych. Współredagowała pismo „Przyjaciel Dzieci”. Napisała słynny wierszyk-piosenkę *Deszczyk,* który był drukowy w śpiewnikach i elementarzach. Melodię do słów napisał W. Siewierski. Inne teksty Ch.: *Gwiazda spadająca. Utwór fantastyczny dla młodzieży*; *Znani i nieznani. Opowiadania przyrodnicze* (1910) i inne, także we współautorstwie. (DOP/II/152)

Cieszkowski August (1814-1894), filozof, czołowy działacz tzw. filozofii narodowej, twórca tzw. filozofii czynu, działacz społeczno-gospodarczy. W 1841 r. był jednym z założycieli miesięcznika naukowo-literackiego, → „Biblioteki Warszawskiej” (wychodzącej w Warszawie w latach 1841-1914) oraz → Towarzystwa Przyjaciół Nauki w Poznaniu (1857), którego był pierwszym prezesem (do r. 1867). Od 1873 r. był członkiem → Polskiej Akademii Umiejętności. Dzieje ludzkości dzielił na trzy epoki: epokę uczucia, czyli starożytność (teza); epokę myśli, czyli chrześcijaństwo (antyteza); epokę czynu (synteza), która nadejdzie. Uważał, że społeczeństwu należy zapewnić powszechną oświatę szkolną oraz dostarczanie „*ciągłych środków dal-*

szego kształcenia się i zaspokajania raz obudzonych umysłowych potrzeb, a to przez książki elementarne, pisma, publikacje periodyczne, częścią bardzo tanie, oraz przez zakładanie po gminach ksiąg użytecznych, ogółowi przystępnych", (cyt. za: DOP/II/108). Zapewne pod wpływem J. H. → Pestalozziego wielką uwagę przywiązywał do organizacji pozaszkolnego środowiska wychowawczego. Był autorem pionierskich programów wychowawczych, w tym projektu organizacji powszechnych → przedszkoli dla dzieci wiejskich pt. *O ochronkach wiejskich* (1842). Inspiracją do realizacji tej idei była działalność → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, które organizowało ochronki dla dzieci proletariatu Warszawy. W programie ochron stawiał na naturalny rozwój dziecka poprzez gry i zabawy ruchowe, uprawianie muzyki i śpiewu. Planował powołanie Centralnego Towarzystwa Ochron na wzór istniejącej w Królestwie Polskim Rady Głównej Opiekuńczej Zakładów Dobroczynnych. Inne ważniejsze prace C.: *Prolegomena do historiozofii* (1838, wyd. pol. 1908), *Ojcze nasz* (t. 1-4: 1848-1906). W 1870 r. w Żabikowie k. Poznania stworzył Wyższą Szkołę Rolniczą, poświęconą pamięci swojej żony. (BP/VII/239; DOP/II/107-109, 202; E/VI/58; EPG/III/114-115; EPWN/142; NSO/XLIII; OSP/63-64)

Colet John (1466-1519), teolog i humanista angielski. Podjął próbę reformy szkolnej w Anglii. Wykładał na Uniwersytecie w → Oksfordzie, gdzie zaprosił → Erazma z Rotterdamu. Najpierw zreformował szkołę przy katedrze św. Pawła w Londynie. Nie zaniechał w szkole języka łacińskiego, choć na naukę tego przedmiotu zwracał mniejszą uwagę. Szkołę podzielił na trzy klasy i przyjmował do niej chłopców niezależnie od pochodzenia stanowego. W szkole C. było w miejsce na sport i przygotowanie do życia społecznego. Wspólnie z Erazmem z Rotterdamu napisał gramatykę łacińską, która była obowiązującym podręcznikiem przez szereg lat. (BP/VII/335-336; LHW/94).

Collége de France, słynna uczelnia wyższa i jednocześnie instytut badawczy w Paryżu, istniejąca obok → Uniwersytetu Paryskiego. Założona przez Franciszka I w 1530 r., pierwotnie pod nazwą *Collegium Trillinquae*, stanowiąca przeciwwagę dla Uniwersytetu Paryskiego. Po kilku latach istnienia stała się wzorem dla zakładanych szkół humanistycznych w innych krajach Europy. Wykładowcami byli tam m. in. Adam Mickiewicz, Henri Bergson i prof. Stanisław → Kot. Uczelnia nie wymaga egzaminów wstępnych i opłat, nie nadaje też tytułów, ani nie wydaje dyplomów. (BP/VII-339; E/XXVIII/328; DTHW/44; PHO/36; SMTK/178)

Collegium Maius (od łac. *collegium* – łączność, związek, spójnia, jedność, wspólnota; *maius* – większy), najstarszy z budynków odnowionej w 1400 → Akademii Krakowskiej (Uniwersytetu Krakowskiego). Pierwszym budynkiem C. M. był zakupiony przez Władysława Jagiełłę w 1393 r. dom Stefana Pęchrzerza, przeznaczony na mieszkania dla profesorów. Obecny, czteroskrzydłowy gmach z dziedzińcem powstał z połączenia sąsiadujących kamienic, ujednolicony w latach 1462-1491 i 1493. Z tego okresu pochodzą najstarsze sale, m. in. Libraria (wzniesiona przez królewskiego budowniczego, Benedykta) oraz Aula Jagiellońska. W latach 1840-1940 gmach C. M. służył za pomieszczenia → Biblioteki Jagiellońskiej. Obecnie mieści się tam Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, a budynek służy jako gmach reprezentacyjny krakowskiej → *Alama Mater*. (E/VI/122; ESP/100, stąd daty powstania C. M.; SŁP/I/568, SMTK/178)

Collegium Nobilium (dosł. Kolegium Szlacheckie, początkowo (do jesieni 1741 r.) jako *Collegium Novum*), elitarna szkoła dla synów bogatej szlachty i magnaterii, prowadzona przez → pijarów, założona 1 września 1740 r. przez ks. Stanisława → Konarskiego. Uroczyste otwarcie szkoły w nowym gmachu przy ul. Miodowej nastąpiło w dniu 21 września 1754 r. W czasie uroczystości jej → rektor, ks. S. Konarski jako *institutor et regens* wygłosił słynne przemówienie pt. *Mowa o kształtowaniu uczciwego człowieka i dobrego obywatela.* Nauka w C. N. podzielona była na pięć klas i trwała osiem lat (klasy II, IV i V były dwuletnie). Program gramatyczno-retoryczny realizowano przy ograniczeniu języka łacińskiego na rzecz języka ojczystego oraz innych języków nowożytnych (francuskiego, niemieckiego i włoskiego). W szerszym zakresie realizowano nauczanie historii Polski i powszech-

nej, prawa polskiego i międzynarodowego, → matematyki, geografii, fizyki, architektury oraz tzw. „nowszej filozofii". W kursie filozofii zwracano większą uwagę na poglądy filozofów nowożytnych. Istotną rolę w życiu szkoły odgrywał teatr szkolny oraz zajęcia z retoryki opartej na aktualnych problemach społeczno-politycznych. S. Konarski dla potrzeb tej placówki stworzył dokument pn. *Ordynacje wizytacji apostolskiej dla prowincji Szkół Pobożnych*, w których określił stanowiska organizacyjne w C. N.: – rektor, odpowiedzialny za cały zakład, – wicerektor, tj. zarządca ekonomiczny zakładu, – prefekt, czyli kierownik dydaktyczny, – podprefekci, opiekunowie i wychowawcy poszczególnych uczniów, – wiceprefekt, jako pomocnik prefekta w zakresie nadzoru nad podprefektami, – spowiednik i kaznodzieja zakładowy, – nauczyciele przedmiotów, – służba dla uczniów (konwiktorów), jeden służący na 3-4 uczniów. Nadto każdego roku rektor wyznaczał spośród → profesorów, wiceprefektów lub podprefektów, tzw. repetytorów, którzy w dniach rekreacyjnych powtarzali z uczniami przerobiony materiał i poprawiali ich prace pisemne. Ciekawostką w pracy szkoły było zatrudnianie przez rektora tzw. skrutatorów, którzy każdego roku wiosną pisali tajne opinie o nauczycielach i projekty oceny ich pracy. Z inicjatywy Konarskiego wprowadzono obowiązek nauczania szkolnego w ciągu 200 dni w ciągu roku. Zadbano również o dobór najlepszych nauczycieli, którzy wprowadzali nowe metody nauczania i wychowania. Zasadą pracy C. N. był obowiązek korzystania z podręczników szkolnych oraz zalecenie tworzenie „bibliotek lektur pożytecznych". Szczególną uwagę zwracano na wychowanie moralne w duchu wartości chrześcijańskich. Wychowankami C. N. byli m. in. współtwórcy Konstytucji 3 Maja → Ignacy i → Stanisław Kostka Potoccy. Największy rozkwit szkoła przeżywała w latach 1745-1795 i przetrwała aż do 1832 r. (BP/VII/340; DOP/I/207-211; E/VI/122; EP/I/532-534, S. Lewandowski; EPWN/146; KHW/109-110; LHW/147, tu jednak data założenia C. N. – 1741, 207-208; OSP/65)

Columbia University (Uniwersytet Columbia w Nowym Jorku) – zob. Uniwersytet Columbia.

Condorcet Jan Antoni Mikołaj (1743-1794), filozof francuski, sekretarz Akademii Nauk, współtwórca *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej***,** reformator edukacji. Sformułował program badań nowoczesnej nauki, którą określił „matematyką społeczną"**.** W 1791 r. ogłosił pt. *Projekt organizacji wychowania publicznego*, które uzyskało duży rozgłos w Europie i na świecie. Znane było m. in. twórcom polskiej → Komisji Edukacji Narodowej. Rok później, w dniach 20-21 kwietnia 1792 r., przedstawił je na posiedzeniu francuskiego Zgromadzenia Narodowego, w którym zawarł m. in. propozycję uczynienia oświaty pełnej, równiej i powszechnej. „*Pierwszym warunkiem wszelkiego nauczania jest: wpajać jedynie prawdy, więc poświęcone temu zakłady winny być, o ile możności, najbardziej niezależne od wszelkiej władzy politycznej. (...) Wyodrębniliśmy trzy stopnie nauczania pod następującymi nazwami: 1. szkoły początkowe, 2. szkoły drugiego stopnia, 3. instytuty, 4. licea, 5. towarzystwa narodowe umiejętności i sztuk pięknych*", (TŻ/159-160). Szkoły początkowe miały być tworzone na zasadzie jedna na 400 mieszkańców; 4-letnie szkoły w miastach powiatowych (II stopnia), jedna na 4 tys. mieszkańców, zaś instytuty, licea i towarzystwa miały powstać w każdym departamencie. Programy nauczania C. chciał bardziej powiązać z życiem, wprowadzając jednocześnie ich elastyczność, zezwalającą przy tym na indywidualizowanie procesu nauczania, dodając, że żadna władza publiczna nie może mieć prawa „*przeszkadzania wykładowi teorii niezgodnych z jej kursem politycznym lub też chwilowymi interesami*", (cyt. za: DOP/I/183). Do nauk powszechnie użytecznych zaliczał: arytmetykę, geometrię, mechanikę, przyrodę i fizykę. Nadto przewidywał tworzenie szkół o profilu zawodowym, zakładów kształcących nauczycieli szkół elementarnych oraz przygotowujących do użytecznych zawodów. Licea przewidywał dla tych, co „*z uprawy swego umysłu, z uzdolnienia własnych władz intelektualnych czynią trud swego życia*", (cyt. za: DOP/I/184). Jako jeden z pierwszych opowiedział się za koncepcją → kształcenia ustawicznego, uznając, iż godną uwagi jest, aby „*nauczenie mogło trwać całe życie*", (EP/I/537). Szkolnictwo wyższe chciał zespolić w ramach ogólnokrajowego Towarzystwa Narodowego Nauki i Sztuki.

W *Szkicu obrazu postępu ludzkiego poprzez dzieje* (1795) sformułował myśl, iż „*człowiek posiada nieograniczone możliwości doskonalenia*", (SS/95). (BP/VII/374-375; DOP/I/182-184, II/15-16; EP/I/536-537, A. Zych; EPWN/147; LHW/224-225; OSP/66; TŻ/159-160)

Copyright by…, formuła wprowadzona w USA ustawą z 4 marca 1920 r., używana do oznaczenia i zastrzeżenia prawa autorskiego. Traktuje prawo autorskie wyłącznie jako prawo majątkowe, tzn., iż koncentruje się na utworze, a nie na osobie twórcy dzieła. Najczęściej wyrażana w formie symbolu ©. Umieszczana jest na stronie redakcyjnej książki, na płycie i innych przedmiotach z udziałem prawa autorskiego. (E/VI/156; SAP/298; SPS/95)

Coxe Leonard, angielski pisarz, profesor → Akademii Krakowskiej. W 1526 r. nakładem drukarza i wydawcy, Hieronima Wietora (ok. 1480-ok. 1546) w Krakowie ukazała się jego *Książeczka o nauczaniu młodzieży* (*Libellus de erudienta iuventure*), dedykowana biskupowi krakowskiemu i doradcy Zygmunta Starego, Piotrowi Tomickiemu (1464-1535). Była ona swoistym przewodnikiem w wychowaniu, omawiała program oraz metodykę nauczania, wskazywała na potrzebę poznania języka greckiego, bez którego „*nigdy się poprawnie nie pozna i dokładnie nie przyswoi mowy łacińskiej*", (cyt. za: DOW/I/70). Od nauczyciela C. wymagał „*nieskazitelności życia, a tym bardziej wiedzy*", (cyt. za: DOP/I/70). (DOP/I52, 70; EPWN/872)

curriculum vitae (łac. bieg (przebieg) życia, krótki życiorys), po raz pierwszy tego zwrotu użył → Cyceron w *Mowie w obronie Rabiriusza Postuma*; często sygnowany skrótem łacińskiej nazwy, czyli C. V., jako życiorys ułożony i napisany według określonego schematu, najczęściej w formie kwestionariusza, przedstawiany m.in. przy staraniach o pracę. Oprócz danych personalnych, wykształcenia, dotychczasowej pracy zawodowej, zawiera istotne, dla przyszłego pracodawcy, informacje. (OSP/67; SPS/97; SS/100; SW/124; TZSP/28)

Cyceron Marek Tuliusz (*Marcus Tullius Cicero*) (106-43 p.n.e.), mówca rzymski, filozof, mąż stanu i pisarz. Uznany za największego mówcę w historii Rzymu, posługujący się wszystkimi znanymi wówczas stylami retorycznymi: wzniosłym (*genus grande*), umiarkowanym (*genus medium*) i prostym (*genus subtile*). Zadziwiając bogactwem języka, słynął z niecodziennej konstrukcji wypowiedzi. W obrębie jednej mowy potrafił przejść od ironii do humoru, od inwektywy do narracji. Jemu przypisano także słynne powiedzenie „*pro domo sua*" (*w obronie własnej*), przekształcone z tytułu mowy *De domo sua* (*O swoim domu*), kiedy bronił przed rzymskim zgromadzeniem kapłanów praw do odzyskania swego gruntu, na którym stał jego dom, (SS/101). Senat rzymski obdarował go tytułem „*parens patriae*" (*ojciec ojczyzny*). W *Rozmowach tuskulańskich* pisał, iż „*convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria*" (*Należy walczyć w obronie prawa, wolności, ojczyzny*), (SS/102), zaś w utworze *O powinnościach* przeprowadził następujący wywód:: „*Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares, sed omnes omnium caritaters patria una complexa est*" (*Drodzy są nam rodzice, drogie dzieci, drodzy krewni i przyjaciele, lecz wszystko, co jest komukolwiek drogie, zawiera się w jednej ojczyźnie*), (SS/101).
W VI księdze traktatu *O rzeczypospolitej* (*De republica*), stanowiącym odpowiednik *Państwa* → Platona, przedstawił najlepszy ustrój państwa. Piętnował nieuczciwe postępowanie mężów stanu, w tym również jedynowładztwo Juliusza Cezara. W innym traktacie pt. *O prawach* (*De ligibus*), wzorowanym na *Prawach* (*Namoi*) Platona, dał wykład ówczesnej teorii prawa i jego genezy. Największy rozgłos zyskał dzięki pracom: *Rozmowy tuskulańskie, O mówcy, Brutus* i *O powinnościach.* W dziele *O mówcy* (*De oratore*) przedstawił wizerunek idealnego mówcy, łączącego artyzm z głęboką kulturą filozoficzną. „*Wymowa jest cnotą pierwszego rzędu. (…) Trzeba nam się przypatrywać nie tylko mówcom, ale i aktorom, żebyśmy, nabrawszy złego nałogu, nie wpadli w jaką szpecącą i szkaradną wadę. Pamięć także ćwiczyć należy, ucząc się co do słowa jak najwięcej wyjątków z pism swoich i cudzych*", (ŹHWK/I/75-76). Mówca przygotowujący się do przemowy powinien swoje zadanie podzielić na następujące etapy: wyszukanie ważnych punktów sprawy (*inventio*), podział materiału (*dispositio*), ubranie w słowa (*elocutio*), opanowanie

pamięciowe (*memoria*), wygłoszenie (*actio*). Sama zaś przemowa składa się z następujących części: wstęp (*exordium*), opowiadanie (*narratio*), przedstawienie dowodów (*argumentatio*), obalenie argumentów przeciwnika (*refutatio*), zakończenie (*conclusio*). Jak zauważył w 1927 r. S. → Kot, Cyceron jest zdania, że „*prawdziwego mówcy nie wykształcą przepisy retoryczne, ale że musi on zdobyć sobie wszechstronne wykształcenie ogólne, zwłaszcza filozoficzne i prawnicze*", (ŹHWK/I/67). Uzupełnieniem dzieła *O mówcy* był utwór pt. *Mówca*, gdzie Cyceron sformułował cechy wytrawnego mówcy, który powinien bawić, wzruszać i przekonywać. Był także autorem podręcznika retoryki pt. *Podziały retoryczne (Partitiones oratoriae)*, gdzie uwidoczniły się wpływy → Akademii Platońskiej. W dziele *O powinnościach* (*De officiis*) definiował z kolei cnoty kardynalne: mądrość, sprawiedliwość, dzielność i wstrzemięźliwość. Tłumaczył, że rzecz haniebna nigdy nie przyniesie korzyści. Korzenie myśli filozoficznej widział w kulturze i filozofii greckiej. Choć nie tworzył oddzielnego systemu poglądów na wychowanie, to jednak dostrzegał zmienność ideałów wychowawczych na przestrzeni wieków. Był najwybitniejszym przedstawicielem teorii wychowania u schyłku okresu republikańskiego. Idee filozoficzne chciał przekładać na praktykę i działania wychowawcze. Zdaniem C. celem wychowania miało być doskonalenie przymiotów i zdolności danych człowiekowi przez naturę. Proces wychowania powinien uwzględniać indywidualne cechy wychowanka. Cały proces wychowania winien służyć wyposażeniu wychowanków w wiedzę i normy moralne niezbędne do sprawowania czynności publicznych i prywatnych. Ideałem C. miał być człowiek wykształcony filozoficznie, w zakresie etyki, polityki, a także retoryki. *Humanus*, czyli człowiek cywilizowany, powinien być wykształcony przede wszystkich w sztukach wyzwolonych (→ *artes liberales*). Do nich zaliczał studia literackie, które powinny dostarczać nie tylko przyjemności, ale kształcić językowo i merytorycznie. Wśród koniecznych dyscyplin wiedzy wymieniał: → gramatykę, stylistykę, dialektykę, arytmetykę, geometrię, astrologię, medycynę, architekturę i muzykę. Chciał wychować człowieka wykształconego, otwartego na wybranej dyscyplinie sportu, charakteryzującego się w zachowaniu wyrozumiałością, umiarem i delikatnością. Na tę okoliczność mówił: „*Stultorum plena sunt omnia*" (*Głupich jest pełno wszędzie*), (KP/465-466). Na szczególne uznanie zasługują spostrzeżenia C. dotyczące kary i nagrody: „*Wszelka kara, czy polega na słownym czy czynnym skarceniu, nie powinna zawierać w sobie nic hańbiącego ani poniżającego. Powinna ona odpowiadać winie popełnionej i w jednakowych wypadkach być zawsze jednakowa. W gniewie nigdy karać nie należy, wśród wzburzenia umysłowego niepodobna zachować należytej miary między dwiema ostatecznościami, między tym, co za wiele i tym, co za mało. Karcący unikać powinien nawet pozoru niechęci lub nienawiści ku strofowanemu*", (F. Majchrowicz, *Historia pedagogji,* Warszawa 1922, s. 32). W wychowaniu dziecka opowiadał się za naturalnością działań wychowawczych domu, akcentując potrzebę uznania przez ojca dzieci jako jednego z najważniejszych dóbr. Surowość w wychowaniu dopuszczał tylko w momencie, gdy zawiodą inne środki wychowawcze. Obowiązkiem ojca miał być właściwy dobór nauczycieli dla dzieci, z którym mieli współpracować obydwoje rodzice. Był przeciwnikiem wychowania i kształcenia dzieci w systemie szkolnym, mówiąc „*Usus magister est optimus*" (*Praktyka to najlepszy nauczyciel*), (SS/100). Kobietom odmawiał prawa do szerszego udziału w życiu publicznym, podkreślając jednak ich cnoty i godność. Jednocześnie chciał ograniczyć wpływ kobiety-matki na wychowanie synów, uznając, iż zbytnie zbliżenie ich do matki może grozić niepożądanym zniewieścieniem. Ideałem wychowawczym dla Cycerona była rodzina wielopokoleniowa, dlatego cenił wpływ na wychowanie krewnych, zwłaszcza osób najstarszych. (BP/VIII/96-98; EP/I/544-547, J. Jundziłł; HLS/198-206; KDE/12-13; KHW/28-29; KP/398-399; OSF/69; OSP/67; PHO/19; SMTK/867; SS/99-102; ŹHWK/I/67-76)

cyrylica (od imienia św. Cyryla), alfabetyczne pismo starosłowiańskie, stworzone przez jednego z uczniów świętych Cyryla i Metodego, greckich misjonarzy działających na ziemiach słowiańskich, oparte na majuskule greckiej z IX wieku p.n.e., uzupełnione znakami dla dźwięków właściwych, np. 40-literowej głagolicy,

stworzonej przez św. Cyryla w latach 862-863. Najstarsze teksty pisane c. pochodzą z XI wieku, np. *Kodeks supraski* i *Księga Sawy*. Cyrylica używana była przez Słowian prawosławnych oraz Rumunów od XVI do połowy XIX wieku. W początkach XVIII stulecia w Rosji została zmodyfikowana i zastąpiona przez grażdankę. Współcześnie stosowana jest tylko dla celów liturgicznych. (E/VI/270; SHP/29, 52, tu jednak najstarszy tekst pisany c. z 943 r.; SPS/99; SWO/701)

Czacka Róża (imię zakonne – Elżbieta od Jezusa Ukrzyżowanego, znana też jako Matka Elżbieta, 1876-1961), prawnuczka założyciela słynnego → Liceum Krzemienieckiego Tadeusza → Czackiego, franciszkanka, opiekunka niewidomych, prekursorka tyflologii na gruncie polskim. Jako osoba niewidoma (od 1898 r.) swoje życie poświęciła niesieniu pomocy osobom dotkniętym tą ułomnością. Różne inicjatywy w tym zakresie podejmowała już na początku XX wieku. W 1908 r. założyła w Warszawie Patronat Opieki nad Niewidomymi, zaś w 1910 r. Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi, zarejestrowane przez władze carskie rok później. W 1922 r. przeniosła swoje placówki do Lasek na skraju Puszczy Kampinoskiej. Tam, oprócz przedszkola i szkoły, powstały warsztaty dla ociemniałych. Przed wybuchem drugiej wojny w Laskach przebywało 238 niewidomych. Szczególny nacisk kładła na proces integracji dziecka niewidomego. Podkreślała wagę wychowania fizycznego, prac ręcznych i wychowania muzycznego. Pracowała nad dostosowaniem → alfabetu Braille'a do nauczania języka polskiego. Wyniki jej pracy zostały zatwierdzone w 1934 r. przez → Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do użytku we wszystkich szkołach dla niewidomych na terenie kraju. Stworzyła system rewalidacji niewidomych, a także koncepcję ich adaptacji społecznej, łącznie z zatrudnieniem. W czasie drugiej wojny światowej wraz ze siostrami zakonnymi udzielała pomocy niewidomym ofiarom wojny, m. in. Żydom i ociemniałym żołnierzom. W 1944 r. w Laskach dwukrotnie zorganizowano szpital polowy, bowiem wcześniej Cz. zdecydowała o przystąpieniu ośrodka do powstania warszawskiego. Kapelanem zakładu był w tym czasie ks. Stefan → Wyszyński, późniejszy kardynał i prymas Polski. Po wojnie podejmowała różne działania organizacyjne w Laskach oraz w domach zakonnych w Warszawie i Żułowie koło Krasnegostawu. Założyła też dom zakonny w Sobieszewie koło Gdańska. Artykuły z dziedziny tyflopedagogiki publikowała na łamach → „Szkoły Specjalnej", „Caritas" i „Homo Dei". Pośmiertnie, w 1976 r., w pracy zbiorowej pt. *Chrześcijanie* ukazał się wybór jej prac pt. *Z pism Elżbiety Czackiej*. W realizacji programu dydaktyczno-wychowawczego Cz. szczególne znaczenie odegrała religia. Zmarła w opinii świętości. W 1987 r. rozpoczął się jej proces beatyfikacyjny. Jej biografię zawiera praca M. Żółtowskiego, *Blask prawdziwego światła. Matka Elżbieta Róża Czacka i jej dzieło* (1999). (BP/VIII/151-152; DTHW/39, 293-294; EP/I552-553, A. Zych; http://www.laski.edu.pl; KHW/212-213)

Czacki Tadeusz (1765-1813), historyk, działacz gospodarczy i oświatowy. Z zamiłowania historyk prawa, zaangażował się w organizację szkolnictwa na Wołyniu, od 1793 r. należącego do Rosji. Objął obowiązki wizytatora → Uniwersytetu Wileńskiego i zastępcy kuratora dla trzech guberni: wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, współpracując z Komitetem Szkolnym utworzonym na Uniwersytecie pod kierunkiem Jana Śniadeckiego, który z kolei sprawował pieczę nad szkolnictwem w pięciu innych guberniach: wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej. Współpracując natomiast z Hugo → Kołłątajem, który znalazł schronienie po opuszczeniu więzienia austriackiego w okolicach Krzemieńca, opracował program → szkolnictwa elementarnego na wsi i w mieście. Projekt ten stał się podstawą wydanej przez cara w 1807 r. *ustawy dla szkół parafialnych w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej*. Ustalała ona obowiązek szkolny dla wszystkich dzieci, który jednak nie mógł być w pełni realizowany z powodu rzadkiej sieci budynków szkolnych. Ustawa ustalała dwa rodzaje → szkół parafialnych (elementarnych) dla wsi i miast. Szkoła miejska była 2-klasowa o dwóch nauczycielach, z 4-letnim planem nauczania, szkoła wiejska 1-klasowa o jednym nauczycielu z 2-letnim planem nauczania. Program szkół obejmował przedmioty ogólne: nauka czytania

i pisania, arytmetykę, katechizm i naukę moralną, a ponadto wiadomości praktyczne z geografii i przyrody, ogrodnictwa, rolnictwa oraz muzykę i śpiew. Wiele uwagi poświęcał kształceniu nauczycieli w 8-letnich specjalnych zakładach wychowawczych. W 1804 r. ogłosił jedną ze swoich prac pt. *O stanie jeneralnym oświecenia guberni wołyńskiej*. Program tego zakładu miał zapewnić nauczycielowi szkoły elementarnej wiedzę ogólną wraz z nauką → łaciny, śpiewu i muzyki oraz zasób wiedzy z przedmiotów praktycznych: rolnictwa, ogrodnictwa, weterynarii, mechaniki, budownictwa, a nawet prawa i chemii.
W 1805 r. był organizatorem znanego Gimnazjum Wołyńskiego, od 1817 r. znanego pod nazwą → Liceum Krzemienieckie, nazywanego niekiedy „Atenami Wołyńskimi”, którego program wykraczał znacznie poza szkołę średnią i realizował neoklasyczne tendencje gruntownego studium filologiczno-historycznego z nachyleniem utylitarnym. Zatrudnianym nauczycielom w kontaktach wychowawczych ze słuchaczami zalecał łagodność i wyrozumiałość oraz ograniczanie do minimum wszelkich → kar. Wielką wagę w pracy nauczycieli przywiązywał do punktualności rozpoczynania zajęć. Uposażając tę szkołę w bogaty księgozbiór, obserwatorium astronomiczne i drukarnię, planował przemianować ją w → uniwersytet. Liceum Krzemienieckie było jedną z najznakomitszych szkół w Europie w początkach XIX wieku. Cz. organizował też szkoły parafialne oraz szkoły średnie w Międzyrzeczu, Humaniu, Berdyczowie i Lubarze oraz liczne szkoły parafialne. W 1812 r. otworzył z kolei gimnazjum w Kijowie, choć przed śmiercią powrócił do Krzemieńca. Był autorem szeregu cennych prac, w tym m. in.: *O litewskich i polskich prawach… i o Statucie dla Litwy* (1800-1801), *O dziesięcinach* (1801), *Czy prawa rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich?* (1809). (BP/VIII/152-153; DOP/II/32-33,m 36-43; DTHW/68-69; E.VI/283284; EP/I/553, S. Możdżeń; KHW/157-158)

„czarna pedagogika”, radykalny nurt pedagogiki antyautorytarnej, który wyrósł w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku. Nurt ten neguje rolę pedagogicznych teorii i praktyk, oskarżając je nawet o „produkowanie” „*z pokolenia na pokolenie przemocy, totalitaryzmu, mistyfikacji i wrogich postaw wobec dzieci*”. Nazwa tego nurtu pochodzi od tytułu książki Katharine Rutschky *Schwarze Pedagogik* (1977). (DTHW/275)

Czartoryski Adam Jerzy (1770-1861), polityk i dyplomata, działacz społeczno-oświatowy. W latach 1803-1821 był kuratorem Wileńskiego Okręgu Szkolnego i z tego tytułu praktycznie kierował szkolnictwem w całym zaborze rosyjskim. Wniósł duży wkład w rozwój szkolnictwa na Litwie, którego symbolem był wysoki poziom → Uniwersytetu Wileńskiego. Na jego poglądy oświatowe główny wpływ wywarł dorobek → Komisji Edukacji Narodowej. Oddziaływaniami oświatowymi chciał objąć zarówno dzieci, młodzież, jak również dorosłych. Zakładał nowe szkoły i był zwolennikiem jednolitego systemu wychowania oraz podniesienia poziomu wykształcenia nauczycieli. Swoje poglądy na problemy oświatowe wyłożył w pracy pt. *Uwagi nad sposobem teraźniejszym uczenia po szkołach i nad odmianami, które weń wprowadzić należy* (1820). Szkoła miała być dostosowana do potrzeb środowiska, a jej naczelnymi zasadami miała być zasada poglądowości i rozwoju intelektu, a nie pamięciowe opanowanie materiału szkolnego. Z systemu szkolnego całkowicie wyeliminował → kary cielesne. Od 1831 r. przebywał na emigracji i odegrał wybitną rolę jako mecenas kultury polskiej. W 1832 r. założył Towarzystwo Literackie Polskie w Paryżu, od 1854 r. działające do dziś pod nazwą → Towarzystwa Historyczno-Literackiego. W odpowiedzi na apel Towarzystwa Cywilizacji, w 1838 r. był założycielem i fundatorem siedziby → Biblioteki Polskiej w Paryżu. Po śmierci, w 1887 r., ukazały się *Pamiętniki księcia Adama Czartoryskiego oraz jego korespondencja z carem Aleksandrem I* (wyd. pol. 1904-1905). (BP/VIII/185; DTHW/66-67; E/VI/317-318; KHW/159-160)

Czartoryski Adam Kazimierz (1734-1823), działacz polityczny, szczególnie mocno zaangażowany w reformę systemu wychowania. W czasie pobytu w Anglii w 1757 r. zaznajomił się z najnowszymi prądami pedagogicznymi. Zasłynął przede wszystkim jako teoretyk i krytyk literatury oraz mecenas kultury. Od 1768 r. był komendantem → Szkoły Rycerskiej w War-

szawie, gdzie położył duże zasługi w kształceniu młodzieży. Dbał o wysoki poziom kształcenia i moralne wychowanie kadetów. Dla nich ułożył *Katechizm moralny dla uczniów Korpusu Kadetów* (1774) oraz *Definicje różne przez pytania i odpowiedzi dla Korpusu Kadetów* (1774). Wyraził w nich przekonanie, że każdy z wychowanków szkoły „*będzie szlachetnym człowiekiem i obywatelem (...), jakich tylko ojczyzna do swoich usług potrzebuje*”, (cyt. za: DOP/I/224). Na postawione w *Katechizmie* pytanie: – „*Co to jest kadet?*”, odpowiedział: „*Jest to człowiek młody, dobrze urodzony, oddany pod dozór osób, którzy obyczaje jego kształcić, rozum polerować i wiadomościami zdobić powinny na to, aby go uczyniły godnym zaszczytu szlachetnego urodzenia*”, (Ź/I/551). Sprawował pieczę nad studiami m.in. Tadeusza Kościuszki i Juliana U. Niemcewicza. W 1773 r. został członkiem → Komisji Edukacji Narodowej i wówczas ogłosił memoriał pt. *Początkowy obrys do planty edukacji publicznej,* gdzie domagał się, „*aby wychowanie krajowe nie tylko służyło młodzi szlacheckiej, ale też na wszystkich, każdej kondycji ludzi się rozciągało*”. Sformułował tam zalecenia dla trzech stanów: „dla ludu wiejskiej kondycji”, „dla ludzi miejskiej kondycji” oraz „dla stanu szlacheckiego”, (DOP/I/247). Nadzorował działalność Komisji Rozdawniczej, która zarządzała dobrami jezuickimi.

Był autorem przepisów dotyczących prywatnych pensji żeńskich i męskich. W 1765 r. był jednym z inicjatorów powołania → *Towarzystwa Literatów w Polszcze…dla Wydawania Najlepszych i Najpożyteczniejszych Krajowi Książek.* W 1775 r. opracował przepisy dla → pensji męskich i żeńskich pn. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensomistrzom i mistrzyniom dane.* W 1782 r. wydał *Listy Imci Pana Doświadczyńskiego*, w których po raz pierwszy w Polsce zajął się ponownie kwestią wychowania i → kształcenia dziewcząt, opowiadając się za kształceniem ich na kobiety-obywatelki. Oburzał się na brak zainteresowania kształceniem dziewcząt ze strony ojców, którzy „*rozumieją się być dysponowanymi od wglądania w wychowanie córek. Jednostajną jest ich wszystkich prawie powieścią:* „*- Zdałem to na moją żonę, ja się do tego nie mieszam*”. (BP/VIII/185-187; DOP/I/223-224, 247, 269-270; E/VI/318; KDE/42; Ź/I/631; KHW/119).

czeladnik – zob. uczeń

człowiek jednej książki (łac. *homo unius libri*), w nauce św. → Tomasza z Akwinu jest to definicja człowieka uczonego. Do tego grona św. Tomasz zaliczył samego siebie, bowiem „*czyta tylko Biblię*”. Według innych wyjaśnień określenie to jest ostrzeżeniem przed człowiekiem, który niezależnie, czy przeczytał, czy też napisał jedną książkę: *Cave ab homine unius libri* (*Strzeż się człowieka jednej książki*). (KSWO/87, 216; SMTK/202, 621; SS/416)

D

daltoński plan – zob. Parkhurst Helen

Dawid Jan Władysław Paweł (1859-1914), pedagog i psycholog, nazywany często pionierem psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej w Polsce. Po studiach zagranicznych w Halle i Lipsku w 1884 r. powrócił do kraju, poświęcając się pracy publicystycznej i naukowej w dziedzinie → pedagogiki i psychologii. W latach 1890-1898 był redaktorem → „Przeglądu Pedagogicznego" oraz kilku pism związanych z SDKPiL. W ogłoszonej w 1895 r. pracy pt. *Zasób umysłowy dziecka* wskazał, że czynnikiem różnicującym jest przede wszystkim środowisko. W 1887 r. opublikował pionierską pracę pt. *Program spostrzeżeń psychologiczno-wychowawczych nad dzieckiem od urodzenia do 20. roku życia,* która zapoczątkowała systematyczne obserwacje psychologiczne i pedagogiczne. Od 1890 r. redagował „Przegląd Pedagogiczny". (Na łamach „Przeglądu Pedagogicznego" w 1897 r. ogłosiła rozprawę Jadwiga → Szczawińska, żona Dawida, pt. *O potrzebie założenia publicznej biblioteki w Warszawie*, opartej na mecenacie ludzi zamożnych.). D. organizował pierwsze zespołowe badania z zakresu psychologii wychowawczej. Opracował szczegółowy „kwestionariusz spostrzeżeń", który obejmował następujące problemy badawcze: – rodzina, wychowawcy, otoczenie, – dziecko, czynniki fizyczne, – zmysły, – pamięć, kojarzenie, – wyobraźnia, – rozum, – mowa, – uczucia, – ruchy. Spotkał się on z żywym zainteresowaniem nauczycielstwa polskiego oraz środowisk zagranicznych. W 1890 r. zajął jednoznaczne stanowisko w sprawie kształcenia zawodowego: „*Kształcenie fachowe tylko wówczas jest skuteczne, gdy opiera się na gruntownym przygotowaniu podstawowym, na ogólnym rozwinięciu umysłu*", (cyt. za KHW/181). W pracach teoretycznych i publicystycznych wiele miejsca poświęcał nauczaniu początkowemu. W opublikowanej w 1892 r. pracy *Nauka o rzeczach. Rys jej historycznego rozwoju, podstawy psychologiczne, metoda oraz wzory lekcji* przedstawił nową metodę nauczania poglądowego, opartą na systematycznym i planowym zaznajamianiu dziecka z przedmiotami i zjawiskami z najbliższego otoczenia. Praca zrywała z tradycyjnym werbalizmem i formalizmem, zawierała istotną część metodyczno-programową wraz z przykładami wzorcowych lekcji, zyskała rozgłos w całej ówczesnej Europie i przez szereg lat cieszyła się niesłabnącym zainteresowaniem wielu środowisk. Angażował się także razem z Anielą → Szycówna w ideę nauczania domowego. W tym celu w 1898 r. nakładem „Przeglądu Pedagogicznego" ukazał się zwarty program nauczania przygotowany przez D., Włodzimierza Osterloffa i Anielkę Szycównę pt. *Metodyczny kurs nauk. Rok I-II. Nauka o rzeczach, nauka czytania i pisania, arytmetyka, kaligrafia*. W 1911 r. stwierdził, że skuteczność społeczna wykształcenia szkolnego jest krótkotrwała i zależy nie tylko od samej szkoły, od jej nauczycieli i uczniów, ale w dużym stopniu od społeczeństwa, tj. od warunków, w jakich szkoła funkcjonuje, a później pracują jej absolwenci. W 1913 r. opowiedział się za potrzebą organizowania w ogólnokształcących szkołach poradnictwa zawodowego. Uważał, że każda szkoła ogólnokształcąca powinna mieć swego „doradcę zawodowego", podobnie jak lekarza. W tym względzie poglądy D. posiadały wyjątkową wymowę i doniosłe znaczenie. Podjął polemikę z francuskim filozofem Henri Bergsonem (1859-1941), przede wszystkim w związku z wyodrębnieniem przez autora *Ewolucji twórczej* intuicji jako szczególnego rodzaju źródła poznania.

W 1911 r. D. swoje poglądy psychologiczne wyłożył w pracy pt. *Inteligencja, wola i zdolność do pracy.* Istota inteligencji to „*myślenie, zdolność do tworzenia pojęć, wydawania sądów, wnioskowania, rozumienia*". Za podstawę badań psychologicznych uznał obserwację i eksperyment. Przedstawił w niej związek pomiędzy inteligencją, wolą i zdolnością do pracy, określany jako apoteoza pracy. Uważał, że umieć, chcieć i móc – to trzy źródła, które zasilają i motywuję życie

ludzkie. „Umieć" to znaczy mieć inteligencję, „chcieć" – wolę, „móc" – zdolność do pracy. Inteligencja – zdaniem D. – to nie tylko wiadomości posiadane przez daną osobę, lecz „*domniemane czynności duchowe, które nabycie owych wiadomości i idei warunkują. Inteligencja to nie jest coś, co istnieje i jest dane, to zbiór warunków, procesów, przez które coś istnieć i stawać się może*", (cyt. za: OWSP/61-62).
Z kolei w 1912 r. w Krakowie na łamach → „Ruchu Pedagogicznego" opublikował głośną rozprawę pt. *O duszy nauczycielstwa*, nasyconą bergsonowskim pojęciem „rzeczywistości duchowej", stanowiącą swoisty testament pedagogicznych doświadczeń i rozważań nad istotą zawodu nauczycielskiego. Nauczycielowi przypisał kierowniczą rolę w nauczaniu i wychowaniu. Jego zdaniem nauczyciela powinna cechować miłość dusz ludzkich, czyli miłość wychowanków, doskonałość, poczucie odpowiedzialności i obowiązku, wewnętrzna prawdziwość uczuć i przekonań i moralna odwaga. Dla zapewnienia wysokiego poziomu wiedzy nauczycieli podjął starania o powołanie do życia Polskiego Instytutu Pedagogicznego, który miał być zlokalizowany w Krakowie, jednak wybuch wojny światowej i jego śmierć w sile wieku uniemożliwiły realizację tych ambitnych założeń. (BP/VIII/434-435; EFW/50-51, L.W., L.K; DOP/II/150; DTHW/111; EP/I/621-622, E. Walewander; KHW/181-182; OSP/72; OWSP/19-66)

Decroly Ovide Jean (1871-1932), belgijski lekarz, pedagog i psycholog. W pedagogice zasłynął jako jeden z twórców tzw. nowego wychowania. W 1901 r. w Brukseli zorganizował Instytut Nauczania Specjalnego przeznaczony dla dzieci opóźnionych w rozwoju, określanych wówczas jako „nienormalne" lub „nieprawidłowe". Zastosował tam opracowaną przez siebie „*metodę ośrodków zainteresowań*", która później weszła na stałe do teorii pedagogicznej. System ten zweryfikował w założonej w 1907 r. szkole dla dzieci zdrowych, „normalnych". Głosił hasło wychowania „*do życia przez życie*". W swoim systemie zerwał z systemem szkoły tradycyjnej, odwołując się do otaczającej dziecko rzeczywistości przyrodniczej i społecznej. Środowiskiem społecznym nazywał szkołę i dom rodzinny. Głosił potrzebę rozwoju samorządności i aktywności wychowanków. Jego metoda wywarła istotny wpływ na metodykę nauczania początkowego oraz znalazła uznanie w szkolnictwie specjalnym. W procesie nauczania D. uwzględniał trzy główne elementy składowe: obserwację, kojarzenie i ekspresję, czyli różnorakie formy wyrażania zdobytych wiadomości i umiejętności.
Metoda Decroly'ego znalazła uznanie we wszystkich szkołach komunalnych w Belgii i stała się podstawą tzw. „szkoły aktywnej". Klasy w jego metodzie zorganizowane były w postaci pracowni, gdzie uczniowie pracowali w zespołach koedukacyjnych, zróżnicowanych wiekowo, ale o porównywalnym rozwoju intelektualnym. Ze szkoły usunął przedmioty nauczania i podręczniki szkolne, a cały proces nauczania oparł na tzw. ośrodkach zainteresowań, czyli blokach tematycznych dotyczących: samego dziecka, pożywienia, wytwórczości i pracy. Nauczanie chciał oprzeć na zasadzie poglądowości. Przeciwstawiał się werbalnym metodom nauczania, odwołując się do otaczającej dziecko rzeczywistości przyrodniczej i społecznej. Kształcenie miało przygotować dziecko do uczestnictwa w pełnym życiu, gdzie odbywa się walka o byt. W procesie kształcenia ważną rolę wyznaczał nauczycielowi, który w kontaktach z klasą powinien postępować według następujących etapów: uświadomienie dziecku korzyści wynikających z poznania danego przedmiotu, bądź faktu; wskazanie ujemnych sposobów zabezpieczenia się przed nim; przyswojenie zasad postępowania zgodnych z dobrem dziecka. Główne prace D.: *Gry wychowawcze* (1927, wyd. pol. 1931), *Introduction a' la pedagogie quantitative* (1929). (BP/IX/6; E/VII/8; EP/I/626-628, E. Karcz, III/189-191, J. Lach; KWH/190; OSP/74)

decymologia (od gr. *dokimasia* – próba), nauka o egzaminach szkolnych, ich analizie i ocenie. Określenie wprowadzone przez Henri Piérona w 1929 r., rozpowszechnione jednak w 1963 r. po opublikowaniu jego książki *Examens et docimologie*. Współcześnie w praktyce oświatowej stosowane rzadko. (KSWO/126)

Dekalog (od gr. *dekalogos, déka* – dziesięć, *lógos* – zbiór, łac. *decalogus* – dziesięcioro przykazań Bożych), dziesięć słów przymierza, → dziesięć przykazań. Nazwę „dekalog" wypro-

wadził z tego wyrażenia św. Ireneusz z Lyonu. Według starotestamentowej *Księgi Wyjścia* (20, 1-17) Boże nakazy przekazane zostały wielkiemu prorokowi i przywódcy Izraelitów po wyjściu z niewoli egipskiej, Mojżeszowi (ok. 1527-ok. 1407 p.n.e.). Mojżesz poprowadził swój lud na górę Synaj w Palestynie, gdzie Bóg dał mu dwie kamienne tablice z wyrytym na nich D. Na pierwszej wypisane były trzy pierwsze przykazania dotyczące stosunku człowieka do Boga, na drugiej zaś – siedem pozostałych, traktujących o normach moralnych i stosunkach międzyludzkich. W niemal identycznej formie D. pojawia się także w *Księdze Powtórzonego Prawa* (5, 6-21). Na D. oparte jest nauczanie Chrystusa. W *Ewangelii według św. Jana* czytamy: „*Przykazanie nowe daję wam, abyście się wzajemnie miłowali, tak jak Ja was umiłowałem; żebyście i wy tak się miłowali wzajemnie*", (J 13, 34). D., inaczej zwany „Dziesięciorgiem Przykazań", stanowi fundament moralności trzech wielkich religii świata: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Niektórzy uważają, że D. powstał dopiero w VIII-VI w. p.n.e. Szczególnego znaczenia D. nabrał dopiero w XIII wieku, kiedy to włączono jego treść do pouczeń dla osób przygotowujących się do wyznania swoich grzechów podczas spowiedzi. W następnych wiekach włączono go do katechizmu jako podstawową część nauczania religii. Imię proroka Mojżesza, który otrzymał od Boga D., przywołał m. in. Juliusz Słowacki w *Przypowieściach i epigramatach*:

„*Szli krzycząc*" „*Polska! Polska!*" – *wtem jednego razu,*
Chcąc krzyczeć zapomnieli na ustach wyrazu;
Pewni jednak, że Pan Bóg do synów się przyzna,
Szli dalej, krzycząc: „Boże? Ojczyzna! Ojczyzna".
Wtem Bóg z Mojżeszowego pokazał się krzaka,
Spojrzał na te krzyczące i zapytał: „*Jaka?*".

(BP/IX/23; E/VII/33; Ech/162; KP/455-456; KSWO/113; M/7-8; SŁP/II/14; SPS/113; SS/45; SSZ/ 59; SWO/138-139).

Deklaracja Genewska – zob. Deklaracja Praw Dziecka

Deklaracja Praw Dziecka, I. Przyjęta przez Międzynarodową Unię Pomocy Dzieciom w 1923 r., zaakceptowana w 1924 r. przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów, zwana Deklaracją Genewską, określała prawa dzieci do opieki, wychowania i zabezpieczenia społecznego. **II.** Rozszerzeniem Deklaracji Genewskiej była Karta Praw Dziecka z 1948 r. **III.** Przyjęta i uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych w dniu 20 listopada 1959 r. w Nowym Jorku jako zbiór postulatów traktujących o zapewnieniu dzieciom właściwych warunków życia i rozwoju. Prawa → dziecka przedstawiono w dziesięciu zasadach, ujętych w tym dokumencie w poszczególnych rozdziałach: korzystania z pełni praw zawartych w *Deklaracji,* specjalnej ochrony, prawa do nazwiska i narodowości, opieki społecznej, specjalnego leczenia, wychowania i opieki w przypadku upośledzenia fizycznego, umysłowego i społecznego, miłości i zrozumienia, wykształcenia, pierwszeństwa w udzielaniu ochrony i opieki, ochrony przed wszelkimi formami zaniedbania, okrucieństwa i wyzysku, ochrony przed wszelkimi praktykami dyskryminacji rasowej, religijnej i innej. Deklaracja kończyła się apelem do wszystkich kobiet, mężczyzn, stowarzyszeń, władz i krajów o poszanowanie przyjętych norm. Została rozwinięta w → Konwencji o Prawach Dziecka z 20 listopada 1989 r. w formie obowiązujących zasad postępowania. Nadzorowanie postanowień Konwencji powierzono Komitetowi Praw Dziecka. Polska ratyfikowała Konwencję w 1991 r. (BP/IX/29; DTHW/192-194; E/VII/36, XIV/323; EP/I/631-632, M. Grzywna, III/276-277, H. Górecka, 281-284, A. Ratuś; OSP/75; TŹ/252-256)

Dekret z 7 lutego 1919 r. o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim, akt prawa normujący funkcjonowanie zakładów kształcenia nauczycieli oraz istniejących przy nich szkół ćwiczeń. Seminaria nauczycielskie dzieliły się na publiczne (państwowe) oraz prywatne. Art. 3 dekretu stanowił: „*Z seminarium nauczycielskim żeńskim łączy się z reguły dwuletni kurs ochroniarski i wzorcowa ochronka*", art. 8: „*Seminarium wraz ze szkołą ćwiczeń (...) tworzy jeden zakład pod administracyjnym kierownictwem dyrektora. Kierownictwo pedagogiczne należy do dyrektora i do Rady Pedagogicznej".* Nadzór nad seminarium i szkołą ćwiczeń miał

sprawować → minister WRiOP. Przy seminariach nauczycielskich tworzono rady opiekuńcze, złożone z pięciu członków, wybieranych na 3-letnią kadencję. Trzech członków powoływał minister na wniosek Rady Szkolnej Okręgowej, dwóch pozostałych pochodziło z seminarium nauczycielskiego (dyrektor i nauczyciel). (EP/VI/255-256, A. Ratuś; EPK/I/489)

Dekret z 7 lutego z 1919 r. o obowiązku szkolnym, ogłoszony w Dzienniku Urzędowym → Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w dniu 15 lutego 1919 r. Regulował m. in.: obowiązkowe wykształcenie w zakresie szkoły powszechnej, tworzenie rewirów szkolnych nie większych niż 3 km w promieniu, przymus organizacji szkół, siedmioletni okres kształcenia w szkole powszechnej, → wiek szkolny dziecka, który „*rozpoczyna się 1 września tego roku kalendarzowego, w którym dziecko kończy 7 lat życia*", zasady zwalniania z obowiązku szkolnego, rolę opiekunów, głównych (wizytatorów szkolnych), (TŹ/227). (TŹ/226-228)

Dekret z 23 listopada 1945 r. o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym, akt prawa uznający, iż w celu przyspieszenia likwidacji skutków drugiej wojny światowej w zakresie szkolnictwa minister oświaty mógł tworzyć i zezwalać na tworzenie szkół i kursów nieprzewidzianych w → *ustawie z 11 marca 1932 r.* (EP/VI/201, H. Górecka)

Dekret z 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym, ponownie zatwierdzał 7-letni → obowiązek szkolny, trwający do ukończenia siedmiu klas szkoły podstawowej, najdłużej jednak do 16. roku życia. (EP/VI/201, H. Górecka)

dekrucyfikacja (od łac. *crucifixux* – ukrzyżowany; *crucifixio* – ukrzyżowanie; *crucifixor* – ten, kto kogoś przybija do krzyża; krucyfiks – krzyż z wizerunkiem ukrzyżowanego Jezusa Chrystusa), akcja władz komunistycznych PRL rozpoczęta po 1950 r., polegająca na usuwaniu krzyży, kaplic i nauki religii ze szkół. Po aresztowaniu prymasa Stefana Kardynała → Wyszyńskiego w 1953 r. z pozostałych szkół, gdzie jeszcze kontynuowano naukę religii, została ona definitywnie usunięta. D. ponownie została nasilona na przełomie sierpnia i października 1958 r. w ponad 23 tysiącach polskich szkół i miała na celu usunięcie z izb szkolnych krzyży, nazywanych przez aparat partyjny „emblematami religijnymi". Dokonana na podstawie *okólnika nr 26 z dnia 4 sierpnia 1958 r.* Ministra Oświaty Władysława Bieńkowskiego. Akcja spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem społecznym, w wyniku czego w niektórych rejonach Polski południowej doszło do starć milicji z protestującymi rodzicami. Podobną akcję, jednak na mniejszą skalę, próbowano przeprowadzić jesienią 1983 r. Chodziło wtedy o usunięcie z klas lekcyjnych krzyży, które zostały tam umieszczone w trakcie wydarzeń Sierpnia 1980 r. Ta akcja wywoła także zdecydowane protesty, najgłośniejsze we Włoszczowej oraz Miętnem koło Garwolina. (LPL/37; SŁP/I/796; SWO/420)

deskolaryzacja, koncepcja, idea społeczeństwa bez szkoły, tzw. ruch *deschooling*. Głównym jego twórcą był amerykański pedagog i teolog austriackiego pochodzenia, Ivan Illich (1926-2002), który twierdził, że „*większość instytucji powołanych przez społeczeństwo przestało służyć dobru ludzi*", a „*system szkolny opiera się na złudnym przekonaniu, że wykształcenie szkolne stało się „nową religią oświatową",* zaś „*szkoła nie przygotowuje młodego pokolenia do życia, ale wręcz odwrotnie, izoluje je od nie*go", (cyt. za: DTHW/208). W miejsce szkoły Illich proponował stworzenie systemu nowych struktur edukacyjnych: biblioteki, muzea, instytucje oświatowe, samorządowe i gospodarcze i społeczne dostępne dla wszystkich oraz instruktorów określonych specjalności zawodowych. (DTHW/207-208, 279)

Dewey John (1859-1952), pedagog, psycholog i filozof amerykański. Główny przedstawiciel pragmatyzmu oraz twórca jego odmiany, zwanej instrumentalizmem. Pionier psychologii funkcjonalnej, profesor Uniwersytetu Michigan. Do 1894 r. kierował katedrą filozofii i pedagogiki na → Uniwersytecie w Chicago, gdzie założył słynną szkołę eksperymentalną. Od 1904 r. kierował natomiast katedrą filozofii w → *Columbia University* w Nowym Jorku. Od 1924 r. pracował nad reorganizacją szkolnictwa w Turcji. W teorii poznania głosił pogląd wzajemnej zależności

ludzkiej działalności poznawczej i praktycznej. Wszelkie poznanie ma charakter funkcjonalny w stosunku do ludzkiego zachowania. Wyodrębnił etapy myślenia, prowadzące do rozwiązania problemu: – odczucie trudności, – określenie trudności – sformułowanie problemu, – szukanie rozwiązań – formułowanie hipotez, – wyprowadzenie drogą rozumowania wniosków z rozwiązań – logiczna weryfikacja hipotez, – dalsze obserwacje prowadzące do przyjęcia lub odrzucenia hipotezy – empiryczna weryfikacja hipotezy. W psychologii z kolei zajmował się teorią myślenia. Twierdził, że nie wystarczy powoływać się na podstawowe prawa kojarzenia wyobrażeń, aby wyjaśnić procesy myślenia. Myślenie jest naturalnym wytworem wzajemnego oddziaływania na siebie ludzi i środowiska, czyli reakcją na bodźce otoczenia. Jego pojmowanie życia umysłowego było bardzo naturalistyczne, bliskie temu, które później rozpowszechniło się pod wpływem → behawioryzmu. Poglądy D. przyczyniły się do powstania i rozwoju nowego działu psychologii, tzw. nauki o inteligencji ogólnej. D. głosił program radykalnych zmian w systemie kształcenia szkolnego. Był inicjatorem tzw. szkoły działania, w myśl hasła „uczenie się poprzez działanie". Metoda ta miała pobudzać inicjatywę i samodzielność uczniów. Treści nauczania dostosowywał do właściwości i natury dziecka, uwzględniając doświadczenia społeczeństwa, jego tradycję i formy życia. Zajęcia praktyczne w systemie uczenia się prowadzić mają do rozwoju myślenia pojęciowego. W dydaktyce szkolnej był przeciwnikiem systemu klasowo-lekcyjnego. Swoje poglądy pedagogiczne zawarł m.in. w pracach: *Moje pedagogiczne credo* (1897, wyd. pol. 1933), *Szkoła i społeczeństwo* (1899), *Szkoła i dziecko* (1902), *Zasady moralne w wychowaniu* (1909), *Demokracja i wychowanie* (1916, wyd. pol. 1963), *Wybór pism pedagogicznych* (1967) i innych. (B P/120-122; E/VII/133; EP/I/655-657, A. Zych; KHW/188-189; OSF/84-85; OSP/77-78; PPA/I/307-316. Z. Melosik)

dialektyka (od gr. *diálogos* – rozmowa, *diálektos* – spodów mówienia; *diá* – roz, przez, poprzez; *lego* – mówię, łączę, zbieram; *dialektikç (techne)* – dialektyczna (sztuka) **I.** W → starożytności i → Średniowieczu sztuka (rozmawiania) dyskutowania oraz umiejętność dotarcia do prawdy poprzez ujawnienie sprzeczności w sądach przeciwnika dialogu, bądź → dysputy. D. wchodziła w skład kanonu→ *trivium*, obok → gramatyki i → retoryki, składającego się z kolei, łącznie z → *quadrivium*, na model wykształcenia, zwany *septem artes liberales* (→ siedmiu sztuk wyzwolonych). **II.** W filozofii pojęcie d. podlegało ewolucji. D. jako sposób dialogu i jako metoda podziału znajdujemy w publicznej działalności, a następnie twórczości → Platona. W filozofii nowożytnej, głównie G. W. F. Hegla, sposób rozumowania wyprowadzony od danego pojęcia (teza), poprzez jej przeciwstawienie (antyteza), aż do połączenia ich w wyższą jedność (synteza). (E/VII/152-154, W. Stróżewski; EFW/53, J.K., A.K.; KSWO/121)

Diesterweg Fryderyk Adolf Wilhelm (1790-1866), pedagog niemiecki, popularyzator idei J. H. → Pestalozziego. Był rzecznikiem szkoły ludowej i zawodowego → kształcenia nauczycieli. Uważał, że „*szkoła jest tyle warta, ile wart jest nauczyciel*", (cyt. za: DTHW/55). Opowiadał się za szkołą powszechną, obowiązkową i bezpłatną. Będąc dyrektorem Seminarium Nauczycielskiego w Moers, a potem w Berlinie (1832-1847), zasłużył się w reformowaniu tych placówek. Kształcenie nauczycieli w → seminariach nauczycielskich oparł na pestalozziańskiej szkole elementarnej. W programie kształcenia uwypuklił rolę → pedagogiki, → psychologii i → dydaktyki oraz praktyki pedagogicznej poprzez organizację przy seminariach nauczycielskich tzw. szkół ćwiczeń. W 1833 r. utworzył Związek Wychowanków Seminarium w Moers, który jest uważany za początek zrzeszeń nauczycielskich w Niemczech. Główne jego dzieło, opublikowane w 1834 r., to *Wegweiser zur Bildund für deutsche Lehrer* (*Przewodnik do kształcenia niemieckich nauczycieli*), gdzie sformułował pojęcie → pedagogiki społecznej (*Sozialpädagogik*), wyrażającej się w takich formach, jak: popularyzacja czytelnictwa, organizowanie bibliotek, spotkania z mieszkańcami dla wspólnej lektury i dyskusji na interesujące tematy itp. Domagał się typowo pedagogicznego, a nie politycznego, czy wyznaniowego nadzoru nad szkołami. Inne prace D.: *Lebensfragen de Zivilization* (1836), *Pädagogisches Wollen und Sollen* (1857). (DOP/II/18, 95; DTHW/55-56; E/VII/174; EFW/53-54, M.N.)

didascalos (*didascalus* – nauczyciel, także uczony w *Piśmie*), sztuka sceniczna, zwana minus, czyli opisująca życie codzienne, sceny z życia ludu, napisana przez poetę greckiego Herondasa (Herodasa) w III w. p.n.e. *Didascalos*, to nauczyciel w tym przypadku niższego rzędu (→ bakałarz), który w sztuce nie jest jednak głównym bohaterem. Tę rolę pełni surowa matka, która żąda od *didascalosa* wychłostania syna-nicponia. Nauczyciel powierzone zadanie wykonuje nie tylko z umiejętnością, ale i pedantyzmem i przez to składa dowód, że w tej czynności jest także biegły. Rękopis sztuki został odnaleziony wraz z siedmioma innymi w 1890 r. w → papirusach egipskich. W Polsce sztuka D. znalazła się w przekładzie prof. Jana Czubka, *Wybór z dzieł pisarzy greckich i łacińskich* (1902). Z tego określenia Kazimierz → Sośnicki wyprowadził pojęcie „didaskalocentryzm". (EFW/54, S.K.; EPG/VI/149; SŁP/II/147; ŻHWK/I/45-48)

Dietl Józef (1804-1878), profesor medycyny i rektor → Uniwersytetu Jagiellońskiego, działacz oświatowy, poseł do Sejmu Krajowego. W ciągu dziesięciu lat (1851-1861) w karierze naukowej przeszedł od stanowiska kierownika katedry medycyny wewnętrznej i anatomii patologicznej, poprzez → dziekana wydziału lekarskiego do godności → rektora (1861-1865). Jako rektor UJ zabiegał o całkowitą → autonomię Uczelni, tj. wprowadzenie języka polskiego jako wykładowego, niezależność w zakresie dydaktyki oraz swobodnego wyboru kadry nauczającej. W 1865 r. w związku z odważną działalnością polonizacyjną został pozbawiony godności rektora UJ i usunięty z uczelni. Z dużą energią włączył się wtedy do walki o przywrócenie → szkolnictwu w Galicji narodowego charakteru. W latach 1865-1866 wydał dwutomowe dzieło pt. *O reformie szkół krajowych,* gdzie sformułował założenia organizacyjne szkoły, która „*kształci, uobyczajnia, uszlachetnia, zaopatruje w wiadomości*", (cyt. za: DTHW/98), nawiązujące do haseł → Komisji Edukacji Narodowej. Szkołę ludową uważał za szkołę stanową, przeznaczoną dla ludu, która dla tego stanu miała mieć charakter „szkoły głównej". Był rzecznikiem uwolnienia się szkół spod wpływu państwa, pisząc: „*Urządzono szkoły podług widoków i potrzeb państwa, uczono w nich tylko tego, na co zezwalały rządy, a wykluczono wszystko, czego sobie nie życzyły. Szkołami rządziły biura urzędników, stały się narzędziami biurokracji. Nie szło w nich tylko o to, ażeby wychowywać światłych ludzi i obywateli, lecz raczej zdolnych urzędników i uległych poddanych*", (cyt. za KHW/160).
D. troszczył się o rozwój nauk rolniczych i leśnych. W 1866 r. wypowiedział się za organizacją tzw. szkół powtarzań. Miały to być niedzielne zajęcia dla absolwentów szkół ludowych, którzy podjęli pracę w rolnictwie lub rzemiośle. W czasie niedzielnych spotkań mieli oni nie tylko powtarzać wiedzę z zakresu szkoły elementarnej, ale także poszerzać swoją wiedzę na wyższym poziomie. W tym samym roku skrytykował skuteczność szkolnictwa galicyjskiego. W tej sprawie pisał: „*Lud nasz, pomimo przyrodzonej mu umiejętności, jak był ciemny przed wiekiem, takim jest nim prawie dzisiaj. Nie wytępiono w nim nałogu pijaństwa, niedbalstwa, złodziejstwa i podpalania; nie wzbudzono w nim poczucia prawości, oszczędności, ochędóstwa i świadomości wyższego swego powołania, nie wykształcono go ani na lepszego człowieka, ani na rozumniejszego rolnika, ani też na zręczniejszego rzemieślnika; pozostawiono go słowem tam, gdzie się znajdował przed wiekiem, pogrążonego w ciemnocie i nieuniknionych tejże następstwach: ubóstwie moralnym i materialnym*", (cyt. za KHW/160). „*Oświata* – pisał D. – *to produkcja, to źródło niewyczerpanych bogactw, bo je nieustannie zasila prąd inteligencji ludowej*", (cyt. za: DOP/II/211). W swoim dziele D. upomniał się o społeczną rangę zawodu nauczycielskiego, a jednym z warunków osiągnięcia tego celu miała być poprawa sytuacji materialnej nauczycieli. Ze szczególną mocą wypowiedział się o potrzebie → kształcenia dziewcząt, bowiem one powinny być dobrze przygotowane do pełnia funkcji wychowawczej w rodzinie, mówiąc, iż „*kobiety wywierają przemożny wpływ na uobyczajnienie i uzacnienie przyszłego pokolenia, dlatego umocnienie moralne podstaw całego społeczeństwa zacząć należy od wychowania dziewcząt*", (cyt. za: DTHW/98). Domagał się wprowadzenia polskiej administracji szkolnej oraz zwiększenia wpływu rodziców na szkołę. Jako były rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego walczący o unarodowienie uczelni, dużo uwagi przywiązywał do unarodowienia całego szkol-

nictwa na terenie Galicji. W wyniku jego starań w 1866 r. Sejm przyjął wniosek o utworzeniu → Rady Szkolnej Krajowej i uchwalił nową ustawę językową. Odtąd datuje się w Galicji okres autonomii szkolnictwa polskiego, rozwijanego w duchu narodowym.
W latach 1866-1874 był prezydentem Krakowa. Wówczas przeprowadzono reformę szkolnictwa i wybudowano wiele nowych obiektów szkolnych. Był inicjatorem odbudowy krakowskich Sukiennic i urządzenia w nich Muzeum Narodowego, restauracji Bramy Floriańskiej, grobowców królewskich na Wawelu oraz budowy wodociągów i kanalizacji w mieście. (BP/IX/181-182; DOP/II/210213; DTHW/98-99; E/VII/176; EP/I/700-702, E. Dolata; KHW/160-161)

Diogenes z Synopy (ok. 413-323 p.n.e.), filozof grecki-cynik, uczeń i następca Antystynesa. Uważał, że człowiekowi w jego rozwoju potrzebne jest tylko zaspokojenie elementarnych potrzeb, w związku z tym mniej uwagi poświęcał wysiłkowi intelektualnemu. Mimo to, głosił, że „*wykształcenie daje młodym rozwagę, starszym pociechę, dla ubogich jest bogactwem, dla bogatych ozdobą*", (SS/113 za Diogenesem Laertios). Nauczał, że w życiu należy mieć jak najprostsze potrzeby i zaspokajać je jak najbardziej bezpośrednio. Jego sposobem na życia miała być samowystarczalność oraz szczerość, czyli gorliwość w obnażaniu niegodziwości i próżności. Zasłynął z ekscentrycznych zachowań, m. in. z faktu, iż zamieszkał w beczce. Jego postać jest pełna apokryficznych opowieści, np. → Plutarch przytacza anegdotę o tym, jak na pytanie Aleksandra III Wielkiego, jakie ma życzenie, miał odpowiedzieć: „*Nie zasłaniaj mi Słońca*", (SS/113). Do historii wszedł głównie w związku z tym, iż pewnego razu, spacerując w jasny dzień po placu z zapaloną latarnią, na pytanie, czego szuka, miał odpowiedzieć: „*Szukam człowieka*". Jego najwybitniejszym uczniem był Krates. Wśród jego zaginionych pism są dialogi oraz *Państwo*, gdzie miał opisać anarchistyczną utopię, w której ludzie żyją naturalnie. (BP/IX/207-208; E/VII/196; KDE/11; OSF/87-88, tu inne lata życia: ok. 400-325 p.n.e.; SMTK/231; SS/113)

docenci marcowi (od łac. *doceo* – uczę, *docentia* – nauka, nauczanie), ironiczne określenie pracowników naukowych, adiunktów, którzy na podstawie znowelizowanej w dniu 8 października 1968 r. ustawy o szkolnictwie wyższym otrzymali, bez habilitacji, stanowiska → docentów. Przyznawane one były przez władze uczelniane w ścisłym porozumieniu z władzami partyjnymi osobom, które w czasie wydarzeń Marca'68 r. wykazały się wyjątkową uległością wobec reżimu komunistycznego. Mimo takiego założenia, na ogólną liczbę około 4,5 tys. profesorów i docentów, w tym trybie awansowano tylko 575 osób. W niektórych kręgach osoby te złośliwie określano również mianem „volksdocentów". Jednocześnie w tym okresie na uczelniach przeprowadzono tzw. czystkę polityczną, odsunięto od pracy dydaktycznej wielu znakomitych uczonych, m. in. Zygmunta Baumana, Stefana Morawskiego i Leszka Kołakowskiego. (LPL/92; SJP/I/381; SŁ/II/235; SWO/164)

docent (od łac. *docens* – nauczający, *docere* – uczyć), **I.** w XIX i do dziewiątego dziesięciolecia XX wieku samodzielny pracownik naukowy, posiadający prawo wykładania na wyższej uczelni, bądź samodzielnego prowadzenia badań naukowych. Stanowisko i tytuł zostało utworzone w związku z reformą uniwersytetów niemieckich w XIX stuleciu i wprowadzeniu → habilitacji jako podstawy nadania prawa wykładania (*venia docendi, venia legendi*). → Doktor habilitowany, któremu rada wydziału nadała prawa wykładania, zostawał d. prywatnym (*Privatdozent*), czyli opłacanym ze składek studentów, (którzy korzystali z jego wykładów), a nie przez władze uniwersytetu. D. prywatny mógł starać się, poprzez nostryfikację tego prawa, do wykładania także na innej uczelni. → Senat uczelni spośród d. prywatnych mógł wybierać i powoływać → profesorów nadzwyczajnych i zwyczajnych do kierowania wakujących i nowo tworzonych → katedr, bądź zatrudniania na stanowisku d. etatowego w istniejących katedrach. System docentur prywatnych i etatowych przyczynił się wzrostu poziomu kadry niemieckich uniwersytetów i został przyjęty we wszystkich krajach niemieckojęzycznych, w krajach skandynawskich, częściowo we Włoszech i na Bałkanach, w Rosji oraz w Polsce. W Polsce przedwojennej oraz w PRL do 1987 r. docentura była stanowiskiem pośrednim pomiędzy adiunktem ze

stopniem doktora a profesorem nadzwyczajnym. W Polsce międzywojennej w rozumieniu *ustawy z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich* był jednym z czterech stopni naukowych: profesor honorowy, profesor zwyczajny, profesor nadzwyczajny, docent. D. miał prawo wykładania w oznaczonym zakresie, a jeśli tego prawa nie realizował (bez urlopu) w ciągu całego roku, tracił je. Z wyjątkiem lat 1952-1958 oraz 1965-1969 tytuł ten przyznawany był osobom po uzyskaniu habilitacji. W 1965 d. został zastąpiony stopniem doktora habilitowanego. Po wydarzeniach marcowych 1968, władze polityczne PRL uznały, że do wyższych uczelni należy wprowadzić tzw. zastrzyk świeżej krwi spośród młodszych pracowników nauki, posłusznie realizujących kierunek polityczny PZPR. Poprzez zmianę ustawy o szkolnictwie wyższym w 1968 r. pewną grupę doktorów, piastujących stanowiska adiunktów mianowano wtedy docentami (d. mianowani), nazywając ich pogardliwie → docentami marcowymi. Sytuacja to spowodowała sporo nieporozumień i złych konotacji, bowiem osoby używające przed nazwiskiem skrótu „doc. dr", mogły posiadać ten tytuł zarówno z okresu lat 1952-1958, kiedy habilitacja była zniesiona, jak też z nadania partyjnego po roku 1968. Na początku transformacji systemu nauki w Polsce stanowisko docenta przyznawano pracownikom ze stopniem naukowym doktora habilitowanego. *Ustawa z dnia 12 września 1990 r. o stopniach i tytule naukowym* zniosła stanowisko d. *Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* w art. 110, ust. 4 dopuszcza (w drodze odpowiedniego zapisu w statutach poszczególnych uczelni) wprowadzenie fakultatywnego stanowiska d. w grupie pracowników dydaktycznych danej uczelni. Osoba taka powinna posiadać stopień doktora, a jej prawa i obowiązki są podobne jak na stanowisku starszego wykładowcy. W uczelniach morskich na stanowisku docenta może być zatrudniona osoba posiadająca tylko stopień naukowy doktora (art. 114, ust. 4). **II.** Zwyczajowo d. to doktor habilitowany nauk medycznych. przejęty z poprzedniego ustroju politycznego. **III**. W ZSRR i obecnie w Rosji pierwszy z trzech → stopni naukowych, przed profesorem, członkiem-korespondentem i akademikiem. (E/VII/244, W. Kryszewski; EPG/IV/46; KSWO/126)

docendo discimus (discitur) (łac. *nauczając, uczymy się sami*), dewiza wzięta z *Listów* (7, 8) → Seneki Młodszego, (ok. 4 p.n.e.-65 n.e.), pisarza i filozofa rzymskiego. Niekiedy występuje także w innym brzmieniu: *Homines, dum docent, discunt.* (KSWO/126; SŁ/268)

doctor honoris causa (od łac. *doctor* – ten, kto naucza drugich; w jęz. łac. dosł. doktor honorowy, w jęz. pol. *doktor honoris causa*), honorowy, zaszczytny stopień naukowy nadawany przez → senaty wyższych uczelni osobom szczególnie zasłużonym w dziedzinie nauki, kultury itp. (OSP/82; SŁP/II/237; SMTK/238; SPH/306; SWO/166; TZSP/33)

doctor honoris causa multiplex (łac.), doktor h. c. wielokrotny. Zob. *doctor honoris causa*. (SŁP/II/237; SPH/306)

doctor utriusque iur (łac.), doktor obojga praw, tj. rzymskiego (cywilnego, świeckiego) i kanonicznego. (SŁP/II/237; TZSP/34)

doktor (od łac. *doctor* – nauczyciel, mistrz, ten, co naucza drugich), **I.** U Żydów – uczony w *Piśmie.* **II.** Nauczyciel fechtunku w rzymskiej szkole gladiatorów**. III.** *Doctor armorum* – instruktor niższej rangi w wojsku rzymskim. **IV.** *Doctor Ecclesiae* – nauczyciel (doktor) Kościoła. **V.** *Doctor gentium* – nauczyciel narodów (św. Paweł). **VI.** Nauczyciel sztuk pięknych. **VII.** W średniowiecznym uniwersytecie tytuł nadawany absolwentom teologii, medycyny i prawa, najwyższy stopień naukowy (*quattuor doctores*). Tytułem uniwersyteckim stał się ok. 1350 r. Po raz pierwszy zastosowany już w drugiej połowie XI, a z pewnością na przełomie XI i XII stulecia i dotyczył wybitnych prawników tamtych czasów, choć nie miał formalnego znaczenia. Posługiwali się nim Pepon i Irneriusz, choć w istocie byli magistrami → sztuk wyzwolonych. Pepon w dokumencie z XII wieku występuje nawet jako *aurora surgens iuris* (wschodząca jutrzenka prawa). W połowie XII wieku w konstytucji *Habita* Fryderyka I Barbarossy → profesorów prawa nazywa się różnie: *professores legum; domini; magistri,* przy czym „profesor" nie miał znaczenia oficjalnego; *dominus* – to przeciwstawienie mistrza wobec ucznia; → *magister* – oznacza-

ło pożyczkę zaciągniętą „z organizacji studiów sztuk wyzwolonych", (BMU/111). Niekiedy dla profesora używano także określenia „*rector*", od *regere*, tj. kierować wykładem, jednak to wyrażenie szybko wyszło z użycia i było zastrzeżone tylko dla kierownika uniwersytetu. Po tych próbach nazywania różnie profesora pierwszego → Uniwersytetu w Bolonii, w końcu XII wieku tytuł doktora upowszechnił się i był przez pewien czas zastrzeżony tylko dla uczonego w prawie (doktora prawa) świeckim (rzymskim), (*ius civile*). Szybko okazało się, że zarówno prawo rzymskie jak i kościelne wzajemnie muszą się uzupełniać, stąd już na początku XIII stulecia sławny Bolończyk, profesor Jan Bassianus był „doktorem obojga praw". Tytuł „doktora" zastrzeżony był jednak tylko dla prawników, profesorowie średniowiecznych uniwersytetów w zakresie sztuk wyzwolonych, teologii i medycyny byli tradycyjnie magistrami. W ciągu XIII wieku tytuł d. przyjął się także na dwóch pozostałych, wyższych wydziałach uniwersytetów, tzn. na teologii i medycynie. Zapewne chodziło o podkreślenie „uczoności" wyższego, „lepszego" wydziału (teologia i medycyna), nad wydziałem – jak się określało – „artystów" (*artium*, tj. sztuk wyzwolonych). Zresztą doktoraty na → Uniwersytecie Paryskim pojawiły się razem z oddzieleniem fakultetu teologii od fakultetu sztuk. Doktoraty w medycynie pojawiły się najwcześniej na → Uniwersytecie Bolońskim w połowie XIII wieku. Uzyskanie d. wiązało się automatycznie z uzyskaniem prawa do nauczania na szczeblu uniwersyteckim, wszędzie, w każdym kraju i w dowolnym mieście (*licentia ubique docendi*), bowiem wielu doktorów znanych uniwersytetów, np., Bolonia, Paryż, rozpoczynało wędrówkę naukową w celu zakładania nowych szkół. Tak postąpili m. in. Placentinus, który utworzył szkołę w Montpellier, czy Vacarius, który przeniósł się do dalekiej Anglii. Z biegiem lat zaczął kształtować się podział na doktorów uczących (*doctores legentes*) oraz nie prowadzących nauczania (*doctores nos legentes*). Ci pierwszy cały czas zabiegali o popularność, stąd jeden z profesorów z Orleanu, Pierre la Chapelle pisał, iż w XIII stuleciu dobrzy wykładowcy cieszyli się tłumami studentów na wykładach, inni musieli wynosić się z miasta z powodu braku popularności. **VIII.** „*Doctor Angelicus*" (Doktor Anielski), przydomek, który otrzymał św. → Tomasz z Akwinu. **IX.** *Doctores legentes,* profesorowie wykładający. **X.** *Doctores non legentes*, profesorowie zwolnieni z prowadzenia wykładów w związku z pełnieniem ważnych funkcji uniwersyteckich. **XI.** Stopień naukowy, wyższy od tytułu magistra, a niższy od doktora habilitowanego, nadawany przez uprawnioną do tego uczelnię wyższą lub instytut naukowy po napisaniu pracy doktorskiej, zdaniu odpowiednich egzaminów i jej publicznej obronie. W wielu krajach jest to najwyższy stopień naukowy. W Wielkiej Brytanii w naukach przyrodniczych są dwa stopnie doktorskie: niższy – „Ph. D" (*doctor of philosophy*) i wyższy – „D. Sc." (*Scientić Doctor*). Nadto angielskie uczelnie nadają doktoraty w różnych specjalnościach, a mianowicie: „D.D." (*Divinitatis Doctor* – doktor teologii chrześcijańskiej), „L. L. D." (*Legum Doctor* – doktor praw) lub „D. C. L." (doktor prawa cywilnego), „D. Litt." (*Literarum Doctor* – doktor literatury), „D. Mus." (*Musicć Doctor* – doktor muzykologii), „D. Tech." (doktor technologii), „D. M." (*Medicinć Doctor* – doktor medycyny). W byłym Związku Radzieckim, a obecnie w niektórych krajach Wspólnoty Niepodległych Państw, np. w Rosji, Białorusi i Ukrainie, odpowiednikiem polskiego stopnia naukowego doktora nauk jest kandydat nauk (ros. *кандидат наук*). Na Węgrzech „doktor" jest tytułem zawodowym i jednocześnie honorowym. Jest on automatycznie przyznawany osobom kończącym studia medyczne i prawnicze. Tytuł wpisany jest do dokumentów osobistych, stając się przez to częścią nazwiska, podobnie jak tytuły arystokratyczne, i może być używany także w sytuacjach niezwiązanych z wykonywaniem zawodu, do tego stopnia, że nawet żony mają prawo do używania tytułu męża. **XII.** Zwyczajowo tytuł nadawany także lekarzom począwszy od około XVI w. **XIII.** W literaturze – *Doktor Judym* (bohater powieści Stefana Żeromskiego). (BMU/110-119; EP/III/601-602, J. Półturzycki; KHW/315; OSP/82; SŁP/II/237; SPH/306; SS/465, 498, 505; *ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. Nr 65 z 2003 r., poz. 595)

doktor habilitowany (od łac. *doctor* – nauczyciel, mistrz; *habilitas* – zdatność, zręczność, umiejętność; *habilitare* – czynić zdolnym; *habilitatio* – nadanie praw, uprawnienie), w Polsce i w niektórych krajach Europy drugi stopień naukowy, po uzyskaniu stopnia → doktora. Uprawnienie, wynikające z uzyskania → habilitacji, to nadanie statusu samodzielnego pracownika → nauki. W byłym Związku Radzieckim, a obecnie w niektórych krajach Wspólnoty Niepodległych Państw, np. w Rosji, Białorusi i Ukrainie, odpowiednikiem polskiego stopnia doktora habilitowanego jest stopień doktora nauk (ros. *кандидат наук*). (E/VII/244, W. Kryszewski; EP/III/601, J. Półturzycki; OSP/82; SŁP/II/44; SPH/420; *ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. Nr 65 z 2003 r., poz. 595)

doktorant (od łac. *doctor* – nauczyciel, mistrz), osoba ubiegająca się o stopień naukowy → doktora, po otwarciu przewodu doktorskiego przez radę właściwej jednostki uczelni, posiadającej prawo nadawania doktoratów. Doktorantem, mimo zwyczajowego określenia, nie jest jednak uczestnik seminarium doktoranckiego przed otwarciem przewodu doktorskiego. (OSP/82)

D. O. M., skrót łac. słów: *Deo Optimo Maximo* (*Bogu Najlepszemu Największemu*), formuła umieszczana przez starożytnych Rzymian na świątyniach, następnie przejęta przez chrześcijaństwo. W czasach nowożytnych napisy inskrypcyjne D. O. M. umieszczane były nad drzwiami wejściowymi do kościołów oraz na nagrobkach i tablicach epigraficznych. Powszechnie stosowane jeszcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, obecnie są w fazie zanikającej. (ABC/59; SWO/149)

dom akademicki – zob. akademik

dom dziecka, placówka opiekuńczo-wychowawcza dla dzieci pozbawionych opieki domu rodzinnego. Ich prototypem były tworzone od XII wieku oddziały dla dzieci przy szpitalach, przytułkach i zakonach. Swoją działalność opierały na zasadach dobroczynności i filantropii. Pierwsza placówka odpowiadająca w pełni zasadzie opieki i wychowania nad dzieckiem (Dom Dzieci Porzuconych) powstała w Warszawie w 1737 r. z inicjatywy ks. Piotra → Baudouina. W okresie zaborów pomoc dzieciom wymagającym opieki była zróżnicowana w zależności od polityki poszczególnych zaborców. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej powstawały różne placówki opiekuńcze, mające charakter domów dziecka. Zróżnicowane było także ich nazewnictwo: domy matki i dziecka, domy wychowawcze, przytułki, sierocińce, ochronki itp. D. d. organizowane były przez państwo, ale także przez zgromadzenia zakonne, związki wyznaniowe i osoby prywatne. Próby ustawowego uregulowania opieki nad dzieckiem zostały podjęte w ustawie o pomocy społecznej w 1923 r. W 1926 r. Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej wydało instrukcję o organizacji pomocy w zakładach opiekuńczych oraz ramowy regulamin tych placówek. W praktyce opiekuńczo-pedagogicznej najbardziej znane placówki związane były z działalnością pedagogów-praktyków: Janusza → Korczaka (Dom Sierot), Kazimierza → Jeżewskiego (gniazda sieroce), Maryny Falskiej (Nasz Dom) i Czesława → Babickiego (Dom Rodzinkowy w Pruszkowie). Ogromne potrzeby w zakresie opieki nad dzieckiem osieroconym pozostawiła druga wojna światowa. W 1945 r. we Włoszech ks. Antonio Rivolta założył wzorcowe osiedle dziecięce w Santa Marinella, a rok później o. Giovanni Bronzi w Coronata koło Genui założył pierwszy „dom uśmiechu" dla włoskich sierot z okresu wojny. Również dla sierot wojny założono w 1946 r. w Trogen w Szwajcarii Village Pestalozzi, gdzie dzieci podzielone były na grupy narodowościowe. Do tego międzynarodowego d. d. trafiły sieroty z Finlandii, Francji, Jugosławii, Polski i Włoch. W Polsce po 1945 r. oszacowano liczbę dzieci całkowicie osieroconych na 111 tys., zaś całkowicie opuszczonych przez rodziców na 36 tys. W miejsce dotychczasowych sierocińców i przytułków zaczęły powstawać d. d. W 1945 r. państwo uruchomiło 6 d. d., ale w następnych miesiącach ich liczba szybko rosła. W 1947 r. funkcjonowało już ponad 600 d. d., (DTHW/201). Zarządzeniem Ministra Oświaty z 31 stycznia 1946 r. utworzono Departament Opieki nad Dzieckiem. Spośród organizacji społecznych 183 d. d. prowadził Caritas, a 23 – Robotnicze

Towarzystwo Przyjaciół Dzieci. Wejście w życie z dniem 1 stycznia 1951 r. ustawy o terenowych organach władzy państwowej spowodowało upaństwowienie samorządowych placówek opieki nad dzieckiem. Państwowy d. d. stał się odtąd główną formą opieki nad dzieckiem osieroconym bądź pozbawionym opieki. W 1957 r. w d. d. w Polsce przebywało 33.500 dzieci, w 1965 r. – 31.993. Po roku 1990 r. podjęto próbę decentralizacji zarządzania d. d. i ich uspołeczniania. W 1997 r. w Polsce funkcjonowało 466 d. d., w tym 113 rodzinnych, gdzie łącznie przebywało 18.712 dzieci. (DTHW/200-201; E/VII/271; EP/I/733-740, E. Dobrzycka, E. Kozdrowicz; EPP/117-120, J. Raczkowska; OSP/83)

domena internetowa (ang. *Internet domain*), domena komunikacyjna będąca elementem architektury sieci → *Internet*, stanowi zapis internetowego adresu komputera; internetowa przestrzeń nazw domen jest podzielona zarówno pod względem instytucjonalnym, jak i ze względu na położenie geograficzne. (STP)

Donatus Aelius (IV w.), gramatyk i retoryk rzymski. W połowie IV wieku napisał komentarze do dzieł → Wergiliusza i Terencjusza, a także gramatykę łacińską: *Ars maior* i *Ars minor.* Ta ostatnia powszechnie używana była przez całe wieki średnie w Europie, a nazwisko jej autora „Donat" lub „Donet" stało się synonimem podręcznika, a nawet wszelkiego rodzaju lekcji. *Ars maior* było dziełem znaczenie większym pt. *Ars Grammatica,* taktowało o ośmiu częściach mowy oraz błędach i ozdobach języka. Gramatyka D. doczekała się wielu wydań i cytowań oraz szeregu komentarzy. (BP/IX/307-308; EPK/I/71; EPWN/183)

dozór szkolny, system kontroli społecznej nad szkołami, tworzony głównie w XIX wieku na ziemiach polskich pod zaborami, w tym przede wszystkim w czasach Księstwa Warszawskiego (1807-1813) oraz Królestwa Polskiego (1815-1831). W jego skład wchodziły osoby „*znane z oświecenia i gorliwości o dobro wychowania narodowego*", (cyt. za: DOP/II/54). D. sz. dzieliły się na trzy stopnie: miejscowe – istniejące przy każdej szkole początkowej niższej i wyższej, powiatowe – obejmujące wszystkie szkoły w powiecie, departamentowe – obejmujące cały departament. W skład dozoru miejscowego wchodziły osoby, które „*dobro szkoły własnego towarzystwa najbardziej zajmuje*", (cyt. za: DOP/II/54), a zatem mógł to być dziedzic lub jego zastępca, w mieście – burmistrz, na wsi – wójt, proboszcz oraz 2-3 przedstawicieli miejscowego społeczeństwa. Dozór miejscowy sprawował pieczę nad finansami szkoły, określając m. in. wysokość składki szkolnej oraz czuwał nad przebiegiem zajęć szkolnych. W skład dozoru powiatowego wchodzili: miejscowy dziekan, superintendent ewangelicki, sędzia pokoju oraz 3-4 miejscowych obywateli. Dozór departamentowy stanowili: → biskup lub jego sufragan, prefekt departamentu, superintendent kościoła ewangelickiego, prezydent głównego miasta oraz 3 obywateli. Nadto pieczę nad wychowaniem dziewcząt → Izba Edukacyjna Publiczna powierzyła „*szanowanym powszechnie matronom*", (EPK/I/72). D. sz. w większości przypadków odgrywały pozytywną rolę: uświadamiały ludności wiejskiej korzyści z posyłania dzieci do szkół elementarnych, odciążały uczniów od prac polowych i domowych w związku z uczęszczaniem do szkoły, wydawały specjalne instrukcje w celu organizacji wspólnego pilnowania bydła poprzez wynajętego pastucha, aby w ten sposób umożliwić dzieciom udział w zajęciach szkolnych. Do idei d. sz. z okresu rozbiorów powrócono w okresie II RP na podstawie przepisów tymczasowych o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim z 1917 r. (DOP/II/54-56; EPK/I/71-73)

dresiarze, określenie, które pojawiło się w połowie lat 90-tych XX wieku, odnoszące się do chuligańskich grup młodzieży; subkultura młodzieżowa (często mylona z kontrkulturą skinheadów). Termin pochodzi od zwyczaju noszenia na co dzień ubrań sportowych – dresów. Określenie to jest najczęściej nacechowane ujemnie. (SS/533)

druk, wynaleziony przez Johanna → Gutenberga (ok. 1400-1468) około roku 1440-1450. Zastosowanie ruchomej czcionki pozwoliło Gutenbergowi na uruchomienie maszyny drukarskiej, a następnie na druk i szybkie udostępnienie → książki. Druk spowodował powstanie i rozwój

rzemiosła drukarskiego, które w kolejnych wiekach wyodrębniło się w przemysł drukarski. W Krakowie pierwszą drukarnię założył na początku XVI wieku kupiec niemiecki, Jan Haller (1467-1525), który w 1505 r. przejął drukarnię Kaspra Hochfedera. Tam wyszło około 260 druków, a wśród nich m. in. tekst → *Bogurodzicy, Statut Jana Łaskiego*. Duże zasługi w tworzeniu polskiego drukarstwa wniósł Florian Ungler (?-1536), drukarz pochodzący z Bawarii, który już w 1510 r. założył także w Krakowie oficynę wydawniczą i drukarską. Tam m. in. w 1513 r. wydrukowano pierwszy zbiór modlitw w języku polskim pt. *Raj duszny*, który stanowił zmodyfikowaną wersję popularnego modlitewnika łacińskiego *Hortulus animae*, dokonany przez Biernata z Lublina (ok. 1465-po 1529) oraz zielnik Stefana Flimirza *O ziołach i mocy ich* (1534). Tam, również w 1515 r. wydrukowano pierwszy podręcznik ortografii polskiej S. Zaborowskiego, a w 1526 r. pierwsze mapy Polski Bernarda Wapowskiego. (BP/XXII/77, XXXX/377-378;DOP/I/51-53; E/VII/375-380, XI/16-17; EPWN/87, 188, 899; LHW/84 – tu data wynalezienia druku ok. 1455)

Drzewiecki Władysław (1912-1995), nauczyciel, pedagog, działacz społeczny. Po ukończeniu w Skępem szkoły powszechnej, zdał egzamin wstępny do Seminarium Nauczycielskiego w → Wymyślinie, które ukończył w 1932 r., jednak w zawodzie nauczycielskim, na skutek nadwyżki kadr pedagogicznych, nie otrzymał. W latach 1934-35 odbył służbę wojskową w Dywizyjnym Kursie Podchorążych Rezerwy Piechoty w Brodnicy. Po trzech latach ubiegania się o pracę w zawodzie nauczycielskim u inspektora szkolnego w Płocku, dopiero w 1936 r. otrzymał pierwszą pracę w jednoklasowej szkole powszechnej w Julianowie w powiecie gostynińskim. Z dniem 1 września 1937 r. inspektor szkolny w Płocku mianował D. tymczasowym nauczycielem jednoklasowej szkoły powszechnej w Julianowie. W Julianowie i okolicy, wśród miejscowej ludności wiejskiej, zaznaczył pierwsze kroki w działalności społecznej, zakładając m. in. chór mieszany, tym samym realizując swoje życiowe hobby, jakim było śpiewanie. Rok później *sponte sua* w Białem w gminie Duninów zorganizował Ochotniczą Straż Pożarną. Od wczesnych lat szkolnych przejawiał duże zainteresowanie sztuką teatralną. W czasie ostatnich wakacji przed wybuchem wojny, w dniach 2-17 sierpnia 1939 r. uczestniczył w kursie świetlicowo-teatralnym w Skępem, zorganizowanym przed Włocławski Obwód Oświaty Pozaszkolnej.

Po trzech latach pracy pedagogicznej w środowisku wiejskim, w 1939 r. został zmobilizowany do 37. pułku w Kutnie. Razem z jednostką wziął udział w kampanii wrześniowej, walcząc pod Łowiczem, a następnie nad Bzurą, gdzie 18 września dostał się do niewoli niemieckiej. Sześć lat spędził jako oficer w oflagach jenieckich: Prenzlau, Neubrandenburg, Gross-Born, Standbostel i Lubeka. Dopiero w dniu 2 maja 1945 r. został uwolniony przez wojska brytyjskie z oflagu w Lubece, a następnie przeniósł się na teren okupowany przez I Dywizję Pancerną gen. Stanisława Maczka we Francji. Tam podjął się zorganizowania i prowadzenia szkoły powszechnej dla dzieci polskich rodzin wywiezionych na przymusowe roboty. W okresie od 1 października 1945 r. do 25 lipca 1946 r. był kierownikiem trzyklasowej polskiej szkoły powszechnej w Tunxdorf nad rzeką Ems dla niemal stuosobowej grupy uczniów. Po roku pracy i rozdaniu świadectw swoim uczniom wraz z nimi i ich rodzicami transportem kolejowym poprzez Legnicę w dniu 25 lipca 1946 r. udał się w podróż i powrócił do kraju.

W Oficerskim Obozie Jeńców Wojennych w Prenzlau ukończył wyższe kursy nauczycielskie w zakresie rysunku i śpiewu, a także w drodze samokształcenia poznał kilka obcych języków. Na tej podstawie i świadectwa wystawionego w dniu 10 marca 1947 r. przez Ministerstwo Oświaty, dyrektor organizującego się Liceum Pedagogicznego w Wymyślinie zaproponował D. pracę nauczycielską w tej szkole. Pracując, podjął studia wyższe na → Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Pobierał wykłady u bardzo znanych profesorów: Józefa Szczepkowskiego, Jerzego Remera, Tadeusza Czeżowskiego, Konrada Górskiego, Eugeniusza Kucharskiego i innych. W 1954 r. został mianowany zastępcą dyrektora Liceum Pedagogicznego w Wymyślinie i na tym stanowisku, mimo różnych zmian politycznych, pozostał aż do 1969 roku, tj. do momentu likwidacji tej szkoły. Był zdecydowanym przeciwnikiem likwidacji liceów pedago-

gicznych. W latach 1969-1972 pracował jeszcze w Studium Nauczycielskim w Wymyślinie, utworzonym w miejsce Liceum Pedagogicznego. W 1972 r. przeszedł na emeryturę, nie rezygnując jednak z aktywnej pracy społecznej, pisarskiej i popularyzatorskiej. Był członkiem-założycielem Dobrzyńskiego Oddziału Włocławskiego Towarzystwa Naukowego w Rypinie, utworzonego w 1985 roku. Towarzystwo to wspierał merytorycznie, finansowo, ale przede wszystkim moralnie. (W/57-61).

dydaktyka (od gr. *didasco* – uczę, nauczam, *didaktícós* – dający się nauczyć; łac.→ *didascalus* – nauczyciel, profesor), dział → pedagogiki traktujący o kształceniu umysłowym, tj. o nauczaniu i uczeniu się. W epoce nowożytnej termin pojawił się po raz pierwszy w dziele J. A. → Komeńskiego (1592-1670) *Wielka dydaktyka przedstawiająca uniwersalną sztukę nauczania wszystkich wszystkiego* (1633). Znacznie później A. H. Nemeyer (1754-1828) podzielił d. na teorię nauczania i teorię wychowania. W historii teorii nauczania znalazły się: empiryzm F. → Bacona, formalizm dydaktyczny R. → Kartezjusza i E. Kanta, formalizm dydaktyczny J. F. → Herbarta oraz utylitaryzm dydaktyczny J. → Deweya. W. P. Zaczyński d. podzielił na subdyscypliny: d. szkoły wyższej, d. medyczna, d. technicznych środków kształcenia, teoria doboru treści kształcenia, kształcenie ustawiczne, rozwój empirycznych badań naukowych. W. Okoń z kolei wyróżnił: d. ogólną i d. szczegółową (np. d. matematyki, d. historii, d. nauczania początkowego, d. szkoły wyższej i inne). (EPP/136). (E/VII/472; EFW/58-59, B.P.; EPP/134-136, W. P. Zaczyński; KHW/316; OSP/87; SŁP/II/147; ŹHWK/I/45)

Dygasiński Adolf (1839-1902), pisarz, przedstawiciel pedagogiki pozytywistycznej. Na gruncie polskim jako pierwszy spopularyzował poglądy Herberta → Spencera, a także dokonał tłumaczenia dzieła pt. *Ogólne zasady pedagogiki* liberalnego pedagoga wiedeńskiego, Fryderyka Dittesa. Pozostawił znaczny dorobek pedagogiczny, najpierw w 1875 r. w cyklu artykułów pt *Listy o naszym wychowaniu* na łamach krakowskich „Szkiców Społecznych i Literackich", potem w zamieszczonej w 1880 r. na łamach „Przeglądu Tygodniowego" rozprawie *Wychowanie nowoczesne*, a następnie w późniejszych obszernych studiach: m. in. *Chcenia, cele, zasady i czyny w wychowaniu* (1881), *Pierwsze nauczanie w domu i w szkole. Wykłady pedagogiczne* (1882), *Rzut oka na genezę duszy ludzkiej* („Rocznik Pedagogiczny", t. 2: 1884).
Zadaniem wychowania według D. jest poznanie praw i czynników rozwoju psychicznego oraz kształtowanie „*ludzi zdrowych, szczęśliwych i pożytecznych swemu gatunkowi*", (cyt. za: MP/33). Uważał, że wychowanie powinno mieć charakter utylitarny, w związku z tym wychowanek ma być wdrażany do realnego przyjmowania zadań życiowych. Był orędownikiem upowszechnienia wykształcenia elementarnego, opartego na racjonalnych i laickich zasadach. D. swoje rozważania teoretyczne podporządkował nadaniu normom pedagogicznym charakteru naukowego. W niewielkiej pracy *Nauczanie bez książki, czyli wskazówki teoretyczno-praktyczne odnoszące się do pierwszego nauczania, z piśmiennictwa angielskiego zebrane przez A. Dygasińskiego* (1880), wskazał na potrzebę stosowana w nauczaniu takich metod, które rozwijają samodzielne myślenie i wzmacniają rozumienie pojęć. Poglądowa metoda nauczania dla D. jest „podwaliną myślenia". Zadaniem szkoły średniej nie może być przygotowanie do określonej specjalności, lecz wszechstronny rozwój. W swoim dorobku D. zajął wyraźne stanowisko w sprawie roli nauczyciela, pisząc m. in.: „*Niech nauczyciel tylko zwolna bierze się do dzieła, po ojcowsku, po obywatelsku, z miłością szczerą do tych przyszłych ludzi. Przede wszystkim należy sobie pozyskać zaufanie nowicjuszów. (...) Przemawiać należy od dzieci językiem zrozumiałym, ale szlachetnym, wolnym od pospolitej trywialności. Trzeba być wesołym, pogodnym, ale nie dawać powodu do wybryków i swawoli. Kochać dziatwę powinien pedagog i uczucie owo winien w sobie wyrobić*", (cyt. za: EFW/61). Dorobek pisarki D. zamykają *Gody życia*, stanowiące alegoryczną opowieść o sensie życia. (BP/X/94-95; DOP/II/183-185; DTHW/109; E/VII/480; EFW/59-62, J.K., A.S.; MP/32-36)

Dyrekcja Edukacji Narodowej, powołana do życia w 1812 r. w miejsce → Izby Edukacyjnej Publicznej z czasów Księstwa Warszawskiego,

przetrwała do 1815 r., kiedy to na mocy postanowienia Tymczasowego Rządu Królestwa Polskiego została połączona z wydziałem oświecenia. Podlegała ministrowi spraw wewnętrznych i do jej kompetencji należały: kontrola nad funduszami edukacyjnymi, kontrola nad wszystkimi szkołami i instytucjami edukacyjnymi oraz nad bibliotekami i zbiorami naukowymi. Dzieliła się na trzy sekcje: ekonomiczną, czyli funduszów; sekcję → Szkoły Głównej, wydziałów akademickich, → szkół departamentowych, → gimnazjów i instytutów kadeckich oraz sekcję szkół wydziałowych i → elementarnych, → seminariów duchownych i → seminariów nauczycielskich. Dyrektorem DEK został były prezes → Izby Edukacyjnej Narodowej, Stanisław → Potocki, zaś członkami rzeczywistymi: Stanisław → Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz, Morawski, bp Prażmowski, Józef Lipiński i Joachim Lelewel. (EPK/I/76-77)

dyrektor szkoły, w okresie międzywojennym oraz w pierwszych latach po wojnie osoba kierująca liceum ogólnokształcącym lub szkołą zawodową; od 1972 r. tytuł służbowy nadawany wszystkim kierownikom szkół i placówek oświatowo-wychowawczych, za wyjątkiem szkół filialnych. (SP/89)

dysertacja (łac. *discertatio* – dysputa, spór), rozprawa naukowa, zwykle określenie to dotyczy prac pisanych w celu uzyskania pierwszego stopnia naukowego, tj. → doktora, choć może odnosić się do każdej pracy naukowej. (OSP/89; SŁP/II/183; SWO/177)

dysputa (łac. *disputatio* – rozważenie, badanie, roztrząsanie, wykład, dyskusja), ważny element → scholastycznej metody dydaktycznej, stosowany i rozwijany głównie na średniowiecznych uniwersytetach. Po przeczytaniu przez mistrza fragmentu dzieła i przedstawieniu do niego komentarza, uczniowie (→ studenci) mogli wypowiadać się. D. prowadziła do zgłoszenia i przyjęcia wniosku (*solutio*). Wyróżniano d.: zwykłą, generalną, uroczystą oraz magistralną. Ta ostatnia dotyczyła dyskusji dwóch mistrzów (→ profesorów). D. publiczną prowadzono wokół jakiegoś tematu, na wydziale prawa – wokół przypadku prawniczego (*casus legis*), wyjętego z praktyki sądowniczej, bądź teorii prawa. Temat d. ogłaszano publicznie na tydzień przed jej przeprowadzeniem, tak, aby studenci mogli się do niej przygotować i zgłaszać swoje uwagi i zastrzeżenia (*oppositiones*). D. prowadził i na zgłoszone pytania i uwagi odpowiedzi udzielał wyłącznie profesor (*doctor disputans*). Niejednokrotnie d. odbywały się przy dużych emocjach, a prowadzący mieli dużą trudność w ich pohamowaniu. D. były bardzo wyjątkowo cenione w ówczesnym świecie nauki. Przebieg dyskusji z niektórych d., organizowanych najczęściej w soboty, drukowany był w formie oddzielnych druków (*quaestiones disputatae, quaestiones sabbatinae*). Na wydziałach *artium* i teologii d. prowadzono także na → Uniwersytecie Paryskim. Szczegóły odbywanych tam d. naukowych (*quaestio disputata*) podał student tego uniwersytetu, a potem wybitny teolog i pisarz, Jan z Salisbury. D. organizowano tam regularne w ciągu całego roku, a ich przedmiotem było najczęściej jedno zagadnienie (*quaestio*). W toku dyskusji przytaczano argumenty za i przeciw. W końcowej części d. wstępnego podsumowania (*responsio*) dokonywał jeden ze studentów lub → bakałarzy, jednak ostateczny głos podsumowania (*determinatio*) należał do profesora. W tradycji uniwersyteckiej ważne miejsce zajmowały d. uroczyste, organizowane podczas świąt uniwersyteckich lub świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy, nazywane kwodlibetami (od *quaestio quodlibetalis, quodlibet, de quodlibet* –dyskusja na dowolny temat). Dyskusję w czasie takiej d. prowadził kwodlibet – najzdolniejszy i najwybitniejszy mistrz, który musiał zmierzyć się z odpowiedzią na kłopotliwe, często nawet drastyczne pytania, np. *Czy anioł na zachodzie zna myśli anioła na wschodzie?, Czy głupcy są głupsi podczas pełni niż podczas nowiu?, Dlaczego mężczyźni miewają brody i łysiny, a kobiety nie?, Czy człowiek rudy grzeszy niewiernością*?, itp. (BMU/168-172; LHW/73-74; SŁP/II/201-202)

dziecko, człowiek od momentu poczęcia do okresu dojrzewania. W symbolice świata, w przeciwieństwie do starca (symbolu przeszłości), oznacza przyszłość. W ikonografii chrześcijańskiej wyobrażane jest często jako anioł-putto. Pogląd na rolę i znaczenie dziecka ulegał w cią-

gu dziejów istotnym zmianom. → Salomon (ok. 1010-970 p.n.e.), w trosce o dobre wychowanie syna, polecał stosowanie → kar cielesnych, mówiąc: „*Kto żałuje rózgi nie nienawidzi swojego syna, lecz kto kocha, karci go zawczasu*", (EP/I/890). W innym miejscu → *Starego Testamentu* Bóg swoje oczekiwania wobec człowieka przekazywał poprzez dzieci, np. w pojęciu „mały Samuel". Odniesienie do dziecka pojawia się także w wielu tekstach → *Nowego Testamentu.* Jezus poleca bowiem: „*Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie i nie zabraniajcie im: do takich bowiem należy królestwo Boże*", (Łk 18, 16). Ewangelista Mateusz mówi, by „*nie gardzić dziećmi*", zaś św. Paweł poleca, aby okazywać im „*miłość i łagodność*", (EP/I/890). Św. Paweł zaś w *Pierwszym Liście do Koryntian* mówi:

„*Gdy byłem dzieckiem,*
mówiłem jak dziecko,
czułem jak dziecko,
myślałem jak dziecko.
Kiedy zaś stałem się mężem,
wyzbyłem się tego, co dziecięce", (1 Kor 13, 11).

Kiedy indziej spierającym się o pierwszeństwo Apostołom, Jezus powie: „*Jeśli się nie odmienicie i nie staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego. Kto się więc uniży jak dziecko, ten jest największy w królestwie niebieskim*", (Mt 18, 3-4).

W cywilizacji starożytnej, szczególnie u Greków dziecko nie było otaczane szczególną troską. → Arystoteles np. zakładał sankcjonowanie dzieciobójstwa jako sposób selekcji dla zachowania czystości rasy, szczególnie w stosunku do dziewcząt. Poeta rzymski → Wergiliusz (70-19 p.n.e.) w *Eklodzie IV* pisał:

„*Oto na nowo się wieków odradza wielki porządek,*
Już Dziewica powraca, powraca królestwo Saturna,
Nowy potomek z niebios wysokich na padół zstępuje;
Ty jedynie dziesięciu, co rodzi się – aby żelazne
zniknęło plemię, a złote na całym świecie rozbłysnęło", (S/121).

W → Średniowieczu zainteresowanie dzieckiem pojawia się dopiero pod koniec epoki. Wcześniej d. chore i słabe mogło w najlepszym przypadku liczyć na litość ze strony dorosłych, a pomoc dla niego miała charakter dobroczynny. Mimo to już w XII wieku ustanowiono Dzień Dzieci, w formie, w jakiej współcześnie obchodzony jest Dzień św. Mikołaja (→ Mikołajki). Jednocześnie w dalszym ciągu w cechach osobowościowym dziecka zwracano uwagę na jego naiwność, podkreślając, iż ono jest „*tylko nieokrzesanym ciałem*", (EP/I/890). Istotne zmiany przyniosła dopiero epoka → Odrodzenia. Wtedy zakładane były domy charytatywne dla sierot, pojawiły się też pomysły produkcji pierwszych zabawek dla dzieci. Jednocześnie w ideologii → kalwinizmu „*dziecko nie jest istotą niewierną*", które „*wnosi w świat grzech pierworodny*", (EP/I/890). Amerykański reformator religijny William Penn (1644-1718) w 1693 r. słusznie wypomniał mieszkańcom nowego kontynentu, iż „*ludzie na ogół bardziej troszczą się o żywienie swych koni i psów niż swych dzieci*", (SS/320). W dobie → Oświecenia, gloryfikującej rozum, ścierały się różne poglądy na temat d., od idei purytańskich aż po potrzebę zajęcia się d., jego wychowaniem i nauczaniem (J. A. → Komeński, J. → Locke, J. H. → Pestalozzi, J. J. → Rousseau). Mistyk niemiecki Herhard Tersteegen (1697-1769) mówił: „*Jedynie poprzez dziecińśtwo człowiek może zjednoczyć się z Bogiem*", (SS/411). Podobnie uważał niemiecki poeta Friedrich Schiller (1759-1805) w dziele *Thekla* (1802): „*Wyższy sens mieści się często w dziecięcej zabawie*", (SS/362). Wybitny pedagog J. H. Pestalozzi, opiekując się dziećmi opuszczonymi w zakładzie w Neuhof (1774), formułował wzorce do zorganizowanej działalności opiekuńczo-wychowawczej nad dzieckiem. Niejednolite poglądy na dziecko reprezentowali uczeni i ludzie kultury w epoce Romantyzmu. Niemiecki filozof Arthur Schopenhauuer (1788-1860) z jednej strony widział w dziecku istotę zepsutą, bezwstydną i złą, z drugiej zaś mówił: „*Każde dziecko jest do pewnego stopnia geniuszem, a każdy geniusz do pewnego stopnia dzieckiem*", (SS/365). Szersze zainteresowanie się sprawami dzieci na dobre przyniósł dopiero okres Pozytywizmu. Podejmowali je wielcy przedstawiciele myśli pedagogicznej: Robert → Owen, Friedrich → Froebel, Maria → Montessori, Bolesław → Trentowski i Jan Władysław → Dawid. Wtedy powstawały pierwsze zabawy, utwory i rymowanki (często → wyli-

czanki) dla dzieci, np. te z drugiej połowy XIX wieku:
„*Dalej dzieci, dalej z drogi,*
Bo tu pędzie pociąg srogi,
Leci, pędzi, ile tchu,
Już przyleciał, już jest tu", (SS/529);
„*Lata ptaszek po ulicy,*
Szuka sobie ziarn pszenicy,
A sobie stoję w kole
I wybieram kogo wolę", (SS/530);
„*Stary niedźwiedź mocno śpi,*
Stary niedźwiedź mocno śpi.
My się go boimy,
Więc go nie zbudzimy", (SS/530).
Na początku XIX wieku powstała ludowa piosenka *Wlazł kotek na płotek:*
„*Wlazł kotek na płotek*
I mruga.
Ładna to piosenka,
Niedługa", (SS/529).
W tym okresie najwięcej uwagi dzieciom w twórczości poetyckiej poświęciła Maria Konopnicka (1842-1910). W utworze pt. *Wiosna dzieci. Co dzieci widziały w drodze,* pisała:
„*Jadą, jadą dzieci drogą…*
Siostrzyczka i brat,
i nadziwić się nie mogą,
Jaki piękny świat.
Tu się kryje biała chata,
tu słomiany dach,
przy niej wierzba rosochata,
a w konopiach strach (...)", (SS/221).
Problemy wieku dziecięcego podejmowali także inni ludzie pióra: Eliza Orzeszkowa (1841-1910), Bolesław Prus (1847-1912), Henryk Sienkiewicz (1846-1916) i Emil Zola (1840-1902). Gabriela Zapolska (1857-1921) po raz pierwszy sformułowała określenie „dziecięcy światek", (BP/I/891). Szwedzka pisarska i działaczka społeczna, Ellen Key (1849-1926) w utworze pt. *Stulecie dziecka* (1900) wymownie przedstawiła problemy kobiety-matki i dziecka-robotnika. W okresie międzywojennym, który charakteryzował się silnymi rozwojem nauk pedagogicznych, powstał nowy rodzaj literatury dla dzieci i młodzieży. Początek XX stulecia przyniósł pierwsze akty prawa, gwarantujące ochronę dzieci: we Francji w 1904 r. ustawę o pomocy dzieciom, w 1908 r. w Anglii ogłoszono *Children Act*, w 1912 r. w Belgii ustawę o ochronie dzieciństwa, w 1915 r. w Norwegii zrównano prawa dzieci pochodzące ze związków pozamałżeńskim z małżeńskimi, w 1913 r. utworzono Międzynarodowy Związek Pomocy Dzieciom. → Janusz Korczak (1878-1942) w książce pt. *Jak kochać dziecko* (1919), mówił: „*Nie ma dzieci, sąd ludzie*, *ale o innej skali pojęć, innym zasobie doświadczenia, innych popędach, innej grze uczuć. Pamiętaj, że my ich nie znamy. Dziecko narzuca się naszej uwadze, gdy przeszkadza i mąci; te tylko momenty dostrzegamy i pamiętamy*", *(Jak kochać dziecko,* 1997*)*. Dziesięć lat później, w 1929 r., Korczak napisał książkę pt. *Prawo dziecka do szacunku*. W 1924 r. Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów przyjęło → Deklarację Praw Dziecka. W dniu 20 listopada 1959 r. ONZ proklamowała Deklarację Praw Dziecka, zaś w 1989 r. → Konwencję o Prawach Dziecka. Od 1989 r., zgodnie z Konwencją o Prawach Dziecka, za dziecko uważa się każdą osobę ludzką, która nie ukończyła 18. roku życia, chyba, że prawo danego kraju ustali jego pełnoletniość wcześniej. W. Pomykało uznał, iż „*dziecko jest (...) nadzieją każdego społeczeństwa*", dlatego „*że nie powtórzy się historia kolejnych zdeformowanych pokoleń*". D. zajmuje bardzo ważne miejsce w nauczaniu papieża → Jana Pawła II. Na progu swego pontyfikatu do dziennikarzy europejskich, w dniu 13 stycznia 1979 r. w Watykanie mówił: „*Dziecko powinno wychowywać się i kształcić w swej rodzinie, rodzice pozostają jego pierwszymi i głównymi wychowawcami, a jest to zadanie tak wielkiej wagi, że jego ewentualny brak z trudnością dałoby się zastąpić. Wymaga tego atmosfera czułości oraz poczucia pewności moralnej i materialnej niezbędnej z punktu widzenia psychologii dziecka*", (*Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi,* 1985, s. 91). (BP/X/129-130; EOO/152). (EVII/524-527, E. Holewińska-Łapińska, XIV/323; EP/I/883-885, D. Waloszek, III/281-284, A. Ratuś, III/839-840, W. Stelmaszczuk. M. Kolankiewicz; EPP/152-158, W. Pomykało; JPII/DZ/III/429-438; OSP/91-92; S/121; SJP/I/466; WKZM/74)

dziekan (od łac. *decânus* – dziesiętnik, *decem* – 10, gr. *deka* – 10), **I.** Dziesiętnik w starożytnym wojsku, także przełożony grabarzy, później – dworzanin. **II.** Określenie poświadczone w XV wieku jako „przełożony księży". Etymologicznie dziekan to „przełożony nad dziesięcioma para-

fiami”, czyli dekanatem, choć liczba ta może być mniejsza, rzadziej – większa. Z biegiem lat określenie to zostało rozszerzone na „przełożonego kapituły”. **III.** Zwierzchnik wydziału na → uniwersytecie lub innej uczelni wyższej, posiadający tytuł naukowy → profesora lub samodzielny pracownik naukowy (→ doktor habilitowany), odpowiadający także za organizację dziekanatu, tj. biura administracyjno-naukowego tej jednostki uczelni. Z urzędu d. jest przewodniczącym ciała kolegialnego wydziału, tj. rady wydziału. **IV.** Przewodniczący rady adwokackiej. **V.** Przełożony korpusu dyplomatycznego. (OSP/92; SE/115-116; SŁP/II/14; SS/498; SWO/182)

„Dziennik Domowy”, pismo o charakterze umiarkowanym, założone w 1840 r. w Poznaniu pod redakcja Napoleona Kamieńskiego. (DOP/II/91)

Dzień Młodzianków, uroczystość w szkołach średniowiecznych, obchodzona dla upamiętnienia wymordowanych przez Heroda po narodzeniu Chrystusa niemowląt płci męskiej (młodzianków). Według kalendarza Kościoła rzymskokatolickiego obchodzony w dniu 28 grudnia jako święto radości. Określenie to zostało użyte przez Witolda Gombrowicza w powieści pt. *Pożegnanie jesieni.* (KHW/316; SMTK/781; SJP/II/183; SS/156)

dzień rektorski (od łac. *academicus dies* – dzień rektorski), na uczelni wyższej dzień wolny od zajęć; niekiedy mogą to być tylko tzw. godziny rektorskie. Dz. r. wynika z tradycji i kompetencji → rektora, kierującego autonomiczną uczelnią wyższą. Ta ostatnia w warunkach polskich została zagwarantowana w art. 70 Konstytucji RP. (SPH/10)

dziesięciolatka, potoczna nazwa reformy systemu szkolnego w PRL wdrażanego przez grupę technokratów na podstawie przyjętej przez Sejm PRL w dniu 13 października 1973 r. *uchwały w sprawie edukacji narodowej*. Autorem koncepcji był ówczesny Minister Oświaty Jerzy Kuberski. Na wzór radziecki podjęto próbę wdrożenia dziesięcioletniej, powszechnej szkoły średniej z mocno rozbudowanym programem nauczania. W pierwszym etapie wdrażania tej reformy była likwidacja małych, ośmioklasowych szkół wiejskich i utworzenie w ich miejsce tzw. zbiorczych szkół gminnych. Pierwsze tego typu szkoły zostały utworzone w większych miejscowościach lub siedzibach gmin, gdzie dyrektorami byli aktywni działacze PZPR. Przy zbiorczych szkołach gminnych zaczęto nawet tworzyć internaty dla dzieci z rodzin wielodzietnych, przez co zostały one oderwane od środowiska domowego i poddawane indoktrynacji politycznej. Jednym z przykładów „pionierskiego” wdrażania d. była m. in. gmina Brzuze i Zbiorcza Szkoła Gminna w Ostrowitem koło Rypina. W ramach reformy od 1 września 1977 r. dzieci sześcioletnie objęto programem wychowania przedszkolnego. W istocie cały program uruchomiono z dniem 1 września 1978 r., jednak w warunkach narastającego kryzysu społecznego i ekonomicznego po Sierpniu 1980 r. władze wycofały się z jego dalszej realizacji. (LPL/48)

Dziesięć (dziesięcioro) przykazań – zob. Dekalog

E

Ecce Homo (łac. *ecce* – oto, *homo* – istota ludzka), **I.** „*Oto człowiek*", słowa, z którymi zwrócił się namiestnik Judei, dowódca wojsk rzymskich, Piłat do Żydów, pokazując im poniżonego, ubiczowanego i ukoronowanego cierniem Jezusa Chrystusa. Czytamy to w *Ewangelii według św. Jana*: *„Jezus więc wyszedł na zewnątrz, w koronie cierniowej i płaszczu purpurowym. Piłat rzekł do nich: „Oto człowiek*". *Gdy Go ujrzeli arcykapłani i słudzy, zawołali: „Ukrzyżuj! Ukrzyżuj". Rzekł do nich Piłat: „Weźcie Go i sami ukrzyżujcie! Ja bowiem nie znajduję w Nim winy*", (J 19, 5-6). Słowa te niekiedy artyści umieszczają pod religijnymi wizerunkami Jezusa Chrystusa. **II.** U Szekspira (*Hamlet,* 1, 2) występuje: *He was a man* (ang.) – *To był człowiek* (Hamlet o swoim ojcu). (ABC/65; KSWO/138; SŁP/II/273, 719; SWO/184)

edukacja (hebr. *jâsar* – wychowywać, kształcić, karcić; łac. *educatio* – wychowanie, wykształcenie; *educator* – wychowawca; *educare* – edukować, wychowywać, kształcić; *e* – wy, *ducere* – wodzić, prowadzić, *dux, ducis* – wódz przywódca), podstawowa kategoria pedagogiczna oznaczająca w odniesieniu do ludzi ogół procesów wychowawczych i zadań obejmujących zarówno wychowanie jak i kształcenie, bowiem w stosunku do zwierząt oznaczać będzie hodowlę, hodowanie, zaś w stosunku do rzeczy – ukończenie lub ostateczne ukształtowanie. W pierwszym znaczeniu jest to ogół planowych i świadomych działań za pomocą zracjonalizowanych metod, prowadzących do ukształtowania osobowości i wyposażenia w określony zasób wiedzy oraz umiejętności jednostkę, bądź zespół ludzki. Edukacja jest czynnikiem kształtowania osobowości człowieka i warunkiem jego rozwoju *sensu largo.* Ważną rolę w e. odgrywa e. ustawiczna, zwana także permanentną, (BP/X/244, przy czym łac. wyrażenie *educatio* tłumaczy tylko jako wychowanie). W strukturze e. występują: → wychowanie i → kształcenie: nauczanie i uczenie się. Jak podkreśla Zbigniew → Kwieciński „*edukacja przyszłości winna być totalna – całościowa, pełna, powszechna, globalna, wszechogarniająca i scalająca; i konstruktywistyczna – zdolna do tworzenia jej przez uczestników, wdrażająca do samodzielności myślenia krytycznego i twórczego*", (EFW/65). (EP/I/361, R. Krawczyk, 905-906, B. Śliwerski; E/VIII/41-42; EFW/65, E.G.-L, A.A.S.; EPP/173-178, R. Wroczyński; PPA/I/21-33; SE/122-123; SŁP/II/280; SWO/185)

„Edukacja Dorosłych", kwartalnik Akademickiego Towarzystwa Andragogicznego, wydawany od 1993 r. w Toruniu, kierowany przede wszystkim do pedagogów zajmujących się → andragogiką, redaktor naczelny Eugenia Anna Wesołowska. Na kwartalnik składają się następujące działy: teoretyczne problemy edukacji dorosłych i polityki oświatowej; z kart historii, praktyka edukacyjna; edukacja dorosłych za granicą; aktualia i recenzje. Nadto komitet redakcyjny pisma wydaje serię wydawniczą pt. „Biblioteka „Edukacji Dorosłych". W tomie 37 ukazała się praca Ettore Gelpi'ego (1933-2002) pt. *Przyszłość pracy*. (E/VIII/42; KBP/82; OSP/93)

„Edukacja Humanistyczna", czasopismo przedmiotowo-dydaktyczne utworzone w 1998 r. z inicjatywy Zakładu Dydaktyki Literatury i Języka Polskiego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze (obecnie → Uniwersytet Zielonogórski). Adresowane jest do specjalistów z następujących dziedzin: edukacji literacko-językowej i kulturalnej, historycznej i społecznej; nauczycieli przedmiotów humanistycznych; pracowników zakładów doskonalenia zawodowego oraz studentów polonistyki i historii. Co pewien czas w piśmie pojawia się wkładka pt. *Biblioteczka logopedyczna.* (EP/I/921-922, M. Sinica; KBP/83)

edukacja polska na emigracji, działalność polskich szkół i stowarzyszeń kulturalnych w różnych krajach Europy po upadku powstania listopadowego 1830-1831, a wśród nich m. in. Towarzystwa Literackiego (1832), w 1854

r. przekształconego w → Towarzystwo Historyczno-Literackie, → Towarzystwa Pomocy Naukowej (1832), → Biblioteki Polskiej w Paryżu (1838), → Towarzystwa Wychowania Narodowego Dzieci Wychodźców Polskich (1841), → Polskiej Stacji Naukowej w Paryżu (1893). Towarzystwo Pomocy Naukowej i Towarzystwo Wychowania Narodowego organizowały i prowadziły szkoły polskie w Nancy, Orleanie i Paryżu. Nadto w latach 1848-1981 funkcjonowała Szkoła Przygotowawcza, które zajmowała się przygotowaniem do zawodu oraz na studia we francuskich uczelniach. Działalność edukacyjną prowadziły także: Instytut Panien Polskich w Hotelu Lambert (1844-1899), utworzony w 1846 r. i istniejący do dzisiaj Zakład św. Kazimierza w Paryżu, Pensjonat Żeński wizytek wileńskich w Wersalu (1867-1901). Pierwsza fala tzw. polistopadowej emigracji w Paryżu wytworzyła silny ośrodek życia narodowego, gdzie powstawały najwybitniejsze dzieła: Adama Mickiewicza, Fryderyka Chopina, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego i Cypriana Kamila Norwida. W końcu XIX wieku rozpoczęła się druga fala emigracji polskiej, tym razem o charakterze zarobkowym, głównie do Stanów Zjednoczonych, Niemiec, Francji, Belgii i Danii. W tym okresie najsilniej polska edukacja rozwijała się w USA. Stało się to za przyczyną polskich parafii, zgromadzeń zakonnych oraz organizacji: Zjednoczenie Polskie Rzymsko-Katolickie (1874) i Związek Narodowy Polski (1880). Od 1886 r. działalność edukacyjną prowadzi Seminarium św. św. Cyryla i Metodego w Detroit, w 1909 r. przeniesione do Orchard Lake. Po upadku postania styczniowego tysiące Polaków zostało zesłanych do Rosji. Największymi skupiskami Polaków okazały się Petersburg, Moskwa, Odessa i Ryga. Po rewolucji 1905 r. zaczęli oni organizować tam polską oświatę. (DTHW/103-104; E/VIII/41-42)

edukacja w PRL, w 1944 r. w ramach werbunku do Ludowego Wojska Polskiego pojawiło się hasło: „*Nie matura, lecz chęć szczera zrobi z ciebie oficera*". Jego autorem miał być dziennikarz Henryk Sperber. Po wydarzeniach Marca'68 r., władze partyjne po usunięciu z uczelni wielu → profesorów, chcąc doprowadzić do poprawy wizerunku posłusznej kadry dydaktycznej, mianowały → doktorów → docentami. Na kanwie tego politycznego przedsięwzięcia ukuto hasło → „docenci marcowi". E. w PRL miała jednak swoje sukcesy, w tym przede wszystkim dość sprawne uporanie się z → analfabetyzmem, a także budowa obiektów szkolnych i domów nauczyciela, w tym także w ramach akcji → „Tysiąc szkół na Tysiąclecie". (E/VIII/41-42; SS/538)

efebia (od gr. *ephēbeiâ*), w starożytnej Grecji system szkolenia → efebów, który oprócz przygotowania do służby wojskowej obejmował także kształcenie umysłu i wychowanie obywatelskie. Ukształtowana już około drugiej połowy V wieku p.n.e., choć ostateczny kształt uzyskała w wyniku reformy Epikratesa około 335 r. p.n.e. Cykl szkolenia obejmował dwa lata. W pierwszym roku efebowie odbywali szkolenie wojskowe w obozie w Pireusie, w drugim zaś pełnili służbę w granicach Attyki. System e. ugruntował się we wszystkich miastach-państwach greckich (*polis*); ostatecznie zanikł dopiero w IV wieku n.e. W epoce hellenistycznej, w → szkole helleńskiej, e. została zmodyfikowana na rzecz nauki kosztem pełnego przygotowania wojskowego. (E/VIII/49; KHW/316; LHW/35; SWO/185)

efebowie (od gr. *éphēbos* – ten, który osiągnął dojrzałość), w starożytnej Grecji młodzieńcy należący do pełnoprawnych obywateli, między 18-20. rokiem życia, którzy, po przeszkoleniu wojskowym odbywanym w → gimnazjonie, powoływani byli do służby wojskowej. (E/VIII/49; KHW/316; SWO/185)

eforat (od gr. *éphoros* – nadzorca, *efor* w starożytnej Sparcie jeden z pięciu corocznie wybieranych najwyższych urzędników), zarząd nad szkołą średnią, na przykład nadzór nad utworzonym w 1804 r. z inicjatywy → Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, → Królewskim Liceum Warszawskim sprawował sześcioosobowy zarząd (eforat) pod kierownictwem Stanisława Kostki → Potockiego. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego został on przekształcony w → Izbę Edukacyjną Publiczną, będącą naczelną władzą oświatową. (DOP/II/47, 57-58; KSWO/139)

egzamin (łac. *examen*, od XIX wieku – egzamin, wcześniej: *examen, egxagmen* – ważenie, badanie,

roztrząsanie), sprawdzenie nabytych wiadomości lub umiejętności, dokonywane przez egzaminatora lub komisję egzaminacyjną. Na średniowiecznych → uniwersytetach e. były bardzo trudne i kosztowne, stąd nie wszyscy, którzy nawet wysłuchali wszystkich wykładów stawiali się na e. E. dzieliły się na dwie kategorie: e. prywatny i e. publiczny. Ten pierwszy był wyjątkowo trudny i ściśle naukowy, drugi zaś miał charakter raczej formalny i był wyjątkowo uroczysty. Statuty → Uniwersytetu Paryskiego określały, iż uzyskanie stopnia → bakałarza powinno być poprzedzone udziałem w dyskusji z mistrzem (*responsiones*) i dopiero potem można było przystąpić do e. dla bakałarzy (*examen determinantium*). Z kolei statuty nacji angielskiej z 1252 r. określały, że egzaminatorzy nie mogą kierować się w czasie e. żadnymi sympatiami lub antypatiami, a egzaminowany na bakałarza musiał przysiąc na → *Biblię*, iż w przypadku niepowodzenia „*nie będzie lżył egzaminatorów, groził im, ani też nie wyrządzi im żadnej krzywdy*", (BMU/187). E. prywatny odbywał się niewielkim pokoju (*in camera*), niekiedy w zakrystii kościoła przed kolegium doktorów, bądź komisją złożoną np. z czterech → doktorów. Każdy egzaminowany musiał mieć → promotora (*doctor praesentans*). Zakres e. obejmował znajomość całego kursu (na wydziale *artium* – 4-letniego, na prawie i medycynie – 5-6-letniego). Każdy z członków kolegium (komisji) miał prawo zadawać pytania, których ilość z biegiem lat limitowano. E. prywatny miał różny walor praktyczny na różnych uniwersytetach. Na wydziale sztuk (*artium*) Uniwersytetu Paryskiego, po e. prywatnym, zwanym kanclerskim, albo e. św. Genowefy, bakałarz stawał się pełnoprawnym wykładowcą. W Bolonii prowadzenie wykładów było możliwie dopiero po złożeniu drugiego, uroczystego e. – doktorskiego. Jednak jeszcze w XIX stuleciu wyraz „egzamen" stanowił synonim śledztwa oraz rewizji. Przeciwnikiem przeprowadzania egzaminów w 1923 r. był autor *Podręcznej encyklopedii pedagogicznej,* dr Feliks Kierski, pisząc jednak, iż „*zupełne usunięcie egzaminu z życia szkoły i oparcie oceny wyłącznie na rocznej pracy ucznia, byłoby zrealizowaniem idealnego postulatu pedagogiki, nie dało się wszakże pogodzić w chwili obecnej z racjonalną praktyką pedagogiczną i polityką władz oświatowych ze względu na różny poziom szkół (prywatnych) i niezbędność podporządkowania świadectw ukończenia szkoły danego typu jednolitym wymogom umysłowym*", (EPK/I/80). (BMU/186-196; EPP/182-188, J. Pieter; OSP/94-95; SE/123-124; SŁP/II/384)

ekskomunika (od łac. *excommunicatio* – wyłączenie ze społeczności), w Kościele wyklęcie kogoś, wyłączenie ze wspólnoty wiernych poprzez zakaz przyjmowania sakramentów i wykonywania określonych aktów kościelnych; najsurowsza kara kościelna. Ekskomunikowany był m.in. w 1521 r. Marcin → Luter. (KHW/316; KSWO/143; SWO/193)

ekskursja (od łac. *excursus, excursio* – wycieczka, przechadzka, wybieganie, wychodzenie, wyjście), wycieczka, także szkolna, w celach naukowo-dydaktycznych. Termin ten, używany powszechnie w praktyce szkolnej okresu międzywojennego, współcześnie wyszedł zupełnie z użycia. (EPK/I/85; KSWO/143; SŁP/II/404)

ekslibris, także *ex libris* (od łac. *ex libri* – z książki, z księgozbioru, spośród książek), znak własnościowy książki, zazwyczaj w formie karteczki z imieniem i nazwiskiem właściciela lub biblioteki, często ozdobionej rysunkiem graficznym, przyklejany na wewnętrznej stronie okładki, ewentualnie na karcie tytułowej, bądź też na jej odwrocie. Najczęściej wykonany jest w technice graficznej (drzeworyt, miedzioryt). Pierwsze formy ekslibrisów w formie tabliczek, dołączane do rękopisów, znane były już w starożytnym Egipcie. W Europie e. znane są od XIV wieku, często w formie heraldycznej, a także z rysunkami alegorycznymi, w Polsce zaś e. znane od początków XVI stulecia., w tym m. in. e. Jana Dantyszka. Najstarszy e. M. Drzewieckiego pochodzi z 1516 r. i jest przechowywany w → Bibliotece Jagiellońskiej. E. w formie wytłoczonego herbu na wierzchniej okładce znajdujemy na książkach darowanych przez Zygmunta Augusta dla kolegium jezuickiego w Wilnie. W XIX wieku e. stał się przedmiotem zainteresowania grafików i kolekcjonerów i traktowany był jako autonomiczne dzieło sztuki. Bogaty zbiór e. posiada wrocławskie Ossolineum. (ES/II/117; ESP/133; KSWO/143; SMTK/273; SWO/193; SS/505)

ekstemporale (od łac. *ex tempore* – zaraz, natychmiast, *extempoărlis* – nieprzygotowany, improwizowany, *extemporălitas* – zdolność improwizowania), w dawnej szkole, także jeszcze okresu międzywojennego, ćwiczenia pisemne z języka łacińskiego lub greckiego, zadawane i odrabiane przez ucznia na lekcji, na określony temat, w celu szybkiego sprawdzenia jego umiejętności językowych. Współcześnie zastępowane w praktyce szkolnej przez tzw. kartkówki. (EPK/I/85; KSWO/144; SŁP/II/467)

ekstern (także – eksternista, od łac. *externus* – zewnętrzny, przychodzący z zewnątrz), **I.** W dawnej szkole uczeń zamkniętego zakładu wychowawczego, który pobierał w nim naukę, ale mieszkał poza jego obrębem. Stanowił przeciwieństwo *interna*, czyli ucznia mieszkającego w zakładzie edukacyjnym. **II.** Począwszy od dwudziestolecia międzywojennego ten, kto zdaje egzamin przed komisją, wcześniej nie uczęszczając do szkoły lub na kurs (zajęcia) w trybie naocznym (dziennym). (EPK/I/85; KSWO/144; SŁP/II/470; SWO/197)

elementarz (od łac. *liber elementârius* – książka elementarna), → książka początkowa najpierw do nauczania religii i katechizmu, potem także do nauki czytania, w XIX wieku wydawany także w formie elementarzyków. Pierwszy polski elementarz pt. *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego* wydany został około 1570 r. w Królewcu nakładem Daubmana, choć nazwa „elementarz" pojawiła się dopiero w XVIII stuleciu. Jego podstawą była metoda syntetyczna, tzn. poznane litery składało się w sylaby, a te z kolei w wyrazy. Spośród późniejszych polskich elementarzy należy wymienić *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* (Kraków 1785, 1792, 1810 oraz Wilno 1799, 1808, 1820, 1820, Warszawa 1831), składający się: z katechizmu, „Nauki czytania i pisania" Onufrego → Kopczyńskiego, „Nauki moralnej" Grzegorza → Piramowicza i „Nauki rachunków" A. Gawrońskiego. Naukę czytania Piramowicz oparł na metodzie analityczno-syntetycznej, która przez dziesiątki lat towarzyszyła polskiej szkole. W czasach Księstwa Warszawskiego na polecenie → Izby Edukacyjnej Publicznej wydano naukę początkowego czytania, pisania i rachunków (1811) ks. Konstantego Wolskiego, który naukę czytania oparł z kolei na modelu całego zdania. W czasach Królestwa Kongresowego i działalności → Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydano *Naukę początkowego czytania dla szkól elementarnych* (1819) oraz *Nowy elementarz polski, czyli nauka czytania ułatwiona przez B. B*. (1827), gdzie autor powrócił do metody zgłoskowania. W 1858 r. Stanisław → Jachowicz (1796-1857) wydał swój *Elementarz*, który zyskał dużą popularność. W 1874 r. Konrad Prószyński przygotował z kolei *Elementarz, na którym nauczysz się czytać w 5 albo 8 tygodni,* który ukazał się w trzech częściach (1879-1881). Następnie został wydawany pod tytułem *Obrazkowa nauka czytania i pisania* i potem doczekał się aż 49 wydań, gdzie autor powrócił do metody analityczno-syntetycznej. Także w 1874 r. poznański nauczyciel Daniel Rakowicz przygotował elementarz *Nauka czytania i pisania.* Jednak najbardziej znane elementarze pisał Marian → Falski. Pierwsze wydanie elementarza Falskiego pt. *Nauka czytania i pisania dla dzieci* ukazało się w 1910 r., a następnie *Elementarz pierwiastkowy dla dzieci* (Lwów-Warszawa 1921). Nie było w nim jeszcze słynnego dla wielu wydań zdania „Ala ma kota", a jedynie: „To kot Ali". Zdanie „Ala ma kota" po raz pierwszy pojawiło się w *Elementarzu dla I klasy szkół powszechnych wiejskich* z 1937 r. *Elementarz* Falskiego w praktyce szkolnej funkcjonował ponad 60 lat i opierał się na metodzie analityczno-syntetycznej o charakterze wyrazowo-literowym. W pierwszym wydaniu autor zastosował wyłącznie metodę analityczną. Jako punkt wyjścia do nauki czytania Falski zastosował tzw. wyrazy podstawowe jako podpisy pod ilustracjami. Po zapoznaniu się z ilustracją i podpisem, uczący wyodrębniał litery, a następnie przyporządkowywał odpowiednie głoski. Syntezę głosek miała ułatwiać znajomość sensu słowa. W nauce czytania Falski wyodrębniał trzy etapy: przygotowawczy, elementarzowy i poelementarzowy. W okresie poelementarzowym Falski w swoim *Elementarzu* umieścił opowiadania i wierszyki m. in. Juliana Tuwima, Aleksandra Fredry, Marii Konopnickiej, Antoniego Słonimskiego i innych. Był tam m. in. wiersz Tuwima pt. *Lokomotywa*:

„Stoi na stacji lokomotywa,
Ciężka, ogromna i pot z niej spływa:
Tłusta oliwa.

Stoi i sapie, dyszy i dmucha,
Żar z rozgrzanego jej brzucha bucha:
Uch – jak gorąco!
Puff – jak gorąco!
Uff – jak gorąco! (...)".
U progu niepodległości → Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przedstawiło wykaz podręczników do użytku szkolnego na rok szkolny 1921/1922, gdzie wśród elementarzy, poza *Elementarzem pierwiastkowym dla dzieci* (1921) M. Falskiego, wymieniło: *Początki czytania i pisania, czyli elementarz z obrazkami* T. Bernadzikiewicza; *Chcę czytać* (1921) A. Dargielowa i A. Oderfeldówny; *Elementarz do użytku szkolnego i domowego* (1920) przygotowany przez nauczycieli górnośląskich; *Elementarz polskiego dziecka* (1918) B. Smolińskiej; *Szkółka dla młodzieży*, cz. 1: *Elementarz i rachunki* (1921); *Strzecha rodzinna*, cz. 1: *Nauka czytania i pisania* (1921) B. T. Wocalewskiego; *Mały elementarz ABC (*1921) J. Woronieckiej; *Moja książeczka. Nauka czytania i pisania* (1920), książeczka dla potrzeb szkół świętujących szabat, przygotowana przez grono nauczycieli szkoły początkowej. Po drugiej wojnie światowej w polskiej szkole kilka pokoleń wciąż uczyło się czytać i pisać z *Elementarza* Falskiego. Kolejnym elementarzem była książka E. i F. Przyłubskich pt. *Litery,* gdzie nauka czytania oparta została na metodzie analityczno-syntetycznej o charakterze fonetycznym oraz tzw. metodzie barwno-dźwiękowej. Podobnie jak Falski, Przyłubscy w nauce czytanie wyróżnili trzy etapy: przygotowawczy, elementarzowy i poelementarzowy. Inną koncepcję elementarza zaprezentowano w roku szkolnym 1967/1968 w kilku szkołach Lublina na podstawie podręcznika H. Metery pt. *Nauczę się czytać.* Autorska wyszła z założenia, że podstawą nauki czytania „*jest zapoznanie dzieci ze strukturą dźwiękową słów przed ich zetknięciem się z budową graficzną wyrazu*", (EP/III/242). W latach dziewięćdziesiątych XX wieku na polskim rynku wydawniczym pojawiło się kilkanaście elementarzy, spośród których – zdaniem Anny Czochry – na uwagę zasługują: M. Lorek, *Elementarz pierwszej klasy* oraz A. Czochry i I. Tarkowskiej, *Mój pierwszy elementarz,* nagrodzone w 1991 r. (BP/XVIII/73; E/XXI/89; EP/III/238-245, A. Czochra; EPK/I/85-87, II/420, 624; OSP/98; SE/125/126; SŁP/III/353; SMTK/818; SS/131)

Elyot Tomasz (ok. 1490-1546), pisarz angielski. W poglądach bliski był → Platonowi, ale silny wpływ wywarła na niego myśl → Kwintyliana i → Plutarcha. Był przeciwnikiem egalitaryzmu wychowawczego oraz → kształcenia kobiet, pozwalając im jedynie na naukę tańca. W pracy *Księga zwana gubernatorem* (*Governour*), która uznawana jest za pierwszą rozprawę pedagogiczną w języku angielskim, zwrócił uwagę na znaczenie wychowania moralnego przyszłych dostojników i urzędników państwowych: dobra znajomość → łaciny, logiki, → retoryka, → filozofia i etyka. Zwracał także uwagę na potrzebę wychowania fizycznego, m.in. sprawności w zakresie strzelania z łuku i tańca. Wychodząc naprzeciw rodzącemu się angielskiemu mieszczaństwu, chciał wychowywać synów dżentelmenów, zdolnych do dziedziczenia władzy. Praca ta wpłynęła na późniejszy kształt ideału dżentelmena. (BP/X/468; KDE/28; LHW/95-96)

emancypacja (od łac. *emancipatio* – uwolnienie syna spod władzy ojca), w → pedagogice emancypacyjnej oznacza uwolnienie jednostki spod przemocy społecznej i uwarunkowań zewnętrznych. (KHW/316; KSWO/148; OSP/99; SWO/204-205)

encyklika (gr. *enkyklios* – okólny, ogólny, łac. *encyklios* – okólny, (list) tworzący w sobie zamkniętą całość, list o piśmie okrężnym), list otwarty papieża do biskupów i wiernych całego Kościoła, zawierający wykład z dziedziny wiary i obyczajów. Posiada wyższą rangę od → bulli. Z nowożytnych e. uwagę zwracają: *Rerum novarum* Leona XIII z 1891 r., *Ouadragesimo anno* Piusa XI z 1931 r., → *Mater et magistra* z 1961 r. i *Pacem in terris* z 1963 r. Jana XXIII, *Populorum progresio* Pawła VI z 1967 r. oraz encykliki → Jana Pawła II. (ABC/39; JP II/DZ/I; KSWO/149; SE/126; SHP/43; SŁP/II/332; SWO/208)

encyklopedia (gr. *enkýklopaideía*, *en* – w, *klýkos* – krąg, *paideía* – wykształcenie), systematyczny zbiór wiadomości z „kręgu wiedzy", bądź też w określonej (jednej) dziedziny nauki, ułożonych alfabetycznie. Encyklopedie ze względu na charakter dzielą się na: uniwersalne (powszechne) i specjalistyczne (tematyczne). Choć określenie to wywodzi się ze świata antycznego, to po raz

pierwszy tego terminu użył w 1532 r. francuski humanista Franciszek→ Rabelais (1494-1553). W 1559 r. uczony chorwacki Pavao Skalić (1534-1575) zastosował ten wyraz w swoim dziele pt. *Encyklopaedia seu orbis disciplinarum* (*Encyklopedia, czyli świat nauk*). Następnie zostało ono spopularyzowane w drugiej połowie XVIII stulecia za przyczyną Denisa Diderota i Jeana d'Alemberta – francuskich intelektualistów, zwanych później encyklopedystami, którzy w latach 1751-1780 wydawali *Wielką encyklopedię francuską,* zwaną *„biblią Oświecenia",* OSF/108). Pierwszą polską encyklopedią, przez niektórych ocenianą jako kompilacja, były *Nowe Ateny albo Akademija wszelkiej scyjencyj pełna*, wydana w dwóch tomach w latach 1745-1746, a następnie roku 1753 w opracowaniu ks. Joachima Benedykta Chmielowskiego (1700-1763), a potem – także dwutomowy – *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabetu ułożony* przez Ignacego Krasickiego, wydany w latach 1781-1783. Niekiedy pojęcia tego używa się w znaczeniu pejoratywnym do osoby posiadającej duży zasób wiedzy, jako „chodząca encyklopedia". Pisarz niemiecki Ernst Theodor Amadeus Hoffman (1776-1822) w książce pt. *Bracia Serafiońscy* użył określenia „chodząca, a raczej żyjąca encyklopedia". (DOP/I/185; E/I/357, VII/167-168, VIII/243-249; EP/I/1037-1039, A. Zych; EPWN/136; OSF/108; OSP/99; SE/126-127; SPH/43; SWO/208-209; SS/90, 177, 379)

***Encyklopedia Wychowania*,** 3-tomowa → encyklopedia wydana pod redakcją Stanisława Łempickiego (1886-1947) w latach 1933-1939. Ukazała się nakładem Wydawnictwa ZNP „Nasza Księgarnia", t. 1. cz. 1: *Wychowanie,* cz. 2: cz. 2, *Historia wychowania i szkolnictwa oraz współczesne prądy pedagogiczne*, t. 2: Nauczanie, t. 3: *Organizacja wychowania publicznego młodzieży*. (http://alpha.bn.org.pl)

***Encyklopedia wychowawcza*,** dziewięciotomowa encyklopedia wydawana w latach 1881-1923 pod redakcją Jana Tadeusza Lubomirskiego (1826-1903), byłego członka Rady Wychowania Publicznego w rządzie Aleksandra Wielopolskiego i prezesa Towarzystwa Dobroczynności w Warszawie. Od tomu piątego redagowana przez Romana Lenkiewicza (1833-1910) i komitet redakcyjny, zaś od tomu 8. (1912) redaktorem E. W. był Władysław Chodecki (1855-1929). Członkiem komitetu redakcyjnego przez szereg lat był m. in. Lucjan → Zarzecki. Ze względu na trudności finansowe, jej druk został przerwany i ostatecznie doprowadzony do litery „R". (DOP/II/145; EP/VII/804, E. Brodacka-Adamowicz; EPK/I/90-91; MP/46; http://alpha.bn.org.pl)

encyklopedie pedagogiczne, wydawnictwa obejmujące usystematyzowaną wiedzę w formie haseł rzeczowych lub artykułów z zakresu → pedagogiki jako nauki społecznej. Najstarsze e. p. pochodzą z piśmiennictwa niemieckiego i francuskiego, a wśród nich: niemiecka *Encyklopädisch – pädagogisches Lexicon* (1835) I. G. C. Wörlego; francuska *Dictionnaire d'Éducation Publique et Privée* (1865) R. Raymond'a; angielska *Cyclopedia of Education* (1881), wyd. H. Kiddle i A. J. Schem; niemiecka *Encyklopädisches Handbuch der Pedagogik* W. Reina (wyd. 1, t. 1-7: 1895-1899, wyd. 2, t. 1-10:1903-1910); niemiecka *Händworterbuch des Volksschulwesens* (1920), red.: E. Clausnitzer, L. Grimm, A. Sachse, R. Schubert. Jedną z najstarszych e. p. jest amerykańska *Cyclopaedia of Education* P. Monroe (t. 1-5: 1919). Do najbardziej znanych polskich encyklopedii pedagogicznych należą (w kolejności ukazania się): 9-tomowa → *Encyklopedia wychowawcza* pod red. Jana Tadeusza Lubomirskiego oraz Romana Lenkiewicza i Władysława Chodeckiego (1881-1923); *Podręczna encyklopedia pedagogiczna,* w opr. dra Feliksa Kierskiego, (t. 1: A-M, Lwów 1923, t. 2: N-Ż wraz z dodatkiem i dwoma indeksami, Lwów 1925); 3-tomowa → *Encyklopedia wychowania* pod red. Stanisława Łempickiego (1933-1939), *Encyklopedia oświaty i kultury dorosłych*, pod red. K. Wojciechowskiego (1986), *Encyklopedia pedagogiczna* pod red. Wojciecha Pomykało (1997); *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. nauk. Tadeusz Pilch, (t. 1-7; Warszawa 2003-2008) oraz *Nowy słownik pedagogiczny* Wincentego Okonia (wyd. 7: 2007). (E/XVI/181, 280; EP/I/1038, A. Zych; EPK/I/89-90).

Erazm z Rotterdamu (*Desiderius Erasmus Rotterodamus*, właśc. – Gerhard Gerhards, 1467 v. 1469-1536), filozof holenderski, humanista, jeden z najwybitniejszych uczonych → Odrodzenia, nazywany niekiedy księciem humanistów. Z jego domem w Bazylei, gdzie mieszkał od 1521 r., utrzymywało kontakty wielu Polaków, w tym m.in. przedstawiciele rodziny Łaskich. Późniejszy wielki reformator religijny, Jan Łaski odkupił od Erazma jego cenny księgozbiór. W rozprawie *Przeciwko barbarzyńcom* ostro skrytykował wychowanie i nauczanie w okresie → Średniowiecza. Najbardziej znana z jego prac to *Pochwała głupoty* (Laus stultitiae), ogłoszona w 1509 r. (wyd. pol. 1875, nowy przekład 1953), a dedykowana T. → Morusowi. Poddał w niej krytyce wszystkich, nie wyłączając rządzących, Kościoła, → uniwersytetów, → kształcenia kobiet i innych ważnych problemów społecznych. W rozprawie *O planie nauczania* podał szeroki program wychowania humanistycznego. Oceniając proces zdobywania wiedzy, konkludował, iż „*nawet mędrzec musi udawać głupca, jeśli chce począć dziecko*". E. był zwolennikiem kształcenia religijno-moralnego. Za → Kwintylianem uważał, że celem wychowania powinna być umiejętność wygłaszania mów. W 1503 r. w dziele pt. *Enchiridion militis Christiani* (*Podręcznik żołnierza Chrystusowego*) zaproponował doskonałość chrześcijańską, jako ideał obowiązujący nie tylko księży i mnichów. Ideałem dla E. był chrześcijan wykształcony, a nie pobożny. Przyznawał prawo do kształcenia wszystkim, niezależnie od stanu majątkowego, pochodzenia czy płci. Z kolei w dziele pt. *De pueris instituendis* przedstawił konieczność wykształcenia człowieka, uznając, że przy dużym wysiłku można nawet ukształtować samą istotę człowieczej natury: wydobyć skłonności pokojowe i społeczne, osłabić zaś niegodne i niepożądane. Nauka szkolna powinna rozpoczynać się po ukończeniu przez dziecko 7. roku życia i opierać się na językach klasycznych. Od samego początku dziecko powinno uczyć się gramatyki łacińskiej i greckiej, a następnie równocześnie czytać dzieła pochodzące z obydwu literatur. Nauczanie języków powinno być wzmocnione → historią, geografią, → matematyką i przyrodą. Idea kształcenia Erazma ograniczała się zatem do wiedzy formalnej i umiejętności językowo-literackich, zawężonych tylko do → łaciny i greki. Podkreślał znaczenie wychowania publicznego i roli ojca w ogólnym wychowaniu dzieci. Zachowanie zewnętrzne – zdaniem Erazma – jest nieodłączną cechą kultury wewnętrznej człowieka, a grzeczność – przejawem dobrego wychowania.

W pracy pt. *O wytworności obyczajów chłopięcych* (1530) przedłożył swoisty kodeks ucywilizowanego zachowania. Zachęcał do nauczania dzieci dobrego wychowania, higieny i serdeczności wobec bliźnich, pisząc: „*Kiedy mówisz, bacz, byś nie mówił za szybko, nie jąkał się, ani nie mruczał przez zęby, ale wytwornie, głośno i wyraźnie wypowiadał swoje myśli. Gdy mijasz jakąś osobę starszą, urzędnika, kapłana, doktora czy innego poważnego męża, pamiętaj odsłonić głowę, nie wstydź się też zgiąć kolana. (...) Przy stole bądź pogodny, ale zawsze pamiętaj o tym, co przystoi twojemu wiekowi. Ostatni ze wszystkich wyciągaj rękę do półmiska. Jeśli dalej częstują, skromnie odmów, jeśli nalegają, nałóż sobie i podziękuj. (...) Nikomu się nie sprzeciwiaj, nikomu nie stawiaj za przykład samego siebie, nie pysznij się, nie patrz z góry na innych. Bądź uprzejmy dla towarzyszy biedniejszych od siebie. Nikim nie pogardzaj. Niech twój język nie będzie nikczemny*", (Ź/I). Umysł dziecka według E. należy kształcić poprzez poznanie słów i rzeczy. W dziele *O naukach* poddał krytyce wychowanie średniowieczne, postulując dydaktykę opartą na etyce i psychologii. Lekcje – zdaniem E. – powinny być krótkie, łatwe i przeplatane zabawą. Cały proces wychowania należy łączyć z wychowaniem fizycznym. Bardzo ostrej krytyce poddał średniowieczną szkołę, zarzucając nauczycielom stosowanie różnego rodzaju szykan i → kar cielesnych. „*Do pługa lepiej posłać takiego nauczyciela, który swym huczącym głosem, wystraszyłby nawet woły i osły. Jakże ty ośmielasz się uczyć drugich* – pytał Erazm z Rotterdamu. – *Ty, co sam niczego się nie nauczyłeś? Jak śmiesz, ty tępy kacie, bić batem młode istoty, zdolne, z uczciwej rodziny, które potrafisz raczej zabić, niż czegokolwiek wyuczyć! I to właśnie w budynku, który Grecy nazwali schole, a Rzymianie ludus (szkoła), to jest miejscem zabawy i wytchnienia, ty popisujesz się swoim tyraństwem*", (KotHW/I-210). Stawiał wyraźne wymagania rodzicom i szkole. Od rodziców żądał serdeczności w stosunku do dzieci. Matka winna dzieciom nie

tylko pokarm, ale i pieszczoty, ojciec – dobroć, szkoła – schludność, nauczyciel – pobłażliwość. Wychowawca powinien dbać nie tylko o rozwój umysłowy dziecka, ale także uczyć podstawowych zasad higieny, odżywiania się, urządzania mieszkania i innych niezbędnych w życiu umiejętności. Szkoła powinna być miła i pociągająca swoim wewnętrznym klimatem. W zamian dziecko powinno darzyć wychowawców i rodziców szacunkiem i okazywać im miłość. Mimo, iż był człowiekiem tolerancyjnym, określanym przez współczesnym „*Omnium horarum homo*" (*Człowiek na każdą godzinę*), to jego życiową dewizą było zawołanie: „*Cedo nulli*" (*Nie ustąpię nikomu*). Ostatnie słowa, które wypowiedział po holendersku na łożu śmierci w Bazylei brzmiały: *Lieve God* (*dobry Boże*). Inne prace E.: *Rozmowy potoczne* (1519, wyd. pol. 1962), *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami* (wyd. pol. 1965), *Wybór pism* (1992). (BP/XI/104-106; DWF/72; E/VIII/302; HWP/30-31, tu data urodzenia: 1465); KHW/70-71; KotHW/208-209; OSF/111-112; OSP/100; SS/126)

Estkowski Ewaryst (1820-1856), pisarz i pedagog, działacz oświatowy. Uznany został za twórcę nowoczesnej polskiej → szkoły elementarnej, początkując jako nauczyciel szkoły w Wojciechowie, a następnie w Broniszewiczach. Współpracował z pismem Antoniego Woykowskiego pt. „Pismo dla Nauczycieli Ludu Wiejskiego". W 1848 r. założył w Poznaniu → Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, którego celem było utrzymanie języka polskiego w szkołach, szerzenie wiedzy pedagogicznej oraz troska o warunki materialne nauczycieli. Rok później, staraniem E., wyszło pierwsze czasopismo pedagogiczne pt. „Szkoła Polska", od 1850 r. z dodatkiem „Szkółka dla Dzieci" (w latach 1854-1855 – „Szkółka dla Młodzieży"). Na jego łamach prezentował program oparcia szkoły powszechnej na rzetelnych podstawach narodowych. Domagał się szkoły z polskim językiem nauczania dla dzieci polskich. Krytycznie oceniał schematyzm i rygoryzm szkoły niemieckiej, przestrzegając przed przenoszeniem ich na teren szkoły polskiej. Polską szkołę chciał oprzeć na tradycji wychowawczej, widząc w dorobku → Komisji Edukacji Narodowej dobre jej podstawy. W koncepcji kształcenia E. był zwolennikiem wartości utylitarnych, propagując → szkoły realne. Uważał za konieczne zwiększenie wiadomości przyrodniczych w szkole elementarnej. Jego zdaniem, żadna szkoła nie da wykształcenia pełnego, stąd konieczne jest, aby każdy człowiek podejmował dalsze kształcenie w wieku dorosłym. Rozstrzygając problem przydatności → gimnazjum filologicznego i realnego, opowiedział się za tym ostatnim. O wartości szkoły decydują ludzie, którzy w niej pracują oraz to, czy jej praca oparta jest na zasadach naukowych. Mówił, że jeden typ szkoły nie jest lepszy od innego. Sądził, że kształcenie i wychowanie powinno trwać do 21. roku życia. Wyrażał obawy o młodzież opuszczającą szkołę elementarną w 14. roku życia, która nie jest ukształtowana umysłowo, moralnie i społecznie. Akcentował przy tym zagadnienie retencji wiedzy wyniesionej ze szkoły.

Rozumiejąc, że nie można proponować powszechnych szkół kształcących całą młodzież do 21. roku życia, proponował organizację szkół niedzielnych. W ich programie przewidywał kwestie związane z moralnością, miłością ojczyzny oraz wiedzę z zakresu rolnictwa lub rzemiosła. W szkołach niedzielnych chciał widzieć zarówno dziewczęta, jak i chłopców. W 1851 r. ówczesnej szkole średniej zarzucał, że podejmuje zbyt „*wiele od razu nauk, obładowywanie zadaniami do domu, tak, że chłopiec cały dzień i cały wieczór w późną noc siedzi przy stoliku, zdrowie nadwyrężając*", (cyt. za KHW/164). W swojej *Autobiografii,* opowiadając się za koniecznością łączenia kształcenia z wychowaniem, napisał m. in.: „*Już pierwszy mój nauczyciel, ulegając ówczesnym niedokładnym a nawet niewłaściwym wyobrażeniom u nas o wychowaniu, nie umiał łączyć nauki i wychowania, zasad dydaktycznych z pedagogicznymi. Początki nauk w szkole nam wykładane, zamiast żeby szły w harmonii z rozwijającym się życiem dziecka, zamiast żeby wpływały na kształcenie umysłu i serca i torowały drogę do życia właściwego młodemu wychowańcowi, biegły osobną drogą i życie osobno…*", (TŹ/205-206). Metodykę nauki czytania i pisania oparł na nowatorskiej zasadzie stopniowania trudności, czemu dał wyraz w ogłoszonych w 1851 r. dwóch pracach pt. *Metoda czytania i pisania* oraz *Elementarzyk złożony wedle metody czytania i pisania*. Miał własne poglądy na temat → kształcenia

nauczycieli. Propagował koncepcję stworzenia specjalnego instytutu dokształcania nauczycieli szkół elementarnych. (BP/XI/158; DOP/II/95-100; DTHW/108; E/VIII/346; EP/I/1056-1057, M. Grzywna; KHW/163-165; OSP/102)

Ewangelia (od gr. *eu* – dobrze, *angelo* – zwiastować; *euangélion* – dobra, radosna nowina; łac. *evangelium* – dobra nowina), cztery wczesnochrześcijańskie pisma, opowiadające o czynach, działalności i nauczaniu Jezusa Chrystusa w *Nowym Testamencie*: *Ewangelia według św. Mateusza* – jako główne źródło poznania nauki Chrystusa, np. *Kazanie na Górze*; *Ewangelia według św. Marka* – najstarsza, napisana po grecku około 70 r.; *Ewangelia według św. Łukasza* – napisana dla pogan, nie znających żydowskiego kontekstu życia i śmierci Jezusa oraz *Ewangelia według św. Jana,* zwana często „czwartą Ewangelią", której ostateczny kształt został przyjęty na początku II wieku. Według tradycji napisane przez czterech ewangelistów, uznane przez Kościół, iż stanowią wspólną treść, stąd całość nazwana została „Ewangelią". Zebrane w jednej księdze, stanowią *Ewangeliarz.* Najstarszy zachowany *Ewangeliarz* pochodzi z VI wieku, zaś spośród piśmiennictwa słowiańskiego jest to *Ewangeliarz Ostromira,* datowany na lata 1056-1057. Na ziemiach polskich najstarsze zachowane ewangeliarze to *Gnieźnieński Ewangeliarz*, wykonany w latach 1085-1090 w jednym ze → skryptoriów czeskich, pierwotnie należący do wyposażenia katedry w Gnieźnie oraz *Ewangeliarz Kruszwicki*, który powstał prawdopodobnie w okresie około 1160-1170 i mógł być darem książąt saskich dla Mieszka Starego. Wchodził w skład wyposażenia kolegiaty w Kruszwicy, a w 1848 r. został przeniesiony do biblioteki kapituły w Gnieźnie. Głoszenie E. jest ewangelizacją. Francuski filozof Henri Bergson (1859-1941) zauważył, iż „*wszystkie drogi dobra i prawdy prowadzą do Ewangelii*", (LZM/51). Ich poznanie stanowi niezwykle istotny element → wychowania chrześcijańskiego. Od zawsze jako ucieleśnienie Słowa Bożego E. otaczana jest szczególną czcią. W związku z tym wydania E. były bogato zdobione i oprawiane w kosztowne oprawy, nierzadko wysadzane drogimi kamieniami. (ABC/72-73; BP/XI/330331; E/VIII.472-472; ESP/138, 173; SE/131-132; SŁP/II/371; SMTK/294-295; SWO/225)

F

Falski Marian, pseud. Rafał Praski (1881-1974), pedagog i działacz oświatowy. Studiował w warszawskim Instytucie Pedagogicznym, a następnie w latach 1917-1918 w Genewie, Wiedniu i Lipsku. Na przełomie wieków wykładał na → Uniwersytecie Latającym. Był współzałożycielem → Koła Krzewienia Oświaty. W 1910 r. Księgarnia Narodowa w Krakowie wydała jego → elementarz pt. *Nauka czytania i pisania dla dzieci*, który pod względem treści i metody stanowił dzieło nowatorskie służące wielu pokoleniom. Jego uzupełnieniem był zbiór czytanek wydany także w Krakowie w 1912 r. pt. *Pierwsza czytanka dla dzieci o Janku, Ali i Zosi.* W sporze o najlepszą metodą nauki czytania F. stawał zawsze po stronie metody analitycznej, a „*prace nad elementarzem i nad dydaktyką nauki początkowej miały wybitnie indywidualny charakter*", (OWSP/121). Od 1912 r. współpracował z → „Ruchem Pedagogicznym", gdzie popularyzował reformy elementarza.

W wolnej Polsce w latach 1919-1939 pracował w → MWRiOP, kierując Referatem Statystyczno-Badawczym, w swoich badaniach stosował oryginalną metodę pomiaru statystycznego. Stworzył trojakie pojmowanie realizacji obowiązku szkolnego: realizacji brutto, netto oraz pełnej realizacji. Dzięki niemu zostały znakomicie udokumentowane analizy ustroju i organizacji szkolnictwa w latach międzywojennych. W 1931 r. został jednym z ekspertów Ligi Narodów do spraw reorganizacji szkolnictwa w Chinach. W 1936 r., w pracy wydanej pod pseudonimem „Rafał Praski" pt. *Walczmy o szkołę,* w ostry sposób zaatakował system szkolnictwa oparty na → ustawie jędrzejewiczowskiej z 1932 r. Wskazał, że w przygniatającej większości dzieci mogły korzystać tylko z nisko zorganizowanej szkoły I stopnia. Krytycznie odniósł w się w nim także do zmiany modelu → kształcenia nauczycieli szkół powszechnych. „*Kończy się np. w tym roku likwidowanie seminariów nauczycielskich, już został w znacznym stopniu rozproszony ich personel nauczycielski, a nowych zakładów kształcenie nauczycieli – owych „liceów pedagogicznych" i „pedagogiów", przewidzianych w ustawie o ustroju, nie otwarto; nowego personelu pedagogicznego nie przygotowano; nowych środków naukowych nie zapewniono. Powstaje wielka przerwa w kształceniu nauczycieli*", (TŹ/239).

Szereg jego publikacji dotyczy → dydaktyki nauczania początkowego, m. in.: *Dydaktyka nauki czytania* (*Encyklopedia wychowawcza*, t. 2, red. S. → Łempicki, W. Gotlib, B. → Suchodolski, J. Włodarski, Warszawa 1936, s. 241-259). Także w 1936 r. zwracał uwagę na nadmierne obciążenie nauczyciela, które nie tylko ujemnie wpływa na zainteresowanego, ale przede wszystkim powoduje obniżenie poziomu pracy szkoły. Obliczył, że w latach 1934-1935 średnie obciążenie nauczyciela statystycznie przekraczało liczbę 60 uczniów na jednego pedagoga, a na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej nawet – 80. W swoim studium pt. *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie* (1937) zaatakował klasową funkcję szkolnictwa i opowiedział się za jego pełną demokratyzacją i upowszechnieniem. Był jednym z autorów koncepcji szkół zbiorowych, która miała ułatwić dzieciom wiejskim dostęp do wyżej zorganizowanej szkoły. Wysunął śmiały projekt nowego ustroju szkolnego z 8-letnią wyżej zorganizowaną szkołą powszechną i 4-letnią szkołą średnią.

Po wojnie, w latach 1945-1964, pracował w → Polskiej Akademii Nauk i kierował Pracownią Ustroju i Organizacji Oświaty PAN. W 1964 r. należał do grupy osób, która skierowała tzw. „List 34" do ówczesnego premiera Józefa Cyrankiewicza, będący wyrazem ostrego sprzeciwu przeciwko polityce totalitarnej władz PRL, zagrażającej również polskiej kulturze narodowej. Po wojnie efekty swoich badań publikował m. in. w „Rozprawach z Dziejów Oświaty", „Nowej Szkole", „Kwartalniku Pedagogicznym", → „Ruchu Pedagogicznym" i → „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym". Podkreślał wagę źródeł do → historii wychowania w kształceniu

nauczycieli, że są one „*ogólnym drogowskazem chroniącym przed zboczeniem w kształceniu i wychowaniu*", (cyt. za: SBPHW/215, W. Szulakiewicz). Inne prace F.: *Dydaktyka nauki czytania i pisania* (1936), *Kwestie podstawowe w organizacji szkolnictwa powszechnego* (1936), *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie* (1937), *Reforma nauczania w klasach I-IV* (1963), *Problematyka organizacyjna szkolnictwa średnich szczebli* (1966). Jedną z prób biograficznego spojrzenia na działalność F. jest praca Ryszarda Wroczyńskiego, *Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczpospolitej* (1988). (BP/XI/397; DTHW/90; BP/XI/397; E/VIII/524; EP/I/1110-1111, A. Zych; KWH/219-220; OSP/105-106; OWSP/97-122; SE/126; SBPHW/211-216, W. Szulakiewicz; SS/131)

Felbiger Jan Ignacy (1724-1788), augustianin, pedagog, reformator szkolnictwa. Był opatem w klasztorze w Żaganiu. Przeprowadził reformę szkolnictwa na Śląsku pruskim, przekształcając → szkoły parafialne w szkoły państwowe. W książeczce *Właściwości nauki i postępowania rzetelnych nauczycieli* (1768), dał wskazówki mające podnieść poziom pracy nauczycieli szkół wiejskich. Przedstawił w niej nową metodę nauczania początkowego, którą interesowała się nawet caryca Katarzyna II, a także → Komisja Edukacji Narodowej. Kładąc nacisk na nauczanie katechizmu i historii biblijnej, wskazywał na nauki praktyczne w duchu fizjokratyzmu. Do nauczania szkolnego wprowadził takie przedmioty, jak: roboty ręczne, ogrodnictwo, elementy prawa i ekonomiki. W czterotomowym katechiźmie, bardziej niż kwestie dogmatyczne, uwzględnił przede wszystkim potrzeby wychowania moralnego. Po sukcesach reformatorskich na Śląsku, w 1773 r. został zaproszony przez Marię Teresę do Austrii, gdzie zreformował tamtejszy system szkolny. Wprowadził trzy rodzaje szkół: czteroklasowe szkoły normalne (jedna wzorcowa na całą prowincję dla kształcenia nauczycieli), trzy- lub czteroklasowe szkoły główne (co najmniej jedna na powiat) oraz dwu- lub jednoklasowe szkoły trywialne, tj. pospolite, w każdej miejscowości z kościołem parafialnym. (EPWN/222; KDE/ 42; LHW/193)

Fénelon François de Salignac de La Mothe (1651-1715), francuski arcybiskup, pisarz i pedagog, członek Akademii Francuskiej od 1683 r. Będąc nauczycielem ośmiu córek pewnej arystokratycznej rodziny, w wieku 28 lat ogłosił dzieło *Traktat o wychowaniu młodzieży płci żeńskiej* (1687, wyd. pol. 1823). Następnie jako nauczyciel syna Ludwika XIV napisał utopijną powieść *Historia Telemaka,* opublikowaną w 1699 r. (wyd. pol. 1750), która stała się wzorcem wychowania księcia, zawierała ideał oświeconego władcy, ale także krytykę wychowania na dworze króla Francji. Jednak ta ostatnia książka była powodem utraty zaufania monarchy, bowiem potraktowano ją jako satyrę. Na jego poglądy wpływ wywarł mistyczny kierunek, zwany kwietyzmem, stanowiący antytezę → jansenizmu. F. uważał, że dziecko, a także dorosły człowiek, odkupiony przez łaskę z grzechu pierworodnego, nie ma skłonności do czynienia zła, dlatego wychowanie powinno cechować się delikatnością i indywidualnością. Poznanie należy umiejętnie dozować poprzez zabawę. Nauczyciel powinien cechować się życzliwością, wskazując na użyteczność tego, co uczy. Prawd wiary nie sposób nauczyć teoretycznie, powinny być one przyswajane poprzez udział w obrzędach kościelnych i np. pokazywanie pięknych obrazów. F. zwrócił uwagę na potrzebę → kształcenia dziewcząt, jednak nie w klasztorach, a pod okiem rodziców, bądź → guwernerów. Program nauczania ograniczył jednak do nauki czytania i pisania, elementów gramatyki i rachunków, → historii, prawa i malarstwa. Nie zalecał wychowania muzycznego, widząc w nim źródło „zatrutych rozrywek". Po zakończeniu kariery pedagogicznej F. przeniósł się do Cambrai, gdzie od 1695 r. był arcybiskupem. Jednak po kilku latach popadł konflikt z papieżem Innocentym XII i został wypędzony ze swej diecezji. (BP/XII/10-11; DOP/I/174; E/VIII/573; EFW/84. M.N.; EPWN/223; KDE/39; LHW/184; OSP/108)

ferie szkolne (od łac. *fĕriae* – dni wolne od pracy, od obowiązków, dni odpoczynku, dni świąteczne), jako wyraz zapożyczony w XVI stuleciu używany był w znaczeniu prawniczym, tj. „dni wolne od sądów". Od XVIII wieku f. sz. oznaczały dłuższą przerwę, czas wolny od zajęć, pracy i nauki. → Ministerstwo Wyznań Religijnych

i Oświecenia Publicznego *rozporządzeniem z dnia 24 września 1920 r*. ustaliło następujące terminy f. sz.: ferie Bożego Narodzenia – od 22 grudnia do 4 stycznia, ferie Wielkanocne – od Wielkiej Środy do wtorku po niedzieli przewodniej, wakacje letnie – od 29 czerwca do 1 września. (EPK/I/96; OSP/108; SE/141; SJP/I/545; SŁP/II/520)

Filomaci (od gr. *philomathĕs* – miłośnik wiedzy; *fileσ* – miłuję, *manthanô* – uczę się), Towarzystwo Filomatów (Filomatyczne), tajne stowarzyszenie młodzieży akademickiej, działające w latach 1817-1823 w Wilnie, założone przez Józefa Jeżowskiego (ok. 1796-1855), Tomasza Zanna (1796-1855), Adama Mickiewicza (1798-1855), Jana Czeczota (1796-1847) i Franciszka Malewskiego. Nazwa zaczerpnięta została od utworzonego w 1808 r. przez Joachima Lelewela Towarzystwa Filomatycznego. Od 1819 r. także o charakterze społeczno-narodowym, poprzez zapis, iż będzie „*zaszczepiać między młodzież polską uczucia czystej moralności, utrzymywać w niej zamiłowanie do rzeczy ojczystych, obudzić chęć na naukę (...), wzmagać w miarę sił narodową oświatę i tym sposobem pracować na dobro i pomyślność kraju*", (DTHW/68; E/IX/91). W celu szerszego oddziaływania na młodzież polską w Wilnie T. Zann w 1820 r. założył patriotyczne stowarzyszenie młodzieży – Towarzystwo Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, czyli „Promieniści", które jednak po fali represji carskich w 1824 r. zostało rozwiązane przez nowego rektora → Uniwersytetu Wileńskiego, Wacława Pelikana. Idee filomatyzmu wywarły silny wpływ na twórczość A. Mickiewicza, co znalazło odbicie w *Odzie do młodości:*

„*Hej używajmy żywota!*
Wszak żyjem tylko raz;
Niechaj ta czara złota
Na próżno wabi nas.

W ksiąg greckich, rzymskich steki
Wlazłeś, nie żebyś gnił;
Byś bawił się jak Greki,
A jak Rzymianin bił.

Cyrkla, wagi i miary
Do martwych użyj brył;
Mierz siłę na zamiary,
Nie zamiar podług sił", (KC/258), a także w III części *Dziadów.* Jesienią 1823 r. działalność filomatów została wykryta przez policję carską. W procesie, w 1824 r. dwudziestu członków tej organizacji oraz współpracującym z nim w latach 1820-1823 Towarzystwem Filaretów (A. Mickiewicz, *Pieśń Filaretów)* skazano na kary zsyłki do Rosji lub wcielenia do wojska carskiego. Z → Uniwersytetu Wileńskiego usunięto kilku profesorów, w tym m. in. Joachima Lelewela, prawnika Ignacego Daniłowicza, filologa Michała Bobrowskiego i Józefa Gołuchowskiego. (DOP/II/34-36; DTHW/67-68; E/IX/59, 91; KHW/316; SJP/I/551; SMTK/314; SS/199, 459-460; SWO/243)

fizjokratyzm, ideologia ekonomiczna (zapoczątkowana w drugiej połowie XVIII w. we Francji), głosząca, że polityka rządu nie powinna ingerować w działanie naturalnych praw ekonomicznych, a głównym źródłem bogactwa jest ziemia. Z etymologicznego punktu widzenia f. oznacza „prawo natury". Poglądy f. wpłynęły na wiele późniejszych teorii ekonomicznych, w tym teorię Adama Smitha. Oprócz poglądów ekonomicznych fizjokraci stworzyli metodę badań naukowych, nazwaną od ich kierunku – fizjokratyczną. Znanym fizjokratą w edukacji był ks. Antoni → Popławski (1739-1786). (BP/XII/202-203; EPK/I/100-101; KHW/316; SWO/246-247)

filozofia (od gr. *phileô* – kocham, miłuję, *sophia* – mądrość, *philosophia* – wiedza racjonalna; umiłowanie mądrości lub wiedzy, filozof – człowiek mądry), wiedza dążąca do poznania istoty, struktury i zasad bytu i myślenia oraz praw rządzących człowiekiem. Rzymski filozof, pisarz i mówca, Seneka Młodszy (ok. 4 p.n.e.-65 n.e.), uważał, że „*filozofia uczy działać, a nie gadać, i żąda od każdego, by żył podług jej zasad, tak by nie było rozdźwięku pomiędzy życiem a mową. (...) Jest najwyższym obowiązkiem, a i znamieniem mądrości, ażeby czyny zgadzały się ze słowami, ażeby mędrzec wszędzie był sobą i zawsze był taki sam*", (HLS/256). Cyceron dodał, iż „*filozofia jest sztuką życia*", (WKZM/84). W f. pojęcia, dzięki którym poznaje się świat, same stają się przedmiotem badań i dociekań. W łonie f. występowały różne jej dziedziny, związane także z okresami jej rozwoju, np.

f. chińska, f. grecka, f. rzymska, f. średniowieczna (scholastyczna), f. odrodzeniowa, f. oświeceniowa, f. liberalna oraz f. analityczna, f. dialogu, f. lingwistyczna, f. moralności, f. społeczna. Z f. na początku XIX stulecia (J. F. → Herbart) wyłoniła się → pedagogika jako oddzielna → nauki. Jak zauważył prof. Stanisław Jedynak „*pedagogika powinna nawiązywać do swoich korzeni filozoficznych, bo to mocno rzutuje na jej postawy. W przeciwnym razie grozi jej niebezpieczeństwo przekształcenia się w swoistą wysoko rozumianą technologię wychowania*", (EFW/86). (EFW/85-86, S.J.; KSWO/171; OSF/123-124, P.Dz.).

Fleury Claude (1640-1723), francuski filozof. W *Traktacie o wyborze i metodzie studiów* (1685), wystąpił zdecydowanie przeciwko szkole humanistycznej. Nauki podzielił na konieczne oraz przydatne dla niektórych osób. Do pierwszych zaliczał religię i moralność, jednak uważał, że ludowi nie potrzebna jest nawet sztuka czytania i pisania, mimo, że wszyscy mieli przyswoić sobie poznanie i wypełnianie własnych obowiązków. Do nauk koniecznych zaliczał: gramatykę, arytmetykę, ekonomię, prawo i politykę, do użytecznych: języki, → historię, nauki przyrodnicze, geometrię i → retorykę, zaś do nauk ciekawych: poetykę, muzykę, rysunki, → matematykę na wyższym poziomie, bieglejszą znajomość greki i → łaciny oraz języków nowożytnych, historię, kulturę starożytną, fizykę i chemię. (KDE/ 39; LHW/182-183)

„Forum Oświatowe", półrocznik wydawany od 1989 r. nieperiodyczne przez → Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, redaktorem naczelnym do 1998 r. był Mikołaj Kozakiewicz, następnie Zbigniew → Kwieciński. Czasopismo poświęcone jest problematyce nauk pedagogicznych oraz oświaty i wychowania. Ukazuje się od 1989 r. w miejsce kwartalnika pt. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego". Zamieszcza przegląd najważniejszych wydarzeń, przekłady zagranicznych rozpraw naukowych oraz recenzje publikacji obcojęzycznych. (EP/IV/617, H. Rotkiewicz; KBP/85; OSP/112)

Francke August Hermann (1663-1727), teolog ewangelicki, niemiecki pedagog, czołowy przedstawiciel → pietyzmu. Na terenie Halle w Prusach zorganizował zakłady szkolno-wychowawcze przeznaczone dla sierot i dzieci z biednych rodzin, szkołę na wyższym poziomie oraz szkołę dla dziewcząt, a także zakład wychowawczy dla dzieci szlachty i bogatych mieszczan, zwany *Pedagogium*. Kładł nacisk na wychowanie etyczno-moralne oraz przygotowanie wychowanków do samodzielnego życia. Założył księgarnię i drukarnię, które propagowały idee pietyzmu. W 1708 r. był inicjatorem utworzenia w Halle pierwszej szkoły realnej. Idea szkolnictwa F. wywarła duży wpływ na szkolnictwo niemieckie. Dzieło F. kontynuował jego uczeń, Johann Juliusz → Hecker (1707-1786). Główne prace F.: *Observationes biblicae* (1695) i *Pädagogische Sschriften* (1876). (E/IX/356; EPWN/236; KDE/39; LHW/194)

Freinet Celestyn (1896-1966), pedagog francuski, nauczyciel-samouk, twórca laickiej, tzw. francuskiej „Szkoły Nowoczesnej" (*L'École Moderne Française*). Od 1920 r., jako młody nauczyciel wiejskiej szkoły w Bar-sur-Loup, zaczął poszukiwać zmiany narzuconego systemu klasowo-lekcyjnego. Był twórcą oryginalnej metody w nauczaniu początkowym, opartej na swobodnej ekspresji dziecka i w tym celu założył małą szkołę w Vence. W szkole istniały trzy grupy uczniów: najmłodsza w wieku 3-6 lat, średnia – 7-9 lat i najstarsza – 10-12 lat. Z nauczania początkowego usunął podręczniki szkolne i tradycyjny system zajęć lekcyjnych. Podstawą nowej metody było wyzwolenie autentycznego zainteresowania uczniów. Poznawanie wiadomości oparł o lekcjach-wycieczkach, układaniu tekstów i ich publikowaniu w szkole, redagowaniu gazetek ściennych, szerokim zastosowaniu środków audiowizualnych i plastycznych, gromadzeniu fiszek z wiadomościami, wymianie korespondencji z zaprzyjaźnionymi szkołami itp. W 1927 r. ukazała się jego książka pt. *Drukarnia w szkole*, gdzie udowadniał, że wydawanie gazetki szkolnej przekonuje uczniów do samodzielnego działania i nadaje temu działaniu niezwykły sens. Te formy pracy przybrały z czasem miano „technik freinetowskich". Od 1927 r. we Francji odbywają się spotkania i kongresy „freinetowców". Ruch objął szereg krajów poza Francją, w tym również Polskę. Tutaj system ten upowszechniali m.in. H. Semenowicz,

A. Lewin i Z. Napiórkowska. W 1957 r. był inicjatorem utworzenia Międzynarodowej Federacji Ruchu Szkoły Nowoczesnej (FIMEM), a w 1960 r. powołano Stowarzyszenie Modernizacji Szkoły. Z bogatej twórczości F. na uwagę w szczególności zasługują: *Gawędy Mateusza – nowoczesna pedagogika zdrowego rozsądku* (1959) oraz *Nowoczesna szkoła francuska. Praktyczny poradnik urządzeń materialno-technicznych i organizacji pracy pedagogicznej szkoły ludowej* (1946), *O szkołę ludową* (1966). W pracy pt. *Niezmienne prawdy pedagogiczne* (1964). F. usystematyzował swoje poglądy na rolę nauczyciela-wychowawcy w procesie nauczania i wychowania, kładąc przede wszystkim nacisk na stosunek do dziecka. Na końcu książki zawarł zestaw pytań kierowanych do nauczyciela, który pozwala uświadomić, czy jest on nauczycielem tradycyjnym, czy też w pełni nowoczesnym. W zakresie technik i metod nauczania ustalił także kilkanaście prawd niezmiennych: „*– Normalną drogą przyswajania wiedzy nie jest wcale obserwacja, wyjaśnianie i pokaz, procesy właściwe szkole tradycyjnej, lecz doświadczenie po omacku, stanowiące naturalną i powszechną drogę działania; – Pamięć, której szkoła tradycyjna przywiązuje tak ważną rolę, jest tylko wtedy cenna i wartościowa, gdy jest związana z doświadczeniami poszukującymi i gdy służy życiu; – Przyswojenie wiedzy odbywa się wbrew temu, co się nieraz sądzi, nie poprzez wyuczanie reguł i prawideł, lecz przez doświadczenie; – Inteligencja nie jest, jak to głoszą szkolarze, wyodrębnioną zdolnością, działającą niby w zamkniętym obwodzie, niezależnie od innych sił życiowych człowieka; – Szkoła kształci tylko jeden rodzaj inteligencji abstrakcyjnej, działającej poza realną rzeczywistością za pośrednictwem słów i pojęć utrwalonych w pamięci; – Dziecko nie lubi słuchać wykładu ex cathedra, – Dziecko nie odczuwa zmęczenia przy takiej pracy, która związana jest z jego życiem i jest niejako funkcjonalna; – Stopnie i lokaty są zawsze błędem, – Mówcie jak najmniej; – Porządek i karność są w klasie konieczne; – Przeludnione klasy są zawsze błędem pedagogicznym; – Przyszły ustrój demokratyczny przygotowuje się przez demokratyczne wychowanie. Arbitralny system szkolny nie może wychować przyszłych obywateli-demokratów; – Nie można wychowywać bez okazywania szacunku. Poszanowanie godności osobistej uczniów, którzy nawzajem szanują swoich nauczycieli, jest jednym z pierwszych warunków odnowy szkoły; – Ostatnią niezmienną prawdą, która uzasadnia wszystkie nasze poszukiwania i potwierdza naszą działalność jest „optymistyczna wiara w życie*”, (Ź/III/ks.1/297-310).

Techniki F. w zakresie pracy szkolnej obejmują m. in.: swobodny tekst, gazetka szkolna, korespondencja międzyszkolna, fiszki samokontrole, piśmiennictwo dziecięce, żywy teatr dzieci, doświadczenia poszukujące oraz spółdzielnia klasowa. Szkoły freinetowskie istnieją na całym świecie. W Polsce pierwsza z nich powstała w 1946 r. w sanatorium w Otwocku koło Warszawy. Od 1992 r. działa Polskie Stowarzyszenie Animatorów Pedagogiki Freineta, zrzeszające nauczycieli → przedszkoli, → szkół podstawowych, wychowawców → świetlic i → nauczycieli → gimnazjów, które organizuje warsztaty seminaria i promuje idee F.

W 2000 r. Stowarzyszenie liczyło ponad 600 członków, a jego siedzibą od 2003 r. jest Gniezno. Stowarzyszenie wydaje własne pismo pt. „Freinetowskie Inspiracje”. Techniki freinetowskie znalazły również zastosowanie w pracy przedszkoli. (E/IX/379; EP/I/1187, A. Zych, IV/599-601, M. Kościuszko, Z. Napiórkowska, VI/263-264, 517-520, B. Krzesińska-Żach; KWH/193-194; OSP/113; PPA/I/356-362, S. Sztobryn)

Freud Zygmunt Schlomo (1856-1939), austriacki neurolog i psychiatra, twórca → psychoanalizy (1896), zwanej niekiedy psychologią głębi. We wczesnym okresie swojej pracy naukowej zajmował się dziecięcym porażeniem mózgowym oraz naturalnymi metodami antykoncepcji. Prowadząc badania zachowania neurotycznych pacjentów podczas seansów hipnotycznych, stwierdził, że większość z nich swobodnie wypowiada się również bez hipnozy. Na tej podstawie opracował technikę swobodnych skojarzeń. Polegała ona na zachęceniu pacjenta do mówienia wszystkiego, co tylko przyjdzie mu na myśl. Metoda ta dostarczyła mu sposobu badania znaczenia snów, przejęzyczeń i wybiórczego zapominania. Pisał m.in.: „*Marzenie senne jest więc psychozą ze wszelkimi charakterystycznymi dla niej niedorzecznościami, urojeniami, halucynacjami. Wprawdzie jest to psychoza krótkotrwała, nieszkodliwa, pełniąca nawet pożyteczną funk-*

cję, zapoczątkowana za zgodą danej osoby, jak też mocą aktu jej woli kończona. Jednakże mimo wszystko pozostaje ona psychozą, która uczy nas, że nawet tak głęboko sięgającą przemianę życia psychicznego można unieważnić i przywrócić normalne funkcjonowanie psychiki", (Ź/III/574). „*Większość marzeń sennych to zamaskowane spełnienie stłumionych życzeń*", (*Marzenia senne*, 1901; cyt. za: SS/140). Przeprowadzone na tym polu dociekania doprowadziły F. do nowej koncepcji struktury osobowości, która miała składać się z trzech instancji psychicznych: *id, ego i superego.* Wyniki swoich ustaleń zawarł w dziele pt. *Ego i id*, wydanym w 1923 r.*: id* – reprezentująca popędy, *superego* – reprezentująca wymagania kultury oraz *ego*, która próbuje pogodzić wymagania *id* i *superego* z rzeczywistością. *Id* – to nieświadomy rezerwuar popędów i impulsów; *ego* obejmuje świadomość i akty podświadome, zaś na *superego* składają się społecznie uwarunkowane ideały. Późniejszy rozwój psychoanalizy obejmował nowe metody terapeutyczne i opracowanie teorii psychoanalizy dzieci.

Zasługą F. było również zwrócenie uwagi na ogromne znaczenie okresu wczesnego dzieciństwa dla procesu późniejszego kształtowania osobowości. F. zmarł na nowotwór jamy ustnej. Przed śmiercią powiedział do swojego przyjaciela Maxa Schura: „*Obiecał mi Pan, że nie opuści mnie, kiedy przyjdzie ten moment. Teraz jest to tylko torturą i to już nie ma sensu*", (cyt. za KHW/187). (E/IX/385, Z. Rosińska; EP/I/1187-1189, A. Zych; KHW/186-187; OSF/130; OSP/113-114; SS/140)

Froebel Fryderyk Wilhelm August (1782-1852), niemiecki pedagog, jeden z najbardziej znanych i wpływowych reformatorów edukacji w XIX stuleciu. Był człowiekiem bardzo religijnym, a z racji przekonania o jedności wszechrzeczy stał się panteistą. Podstawą jego koncepcji pedagogicznej było przyjęcie koncepcji naturalistycznej, w tym poglądów J. J. → Rousseau i J. H. → Pestalozziego oraz wynikającego z nich założenie, że człowiek i przyroda pozostają w łączności, zaś wszelkie wytwory kultury ludzkiej są przedłużeniem przyrody. Człowiek działa dzięki wewnętrznej sile, która realizuje się przez cztery instynkty: instynkt pracy, instynkt wiedzy, instynkt artystyczny i instynkt religijny, które z kolei wytwarzają popęd do odpowiednich czynności. Celem wychowania powinno być kształtowanie prawdziwego człowieczeństwa. Okres wychowania przedszkolnego F. uważał za integralny i ważny element wychowania ogólnego. Poglądy te wyłożył w pracy wydanej w 1826 r. pt. *Wychowanie człowieka, sztuka chowania, nauczania i uczenia się.* Jedyną formą, w jakiej może ujawniać się czynność dziecka, jest zabawa, która „*nie jest prostą rozrywką, ma ona doniosły sens i głębokie znaczenie*". W zabawie – zdaniem F. – najpełniej realizują się popędy i instynkty dziecka. „*Dziecko, które bawi się samo, spokojnie, wytrwale, aż do znużenia cielesnego, stanie się z pewnością także zdolnym, spokojnym i wytrwałym człowiekiem, troskliwym o cudze i własne dobro*", (cyt. za: DTHW/61).

F. stworzył nowoczesny model wychowania przedszkolnego, znanego jako „ogródki dziecięce", gdzie dominowała wiara w samoaktywność i zabawę. W 1816 r. w Greisheim założył szkółkę, gdzie dzieciom pozostawił bardzo dużo swobody. Potem zakładał i kierował zakładami wychowawczymi w Niemczech i Szwajcarii. W 1837 r. w Blankenburgu w Turyngii założył ognisko doświadczalne – Zakład Wychowawczy dla Małych Dzieci, tzw. „ogródek dziecięcy" (niem. – *Kindergarten*), gdzie realizował następującą ideę wychowawczą: dziecko jest rośliną, szkoła – ogródkiem, a nauczyciel – ogrodnikiem dziecięcym. Pierwszy wzorcowy ogródek założył w 1814 r. w miejscowości Marienthal, tworząc przy nim kurs „ogrodniczek", „przewodniczek zabaw", tj. nauczycielek ogródków dziecięcych dla kobiet, najczęściej panienek. Instytucja ta zyskała bardzo szybko rozgłos; powstawały seminaria do kształcenia ogrodniczek, tzw. „freblówki". Ich początek dał kurs dla opiekunek ochronek (→ nauczycieli przedszkoli) zorganizowany przez F. w 1841 r. Rola nauczyciela w zabawie miała ograniczać się do samoekspresji w czasie zabawy. W latach 1838-1840 wydawał czasopismo pedagogiczne poświęcone pedagogice dziecięcej, pt. „Sontagsblatt" („Gazeta Niedzielna"). W placówkach przedszkolnych główną metodą pracy miała być zabawa rachunkowa, śpiew, rysowanie, wycinanie, wyszywanie itp., najczęściej połączone z opowiadaniem. Zabawę łączył jednak z zatrudnieniem

w formie zabawowej. Podstawą całego cyklu zajęć dydaktycznych uczynił dwa przedmioty: piłkę i klocki, które pobudzają wyobraźnię i kształtują kreatywność. System pedagogiczny F. przyjęło wiele państw europejskich, w tym także Polska. Twórcze pomysły F. przejęła m. in. Maria → Montessori (1870-1952). Współczesne techniki pedagogiczne stosowane w przedszkolach, oddziałach „zerowych" i pierwszych latach szkoły podstawowej wiele zawdzięczają F. (BP/XIII/35; DTHW/60-61; E/IX/395; E.; EP/I/11891191, W. Leżańska; KHW/133-134)

Fromm Erich (1900-1980), amerykański filozof i psycholog niemieckiego pochodzenia, współtwórca psychoanalizy społecznej. Swoje rozważania naukowe oparł na krytycznym podejściu do podstaw psychoanalizy → Freuda i marksizmu. Był przekonany, że ludzkość psychologicznie może stać się „zdrowym społeczeństwem". Uważany jest za twórcę psychoanalizy humanistycznej. Odrzucił freudowską koncepcję wizji człowieka zdeterminowanego przez popędy, uwzględniając wpływy kultury i społeczeństwa. Przeciwstawił się także marksowskiej koncepcji pełnego uwarunkowania człowieka przez siły ekonomiczne i społeczne, doceniając przede wszystkim znaczenie czynników związanych z psychiką jednostki. W koncepcji człowieka dążył do syntezy czynników psychicznych, społecznych i kulturowych. Krytykując „realny socjalizm", rozwinął utopię „zdrowego społeczeństwa", opartego na egzystencjalnej zasadzie „być", w przeciwieństwie do „mieć" oraz wszechogarniającej „sztuce miłości". „Zdrowe społeczeństwo" – zdaniem F. – daje jednostce gwarancję autentycznego życia. Nie widział możliwości przemiany jednostki bez przemiany otaczającego ją społeczeństwa. Swoje poglądy na człowieka wyłożył w słynnym *Credo*, gdzie m.in. zapisał: „– *Wierzę, że człowiek jest wytworem naturalnej ewolucji, że jest częścią przyrody; – Wierzę, że podstawowa alternatywa, przed jaką stoi człowiek, to wybór między życiem a śmiercią; – Wierzę, że kształcenie oznacza zapoznawanie młodego człowieka z najlepszym dziedzictwem ludzkiej rasy; – Wierzę w zdolność człowieka dla osiągnięcia doskonałości; – Wierzę, że człowiek wyjątkowo rodzi się jako święty lub jako zbrodniarz; – Wierzę, że rozwój człowieka to proces nieustających narodzin, nieustannego przebudzenia; – Wierzę, że jedyną siłą zdolną uchronić nas przed samozagładą jest rozum; – Wierzę, że rozum nie może być skuteczny, jeżeli człowiek nie ma nadziei i wiary; – Wierzę, że człowiek jest w stanie osiągnąć doskonałość, ale wątpię, czy do tego dojdzie, jeśli w porę się nie obudzi*", (Ź/III/ks.1/621-626). W pracy *The Sane Society* (1955) udowodnił tezę, że współczesny człowiek jest wyobcowany w ramach konsumpcyjnie zorientowanego społeczeństwa. Natomiast w eseju *Dogmat Chrystusa* (wy. pol. *Szkice z psychologii religii*, 1966), uznał, że sprawą zasadniczą jest zrozumienie ludzkich potrzeb. Jest to zadanie społeczeństwa i całej ludzkości. Dowodził, że ustroje społeczne utrudniają lub wręcz uniemożliwiają zaspokojenie różnych potrzeb. Inne dzieła F. to: *Ucieczka do wolności* (1943, wyd. polskie – 1991), *Psychoanaliza i religia* (1950) oraz *Analiza ludzkiej destrukcyjności* (1973). (BP/XIII/37-38; EFW/88-89, A.B.; EP/IX/396-397, T. Mazur; KWH/195-196; OSP/114; PBS/80;)

Fundacja Forda, filantropijna fundacja założona w 1936 r. w Nowym Jorku przez amerykańskiego przemysłowca Henry Forda (1863-1947) i jego syna Edsel Bryanta. W centrum zainteresowań F. F. są m. in.: sprawy międzynarodowe, środki masowego przekazu, nauki humanistyczne, sztuka, społeczeństwo obywatelskie oraz zasoby naturalne i ochrona środowiska. Rozszerzona została znacznie w 1950 r. przez rodzinę, zajmującą się wspieraniem rozwoju nauki oraz działaniami wychowawczymi i charytatywnymi. W szczytowym okresie rozwoju aktywa fundacji szacowano na 4 mld dolarów. Ma kilkanaście biur na świecie, w tym od 1989 r. w Polsce, Słowacji, Czechach i Węgrzech. (BP/XIII/94; http://www.fordfound.org; SMTK/332; SS/136)

Fundacja Kościuszkowska, założona w Filadelfii (USA) w 1925 r. przez S. P. Mierzwę (1892-1971), a jej powstanie poprzedziła działalność Komitetu Stypendialnego Polsko-Amerykańskiego, utworzonego w 150. rocznicę wstąpienia Kościuszki do Armii Stanów Zjednoczonych. Powstała z zapisu testamentowego M. z Krystyńskich Kościelskiej. Celem fundacji jest popieranie kontaktów kulturalnych

i naukowych między Polską a USA, choć początkowo zajmowała się głównie wspieraniem wymiany studentów i naukowców. Od 1962 r. wyróżnia literatów różnych opcji politycznych, stąd była tolerowana przez władze PRL. Członkami władz są głównie Amerykanie polskiego pochodzenia. W okresie wakacji organizuje m. in. kursy dla studentów i dorosłych w Krakowie i Warszawie. Wspiera tworzenie katedr polonistycznych na uniwersytetach amerykańskich. Zainicjowała edycję słownika *The Kościuszko Foundation Dictionary English-Polish, Polish-English*. Znaczną rolę w działalności fundacji odegrała Maria Danilewicz-Zielińska, urodzona w Aleksandrowie Kujawskim, wybitna działaczka polskiej emigracji we Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii, bliska współpracowniczka prof. Jerzego Pietrkiewicza z Fabianek w ziemi dobrzyńskiej, profesora Uniwersytetu Londyńskiego. Laureatem literackim F. K. był m. in. Edward Stachura, Sławomir Mrożek, Tadeusz Konwicki, Gustaw Herling-Grudziński. Posiada oddziały: Buffalo (Nowy Jork), Chicago, Denver, Houston, Philadelphia, Pittsburgh, Springfield i Warszawa. (BP/XIII/95; E/IX/430; http://www.kosciuszkofoundation.org; M. Krajewski, *Koryfeusz dobrej Ziemi,* 2008)

G

Gaudeamus igitur (łac. *gaudium* – radość, uciecha, rozkosz, *gaudens, gaudialis* – wesoły, radosny; *igitur* – więc, zatem, wtedy), początek pieśni studenckiej autorstwa pisarza niemieckiego Christiana Wilhelma Kindlebena (1748-1785), napisanej w 1781 r., a której melodia oparta została na hymnie pokutnym z 1257 r. Melodia G. i. wzięta została z pieśni J. G. Günthera *Brüder, laßt uns lustig sein* z 1717 r. Melodię pieśni wprowadził J. Brahms w *Uroczystej uwerturze akademickiej* w 1880 r. Wykonywana jest w czasie uroczystości akademickich, przede wszystkim podczas inauguracji → roku akademickiego.
„*Gaudeamus igitur,*
Iuvenes dum sumus;
Post iucundam iuventutem,
Post molestam senectutem,
Nos habebit humus.

Vita nostra brevis est,
Brevi finietur;
Venit mors velociter,
Rapit nos atrociter,
Nemini parcetur.

Vivat Academia,
Vivant Professores;
Vivat membrum quodlibet,
Vivant membra quaelibet,
Semper sint in flore.

Vivant omnes virgines,
Graciles formosae;
Vivant et mulieres,
Tenerae amabiles,
Bonae laboriosae.

Vivat et Res Publica
Et Qui Illam regit;
Vivat nostra Civitas,
Maecenatum charitas,
Qui nos hic protegit", (ŚP/29). (E/IX/555; SŁP/II/634, III/15; SPH/407, 437; SS/212; SWO/266)

Gaude Mater Polonia (łac. – *Ciesz się Matko, Polsko*), *Hymn nieszporny ku czci św. Stanisława* z około 1250 r. Słowa przypisywane poecie polskiemu, dominikaninowi Wincentemu z Kielczy (ok. 1200-po 1261). Zapis znany z *Antyfonarza kieleckiego* z 1372 r. Mocno upowszechniana w Polsce średniowiecznej. Treść hymnu w jednej z wersji w tłumaczeniu na język polski:
„*Raduj się Matko-Polsko, w sławne*
Potomstwo płodna, Króla królów
I najwyższego Pana wielkość
Uwielbiaj chwałą przynależną".
Niekiedy występuje inne tłumaczenie początku tego hymnu:
„*Ciesz się Matko, Polsko,*
bogata szlachetnym potomstwem", (SE/319).
Gaude, mater Polonia.
Prole fecunda nobili,
Summi Regis magnalia
Laude frequenta vigili.
Cuius benigna gratia,
Stanislai Pontificis
Passionis insignia
Signis fulgent mirificis.
Hic certans pro iustitia,
Regis non cedit furiae;
Stat pro plebis iniuria
Christi miles in acie.
Tyranni truculentiam,
Qui dum constanter arguit,
Martyrii victoriam
Membratim caesus meruit.
Novum pandit miraculum
Splendor in sancto ceritus,
Redintegrat corpusculum
Sparsum caelestis medicus.
Sic Stanislaus pontifex
Transit ad caeli curiam,
Ut apud Deum opifex
Nobis imploret veniam.
Poscentes eius merita,
Salutis dona referunt:
Morte praeventi subita
Ad vitae potum redeunt.

Cuius ad tactum anuli
Morbi fugantur turgidi;
Ad locum sancti tumuli
Multi curantur languidi.
Surdis auditus redditur,
Claudis gressus officum,
Mutorum lingua solvitur
Et fugatur daemonium.
Ergo, felix Cracovia,
Sacro dotata corpore
Deum, qui fecit omnia,
Benedic omni tempore.
Sit Trinitati gloria,
Laus, honor, iubilatio:
De Martyris victoria
Sit nobis exsultatio.
Amen".

Przekładu poetyckiego G. M. P. dokonał Leopold Staff (1878-1957).

„*O ciesz się, Matko-Polsko, w sławne*
Potomstwo płodna! Króla królów
I najwyższego Pana wielkość
Uwielbiaj chwałą przynależną.
Albowiem z Jego łaskawości
Biskupa Stanisława męki
Niezmierne, jakie on wycierpiał,
Jaśnieją cudownymi znaki.
Potykał się za sprawiedliwość,
Przed gniewem króla nie ustąpił:
I staje żołnierz Chrystusowy
Za krzywdę ludu sam do walki.
Ponieważ stale wypominał
On okrucieństwo tyranowi,
Koronę zdobył męczennika,
Padł posiekany na kawałki.
Niebiosa nowy cud zdziałały,
Bo mocą swą Niebieski Lekarz
Poćwiartowane jego ciało
Przedziwne znowu w jedno złączył.
Tak to Stanisław biskup przeszedł
W przybytki Króla niebieskiego,
Aby u Boga Stworzyciela
Nam wyjednać przebaczenie.
Gdy kto dla zasług jego prosi,
Wnet otrzymuje zbawcze dary:
Ci, co pomarli nagłą śmiercią,
Do życia znowu powracają.
Choroby wszelkie pod dotknięciem
Pierścienia jego uciekają,
Przy jego świętym grobie zdrowie
Niemocnych wielu odzyskuje.
Słuch głuchym bywa przywrócony
A chromy kroki stawia raźno,
Niemowom język się rozwiązał,
W popłochu szatan precz ucieka.
A przeto szczęsny ty, Krakowie,
Uposażony świętym ciałem,
Błogosław po wsze czasy Boga,
Który z niczego wszystko stworzył.
Niech Trójcy Przenajświętszej zabrzmi
Cześć, chwała, sława, uwielbienie,
A nam tryumfy męczennika
Niech wyjednają radość wieczną.
Amen".

Czterogłosowe opracowanie G. M. P. na chór *a'cappella* jest autorstwa T. T. Klonowskiego, a nie jak podają niektóre źródła – G. G. Gorczyckiego. Hymn śpiewany jest podczas ważnych uroczystości kościelnych, niekiedy świeckich, w tym również w czasie uroczystości akademickich. (E/IX/555; J. Podgórski, *Skąd nasz ród. Polskie pieśni hymniczne*, 1991; SE/319; SMTK/341; SS/445, tu jednak błędnie Wincenty z Kielc, zamiast z Kielczy)

„Gazeta Świąteczna", pismo popularno-oświatowe założone w 1881 r. w Warszawie przez Konrada → Prószyńskiego. Redagowane do 1909 r. przez jej założyciela, następnie pozostało w rękach rodziny (T. Prószyński), wychodziło do 1939 r. Pod redakcją Konrada Prószyńskiego odegrało doniosłą rolę w dziedzinie samokształcenia społeczeństwa polskiego pod zaborem rosyjskim. Oprócz aktualności politycznych gazeta udzielała porad prawnych, gospodarskich i oświatowych, krzewiła tradycję i kulturę ojczystą. W latach 1905-1906 posiadała około 20 tys. prenumeratorów, w 1914 r. – 32 tys. W okresie międzywojennym najwięcej odbiorów odnotowała w 1927 – 31 tys. Od 1908 r. pozostawało pod wpływem Narodowej Demokracji, a następnie Chrześcijańskiej Demokracji. (E/IX/571-572; EP/V/603, T. Aleksander; EPG/V/195)

geometria (od gr. *geo* – ziemia, miara; łac. *geometria, geometrica* – miernictwo, geometria), pierwotne zadanie g. polegało na mierzeniu ziemi. G. teoretyczną stworzyli starożytni Grecy, a jej rozkwit przypada na czas szkoły aleksandryj-

skiej, gdzie g. rozwijali Euklides z Megary, twórca *Elementów* – pierwszego systematycznego sformułowania zasad geometrii oraz Archimedes (287-212 p.n.e.). W epoce → Średniowiecza została mocno zaniedbana, mimo, iż wchodziła do kanonu → *quadrivium*, jednak była ograniczona do skąpych definicji i prostych twierdzeń. Jej rozkwit przypada na okres nowożytny, m.in. Kartezjusz stworzył g. analityczną, a Legendre (1752-1853) napisał *Elementy geometrii* (*Éléments de Geométrié*), które stworzyły naukową podstawę geometrii Euklidesowej. (E/X/82, M. Kordos, EPK/I/120-121; SŁP/II/649)

georgika (niekiedy – *georgiki,* od gr. *geôrgikos* – rolniczy, *geôrgós* – rolnik), **I.** W starożytnej Grecji i Rzymie krótki utwór poetycki w formie opisowo-dydaktycznej, ilustrujący życie na wsi i sławiący trud pracy na roli. Jako gatunek literacki został wprowadzony przez Hezjoda w traktacie *Prace i dnie* (nowy przekł. pol. 1952). Był naśladowany przez niektórych poetów w XVII i XVIII stuleciu. **II.** *Georgiki* – poemat Wergiliusza w czterech księgach (przekł. pol. 1956), którego celem było pobudzenie zainteresowania pracą na roli. Poszczególne księgi poświęcone zostały: I – uprawie zbóż i obserwacjom pogody, II – uprawie drzew, głównie oliwnych i winorośli, III – hodowli bydła, IV – pszczelarstwu. (E/X/91; EPWN/925; KSWO/189; SMTK/347)

germanizacja (od łac. *Germanus*, *Germania* – ziemie zamieszkałe przez ludy germańskie), **I.** Proces niemczenia prowadzony w stosunku do ludności nie niemieckiej na terenach włączonych w granice państwa niemieckiego. G. poddawano ludność słowiańską zamieszkałą między Łabą a Odrą, na Pomorzu Zachodnim, na Dolnym Śląsku oraz na Warmii i Mazurach. **II.** Proces planowej walki rządu pruskiego i austriackiego z polskością na ziemiach polskich zaboru pruskiego i austriackiego, szczególnie nasilony w końcu XIX i na początku XX wieku na ziemiach zaboru pruskiego. Na ziemiach polskich zaboru austriackiego po I rozbiorze Polski wprowadzono istotne ograniczenia w zakresie szkolnictwa. W 1774 r. Maria Teresa zatwierdziła ordynację o → szkołach elementarnych, która ustanawiała dwa rodzaje szkół: szkoły trywialne na wsiach (religia, nauka czytania i podstawy rachunków), szkoły główne w miastach o nieco podwyższonym zakresie nauczania. Wprowadzono → obowiązek szkolny w wieku 5-12 lat, który jednak nie był przestrzegany ze względu na nikłą sieć szkół. W 1775 r. szkoły średnie podporządkowano władzom państwowym, a młodzież oddano ścisłemu dozorowi policji. W 1784 r. w Galicji o połowę (do dziewięciu) zmniejszono ilość → gimnazjów, a pozostałe zamieniono na szkoły elementarne. Choć w tym samym roku utworzono → Uniwersytet we Lwowie, to jego poziom był bardzo niski. Według ustawy z 1805 r. szkoły ludowe w zaborze austriackim miały być w dalszym ciągu ośrodkami umacniania języka niemieckiego. W szkołach trywialnych (na wsiach), ze względu na brak nauczycieli ze znajomością języka niemieckiego, władze wyjątkowo zezwoliły na nauczanie w języku polskim. W szkołach głównych na kursie elementarnym uczono religii, czytania i pisania, rachunków oraz języka niemieckiego, rysunków, → geometrii, → historii naturalnej, geografii, chemii fizyki. Językiem nauczania był język niemiecki i to nawet na lekcjach religii w starszych klasach. W → gimnazjach galicyjskich, które w latach 1775-1805 przeżyły falę represji, dopiero po roku 1805, na skutek nowych wypadków politycznych, wzmogła się aktywność młodzieży klas starszych.

W zaborze pruskim proces germanizacji widoczny był już w pierwszych latach po II rozbiorze Polski, jednak szczególnie nasilił się w połowie XIX stulecia. W 1834 r. gimnazjum poznańskie podzielono na dwa: niemieckie i polskie. To ostatnie otrzymało nazwę Marii Magdaleny. Nauka w języku polskim odbywała się tu tylko w pierwszych dwóch klasach. G. dotknęła najbardziej szkoły żeńskie, w tym szczególnie 9-letnią żeńską szkołę średnią, nosząca nazwę Szkoły Ludwiki. Społeczeństwo polskie decyzje rządu pruskiego najwyraźniej bojkotowało, bo w 1830 r. do Szkoły Ludwiki uczęszczało jedynie 21 uczennic – Polek, na ogólną liczbę 149 wychowanek. W 1850 r. władze pruskie rozwiązały polskie stowarzyszenia, zamknęły redakcje czasopism i wydawnictw, podjęto pierwsze decyzje rugujące język polski ze szkół. Pewne złagodzenie kursu antypolskiego nastąpiło w latach pięćdziesiątych XIX wieku. Jednak po zjednoczeniu Niemiec kanclerz Otto Bismarck przystąpił

do zorganizowanej walki z polskością, w tym z Kościołem katolickim w ramach akcji → Kulturkampf. W 1872 r. zlikwidowano język polski jako język nauczania w szkołach ludowych na terenie ziem polskich zabranych przez Prusy, ograniczając jednocześnie liczbę godzin języka polskiego jako jednego z przedmiotów nauczania. W 1876 r. wprowadzono natomiast ustawę o niemieckim języku państwowym, likwidującą prawa języków mniejszości narodowych. Od 1872 r. całkowitej g. uległo szkolnictwo polskie na Śląsku.

W ramach oporu przeciwko polityce g. w latach 1901-1902 w miejscowości Września w Poznańskiem wybuchł → strajk szkolny, którego celem była odmowa odmawiania pacierza i nauczania religii oraz śpiewu kościelnego w języku niemieckim. Nakaz nauki religii wyższych klas szkoły ludowej został wprowadzony przez władze pruskie w kwietniu 1901 r. W dniu 20 maja 1901 r. niemieccy nauczyciele zastosowali kary karceru i pobili 14 chłopców i dziewcząt szkoły wrzesińskiej, a wobec 20 protestujących rodziców sąd niemiecki w Gnieźnie skazał na kary więzienia. Ostatecznie Prusacy strajk szkolny stłumili. W odpowiedzi na te restrykcje Henryk Sienkiewicz zorganizował akcję zbiórki pieniędzy dla pokrzywdzonych w tym proteście uczniów i ich rodziców oraz wystąpił z listem otwartym do Wilhelma II, opublikowanym na łamach londyńskiego „Standard" (jego fragmenty ogłosiła także „Gazeta Toruńska"). W 1905 r. Maria Konopnicka (1842-1910) napisała utwór poetycki pt. *Ludziom i chwilom. O Wrześni:*

„*Tam od Gniezna i od Warty*
Biją głosy w świat otwarty,
Biją głosy, ziemia jęczy:
– Prusak dzieci polskie męczy", (SS/219).

Inny utwór poetycki pt. *Wrzesińskie dzieci*, napisała prawdopodobnie Paulina Wężykowa, zapomniana poetka z ziemi poznańskiej:

„*Tam! Tam nad Wrześnią nowe słońce wschodzi.*
Spoza osłony czarnych, ciężkich chmur,
Zza krat sądowych, z procesów powodzi,
A padłszy na twarz synów i cór,
Jak złota zorza szczerym blaskiem świeci:
Na wrzesińskie dzieci!

Dzieci tej ziemi! Gdy was ból omota,
A dobre serca pocznie męka gnieść,
Gdy słabnąć pocznie i wiara i cnota,
Niech wam przyświeca owych dzieci cześć,
Co świecić będzie do końca stuleci:
Z tych wrzesińskich dzieci".

Walka dzieci wrzesińskich o język ojczysty w szkole znalazła wyraz w „Kronikach Tygodniowych" Bolesława Prusa i w utworach Kazimierza Tetmajera, a nieco później, w 1909 r. ukazało się zainspirowane przez wydarzenia wrzesińskie, sugestywne opowiadanie Władysława Reymonta pt. *W pruskiej szkole.* Ignacy Paderewski odbył specjalne koncerty w Poznaniu, a dochód przeznaczył na rzecz skazanych. Kulminacją poparcia dla strajku szkolnego było odsłonięcie w 1910 r. w Krakowie, w pięćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem, pomnika z napisem: „*Ojcom na chwalę – braciom na otuchę*". Opór dzieci wielkopolskich przeciw g. odbił się echem w gazetach francuskich, belgijskich, włoskich, watykańskich i argentyńskich.

W 1906 r. strajk wybuchł ponownie, na co władze pruskie znowu odpowiedziały karami chłosty wobec dzieci i procesami w stosunku do ich rodziców. Strajk dzieci i rodziców z Wrześni w końcu czerwca 1906 r. poparły dzieci z pobliskiego Miłosławia oraz dzieci z miejscowości Buk, Jaraczew, Pleszew, Krobia i Szelejew, a następnie objął on szkoły w niektórych powiatach nawet w 90%. Wydarzenia strajkowe ogarnęły szkoły także w nowym roku szkolnym 1906/1907. W grudniu 1906 r. strajk objął około 300 szkół na Pomorzu Gdańskim, głównie w powiatach kartuskim, wejherowskim i kościerzyńskim. Jak podało pruskie ministerstwo oświaty, w lutym 1907 r. strajkowało 29.125 dzieci. Strajk wygasł dopiero w połowie 1907 r. (DOW/II/207).

W 1904 r. Sejm pruski wydał ustawę, która zabraniała Polakom wznoszenia budynków mieszkalnych na nowo nabytych gruntach ziemi. Na jej podstawie odmówiono Michałowi Drzymale (1857-1937) wydania pozwolenia na budowę domu na ziemi zakupionej od niemieckiego osadnika we wsi Podgradowice koło Babimostu w Poznańskiem. W proteście Drzymała zakupił wóz cyrkowy, w którym zamieszkał, przesuwając go w ramach swojej posiadłości. W końcu w 1909 r. policja pruska siłą usunęła ten wóz, znany już wtedy jako „wóz Drzymały", uznając ten incydent za próbę obejścia surowego prawa pruskiego, skierowanego przeciwko Polakom. Wówczas Drzymała przeniósł się do ziemianki.

Mimo to był kilkakrotnie aresztowany za przekroczenie przepisów ogniowych, w związku z umieszczeniem żelaznych piecyków do ogrzewania „podziemnego mieszkania". Nękany dalej przez policję pruską, ostatecznie w 1910 r. sprzedał swoją parcelę. (W wolnej Polsce, w 1930 r., w uznaniu nieustępliwej walki Drzymały o polskość, nazwę wsi Podgradowice zmieniono na Drzymałowo).
W 1908 r. niemiecka Rada Państwa wydała ustawę wprowadzającą język niemiecki jako wyłączny na zebraniach publicznych. Do historii walki z polskością przepis ten wszedł pod nazwą „paragrafu kagańcowego". Przeciw g. wpisały się liczne organizacje polskie, m. in.: Towarzystwo ku Popieraniu Moralnych Interesów Ludności Polskiej, założone w Toruniu w 1869 r., → Towarzystwo Oświaty Ludowej (1872), → Towarzystwo Czytelń Ludowych (1880), Towarzystwo Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego i inne. W budynku dawnej szkoły pruskiej we Wrześni, gdzie w maju 1901 r. doszło do strajku dzieci, od 1966 r. mieści się muzeum regionalne. (BP/XXXXVII/167; DOP/II/48-51, 90, 192-196, 202; DTHW/95-97; E/VII/399, XXX/26; EP/I/881-883, W. Jamrożek; SHP/51; SŁP/III/650; SMTK/1453, 1457; SPS/202; SS/539)

giermek (od węg. *gyermek* – dziecko), w → Średniowieczu młodzieniec, kandydat na rycerza, wykonujący jego polecenia, np. troska o broń i konie, i towarzyszący mu na wojnie. W ramach kanonu → wychowania rycerskiego, po spełnieniu określonych umiejętności i ukończeniu 20. roku życia, mógł być pasowany uroczyście na rycerza. (KSWO/191; SHP/52; SJP/I/611; SWO/272)

gimnazjon (gr. *gimnásion*, łac. *gymnásium*), jedna z instytucji ateńskiej *polis*, miejsce odbywania ćwiczeń gimnastycznych, wykonywanych zwykle nago (od gr. *gymnós* – nagi; *gimnásion* – szkoła do nagich ćwiczeń) przez → efebów w ramach → efebii. Urządzane były na koszt państwa, budowane w kształcie prostokąta, najczęściej za miastem, w gaju, nad strumieniem. Często zakładane były w parku z posągami i ołtarzami dla bogów. G. posiadało każde większe miasto greckie. Zaopatrzone były w bieżnię, palestrę (miejsce do odbywania ćwiczeń w różnych dyscyplinach) oraz termy (sale kąpieli). Pierwotnie dostępne były tylko dla młodzieńców-efebów w wieku 18-20 lat, przygotowujących się do odbycia służby wojskowej. Nadzór na ćwiczącą młodzieżą sprawował *gymnastes* (trener), zaś za wychowanie odpowiadał *sofronistes* (sofronista, kierownik). W gimnazjonie uczono filozofii, literatury i muzyki. Z biegiem czasu g. stawał się miejscem filozoficznych → dysput i spotkań towarzyskich, np. w gaju Akademosa (→ Akademia), *Likejonie* (→ Liceum) oraz Kynosarges, a na ich gruncie powstały słynne greckie szkoły filozoficzne: platońska, perypatetyków i cyników. W sąsiedztwie g. urządzano ogólnodostępne → biblioteki. W epoce hellenistycznej i rzymskiej g. stały się ośrodkami kultury i pielęgnowania greckiej świadomości, głównie w Egipcie i na Wschodzie. Rzymianie zaś gardzili g. i pojawiły się one dopiero za czasów Nerona. W → Średniowieczu pojęcie to było zupełnie nieznane i dopiero epoka → Odrodzenia przywróciła istnienie tej nazwy. Było to zasługą głównie Emanuela Chrysolorasa. Później → Vittorino de Feltre swoją szkołę nazwał *Gymnasium Palatinum* (*Szkoła Pałacowa*). Z Włoch ten termin przywędrował do Niemiec, gdzie w drugiej połowie XV wieku szkoły pośrednie między → uniwersytetem a szkołą średnią nazywano → gimnazjami. Z tego wzoru skorzystał Jan → Sturm, przy organizowaniu 6-klasowego Gimnazjum w Strasburgu. Sława tej szkoły ostatecznie ustaliła termin „gimnazjum". W XIX i XX wieku ustaliły się dwie formy g: niższe i wyższe. To ostatnie początkowo opierało się na trzyletnim gimnazjum niższym. (BP/XIII.431; E/X/156-157; EP/II/34, E. Lubera; EPK/I/122-123; SWO/273)

gimnazjum (od gr. *gimnásion*, łac. *gymnasium* – szkoła ćwiczeń cielesnych, miejsce służące gimnastyce, szkoła filozoficzna; *gymnas* – walka, zapasy; *gýmnos* – nagi, obnażony), **I.** W starożytnym Rzymie, począwszy od czasów Nerona, publiczna szkoła średnia. **II.** W czasach nowożytnych – nazwa szkół średnich różnych typów, stanowiących pośredni szczebel między szkołą parafialną (początkową) → a uniwersytetem. Po raz pierwszy określenie to zastosowano do Gimnazjum Pałacowego (Szkoła Pałacowa) w Mantui utworzonego w 1425 r. (*Gymnasium*

Palatinum Vittorino de → Feltre), realizującego programu → *trivium* i → *quadrivium*. W 1538 r. nowy model 10-letniego gimnazjum, jako szkoły humanistycznej o profilu filologiczno-retorycznym, wprowadził w Strasburgu Jan → Sturm. Wpływ na utworzenie tego typu szkoły wywarli → Erazm z Rotterdamu (gimnazjum w Norymberdze) i Filip → Melanchton. Podstawą nauczania była lektura dzieł klasycznych oraz nauka języków starożytnych, a celem nauka „*pobożności mądrej i wymownej*", (E/X/157). G. stało się modelem dla innych szkół protestanckich na terenie Niemiec i innych krajów objętych ruchem reformacyjnym. Znanym gimnazjum humanistycznym było → Gimnazjum w Pińczowie, założone w 1551 r. Niektóre z gimnazjów epoki → Odrodzenia, wzbogacone o dodatkowe klasy, osiągnęły poziom zbliżony do uniwersyteckiego. W Polsce pierwsze → gimnazja akademickie powstały w Elblągu (1535), Gdańsku (1558) i Toruniu (1568). Gimnazjum typu humanistycznego stało się podstawą kolegiów jezuickich. W czasach → Komisji Edukacji Narodowej, w 1783 r. gimnazja zostały przemianowane w szkoły wojewódzkie. W XIX stuleciu pod wpływem neohumanizmu w Prusach powstał nowy typ gimnazjum klasycznego, a następnie – gimnazjum realnego. Ojcem neohumanistycznego gimnazjum był Wilhelm Karl von → Humboldt (1767-1835). Kształcenie w g. klasycznym oparto na studiowaniu przedmiotów humanistycznych, głównie języków klasycznych, tj. greki i → łaciny oraz kultury starożytnej Grecji i Rzymu. Gimnazjum realne było alternatywną wobec gimnazjum klasycznego, gdzie przede wszystkim uwzględniano realia życia, tj. studiowanie przedmiotów matematyczno-przyrodniczych i przygotowanie do określonego zawodu. Gimnazjum neohumanistyczne przyjęło herbartyzm jako podstawę nauczania i wychowania. W monarchii austriackiej ośmioletnie gimnazjum dostępne dla absolwentów czteroklasowych szkół ludowych, podzielone na dwa czteroletnie kursy nauczania, wprowadzono wraz z reformą szkolnictwa w 1849 r. Język ojczysty mógł być językiem wykładowym, zwiększono liczbę godzin przeznaczonych na grekę i łacinę, jednak ich status zrównano z religią, → matematyką, fizyką, przyrodoznawstwem, → historią i geografią.

W Polsce międzywojennej funkcjonowały 8-letnie gimnazja ogólnokształcące dla młodzieży w wieku 10-18 lat. Po reformie jędrzejewiczowskiej w 1932 r., dla absolwentów 6-letniej szkoły powszechnej, wprowadzono 4-letnie gimnazja (jako typ szkoły średniej pierwszego stopnia) i 2-letnie licea. Obok gimnazjów ogólnokształcących do 1939 r. istniały gimnazja zawodowe. Jedne i drugie dawały podstawy uzyskania tzw. małej matury. Taki model funkcjonowania gimnazjum prowadzony był również w okresie → tajnego nauczania w latach drugiej wojny światowej, a także po jej zakończeniu do 1948 r., kiedy to wprowadzono szkołę 11-letnią szkołę średnią (siedem klas szkoły podstawowej i cztery klasy licealne). **III.** Od 1 września 1999 r. nowy typ szkoły 3-letniej szkoły średniej po ukończeniu szkoły podstawowej z klasami I-VI. Gimnazja są zakładane i prowadzone przez gminy (zadanie własne gmin), zaś gimnazja specjalne – przez powiaty. G. mogą być szkołami publicznymi lub niepublicznymi o uprawnieniach szkoły publicznej. Szczególnymi typami gimnazjów są: specjalne, integracyjne, z oddziałami integracyjnymi, dwujęzyczne, z oddziałami dwujęzycznymi, z oddziałami sportowymi, z oddziałami przysposabiającymi do pracy, sportowe i mistrzostwa sportowego. W ostatnim roku nauki w g. przeprowadzany jest egzamin z umiejętności i wiadomości z przedmiotów humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych. Zdanie tego egzaminu umożliwia dalsze kształcenie w szkołach ponadgimnazjalnych. (DTHW/32, 42; E/X/157; EP/II/34-36, J. Półturzycki; EPP/208-210, S. Wołoszyn; IW/17-18; KHW/316; OSP/119; SE/155; SŁP/II/684-685; SMTK/353; SWO/273)

Gimnazjum Johanna Sturma, założone w 1538 r. w Strasburgu przez Johanna → Sturma. Zob. Sturm Jan oraz Uniwersytety Strasburskie.

gimnazjum realne, rodzaj szkoły średniej ukształtowany w drugiej połowie XIX wieku ze → szkoły realnej, początkowo jako niepełna szkoła średnia, pod koniec tego wieku jako pełna szkoła średnia z → łaciną i egzaminem maturalnym. Stanowiło alternatywę wobec gimnazjum klasycznego. Program g. r. nakierowany był na tzw. realia życia, z wyraźnym nachyleniem na przedmioty matematyczno-przyrodnicze, przy-

gotowanie zawodowe i zajęcia praktyczne. Ich absolwenci uzyskali prawo podejmowania studiów wyższych. (DTHW/48-49; SWO/157)

Gimnazjum Toruńskie, gimnazjum luterańskie typu akademickiego założone w 1568 r. w oparciu o koncepcję Filipa → Melanchtona. W mowie wprowadzającej rektor gimnazjum, Szymon Musaeus zadania tego Gimnazjum ujął w trzech płaszczyznach: *in templa* – kształcenie wiernych wyznawców obrządku religijnego, *in curias* – wychowanie dobrych obywateli i rządców kraju, *in privatos domos* – przygotowanie do życia w kręgu najbliższego otoczenia. Po kilku latach działalności G. T. upadło, jednak w 1584 r. zostało ponownie zorganizowane, tym razem według wzoru → Gimnazjum Jana Sturma przez Henryka Strobanda (1548-1609), późniejszego burmistrza tego miasta oraz rektora Ulryka Schobera (1559-1598). Nauka odbywała się w dwu okresach 3-letnich, a od 1600 r. przedłużona do 10 lat. Ordynacja gimnazjum pt. *Leges ac institutio scholae Thorunensis* wydana została w 1600 r. W gimnazjum prowadzono trzy stopnie nauczania: elementarny, średni gimnazjalny i akademicki. W końcu XVI i na początku XVII wieku gimnazjum osiągnęło wysoki poziom kształcenia i było znane w ówczesnej Polsce i całej Europie. Szkoła posiadała własną bibliotekę i drukarnię, gdzie drukowano podręczniki i inne prace → profesorów. Dla młodzieży niemieckojęzycznej nauczano także języka polskiego, a dla uczniów polskojęzycznych – niemieckiego. Największy rozwój ilościowy szkoła toruńska zanotowała w latach 1631-1640, tj. 1.243 uczniów i studentów (S. Salmanowicz, *Toruńskie gimnazjum akademickie w latach 1681-1817,* Toruń 1973, s. 227). Henryk Stroband oceniany był jako wybitny humanista i to na miarę europejską, „*który za sprawę honoru swego życia uznał sobie postawienie rodzinnego miasta na takiej wyżynie, żeby ono zajaśniało wśród miast Prus Królewskich i na całą Polskę blaskiem świetnej, zachodniej kultury*", (cyt. za: DOP/ I/132). Wśród wybitnych organizatorów tej szkoły, poza H. Strobandem i U. Schoberem, wymienia się Ernesta Köninga, który ściągnął do Torunia wielu znakomitych profesorów, a wśród nich cenionego historyka Krzysztofa Hartknocha, autora znakomitych rozpraw z historii ogólnej i historii prawa Polski i Prus. Pod koniec XVII wieku szkoła zaczęła podupadać, istniała do roku 1817. (DOP/I/127-133; EP/II/35, J. Półturzycki; LHW/123-125)

Gimnazjum w Elblągu, średnia szkoła luterańska typu akademickiego, nie mająca jednak statusu uczelni wyższej. Założona w 1535 r. przez emigranta holenderskiego, Wilhelma Gnapheusa, który przybył tu z Hagi jako rektor tamtejszego gimnazjum, choć jego właściwym organizatorem był następca Gnapheusa od 1541 r., uczeń Filipa → Melanchtona, Andrzej Aurifaber. Szkoła była siedmioklasowa o dziewięcioletnim cyklu kształcenia, klasy pierwsza i ostatnia były dwuletnie. Program dydaktyczny został rozszerzony o wykłady z historii powszechnej i → matematyki, a od końca XVI wieku także z teologii luterańskiej i → filozofii. Wysoki poziom nauczania, szczególnie → łaciny i greki, powodował, iż do Elbląga nadciągała licznie młodzież z Rzeczypospolitej oraz z innych krajów europejskich: Anglii, Szkocji, Niemiec, Szwecji i Węgier. Następcy Aurifabera, Jan Hoppe (1555-1557) i Jan Mylius (1598-1630), dążyli do nadania gimnazjum elbląskiemu statusu szkoły wyższej. Gimnazjum przez szereg lat prowadziło kursy języka niemieckiego przeznaczone dla studentów polskich, którzy chcieli kontynuować naukę na uniwersytetach niemieckich. (DOP/I/133-135; LHW/121-122)

Gimnazjum w Gdańsku, szkoła średnia luterańska typu akademickiego, nie mająca statusu szkoły wyższej. Założona w 1558 r. według koncepcji Filipa → Melanchtona przez byłego rektora Gimnazjum w Elblągu, Jana Hoppe'ego. Czteroletni program nauczania za czasów rektoratu Andrzeja Frankenbergera (1567-1577) został rozszerzony o dwuletnie studium akademickie z zakresu teologii, prawa, → filozofii, → historii, medycyny, praktyki i języków starożytnych. Szczególnie wysoki poziom reprezentowała medycyna, począwszy od pierwszego profesora medycyny w latach 1580-1602 Jana Mathesiusa, absolwenta → Uniwersytetu Padewskiego oraz lekarza Joachima Oelhafa, który wykłady z anatomii łączył z sekcjami zwłok ludzkich. Ostatecznie gimnazjum liczyło 6 klas, a nauka trwała osiem lat. Gimnazjum akademickie w Gdańsku należało do uczelni licznych, w latach

1640-1670 liczba osób wpisujących się w ciągu roku dochodziła do 350. W 1589 r. do programu nauczania gimnazjum, → arianin, nauczyciel i poeta, Jan Rybiński (ok. 1565-ok.1621), autor poezji lirycznych *Gęśl różnoryma…* (1593), wprowadził nauczanie języka polskiego. Ostatnim z lektorów języka polskiego był ks. Celestyn → Mrongowiusz, znany obrońca polskości na Warmii i Mazurach. Zasłużonymi rektorami-nauczycielami tej szkoły byli także Jakub Fabricius i Joachim Pastorius. W początkach XVII stulecia nauczycielem gimnazjum był m. in. filozof, teolog, geograf i historyk, Bartłomiej Keckermann (1572-1609), który zajmując się historią Polski, postulował m. in. włączenie tematyki morskiej do programów szkolnictwa Rzeczypospolitej. Z kolei J. → Pastorius (1611-1681), będąc nauczycielem historii w gimnazjum gdańskim w latach 1655-1667) pozostawił szereg dzieł z historii Polski, m. in. podręcznik *Florus Polonicus*. Około 1580 r. Gimnazjum przyjęło nazwę „Gimnazjum Akademickie". (DOP/I/135-143; E/XX/365; EP/II/35, J. Półturzycki, podaje, że zostało założone przez Andrzeja Aurifabera; LHW/122-123)

Gimnazjum w Lesznie, szkoła średnia utworzona w 1555 r. w Lesznie, mieście należącym do Wieniawitów Leszczyńskich. Miasto stało się głównym ośrodkiem braci czeskich, wywodzących się z Czech, Moraw i Śląska. Około 1602 r. powstało tu → gimnazjum, które zostało zreformowane w 1626 r. przez Rafała Leszczyńskiego. Na → rektora szkoły pozyskał on Jana Rybińskiego. Za jego rektorstwa do Leszna przybył Jan Amos → Komeński, który objął tu posadę nauczyciela, a w latach 1636-1641 r. pełnił funkcję rektora. Praktyka dydaktyczna w tej szkole stała się dla Komeńskiego ogromnym polem doświadczalnym, które odbicie znalazło się w *Wielkiej dydaktyce* oraz *Otwartych drzwiach języków.* Gimnazjum realizowało aktywny program wychowawczy, m. in. poprzez teatr szkolny, który w wystawianych sztukach piętnował próżniactwo, niesprawiedliwość, skąpstwo i rozwiązłość obyczajów. O świetności Gimnazjum świadczy nadana przez współczesnych nazwa „Nowe Ateny". Twórczość Komeńskiego wywołała potrzebę utworzenia w Lesznie drukarni i dlatego w 1630 r. rozpoczęła tu działalność oficyna Daniela Vettere, a potem powstała ewangelicka drukarnia Wiganda Funka. (E/XV/483; DOP/I/162-164)

Gimnazjum w Lewartowie (Lubartowie), szkoła założona przez właściciela miasteczka Mikołaja Firleja, a po jego śmierci przejęta w 1588 r. przez → braci polskich (arian) w Lewartowie niedaleko Lublina. Reformatorem szkoły był długoletni jej rektor, Wojciech z Kalisza (?-1601), który w 1593 r. nadał jej „Prawa szkoły lewartowskiej". O rektorze Wojciechu z Kalisza w 1920 r. S. Kot pisał: „*Człowiek głęboko wykształcony, stylista wyborny, homo trium linquarum, władający biegle łaciną klasyczną, (...) stworzywszy raz szkołę, którą pragnął uczynić gimnazjum wzorcowym. Stoi na posterunku mimo wszystkich przeciwieństw (...). Do młodzieży jest przywiązany, względem nauczycieli szczery i serdeczny, nie bezwzględny ani formalista w stosunkach z nimi*", (cyt. za: DOP/I/152-153). Częściowo oparte na wzorcach Gimnazjum Jana → Sturma, jednak nauka trwała w nim nie dziesięć a pięć lat. Podobnie jak w innych szkołach humanistycznych dominował w nim język łaciński, jednak w klasie → retoryki był na równi traktowany z niemieckim i polskim. Program kształcenia odpowiadał tendencjom utylitarnym, a ważne miejsce zajmowała tematyka ekonomii i polityki. Szkoła wyróżniała się programem wychowania moralnego, opartego na świeckiej etyce. Poczesne miejsce zajmował wykład z polityki, oparty głównie na dziełach → Arystotelesa i → Cycerona. Program szkoły obejmował prawo rzymskie, w tym głównie *Kodeks Justyniana* oraz prawo polskie. W klasie piątej uczniowie przechodzili kurs → dialektyki i retoryki. W całokształcie studiów zwracano uwagę na praktyczne przygotowanie młodzieży do życia, stąd w programie szkoły znajdujemy tzw. przedmioty rzeczowe (fizyka, astronomia, astrologia oraz arytmetyka). Gimnazjum Lewartowskie upadło wraz ze śmiercią kolejnego właściciela miejscowości, Mikołaja Kazimierskiego w 1597 r. Dorobek szkoły przejęła → Akademia Rakowska, utworzona w 1602 r. (DOP/I/150-153; EPWN/946); LHW/126; ŹDW/I/311-314)

Gimnazjum w Pińczowie, jedna ze szkół średnich o wzbogaconym programie akademickim.

Powstało w związku z decyzją Mikołaja Oleśnickiego, który w 1550 r. przekształcił miejscowy kościół w zbór kalwiński. Rok później, w 1551 r. w swoim mieście, z inicjatywy Jana Łaskiego, powołał szkołę kalwińską, która po dziesięciu latach przejęta została przez → arian, czyli braci polskich. W 1558 r. reformatorem (nauczycielem i dyrektorem) szkoły był Piotr → Statorius Strojeński, wychowanek kolegium w Lozannie, autor pierwszej gramatyki polskiej pt. *Polonicae grammatices institutio* z 1568 r. i jednocześnie jeden z tłumaczy → *Biblii,* zwanej pińczowską lub brzeską. Także w 1558 r. przygotował i opublikował wartościowy dokument pt. *Gymnasii Pinczoviensis institutio* (*Urządzenie Gimnazjum Pińczowskiego*), który poza ustanowieniem ustroju szkoły, metod i celów dydaktycznych, potwierdził humanistyczny charakter placówki, gdzie szczególną uwagę zwracano na poziom języka ojczystego. Szkoła, wzorowana na gimnazjum w Lozannie, otrzymała cztery klasy, z czego najniższa, czwarta klasa oraz trzy kolejne, zapewniały wszechstronne wykształcenie humanistyczne. Do gimnazjum wprowadzono nauczanie języka polskiego mimo powszechnego wówczas przekonania, z jednej strony, że jest to język gminu (*linqua vulgaris, linqua vernacula*), z drugiej zaś, iż tylko język łaciński jest językiem godnym nauczania. W 1560 r. szkoła stała się silnym ośrodkiem arianizmu, jednak na skutek tarć na tle poglądów wyznaniowych, a zwłaszcza interpretacji nauki o Trójcy Świętej, w 1565 r. stanęła przed widmem zamknięcia. Plany odbudowy w tym mieście szkolnictwa przez kalwinów spełzły na niczym wobec aktywności nowego właściciela miasta, biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego, który w 1586 r. wykupił od spadkobierców Mikołaja Oleśnickiego dobra pińczowskie. W ramach procesu rekatolizacji tego ośrodka najpierw powstała dobrze zorganizowana i prężnie rozwijająca się → szkoła parafialna, a w 1701 r. – filia → Akademii Krakowskiej, zwana kolonią akademicką. W okresie działalności → Komisji Edukacji Narodowej kryzysowi zapobiegł proboszcz pińczowski, ks. Hugo → Kołłątaj, który wcześniej, w latach 1756-1761, był uczniem szkoły pińczowskiej. W okresie zaborów szkoła przechodziła różne koleje losu. Po upadku powstania styczniowego Rosjanie zamienili gimnazjum na 4-klasowe progimnazjum filologiczne z rosyjskim językiem wykładowym. W okresie rewolucji 1905-1907 uczniowie szkoły pińczowskiej wzięli udział w → strajku szkolnym. Wybuch I wojny światowej spowodował zamknięcie szkoły na okres dwóch lat. W 1916 r. jej działalność została reaktywowana przez władze austriackie jako Państwowe Gimnazjum Męskie. „*Pińczów (...) potrafił w zgoła odmiennych warunkach politycznych, gospodarczych i wyznaniowych XVII i XVIII wieku oraz w trudnym okresie zaborów zachować i ocalić pamięć dawnej przeszłości, wykazując niezwykłą żywotność myśli oświatowej i nieustępliwie walcząc o swoje szkoły, które tylokrotnie w ciągu wieków chciano mu odebrać*", (cyt. za: DOP/I/148-149). Władze odrodzonego państwa polskiego w 1920 r. zmieniły nazwę na: Państwowe Gimnazjum Męskie im. Hugona Kołłątaja. (BP/32/133-134; DOP/I/145-149; E/XXI/73-74; EPG/XVI/199; EPWN/808; EP/II/35, J. Półturzycki, 36-40, B. Matyjas; LHW/125-126)

Gimnazjum w Sierakowie, szkoła średnia – gimnazjum (*Gymnasium Siracoviense*) utworzona przez wojewodę poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego (1609-1655) w 1650 r. w miejscowości Sieraków w Wielkopolsce, przy wsparciu rodzonego brata Łukasza, historyka i polityka związanego z obozem Jana Kazimierza. Program dla szkoły przygotował Jan Amos → Komeński. Pierwszym → rektorem szkoły był Jan Misalski. Była to uczelnia pięcioletnia z nowoczesnym programem nauczania, gdzie obok → retoryki, historii starożytnej i polskiej, uwzględniano tzw. nauki rzeczowe: geografię, geologię i przyrodoznawstwo. Fundator szkoły napisał dla teatru szkolnego niezachowane do dziś komedie. Młodzież zaopatrywana była już w → podręczniki szkolne, aby unikać pamięciowego uczenia się. K. Opaliński nosił się z zamiarem utworzenia biblioteki pod mianem *Bibliotheca Opalinciana.* Gimnazjum funkcjonowało tylko pięć lat, a do jego upadku przyczyniły się wojna polsko-szwedzka oraz nagła śmierć w 1655 r. K. Opalińskiego. (BP/XXX/91-92; E/XXV/63; DOP/I/164-165)

Gimnazjum Wołyńskie – zob. Liceum Krzemienieckie

Gizewiusz Marcin Gustaw (1810-1848), pastor w Ostródzie, etnograf, zasłużony w walce z → germanizacją. Bliski współpracownik Krzysztofa Celestyna → Mrongowiusza. Zasłynął jako zbieracz mazurskich pieśni i podań ludowych. W 1841 r. razem z Mrongowiuszem był autorem memoriału do króla Prus, domagającego się uznania języka polskiego na Mazurach. W 1842 r. był współzałożycielem (razem z Marcinem Gierszem) pisma „Przyjaciel Ludu Łecki", które ukazywało się do roku 1850. Pismo publikowało porady praktyczno-gospodarskie, artykuły moralizatorskie piętnujące wady i nałogi chłopskie (m.in. pijaństwo), popularyzowało nauki kościelne oraz wiadomościami z kraju i świata. W 1845 r., tj. w przededniu Wiosny Ludów, wydał obszerny tom dokumentów *Sprawa mowy polskiej w Prusach* (*Die Polnische Sprachfrage in Preussen,* wyd. pol. – 1961), wskazując na polskość Warmii i Mazur oraz piętnując politykę → germanizacyjną Prus na tym obszarze. W 1846 r. wydał *Śpiewnik szkolny i domowy dla wesołej a niewinnej młodzieży naszej*. W uznaniu jego zasług w walce o polskość w 1946 r. miejscowość Łuczany na Mazurach nazwano Giżyckiem. W latach 2000-2001 wydane zostały *Pieśni ludu znad górnej Drwęcy, w parafiach ostródzkiej i kraplewskiej*, zebrane od 1836 do 1840 r. przez G., zaś w 2004 r. wydano *Skarga Mazura: samoobrona Gustawa Gizewiusza ewangelickiego kaznodziei polskiego kościoła w Ostródzie w Prusach Wschodnich przeprowadzona przed Prowincjonalnym Kolegium Szkolnym prowincji pruskiej w przekładzie Edwarda Martuszewskiego*. (BP/XIII/458; E/X/170; EPWN/257; DOP/II/102-103)

Gliczner-Skrzetuski Erazm ze Żnina (1535-1603), pedagog, pastor i polemista luterski. Prowadził m. in. zażartą polemikę z → jezuitą, ks. Piotrem Skargą. W 1558 r. w Krakowie wydał w języku polskim pierwszy praktyczny podręcznik dla rodziców pt. *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzice ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczernąć mogą*. Choć stanowił on kompilację poglądów niektórych starożytnych filozofów na wychowanie, niewątpliwie była to jedna z pierwszych polskich drukowanych prac pedagogicznych. Podał w nim szereg konkretnych wskazówek wychowawczych, dydaktycznych i higienicznych. Uważał, że rodzice powinni mieć tylko dzieci z legalnych związków, a opieka nad wychowaniem dzieci powinna być przede wszystkim powierzona matkom. One miały nie tylko zadbać o rozwój fizyczny potomstwa, ale także ukształtować podstawy wychowania moralnego. Włączając się do dyskusji, czy lepsze jest wychowanie dworskie, czy rzemieślnicze, opierając się na → *Biblii,* opowiedział się za posyłaniem dzieci do szkół. „*Każdy dobrego rozumu człowiek to rozezna, iż lepiej co umieć niż nic, lepiej być człowiekiem, niż wołem albo cielęciem jakim. Widzimy to na oko jako rzemieślnicy ci, którzy nic w nauce nie zakusili, są ludzie sprośni, nieobyczajni, tak proste jest ich człowieczeństwo, by niewypolerowane zwierciadło, czego wszystkiego nie potrzeba mnie tu przypominać, drugim to mędrszym zostawuję, niechaj się tym opiekują*", (Ź/I/292). Krytykował wychowanie dworskie synów szlacheckich, zaś wychowanków dworu nazywał „cnotkami". Stanowczo odrzucał edukację domową, ceniąc wartość wychowania chłopca w środowisku szkolnym. Rodzicom, posyłającym chłopców do szkół, proponował, aby wynajmowali dobrych nauczycieli. „*W rzemieśle pospolicie, gdy na rzemięsło daje syna, poleca go dobremu, a biegłemu rzemieślnikowi; tym sposobem też trzeba, aby patrzał ojciec, żeby biegłemu a uczonemu człowiekowi dał w ręce syna swego. Chcieli, aby się czego nauczył, nauczonemu ma go oddać, głupić nic nie nauczy, gdy sam nic umieć nie może, jak ono mówią: świnia świnię nauczyć nie może*", (cyt. za: HWP/37). W szkole a nie w domu dziecko powinno poznać → „abecadło" i umiejętność czytania, przy czym naukę szkolną polecał rozpocząć już w czwartym roku życia. W szkole dziecko powinno pozostać pod opieką jednego nauczyciela, bowiem „*wielu nauczycieli mąci dziecku pojęcia i utrudnia rozwój*", (DOP/I/73). G. nie omieszkał zalecić stosowanie → kar fizycznych, jako że „*są chłopiątka łotrowskie z początka*", (cyt. za: LHW/107). W kanonie wychowawczym zwracał uwagę na naukę dobrych obyczajów, stąd napisał niewielką książeczkę pt. *Taniec a rozmowa o nim.* Nauczyciel miał być człowiekiem religijnym i odznaczać się rzetelną wiedzą i wysokim poziomem moralnym, stąd pisał: „*Nie lada żakowi albo rybałtowi syna swego*

polecić ma. Ma go oddać nauczonemu, głupić nic nie nauczy", (DOP/I.73). W Królewcu wydawał książki kościelne, m. in. *Cofesia wiary* (przekł. pol. 1594) i *Apelacja* (1598), a pod koniec życia zajął się także studiami nad dziejami Polski, czego owocem były pierwsza część *Chronicom rerum Poloniae* (1597). (DOP/72-75; X/X/184; EP/II/46-47, E. Żołądź-Strzelczyk; HWP/36-37; KDE/33; KHW/94; LHW/106-107)

glosator (od łac. *glossa* – wyraz niezrozumiały, rzadko używany, wymagający wyjaśnienia, uwaga objaśniająca), autor glos (dopisków na marginesach tekstu lub komentarzy prawniczych), najczęściej wydawanych potem w formie słowniczka (glosariusza, czyli objaśnień niezrozumiałych wyrazów, bądź komentarzy prawniczych). (KHW/316; SŁP/II/662; SWO/275)

„Głos Nauczycielski", czasopismo ogólnopedagogiczne, organ prasowy utworzonego w 1916 r. → Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych, wydawany od 1917 r. i redagowany przez Z. Nowickiego. Od 1932 do 1939 r. wydawany był przez → Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Wznowiony w 1945 r. jako organ ZNP, w 1954 r. stał się organem Ministerstwa Oświaty, od 1980 r. jest ponownie organem prasowym → Związku Nauczycielstwa Polskiego. (E/X/215, tu jednak błędnie, iż od 1932 r. był wydawany przez ZNP; EP/VII/839, R. Stankiewicz; EPP/81-87, J. Jarowiecki; OSP/120)

głagolica (od st.-cerk. *głagoł* – słowo), najstarsze słowiańskie pismo alfabetyczne, stworzone przez św. Cyryla (ok. 826-ok. 869) prawdopodobnie w latach 862-863, oparte na bizantyjskim systemie graficznym. Zawiera 40 znaków opartych na minuskule (małych literach) alfabetu greckiego. W następnych wiekach zastąpione → cyrylicą. (EPWN/1543; SMTK/358; SWO/276)

gniazda sieroce – zob. Jeżewski Kazimierz

gramatyk (od gr. *grammaticos* – umiejący czytać), po raz pierwszy termin użyty przez → Platona. W wiekach późniejszych nastąpiło zacieśnienie znaczenia tego pojęcia do nauczyciela gramatyki, a następnie także specjalisty tej dziedziny, tj. gramatyki. (OSF/140; SJP/I/649; SS/489)

gramatyka (od gr. *grammatikç* – czytanie i pisanie; *grammatikós* – umiejący czytać i pisać), **I.** Zespół środków formalnych i semantycznych odpowiadający za tworzenie tekstu językowego; uporządkowany zbiór reguł opisujących działania tych środków; nauka o zasadach budowy języka w zakresie fonetyki, fleksji, słowotwórstwa i składni wyrazów. G. jest działem językoznawstwa i obejmuje składnię (studium tworzenia zdań ze słów) i morfologię (badanie składniowo istotnych części słów). G. była przedmiotem kształcenia w szkole greckiej epoki hellenistycznej. Program kształcenia określano mianem → *artes liberales*, tj. sztuki wyzwolone (godne człowieka), kształcące umysł – niestety – w oderwaniu od sztuk praktycznych. W ramach tego kanonu występowały: → gramatyka, → retoryka, → dialektyka, arytmetyka, → geometria, astronomia, muzyka. W kanonie starożytnego podziału edukacji na → *trivium* i → *quadrivium* g., obok retoryki i dialektyki, mieściła się w tym pierwszym. Podziału siedmiu sztuk wyzwolonych dokonał rzymski uczony, → Kasjodor (ok. 490-ok. 583) w połowie VI wieku, zaś ich definicję, opierając się na Capelli, przedstawił Grzegorz z Tours. Około 900 r. komentarze do dzieł Capelli przedstawił z kolei Remigiusz z Auxerre, który uważał, że g. powinna być nauką o języku na podstawie komentarzy poetów → Wergiliusza, Stacjusza, Juwenalisa, Terencjusza i Lukiana. W czasach nowożytnych na zamówienie → Komisji Edukacji Narodowej pijar, ks. Onufry Kopczyński (1735-1817) napisał łacińsko-polską *Gramatykę języka polskiego i łacińskiego dla szkół narodowych w trzech częściach* (1778-1784) dla klas I, II, III wraz z *Przypisami do gramatyki.* Była to pierwsza w Polsce gramatyka „filozoficzna i narodowa", która na rzecz zagadnień powstania i rozwoju języka odchodziła od pamięciowego zapamiętywania reguł matematycznych. Wraz z tą pracą głosił wyższość nauczania gramatyki języka polskiego przed nauką → łaciny. Jego zdaniem → gramatyka powinna być nauką użyteczną. Współcześnie podział gramatyki jest następujący: g. historyczna – opisująca fakty językowe w przekroju historycznym (diachronicznym); g. opisowa – ujmująca fakty

językowe w przekroju współczesnym (synchronicznym); g. generatywna – opisująca system językowy jako model kompetencji językowej człowieka w jej dwu zasadniczych przejawach: zdolności tworzenia i zdolności rozumienia poprawnego tekstu w danym języku; g. porównawcza – porównująca cechy różnych języków**. II.** Książka zawierająca opis wiadomości gramatycznych jakiegoś języka; podręcznik gramatyki. (KSWO/17; OSF/140, M.S.; SJP/I/640)

Gregorianki (od łac. *grego* – gromadzić, zbierać, zwoływać w gromadę), święto szkolne powstałe w XV wieku w Alzacji. W Polsce obchodzone od XVI do połowy XIX wieku w dzień św. Grzegorza, czyli 12 marca. W czasie obchodów, po mszy świętej, uczniowie odbywali pochód w maskach (maskarada), prowadzony przez żakowskiego „biskupa", który miał obowiązek wygłosić humorystyczne kazanie, kończące się wezwaniem do składania datków na dokończenie świętowania. G. były pierwszym dniem nauki szkolnej dla najmłodszych. Z obchodami G. wiążą się przysłowia polskie: „*Gre, gre, gre, gory, pójdźcie, dziatki do szkoły*"; „*Ptacy głoszą, żaki do szkoły dają, Grzegorza mają*"; „*Ubrał się jak na jakie gregorianki*". (PP/II-762-763; SŁP/II/678; SMTK/374)

Gregorianum, skrócona nazwa *Pontificia Universitatis Gregoriana,* najstarsza i jedna z największych uczelni watykańskich, Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie założony w 1553 r. przez → jezuitę ks. Ignacego Loyolę i Franciszka Borgię jako Collegium Romanum. W 1582 r. zreorganizowany przez papieża Grzegorza XIII, stąd jego nazwa. Kierowany przez jezuitów (z przerwą w latach 1773-1824), ma 12 wydziałów i prowadzi studia podyplomowe. Od 1932 r. Wielkim Kanclerzem Uniwersytetu jest Prefekt Kongregacji ds. Wychowania Katolickiego Kurii Rzymskiej. Oprócz tego posiada dwa autonomiczne kolegia oraz 18 afiliowanych instytutów w różnych częściach świata. Studiowali na nim znani polscy jezuici, m. in.: Jakub → Wujek, Piotr Skarga, Franciszek Bohomolec. W 2000 r. kształcił ponad 4 tys. studentów z ponad 130 krajów i 5 kontynentów. (E/XX/269, tu data założenia – 1552; http://www.oecumene.radiovaticana.org, tu data założenia – 1551; SMTK/374)

gry, zabawa towarzyska prowadzona według pewnych, przyjętych wcześniej zasad. Z. Gloger (ES/II/218) podaje, że wyraz ten jest skróceniem wyrazu „igra", co oznaczało „*zabawę i rozrywkę w ogólności*". O g. pisał już Wincenty Kadłubek w końcu XII wieku, iż „*jest zwyczajem dzieci grać z sobą w cet i w liszkę i na długim jeździć kiju*", zaś w Statutach wiślickich Kazimierza Wielkiego z 1347 r. znajdujemy pozwolenie na gry, które „*służą, aby czas zszedł dla rozrywki i ćwiczenia się*", (cyt. za: ES/II/218). Najpopularniejszą grą w Średniowieczu i to w całej Europie była gra w kości, a po niej „gałki". Synod krakowski z końca XIV wieku zabraniał duchowieństwu grać w kości, widząc w niej grę hazardową. Za czasów ostatnich Jagiellonów do Polski przyszła gra w szachy, zaś w XV wieku przywędrowały z Niemiec karty. Do gier staropolskich, które zajmowały także czas dzieciom i młodzieży należały: *Kot i mysz, Abecadło, Dziewka na wydaniu, Pani Starościna, Garnuszki, Pary, Dzwonek, Poczta, Krawiec* i inne. W końcu XVIII stulecia w zestawie gier dziecięcych znajdujemy: *Ślepa babka, Gąsior, Anioł, Kładka, Kleszczotki, Piłka, Wlot, Liszka, Zakładka, Ślepy dziadek, Pierścień, Karty, Matony, Krateczka, Warcab, Rzutka* i *Kręgiel*. Łukasz Gołębiowski w książce *Gry i zbawy różnych stanów w kraju całym lub w niektórych tylko prowincjach* (1831) opisał m. in. „*gry niemowlęce i dziecinne, studenckie, nadające ruch ciału, np. piłka, gra w palanta, pół mety i ekstrameta, skakanie, bieganie do mety, ścieżki, huśtawka, kręgle, musztra, (...) gry dziewcząt małych*" i inne. (ES/II/218-219; SJP/I/645-646)

grzeczność, posłuszne, uprzejmie, grzeczne zachowanie, także dziecka, jedna z cech dobrego wychowania. Mówił o niej m. in. → Erazm z Rotterdamu. Uwypuklił ją także Adam Mickiewicz w I Księdze *Pana Tadeusza*, wkładając w usta Sędziego następujące słowa:
„*Grzeczność nie jest rzeczą małą;*
Kiedy się człowiek uczy ważyć, jak przystało",
(PT/I/w. 361; SJP/I/665)

Grzegorz z Sanoka (ok. 1407-1477), przedstawiciel humanizmu polskiego, poeta polsko-łaciński, arcybiskup lwowski, od 1433 r., wykładowca poezji rzymskiej na → Akademii Krakowskiej. Jeden z pierwszych przedstawicieli renesansowej myśli filozoficznej w Polsce. Występował przeciwko średniowiecznej → scholastyce, opowiadał się za renesansowym ideałem człowieka, podkreślając wartość pracy w jego życiu. Większość jego dzieł (elegie, epigramaty, pieśni) zaginęła. Pierwsza renesansowa biografa G. *De vita et moribus Gregorii Sanocensis* pióra Kallimacha z około 1476 r. została wydana w 1835 r. (wyd. pol. 1909). (E/X/530; EPWN/278; SMTK/380, tu data urodzenia – ok. 1406; SS/163)

Grzegorzewska Maria (1888-1967), pedagog, psycholog, pionier → pedagogiki specjalnej w Polsce. W 1916 r. uzyskała → doktorat na → Uniwersytecie Paryskim. W 1922 r. była założycielką i dyrektorką → Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej (PIPS). Funkcję tę pełniła do końca życia, wcielając w życie hasło Instytutu: „*Nie ma kaleki – jest człowiek*". Opracowała własną metodę rewalidacyjną i spopularyzowała ją w całej Polsce. Nauczyciele studiujący w Instytucie mieli już za sobą pracę w zawodzie nauczyciela, a do pracy magisterskiej badali dane problemy (łączenie teorii z praktyką). Placówka ta kształciła nauczycieli szkół specjalnych. Współpracując z Janem Hellmanem z → MWRiOP, odegrała czołową rolę w kształceniu dzieci upośledzonych umysłowo. Dla tej idei wykorzystała zaangażowanie → Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. W ramach tego Związku powstała pod jej kierownictwem Sekcja Szkolnictwa Specjalnego, która wydawała kwartalnik pt. → „Szkoła Specjalna". Z inicjatywy sekcji, w grudniu 1925 r., odbył się I Polski Zjazd Nauczycieli Szkół Specjalnych.
G. uważała, że celem pedagogiki specjalnej jest niesienie jednostce pomocy w wykonywaniu jej zadań życiowych oraz optymalny rozwój dziecka. Opowiadała się przeciwko izolacji wychowanków z niedorozwojem, ponieważ izolacja pogłębia zahamowania i zaburzenia. Stworzyła nowoczesny system szkolnictwa specjalnego, który był ceniony również za granicą. Dała temu wyraz m. in. w pracy pt. *Szkolnictwo specjalne* (1938). Stworzyła metodę dydaktyczno-wychowawczą, zwaną metodą ośrodków pracy. Polegała ona na tym, że proces edukacyjny koncentruje się wokół ośrodków – zagadnień bliskich dziecku. W toku obserwacji dziecko „zbliża się" do nich, następnie zbiera materiały, a w ostatnim etapie wykorzystuje wiadomości w specjalnej pracy ręcznej. Mianem pedagogiki specjalnej obejmowała całą dziedzinę faktów i sytuacji oraz teorii mieszczących się poza granicą normy biologicznej i społecznej, tj. m.in. sytuacje związane z upośledzeniem i uszkodzeniem organicznym, jak również niedostosowaniem społecznym. Bliska jej była zwłaszcza → tyflopedagogika, czyli edukacja osób niewidomych i niedowidzących. W 1930 r. razem z Władysławem → Radwanem założyła i do 1935 r. kierowała → Państwowym Instytutem Nauczycielskim. W kadrze nauczycielskiej Instytutu był także Janusz → Korczak.
Po wojnie powróciła do organizacji edukacji nauczycielskiej, m. in. poprzez reaktywowanie PIPS, gdzie była dyrektorem aż do 1960 r. Opowiadała się za zapewnieniem zawodowi nauczycielskiemu rangi odpowiadającej jego społecznej funkcji, m.in. w pracy *Listy do młodego nauczyciela* (z. 1-3, 1947-1962). Charakteryzując osobowość nauczyciela główny nacisk położyła „*na sprawę kształtowania się stosunku wychowawczego między nauczycielem i uczniem*", (OWSP/131), wyróżniając stosunek wyzwalający i hamujący.
W 1956 r. objęła kierownictwo nowo utworzonej Katedry Pedagogiki Specjalnej na → Uniwersytecie Warszawskim, gdzie otrzymała tytuł → profesora zwyczajnego. Inne parce G.: *Struktura psychiczna czytania wzrokowego i dotykowego* (1927), *Psychologia niewidomych* (1929), *Analiza zjawisk kompensacji u głuchych i niewidomych* (1959). W 1989 r. ukazały się drukiem jej wspomnienia, *Wspomnienia Marii Grzegorzewskiej,* wybór i opr. U. Eckert i M. Gawareckiej. (E/X/531; EFW/96-96, K.K.P.; EP/II/140-142, B. Matyjas; KWH/225-226;OSP/127-128; OWSP/123-145)

guwerner (od fr. *gouverneur*), dawniej, zwłaszcza w XVIII i XIX wieku, nauczyciel i wychowawca dzieci w zamożnych domach; także guwernantka. Pierwsi guwernerzy zaczęli funkcjonować w zamożnych domach szlacheckich

już w okresie → Odrodzenia. W Polsce guwerner lub guwernatka pojawili się w XVIII wieku wraz z nastaniem mody francuskiej. Począwszy od XIX stulecia wraz z emancypacją pojawiły się natomiast guwernantki do domowego → kształcenia dziewcząt. W Warszawie w 1825 r. powstała Szkoła dla Guwernantek, przekształcona rok później w Instytut Guwernerek, czyli szkołę przysposabiająca do tej profesji. Rozwój burżuazji przemysłowej w Europie Zachodniej w drugiej połowie XIX wieku spowodował, iż kształcenie domowe modne było przede wszystkim w Anglii, potem także we Francji, Szwajcarii i Niemczech. Na początku XX wieku stopniowo termin ten wychodził z użycia, zastępowany wyrażeniami → „nauczyciel", „nauczycielka", „wychowawca", „wychowawczyni", bądź ze względu na wykonywane zajęcie, → „korepetytor". (EP/II/144, K. Ratajczak; EPK/I/138; KHW/316; SWO/285)

Gwiazdka, zwyczaj ubierania drzewka z rodziny jodłowatych, np. świerku, sosny lub jodły w wigilię Bożego Narodzenia i przyozdabiania go „*cukierkami, jabłuszkami z mostwem świeczek woskowych lub kawałków stoczka różnokolorowego*", przyjęty najpierw w Warszawie za „*czasów pruskich, tj. w latach 1795-1806*", (ES/II/226). Na początku „gwiazdkę" wieszano tylko przy belce w izbie. Miała ona przypominać pierwszą gwiazdkę na niebie, symbolizującą narodziny Jezusa Chrystusa w stajence betlejemskiej. W tym dniu, w czasie wieczerzy wigilijnej (rozpoczynanej najczęściej wraz z ukazaniem się na niebie pierwszej gwiazdy), dzieciom oraz innym domownikom wręczano podarki, nazywane „na gwiazdkę". Zwyczaj, nieco zmodyfikowany, przetrwał do dzisiaj. Przyozdobione drzewka świerkowe ustawia się także w kościołach na okres od wigilii Bożego Narodzenia aż do święta Matki Bożej Gromnicznej (2 lutego). G. niekiedy potocznie określa się nie tylko wigilię Bożego Narodzenia, ale także wigilię i Święta Narodzenia Pańskiego łącznie. (ES/II/226; SJP/I/672)

H

habilitacja (od łac. *habilitas* – zdolność, zręczność, *habilis* – zdolny do czegoś; *venia legendi, venia* – życzliwość, łaska), postępowanie według określonej przepisami procedury, prowadzące do uzyskania stopnia naukowego → doktora habilitowanego, czyli dojrzałość do zawodowego i samodzielnego uprawiania nauki. Tradycja nadawania habilitacji, tj. stopnia pośredniego pomiędzy → doktorem a → profesorem jako stanowiska akademickiego docenta, powstała w uniwersytetach pruskich na przełomie XVII i XVIII wieku. Wówczas stopień doktora habilitowanego uprawniał do samodzielnego prowadzenia wykładów, nauczania i prowadzenia badań naukowych w uczelniach akademickich. Tradycja nadawania uprawnień do nauczania i prowadzenia wykładów, tzw. *venia legendi* (w przypadku osoby) oraz *facultas docendi* (w odniesieniu do instytucji), wywodzi się z tradycji średniowiecznych instytucji kościelnych, posiadających przywilej nauczania → *Pisma Świętego*, nazywane także *missio canonica*. Stąd też tytuł naukowy „docent" uzyskiwany w wyniku habilitacji. Od tego wprowadzono później do systemu prawnego określenie „samodzielny pracownik nauki", jednak w przeciwieństwie do profesora, docent nie miał prawa do własnej katedry. H. i związany z nią tytuł docenta, została upowszechniona w XIX wieku w Niemczech, szczególnie w zakresie medycyny. Związane to było z szybkim rozwojem szkolnictwa wyższego, co spowodowało, że coraz więcej osób musiało samodzielnie prowadzić wykłady, a nadawanie im tytułu profesora wymagało kosztownego tworzenia nowych katedr. Obecnie habilitacja w wielu krajach nie funkcjonuje lub ma ograniczone znaczenie dla kariery naukowej. Poza Polską, stopień doktora habilitowanego (lub jego odpowiednik) funkcjonuje w takich krajach, jak: Niemcy, Austria, Szwajcaria, Czechy, Słowacja, Słowenia, Węgry, Francja, Rosja, natomiast model anglosaski między kontraktową profesurą a doktoratem generalnie nie przewiduje tego stopnia. W Wielkiej Brytanii i Irlandii w niektórych dziedzinach funkcjonują tzw. „wyższe doktoraty" (ang. *higher doctorates*), zbliżone charakterem do polskiego stopnia doktora habilitowanego, aczkolwiek nie są one obowiązkowym etapem kariery naukowej i przyznawane są rzadko. Dotyczą one głównie doktorów, którzy nie rozpoczęli kariery akademickiej, tzn. iż nie uzyskiwali coraz wyższych tytułów profesorskich, a mianowicie: *lecturer/Assistant Professor, reader/Associate Professor, Professor*, a chcieliby mieć jakieś potwierdzenie swoich osiągnięć. Na wielu uniwersytetach w Wielkiej Brytanii odpowiednik h. ma znaczenie honorowe i jest nadawany każdemu doktorowi, który wpłaci odpowiednią sumę na rzecz stowarzyszenia absolwentów i wygłosi wykład na dowolny temat. Obecnie niektóre z „wyższych doktoratów" brytyjskich straciły swoje znaczenie jako istotny wyznacznik kariery akademickiej, jednak w najstarszych uczelniach nadal mają wymowę prestiżową. Podobne rozwiązania funkcjonują w Danii. W Bułgarii, Rosji, na Ukrainie, Białorusi oraz w innych krajach poradzieckich odpowiednikiem h. jest uzyskanie stopnia naukowego doktora nauk (ros. *доктор наук*). Warunkiem jest uzyskanie wcześniej → stopnia naukowego kandydata nauk, odpowiedni dorobek naukowy, ukończenie specjalnych studiów, zwanych doktoranturą i obrona pracy habilitacyjnej. Kolejnymi etapami kariery naukowej w Rosji jest otrzymanie nominacji na kolejne tytuły naukowe: docenta (starszego pracownika naukowego), profesora, członka-korespondenta i akademika. W USA nie ma habilitacji, ale żeby otrzymać stanowisko pracy na wyższej uczelni, zazwyczaj należy wykazać się przynajmniej dwuletnią praktyką naukową po doktoracie (*postdoctoral fellowship*) i dorobkiem naukowym w postaci od kilku do kilkudziesięciu publikacji naukowych w zależności od prestiżu uczelni, uprawianej dyscypliny naukowej oraz prestiżu czasopism, w których ukazują się publikacje. Dobrze widziane u kandydata na stanowisko profesora uczelni jest w USA doświadczenie w nauczaniu na poziomie akademickim. Powszechną praktyką jest

zatrudnianie na stanowisko *Assistant Professor*, które jest odpowiednikiem polskiego adiunkta (jest pierwszym szczeblem kariery naukowej po doktoracie, odróżnia go jednak to, że w USA pozwala on już jednocześnie na prowadzenie i recenzowanie prac doktorskich), a po 6-7 latach przeprowadzenie formalnej i ostrej weryfikacji, w wyniku której uzyskać można pełne stanowisko profesorskie (*Professor*). Na ogół pośrednim stanowiskiem między *Assistant Professor* a *Professor* jest *Associate Professor*, który może, ale nie musi mieć tzw. *tenure,* czyli gwarancję zatrudnienia. Na niektórych uczelniach, jak np. MIT najpierw uzyskuje się stanowisko *Associate Professor*, a dopiero później po jakimś czasie *tenure.*

W Polsce po raz pierwszy h. została wprowadzona w 1862 r. na → Uniwersytecie Jagiellońskim i stanowiła drogę do stanowiska docenta. Pierwszą kobietą, która uzyskała habilitację (*venia legendi*) w zakresie histologii na Uniwersytecie Jagiellońskim była Helena Gajewska. Do drugiej wojny światowej h. upoważniała na prowadzenie wykładów bez prawa „posiadania" katedry, przy czym nie istniał stopień naukowy doktora habilitowanego, ale funkcjonował tytuł docenta jako wynik habilitacji. W 1951 r. wprowadzono radziecki system, z nazwami stopni: „kandydat nauk", „doktor nauk" oraz tytuł „zastępca profesora". W 1958 r. w ramach „odwilży" po Październiku'56 r. zastosowano rozwiązanie połowiczne, tzn. zachowano strukturę stopni naukowych, wzorowaną na systemie radzieckim, ale nadano im nazwy zgodne z polską tradycją, a w miejsce „zastępcy profesora" przywrócono również tytuł docenta, do którego uzyskania procedura tradycyjnej h. była przestrzegana.

Współcześnie podstawą h. jest przeprowadzenie przewodu habilitacyjnego, zakończonego kolokwium habilitacyjnym, na który składa się: ocena pracy „habilitacyjnej", dorobku naukowego od uzyskania doktoratu oraz wykład habilitanta w czasie kolokwium habilitacyjnego przed radą wydziału, posiadającą uprawnienia do nadawania tego stopnia. Zgodnie z *ustawą z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* stopień ten jest nadawany w drodze przewodu habilitacyjnego, do którego „*może być dopuszczona osoba, która posiada stopień doktora i uzyskała znaczny dorobek naukowy lub artystyczny, a ponadto przedstawiła rozprawę habilitacyjną*". Elementami przewodu habilitacyjnego są: wszczęcie przewodu habilitacyjnego, dopuszczenie do kolokwium habilitacyjnego na podstawie opinii czterech wyznaczonych recenzentów, którzy dokonują oceny dotychczasowego dorobku naukowego oraz rozprawy habilitacyjnej, przyjęcie kolokwium habilitacyjnego, polegającego na przyjęciu w formie uchwały tzw. wykładu habilitacyjnego, przyjęcia odpowiedzi na zadawane pytania z dziedziny nauki reprezentowanej przez habilitanta. Kolokwium habilitacyjne w odróżnieniu od obrony dysertacji doktorskiej nie jest jawne. Rozprawę habilitacyjną „*może stanowić powstałe po uzyskaniu stopnia doktora dzieło, opublikowane w całości lub zasadniczej części, albo jedno tematyczny cykl publikacji*" w uznanych periodykach naukowych i powinno być napisane lub zestawione w pełni samodzielnie, tj. bez udziału promotora, tak jak w przypadku rozprawy doktorskiej, choć zdarza się, że osoba aspirująca do tego stopnia posiada opiekuna, ułatwiającego mu rozwój naukowy i promującego go w środowisku naukowym. *Conditio sine qua non* jest, aby przed kolokwium rozprawa habilitacyjna została opublikowana (wydrukowana) i rozesłana do bibliotek naukowych i instytucji o zbliżonym profilu naukowym. Odstępstwo od tej zasady jest naruszeniem prawa i powinno skutkować wznowieniem postępowania habilitacyjnego w przypadku powzięcia o tym wiadomości po jego zakończeniu. Rozprawa habilitacyjna powinna mieć charakter monografii naukowej, ogłoszonej w wydawnictwie uczelnianym, często więc w niewielkim nakładzie, bądź też opublikowanej w wydawnictwie ogólnokrajowym, albo zagranicznym, przez co jej zasięg wówczas jest znacznie szerszy. Znacznie rzadziej stosuje się, aczkolwiek przepisy na to pozwalają, aby podstawą habilitacji był cykl artykułów naukowych habilitanta na określony temat, także we współautorstwie, jednak w takim przypadku starający się o otwarcie przewodu habilitacyjnego musi wykazać się oświadczeniami współautorów, bądź współautora co do ilości ich tekstów. Uprawnienia do nadawania stopnia doktora habilitowanego uzyskują tylko niektóre wydziały, najczęściej uczelni *stricte* akademickich, które przedtem posiadały prawo do nadawania stopnia naukowego

doktora. Od 2006 r. nadanie stopnia doktora habilitowanego zostało zmienione w zakresie udziału w postępowaniu i kolokwium Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów (CK). Dwóch recenzentów właściwej dyscypliny nauki wyznacza rada wydziału, dwóch innych – Centralna Komisja ds. Stopni i Tytułów Naukowych. Wszyscy recenzenci powoływani są jawnie, w związku z tym zlikwidowano „instytucję" tzw. superrecenzenta w składzie CK. Postępowanie habilitacyjne kończy się uchwałą rady właściwej jednostki o nadaniu stopnia doktora habilitowanego. Uchwała ta nie podlega już zatwierdzeniu przez CK. W ostatnich latach co pewien czas powraca dyskusja o potrzebie zniesienia h. Jej przeciwnicy argumentują to niespójnością systemów stopni i tytułów naukowych w krajach anglosaskich i Europy kontynentalnej oraz mnożenie utrudnień w rozwoju kariery naukowej. Zwolennicy h. uważają, że jest ona potrzebna w systemie jako element czuwania nad wysokim standardem kształcenia akademickiego, zmuszającego nauczycieli akademickich do łączenia działalności naukowej z obowiązkami dydaktycznymi. (DOP/II/229; OSP/129; SŁP/II/689, V/557; SWO/287)

Hammurabi (?-1750 p.n.e.), władca Babilonii (dzisiejszy Irak) od ok. 1792 r. p.n.e., opanował całą Mezopotamię i ugruntował znaczenie Babilonu. Przeprowadził kodyfikację prawa i wydał zbiór przepisów prawnych, tzw. *Kodeks Hammurabiego* (1792-1750 p.n.e.), który miał również duże znaczenie wychowawcze, odkryty w 1901 r. przez naukowców francuskich. *Kodeks* dotyczył nie tylko spraw gospodarczych, ale również prawa rodzinnego (małżeństwo, rozwody) i kryminalnego (zabójstwo, kradzieże). *Kodeks* znał karę śmierci, a system kar oparł na prawie talionu, tj., gdy ktoś komuś wybił oko, sam je tracił, oraz na tzw. karach odzwierciedlających, tj. synowi, który uderzył ojca, odcinano rękę. (BP/XV/232-233; E/XI/112; LHW/15; SWO/289)

harcerstwo (od ang. *scouting*), ruch społeczny wywodzący się ze skautingu utworzonego w Anglii na początku XX wieku przez Roberta → Baden-Powella. W Polsce pierwotnie nazywano go polskim skautingiem. Określenie „harcerz" przyjęło się w trakcie spolszczania angielskiego terminu „skauting". Pierwszy raz nazwa ta została użyta w dodatku do pisma młodzieżowego „Hasło Filareckie" (1910/1911). W 1911 r. Andrzej → Małkowski w książce *Scouting jako system wychowania młodzieży* użył właśnie terminów „harcerz" i „harcerstwo". W 1912 r. ukazała się natomiast książeczka pt. *Harce młodzieży polskiej*. Formalnie terminy „harcerz" oraz „harcerstwo" zostały wprowadzone w 1916 r. w zaborze rosyjskim, a następnie przyjęły się na pozostałych ziemiach polskich. Później posługiwał się nimi teoretyk wychowania fizycznego, Eugeniusz Piasecki (1872-1947). Za formalne powstanie polskiego h. przyjmuje się rok 1919, tj, połączenie dzielnicowych organizacji harcerskich oraz drużyn harcerskich na obczyźnie, głównie w Ameryce. W 1920 r. h. liczyło około 30 tys. dzieci i młodzieży męskiej i żeńskiej, zrzeszonej w przeszło 700 drużynach. W Stanach Zjednoczonych w 1918 r. h. w organizacji „Boy Scouts of America" grupowało 418 tys. osób, (EPK/I/141). Od początku h. grupowało dzieci i młodzież oraz osoby dorosłe w następujących grupach wiekowych, posiadających określone nazewnictwo: gromady zuchowe (dzieci 7-10 lat), drużyny harcerskie (11-15 lat), drużyny starszo-harcerskie (16-19 lat), kręgi instruktorskie oraz kręgi seniora. Normami wychowania w harcerstwie są: *Przyrzeczenie* i *Prawo Harcerskie* oraz *Obietnica* i *Prawo Zucha*. W gromadach zuchowych (zuchach) działalność opiera się na metodzie zuchowej, tj. zabawie zgodnej z rozwojem dziecka, w której uczestnikami są wszyscy członkowie gromady (zuchy, przyboczni i drużynowy). Istotnym elementem metody zuchowej jest system zdobywania sprawności i gwiazdek zuchowych, a formami pracy, według M. Wardęckiego (*Zuchy,* Warszawa 1983), są: zuchowe znaki, zwyczaje, obrzędy i tajemnice, gawędy i ich zamienne formy, zabawy tematyczne, gry i ćwiczenia, prace pożyteczne, majsterkowanie, piosenki i pląsy, teatrzyki zuchowe, zwiad oraz zdobywanie pożytecznych wiadomości. Harcerstwo od początku tworzyło, a następnie podtrzymywało własną tożsamość, obrzędowość i tradycję. Od 1911 r. hymnem harcerskim była → *Rota*. W 1914 r. drukowane słowa *Roty* opatrzone zostały tytułem *Hymn skautów polskich*. Jednak hymnem harcerskim (formalnie od 1956 r.) jest pieśń *Wszystko, co nasze Polsce od-*

damy, której początki sięgają daty 15 października 1911 r., kiedy to pedagog i dziennikarz Ignacy Kozielewski (1882-1964) na łamach pisma „Skaut" (nr 1) zamieścił wiersz, gdzie pierwsza strofa brzmiała następująco:
„*Wszystko, co nasze Ojczyźnie oddamy,*
W niej tylko życie, więc idziem żyć!
Świty się bielą… rozewrzem im bramy!
Rozkaz wydany: Wstań! Ku słońcu idź!", (EP/II/158-159, J. Chojnacki)
Rok później słowa te spopularyzowała Olga Drahonowka (później → Drahonowska-Małkowska) w wersji: *Wszystko, co nasze Polsce oddamy* jako *Hymn skautów*, śpiewany do anonimowej melodii *Na barykady.* W latach późniejszych, a także w Polsce powojennej, w szóstym wersie piosenka śpiewana była ze słowami „*O obrońcach naszych polskich granic*" (zob. także – pasowanie na rycerza; Zawisza). Poza hymnem w symbolice harcerstwa najważniejsze miejsce zajmuje krzyż harcerski, wzorowany na Orderze Virtuti Militari. Jego projekt opracował w 1912 r. ks. Kazimierz Lutosławski. W jego środku (w kręgu) znajduje się harcerska lilijka otoczona promieniami (słońca). Promienie mają oznaczać pozytywne oddziaływanie harcerstwa, zaś okrąg – łączność braci harcerskiej we wspólnym celu. Ramiona krzyża otaczają liście laurowe, jako symbol zwycięstwa, oraz dębowe – symbolizujące męstwo. Drobne punkty zaznaczone na powierzchni ramion krzyża mają symbolizować ziarenka piasku, czyli rzesze harcerzy, niosących każdego dnia niezliczone ilości dobrych uczynków. Krzyż harcerski noszony jest nad lewą kieszenią munduru przez harcerzy po złożeniu uroczystego przyrzeczenia harcerskiego. Według tradycji otrzymuje się go na całe życie. Lilijka natomiast jest symbolem wszystkich skautów na świecie. Jej wyobrażenie symbolizuje igłę magnetyczną dawnych busoli, czyli kierunek podążania skautów w dziełach zgodnych w *Przyrzeczeniem* i *Prawem Harcerskim.* Na ramionach harcerskiej lilijki znajdują się trzy litery: O N C; pierwsze litery słów hasła wileńskich → Filomatów: Ojczyzna, Nauka, Cnota. Lilijka w kolorze srebrnym noszona jest przez harcerzy na nakryciu głowy; instruktorzy harcerscy noszą lilijkę w kolorze złotym. Nadto harcerze noszą ten symbol przed złożeniem *Przyrzeczenia Harcerskiego* w miejscu krzyża. Członkowie harcerstwa w wieku dziecięcym (zuchy) jako symbol przynależności noszą znaczek zucha, na którym widnieje wyobrażenie białego orła na tle tarczy wschodzącego słońca. U jego podstawy znajduje się prostokątna tarcza z napisem ZUCH. Główka orła ma symbolizować odwagę i dzielność zucha; element słońca – pogodę ducha i gotowość pomocy dla drugiego człowieka. Słowo „Zuch" oznacza odwagę i przynależność do harcerstwa. Znaczek zucha, podobnie jak krzyż harcerski, noszony jest nad lewą kieszenią zuchowego mundurka. Stałym i niezmiennym elementem tradycji harcerskiej jest zawołanie „Czuwaj!" Po raz pierwszy użył go Andrzej Małkowski w 1911 r. w pierwszej swojej książeczce pt. *Scouting jako system wychowania młodzieży*. Miało ono oznaczać gotowość do niesienia pomocy potrzebującym, karność i posłuch wobec przełożonych a także czujność nad własną postawą moralną i troskę (czuwanie) o sprawność fizyczną. Twórca harcerstwa podkreślał, iż zawołanie to ma swoje odniesienie w słowach Chrystusa, zapisanych w → *Ewangelii wg św. Marka*: „*Uważajcie, czuwajcie, bo nie wiecie, kiedy czas ten przyjdzie. (...) Lecz, co wam mówię, mówię wszystkim: Czuwajcie*", (M, 13, 33, 37), a także w *Ewangelii wg św. Mateusza*: „*Czuwajcie więc, bo nie wiecie, w którym dniu Pan wasz przyjdzie. A to rozumiejcie: Gdyby gospodarz wiedział, o której porze nocy złodziej ma przyjść, na pewno by czuwał i nie pozwoliłby włamać się do swego domu*", (Mt, 24, 42-43). W nawiązaniu do tradycji i → wychowania rycerskiego, zdaniem Małkowskiego, hasło „Czuwaj" przyjęte zostało w 1910 r. w czasie Zlotu Sokolego w Krakowie dla uczczenia 500. rocznicy zwycięstwa pod Grunwaldem. Zawołanie „czuwaj" stosowane jest jako pozdrowienie harcerskie, znajduje się na krzyżu harcerskim; używane jest także w innych akcesoriach umundurowania harcerskiego. W tradycji harcerskiej ważnym elementem są ogniska harcerskie, które różni się „*od ognisk myśliwskich, turystycznych, kolonijnych, prywatnych, a nawet cygańskich, ponieważ służąc przeżyciom wyższego rzędu, nie realizuje jednocześnie żadnych celów użytkowych*", (EP/II/161, J. Chojnacki). Elementem ognisk a także innych uroczystych spotkań harcerskich jest gawęda, czyli krótka, wygłaszana z pamięci wypowiedź tematyczna, zbliżona formą do felietonu. Pionie-

rem gawędy był także Andrzej Małkowski, który już w 1912 r. opublikował *Gawędy obozowe*. W metodzie harcerskiej nieodłącznym elementem są piosenki oraz okrzyki. U zarania harcerstwa śpiewana była → *Rota*, następnie *Wszystko, co nasze Polsce oddamy* (hymn harcerski), *Święta miłości, Bracia skauci dosyć kurzu* (1917), *Naprzód drużyno harcerzy* (1917), *Gdy szedłem raz od warty* (ok. 1918). W 1912 r. w piśmie „Skaut" (nr 23) Olga Drahonowska-Małkowska ogłosiła *Hymn skautów,* gdzie znalazły się m. in. takie słowa:
„*Ramię pręż!*
Słabość krusz!,
Ducha tęż!
Ojczyźnie miłej służ!", (SS/117).
W 1918 r. pisarz Jerzy Braun (1901-1975) napisał słowa do pieśni *Płonie ognisko i szumią knieje,* wydanej w 1922 r. w jego śpiewniku pt. *Nasze harce:*
„*Płonie ognisko i szumią knieje,*
Drużynowy siadł wśród nas.
Opowiada starodawne dzieje,
Bohaterski wskrzesza czas.
O rycerstwie od kresowych stanic,
O obrońcach ukraińskich granic,
A ponad nami wiatr szumny wieje
I dębowy huczy las.
Już do powrotu głos trąbki wzywa,
Alarmując ze wszech stron.
Staje wiara w ordynku szczęśliwa,
Serca biją w zgodny ton.
Każda twarz się uniesieniem płoni,
Każdy laskę krzepko dzierży w dłoni,
A z młodzieńczej się piersi wyrywa
Pieśń potężna, pieśń jak dzwon", (SS/71; ŚP/127). Po wojnie opublikowana została w zbiorze Henryka Śniegockiego pt. *Piosenki harcerskie* (1945). W latach Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939) powstały inne piosenki harcerskie, które przetrwały do współczesności, m. in.: *Świetlany krzyż, Z miejsca na miejsce, Płonie ognisko w lesie, Jak dobrze nam, Stokrotka, Pod żaglami Zawiszy, Dalej wesoło* i inne. W czasie okupacji powstały kolejne piosenki, związane głównie z działalnością konspiracyjnego harcerstwa (→ Szarych Szeregów): *Hej chłopcy, Marsz Mokotowa, Deszcz jesienny, Pałacyk Michla.* Od 1920 r. w ramach harcerstwa działają drużyny → „Nieprzetartego Szlaku". H. posiada bogate tradycje w walce o niepodległość Polski. Do rangi symbolu urosło określenie „Orlęta lwowskie", 5. drużyny harcerskiej z Gródka, walczącej w obronie Lwowa w dniach 1-22 listopada 1918 r. O Orlętach lwowskich, którym to mianem określono później wszystkich młodocianych obrońców tego miasta, w 1919 r. napisał książkę pt. *Orlęta lwowskie* Artur Schroeder (1882-1934), zaś Waleria Szalay-Groele (1879-1957) – słowa pieśni pod tym samym tytułem, do których z kolei muzykę w 1921 r. skomponował Feliks Nowowiejski. W dniu 3 maja 1946 r. harcerze spontanicznie świętowali 155. rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja. Wtedy okazało się, że komuniści zabronili świętowania rocznicy konstytucji i święta Matki Bożej Królowej Polski podczas zgromadzeń publicznych. Szereg osób w tym dniu zostało aresztowanych, innych represje spotkały niebawem, głównie w związku z przynależnością do Armii Krajowej. Tych harcerzy nazywano dalej „Orlętami". Tak postąpiła m. in. Grażyna Dziedzińska, pisząc artykuł o Orlętach Warszawy pt. „By zdobyć szczyt ideałów". Tytuł został zaczerpnięty z piosenki śpiewanej podczas harcerskich przyrzeczeń:
„*Idziemy w jasną, z błękitu utkaną dal,*
drogą wśród pól bezkresnych
i wśród zbóż szumiących fal.

Cicho, szeroko, jak okiem spojrzenia śle,
takie się snują marzenia
w wieczornej spowite mgle.

Idziemy naprzód i ciągle pniemy się wzwyż,
by zdobyć szczyt ideałów –
świetlany harcerski krzyż", (http://www.ipn.gov.pl/wai/1.11.2009).
W okresie → sowietyzacji, h. poddane zostało kontroli władz komunistycznych, poprzez likwidację ZHP i utworzenie w 1950 r. Organizacji Harcerskiej, podporządkowanej komunistycznej organizacji młodzieżowej ZMP. Niechlubną rolę w O.H., zwanym „czerwonym harcerstwem", które za patrona przyjęło Karola Świerczewskiego, odegrał Jacek Kuroń. W okresie transformacji ustrojowej po roku 1989 r. h. zaczęło przeżywać regres, spowodowany m. in. brakiem dotacji państwowych na jego działalność oraz nikłym zainteresowaniem władz oświatowych i samorządowych. (DTHW/303; E/XI/143-144;

EP/II/153-1567, J. Balon, E. Głowacka-Sobiech, J. Chojnacki, III/203-207, J. Sowa, VII/973-980, E. Dąbrowa, E. Głowacka-Sobiech; http://www.ipn.gov.pl/wai; Pp/225-230, Z. Woroniecki; EPK/I/140-142; SS/224, 322, 527, 539)

Hartlib Samuel (1600-1662), ideolog rewolucji angielskiej (1640-1660), reformator oświatowy. Był autorem dzieła *Makaria, czyli opis idealnego państwa* (1741), opartego na filozofii F. → Bacona. Dążył do podporządkowania państwu Kościoła i szkolnictwa oraz powszechności kształcenia. W przyjęciu zwierzchnictwa nad szkolnictwem przez państwo pomagał mu przebywający w tym czasie w Anglii J. A. → Komeński. H. domagał się zwiększenia funduszy na rozwój oświaty i opracowanie programu szkoły państwowej. W tym względzie współpracował z poetą Johnem Miltonem (1608-1674), zwolennikiem pedagogiki Komeńskiego, którego H. skłonił do napisania pamfletu *Of Education* (1644). Sam natomiast te poglądy zawarł w dziele *Rozważania zmierzające do pomyślnego przeprowadzenia reformy w Kościele i państwie angielskim* (1647). (BP/XV/311-312; EPK/I/143; KDE/37; LHW/173-174)

hartowanie, przez szereg stuleci było metodą „*potęgowania odporności organizmu, zarówno fizycznej, jak i psychicznej*". Jeszcze w 1923 r. F. Kierski opisał, iż „*jako czynnik wychowania fizycznego, hartowanie może mieć miejsce już pierwszych latach życia dziecka*". H. psychiczne traktowano jako element wychowania moralnego, kształtowania charakteru, „*który nie cofa się przed niedogodnościami, przykrościami, a nawet cierpieniami*", (EPK/I/143). H. szczególnie uwypuklane było w działalności → harcerstwa. (EPK/I/143; SJP/I/682)

hedonizm (od gr. *hçdonç* – przyjemność, rozkosz), kierunek filozoficzno-etyczny hołdujący przyjemności i rozkoszy jako najwyższemu dobru człowieka. Za główny motyw działania h. przyjmuje unikanie przykrości, bólu i przez to osiąganie szczęścia. W starożytnej Grecji jego zwolennikiem był m. in. Arystyp z Cyreny (ok. 435-350 p.n.e.), Epikur (341-270 p.n.e.), zaś w czasach nowożytnych m. in. Helwecjusz (1715-1771), Holbach (1723-1789) i Lamettrie (1709-1751). Jako postawa społeczna h. zawsze zwalczany był przez Kościół. (EPK/I/144; KSWO/207; OSP/131; SWO/292-293)

hellenizm (od gr. *Héllçn* – protoplasta i eponim Greków; *Héllençs* – Grecy), okres w dziejach cywilizacji starożytnej od 323 do 31 r. p.n.e., czyli lata od śmierci króla Macedonii, Aleksandra III Wielkiego (336-323 p.n.e.) do podboju przez Rzym Egiptu (ostatniego niezależnego państwa, będącego pod rządami Greków) i początków Cesarstwa Rzymskiego w 31 r. p.n.e. W okresie h. świat grecki uległ istotnemu rozszerzeniu, bowiem Grecy rządzili m. in. w Macedonii, Syrii i Egipcie. Nazwa h. pochodzi z XIX wieku i oznacza kulturę hellenistyczną, stanowiącą połączenie elementów kultury greckiej z elementami podbitych narodów Wschodu. Jej cechą, jak wymownie podkreślił to S. Litak, było przejście „*od kultury państwa-miasta do kultury państwa światowego*", (LHW/33), zaś cechami były: kosmopolityzm, uniwersalizm i indywidualizm. Okres kultury hellenistycznej związany jest z powstawaniem nowych filozofii, np. stoickiej, epikurejskiej i sceptycznej. Niektórzy okres h. chcą przesunąć aż do 529 r., czyli zamknięcia → Akademii Platońskiej, podkreślając, iż „*rodzące się chrześcijaństwo musiało na drodze własnego rozwoju spotkać się z kulturą hellenistyczną, i pomimo zwalczania jej wizji religijnej, zaabsorbowało typową dla niej myśl filozoficzną*", (Ech/34). (E/XI/214-215; Ech/234; KHW/316; KSWO/208; LHW/33-34; SWO/294)

Herbart Jan Fryderyk (1776-1841), niemiecki filozof, psycholog i pedagog, twórca tzw. dydaktyki „wychowującej". Uznawany za jednego z animatorów nowoczesnej → pedagogiki naukowej. Od 1809 r. przy Uniwersytecie w Królewcu prowadził → seminarium pedagogiczne dla nauczycieli szkół gimnazjalnych. Poglądy psychologiczne wyprowadzał z metafizyki. Stworzył system pedagogiczny oparty na etyce i psychologii. Pedagogikę dzielił na trzy ośrodki wychowujące: kierownictwo (*Regierung*), czyli wszystkie elementy odnoszące się do utrzymania porządku i dyscypliny (nadzór na wychowankami, zachęty, kary), nauczenie (*Unterricht*) oparte na zasadach psychologii oraz wychowanie *sensu stricto* (*Zucht*), kształtujące charakter wychowan-

ka. Był zwolennikiem racjonalizmu, intelektualizmu i encyklopedyzmu. Opracował schemat lekcji i do niego stworzył głośną teorię stopni formalnych nauczania: – jasności (przygotowanie w celu rozbudzenia w uczniu zainteresowań), – kojarzenia (prezentacja nowego materiału za pomocą konkretnych przedmiotów bądź rzeczywistego doświadczenia), – systematyzowania (powiązanie nowych wiadomości z materiałem przyswojonym wcześniej), – metodyczności (usystematyzowanie całości). Sposób prowadzenia lekcji uzasadniał psychologicznie, kładąc nacisk na koncentrację w nauczaniu. → Psychologia miała stanowić naukę pomocniczą także w formułowaniu metod nauczania. W nauczaniu → nauczyciel powinien posługiwać się różnymi metodami: wykładową, analityczną i syntetyczną. Z jego rozważań pochodzą znane pojęcia pedagogiczne: koncentracji i korelacji. Przez koncentrację H. rozumiał podporządkowanie procesu nauczania wychowującego zasadom uznawanym jako naczelne. Do nich zaliczał przede wszystkim zasady moralne, które można kształtować w oparciu o nauki społeczne, takie jak: → historia, literatura obca i ojczysta. Był zwolennikiem łączenia szerszych treści w jeden przedmiot nauczania i przez to zwalczał tendencję do nadmiernego rozdrabniania przedmiotów szkolnych. Na tej podstawie lansował teorię korelacji między poszczególnymi przedmiotami nauczania. Był zdecydowanym przeciwnikiem nadmiernego uszczegóławiania treści poszczególnych przedmiotów i obarczania ucznia zbędnymi i bardzo szczegółowymi wiadomościami. Swoją teorię sam nazwał herbartyzmem, mówiąc: „*Nauka stwarza zakres myślenia, wychowanie – charakter, charakter nie może istnieć bez nauki*". W procesie przyswajania wiedzy H. wyróżniał dwa etapy: – zgłębianie, czyli jasne wyobrażanie istoty i charakteru poznawczego, – zastanawianie się, czyli wiązanie rzeczy poznawczych z posiadanymi już z wiadomościami. Sformułował metodę nauczania wychowującego, tzn., iż celem nauczania ma być nie tylko zdobywanie wiedzy, ale przede wszystkim budowanie charakteru, mówiąc, iż „*czynnością wstępną wychowania jest karność*", (cyt. za: DTHW/43). Można to osiągnąć tylko poprzez dobór właściwych treści nauczania, np. poprzez studiowanie literatury antycznej z głębokim bogactwem idei humanistycznych. Dlatego np. *Odyseję* uważał za najbardziej kształcącą lekturę. Takie poglądy doprowadziły go do tzw. pedagogiki wychowującej. Dał temu wyraz w pracy ogłoszonej w 1804 r. pt. *O estetycznym (moralnym) ujęciu świata jako głównym zagadnieniu wychowania.* Program nauczania różnicował w zależności od płci. Cała jego myśl pedagogiczna miała charakter stanowy. Swoją teorią pedagogiczną chciał usprawnić wychowanie młodej generacji niemieckich kręgów elitarnych: szlachty i burżuazji. Z kręgu swych rozważań, niestety, wyłączył oświatę ludu, nie widząc potrzeby jej rozwoju. Rolę dominującą w szkole przyznawał nauczycielowi. W szkole nie uznawał potrzeby funkcjonowania samorządu uczniowskiego, czy też sądów koleżeńskich. W ten sposób herbartyzm, rozwijany przez jego kontynuatorów, okazał oblicze konserwatywne. Konserwatywne zresztą były jego poglądy społeczne: monarchia pruska była dla H. ideałem państwa, a ustrój stanowy uważał za trwały i niezmienny. Sądził, że pedagogika, wsparta etyką, może stać się oddzielną nauką i dlatego powinna stać się przedmiotem studiów uniwersyteckich. W 1806 r. pisał o tym w pracy pt. *Pedagogika ogólna wywiedziona z celu wychowania* (wyd. pol. 1912 r.). Właśnie tam określił teorię formalnych stopni w nauczaniu.
Wniósł poważny wkład w kształtowanie modelu → kształcenia nauczycieli, uznając, że kandydat na nauczyciela powinien otrzymać nie tylko odpowiednie wykształcenie pedagogiczne i psychologiczne, ale także uzyskać w szkole ćwiczeń umiejętności dydaktyczne. Poglądy na to zagadnienie wyłożył w książce *Zarys wykładów pedagogicznych* (1835). Jego pedagogika upowszechniła się zwłaszcza w krajach języka niemieckiego, w Stanach Zjednoczonych, a nawet przeniknęła do Rosji i tam zyskała urzędowe poświadczenie. Inne ważne prace H.: *Pestalozzis Idee Aires ABC der Anschauung* (1802), *Wykłady pedagogiczne w zarysie* (1835, wyd. pol. 1937). Na przełomie wieków XIX i XX jego koncepcje pedagogiczne zostały zastąpione nowymi teoriami, m. in. Johna → Deweya. (BP/XVI/27-28; DOP/II/22-24; DTHW/43, 57-58; E/XI/247; EFW/102-103, S.J.; EP/II/183-184, M. Grzywna, VI/238, R. Nowakowska-Siuta; KHW/132-133; OSP/133)

herbartyzm (od J. H. Herbarta), niejednolity ruch w humanistyce XIX i XX wieku polegający na recepcji systemu pedagogiczno-filozoficz-

nego Jana Fryderyka → Herbarta, nazywanego „ojcem naukowej pedagogiki". Zainicjowany przez T. Zillera w Lipsku i W. Reina w Jenie, którzy w 1868 r. założyli Towarzystwo Pedagogiki Naukowej i zaczęli wydawać pismo „Jahrbuch". Głosili oni hasła dogmatycznego formalizmu w kształceniu, encyklopedyzm w treściach kształcenia, prymat wykształcenia ogólnego nad zawodowym. W zakresie polityki oświatowej reprezentowali stanowisko konserwatywne. H. wywarł przemożny wpływ na oficjalną doktrynę pedagogiczną w Europie Zachodniej, głównie w Niemczech i Austrii. Na przełomie XIX i XX stulecia h. został poddany krytyce, głównie z powodu rygoryzmu i autokratyzmu, i zastąpiono go tzw. → nowym wychowaniem. (DTHW/43; E/XI/247-248; EFW/103, A. B.; KHW/317)

hic et nuc (łac.) tu i teraz, tutaj i teraz, natychmiast, bez zwłoki. Wyrażenie podkreślające potrzebę zwrócenia uwagi na jakieś zagadnienie, sytuację, osiągnięcie itp. Doskonale użył go Czesław Miłosz w *Traktacie moralnym* (Washington, 1947):
„*Lecz nie jest moim to zamiarem*
Przyszłość otaczać złudnym czarem.
Po przyszłościowej cóż iluzji,
Jeżeli dniom codziennym bluźni
I ufność nie po równi dzieli
Pomiędzy współobywateli.
Żyjesz tu, teraz. Hic et nunc.
Masz jedno życie, jeden punkt.
Co zdążysz zrobić, to zostanie,
Choćby ktoś inne mógł mieć zdanie", (http://www.edukator.pl/portal-edukacyjny/1.11.2009). (KP/197; KSWO/210; SWO/298)

hieroglify (z gr. *hierogliphiká grammatá* – święte znaki, *heros* – święty, *ghlypho* – wyrzynam, rysuję), pismo staroegipskie; ideogramy przedstawiające wizerunki rzeczy, czynności a nawet uczucia. Znane w starożytnym Egipcie u schyłku okresu predynastycznego od ok. 3100 r. p.n.e., gdzie wyróżniono trzy rodzaje → pisma: hieroglificzne, hieratyczne i demotyczne. H. oznaczały jakąś spółgłoskę, bądź ich zespół, niekiedy także określoną kategorię znaczeniową. W fazie szczytowego rozwoju system hieroglificzny liczył około 900 znaków, odzwierciedlających litery, sylaby, słowa i pojęcia. Z tego powodu ich znajomość była wyłącznie przywilejem stanu kapłańskiego. Próba wskrzeszenia hieroglifiki w wiekach II-III przez Horpollona znad Nilu spełzła na niczym. Reaktywowana została dopiero w XVII wieku przez o. Atanazego Kirche. Hieroglify odczytał w 1822 r. młody francuski językoznawca, Jean Champollion. Rozszyfrował on bezbłędnie zapis imion Ptolemeusza i Kleopatry, a następnie zrekonstruował zasady gramatyczne języka staroegipskiego. Określenie stosuje się także do innych pism obrazkowych, np. Majów i Azteków. (BP/XVI/97; LHW/13; S/159; SHP/56; SWO/299)

Hieronim (Hieronim ze Strydonu) **św.** (ok. 347-419 v. 420), pisarz chrześcijański, tłumacz, egzegeta → *Biblii*, jeden z czterech wielkich doktorów Kościoła Zachodniego i znakomity tłumacz *Biblii* łacińskiej. O sobie napisał, że „*jest jednocześnie filozofem i retorem, gramatykiem i dialektykiem, Hebrajczykiem, Grekiem i Rzymianinem*", (cyt. za: PPA/I/96). Słynął z wyjątkowej łatwości posługiwania się piórem i słowem. W 382 r. został sekretarzem papieża Damazego I (366-384). Jako mnich w Betlejem przez dwadzieścia lat wytrwale zajmował się przekładem *Biblii* z oryginałów hebrajskiego i greckiego na → łacinę. Przekład ten stał się znany jako → *Wulgata*. Przetłumaczył także *Onomasticon,* czyli słownik nazw miejscowości wymienionych w *Biblii* greckiego historyka chrześcijańskiego, Euzebiusza z Cezarei. W rozprawie *O najlepszym rodzaju tłumaczenia* pisał: „*Nie wyraz z wyrazu, lecz znaczenie wyrazić znaczeniem*", (SS/176). Pisał także komentarze do → *Pisma Św.* W *Komentarzu do Listu św. Pawła do Efezjan* pisał: „*Darowanemu koniowi w zęby się nie patrzy*", (SS/176). Często prowadził dyskusje teologiczne, m. in. na temat celibatu, grzechu pierworodnego i łaski Bożej. Chciał doprowadzić do swoistej ugody między tzw. grecką kulturą pogańską a wyzwaniami wiary chrześcijańskiej. W listach przeznaczonych dla rodzin chrześcijańskich (*List do Rzymianki Lety* oraz *List do Gaudencjusza*), proszących go o rady dla wychowania córek, z jednej strony radził zachować rzymską łagodność w wychowaniu, z drugiej zaś – budzić w dziecku ambicję połączoną ze starannym nauczaniem języka (greckiego i łacińskiego). Leta „*powinna mieć*

litery z bukszpanu lub kości słoniowej, nazwana każda własnym swem imieniem; niech bawi się wśród nich tak, aby zabawa nawet była nauką", (ŹHWK/I/99). Jako człowiek uczony umiał głosić pochwały, także dotyczące kobiet, m. in. o bogatej Pauli z Rzymu: „*Ze wszystkich dam Rzymu tylko jedna miała siłę, by mnie pokonać. Psalmy były jej jedynymi pieśniami. Ewangelia jej jedyną mową, czystość – jedyną słabością, post – klamrą jej życia*", (M. Day, *Wszyscy święci, ich życie i czasy*, Warszawa 2002, s. 138). Z Paulą (późniejszą świętą) w 386 r. udał się do Betlejem i tam założył klasztor dla mnichów i zakonnic razem z hospicjum oraz szkołą, w której przez wiele lat nauczał. W koncepcji tej szkoły chciał pogodzić → szkołę rzymską z chrześcijaństwem. Dziewczęta zalecał oddawać do klasztorów, aby tam zdobywały wiedzę językową, gdzie jest miejsce na podawanie wiedzy w sposób przyjemny i świadomy. Uznawał, że w wychowaniu dziewcząt szczególnie ważny jest przykład matki. Listy te w wiekach następnych były podstawą → pedagogiki w klasztorach żeńskich.

Posiłkując się → Kwintylianem, edukację chciał dzielić na dwa okresy: do 7. roku życia oraz 7-12/15. Pierwszy etap miał być przeznaczony na naukę czytania i pisania oraz prawidłową wymowę. W drugim okresie nauka powinna odbywać się pod okiem wykwalifikowanych nauczycieli. Zachęcał, aby nauczyciele przyzwyczajali dzieci do posłuszeństwa, unikali stosowania kar, na korzyść nagród i pochwał. Za główne źródło norm moralnych uważał → *Pismo Święte*. Dla chłopców zalecał studia wyższe, uznając, iż w przypadku dziewcząt jest to zbyteczne. Uważał, że człowiek powinien być ciągle zajęty jakąś pracą, mówiąc: „*Zajmij się jakąś pracą, aby cię diabeł zawsze zastał przy niej*", (SS/176).

Jego postać jest przedmiotem licznych wyobrażeń w sztuce, ukazywany jest najczęściej jako Ojciec Kościoła i kardynał, niekiedy także jako pokutujący, któremu towarzyszy oswojony lew. W czasach współczesnych św. Hieronim jest patronem księgarzy i biblistów. W ostatnich dziesięcioleciach wydano kilka jego dzieł, m. in. *Komentarz do Księgi Jonasza* (1998) i *Listy do Eustochium* (2004). (BP/XVI/98-99; J. N. D. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, przeł. R. Wiśniewski, PIW, Warszawa 2002, s. 384-386 opowiada się za datą urodzin św. Hieronima na rok 331; E/XI/294; EP/II/197-199, K. Ratajczak; EPWN/296HLS/291-292; KDE/16; KHW/32-33; PPA/I/96, S. Wołoszyn; PHO/20 – data urodzenia – 340; SS/176; ŹHWK/I/99-106)

Hipokrates (ok. 460-377 p.n.e.), lekarz grecki**,** zwany ojcem medycyny. Pozostawał pod wpływem → sofistów. Już za życia cieszył się ogromnym uznaniem i sławą, wymienia go w swoich pismach m. in. → Platon. Dopiero sto lat po śmierci specjalna komisja uczonych w Aleksandrii zebrała jego pisma i nazwała *Corpus Hipocraticum.* Drukiem ukazały się jednak po raz pierwszy w 1525 r. w Rzymie. Jako miłośnik wiedzy mówił: „*Różne to dwie rzeczy: świadomość i zarozumiałość; pierwsza rodzi wiedzę, druga nieuctwo*", (KA/174). W dziejach znany przede wszystkim z myśli zawartej w zbiorze pt. *Epidemie*: „*Przede wszystkim nie szkodzić*", (SS/176). Wśród jego mądrości znajdujemy także następujące rady: „*Nic nie robić jest czasem dobrym lekarstwem*", „*O głodzie pracować nie wypada*", (SS/176). W *Aforyzmach,* tj. w zbiorze 412 porad dotyczących rozpoznania, rokowania i leczenia, znajdujemy inną jego myśl: „*Życie jest krótkie, sztuka długa, sposobność przemijająca, doświadczenie złudne, wyrokowanie trudne*", (SS/176). H. chodziło jednak o sztukę lekarską. Później myśl ta została spopularyzowana przez → Senekę Młodszego, który w zbiorze *O krótkości życia* mówił: „*Vita brevis, ars longa*", (*Życie jest krótkie, sztuka długotrwała*), w tym przypadku chodziło również o sztukę leczenia. Do jego rad odwoływano się w ciągu dziejów wychowania człowieka. (BP/XVI/145-146; E/XI/322-323; KA/174; OSF/151, C.C.; SMTK/1508; SS/176)

hipoteza (od gr. *hypóthesis* – przypuszczenie, założenie, domysł; łac. *opinio* – przypuszczenie, pogląd, hipoteza, *coniectura* – domysł), w badaniach naukowych stwierdzenie dla opisania i wyjaśnienia pewnych zjawisk (procesów), prawdopodobne założenie, które wymaga sprawdzenia. Określenia tego używali zarówno → Platon, jak i jego uczeń → Arystoteles ze Stagiry w *Analitykach pierwszych* i *Analitykach wtórnych.* W nauce problem hipotetyczny oznacza to, iż oparty jest on na hipotezie, bądź

będący *stricte* hipotezą. Nie stawia się hipotezy, gdy wszystko jest dowiedzione i oczywiste. W tym miejscu można przytoczyć pewną dygresję. Kiedy w 1805 r. cesarz Napoleon I zapytał francuskiego matematyka, astronoma i fizyka, Pierre Simona de Laplace (1749-1827), dlaczego w swej *Mechanice nieba* nie wspominał o Bogu, ten odpowiedział: „*Najjaśniejszy Panie, nie potrzebowałem tej hipotezy*", (SS/237). Miał więc rację zatem Ludwik Hirszfeld (1884-1954), lekarz, profesor → Wolnej Wszechnicy Polskiej, kiedy mówił: „*Plan naukowy nie poparty hipotezą roboczą, jest szkieletem bez żywego ciała*", (LZM/65; D. i W. Masłowscy, *Wielka księga myśli polskiej,* Warszawa 2005, s. 521).

Stawiana lub przyjęta h. ma zatem na celu odkrycie nieznanych dotąd praw lub zjawisk. H. badawcza, często nazywana h. roboczą, jest stwierdzeniem, co do którego istnieje pewne prawdopodobieństwo, że stanowi prawdziwe rozwiązanie badanego problemu. Stąd też zaleca się, aby h. formułowana była w formie twierdzącej, a zatem nie powinna mieć charakteru zdania przeczącego, oceniającego, pytającego lub postulującego. Jej wymogiem jest określenie współzależności między zmienną niezależną i zależną. Nie każdy bowiem problem badawczy wymaga postawienia h. roboczych. Za konieczne uznaje się moment współzależności pomiędzy określonymi zmiennymi. H. robocza sprawdzana jest w trakcie badań empirycznych, bądź wcześniejszych badań cząstkowych. H., której nie można poddać sprawdzeniu empirycznemu, jest tylko atrapą h. Tak więc badania naukowe powinny zmierzać w kierunku sprawdzenia prawdziwości przyjętej h., bądź jej falsyfikacji, czyli wykazania fałszywości hipotezy (od łac. *falsificatus* – sfałszowany).

H. może podlegać także weryfikacji (od łac. *verificatio* – sprawdzenie, *verificare* – sprawdzać), bądź konfirmacji, tj. potwierdzenia prawdziwości hipotezy naukowej (od łac. *confirmatio* – utwierdzenie). Te ostatnie mają jednak znacznie mniejsze znaczenie i wartość naukową.

H. kilka prac poświęcił Edward Hajduk, związany z Wyższą Szkołą Pedagogiczną im. T. Kotarbińskiego w Zielonej Górze, a obecnie → Uniwersytetem Zielonogórskim. Większość metodologów uważa za konieczne formułowanie w trakcie badań h., stąd każde badanie naukowe powinno składać się z trzech kolejnych etapów: – wykrycie i ustalenie problemu badawczego, – wysunięcie h., czyli hipotetycznego rozwiązania problemu, – sprawdzenie h. Hipotez nie stawia się w badaniach eksploracyjnych. Przyjmuje się następujący podział h. za względu na: – cel, któremu służą: podstawowe, częściowe; – stopień prawdopodobieństwa (wysoko, średnio i mało prawdopodobne); – stopień ogólności (proste, złożone), zasięg (ogólne, szczegółowe); – kryteria (opisowe, wyjaśniające). (E/XI/327; EP/II/209-213, A. Malenda; EPK/I/157; E. Hajduk, *Hipoteza w badaniach pedagogicznych. Poradnik dla studentów*, 1998, passim; M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, 1999, s. 126; MSŁP/41, 61; OSF/151, C.C.; OSP/135-136; SJP/I/699; SŁP/III/719; SWO/303)

historia (od gr. *historia* – badanie, informacja; *histôr* – wiedzący, erudyta, sędzia), w znaczeniu „dzieje" użyte po raz pierwszy przez Herodota z Halikarnasu (ok. 485-ok. 425 p.n.e.), zwanego w dziele *Historiae* ojcem historii; jedna z nauk humanistycznych, której głównym celem jest badania i popularyzowanie przeszłości. Takie było jej rozumienie już w starożytnej Grecji, głównie za przyczyną Homera i Herodota, stąd używane w okresie antycznym zawołanie, przypisywane Cyceronowi: → „*Historia est magistra vitae*", (*Historią jest nauczycielką (mistrzynią) życia*). Ten sam filozof dodawał, iż „*historia jest świadkiem czasów, światłem prawdy, życiem pamięci, nauczycielką życia*", (WKZM/96). Mimo to rzymski historyk, Tacyt (ok. 35-120) pod pojęciem *historiae* rozumiał czasy współczesne, zaś dla czasów wcześniejszych używano terminu *annales* (*roczniki)*. W dziele *Żywot Juliusza Agrykoli*, odnosząc się do spostrzeżeń współczesności, pisał: „*Proprium humani sunt est odisse quem laeseris*" (*Jest w naturze ludzkiej nienawidzieć tego, kogo się skrzywdziło*), (SS/406). Jej znaczenie doceniał św. → Hieronim, u którego prawda historyczna jest podstawą życia duchowego: „*Historia veritas (...) fundamentum est intelligentiae spiritualis*", (BP/XVI/160). W → Średniowieczu refleksję historyczną rozwijano w ramach → filozofii, m. in. św. → Augustyn i św. → Tomasz w Akwinu. W okresie → Oświecenia h. odegrała ważną rolę w kształtowaniu postaw ideowych młodego pokolenia. W dydak-

tyce czasów → Komisji Edukacji Narodowej, w myśl często cytowanych poglądów → Cycerona, uznawana była za „mistrzynię życia" i „głosicielkę cnót narodowych". Proponowano wtedy, aby dzieje ojczyste zawierały „dykcjonarz ludzi sławnych", zarówno z przeszłości jak i czasów współczesnych. Apel króla Stanisława Augusta przedstawiony na → obiadach czwartkowych przekuł w czyn ks. Wincenty Skrzetuski ze zgromadzenia → pijarów, pisząc podręcznik do nauki historii pt. *Historia polityczna dla szlachetnej młodzi* (1775). Jako przedmiot nauczania h. jest stara jak ona sama, jednak na poziomie akademickim po raz pierwszy pojawiła się w Akademii Francuskiej w XVII stuleciu, w 1707 r. utworzono angielskie *Society of Antiquaries*, zaś pierwsza uniwersytecka katedra powstała na → Uniwersytecie w Berlinie w 1810 r. W XIX wieku powstawały pierwsze towarzystwa historyczne, bądź ogólne, które podejmowały zagadnienia historyczne, np. *Monumenta Germaniae Historica* (1819), Towarzystwo Naukowe Płockie (1820), francuskie *Société d'histroire de France* (1833), angielskie *Royal Historical Society* (1868). H. jako wiedza o faktach dzieli się:
– pod względem chronologicznym na: starożytną, średniowieczną, nowożytną, najnowszą i współczesną;
– pod względem geograficznym na: regionalną, narodową i powszechną;
– pod względem rzeczowym na: polityczną, państwa i prawa, społeczną, gospodarczą, kultury, sztuki, wychowania, ideologii, techniki, nauki, kultury materialnej itp. H. jako opis dziejów nie zawsze wypełniała i wypełnia pozytywne spostrzeżenia antycznych filozofów. Pewnie dlatego Maria Dąbrowska (1889-1965) zwróciła uwagę na fakt, iż „*historia rzadko ma coś wspólnego z elegancją*", zaś Ryszard Kapuściński (1932-2007) zauważył, że „*ludzie, którzy piszą historię, zbyt dużo uwagi poświęcają tzw. głośnym momentom, a za mało badają ciszę*", (WKZM/96). (BP/XVI/160-161, R. Witkowski; E/XI/335-336, J. Pomorski; EPWN/295, 783; KEN/248-249, tu jednak błędnie imię Skrzetuskiego, sygnowane literą „K"; KSWO/213; SHP/56-57; SS/174, 406, 490;WKZM/341)

historia idei wychowania, jeden z działów → historii; historia oddziaływania wychowawczego w ujęciu chronologicznym obejmuje: wychowanie w społeczeństwach pierwotnych, wychowanie w młodych cywilizacjach (Sumerowie, Egipcjanie, Hindusi, Żydzi, Arabowie, Chińczycy, Japończycy), wychowanie helleńskie, wychowanie w starożytnym Rzymie, wychowanie chrześcijańskie, wychowanie w epoce → Średniowiecza, wychowanie w epoce → Odrodzenia, wychowanie w okresie → Oświecenia, wychowanie w XIX i XX stuleciu. (EP/II/218-223, W. Korzeniowska)

Historia est magistra vitae (łac. – *Historia jest nauczycielką (mistrzynią) życia*), słowa użyte przez → Cycerona (106-43 p.n.e.) w dziele *O mówcy,* który w naukach historycznych upatrywał źródło wszelkich nauk: „*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vitae memoria, magistra vitae, nuntia vetustatis*" (*Dzieje są świadectwem ubiegłego czasu, pochodnią prawdy, pamięcią życia, życia mistrzynią posłanką starodawnej przeszłości*), (KP/200). Natomiast pierwszy poeta rzymski, Liwiusz Andronikus (III w. p.n.e.) o historii mówił: „*Si haec monumenta vitae te non movent*" (*Jeżeli te pomniki życia serca twego nie poruszą, żadne cię już nie pobudzą*), (KP/200). (EPWN/152, 455; KSWO/213; SS/100)

historia wychowania i dzieje myśli pedagogicznej, subdyscyplina pedagogiki ukształtowana w końcu XIX i XX wieku, zajmująca się dziejami myśli i praktyki pedagogicznej. Prof. Stanisław Kot w 1931 r. uznał, iż „*zadaniem historii wychowania jest badanie, jak w poszczególnych epokach społeczeństwa organizowały u siebie wychowanie i dlaczego takie właśnie a nie inne stosowały systemy pedagogiczne. (...) Historia wychowania wiąże się ściśle z całą historią kultury powszechnej i poszczególnych społeczeństw*", (Kot DW/11-12). Początków historii wychowania należy szukać w Niemczech, gdzie w 1779 r. na → Uniwersytecie w Halle powstała katedra → pedagogiki zajmująca się tą dyscypliną wiedzy w sensie retrospektywnym. Ponad sto lat później, w 1884 r. ukazała się pierwsza znacząca publikacja niemiecka, pt. *Monumenta Germaniae pedagogika.* Poza Niemcami historia wychowania kształtowała się w XIX wieku we Francji, Włoszech, Austrii, Hiszpanii i Czechach. W Polsce pierwsze prace z historii wy-

chowania pochodzą także w końca XVIII wieku i dotyczyły dziejów → Akademii Krakowskiej. W XIX wieku zainteresowania dziejami praktyki pedagogicznej na gruncie polskim rozwijały się we wszystkich zaborach. W 1842 r. pierwszą syntezę powszechnych dziejów wychowania pt. → *Chowanna* przygotował Bolesław → Trentowski. W latach 1849-1852 r. wyszło czterotomowe dzieło Józefa Łukaszewicza pt. *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim.* Znacznie lepsze warunki do badań naukowych, w tym także nad dziejami wychowania, były w zaborze austriackim, gdzie w 1876 r. z inicjatywy Józefa Szujskiego powołano Komisję do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. Komisja współpracowała z uniwersytetami w Krakowie i Wilnie. Przed I wojną światową rozpoczęli, a po jej zakończeniu kontynuowali, historycy dziejów wychowania: Stanisław → Kot, Helena → Orsza-Radlińska, Stanisław Łempicki, J. Lewicki i Z. Kukulski.

W 1919 r. → Ministerstwo WRiOP powołało Komisję do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce, która swoje prace prowadziła do 1929 r. Potem jej zamierzenia kontynuowały dwie inne komisje, usytuowane w Krakowie – Komisja Historyczna Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego oraz Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa przy → Polskiej Akademii Umiejętności. Efektem ich prac było wydanie kilka tomów prac monograficznych dotyczących dziejów oświaty. Jednocześnie w ówczesnych ośrodkach akademickich powstawały katedry historyczno-oświatowe: w Poznaniu (A. Danysz), Wilnie (L. Janowski) i we Lwowie (S. Łempicki). W drugim dziesięcioleciu niepodległej Polski ukształtowały się trzy ośrodki badań na dziejami oświaty w Polsce: Kraków, Lwów i Warszawa. Pierwszeństwo uzyskała jednak Katedra Historii Kultury → Uniwersytetu Jagiellońskiego, kierowana w latach 1920-1933 przez prof. Stanisława → Kota, gdzie występowali także: S. Bednarski, W. Bobkowska, J. Hulewicz, H. Barycz i inni. Na → Uniwersytecie Lwowskim poza S. Łempickim swoją aktywnością badawczą i pisarską wyróżniali się: Łukasz → Kurdybacha i J. Dobrzyński. W ośrodku warszawskim badania naukowe nad dziejami oświaty organizowała Helena → Radlińska. Poza wymienionymi ośrodkami naukowymi studia nad dziejami wychowania podejmowały także: → Katolicki Uniwersytet Lubelski (Z. Kukulski), Uniwersytet w Poznaniu (S. Tync), → Uniwersytet Wileński (L. Janowski, T. Turkowski). Prężnie rozwijająca się historia wychowania w dwudziestoleciu międzywojennym, została przerwana wraz z wybuchem II wojny światowej. Naukowcy w większości stracili swoje warsztaty naukowe, a szereg zasobów archiwalnych dotyczących dziejów oświaty zostało zniszczonych. Zniszczeń materialnych dopełniły straty ludzkie; wielu uczonych i badawczy poniosło śmierć ze strony okupantów: hitlerowskiego i bolszewickiego.

Po zakończeniu wojny prace badawcze i popularyzatorskie nad dziejami wychowania wznowił ośrodek krakowski, gdzie z inicjatywy Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania → Związku Nauczycielstwa Polskiego powołano czasopismo naukowe pt. → „Przegląd Historyczno-Oświatowy", do 1947 r. redagowany przez Jana Hulewicza. Pracę wznowiła także krakowska Komisja do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa przy → Polskiej Akademii Umiejętności. Na Uniwersytecie Jagiellońskim po wojnie czołowe miejsce wśród organizatorów i badaczy historii wychowania zajęli profesorowie Jan Hulewicz i Henryk Barycz. W latach 1947-1948 wyszło pięć tomów *Z dziejów oświaty* redagowanych przez J. Hulewicza. Do środowiska krakowskiego szybko dołączyły: Warszawa. Poznań, Lublin, Wrocław, a następnie Łódź i Toruń. W 1948 r. także środowisko historyków oświaty dotknięte zostało pierwszymi represjami ideologicznymi ze strony władz komunistycznych. W tym roku zamknięto → „Przegląd Historyczno-Oświatowy", a niektórych historyków (np. Bogdana → Nawroczyńskiego, Helenę Radlińską, Ludwika Chmaja) usunięto z katedr uniwersyteckich. Dopiero odwilż październikowa 1956 r. przyniosła ponowne ożywienie badań na dziejami oświaty i wychowania jednak w zmienionych już warunkach organizacyjnych. W 1951 r. w miejsce → Polskiej Akademii Umiejętności i → Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, pod auspicjami PZPR, powstała → Polska Akademia Nauk (PAN). W 1953 r. w ramach PAN powstała Pracownia Dziejów Oświaty Polskiej, w latach 1953-1968 kierowana przez Łukasza → Kurdybachę, a następnie – Józefa → Miąso.

W ciągu dziesięcioleci przeszła ona kilka ważnych zmian, poprzez utworzenie Zakładu, aż do → Instytutu Historii Nauki (od 1994 r.) Pod egidą PAN wychodziły liczne periodyki i serie wydawnicze, m. in.: „Rozprawy z Dziejów Oświaty", „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki". W 1957 r. pod redakcją Ryszarda → Wroczyńskiego wznowiono wydawanie „Przeglądu Historyczno-Oświatowego", gdzie publikowano m. in. wartościową bibliografię historii wychowania.

Podstawą do badań nad dziejami oświaty i wychowania są teksty źródłowe. Pomnikowe znaczenie posiadają *Źródła do historii wychowania. Wybór*, cz. 1: *od starożytnej Grecji do końca w. XVII;* t. 2: *od początku wieku XVIII do w. XX*, wydane Nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane 1929-1930. Tom pierwszy wzbogacony o 62 unikalne ryciny, zaś do tomu drugiego dołączono *Album ilustracji do dziejów wychowania*, zawierający 87 często także unikalnych ilustracji i rycin; całość wybrał i objaśnił Stanisław → Kot. Nadto nakładem Książnicy Polskiej w Lublinie w 1931 r. ukazały się *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807-1812,* które zebrał i wstępem poprzedził Zygmunt Kukulski. W okresie powojennym wydano trzy serie tekstów źródłowych. W 1962 r. ukazały się dwie części *Wyboru tekstów źródłowych do historii wychowania,* cz. 1: *Historia szkolnictwa, dla klasy III liceum pedagogicznego,* wyboru dokonali Jadwiga Walczyna i Stefan Wołoszyn. Następnie Stefan → Wołoszyn przygotował *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. 1: *Od wychowania pierwotnego do końca XVIII stulecia;* t. 2: *Pedagogika i szkolnictwo w XIX wieku*, t. 3: *Pedagogika i szkolnictwo w XX stuleciu,* (Warszawa 1965-1966, wyd. rozszerzone – Kielce 1995-1998), drugie – *Teksty źródłowe do historii wychowania,* cz. 1-8 (Kielce 1993-1994) pod redakcją Stefana Możdżenia.

Historia wychowania jako przedmiot nauczania występowała w → zakładach kształcenia nauczycieli. W związku z tym począwszy od drugiej połowy XIX wieku powstawały podręczniki do tego przedmiotu, a ich autorami byli głównie dyrektorzy i nauczyciele ówczesnych → seminariów nauczycielskich. Pierwszy polski podręcznik do historii wychowania Antoniego Łuczkiewicza pt. *Szkolnictwo na podstawie historycznego rozwoju i zasad wychowania podług planu przepisanego dla seminariów nauczycielskich* ukazał się we Lwowie w 1872 r. Kolejny Władysława Seredyńskiego pt. *Rys historyczny dziejów wychowania w biografiach i szkicach ze szczególnym uwzględnieniem szkoły ludowej w Austrii i w Polsce dla użytku seminariów nauczycielskich* wyszedł w Tarnowie w 1891 r. Z kolei w 1901 r. w Drohobyczu ukazała się *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich* Franciszka Majchrowicza. Pomnikowe znaczenie posiada dwutomowy podręcznik Stanisława → Kota pt. *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*, opublikowany w Krakowie w 1924 r., wydanie drugie: t. 1-2 – Lwów 1934, wznowiony dopiero w Warszawie w 1995 r. w Wydawnictwie Akademickim „Żak". Jednocześnie w okresie międzywojennym S. Kot przygotował skróconą wersję tego podręcznika pt. *Dzieje wychowania. Podręcznik dla seminariów nauczycielskich* (Warszawa 1926, wyd. 2 – 1928, wyd. 3 – 1931), wydaną nakładem Wydawnictwa Gebethnera i Wolffa. Jego zaletą jest potwierdzenie koncepcji autora, iż historia wychowania jest integralną częścią szeroko pojmowanych dziejów kultury. W 1938 r. ukazała się książka Bogdana → Nawroczyńskiego pt. *Polska myśl pedagogiczna.* Po wojnie pionierem przygotowania podręczników do h. w. okazał się Stefan → Wołoszyn. Pierwszym podręcznikiem była *Historia wychowania,* cz. I: *Historia szkolnictwa. Dla kl. II liceum pedagogicznego* (Warszawa 1962, wyd. 2 – Warszawa 1967). Następnie S. Wołoszyn przygotował podręcznik zarówno do liceów pedagogicznych jak też → studiów nauczycielskich pt. *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie* (Warszawa 1964), obejmujący jednak okres do końca XIX wieku. W latach 1965-1967 ukazała się obszerna dwutomowa *Historia wychowania* pod redakcją Łukasza → Kurdybachy. Nadto w 1967 r. Ł. Kurdybacha nakładem „Naszej Księgarni" wydał *Tysiąclecie polskiej oświaty.* W następnych latach pojawiły się kolejne podręczniki akademickie z historii wychowania: Wandy Bobrowskiej-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego* (1978), Ryszarda Wroczyńskiego, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu* (1979), dwutomowa *Historia wycho-*

wania – wiek XX, pod redakcją Józefa → Miąso (1980); Ryszarda → Wroczyńskiego, *Dzieje oświaty polskiej,* t. 1: *do roku 1795* (1983), t. 2: 1795-1945 (1987), wyd. 2 – 1996; Józefa Krasuskiego, *Historia wychowania* (1985); Stefana Możdżenia, *Zarys historii wychowania,* cz. 1-3 (1994-1995); Jana Hellwiga, *Historia wychowania* (1994); Teresy Hejnickiej-Bezwińskiej, *Zarys historii wychowania (1944-1989*). *Oświata i pedagogika pomiędzy dwoma kryzysami* (1996), Kamili Mrozowskiej, *Zarys dziejów wychowania w Polsce od XI do XX wieku* (1998); Władysławy Szulakiewicz, *Historia wychowania w Polsce 1918-1939* (2000); Kaliny Bartnickiej i Ireny Szybiak, *Zarys historii wychowania* (2001), Stanisława Litaka, *Historia wychowania,* t. 1: *Do rewolucji francuskiej* (2004), Jana Drausa i Ryszarda Terleckiego, *Historia wychowania*, t. 2: *Wiek XIX i XX* (2006), Mirosława Krajewskiego, *Historia wychowania i myśli pedagogicznej*. *Zarys wykładu* (2006), Mariana Pawlaka, *Zarys dziejów oświaty* (2007) i inne. Ważne miejsce w historiografii historii wychowania zajmują słowniki biograficzne i biobliograficzne, w tym m. in. Wincentego Okonia *Wizerunki sławnych pedagogów polskich* (1993, wyd. 2 – 2000), *Historia wychowania. Słownik biograficzny,* pod red. Andrzeja Gąsiorowskiego (1994, wyd. 2 – 2002); *Słownik pedagogów polskich,* wydany w 1998 r. pod redakcją Wandy Bobrowskiej-Nowak i Danuty Dryndy; *Słownik biograficzny historii myśli pedagogicznej* Wiesławy Korzeniowskiej z 2006 r. oraz obszerny *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania* pod redakcją Andrzeja Meissnera i Władysławy Szulakiewicz, który przygotowało Towarzystwo Historii Edukacji. Myśl pedagogiczna, w przeciwieństwie do historii wychowania, nie posiada w Polsce ani zinstytucjonalizowanej struktury, ani też wydzielonych instytutów czy nawet katedr na uniwersytetach. (EP/II/223-229, S. Majewski, 264-267, B. Łuczyńska, III/459, S. Sztobryn, IV/477-480, A. Meissner; KWH/passim)

Hoffmanowa Klementyna z Tańskich (1798-1845), pisarka i pedagog, reformatorka wychowania dziewcząt w duchu narodowym. W 1824 r. założyła i prowadziła do 1828 r. pierwsze polskie pismo dla dzieci pt. „Rozrywki dla Dzieci", gdzie zamieściła m. in. własne obyczajowe powieści historyczne: *Listy Elżbiety Rzeczyckiej* i *Dziennik Franciszki Krasińskiej*. W założonym w 1826 r. → Instytucie Rządowym Wychowania Płci Żeńskiej realizowała kurs moralności dla kobiet. Prowadziła także zajęcia we wzorowej warszawskiej pensji Zuzanny Wilczyńskiej, która została połączona z Instytutem jako szkoła ćwiczeń. Od 1827 r. była wizytatorską wszystkich zakładów naukowych żeńskich w Warszawie. W → kształceniu dziewcząt dużą uwagę przywiązywała do kształcenia → talentów. W czasie powstania listopadowego (1830-1831) organizowała sanitarną ochotniczą służbę kobiet. W 1849 r. napisała książkę pt. *O powinnościach kobiet,* wcześniej natomiast zbeletryzowany traktat pedagogiczny *Pamiątka po dobrej matce* (1819) oraz *Amelia matką* (1822-1824), *Biografie znakomitych Polek i Polaków* (1833) i inne. (E/XI/395; DOP/II/73-74; EPG/VI/180; EPWN/301)

Horacy (65-8 p.n.e.), jeden z największych liryków rzymskich, zwolennik kształcenia umysłowego i „szlachetnych porywów serca". Znany jest przede wszystkim dzięki *Satyrom*, *Pieśniom* oraz *Listom.* Już za życia *Pieśni* H. stały się lekturami w szkołach rzymskich. W całej → starożytności w dziedzinie liryki nie miał wielu następców. *Listy* H. poświęcone są głównie problemom etycznym. Krytykował ludzi, dla których najważniejszym celem jest zdobycie majątku i „wygód ciała". O nich w *Listach* pisał: „*Virtus post nummos*" (*Najpierw pieniądze, później cnota*), (SS/180) oraz *Quanto plura parasti, tanto plura cupis* (*Im więcej zyskałeś, tym więcej pragniesz*), (SS/181). Także w *Listach* spotykamy jego słynne → *Sapere aude* (*Ośmiel się być mądrym*), (SS/180). Hasło to w Polsce zostało spopularyzowane dzięki napisowi, który umieszczony został na medalu wybitemu na polecenie króla Stanisława Augusta dla Stanisława → Konarskiego. Był zwolennikiem życia aktywnego i pracowitego. Idąc za Arystofanesem, gloryfikował zasadę: „*Stenua inertia*" (*Pracowita bezczynność*), (SS/181) oraz „*Nil sine magno vita lahore dedit mortalibus*" (*Życie nie dało niczego śmiertelnym bez wielkiej pracy*), (SS/184). Człowieka chciał widzieć skromnym, a nie pysznym i wyniosłym, stąd mówił: „*Sublimi feriam sidera vertice*" (*Wyniosła głową aż do gwiazd sięgnę*) oraz „*Caelum ipsum petimus*

stultitia" (*Głupotą sięgamy do samego nieba*), (SS/182). Z jego twórczości pochodzi także słynne zawołanie, przywoływane w momentach podkreślenia zasług osób odchodzących na drugi brzeg życia: „*Non omnis moriar*" (*Nie wszystek umrę),* (SS/183). Jego twórczość mniej popularna w starożytności, w okresie → Odrodzenia odzyskała cały blask. Była inspiracją głównie dla Jana Kochanowskiego, a w okresie baroku dla M. K. Sarbiewskiego. Wraz ze *Sztuką poetycką* wywarła duży wpływ na poezję europejską XX stulecia. Szereg myśli z jego twórczości przenika do czasów współczesnych, jak np. pochodzące z utworu *O sztuce poetyckiej* (wiersz 148) zawołanie: „*In medias res*" (*Przystąpienie od razu do rzeczy, do sprawy*), (E/XII/48). (BP/XVI/313-315; E/XI/460, A. Wójcik, XII/48; EPWN/303; KDE/13; KP/517; SS/180-184)

hospitacja (od łac. *hospitans* – goszczący, *hospitalis* – zapraszający w gościnę, *hospitalitas* – gościna, gościnność), **I.** Obserwacja lekcji przez kandydatów do zawodu nauczycielskiego. **II.** Obserwacja lekcji przez osobę uprawnioną do oceny pracy nauczyciela (wychowawcy). W tak rozumianej h. M. Grzywna wyróżniła następujące: h. tradycyjna (kontrola i ocena lekcji lub zajęć); h. tematyczna (obserwacja, która ma prowadzić do opracowania jednego tematu); h. problemowa (hospitujący we współpracy z hospitowanym nauczycielem poszukują rozwiązania jakiegoś problemu (zagadnienia). (EP/II/258, M. Grzywna; EPWN/305; SE/485; OSP/140; SŁP/II/734; SWO/308)

hospitant (od łac. *hospes* – gość, przybysz, obcy, wędrowiec), w dawnej → szkole, bądź uczelni osoba uczęszczająca do niej jako gość, bądź przydzielona do obserwacji (→ hospitacji) zajęć. W tym samym charakterze do uczelni lub szkoły mógł być przydzielony nauczyciel. Określenia „hospitant" używano jako zamiennika dla określenia „słuchacz nadzwyczajny", bądź „słuchacz wolny". W niektórych → seminariach uniwersyteckich hospitantem był słuchacz, który nie osiągnął jeszcze statusu członka seminarium, w związku niewykonaniem określonych prac. (EPK/I/167; SŁP/II/732-733)

HTLM (ang. *Hyper Text Mark Up Language*), hipertekstowy język opisu dokumentów, używany do tworzenia dokumentów używanych przez → WWW. Polecenia tekstowe pozwalają na realizację tzw. linków (odsyłaczy), wyświetlanie różnych fontów, grafiki itp. Obowiązującym standardem jest HTML 4. (http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl; SPS/236)

HTTP (ang. *Hyper Text Transfer Protocol*), jeden z protokołów internetowych, używany do transferu stron → WWW. (http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl)

Hulewicz Jan (1907-1980), historyk wychowania. Od 1946 r. redagował „Bibliotekę Narodową", wydawaną przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Zajmował się dziejami szkolnictwa w Polsce w wieku XVIII i XIX, a także z w okresie międzywojennym. Opracował pisma Hugona → Kołłątaja i Jana → Śniadeckiego. Ważne prace H.: *Udział Galicji w walce o szkołę polską* (1934), *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w wieku XIX* (1939), *Straty kultury polskiej 1939-1944* (współautor, 1945), *Jan Śniadecki jako organizator nauki* (1956), *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873-1918. Zarys dziejów* (1958). Razem ze Stanisławem → Kotem przygotował do druku *Dzieje kultury polskiej* Aleksandra Brücknera (1946). (E/XI/502; OSP/140; SBPHW/300-308, A. Szczerba)

humanistyczne wykształcenie (od łac. *homo* – człowiek, *humanus* – ludzki), formuła wykształcenia nowożytnego o charakterze językowo-literacko-historycznym. W węższym znaczeniu oznacza wykształcenie oparte na językach i literaturze starożytnej. Przeciwieństwem wykształcenia humanistycznego jest np. wykształcenie matematyczno-przyrodnicze. (EPK/I/168; SŁP/II/719, 737-738)

humanizm (od łac. *humanus* – ludzki, człowieczy, odnoszący się do człowieka; *humanitas* – natura ludzka, człowieczeństwo), prąd umysłowy i kulturowy w okresie → Odrodzenia (Renesansu), zwrócony ku światu starożytnemu, oznaczał także określony typ kształcenia klasycznego (języki klasyczne: greka, → łacina oraz poezja i wymowa). Wartości te podnosili

niemal wszyscy twórcy epoki. Francuski pisarz Pierre Charon (1541-1603), określił je najdobitniej: „*Prawdziwa wiedza i prawdziwa nauka człowieka – to człowiek*", (KBP/120). Termin h. został jednak wprowadzony do użycia w wieku XIX przez historyków zajmujących się przełomem średniowiecza i renesansu. Po raz pierwszy użył go niemiecki pedagog Friedrich Immanuel Niethammer w 1808 r. w pracy *Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie unserer Zeit,* gdzie h. przeciwstawił filantropii. Jako prąd kulturalny i umysłowy w centrum uwagi stawiał człowieka, jego sprawy i potrzeby. Myślą przewodnią h. było stwierdzenie rzymskiego komediopisarza Terencjusza (ok. 190-ok. 159 p.n.e.): „*Homo sum: humani nil a me alienum puto*" (*Człowiekiem jestem i nic co ludzkie nie jest mi obce*), (SS/410; WKZM/341). F. Kierski w 1923 r. pisał, iż „*znajomość języków starożytnych uważana jest za alfę i omegę wiedzy ludzkiej*", (EPK/I/169).

W istocie h. był prądem ograniczonym społecznie do stosunkowo wąskiego kręgu osób, dworów książęcych i rodzącego się mieszczaństwa. Reprezentantami tego kierunku byli m. in.: Dante Alighieri (1265-1321), Michał de → Montaigne (1533-1592), Jan Ludwik → Vives (1492-1540) i inni. Polskimi humanistami epoki h. byli m. in.: Sebastian → Petrycy, Andrzej Frycz → Modrzewski, Jan Kochanowski, Mikołaj Rej i inni. Mikołaj Kopernik łączył idee h. ze stworzoną przez siebie koncepcją heliocentryzmu (Słońce jest środkiem układu planetarnego). Termin humanista w gwarze XV-XVI-wiecznej oznaczał natomiast wykładowców studiów humanistycznych (*studia humanitatis*).

Współcześnie ważne miejsce w realizacji h. zajmują nauki humanistyczne oraz wykształcenie (przygotowanie) humanistyczne, prowadzone przez → gimnazja i → licea. Papież → Jan Paweł II w przesłaniu do uczestników Europejskiego Kongresu Naukowego nt. „Ku konstytucji europejskiej" w Watykanie w dniu 20 czerwca 2002 r., powiedział: „*Nowy porządek prawny, aby rzeczywiście służył pomnażaniu autentycznego dobra wspólnego, musi uznawać i chronić te wartości, które stanowią najcenniejsze dziedzictwo humanizmu europejskiego. To on właśnie zagwarantował i wciąż gwarantuje Europie szczególne miejsce w dziejach cywilizacji. Wartości te stanowią najbardziej charakterystyczny dorobek intelektualny i duchowy, który ukształtował tożsamość europejską na przestrzeni wieków, i należą do skarbca kultury tego kontynentu, (...) dotyczą one: godności osoby; świętości życia ludzkiego; centralnej roli rodziny opartej na małżeństwie; wagi wykształcenia; wolności myśli, słowa oraz głoszenia własnych poglądów i wyznawania religii; ochrony prawnej jednostek i grup; współpracy wszystkich na rzecz wspólnego dobra; pracy pojmowanej jako dobro osobiste i społeczne; władzy politycznej pojmowanej jako służba, podporządkowanej prawu i rozumowi, a „ograniczonej" przez prawa osoby i narodów. W szczególności konieczne będą uznanie i ochrona w każdej sytuacji godności osoby ludzkiej i prawa do wolności religijnej, pojmowanego w trzech aspektach: indywidualnym, zbiorowym i instytucjonalnym. Oprócz tego należy przyjąć zasadę pomocniczości w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym oraz wizję stosunków społecznych i wspólnotowych opartą na autentycznej kulturze i etyce solidarności*", (KBP/118-119). Współcześnie humanista to znawca kultury antycznej oraz nauk humanistycznych. (BP/XVI/399-409; E/XI/506-507; EFW/108-1110, S.K.; EPK/I/168-170;EPWN/307; KHW/317; KBP/118-119; KSWO/218; PPA/I/104-106, S. Wołoszyn; OSP/141; SŁP/II/737-738; SWO/309)

Humboldt Wilhelm Karl von (1767-1835), niemiecki filozof, dyplomata i reformator szkolnictwa pruskiego. We wczesnych rozprawach politycznych głosił tezę, że jedynym zadaniem państwa powinno być zabezpieczenie wolności obywateli. W 1809 r. został pruskim ministrem oświaty i zreformował szkolnictwo na poziomie podstawowym, m.in. poprzez podniesienie standardów → kształcenia nauczycieli i wprowadzenie świadectw uprawniających do wykonywania zawodu. Jego zasługą było zapewnienie Prusom czołowej pozycji o oświacie w ówczesnej Europie. Wielkie znaczenie przywiązywał do języka, bowiem w nim przejawia się światopogląd każdego narodu, dlatego największe wartości kształcące, jego zdaniem, posiada studium języka, jako że język wyraża stan kultury każdego społeczeństwa. Podstawą zreformowanej szkoły średniej (→ gimnazjum) uczynił właśnie studium języka greckiego i → łaciny. Twierdził, że neohumanizm

swoje ideały czerpał z kultury greckiej. „*Grecy* – pisał H. – *posiedli wszystkie właściwości ogólnoludzkie w większym stopniu niż jakikolwiek inny naród*", (cyt. za: DTHW/42). Jako zwolennik opieki państwa nad szkolnictwem utworzył fundusz narodowy, który zapewnił finansowanie szkolnictwa niezależnie od sytuacji politycznej i społecznej. Osobowość ucznia – zdaniem H. – uwzględniająca potrzeby i zainteresowania, powinna być kształtowana w oparciu o dobra kultury. Kultura i języki antyczne znalazły także ważne miejsce w uniwersytetach niemieckich. Przez to w krótkim czasie Prusy zajęły czołową pozycję w XIX-wiecznej oświacie. W znacznym stopniu przyczynił się do stworzenia w 1810 r. Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma (obecnie Uniwersytet Humboldta, → Uniwersytet Berliński). Był autorem nowego modelu uniwersytetu charakteryzującego się jednością nauczania i badań naukowych. Opowiadał się za wolnością badań i → autonomią nauczycieli akademickich, którzy mieli wypełniać przede wszystkim zadania przewodników w samodzielnym poszukiwaniu wiedzy przez studentów. W ramach realizowanych przez nowoczesny → uniwersytet poszczególnych dyscyplin proponował powoływanie → katedr w celu prowadzenia określonych specjalizacji.

W języku polskim ukazały się jego prace: w 2001 r. nakładem KUL *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości* oraz nakładem Wydawnictwa Naukowego PWN w 2002 r. pt. *O myśli i mowie*. *Wybór pism z teorii poznania*, *filozofii dziejów i filozofii języka* (wybór E. M. Kowalska). (BP/XVI/413; DTHW/22, 42; E/XI/507-508, tu jednak data założenia UB – 1809, choć na str. 313 jest właściwa; EP/II/273-274, E. Dąbrowa, S. Jaranowska, VI/239, R. Nowakowska-Siuta; EPWN/307; http://alpha.bn.org.pl; KHW/130-131; OSF/157, C.C.; OSP/141)

I

Ibrahim Ibn Jakub (właśc. Abraham bem Jakub z Tortosy), (ok. 912/913-zm.?), hiszpański Żyd, kupiec i podróżnik. Jego opis z podróży do środkowej Europy w latach 965-971 zawiera m. in. wiadomości z Polski – kraju Mieszka I. Zachowały się one w *Księdze dróg i królestw Al-Bakriego* z 1068 r., w wydaniu polskim jako *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bakriego*, (w:) *Pomniki dziejowe Polski* (t. 1: 1946). (BP/XVII/29-30, tu data podróży do krajów Wschodu – 965-966; E/XI/560; EPWN/ 310; KDE/18; LHW/71)

ideologizacja edukacji (w Polsce), proces podporządkowania szkolnictwa celom politycznym partii komunistycznej w latach 1947-1989. Po sfałszowanych wyborach do Sejmu w dniu 19 stycznia 1947 r. władze PPR przystąpiły do podporządkowania szkolnictwa jej celom politycznym. W dniu 10 marca 1947 r. powołano Wydział Oświaty i Nauki na czele ze Stanisławem Żółkiewskim, zaś w kwietniu władze partyjne podjęły uchwałę o tzw. ofensywie ideologicznej, która zmierzała m. in. do: faktycznego podporządkowania szkoły Polskiej Partii Robotniczej, tj. tzw. podstawowej organizacji partyjnej, zmian w treściach nauczania poszczególnych przedmiotów, rewizji nowo wydanych → podręczników szkolnych, wymiany kadr w administracji szkolnej, organizacji kursów politycznych dla przeglądu kadr, podniesienia rangi przedmiotu szkolnego pn. *Nauka o Polsce i świecie współczesnym*, wprowadzenia delegatów społecznych do komisji przeprowadzających → matury, wprowadzenia do szkół komunistycznych organizacji młodzieżowych (ZMW, ZMD, OMTUR), ograniczenia autonomii szkół wyższych itp.
Powołana w 1948 r. Rada Główna ds. Nauki i Szkolnictwa Wyższego doprowadziła do usunięcia z uczelni wybitnych uczonych (M. → Ossowska, B. → Nawroczyński, W. Tatarkiewicz, T. Kotarbiński i inni). Kilkakrotnie dokonywano przeglądu wykazu lektur szkolnych i książek w bibliotekach. Usunięto m. in. książki S. Wyspiańskiego, W. → Okonia (*Hasła szkoły twórczej*), J. → Pietera (*Psychologia jako nauka)* i innych, a czytelnictwo poddano kontroli nauczycieli poprzez wprowadzenie tzw. dzienniczków lektur. W treściach nauczania pomijano wiele ważnych zagadnień z historii Polski, m. in. wojnę polsko-radziecką 1920 r., układ Ribentropp-Mołotow, agresję sowiecką na Polskę w dniu 17 września 1939 r., działania polskiego rządu na emigracji, zbrodnię katyńską, deportacje ludności polskiej na Wschód, powstanie warszawskie, uwypuklając jednocześnie sylwetki działaczy komunistycznych (J. Marchlewski, F. Dzierżyński) oraz lewicowy ruch oporu. Z tradycji szkolnej usunięto śpiew patriotycznych pieśni (np. → *Czerwone maki*) oraz tradycyjne obrzędy, np. opłatek, a Święto św. Mikołaja (→ Mikołajki), zastąpiono „obrzędem" Dziadka Mroza. Począwszy od 1950 r. prowadzono z różnych nasileniem akcję → dekrucyfikacji szkół. W proces ideologizacji szkół wprzęgnięto nauczycieli, którzy zmuszani byli do szerzenia propagandy komunistycznej poprzez m. in. pogadanki i plakaty krytykujące kułaków (bogatszych chłopów), → bikiniarzy, bumelantów i innych, np. ze względu na przynależność do Armii Krajowej, posiadanie w rodzinie księdza czy krewnego mieszkającego na Zachodzie, pozbawiano możliwości wykonywania zawodu, czy też wyjazdu za granicę. Począwszy od 1949 r. nauczyciele zobowiązani byli do dokształcania w zakresie *Pedagogiki* Ivana Kairowa i *Historii Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), (WKPb).*
Szkoła objęta została różnymi formami tzw. socjalistycznego współzawodnictwa pracy, organizowanego z okazji świąt 1 maja, rocznicy rewolucji październikowej itp.
Począwszy od 1949 r. na terenie szkół i uczelni działał Związek Młodzieży Polskiej wzorowany na radzieckim komsomole. Od 1950 r. → harcerstwo podporządkowano ZMP, zniewalając go ideologicznie i pozbawiając przez lata budowanej tradycji: odrzucono krzyż, lilijkę i wielokolo-

rowe chusty harcerskie, stopnie i śpiew harcerski. Na bazie harcerstwa tworzono czerwone harcerstwo, wzorowane na radzieckim komsomole. Od 1952 r. wydziale harcerskim ZMP pracował m. in. Jacek Kuroń, który w 1954 r. założył „Krąg Walterowcy", od pseudonimu Karola Świerczewskiego („Walter"). Na uczelniach wyższych zlikwidowano Związek Akademickiej Młodzieży, zastępując go ZMP oraz dodatkowo utworzonym Związkiem Studentów Polskich. Od 1950 r. wprowadzono na wszystkich kierunkach studiów obowiązkowe zajęcia z marksizmu-leninizmu i lektorat z języka rosyjskiego, a od 1952 r. dodatkowo ekonomię polityczną i historię ZSRR.
Po odbytym w 1951 r. I Kongresie Kultury Polskiej zawieszono → Polską Akademię Umiejętności, powołując w to miejsce → Polską Akademię Nauk. Na uniwersytetach zlikwidowano katedry pedagogiki, tworząc w 1954 r. Katedrę Pedagogiki przy Instytucie Nauk Społecznych KC PZPR. → *Ustawa z 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym* jeszcze w większym stopniu podporządkowała uczelnie wyższe PZPR. Po XX Zjeździe KPZR w 1956 r. nastąpiła pewna odwilż polityczna, m. in. przywrócono autonomię wyższych uczelni i → naukę religii w szkołach, rozwiązano ZMP, zniesiono prohibity w bibliotekach. Odwilż popaździernikowa trwała jednak krótko. W maju 1958 r. nastąpiła nowa ofensywa ideologiczna PZPR: naukę religii ograniczono do jednej godziny w tygodniu, zlikwidowano szereg → seminariów duchownych, a po 1961 r. religię ponownie usunięto ze szkół. Upartyjnienie szkolnictwa wyższego trwało także przez tzw. dekadę gierkowską (1970-1980). Przy Ministerstwie Oświaty utworzono Centralną Komisję Kwalifikacyjną, która zatwierdzała wnioski o stopnie i tytuły naukowe. W latach 70-tych XX wieku w Polsce Ludowej krążył nawet następujący dowcip: „*Towarzyszu rektorze, na którym to ja jestem roku? Na trzecim? Oj, słabo się staracie*", (SS/544). (EP/III/792-797, S. Możdżeń)

igrzyska olimpijskie (od gr. *Olýmpiás, Olýmpiádos, Olýmpia*), **I.** Organizowane (według przeliczeń nowożytnych) od 776 r. p.n.e. w Olimpii u stóp wzgórza tytana Kronosa, w gaju Altis na Peloponezie w cyklu czteroletnim zawody sportowe, tzw. *agony* dla uczczenia boga Zeusa. Według mitologii inicjatorem ich zorganizowania był Herakles Idajski. W czasie ich odbywania ogłaszania tzw. „pokój boży". Częstotliwość ich odbywania stała się podstawą ówczesnej rachuby czasu, zniesionej dopiero w 394 r. przez cesarza Teodozjusza I Wielkiego. Wtedy odbyły się ostatnie i. o. ery antycznej, a ich likwidacja wynikała z antypogańskiego ustawodawstwa cesarza rzymskiego, bowiem igrzyskom od zarania towarzyszyło składanie ofiar ku czci Zeusa.
Od 582 r. w Delfach odbywały się także co cztery lata igrzyska dla uczczenia Apollina nad Pytonem, stąd ich nazwa: igrzyska pytyjskie. Miały one charakter festiwalu kultury a podstawą były śpiewy greckich hymnów liturgicznych. Towarzyszyły im zawody atletyczne i wyścigi konne. **II.** Reaktywowane w 1896 r. w Atenach z inicjatywy francuskiego pedagoga, barona Pierre de Coubertin (1863-1937) jako międzynarodowe zawody sportowe. W ich otwarciu wzięło udział ponad 60 tys. osób. Wzorowane na starożytnej tradycji, odbywają się co cztery lata zgodnie z założeniami Karty Olimpijskiej, z dwiema przerwami wojennymi (w okresie I i II wojny światowej). Organizacja igrzysk przyznawana jest przez Międzynarodowy Komitet Olimpijski (MKOL), powołany w 1894 r. w czasie I Kongresu Olimpijskiego. P. de Coubertin był twórcą pojęcia „olimpizm" jako swoistego rodzaju ducha, w latach 1896-1937 przewodniczył on Międzynarodowemu Komitetowi Igrzysk Olimpijskich. Hasło to później zostało rozwinięte przez N. Nissitisa (1984) jako ogólny charakter sportu, będący środkiem „*edukacji pełnego człowieka i obywatela świata*", (EP/III/831, J. Nowiocień). XIX. nowożytne igrzyska olimpijskie rozpoczęły się w dniu 8 sierpnia 2008 r. w Pekinie. Od 1924 r., oprócz igrzysk letnich, organizowane są olimpiady zimowe. Zarówno i. o. ery antycznej jak i nowożytnej zawierały w sobie znaczne elementy wychowawcze, w tym przede wszystkim → hartowanie ducha. (BP/XVII/64-85, R. Falewicz; E/XII/9-10; EP/II/277-278, Z. Żukowska; EPWN/149, 413; SHP/363; SMTK/441, 874; SS/492; SWO/542-543)

immatrykulacja (od łac. *in matrem* – do matki, *matrix* – urzędowa lista osób, *matricula* – zdrobnienie od *matrix* – wykaz, spis urzędowy; *immatriculare* – wciągnąć do spisu), pojęcie to należy wywieźć z łacińskiego określenia „*matri-*

cula" – uroczysty zapis osób zakładających jakieś zgromadzenie. Wpisanie na listę studentów wyższej uczelni, „*z czem idzie w parze nadanie danej osobie obywatelstwa akademickiego wraz z przywiązanemi doń prawami i obowiązkami*", (EPK/I/172). Pierwsze i. prowadzone były już na najstarszym w Europie → Uniwersytecie Bolońskim. Pierwsza *matricula* → Akademii Krakowskiej odbyła się w 1400 r. Uroczystość przyjęcia w poczet → studentów, poprzedzona złożeniem ślubowania, odbywał się w czasie → inauguracji → roku akademickiego w uczelni. (E/XII/36; EP/II/285, T. Bauman; EPK/I/172, tu jednak imatrykulacja; KHW/ 317; KSWO/224; OSP/144; SE/320; SŁP/III/453-454; SWO/319)

imprimatur (od łac. *imprimis* – w pierwszym rzędzie, przede wszystkim, szczególnie, dosł. – „niech będzie odbite"), wolno drukować, według prawa kanonicznego pozwolenie władzy kościelnej na druk → *Biblii* i jej komentarzy, książek teologicznych oraz wszystkich innych, które muszą pozostawać w zgodzie z prawdami wiary. Podmiotem kompetentnym do wydawania „*imprimatur*" jest biskup. Zakonnicy, którzy chcą wydawać napisane lub zredagowane przez siebie książki, muszą zabiegać o dodatkowe „*imprimatur*", tj. „*imprimatur potest*". I. musi być poprzedzone pozytywnym orzeczeniem cenzora (→ *nihil obstat* – nic nie stoi na przeszkodzie). I. wskazuje, że w publikacji nie dopatrzono się niczego obraźliwego dla wiary i moralności. (ABC/90; BP/XVII/125; E/XII/47; EPG/VI/267; SŁP/III/66; SPH/452, tu jednak także „wyrażenie zgody przez autora lub wydawcę na druk książki", co jednak nie odpowiada praktyce.)

inauguracja (od łac. *inauguratio* – poświęcenie, początek, rozpoczęcie, wstęp), uroczyste rozpoczęcie → roku akademickiego na → uniwersytecie lub w innej szkole wyższej, rzadziej w szkole podstawowej lub ponadpodstawowej. (KSWO/226; OSP/144; SŁP/III/79; SPH/459; SSZ/139; SWO/323)

indeks (od łac. *index* – wskaźnik, ten, kto zapowiada lub na coś wskazuje; *indicare* – wskazywać, *in* – w, do, *dicare* – obwieszczać, *dicere* – mówić), książeczka → studenta, w której wpisywane są wyniki zaliczeń z → seminarium, → wykładów, konwersatoriów i ćwiczeń. W tym znaczeniu pojęcie pojawiło się dopiero w XX stuleciu. Na końcu semestru i → roku akademickiego składany do → dziekanatu, gdzie → dziekan wydziału dokonuje zaliczenia (semestru lub roku). W trakcie historii studiów wśród studentów pojawiło się wiele przesądów związanych z i., które rzekomo mają uchronić przed niepowodzeniem w czasie sesji egzaminacyjnej, a mianowicie: nie zakłada się okładki na i. przed pierwszą sesją, ostatnia karta i. powinna zostać zagięta przez studenta starszego roku, i., który upadnie na ziemię należy nadepnąć przed podniesieniem itp. (E/XII/51; KSWO/227; SŁP/III/112; SPH/471; SSE/188-189)

indeks ksiąg zakazanych (*index librorum prohibitorum* – od łac. *index* – wskaźnik), urzędowy spis książek oficjalnie zakazanych przez Kościół rzymskokatolicki, istniejący od połowy XVI aż do połowy XX w. Nazwa wzięta z tytułu księgi-katalogu wydanego w 1559 r. z polecenia papieża Pawła IV. Do indeksu trafiło m.in. dzieła Mikołaja Kopernika (1473-1543) *O obrotach sfer niebieskich* oraz poety włoskiego, Alighieri Dantego (1265-1321) *Boska komedia*. Ostatnie wydanie *Index librorum prohibitorum* ukazało się w 1948 r. Zniesiony został po Soborze Watykańskim II przez papieża Pawła VI dekretem z 15 listopada 1966 r., a przestrzeganie i. k. z. pozostawiono sumieniu wiernych. (BP/XII/132; E/XII/55; KHW/ 317; KSWO/227; SŁP/III/112; SS/506; SWO/324)

indukcyjna metoda nauczania (od łac. *in-dŭcô* – wprowadzać w określoną dziedzinę wiedzy; *inductio* – wprowadzenie), metoda znana już szkole epoki → Oświecenia, polegająca na poznaniu faktów, tworzących doświadczenie ucznia i przejścia do ustalenie reguły względnie prawa (wnioskowanie). Podstawą i. m. n. jest doświadczenie i eksperyment. (EPK/I/172; KSWO/227; SŁP/I/121-122; SWO/325)

inkunabuł (od łac. *incunabula* – powijaki, kołyska, miejsce urodzenia, okres niemowlęctwa; *ab incunabulus* – od dzieciństwa; *in* – w; *cunae* – kołyska), pierwotna książka wydrukowana od wynalezienia druku z ruchomymi czcionkami metalowymi (około 1440-1450 r.) przez Johanna

Gutenberga (ok. 1397-1468) do 1500 r., niekiedy przyjmuje się datę końcową dla i. – rok 1530. Określenie to po raz pierwszy zostało użyte w odniesieniu do wczesnych druków w 1653 r. I. formą przypominają rękopis, a mianowicie: brak karty tytułowej, danych o autorze, drukarzu, miejscu i roku wydania, które umieszczane były często na końcu dzieła w kolofonie. Kompozycja strony wczesnych i. przypomina układ rękopisów. *Biblia,* dzieła liturgiczne i prawnicze mają układ dwuszpaltowy, zaś dzieła o treści świeckiej jednoszpaltowy. W dziedzinie ilustracji w i. dominowało malarstwo miniaturowe, marginalne floratury, kolorowany drzeworyt i inicjały uncjalne.
Za pierwszy inkunabuł uważa się 42-wierszową łacińską → *Biblię* Gutenberga, wydrukowaną około 1454/1455 w nakładzie 150 egzemplarzy na papierze i 50 egzemplarzy na pergaminie. Jeden egzemplarz tej *Biblii* znajduje się w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. Niektóre źródła wskazują, iż pierwszym i. był druk J. Gutenberga z około 1454/1455 r. – fragment z *Księgi Sybilli.* Z 1457 r. pochodzi z kolei *Psałterz moguncki*, który do druku, według Jana Pirożyńskiego, w części przygotował także J. Gutenberg. W Polsce pierwszy i., *Calendarium anni currentis* (*Kalendarz na 1474 r.*), wydrukował prawdopodobnie K. Straube. Szacuje się, że w wydawnictwach europejskich do końca XV stulecia wydrukowano około 35-40 tys. i. Polskie biblioteki w czasie drugiej wojny światowej utraciły około 30% z ogólnej liczby 15 tys. i. Badaniem i. zajmuje się oddzielna gałąź bibliotekoznawstwa, zwana inkunabulistyką, a jej początki dał Georg Wolfgang Panzer, dokonując w latach 1793-1797 zestawienia znanych i. (Pojęcia i. nie należy mylić ze → starodrukiem, tj. książką wydaną pomiędzy 1501/1530 a 1800 r.). (BP/XVII/306; E/XI/16-17, XII/146; EPWN/281; KHW/317; KSWO/230; SE/213; SŁP/III/105-106; SPH/469)

inspektor szkolny (od łac. *inspecto* – przypatrywać, patrzeć, oglądać; *inspector* – ten, kto patrzy, widzi; *inspicere* – wglądać, badać), urzędnik kontrolujący pracę instytucji, w tym szkoły. W XIX i na początku XX wieku kierownik → szkoły elementarnej w danym powiecie; osoba kierująca → obwodem szkolnym. Przepisy tymczasowe z 10 sierpnia 1917 r. sytuowały i. sz. jako osobę powołaną do kierowania szkolnictwem elementarnym przy współudziale zarządów miejscowych. Do jego obowiązków należało: uczestnictwo w Radzie Szkolnej Powiatowej, badanie razem z tą radą lub → dozorem szkolnym w gminach potrzeb szkół, administracja szkolnictwem w powiecie, nadzór nad szkołami prywatnymi, szkołami elementarnymi i prywatnymi → seminariami nauczycielskimi, zatwierdzanie decyzji Rady Szkolnej w sprawie projektów sieci szkolnej i wniosków o otwarcie nowych szkół, mianowanie → nauczycieli i czuwanie nad ich dokształcaniem, współdziałanie z władzami sanitarnymi. W 1917 r. w Królestwie Polskim było 59 i. sz., zaś w 1921 r. ich liczba, w związku z podziałem okręgów na jednopowiatowe, wzrosła do 85. W okresie PRL i. sz. z nadania PZPR nadzorowali i administrowali szkolnictwem w powiatach. Swoją funkcję i. sz. sprawował przy pomocy inspektoratu szkolnego. (EPK/I/174-175; KSWO/231; SJP/I/744; SŁP/II/199-200)

instytucje opiekuńczo-wychowawcze, instytucje i placówki sprawujące opiekę i wychowanie nad dziećmi i młodzieżą. W warunkach polskich są to m. in.: rodziny adopcyjne, których ramy prawne określa *kodeks rodzinny i opiekuńczy z dnia 25 lutego 1964 r.*; rodziny zastępcze, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* oraz *rozporządzenia Ministra Polityki Społecznej w dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych*; placówki opiekuńczo-wychowawcze, działając na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* oraz *rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych*, a więc: całodobowe placówki opiekuńczo-wychowawcze typu interwencyjnego, całodobowe placówkami opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego, placówki wielofunkcyjne, domy dziecka, w tym domy małych dzieci, rodzinne domy dziecka, wioski dziecięce, pogotowia opiekuńcze, placówki wsparcia dziennego prowadzone w formie kół zainteresowań, świetlic środowiskowych, klubów i ognisk wychowawczych; oratoria jako instytucje wychowawcze Kościoła katolickiego; ośrodki adopcyjno-opiekuńcze, działające na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r.*

o pomocy społecznej i *rozporządzenia Ministra Polityki Społecznej z dnia 30 września 2005 r. w sprawie ośrodków adopcyjno-opiekuńczych*. (EPP/480482, Cz. Czapów; IW/63-88)

instytucje oświatowo-wychowawcze, w Polsce większość z nich funkcjonuje na podstawie → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. Po reformie systemu edukacji, przeprowadzonej w 1999 r. są to: → przedszkola, szkoły podstawowe, → gimnazja, szkoły ponadgimnazjalne, pedagodzy szkolni, → świetlice szkolne, → internaty, → bursy, → poradnie psychologiczno-pedagogiczne, placówki wychowania przedszkolnego, szkolne schroniska młodzieżowe oraz domy wczasów dziecięcych. Działalność części z nich oparta jest dodatkowo na przepisach wykonawczych do ustawy oświatowej, i tak: dla funkcjonowania pedagogów szkolnych wydano *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 stycznia 2003 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach*; działalność publicznych przedszkoli, publicznych szkół, świetlic szkolnych, internatów, burs oparta jest, poza ustawą, na *rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 maja 2001 r. w sprawie ramowych statutów publicznego przedszkola oraz publicznych szkół*; poradnie psychologiczno-pedagogiczne swoją pracę organizują w oparciu o *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 11 grudnia 2002 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych*; placówki wychowania pozaszkolnego, szkolne schroniska młodzieżowe i domy wczasów dziecięcych funkcjonują w oparciu o *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 marca 2005 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach.* Poza *ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* funkcjonują żłobki (na podstawie przepisów *ustawy z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej*) i ochotnicze hufce pracy (na podstawie *ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* oraz *rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 30 grudnia 2004 r. w sprawie szczegółowych zadań i organizacji Ochotniczych Hufców Pracy*). (IW/11-32)

instytucje pomocy społecznej, podmioty prawne zajmujące się organizowaniem i udzielaniem pomocy społecznej. W warunkach polskich są to m. in.: ośrodki pomocy społecznej, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*; powiatowe centra pomocy rodzinie, funkcjonujące od 1999 r. na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*; regionalne ośrodki pomocy społecznej, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*, ośrodki interwencji kryzysowej, działające na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*; domy dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży, których funkcjonowanie określa *rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej dnia 8 marca 2005 r. w sprawie domów dla matek z małoletnimi dziećmi i matek w ciąży*; ośrodki wsparcia, powołane na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*; specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie* i *rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 6 lipca 2006 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie*; mieszkania chronione, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej*; rodzinne domy pomocy, działające na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* oraz *rozporządzenia Ministra Polityki Społecznej z dnia 28 lipca 2005 r. w sprawie rodzinnych domów pomocy* oraz domy pomocy społecznej, działające na podstawie *ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej* i *rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 19 października 2005 r. w sprawie domów pomocy społecznej.* (IW/89-102)

instytut (od łac. *institutor* – sprawca, założyciel, *instituo* – założyć, urządzać, umieszczać; *Institutio* – urządzenie; *in* – do, ku, *statuere* – instytut;

instituere – umieszczać, zakładać), zakład naukowy, naukowo-badawczy na wyższej uczelni; stowarzyszenie. W. Kryszewski (E/XII/162) zalążków i. doszukuje się już w greckich „placówkach naukowych", m. in. w *Likejonie* i Muzeum Aleksandryjskim. W czasach nowożytnych pierwowzorami i. były m. in. Królewska Akademia Nauk w Paryżu (1666) i Akademia Nauk w Petersburgu (1725). Nowoczesnym i. naukowym był Instytut Królewski w Londynie (1799), założony przez fizyka B. Thompsona. Rozkwit i. naukowo-badawczych przyniósł dopiero wiek XIX, związany z rewolucją przemysłową. W Polsce pierwszy i. naukowo-badawczy założył na polecenie króla Stanisława Augusta M. Poczobut-Odlanicki około 1774 r., jednak powstanie dalszych i. miało miejsce dopiero w drugiej połowie XIX wieku. W XX wieku placówki naukowo-badawcze rozwijały się przy → Polskiej Akademii Umiejętności i towarzystwach naukowych, głównie przy → Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk i → Towarzystwie Naukowym Warszawskim. W drugiej połowie XX wieku doszło do wykrystalizowania się dwóch rodzajów i.: i. naukowe przy → Polskiej Akademii Nauk (w 2000 r. było ich 58) oraz i. naukowo-badawcze (resortowe), tzw. jednostki badawczo-rozwojowe (w 2000 r. było ich 136). (ABC/236; E/XII/162-164, W. Kryszewski; KSWO/232; SŁP/III/14; SWO/331)

Instytut Agronomiczny w Marymoncie, jedna z pierwszy szkół rolniczych w Polsce. Utworzony w 1816 r. z inicjatywy Stanisława → Staszica, otwarty w 1820 r., zaś reaktywowany w 1835 r., po przerwie spowodowanej konsekwencjami powstania listopadowego, jako Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa o statusie szkoły wyższej. Organizatorem i dyrektor I. A. do 1833 r. J. B. Flatt. Wykładało w nim wielu wybitnych uczonych, m. in. W. Jastrzębski i E. Ostrowski. W 1862 r. został zamknięty i włączony do → Instytutu Politechnicznego i Rolniczo-Leśniczego w Puławach (od 1869 r. – Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach). (E/XII/164, 168)

Instytut Badań Edukacyjnych, placówka naukowa Ministerstwa Edukacji Narodowej, utworzona w 1990 r. w celu prowadzenia badań nad unowocześnieniem systemu kształcenia i wychowania i organizacją szkolnictwa. Wydaje kwartalniki: „Edukacja. Studia, Badania. Innowacje", „Edukacja Ekologiczna i Środowiskowa" oraz liczne publikacje w dziedziny szeroko rozumianej → edukacji, np. R. Pachociński, *Współczesne systemy edukacyjne* (2004). I.B.E. prowadzi także trzyletnie → seminarium doktoranckie, prowadzące do uzyskania stopnia naukowego doktora w zakresie pedagogiki oraz trzy studia podyplomowe: Podyplomowe Studia Pedagogiczne, Podyplomowe Studia Terapii Pedagogicznej oraz Podyplomowe Studia Logopedii. (E/XII/164; http://www.ibe.home.pl)

Instytut Fonetyczny im. J. Piestrzyńskiego w Warszawie, powołany z dniem 1 kwietnia 1920 r. z istniejącego od 1919 r. Państwowego Seminarium Nauczycieli dla Głuchoniemych. Jego zadaniem było kształcenie nauczycieli dla głuchoniemych, kształcenie nauczycieli do „szkół zwykłych" w rozpoznawaniu i usuwaniu wad wymowy u dzieci normalnych, ulepszanie metod nauczania głuchoniemych. Kandydata na dyrektora mianował → minister WRiOP na wniosek Wydziału Filozoficznego → Uniwersytetu Warszawskiego. Dyrektorem I.F. był dr T. Benni. Jednak z chwilą utworzenia → Instytutu Pedagogiki Specjalnej, Instytut przestał istnieć jako samodzielna jednostka. (EPK/I/175-176).

Instytut Głuchoniemych im. J. Falkowskiego, założony w 1817 r. przez → pijara Jakuba Falkowskiego (1775-1848) z polecenia → Komisji Rządowej WRiOP, w 1842 r. przemianowany w Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych. Do jego rozwoju przyczynili się głównie: J. Szczygielski – propagator nauczania głuchych metodą głosową, → rektor Instytutu w latach 1837-1868 oraz J. Popłoński – rektor w latach 1864-1885. (DOP/II/85-86, to jednak data przekształcenia – rok 1840; E/XII/166; OSP/149, tu błędna data przekształcenia, zamiast 1842 r. – jest 1812.)

Instytut Historii Nauki PAN, placówka naukowa → Polskiej Akademii Nauk, istnieje od 1954 r., poprzednio występowała pod innymi nazwami: Zakład Historii Nauki (1954-1958); Zakład Historii Nauki i Techniki (1958-1974);

Zakład Historii Nauki, Oświaty i Techniki; (1974-1977); Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki (1977-1994); od 1994 r. pod obecną nazwą. Placówka zajmuje się następującymi specjalnościami naukowymi, odpowiadającymi polskiej koncepcji historii nauki, tj.: historia nauki, historia nauk społecznych, historia nauk ścisłych, historia nauk technicznych, historia oświaty. Prace naukowe skupiają się w dwóch zakładach: Zakładzie Historii Nauk Ścisłych, Przyrodniczych i Techniki (Sekcja Historii Nauk Ścisłych i Techniki, Sekcja Historii Chemii i Farmacji, Sekcja Historii Nauk Medycznych) i Zakładzie Historii Nauk Społecznych, Oświaty i Organizacji (Sekcja Dziejów Oświaty, Sekcja Historii Organizacji Nauki, Sekcja Historii Nauk Społecznych). Od 1975 r. przy Instytucie działa Zespół Historii Kartografii, powołany w celu koordynacji prac badawczych nad historią kartografii, inspirowania nowych badań w tej dziedzinie oraz organizowania konferencji kartograficznych i publikowania wyników badań. Instytut posiada bibliotekę naukową oraz własne wydawnictwo. W ramach Instytutu ukazują się następujące czasopisma i serie wydawnicze: „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki", „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny", „Organon", „Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki" i „Studia Copernicana". Rada Naukowa Instytutu posiada uprawnienia do nadawania stopni naukowych → doktora oraz → doktora habilitowanego nauk humanistycznych. W 2009 r. dyrektorem IHN był doc. dr hab. Leszek Zasztowt. (http://www.ihnpan.waw.pl)

Instytut Nauczycielski w Łodzi, (niekiedy występujący pod nazwą: Instytut Nauczycielski Koła T.N.S.W. w Łodzi), zorganizowany przez łódzkie Koło → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych przy czynnym udziale kuratorium łódzkiego w grudniu 1921 r. Jego zadaniem było kształcenie i dokształcanie nauczycieli szkół średnich, → seminariów nauczycielskich i szkół powszechnych. Dzielił się na wydziały i tworzył kursy specjalne. Jego kierownikiem był T. Czapczyński. Wykładali na nim profesorowie z Warszawy, Krakowa i Lwowa. Wobec faktu, iż nie dawał on absolwentom żadnych formalnych uprawnień, jego znaczenie malało i w 1927 r. został zamknięty. Na jego miejsce utworzono w Łodzi filię warszawskiej → Wolnej Wszechnicy Polskiej. (EP/VI/1038, VII/594, R. Stankiewicz; EPK/I/176)

Instytut Oświaty i Kultury im. S. Staszica, utworzony w Warszawie w lipcu 1919 r. przez J. Dziubińską, S. Kalinowskiego, J. Kosmowską, M. Malinowskiego, S. Pomianowskiego, H. → Radlińską, W. Wejchert-Szymanowską i Z. Załęskiego. Jego celem było „*budzenie, popieranie, ogniskowanie wszelkich poczynań oświatowych i kulturalnych ludu na całym obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*", (EPK/I/177). Od września 1920 r. przy Instytucie istniała Poradnia dla Samouków, którą kierowała Langerowa. Pod kierunkiem H. Radlińskiej powstało przy Instytucie Polskie Archiwum Oświatowe. Radlińska kierowała też sekcją biblioteczną. Instytut przystąpił do zorganizowania w Warszawie Uniwersytetu Ludowego im. S. Staszica. (EPK/I/176-178)

Instytut Pedagogiczny w Katowicach, utworzony w 1928 r. w celu przygotowania kadry kierowniczej: kierowników szkół, → dyrektorów, → inspektorów i wizytatorów, przeznaczony dla nauczycieli wszystkich szczebli szkolnictwa. Instytut był agendą Towarzystwa Instytutu Pedagogicznego, a jego pracami kierowali kolejno: Z. → Mysłakowski (1928-1930) i E. Czernichowski (1930-1939). Opiekę naukową nad Instytutem sprawowały katedry pedagogiki z Krakowa i Poznania. Studia w I. P. trwały 2, a od 1936 r. – 3 lata. W latach 1918-1939 zorganizowano 5 turnusów kursów, które ukończyło 411 absolwentów. W okresie 1945/1946 został reaktywowany z inicjatywy Kuratorium Okręgu Szkolnego w Katowicach. W kwietniu 1947 r. przejęty został przez Zarządy Główny → ZNP, na czele z J. → Pieterem jako kierownikiem. Słuchaczami Instytutu byli czynni nauczyciele, korzystający ze zniżek godzin w szkole lub nawet rocznych urlopów. W lipcu 1950 r. został zlikwidowany, a na jego miejsce powstała Wyższa Szkoła Pedagogiczna. (EP/VII/594-595, 607, R. Stankiewicz)

Instytut Pedagogiczny w Warszawie – zob. Państwowy Instytut Pedagogiczny w Warszawie

Instytut Pedagogiczny w Lublinie, utworzony w roku akademickich 1920/1921 „jako specjalna

szkoła zawodowa w dziedzinie wychowania". Jego celem było przygotowanie przyszłych nauczycieli szkół średnich na dwuletnich studiach. Słuchacze Instytutu dzielili się na zwyczajnych i → hospitantów. Od hospitantów wymagano ukończenia szkoły średniej, „*tj. wszelkiego typu szkół ogólnokształcących, zawodowych i seminariów nauczycielskich lub działalność nauczycielska w szkole średniej, bądź też powszechnej*". (EPK/I/178)

Instytut Pedagogiczny ZNP we Wrocławiu, powstał w listopadzie 1945 r. przy pomocy → Uniwersytetu Wrocławskiego. Prowadził szkolenie w cyklu dwuletnim, przy czym na drugi rok przyjmowano kandydatów po wyższych kursach nauczycielskich. Zlikwidowany został w 1950 r. (EP/VII/607-608, R. Stankiewicz)

Instytut Pedagogiczny Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, utworzony w 1932 r. z przekształcenia Wakacyjnych Kursów Uniwersyteckich, zajmujących się dokształcaniem nauczycieli (1913-1932). Początkowo nosił nazwę Instytutu Nauczycielskiego ZNP, od 1935 r. pod tą nazwą, kierowali nim kolejno: H. → Rowid, B. Kubicki, M. Odrzydowski, S. Baley. Przyjmował tylko członków ZNP, a dopiero od lutego 1939 r. – słuchaczem mógł zostać każdy nauczyciel, przy czym członkowie ZNP mieli w dalszym ciągu pierwszeństwo. Prowadził dwa wydziały: pedagogiczny na czele z M. Odrzydowskim i społeczny (J. Chałasiński). Studia w Instytucie trwały cztery lata, z czego dwa pierwsze przeznaczano na zagadnienia ogólnoteoretyczne, dwa ostatnie: nauki pomocnicze (→ filozofia, → psychologia ogólna, socjologia, ekonomia, etnografia, nauka o prawie, technologia pracy umysłowej) oraz nauki pedagogiczne (zagadnienia psychologii wychowawczej, → pedagogika, → dydaktyka, → historia wychowania, organizacja szkolnictwa, ustawodawstwo szkolne, administracja szkolna, samorząd szkolny), nauki społeczne oraz przedmioty kulturalno-artystyczne, w tym kulturę polską, malarstwo, muzykę, teatr, żywe słowo, sport. Zajęcia w Instytucie prowadzili wybitni przedstawiciele nauki: S. → Baley, S. Bystroń, M. → Grzegorzewska, J. Chałasiński, A. Jakiel, J. → Jotejko, J. Krzyżanowski, S. Lorentz, Z. → Mysłakowski, M. i S. → Osowscy, J.→ Pieter, H. → Rowid, S. Rudniański, B. → Suchodolski, B. → Szuman, W. Tatarkiewicz, F. → Znaniecki, S. → Szuman. W czasie wojny Instytut prowadził → tajne nauczanie. Działalność tę organizowali S. Baley, A. Jakiel i M. Grzegorzewska. W 17 kompletach zajęcia odbywało ponad stu słuchaczy. W grudniu 1945 r. Instytut wznowił działalność pod dyrekcją S. Baleya. Studiować tam mogli czynni nauczyciele, będący członkami ZNP z 5-letnią praktyką zawodową, a od 1946 r. – 3-letnią praktyką. Instytut prowadził kształcenie w czterech formach: podstawowej, dokończeniowej, korespondencyjnej i podyplomowej. Wykładowcami w Instytucie byli m. in.: A. Baley, M. Grzegorzewska, S. Kieniewicz, J. Krzyżanowski, T. Manteuffel, W. Sierpiński, B. Suchodolski, S. Szuman i M. Żebrowska. (EP/VII/595-598, 605-607, R. Stankiewicz, tu jednak błędnie – Kiniewicz, zamiast Kieniewicz.)

Instytut Pedagogiki Specjalnej – zob. Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej

Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach, utworzony na podstawie → *ustawy o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim z 1862 r.*, przygotowanej przez Aleksandra → Wielopolskiego z przeniesionych do Puław: Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa z Marymontu pod Warszawą (dawnego → Instytutu Agronomicznego), Wyższej Szkoły Technicznej z Łodzi i innych szkół. Posiadał 5 oddziałów: inżynierów cywilnych, mechaników, chemików-górników, rolniczy i leśny. Po upadku powstania styczniowego, jako wyraz restrykcji za udział wszystkich słuchaczy w tym zrywie wolnościowym, został zamknięty; uruchomiony ponownie w 1869 r. i przemianowany w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach (wówczas Nowa Aleksandria). (DTHW/86; E/XII/168)

Instytut Rousseau w Genewie, założony w 1912 r., kształcił kandydatów na nauczycieli w wieku powyżej 18 lat obojga płci. Czas nauki obejmował cykl dwuletni. Przy Instytucie zorganizowano Dom dziecięcy dla dzieci od 3-8 lat, służący jako zakład ćwiczeń. Instytut ponadto prowadził działalność naukową i wydawniczą.

W 1925 r. przy Instytucie powstało Międzynarodowe Biuro Oświaty. Od 1948 r. działa w fuzji z Uniwersytetem Genewskim. (EPK/I/180; OSP/150)

Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej (guwernantek), szkoła przygotowująca nauczycielki do pracy w → pensjach żeńskich. Utworzona w 1826 r. z powstałej rok wcześniej w Warszawie Szkoły Guwernantek. Program 3-letniej edukacji w Instytucie obejmował naukę religii i moralności, język polski, francuski i niemiecki, → pedagogikę, → historię, geografię, arytmetykę, przyrodę z zastosowaniem w gospodarstwie domowym oraz tzw. → talenty, czyli rysunki, muzykę i śpiew. Kurs moralności dla słuchaczek szkoły prowadziła Klementyna z Tańskich → Hoffmanowa. Praktyki pedagogiczne uczennice Instytutu odbywały we wzorcowej pensji warszawskiej Zuzanny Wilczyńskiej, która potem została włączona do Instytutu jako szkoła ćwiczeń. W Instytucie kształciło się 30 uczennic w wieku 14-17 lat. W okresie pierwszych trzech lat funkcjonowania uprawnienia nauczycielskie uzyskało 30 kobiet, a 15 innych uzupełniło swoje kwalifikacje. W 1838 r. otrzymał nazwę Instytutu Aleksandryjskiego Wychowania Panien. W 1840 r. został przeniesiony do Puław. W czasach reformy Aleksandra → Wielopolskiego został połączony z Pensją Rządową Maryjską w jeden zakład w Warszawie pod nazwą Instytut Aleksandryjsko-Maryjski Wychowania Panien. (DOP/II/73-74; EPK/I/I/180)

Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, jedna z najstarszych oficyn wydawniczych w Polsce, założona w 1921 r. jako spółka akcyjna przez organizacje związkowe nauczycieli. Wydawało czasopisma, opracowania metodyczne, podręczniki a także pozycje z serii „Biblioteka Dzieł Pedagogicznych”. Do września 1939 r. nakładem Instytutu ukazały się 454 tytuły. Podczas wojny wydawnictwo kontynuowało swoją działalność wydawniczą w konspiracji we współpracy z → Tajną Organizacją Nauczycielską. Po wojnie odbudowane pod tą nazwą, jednak w 1954 r. zostało upaństwowione. Współpracowało z nim wielu autorów, także dla dzieci, m. in. Alina i Czesław Centkiewiczowie, Czesław Janczarski, Jan Brzechwa, Ewa Szelburg-Zarembina, Ludwik Jerzy Kern, Wanda Chotomska i wielu innych. W okresie transformacji ustrojowej w latach 1990-1992 zlikwidowane, a następnie przekształcone w 1992 r. w spółkę prywatną pod nazwą Wydawnictwo „Nasza Księgarnia”. (BP/XXVIII/249-250; E/XXX/462; EP/VII/841, R. Stankiewicz; http://www.nk.com.pl)

insygnia (łac. *insygnia* – l. mn., od *insigne* – odznaka, godło, znak, znamię), przedmioty, które są symbolami i oznakami władzy, godności lub urzędu, zwłaszcza o długich tradycjach, np. papieża, biskupa, króla, → rektora.
Wespazjan Kochowski (1633-1700) w utworze pt. *Berła złote* pisał:
„*Złote ma insygnia cna Akademija,*
Ale zaś ołowiane pono salaryja.
Kto złotych nauk uczy, słusznie brać powinien
Złote myto, a nie tych kilka błahych grzywien.
Darmo mieć złoto w herbie, darmo i w tytule,
Kiedy za ciężkie prace wiatr tylko w szkatule”, (KC/154). W skład i. rektorskich wchodzą: łańcuch, berło i sygnet. W czasie promocji doktorskiej na średniowiecznych uniwersytetach świeżo upieczony → doktor otrzymywał z rąk swego promotora insygnia doktorskie: pierścień, rękawice, książkę, biret oraz… pocałunek. (ABC/97; BMU/147, 197; E/XII/171; KHW/ 54; 184 -185; KSWO/232; SŁP/III/194; SWO/331)

intern, (od łac. *internus* – wewnętrzny, znajdujący się wewnątrz), uczeń mieszkający w zakładzie wychowawczym; przeciwieństwo eksterna, czyli ucznia mieszkającego poza zakładem, a pobierającego jedynie w nim naukę. (EPK/I/183; SŁP/III/227)

internat (od łac. *internus* – wewnętrzny, znajdujący się wewnątrz), nazwa przyjęła się w języku francuskim, choć ma pochodzenie łacińskie. **I.** Placówka opiekuńczo-wychowawcza, także dawniej → konwikt, → bursa, stancja, istniejąca przy szkole średniej, gdzie uczeń otrzymywał „*pomieszczenie, utrzymanie i pomoc w naukach, pozostają oni równocześnie pod dozorem wychowawczym i podlegają określonemu przez ów dozór regulaminowi*”, (EPK/I/183). W szczytowym okresie rozwoju, w 1980 r. w Polsce było 1.816 internatów, gdzie mieszkało około 68 tys. młodzieży, (EPP/268), zaś w 1998 r. – 1308 z około

134 tys. młodzieży, (E/XII/192). Niekiedy nazwa ta powiązana jest z → bursą, → konwiktem lub → stancją. **II.** Potoczne określenie „ośrodków odosobnienia" – obozów internowania opozycji antykomunistycznej po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce w dniu 13 grudnia 1981 r., m. in. w Białołęce Dworskiej, Darłówku, Mielęcinie, Wronkach, Hrubieszowie, Łęczycy, Potulicach, Katowicach, Lublinie i innych, zlikwidowanych formalnie dopiero 23 grudnia 1982 r. (E/XII/192; EP/II/413-414, M. Grzywna; EPP/265-268, Z. Węgierski; EPK/I/183-186; KSWO/234; LPL/66; OSP/155; SŁP/III/227)

Internet (od ang. *international net* – sieć międzynarodowa), globalna (ogólnoświatowa) sieć komputerowa, utworzona poprzez połączenia sieci komputerowych, oparta na systemie powszechnego adresowania, zwanym potocznie TCP/IP (*Transmision Control Protocol/Internet Protocol)*. Powstanie I. datuje się na rok 1983, choć początki wywodzą się z programu Amerykańskiego Departamentu Obrony pn. ARPANet (*Advanced Research Projects Agency Network*), dzięki któremu już w 1969 r. został uruchomiony I. jako sieć komunikacji, służąca celom obronnym. Pomysł łączenia ze sobą sieci komputerowych przedstawili w 1973 r. dwaj uczeni: Bob Kahn i Vinton Cerf. Dziesięć lat później, w 1983 r. do sieci ARPANet zaczęto podłączać inne sieci. Pierwsze połączenie Polski z I. nastąpiło w dniu 17 sierpnia 1991 r. za pośrednictwem NASK (Naukowa i Akademicka Sieć Komputerowa), utworzonej przy → Uniwersytecie Warszawskim, kiedy to nawiązano po raz pierwszy łączność przy użyciu protokołu IP pomiędzy Instytutem Fizyki U.W. a Centrum Komputerowym Uniwersytetu w Kopenhadze. I. początkowo działał z szybkością 56 kbit/s, w 2001 r. – 2,5 Gbit/s. Połączenia I. dokonują się poprzez łącza telekomunikacyjne, szerokopasmową transmisję radiową oraz transmisję światłowodową i satelitarną.

I. począwszy od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku zrewolucjonizował globalną przestrzeń, ma zastosowanie m. in. w poczcie elektronicznej (e-mail – ang. *electronic mail address*), tworzeniu i przeglądaniu stron internetowych *World Wide Web* (WWW), prowadzeniu telekonferencji – *Internet Relay Chat* (IRC) i szeregu innych. Typowy adres e-mailowy składa się z trzech elementów: nazwy użytkownika, znaku @ (*at* ang. – na) oraz nazwy serwera pocztowego lub domeny, np. jan.nowak@poczta.onet.eu. Upowszechniło się nazywanie znaku łączącego elementy jako „małpa", „małpka". Symbol ten po raz pierwszy zastosował, zresztą zupełnie przypadkowo, Amerykanin Ray Tomlinson już w latach siedemdziesiątych XX wieku. Dosłownie oznacza on: @ (handlowe „po", małpa, małpka lub ata, z ang. „at" (czyt. *ćt*), znaczy „przy", „w", „na". W niektórych językach świata znak @ jest nazywany innymi określeniami, np. świński ogon (niemiecki), sobaczka (rosyjski), ślimak (włoski), zwijany śledź (czeski) itp. W końcu 2009 r. najbardziej dostępnym do I. krajem okazała się Finlandia, gdzie zapewniono każdemu mieszkańcowi połączenie z I. (BP/XVII/340; E/XII/193-197, J. Deminet, M. Pęczak; EP/II/414-420, K. Wieczorkowski; http://linguistlist.org; SAP/767; SP/196, P.K; SPS/251; SWO/335-336)

intranet (ang. *Intranet*), wewnętrzna, wydzielona sieć danej firmy, oparta na rozwiązaniach stosowanych w → Internecie, czyli tych samych standardach, protokołach i programach. (SPS/252; STP)

Isokrates (436-338 p.n.e.), uczeń → sofistów: Gorgiasza i → Sokratesa, mówca i nauczyciel, organizator szkolnictwa greckiego. Wprowadził podział między językiem poezji a prozy. Uważał, że wychowanie polega na umiejętnym stosowaniu słowa (*logos*) oraz studiach literatury. Stworzył ideał mówcy, który spełniał trzy funkcje: pouczenie (*docere*), poruszenie (*movere*) i zachwycenie (*delectare*). W praktyce przeciwstawiał się nieodpowiedzialnej → retoryce, twierdząc, że mowa musi uwzględniać zasady moralności. Podobnie jak → Platon i → Arystoteles w 390 r. w Atenach, założył własną, płatną szkołę retoryczną, która była prototypem szkoły ogólnokształcącej i wzorcem → szkoły helleńskiej. Po klęsce Greków pod Cheroneą popełnił samobójstwo. Zachowało się jego 21 mów i 9 listów, m. in.: *Panegiryk* (380), *Do Filipa (*346), *O pokoju* (335) i inne. (BP/XIX/1-2; E/XII/287; KDE/11; LHW/31-32)

izba (od łac. *stuba*; niem. *Stube* – izba, pokój), **I.** Wstępna klasa w szkole, niekiedy także jako szkoła niższa. **II.** W dawnej Polsce izba, pokój jako pomieszczenie w domu, szczególnie w chacie chłopskiej. Dawna i. była salą z podwyższeniem dla nauczyciela, tzw. → katedrą oraz wielomiejscowymi ławkami (ławami,→ ława szkolna) dla uczniów. Współcześnie pojęcie wychodzi z użycia na korzyść „klasy", „klasopracowni", „gabinetu językowego", „pracowni komputerowej" itp. (ES/II/277-278; OSP/158; SE/194; SJP/I/761)

Izba Edukacyjna Publiczna (niekiedy Izba Edukacji Publicznej, Izba Edukacji Narodowej lub Izba Edukacyjna), naczelna „magistratura" wychowawcza Księstwa Warszawskiego, w jakimś stopniu kontynuatorka → Komisji Edukacji Narodowej oraz → eforatu Liceum Warszawskiego, powołana na sesji Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego w dniu 23 stycznia 1807 r., podlegająca ministrowi spraw wewnętrznych. Swoją działalność rozpoczęła w dniu 15 lutego 1807 r. Izbą kierował Stanisław Kostka → Potocki (prezes), a członkami byli: ks. Adam Prażmowski, późniejszy biskup płocki, ks. Stanisław → Staszic, ks. Onufry → Kopczyński, ks. Karol Diehl, pastor w Warszawie i Bogumił Linde, wybitny torunianin, wyznawca kościoła ewangelicko-augsburskiego. Najważniejszym aktem prawnym przygotowanym przez Izbę była → ustawa z 12 stycznia 1808 r. pn. *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych*, gdzie postanowiono m. in., iż „*1. Żadne miasto, miasteczko, ani wieś, nie ma zostawać bez potrzebnej dla siebie szkoły. 2. Wieś, która sama nie jest w stanie utrzymanie szkoły, połączona być ma do szkoły najbliższej, przez położenie dla siebie najdogodniejszej. (...) 5. Żadne dziecię, jakiejkolwiek bądź religii są jego rodzice, nie jest wyłączone od tej szkoły. 6. Wszyscy miasta lub wsi mieszkańcy jakiegokolwiek bądź stanu składają tak nazwane towarzystwo szkolne. 7. Opieka i dozór nad szkołą towarzystwa należeć będzie do rady tegoż towarzystwa…*", (TŹ/180). Na tej podstawie Komisja zdołała założyć około 500 nowych → szkół elementarnych (początkowych). W 1809 r. przy Izbie reaktywowano Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych pod kierunkiem Bogumiła Lindego. Staraniem Izby zakładano nowe → szkoły departamentowe, m. in. w Sejnach (1809) i Bydgoszczy (1807). Z jej inicjatywy powstały dwie szkoły wyższe w Warszawie: → Szkoła Prawa (1808) i Szkoła Lekarska (1809), które potem dały podstawę do założenia → Uniwersytetu Warszawskiego. I. E. P. zorganizowała też Szkołę Artylerii i Szkołę Podchorążych Piechoty. Zreformowała → seminaria nauczycielskie w Poznaniu i Łowiczu. Dla kontroli szkolnictwa w 1809 r. powołała departamentowe Wydziały Edukacyjne, działające przy Izbach Administracyjnych. W 1808 r. wprowadziła → obowiązek szkolny, którego egzekutorem miały być → dozory szkolne. W dniu 7 stycznia 1812 r. została przekształcona w Dyrekcję Edukacji Narodowej na czele ze Stanisławem Kostką Potockim jako dyrektorem, jednak w czasie odwrotu wojsk francuskich, upadła. (DOP/II/57-58; DTHW/75-76; E/XII/307, XIX/249; EP/II/433, M. Grzywna; EPK/I/186 w składzie Izby podaje jeszcze: W. Sobolewskiego, zaś datę reaktywowania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych – 1810; TŹ.179-180)

Izydor z Sewilli św. (ok. 570-636), biskup Sewilli od 599 r., teolog, encyklopedysta. Był rzecznikiem zachowania i przeniesienia kultury antycznej do współczesności i podniesienia poziomu intelektualnego wyznawców. Życie człowieka i wychowanie dzielił na sześć etapów: niemowlęctwo (*infantia*), dzieciństwo (*puerita*), młodzieńczość (*adolescentia*), młodość (*iuventus*), dojrzałość (*gravitas*) oraz starość (*senectus*). Uporządkował całą ówczesną wiedzę w encyklopedii swojej epoki pt. *Etymologarium libri* XX *seu Origines* (*Początków, czyli etymologii ksiąg 20*). Trzy pierwsze księgi zawierały → wykład → *trivium* i → *quadrivium*, dalsze zaś wykład z medycyny, prawa, chronologii oraz interpretacji → *Biblii*. *Etymologie* były podstawowym → podręcznikiem w szkołach średniowiecznych i do dziś zachowało się prawie tysiąc średniowiecznych rękopisów tego dzieła. Jego dokonania kończą okres patrystyki (filozofii chrześcijańskiej do XII wieku) zachodniej. W 1598 r. kanonizowany przez papieża Klemensa VIII, od 1772 r. ogłoszony doktorem Kościoła przez papieża Innocentego XIII. (BP/XVIII/70-71; E/XII/336; EPWN/328; KDE/17; LHW/54)

J

Jachowicz Stanisław (1796-1857), pedagog i bajkopisarz, pionier literatury dziecięcej w Polsce. W czasie powstania listopadowego (1830-1831) organizował opiekę nad dziećmi poległych powstańców. Od 1832 r. był działaczem → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, gdzie zajmował się głównie opieką nad sierotami. W utworach dla dzieci posługiwał się naturalnością języka, zastępowaniem klasycznej bajki, wierszowaną opowiastką oraz, w miejsce alegorii, konkretnym przykładem. W 1824 r. w Płocku wyszły jego *Bajki i powieści* dla dzieci, później wielokrotnie wznawiane, a jego wierszowana powiastka *Chory Kotek*, bardziej znana pod tytułem *Pan kotek był chory,* weszła na stałe do literatury dziecięcej.
„*Pan kotek był chory i leżał w łóżeczku,*
I przyszedł kot doktor: „Jak się masz koteczku!"
„Źle bardzo…" i łapkę wyciągnął do niego. –
Wziął za puls pan doktor poważnie chorego,
I dziwy mu śpiewa: „Zanadto się jadło.
Co gorsza, … nie myszki, lecz szynki sadło;
Źle bardzo…gorączka! źle bardzo koteczku!
(…)", (*Bajki i powiastki Stanisława Jachowicza*, cz. 2, Petersburg 1876, s. 3 (33).
Potem wyszły inne jego zbiory J.: *Powiastki i bajki* (t. 1-4: 1842-1847, wyd. 2, ozdobione 24 drzeworytami według rysunku W. Gersona, Petersburg 1876, → reprint Biblioteki Narodowej, 1989), *Sto nowych powiastek* (1853). Pisał także książeczki–podręczniki dla dzieci, np. *Źródło wiadomości dla dziatek polskich* (1849) oraz → *Elementarz* (1858). Był także autorem prac pedagogicznych, m. in. najbardziej znanej pt. *Pamiątka dla dobrych dzieci* (1827). W 1830 r. redagował „Dziennik dla Dzieci". Przygotował śpiewniki z melodiami Fryderyka → Chopina i Stanisława Moniuszki *Śpiewy dla dzieci* (1854) i *Nowe śpiewy dla dzieci* (1856). Po drugiej wojnie światowej utwory J. były wielokrotnie wznawiane, m. in. *Pan kotek był chory* (1950), *Dziwne te dzieciaki* (1985), *Bajki i powiastki* (1991). Jego biografię przygotowała I. Kaniowska, *Stanisław Jachowicz. Życie, twórczość i działalność* (1986). (BP/XVIII/83; E/XII/344; EPG/VII/17; EPK/I/187; DOP/II/74)

jałmużna, datek ofiarowany ubogiemu jako akt miłosierdzia, rodzaj zapomogi, wsparcia. W → Średniowieczu część → studentów (żaków) utrzymywała się z ofiarowanych datków (jałmużny). (LHW/74; SJP/I/770; SPS/259)

Jan Chrzciciel de la Salle (1651-1719)**,** kanonik z Reims we Francji. W 1684 r. założył zgromadzenie Braci Szkół Chrześcijańskich, zwane Braćmi Szkolnymi, zatwierdzone przez papieża Benedykta XIII. Zgromadzenie postawiło sobie za cel prowadzenie szkół dla ubogich dzieci, gdzie przede wszystkim uczono czytania i pisania, rachunków oraz redagowania pism urzędowych. Nauczycieli do tych szkół kształcono w seminariach nauczycielskich w Reims, Paryżu i Sanit-Denis. W 1790 r. na terenie Francji Bracia Szkolni zorganizowali 125 szkół, w których uczyło się ponad 36 tys. dzieci. (KDE/39; LHW/192)

Jan Paweł II (1920-2005)**,** pierwszy w dziejach Kościoła katolickiego papież-Polak, najbardziej aktywny papież w dziejach Kościoła Powszechnego. Święcenia kapłańskie przyjął w 1946 r. z rąk arcybiskupa Adama Sapiehy. W 1948 r. obronił pracę doktorską na Papieskim Uniwersytecie Dominikańskim w Rzymie. W dniu 12 grudnia 1953 r. jego rozprawa habilitacyjna pt. „*Ocena możliwości oparcia etyki chrześcijańskiej na założeniach systemu Maxa Schellera*" została przyjęta przez Radę Wydziału Teologicznego → Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od 1954 r. był → profesorem → Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W 1957 r. otrzymał stopień → docenta. W 1958 r. mianowany został biskupem pomocniczym Krakowa, a w 1967 r. – kardynałem. Aktywnie uczestniczył w pracach Soboru Watykańskiego II i Synodu Biskupów. Papieżem został wybrany w dniu 16 paździer-

nika 1978 r. Odbył ponad tysiąc audiencji i 102 podróże-pielgrzymki do wszystkich kontynentów zamieszkałych przez ludzi, od Dominikany w 1979 r. po Lourdes w 2004 r. Do Polski odbył osiem pielgrzymek: 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997, 1999, 2002. Ogłosił 14 encyklik: *Redemptor hominis* (Odkupiciel człowieka) – 4 marca 1979 r.; *Dives in misericordia* („Bogaty w miłosierdziu swoim Bóg") – 30 listopada 1980 r.; *Slavorum apostoli* (Apostołowie Słowian) – 2 września 1985 r.; *Laborem exercens* (O pracy ludzkiej) – 14 września 1981 r.; *Redemptoris missio* (Misja Chrystusa Odkupiciela) – 7 grudnia 1990 r.; *Dominum et vivificantem* („Pana i ożywiciela") – 5 maja 1986 r.; *Redemptoris mater* (Matka Odkupiciela) – 3 marca 1987 r.; *Sollicitudo rei socialis* (Społeczna troska) – 30 grudnia 1987; *Centesimus annus* (Setna rocznica) – 1 maja 1991 r.; *Veritatis splendor* (Blask prawdy) – 6 sierpnia 1993 r.; *Evangelium vitae* (Ewangelia życia) – 25 marca 1995 r.; *Ut unum sint* (Aby byli jedno) – 25 maja 1995 r.; *Fides et ratio* (Wiara i rozum) – 14 września 1998 r.; *Ecclesia de eucharistia* (O eucharystii w życiu Kościoła) – 17 kwietnia 2003 r. oraz 14 adhortacji, 11 konstytucji i 43 listy apostolskie. Beatyfikował 1.318 błogosławionych, w tym 154 Polaków, i kanonizował 478 świętych.

Wśród wielu Jego dokonań biografowie zgodnie wymieniają m. in.: powrót papiestwa do korzeni chrześcijaństwa, tj. → *Ewangelii,* odejście od stylu urzędniczego, konsekwentną realizację postanowień Soboru Watykańskiego II, przyczynienie się do upadku totalitaryzmów na świecie, w tym przede wszystkim zburzenie ustroju komunistycznego w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, umocnienie ruchu ekumenicznego, dialog z judaizmem oraz potężny, charyzmatyczny wpływ wychowawczy na życie milionów ludzi na świecie. Podczas Jego pontyfikatu ponad 300 mln ludzi przyjęło wiarę katolicką. Od 1999 r. był członkiem honorowym → Polskiej Akademii Umiejętności oraz → *doctorem honoris causa* wielu polskich i zagranicznych uniwersytetów.

Jego myśli i dokumenty zawierają potężny ładunek wychowawczy, w tym m. in. następujące słowa: „*Troska o dziecko jest pierwszym i podstawowym sprawdzianem stosunku człowieka do człowieka*", (Nowy Jork, 2 października 1979); „*Przebaczenie jest mocne mocą miłości. Przebaczenie nie jest słabością. Przebaczać nie oznacza rezygnować z prawdy i sprawiedliwości. Oznacza zmierzać do prawdy i sprawiedliwości drogą Ewangelii,* (Jasna Góra, 19 czerwca 1983); *„Nigdy nie jest tak, żeby człowiek, czyniąc dobrze drugiemu, tylko sam był dobroczyńcą. Jest równocześnie obdarowywany, obdarowany tym, co ten drugi przyjmuje z miłością*", (Płock, 8 września 1991). Podstawą wychowania – zdaniem J. P. II – powinien być personalizm, czyli uznanie wielkości i godności każdej osoby ludzkiej, zdolnej do miłości Boga i drugiego człowieka. Linią wychowania powinno być nawiązanie dialogu człowieka z Bogiem. Celem wychowania chrześcijańskiego ma być Jezus Chrystus, który „*jest panem czasu, początkiem i wypełnieniem historii*", (EFW/126). Proces wychowania ma odbywać się we wspólnocie osób (*communio personarum*), zaś małżeństwo i rodzina (wspólnota miłości i życia) stanowią najważniejszą i zarazem najprostszą ludzką wspólnotę. Personalizacja osoby ma dotyczyć także pracy, poprzez którą ma dokonywać się sprawiedliwy podział dóbr, także na płaszczyźnie narodowej i międzynarodowej, prowadzący do tworzenia dobra wspólnego, bez którego nie ma miłości. Wychowanie człowieka powinno odbywać się w konkretnej kulturze, w której człowiek jest jedynym podmiotem, w niej się wyraża oraz wzrasta do kultury miłości i kultury pracy. W wychowaniu ważne miejsce zajmuje nauczyciel, który powinien być twórcą, a nie tylko rzemieślnikiem. *Pedagogia* jako taka ma być inspirowana → *Ewangelią* i przeniknięta Chrystusem. Szeroko pojmowanej edukacji dotyczy ogromna ilość dokumentów, homilii i przemówień J. P. II, m. in.: *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie, 1978-1982* (1983), *Jan Paweł II do dzieci* (2005), *Jan Paweł II do młodzieży (1978-2005). Listy, orędzia, przemówienia, homilie* (2005), *Jan Paweł II – spotkania z dziećmi* (2007).

Jego dorobek pisarski obejmuje blisko 2 tys. pozycji bibliograficznych. Od 2006 r. Wydawnictwo „M" wydaje *Dzieła zebrane Jana Pawła II,* do końca 2009 r. ukazało się 14 z 16. planowanych tomów tej monumentalnej edycji. W 2000 r. ukazała praca Georga Weigela *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II,* zaś

w 2003 r. *Autobiografia* Jana Pawła II. W końcu 2009 r. dobiegał końca proces beatyfikacyjny papieża-Polaka Jana Pawła II. (BP/XVIII/178-182; JPII/DZ/I-XII; E/XII/383-386, J. Poniewierski, A. Półtawski; EFW/125-128, E.W.; http://www.dzielazebrane.pl; http://www.papiez-polak.ovh.org; http://papiez.polska.pl; OSP/159-160; J. Ratzinger, *Jan Paweł II. Mój umiłowany Poprzednik*, 2007)

jansenizm, ruch społeczny krytykujący szkołę humanistyczną, jego nazwa pochodzi od biskupa w Ypres we Flandrii, Korneliusza Jansena (1585-1638), autora dzieła *Augustyn* (wyd. pośmiertne 1640). Wybitnym przedstawicielem j. był pedagog francuski, Karol Rollin (1661-1741). Ruch odwoływał się, podobnie jak protestanci, do nauki św. → Augustyna, negując istnienie wolnej woli, podkreślając znaczenie wiary i łaski. Wywarli silny wpływ na życie Kościoła francuskiego. W poglądach na człowieka byli pesymistami, uważając, iż jest on obciążony grzechem pierworodnym i dlatego jest zły i zepsuty. Opowiadali się na rygoryzmem moralnym, szczególnie ostro potępiali takie wady, jak: pycha i nieskromność (wyróżnianie się), tak bliskie, ich zdaniem, → jezuitom. J. byli zwolennikami głębokiej i surowej pobożności. W teorii pedagogicznej starali się wprowadzić elementy racjonalistycznej filozofii → Kartezjusza, a w dziedzinie dydaktyki bliscy byli poglądom J. A. → Komeńskiego. Nauczanie szkolne rozpoczynali od nauki języka ojczystego, wprowadzając nową metodę nauki czytania przez sylabizowanie i głosowanie. Wprowadzali naukę języków obcych, nowożytnych, → łacinę zaś ograniczali do lektury autorów antycznych. (E/XII/411; EPK/I/188-189; KSWO/240; LHW/171-173)

jezuici (Towarzystwo Jezusowe – *Societas Jesu*, SJ), męski zakon katolicki założony przez św. Ignacego Loyolę (1491-1556) w Hiszpanii w 1540 r., autora *Ćwiczeń duchowych*, znany z szerokiej działalności edukacyjnej, misyjnej i dobroczynnej. Zakon powstał pod hasłem *Ad maiorem Dei gloriam* (*Na większą chwalę Boga*). Wśród dość surowych reguł zakonu, tj. ubóstwo i czystość, jego członkowie wyróżniali się cnotą posłuszeństwa, w tym szczególnie wobec papieża, co przysparzało im wielu adwersarzy. W ramach planowej walki z zakonem w XVII wieku funkcjonowało powiedzenie dyskredytujące jezuitów: „*Którzy idziecie z Jezusem, nie idźcie z jezuitami*", (SS/508). Jezuita według założyciela zakonu miał być wykształcony w → filozofii i teologii, ale także w naukach świeckich. W XVI wieku j. wprowadzili i upowszechnili trwające do dzisiaj pozdrowienie *Laudetur Iesus Christus* (*Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*). Głównym zajęciem zakonników z tego zgromadzenia była organizacja edukacji i działalność naukowa. Już w połowie XVI wieku j. podjęli się organizacji pierwszych szkół: 1548 – gimnazjum w Messynie; 1551 – *Collegium Romanicum* w Rzymie. System nauczania w szkolnictwie średnim oparli na doświadczeniach gimnazjum Jana → Sturma, zaś szkolnictwa wyższego na poglądach profesora Franciszka Vitoria oraz regułach Soboru Trydenckiego. W 1599 r. staraniem generała zakonu, Klaudiusza → Aquaviwy ogłoszona została kodyfikacja szkolnictwa, zawarta w dokumencie *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu (Plan i urządzenie nauki w Towarzystwie Jezusowym)*.

J. organizowali szkoły w trzech typach: 5-klasowa szkoła łacińsko-grecka; 5-klasowa łacińsko-grecka z kursem filozofii oraz 5-klasowa szkoła łacińsko-grecka z kursem filozofii i teologii. Ta ostatnia mogła mieć prawa → akademii. Jednakże zasadnicza struktura szkoły jezuickiej była jednolita, a jej program realizowany był w pięciu klasach, z których dwie były dwuletnie. Pełna szkoła jezuicka była natomiast siedmioklasowa, a klasy początkowe tej szkoły obejmowały klasę wstępną, zwaną *preforma,* przeznaczoną na naukę czytania i pisania. Pierwsza klasa właściwego gimnazjum (*infima)* była dwuletnia i poświęcano ją na elementy języka łacińskiego i greckiego, *notabene* według mało przystępnego podręcznika Emanuela Alvareza (Alwara). W klasie drugiej (*grammatica*) kontynuowano kurs języka łacińskiego i greckiego oraz studiowano pisma → Cycerona, Cezara i → Owidiusza. Klasa trzecia (*syntaksa*) przeznaczona była na doskonalenie tekstów łacińskich na podstawie dzieł z klasy drugiej oraz bajek Ezopa. W klasie czwartej (*humanistas*), zwanej klasą poezji, był czas na zaznajomienie się z historią starożytną oraz poezję łacińską i grecką. Dwuletnia klasa piąta (*rhetorica*) zaznajamiała z zasadami wymowy, a jej uczniowie opanowy-

wali umiejętność dobrej mowy (*perfecta eloquentia*) zgodnie z myślą pedagogów → Odrodzenia, głównie Jana → Sturma.
Jednym ze zwyczajów w szkołach jezuickich była zasada niezdrowej rywalizacji, wyrażona w słowach: „*Pars Romana, pars Graeca*", tj. podziału uczniów na dwie części: tzw. „część rzymska" była grupą dzieci i młodzieży lepiej uczącej się; „część grecka" – słabiej. Na koniec każdego tygodnia nauki sprawdzano zapisy na tablicach ilość pochwał. Strona, która zdobyła ich większą ilość, otrzymywała tytuł „*Pars Romana*".
Do Polski j. sprowadzeni zostali w 1564 r. przez biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza głównie w celu wsparcia Kościoła lokalnego w walce z → reformacją. Do Towarzystwa Jezusowego należał m. in. Stanisław → Kostka – patron młodzieży. Istotne miejsce w działalności religijnej odgrywały zakładane przez ks. Piotra Skargę, autora popularnych *Żywotów Świętych*, bractwa oraz działające w → kolegiach jezuickich szkolne Sodalicje Mariańskie. W końcu XVI wieku w Polsce było 11 szkół jezuickich, w tym → Akademia Wileńska, zaś w końcu XVII stulecia było już 51 szkół jezuickich, w tym kolegia w Braniewie (1565), Pułtusku (1566) i Poznaniu (1573). To ostatnie w 1624 r. kształciło 1.326 uczniów. W 1700 r. w Polsce i na Litwie było 47 kolegiów jezuickich. Przy kolegiach jezuickich powstawały → seminaria duchowne. Począwszy od Kongregacji Generalnej w 1730 r. datuje się reforma szkół jezuickich, polegająca od odejściu od wybitnie humanistycznego charakteru. Pozwoliło to rozwinąć w szkołach jezuickich → matematykę i fizykę w takich ośrodkach, jak: Lwów (Faustyn Ignacy Grodzicki), Wilno (Tomasz Żebrowski), Poznań (Józef Henryk Rogaliński) i Warszawa na czele z jezuickim → *Collegium Nobilium* (Jan Albertrandi, Stanisław Szadurski, Franciszek Bohomolec). W pierwszej połowie XVIII stulecia w kolegiach jezuickich pojawiły się języki nowożytne (francuski i niemiecki). Język francuski wprowadzono do utworzonych w połowie XVIII stulecia kolegiów szlacheckich: we Lwowie (1749), Ostrogu (1751), Wilnie (1751), Warszawie (1752), Lublinie (1753) i Poznaniu (1756). W szkołach jezuickich, po zmianach w gramatyce łacińskiej jezuity hiszpańskiego, Emanuela Alvareza (Alwara), w 1749 r. język polski zajął równorzędne miejsce z → łaciną.
Jezuici w Polsce przyczynili się do osiągnięć naukowych i literackich, m. in. poprzez prace ks. Jakuba → Wujka (1541-1597), polegające na tłumaczeniu → *Biblii* (w 1599 r. wydano jej całość), ks. Kaspra Niesieckiego herbarz *Korona polska* (1728-1744), ks. Adama Naruszewicza (1733-1796), autora *Historii narodu polskiego* (cz. 2-6: 1780-1786, cz. 1: 1824) i wielu innych. W 1551 r. I. → Loyola założył w Rzymie *Collegium Romanum*, przemianowane następnie w *Gregorianum*, a rok później, w 1552 r. dla kształcenia duchowieństwa niemieckiego – *Collegium Germanicum*. Za sprawą sprowadzonych na przełomie XVI i XVIII stulecia z Włoch architektów przyczynili się do wprowadzenia w Polsce architektury barokowej.
Potężny zakon, liczący w połowie XVIII wieku około 24 tys. zakonników, posądzono o duże wpływy polityczne, co spowodowało narastającą wobec niego nieufność. Najpierw j. zostali usunięci w 1759 r. z Portugalii, a w 1762 r. skasowani we Francji, zaś w 1767 r. usunięci z Hiszpanii. Wraz z rozwiązaniem Towarzystwa Jezusowego, na podstawie *breve* kasacyjnego z 21 lipca 1773 r. przez papieża Klemensa XIV, na wiele lat przerwana została działalność szkół tego zgromadzenia. W 1814 r. papież Pius VII, wobec pragnienia powrotu jezuitów do pracy edukacyjnej i misyjnej, wznowił działalność Towarzystwa Jezusowego. W stosunkowo krótkim czasie j. stali się największym zakonem męskim, wznawiając działalność edukacyjną i wydawniczą. W 1872 r. ks. ks. Stanisław Stojałowski (1845-1911) założył Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy (WAM), które kontynuuje skutecznie swoje prace także współcześnie. W 1996 r. zakon był obecny w 126 krajach świata i liczył 22,6 członków, działających w ramach 10 asystencji, 82 prowincji i 10 okręgów niezależnych. (BP/XVIII/380; E/XII/544-546, L. Grzebień; EHP/238-239; EP/II/470-472, D. Żołądź-Strzelczyk; EPK/I/190-194; KHW/317; KSWO/241-242; LHW/130-135, 201-202; PHO/36-38; SMTK/927; SS/506; ŹDW/I/322)

Jeżewski Kazimierz Antoni (1877-1948), pedagog i społecznik. W czasie studiów w Szwajcarii w 1906 r. opracował projekt organizacji tzw. gniazd sierocych. Był działaczem Towarzystwa Opieki nad Dziećmi i w 1908 r. założył → To-

warzystwo Gniazd Sierocych (TGS), uzyskując wsparcie m.in. Marii Konopnickiej i Elizy Orzeszkowej. Tworzone przez towarzystwo kilkunastoosobowe grupy sierot, tzw. gniazda, czyli rodziny zastępcze, umieszczane były w większych gospodarstwach rolnych, gdzie znajdowały opiekę do czasu ukończenia nauki i zdobycia zawodu. Swoją koncepcję pedagogiczną wyłożył w wydanej w 1908 r. odezwie pt. *W sprawie zorganizowania krajowej opieki nad dziećmi w Galicji.* W 1919 r. wystąpił z inicjatywą tworzenia wzorowych wiosek sierocych i gospodarstw. W tym samym roku Sejm powołał fundację państwową pn. „Wieś Kościuszkowska". Pierwsza taka wioska powstała w Rogoźnie w powiecie grudziądzkim w 1922 r., a w 1929 r. utworzono Towarzystwo Wiosek Kościuszkowskich. Rok później Jeżewski swój program wychowawczy przedstawił w pracy pt. *Wioski Kościuszkowskie – program działania Towarzystwa Wiosek Kościuszkowskich.* W sumie założył 19 wiosek, w których ponad tysiąc wychowanków zdobyło wykształcenie i zawód. Swojej idei nie zdołał jednak rozszerzyć na cały kraj, bowiem zawiodły jego zabiegi o pomoc Polonii francuskiej i amerykańskiej.
J. uważał, że podstawowym środowiskiem wychowawczym powinna być rodzina naturalna, bądź zastępcza w postaci „gniazda sierocego". Istotnym elementem wychowania było wychowanie przez pracę i dla pracy. Podstawowym warunkiem przygotowania do samodzielności życiowej miało być kształcenie zawodowe wychowanków. Opowiadał się za wychowaniem koedukacyjnym, co przysporzyło mu wielu adwersarzy. Od wychowanków „gniazd sierocych" wymagał prawości, rzetelności i sumienności. Po zakończeniu drugiej wojny światowej J. reaktywował Towarzystwo Wiosek Kościuszkowskich w Krakowie. W 1947 r. doszło do połączenia Towarzystwa Gniazd Sierocych z Towarzystwem Wiosek Kościuszkowskich i utworzenia Towarzystwa Gniazd Sierocych Wiosek Kościuszkowskich. Idee J. w praktyce szersze uznanie zyskały dopiero w końcu lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy powstało Koło Przyjaciół Dzieci im. Kazimierza Jeżewskiego, zrzeszające głównie jego wychowanków. Współczesną formą realizacji idei J. są rodzinne domy dziecka. (BP/XVIII/386, tu jednak inna data urodzenia – 1880; E/XII/551; EP/II/58-61, B. Matyjas, II/472-473, J. Meissner-Łozińska, VII/136-137, A. Róg; KWH/218-219; OSP/163)

Jędrzejewicz Janusz (1885-1951), polityk i pedagog, → minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w latach 1931-1934, premier rządu RP w latach 1933-1934. Od 1923 r. pracował w szkolnictwie, w 1922 r. był współzałożycielem pisma „Droga", a w 1926 r. założycielem i redaktorem miesięcznika „Wiedza i Życie", wydawanego przez Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny i → Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. W 1924 r. założył Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny, zaś w 1929 r. – organizację nauczycielską „Zrąb". W listopadzie 1933 r. był jednym z głównych inspiratorów powstania Polskiej Akademii Literatury oraz Towarzystwa Krzewienia Kultury Teatralnej oraz czasopisma „Pion". Przeprowadził reformę szkolnictwa w ramach tzw. ustawy jędrzejewiczowskiej (→ *ustawa z 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym),* której był autorem. Był także współautorem Konstytucji Kwietniowej z 1935 r. Wojnę przeżył na emigracji (Bukareszt, Tel Awiw), od 1947 r. przebywał na stałe w Wielkiej Brytanii. Napisał m. in. prace: *Józef Piłsudski* (1918), *Piłsudski – demokracja, chwila obecna* (1943) i *W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism* (1972). (BP/XVIII/390-391; E/XII/555, tu jednak błąd w dacie wydanie pracy Józef Piłsudski – 1919; EPWN/342)

język (łac. *lingua* – język, mowa, dar wymowy), zbiór środków, zasób wyrazów, zwrotów i form, znaków konwencjonalnych służących do wyrażania myśli i porozumiewania się (wyrażania) między ludźmi, także sposób formułowania wypowiedzi w formie ustnej lub pisemnej. Szwajcarski językoznawca, Ferdinand de Saussure (1857-1913) w pracy pt. *Kurs językoznawstwa ogólnego* określił, że „*język jest systemem znaków, którego istota polega wyłącznie na związku znaczenia i obrazu akustycznego*", (SS/359). Wśród wielu podziałów dotyczących rodzajów i odmian języka można zastosować podział na: języki naturalne (wytworzone w sposób spontaniczny przez określone społeczności lub grupy ludności), języki sztuczne (wytworzone w celu porozumiewania się różnych grup językowych,

np. język esperanto Ludwika Zamenhofa). Środkiem porozumiewania się członków określonej społeczności narodowej jest język narodowy, funkcjonujący jako obowiązkowy w szkole, środkach kultury, mediach informacyjnych itp.
O znaczeniu języka polskiego najwcześniej wypowiedział się Mikołaj Rej (1505-1569) w utworze pt. *Zwierzyniec. Do tego, co czytał*: „*A niechaj narodowie wżdy postronni znają,/ Iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają*", (SS/346). Natomiast Karol Libelt (1807-1875) w utworze pt. *O miłości ojczyzny* pisał, iż „*naród żyje, dopóki język jego żyje*", (SS/247). Siłę języka doceniali przede wszystkim politycy i politolodzy. Autorzy oksfordzkiego *Słownika politologii* uznają, iż „*politologia, jak sama polityka, jest więc w dużej mierze bitwą o słowa, grą językową*", (SP/213). Wyróżnia się dwie formy substancji językowej: mówioną (zwaną niekiedy językiem potocznym, używanym w codziennych sytuacjach życiowych) i pisaną. Język ogólnonarodowy może podlegać pewnym zróżnicowaniom regionalnym, zwanymi dialektami lub gwarą. Tadeusz Boy-Żeleński (1874-1941) w utworze *Spowiedź poety* pisał:
„*A jeślim gwary ojczystej*
Choć jeden przysporzył klawisz,
Ty mnie od hańby wieczystej,
O mowo polska, wybawisz!", (SS/464).
Obecnie na świecie rejestruje się ponad 7 tys. nazw języków, z czego część nie ma znamion powszechności, np. jidysz, oparty na dialektach zachodnio-środkowo-niemieckich język ludności żydowskiej Europy, którym po masowej eksterminacji Żydów, dokonanej przez hitlerowskie Niemcy w latach drugiej wojny światowej, posługują się tylko ludzie starszego pokolenia ze środowiskach pochodzących z Europy.
Nauka o mowie, języku, jego budowie, funkcji i rozwoju to językoznawstwo lub lingwistyka. Językoznawstwo dzieli się na : ogólne, porównawcze, strukturalne i stosowane. (ABC/208; BP/XVIII/393-397, W. Maciejewski; E/XII/559560; EP/II/474-478, Z. Aleksander; KSWO/242; SJP/I/793; SŁP/III/368; SP/213; SPS/265)

język polski, narzędzie porozumiewania się członków narodu polskiego, traktowany jako język narodowy. J. p. w ciągu wieków kształtowania się przyswoił sobie tzw. pożyczki językowe, najpierw te, które przybyły wraz z chrześcijaństwem w drugiej połowie X wieku, np. papież, kościół, kapłan, chrzest, krzyż, msza, pacierz, ołtarz, przeor, proboszcz, pokuta, ofiara. Kolejna fala dotyczyła wyrazów pochodzenia niemieckiego, która napłynęła wraz z umacnianiem się polskiej państwowości i handlem z zachodnim sąsiadem, np. waga, bursztyn, olej, rycerz, szlachta, rzesza, herb. W wiekach XIII-XIV koloniści niemieccy przenieśli na grunt polski m. in. takie słowa jak: rynek, plac, cech, szynka, lada, stolarz, piekarz, rachunek, jarmark, sołtys, ratusz, gmina, gmach. W XVI wieku wraz z przybyciem do Krakowa królowej Bony przywędrowały nowe wyrazy np. pomidor, sałata, agrest, kapelusz, karoca, kredens, pałac, forteca. Językowe „pożyczki" trwają nieprzerwanie do dzisiaj.
Na początku „złotego wieku polskiej literatury" piśmiennictwo polskie zaczęło przecierać pierwsze szlaki. Najpierw były to życiorysy Jezusa Chrystusa, żywoty świętych, → kolędy, dramaty misteryjne oraz przekłady powieści historycznych. Szczególnie popularne były *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołtem grubym a sprośnym*, w tłumaczeniu w 1521 r. Jana z Koszyczek. W XVI stuleciu pierwszym poetą, który zaczął tworzyć swoje utwory w języku polskim był Mikołaj Rej (1505-1569), a jego utwory prozaiczne są ważnym dokumentem potocznej mowy polskiej tego wieku, zwłaszcza obszerne dzieło *Zwierciadło*, a w nim fragment *Żywot człowieka poczciwego.* Stanowi on dokument ówczesnego wychowania szlacheckiego. Dzieła w ojczystym języku tworzył Jan Kochanowski (1530-1584), a jego twórczość przyniosła mu sławę „*największego przed Mickiewiczem poety (...) w Polsce, ale w całej Słowiańszczyźnie*", (DOP/I/50-51). Złoty wiek wydał także dzieła innych pisarzy i poetów, piszących w języku polskim: Piotra Skargi (1536-1621), m. in. *Kazania na niedzielę i święta* oraz *Kazania sejmowe*; Sebastiana Klonowica (ok. 1545-1602), autora *Dworzanina polskiego*; Łukasza Górnickiego (1527-1603) oraz Mikołaja Sępa Sarzyńskiego (ok. 1550-1581). W życiu publicznym niestety j. p. przedzierał się powoli. Działacz → KEN i pisarz polityczny, ks. Franciszek Salezy Jezierski (1740-1791) w *Niektórych wyrazach porządkiem alfabetu zebranych z* roku 1781 pod hasłem „Komedia" przedstawił

jeszcze smutny stan w zakresie posługiwania się językiem polskim: „*My języka narodowego tylko zażywali na zewnętrzne potrzeby w życiu społecznym, nigdy go nie pokazując a potrzebach powszechnych towarzystwa i dlatego kancelarie łacińskie, musztry rejmentów niemieckie, mowy w obradach sejmowych na pół polskie, teatra po włosku lub po francusku, a zatem, gdy Polak po łacinie sądził, srokatym językiem radził, po niemiecku wojował, po włosku lub po francusku się bawił, więc dla ojczystego języka nie zostawało nic więcej jako tylko rozmowa jednego z drugim i kazanie w kościele*", (cyt. za: KEN/245).
Działalność KEN w zakresie walki o język polski nie odbywała się bez przeszkód. Gdy sekretarz → Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, ks. Grzegorz → Piramowicz skierował do dyrektora „Actorum Lipsiensium" w Lipsku, Karola Andrzeja Bela *Obwieszczenie* o konkursach na podręczniki do polskich szkół, ten podważył celowość pisania ich w języku polskim, twierdząc, że → łacina jest w dalszym ciągu międzynarodowym językiem → nauki. Duże zaangażowanie w walce o upowszechnienie języka polskiego wnieśli także inni działacze KEN, a wśród nich ks. Onufry → Kopczyński, ks. Hugo → Kołłątaj, Jan Śniadecki oraz ks. Wilhelm Kaliński, profesor teologii uczelni wileńskiej.
W okresie niewoli narodowej j. p. był niszczony przez zaborców, głównie Prusaków w ramach procesu → germanizacji i Rosjan – → rusyfikacji. Kiedy na początku XX wieku, przyszło Polakom szybko odrabiać straty w nauczaniu ojczystego języka, powstały trudne do wypowiedzenia wyrażenie, m. in.: „*Czarna krowa w kropki bordo, gryzła trawę kręcąc mordą*"; „*Król Karol kupił królowej Karolinie korale koloru koralowego*" oraz „*Stół z powyłamywanymi nogami*", (SS/525, 536, 543), zapewne po to, aby j. p. ubarwić, a posługiwanie się nim uczynić powodem do narodowej dumy. (DOP/I/49-51; EPK/I/194-197; EPWN/341; ES/III/184; KEN/244-246; SJP/I/792-793; SMTK/1024)

języki starożytne, dominującą rolę w → Średniowieczu oraz czasach nowożytnych odgrywał język łaciński (→ łacina) i to względów utylitarnych, bowiem była ona podstawą → edukacji w szkołach katedralnych, klasztornych i innych szkołach tej epoki: → gimnazjach i → liceach → Odrodzenia, jak również w szkołach jezuickich oraz szkołach → reformacji. Aż do XVIII wieku łacina stanowiła niemal jedyny przedmiot nauczania, bowiem innych przedmiotów uczono dorywczo. Drugim językiem starożytnym był język grecki, zupełnie nieznany w Średniowieczu, który powrócił w połowie XVI wieku. Chwilowe załamanie nauczania języków starożytnych nastąpiło w okresie → Oświecenia, jednak XIX-wieczny neohumanizm przywrócił językowi łacińskiemu i greckiemu należne miejsce. Przełom XIX i XX wieku spowodował jednak ponowny brak zainteresowania nauczaniem tych języków. Prawie zupełnie zostały one wyrugowane ze szkoły polskiej w okresie PRL. Współcześnie idea gimnazjów i liceów klasycznych, tj. z nauczaniem także j. s. przedziera się z oporami, choć wiadomo np., że znajomość łaciny jest podstawą dobrych studiów w zakresie prawa, medycyny, stomatologii, farmacji, weterynarii innych. J. k. bezzasadnie niedoceniane są na innych kierunkach studiów humanistycznych, np. filologii polskiej, historii, pedagogice i innych. (EPK/I/200-207; SJP/II/59)

Jordan Henryk (1842-1907), lekarz, pionier wychowania fizycznego i pozaszkolnego w Polsce. W latach sześćdziesiątych XIX wieku, w czasie pobytu w Nowym Jorku, po raz pierwszy zetknął się z gimnastyką szwedzką dla młodych kobiet i dziewcząt, która stała się pasją jego życia. Później jako profesor medycyny → Uniwersytetu Jagiellońskiego, właśnie pod wpływem wzorów amerykańskich, w 1888 r. założył w Krakowie obszerny (park sportowy) plac gier gimnastycznych i zabaw dla dzieci i młodzieży, zwany później Parkiem Miejskim doktora Henryka Jordana. Jako pierwszy wprowadził wiele nowych gier sportowych, m.in. piłkę nożną, tenis i grę w palanta. Jego inicjatywa stała się nowoczesną formą wychowania sportowego i pozaszkolnego. Szybko przeniosła się do wielu miast Galicji i Królestwa Polskiego, a także za granicę w postaci tzw. → ogródków jordanowskich dla dzieci.
J. pełnił wiele funkcji społecznych, w latach 1895-1901 był posłem miasta Krakowa na Sejm Krajowy, a nadto – przedstawicielem Krakowskiego Towarzystwa Ginekologicznego, Towarzystwa Lekarskiego oraz → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. W 1892 r. swoje po-

glądy na temat zagospodarowania czasu wolnego dzieci i młodzieży wyłożył w pracy pt. *O zabawach młodzieży.* Zaprezentował w niej dwie podstawowe funkcje gier i zabaw: zdrowotno-rozwojową i wychowawczą. Uważał, iż młody człowiek powinien podlegać wszechstronnemu rozwojowi tak pod względem umysłowym, jak też moralnym, estetycznym i fizycznym. Opracował też system wychowania politechnicznego, gdzie lansował jedność pracy fizycznej i umysłowej. W 1899 r. wystąpił z inicjatywą prowadzenia do szkół średnich obowiązkowych lekcji gimnastyki oraz instytucji lekarzy szkolnych. Był inicjatorem studiów uniwersyteckich dla nauczycieli wychowania fizycznego. Redagował pisma dla chłopców, a w latach 1889-1892 wydawał „Przewodnik Higieniczny". W 1895 r. przy Uniwersytecie Jagiellońskim zorganizował dwuletni kurs wychowania fizycznego, który w 1913 r. przekształcono w studium wychowania fizycznego. Żył w przekonaniu, że „*ciągle być poważnym i nieustannie pracować żaden człowiek nie zdoła. Zmęczone ciało wymaga odpoczynku, znużony umysł wymaga wytchnienia, a dusza pragnie wesołości, tego nastroju, który życie milszym nam czyni*", (cyt. za KHW166). (BP/XIX/14; E/XIII/27; EP/II/490-491, B. Woynarowska; EPK/I/207, tu jednak data założenia parku w Krakowie – 1889; KHW/165-166, OSP/164; SMTK/865)

jordanowskie ogrody, nazwa ogrodów gier i zabaw, niekiedy także ćwiczeń gimnastycznych, których inicjatorem był krakowski lekarz i profesor medycyny Henryk → Jordan (1842-1907). Później park ten przybrał nazwę „Park Miejski im. doktora Henryka Jordana". Choć oficjalne otwarcie krakowskiego ogrodu nastąpiło w 1889 r. to jego pomysłodawca do końca życia reorganizował tę placówkę, przeznaczając na ten cel cały swój majątek. Inicjatywę dra Jordana w latach 1903-1914 przejęło środowisko warszawskie na czele z przemysłowcem Wilhelmem H. Rautem, gdzie w 1899 r. powstały – od nazwiska jego inicjatora – „ogródki Rauta". Organizacja ogrodów jordanowskich zyskała uznanie w wielu krajach Europy, m. in. w Niemczech, Austrii, Szwajcarii i Francji. (EP/II/490-491, B. Woynarowska; SJP/I/794; SMTK/865; SS/535)

Joteyko Józefa Franciszka (1886-1928), fizjolog, psycholog i pedagog. Studiowała na Uniwersytecie w Brukseli, a następnie na → Uniwersytecie Paryskim, gdzie uzyskała doktorat. Następnie, do 1903 r. pracowała jako fizjolog na Uniwersytecie w Brukseli. Potem prowadziła wykłady z psychologii pedagogicznej w belgijskich → seminariach nauczycielskich, a w 1916 r. jako pierwsza kobieta została powołana na katedrę w → *Collége de France*. W latach 1917-1918 wykładała → pedologię i psychologię na → Sorbonie, a od 1918 r. w Lyonie. Współtworzyła Polskę Ligę Nauczania. Od 1919 r. po powrocie do kraju objęła Katedrę Psychologii Ogólnej i Pedagogicznej w → Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie, a po jego likwidacji wykładała w → Wolnej Wszechnicy Polskiej. W 1926 r. uzyskała → habilitację na Wydziale Lekarskim → Uniwersytetu Warszawskiego. Była założycielką i redaktorem pierwszego polskiego czasopisma psychologicznego pt. „Polskie Archiwum Psychologii". Prowadziła badania nad inteligencją dzieci i młodzieży, np.: *Poziom inteligencji uczniów gimnazjum niższego. Badania eksperymentaln*e (1922), *Metoda testów umysłowych i jej wartość naukowa z podaniem niektórych najnowszych testów* (1924), a także w zakresie organizacji szkolnictwa, reformy nauczania i kształcenia nauczycieli: *Jedność szkolnictwa ze stanowiska psychologii i potrzeb społecznych* (1926), *Postulaty szkoły twórczej na prawach struktur psychologicznych* (1927), *Losy naszej młodzieży a reforma ustroju szkolnego* (1927). Jej pierwszą biografię w serii „Biografie zasłużonych kobiet" w 1931 r. przygotowała Jadwiga Petrażycka-Tomicka. Nowsza biografia J. to rozprawa autorstwa O. Lipkowskiego, *Józefa Joteyko, życie i działalność* (1968). (BP/XIX/23; E/XIII/37; http://alpha.bn.org.pl; OSP/164)

juwenalia (od łac. *iuvenalis* – młodzieńczy, młody; *iuvenaliter* – z młodzieńczą siłą), **I.** W starożytnym Rzymie igrzyska teatralne *(iuvenalia*), wprowadzone przez cesarza Nerona w 59 r. Aktorami występów był sam cesarz oraz osoby z jego najbliższego toczenia. **II.** Święto → żaków (studentów), dni żakowskie obchodzone już w → uniwersytetach średniowiecznych w formie ulicznych zabaw, korowodów, później nazywanych festynami. Współcześnie rozpoczynają się symbolicznym przekazaniem studentom kluczy do bram miasta przez jego włodarza, np. prezydenta lub burmistrza. (E/XIII/83; KHW/317; KSWO/245; OSP/166; SŁP/III/290; SPS/269; SWO/347)

K

Kalembka Sławomir Robert (1936-2009), humanista, profesor, → rektor → Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Urodził się w Wilnie i miastu swego dzieciństwa oraz całym Kresom Wschodnim Rzeczypospolitej był wierny przez całe pracowite i owocne życie. Studia historyczne ukończył w 1958 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika jako uczeń prof. Witolda Łukaszewicza. Krótko pracował jako nauczyciel historii w jednej z gdyńskich szkół, a w 1960 r. został asystentem na UMK. Stopień doktora uzyskał w 1964 r., habilitację w 1976 r., a tytuł profesora w 1988 r. W 1981 r. został dyrektorem Instytutu Historii, z którym związany był przez całą swoją pracę naukową i badawczą, pomijając stosunkowo krótki pobyt na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim, gdzie w latach 2000-2001 był dyrektorem Instytutu Historii. W latach 1981-1982 był prorektorem UMK i z tego stanowiska został usunięty przez władze komunistyczne w okresie stanu wojennego wraz z ówczesnym rektorem prof. Stanisławem Dembińskim. W 1990 r. został wybrany rektorem UMK na kadencję 1990-1993. Później na Wydziale Nauk Historycznych kierował Zakładem Bibliologii i Informacji Naukowej i był pierwszym kierownikiem Zakładu Stosunków Międzynarodowych, przekształconym później w Instytut. Od 2006 r. był organizatorem i kierownikiem Katedry Historii Nauki na Wydziale Nauk Historycznych, zlikwidowanej przez władze UMK w czasie jego choroby, oraz kierownikiem Katedry Historii Dyplomacji w Instytucie Stosunków Międzynarodowych.

Znany był z szerokich zainteresowań naukowych, hołdując maksymie, że prawdziwy profesor to taki człowiek, który „wie wszystko o czymś i coś o wszystkim". Zajmował się historią XIX wieku, w tym dziejami Wielkiej Emigracji, Wiosny Ludów, powstaniem styczniowym, historią nauki, a także współczesną myślą polityczną i dziejami dyplomacji. W ciągu dwóch kadencji, od 2003 r. był członkiem Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów Naukowych oraz, także od 2003 r., członkiem Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego. W latach 1982-1988 był wiceprezesem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego. Umiłowanie rodzinnej ziemi skierowało zainteresowania K. do Stowarzyszenia „Wspólnota Polska", gdzie był długoletnim członkiem Rady Krajowej oraz założycielem i prezesem Kujawsko-Pomorskiego Oddziału Stowarzyszenia w Toruniu. Był współzałożycielem i prezesem Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej oraz członkiem odrodzonej → Polskiej Akademii Umiejętności. Od 1986 r. należał także do *Société de la Révolution du XIX e Siĉclĉ* w Paryżu. Miał rzadki współcześnie dar pomagania drugiemu człowiekowi i wspierania ludzi.

Na jego dorobek składa się ponad 450 pozycji bibliograficznych, w tym ponad 60 prac własnych i prac pod redakcją, a wśród nich m. in.: *Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832-1846* (1966), *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej* (red., 1989), *Powstanie styczniowe 1863-1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje* (red., 1990), *Wiosna Ludów w Europie* (1991), *Między irredentą a kolaboracją. Polacy w czas zaborów wobec obcych władz i systemów politycznych,* (współred. z N. Kasparkiem, 2001); *Wielka Emigracja 1831-1863* (2003), *Generał Lafayette przyjaciel Wielkiej Emigracji* (2008). (http://www.aktualnosci.umk.pl/13.10.2009; http://miroslawkrajewski.blog.onet.pl; http://www.nekrologi.net; ZKNH/151; ZKNP/309-310)

kaligrafia (od gr. *kalligraphia, kálos* – piękno), sztuka ładnego i starannego pisania; pisania kaligraficznego, polegająca na odpowiednim kształtowaniu liter, uporządkowaniu ich elementów oraz ich harmonijnej proporcji. W niektórych kulturach, np. chińskiej i arabskiej, jest traktowana jako oddzielna dziedzina sztuki. Człowiek, który opanował sztukę kaligrafii nazywany był kaligrafem. Dużą wagę przywiązywano do niej w świecie islamu, zaś w kulturach posługujących się pismem chińskim, gdzie pojedyncze

znaki same w sobie są swoistymi obiektami estetycznymi, k. traktowana jest na równi z malarstwem. W średniowiecznych uniwersytetach k. kształcono w ramach → repetycji, organizowanych głównie na wydziale *artium*. W → seminariach nauczycielskich, np. w XIX-wiecznym → Seminarium Nauczycielskim w Łowiczu, czy Seminarium Nauczycielskim w → Wymyślinie, wchodziła w skład nauki języka polskiego i traktowana była jako ważna umiejętność w zakresie dobrego przygotowania kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Podobnie było w → seminariach nauczycielskich okresu międzywojennego. Pod drugiej wojnie światowej przeżyła wyraźny regres. (BMU/169; BP/XIX/171; EPG/VII/135; KSWO/248; OSP/167; SWO/351-352)

kalokagathia – zob. Platon, wychowanie ateńskie

Kalwin Jan (1509-1564), humanista, reformator religijny, twórca ruchu reformatorskiego w Kościele, zwanego → kalwinizmem. Stworzona przez niego doktryna moralna zakładała pracowitość, uczciwość, oszczędność i chęć szybkiego uzyskania niezależności materialnej, w myśl zasady, że „*tylko ten, kto żyje w dobrobycie, jest miły Bogu*", (PHO/39). Przez to niektórzy uczeni, w tym socjolog niemiecki, Max Weber (1864-1920), uznali go za prekursora kapitalizmu. K. odrzucał władzę papieża, obrzędy i większość sakramentów, głosząc przy tym rygoryzm moralny, bezkompromisowo wdrażany w zorganizowanej gminie kalwińskiej w Genewie. Jego podstawowe dzieło to *O wychowaniu chrześcijańskim*. W 1559 r. napisał *Leges Academiae Geneviensis* (*Prawa Akademii Genewskiej*), tym samy tworząc wzorcową Akademię Genewską, która stała się podstawą do dziś istniejącego Uniwersytetu w Genewie. Akademia i związane z nią gimnazjum cieszyły się niezwykłą popularnością, rocznie przybywało tam około 600 imigrantów chcących poznać bliżej poglądy K. Gimnazjum, choć zorganizowane w oparciu o założenia Jana → Sturma, podzielono nie na 10 a na 7 klas, a w czterech niższych klasach na równi z → łaciną wprowadzono język francuski. K. z pobłażaniem traktował → retorykę, więcej uwagi poświęcając natomiast przygotowaniu uczniów do handlu i rzemiosła. Po 1549 r. jego zwolennicy połączyli się z wyznawcami Ulricha Zwinglego, tworząc w ten sposób Kościół ewangelicko-reformowany. (ABC/105, 291; BP/XIX/190-192; E/XIII/157; KDE/31; LHW/118-120; PHO/39-40)

kalwinizm, doktryna religijna stworzona przez Jana → Kalwina (1509-1564), przejęta następnie przez kościoły ewangelicko-reformowane. W przeciwieństwie do → luteranizmu, który objął głównie Niemcy i Skandynawię, k. rozprzestrzenił się w Anglii, Szkocji, Holandii, części Francji, Szwajcarii i na Węgrzech. (ABC/105-106; BP/XIX/192-193; E/XIII/157-158; SMTK/505)

Kamieński Adolf (właśc. imię – Bartłomiej), (1737-1784), ks. ze zgromadzenia pijarów, pedagog, nauczyciel wymowy i filozofii w → *Collegium Nobilium* od 1771 r. W 1774 r. przedstawił i opublikował projekt reformy oświaty, oparty na ideach fizjokratycznych pt. *Edukacja obywatelska*, ujęty w formie ośmiu listów. Proponował oświatę powszechną, jednak oddzielną „*dla każdego stanu obywatelów*" z nastawieniem na realizację celów moralnych. Wychodząc z założeń → fizjokratyzmu, jako pierwszy w Polsce był gorącym zwolennikiem oświaty dla ludu, bowiem „*ci to ludzie prości i grubiańscy rękoma swymi najdroższych dobywają ojczyźnie skarbów, a niekiedy krwią i życiem własnym zakupują dla niej zwycięskie laury*", (cyt. za: DOP/I/246). W tym celu należy w każdej parafii tworzyć szkołę parafialną, i to – o ile są możliwości – dwuklasową, o dwóch nauczycielach. Klasę pierwszą chciał przeznaczyć na naukę czytania, pisania i katechizm, drugą – naukę moralną, historię naturalną i arytmetykę. Klasy miały być półtoraroczne, stąd cykl nauki w szkole parafialnej trwał trzy lata. Szkoła średnia powinna znaleźć się każdym powiecie, stąd jej nazwa – „powiatowa". Szkoła ta była trzypoziomowa: młodzież rezygnująca z dalszej nauki kończyłaby edukację na czwartej klasie z programem językowym (język łaciński) i humanistycznym; drugi – przewidywany dla młodzieży przygotowującej się „do urzędów w kraju", po czterech latach nauki; przewidywał specjalną klasę prawa; trzeci poziom, ośmioletni przewidziany był dla młodzieży wybierającej się na studia w → akademiach. Akademie miały być „świątnicami nauki", gdzie K. postulo-

wał rozwijać także nauki techniczne, lekarskie, ekonomiczne oraz studia artystyczne (malarstwo i snycerstwo). Oddzielnie proponował utworzenie w kraju kilku uczelni technicznych oraz uczelni wojskowej, na wzór istniejącej już → Szkoły Rycerskiej. Dostrzegając, iż „*wszystkiego w kraju fundamentem i źródłem jest rolnictwo*", proponował utworzenie Towarzystwa Rolników, które miało „*łączyć szlachtę i lud we wspólnym działaniu na rzecz rolnictwa*", (DOP/I/246). (DOP/I/245-246, tu data śmierci – 1781; EPG/VII/150; EPWN/353; KDE/43)

Kamiński Aleksander, pseud. AK, „Bambaju", „Dąbrowski", „J. Dąbrowski, „Fabrykant", „Juliusz Górecki", „Hubert", „Kamyk", „Kaźmierczak", „Kotwica", (1903-1978), pedagog, twórca ruchu zuchowego, działacz harcerski, żołnierz → Szarych Szeregów, pisarz i historyk. Od najmłodszych lat należał do → ZHP. Był twórcą ruchu zuchowego i oryginalnej, tzw. harcerskiej metody wychowania dzieci w wieku 8-11 lat. W latach 1934-1939 pracował w Szkole Podstawowej w Mikołowie, gdzie prowadził eksperyment pedagogiczny, znany później jako „eksperyment mikołowski", polegający na wprowadzeniu do nauczania w klasach I-III metody zuchowej i w klasach IV-VI metody harcerskiej, czyli wcielenie metody harcerskiej „*w całość pracy nauczająco-wychowującej szkoły*", (OWSP/205). W 1934 r. opublikował książkę – biografię twórcy polskiego harcerstwa pt. *Andrzej Małkowski* (wyd. 2 – 1979, wyd. 3 – 1983).
W czasie okupacji był współtwórcą → Szarych Szeregów i redaktorem naczelnym „Biuletynu Informacyjnego". Jego nazwisko znalazło się na jednej z list proskrypcyjnych Narodowych Sił Zbrojnych. Po utworzeniu → Uniwersytetu Łódzkiego został asystentem w Katedrze Pedagogiki Społecznej, a następnie asystentem-wolontariuszem w Katedrze Pedagogiki Ogólnej kierowanej przez Helenę → Radlińską. Stopień → doktora filozofii uzyskał w 1947 r. na podstawie pracy *Metoda harcerska w wychowaniu i nauczaniu szkolnym*, przygotowanej pod kierunkiem prof. S. Hessena. W 1949 r. z przyczyn ideologicznych usunięty został ZHP, a rok później z → Uniwersytetu Łódzkiego. Odebrano mu także stopień harcmistrza. Do pracy harcerskiej powrócił w 1956 r., zaś na Uniwersytet dwa lata później. Współtworzył Radę Naczelną ZHP i został jej przewodniczącym. W latach 1960-1973 był → docentem na Uniwersytecie Łódzkim Od 1962 r. kierował tam Katedrą Pedagogiki Społecznej. Po uzyskanej → habilitacji w 1959 r. na temat *Prehistoria polskich związków młodzieży*, od 1973 r. był → profesorem Uniwersytetu Łódzkiego.
Wychowanie rozumiał jako „wyzwalanie" i udzielanie pomocy skłaniającej do samowychowania. Zadaniem wychowawcy jest wspomaganie samowychowania. Dużą rolę przywiązywał do małych grup rówieśniczych i osobistego przykładu. Na grunt polski przeszczepił → skauting, a metodę harcerską skutecznie wprowadził na teren szkoły. „*Sądzić należy, że trzy elementy metody harcerskiej: – zabawa, – zastęp, – sprawności oraz – jako element czwarty – swoista atmosfera, dają możność uzyskania w całej pełni tego wszystkiego, co z harcerstwa można przeszczepić na teren klasy*", (Ź/III/ks. 3/323). O sobie mówił, że „*jego zawodem jest wychowawstwo*", (EP/II/514, I. Lepalczyk, E. Marynowicz-Hetka). Przywiązując duże znaczenie do dobrej metody wychowawczej, szczególną rolę upatrywał w zaangażowaniu wychowawcy. Stąd popularyzował biografie dobrych wychowawców: m. in. Andrzeja → Małkowskiego, Henryka → Jordana i Antoniego → Makarenki.
Jako dyscyplinę naukową wybrał → pedagogikę społeczną, uznając, że ona najlepiej służy „*pomyślnemu rozwojowi rzeczowemu, psychicznemu i kulturalnemu*" nie tylko jednostki, ale przede wszystkim całych grup i warstw społecznych (cyt. za: W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s.158). Kwestie te ujął m. in. w pracy pt. *Funkcje pedagogiki społecznej*. *Praca socjalna i kulturalna* (1972). W wykładzie na temat teorii i praktyki pedagogiki społecznej uwagę zwracają m. in. jego koncepcje: stowarzyszeń społecznych i ich roli w środowisku wychowawczym, czasu wolnego, pracy opiekuńczej i socjalnej, profilaktyki społeczno-wychowawczej oraz gerontologii społecznej. Zafascynowany był dorobkiem Heleny → Radlińskiej, podkreślając humanistyczny wymiar jej myśli pedagogicznej.
Był autorem szeregu prac z zakresu metodyki harcerskiej, m. in. tzw. trylogii zuchowej: *Antek Cwaniak – książka o zuchach* (1932), *Książka*

wodza zuchów (1933), *Krąg rady* (1935) oraz *Nauczanie i wychowanie metodą harcerską* (1947), *Myśli o Polsce i wychowaniu* (2003). Szczególne miejsce w dorobku pisarskim Kamińskiego zajmują książki adresowane do młodzieży, w tym m.in. *Kamienie na szaniec. Opowiadanie o Wojtku i Czarnym,* wydane w 1943 r. pod konspiracyjnym pseudonimem „Juliusz Górecki" oraz *Zośka i Parasol. Opowieść o niektórych ludziach i niektórych akcjach dwóch batalionów harcerskich* (1957), opowiadające o walce harcerzy spod znaku Szarych Szeregów z niemieckim okupantem. Janusz Tazbir *Kamienie na szaniec* zaliczył do dwunastu najważniejszych „*kamieni milowych polskiej świadomości*", (EP/II/515, A. Janowski). W jego dorobku uwagę zwracają także: *Henryk Jordan, twórca nowoczesnego wychowania fizycznego Polsce* (1946), *Polskie związki młodzieży 1804-1831* (1963), *Samorząd młodzieżowy jako metoda wychowawcza* (1965), *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza* (1965), *Polskie związki młodzieży 1831-1848* (1968), *Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX wieku* (1971), *Funkcje pedagogiki społecznej* (1972). Wniósł także poważny wkład w metodologię badań pedagogicznych, m. in. *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej,* (w:) *Studia Pedagogiczne*, red. T. Pilch, R. Wroczyński, t. 19: 1970, s. 25-48), gdzie podał, iż „*metodologia pedagogiki empirycznej tkwi korzeniami w metodologii nauk społecznych. Nie ma odrębnej metodologii i pedagogiki empirycznej, jest natomiast umiejętne spożytkowanie, przystosowanie i dopełnienie metodologii nauk społecznych do potrzeb pedagogiki empirycznej*", (także (w:) J. Półturzycki, *Aleksander Kamiński,* Warszawa-Radom 2006, s. 268).
W 1992 r. Andrzej Janowski wydał biografię K. pt. *Być dzielnym i umieć się różnić,* zaś w 1997 r. Stanisław Michalski *Działalność pedagogiczna Aleksandra Kamińskiego.* W 2002 r. ukazała się natomiast książka Barbary Wachowicz *Kamyk na szańcu – gawęda o druhu Aleksandrze Kamińskim w stulecie urodzin*, zaś w 2006 r. praca J. Półturzyckiego *Aleksander Kamiński.* Uchwałą Sejmu RP rok 2003 obchodzono jako *Rok Aleksandra Kamińskiego*. W 2005 r. w Łodzi odsłonięto pierwszy w Polsce jego pomnik. (BP/XIX/223; E/XIII/192; EP/II/511-518, I. Lepalczyk, E. Marynowicz-Hetka, A. Janowski; KWH/254-255; OSP/167-168; OWSP/195-221; SBPHW/344-351, J. Kamińska)

kampus (od łac. *campus* – płaskie, równe pole, błonie; także campus), teren koledżu lub wyższej uczelni, np. uniwersytetu, w skład którego wchodzą budynki z salami wykładowymi, → biblioteka, laboratoria, księgarnia, ale także domy studenckie, a nawet mieszkania nauczycieli akademickich. Nazwa jest szczególnie charakterystyczna dla środowisk akademickich Ameryki Północnej i Europy Zachodniej. (SŁP/I/415; SPS/75; SWO/354)

kantor (od łac. *cantor* – śpiewak), nauczyciel śpiewu i muzyki w średniowiecznej szkole katedralnej; także główny śpiewak chóru w Kościele katolickim, intonujący psalmy podczas Mszy świętej. Również główny śpiewak w synagodze (świątyni żydowskiej), zwanej bożnicą. W kościołach protestanckich k. był kierownikiem chóru i organistą → szkoły lub → kolegium, podległym → rektorowi. Kantorem przy kościele św. Tomasza w Lipsku był Jan Sebastian Bach. (BP/XIX/291; E/XIII/242; KHW/317; KSWO/251, 490; SŁP/I/424)

Karbowiak Antoni (1856-1919), pedagog, historyk wychowania. Po ukończeniu studiów filozoficznych na → Uniwersytecie Jagiellońskim, przez kilka lat był nauczycielem w Wadowicach koło Krakowa, skąd w 1893 r. został przeniesiony do szkoły przemysłowej w Krakowie. W 1905 r. został dopuszczony, jako pierwszy w dziejach polskiej edukacji, do → docentury prywatnej UJ w zakresie → historii wychowania i pedagogiki. Krótko przed śmiercią uzyskał tytuł → profesora nadzwyczajnego UJ. Na III Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1900 r. opowiadał się za usytuowaniem historii wychowania jako oddzielnej dyscypliny wykładowej, obowiązkowych wykładów z tej dziedziny we wszystkich szkołach przygotowujących do zawodu nauczycielskiego i w związku z tym tworzenie osobnych katedr uniwersyteckich. Proponował także utworzenie towarzystwa historyków wychowania, co zostało zmaterializowane dopiero na początku XXI (Towarzystwo Historii Edukacji). Pozostawił bogaty dorobek pisarski w zakresie

historii wychowania oraz bibliografii pedagogiki, liczący ponad 80 pozycji. Tylko dziejom → Komisji Edukacji Narodowej poświęcił aż 9 prac. Kilka znaczących prac dotyczyło dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego, w tym m. in.: *Strój żaków Uniwersytetu Jagiellońskiego XV-XVI wieku*, („Przegląd Powszechny" 1886), *Ubiory profesorów i uczniów w Uniwersytecie Jagiellońskim w związku z współczesnymi zwyczajami (1364-1889)*, (1889). Interesowały go także problemy polskiej prasy pedagogicznej, czemu dał wyraz m. in. w pracy *Polskie czasopisma pedagogiczne* (1912). Nadto na szczególną uwagę zasługują: *Szkoły parafialne w Polsce w XII i XIV w.* (1896), *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich* (t. 1: 1898, t. 2: 1903), *Wychowanie fizyczne Komisji Edukacji Narodowej* (1903), *Szkoła pruska na ziemiach polskich* (1904), *Dzieje edukacyjne Polaków na obczyźnie* (1910), *Problem wychowania narodowego w dzielnicy pruskiej* (1913), *Bibliografia pedagogiczna z latach 1901-1910*, (1920) i szereg innych. Szereg wartościowych prac K. pozostało w rękopisach. Mimo ogromnego dorobku, pracowitości i skromności za życia nie był doceniany, napotykał wiele trudności, w tym obojętny, czy wręcz niechętny stosunek władz → Polskiej Akademii Umiejętności. (EP/II/550-552, S. Możdżeń; EPK/I/211-212; SBPHW/355-367, A. Szczerba, A. Wałęga)

karcenie dzieci (łac. *castigatio* – ostre upomnienie, strofowanie; *poena* – kara, pokuta, zapłata), rozważne wyrządzenie krzywdy jako odpowiedź za naruszenie prawa lub określonych norm prawnych, bądź moralnych przy użyciu rózgi, nazywanej niekiedy „dyscypliną". Kara może mieć charakter fizyczny lub psychiczny. Dolegliwość ta może mieć charakter nieunikniony (k. naturalna) lub celowy (k. kryminalna).

W wychowaniu, szczególnie w okresie → Średniowiecza, jeden ze środków wychowawczych mających na celu hamowanie wykroczeń.

W starożytności w wychowaniu powszechnie stosowano kary cielesne. → Salomon (972/1-932/1 p.n.e.), w trosce o dobre wychowanie syna, polecał stosowanie kar cielesnych, mówiąc: „*Kto żałuje rózgi nie nienawidzi swojego syna, lecz kto kocha, karci go zawczasu*", (EP/I/890). Grecki filozof, Arystoteles (384-322 p.n.e.) uważał, że „*kara jest także rodzajem lekarstwa*", (WKZM/107). Przeciwnikiem kar w wychowaniu był natomiast najwybitniejszy mówca rzymski, → Cyceron (106-43 p.n.e.), który uważał, że „*w gniewie nigdy karać nie należy, wśród wzburzenia umysłowego niepodobna zachować należytej miary między dwiema ostatecznościami, między tym, co za wiele i tym, co za mało. Karcący unikać powinien nawet pozoru niechęci lub nienawiści ku strofowanemu*", (F. Majchrowicz, *Historia pedagogji,* Warszawa 1922, s. 32). Przeciwko stosowaniu kar cielesnych w wychowaniu, jednak tylko w stosunku do dzieci wolnych rodziców, wypowiedział się jasno w obszernym traktacie pedagogicznym *Kształcenie mówcy* (*Institutione oratorie libri XII*) Marek Fabiusz → Kwintylian (ok. 35-ok. 95): „*Stosowanie chłosty wobec uczniów, jakkolwiek ono może i przyjęte jest, i Chryzyp mu się nie sprzeciwia, ja sam uważam za zupełnie niewskazane. Po pierwsze, bowiem jest to kara poniżająca człowieka, stosowana wobec niewolników, i później, gdy uczeń dojdzie do innego wieku, niewątpliwie odczuje ją jako zniewagę. Po wtóre, jeżeli kto ma takie niegodne człowieka wolnego usposobienie, że nie poprawi się pod wypływem nagany, ten i na kije będzie nieczuły jak ten najgorszy niewolnik*", (ŹDW/133). Przeciwko karceniu dzieci wolnych swój sprzeciw wyraził także → Plurach z Cheronei (ok. 48-po 125 n.e.): „*Twierdzę (...), że do chwalebnych usiłowań skłonić trzeba dzieci upomnieniem słownym; bynajmniej zaś nie wolno zmuszać ich do tego biciem lub srogim obchodzeniem się z nimi. (...) U wolno urodzonych dzieci przyda się raczej pochwała i nagana niż jakakolwiek srogość; pierwsza popchnie je na drogę cnoty, druga powstrzyma od złego*", (ŹDW/I/102). Głosy te jednak nie skutkowały, skoro jeszcze w ostatnich wiekach starożytności w dalszym ciągu kara chłosty była na porządku dziennym i w szkole i w domu. Ilustracją takiego postępowania dorosłych wobec dzieci były mimijamby, czyli literackie sceny naturalistyczne poety greckiego z III wieku nowej ery, Horondasa z Kos, gdzie → bakałarz Lampryskos wymierza plagi Kottalosowi, synowi Metrotymy, kobiety pochodzącej z gminu.

W → Średniowieczu kary cielesne wymierzano za przewinienia stwierdzone, ale także profilaktycznie z urzędu nauczycielskiego. Rózgę i trzci-

nę, jako narzędzia i atrybuty karcenia, przejęto od Rzymian. Trzcina stała się symbolem władzy nauczyciela, niejako „godłem nauczyciela średniowiecznego", (ŹDW/168). Nawet w momencie przekazania szkoły nauczycielowi uroczyście wręczano mu trzcinę jako atrybut władzy. Kary stosowano niezależnie od pochodzenia stanowego ucznia. Karę w postaci wymierzenia rózg stosowano nie tylko za niewłaściwe zachowanie, ale przede wszystkim za niezapamiętanie lub niezrozumienie treści nauczania. Istniało nawet przekonanie, że dziecko, które w swoim czasie nie odebrało należytej kary za popełnione przewinienia, po śmieci nie znajdzie wiecznego odpoczynku, stąd niejednokrotnie karę chłosty próbowano wykonać nawet na zwłokach. Najłagodniejsze kary cielesne za przewinienia uczniów-wychowanków przewidywała reguła benedyktyńska. Próżniactwo, nieposłuszeństwo, nieprzystojne zachowanie się, nieuwagę w czasie nauki lub śpiewie w kościele lub szkole karano, zgodnie ze słowami Salomona, „*acribus verberibus*", (ŹDW/I/168). Karcenie było na porządku dziennym w → szkołach katedralnych. Jak podaje Brunon w *Żywocie św. Wojciecha*, przyszły święty był surowo karany za to, że nie nauczył się lub w szkole nie rozmawiał po → łacinie. Szczególnym ku temu powodem były lekcje → gramatyki łacińskiej. Stąd, jak podaje Antoni Karbowiak (*Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich,* cz. I: *Od 966 do 1363 roku,* Petersburg 1898), Ratherius z Verony (zm. 794 r.), „*litując się nad uczniami, starał się napisać łatwy i zrozumiały podręcznik gramatyczny, aby zasłonić grzbiety uczących się przed plagami. Zatytułował dzieło swoje z tego powodu „sparadorsum*", (cyt. za: ŹDW/I/169). Zapewne dlatego pierwszą ze → sztuk wyzwolonych z kanonu → *trivium,* tj. → gramatykę w symbolice przedstawiono najczęściej z „dyscypliną" w ręku. Także nauka śpiewu była powodem wymierzania plag. Rózgą miał chłostać papież Grzegorz Wielki (ok. 540-604, papież od 590 r.), a rózgę przez niego stosowaną miano pokazywać w Rzymie jeszcze w IX wieku. W szkołach klasztornych z kolei „*wydzielano plagi w pewnych oznaczonych dniach wszystkim uczniom, chociaż na nie nie zasłużyli. Była to jakby generalna ekspiacja za przewinienia popełnione w pewnym okresie czasu*", (ŹDW/I/169). W szkołach świeckich dzieci karcono bez wyjątku na pochodzenie stanowe. Święty Wojciech jako uczeń szkoły magdeburskiej „*odbierał dotkliwe plagi*", i „*ani wysokie jego pochodzenie, ani sowite dary, jakimi rodzice nauczyciela obsypywali, nie zasłoniły go przed rózgami*", (ŹDW/I/169). Na łagodne potraktowanie mogli w tych szkołach liczyć jedynie uczniowie słabi i wątłego zdrowia. Rózgi mogły spotkać uczniów aż do ukończenia 16. roku życia, stąd starsi wiekiem stosowali różnorakie zabiegi, aby ustrzec się przed „dyscypliną" w ręku nauczyciela. Wśród sposobów ratujących się przed karą cielesną były prośby, płacz, ale także ucieczki do domu, bądź – co gorsza – w nieznane dla dorosłych, ustronne miejsce. Stąd w obawie przed karą uciekinierzy błąkali się nierzadko po lasach, bądź ukrywali się w rzadko uczęszczanych jaskiniach. Francuski dominikanin → Wincenty z Beauvais (ok. 1194-1264) w dziele *O wychowaniu dzieci królewskich* (1245), podał dziesięć przyczyn, dla których chętnie należy przyjmować karę: „*dobroć woli Bożej, przywiązanie ojcowskie, cnota cierpliwości, przykład Chrystusa i świętych, pożyteczność kary, jej krótkotrwałość, lekkomyślność, konieczność oraz następujące po niej przyjemności*", (ŹDW/I/176). Karcenie dzieci w Średniowieczu musiało stanowić istotny element ówczesnej szkoły, skoro zostało przedstawione na zachowanej miniaturze z tzw. rękopisu Menesse z XIII wieku, przechowywanej w Haidelbergu, a przedstawiającej magistra Henryka z Esselingen – nauczyciela szkoły klasztornej i jego pomocnika – nauczyciela szkoły pozaklasztornej (zewnętrznej). Zarówno mistrz Henricus, jak też pomocnik „mistrza Henryka", trzymają w ręku rózgi – symbol władzy nauczycielskiej, (WDW/82).

W epoce → Odrodzenia filozofowie-humaniści uważali, że łagodnością w wychowaniu, a także perswazją, oddziaływaniem na ambicję i honor dziecka, liczeniem się z naturą dziecka można osiągnąć lepsze wyniki aniżeli surowymi karami cielesnymi. Jednak liczne głosy filozofów i pisarzy odrodzeniowych najdobitniej świadczą, iż wielowiekowa „tradycja" wychowania przy pomocy tzw. plag łatwo nie ustępowała z XVI-wiecznej szkoły. Kary cielesne z wychowania najpierw wykluczył → Vittorino de Feltre (1378-1446), włoski teoretyk i praktyk-pedagog. Z ostrą krytyką przeciwko gramatykom, tj. na-

uczycielom języków, „katujących uczniów", (WDW/115) wystąpił w *Pochwale głupoty* → Erazm z Rotterdamu (1467 v. 1469-1536)**,** wybitny filozof holenderski, humanista, jeden z najwybitniejszych uczonych Odrodzenia, nazywany niekiedy księciem humanistów. „*Tacy oni z siebie radzi, kiedy zastrachaną trzódkę w przerażenie wprawiają groźną miną i głosem, kiedy kijem, rózgą, rzemieniem łupią skórę biednych dzieci i na wszelkie sposoby srożą się, jak im tylko przyjdzie ochota – całkiem naśladując owego osła kumańskiego*", (osioł kumański – to osioł z bajki Erazma, który wdział lwią skórę, osioł ten miał pochodzić z Cumae – dop. M. K.), (ŹDW/I/220). Do szkoły polskiej epoki Odrodzenia najwyraźniej te głosy także nie docierały. Najwybitniejszy pisarz społeczno-polityczny polskiego Odrodzenia, Andrzej Frycz → Modrzewski (1503-1572) w dziele *O poprawie (naprawie) Rzeczypospolitej*, zachęcając, by chłopcy i dziewczęta „*nie przepędzali pierwszych swych lat na próżniactwie*", polecał nauczycielom korzystanie w nauczaniu z bajek, zagadek i opowieści. Te dzieci, które „*obowiązkom mocniej utykają*", pozwalał jednak karcić rózgą. Przywołał przy tym słowa króla → Salomona, który miał mówić: „*Nie pozwól, by się dziecko uchylało od karności. Od rózgi nie umrze. Bijesz je, a duszę jego uwalniasz od piekła*", (ŹDW/I/281). Podobnie w końcu XVI stulecia → rektor ariańskiego → Gimnazjum w Lewartowie koło Lublina nadając szkole statut pn. „Prawa Szkoły Lewartowskiej" (1593), rozpoczął dokument, w „pierwszym prawie", od przypomnienia zasad dyscypliny oraz sankcji wynikających z jej niezachowania: „*Kto nie przychodzi w godzinach oznaczonych, nie przynosi z sobą książek i przyborów szkolnych, zaniedbuje się w pilności, opuszcza lekcje szkolne lub kazania, jeśli go nie usprawiedliwią rodzice lub nadzór domowy: ponieważ dopuszcza się przestępstwa z złej woli a nie słabości umysłu – rózgami ma być ukarany*", (ŹDW/I/311). Podobną karę miał ponieść uczeń, gdy do szkoły spóźnił się dwa lub trzy razy w tygodniu. Karcenie uczniów dopuszczalne było również w innej szkole ariańskiej, → Akademii Rakowskiej, której prawa pt. *Leges Scholae Racovianae* z 1602 r. w przepisach dla wszystkich nauczycieli upominały jedynie, by karząc chłopców uważali, aby ich nie bić po głowie, nie targać za włosy oraz nie wyrządzać szkody na zdrowiu, ciele i narządach zmysłów. W szkołach jezuickich, według przepisów dla tych szkół z 1584 r. a zatwierdzonych w 1599 r., nauczycielom zalecano, by w karaniu nie byli gwałtowni, nie bili ucznia i nie uciekali się do obrazy słownej lub czynnej. Jeśli uczeń miał mieć wymierzoną karę, to w imieniu nauczyciela miał wykonywać tzw. korektor (poprawiacz), którym była osoba świecka, wynajęta za opłatą do wykonywania egzekucji kary cielesnej. Karcenie, w tym przepadku dorosłych, ale zapewne i dzieci znajdujemy w komuniźmie utopijnym Tomasza → Campanelli (1563-1639), przedstawionym w *Mieście słońca* (1623)*,* gdzie pozwalano „czcigodnemu starcowi i staruszce", a którym przekazano władzę nad obsługą, wychłostać nieposłusznych lub opieszałych członków obsługi. Zupełnie inaczej do karcenia chłopców podchodził Michał → Montaigne (1533-1592), który oburzał się na traktowanie uczniów w szkołach francuskich. W dziele *Próby* (*Essais*, 1588), w rozdziale *O wychowaniu dzieci,* pisał: „*To są istne więzienia i kaźnie młodzieży: pcha się ją występku karając, im się go dopuści. Zajrzyjcie tam w godzinach nauki: słyszycie jeno krzyki i dzieci katowanych, i nauczycieli pijanych gniewem. (...) Cóż za niegodziwy i zgubny zwyczaj. Dodajmy (co bardzo trafnie zauważył Kwintylian), iż despotyczna przemoc pociąga za sobą bardzo opłakane skutki, a zwłaszcza przy naszym sposobie karania. O ileż sale i uczelnie przystojniej byłyby strojone kwieciem i listowiem niż ułomkami zakrwawionej trzciny!*", (ŹDW/I/239).
Dopiero epoka → Oświecenia zdecydowanie przeciwstawiła się karceniu dzieci. Angielski filozof polityki i edukacji, inicjator epoki Oświecenia w Europie, John → Locke (1632-1704) w dziele *Myśli o wychowaniu* (1693) wystąpił z ostrą krytyką tych, którzy z lenistwa stosują karę wymierzaną rózgami. „*Kara cielesna poniża dziecko, rodzi w dziecku skrytość, zaciętość, fałsz i obłudę. Dzieci bite stają się tępe i głupie*", (cyt. za: EP/II/532). „*Ten rodzaj niewolniczej dyscypliny wyrabia niewolnicze usposobienie*" – dodawał Locke, (cyt. za: WDW/165). Kara ta jest najbardziej nieodpowiednią ze wszystkich metod stosowanych w wychowaniu. Dziecko zaczyna nienawidzieć rzeczy przyjemne, jeśli w związku z ich użyciem spotka je bicie, łajanie

lub gderanie. Kara – zdaniem Locke – jest rodzajem niewolniczej dyscypliny. „*Dziecko ulega i udaje posłuszeństwo, gdy się boi kija, który nad nim wisi. (...) Bicie dzieci i wszystkie inne rodzaje niewolniczych i cielesnych kar to nie jest dyscyplina, którą należy posługiwać się w wychowaniu tych, którzy, jak chcielibyśmy, powinni być ludźmi mądrymi, dobrymi szlachetnymi*", (ŹDW/I/385-386).

Mimo ogromnych zasług w dziedzinie organizacji nowoczesnego szkolnictwa we Francji wniesionych przez żarliwego katolika → Jana Chrzciciela de La Salle (1651-1719), w dziedzinie karności nie wyzbył się on kary cielesnej. Z kolei przedstawiciel pedagogiki naturalistycznej J. J. → Rousseau (1712-1778) uważał, że dziecko jest z natury dobre i dlatego nie należy go karać. Dopuszczał jedynie tzw. kary naturalne, które są następstwem popełnionego czynu. W duchu idei oświeceniowych ks. Stanisław → Konarski przygotował ustawy szkolne, wydane w latach 1753-1754 pn. *Ordynacje wizytacji apostolskiej… dla prowincji polskiej*. W części czwartej pt. „O obowiązkach, zaletach i obyczajach nauczycieli i profesorów" znajdujemy wskazania dotyczące karności szkolnej. Autor ustaw postulował wykreślenie ze szkół kary chłosty, a jeśli to byłoby niemożliwe do całkowitego wyeliminowania, uprasza nauczycieli, by swoim postępowaniem w tej mierze nie przyczyniali się do tego, aby szkoły zasługiwały na nazwę „katowni" i „jatek dziecięcych". Konarski radził wychowawcom, by nie chłostali chłopców za zaniedbywanie obowiązków szkolnych lub lekkie uchybienia w kościele. W przypadku zaś uporu, krnąbności i zawziętości także polecał „przemawiać do rozumu". Pod groźbą kary natomiast, według uznania przełożonego, zakazywano stosowania karcenia dzieci rózgą, batem, „dyscypliną", bicia po rękach i to jakimkolwiek narzędziem, ale także bicia ręką lub czymkolwiek po głowie i twarzy, szarpania za włosy, targania za uszy, dawania szczutków w nos itp. Prawo szkolne S. Konarskiego zabraniało także „*chłostania dyscypliną po grzbiecie i bicia jednych chłopców przez drugich*", (ŹDW/I/573). Gdyby się miało okazać, że inne metody wychowania zawiodą, Konarski pozwalał na stosowanie kary tylko po wyczerpaniu wszelkich środków pedagogicznych, jednak przy bezwzględnym wykluczeniu takich kar, jak: „*rózgi, dyscyplina, bicie po łapach*", (DOP/I/214). Prawa ks. S. Konarskiego niekoniecznie zyskały powszechne uznanie oświeceniowej szkoły w Rzeczypospolitej, skoro pamiętnikarz o konserwatywnych zapatrywaniach, ks. Jerzy Kitowicz (1728-1804) pod koniec XVIII stulecia opublikował *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III,* z których wyłania się obraz szkoły parafialnej, gdzie karcenie dzieci towarzyszyło szkolnej codzienności. Na wstępie wywodu o funkcjonowaniu szkoły autor pamiętnika podaje trzy rodzaje kar szkolnych: niedopuszczenie jedzenia obiadu, klęczenie i plagi (bicie). Do wykonania tej ostatniej stosuje się następujące „instrumenta kary": „*placenta, to jest skóra okrągła, gruba, w kilkoro złożona na dłoń ręki szeroka, na trzonku drewnianym odbłużonym osadzona, która za omyłki w czytaniu lub na pamięć tego, czego się nauczyć naznaczono, odmawianiu, bito w rękę*", (ŹDW/I/538). Za zupełnie nie nauczenie się nakazanego tekstu, bądź swawolę lub inne „przestępstwo praw szkolnych" uczeń bity był przy użyciu rózgi brzozowej albo rzemienia. Kronikarz zaznacza, że bardziej surowsi nauczyciele używali „dyscypliny" wykonanej ze sznurków nicianych „tęgo splecionych", którą bito po ciele najmniej trzy a najwięcej piętnaście razy. Ilość takich plag zależała od przewinienia, bądź od „cierpiętliwości", tj. wytrzymałości karanego. Na tym kanon stosowanych narzędzi i metod bicia nie kończył się. Na starszych uczniów do bicia używano kańczuga (narzędzia do bicia, którego nazwa wzięta została z tureckiego kamczyka). Tego narzędzia nie stosowano bezpośrednio na ciało, zdając sobie sprawę, że okaleczyłoby mocno, dlatego zalecano bić „przez suknię" a przynajmniej przez spodnie. Mimo to ks. J. Kitowicz dodaje, iż zdarzały się „*twardego ciała dzieci, że kańczugowe plagi na same ciało wytrzymywały bez zbyt wielkiego bólu*", (ŹDW/I/538). Zupełnie innym rodzajem kary, używanym dość rzadko, było dobrowolne kładzenie się na stołku oskarżonego i wymierzanie kary przez „współstudentów" zdjętymi z nogi butami z cholewą. Jak podkreślił pamiętnikarz obyczajów szkolnych, była to kara „wstydząca, nieboląca" i „występkowi nierówna". Można sądzić, iż stan przedstawiony przez ks. Kitowicza pokrywał się w dużej mierze z rzeczywistością, skoro w wydanym w 1769 r.

niewielkim druku pt. *Czytania pisma polskiego, teraz nowo z przydatkiem i katechizmem dla małych dziatek krótko zebrane* czytamy:
„*Różdżką Duch Święty dziateczki bić radzi,*
Różdżka bynajmniej zdrowiu nie zawadzi", (SS/542).
Potwierdza to przede wszystkim rozprawa ks. Hugo → Kołłątaja (1750-1812) *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, który poddając ostrej krytyce system wychowania w tym okresie, oparty na dotkliwych karach, zauważył, że „*pospolitymi karami było: klęczenie w szkole lub w kościele przed lampą, plagi, odmówienie promocji lub wydalenie ze szkoły*", (WDW/213). Mimo tej krytyki Kołłątaj nie negował w wychowaniu stosowania kar, choć uważał, iż dzieci nie należy karać zbyt często, ponieważ może to prowadzić do kłopotów w wymowie, a także nieszczerości i obłudy. → Komisja Edukacji Narodowej zalecała unikanie kar cielesnych w szkole, zastępując je perswazją. W *Przepisie dla szkół parafialnych* z 1774 r. ułożonym przez prezesa KEN, bpa Ignacego Massalskiego, znajdujemy zalecenie kierowane do nauczycieli, by w stosunku do uczniów ubogich postępowali z jak największą łagodnością i roztropnością. Dlatego nie powinni swoich wychowanków „*lżywymi słowami fukać, kar cielesnych, chyba rzadko, za znaczniejsze występki i z pomiarkowaniem używać*", (ŹDW/I/652).
Narodziny pedagogiki naukowej w XIX stuleciu bynajmniej nie spowodowały rozstania się z karceniem dzieci. Jan Fryderyk → Herbart (1776-1841), wybitny filozof, psycholog i pedagog niemiecki, uważał, że dla osiągnięcia podstawowego celu wychowania, jakim jest silnie moralny charakter, potrzebne są następujące środki: kierowanie wychowankiem, karność i nauczanie. Dla utrzymania karności Herbart dopuszczał nie tylko stosowanie rozkazów i nakazów, ale także karcer i karę cielesną. Zupełnie inaczej przedstawił wychowanie moralne wybitny filozof i socjolog angielski, Herbert → Spencer (1820-1903), który przeciwstawiając się karom cielesnym, uznał, że najlepsze są kary naturalne, np. dziecko za swoje ujemne czyny nie idzie na spacer. Podobne poglądy przedstawił Lew Tołstoj (1828-1910), poddając krytyce znaną mu szkołę europejską i rosyjską, nazywając je szkołą „*przymusu, dyscypliny koszarowej i reżimu więziennego, „gdzie główną rzeczą jest „Gehorsam" (posłuszeństwo) i Ruhe (cisza), a głównym środkiem wychowawczym – kij*", (WDW/308). Najwybitniejszy pedagog polski epoki romantyzmu, Bolesław → Trentowski (1808-1869), powołując się na poglądu J. J. → Rousseau i Jeana Paula, był przeciwnikiem szermowania w wychowania zakazami i rozkazami, a w szczególności stosowania kar cielesnych wobec dzieci. W praktyce szkolnej kara cielesna „pojawiła się" ponownie w okresie nasilonej → germanizacji w zaborze pruskim w końcu XIX i na początku XX stulecia. Sytuacja ta znalazła odbicie w smutnej humoresce, zamieszczonej w „Tygodniku Ilustrowanym" w 1906 r. (nr 44), do którego opis, za Stanisławem → Kotem, w 1964 r. podał Stefan → Wołoszyn: „*Typowy Schulmann pruski chłoszcze dziecko polskie za odmowę nauki religii w języku niemieckim; chłop polski chłoszcze je za to, że w szkole używa języka niemieckiego*", (WDW/325).
W 1923 r. autor *Podręcznej encyklopedii pedagogicznej,* dr Feliks Kierski pisał jeszcze, że „*kara jest nieodstępną pomocą wychowania w jego rozwoju historycznym*", dodając jednak, iż „*pedagogika współczesna nacisk kładzie na karę moralną*", (EPK/I/211). Zdecydowanym wrogiem stosowania jakikolwiek kar cielesnych był Janusz → Korczak. Kary cielesne w formach w jakimś stopniu ograniczonym stosowane były jeszcze w szkole w okresie PRL. W czasach transformacji ustrojowej z pedagogicznego i społecznego powodu przestały być stosowane. W ostatnich latach co pewien czas odżywa jednak dyskusja o potrzebie stosowania w formie ograniczonej kar cielesnych w wychowaniu, głównie w domu. (DOP/I/214; E/XIII/267, XXVII/31, S. Wołoszyn; EP/II/529-533, L. Adamowska, 673, S. Możdżeń, 685, D. Krześniak-Firlej, W. Firlej; EPK/I/211; LHW/71-72; OSP/169-170; SJP/I/826; SŁP/I/448, IV/189-190; SP/224-225; WDW/80, 82, 86, 109, 112, 115, 165, 197, 213, 271, 275, 279, 308, 325, 359; WKZM/107; ŹDW/I/102, 114-115,168-169, 176-179, 220, 239, 254, 281, 327, 384-387, 538, 572-573, 652)

kardynalne cnoty, (od łac. *cardo* – zawiasy, punkt zwrotny, oś; *cardinalis* – zasadniczy, główny), cnoty zasadnicze, według Platona: mądrość, siła woli, panowanie nad sobą, sprawiedli-

wość. Katechizm Kościoła katolickiego wymienia także cztery cnoty: roztropność, sprawiedliwość, umiarkowanie i męstwo. (EPK/I/212; KSWO/254; SŁP/I/439)

karmelici, zakon pustelniczy założony w 1155 r. na Górze Karmel przez Bartolda z Kalabrii. W 1242 r. zamieniony w zakon klasztorny. Pod koniec XIII wieku miał już 150 klasztorów w 14 prowincjach. Szczególnym znakiem zakonu jest szkaplerz karmelitański (od łac. *scapulare* – okrycie pleców) – szeroki pas materiału z przodu i na plecach nałożony na habit, obecnie zastępowany jego imitacją lub (od 1910 r.) medalikiem. Szkaplerz miał otrzymać od Matki Bożej w dniu 16 lipca 1251 r. Szkot, św. Szymon Stock. Szkaplerz noszą nie tylko członkowie zakonu karmelitańskiego, ale także osoby świeckie przyjęte do Bractwa Szkaplerza Świętego. Jest on istotnym znakiem → wychowania chrześcijańskiego. W przeszłości nosili go także niektórzy polscy królowe, np. Władysław Jagiełło, Władysław IV i Jan III Sobieski.
Do Polski k. sprowadzeni zostali w 1397 r. przez królową Jadwigę i Władysława Jagiellonów. Pod koniec panowania dynastii Jagiellońskiej k. mieli w Polsce już 11 klasztorów. Szczególny ich rozkwit przypadł na wiek XVII i XVIII. Od 1536 r. datuje się początek samodzielnej prowincji polskiej. Sto pięćdziesiąt lat później, w 1687 r., Polska posiadała już dwie prowincje: małopolską i litewsko-ruską. W wieku XVIII k. posiadali aż 86 klasztorów w pięciu prowincjach. W okresie staropolskim zakon organizował przy klasztorach szkoły i biblioteki, np. Obory, Trutowo, Kraków. Wiek XIX nie był jednak dla tych prowincji łaskawy. Konsekwencje rozbiorów, powstania i represje popowstaniowe stały się przyczyną kasaty prawie wszystkich klasztorów na ziemiach polskich, w tym obydwu na ziemi dobrzyńskiej, tj. w Oborach i Trutowie. W tym pierwszym Rosjanie zorganizowali tzw. klasztor etatowy, czyli miejsce odosobnienia wszystkich duchownych biorących jakikolwiek udział (nawet pośredni), w powstaniu styczniowym 1863/1864 r.
Współcześnie Karmelici Prowincji Polskiej mają klasztory w: Krakowie, Gdańsku, Oborach, Trutowie, Woli Gułowskiej, Baborowie, Lublinie, Pilźnie, Lipinach, Chyżnem oraz Włodzimierzu Wołyńskim na Ukrainie. Szczególną czcią otaczane są obrazy i figury Matki Bożej, w tym Matki Bożej Piaskowej (w Krakowie na Piasku), Matki Bożej Patronki Żołnierzy Września (w Woli Gułowskiej), Matki Bożej Bolesnej (w Oborach). W tym ostatnim w latach 1824-1825 gościł młody F. → Chopin, przebywając na wakacjach w nieodległej Szafarni.
W 1997 r. na świecie było 2.054 k., w tym 76 w Polsce (53 kapłanów i 23 braci), w 1998 r. w 10 domach klasztornych w Polsce było 76 zakonników. (ABC/251; BP/XIX/374-375, Z. Chodyła; E/XIII/309-310; ES/III/14-15; KT/pass.; SMTK/518, tu jednak błędnie, iż do Polski zakon sprowadzony został w 1419 r.; www.karmelici.pl)

Karol Wielki, Karol I (*Carolus Magnus*) (747-814), król Franków, cesarz rzymski, organizator szkolnictwa w średniowiecznej Europie. W literaturze często znany jako Karol I. Panował w latach 768-814 na rozległych obszarach od Atlantyku i Bałtyku po rzeki Ebro, Łabę i Dunaj. Bohater wielu utworów, w tym także o charakterze edukacyjnym. Cichą ich bohaterką była Aude, zwana także „piękną Aude", siostra Oliwiera i narzeczona Rolanda. Na wieść o śmierci swego wybranka Aude umiera z żalu u stóp Karola Wielkiego. W święto Bożego Narodzenia 800 r. papież Leon III koronował go w Rzymie na cesarza rzymskiego, wznawiając tym samym Cesarstwo Zachodnie. Był człowiekiem starannie wykształconym, swobodnie posługiwał się → łaciną, znał grekę, biegle władał językiem germańskim, choć jego biografowie podkreślają, że nigdy nie opanował do końca sztuki pisania. Znał także podstawy → matematyki i astronomii. Interesował się problemami teologicznymi. „*Wymowę miał obfitą i bogatą, mógł najdokładniej wyrazić wszystko, co chciał. (...) Sztuki wyzwolone gorliwie uprawiał, uczonych miał w wysokim poszanowaniu i otaczał ich wielkimi honorami*", (Ź/I-143). Był znakomitym organizatorem życia publicznego, rozwijał ożywioną działalność prawodawczą, zorganizował wzorową administrację i wojskowość. Stolicę swego państwa budował w Akwizgranie, chcąc z niej uczynić nowy Rzym. Spoiwem swej potęgi państwowej uczynił religię chrześcijańską. Położył ogromne zasługi w dziedzinie oświaty. Na swój dwór sprowadził wybitnych uczonych:

ojca średniowiecznej literatury, benedyktyna → Alkuina (735-804), Piotra z Pizy, Pawła Diakona i Paulina z Akwilei, gdzie zorganizowali → Szkołę Pałacową. Na dworze cesarskim przebywał także autor jego biografii, Einhard. W programie tej szkoły znajdowała się umiejętność redagowania pism, elementy architektury wojskowej oraz medycyny. Uczniem tej szkoły był sam król z rodziną oraz grono dostojników. Swój dwór uczynił swoistym centrum kulturalnym. Zebrał ogromną bibliotekę z dziełami ojców Kościoła i autorów antycznych.

Szczególny wpływ na rozwój duchowy współczesnych wywarł uczony teolog, → Alkuin (730-804), który poznał cesarza w 781 r. w czasie podróży do Parmy. W całej reformie szkolnictwa najpierw zadbał o wykształcenie duchownych, którzy pierwotnie nie rozumieli → *Pisma Świętego* w języku łacińskim. Potem wykształcone duchowieństwo umiejętnie wpływało na poddanych w poszczególnych prowincjach cesarstwa. Przy kościołach księża zakładali szkółki, gdzie przekazywano kandydatom na duchownych wiedzę z zakresu → siedmiu sztuk wyzwolonych, tworzących → *trivium* i → *quadrivium*. *Trivium* stanowiło pierwszy etap studiów i obejmowało umiejętności humanistyczne: → gramatykę, → retorykę oraz dialektykę. Na program *quadrivium* składały się: arytmetyka, → geometria, astronomia i muzyka. Dzięki rozwojowi szkolnictwa przybywało kopistów, którzy w → skryptoriach przepisywali nie tylko teksty religijne, ale także świeckie. Kopiści Karola Wielkiego zrezygnowali z mało czytelnej kursywy merowińskiej i stworzyli minuskułę, zwaną karolińską. W tym czasie powstawały cenne księgi iluminowane, głównie psałterze i brewiarze, zdobione szlachetnymi metalami i kością słoniową. W dokumencie *Admonito generalis de litteris colendis* (*Powszechne napomnienie w sprawie pielęgnowania nauki*) z 789 r. roztoczył opiekę nad skryptoriami klasztornymi, a nadto polecił, aby klasztory przyjmowały uczniów do nauczania pisma, psałterza, kalendarza i śpiewu kościelnego. K. W. do Kościoła wprowadził śpiew i muzykę organową i – rzecz znamienna – rozporządzeniem z 794 r. nakazał nauczanie całej ludności w językach ojczystych podstawowych modlitw Kościoła: „Ojcze nasz" i „Wierzę w Boga". Z tego powodu zapewne Alkuin (ok.730-806) w liście do Karola Wielkiego w 800 r. pisał: „*Vox populi, vox dei*", (*Głos ludu, to głos Boga*), (SS/510). Europę Zachodnią wyprowadził ze stanu recesji kulturalnej na wyższy poziom rozwoju, określany jako renesans karoliński. Dał początek regularnej formy kształcenia najpierw duchownych, a potem mas świeckich. Jeden z nadwornych poetów nazwał Karola Wielkiego *rex pater Europae* (królem, ojcem Europy). Jego dzieło kontynuowali król angielski, Alfred Wielki (871-899) i król Francji, Ludwik VI (1108-1137). W 1165 r., za sprawą cesarza Fryderyka Barbarossy, papież Paschalis III ogłosił Karola świętym. Dla potomnych stał się ideałem eposu i wychowania → rycerskiego, czego odbicie znajdujemy w → *Pieśni o Rolandzie*. Do wspólnoty pokarolińskiej odwoływali się twórcy zjednoczonej Europy w drugiej połowie XX wieku. (BP/XIX/412-415; E/XIII/314-315; EP/II/553-554, J. Półturzycki, gdzie inna data urodzenia – r. 742; KDE/18; KHW/55-56; LHW/56-57; PHO/27; SMTK/69; SS/510)

Karpowicz Stanisław (1864-1921), pedagog, pisarz pedagogiczny, wydawca i działacz oświatowy. Poprzez podjęcie współpracy z → „Przeglądem Pedagogicznym" rozpoczął badania zmierzające do stworzenia nowego systemu wychowania stosownie do osiągnięć nauk biologicznych i społecznych. W 1897 r. wydał swoje *Szkice pedagogiczne. Cel i zadania wychowawcze*. W 1900 r. opublikował z kolei pracę pt. *Gry i zabawy jako czynnik wychowawczy,* gdzie wyłożył swoje poglądy na tzw. gimnastykę wychowawczą. W 1903 r. zorganizował Towarzystwo Pedagogiczne, które zajęło się przede wszystkim tworzeniem programów szkolnych i kształceniem nauczycieli na specjalistycznych kursach. Pod egidą Towarzystwa w 1905 r. ukazała się anonimowa broszura S. Karpowicza pt. *Jakiej potrzeba nam szkoły?*, w której przedstawił krytykę ówczesnej szkoły i założenia 8-letniej ogólnokształcącej szkoły średniej. Był to najwcześniejszy w Polsce pogląd o powszechnej szkole 8-klasowej. Ówczesnej szkole zarzucał policyjno-biurokratyczną organizację i jej negatywne następstwa wychowawcze, „znieprawianie" moralne uczniów, zabijanie w nich samodzielności myślenia oraz negatywny stosunek do nauki. Jako socjalista, w latach rewolucji 1905-07 poddał wnikliwej analizie współczesne systemy wychowawcze.

W ogłoszonej w 1907 r. książce *Ideały i metoda wychowania współczesnego* podjął ostrą krytykę współczesnej szkoły i jej klasowego oblicza. Postulował przeprowadzenie gruntowanej reformy systemu szkolnego, programów nauczania, a nade wszystko stosowanych metod wychowawczych. Nakreślił jednocześnie perspektywy pedagogiki naukowej. Usiłował stworzyć naukę o wychowaniu, czyli naukę *„wszechstronnego kształcenia człowieka zgodnie z wymogami natury i odpowiednio do potrzeb społecznych”*. Napisał książkę do nauki języka polskiego pt. *Nasz świat. Pierwsza książka do czytania po elementarzu, do użytku w nauczaniu domowem i szkolnem*, która do 1923 r. doczekała się 13 wydań.
W 1911 r. w Warszawie K. zorganizował i sam prowadził do 1914 r. eksperymentalny zakład wychowawczy dla dzieci pn. Dom Dziecięcy. W placówce tej dziecko było przedmiotem specjalnej troski, obserwacji i indywidualnego oddziaływania. Z dużym powodzeniem realizowano tu ideę funkcjonowania zespołu wychowawców. W 1918 r., po powrocie z Rosji, prowadził wykłady z pedagogiki w Towarzystwie Kursów Nauczycielskich, które w latach 1919-1920 zostało przekształcone w → Wolną Wszechnicę Polską. Był zaangażowany w utworzenie Wydziału Pedagogicznego na → Uniwersytecie Warszawskim.
Inne ważne prace K.: *Wiedza przyrodnicza wobec prądów ostatniej dobry* (1895), *Szkice pedagogiczne* (1897), *Nasza literatura dla młodzieży* (1904), *Ideały i metoda wychowania współczesnego* (1907), *Wybór pism* (1929), *Pisma pedagogiczne* (1965). (DTHW/111-112; EFW/131-135, J.K, D.L.; EP/II/554-55, J. Gulczyńska; http://alpha.bn.org.pl/karpowicz+stanislaw; KHW/182-183; OSP/170)

Karta Nauczyciela I. Dokument przyjęty przez Komitet Porozumiewawczy Międzynarodowych Organizacji Nauczycielskich na XIX sesji w dniach 9-11 listopada 1954 r. w Moskwie, złożony z 15 artykułów. **II.** *Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela z* późniejszymi zmianami normująca prawa i obowiązki nauczycieli (za wyjątkiem nauczycieli akademickich) w Polsce oraz inne kwestie tego zawodu, w tym m. in. system stopni awansu zawodowego. (SJP/I/836; TŻ/256-260)

Kartezjusz (*René Descartes, Renatus Cartesius*), (1596-1650), francuski fizyk i matematyk, jeden z najbardziej rewolucyjnych umysłów XVII wieku. Uważał, że dusza i ciało oddziałują na siebie za pomocą specjalnego gruczołu mózgowego – szyszynki. Istnienie Boga dowiódł na podstawie idei nieskończoności zawartej w umyśle, która jednocześnie przekracza jego możliwości pojęciowe i wytwórcze. Dusza ludzka jest nieskończona, zaś rozum – skończony. Wola kieruje człowieka ku celom, których rozum nie ogarnia. W dziele *Rozprawy o metodzie* (1637, wyd. pol. 1952 oraz 2002 – *Rozprawa o metodzie. List do księdza Picot. Reguły do kierowania umysłem,* przedm. F. Kierski) określił cztery aksjomaty metodologiczne: 1. nie uznawać żadnej rzeczy za prawdziwą, dopóki się nie uzyska przekonania, że taką jest; 2. dzielić każdy trudny problem na tyle części, na ile można i ile wymaga całkowite rozwiązanie; 3. prowadzić myśli do porządku, zaczynając od przedmiotów najprostszych i najłatwiejszych do poznania, aby poznawać je powoli; 4. robić na każdym kroku obliczenia i sprawdzenia, aby być stale pewnym, że niczego nie opuszczono. Z tych kanonów wyprowadzono zasady nauczania, tj. z jednej strony racjonalne przekazywanie dzieciom materiału nauczania, z drugiej – potrzebę dostosowania ogólnych zasad dydaktycznych do możliwości percepcyjnych uczniów. Z wiary w siłę ludzkiego rozumu K. wyprowadzał przekonanie o potędze wychowania. Podkreślił, że *„nie dość jest mieć umysł zdatny, najważniejsze jest to, aby używać go właściwie*”, (BP/XIX/439). (BP/XIX/438-442, Z. Drozdowicz; DOP/I/173; E/VII/106-107, J. Migasiński; KDE/36)

kary cielesne – zob. karcenie dzieci

Kasjodor Flavius Aurelius (*Flavius Magnus Aurelius Casiodorus*) (ok. 490-ok. 583), mnich, uczeń → Boecjusza, rzymski pisarz chrześcijański, wpływowy senator na dworze króla Ostrogotów, Teodoryka Wielkiego, autor podręcznika i programu → siedmiu sztuk wyzwolonych. Wraz z papieżem Agapitem I dążył do utworzenia w Rzymie chrześcijańskiej akademii teologicznej na wzór szkół aleksandryjskich. W 557 r. w posiadłości Brutium w południowej

Italii założył klasztor Vivarium, stanowiący doskonałe → *scriptorium* i szkołę. We wspólnocie tej, obok modlitwy, towarzyszył obowiązek pracy umysłowej. Tam polecił tłumaczyć arcydzieła literatury. Powołując się na św. → Augustyna, wychodził z założenia, iż dobre poznanie pisma jest możliwe tylko przy gruntowanej znajomości siedmiu sztuk wyzwolonych. Nauczanie rozpoczynał od śpiewu kościelnego, głównie psalmów. Program K. został później przyjęty przez upowszechniające się klasztory benedyktynów. Dla podniesienia wykształcenia duchowieństwa napisał dzieło encyklopedyczne *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (*Kształcenie w naukach boskich i świeckich*), gdzie przedstawił wprowadzenie do teologii i opis → siedmiu sztuk wyzwolonych, dzieląc je po raz pierwszy na dwie grupy: → *trivium* (→ gramatyka, → retoryka, → dialektyka) oraz → *quadrivium* (arytmetyka, → geometria, astronomia, muzyka). Był również autorem kroniki od stworzenia świata do roku 519 pt. *Chronicon* (519). W dziele *Varia* użył głośnego potem sformułowania „*Nędza jest matką zbrodni*", (SS/208). (BP/XIX/455, tu jednak inne lata życia, tj. ok. 485-ok. 585; DOP/I/9; E/XIII/352-353, XXVII/31, S. Wołoszyn; EPWN/362; KDE/17; LHW/53; SS/208, tu lata życia: ok. 487-583)

katecheta (od gr. *katechetes* – nauczyciel, łac. *catechesis* – dysputa teologiczna, *catechista* – nauczyciel (prawd wiary), osoba duchowna lub świecka, prowadząca w imieniu biskupa katechezę, czyli nauczanie prawd wiary i moralności w oparciu o → *Pismo Święte* i naukę Kościoła, tj. katechezę według zasad katechetyki, czyli nauki o metodach nauczania religii. (ABC/111; EPG/VII/214; KSWO/258; SŁP/I/456; SWO/371)

Katechizm (od gr. *katechismós* – nauczanie, od łac. *catechesis* – dysputa teologiczna, *catechista* – nauczyciel (prawd wiary), przedstawienie zasad wiary chrześcijańskiej w formie skondensowanej, przygotowane dla potrzeb → katechezy (katechizacji). Przez całe stulecia obok → *Biblii* używany był do nauczania religii i szeroko pojętego → wychowania chrześcijańskiego. Wzorem w czasach nowożytnych był *Katechizm rzymski,* opracowany w latach 1562-1566 z polecenia Soboru Trydenckiego (1545-1563). W Polsce pierwszy katechizm wydał kardynał Stanisław Hozjusz (1504-1579) w 1533 r. Współczesny *Katechizm Kościoła Katolickiego* (KKK) został zatwierdzony przez papieża → Jana Pawła II w 1992 r. W Polsce pierwsze jego wydanie ukazało się w 1994 r. KKK został podzielony na cztery części: – *Wyznanie wiary*, – *Celebracja misterium chrześcijańskiego*, – *Życie w Chrystusie, – Modlitwa chrześcijańska.* (JPII/DZ/I-XIV; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Pallottinum 1994, pass.; KSWO/258; OSP/170; SŁP/I/456)

katedra (od łac. *cathedra* – wygodne krzesło, także rodzaj otwartej lektyki, krzesło z którego nauczają profesorowie; godność, zwłaszcza biskupa) **I.** Krzesło o solidnej konstrukcji, z oparciem i podnóżkiem, znane już w → szkole greckiej. Później określenia tego używano do krzesła profesorskiego. **II.** Od → Średniowiecza termin ten oznaczał tron biskupa a następnie kościół, wyróżniający się wielkością i wspaniałością, stanowiący miejsce sprawowania urzędu biskupiego (rezydencję biskupa). Od niego wywodzi się określenie „*ex cathedra*" (*z katedry*), tj. uroczysta wypowiedź papieża w imieniu Kościoła katolickiego. W → Średniowieczu, ale także współcześnie, miasto, które posiadało katedrę, nosiło miano miasta katedralnego, np. Gniezno, Płock, Włocławek. W dosłownym tłumaczeniu *ex cathedra* – autorytatywnie, bez dyskusji. **III.** Na wyższej uczelni jednostka administracyjno-naukowa, zwykle mniejsza od instytutu, większa (znaczniejsza) od zakładu naukowego, posiadająca pewną samodzielność, zwłaszcza w kwestiach naukowych, niekiedy także organizacyjnych, kierowana przez → profesora, albo sporadycznie – → doktora habilitowanego. Jej uprawnienia wynikają ze statutu uczelni. (BP/XX/29; OSP/172; SŁP/I/457-458; SWO/226, 371)

katedralne szkoły – zob. szkoły katedralne

Katechizm rycerski – zob. Korpus Kadetów

Katolicki Uniwersytet Lubelski, prywatna wyższa uczelnia na prawach państwowych, założona 27 lipca 1918 r. w Lublinie z inicjatywy ks. Idziego Radziszewskiego, byłego → rektora Akademii Duchownej w Petersburgu, przy czyn-

nym udziale nuncjusza apostolskiego Polsce, Achillesa Ratti (późniejszego papieża Piusa XI) oraz za pełną aprobatą → Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. KUL był piątym w historii Polski uniwersytetem, po → Uniwersytecie Jagiellońskim, → Wileńskim, → Lwowskim i → Warszawskim. Pierwszym rektorem został ks. I. Radziszewski (zm. 22 II 1922 r.). Od momentu powstania uczelnia finansowo wspierana jest przez wiernych, Towarzystwo Przyjaciół KUL (założone w 1922 r.), a od niedawna w części także przez państwo. Dewizą uczelni jest hasło „*Deo et Patriae*" (*Bogu i Ojczyźnie*), a jej celem rzetelne uprawianie nauki w zgodzie z nauczaniem Kościoła. Swoją działalność KUL rozpoczął na czterech wydziałach: teologicznym, prawa kanonicznego i nauk moralnych, prawa i nauk społecznych oraz nauk humanistycznych. Od 1928 r. ma osobowość prawną państwowych szkół akademickich. W 1938 r. otrzymał pełne prawa akademickie, tj. prawo do nadawania → doktoratów i → habilitacji.
Sukcesywnie rosła liczba studentów KUL: w roku akademickim 1918/19 – 399, w 1928/29 – 448, w 1937/38 – 1440, (http://www.kul.lublin.pl/art, G. Karolewicz). W czasie wojny uczelnia została zamknięta i funkcjonowała jedynie na → tajnych kompletach w Lublinie, Kielcach, Nawarzycach, Jędrzejowie i Warszawie. Uniwersytet poniósł ogromne straty ludzkie z rąk okupantów niemieckiego i sowieckiego: 40 studentów zmarło w obozach lub zostało rozstrzelanych, a 13 przeżyło obozy koncentracyjne. Rozstrzelani natomiast zostali przez Niemców profesorowie: Czesław Martyniak – teoretyk prawa, ks. Michał Niechaj – dogmatyk, Roman Longchamps de Berier – prawnik. Ks. Zygmunt Surdacki, organizator tajnego nauczania KUL, został zamordowany w Oświęcimiu. W Dachau zginął natomiast dyrektor → konwiktu ks. Stanisław Wojsa. W Katyniu sowieckie NKWD zamordowało prof. Henryka Życzyńskiego, pracownika kwestury Edwarda Krawczyka i 21 studentów, (http://www.kul.lublin.pl/art, G. Karolewicz).
W latach 50-tych XX wieku uczelnię spotkały różne represje ze strony władz komunistycznych. Uniwersytet nieustępliwie musiał borykać się z szykanami władz państwowych, ale z tej walki wychodził zawsze umocniony. Odwilż wobec uniwersytetu nastąpiła dopiero po wyborze profesora KUL, ks. kardynała Karola Wojtyły na papieża. KUL od tego momentu rozwijał się wyjątkowo prężnie. Działo się to dzięki ogromnemu poświęceniu kolejnych rektorów, a wśród nich m. in. o. Mieczysława Krąpca OP (1970-1983) i ks. Stanisława Wielgusa (1989-1998).
O sile KUL świadczy rosnąca liczba studentów: w 1994 r. studiowało 13 tys. studentów, w 2005 – przeszło 20 tys., a w 2007 r. – ponad 23 tys. Uniwersytet kontynuował działania zmierzające do stworzenia odpowiednich warunków umożliwiających studia osobom niepełnosprawnym (w 2007 r. na KUL studiowało ich 410). Wraz z uniwersytetem powstała Biblioteka KUL, która na początku bieżącego stulecia liczyła ponad 1,6 mln → woluminów. Ustawą z dnia 2 grudnia 2008 r. uniwersytetowi przyznano zasady finansowania tak jak w przypadku uczelni publicznych. Akt ten stanowi swoistą realizację uchwalonej w 1938 r. ustawy o przyznaniu Katolickiemu Uniwersytetowi Lubelskiemu pełnych praw państwowych szkół akademickich.
Na KUL studiował m. in. prymas Polski, kardynał Stefan → Wyszyński. → *Doktorami honoris causa* KUL są m. in.: kardynał August Hlond (1948), kardynał Stefan → Wyszyński (1949), Władysław Tatarkiewicz (1976), Konrad Górski (1980), Czesław Miłosz (1981), papież → Jan Paweł II (1983), kardynał Józef Glemp (1985), kardynał Józef Ratzinger (1988), ks. Jan Twardowski (1999), kardynał Stanisław Dziwisz (2001), Krzysztof Zanussi (2004), Lech Kaczyński (2009). Po latach misję KUL jako uniwersytetu katolickiego potwierdził jego uczeń i mistrz (profesor), papież → Jan Paweł II w Konstytucji apostolskiej *Ex corde Ecclesiae* w 1990 r.: „*Wypełniając swe powołanie, Universitas et scholarium oddaje się badaniom naukowym oraz nauczaniu i formacji studentów, którzy z własnej woli towarzyszą swym nauczycielom, złączeni z nimi tą samą miłością wiedzy*", (JPIIKM/179). (ABC/113-114, BP/XX/35-36, J. Michalczyk; E/XIII/399; EP/II/570-574, J. Ziółek; EPK/II/596; http://www.kul.lublin.pl/art, G. Karolewicz)

Katon Starszy (234-149 p.n.e.), rzymski polityk, mówca i pisarz. Był pierwszym autorem rzymskim piszącym w języku łacińskim. Przeciwstawiał się wpływom kultury greckiej, uznając, iż wychowanie powinno opierać się na przywią-

zaniu do tradycji rzymskiej. Uparcie powtarzał maksymę „*Ceterum censeo Carthaginem delendam esse*" (*Poza tym sądzę, że Kartagina musi być zniszczona*), (SS/209). Dążył do zachowania zasady *mos maiorum* (*zwyczaju przodków*), zwalczając wpływy greckie, które jego zdaniem podważały dobre, stare rzymskie zasady moralne. Jako konserwatysta popierał ustawy, np. *lex Orchia* z 181 r., która wymierzona była przeciwko przepychowi oraz *lex Voconia* z 169 r., ograniczająca niezależność finansową kobiet. Stworzył definicję mówcy: *Vir bonus, dicenti periutus* (*Mąż cnotliwy, doświadczony w krasomówstwie*), przytoczoną później przez → Kwintyliana (ok. 35-ok. 95). Był rzecznik ideału wychowawczego obywatela-gospodarza. Poglądy te wyraził w dziele *Praecepta ad filium* (*Pouczenia dla syna*), będące rodzajem → encyklopedii, zbiorem wiadomości z zakresu → retoryki, prawa, medycyny, agronomii i sztuki wojennej. Ogłosił ponad 150 przemówień. Znany był także z szeregu mądrości, przytaczanych później przez → Plutarcha z Cheronei (ok. 48-po 125), np. „*Wszyscy mężowie rządzą kobietami, my wszystkimi mężami, nami zaś kobiety*" oraz „*Ten jest najgorszym wodzem, kto sam nad sobą zapanować nie potrafi*" oraz „*Nie mogę być jednocześnie oskarżycielem i sędzią*", (SS/209-210). (BP/XX/46; E/XIII/401; DWF/56; LHW/38; SS/209-210)

Kazimierz Wielki (1310-1370), król Polski od 1333 r. Umocnił państwo polskie w zakresie gospodarczym i społecznym. Terytorium państwa polskiego za jego rządów powiększyło się z około 106 tys. do 270 tys. km^2. Jako jedynemu władcy Polski kronikarze nadali przydomek „Wielki". Skodyfikował prawo z normami prawa zwyczajowego poprzez wydanie statutów wielkopolskich (około 1357 r.) i małopolskich, które aż do połowy XVIII wieku pozostawały podstawą obowiązującego prawa w Polsce. Popierał rozwój → szkolnictwa i → bibliotek. W 1363 r. rozpoczął starania o założenie uniwersytetu w Krakowie, które zostały uwieńczone w 1364 r. założeniem pierwszego w Polsce, a drugiego w Europie Środkowej uniwersytetu – → Akademii Krakowskiej. W dokumencie fundacyjnym nie tylko uposażył tę nową uczelnię, ale określił jej ramy organizacyjne, opierając się na uniwersytetach w → Bolonii i → Padwie. Jego imię nosi obecnie → Uniwersytet w Bydgoszczy, utworzony w 2005 r., poprzednio Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego. (BP/XX/85-86, 90-91, Z. Górczak; E/XIII/435-436, S. Szczur; KDE/23; SMTK/530).

Key Ellen Karolina Sofia (1849-1926), szwedzka działaczka społeczna i pisarka, pedagog. Wykładała w instytucie robotniczym w Sztokholmie. Zasłynęła z radykalnych poglądów dotyczących m. in. miłości i małżeństwa, co stało się przedmiotem wielu kontrowersji. W wydanej w 1900 r. książce *Stulecie dziecka* (wyd. pol. 1904, 1907, przekł. E. Moszczyńskiej, wznowienie – 2005) domagała się szacunku dla osobowości dziecka oraz prawa do indywidualnego rozwoju. Upominała się o wolność i niezależność dla dziecka, a także prawo do indywidualizacji procesu nauczania, upatrując w ówczesnej szkole miejsce przymusu i indoktrynacji. Była przeciwniczką tzw. wychowania kolektywnego, proponując w to miejsce tzw. szkoły domowe, które miały zastąpić placówki „masowe". Klasy lekcyjne chciała ograniczyć do 12 osób i tworzyć pracownie specjalistyczne oraz sale indywidualnej nauki. Szkoła dla K. miała być szkołą koedukacyjną, przez co chciała realizować upowszechnienie edukacji i objęcie kształceniem wszystkie klasy społeczne. W 1906 r. ukazał się drukiem referat Julii Benoni-Dobrowolskiej, *Szkoła angielska nowego typu, czy szkoła przyszłości Ellen-Key? Referat na zebraniu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w Krakowie dnia 25 listopada 1905 r.* (BP/XX/160; E/XIII/478-479, tu jednak błąd w dacie drugiego wydania jej sztandarowej pracy, zamiast 1907 – jest 1928)

Kiedy ranne wstają zorze **I.** Pieśń napisana na dworze Branickich w Białymstoku w 1792 r. przez poetę sentymentalnego, Franciszka Karpińskiego (1741-1825), jedna z najpopularniejszych pieśni w języku polskim, nosząca faktyczny tytuł *Pieśń poranna:*

„Kiedy ranne wstają zorze,
Tobie ziemia, Tobie morze,
Tobie śpiewa żywioł wszelki,
Bądź pochwalon, Boże wielki.
A człowiek, który bez miary,
Obsypany Twymi dary,

Coś go stworzył i oca1il,
A czemuż by Cię nie chwalił?
Ledwie oczy przetrzeć zdołam,
Wnet do mego Pana wołam,
Do mego Boga na niebie,
I szukam Go koło siebie.
Wielu snem śmierci upadli,
Co się wczoraj spać pokładli,
My się jeszcze obudzili,
Byśmy Cię, Boże chwalili", (http://dziedzictwo.ekai.pl; http://univ.gda.pl/literat).

Śpiewana nie tylko w kościołach, ale także w szkołach prowadzonych przez Kościół i poszczególne zakony, najczęściej na rozpoczęcie zajęć lekcyjnych. W okresie zaborów śpiewana w polskich szkołach, była mocno zwalczana przez zaborców rosyjskiego i pruskiego. **II.** Tytuł obrazu z 1878 r. Witolda Pruszkowskiego z 1878 r. (F. Karpiński, *Pieśni nabożne i inne wiersze*, Warszawa 2000, s. 7; SMTK/535; SS/208)

klasztor (od łac. *claustrum* – zamek, zasuwa, pomieszczenie zamknięte), **I.** Miejsce pobytu (zamieszkania), modlitwy i pracy członków (członkiń) zakonu. Klasztory od samego początku były miejscem → edukacji nie tylko kandydatów do zakonu, ale także osób świeckich, jednak z warstw posiadających (fundatorów i dobrodziejów klasztoru). Szkoły klasztorne powstawały prawie przy wszystkich klasztorach. Od 853 r. obowiązek prowadzenia szkół przez klasztory nałożył sobór pod przewodnictwem papieża Leona IV. Szkoły przyklasztorne w zasadzie nie przyjmowali uczniów świeckich. **II.** Ogół pomieszczeń, najczęściej także z kościołem przyklasztornym oraz innymi obiektami, należącymi do zgromadzenia zakonnego. Klasztory chrześcijańskie wywodzą się od eremów (katolickich pustelników). Najczęściej powstawały przy kościołach, niekiedy poza miastem. W średniowiecznej praktyce architektonicznej k. wznoszono według wzorów benedyktyńskich, najwcześniejsze w Tyńcu oraz Świętego Krzyża na Łysej Górze. Centrum założenia stanowił kościół, do którego od południa, rzadziej od północy, przylegał wirydarz (ogród z wewnętrznym dziedzińcem) z krużgankami i innymi pomieszczeniami, tj. kapitularzem (salą spotkań, modlitw) po stronie wschodniej i refektarzem (jadalnią) naprzeciwko kościoła. W k. toczyło się życie codzienne społeczności klasztornej. W krużgankach znajdowały się niewielkie nisze z kamiennymi siedziskami. Wirydarz i krużganki służyły również do uroczystości pogrzebowych. Przylegały one niekiedy do → college'ów świeckich, np. *New College* i *Magdalen College* w → Oksfordzie. Taki układ, niekiedy z pewnymi modyfikacjami, był stosowany w czasach nowożytnych, czego przykładem są m. in. klasztory bernardynów w Skępem i → karmelitów Oborach, pochodzące XVI i XVII wieku. (ABC/116; BP/XX/278-279; E/XIV/7-8, Z. Bania; KSWO/154; SHP/70-71; SŁP/I/537; SWO/361, 771-772)

klasa (od łac. *classis* – oddział wojska, grupa ludzi, majątkowa klasa obywateli; dowolna ilość ludzi, orszak, gromada), **I.** Grupa uczniów w szkole, licząca od kilku do kilkudziesięciu, nie więcej niż 35 uczniów, najczęściej rówieśników, pobierających naukę w → izbie szkolnej lub innym miejscu rozwijającym ich osobowość. K. dotyczy szkoły podstawowej, gimnazjum oraz szkoły ponadgimnazjalnej. **II.** Jeden z oddziałów, na jakie dzieli się szkoła podstawowa, gimnazjum, albo szkoła ponadgimnazjalna. **III.** Sala, → izba szkolna, w której odbywa się nauka. Przepisy szkolne dotyczące technicznych warunków, jakim powinna odpowiadać klasa szkolna, zostały ogłoszone w *Higienie szkolnej* w 1921 r.: „*Najmniejsza dopuszczalna powierzchnia, przypadająca na jednego ucznia, wynosi 1 m*^{2}*. Stąd najwyższą dopuszczalną ze względów pedagogicznych i zdrowotnych liczbą uczniów w klasie jest 6x9=54. W klasach dla dzieci starszych liczba ta powinna być niższa. (...) Oświetlenie sztuczne ma być możliwie zbliżone do naturalnego: silne, białe, równe rozproszone, niegrzejące i nie psujące powietrza. (...) Lampa zaopatrzona jest u góry w stożkowaty reflektor z biało malowanej blachy lub szkła mlecznego o średnicy 1 m i wysokości stożka = 25 cm. (...) Sala do nauki śpiewu i muzyki ma być możliwie odległa od innych klas i posiadać ściany izolowane i drzwi podwójne*", (EPK/217-22). **IV.** Pojęcie zastosowane m. in. do: grupy społecznej; klasy sportowej; zabytku klasy zerowej; przedmiotu nauczania w szkole artystycznej; gry dziecięcej – „gra w klasę"; stopniowania wartości technicznej obiektu; jednostki systematycznej roślin;

szczebla w systemie sportowych rozgrywek ligowych itp. (ABC/226; EPK/I/217-220; SJP/I/867/868; SŁP/I/535)

klasyfikacja nauk, usystematyzowany podział zbioru → nauk, dostosowany do określonego celu, np. instytucjonalnego, badawczego, dydaktycznego, organizacyjnego, informacji naukowo-technicznej i bibliotecznej, (E/XIII/572). Próby dokonania podziału nauki podejmowali już starożytni filozofowie. → Platon dzielił naukę (filozofię) na: → logikę, fizykę i etykę; → Arystoteles wyodrębnił z filozofii logikę, a następnie podzielił ją na: teoretyczną (poznawanie zasad bytu: fizyka, → matematyka i pierwsza → filozofia) i praktyczną (poznawanie zasad działania: etyka i polityka); Ksenokrates podzielił filozofię na: logikę, fizykę, etykę; natomiast Hugon od św. Wiktora dzielił naukę na cztery działy: teoretyczny (teologia, matematyka, fizyka), praktyczny (etyka, ekonomika, polityka), mechaniczny (tkactwo, armatura, żeglarstwo, rolnictwo, łowiectwo, medycyna, teatryka) i logiczny (→ gramatyka, → retoryka, → dialektyka). W epoce → Oświecenia francuski filozof Claude Fleury (1640-1723), w *Traktacie o wyborze i metodzie studiów* dokonał podziału nauk na: konieczne, pożyteczne i ciekawe. Bacon, przyjmując za wyróżnik podstawę psychologiczną, odpowiadającą trzem władzom duszy, dokonał podziału nauk na: historię, poezję i filozofię. Francuski encyklopedysta, d´Alambert podział nauk oparł o podstawę genetyczną, układając nauki według ich wzrastającej abstrakcyjności. Wolff nauki dzielił na historyczne i filozoficzne lub na teoretyczne (ontologia, kosmologia, → psychologia, teologia) i praktyczne (etyka, polityka, ekonomika). Poza nimi istnieje jedynie matematyka. Comte nauki dzielił na: abstrakcyjne (zajmują się prawami rządzącymi faktami przyrody, np. matematyka, astronomia, fizyka i chemia, biologia i socjologia) i konkretne (zajmują się faktami, np. mineralogia). Dilthey ustanowił nowy podział, uwzględniający obok nauk, ogólnie zwanych przyrodniczymi, nauki humanistyczne, takie jak psychologia, (http://www.edupedia.pl).

Współcześnie rozróżnia się naukę teoretyczną, tzw. czystą i naukę praktyczną, czyli stosowaną. W istocie w teorii nauki stosowane są najróżniejsze jej podziały. Gdy chodzi o metodę poznania, naukę dzieli się na: – nauki dedukcyjne, w których uznaje się twierdzenie tylko wtedy, gdy wyprowadzi się metodą dedukcji z twierdzeń już uznanych, dotyczy to np. → matematyki; – nauki empiryczne, gdzie podstawą twierdzeń jest wiedza oparta na doświadczeniu, a także uzasadnienie oparte na indukcji, np. fizyka.

Współczesne nauki można podzielić na trzy kategorie: 1. nauki ogólne, np. → filozofia, teologia, 2. nauki całościowe (interdyscyplinarne), np. → antropologia, dialogika, cybernetyka, 3. nauki szczegółowe, z podziałem na: – nauki formalne (matematyka, logika), – nauki humanistyczne, których przedmiotem poznania jest człowiek jako istota społeczna i jego wytwory (historia, językoznawstwo, pedagogika, psychologia, socjologia), – nauki przyrodnicze, których przedmiotem badań są zjawiska przyrody (biologia, fizyka, chemia, astronomia), – nauki techniczne, zwane także w typologii naukami ścisłymi, bądź matematyczno-przyrodniczymi (nauki inżynieryjne, nauki wdrożeniowe). W innym podziale, nieco uproszczonym, naukę dzieli się: nauki ścisłe, np. matematyka, cybernetyka; nauki przyrodnicze, np. chemia, biochemia; nauki społeczne, np. socjologia, prawo.

Uprawiając naukę należy uwolnić się od negatywnych motywów, tj. zdobywania wiedzy dla samej wiedzy, wyłącznie dla zaspokojenia ciekawości w celu uzyskania poklasku w otoczeniu oraz zdobycie wiedzy tylko dla osiągnięcia zysków. Cechą pożądaną jest natomiast zdobywanie wiedzy w celu „wzrastania w mądrości" i dzielenia się jej owocami z innymi, (EJP/231-322, J. Wal). Nauka jako jedna z dziedzin działalności człowieka, uprawiana jest w instytutach naukowo-badawczych oraz na wyższych uczelniach przez ludzi nauki, określanych często naukowcami.

W skali globalnej środowisko ludzi nauki nie jest jednolite. W Polsce współcześnie ludzi nauki dzieli się na młodszych pracowników nauki (asystenci, lektorzy i → adiunkci) oraz samodzielnych pracowników nauki (→ doktorzy habilitowani, zatrudniani często, niekiedy ponad potrzebę, na stanowiskach profesorów nadzwyczajnych, zwani profesorami uczelnianymi oraz → profesorowie posiadający tytuł naukowy, zatrudniani na stanowiskach profesorów zwyczajnych. Aktualnie w Polsce klasyfikuje się 62 dyscypliny naukowe. Według obowiązującej klasyfikacji Komitetu Ba-

dan Naukowych są to: 01 – nauki filozoficzne, 02 – nauki teologiczne, 03 – nauki filologiczne, 04 – nauki o sztukach pięknych, 05 – psychologia, 06 – pedagogika, 07 – nauki historyczne, 08 – socjologia, 09 – nauki o polityce, 10 – organizacja i zarządzanie, 11 – nauki prawne, 12 – ekonomia, 13 – nauki wojskowe, 14 – bibliotekoznawstwo i informacja naukowo-techniczna, 15 – geografia, 16 – geologia, 17 – geofizyka, 18 – oceanologia, 19 – geodezja i kartografia, 20 – biologia, 21 – nauki medyczne, 22 – nauki farmaceutyczne, 23 – nauki weterynaryjne, 24 – matematyka, 25 – fizyka, 26 – nauki chemiczne, 27 – astronomia, 28 – informatyka, 29 – architektura i urbanistyka, 30 – budownictwo, 31 – automatyka i robotyka, 32 – elektronika, 33 – biocybernetyka i inżynieria biomedyczna, 34 – elektrotechnika, 35 – telekomunikacja, 36 – górnictwo i geologia inżynierska, 37 – inżynieria materiałowa, 38 – metalurgia, 39 – inżynieria i ochrona środowiska, 40 – inżynieria chemiczna, 41 – technologia chemiczna, 42 – włókiennictwo, 43 – mechanika, 44 – budowa i eksploatacja maszyn, 45 – transport, 46 – technologia drewna, 47 – towaroznawstwo, 48 – agrotechnika, 49 – technika rolnicza, 50 – melioracje wodne, 51 – ogrodnictwo, 52 – rybactwo, 53 – technologia żywności, 54 – zootechnika, 55 – nauki leśne, 56 – medycyna, 57 – biologia medyczna, 58 – pielęgniarstwo, 59 – stomatologia, 60 – nauki kultury fizycznej, 61 – energetyka, 62 – technika nawigacji. Inne podziały, klasyfikacje nauk przyjęła Fundacja Nauki Europejskiej i Unia Europejska, (http://www.parp.gov.pl/files/74/108/198/239/4623.doc/23.06.2009). (E/XIII/572-574; EJP/321-322, J. Wal; SJP/I/869, II/285)

klecha (od łac. *clericatus* – stan duchowny; *clericus* – przynależny do stanu duchownego), **I.** Nauczyciel wiejskiej szkółki (szkoły) → parafialnej, głównie w XV-XVII wieku. Najczęściej absolwent szkółki o wyższym poziomie nauczania, nieposiadający studiów wyższych, często pełniący także funkcję organisty lub kościelnego, utrzymywany przez parafian. Gdy zaś nie potrafił grać na organach, zostawał dziadem kościelnym. Wacław Potocki w *Jovialitates* pisał o nich:
„*Kilkadziesiąt ubogiej lat był sługą fary,*
Tu umarł, tu pogrzebion klecha leży stary", (ES/III/33).

K. nieżonaty, otrzymał niekiedy niższe święcenia i mógł zostać księdzem. **II.** W okresie XV-XVII wieku pomocnik księdza. Współcześnie niekiedy mówi się pogardliwie o księdzu, głównie ze strony → ateistów. (DOP/I/53; ES/III/32-33; KHW/317; SJP/I/870; SŁP/I/540; SWO/380)

Klemens Aleksandryjski (*Titus Flavius Clemens*) św. (ok. 150-ok. 215), grecki filozof i teolog chrześcijański, doktor Kościoła, uznawany za pierwszego uczonego chrześcijańskiego. Około roku 200 objął kierownictwo szkoły katechetycznej w Aleksandrii i był nauczycielem → Orygenesa i Aleksandra, biskupa Jerozolimy. Wyznawał → platonizm i neoplatonizm. Polemizując z agnostykami, głosił potrzebę połączenia wiary z filozofią. Położył zasługi w dziele połączenia nauki hellenistycznej z chrześcijańską. Poglądy dotyczące przejęcia dorobku kultury greckiej przez chrześcijaństwo wyłożył w dziele *Logos protreptikos pros Hellenas* (*Słowo zachęty dla Greków*). Tam użył określenia „*Teatr całego życia*", (SS/214). Uważał, że → filozofia była dla Greków tym, czym dla Żydów prawo Mojżeszowe i dlatego chrześcijanie nie powinni odrzucać filozofii i literatury greckiej, tak jak nie odrzucają → *Starego Testamentu.* Jego naukę poznajemy dzięki dziełom: *Quis dives salvertur* (*Czy człowiek bogaty może być zbawiony*, wyd. pol. 1953), *Kobierce* (wyd. pol. 1991) oraz *Paidagogos* (*Wychowawca*). W tym ostatnim, po raz pierwszy Jezusa Chrystusa przedstawił jako *Logosa*, tj. doskonałego nauczyciela. W rozprawie, stanowiącej pytanie, czy człowiek bogaty może być zbawiony, K. A. wywodząc swój wykład od przypowieści Chrystusa o bogaczu, twierdzi, że bogactwo nie stanowi przeszkody do zbawienia, pod warunkiem jednak, iż służyć będzie ono bliźnim. W dziele *Stromata* po raz pierwszy użył określenia → „ateista", tj. „*ten, który twierdzi, ze Bóg nie istnieje*", (SS/214). (BP/XX/302; E/XIV/19; KDE/15; LHW/45; SS/214)

kobieta, wyraz typowo polski; pojawił się około połowy XVI wieku. **I.** W → *Piśmie Świętym* w opisie pierwotnego stanu szczęścia znajdujemy zapis, że „*Bóg z żebra, które wyjął z mężczyzny, zbudował niewiastę. A gdy ją przyprowadził do mężczyzny, mężczyzna powiedział: „Ta dopiero jest kością z moich kości i ciałem z mego ciała*",

(Rdz 2, 22-23). Zresztą udział kobiet w życiu starotestamentowego Izraela nie jest tylko symboliczny. Wystarczy przypomnieć takie imiona, jak: Sara, Hagar, Miriam, Jael, Rachela, Debora, Dalila, Rut, Batszeba, Chulda, Estera, Judyta. Niektóre z kobiet, jak Sara, Rebeka czy Rachela, wywierały ogromny wpływ na posunięcia męża, czy syna. Inne, np. Jael, Debora, zastępowały mężczyzn, podejmując zastrzeżone, czy przewidziane dla nich role. Jeszcze inne (Estera, Judyta) wykazały się bohaterstwem, które wzbudzało podziw i zazdrość mężczyzn. Gdy trzeba, kobiety są przedmiotem surowej krytyki. Dowodzą tego spostrzeżenia znajdujące się na przykład w *Księdze Przysłów*: „*Oto kobieta wychodzi naprzeciw – strój nierządnicy, a zamiar ukryty, wzburzona, nieopanowana, nie ustoi w domu jej noga; to na ulicy, to na placu, na każdym rogu czatuje*", (Prz 7, 10-12). W → *Ewangelii* kobietom wyznaczono odpowiednie miejsce w Kościele: „*Bóg nie jest bowiem Bogiem zamieszkania, lecz pokoju. Tak jak to jest we wszystkich zgromadzeniach świętych. Kobiety mają na tych zgromadzeniach milczeć, nie dozwala się bowiem mówić, lecz mają być poddane, jak to Prawo nakazuje*", (1 Kor 14, 33-34). Nie oznacza to bynajmniej ich dyskryminacji, bowiem ten sam św. Paweł w *Liście do Galatów* traktuje kobietę jako pełnoprawną partnerkę mężczyzny: „*Bo wy wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się w Chrystusa. (...) Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie*", (G 3, 27-28) **II.** W języku polskim słowem „kobieta" pierwszy raz posłużył się Marcin Bielski w dziele *Sejm niewieści* (1586). W XVIII wieku na krótko zastąpione zostało przez słowo „niewiasta", czyli człowiek płci żeńskiej. Pionier feminizmu, francuski myśliciel Charles Fourier (1772-1912) uważał, iż „*rozszerzenie uprawnień kobiet jest ogólną zasadą postępu społecznego*", (SS/137). Pojęcie k. niekiedy używane w sensie pejoratywnym, np. w dawnym przysłowiach: „*Dwie gęsi, trzy niewieście uczyniły jarmark w mieście*"; „*Niewieścia żałoba tylko u pogrzebu*", (SMTK/836).

K. znalazła ważne miejsce w nauczaniu papieża Jana Pawła II. W 1995 r. imieniem Kościoła papież-Polak oficjalnie dziękował kobietom: „*Dziękujemy ci, kobieto – matko, (...) kobieto – małżonko, (...) kobieto – córko i kobieto – siostro, (...) kobieto pracująca zawodowo, (...) kobieto konsekrowana.(...) Dziękujemy ci, kobieto, za to, że jesteś kobietą! (...) Ale – jak wiemy – samo podziękowanie nie wystarczy. Jesteśmy, niestety, spadkobiercami dziejów pełnych uwarunkowań, które we wszystkich czasach i na każdej szerokości geograficznej utrudniały życiową drogę kobiety. (...) Jeśli, zwłaszcza w określonych kontekstach historycznych, obiektywną odpowiedzialność ponieśli również liczni synowie Kościoła, szczerze nad tym ubolewam*", (*List Ojca Świętego Jana Pawła II do kobiet,* (w:) L'Osservatore Romano 1995, nr 8-9, s. 19). (ABC/229-230; *Kobieta w Piśmie świętym,* (w:) http://www.kosciol.pl/article; SJP/I/885, II/351; SMTK/836; SS/137)

koedukacja (od łac. *cum* – razem; *educatio* – wychowanie, wykształcenie; niem. *Koedukation*), wspólne nauczanie i wychowanie dzieci i młodzieży obojga płci. Wprowadzona w niektórych krajach Europy Zachodniej po okresie → reformacji, kiedy to niektóre grupy → protestanckie domagały się nauki czytania → *Biblii* również dla dziewcząt. Propozycję wspólnego nauczania i wychowania zgłosił francuski filozof i matematyk, J. A. → Condorcet. W drugiej połowie XVIII stulecia dziewczęta otrzymywały prawo do nauki w szkołach znajdujących się w małych miasteczkach, jednak pionierami w dziedzinie koedukacji okazały się Towarzystwa Przyjaciół w Anglii oraz w Stanach Zjednoczonych. W kwakierskich osadach w koloniach brytyjskich do szkół uczęszczali wspólnie dziewczęta i chłopcy. Po wojnie secesyjnej nowo powstałe, bezpłatne i publiczne szkoły koedukacyjne zajęły miejsce kościelnych instytucji edukacyjnych. W nowożytnej Europie Zachodniej szkolnictwo koedukacyjne, pod wpływem ruchu emancypacyjnego, najszybciej rozwijało się w krajach skandynawskich. W Danii k. sięga końca XVIII wieku, a w Norwegii specjalnymi przepisami została wprowadzona w 1896 r. Jednak w Niemczech szkolnictwo koedukacyjne prawie do końca XIX wieku nie istniało. Do 1900 r. taki status uzyskała większość publicznych szkół średnich. Najwcześniej k. w szkolnictwie średnim pojawiła się w Szwecji, gdzie w 1858 r. dziewczęta zostały przyjęte do sztokholmskiej szkoły technicznej. Powstające prywatne → college'e, np. *Oberlin College*

w Oberlin, przyjmowały do szkół dziewczęta i chłopców. Dopuszczenie kobiet do szkolnictwa wyższego nastąpiło dopiero w połowie XIX wieku. W Anglii dla kobiet założono *Girton College* w Cambridge, a londyńska *School of Economics* udostępniła ławy uniwersyteckie dopiero w 1874 r. Od 1870 r. kobiety mogły studiować na szwedzkich uniwersytetach w Lund i → Upsala. Uniwersytety szwajcarskie udostępniły swoje podwoje od 1865 r., a liczba kobiet studiujących medycynę przewyższyła ilość studiujących mężczyzn. W Niemczech wyższe uczelnie udostępniono dla kobiet w 1901 r., w Rosji w 1907 r., a od 1910 r. przyjmowano kobiety na uniwersytety w Holandii, Belgii, Danii, Szwajcarii, Norwegii, Austro-Węgrzech, Francji i Turcji.
Późno ideę k. zrealizowano na ziemiach polskich. Nie licząc pierwszych prób z okresu Polski szlacheckiej, dopiero w 1808 r. → Izba Edukacji Publicznej na terenie Księstwa Warszawskiego wprowadziła → obowiązek uczęszczania do tzw. szkół początków. Dzięki temu po kilku latach około 25% uczniów → szkół elementarnych stanowiły dziewczęta. Przeciwnikiem k. był Jędrzej → Śniadecki, który w pracy *O fizycznym wychowaniu dzieci*, uważał, że po ukończeniu 7. roku życia dzieci należy rozdzielić według płci, bowiem „*skoro powołanie kobiet, ich siły, skłonności i temperament i władze, tak umysłowe, jak i cielesne, od męskich się różnią, tem samem i wychowanie ich różne być powinno*", (cyt. za: EPK/I/221-222). K. wprowadzono w szkolnictwie elementarnym na terenie zaborów pruskiego i austriackiego. Szkoły średnie (→ gimnazja i → szkoły realne) przez cały XIX wiek pozostawały placówkami odrębnymi dla młodzieży żeńskiej i męskiej. Mimo to idea koedukacyjności pojawiała się w twórczości ówczesnych publicystów, pedagogów i filozofów: Ewarysta → Estkowskiego, Edwarda Prądzyńskiego, ks. Franciszka Salezego Krupińskiego, Aleksandra → Świętochowskiego. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. „*władze oświatowe nie zakładają szkół koedukacyjnych średnich, nie zabraniają jednak wprowadzania koedukacji do szkół prywatnych*", (EPK/I.221). Stąd w roku szkolnym 1921/1922 z ogólnej liczby 490 szkół prywatnych, 144 przypadało na szkoły koedukacyjne. (BPXX/385-386; DTHW/51; E/XIV/95; EP/XX/636-642, T. Aleksander; EPK/I/220-222; KSWO/266; OSP/1870; SJP/I/888; SŁP/I/807; SWO/384)

kolaborator, (od łac. *collaboro* – współpracować), tytuł nadawany nauczycielowi pomocniczemu, używany zwłaszcza w szkołach łacińskich (→ gimnazjum klasyczne) w Niemczech. Kolaboranci rekrutowali się głównie z aspirantów do posad nauczycielskich. W Polsce w latach działalności → Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, od 1832 r. k. wyznaczano w → szkołach wojewódzkich, i byli to: – cudzoziemcy, którym tytułem próby powierzano nauczanie języków obcych, – kandydaci do zawodu nauczycielskiego, którzy po zdaniu egzaminu uniwersyteckiego odbywali praktykę pedagogiczną w szkole, przygotowując jednocześnie rozprawę na stopień → magistra, a po jej przyjęciu → uniwersytet nadawał stanowisko nauczyciela. (EPK/I/222; SŁP/I/565)

kolator (od łac. *collator* – ten, kto składa się na coś, ofiarodawca, płatnik podatków), **I.** Dobrodziej, darczyńca Kościoła, np. wśród kolatorów kościoła i klasztoru → karmelitów w Oborach na ziemi dobrzyńskiej byli: Juliusz Dziewanowski z Szafarni, Antoni Borzewski z Ugoszcza i Teofil Jurkiewicz (Ludomir Brzuskiewicz), przymusowy emigrant do Francji. W pewnym momencie historii Kościoła k. to osoba, która wybudowała kościół i uposażyła parafię, a następnie ponosiła koszty remontów i utrzymania kościoła, za co miała „prawo prezenty", czyli prezentowania biskupowi kandydatów na proboszcza i wikariuszy. **II.** Osoba, której przysługiwało prawo proponowania kandydata do urzędu duchownego lub szkolnego, np. na wakujące beneficjum przy kościele. (ES/III/55; KHW/317; KSWO/267; KT/111-112; SJP/I/893; SŁP/I/566)

kolegia nauczycielskie (od łac. *collegium* – wspólne piastowanie urzędu; grono osób tworzących stałą lub okresową władzę; zrzeszenie osób prywatnych, korporacja; *collega* – kolega, towarzysz na urzędzie; członek tego samego kolegium), trzyletnie szkoły pomaturalne kształcące → nauczycieli, powołane do życia *zarządzeniem nr 9 Ministra Edukacji Narodowej z 30 czerwca 1991 r. w sprawie kolegiów nauczycielskich i nauczycielskich kolegiów językowych*. Powsta-

ły, przede wszystkim w mniejszych miastach, w związku z dużym zapotrzebowaniem na nauczycieli, głównie zachodnich języków obcych do szkół podstawowych i średnich. Zostały poddane opiece naukowo-dydaktycznej wyższych uczelni (uczelnie patronackie). Pierwsze nauczycielskie kolegia języków obcych rozpoczęły pracę 1 października 1990 r., zaś kolegia nauczycielskie – rok później. Większość kolegiów nauczycielskich realizowało program kształcenia nauczycieli w dwóch specjalnościach, zaś kolegia językowe przygotowują nauczycieli do nauczania wybranego języka obcego w szkole podstawowej lub ponadpodstawowej. Słuchacze tych placówek na podstawie porozumienia pomiędzy → rektorem patronackiej szkoły wyższej i → kuratorem oświaty (jako organem prowadzącym kolegium) mogli uzyskiwać tytuł zawodowy → licencjata, a następnie podejmować uzupełniające studia magisterskie.
W kolejnych latach zmienił się ich status prawny: działają na podstawy → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* i *rozporządzenia MEN z dnia 12 sierpnia 1997 r. w sprawie zakładów kształcenia nauczycieli.* Na podstawie tych przepisów organami prowadzącymi stały się urzędy marszałkowskie. Jednocześnie ukształtował się model dwojakich kolegiów: kuratoryjne – nadzorowane przez kuratoria oświaty oraz uczelniane – prowadzone przez uczelnie wyższe; obydwa jako jednostki publiczne oraz niepubliczne, prowadzone przez osoby prawne lub fizyczne. Te ostatnie w końcu lat dziewięćdziesiątych coraz częściej przekształcane były w → państwowe wyższe szkoły zawodowe. W roku szkolnym 1998/1999 w Polsce funkcjonowały 34 kolegia nauczycielskie i 73 nauczycielskie kolegia języków obcych. W 2003 r. funkcjonowało 100 k. n., z których 55 było publicznych (45 – samorządu terytorialnego, w tym 10 – powiatowego), i 10 – uczelnianych) oraz 45 – niepublicznych, (EP/VII/618). (EP/II/657-660, D. Nowak, VII/616-618, R. Stankiewicz; SŁP/I/567-568)

kolegiant (od łac. *collega* – kolega, towarzysz), mieszkaniec → kolegium. O obowiązkach k. dowiadujemy się m. in. ze statutów → Sorbony, wydanych w 1274 r. K. zabraniano spożywania posiłków w pokojach, obowiązywał ich surowy i ścisły post w niektóre dni tygodnia. Kolegiaci (*socii*) nie mogli wynosić na miasto → książek, ani ich pożyczania obcym. Zabraniano im noszenia „strojnych ubrań" i modnego obuwia. Każdy mieszkaniec → kolegium miał swój znak na ubraniu i według niego woźny wydawał mu jego ubiór. K. francuscy podlegali surowej dyscyplinie kolegium. Za przewinienia ujęte w statucie kolegium wymierzano kary pieniężne, np. ten, kto zaprosił na posiłek kobietę, musiał zapłacić 6 denarów. Za zbyt głośne rozmowy należało kupić określoną ilość wina dla całego kolegium. W końcu XIII stulecia statuty kolegiów francuskich uległy zaostrzeniu, a wiele krępujących swobodę k. wzięto żywcem z reguł zakonnych. (BMU/74-87; SŁP/I/567-568)

kolegium (od łac. *collegium* – wspólne piastowanie urzędu; grono osób tworzących stałą lub okresową władzę; zrzeszenie osób prywatnych, korporacja; *collega* – kolega, towarzysz na urzędzie, członek tego samego kolegium), **I.** Począwszy od XVI w. aż do współczesności typ szkoły średniej ogólnokształcącej (*public school*) lub zawodowej (*technical school),* poziomem sytuujący się miedzy szkołą średnią a wyższą, znany z rozwiązań europejskich i amerykańskich. **II.** Zespół osób pracujący wspólnie na naradach, który rozstrzyga w ramach swoich uprawnień określone kwestie, np. kolegium dziekańskie na uczelni wyższej. **III.** Zespół zabudowań dydaktyczno-mieszkalnych wspólnie zamieszkałych przez → studentów i → profesorów, np. kolegium uniwersyteckie, w przeciwieństwie do k. klasztornego. K. powstały w późnym → Średniowieczu w Europie Zachodniej i związane były z Kościołem lub uniwersytetami. Jako jedne z pierwszych k. dla → magistrów → sztuk wyzwolonych, pragnących studiować teologię, założył Robert de Sorbon w Paryżu w 1257 r. Kolegium to dało początek powstania → Uniwersytetu Paryskiego (Sorbony). Wcześniej istniały już *Collége des Dix-huit*, *Collége des Bons Enfants* i *Collége St.-Thomas*. K. zapewniały mieszkanie i niewielkie stypendium i przeznaczone były zarówno dla zamożnych studentów, jak też dla tych, pozbawionych środków do życia. Celem organizacji kolegiów było podniesienie dyscypliny wśród ówczesnych studentów, bowiem obowiązywały w nich dość surowe reguły. W ciągu XIII stulecia we Francji założono 20 k., w XIV w. – 54, w XV w. – 12. Tylko w samym

Paryżu w XIII wieku było 14 k., a w końcu XV wieku – 68. Mniej k. powstawało we Włoszech. Najsłynniejsze k., *Collegium di Spagna* założył hiszpański kardynał Idzi Albornoz i przeznaczył je dla szlachetnie urodzonych Hiszpanów. W Anglii k. tworzone były najpierw jako internaty dla studiującej młodzieży, np. przy → Oksfordzie założone w 1220 r. przez dominikanów oraz w 1224 r. przez franciszkanów, a także przy → Cambridge. Wzorcem dla k. angielskich stało się k. założone w połowie XIII stulecia przez kanclerza królestwa angielskiego, Waltera Merona, przeznaczone dla 20 biednych studentów Oksfordu. Jednak w 1270 r. wydano drugą wersję statutów dla tego k., które ograniczyły samorząd studencki, wprowadziły milczenie przy posiłkach oraz rozmowy tylko po → łacinie. Do k. francuskich i angielskich przyjmowano niekiedy bardzo młodych chłopców, których uczono pisania, czytania, łaciny itp. Przez to k. te stawały się ośrodkami pracy dydaktycznej. Proces tworzenia k. niezależnych od uniwersytetów zapoczątkował w 1379 r. biskup Wiliam Wykehan, który ufundował w Winchester pierwsze k. usytuowane poza kompleksem uniwersyteckim. W Europie kontynentalnej k. powstawały według wzoru francuskiego, tzn. w powiązaniu ze strukturą uniwersytecką. W XIII-XVI wieku k. powstawały: Italia – XIII w. – 1, XIV – 10, XV – 5; Hiszpania – XIV – 2; Niemcy – XIV – 7, XV – 2. W drugiej połowie XIV wieku w Pradze czeskiej było 9 k., w tym jedno założone przez królową Jadwigę (*Collegium Reginae Hedvigis*). W Ameryce k. powstawały według wzorów angielskich dopiero w XVII-XVIII stuleciach, utworzony w 1636 r. *College Harvard* wzorowany na *Emmanuel College* w Cambridge. K. stawały się także miejscem odpłatnego kopiowania książek, czym zajmowali się ubodzy studenci je zamieszkujący, przez co → książka rękopiśmienna, jako niecodzienny przedmiot kultury, stała się przedmiotem handlu.

W Polsce pierwsze k. powstały w XVI wieku i zakładali je → jezuici: *Collegium Hosianum* w Braniewie, założone przez kardynała S. Hozjusza; w Wilnie (1570), w Poznaniu (1573). W następnym wieku do organizacji k. dołączyli → pijarzy, teatyni, bazylianie i inni. Na początku XVIII stulecia w Rzeczypospolitej istniało 57 k. zakonnych, zaś w 1772 r. aż 103 (z czego 66 prowadzili jezuici), gdzie kształciło się około 30 tys. młodzieży. Największe k. jezuickie istniały w Warszawie, Wilnie, Poznaniu, Kaliszu, Lublinie, Lwowie i Braniewie. Organizacja k. jezuickich oparta została na Konstytucjach Towarzystwa Jezusowego z 1588 r., rozwijanych później w szczegółowych ordynacjach i kodyfikacjach. W k. jezuickich kształcono nie tylko kandydatów na księży zakonnych, ale także na kapłanów diecezjalnych. Program nauczania, zmierzający do ukształtowania *chritianitas* i *pietas*, obejmował: → łacinę, grekę, poetykę, → retorykę oraz umiejętności z zakresu religii moralnej, maniery towarzyskie i obyczaje. Po kasacie zakonu k. jezuickie przeszły we władanie → Komisji Edukacji Narodowej, a na terytorium litewsko-ruskim przemianowano na szkoły powiatowe i gimnazja, bądź wcielono do agend Wileńskiego Okręgu Naukowego. Nadto istniały jeszcze inne k. prowadzone przez tzw. zakony nauczające: pijarów i oratorianów oraz → Kolegium Lubrańskiego, → Kolegium Nowodworskiego Słynne → *Collegium Nobilium* założył w 1740 r. w Warszawie pijar Hieronim → Konarski. **IV.** Nazwa jednostki, najczęściej międzywydziałowej, na uczelni wyższej, np. kolegium języków obcych. Formuła ta znana była już w pierwszych nowożytnych uniwersytetach. Hugo → Kołłątaj w 1780 r. wprowadził nową organizację Akademii Krakowskiej, tworząc cztery k.: teologiczne, medyczne, prawnicze i fizyczne. (BMU/71-78; BP/XX/414-415; E/XIV/118-119, W. Kryszewski; EP/II/653-657, P. P. Gach; EPK/I/222; KSWO/267; LHW/74; SŁP/I/567-568; SPH/168; SWO/386)

Kolegium Lubrańskiego – zob. Akademia Lubrańskiego

Kolegium Nowodworskiego, założone w 1588 r. w Krakowie przez kawalera maltańskiego, szlachcica spod Tucholi, miłośnika nauki i kultury, Bartłomieja Nowodworskiego herbu Nałęcz (1544-1624). Szkoła, której celem było przygotowanie do studiów na → Uniwersytecie Jagiellońskim, miała działać pod jego opieką jako tzw. kolonia akademicka. Jej fundator, zdobyty na wojnach majątek, przeznaczał na rozwój szkoły oraz publikacje prac → profesorów. Kolegium posiadało własną, bogatą → bibliotekę, gdzie

jej założyciel zdeponował własny księgozbiór, a także drukarnię. Po śmierci fundatora opiekę nad K. N. sprawował król Władysław IV Waza. Dzięki posiadaniu dużych majętności ziemskich, przetrwało aż do reformy edukacyjnej przeprowadzonej przez → KEN w 1777 r., a następnie aż do upadku Rzeczypospolitej. W latach zaborów działało pod zmienioną nazwą Gimnazjum św. Anny. W latach Drugiej Rzeczypospolitej przywrócono jego nazwę jako Gimnazjum im. Nowodworskiego. Po drugiej wojnie światowej władze komunistyczne zmieniły nazwę na Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1, od 1957 r. – ponownie Liceum Ogólnokształcące im. Bartłomieja Nowodworskiego. Różniło się od szkół → jezuickich, wykładano tam m. in. historię Polski i → matematykę. (BP/XX/415, tu jednak inna data reformy szkoły dokonanej przez KEN – 1780 r.; DOP/I/117-118; EP/III/713-715, S. Lewandowski; SMTK/554)

kolęda (od łac. *calendae* – pierwszy dzień każdego miesiąca w kalendarzu rzymskim), **I.** Obrzędy i pieśni związane pierwotnie z Nowym Rokiem, później ze świętami Bożego Narodzenia., wywodzące się z łacińskiej hymnologii. Kolędami zwykło się nazywać także pastorałki, czyli pieśni pasterskie o motywach kolędowych. Od tego słowa wywodzi się zwyczaj „chodzenia po kolędzie", obchodzenia głównie przez dzieci i młodzież domów przez kolędników ze śpiewek kolęd i pastorałek. K. najpierw tłumaczone były z tekstów łacińskich lub czeskich. Najwcześniejsza k. gospodarska, będąca starą parodystyczną pieśnią średniowieczną, zachowana w druku (Kraków) pochodzi z 1544 r. Pierwsze polskie k. pochodzą z XVI stulecia. Autorstwo jednej z najstarszych polskich kolęd pt. *W żłobie leży*, przypisuje się ks. Piotrowi Skardze (1536-1612):

„*W żłobie leży, któż pobieży*
kolędować Małemu
Jezusowi Chrystusowi
dziś do nas zesłanemu.
Pastuszkowie, przybywajcie,
Jemu wdzięcznie przygrywajcie,
jako Panu naszemu", (WKP/125).

W XVI wieku anonimowy autor dokonał tłumaczenia łacińskiego utworu na Boże Narodzenie „*Dies est laetitiae*" i w ten sposób powstał tekst k. *Anioł pasterzom mówił*, a w II połowie XVII stuleciu ułożono do niego melodię:

„*Anioł pasterzom mówił:*
Chrystus się wam narodził
w Betlejem, nie bardzo podłym mieście,
narodził się w ubóstwie
Pan wszelkiego stworzenia", (WKP/262).

Podobną historię posiada XVI-wieczna k. i ułożona do niej XVII-wieczna melodia *Witaj, Jezu ukochany.* Z XVII wieku pochodzi natomiast k. *Lulajże Jezuniu*, której melodię zacytował Fryderyk → Chopin w *Sherzo a-moll*. Także w XVII wieku powstały inne k.: *Gdy śliczna Panna*, *Przybieżeli do Betlejem, Jezus malusieński.* Wiele k. powstało w XVIII stuleciu, np: *Gdy się Chrystus rodzi* (melodia Antoni Chłondowski), *Z Narodzenia Pana, Pójdźmy wszyscy do stajenki*. Autorem jednej z najpopularniejszych kolęd *O Narodzeniu Pańskim,* bardziej znaną pod tytułem *Bóg się rodzi* na przełomie XVIII i XIX był poeta polski, Franciszek Karpiński (1741-1825):

„*Bóg się rodzi, moc truchleje,*
Pan niebiosów obnażony!
Ogień – krzepnie, blask – ciemnieje,
ma granice Nieskończony
Wzgardzony, okryty chwałą
śmiertelny, król na wiekami!
A Słowo Ciałem się stało
i mieszkało miedzy nami", (WKP/50; SS/208).

Także z przełomu XVIII i XIX, a może z końca XVIII wieku, pochodzi najbardziej znana pieśń okresu Bożonarodzeniowego *Wśród nocnej ciszy.* W tym okresie napisane zostały słowa jasełkowej śpiewki pt. *Oj Maluśki*:

„*Oj, Maluśki, Maluśki, Maluśki jako rękawiczka,*
alboli też jakoby kawałeczek smyczka, La...
Czy nie lepiej by Tobie, by Tobie siedzieć było w niebie,
wszak twój Tatuś kochany, kochany nie wyganiał Ciebie. La...
Tam Ci zawsze służyły, służyły prześliczne Anioły,
a tu leżysz sam jeden, sam jeden jako palec goły. La...", (WKP/319).

Kolędę *Mizerna, cicha stajenka* do szerszego utworu pt. *Szopka* w 1849 r. napisał z kolei poeta Teofil Lenartowicz (1822-1893), zaś muzykę do niej skomponował w 1890 r. Edmund Urbanek:

„*Mizerna, cicha*
Stajenka licha
Pełna niebieskiej chwały,
Oto leżący
Przed nami śpiący
W promieniach Jezus mały", (WKP/109; SS/241).
W XIX powstały: *Dzisiaj w Betlejem*, *Do szopy, hej pasterze*. W tekście → *Szopki krakowskiej,* spisanej około 1848 r. przez Karola Estreichera (1827-1909), znajdujemy m. in. takie słowa:
„*Za kolędę dziękujemy,*
Zdrowia szczęścia winszujemy
Na ten Nowy Rok", (SS/517).
W wigilię Bożego Narodzenia, 24 grudnia 1818 r. powstała kolęda *Cicha noc*, słowa polskie napisał Piotr Maszyński, niemieckie zaś – Joseph Mohr, melodię skomponował Franz X. Grüber:
„*Cicha noc, święta noc!*
Pokój niesie ludziom wszem,
a żłóbka Matka święta
czuwa sama uśmiechnięta
nad Dzieciątka snem", (WKP/239).
Z okresu międzywojennego pochodzi natomiast k. *Nie było miejsca dla Ciebie*; słowa Mateusz Jeż, muzyka Józef Łaś:
„*Nie było miejsca dla Ciebie*
w Betlejem w żadnej gospodzie
i narodziłeś się, Jezu
w stajni, w ubóstwie i chłodzie.
Nie było miejsca, choć zszedłeś
jako Zbawiciel na ziemię,
by wyrwać z czarta niewoli
nieszczęsne Adama plemię", (WKP/244). Kolęda ta napisana w rejonie nowosądeckim, zyskała niezwykłą popularność w czasie wojny, głównie w niemieckich obozach koncentracyjnych i sowieckich łagrach, w tym kozielskim, ostaszkowskim i starobielskim.
Śpiew kolęd jest jednym z elementów tradycji i → wychowania chrześcijańskiego. **II.** Doroczna, duszpasterska wizyta księdza w mieszkaniu parafian, odbywana najczęściej po świętach Bożego Narodzenia, zwykle połączona ze zbieraniem datków na ważne cele parafii. (ABC/118; EPPWN/384; *Najpiękniejsze kolędy,* wstęp M. Krajewski, (Obory 2008), SJP/I/898; WKP/pas.; SMTK/554; SS/499)

kolokwium (od łac. *colloquium* – rozmowa; *colloqui* – rozmawiać), **I.** Pierwotnie nazwa podręcznika do nauki języka łacińskiego, zawierająca zbiór rozmów**. II.** W czasach → reformacji określenie to odnosiło się do rodzaju → egzaminu, polegającego na rozmowie, któremu poddawano pastora w czasie konsystorza protestanckiego przed mianowaniem go na urząd superintendenta. **III.** W nowożytnych uniwersytetach niemieckich i austriackich k. nazywano egzamin, który składał student przed → profesorem z danego kursu (przedmiotu), w celu sprawdzenia, że uczęszczał on na wykłady i rozumie przedmiot. W XX wieku oraz współcześnie jest to rodzaj egzaminu mniej formalnego, który student zalicza przed profesorem lub osobą prowadzącą ćwiczenia z danego przedmiotu. Zaliczenie kolokwium upoważnia do przystąpienia do egzaminu właściwego. **IV.** W XIX wieku pojawiło się k. habilitacyjne, czyli egzamin, który składała osoba posiadająca stopień naukowy → doktora i ubiegała się o prawo wykładania (*venia legendi*) na uniwersytecie. Kolokwium habilitacyjne prowadzone jest w uczelniach, które mają prawo do nadawania stopnia naukowego → doktora habilitowanego. Są to najczęściej najlepiej zorganizowane wydziały uniwersytetów lub innych uczelni typu uniwersyteckiego, bądź niektóre dobrze zorganizowane instytuty naukowe poza strukturami uczelni, np. instytuty PAN-owskie. **V.** Spotkanie naukowe poświecone określonej dyscyplinie wiedzy, połączone z referatami naukowymi i dyskusją nad nimi. (EPK/I/222-223; KSWO/267; OSP/181; SŁP/I/574; SWO/387)

kolonie akademickie – zob. Kolegium Nowodworskiego, Odrodzenie, Uniwersytet Jagielloński

Kołłątaj Hugo (1750-1812), ksiądz, filozof, polityk, działacz oświatowy. W wieku 18 lat uzyskał → doktorat w → Akademii Krakowskiej, choć brakuje na to potwierdzenia źródłowego. Po powrocie w 1775 r. z dalszych studiów w Wiedniu, Neapolu i Rzymie przyjął święcenia kapłańskie, a następnie opracował projekt rozbudowy → szkół parafialnych w całym kraju, który stał się podstawą ustaw → Komisji Edukacji Narodowej. Był członkiem → Towarzystwa do

Ksiąg Elementarnych. Od 1776 r. blisko współpracował z biskupem płockim, Michałem Poniatowskim. W 1776 r. ogłosił pracę pt. *O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej,* w której charakteryzował, iż *„Nauka moralna pod imieniem etyki, ekonomii i polityki u dawnych znana*", (cyt. za: KHW/121). Z ramienia Komisji Edukacji Narodowej w latach 1777-1780 dokonał reformy krakowskiej → *Alma Matris*, której celem było odrodzenie i powstanie nowoczesnego uniwersytetu zgodnego z trendami zachodnioeuropejskimi. Wprowadził liczne katedry z dziedzin nauk matematyczno-przyrodniczych. Szczegółowo określił porządek i metodę → wykładów oraz prac naukowych → profesorów. W 1780 r. wprowadził nową organizację uczelni, tworząc cztery → kolegia: teologiczne, medyczne, prawnicze i fizyczne. Usunął część kadry profesorskiej, a na ich miejsce zatrudnił osoby bliskie ideałom oświeceniowym, m. in. Jana Śniadeckiego. W latach 1782-1786 był → rektorem → Szkoły Głównej Krakowskiej. W dziele *Do Stanisława Małachowskiego…Anonima listów kilka* (1788-1789) wydał wysoką ocenę powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej**:** „*Nie widziała Europa w prawodawstwie politycznym nic rozsądniejszego, na co by się dawne i spółczesne zdobyć mogły narody. Wychowanie dzieci obywatelskich stało się odtąd interesem rządu krajowego, a jedność edukacji stała się rękojmią większej rządu jednostajności i większej w rządzie zgody*", (cyt. za: DOP/I/278-279).

W czasie powstania kościuszkowskiego dostał się do niewoli austriackiej, gdzie przebywał przez 8 lat**.** Po uwolnieniu z więzienia austriackiego, osiadł na Wołyniu i tam w latach 1803-1806 współpracował z Tadeuszem → Czackim przy założeniu → Gimnazjum Krzemienieckiego. W 1806 r. podjął się opracowania projektu gimnazjum Czackiego. Oprócz założenia gimnazjum proponował Czackiemu założenie szkoły dla nauczycieli ludowych, szkół dla guwernantek, chirurgii, położnictwa i ogrodnictwa. W 1806 r. został internowany przez władze carskie.

Do kraju powrócił w 1808 r. i podjął próbę ponownej reformy Akademii Krakowskiej, która nie zyskała akceptacji → Izby Edukacyjnej Publicznej. W dziele pt. *Porządek fizyczno-moralny, czyli nauka o należytościach i powinnościach człowieka…* wyraził pogląd, że człowiek rodzi się z określonymi predyspozycjami, które ma rozwijać i dobrze wykorzystać z pożytkiem dla siebie i kraju. W pismach wypowiadał się w sprawie potrzeby wychowania narodowego. Krytykował tradycyjne metody i treści nauczania. Głosząc wolność badań naukowych, opowiadał się za wyższością badań empirycznych i analitycznych. Chciał uczynić nauczanie bardziej utylitarnym, będącym odpowiedzią na potrzeby ojczyzny i każdego jej obywatela. Uznawał potrzebę nauczania języków obcych, dając wśród nich pierwszeństwo językowi francuskiemu. Wychowanie dzielił na „pańskie" i „pospolite". W tym pierwszym wyróżniał jeszcze wychowanie domowe i szkolne. Szkołą „pańską" nazywał tylko → *Collegium Nobilium*, pozostałe – to szkoły pospolite. Uznając, iż człowiek z natury jest dobry, a tylko złe przykłady niszczą dobrą naturę ludzi, uważał, że zadaniem wychowania powinno być nakierowane na przeciwdziałanie złym wpływom otoczenia i dawanie dobrych przykładów. W wychowaniu opowiadał się za ostrożnym stosowaniem kar fizycznych (→ karcenie dzieci). Był gorącym zwolennikiem nauki moralnej, w szczególności wychowania w poszanowaniu dla innych. System norm moralnych dzielił na trzy grupy: wolność osobista, własność, obowiązki społeczne. Głosił potrzebę tolerancji → profesorów wobec przekonań religijnych uczniów i → studentów. Był zwolennikiem szkół państwowych, ale niekoniecznie rządowych. Przestrzegał jednocześnie przed nadmierną ingerencją rządu w sprawy działalności szkół, uznając, że niektóre formy rządów mogą być szkodliwe dla szkolnictwa, np. „*w państwie despotycznym dzieło doskonałej edukacji przedsięwzięte nawet być może: natura rządu nieprzełamaną kładzie mu tamę*", *(Mowa Hugona Kołłątaja...,* (w:) *Wybór pism naukowych,* opr. K. Opałek, Warszawa 1953, s. 129). Chciał natomiast wyraźnego zainteresowania państwa sprawą wychowania i → kształcenie dziewcząt.

Jako jeden z pierwszych zajął się historią oświaty w Polsce. Dał temu wyraz w pracy pt. *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764),* wydanej pośmiertnie w 1841 r. Dokonał tam przeglądu dziejów języka polskiego, stanu wychowania oraz sformułował postulaty metodologiczne dotyczące → historii wychowania. Uważał, że dobre rozumienie prze-

szłości i współczesności możliwe jest dzięki poznaniu problemów oświatowych. Ważnym fragmentem jego dorobku są prace źródłowe, m. in. *Wyłożenie Nauk dla Szkół Nowodworskich Krakowskich podług przepisu Prześwietnej Komisji nad Edukacją Narodową* (1777), *Korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim. Z rękopisu wydał F. Kojsiewicz* (1844-1855). Traktat K. *Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego, czyli racjonalistycznie pojęty wstęp do historii* (1842) jest pierwszą w nauce polskiej próbą ujęcia koncepcji ewolucyjnych. Zmarł w osamotnieniu, pochowany został ma warszawskich Powązkach, ale urna z jego sercem została złożona w kościele w Wiśniowej, gdzie mieszkał jego brat. (BP/XX/448-449, A. Kamieński; E/XIV/160161; EFW/136-137, M.N; EP/II/670-673, S. Możdżeń; KHW/121-122; OSP/182; SBPHW/388-392, R. Lisowski)

Koło Oświaty Ludowej, tajna instytucja oświatowa, która swój początek wzięła z założonego w 1875 r. przez Konrada → Prószyńskiego Towarzystwa Oświaty Narodowej. Ta ostatnia, wskutek aresztowań upadła po dwóch latach działalności, ale w 1882 r. odrodziła się pod nową nazwą pod kierunkiem Bolesława Hirszfelda. Ważną rolę w działalności Koła odegrał Mieczysław Brzeziński (1858-1911), który przejął od Hirszfelda funkcję prezesa tej organizacji. Jej członkami byli przedstawiciele liberalno-demokratycznej inteligencji, w tym młodzież studencka, którzy różnymi sposobami chcieli szerzyć oświatę wśród szerokich mas ludowych poprzez nauczanie → analfabetów oraz kolportaż książek. K.O.L. prowadziło pracę oświatową w → seminariach nauczycielskich, organizowało kursy pedagogiczne dla nauczycieli, a także → biblioteki wiejskie. Na realizację tych zadań K.O.L. zbierało fundusze. Organizacja dzieliła się na koła, złożone z dwóch grup: Koła Wydawniczego i Koła Rozdawniczego. Po uzyskaniu zgody cenzury Koło zaczęło wydawać własne publikacje oznaczone symbolem pajączka snującego nić wiedzy oraz literami „OW", co należało tłumaczyć „Oświata Wiejska". K.O.L. wydawało także tygodnik → „Zorza". W latach 1883-1894 funkcjonowało również Kobiece Koło Oświaty Ludowej, której założycielkami były: Z. Brzezińska, K. Kuligowska i F. Morzycka. Kobiece K.O.L. prowadziło m. in. tajne komplety, prowadzone przez C. Śniegocką. (DTHW/90; E/XIV/163; EP/II/863-674, M. Grzywna)

Koło Podrzutków, sposób przyjmowania niechcianych dzieci do instytucji opiekuńczych, znany od najdawniejszych czasów. Oddanie dziecka przez koło podrzutków zapewniało niemowlęciu bezpieczne schronienie, matce zaś – gwarancję anonimowości i uniknięcia kary. Najczęściej koło podrzutków, jako swoiste urządzenie opiekuńcze, społecznie akceptowane, instalowano w murach szpitala, w pobliżu bramy. Urządzenie miało charakter obrotowego bębna, dopasowanego do wymiarów niemowlęcia, który można było przesunąć na teren szpitala. Informacja o najdawniejszym kole podrzutków dotyczy Mediolanu i pochodzi z VII wieku.
Na gruncie polskim pierwszą informację o kole podrzutków znajdujemy w przywileju Zygmunta Augusta (II połowa XVI wieku) dla *Xenodochium orphanorum* w Gdańsku. W 1732 r. przybyły z Francji ks. Piotr → Baudouin zakupił dom przy ul. Karasia i podjął w nim organizację Szpitala Podrzutków Dzieciątka Jezus. Gdy rok później dom spłonął, w 1734 r. zakupił dwupiętrową kamienicę na Szpital Dzieci Porzuconych imienia Dzieciątka Jezus. Do szpitala przyjmowano dzieci porzucone, sieroty oraz dzieci bardzo ubogich rodziców. Od początku istnienia, przez ponad sto lat, w murze okalającym Szpital zainstalowano było drewniane koło, które mogło pomieścić troje podrzutków. Dziecko pozostawione w tym kole od strony ulicy, przesuwano, tak, aby jak najszybciej trafiło do ciepłej izby. „Instytucja" koła podrzutków trwała w Europie do końca XIX wieku. Odrodziła się ponownie na przełomie wieku XX i XXI nie tylko w Polsce. (E/III/311-312; EP; EP//I/317-318 – M. Kolankiewicz, 743-748, II/674-677, M. Kolankiewicz)

Komeński Jan Amos (niekiedy *Comenius*), (1592-1670), duchowny ewangelicki, czeski pedagog, reformator szkolnictwa, twórca nowożytnej → pedagogiki i prekursor współczesnej → dydaktyki. W poglądach nawiązywał do F. → Bacona, J. L. → Vivesa i W. → Ratkego. Wychodził z założenia, iż ostatecznym celem człowieka jest zjednoczenie z Bogiem. W latach 1628-

1656, pomijając krótkie wyjazdy zagraniczne, przebywał w Lesznie i w tym czasie powstały jego główne dzieła. Podjął współpracę z polskim środowiskiem naukowym, m. in. z kartografem i poetą, Maciejem Głoskowskim (ok. 1590-ok. 1658), autorem dzieła *Geometria peregrinans* (1643). Od 1628 r. był nauczycielem w → Gimnazjum w Lesznie, a w latach 1636-1641 → rektorem tej szkoły

Swoje poglądy pedagogiczne przedstawił m.in. w pracach: *Drzwi języków otworzone* (1631, wyd. pol. 1633), będącą podręcznikiem do nauki języka łacińskiego w Gimnazjum w Lesznie, *Labirynt światła i dom pociechy* (1631, wyd. pol. 1695), *Wielka dydaktyka przedstawiająca uniwersalną sztukę nauczania wszystkich wszystkiego* (1633, wyd. pol. 1956), *Najnowsza metoda nauczania języków* (1648), *Wszechświecenie* (*Pampaedia*), (pozostała w rękopisie) oraz w zbiorze ogłoszonym w 1657 r. pt. *Didactica magna universale annes omnia* (*Wielka dydaktyka przedstawiająca uniwersalną sztukę nauczania wszystkich wszystkiego*). Sławę u współczesnych zyskał dzięki pracom, które stały się szybko → podręcznikami szkolnymi. Krytykując szkołę humanistyczną, która jego zdaniem tylko z nazwy była chrześcijańską, podstawą nauczania uczynił → *Biblię*. Jego projektowi „naprawy ludzkich rzeczy" miała służyć m.in. → edukacja rozumiana jako *pampedia* (*Pampaedia*), tzn. teoria powszechnego kształcenia całego rodzaju ludzkiego, wszystkich o wszystkim i przez całe życie (narodzin, dziecięctwa, chłopięctwa, wieku dojrzewania, wieku młodzieńczego, wieku męskiego, starości i śmierci), czyli → kształcenia ustawicznego (edukacja permanentna). Na tę okoliczność w *Wielkiej dydaktyce* pisał: „*Całą młodzież obojga płci należy oddawać do szkół*", (SS/218). Był twórcą jednolitego → systemu szkolnictwa i egalitaryzmu wykształcenia. „*Do szkół należy ściągać nie tylko dzieci bogaczy, ale i wszystkie na równi: szlachetnie urodzone i niskiego pochodzenia, bogate i ubogie, chłopców i dziewczęta, z miast i miasteczek, z osiedli i wsi*", (Ź/I/330).

Wzorując się na poglądach F. → Bacona, punktem wyjścia w nauczaniu uczynił pogląd zmysłowy. Zyskał miano ojca realizmu w dydaktyce, przenosząc ośrodek pracy szkolnej z nauczania pamięciowego na pogląd zmysłowy: „*Wychowanie młodzieży będzie się posuwało naprzód bez trudu, jeżeli (...) postępować będzie od rzeczy ogólnych do bardziej szczegółowych, i od łatwiejszych do trudniejszych. (...) Jeżeli wszystko będzie podane w formie bezpośrednio zmysłom dostępnej i do bezpośredniego zastosowania*", (SS/218). Cały proces dydaktyczny oparł na istnieniu czterech okresów w życiu człowieka i nauczanie podzielił na cztery etapy: – wychowanie domowe („szkoła macierzyńska", od 1-6 roku życia), – szkoła elementarna (szkoła języka ojczystego, od 7-12 roku życia), – szkoła łacińska (gimnazjum, od 13-18 roku życia), – akademia (studia uniwersyteckie (od 19-24 roku życia). Szkoła elementarna w teorii K. miała objąć: język ojczysty (czytanie pisma i druku aż do uzyskania biegłości w tym zakresie), pisanie z zasadami języka ojczystego, rachunki pamięciowe oraz przyswojenie techniki pracy na liczydle, początki geometrii, śpiew pospolitych melodii, religię (nauka na pamięć psalmów, głównych pieśni kościelnych, katechizm, historia biblijna oraz najważniejsze przypowieści), wiadomości o stosunkach gospodarczych i państwowych, zarys historii powszechnej, główne wiadomości z geografii (budowa wszechświata i kuli ziemskiej), wiadomości z geografii politycznej (wiadomości dotyczące Europy, głównie jednak kraju ojczystego), ogólne wiadomości o rzemiosłach. Uważał, że „*Całą młodzież trzeba najpierw posyłać do szkoły elementarnej. (...) Dążymy do powszechnego kształcenia wszystkich, którzy urodzili się ludźmi, we wszystkim, co ludzkie*", (Ź/I/341). Tym samym szkoła Komeńskiego miała być nowoczesną szkołą elementarną. Szkołę łacińską, czyli gimnazjum chciał widzieć Komeński w każdym mieście. Program tej szkoły wyróżniał się tym, że kładł nacisk na tzw. przedmioty niejęzykowe, w tym → historię, → gramatykę, fizykę, → matematykę, etykę, dialektykę i → retorykę. W nauczaniu języków, w tym także języka łacińskiego, proponował uczenie się o rzeczach, a nie samej gramatyki. → Łacina, jako narzędzie, miała ułatwiać badanie i poznanie kultury europejskiej.

Sformułował nowe pojęcie encyklopedyzmu dydaktycznego oraz zasady poglądowości w nauczaniu. Wymienił następujące etapy metody poglądowej: „– *ścisłą równoległość rzeczy i słów, – odpowiednio ułożoną, bezwzględną*

stopniowość, – postępowanie przyjemne i szybko do celu wiodące", (KotHW/I/310). Stworzył od podstaw system klasowo-lekcyjny, gdzie nauka miała polegać na współdziałaniu umysłu, mowy i ręki. Proces dydaktyczny chciał oprzeć na porządku naturalnym. Szukając wzorców w naturze, K. wyprowadził szereg istotnych wskazówek dotyczących samego procesu dydaktycznego, bądź organizacji i urządzenia szkoły. Proces dydaktyczny zalecał oprzeć na psychologii rozwojowej. Materiał przeznaczony do opanowania przez ucznia polecał rozkładać w zależności od wieku i umiejętności poznawczych. Dobór materiału poznawczego powinien być ograniczony tylko do rzeczy pożytecznych w życiu.
Ważne miejsce w nauczaniu wyznaczał nauczycielowi, który powinien „podążać śladami natury", tzn. zwracać uwagę na umysł dziecka i sposób, w jaki się ono uczy. W jego pedagogice zabrakło jednak miejsca na → kształcenie nauczycieli i jak zauważył S. Kot „*żył wiarą epoki, że wystarczy na katedrę posadzić kogokolwiek, choćby słabo wykształconego, byle o dobrych chęciach, skrępować go ściśle wskazówkami metodycznymi i przepisanymi podręcznikami, aby zaimprowizować nauczyciela*", (KotHW/I/317). Był rzecznikiem nauczania w języku ojczystym. Głosił konieczność poznania zarówno kultury ojczystej, jak i europejskiej.
Jego biografię napisali m. in. Łukasz → Kurdybacha, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce* (1957) oraz Bogdan → Suchodolski, *Komeński* (1979). W 1964 r. ukazało się polskie wydanie prac K. pt. *Pisma wybrane,* zaś w 1974 r. *Jan Amos Komeński a problemy współczesnej pedagogiki,* (red. L. Leja). (BP/XX/465-466; DOP/I/157-162; E/XIV/180; EPWN/387; HWP/40-49; KDE/36; KHW/101-103; LHW/165-171; OSP/183; PPA/I/111-114, S. Wołoszyn; SS/218)

Komisja do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce, powołana przez → Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z siedzibą w Krakowie. Prowadziła prace badawcze i inwentaryzacyjne materiałów rękopiśmiennych do dziejów oświaty i szkolnictwa. W ramach działalności wydawniczej przygotowywała prace monograficzne, np. T. Wierzbowskiego, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, (1921), A. Danysza, *Studia z dziejów wychowania w Polsce* (1921), S. Tynca, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (1922), S. Kota, *Komisja Edukacji Narodowej, dzieło wieku Oświecenia*. W ramach serii wydawniczych wydawała *Polską Bibliotekę Pedagogiczną*. (EPK/I/225)

Komisja Edukacji Narodowej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, (wł. nazwa: Komisja nad Edukacją Młodzi Narodowej Szlacheckiej Dozór Mająca, w literaturze najczęściej pod nazwą; Komisja Edukacji Narodowej)**,** najwyższa władza nad całym szkolnictwem Rzeczypospolitej, utworzona w Warszawie w dniu 14 października 1773 r. z inicjatywy króla Stanisława Augusta, w wyniku likwidacji przez papieża Klemensa XIV zakonu → jezuitów na podstawie *Breve* z 21 lipca 1773 r. Początkowo siedzibą Komisji był Zamek Królewski, a następnie Pałac pod Królami przy ul. Daniłowiczowskiej. Złożona z reprezentantów izby poselskiej i senatu, podporządkowana sejmowi. Pierwotnie składała się z ośmiu, a od 1776 r. – dwunastu komisarzy (duchownych i świeckich), działających kolegialnie. Prezesem KEN został najmłodszy brat króla, biskup płocki Michał Jerzy Poniatowski, a w jej skład w 1773 r. weszli: autor pierwszego projektu organizacji szkolnictwa Franciszek → Bieliński, podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz, komendant → Szkoły Rycerskiej Adam Kazimierz → Czartoryski, Hugo → Kołłątaj, bp wileński Ignacy Massalski, Jacek Małachowski, Ignacy → Potocki i kanclerz wielki koronny Andrzej Zamojski. Spośród innych wielce zasłużonych członków KEN należy wymienić nadto: posła poznańskiego Antoniego Ponińskiego, Juliana Ursyna Niemcewicza, rektora → Akademii Krakowskiej Feliksa Oraczewskiego, profesora prawa, ks. Antoniego → Popławskiego, matematyka Andrzeja Gawrońskiego, prawnika Hieronima Stroynowskiego. Terytorium kraju podzielono na sześć, a od 1778 r. – siedem okręgów szkolnych, tzw. departamentów, podlegających komisarzom-wizytatorom, tj. członkom kierownictwa KEN. W 1781 r. terytorium kraju podzielono na 15 wydziałów szkolnych (9 w Koronie i 8 na Litwie), zmniejszając ich liczbę w 1783 r. do w 5 w Koronie i 4 na Litwie, działających pod kierunkiem Uniwersytetów Jagiellońskiego

i Wileńskiego. Pod opieką Komisji znalazły się wszystkie szkoły za wyjątkiem → Szkoły Rycerskiej w Warszawie, pozostającej pod bezpośrednim nadzorem króla.

KEN wprowadziła jednolity system szkolny ze → szkołami parafialnymi, szkołami powiatowymi (w liczbie 39) oraz szkołami wojewódzkimi (22) i dwoma → akademiami (Kraków, Wilno). Od 1774 r. wszedł w życie *Przepis do szkół parafialnych,* opracowany przez bpa J. Massalskiego, w którym wykorzystano myśl pedagogiczną J. → Locka, szczególną wagę przywiązując do upoglądowienia nauczania początkowego. Program → szkoły parafialnej zakładał naukę w języku ojczystym czytania, pisania i rachowania oraz religii i moralności. Do treści nauczania włączono elementy wiedzy rolniczej, ogrodniczej i hodowli (szkoły wiejskie) oraz handlu i rzemiosła (szkoły miejskie). *Przepis…* zalecał wspólną edukację dzieci plebejskich i szlacheckich, zwracając uwagę nauczycielom na równe traktowanie dzieci obydwu stanów. W wychowaniu moralnym, mocno wspieranym przez cechy wychowania religijnego, szczególną uwagę zwracano na takie wartości jak: patriotyzm, tolerancja, pracowitość, życzliwość, szacunek wobec drugiego człowieka, gospodarność, lojalność wobec prawa. W wychowaniu podkreślano potrzebę wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Cały proces edukacyjny podporządkowano celom utylitarnym: wiadomości z zakresu higieny, zachowanie się wobec pożaru, powodzi, napadu, umiejętność pisania listów. Liczba szkół parafialnych na Litwie w czasach KEN niestety uległa zmniejszeniu. W szkolnictwie średnim z polskim językiem nauczania szkoły podzielono na wydziałowe, kierowane przez → rektora, gdzie realizowano program szkoły sześcioklasowej w ciągu siedmiu lat i prefekta oraz podwydziałowe, kierowane przez prorektora, gdzie istniały trzy dwuletnie klasy (łącznie sześć lat nauki). Program szkoły średniej oparto na filozofii F. → Bacona oraz wskazówkach z *Wielkiej encyklopedii francuskiej*. Razem z historią nauczano geografii, ogrodnictwa, rolnictwa, zoologii i botaniki. W grupie nauk ścisłych na pierwszym miejscu znalazła się matematyka z arytmetyką, algebrą oraz geometrią wraz z miernictwem. W wykształceniu humanistyczno-filologicznym realizowane były zajęcia z retoryki i poetyki (utwory autorów rzymskich i francuskich). → Gramatyki nauczano według specjalnego podręcznika napisanego przez Onufrego Kopczyńskiego, gdzie podkreślono, że „*w gramatyce pisanej dla Polaków pierwsze miejsce ma polszczyzna, a drugie łacina*", (cyt. za: EP/II/684-685). KEN wniosła kapitalny wkład w dzieło upowszechnienia → języka polskiego. Łacina stała się jednym z przedmiotów nauczania. Szkoła średnia realizowała nauczenie języka niemieckiego, a w większych miastach – francuskiego. W stosunku do czasów przedrozbiorowych liczba szkół średnich zmniejszyła się z około 100 do 74, bowiem część z nich znalazła się w granicach państw zaborczych: 33 szkoły nosiły charakter tzw. akademickich, 41 były to szkoły prowadzone przez zgromadzenia zakonne. → Rok szkolny, ustanowiony przez KEN, trwał od 29 listopada do 23 kwietnia, zaś w niedziele wakacyjne odbywała się nauka powtarzania.

Komisja zajęła się również reformą szkół wyższych. W 1776 r. reformę → Akademii Krakowskiej powierzono Hugo → Kołłątajowi, który przygotował dokument pt. *O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej i założeniu Seminariów Nauczycielów szkół wojewódzkich*. W latach 1782-1786 był on → rektorem Akademii i wówczas przyjęła ona nazwę → Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie. Z programu nauczania usunięto filozofię scholastyczną, wprowadzając analityczną metodę prowadzenia zajęć. Na wydziale filozoficznym prowadzono zajęcia z → retoryki, historię filozofii i historię starożytną. W 1780 r. w Akademii utworzono cztery nowe → kolegia: teologiczne, medyczne, prawnicze i fizyczne. Kadra tej uczelni doskonaliła swoją wiedzę na uniwersytetach europejskich. W podobnym stylu reformy Akademii Wileńskiej dokonał Marcin Poczobut-Odlanicki, zmieniając jej nazwę na Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie. Utworzono tam nowy wydział medyczny, kładąc szczególny nacisk na nauki matematyczno-fizyczne i przyrodnicze. W odróżnieniu od szkoły krakowskiej, w Wilnie zatrudniano przede wszystkim cudzoziemców. KEN doprowadziła do zdemokratyzowania życia i → autonomii obydwu szkół wyższych i średnich. Rektora szkoły głównej, wydziałowej i podwydziałowej wybierano co cztery lata podczas ogólnych zgromadzeń akademickich,

a przypadku szkół wyższych powiększone o przedstawicieli studentów. Na posiedzenia rad wydziałów szkół wyższych i wydziałowych zapraszani byli emerytowani profosowie i nauczyciele.
W latach 1780-1783 KEN opracowała nowoczesny kodeks systemu oświatowego pn. *Ustawy KEN dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, wydane w 1783 r. Dokument zawierał 25 rozdziałów: I – „Stan akademicki", XIV – „Nauczyciele", XV – „Klasy i nauki", XVII – „Egzamin i popisy", XVIII – „Uczniowie", XX- „Dyrektorowie", XXI – „Czas wolny od nauki. Szkół otwarcie", XXIV – „Sąd, kary i nagrody", XXV – „Edukacja fizyczna". Zalecono w nim m. in. unikanie → karcenia dzieci w szkole, stosując natomiast szeroki wachlarz środków motywacyjnych, spośród których uwagę zwracają fundowane przez króla złote i srebrne medale *Diligentiae.* Nadzór na szkołami głównymi sprawowali sami komisarze KEN, zaś nad szkołami wydziałowi – wizytatorzy generalni mianowani przez Komisję według kompetencji określonych w *Instrukcji dla wizytatorów*. Wizytacja generalna obejmowała kontrolę pracy dydaktyczno-wychowawczej nauczycieli, postępy uczniów w nauce, sposób dokumentowania pracy szkoły oraz organizowane popisy publiczne z udziałem okolicznych mieszkańców. W wyniku wizytacji sporządzany był raport, który dołączano do raportów powizytacyjnych Komisji, z których corocznie powstawał raport generalny o stanie szkolnictwie w Polsce.
Od 10 lutego 1775 r. KEN współpracowała z utworzonym → Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych, którego celem opracowywanie programów nauczania, podręczników szkolnych oraz pomocy metodycznych dla nauczycieli. Na cele Towarzystwa stał Ignacy → Potocki, choć faktyczne kierownictwo spoczywało w rękach jego sekretarzy: Grzegorza → Piramowicza (1775-1787) i Franciszka Zabłockiego (1788-1792). Już w 1775 r. Towarzystwo przygotowało i ogłosiło *Obwieszczenie Komisji względem napisania książek elementarnych.* Cechą dobrego podręcznika – zdaniem Towarzystwa – ma być przystępność treści, stopniowanie trudności, rzetelność naukowa oraz społeczna i indywidualna użyteczność. Podręczniki wychodziły spod pióra indywidualnych autorów według zatwierdzonego przez Towarzystwo konspektu, przy czym honorarium wypłacane było dopiero po zatwierdzeniu całego podręcznika. W ten sposób do 1792 r. wydano 29 tytułów podręczników szkolnych.
W celu przygotowania kadry pedagogicznej do szkół parafialnych w 1775 r. założono pierwsze seminarium nauczycielskie w Zakręcie pod Wilnem, a ok. 1786 r. (z inicjatywy prymasa M. J. Poniatowskiego) – w Łowiczu. Nauczycieli do szkół średnich kształcono w powołanych przy obydwu szkołach głównych Seminariach dla Profesorów Narodowych: w Krakowie w 1780 r., w Wilnie – 1783 r. Studia w seminariach trwały pięć lat, z czego trzy lata poświęcano studiowaniu przedmiotów teoretycznych, dwa – praktyce pedagogicznej w szkole wojewódzkiej. Podręcznikiem dla nauczycieli były *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełniania*, przygotowane przez Grzegorza → Piramowicza, a wydane w Warszawie w 1787 r. Podręcznik ten określał m. in. cechy dobrego nauczyciela, zakres treści kształcenia oraz zasady współpracy z domem rodzicielskim ucznia. Komisja zajmowała się także organizacją i nadzorem → kształcenia dziewcząt.
KEN istniała do połowy kwietnia 1794 r. Historyk literatury, prekursor romantyzmu i profesor → Uniwersytetu Warszawskiego, Kazimierz Brodziński (1791-1835), dokonując oceny KEN, napisał: „*Była ona kotwicą, która okręt ojczyzny nad przepaścią zatrzymała*", (cyt. za: (DTHW/65, także DOP/II/26), zaś francuski historyk Ambroise Jobert w pracy *La Commision d'Education Nationale en Polotne* (wyd. pol. 1979) uznał, iż „*Komisja Edukacyjna przyczyniła się do uchwalenia Konstytucji 3 Maja i do odrodzenia dawnej Rzeczypospolitej. Jej dzieło przyniosło owoce jeszcze po rozbiorach*", (cyt. za: DOP/II/28). Najwcześniejszą monografią KEN jest *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794* Józefa Łukaszewicza (Poznań t. 1-4: 1849-1852). Dzieje KEN zawiera m. in. praca Łukasza → Kurdybachy i Mieczysławy Mitera Dobrowolskiej *Komisja Edukacji Narodowej* (1973). (BP/XXI/5-7, Z. Chodyła; DOP/I/229-283; E/XIV/185-186; EP/II/681-690, D. Wrześniak-Firlej, W. Firlej; EPK/I/226-230; ES/III/65-67; KrP/360; LHW/211-218; OSP/183-184; SMTK/562; TPO/36-43)

Komisja Pedagogiczna MWRiOP, powołana rozporządzeniem → MWRiOP z dnia 15 czerwca 1921 r. Jej zadaniem było podejmowanie prac nad rozwojem nauk o wychowaniu oraz polskiej literatury pedagogicznej. W jej składzie byli m. in.: T. Benni, M. → Falski, M. → Grzegorzewska, S. → Kot, B. → Nawroczyński, K. → Prauss, H. → Rowid, W. → Spasowski i inni. Komisja utworzyła oddziały: Pedagogiki ogólnej, Psychologii wychowawczej, Metodyki nauk humanistycznych i przyrodniczych, Komitet redakcyjny do wydawania klasyków pedagogiki w tłumaczeniach polskich. (EPK/I/230)

Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego I. Powołana w 1816 r. na czele ze Stanisławem Kostką → Potockim z udziałem m. in. Stanisława → Staszica, Jana Ursyna Niemcewicza, J. Lipińskiego, J. Kossakowskiego, infułata Koźmiana i Samuela Bogumiła Lindego jako instytucja rządowa do spraw oświaty i szkolnictwa w Królestwie Polskim, w miejsce dotychczasowej Dyrekcji Edukacji Narodowej i Wydziału Oświecenia, w składzie minister i 16 członków. Doprowadziła do rozwoju szkolnictwa, zwłaszcza elementarnego oraz średniego pod kątem przygotowania zawodowego. Podporządkowane jej były wszystkie typy szkół, zaś każda szkoła posiadała organ społeczny w postaci tzw. → nadzoru (dozoru) szkolnego. Kiedy w 1821 r. ministrem oświecenia w Królestwie Polskim, po S. Potockim, został Stanisław Grabowski, dyrektorem Komisji mianowano Józefa Kalasantego Szaniawskiego. Od tego czasu następował powolny regres szkolnictwa. Komisja zdoła jedynie wydać *Szczegółową instrukcję względem sposobu dawania nauk pod pensjach i szkołach płci żeńskiej* (1826) oraz utworzyć z Szkoły Guwernantek (1825) → Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej (1826). Działała do 1831 r., a ostatnim jej dyrektorem był Kajetan Garbiński. **II.** Wskrzeszona do życia ponownie 22 marca 1861 r. przez margrabiego Aleksandra → Wielopolskiego (1803-1877), prowadzącego wobec Rosji politykę ugody. Działała do 7 lipca 1864 r. W jej ramach przygotowano nową → *ustawę o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim z 1862 r*. Ustawa dzieliła system oświaty na: szkoły początkowe, szkoły elementarne rządowe lub gminne, → szkoły rzemieślniczo-niedzielne i handlowe oraz średnie zakłady naukowe (powiatowe i gimnazja). We wszystkich szkołach elementarnych jednoklasowych kurs nauczania miał obejmować: „*Pacierz i naukę Katechizmu właściwego wyznania (...), rozmowy, opowiadania i objaśnienia rozmaitych przedmiotów (...), czytanie po polsku nie tylko książek drukowanych, ale i pisma, czytanie po polsku, o ile możności ortograficzne, cztery pierwsze działania arytmetyczne (...), śpiew kościelny*", (TŹ/21212-214). Z Puław do Warszawy przeniosła Instytut Aleksandryjski Wychowania Panien, a w Puławach założyła → Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny. W okresie od 7 lipca 1864 r. do 27 maja 1867 r. funkcjonowała jako Komisja Rządowa Oświecenia Publicznego, po tym jak odłączono od niej Wydział Wyznań. Zlikwidowana ostatecznie w 1867 r., a na jej miejsce reaktywowano → Warszawski Okręg Naukowy, bezpośrednio podlegający ministerstwu w Petersburgu. (DOP/II/53-56, 137; DTHW/77, 86; EP/V/89, S. Korzeniowska; EPK/I/230-233)

komitet rodzicielski – zob. rada rodziców

komput – zob. *artes liberales*

Konarski Hieronim (imię zakonne – Stanisław), (1700-1773), ksiądz ze zgromadzenia zakonnego → pijarów, pisarz polityczny, pedagog, reformator szkolnictwa I Rzeczypospolitej. Po studiach w Rzymie, od 1730 r. pracował w kraju nad koncepcją reformy edukacji. Był gościem króla Stanisława → Leszczyńskiego w Nancy i Lunéville w Lotaryngii, gdzie zapoznał się z działalnością założonej w 1733 r. → Szkoły Kadetów. W 1740 r. założył w Warszawie → *Collegium Nobilium,* jako „*ośrodek kształcenia przyszłych rządców Rzeczypospolitej, świadomych zadań i potrzeb kraju oraz odpowiedzialności za losy ojczyzny*", (EP/II/739, S. Możdżeń). Do programu kształcenia szkoły wprowadził m. in. języki nowożytne, w tym język polski i francuski, a także historię Polski, matematykę, fizykę i elementy nowożytnej filozofii (→ Kartezjusza, → Locka i Wolffa). W czasie kapituły prowincjonalnej zgromadzenia pijarów w Łowiczu w 1741 r. uzyskał aprobatę nowych programów kształcenia w szkołach zakonnych, a następnie, w 1753 r. przeprowadził reformę całego szkolnictwa pijarskiego na

podstawie zatwierdzonego przez papieża Benedykta XIV i ogłoszonych drukiem *Ordynacji wizytacji apostolskiej… dla prowincji polskiej.* Swój system kształcenia utylitarnego oparł na wzorach niemieckiego → Oświecenia. Istotnym elementem reformy było włączenie do edukacji → wychowania patriotycznego i obywatelskiego młodzieży, bowiem cała reforma sprzężona była ze stronnictwem patriotycznym, tzw. Familią. Program wychowania obywatelskiego chciał oprzeć o dysputy publiczne z udziałem uczniów w formie tzw. sejmików szkolnych. W programie wychowawczym zwalczał cechy moralności z czasów saskich, „*bezecnych cech człowieka chciwego, nikczemnego, lichwiarza, grabieżcy, złodzieja publicznego, napastnika; człowieka skorego procesów, kłótliwego, budzącego wstręt i uciążliwego dla społeczeństwa przez swoje pieniactwo i ustawiczne pozywanie innych ludzi przez trybunały i sądy*", (cyt. za: DOP/I/211). Podstawą nauczania była religia z zachowaniem zasad tolerancji. Proces dydaktyczny miał być poprzedzony Mszą świętą, zaś zajęcia miała kończyć konferencja duchowa. Sama nauka religii miała być realizowana poprzez niedzielną katechezę, tj. czytanie w języku polskim wybranych tekstów → *Starego Testamentu* z komentarzem, czytanie *Dziejów Apostolskich* i → *Ewangelii*. „*Przede wszystkim wymagamy* – pisał – *od człowieka uczciwego, aby umiał i starał się, jak należy czcić Boga, żyć według wskazań religii, podporządkować swe myśli, życie i obyczaje prawom i zasadom religii chrześcijańskiej*", (Ź/I/504). W kanonie dobrego wychowania wymieniał: męstwo, sprawiedliwość, szczerość, prawdomówność, roztropność, wstrzemięźliwość i oszczędność. Szczególne znacznie w kształceniu i wychowaniu przypisywał nauczaniu wymowy (→ retoryce). Nauczanie → łaciny połączył z językiem polskim. Do programów nauczania wprowadził prawo polskie, historię Polski, polityczną i gospodarczą geografię Europy, elementy matematyki i fizyki oraz wiedzy o przyrodzie. Wiele uwagi poświęcał nauczaniu języków nowożytnych, tj. francuskiego i niemieckiego. Szkoła S. Konarskiego była jednak placówką ekskluzywną, o ograniczonej liczbie miejsc, gdzie przyjmowano tylko chłopców z elit politycznych.

Opracowane przez niego *Ustawy szkolne* objęły całość pracy szkół pijarskich, tj. → kształcenie nauczycieli, ich prawa i obowiązki, programy nauczania i organizację szkół, zasady nadzoru pedagogicznego, w tym także opiniowanie nauczycieli. Wiele uwagi w *Ustawach* poświęcił pragmatyce i zadaniom nauczycielskim, pisząc m.in.: „*Uczciwi nauczyciele powinni jak zarazy unikać tej rzeczy nikczemnej i podłej, która by tylko hańbę i szkodę przyniosła naszej szkole – mianowicie wymagania podarków lub nawet ich przyjmowania. (...) Gdyby komu tego dowiedziono, to opis jego winy w refektarzu z mównicy ma być odczytany, a on sam będzie na miesiąc usunięty od pełnienia swoich obowiązków, niepoprawni zaś zostaną obłożeni jeszcze surowszymi karami*", (Ź/I/515). Tym samym należy uznać, iż K. był twórcą polskiego ustawodawstwa szkolnego i pragmatyki nauczycielskiej.

W 1741 r. wydał *Gramatykę łacińską,* która zastąpiła mało przystępny, bo oparty na pamięciowym przyswajaniu zwrotów syntaktycznych i testów łacińskich, podręcznik jezuity Alwara (Emanuela Alvareza). W podręcznikach → retoryki: *O poprawie wad wymowy* (1741) i *O sztuce dobrego myślenia* (1767) krytykował barokowe maniery językowe, „*ciemnotę i głupią grę słów*", (cyt. za: DOP/I/209). „*Wymowa* – pisał K. – *powinna, być jasna, dosadna, w miarę ozdobną, z naturą i rozsądkiem zgodna, o znajomość rzeczy oparta, czysta i prawdziwie łacińska, nie zaś błaha, nadęta, niezrozumiała, przesadna, wyrazami obcymi naszpikowana*", (cyt. za: DOP/I/209). Opublikował ponadto podręczniki do gramatyki i retoryki. W swoim najgłośniejszym dziele pt. *O skutecznym rad sposobie, albo o utrzymaniu ordynaryjnych sejmów* (t. 1-4, 1760-1763) domagał się zniesienia *liberum veto*, ograniczenia anarchii poprzez edukację i podniesienia znaczenia Sejmu. Proponował powołanie stałego Sejmu, w którym miałaby obowiązywać zasada większości głosów.

W *Tragedii Epaminondy* pisał:

„*Nie masz zasług: te, co my zowiemy zasługi,*
Są tylko ku Ojczyźnie wypłacone długi",
(SS/218).

Pod koniec życia zyskał względy króla Stanisława Augusta, który w 1765 r. odznaczył go medalem → *Sapere auso.* (BP/XXI/69-70,

A. Kamieński, tu jednak imię jako Stanisław; DOP/I/204-219; E.XIV/233; EFW/141-142, S.J.; EP/II/739-740, S. Możdżeń; KDE/40; KHW/117-119; OSP/188)

koncepcje w wychowaniu – zob. nowe koncepcje w wychowaniu

Konfucjusz (właśc. Kong Qui, Kongzi, Kung-fu-tsy) (551-479 p.n.e.), ojciec filozofii chińskiej, twórca konfucjanizmu – systemu filozoficznego i moralno-społecznego. W *Dialogach konfucjańskich,* spisanych przez jego uczniów, przekazał sens filozofii życia oraz informacje o zasadach wychowania młodzieży. Najważniejszą cnotą człowieka szlachetnego powinno być człowieczeństwo. Istotą człowieka jest dobroć i miłość. Według niego życie człowieka powinno podlegać ciągłemu samodoskonaleniu. Człowiek godny szacunku, zdaniem K., powinien posiadać: sześć cnót (umiejętności): mądrość, dobroć, sprawiedliwość, wierność, zgodność; sześć czynności: szacunek do rodziców, przyjacielski stosunek do braci, serdeczność wobec krewnych żony, przyjaźń z sąsiadami, zaufanie do otoczenia, współczucie wobec nieszczęść i krzywd; sześć sztuk: znajomość dworskiego ceremoniału, muzykę, strzelanie z łuku, kierowanie wozem, pisanie, umiejętności matematyczne, (PHO/21).
Jego zdaniem, wiedza nie jest wiedzą dopóty, dopóki nie zostanie zastosowana w działaniu: „*Bezużyteczną rzeczą jest uczyć się, lecz nie myśleć, a niebezpieczną myśleć, a nie uczyć się niczego*", (Ach/11). Wiedza musi być powiązana z wartościami w sferze publicznej. Uspołecznienie powinno rozpocząć się w domu rodzinnym. Rodzina może być źródłem altruizmu, bowiem tam dziecko doświadcza uczuć, racjonalnej dyscypliny i odpowiedzialności. Za największą cnotę K. uznał ojcowskie oddanie. Społeczeństwo „*jest rodziną wypisaną dużymi literami i opiera się na podobnych relacjach*" jak rodzina, (SP/253). Natura ludzka, zdaniem K., może podlegać udoskonaleniu.
Swoim uczniom K. głosił, że warunkiem postępowania obyczajowego jest „*godność osobista, wielkoduszność, odpowiedzialność, gorliwość i dobroć. Kto posiada godność osobistą, jest opanowanym; wielkodusznością zdobywa się lud; odpowiedzialność rodzi zaufanie, gorliwość gwarantuje powodzenie, dobrocią wreszcie można ludzi wychować i zmienić*", (cyt. za: MPS/38).
K. stawiał wysokie wymagania nauczycielom, mówiąc: „*Kto nabytą wiedzę pielęgnuje, a nową bez ustanku zdobywa, ten może być nauczycielem*", „*Ci, którzy uczą, podobni są do roślin. Zdarza się bowiem, że roślina zakiełkuje, ale nie rozkwitnie; zdarza się też, że zakwitnie, ale owocu nie wyda*", (Ach/10, 13).
K. przypisuje się autorstwo tzw. *Pięcioksięgu* konfucjańskiego. W chwili śmierci miał 3 tys. uczniów, z czego 72 zostało wielkimi uczonymi. W okresie międzywojennym wydano jego przypowieści *A z domu wychodź tylko drzwiami* (1927), współcześnie *Księga pieśni* (przeł. z chiń. M. Szlenk-Iliewa, wstęp M. J. Kunstler, 1995) oraz Jonathana Clements'a, *Konfucjusz. Biografia* (przeł. A. Mazurska, 2007). (BP/XXI/90-91; DWF/21-22; E/XIV/255-256, W. Łagodzki; EP/VII/375-376, P. Zieliński, tu jednak zapewne błędna data śmierci – 497; EPWN/392; http://alpha.bn.org.pl; KDE/9; PPA/I/80-82, S. Wołoszyn; PHO/21; SP/253-254)

kongresy pedagogiczne w Polsce, spotkania przedstawicieli środowiska pedagogów, których początek sięga ostatnich dziesięcioleci okresu zaborów. W zaborze austriackim odbyły się dwa kongresy: pierwszy zorganizowany został z inicjatywy Towarzystwa Pedagogicznego i → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie w dniach 16-18 lipca 1894 r. i podjął m. in. kwestie wychowania narodowego, wychowania fizycznego w szkołach oraz problem wyższego wykształcenia kobiet. W tej drugiej sprawie Kongres przyjął rezolucję następującej treści: „*Kongres Pedagogów Polskich uznaje za potrzebne dopuszczenie kobiet do uniwersytetów polskich w charakterze rzeczywistych słuchaczek*", (cyt. za: EP/II/7620). Drugi kongres odbył się także we Lwowie w dniach 1-2 listopada 1909 r. i zajął się m. in. problemami → szkolnictwa elementarnego, → ochronek, szkolnictwa średniego i zawodowego, → kształcenia nauczycieli, opieki nad dzieckiem oraz organizacji pracy szkół, w tym procesu dydaktyczno-wychowawczego. W czasie spotkania referaty wygłosili m. in. Helena → Radlińska i Zygmunt Balicki.

W okresie międzywojennym odbyło się pięć kongresów pedagogicznych. Pierwszy z nich poprzedzony został obradami → Sejmu Nauczycielskiego w dniach 14-17 kwietnia 1919 r. Referat o ustroju szkolnym przedstawił na nim Władysław → Radwan. Sejm, z udziałem 802 delegatów, przyjął uchwałę w sprawie konieczności wprowadzenia siedmioletniej szkoły powszechnej jako niezbędnego minimum edukacyjnego. Kolejny kongres pedagogiczny w odrodzonej Polsce dla uczczenia 10-lecia odzyskania niepodległości zorganizował → Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych dniach 8-10 lipca 1929 r. w Poznaniu. Kanwą dyskusji na kongresie było wystąpienie → Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sławomira Czerwińskiego pt. *O ideał wychowawczy szkoły polskiej*. Nadto kongres podjął następujące problemy ówczesnej szkoły: dążenie do jednolitego systemu szkolnego, rozszerzenie społecznych funkcji szkoły powszechnej, likwidacja → seminariów nauczycielskich i przekształcenie jednorocznych kursów nauczycielskich w dwuletnie → pedagogia, → kształcenie nauczycieli szkół średnich na pełnych studiach uniwersyteckich. Trzeci z kolei kongres pedagogiczny zorganizował Wydział Pedagogiczny → Związku Nauczycielstwa Polskiego na → Uniwersytecie Stefana Batorego w dniach 4-8 lipca 1931 r. w Wilnie. W jego obradach ważną rolę odegrali Stefan Baley, Maria → Ossowska, Kazimierz Maj, Henryk → Rowid i Helena → Radlińska. Kongres opowiedział się za siedmioklasową, jednolitą i obowiązkową szkołą powszechną oraz utylitarnością treści nauczania. Dyskusję kongresu zdominowała problematyka dydaktyczna i kwestie programowe. Podnoszono problem ideału wychowania społeczno-państwowego, opieki nad dzieckiem sprawiającym trudności wychowawcze, rozwijania szkół dla dzieci niepełnosprawnych. Czwarty z kolei kongres pedagogiczny pod hasłem „Szkolnictwo wobec rzeczywistości" odbył się we Lwowie w dniach 17-21 czerwca 1933 r. Zdominowany został problematyką nowego ustroju szkolnego w związku z uchwaloną rok wcześniej → ustawą jędrzejewiczowską oraz potrzebą wzmocnienia wychowania państwowego. Uczestnicy kongresy zaapelowali do władz o zwiększenie nakładów na budownictwo szkolne. Piąty kongres, zorganizowany przez Zarząd Główny ZNP, odbył się w dwudziestą rocznicę Sejmu Nauczycielskiego w dniach 27-29 maja 1939 r. w Warszawie. Kongres obradował w sytuacji, gdy, mimo wysiłków państwa, liczba → analfabetów w Polsce wynosiła jeszcze 5 mln osób, a 700 tys. dzieci w wieku szkolnym nie pobierało nauki. Jego hasłem było „Wychowanie a struktura społeczna Polski". Kongres uwypuklił rolę szkoły powszechnej i równość startu edukacyjnego. W dokumencie końcowym kongresu sformułowano postulat uniezależnienia szkolnictwa od jakichkolwiek grup partyjnych lub wyznaniowych. W uchwale kongresu znalazła odbicie tematyka kształcenia specjalnego: „*Wszystkie dzieci anormalne: niewidome, głuchonieme, upośledzone umysłowo i zaniedbane moralnie – winny być umieszczone w szkołach specjalnych*", (cyt. za: EP/II/768).
W 1945 r. w Łodzi odbył się Ogólnopolski Zjazd Oświatowy, który podjął uchwałę w sprawie reformowania szkolnictwa, z obowiązkowymi przedszkolami, 8-letnią szkołą powszechną, 3-letnią szkoła średnią. Zakładano → obowiązek szkolny w wieku 7-15 lat. Wskutek trudnych warunków lokalowych, ale przede wszystkim kadrowych, jego postanowienia nie zostały wprowadzone w życie. W 1977 r. odbył się Ogólnopolski Kongres Pedagogiczny, który mimo sprzeciwu części uczestników udzielił poparcia zapowiedzianej w → *uchwale Sejmu RPL w sprawie systemu edukacji narodowej z 13 października 1973 r.* (E/XIV/268; EP/II/762-770, Ł. Kobzińska, V/93-95, Cz. Banach; OSP/190)

konserwatyzm w wychowaniu, idea upatrująca podstawową rolę Kościoła, rodziny i szkoły w rozwoju społeczeństwa. Ta triada wychowawcza funkcjonuje według następującego modelu wychowawczego: Kościół ma troszczyć się o podstawowe wartości moralne i etyczne, rodzina je przekazuje, a szkoła powinna je umacniać i pogłębiać. W ostatnich dziesięcioleciach w Stanach Zjednoczonych ważną rolę w funkcjonowaniu konserwatywnego systemu wychowania wywarli neokonserwatyści, odwołujący się do tożsamości uformowanej z imigrantów. Zgłosili oni potrzebę wprowadzenia tzw. bonu oświatowego, który umożliwiłby rodzicom wybór właściwej – ich zdaniem – szkoły dla dziecka. W 1988 r. neokonserwatyści doprowadzili nato-

miast do przyjęcia *Ustawy o reformie edukacji w Anglii i Walii*. (DTHW/159-161)

kontrreformacja (od łac. *contra* – przeciw, *reformatio* – przekształcenie, odrodzenie katolickie), prąd w Kościele katolickim, reforma, której celem była rekatolizacja ludności w krajach objętych protestantyzmem. Rozpoczęła się po Soborze Trydenckim (1545-1563), który sformułował określone dogmaty, np. rola tradycji, współpraca woli ludzkiej z łaską Bożą, sakramenty, czyściec, odpusty, kult świętych itp. K. rozwijała się głównie we Włoszech, Francji i Niderlandach. W 1566 r. ogłoszono nowy katechizm, a w 1569 – brewiarz, a następnie w 1570 r. – mszał. Przeprowadzona została przez instytucje kościelne, głównie zakon → jezuitów. Kulminacją k. była wojna trzydziestoletnia (1618-1648). W czasie pokoju westfalskiego w 1555 r. przyjęto zasadę wyrażoną w haśle: „*Cuius regio, eius religio*" (*Czyj kraj, tego religia*), (ABC/121).
W Polsce procesy k. nasiliły się w okresie rządów prymasa Jakuba Uchańskiego (1502-1581). Za wiernością wobec Stolicy Apostolskiej opowiedział się również król Zygmunt II August. W 1564 r. biskup Stanisław Hozjusz (1504-1579) osiedlił w Braniewie pierwszą grupę → jezuitów, którzy rozpoczęli walkę z ruchem reformacyjnym i wkrótce stali się główną siła reformującą katolicyzm w Polsce. Na synodzie piotrkowskim w 1551 r. bp Hozjusz nakłonił biskupów polskich do zaprzysiężenia ułożonego przez siebie *Confessio fide catholicae Christiana* (*Wyznanie wiary katolickiej*), które ukazało się drukiem po raz pierwszy w 1553 r. W 1577 r. synod prowincjonalny w Piotrkowie przyjął postanowienia Soboru Trydenckiego. Ważną rolę w k. odegrali kolejni władcy Polski: Stefan Batory i Zygmunt III Waza, wyraźnie opowiadający się za wiarą katolicką i odnową Kościoła lokalnego. Wybitną rolę w k. odegrali m. in. jezuici Piotr Skarga i Maciej Kazimierz Sarbiewski. Część działań k. miała charakter nietolerancji, np. zamknięcie w 1638 r. słynnej → Akademii Rakowskiej oraz zakazanie w 1717 r. publicznych nabożeństw protestanckich. Mimo to Polska pozostała krajem, gdzie była znaczna swoboda religijna. Za końcowy etap k. uważa się koniec XVIII stulecia. (ABC/121; BP/XXI/154-156; E/XIV/319-320; KSWO/103, 277; SHP/77-78)

Konwencja o Prawach Dziecka, umowa międzynarodowa przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 21 listopada 1989 r., w trzydziestą rocznicę uchwalenia → Deklaracji Praw Dziecka z 1959 r., zwaną niekiedy światową konstytucją praw dziecka. Stronami Konwencji w 2000 r. było 191 państw, w tym od 1990 r. Polska. Konwencja przyjęła, że za dziecko uznaje się każdą osobę ludzką w wieku poniżej 18. roku życia, chyba, że zgodnie z prawem krajowym uzyska ono wcześniej pełnoletniość. Dokument zawiera prawa dziecka, skatalogowane w czterech grupach: prawa i wolności osobiste, prawa socjalne, prawa kulturalne i prawa polityczne. Konwencja wprowadziła zakaz służby wojskowej dzieci poniżej 16. roku życia oraz zakaz wymierzania kary śmierci osobom niepełnoletnim. Z inicjatywy Polski Zgromadzenie Ogólne ONZ w listopadzie 1989 r. proklamowało rok 1994 jako Międzynarodowy Rok Rodziny. Przestrzeganiem KoPD w Polsce zajmuje się m. in. → Rzecznik Praw Dziecka. (E/XIV/323; EP/III/281-281, A. Ratuś; EPP/159-160, A. Łopatka, tu jednak data przyjęcia Deklaracji przez ONZ – 20 listopada)

konwikt (od łac. *convictus* – wyżywienie, współżycie, zażyłość, biesiada, wspólna uczta; *conviva* – współbiesiadnik, gość), początkowo instytucja wspólnego życia i zamieszkiwania duchownych (*vitae communis*), zalecana od IV wieku przez wielu biskupów Kościoła. W późniejszych wiekach stała się podstawą funkcjonowania i rozwoju kapituł katedralnych i kolegiackich. W Polsce w okresie XVII-XVIII wieku → internat prowadzony przez szkołę przyklasztorną lub → kolegium, stanowiący część szkoły. Nazwa używana obecnie dla określenia domów studenta lub profesorów w uczelniach kościelnych, np. na → Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Jednym z rodzajów konwiktu było tzw. *convictus nobilium* (*konwikt szlachecki*), z którego wychowankowie uczęszczali do szkół publicznych. K. według wzoru francuskiego, zorganizował przy → *Collegium Nobilium* w Warszawie przy ul. Miodowej Stanisław → Konarski. W 1741 r. przebywało w nim przeciętnie około 60 konwiktorów. Znane k. szlacheckie należały w Warszawie do → jezuitów (1752-1775), teatynów (*Collegium Varsaviense,* 1737-1775) i →

pijarów (*Collegium Regium*, 1740-1831). Jezuici, najpierw we Francji, a potem w innych krajach Europy prowadzili → kolegia szlacheckie z konwiktami: w Wilnie (1751-1773), Warszawie (1752-1773), Poznaniu (1755-1773), Lwowie (1749-1773), Lublinie (1755-1773) i Ostrogu (1751-1773) oraz – po likwidacji zakonu na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego – k. szlacheckie w Połocku, Petersburgu, Romanowie i Lwowie. Na istniejące k. → Komisja Edukacji Narodowej przeznaczała 78.900 złp rocznie. W 1778 r. zaczęto organizować k. państwowe i dziesięć lat później było ich 12. Mieszkali w nich synowie tych szlachciców, którzy nie byli w stanie opłacić → stancji w domach prywatnych. K. nie należy łączyć z → bursą, choć istnieje między nimi pewne podobieństwo. (BP/XXI/166, Z. Chodyła; E/XIV/328; EP/I/443, T. Pilch, II/794-795, P. P. Gach; EPP/265-268, Z. Węgierski; EPK/I/236; KHW/318; KSWO/278; SŁP/I/759-760; SPH/224)

Kopczyński Onufry (właśc. Andrzej Kopczyński), (1735-1817), → pijar, ostatni poeta polsko-łaciński, gramatyk, pedagog, reformator szkolnictwa. Był nauczycielem wymowy w → *Collegium Nobilium*. Po utworzeniu → Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych pracował w jego składzie jako wizytator. Na zamówienie → Komisji Edukacji Narodowej napisał łacińsko-polską *Gramatykę języka polskiego i łacińskiego dla szkół narodowych w trzech częściach* (1778-1784) dla klas I, II, III wraz z *Przypisami do gramatyki*. Jego zdaniem → gramatyka powinna być nauką użyteczną. Była to pierwsza w Polsce gramatyka „filozoficzna i narodowa", która na rzecz zagadnień powstania i rozwoju języka odchodziła od pamięciowego zapamiętywania reguł matematycznych. Wraz z tą pracą głosił wyższość nauczania gramatyki języka polskiego przed nauką → łaciny. Za to dzieło otrzymał miano „prawodawcy języka polskiego". Stworzona przez niego terminologia gramatyczna jest aktualna do dzisiaj, np. rzeczownik, przymiotnik, imiesłów, przyimek, spójnik, cudzysłów, wykrzyknik, przecinek, dwukropek itp. W 1785 r. opracował pierwszą część elementarza dla szkół parafialnych pt. *Nauka pisania i czytania* w zbiorowym *Elementarzu dla szkół parafialnych narodowych*. W → elementarzu tym po raz pierwszy w Polsce zastosowano analityczno-syntetyczną metodę nauczania. Nawiązywał w nim do realiów życia dziecka wiejskiego. Został uznanym autorytetem w dziedzinie ortografii, podtrzymując zasadę oparcia pisowni na wymowie, zaś interpunkcję oparł na zasadzie rytmiczno-wymawianiowej. Położył wielkie zasługi w porządkowaniu → Biblioteki Załuskich. Za zasługi w edukacji powszechnej był honorowany wielokrotnie przez króla, co nie uchroniło go od szykan i przykrości u schyłku Rzeczypospolitej, łącznie z aresztowaniem po upadku Insurekcji Kościuszkowskiej. (BP/XXI/185-186; E/XIV/34-341; http://www.pijarzy.pl; KDE/43; KHW/120-121)

kopista – zob. skryptor

korepetycja (od łac. c*um* – z, wtedy, gdy, podczas; *repetitiô* – powtarzanie), udzielanie dodatkowych lekcji przez → korepetytora w jego domu, bądź w domu ucznia, prywatna lekcja udzielana w celu uzupełnienia niedoborów szkolnych. (KSWO/279; OSP/193; SJP/I/950 SŁP/I/805-807, IV/519)

korepetytor (od łac. c*um* – z, wtedy, gdy, podczas; *repetitiô* – powtarzanie), osoba k. jako dekurion pojawiła się w szkołach → jezuickich, przy czym dodatkowo obarczony był on zadaniami wychowawczymi, także w epoce → Komisji Edukacji Narodowej. Z początkiem XIX wieku znany jest jako → dyrektor, tj. opiekun do nauki i dozoru nad młodzieżą. Tadeusz → Czacki w założonym przez siebie → Liceum Krzemienieckim stosował zasadę, aby każdy uczeń miał korepetytora, bądź nim sam był. W następnych dziesięcioleciach k. pojawił się jako prywatny nauczyciel, udzielający dodatkowych lekcji w domu (własnym lub ucznia). (EPK/I/236-237; KSWO/279; OSP/193; SŁP/I/805-807, IV/519)

Korczak Janusz (właśc. Henryk Goldszmit, pseud. „Stary Doktor", 1878 lub 1879-1942), z wykształcenia lekarz, jednak w historii myśli i praktyki pedagogicznej zapisał się jako wybitny reformator działań wychowawczych w zakresie życia zbiorowego; pedagog, pisarz i działacz społeczny. Stworzył oryginalny system wychowania dzieci, stawiający z jednej strony na za-

sadę ich samodzielności, z drugiej – na pogłębienie rozumienia pojęcia odpowiedzialności. W 1912 r. był twórcą i kierownikiem Domu Sierot dla dzieci żydowskich przy ulicy Krochmalnej w Warszawie, a następnie w 1919 r. – we współpracy z Maryną Falską „Naszego Domu" – sierocińca dla dzieci polskich na Bielanach, bowiem – jak podkreślił W. → Okoń – „*jednakowo kochał dzieci żydowskie i polskie*", (OWSP/279). Wychodząc z założenia, że „*dziecko nie dopiero będzie, ale już jest człowiekiem*", (EP/II/798), traktował je jako przedmiot badań wychowawczych i obserwacji psychologicznych. „*Dziecko nie jest żołnierzem, nie broni ojczyzny, choć wraz z nią cierpi. O opinię nie trzeba się ubiegać, bo nie jest wyborcą: nie grozi, nie żąda, nie mówi. Słabe, małe, biedne, zależne – dopiero będzie obywatelem. Pobłażliwe, szorstkie, brutalne, a zawsze lekceważone. Smarkacz, dziecko tylko, przyszły człowiek, nie teraźniejszy, będzie dopiero naprawdę*", (cyt. za: KWH/216).

W działaniach wychowawczych na pierwszym miejscu stawiał poznanie i doświadczenie. Metodą pracy sierocińców była samorządność wychowanków, pobudzająca do samowychowania i rozwoju osobowości. W sierocińcach dzieci same oceniały swoje zachowanie, a efekty swojej pracy utrwalały w pamiętnikach, zeszytach, prośbach, podaniach, sprawozdaniach z wizyt, tablic skarg i podziękowań. Był zwolennikiem rozwijania najróżniejszych inicjatyw przez grupy wychowawcze, w tym m.in. redagowania i wydawania własnych gazetek. Dla wychowanków stanowiących komitety redakcyjne przedstawił wiele cennych rad i wskazówek, łącznie w zasadami prowadzenia kolegium redakcyjnego, tworzenia zapisów, przygotowania materiałów do druku oraz zachowania się „redaktorów". Był zagorzałym wrogiem → karcenia dzieci, uznając, że stosowanie kar fizycznych rodzi bunt i powoduje zastraszenie wychowanka. W sierocińcach akceptował bójki wśród dzieci, twierdząc, że nie wolno hamować emocji, uznając, że należy jedynie uczyć lojalności i rycerskości. W sierocińcu dla dzieci żydowskich, wprowadzając atmosferę zaufania, serdeczności życzliwości, przyjął na siebie rolę ojca tej „rodziny". Uznał, że dziecko ma trzy zasadnicze prawa: prawdo o dnia dzisiejszego, – prawdo do tego, aby było tym, czym jest, – prawo do szacunku.

W *Sztuce wychowania* (1938) pisał: „*Sztuka wychowania składa się z wielu szczebli. Ma swoją teorię, ma swoje komentarze oraz swoją tradycję. Elementy te są nawzajem powiązane, nie ma w niej nic wcześniejszego, ani nic późniejszego. Dziecko to człowiek. Trzeba szanować człowieka dobrego, ale i złego także. Będziesz szanował dziecko dobre, to wiele ci pomoże, jeśli uszanujesz dziecko złe, nie będzie ci przeszkadzać. Lubisz dobre, polubisz także najgorsze*", (Ż/III/ks. 1/265-266).

Napisał około 20 książek, w pierwszych latach były to głównie utwory literackie: *Dzieci ulicy* (1901), *Dziecko salonu* (1904), *Koszałki Opałki* (1905), *Mośki, Jośki i srule* (1910), *Bobo* (1914), *Król Maciuś Pierwszy* (1923), a następnie rozprawy pedagogiczne, m.in. *Jak kochać dziecko?* (t.1-3: 1919-1920), *Momenty wychowawcze* (1919), *Prawo dziecka do szacunku* (1929) oraz *Pedagogika żartobliwa* (1933). Wielkie powodzenie zdobyła jego powieść pt. *Król Maciuś Pierwszy* (1922), która była tłumaczona na wiele języków świata. W latach 1926-1930 redagował „Mały Przegląd" – eksperymentalne pismo dziecięce.

Doceniał ważną rolę wychowawcy, mimo iż jego zakłady oparte były na samorządzie wychowanków, gdzie najważniejszą instytucją był Sejm Dziecięcy. Stworzony przez niego system wychowawczy dawał dzieciom możliwość realizowania istotnych potrzeb: społecznego uznania, uczestnictwa w życiu grupy i społecznego kontaktu. Ideałem wychowawczym dla K. była samorządna grupa wychowanków, umiejętnie sterowana przez nauczyciela-wychowawcę. Należne miejsce w procesie wychowawczym K. wyznaczył rodzinie, upominając się o przestrzeganie zasady solidarności w procesie edukacji. „*Konflikty między rodziną i szkołą obarczają dziecko. Rodzice solidaryzują się z nie zawsze sprawiedliwym oskarżeniem dziecka przez szkołę, broniąc się przed narzucaną przez szkołę opieką*", (KWH/217*)*.

W najtrudniejszych chwilach nie opuścił swoich wychowanków. Razem z nimi poniósł męczeńską śmierć w hitlerowskim obozie koncentracyjnym w Treblince w 1942 r. Po jego śmierci ukazały się: *Wybór pism pedagogicznych* (t. 1-2: 1957-1958), *Wybór pism* (t. 1-4: 1957-1958) oraz *Pisma wybrane* (t. 1-4: 1978). W 1958 r.

opublikowany został jego *Pamiętnik* pisany w Getcie Warszawskim.
W latach 1946-1997 działał Polski Komitet Korczakowski, zrzeszający entuzjastów postaci i myśli K. W 1979 r. powstało Międzynarodowe Stowarzyszenie im. Janusza Korczaka, które sfederowało Komitety Korczakowskie z kilkunastu krajów. W Polsce działa Polskie Stowarzyszenie im. Janusza Korczaka z siedzibą w Warszawie, które jest organizatorem konferencji, debat, wystaw i sympozjów poświęconych K., np. zorganizowało wspólnie z Żydowskim Instytutem Historycznym wystawę „Korczak – pisarz, wychowawca, myśliciel". Wartościowe biografie K. napisali m. in. Stefan → Wołoszyn (*Korczak*, 1982) i Aleksander → Lewin (*Korczak znany i nieznany,* 1999). Film w reżyserii Andrzeja Wajdy pt. *Korczak* został zrealizowany w 1990 r. w roli głównej z Wojciechem Pszoniakiem. W 1991 r. drukiem ukazał się scenariusz filmowy Agnieszki Holland pt. *Korczak*. (BP/XXI/207-208, J. Skrzypczak; DTHW/292-293; E/XIV/359-360; EFW/147-150, J.K, A.S.; EP/II/797-805, J. Bińczycka, B. Matyjas, IV/566-568, 601-602, J. Bińczycka; KH/216-217; OSP/192; PWSP/248-281; PPA/I/335-347, B. Śliwerski)

Korpus Kadetów – zob. Szkoła Rycerska

Kostka Stanisław, **św.** (1550-1568), jezuita od 1567 r. patron młodzieży polskiej. Urodzony w Rostkowie na Mazowszu jako syn kasztelana zakroczymskiego, Jana Kostki i Małgorzaty Kryskiej. W 1564 r. został wysłany wraz ze starszym bratem, Pawłem na studia do Wiednia, gdzie przez trzy lata pobierał nauki w → kolegium prowadzonym przez → jezuitów. W rozmowie z bratem w → kolegium wiedeńskim na przełomie 1566/1567 miał powiedzieć: „*Ad maiora natus sum*", (*Do wyższych rzeczy jestem stworzony*), (SS/392). W 1567 r. wyruszył pieszo do Augsburga i Dilligen w trasę o długości około 650 km, a stamtąd udał się do Rzymu. W październiku 1567 r., mimo sprzeciwu ojca, został przyjęty przez św. Piotra Kanizjusza i św. Franciszką Bogorię (Borgiasza) do zakonu jezuitów. Jako nowicjusz wyróżniał się niecodzienną pobożnością i surową ascezą. Szczególną czcią otaczał kult Matki Bożej. Jako nowicjusz zakonu zmarł na malarię w wieku zaledwie 18 lat. Beatyfikowany w 1670 r. przez papieża Klemensa X, kanonizowany w 1726 r. przez papieża Benedykta XIII. Wspomnienie Świętego obchodzone jest w dniu 18 września, a jego atrybutem jest lilia. Jest patronem studentów oraz nowicjuszy i nowicjuszek, → alumnów, polskiej młodzieży a także Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Jego imię nosi szereg szkół w Polsce, m. in.: Gimnazjum i Liceum w Lublinie, Katolickie Gimnazjum i Liceum Jezuitów w Gdyni, Katolickie Gimnazjum i Liceum w Kielcach, Publiczne Gimnazjum w Jednorożcu oraz Katolickie Gimnazjum w Szczecinie. (ABC/122; BP/XXI/283; E/XIV/454; KDE/33; SMTK/1223)

Kościół katolicki wobec wychowania, Kościół zgodnie ze swoim posłannictwem ma obowiązek nauczania, a także posiada prawo do zakładania i prowadzenia szkół oraz dokonywania oceny nauki, co do jej zgodności z prawami wiary. Od XIX-wiecznych papieży rozpoczyna się nowoczesna koncepcja wychowawcza Kościoła katolickiego. Papież Pius IX (1846-1878) w encyklice *Quanta cura* potępił błędne idee zagrażające wychowaniu: liberalizm, socjalizm, komunizm, racjonalizm, naturalizm oraz bogacenie się jako jedyny cel w życiu. Z kolei papież Leon XIII (1878-1903) w encyklice *Rerum novarum* nakreślił zadania katolików świeckich w wychowaniu. Z jego inspiracji począwszy od 1879 r. na uniwersytetach pojawił się odnowiony → tomizm. Następny z papieży, Pius X (1903-1914) wiele uwagi poświęcał kształceniu i formacji duchowieństwa oraz funkcjonowaniu szkolnictwa katolickiego. Zostało one na nowo unormowane w *Kodeksie prawa kanonicznego* z 1917 r. oraz w Liście Apostolskim *Communes litteras* z 1919 r. już za pontyfikatu Benedykta XV (1914-1922). Dokumentem o podstawowym znaczeniu dla wychowawczej misji Kościoła była encyklika *Divini illius Magistri* papieża Piusa XI (1922-1939).
Rozwój nauk pedagogicznych w drugiej połowie XX wieku wyraźnie zaznaczył się w nauczaniu Kościoła i został wykorzystany w *Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim* „*Gravissimum educationis*" z 1965 r. Dokument stwierdzał, że celem wychowania jest kształtowanie „*osoby ludzkiej w kierunku jej celu ostatecznego, a równocześnie dla dobra społeczności, których człowiek*

jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie, będzie brał udział", (cyt. za: DTHW/151). Kościół uznał za pierwszych i najważniejszych wychowawców rodziców. Szczególnie bogaty w nauczanie poświecone wychowaniu był pontyfikat → Jana Pawła II (1978-2005). W tym czasie powołano m. in. Papieską Radę do Spraw Rodziny, Papieski Instytut Studiów nad Małżeństwem i Rodziną przez Lateranum oraz ogłoszono *Kartę Praw Rodziny.* (DTHW/149-152)

Kot Stanisław, pseud. „J. Jaskier", „Poseł Światła", „Konstanty Stankowski", „Student Mazur – Ewangelik", „Tadeusz Wrotycz" (1885-1975), historyk wychowania, polityk i dyplomata. Studia historyczne i historyczno-literackie, a także studia prawnicze, odbył na → Uniwersytecie Lwowskim. W latach 1908-1910 był kierownikiem → Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza we Lwowie. W latach 1914-1919 wydawał tygodnik „Wiadomości Polskie" – początkowo w Cieszynie, następnie w Piotrkowie. Po przybyciu do Piotrkowa w 1915 r. stanął na czele Biura Prasowego Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. Po uzyskaniu → habilitacji na Uniwersytecie Jagiellońskim, w latach 1920-1933 kierował tam Katedrą Historii Kultury, od 1924 r. był profesorem zwyczajnym. W 1921 r. został członkiem → Polskiej Akademii Umiejętności i redaktorem kwartalnika „Reformacja w Polsce", którym kierował do 1939 r. Był organizatorem Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce, powołanej przez → Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1930 r. zainicjował protest 44 profesorów → Uniwersytetu Jagiellońskiego, potępiających tzw. proces brzeski. W 1933 r. jego katedrę zlikwidowano, a on sam utracił pracę.

W 1934 r. odbył podróż badawczą do Paryża, Londynu, → Cambridge, → Oksfordu, Brukseli, Berlina i Drezna, zbierając materiały na temat stosunków kulturalnych Polski z Zachodem. Od 1937 r. prowadził wykłady z dziejów polskiego arianizmu w → *Collége de France* w Paryżu. We wrześniu 1939 r. znalazł się na emigracji i od grudnia 1939 r. kierował ministerstwem spraw zagranicznych w Rządzie Emigracyjnym. W latach 1941-1942 piastował stanowisko ambasadora w ZSRR i w tym okresie angażował się w poszukiwanie oficerów polskich z obozów w Starobielsku, Kozielsku i Ostaszkowie. W latach 1942–1943 był ministrem stanu na Bliskim Wschodzie, a następnie w latach 1943–1944 ministrem informacji. W latach 1945-1947 był ambasadorem w Rzymie z ramienia Rządu Jedności Narodowej. Po powrocie do Londynu w 1947 r. podjął przerwane w czasie wojny prace badawcze. Od 1964 r. był jednak sparaliżowany.

Jako pierwszy w Polsce dokonał przeglądu i oceny myśli i praktyki pedagogicznej na tle poglądów filozoficznych Europy i świata. Odkrył i przebadał wiele źródeł archiwalnych do dziejów kultury i oświaty w zbiorach polskich, angielskich i szwajcarskich. W dwutomowej *Historii wychowania. Zarys podręcznikowy* (1924, wyd. 2, zmienione – 1934) przedstawił całokształt rozwoju teorii i praktyki pedagogicznej w Polsce i na świecie. Opracowanie to stanowi wciąż jeden z najważniejszych podręczników akademickich na kierunkach pedagogicznych. Nadto wydał *Dzieje wychowania. Podręcznik do zakładów kształcenia nauczycieli* (1926, wyd. 2 – 1928, wyd. 3 – 1931), *Źródła do dziejów wychowania,* cz. 1: *Od starożytnej Grecji do końca w. XVII* , (1929), cz. 2: *Od początku wieku XVIII do w. XX*, (1930). Z innych ważnych prac S. Kota należy wymienić: *Szkoła Lewartowska. Z dziejów szkolnictwa ariańskiego* (1910), *Andrzej Frycz z Modrzewa o wychowaniu i szkole* (1910), *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI-XVII wieku* (1912), *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce* (1921), *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794* (1923), *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego* (1923), *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich, zwanych arianami* (1932). Swoją bibliotekę przekazał → Uniwersytetowi Jagiellońskiemu, a jego zbiory archiwalne trafiły w 1969 r. do Zakładu Historii Ruchu Ludowego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, bowiem od 1933 r. był on aktywnym działaczem ruchu ludowego. Wykształcił grono wybitnych uczniów, m. in. Henryk → Barycz (autor pracy *Stanisław Kot. Historyk polskiego odrodzenia i reformacji,* 1978), Stanisław Tync, Wanda Bobrowska, Jan → Hulewicz, Bogdan → Suchodolski. W 2000 r. warszawskie Wydawnictwo DiG wydało pracę *Stanisław Kot (1885-1975). Biografia polityczna* w opracowaniu Tadeusza Pawła Rutkowskiego, zaś w Krakowie w tym samym wyszła biogra-

fia *Stanisław Kot (1885-1975)* Juliana Dybca. (BP/XXI/323, R. Grodzki; E/XIV/477-478; EP/II/812-814, S. Możdżeń; EPWN/406; http://alpha.bn.org.pl; KWH/224-225; OSP/193-194; SBPHW/402-407, M. Flisak)

koza I. Dawniej pomieszczenie w szkole, gdzie pozostawiano ucznia po zakończeniu lekcji na pewien czas za karę, najczęściej za nieodrobione prace domowe. Był to jeden ze sposobów → karcenia dzieci. Z tym wiązały się określenia typu: „pozostawić w kozie", „ukarać kozą". **II.** W języku japońskim, dosłownie – *profesura.* Na uniwersytetach japońskich zespół naukowo-dydaktyczny składający się z → profesora, profesora nadzwyczajnego, → docentów, asystentów i personelu technicznego. (SJP/I/967; SMTK/590; SW/207)

Krajewski Michał (imię zakonne – Dymitr), (1746-1817), pijar, pisarz i pedagog. Był nauczycielem w → *Collegium Nobilium*. Opracował nowatorski podręcznik nauczania początkowego pt. *Gry nauk dla dzieci* (1777). Propagował poglądy pedagogiczne J. J. → Rousseau. Autor powieści dydaktycznej *Podolanka wychowana w stanie natury, życie i przypadki swoje opisująca* (1784), będącą przeróbką francuskiej powieści H. J. Dulaurensa *Imirce, ou la fille de la nature*. Od 1812 r. należał do → Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zajmował się także pisarstwem historycznym, m. in. *Historia Stefana na Czarnicy Czarnieckiego* (1787). U schyłku życia K. napisał inną pracę historyczną *Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668*, której drugi tom ukazał się dopiero pośmiertnie w roku 1846, pierwszy bowiem zaginął. (E/XIV/520; EPWN/409; HWP/85-89)

Krajowe Stowarzyszenie Pomocy Szkole, pozarządowa organizacja społeczna działająca na rzecz unowocześniania procesów dydaktyczno-wychowawczych, utworzona 4 stycznia 1989 r. jako kontynuacja istniejącego od 1984 r. Krajowego Komitetu Narodowego Czynu Pomocy Szkole (KKNCPS). Powstanie Krajowego Stowarzyszenia Pomocy Szkole stało się impulsem dla przekształceń Wojewódzkich Komitetów NCPS w samodzielne Regionalne Stowarzyszenia Pomocy Szkole. Przewodniczącymi Krajowego Komitetu NCPS byli kolejno: prof. Zbigniew Gertych i dr Tadeusz Szelachowski. Przewodniczącą Zarządu Krajowego Stowarzyszenia Pomocy Szkole jest Zofia Grzebisz-Nowicka. Stowarzyszenie organizuje m. in. sesje pedagogiczne w trakcie corocznych Targów Książki Edukacyjnej, obozy i warsztaty metodyczne dla nauczycieli i uczniów, konkursy i plenery malarskie, akcję „Książka dla bibliotek szkolnych". KSPS współpracuje z innymi organizacjami i stowarzyszeniami oraz Regionalnymi Stowarzyszeniami Pomocy Szkole. (EP/II/820-822, J. Syrokomski; http://www.ksps.skip.pl/historia)

Krajowy Związku Nauczycielstwa Ludowego, utworzony w 1905 r. w Galicji na czele z S. Nowakiem jako prezesem. Po wstąpieniu do niego nauczycieli innych narodowości, w 1913 r. przemianowany w → Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego. Stworzył strukturę, opartą o ogniska i koła powiatowe i zdołał zorganizować 185 ognisk. Walczył o jednolitą szkołę na wsi i w mieście. Komisja Szkolna Związku na czele z Henrykiem → Rowidem przygotowała projekt szkoły ludowej. W zakresie → kształcenia nauczycieli krytykował → seminaria nauczycielskie o profilu przyrodniczo-gospodarczym, postulując uniwersyteckie kształcenie nauczycieli. Od 1906 r. wydawał czasopismo – organ prasowy „Głos Nauczycielstwa Ludowego", a od 1912 r. – → „Ruch Pedagogiczny". Po roku 1913 r. pozostawał pod wpływem ruchu strzeleckiego na czele z Józefem Piłsudskim. (DTHW/102, tu jednak data utworzenia Związku – 1906 r.; E/XXX/462; EP/VII/837, R. Stankiewicz, tu Krajowy Związek Nauczycieli Ludowych)

Królewskie Liceum Warszawskie, szkoła średnia, założona w 1804 r. z inicjatywy → Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wykraczająca swoim programem poza ramy szkolnictwa średniego. W pierwszym roku istnienia naukę pobierało w nim około 400 uczniów. Nauka odbywała się na trzech kursach: I – kurs przygotowawczy (biegłość języka niemieckiego); II – właściwa (sześcioletnia) szkoła średnia, zwana „szkołą literacką", oparta na koncepcji neohumanistycznej, z przewagą języków obcych: niemieckiego, francuskiego, łacińskiego, greckiego oraz czterech języków nadobowiąz-

kowych: angielskiego, hebrajskiego, rosyjskiego i włoskiego; nadto program obejmował: matematykę, chemię, fizykę, technologię, geografię oraz filozofię, estetykę, naukę moralną i religię; dodatkowo prowadzono kursy tańca, jazdy konnej i muzyki; III – kursy poboczne w formie szkoły handlowej, bądź → seminarium nauczycielskiego. Dyrektorem KLW był Bogumił Samuel Linde, autor znanego *Słownika języka polskiego* (t. 1-6: 1807-1814). Nadzór nad szkołą sprawował sześcioosobowy zarząd (→ eforat) pod kierownictwem Stanisława → Potockiego, z udziałem m. in. Onufrego → Kopczyńskiego, autora *Gramatyki polskiej*. Od 1805 r. Liceum sprawowało nadzór na całym szkolnictwem Warszawy. Liceum przetrwało okres Księstwa Warszawskiego (1807-1815). (DOP/II/46-47; DTHW/72-73)

krucjata dziecięcia (od łac. *crux, crucis* – krzyż), jedna z wypraw krzyżowych w roku 1212, mająca na celu wyzwolenie Jerozolimy, w której inicjatorzy, dla pokonania Sarecenów, chcieli wykorzystać bezgrzeszność dzieci. Na czele wyprawy, liczącej około 30 tys. dzieci w wieku 10-16 lat, zwanych przez kronikarzy „prorokami mniejszymi", postawiono chłopca-wizjonera-pasterza, Stefana z Cloyes, który na dworze króla Francji Filipa z Saint-Denis oznajmił, że objawił mu się Jezus Chrystus i dał polecenie wystąpienia przeciwko heretykom. Zamiast pierwotnego planu krucjata nie popłynęła do Jerozolimy, ale do północnej Afryki. Większość załogi zmarła, bądź zaginęła w drodze, innych sprzedano do saraceńskiej niewoli. (BP/XXII/64, Z. Drozdowicz; E/XV/46, M. Starnawska; KSWO/282-283; SMTK/610; SWO/420)

książka (gr. *biblion* – książka; łac. *liber* – książka), zdrobniały wyraz od słowa księga; w → starożytności książkami nazywano też woskowe, gliniane i kamienne tabliczki do pisania. Cechą wyróżniającą k. jest użycie pisma lub innych znaków (symboli wizualnych) do przekazania zamierzonego znaczenia. Tak wiec k. jest zapisanym (wydrukowanym) zbiorem wiadomości, przeznaczona do publicznej dystrybucji. Na tabliczkach glinianych pisali starożytni Sumerowie i Babilończycy, a celem tego pisma było już zachowanie określonej wiedzy. Tabliczki gliniane, wypalone na słońcu lub w piecach, praktycznie były niezniszczalne. Bliższymi współczesnej k. były zwoje → papirusu, wykonywanego z trzciny porastającej dolinę Nilu, używane przez starożytnych Egipcjan. Starożytni Chińczycy już około 1300 lat p.n.e. do zapisywania określonych treści używali pasków drewna, połączonych ze sobą sznurkami. Około VI wieku p.n.e. zastosowali drewniane matryce do odbijania pisma, stąd powstała tzw. k. blokowa. Grecy i Rzymianie do sporządzania ksiąg używali papirusu, ale także drewnianych tabliczek pokrytych woskiem. Rzymianie rozwinęli sztukę tworzenia k., stosowaną przez Greków. Od czasów → Cycerona (106-43 p.n.e.) pojawiają się dowody na wykonywanie w tzw. skryptoriach przez → skryptorów kopii ksiąg, przeznaczonych na sprzedaż. Z dekretów cesarza rzymskiego Doklecjana dowiadujemy się nawet o cenach za kopiowanie k., zaś Cyceron mówi już o istnieniu księgarni. Starożytni Rzymianie tworzyli już prywatne → biblioteki. Już około 2,5 tys. lat p.n.e. pojawiły się inne materiały piśmienne: → pergamin, tj. skóra zwierzęca (bydło, owce, kozy) oraz welin, czyli pergamin wykonany ze skóry cielęcej. Skórzane księgi znane były u Hebrajczyków, rzadziej u Egipcjan, bowiem istniała tam duża ilość papirusu, choć wśród odkrytych w latach czterdziestych XX wieku zwojów znajdowały się zarówno zwoje skórzane, jak i papirusowe. W pierwszych wiekach nowej ery doszło do istotnych zmian w zakresie tworzenia k. Dotychczasowe zwoje papirusu zastąpiono tzw. kodeksem, czyli stosem kart, złączonych z lewej lub z prawej strony (w zależnościom kierunku pisma), bądź od góry. W ten sposób poszczególne strony można było dowolnie otwierać. Powstające kodeksy zawierały przede wszystkim pisma chrześcijańskie, zaś dzieła pogańskie zapisywano w zwojach. Nadto kodeks umożliwiał pisanie po obydwu stronach karty.

W pierwszych wiekach → Średniowiecza k. stały się nieodłącznym elementem życia klasztorów, głównie reguły benedyktyńskiej (św. → Benedykt). Tam właśnie powstawały → skryptoria. Jedno z pierwszych utworzono w połowie VI wieku w klasztorze w Vivarium, gdzie przebywał znany historyk → Kasjodor. Zainteresowanie k. wzmogło się w XII-XIII wieku w związku z tworzeniem pierwszych europej-

skich → uniwersytetów, kiedy pojawiły się pierwsze → podręczniki akademickie. W XIV wieku k. stała się przedmiotem handlu. W związku z tym w XIV-XV stuleciu powstawały → manuskrypty, odzwierciedlające przede wszystkim dorobek piśmienny epoki starożytnej. Średniowieczne księgi posiadały piękne miniatury i iluminacje. Te ostatnie były prawdziwymi dziełami sztuki i wymagały od artysty wielkiej cierpliwości i artystycznego oddania. Zdobienia te wykonywano za pomocą drogich barwników.
Prawdziwa rewolucję w produkcji książek przyniósł wynalazek druku około 1440-1450 r. przez złotnika z Moguncji, Jana → Gutenberga, który m. in. wydrukował słynną → *Biblię,* zwaną w historii książki → *Biblią Gutenberga*.
Pisarz rzymski, Pliniusz Starszy (23-79) twierdził, że „*nullum esse librum tam malum, ut non aliqua parte prodesse*" (*Nie ma takiej złej książki, z której nie można by wyciągnąć jakiejś korzyści),* (SS/329). Podobnie mówił inny pisarz rzymski, Pliniusz Młodszy (61 lub 62-114): „*Nullus est libertam malus, ut non aliqua parte Prosit*" (*Żadna książka nie jest tak zła, aby pod jakimś względem nie przynosiła pożytku*), (SS/329). Św. → Tomasz z Akwinu uważał, że dobrym czynem jest wierność jednej księdze, jaką jest → *Biblia,* (zob. *Człowiek jednej książki*), (SS/416). Nikt zatem rozsądny przez całe wieki nie kwestionował wartości i znaczenia k., nawet niekiedy mniej wartościowej. Zaświadczył tego człowiek, któremu tworzenie k. zadane było jako swoiste wyzwanie losu, Ryszard Kapuściński (1932-2007), mówiąc: „*W każdej książce jest co najmniej jedna fascynująca myśl*", (WKZM/125). Według klasyfikacji UNESCO książka to „*nieperiodyczna, drukowana publikacja, obejmująca, co najmniej 49 stron bez okładki*", (cyt. BP/74). Książki od wieków przechowano w → bibliotekach (*libraria*), zaś ich sprzedażą zajmował się księgarz. Skład książek, głównie domowy – to księgozbiór, bądź biblioteka prywatna. (BMU/180-181; BP/XXII/74-80; SE/251-252; SMTK/619, 621)

Księgarnia Żupańskiego, wydawnictwo i księgarnia nakładowa założona w Poznaniu w 1839 r. przez Jana Konstantego Żupańskiego (1804-1883), który pochodził ze spolonizowanej rodziny kupców greckich o nazwisku Zupanos, osiadłych w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku. Na początku K. Ż. wydawała głównie pamiętniki, np.: H. → Kołłątaja (*Pamiętniki o stanie duchowieństwa katolickiego polskiego i innych wyznań połowy XVIII wieku*, 1840), J. I. Kraszewskiego (*Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*), J. Wybickiego (1842), pisma K. → Libelta (1849-1851), a następnie prozę i pięknie ilustrowaną poezję Mickiewicza, Lenartowicza, Pola, Malczewskiego, Siemieńskiego i → Żmichowskiej. W latach 1839-1852 nakładem księgarni ukazały się 93 tytuły książek polskich, zaś do 1883 r. dorobek wydawniczy Żupańskiego sięgnął już około 600 dzieł polskich w około 700 tomach i około 9.400 arkuszach wydawniczych. W Poznaniu istnieje Antykwariat Naukowy imienia J. K. Żupańskiego z filią we Wrocławiu. (DOP/II/92; EPWN/999)

kształcenie, system planowych działań zmierzających do umożliwienia jednostce poznania otaczającej rzeczywistości i nabycia określonego zasobu wiedzy i umiejętności. Elementami kształcenia pozostają: nauczanie i uczenie się. Nauczanie jest zorganizowanym procesem kierowania uczniem w celu zdobycia przez niego określonej wiedzy i umiejętności. Uczenie się jest procesem zdobywania doświadczeń, wiedzy i umiejętności w związku z funkcjonowaniem jednostki w środowisku społecznym. (PPA/I/26-28; SJP/I/1007)

kształcenie dorosłych (ustawiczne), kształcenie dorosłych poza system szkolnictwa, obejmujące także upowszechnianie kultury i nauki. Pierwsza wszechnica kształcenia dorosłych powstała w 1596 r., było to Kolegium Greshama w Anglii, jednak faktyczne początki k. d. sięgają połowy XIX stulecia i są lokalizowane także na terenie tego kraju. K. d. zajmowały się organizacje i stowarzyszenia robotnicze, organizacje polityczne i kobiece oraz → uniwersytety, towarzystwa naukowe i instytuty naukowe, np. utworzone w 1831 r. Brytyjskie Towarzystwo Popierania Nauki. W k. d. angażowali się wybitni angielscy uczeni, np. Thomas Henry Huxley i James Stuart z → Cambridge, dzięki którym w 1873 r. powstała „*instytucja uniwersytetu rozszerzonego (University Eextension)*", określana także „studiami

za murami", (DTHW/53). W ślad za Cambridge poszły dwa inne uniwersytety: → londyński (1876) i → oksfordzki (1878). W ciągu kilku lat angielski uniwersytet rozszerzony skupiał ponad 50 tys. słuchaczy, a po utworzeniu w 1903 r. Robotniczego Stowarzyszenia Oświatowego idea ta uległa dalszemu rozszerzeniu. Od 1907 r. uniwersytet rozszerzony wprowadził do kształcenia tzw. klasy tutorialne, czyli grupy, które przez trzy lata studiowały pod kierownictwem tutora (opiekuna). Idea uniwersytetu rozszerzonego skutecznie została zaszczepiona także w Austrii (1880), Niemczech (1896), Francji (1989 oraz Stanach Zjednoczonych (1897).
Na przełomie wieku XIX i XX powszechne wykłady uniwersyteckie prowadziły także → Uniwersytet Lwowski i → Uniwersytet Warszawski. W 1903 r. grupa działaczy na czele z Odo Bujwidem i Wilhelmem Feldmanem z Krakowa założyli → Towarzystwo Wyższych Kursów w Zakopanem. Inną formą k. d. były → uniwersytety ludowe. W krajach skandynawskich ich tradycja sięga XIX wieku. Pierwszy uniwersytet ludowy powstał w Danii w 1844 r., a w 1870 r. w tym kraju było już 50 tego tupu placówek.
Po drugiej wojnie światowej problemy edukacji dorosłych podnoszone były na kolejnych kongresach poświęconych tym problemom: w 1949 r. w Elsinore (Dania), 1962 – Montreal, 1972 – Tokio, 1985 – Paryż. Konferencje te oraz zalecenia UNESCO określiły najważniejsze cele w zakresie edukacji dorosłych: podnoszenie kwalifikacji, kształtowanie umiejętności uczenia się i samokształcenia, aktywny udział w działalności społecznej i obywatelskiej, upowszechnienie aktywnych form porozumiewania się, kształcenie w zakresie korzystania z różnych źródeł wiedzy itp. W 1960 r. powstał Międzynarodowy Kongres Uniwersyteckiej Oświaty Dorosłych, a w 1972 r. Międzynarodowa Rada Oświaty Dorosłych. W 1969 r. w Anglii powstał pierwszy Uniwersytet Otwarty, który wystąpił z szeroką ofertą studiów dyplomowych, podyplomowych oraz niedyplomowych, proponując ich odbywania w znacznej części na odległość. W 1992 r. Uniwersytet proponował studia na 6 wydziałach i 50 kierunkach. W Stanach Zjednoczonych początku k. d. należy wiązać z powstawaniem na początku lat pięćdziesiątych XX wieku uniwersytetów ludowych, podejmujących kształcenie w zakresie kultury ludowej i popularyzację życia wsi. Pierwszy amerykański uniwersytet otwarty *The Community College of Vermont* powstał w 1968 r. jako placówka eksperymentalna. W Republice Federalnej Niemiec szczególną rolę w k. d. odegrały uniwersytety powszechne, które proponowały m. in. kursy dzienne, weekendowe i długoterminowe, wystawy, wykłady itp. W 1994 r. na terenie Niemiec funkcjonowało 1.300 takich placówek, a w 2000 r. ich liczba wzrosła ona do 2 tys. Na terenie Francji, w Vincennes pod Paryżem w 1968 r. powstał eksperymentalny Uniwersytet Otwarty, udostępniony zarówno dla dorosłych jak i młodzieży. Począwszy od końca lat sześćdziesiątych oświata dorosłych obejmowała w coraz szerszym zakresie osoby starsze. W 1973 r. w Tuluzie powstał pierwszy Uniwersytet Trzeciego Wieku. (DOP/II/236; DTHW/53-55, 259-264; EPP/173-178, R. Więckowski; OSP/200)

kształcenie dziewcząt (kobiet), sposób i metody kształcenia dziewcząt w przeciągu dziejów. W tej sprawie wypowiadali się już pisarze wczesnochrześcijańscy, m. in. św. → Hieronim (ok. 347-419 v. 420), który dopuszczał do kształcenia dziewczęta, uznając, że w ich wychowaniu szczególnie ważny jest przykład matki. Dziewczęta i kobiety, w tym swoje siostry i córki, kazał kształcić także cesarz → Karol Wielki.
W środkowym i późnym → Średniowieczu znamy tylko kilka przykładów sięgania przez kobiety do arkanów ówczesnej → wiedzy. Podobno studia medyczne w Salerno odbyła siostra księcia Salerno Girulfa, Normandka z pochodzenia, imieniem Sichelgaita i przez to została świetną znawczynią trucizn. Także ukochana francuskiego filozofa i teologa, Piotra Abelarda (1079-1142), Heloiza słynęła nie tylko z piękności, ale i niecodziennej uczoności. W XIV stuleciu znana była z biegłości w prawie, córka wybitnego włoskiego prawnika, Jana Andrzejowego. Ponieważ była kobietą o wyjątkowej urodzie, zastępując ojca na wykładach, musiała ponoć prowadzić je zza parawanu.
W Polsce pierwszą emancypantką, która ośmieliła się uczyć, była córka burmistrza Dobrzynia nad Wisłą, imieniem → Nawojka.
Sobór trydencki (1545-1563), który wypowiedział się w sprawie jawności zawieranego związ-

ku małżeńskiego, potwierdził równouprawnienie kobiety i mężczyzny, także w kwestii dostępu do zdobywania wiedzy. Mimo to przez całe wieki kobiety miały bardzo ograniczone możliwości edukacji. Miejscem pozwalającym na edukację były zgromadzenia klasztorne, w XVI stuleciu były to m. in. urszulanki, założone przez Anielę Merci (ok. 1470-1540); katarzynki, utworzone w 1571 r. na Warmii; zaś w XVII wieku – wizytki, powołane przez św. Franciszka Salezego; prezentki, uformowane przez Zofię z Maciejowską Czeską oraz szarytki, założone przez św. Wincentego ŕ Paulo w 1633 r. → Pensję dla dziewcząt prowadziły też benedyktynki i to w oparciu o program opracowany przez ascetkę, ksienię Magdalenę Mortęską (ok. 1554-1631), twórczynię szkoły życia wewnętrznego, we współpracy z toruńskimi → jezuitami. Zasadami wychowania były tam: codzienny rachunek sumienia, medytacje nad cnotami kardynalnymi i teologicznymi, zaś program nauczania obejmował naukę czytania i pisania po polsku, rachunki, śpiew i roboty kobiece.

W latach 1730-1745 pensje dla dziewcząt prowadziły warszawskie sakramentki, które uczyły szlachcianki według katechizmu polsko-francuskiego. Dziewczęta z rodzin arystokratycznych Rzeczypospolitej jeszcze w XVIII wieku uczone były w domu pod okiem rodziców i → guwernantek. Ten stan rzeczy spotkał się z krytyką przebywającego w Polsce w 1777 r. jezuity ks. Huberta Vautrina. Kształcenie dziewcząt poza klasztorami, w rodzinie lub przez guwernerów, proponował w 1687 r. *Traktat o wychowaniu młodzieży płci żeńskiej* ks. François de Salignac de la Mothe → Fénelon (1651-1715), późniejszy arcybiskup Cambrai. Mimo to odnotowujemy nieliczne przykłady podejmowania studiów przez kobiety epoki oświeceniowej. Przykładem jest tu Maria Zofia z Sieniawskich Czartoryska (1699-1771), która kształciła się „przy Akademii Krakowskiej", (cyt za: LHW/154). W epoce nowożytnej pierwsze szkoły dla dziewcząt pojawiły się w pierwszej połowie XVIII wieku według koncepcji Francis Salignac de la Mothe Fenelona. W pierwszej połowie XVIII wieku władze kościelne Francji postulowały tworzenie osobnych szkół parafialnych dla dziewcząt. W 1764 r. caryca Katarzyna II założyła dwa instytuty dla córek arystokracji i wysokich urzędników: Smolny i Nowodziewiczy, które jednak nie stanowiły wzoru k. d. Kształceniem dziewcząt zajęła się także → Komisja Edukacji Narodowej. W tym celu w 1775 r. komendant → Szkoły Rycerskiej (Korpusu Kadetów), Adam → Czartoryski opracował przepisy dla → pensji męskich i żeńskich pn. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensomistrzom i mistrzyniom* dane Do pensji żeńskich przyjmowano dziewczęta w wieku 6-16 lat, a liczbę uczennic ograniczono do 10-12 osób. Program nauczania był taki sam jak w pensjach męskich, jednak zamiast → łaciny dziewczęta uczyły się geografii oraz arytmetyki „*arcypotrzebnej (...) białogłowom do prowadzenia kiedyś gospodarstwa swego*", (cyt. za: DOP/I.270). W dokumencie tym wyraźnie podkreślono znaczenie języka polskiego i historii ojczystej. Nauczanie w pensjach podporządkowane było wychowaniu religijnemu, nauce obyczajów i przygotowaniu do prowadzenia gospodarstwa domowego. *Ustawy* z 1783 r. oddawały nadzór nad pensjami → rektorom szkół wydziałowych. Obniżono wiek przyjmowania do pensji do 14-tego roku życia, zaś liczbę pensjonariuszek do ośmiu. W 1790 r. wydany został podręcznik metodyczny dla pensji M. Prokopowicza pt. *Nowy sposób, najłatwiejszy, pisania i czytania razem dla panienek, z przepisami dla nauczycielek.* W 1778 r. w Warszawie istniało tylko dziewięć pensji dla dziewcząt.

Dostęp dziewcząt do → szkół elementarnych następował stopniowo wraz z wprowadzaniem → obowiązku szkolnego. Od tego momentu należy dopiero mówić o → koedukacji w szerszych zakresie. W 1803 r. Tadeusz → Czacki i Hugo → Kołłątaj zgłosili projekt utworzenia na Wołyniu instytutu, który miał przygotowywać nauczycielki od pracy w domach prywatnych i szkołach żeńskich. W okresie istnienia → Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Kongresowego nastąpił rozwój pensji i szkół żeńskich. W 1825 r. w Warszawie powołano Szkołę Guwernantek, przekształconą rok później w Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej. Po wprowadzeniu ustawy z 1839 r., ograniczającej dostęp do gimnazjów, powstawały prywatne szkoły żeńskie: niższe – 2-letnie i wyższe – 4-letnie. W 1834 r. takich szkół w Królestwie Polskim było 59, zaś w roku 1848 – 115, (DOP/II/117). Reforma

oświaty rosyjskiej z 1864 r. wprowadzała niższe i średnie szkoły żeńskie. Program szkół niższych, o trzyletnim cyklu nauczania, obejmował naukę języka rosyjskiego, religii, historii Rosji, geografii i robót ręcznych. Średnia szkoła żeńska z siedmioletnim cyklem kształcenia odpowiadała poziomowi szkół realnych dla chłopców. Walka o dostęp kobiet do edukacji na poziomie średnim i wyższym podejmowana była w zaborze austriackim. W 1868 r. Adrian Baraniecki założył w Krakowie Wyższe Kursy dla Kobiet, zaś Kazimiera Bujwedowa zainicjowała powstanie Towarzystwa Szkoły Gimnazjalnej, które w 1896 r. powołało pierwsze na ziemiach polskich żeńskie gimnazjum klasyczne. Jego absolwentki w 1899 r., jako pierwsze, podjęły studia na → Uniwersytecie Jagiellońskim. Za dostępem do wykształcenia średniego i studiów wyższych dla kobiet opowiadał się pisarz i publicysta, Aleksander → Świętochowski (1849-1938), który swoje poglądy na tę kwestię przedstawił na łamach → „Przeglądu Pedagogicznego" w latach 1873-1874. Kształcenie dziewcząt proponował także Jędrzej → Śniadecki (1768-1838), profesor → Uniwersytetu Wileńskiego. W Niemczech pierwszą szkołę średnią dla dziewcząt, 6-letnie → liceum (*Lyzeum*) utworzono dopiero w 1908 r. Pierwszą kobietą we Włoszech, która w 1894 r. ukończyła medycynę na → Uniwersytecie Rzymskim, była Maria → Montessori (1870-1952). W 1878 r. wydział nauk wyzwolonych (filozoficzny) Uniwersytetu Wiedeńskiego zaczął przyjmować na studia pewną liczbę kobiet, a od 1900 r. kobiety przyjmowano tam na wydział medyczny, zaś od 1919 r. – prawa. Pierwszą kobietą, która uzyskała → habilitację (*venia legendi*) w zakresie histologii na → Uniwersytecie Jagiellońskim była Helena Gajewska. (BMU/63; BP/XXVII/220, XXXXIV/315; E/XVIII/111, XXVII/32, S. Wołoszyn; DOP/I/269-270, II/117,179-170, 229; DTHW/33, 50-53; EP/II/689, D. Krześniak-Firlej, W. Firlej, V/87, W. Korzeniowska, VI/238, R. Nowakowska-Siuta; HLS/291; LHW/141-142, 153-154, 184-185)

kształcenie nauczycieli, system przygotowania kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Pierwsze symptomy tworzenia modelu kształcenia nauczycieli pochodzą z XVIII wieku. W ramach reformy → Akademii Krakowskiej w 1780 r. przy Akademii powołano seminarium dla kandydatów na nauczycieli pod kierownictwem ks. Antoniego → Popławskiego. → Szkoła Główna w Wilnie kształceniem nauczycieli zajęła się w roku 1783, powierzając kierownictwo studiów nauczycielskich ks. prof. prawa Hieronimowi Stroynowskiemu (1752-1815), późniejszemu biskupowi lwowskiemu. Szkoła ta, podobna jak Akademia Krakowska, borykała się z naborem chętnych, stąd nie było tam tzw. studentów „wolnych", a wszyscy pobierali stypendia. Jak ustaliła Irena Szybiak, w latach 1783-1792 liczba kandydatów na nauczycieli w szkołach głównych wynosiła odpowiednio: w Krakowie – 86, w Wilnie – 63 (DOP/I/276). Słuchacze szkół odbywali praktyki pedagogiczne, pełniąc funkcje dyrektorów w miejscowych → konwiktach. → Komisja Edukacji Narodowej powołała także pierwsze oddzielne zakłady kształcenia nauczycieli w Zakręcie na Litwie, w Łowiczu i Kielcach. W okresie Księstwa Warszawskiego k. n. zajmowały się dwa zreformowane przez Józefa Jeziorowskiego seminaria nauczycielskie w Poznaniu i → Łowiczu.

Systematyczne kształcenie nauczycieli narodziło się w początkach XIX wieku, a za jego pioniera uznaje się Jana Fryderyka → Herbarta (1776-1841), który około 1810 r. na Uniwersytecie w Królewcu założył instytut pedagogiczny w celu kształcenia nauczycieli do szkół średnich. W Niemczech w XIX wieku nauczycieli do szkół elementarnych kształcono w trzyletnich → seminariach nauczycielskich, zaś do szkół średnich – na uniwersytetach. Prekursorem nowoczesnego kształcenia nauczycieli był pedagog i dyrektor seminarium nauczycielskiego w Berlinie, Fryderyk Adolf Wilhelm → Diesterweg (1790-1866), który w wydanym w 1834 r. *Przewodniku dla nauczycieli niemieckich* pisał: „*Jak nikt nie może dać drugiemu, czego sam nie ma, tak i nie może rozwijać, wychowywać i kształcić, kto sam nie był rozwijany, wychowywany i kształcony*", (cyt. za: DTHW/22). Wzorzec seminarium Diesterwega dość szybko upowszechnił się w XIX-wiecznych Prusach. Od czasów reformy szkolnictwa, przeprowadzonej przez Wilhelma von → Humboldta (1767-1835), kształceniem nauczycieli do → gimnazjów zajmowały się → uniwersytety. Począwszy od 1810 r. nauczyciele gimnazjalni zobowiązani byli do składania tzw.

egzaminu profesorskiego. Wkład w model k. n. wniósł także Jan Fryderyk Herbart (1776-1841), który od 1809 r. kierował seminarium pedagogicznym przy Uniwersytecie w Królewcu.
Na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego sprawę kształcenia nauczycieli do szkół elementarnych uregulowała → *ustawa dla szkół parafialnych w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej* z 1807 r., przygotowana przez wizytatora → Uniwersytetu Wileńskiego i wicekuratora Wileńskiego Okręgu szkolnego, Tadeusza → Czackiego. Nauczyciele mieli być kształceni w 8-letnich zakładach wychowawczych, przeznaczonych dla wyróżniających się absolwentów szkół elementarnych. Tam, oprócz obszernego wykształcenia ogólnego wraz językiem łacińskim, program przewidywał wiadomości praktyczne z rolnictwa, ogrodnictwa, weterynarii, mechaniki, budownictwa, śpiewu i muzyki oraz elementów prawa i chemii. Osobne zakłady wychowawcze przygotowywały nauczycieli do szkół elementarnych żydowskich. W 1804 r. powstało Seminarium Nauczycielskie w Poznaniu, którym do 1809 r. kierował Józef Jeziorowski, zwolennik pedagogiki J. H. → Pestalozziego. Dla szkoły opracował on wzorcową ordynację, którą następnie przejęła → Izba Edukacyjna Publiczna. Przy seminarium utworzył szkołę ćwiczeń.
Po upadku Wiosny Ludów król pruski Fryderyk Wilhelm IV, obarczając m. in. nauczycieli na wybuch rewolucji, reskryptem z 1850 r. zakazał działalności wszelkich organizacji nauczycielskich, zaś w 1854 r. ograniczono kształcenie nauczycieli, w ten sposób, aby słuchacze seminariów nauczycielskich otrzymali takie wykształcenie, „*aby niczego nie nauczyli się więcej ponad to, czego mają sami mają uczyć*", (cyt. za: DTHW/33). W Austro-Węgrzech od 1869 r. nauczycieli kształcono w czteroletnich męskich i żeńskich seminariach nauczycielskich. W zaborze austriackim nauczycieli do szkół ludowych edukowano w 3-letnich seminariach nauczycielskich. Rozwój ruchu pedagogicznego na przełomie XIX i XX wieku doprowadził do powstania na ziemiach polskich w pierwszej dekadzie XX wieku prywatnych seminariów nauczycielskich. Przy seminariach żeńskich prowadzono nadto kursy dla wychowawczyń freblowskich ogródków dziecięcych. W zaborze rosyjskich istniały trzyletnie seminaria nauczycielskie, które przygotowywały nauczycieli do szkół powszechnych z rosyjskim językiem wykładowym. Po odzyskaniu niepodległości tworzono pięcioletnie seminaria nauczycielskie.
Problem k. n. został ujęty w → *dekrecie o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim z 7 lutego 1919 r.* Pięcioletnie seminaria nauczycielskie i istniejące przy nich szkoły ćwiczeń podlegały → ministrowi WRiOP. Nadto kształceniem nauczycieli zajmowały się → państwowe kursy nauczycielskie i instytuty pedagogiczne o charakterze półwyższym, a od 1928 r. – dwuletnie → pedagogia dla absolwentów szkół maturalnych. Po uchwaleniu → *ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym* w miejsce seminariów nauczycielskich powołano trzyletnie → licea pedagogiczne, przeznaczone dla absolwentów czteroletnich gimnazjów z ukończoną tzw. małą maturą. Absolwenci tych szkół otrzymywali tzw. dużą maturę. K. n. było przedmiotem → kongresów pedagogicznych w Polsce odrodzonej (1919-1939). Na czwartym kongresie we Lwowie w 1931 r. Henryk → Rowid opowiedział się za stworzeniem jednolitego systemu kształcenia nauczycieli szkół powszechnych w formie trzyletnich instytutów pedagogicznych (akademii pedagogicznych).
Po drugiej wojnie światowej nauczycieli kształcono w czteroletnich, a potem pięcioletnich→ liceach pedagogicznych oraz dodatkowo na 4-tygodniowych kursach dla maturzystów oraz 5-miesięcznych – dla absolwentów 7 klas szkoły powszechnej, którzy ukończyli 18 lat. Od 1954 r. nauczycieli szkół powszechnych kształcono w dwuletnich (trzyletnich zaocznych) → studiach nauczycielskich. Nauczycieli do szkół średnich kształcono natomiast w → uniwersytetach oraz utworzonych w 1945 r. → wyższych szkołach pedagogicznych. Po uchwaleniu → *ustawy z 27 kwietnia 1956 r. o prawach i obowiązkach nauczycieli*, nauczycieli przedszkoli kształcono w liceach dla wychowawczyń przedszkoli, zaś nauczycieli szkół powszechnych nadal przygotowywały licea pedagogiczne. Po reformie oświaty z 1961 r. nauczycieli nadal kształciły licea pedagogiczne, które ostatecznie zostały zamknięte w 1970 r., oraz dwuletnie studia nauczycielskie (SN) i szkoły wyższe. SN od 1968 r. zaczęto zastępować trzyletnimi → wyższymi

studia nauczycielskimi (WSN). W → *ustawie z dnia 27 kwietnia 1972 r. – Karta praw i obowiązków nauczyciela* zadekretowano, iż nauczyciele będą posiadać wyższe wykształcenie akademickie, mimo to w latach 1983-1986 odnotowano poważne braki kadrowe. W 1982 r. powołano w nowej formule studia nauczycielskie (SN), które miały kształcić nauczycieli w najbardziej deficytowych kierunkach. Po częściowym usunięciu braków kadrowych, od początku lat 90-tych rozpoczęto systematyczną likwidację dwuletnich studiów nauczycielskich, zastępując je z kolei trzyletnimi → kolegiami nauczycielskimi z możliwością uzyskania tytułu → licencjata w uczelni patronackiej. Zostały one utworzone na podstawie *zarządzenia nr 9 Ministra Edukacji Narodowej z 31 czerwca 1991 r. w sprawie kolegiów nauczycielskich i nauczycielskich kolegiów językowych.* Główny ciężar przygotowania nauczycieli po roku 1990 r. wypełniać zaczęły szkoły wyższe. Stosownie do → *ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* ministrowi przyznano prawo do określania standardów kształcenia nauczycieli.
Ważną rolę w kształceniu i doskonaleniu nauczycieli odegrały w Polsce w okresie międzywojennym, a także w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej → wyższe kursy nauczycielskie, zarówno państwowe jak i związkowe. (DOP/I/264, 274; DTHW/32, 55-56, 284; EP/V/83-86, W. Korzeniowska, VI/213, H. Górecka, VI/255-261, A. Ratuś)

Kulturkampf (niem. – walka o kulturę, walka kulturalna), akcja prowadzona przez pruskiego kanclerza Otto von Bismarcka w latach 1871-1887, której celem było ograniczenie wpływów papieża, zachowanie czystości kultury niemieckiej i uzależnienie Kościoła katolickiego od państwa. Twórcą jej był śląski działacz, absolwent studiów prawniczych we Wrocławiu, Adalbert Falk (1827-1900). W ramach akcji wprowadzono m. in. świeckie śluby cywilne, a obsadę stanowiska kościelnych uzależniono od władzy świeckiej. Sprzeciw Kościoła katolickiego doprowadził do surowych represji wobec duchowieństwa oraz likwidację zakonów. W 1874 r. został aresztowany i uwięziony na dwa lata arcybiskup poznańsko-gnieźnieński, Mieczysław Halka Ledóchowski. W warunkach Cesarstwa Niemieckiego Bismarck walkę o kulturę przegrał. K. na terenie ziem polskich zajętych przez Prusy wiązał się także z polityką antykościelną, antypolską i → germanizacją życia publicznego, w tym przede wszystkim szkolnictwa. (DOW/II/192-194; DTHW/33, 95-97; KSWO/285; SMTK/625; KSWO/285)

Kupisiewicz Czesław (1924-), pedagog, emerytowany profesor zwyczajny → Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1969-1972 prorektor tej uczelni, w latach 1973-1980 dziekan Wydziału Pedagogicznego UW. W latach 1970-1973 był zastępcą przewodniczącego Komitetu Ekspertów do Opracowania Raportu o Stanie Oświaty w PRL. W latach 1987-1989 przewodniczył Komitetowi Ekspertów do Spraw Edukacji Narodowej, który przygotował raporty: *Edukacja w warunkach zagrożenia* oraz *Edukacja narodowym priorytetem.* Od 1976 członek – korespondent → PAN, od 1986 – członek rzeczywisty PAN. W latach 1978-1984 redaktor „Rocznika Pedagogicznego, zaś w latach 1984-1991 redaktor naczelny „Kwartalnika Pedagogicznego". W latach 1990-1993 członek Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku". Autor ponad 600 publikacji, w tym 27 książek. W centrum jego zainteresowań pozostają m.in. dydaktyka ogólna, niepowodzenia szkolne, nauczanie programowane, pedagogika porównawcza, historia wychowania i myśli pedagogicznej oraz zagadnienia ustroju szkolnego w Polsce i na świecie. Jest twórcą tzw. programu blokowego, zwanego też programem warszawskim, wykorzystywanego w wielu krajach m.in. przy pisaniu podręczników. „*Dydaktyka ogólna* – jego zdaniem – *należy bezsprzecznie do najbardziej dojrzałych pod względem merytorycznym i metodologicznym nauk o wychowaniu lub – w innej konwencji klasyfikacyjnej – działów pedagogiki*", (*Złota księga nauk humanistycznych 2004*, red. K. Pikoń, Gliwice 2004, s. 73). W 2001 r. zabrał głos w sprawie modernizacji reformy z 1998 r. Charakterystykę celów tej reformy zawarł w opracowaniu pt. *Prognoza edukacji w Polsce do roku 2020.*
W jego dorobku naukowym znajduje się kilkadziesiąt prac, z czego wiele tłumaczonych na języki obce, w tym podręczniki akademickie, m.in.: *O efektywności nauczania problemowego* (1960), *Niepowodzenia dydaktyczne* (1964), *Nauczanie programowane* (1966), *Podstawy dydaktyki*

ogólnej (1973), *Metody programowania dydaktycznego* (1974), *Przemiany edukacyjne w świecie* (1978), *Paradygmaty i wizje reform oświatowych* (1985), *Okruchy wspomnień* (1996, 2004), *O reformach szkolnych* (1999), *Dydaktyka ogólna* (2000, 2002, 2003), *Podstawy dydaktyki* (2005), *Okruchy wspomnień, 1969-2008,* (2009). W 2005 r. razem z Małgorzatą Kupisiewicz opracował i wydał *Złote myśli o wychowaniu i kształceniu*. (KWH/298-299; OSP/210; ZKNH/198)

kurator (łac. *curator* – opiekun, nadzorca, dozorca; *curatorius* – upoważniony do podejmowania decyzji w czyimś imieniu), **I.** Przedstawiciel i opiekun osoby wymagającej pomocy i opieki, wyznaczony przez sąd lub inny organ administracji państwowej. Osoba sprawująca dozór nad osobą skazaną z warunkowym zawieszeniem wykonania kary. **II.** Kurator nieletniego – opiekun nieletniego, czyli do uzyskania przez podopiecznego pełnoletności, ustanowiony sądownie. **III.** Kurator oświaty – przedstawiciel centralnej administracji oświatowej w województwie. Jest organem administracji, podległym ministrowi właściwemu ds. spraw oświaty i wychowania. Jego kompetencje określa *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* (z późn. zm.). K. kieruje podległym sobie urzędem, tj. kuratorium oświaty. W pierwszych latach transformacji w Polsce stanowisko to nosiło tytuł „kurator oświaty i wychowania". (ES/III/120; KSWO/286; OSP/210-211; SJP/I/1020; SŁP/I/815-816)

Kurdybacha Łukasz (1907-1972), historyk oświaty i wychowania. Studia, doktorat i → habilitację uzyskał przed wojną na → Uniwersytecie Lwowskim. W latach 1931-1939 pracował w Katedrze Historii Oświaty i Szkolnictwa Uniwersytetu Lwowskiego. Wojnę 1939-1945 spędził na obczyźnie, gdzie m. in. walczył z Brygadzie Strzelców Karpackich. Zwolniony z wojska na skutek choroby, współpracował z prof. Stanisławem → Kotem. W 1943 r. zorganizował Składnicę Książek Polskich. Po powrocie do kraju w 1947 r. pracował kolejno w Spółdzielni Wydawniczej → „Czytelnik", Instytucie Badań Literackich, a od 1951 r. na → Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1968-1970 był dyrektorem Instytutu Pedagogiki UW i kierownikiem Zakładu Historii Wychowania i Myśli Pedagogicznej. W 1953 r. w → Polskiej Akademii Nauk utworzył Pracownię Dziejów Oświaty. W okresie 1970-1972 redagował → „Kwartalnik Pedagogiczny" oraz był redaktorem serii wydawniczych: „Archiwum Dziejów Oświaty" (1959-1974), „Monografie z Dziejów Oświaty" (1957-1972), „Rozprawy z Dziejów Oświaty" (1958-1973). Zajmował się historią idei pedagogicznych, oświaty i kultury oraz dziejami oświaty w ZSRR. Był inicjatorem, redaktorem i współautorem obszernej, dwutomowej *Historii wychowania* (t. 1: 1965,1967, t. 2: 1967, 1968), opracowanej przy udziale naukowców polskich i zagranicznych.
Z dorobku L. Kurdybachy uwagę zwracają także.: *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII wieku* (1949), *Humanizm i jezuici* (1950), *Walka o świeckość oświaty w XVII i XVIII wieku* (1950), *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego* (1951), *Ideologia Frycza Modrzewskiego* (1953), *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce* (1957), *Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego* (1957), *Z dziejów pedagogiki ariańskiej* (1958), *Komisja Edukacji Narodowej* (współautor Mieczysława Mitera-Dobrowolska), (1973), *Pisma wybrane* (t. 1-3: 1976). Ponadto wydał: *Pisma pedagogiczne S. Konarskiego* (1959), *Opera omnia (*1953-1959) i *Wybór pism A. F. Modrzewskiego* (1953). Uczniami K. byli m. in.: Kalina Bartnicka, Józef → Miąso, Irena Szybiak. (K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972)*, (w:) *Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w latach 1952-2003. Księga jubileuszowa z okazji 50 lat działalności,* Warszawa 2004; KWH/257; OSP/211-212; SBPHW445-454, K. Bartnicka)

kursor (*cursor*) – zob. bakałarz

Kwieciński Zbigniew Kazimierz (1941-), socjolog edukacji, pedagog społeczny, polityk oświatowy. Od 1979 r. profesor UMK, od 1987 r. – profesor zwyczajny, od 1998 r. – profesor zwyczajny UWM w Olsztynie. W latach 1981-1986 kierownik Zakładu Pedagogiki Społecznej UAM, w latach 1991-1993 – dyrektor Instytutu Pedagogiki UAM, w latach 1993-1999 – dziekan Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM. Od 1998 r. kierownik katedry Socjologii Edukacji

i Polityki Oświatowej w Instytucie Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, obecnie profesor w Dolnośląskiej Szkole Wyższej Edukacji TWP we Wrocławiu. Od 1989 r. przewodniczący Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, od 1991 r. członek Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych, członek Państwowej Komisji Akredytacyjnej, członek Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku", członek Zespołu Nauk Humanistycznych KBN. Aktualnie członek krajowy korespondent Polskiej Akademii Nauk – Wydział Nauk Społecznych, członek Polskiej Akademii Nauk – członek Komitetu Nauk Pedagogicznych i Rady Towarzystw Naukowych. *Doctor honoris causa* m. in. → Uniwersytetu Opolskiego i → Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Twórca i lider tzw. „grupy toruńskiej" socjologii wychowania i pedagogiki społecznej. W 1993 r. inicjator pierwszego Zjazdu Pedagogicznego w Rembertowie. Redaktor naczelny „Forum Oświatowego" i „Socjologii Wychowania AUNC" oraz serii „Nieobecne dyskursy" (UMK). Specjalista z zakresu empirycznie zorientowanych diagnoz stanu edukacji szkolnej. Promotor 13 doktorów. Na otwarciu II Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego mówił m.in.: „*Nie da się uratować szansy na wielką transformację Polski bez zasadniczo, radykalnie odmienionej edukacji publicznej dzieci, młodzieży i dorosłych*", (*Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza*, Poznań- Olsztyn 2000, s. 71). Wielokrotnie zabierał głos w sprawie kształcenia nauczycieli. W czasie konferencji pn. „Kształcenie i doskonalenie nauczycieli w Europie środkowej" w Opolu zauważył: „*Dominująca w wykształceniu nauczycieli akademickich nieadekwatna do wymogów współczesności i przyszłości wiedza teoretyczno-normatywna powiązana z tradycjonalnymi stereotypami kompetencji zawodowych studiujących masowo nauczycieli może ustanawiać w kompetencjach nauczycieli wykształconych na poziomie wyższym silny mechanizm zachowań antyinnowacyjnych*", (ibid., s. 308).

Na dorobek naukowy Z. Kwiecińskiego składa się ponad 300 prac, w tym kilkadziesiąt książek, m.in.: *Funkcjonowanie szkoły w środowisku wiejskim*. *Studium wsi peryferyjnej* (1972), *Odpad szkolny na wsi* (1972), *Drogi szkolne młodzieży a środowisko* (1980), *Konieczność – niepokój – nadzieja* (1982), *Dynamika funkcjonowania szkoły* (1990), *Nieobecne dyskursy* (t. 1-4, 1991-1994), *Socjopatologia edukacji (*1992), *Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza (*2000), *Bezbronni. Odpad szkolny na wsi* (2002), *Nieuniknione? funkcje alfabetyzacji w dorosłości* (2002), *Wykluczanie. Badania dynamiczne i porównawcze nad selekcjami społecznymi na pierwszym progu szkolnictwa* (2002), *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne* (2007). W 2003 r. razem z B. Śliwerskim zredagował dwutomowe wydawnictwo pt. *Pedagogika. Podręcznik akademicki,* poświęcony m. in. pedagogice ogólnej, historii wychowania i współczesnym kierunkom pedagogicznym. Jest redaktorem wielu pozycji zbiorowych, m.in.: *Zagrożenia i możliwości potrzeby wspomagania rozwoju* (1985), *Spory o edukację* (razem z L. Witkowskim, 1993), *Ku pedagogii pogranicza* (razem z L. Witkowskim, 1995), *Dzielność i troska. Studia zadedykowane prof. Eugenii Malewskiej* (wspólnie z A. Kicowską, 2005), *Ku integralności edukacji i humanistyki. Księga jubileuszowa dla Lecha Witkowskiego* (wspólnie z M. Jaworską-Rutkowską, 2008), *Wychowanie w społeczeństwie permanentnego kryzysu. Profesorowi Stanisławowi Kawuli w rocznicę urodzin* (wspólnie z R. Borowiczem, 2009). W pracy *Spory o edukację* w serii „Nieobecne dyskursy" włączył prace pedagoga i socjologa amerykańskiego, McLaren'a (ur. w 1948 r.), profesora *Graduate School of Education University of California* w Los Angeles. Przygotował do druku, opracował i wstępem poprzedził fragmenty z rozprawy doktorskiej Ludwika Bandury pt. *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży* (2004). (E/XV/268; http://nauka-polska.pl/dhtml/raporty/opis; KJK/II/689, III/376; *Kwieciński Zbigniew*, (w:) *Who is Who w Polsce, czerwiec 2005*, CD-ROM; SPUWM/77; ZKNH/203; ZKNR/431)

Kwintylian Marek Fabiusz (*Marcus Fabius Quintilianus*) (ok. 35-ok. 95), rzymski → retor, teoretyk wymowy i tytularny nauczyciel wymowy, przez Stanisława → Kota nazywany „*pierwszym publicznym profesorem wymowy w Rzymie*". W 69 r. od cesarza Wespazjana otrzymał, jako pierwszy z Rzymian, posadę publicznego pro-

fesora → retoryki. Zawód ten wykonywał przez 20 lat, po czym otrzymał emeryturę. Był autorem słynnego 12-tomowego dzieła pt. *De institutione oratoria libri XII (O kształceniu mówcy ksiąg dwanaście)* oraz dwóch zbiorów *Declamationes.* To pierwsze stało się → podręcznikiem wyższego wykształcenia w czasach karolińskich. Zgodnie z ideałem rzymskim, doskonałego człowieka widział tylko w wykształconym mówcy. „*Mówca* – mówił K. – *powinien nie tylko pouczać, ale także wzruszać i sprawiać przyjemność słuchaczom*", (SS/232). „*Doskonałym mówcą może być jedynie człowiek zacny i prawy; żądamy odeń, by celował nie tylko nadzwyczajną biegłością słowa, lecz był zarazem naczyniem wszelkich zalet duchowych*", (ŹHWK/I/79). Ideałem wychowawczym był dla niego mąż moralny (*vir bonus*), charakteryzujący się doskonałą wymową (*orator perfectus*), czyli mąż prawdziwie obywatelski (*vir vere civilis*).

Według K. każdy człowiek jest zdolny do nauki, a „*żaden wiek nie jest zbyt późny dla nauki*", (SS/232). Był zwolennikiem szkoły publicznej, gdzie w zbiorowości można osiągnąć znacznie lepsze efekty niż w szkole prywatnej. W wychowaniu był przeciwnikiem stosowania → kar cielesnych, twierdząc, iż jeśli „*jest to kara poniżająca człowieka, stosowana wobec niewolników, i później, gdy uczeń dojdzie do innego wieku, niewątpliwie odczuje ją jako zniewagę. Po wtóre, jeżeli ktoś ma takie niegodne człowieka wolnego usposobienie, że nie poprawi się pod wpływem nagany, ten na kije będzie nieczuły, jak ten najgorszy niewolnik. I wreszcie uważam, że nawet nie potrzeba tej kary, jeżeli stale przy boku ucznia będzie ktoś taki, kto by go doglądał w nauce*", (Kwintylian, *Kształcenie mówcy,* (w:) *Źródła do dziejów...,* t. 1, s. 116). Nauka powinna obejmować jednocześnie umiejętność pisania i połączonego z nią czytania. Szczególny nacisk kładł na umiejętność pisania. Uważał, że nauka pisania nie powinna odbywać się mechanicznie, w czasie nauki trzeba umiejętnie łączyć ją z objaśnieniami nieznanych wyrażeń. Kształcenie mówcy miało obejmować nie tylko sprawność poprawnego wyrażania się, interpretacji utworów poetyckich gramatyki, ale także umiejętność modulacji głosu. Nauczanie geometrii miało prowadzić do ściśle określonego porządku w rozumowaniu. Kandydat na mówcę musiał przejść określone ćwiczenia gimnastyczne i nauki pobierane u aktora komediowego w celu przyswojenia sobie umiejętności estetycznego zaprezentowania osoby i tekstu.

Duże wymagania stawiał nauczycielowi-retorowi, uznając, iż powinien on posiadać gruntowną wiedzę. Retor, reprezentujący nieskazitelne walory moralne, miał być wzorem dla swoich wychowanków, człowiekiem słowa i czynu, cnotliwym i prawdziwym ojcem powierzonych mu uczniów. „*(...) Powinien podchodzić do swoich uczniów jak ojciec: powinien sobie zdawać sprawę z tego, że zastępuje im w szkole tych, którzy mu dzieci swe oddają na wychowanie. Musi zatem sam być wolny od błędów i u innych tych błędów nie tolerować*", (Ź/I/125). „*Niech będzie surowy, ale nigdy ponury, uprzejmy, ale nie zanadto przystępny, aby nie wyrobiła się ku niemu z jednej strony nienawiść, lekceważenie z drugiej. (...) Powinien być wolny od porywczości, ale też nie zamknie oczu na to, co zasługuje na skarcenie*", (ŹHWK/I/93). Dobry nauczyciel, który ma uczyć „słowa i czynu", powinien być skromny, cieszyć się z sukcesów swoich uczniów i być zatroskany z powodu ich niepowodzeń. Jego podstawowym zadaniem jest poznanie ucznia, dobranie odpowiedniego postępowania i stosowanie właściwych do wieku metod nauczania i wychowania. (EFW/158-160, I.K.; EP/VI/235, R. Nowakowska-Siuta; KDE/14; KHW/30-31; LHW/41-42; PPA/I/94-95, S. Wołoszyn; PHO/19; ŹHWK/I/78-94, tu lata życia – 42-120).

kwodlibet (*quodlibet*) – zob. dysputa

L

Labor improbus omnia vinvit (niekiedy także: *Labor omnia vincit improbus*, łac. *Praca wytrwała wszystko zwycięża*), maksyma użyta przez Wergiliusza w → *Georgikach* (1, 145). (KSWO/289; SŁ/323)

La Chalotais Louis René de Caradeuc de (1701-1785), francuski sędzia pokoju, reformator szkolnictwa, zagorzały przeciwnik → jezuitów, w 1761 r. zyskał rangę jednego z przywódców kampanii antyjezuickiej. Po kasacie zakonu we Francji w 1762 r., rok później (1763) przedstawił *Essais d'education nationale ou plan d'etudes pour la jeunesse* (*Rozprawa o edukacji narodowej albo planie studiów dla młodzieży*), która stanowiła program wyjścia z kryzysu oświatowego po kasacie jezuitów. Wprowadził nowe pojęcie wychowania narodowego, tj. państwowego, opartego o jednolite szkoły państwowe. „*Żądam* – pisał Ch. – *ażeby wychowanie narodu było zależne od państwa, ponieważ od niego z istoty swej zależy, ponieważ każdy naród ma niezbywalne prawo nauczania swoich członków, ponieważ wreszcie dzieci państwa winny być wychowane przez członków państwa*", (cyt. za: DOP/I/182). Celem edukacji – zdaniem Ch. – miało być wychowanie jednej wielkiej rodziny. Wykształcenie rezerwował jednak tylko dla wyższych sfer, zarówno na szczeblu elementarnym jak i wyższym, zaś lud miał poznać tylko umiejętność pisania i czytania. Program szkoły miał uwzględniać język francuski i inne języki nowożytne oraz → łacinę, a także → historię, geografię, → matematykę i nauki przyrodnicze. Greka miała pozostać językiem dla chętnych. (BP/XXII/251-252; DOP/I/181-182; LHW/202-203)

Lakonia – zob. wychowanie spartańskie

Lancaster Józef (1778-1838), angielski pedagog, twórca systemu organizacji masowego nauczania elementarnego. W 1800 r., nawiązując do koncepcji Andrew Bella, przedstawionej w 1797 r. w pracy *Eksperyment wychowawczy*, zaproponował stworzenie nowego modelu → szkoły elementarnej w postaci systemu monitorialnego, gdzie w procesie edukacji wykorzystywano starszych uczniów, zwanych → monitorami, którzy mieli nauczać młodszych. Nauczyciel takiej szkoły miał jedynie przygotowywać monitorów. System ten od 1811 r. został wprowadzony w angielskich szkołach elementarnych. W ten sposób L. zakładał, że jeden nauczyciel mógł prowadzić zajęcia nawet z tysiącem uczniów. (DOP/II/19; EPWN/432)

lektor (łac. *lector* – ten, kto czyta), **I.** Nauczyciel prowadzący lektoraty języków obcych na uczelni wyższej; wykładowca języka obcego, nie będący samodzielnym pracownikiem nauki. **II.** Specjalista wygłaszający odczyt; prelegent. **III.** Lektor od stołu – zakonnik, który przed posiłkami czyta fragmenty → *Pisma Świętego* lub innych ksiąg o charakterze religijnym. (ABC/135; KSWO/297; SJP/II/21)

Ledóchowska Julia Urszula św. (1865-1939), urszulanka. W przeddzień ślubów zakonnych zapisała następujące słowa: „*Obym tylko miłować umiała! Palić, spalać się miłością*", (www.urszula.ovh.org/zycie). W 1920 r. w Pniewach koło Poznania założyła Kongregację Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego (urszulanki szare) i została pierwszą przełożoną zgromadzenia. W latach międzywojennych utworzyła 35 placówek zgromadzenia dla ubogich, które prowadziły → przedszkola, → szkoły, zakłady opiekuńczo-wychowawcze, → internaty i → świetlice. Gdy kobiety rozpoczęły studia na → Uniwersytecie Jagiellońskim, doprowadziła do otwarcie pierwszej w Polsce → bursy dla studentek, gdzie mogły otrzymać bezpieczne miejsce do życia i studiów, a także solidną formację religijną. W 1925 r. zorganizowała Krucjatę Eucharystyczną, zrzeszającą w 1929 r. w szkolnych kołach około 200 tys. dzieci w wieku 6-15 roku życia. W placówkach zgromadzenia stawiała na takie cechy, jak: miłość do Boga i ludzi, do-

broć, zaufanie, naturalność, łatwość kontaktu, poczucie obowiązku, samodzielność, odwagę, pracowitość, reagowanie na potrzeby społeczne, wychowanie patriotyczne. Była zwolenniczką wczesnej nauki wiary, zwracając jednak uwagę na potrzebę prawdziwej i rozumnej pobożności. W pracy pedagogicznej zwracała uwagę na właściwe przygotowanie pedagogów do pracy z dziećmi i młodzieżą i dlatego tworzyła szkoły pedagogiczne, m. in. Seminarium Nauczycielek Gospodarstwa. W pracy wychowawczej łączyła metodę osobistego przykładu z oddziaływaniem słownym.
Pozostawiła duży dorobek pisarski, w większości ogłoszony dopiero w ostatnim dwudziestoleciu, w tym m. in.: *Zorza* (powieść), (1931), *Jesteś nieśmiertelna, Ojczyzno ukochana Polsko moja!* (1989), *Myśli, zachęty, wspomnienia* (2004) i inne. W 2007 r. ukazały się jej wspomnienia pt. *Święta Urszula Ledóchowska. Byłam tylko pionkiem na szachownicy... Wspomnienia z lat 1886-1924*. W 1983 r. została beatyfikowana przez papieża → Jana Pawła II w Poznaniu, a w 1997 r. została ogłoszona patronką archidiecezji poznańskiej. (BP/XXXIII/3-4; DTHW/293; KWH/210)

lekcja (od śrdw. łac. *lectio* – odczytanie, czytanie, zbieranie, gromadzenie), nazwa wywodzi się odczytania z lekcjonarza (księgi liturgicznej) fragmentu → *Pisma Świętego*. **I.** Czytanie lub śpiewanie fragmentów → *Starego* lub *Nowego Testamentu* (za wyjątkiem → *Ewangelii*). **II.** Jednostka zajęć szkolnych, także w nauczaniu prywatnym, zazwyczaj licząca 45 minut. Także materiał zadany uczniom przez nauczyciela, w sformułowaniu „zadane lekcje". (ABC/135; KSWO/297; SE/262-263; SŁP/III/335; SMTK/654)

lektorat (od łac. *lector* – sługa czytający swemu panu, czytelnik), kurs języka obcego na wyższej uczelni, prowadzony przez lektora, tj. nauczyciela języka obcego, posiadającego najczęściej tytuł zawodowy → magistra. (OSP/219; SE/264; SŁP/III/336)

leksykon (od gr. *leksikón* – wyrazowy, *léksis* – wyraz, *légein* – mówić; łac. *lexis* – słowo, wyraz), rzeczowy słownik encyklopedyczny, alfabetyczny zbiór wyrazów z objaśnieniami etymologicznymi i rzeczowymi. Przy hasłach podaje się niekiedy literaturę, czego nie ma w słownikach *sensu stricto*. Jest więc leksykograficzną formą pomiędzy → encyklopedią a słownikiem. Czynność układania leksykonów to leksykografia, nauka o słownictwie – to leksykologia, zaś autor leksykonu to leksykograf. (KSWO/297; OSP/219; SE/267-268; SŁP/III/351)

Leszczyński Stanisław (Stanisław Leszczyński), (1677-1766), król Polski (1704-1709, 1733-1736), książę Lotaryngii i Baru, pisarz, filozof, założyciel → Szkoły Kadetów w Lunéville. Koronowany na króla Polski w kolegiacie św. Jana w Warszawie w dniu 4 października 1704 r. przez arcybiskupa lwowskiego Konstantego Józefa Zielińskiego (1646-1709), wywodzącego się z ziemi dobrzyńskiej, wbrew zakazowi papieża. L. przypisuje się wydaną w formie bezimiennej w Paryżu w 1749 r. broszurę pt. *Głos wolny wolność ubezpieczający,* gdzie poza troską o zachowanie niezależności politycznej i państwowej, w tym ograniczeniem władzy króla na rzecz sejmu, *liberum veto,* wskazał na potrzebę odrzucenia w kształceniu anachronicznych pojęć, retorycznej pseudoerudycji oraz odbudowę wrażliwości moralnej szlachty.
Dwór Leszczyńskiego w Nancy (Lotaryngia) oraz letnia rezydencja w Lunéville (1735-1766) stały się miejscem pobytu wielu znakomitych osobistości epoki oświeceniowej, m. in. → Montesquieu, który pisał tam traktat *O duchu praw*, → Voltaire, → Helvetiusa i innych. W Lunévill L. założył słynną potem fabrykę fajansu. W Nancy przebywali także wybitni Polacy: Stanisław → Konarski, Stefan Garczyński, Feliks Oraczewski i inni. Król zyskał tam miano „króla filozofa", bądź „dobrego króla Stanisława". Dążył do tego, aby w każdym większym mieście w Lotaryngii powstała szkoła opłacana z funduszy państwowych, pisząc: „*Życzyć by należało, aby w każdym okręgu była osobna szkoła, w której by nauczyciele, biegli w naukach i kunsztach, byli płatni przez rząd do nauczania młodzieży*", (cyt. za: DOP/I/201). Na prośbą francuskiego następcy tronu napisał traktat *Plan wychowania młodych książąt*, gdzie dał się poznać jako człowiek znający główne trendy ówczesnej myśli i praktyki pedagogicz-

nej: dbałość o zdrowie wychowanka, troska o sprawność fizyczną przy zachowaniu moralności opartej na treściach humanistycznych, kształcenie w zakresie kultury filozoficzno-historycznej z poznawaniem rzeczywistości społecznej i naturalnej. W 1737 r. w Lunéville powołał do życia → Szkołę Kadetów, w której realizowany był wszechstronny program kształcenia i wychowania. (BP/XXXX/308-309, Z. Chodyła; DOP/I/198-199, 200-204; DSB/732-733; E/XVI/224, XXV/522, tu data wydania *Głosu…* – rok 1743; EPWN/805)

Lewin Aleksander (1915-2003), profesor, pedagog-praktyk i teoretyk. Pracował jako wychowawca w Domu Sierot im. J. Korczaka. Od 1972 r. był profesorem w Instytucie Badań Pedagogicznych, a w latach 1968-1984 był kierownikiem Zakładu Systemów Wychowawczych w tym Instytucie. Zajmował się teorię i metodykę wychowania. Podejmował prace nad zastosowaniem ujęcia systemowego w badaniach nad wychowaniem. To ostatnie zagadnienie znalazło odbicie m. in. w jego pracach: *Próba tworzenia systemu wychowawczego* (1966), *Metodyka wychowania w zarysie* (1966), *Jednostka i grupa w systemie wychowania kolektywnego* (1967). W latach 1955-1957 wydał siedem tomów *Dzieł* Antoniego → Makarenki, a w 1976 r. razem z Haliną Semenowicz opracował obszerny wybór pism Celestyna → Freineta pt. *O szkołę ludową.* Wiele uwagi poświęcił pedagogice Korczaka. „*W licznych książkach i artykułach* – mówił – *Korczak wykazał, że dzieci mają swoje własne trudne sprawy, zmartwienia, wątpliwości, lekceważone na ogół przez dorosłych*. (…) *Od lat młodzieńczych narastała w nim apokaliptyczna wizja zagłady ludzkości. Trawił go głęboki niepokój o losy świata, ludzi, a zwłaszcza dzieci. Może był apostołem, prorokiem nowych czasów. Marzył mu się, gdy przebywał w Palestynie, „nowy epos", który stanowiłby kontynuację Starego i Nowego Testamentu*", (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice,* Warszawa 2003, s. 81-82). W 1978 r. wraz z gronem współpracowników przygotował 4-tomowe *Pisma wybrane* Janusza Korczaka. Korczakowi poświęcił setki artykułów i cztery oddzielne książki**.** W ostatnich latach życia napisał trzy książki o Korczaku: *Takim go zapamiętałem* (1994), *Gdy nadchodził kres… Ostatnie lata życia Janusza Korczaka* (1996) oraz *Korczak znany i nieznany* (1999). (KWH/206-297; OSP/220; ZKNH/209-210)

Libelt Karol Fryderyk (1807-1875), filozof, publicysta i działacz oświatowy. Był czołowym przedstawicielem polskiego życia umysłowego i narodowego w Wielkopolsce. Po upadku powstania listopadowego 1830-1831, w którym brał udział, zajął się pracą filozoficzną. Jako uczeń Hegla, za Kantem przekonywał o nieudolności rozumu, czyli „rozum rozumem pokonać". Podkreślał rolę wyobraźni w myśleniu. Twierdził, że „*jego filozofia stoi na rozdrożu między idealizmem a realizmem*", (EPG/IX./75). W latach 1849-1850 wydawał „Dziennik Polski", a w latach 1868-1875 prezesował → Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Swoje poglądy na temat oświaty wyłożył w dziełach: *Pomysły o wychowaniu ludów* (1841), *Towarzystwa i towarzyskość. O szkole realnej* (1843), *O miłości ojczyzny* (1844), *Filozofia i krytyka* złożona z sześciu części (1847-1850) oraz *Nauczyciel pod względem narodowym* (1849). Był rzecznikiem „szkoły publicznej", uznając, że ludzie działający w instytucjach publicznych, niekoniecznie pracują dla osiągnięcia celów społecznych. W zakresie ustroju szkolnego wyróżniał: – szkoły elementarne, – szkoły zawodowe, – szkoły uczone, czyli gimnazja, – szkoły realne. Przede wszystkim wypowiedział się za powszechnością oświaty i był przeciwnikiem dwutorowości szkolnej. Szkoła elementarna, jego zdaniem, powinna przygotować do wypełniania obowiązków obywatelskich i społecznych oraz pracy zawodowej. Proponując zróżnicowanie nauczania w szkole elementarnej, innej dla dzieci wiejskich, innej dla miasta, uważał za rzecz nienaturalną, aby „*pastuch bydło wyganiający czytał bukolika Wergiliusza w oryginale, a rzemieślnik rozprawiał o Platonie i Heglu*", (cyt. za: DTHW/106). W programach szkolnych należne miejsce przyznawał fizyce i chemii, literaturze, sztuce, historii narodowej oraz muzyce. Opowiadał się za szkołą neofilologiczną z dominacją języka i kultury antycznej, czym mocno naraził się Hipolitowi Cegielskiemu, zwolennikowi dostosowania szkoły do potrzeb cywilizacji technicznej. W programie szkoły średniej chciał ograniczyć nieużyteczny filologizm. W ogłoszonej w 1843 r. pracy

O zasadach wychowania w szkołach wyższych postulował szersze uwzględnienie w programach szkół średnich tzw. nauk rzeczowych. Podkreślał „misyjny" charakter pracy → nauczyciela i jego rolę w kształtowaniu narodu, uznając, iż zależy od niego przyszłość wychowania i narodu. Popierał wszelkie inicjatywy organizacji życia kulturalnego i oświatowego w zaborze pruskim po to, „*aby połączonymi siłami przez pracę, naukę, oszczędność podnieść upadający dobrobyt Księstwa, a przezeń wzmocnić zagrożoną narodowość naszą*", (DTHW/82). (BP/XXIII/188; DOP/II/104-196; DTHW/106-107; E/XV/519-520; EFW/162-165, J.K, J.L.; EPG/IX/74-75; EPWN/445; KHW/161; OSP/221-222)

liberalizm w wychowaniu (od łac. *liberalis* – dotyczący wolności, wolny), idea odnosząca się także do wychowania, ukształtowana ostatecznie w XIX stuleciu. L. przejawiał się m. in. w poglądach J. → Deweya. Liberałowie domagali się usunięcia ze szkół nauczania religii, proponując zastąpienie wartości religijnych tzw. obywatelskimi powinnościami. Uznawali wspieranie i kontrolowanie oświaty przez państwo. Duże znaczenie przywiązywali do wychowania obywatelskiego i w tym celu dążyli do rozwoju samorządności uczniowskiej. Z idei liberalnych wyrosło później → nowe wychowanie. (DTHW/161-163; EFW. 165, S.J.; KSWO/300; SŁP/III/353)

licencjat (od łac. *licentia* – swoboda, wolność, nieograniczona władza; *licentiatus* – pozwolenie, zgoda na coś), **I.** W średniowiecznym uniwersytecie starszy → student, który złożył już pierwszy egzamin spośród dwu obowiązujących w przewodzie doktorskim. Stanowisko to traktowano jako przejściowe i krótkotrwałe pomiędzy → magistrem a → doktorem, bowiem wcześniej l. był równoważny z tytułem magistra. **II.** We Francji i niektórych krajach Europy zachodniej stopień naukowy, niższy od stopnia doktora, upoważniający do prowadzenia niektórych wykładów (*licentia docenci*). **III.** Tytuł zawodowy nadawany absolwentom studiów I stopnia, w trzystopniowym (bolońskim) modelu wykształcenia wyższego. (BMU/113-114; KSWO/301; OSP/222; SŁP/III/359)

liceum (od gr. *Lykeion*; od łac. *liceum* – przepaska, pas), **I.** W starożytności nazwa ogrodu – zakładu gimnastycznego przy świątyni Apollina Likejosa (Świetlistego), czyli świętym Gaju Apollina, zbudowana w Atenach. W 337 r. p.n.e. → Arystoteles założył tam szkołę filozoficzną, którą nazywano także Perypatem, czyli miejscem spaceru, bowiem wykłady odbywały się często podczas spacerów. **II.** W języku polskim pierwotnie oznaczał tylko „ateńską szkołę Arystotelesa". Od XIX stulecia oznacza typ szkoły średniej, np. → Liceum Krzemienieckie, Liceum Warszawskie. W XX wieku także → liceum pedagogiczne, liceum zawodowe itp. Uczeń tego typu szkoły to licealista (licealistka). W drugiej połowie XX wieku powstały szkoły „po liceum", tj. policealne. (HLS/83; KSWO/301; OSP/222; SE/276; SS/491)

Liceum Krzemienieckie, szkoła średnia, wzorowana na XVI-wiecznych tradycjach → gimnazjum akademickiego, zwane „Atenami Wołyńskimi". Utworzone w 1815 r. pod nazwą Gimnazjum Wołyńskie z inicjatywy Tadeusza → Czackiego i współpracującego z nim Hugo → Kołłątaja w Krzemieńcu (dzisiejsza Ukraina), od 1819 r. występowało pod nazwą Liceum Krzemienieckie. Znakomita atmosfera i wyjątkowo dobrze przygotowana i ambitna kadra powodowały, że już w pierwszym roku funkcjonowania szkoła skupiła 340 uczniów. Nauczanie w L. K. trwało 10 lat i składało się z dwóch poziomów. Poziom niższy, czyli studium językowe, nazywane niekiedy szkołą pamięci, obejmował 4-letni kurs nauczania z dominacją wykształcenia językowego (język polski, rosyjski, francuski, niemiecki, → łacina) oraz podstawy arytmetyki, geografii i nauki moralnej. Wyższy stopień obejmował 6-letni okres nauczania, zwany szkołą refleksji, realizowany był w trzech dwuletnich kursach: I – → matematyka, logika, → historia, geografia, wymowa; II – fizyka, prawo; III – przyroda, chemia, literatura. Oprócz tego dla absolwentów gimnazjum organizowano kursy specjalne: matematyki, medycyny, mechaniki i inne, np. od 1807 r. funkcjonowały „szkoły" geometrów i mechaników. Liceum słynęło z wysokiego poziomu wychowania fizycznego i szerokiego programu usportowienia młodzieży, głównie w zakresie szermierki, jazdy konnej,

biegów („do mety"), nauki tańca i pływania. L. K. posiadało własną drukarnię, księgarnię i kasyno, gdzie organizowano zabawy oraz uczono tańca i muzyki.
Szkoła realizowała ambitny program samorządności i rozwoju zrzeszeń uczniowskich o charakterze samokształceniowym i społecznym, m.in. Towarzystwo Młodzianów Gimnazjum Krzemienieckiego i Towarzystwo Dobroczynności Młodzianów Gimnazjum Wołyńskiego. To pierwsze wzorowane było na organizacji → Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. L. K. szczyciło się posiadaniem bogatej biblioteki, opartej na księgozbiorze króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Funkcję dyrektora gimnazjum od 1819 r. pełnił poeta Alojzy Feliński (1771-1820), czołowy reprezentant klasycyzmu postanisławowskiego, autor hymnu → *Boże, coś Polskę* (początkowo był to *Hymn na rocznicę uchwalenia Królestwa Polskiego*). Nauczycielami L. K. byli m. in.: Euzebiusz Słowacki (ojciec Juliusza), Stanisław Worcell, Józef Korzeniowski, Ludwik Osiński, Michał Wiszniewski i Stanisław Witwicki. Po upadku powstania listopadowego szkoła została przez Rosjan zamknięta. Kadrę naukową i zbiory L. K. przeniesiono do Kijowa, gdzie w 1834 r. otwarto Uniwersytet św. Włodzimierza. W 1920 r. liceum odrodziło się, a w latach 1927-1937 wdrażało daltoński system nauczania Helen → Parkhurst. (DOP/II/39-42; DTHW/68-69, 92; E/VI/492; EP/II/36, J. Półturzycki; OSP/22)

liceum pedagogiczne, szkoła kształcąca kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Utworzone na podstawie → *ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym* dla absolwentów 4-letnich gimnazjów z tzw. małą maturą. Absolwenci l. p. otrzymywali tzw. dużą maturę i uprawnienia do nauczania w szkołach powszechnych. Pierwsi absolwenci l. p. opuścili w roku szkolnym 1937/1938. Po wojnie wznowiły swoją działalność i funkcjonowały jako szkoły o 4-letnim, a następnie 5-letnim cyklu kształcenia. Zlikwidowane po wprowadzeniu reformy oświatowej z 1961 r. Ostatni absolwenci l. p. wyszli w roku 1970. Zostały zastąpione studiami nauczycielskimi (SN), jako szkołami policealnymi. (EP/VI/213, H. Górecka)

liceum dla wychowawczyń przedszkoli, szkoły przygotowujące nauczycieli do przedszkoli. Ich utworzenie przewidywała → *ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym,* jednak do wybuchu drugiej wojny światowej nie udało się uruchomić tego typu placówek kształcenia nauczycieli przedszkoli. Po wojnie funkcjonowały do końca lat siedemdziesiątych i zostały zastąpione studiami nauczycielskimi (SN) o kierunku „wychowanie przedszkolne". (EP/VI/213, H. Górecka)

Liceum Warszawskie – zob. Królewskie Liceum Warszawskie

Liga Bluszczowa – zob. uniwersytety amerykańskie

Likurg (ok. 390-324 p.n.e.), prawodawca ateński, organizator systemu wychowania spartańskiego. Spisane w II w. n.e. przez Plutarcha jego *Żywoty,* w tłumaczeniu ks. Filipa Neriusza Golańskiego (1753-1824), dają możliwość poznania poglądów Likurga na wychowanie. „*Wychowanie dzieci nie bywało w mocy rodziców. Bo jak się tylko dziecię urodziło, niesiono je na miejsce zwane lesche, gdzie najstarsi z pokoleń siadywali. Ci poznawszy, że dziecię zdrowe i mocne, pozwalali je chować i jedną z 9000 części gruntu dla niego przeznaczali. Lecz jeśli widzieli słabe, niedołężne, albo niekształtne, zaraz je kazali zrzucać w rozpadlinę z góry Tajgetu, sądząc, że ani rodzicom, ani ojczyźnie takie dziecię nieprzydatne, któremu do początku natura dobrego kształtu i sił nie dała*", (TŹ/9-10). Niektórzy historycy uważają, iż mógł być postacią mityczną. (BP/23/235; EPWN/448)

Lisiecki Kazimierz, ps. „Dziadek" (1902-1976), inicjator utworzenia i dyrektor Towarzystwa Przyjaciół Dzieci Ulicy. W 1928 r. założył Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Ulicy, które w 1953 r. zostało zlikwidowane przez władze komunistyczne „*jako ideologicznie niebezpieczne*", (OSP/234). W 1957 r. podjął się kierowania Państwowym Zespołem Ognisk Wychowawczych. Kierował nim aż do roku 1971 r. W 1993 r. powstało w Warszawie Stowarzyszenie Wychowanków i Przyjaciół Kazimierza Lisieckiego „Dziadka" „Przywrócić Dzieciństwo", zaś od

2000 r. działa Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Ulicy im. Kazimierza Lisieckiego „Dziadka". (EP/II/1079-1081; OSP/234)

litera (od gr. *diphéra* – skóra ciągnięta; łac. *littera* – litera, wszelkie pismo, list, książka), **I.** Znak graficzny głoski, właściwy pismom alfabetycznym. W najogólniejszym podziale l. wyróżnia się: l. drukowane i l. pisane oraz l. wielkie (stawiane na początku nazwy własnej i na początku zdania) i l. małe (służące do pisania tekstu zwykłego). Rzymski komediopisarz Titus Maccius Plautus (Plaut), (ok. 250-184 p.n.e.) mówił o człowieku trzech liter: „*Homo trium litterarum*", zaś później od niego żyjący Cyceron (106-43 p.n.e.) uważał, iż „*Litterae non erubescunt*" (*Litery się nie rumienią*). (SS/100, 329). W starożytności ukuto popularne twierdzenie: „*Littera docet, littera nocet*" (*Litera uczy, litera szkodzi*), (KSWO/304). W → *Wulgacie* znajdujemy natomiast następującą myśl: „*Littera enim ocidit, spiritus autem vivificat*" (*Litera zabija, a duch ożywia*), (SS/60). Z kolei C. K. Norwid w utworze *Rzecz o wolności,* pisał:
„*Z rodu (rzekłem) polskiemu językowi zbywa*
Uznania, iż litera jest ciągiem ogniwa…", (KC/366). **II.** Martwa litera – ustawa lub zarządzenie nie wykonane, nie respektowane przez podmioty w niej wskazane. (KSWO/304; SE/281-282; SJP/II/41; SŁP/III/375)

literatura (od gr. *grammatike*; łac. *litteralis* – dotyczący zgłosek, pisma), **I.** Początkowo oznaczało umiejętność czytania i pisania, następnie określony poziom wykształcenia w zakresie sztuki słowa. **II.** U pisarzy wczesnochrześcijańskich – piśmiennictwo świeckie, zaś od pierwszej połowy XVIII wieku – całość twórczości piśmienniczej, zaś od drugiej połowy XVIII wieku – najczęściej piśmiennictwo artystyczne (poezja, dramat, proza). L. dzieli się najczęściej w zależności od: okresu jej powstania, tj. średniowieczna, renesansowa, staropolska, romantyczna, pozytywistyczna, współczesna; adresatów: dziecięca, młodzieżowa; tematyki: ludowa, plebejska, brukowa, rybałtowska, erotyczna, jarmarczna itp. **III.** Współcześnie pojęciem „literatura" obejmuje się również wykaz prac wykorzystanych w pracy naukowej, zamieszczany najczęściej na końcu rozprawy. (SJP/II/41; SŁP/III/375; SS/500)

Locke John (1632-1704), angielski filozof polityki i edukacji, inicjator epoki → Oświecenia w Europie. Jako absolwent → Oksfordu, gdzie studiował chemię i medycynę, a następnie wykładowca greki, → retoryki i filozofii, zaangażował się w walce o przekształcenie feudalnej monarchii angielskiej w konstytucyjną, z suwerennością ludu. W zakresie filozofii polityki najsłynniejszym dziełem L. są *Dwa traktaty o rządzie* (1690, wyd. pol. 1992). Celem rządu powinno być wychowanie ludu, a „*państwo, jako społeczność ludzi, zostało ustanowione wyłącznie dla zachowania i pomnażania dóbr doczesnych*", (SS/249). L. uważał, że prawdziwa religia powinna cieszyć się opieką państwa, choć jednocześnie popierał religijny liberalizm. W myśleniu o wychowaniu był arystotelikiem. Położył podstawy pod nowożytną naukę. Początkiem → wiedzy o świecie – zdaniem L. – jest spostrzeganie zmysłowe, a samowiedzy – introspekcja, albo – w jego ujęciu – refleksja. Moralność może być taką samą → nauką jak np. → matematyka, stąd w jego filozofii moralnej występują wyraźnie tendencje racjonalistyczne. Poglądy pedagogiczne zawarł w pracy pt. *Myśli o wychowaniu* (*Some Thougts Concerning Education*, 1693, wyd. pol. 1781), ujętej w formie 216 tez. Wypływały one z założenia odrzucenia platońskich *„zdolności wrodzonych i wiecznych prawd"*. Przeciwstawiając się nauce Platona, za Arystotelesem twierdził, że umysł nowo narodzonego dziecka jest „*niezapisaną (gładką) tablicą*" (*tabula rasa* – zob.) i tylko → wychowanie decyduje o tym, jakim ono będzie jako dorosły człowiek. „*Wrażenia i refleksje* – twierdził L. – *to dwa okna, prze które oświetla się ciemnica naszego wnętrza*", (cyt. za: DOP/I/175). Człowiek przychodzi na świat bez świadomości jakichkolwiek zasad i przyswaja je sobie dopiero w życiu przez wpływ otaczających go osób i doświadczenie. „*Doświadczenie (…) uczy nas, że jedne czyny są pożyteczne, inne szkodliwe*", (EPG/IX/136). „*Cała nasza wiedza* – pisał w dziele *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego – oparta jest na doświadczeniu*", (SS/249). Stąd dusza i rozum są gładką tablicą, czystą przestrzenią, na której nie ma nic zapisanego.

Podstawą wychowania jest ścisły związek wychowania umysłowego z fizycznym. „*Zdrowy duch w zdrowym ciele oto zwięzłe, lecz pełne określenie szczęśliwego stanu na tym świecie. Temu, który posiada te dwa warunki już niewiele tylko pozostaje do życzenia; ta zaś, któremu brak jednego z nich, niewiele tylko szczęścia może uzyskać dzięki innym rzeczom. Szczęśliwość lub niedola człowieka jest po większej części jego własnym dziełem. Ten, kogo rozum nie prowadzi mądrze, nigdy nie wybierze należytej drogi, ten zaś, czyje ciało jest wątłe i słabe, nigdy nie będzie zdolny po niej postępować*", (LMO/21). Tak więc L. określił dwa główne zadania wychowanie: zdrowie fizyczne i wychowanie moralne. Kształtując obraz dobrze wychowanego człowieka, przestrzegał przed złym wychowaniem. Wyróżniał dwa rodzaje złego wychowania: „*jedno to wstydliwa nieśmiałość, a drugie to nieprzystojna niedbałość i brak szacunku w naszym zachowaniu się. Obydwu należy unikać, zachowując ściśle tę jedną zasadę, aby nie szacować zbyt nisko ani siebie, ani innych*", (LMO/142).

W wychowaniu był zwolennikiem stosowania → kar i nagród. „*Błąd polega na tym, że te, z których robi się powszechnie użytek, są źle wybrane. Sądzę, że przykrości i przyjemności cielesne pociągają ze sobą złe skutki, jeśli się ich używa jako nagród i kar, za pomocą których ludzie chcą panować nad dziećmi*", (LMO/53). Dzieci – jego zdaniem – są bardzo wrażliwe na pochwałę i uznanie, zwłaszcza ze strony swych rodziców. „*Należy unikać częstego bicia, czy łajania, (...) ponieważ ten rodzaj kary nigdy nie przynosi niczego dobrego poza tym, że służy do obudzenia wstydu i wstrętu do uchybienia, które je na nie ściągnęło*", (LMO/55). Żaden środek wychowawczy nie ma takiej siły, jak dobry przykład rodziców. Stąd mocno akcentował potrzebę jednolitości i stałości postępowania z dzieckiem.

Po wychowaniu moralnym i fizycznym postulował wychowanie umysłowe, pisząc: „*Będziesz się może dziwił, że naukę kładę na ostatnim miejscu, zwłaszcza jeśli ci powiem, że uważam ją za rzecz ostatniego rzędu...*", (LMO/150). Wychowaniu umysłowemu poświęca Locke w swoich *Myślach o wychowaniu* dużo miejsca, szczegółowo podając metody nauki czytania i pisania. Dziecku należy przekazać określony zasób wiedzy: nauczyć języków nowożytnych, → łaciny, geografii, → historii oraz → matematyki i geometrii, gdyż te ostatnie rozwijają zdolność abstrakcji. W następnej kolejności uczeń powinien poznać podstawy prawa rządzącego społeczeństwem, filozofii i nauk przyrodniczych. Pisał, iż „*dziwacznym byłoby przypuszczenie, że angielski szlachcic może nie znać praw swego kraju...*", (LMO/185). Naukę trzeba urozmaicać dobrymi formami ćwiczeń zdolności artystycznych, umiejętności technicznych oraz atrakcyjnymi formami wypoczynku i uprawianiem pożytecznego hobby. W kształceniu L. jest zwolennikiem kształcenia utylitarnego, nauczać należy wszystkiego, co jest praktyczne i użyteczne: „*non humaniora sed utilia – nie nauki humanistyczne lecz pożyteczne*", (cyt. za: LHW/182).

L. wiele uwagi poświęca dobremu przygotowaniu nauczycieli i nie tylko, gdy chodzi o ich zasób wiedzy, ale przede wszystkim dobre wychowanie. Chodzi o to, by wychowawca „*znał zasady dobrego zachowania się, przepisy grzeczności, obowiązujące do różnych osób, czasu i miejsca, i aby pilnował, aby jego uczeń, o ile tego jego wiek wymaga, stale je zachowywał. Jest to sztuka, której nie można się wyuczyć, ani zaczerpnąć z książek, nic nie może jej udzielić, tylko przebywanie w dobrym towarzystwie wraz z zachowaniem reguł*", (LMO/89).

Niestety, L. stał na stanowisko szkoły stanowej: dla ludu widział tylko rzemieślnicze szkółki parafialne, dla szlachty i arystokracji oraz bogatego mieszczaństwa proponował wyższy poziom kształcenia, którego finałem miał być *gentleman* (dżentelmen).

Jego teoria pedagogiczna wywarła znaczący wpływ na wychowanie w okresie → Oświecenia. *Myśli o wychowaniu* tłumaczone były na różne języki, w tym po raz pierwszy w 1781 r. na język polski przez pijara Edmunda Truskolaskiego pt. *Książka o edukacji dzieci z francuskiego na polski język przełożona.* Ech poglądów L. doszukiwano się w przekonaniach pijara Stanisława → Konarskiego, któremu „*przyświecały cele podobne do tych, jakimi kierował się angielski filozof. Jednemu i drugiemu chodziło o to, by synowie warstwy kierowniczej byli przygotowani do zadań i wyposażeni w cechy osobowości i wykształcenie użyteczne dla ich przyszłych ról politycznych*", (cyt. za: DOP/I/177). (BP/XXIII/381-385; DOP/I/174-177, II/19-20;

E/XVI/95-96; EFW/166-167, M.M.-J.; EPG/IX/136; EPWN/455; HWP/50-56; KDE/36; KHW/103-105; LHW/181-182; OSFG/215216, C.C.; OSP/226; SS/249)

Loyola Ignacy – zob. jezuici

Luter Marcin (*Martin Luther*), (1483-1546)**,** kaznodzieja, niemiecki pisarz i teolog, twórca XVI-wiecznej → reformacji i protestantyzmu. Wiosną 1501 r. rozpoczął studia w zakresie sztuk wyzwolonych na uniwersytecie w Erfurcie. Niższy kurs → sztuk wyzwolonych, zwieńczony → bakalaureatem, ukończył w 1502 r., a potem w 1505 r. uzyskał → magisterium sztuk. Także w 1505 r. wstąpił do Zakonu Świętego Augustyna i w 1507 r. przyjął święcenia kapłańskie. W 1511 r. uzyskał → doktorat z teologii na Uniwersytecie w Wittenberdze. Od 1512 r. do końca życia był wykładowcą → *Pisma św.* (głównie *Nowego Testamentu*) na Uniwersytecie w Wittenberdze. Uważał, że „*dusza jedynie poprzez wiarę, a nie przez jakieś uczynki zostaje usprawiedliwiona*", (SS/253). Za św. → Augustynem wyróżniał dwa królestwa: Królestwo Boże oraz Królestwo Świata (bez szatana). W 1517 r., kiedy do Wittenbergi przybył ze sprzedażą odpustów (darowanie kary za grzechy za wynagrodzeniem) dominikański kaznodzieja Johann Tetzel, L. poprzez publiczne przedstawienie słynne 95 tez, (początkowo nieświadomie) zainicjował ruch reformy Kościoła, który spowodował narodziny → protestantyzmu i przez to zmienił oblicze chrześcijaństwa zachodniego i religijności Europy.
Był wielkim głosicielem → *Ewangelii*, zwłaszcza poprzez *Mały* i *Wielki katechizm* (1529). Napisał szereg wielkich komentarzy, m.in. do *Księgi Psalmów*, *Księgi Powtórzonego Prawa* i innych ksiąg → *Starego* i *Nowego Testamentu*. Był utalentowanym muzykiem i muzykologiem. Twierdził, że muzyka jest, zaraz po → *Ewangelii*, najpiękniejszym darem Boga dla ludzkości.
W swoich pismach i pracach przypominał książętom, władcom miast, rodzicom, nauczycielom i kaznodziejom o potrzebie czuwania nad wychowaniem i wykształceniem młodego pokolenia. W 1524 r. pisał o tym w pracy pt. *Do burmistrzów i rajców wszystkich miast w Niemczech*, iż powinni zakładać i utrzymywać szkoły chrześcijańskie. Szkoła bowiem ma zajmować drugie miejsce w wychowaniu zaraz po Kościele. Głosił powszechność nauczania w języku niemieckim, a szkoła miała być dostępna każdego dziecka niezależnie od pochodzenia społecznego. Każdy bowiem miał mieć możność czytania → *Biblii*, którą w tym celu przetłumaczył na język niemiecki. W duchu → humanizmu opowiadał się za ograniczeniem stosowania → kar cielesnych w szkole. Wskazywał na potrzebę gruntowanej reformy → uniwersytetów, zakładania szkół dla dziewcząt i chłopców oraz nauczania języków obcych. „*A choćby nawet duszy wcale nie było, a szkół i pisania całkiem nie było potrzeba dla Pisma św. i dla Boga, to i tak istniałaby konieczna przyczyna zakładania na każdym miejscu doskonałych szkół dla dziewcząt i chłopców: wszak świat, by utrzymać swój porządek cywilny, potrzebuje dobrze wychowanych mężów, by umieli rządzić krajem i ludźmi, kobiet, by dobrze kierowały domem, dziećmi i służbą*". Nawoływał do pracy nad własną osobowością, mówiąc: „*Człowiek nosi piekło w samym sobie*", (SS/253).
W 1524 r., w wieku 41 lat, po zrzuceniu habitu ożenił się z zakonnicą Katarzyną von Bora, przekreślając tym samym zasadę celibatu. O swoim małżeństwie powiedział: „*Po słowie Bożym nie ma droższego skarbu niż święte małżeństwo. Największym darem Boga na ziemi jest żona pobożna, wesoła, bojąca się Boga, zdolna zarządzać domem*", (Ech/413). Żona obdarzyła go sześciorgiem dzieci. Jego ostatnia wypowiedź brzmiała następująco: „*Jesteśmy żebrakami (w znaczeniu „żebrakami łaski Bożej"), to prawda*". Od jego nazwiska powstało wyznanie, zwane luterańskim (→ luteranizm), choć on sam od tego się odciął, prosząc w *Szczerej zachęcie do wszystkich chrześcijan* (1522), by „*nie cytowali jego imienia i nie nazywali się luteranami, lecz chrześcijanami*". W liście do niemieckiego humanisty Johannesa Reuchlina (1455-1522) pisał: „*Niczego się nie boję, ponieważ nic nie mam*", (SS/253). Pomimo podziału w Kościele, który nastąpił po jego ekskomunikowaniu w 1521 r., chrześcijaństwo zachodnie wyciągnęło wielkie korzyści z wystąpień L., głównie poprzez własną odnowę. (KDE/27; KHW/72-73; KSWO/309; LHW/113-114; OSP/227; SP/294-295; SS/253)

luteranizm, wyznanie, które wzięło swój początek od reformy Marcina → Lutra i jego

wystąpienia w 1517 r. Wiara luteran jest wiarą chrześcijańską, wyrażoną w reformie protestanckiej za pomocą czterech zasad: – *sola Scriptura* – tylko Biblia ma autorytet normatywny; – *sola fides* – zbawienie jest czystym darem Boga; – *sola gratia* – jesteśmy zbawieni przez zasługi Chrystusa; – *solus Christus* – Chrystus jest jedynym pośrednikiem między Bogiem a ludzkością. Luteranizm odrzuca sakramenty święte za wyjątkiem chrztu i komunii. Zasady te zostały przyjęte w 1530 r. na sejmie w Augsburgu przez stany ewangelickie (6 księstw i 14 miast niemieckich), z wykładem → Melanchtona, zwanego Augsburskim Wyznaniem Wiary. Odtąd wyznanie to nosi nazwę „ewangelicko-augsburskiego". (KHW/318; KSWO/309; SMTK/686)

lutnia (od gr. *lűte* – drewno), dawny instrument muzyczny, strunowy (6-16 strun), szarpany, wykonany z drewna w kształcie migdała. Znany w krajach arabskich, potem w starożytnej Grecji. Wykorzystywana w procesie nauczania domowego, a także zorganizowanego w formach szkolnych. Do Europy przywędrowała we wczesnym → Średniowieczu, potem jednak wyparta została przez mandolinę i gitarę. (KSWO/309; SMTK/686)

Ł

łacina (od *latina*), **I.** Język łaciński, najważniejszy język italskiej rodziny języków indoeuropejskich, którym w VIII wieku p.n.e. posługiwali się mieszkańcy Lacjum, tj. Latynowie (łac. *Latini* – mieszkańcy *Latium,* stąd nazwa: *lingua latina* – język łaciński (łacina). Najstarsze napisy łacińskie pochodzą z ok. 600 i 500 r. p.n.e. W okresie od I wieku p.n.e. do I wieku n.e., zwanym Złotym Wiekiem w języku łacińskim powstały największe dzieła literackie i poetyckie Cesarstwa Rzymskiego, w zakresie poezji: → Cycerona, Cezara i Salustiusza i prozy: Wergiliusza, Horacego i → Owidiusza. W okresie → Średniowiecza jej znajomość decydowała o przyjęciu na studia uniwersyteckie, bowiem wszystkie wykłady prowadzone były w tym języku, mimo, że ł. w → Średniowieczu pozostawała w ciągłym rozwoju. Jan zauważył w 1980 r. papież → Jan Paweł II, „*język łaciński, powszechnie używany przez ludzi kultury i w liturgii, stanowił silną więź i wyrażał (...) ideową jedność, (...) jedność wiary i uczuć, leżącą u podstaw różnych faz historii wczesnego średniowiecza*", (JPII/DZ/III/639).
W XII i XIII wieku ł. była wciąż językiem żywym: po łacinie nie tylko wykładano, ale prowadzono → dysputy, pisano listy, a nawet prowadzono prywatne rozmowy. Miejscem szczególnej użyteczności ł. pozostawał → uniwersytet i → szkoła. Według statutów → Uniwersytetu Paryskiego z 1328 r. student musiał przedstawić swoją pracę → rektorowi wyłącznie po łacinie, nie wtrącając przy tym żadnych słów francuskich, ani nie korzystając z pomocy kolegów. Studenci najlepszych uniwersytetów średniowiecznych nie poznawali języka kraju, w którym studiowali. Tak było np. z przyszłym papieżem Janem XXII (1316-1334), który przez szereg lat studiując w Paryżu i Orleanie, po otrzymaniu listu od króla Francji Karola IV, musiał go oddać do przetłumaczenia na język łaciński. W Polsce łacina była językiem pisma aż do XVI wieku, choć później jeszcze długo wyprzedzała język polski. Z. Gloger pisał, iż „*do czasów Stanisława Poniatowskiego więcej u nas po łacinie pisano, niż po polsku*", (ES/III/153). Król Polski Stefan Batory (1533-1586) w czasie spotkania w czerwcu 1579 r. w kościele akademickim św. Jana w Wilnie miał powiedzieć do przyszłego kanclerza Jana Karola Chodkiewicza (1560-1621) następujące słowa: „*Disce puer latine, ego te faciam „mości panie*" (*Ucz się chłopcze łaciny, ja cię zrobię mości panem*). W szkołach → jezuickich a potem → pijarskich aż do 1830 r. istniał zwyczaj napiętnowania posługiwania się językiem polskim zamiast łaciny, nazywany „*nota linque*" (*piętno, znak języka*). Towarzyszyło temu bardzo rozpowszechnione powiedzenie: „*Kto nie umie po łacinie, będzie musiał pasać świnie*", (SMTK/690). W ówczesnej szkole była to drewniana tabliczka z literami „N. L.", którą wręczano uczniowi za odezwanie się (*notabene* nawet przez nieuwagę) po polsku. „*Obdarowany" starał się ją szybko oddać koledze. Uczeń, który był posiadaczem nieszczęsnej tabliczki w momencie, gdy chciał to sprawdzić nauczyciel, „dostawał kilka plag w dłoń albo w siedzenie*", (SMTK/690). Zob. także – *Ucz się chłopcze łaciny.* **II.** Potoczna nazwa lekcji języka łacińskiego w szkole, np. gimnazjum, czy liceum typu klasycznego, bądź lektoratu tego języka na studiach wyższych. (BMU/64, 164; ES/III/153-157; OSP/228; SJP/II/59; SMTK/689-690; SS/394).

ława szkolna, I. Jeden z podstawowych mebli w wyposażeniu → szkoły, najczęściej drewniana, z oparciem i pulpitem. W dawnej ł. sz. nieodłącznym elementem był kałamarz z atramentem, wstawiany do specjalnego otworu w środkowej, przedniej części pulpitu. W okresie zimy, po nocy atrament, wskutek niskiej temperatury w → izbach szkolnych, był najczęściej zamarznięty, co stanowiło nie lada problem dla nauczyciela i proste wytłumaczenie dla uczniów, którzy mieli pisać np. klasówkę (kartkowy sprawdzian wiedzy). „Higieniczny" opis ł. sz. dał dr Feliks Kierski w *Podręcznej encyklopedii pedagogicznej* (1923), pisząc m. in., iż „*wysokość siedzenia nad podłogą równać się winna długości goleni,*

tak, aby noga, zgięta w kolanie pod kątem prostym, opierała się o podłogę całą podeszwą. Głębokość siedzenia wynosić winna 1/5 wzrostu dziecka, tak, aby spoczywały na nim całe uda, przy czym siedzenie bywa z lekka pochylone ku tyłowi, aby dziecko nie zsuwało się zeń, lecz ciążyło ku oparciu", (EPK/I/271). We współczesnej szkole zastąpiona została przez stolik i oddzielne krzesło, dostosowane do wzrostu dziecka (ucznia). **II.** Określenie stosowane do wspomnień z lat szkolnych, typu: „znamy się z ławy szkolnej", „przyjaciel z ławy szkolnej". (EPK/I/27-272; SJP/II/66; SMTK/691)

ławka ośla (z łac. *scamnum asinorum*), w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej w izbie szkolnej, zwykle przy piecu, stała oddzielna → ławka, przeznaczona dla tych, co nie chcieli się uczyć, nazywana „*scamnum asinorum*". Jeżeli posadzenie w niej na kilka godzin lub kolejnych dni nauki w szkole, nie skutkowało, niekiedy nauczyciele posuwali się do metody bardziej drastycznej. Niechętnemu do nauki wkładano bowiem na głowę słomianą koronę i oprowadzano go po wszystkich klasach szkole, wznosząc przy tym okrzyk: „*Asinus asinorum in saecula saeculorum*" (*Osioł na osłami na wieki wieków*). (KP/440-441; SJP/II/66)

Łobocki Mieczysław (1929-), profesor, pedagog i psycholog. Od 1986 profesor → Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie, w latach 1982-1987 prodziekan Wydziału Pedagogiki i Psychologii, 1972-1999 kierownik Zakładu Teorii Wychowania tej uczelni. Od 1984 r. członek Komitetu Nauk Pedagogicznych → PAN, 1991-1993 członek Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych. W kręgu jego zainteresowań pozostają m.in.: modernizacja metody pracy wychowawczej w szkołach i placówkach opiekuńczo-wychowawczych i rodzinie, a także problemy nieprzystosowania społecznego oraz metodologia badań pedagogicznych. Najważniejsze prace: *Godziny wychowawcze w szkole podstawowej. Organizacja współżycia i współdziałania uczniów* (1973), *Metody i techniki badań pedagogicznych* (1978, 1984, 2000, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2009), *Wychowanie w klasie szkolnej* (1974), *Metody badań pedagogicznych* (1978), *Współdziałanie nauczycieli i rodziców w procesie wychowania* (1985), *Trudności wychowawcze w szkole. Zapobieganie i współdziałanie* (1987, 1989), *W poszukiwaniu skutecznych form wychowania* (1990), *Abc wychowania dla nauczycieli i wychowawców* (1992), *Organizowanie pracy wychowawczej z dziećmi i młodzieżą* (1994), *Altruizm a wychowanie* (1998), *Abc wychowania* (1999), *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych* (1999, 2001, 2003, 2004), *Teoria wychowania w zarysie* (2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009), *W trosce o wychowanie w szkole* (2007, 2009). (KWH/303; OSP/228; ZKNH/220; ZKNP/463)

Łopatkowa Maria (1927-), pedagog, działaczka społeczno-oświatowa. Doktor nauk humanistycznych → Uniwersytetu Warszawskiego (1968). Pełniła różne funkcje zawodowe i społeczne. Jako działacz społeczno-oświatowy w latach 1972-1989 była posłanką na Sejm oraz wiceprzewodniczącą Sejmowej Komisji Oświaty i Wychowania. W latach 1993-1997 – senator RP, przewodnicząca Senackiej Komisji Nauki i Edukacji Narodowej. W 1981 r. stworzyła Komitet Obrony Praw Dziecka. Od 1997 r. kieruje Ośrodkiem Pomocy Nastolatkom i Rodzinie „Przyjaciele". Jest autorką licznych opracowań, gdzie popularyzuje wiedzę pedagogiczną i podejmuje zagadnienia wychowania w rodzinie. Realizuje własny program „pedagogiki serca". Jest autorką ponad 25 książek i licznych artykułów prasowych. Do najważniejszych opracowań należą: *Nauczyciel i dziecko wiejskie* (1959), *Dziecko wsi* (1962), *Piękno w życiu dziecka* (1970), *Oczy bez smutku* (1972), *O sztuce wychowania* (1974), *Od miłości do zbrodni* (1975), *Samotność dziecka* (1983), *Pedagogika serca* (1992), *Prawdziwa miłość istnieje* (1999), *Dziecko a polityka, czyli walka o miłość* (2001), *Elementarz wychowania małego dziecka* (2002), *Dziecko i miłość. Jak powstała pedagogika serca*, (cz. 1-2, 2005). (KWH/300; OSP/229)

M

Macierz Szkolna, wspólna nazwa kilku stowarzyszeń oświatowych działających na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku, a także współcześnie. **I.** Organizacja założona we Lwowie w 1880 r. przez Józefa Ignacego Kraszewskiego, Józefa Bełzę i Antoniego Małeckiego, zajmująca się głównie działalnością wydawniczą. Od 1894 r. wydawała m. in. „Bibliotekę Macierzy Szkolnej", której nakład w ciągu 10 lat osiągnął poziom 756 tys. egzemplarzy. Nadto wydawała periodyk pt. „Niedziela". W 1902 r. połączyła się Fundacją im. T. Kościuszki. **II.** Organizacja założona przez Pawła Stalmacha i ks. Ignacego Świeżego pn. Macierz Szkolna Księstwa Cieszyńskiego. W 1895 r. w Cieszynie założyła pierwsze polskie → gimnazjum. Po odzyskaniu niepodległości kontynuowała swoją działalność, prowadząc m. in. w Cieszynie wyższą szkołę rolniczą, gromadziła zbiory muzealne i biblioteczne (w Bielsku i Cieszynie). Zob. także – Polska Macierz Szkolna. (BP/XXIV/332-333, R. Grodzki; E/XVI/375; EPWN/474; OSP/232; SMTK/701)

magister (od łac. *magis* – więcej, w wyższym stopniu; *magi-ster* – kierujący sterem; *magister* – nauczyciel → sztuk wyzwolonych, mistrz, uczony, kierownik, zwierzchnik, przełożony; *magistrandus* – przygotowujący się do uzyskania tytułu magistra; *magisterium* – egzamin w celu uzyskania tytułu magistra, godność magistra). **I.** W starożytnym Rzymie również kierownik, wyższy urzędnik. **II.** Tytuł nadawany w starożytności absolwentom i wykładowcom sztuk wyzwolonych. **III.** W → Średniowieczu stopień naukowy nadawany już na → Uniwersytecie Bolońskim oraz na innych uniwersytetach (*magistri munus*, *magistri artium* (magister sztuki, profesor nauk wyzwolonych), profesorom prawa, sztuk wyzwolonych, teologii i medycyny, jednak dopiero po uzyskaniu tytułu → bakałarza. Tytuł magistra poprzedzał stopień → doktora prawa, najpierw prawa cywilnego (*ius civile*), potem „doktora obojga praw". Do połowy XIII wieku był najwyższym tytułem dla sztuk wyzwolonych, teologii i medycyny, bowiem tytuł → doktora był zastrzeżony tylko dla prawników. O starożytnych korzeniach m. świadczy fakt, że doktorzy praw z włoskich uniwersytetów, w XIII-XIV wieku na terenie krajów niemieckich występowali jako magistrzy, zapewne dla podkreślenia wartości i tradycji magisteriatu. Jednym z pierwszych magistrów w Polsce był Wincenty Kadłubek. **IV.** Także w → Średniowieczu magister to przełożony grupy mnichów. **V.** W XIV wieku tytuł używany w różnych znaczeniach, także jako przełożony szkoły kościelnej oraz nauczyciel → sztuk wyzwolonych. **VI.** Współcześnie tytuł przyznawany po ukończeniu uczelni wyższej, zdaniu egzaminów i napisaniu pracy magisterskiej; od połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku po ukończeniu studiów II stopnia, za wyjątkiem medycyny, weterynarii, gdzie odpowiednikiem jest „lekarz medycyny" lub „lekarz weterynarii". Znany aktor polski Kazimierz Rudzki (1911-1976) swego czasu użył słynnego skądinąd powiedzenia: „*Zostałem profesorem tylko po to, żeby Łazuka mógł zostać magistrem*", (SS/353, 500). (BMU/111-112; EPK/II/552; KHW/318; KSWO/311; OSP/232; SE/312-313; SŁP/III/417; SPH/597)

Magisterium Kościoła, nauczanie Kościoła katolickiego; władza autorytatywnego nauczania prawd wiary, nazywana także Urzędem Nauczycielskim Kościoła. M. K. zostało zdefiniowane przez Sobór Watykański I (1869-1870). Odnosi się zarówno do prawd objawionych, jak i do moralności. nauczanie wykonywane jest przez biskupa Rzymu (papieża) na zasadzie prymatu przysługującemu następcy św. Piotra oraz przez biskupów, którzy, jako następcy Apostołów, spełniają polecenie Jezusa Chrystusa: „*Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody. (...) Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem*", (Mt 28,19-20). Na tej podstawie m. in. w roku 1854 papież Pius IX ogłosił dogmat o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny, zaś

w 1950 r. Pius XII – dogmat o Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny. (DTHW/150)

magnificencja (łac. *magnificus* – wspaniały, świetny, okazały, wzniosły; *magnificentia* – szlachetność, wspaniałość, wysokość, wzniosłość, godność w zachowaniu się), tytuł przewidziany dla → rektorów → uniwersytetów i wyższych szkół akademickich. W prawodawstwie polskim po raz pierwszy został użyty w → *ustawie z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*. Współcześnie nadużywany w stosunku do rektorów wszystkich uczelni wyższych, w tym także zawodowych. (EPG/IX/282; EPK/II/525; EPWN/477; KSWO/312; SŁP/III/419-420 SPH/599)

Maintenon de Françoise d'Aubiné (1635-1719), morganatyczna żona króla Francji, Ludwika XIV (od 1684 r.), organizatorka opieki na dziewczętami. Całkowicie poświęciła się wychowaniu dziewcząt i w 1686 r., przy poparciu króla, założyła → pensjonat dla osieroconych córek szlachty i oficerów w Saint-Cyr niedaleko Wersalu, który w 1692 r. przekształciła w instytut wychowawczy oparty na zasadach religijnych, a jego prowadzenie powierzyła augustiankom (siostrom od św. Ludwika). W ramach swoistej wspólnoty rodzinnej 250 dziewcząt odbywało tam → edukację na poziomie → szkoły elementarnej, pogłębioną wiedzą z zakresu gospodarstwa domowego, tańca, muzyki, rysunków oraz zasadami opieki nad osobami chorymi. W instytucie dziewczęta przebywały do 20. roku życia, a odchodząc otrzymywały odprawę w wysokości 1 tys. franków. Instytut w Saint-Cyr pn. Maison Royale de Saint-Louis okazał się placówką wzorcową dla wielu tworzonych tego typu instytucji w wielu krajach, w tym w Niemczech i Rosji. *Notabene* w latach 1808-1940 mieściła się tam słynna francuska akademia wojskowa. (BP/XXIV/437-438; E/XVI/443; EPWN/478; LHW/185-186, tu data założenia szkoły w Saint-Cyr – 1687)

Majmonides (*Mosze Bej Majon*), (1135-1204), teolog, filozof, lekarz, znawca → Arystotelesa (arystotelik żydowski), nazywany niekiedy drugim → Mojżeszem. Głosił istnienie Boga i naukę o jego tzw. atrybutach negatywnych oraz Opatrzności Bożej. Dążył do uzgodnienia wyników nauki z tekstem → *Biblii*. Wyznawał tezę, że nieśmiertelność i zbawienie polegają na pośmiertnym utrwaleniu tego, co człowiek wypracował swoim rozumem. Jego poglądy na relację między wiarą a rozumem wywarły duży wpływ na średniowieczną → scholastykę. (E/XVI/450; EPWN/478; KDE/20; LHW/71)

majówka, rekreacja wiosenna obchodzona w szkole polskiej w okresie II RP, zwykle w dniu 1 maja. Z. Gloger podaje następujący jej opis: „*Już w wigilię nie było lekcji, bo przygotowywano się do upragnionej wycieczki. Dzwonek szkolny i muzyka uczniowska, jak tylko świtać zaczynało, zwoływał wszystkich przed gmach szkolny. Uszykowani w rzędzy pod chorągwiami, niby wojsko rycerskie, z dyrektorami i nauczycielami duchownymi na czele, szli zwykle do jakiegoś dworu o milę lub dalej, gdzie gościnny szlachcic, wcześniej o tem uprzedzony, częstował wszytskich radośnie: mleczywem, pierogami, piwem i piernikami domowymi. (...) Gra w piłkę, bieganie do mety, huśtawka, przebieranie się za żołnierzy, sprawiały radość powszechną*", (ES/III/178-179). (ES/III/178-179; SJP/II/86)

Makarenko Anton Siemionowicz (1888-1939), nauczyciel, sowiecki teoretyk edukacji. W latach dwudziestych był organizatorem i kierownikiem Kolonii im. Gorkiego dla nieletnich i młodocianych przestępców, wyrosłych ze środowisk bezdomnych wskutek wojny światowej i rewolucji rosyjskiej. W latach 1927-1935 kierował natomiast zakładem dla zdegenerowanej młodzieży – Komuna im. Dzierżyńskiego w Charkowie, a następnie zakładem dla wykolejonej młodzieży. W placówkach tych osiągnął znaczne rezultaty resocjalizacyjne i reedukacyjne. Maksim Gorki określił je mianem eksperymentu pedagogicznego „na miarę światową". „*I dziewczętom i chłopcom trzeba mówić o odpowiedzialności za każdy przeżyty dzień, za każdą odrobinę uczucia, bo za wszystko płacić trzeba życiem, nie należy przy tym ograniczać się do jednej ani dwóch rozmów, wychowywać trzeba codziennie*", (Ź/III/ks.I/386). Był twórcą kolektywnej metody wychowania, podporządkowanej ideologii komunistycznej. Uczestników swoich placówek (kolonistów) dzielił na oddziały na czele

z dowódcami, wprowadzając elementy dyscypliny wojskowej: fanfary, rozkazy, salutowanie i musztrę. Dla osiągania celów resocjalizacyjnych w koloniach wykorzystywał prace związane z hodowlą zwierząt gospodarskich i uprawą roli. Od 1937 r., po odejściu z pracy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych (NKWD) USRR w Kijowie, zajmował się głównie działalnością pisarską. W poglądach pedagogicznych reprezentował teorię wychowania kolektywnego, które uważał za podstawę wychowania moralnego i intelektualnego. Jego zdaniem, wszystkim dzieciom powinno się dawać zdania produkcyjne oraz powierzać odpowiedzialne stanowiska, tak, aby mogły poznawać ograniczenia swoich praw. Stworzył hasło – zasadę socjalistycznego wychowania: „*Maksimum możliwych wymagań, przy maksimum możliwego szacunku*".
Był autorem wielu książek, w których uwypuklił swoje poglądy pedagogiczne, m. in.: *Poemat pedagogiczny* (1933-1935, wyd. polskie – 1948), *Książka dla rodziców* (1937, wyd. polskie – 1950) oraz *Chorągwie na wieżach* (1938, wyd. polskie – 1950). Po śmieci jego prace wykorzystywane były w ZSRR do tworzenia teoretycznych podstaw wychowania komunistycznego. W 1988 r. wydano wybór pism pt. *Makarenko o wychowaniu*. (BP/XXV/4; E/XVI/458; EP/III/21-26, M. Bybluk; KWH/193; OSP/233-234)

Małkowski Andrzej Juliusz (1888-1919), twórca polskiej odmiany → skautingu – → harcerstwa. W latach nauki szkolnej i studiów na Politechnice Lwowskiej działał w różnych organizacjach i ruchach młodzieżowych, m. in. w abstynenckim Stowarzyszeniu „Młodzież" (później Związek Nadziei „Młodzież"), „Zarzewie" oraz → Polskim Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół". W 1908 r. na pośrednictwem Edwarda Naganowskiego otrzymał tłumaczenie książki Roberta → Baden-Powella pt. *Scouting for Boys*. Stając się pasjonatem idei skautingowych, w dniu 26 lutego 1911 r. na posiedzeniu zespołu pedagogicznego „Sokoła" na jego wniosek podjęto uchwałę o zakładaniu drużyn skautowych we Lwowie, a następnie w innych częściach ziem polskich. Kilka miesięcy potem wydał książeczkę pt. *Scouting jako system wychowania młodzieży,* gdzie zawarł podstawowe zasady wychowania: moralne odrodzenie, wzmacnianie charakteru i tężyzny fizycznej, przygotowanie do samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie. Od października 1911 r. wydawał dwutygodnik „Skaut", który w szczytowym okresie osiągnął nakład 6 tys. egzemplarzy. W 1913 r. wspólnie z żoną Olgą → Drahonowską-Małkowską (1888-1979) wydał bezimienną broszurkę pt. *Polskie skautki. Zarys organizacyjny*. Po przeniesieniu się do Zakopanego stworzył Drużynę Harcerzy im. J. Poniatowskiego w liczbie 240 osób. W okresie I wojny światowej walczył w Legionach Polskich, wypełniając m. in. specjalną misję Józefa Piłsudskiego. Od 1915 r. przebywał w USA, a potem w Kanadzie, gdzie wstąpił w szeregi armii. Od listopada 1918 r. walczył w Korpusie gen. Józefa Hallera. Zginął tragicznie w czasie katastrofy wojennej na Morzu Śródziemnym w pobliżu Mesyny. (BP/XXV/102, R. Grodzki; E/XVI/523; EP/III/35-38, J. Wojtycza; EPWN/482; OSP/234)

manuskrypt (od łac. *manus* – ręka, *manualis* – ręczny; *manuscriptum* – pisać coś ręką), **I.** Rękopis, pismo własnoręczne. Cenny rękopis znanego autora. **II.** W dawnym drukarstwie również „maszynopis" przygotowany do druku. (KSWO/318; SE/325; SŁP/III/442-444; SWO/472)

Maraton, I. Miejscowość w starożytnej Grecji (*Marthon*) na północno-wschodnim wybrzeżu Attyki, oddalona około 42 km od Aten, gdzie w 490 r. p.n.e. Ateńczycy dowodzeni przez Miltiadesa pokonali Persów. W bitwie tej szczególnie wsławili się greccy hoplici, prowadząc z przeciwnikiem walkę wręcz. Legenda głosi, iż z placu boju pod M. wysłano jednego z żołnierzy jako posłańca, aby jak najszybciej powiadomił mieszkańców stolicy. Znalazłszy się na miejscu, wyczerpany biegiem na tej trasie, zdołał jedynie wykrzyknąć „Zwycięstwo", po czym skonał z wyczerpania. **II.** Bieg, zwany maratońskim (Maraton) – dyscyplina sportowa organizowana na trasie 42.195 metrów, wprowadzona na odrodzonej → olimpiadzie nowożytnej w Atenach w 1896 r., dla uczczenia tradycji głoszonej w tej legendzie. (SMTK/724; SS/557; SWO/472-473)

Marzanna (inaczej – Marzana, Marzanka, Śmieciucha), nazwa pochodzi od staropolskiego wyrażenia „morzyć" – zabijać, zadawać komuś

śmierć np. w przyśpiewce: „*Umarzała Marzanna, umarzała, teraz ją umorzą*”. Niektórzy M. wyprowadzają od bogini sarmackiej, Cecery. W ludowej obrzędowości słomiana kukła symbolizująca zimę, zatapiana w wodzie w celu przyspieszenia nadejścia wiosny. Jan Długosz zwyczaj ten próbował wyprowadzić od zarządzenia Mieszka I, który po przyjęciu w 966 r. chrześcijaństwa, nakazał, aby w dniu 7 marca rozbijać i topić wyobrażenia pogańskich bóstw. Topienie Marzanny jest zabawą dzieci przedszkolnych i szkolnych, organizowane w pierwszym dniu wiosny, 21 marca. (ES/III/195; http://dziedzictwo.ekai.pl; SJP/II/109, 204)

Master of Arts (MA), (ang.; od łac. *magister artium*), tytuł zawodowy uzyskiwany na anglosaskich uniwersytetach, nadawany absolwentom studiów humanistycznych, uprawniający do używania po nazwisku skrótu MA. Uznawany jest za nieco wyższy od polskiego tytułu zawodowego → magistra, przy czym tłumaczony jako „magister nauk humanistycznych”. (E/XVII/105; SAP/905)

Master of Laws (LLM), (ang., od łac. *legum magister*) tytuł naukowy nadawany po uzupełniających studiach prawniczych (dwuletnich, lub – rzadziej – rocznych). Warunkiem przyjęcia do programu LLM jest ukończenie studiów prawniczych (wyjątkiem są *London School of Economics* oraz *Europa-Institut w* Saarbruecken). Program daje podstawową wiedzę o prawodawstwie danego kraju, bądź jest programem studiów specjalizacyjnych (np. z zakresu prawa europejskiego, czy międzynarodowego), np. program LLM z zakresu prawa europejskiego (tzw. LL.M. Eur). Absolwenci znanych programów LLM zazwyczaj zaznaczają, gdzie zdobyli tytuł, np.: „LLM (Harvard)”. W USA w wielu stanach, aby uzyskać ten tytuł, wystarczy przystąpić do egzaminu adwokackiego (radcowskiego), tzw. *bar exam*. (E/XVII/105)

Master of Science (MSc lub MS), (ang.; od łac. *magister science*), tytuł zawodowy uzyskiwany na anglosaskich uniwersytetach, nadawany absolwentom studiów matematyczno-przyrodniczych, a także – ostatnio – nauk ekonomicznych, uprawniający do używania po nazwisku skrótu MSc lub MS. Uznawany jest za nieco wyższy od polskiego tytułu zawodowego → magistra, przy czym tłumaczony jako „magister nauk ścisłych”. (E/XVII/105; SAP/905, 1398)

matematyka (od gr. *mathematiká*; łac. *mathematica* – nauka, astrologia, nauka operująca liczbami; *mathematicus* – człowiek posiadający wykształcenie w zakresie nauk ścisłych), **I.** Nauka o liczbach, wielkościach i stosunkach przestrzennych, wywodząca się z praktyki liczenia, mierzenia i opisywania kształtów obiektów. Wyraz znany już w *Prawach* → Platona. Mimo to m. uprawiali już Babilończycy, którzy zastępując sumeryjski system dziesiątkowy, wprowadzili system liczbowy oparty na podstawie 60. Znali metody obliczeniowe, potrafili rozwiązywać równania liniowe i kwadratowe. Znali też twierdzenie, znane później jako twierdzenie Pitagorasa. Niektóre znane im techniki obliczeniowe posłużyły do przewidywania zjawisk astronomicznych. Matematykę Egipcjan cywilizacja współczesna poznała z papirusów pochodzących z XVII wieku p.n.e. Egipcjanie, podobnie jak później Rzymianie liczby wyrażali w systemie dziesiętnym. Znali ułamki, które przedstawiano jako sumy odwrotności liczb. M. wywarła silny wpływ na kulturę matematyczną Grecji. Grecki uczony Proklos, komentując naukę Euklidesa, w V wieku p.n.e. podzielił m. na: arytmetykę (naukę o „mnogościach” albo wielkościach policzalnych) i geometrię (naukę o „rozmiarach” albo wielkościach ciągłych). Zasługą Greków było uczynienie m. dyscypliną teoretyczną. Euklides około 300 r. p.n.e. w dziele *Elementy* w 13 księgach, posługując się metodą dedukcyjną Arystotelesa, rozpoczynając każdą księgę od definicji, wyłożył ówczesną wiedzę o geometrii i arytmetyce. W III wieku p.n.e. m. grecką rozwinął Archimedes z Syrakus, który m. in. stworzył twierdzenie o polu koła, polu sfery i objętości kuli. Udowodnił, że objętość kuli stanowi 2/3 objętości walca na niej opisanego. Na przełomie III i IV wieku ukazała się *Arytmetyka* Diofantosa. W okresie IX-XIII uczeni islamscy upowszechnili system dziesiętny w m.
Grecka m. w czasach średniowiecznych rozwijana była dopiero na uniwersytetach w Paryżu i Oksfordzie, a następnie w XVII wieku, zwanym wiekiem rewolucji naukowej (G. W. Leib-

niz i I. Newton). Filozof angielski, Roger Bacon (ok. 1214-ok. 1294) w dziele *Opus maius* mówił: „*Kto nie zna matematyki, nie może też znać pozostałych nauk ani rzeczy tego świata*" (KBP/111), zaś inny filozof angielski Bertrand Russell (1872-1970) zauważył, iż „*matematyka może być zdefiniowana jako dziedzina, w której nigdy nie wiemy, o czym mówimy, i czy to, co mówimy, jest prawdziwe*", (SS/31, 354). Zapewne dlatego Jan Jakub → Rousseau w 1741 r. w *Wyznaniac*h przytacza upomnienie weneckiej kurtyzany Zulietty, która mówiła: „*Jasiu zostaw kobiety, a weź się do matematyki*", (SS/462). Niemiecki fizyk, Albert Einstein (1879-1955), z filozoficzną przekorą wyznał, że „*prawa matematyki, jeśli odnoszą się do rzeczywistości, nie są pewne, a jeśli są pewne, nie odnoszą się do rzeczywistości*", (SS/122). W języku polskim, razem z wyrazami „matematyk", „matematyczny" oraz nieistniejącym już „matematacz" (astrolog, kuglarz posługujący się matematyką, matacki matematyk), pojęcie m. występuje od XVI wieku. **II.** Podręcznik z tej dziedziny wiedzy. Pierwsza drukowana arytmetyka *Incommincia una practina* ukazała się w 1478 r. **III.** Przedmiot nauczania w szkołach: podstawowej, gimnazjum i szkole ponadgimazjalnej. Po 25 latach nieobecności tego przedmiotu na → maturze został on przywrócony w roku szkolnym 2009/2010. W tym celu w dniu 3 listopada 2009 r. w szkołach maturalnych odbył się egzaminy próbny z matematyki. **IV.** Kierunek studiów na wyższych uczelniach (np. wydział matematyczny). (BP/XXV/387-392; E/XVII/116-122, A. Białynicki-Birula; EPG/IV/309; KSWO/321; OSP/238; SE/330; SŁP/ III. 453; SS/31, 354, 462, 491; SS/122)

Mater et Magistra (łac. *Matka i Mistrzyni*), słowa rozpoczynające → encyklikę papieża Jana XXIII, ogłoszoną 14 lipca 1961 r., w 70. rocznicę encykliki *Rerum novarum*. Dokument poddał ostrej krytyce liberalizm ekonomiczny, potępił krzywdę społeczną, broniąc prawa do własności prywatnej i racjonalności stosunków kapitalistycznych w świecie, zalecając jednocześnie współpracę wierzących z niewierzącymi. Uwypuklił znaczenie praw i praw pracowniczych, podejmując jednocześnie kwestie niedorozwoju rolnictwa oraz ubóstwa na świecie. Encyklika stwierdzała, że „*problemy ani trudności te nie powinny być rozwiązywane przy pomocy metod oraz środków, które są niegodne człowieka*", (cyt. za: E/XVII/125). (E/XVII/125; SMTK/740)

matrykuła, uroczysty zapis osoby na listę Akademii Krakowskiej. Pierwsza m. wprowadzono 24 lipca 1400 r. Zob. immatrykulacja. (ES/III/199-200)

matura (zw. także świadectwem dojrzałości, od łac. *maturus* – dojrzały; *maturitas* – dojrzałość; *maturatio* – maturować, dojrzewać, hodować aż do dojrzałości; *maturo* – doprowadzać do dojrzałości; w dosł. tłum. – egzamin maturyczny – *testimonium maturitatis; testimonium* – dokument, dawniej nazywany patentem; *testimonium maturitatis* – świadectwo dojrzałości), egzamin składany przez ucznia kończącego → liceum, bądź inną szkołę średnią, której ukończenie pozwala przystąpić do egzaminu maturalnego, zwanego także egzaminem dojrzałości. Po jego zdaniu → abiturient-maturzysta otrzymuje świadectwo maturalne (dojrzałości).

Po raz pierwszy egzamin tego typu, wraz ze świadectwem dojrzałości, został wprowadzony w → gimnazjach pruskich w 1788 r., (EP/III/99 – podaje rok 1789). Egzamin maturalny prowadzony był także na nowożytnych uniwersytetach, a od 1812 – w → gimnazjach. Najpierw był to egzamin sprawdzający poziom wiedzy po ukończeniu szkoły średniej, a jego zdanie umożliwiało podjęcie studiów wyższych. W Austrii egzamin maturalny wprowadzono w 1849 r. wraz z wprowadzeniem ośmioletniego gimnazjum. Potem w większości krajów, niezależnie od zdanej matury, wprowadzono egzaminy wstępne na wyższe uczelnie.

Na ziemiach polskich pierwsze egzaminy maturalne przeprowadzono w 1812 r. w szkołach departamentowych Księstwa Warszawskiego. Ostatecznie matura była egzekwowana w Królestwie Polskim od 1816 r. w → szkołach departamentowych, nazywanych, od 1819 r., wojewódzkimi. Na podstawie → *ustawy z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania* oraz → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* egzamin maturalny był prowadzony dla abiturientów szkół średnich, m. in. 4-letnich liceów ogólnokształcących, 4-5-letnich techników i 4-letnich liceów zawodowych, i składał się

z dwóch części: pisemnej z języka polskiego oraz – w zależności od profilu kształcenia – z matematyki lub innego przedmiotu kierunkowego; ustnej – z przedmiotów egzaminu pisemnego oraz języka obcego lub przedmiotu do wyboru. Egzamin maturalny składany był przed komisją złożoną z nauczycieli danej szkoły. W późniejszym okresie do składu komisji dołączali przedstawiciele wyższych uczelni, a niekiedy także władz oświatowych.
Od 1999 r., po wprowadzeniu reformy systemu edukacji, wynik egzaminu maturalnego decyduje o przyjęciu na poszczególne kierunki studiów. Egzamin maturalny prowadzony jest w oparciu o rozporządzenia ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania. Egzamin maturalny składany jest przez → absolwentów 3-letnich liceów ogólnokształcących, 3-letnich liceów profilowanych, 4-letnich techników, 2-letnich uzupełniających liceów ogólnokształcących, 3-letnich techników uzupełniających. Po jego zdaniu absolwenci mogą podejmować studia wyższe bez egzaminu. Od 2005 r. wprowadzono tzw. nową maturę, składającą się z części wewnętrznej – ustnej, zdawanej i ocenianej w szkole, zewnętrznej – pisemnej, pisanej w szkole, ale ocenianej przez okręgowe komisje egzaminacyjne.
Do niedawna termin ten stosowany był w znaczeniu uzyskania pewnego statusu dojrzałości i awansu społecznego młodych osób. Obecnie stanowi raczej o formalnych uprawnieniach posiadacza m. (DOP/II/68; DTHW/22, 32; E/XVII/139; EP/III/99-101, A. Bogaj, VI/205, H. Górecka; EPG/X/85; OSP/240; SE/331; SŁP/III/455; SPP/430; SWO/481)

matura międzynarodowa, od 1970 r. program oświatowy w formie systemu matur międzynarodowych, którym kieruje *International Baccaleureate Organisation* (IBO) z siedzibą w Genewie, współpracujący z UNESCO i Radą Europy. Jego celem jest ujednolicenie standardów maturalnych oraz edukacja międzykulturowa. W systemie jest ponad 60 krajów, w tym (od 1993 r.) Polska. Jako pierwsze do systemu m. m. przystąpiły: XXXIII Liceum Ogólnokształcącego w Warszawie i III Liceum Ogólnokształcące w Gdyni. Dyplomy międzynarodowej matury uznawane są przez uniwersytety całego świata, w tym oczywiście także w Polsce. Na ocenę m. m. składają się dwie oceny: wewnętrzna ocena nauczyciela oraz zewnętrzna, kontrolowana przez Naczelnego Egzaminatora IBO. (E/XVII/139; EP/III/101, A. Bogaj; OSP/240-241)

Matus primus, razem z „Skrzetułką" gra studencka, w którą i dyrektorowie „grali na łapy", wspominają „Wiadomości Brukowe" z 1817 i 1818 r. (ES/III/199)

Mauersberger Jan Paweł (1877-1942), ksiądz, działacz harcerski, kapelan Wojska Polskiego i → Związku Harcerstwa Polskiego, harcmistrz Rzeczypospolitej. Od 1905 r. był nauczycielem w szkołach warszawskich, zaś od 1912 r. związał się z rodzącym ruchem skautingowym w Polsce. W latach 1915-1916 był członkiem Naczelnej Komendy Skautowej w Warszawie, później zaś komendantem ZHP w Królestwie Polskim. Na Zjeździe Zjednoczeniowym w 1916 r. przyczynił się scalenia organizacji harcerskich i skautowych (Związku Harcerstwa Polskiego, Polskiej Organizacji Skautowej, Związku Skautek Polskich i Związku Junactwa) w jednolity Związek Harcerstwa Polskiego. W latach 1921-23 wiele pracy poświęcił scalaniu organizacji harcerskich trzech zaborów. W latach 1923 oraz 1927-1929 był przewodniczącym ZHP, zaś w okresie od 1924-1925 – naczelnym kapelanem ZHP.
W trakcie pracy w ruchu harcerskich prowadził aktywną działalność publicystyczną. W 1917 r. wydał *Katechizm harcerski, czyli co każdy harcerz wiedzieć powinien* i *Katechizm harcerski, czyli co każda harcerka wiedzieć powinna*. W 1919 r. napisał natomiast książkę dla najmłodszych członków harcerstwa pt. *Związek zuchów, czyli młodych skautów*. W 1918 r. ukazała się monografia zakonu marianów: *Zakon OO. Maryanów dawniej i dziś*. Jako czynny katecheta opracował program nauczania religii w szkołach. W okresie drugiej wojny światowej, w latach 1940-1942 był przewodniczącym ZHP (→ Szare Szeregi) w kraju. W 1942 r. w konspiracji ukazała się jego książka *Prawo harcerskie. Komentarz*, przedrukowany w 1946 r. w Niemczech przez harcerstwo działające po wyzwoleniu obozów koncentracyjnych. (E/XVII/143; EP/III/102-104, E. Głowacka-Sobiech; EPWN/495; http://alpha.bn.org.pl)

Maxima debetur puero reverentia (łac. – *Najwyższy szacunek należy (wychowywanemu) chłopcu,* niekiedy tłumaczone jako: *Dziecku należy się najwyższe poszanowanie,* bądź też: *Wrażliwość dziecka nie należy urażać gruboskórnością lub nieprzyzwoitością*), maksyma starożytnych Rzymian, przytoczona przez poetę rzymskiego Juvenalisa (55-130) w dziele *Satyry*. W czasach nowożytnych przytoczył to w dosłownym brzmieniu → Bronisław Trentowski w → *Chowannie*: „*Rzymianie za czasów królów i Rzeczypospolitej szkół publicznych nie mieli wcale. Dzieci wychowywały się tylko pod opieką i kierunkiem matki. Szczególniej na chłopca wzgląd miano, powtarzając stare przysłowie*: → „*Maxima debetur puero reverentia*". Było ono pedagogiczną zasadą Rzymian, zalecającą rodzicom jak największą ostrożność w obcowaniu z dziećmi, „*usuwanie sprzed ich oczu i uszu wszelkiego widoku, zajścia lub opowiadania gorszące…*", (KP/278). → Janusz Korczak, wypowiadając się m. in. o wartościach umysłu dziecka, zauważył, że „*dzieci nie są głupsze od dorosłych, tylko mają mniej doświadczenia*". (EPWN/347; KSWO/322; LZM/44; SS/203).

mądrość (od gr. *manthánо* – uczę się), zasób wiedzy, rozsądku, rozumu, erudycji i profesjonalizmu, rozumienie świata i ludzi, zdobyty przez naukę i doświadczenie. M. życiowa to umiejętność radzenia sobie w życiu, wypływająca z nabytego w życiu doświadczenia i praktycznego odnoszenia się do życia. Doceniana już była w świecie starożytnym, chociażby w tzw. mądrościach króla izraelskiego, → Salomona, czyli Księdze pt. *Mądrość Salomona* (niekiedy: *Mądrość Salomonowa*), która w → *Wulgacie* nazwana została *Księgą mądrości*. Choć jej faktyczny autor jest nieznany, przyjmuje się, że był nim grecki tłumacz *Księgi Syracydesa* i mogła powstać na przełomie II i I wieku p.n.e. *Księga* ma charakter mowy dydaktycznej o cechach poetyckich, a jej treść dotyczy rozważań o losach człowieka i pochwały mądrości Bożej.

„*Mądrość skarb najcenniejszy.*
Przeniosłem ją nad berła i trony
i w porównaniu z nią za nic miałem bogactwa.
Nie porównałem z nią drogich kamieni,
bo wszystko złoto wobec niej jest garścią piasku,
a srebro przy niej ma wartość błota.
Umiłowałem ją nad zdrowie i piękność
i wolałem mieć ją aniżeli światło,
bo nie zna snu blask od niej bijący.
A przyszły mi wraz z nią wszystkie dobra
i niezliczone bogactwa w jej ręku.
Ucieszyłem się ze wszystkich, bo wiodła je Mądrość,
a nie wiedziałem, że ona jest ich rodzicielką.
Rzetelnie poznałem, bez zazdrości przekazuję
i nie chowam dla siebie jej bogactwa.
Jest bowiem dla ludzi skarbem nieprzebranym:
ci, którzy go zdobyli, przyjaźń sobie Bożą zjednali,
podtrzymani darami, co biorą początek z karności", (Mdr 7, 8-14)

Mądrość konieczna jest przede wszystkim dla władców, bo władzę otrzymali oni do Pana, (Mdr 6, 3). W mądrości jest „*duch rozumny, święty, jedyny, wieloraki, subtelny, rączy, przenikliwy, nieskalany, jasny, niecierpiętliwy, miłujący dobro, bystry, niepowstrzymany, dobroczynny, ludzki, trwały, niezawodny, beztroski, wszechmogący i wszystkowidzący, przenikający wszelkie duchy, rozumne, czyste i najsubtelniejsze*", (Mdr 7, 22-23).

Platon w *Obronie Sokratesa* przytacza odpowiedź Pytii w Delfach na pytanie zadane przez Chajrefonta ze Sffetos: „*Mądry Sofokles, mądrzejszy Eurypides, ze wszystkich ludzi najmądrzejszy jest Sokrates*", (SS/491). Natomiast komediopisarz rzymski Plautus (ok. 250-184 p.n.e.) mówił: „(*Dictum) sapienti sat (est*), (*Mądremu wystarczy; Mądrej głowie dość dwie słowie*), choć takiej myśli wcześniej miał już używać grecki mówca, Demostenes (384-322 p.n.e.), (SMTK/747; SS/328).

Wezwanie „*Stolico mądrości*" pojawiło się w *Litanii do Najświętszej Marii Panny* (*Loretańskiej*) nieznanych autorów z XV wieku, (wyd. 1558). W języku staropolskim określenie znane także od XV wieku, pierwotnie występowało w formie „mądr", w znaczeniu „mądry". Jan Kochanowski w *Pieśni V* pisał:

„*Cieszy mię ten rym;*
„Polak mądr po szkodzie,
Lecz jeśli prawda iż tego nas zbodzie,
Nową przypowieść Polak sobie kupi,
że i przed szkodą, i po szkodzie głupi", (SE/333).

Później już w formie współczesnej C. K. Norwid w utworze *Do Walentego Pomiana* podkreślił:

„*…do dziś jeszcze mądrość nasza cała*
składa się z greckiej, rzymskiej i tej co w Kościele,
a która przez żydowski ród nam się dostała", (SE/333). Wcześniej w dwójnasób potwierdził łacińską maksymą → *Sapere auso* król Stanisław August, umieszczając ją na medalu wybitym na cześć Stanisława → Konarskiego. Mądrość nie poparta miłością jest bez wartości. Mówił o tym Adam Mickiewicz w *Dziadach*: „*Kłamca, kto ciebie nazywał miłością,/ Ty jesteś tylko mądrością*", (SS/275). Był czas, i to w najnowszej historii Europy, kiedy ta wartość bezcenna była obrażana i plugawiona ideologią totalitarną. W artykule wstępnym radzieckiej „Prawdy" z 10 lipca 1953 r. znajdujemy hasło: „*Zbiorowa mądrość Komitetu Centralnego Partii*", (SS/552). (E/XVII/172; SE/333-334; SJP/II/122; SPP/431; SS/47)

mądrości o wychowaniu, zawarte są m. in. w polskich przysłowiach, np. „*Czym skorupka za młodu nasiąknie, tym na starość trąci*". Należy to tłumaczyć, iż nawyki młodości trwają przez całe dorosłe życie, aż do późnej starości. Tę prawdę wyraził już Mikołaj Rej (1505-1569) w utworze pt. *Wizerunek własny żywota człowieka poćciwego* (1558):
„*Zawżdy się z młodu ostrzy każdy tarnek,*
A tym, czym z nowu nawrzał, zawsze śmierdzi garnek", (cyt. za: SMTK/1226). (SMTK/1226)

Melanchton Filip (właśc. Philipp Schwartzerdt), (1497-1560)**,** współpracownik Marcina → Lutra, humanista, teolog i pedagog, reformator szkolnictwa niemieckiego. Jako zwolennik Lutra w 1521 r. opublikował studium nad myślą św. Pawła *Loci communes rerum theologicanum,* pierwszy systematyczny wykład doktryny ewangelickiej, przez co zyskał miano twórcy → protestanckiego humanizmu. Zreformował cały system edukacji w Niemczech. W 1528 r. wydał instrukcję dla komisarzy *Unterricht der Visitatoren*, gdzie oprócz wykładu doktryny → ewangelickiej, zawarł zarys organizacji szkolnictwa podstawowego, przyjęty później w Saksonii. Był to pierwszy protestancki system szkolnictwa państwowego. Szczególną uwagę zwracał na tzw. „języki święte": → łacina, grecka, hebrajski Podstawą jego zreformowanego systemu była trzyklasowa, trywialna (→ *trivium*) średnia szkoła łacińska. Do klasy pierwszej uczęszczali uczniowie, którzy mieli uczyć się czytać, pisać i poznawać podstawy → gramatyki łacińskiej, katechizmu luterańskiego oraz śpiewu kościelnego. W klasie drugiej pogłębiali znajomość gramatyki oraz poznawali teksty rzymskich poetów: → Owidiusza, → Wergiliusza i → Cycerona. Klasa trzecia przeznaczona była na dialektykę i → retorykę. Założeniem szkoły było swobodne posługiwanie się łaciną cycerońską. Później jego plan przyjęło co najmniej 56 miast niemieckich. W instrukcji tej wzywał pastorów do nauczania ludu o potrzebie pokuty i groźbie kar w celu pobudzenia wiary. Założył i zreformował kilka → uniwersytetów. Uczestniczył w zakładaniu uniwersytetów w → Królewcu, Jenie, Marburgu. Zreformował uniwersytety w Greifswaldzie, Wittenberdze, Kolonii, Tybindze, Lipsku, → Heidelbergu, Rostocku i Frankfurcie nad Odrą, które w niezmienionej formie przetrwały do XVIII wieku. Około 1525 r. podjęto nawet próbę sprowadzenia M. do → Akademii Krakowskiej**.** Największe zasługi położył w odnowieniu swojego Uniwersytetu w Wittenberdze. W cztery dni po przybyciu na tę uczelnię, w 1518 r. przedstawił władzom plan reformy studiów, popierając program humanistyczny, wzywając do powrotu do źródeł klasycznych i chrześcijańskich w celu odnowienia teologii i społeczeństwa niemieckiego. Następnie utworzył tam nowe → katedry języka hebrajskiego i greckiego, → matematyki oraz studium przygotowawcze do podjęcia studiów uniwersyteckich, tzw. → *pedagogium*. Niebawem stały się one wzorem szkolnictwa luterańskiego. Uważał, że w szkole należy porzucić łacinę średniowieczną, pozostawiając jednak literatury klasyczne: łacińską i grecką. Należne miejsce chciał zachować dla → historii, którą traktował jako mistrzynię moralności. System kształcenia chciał oprzeć na studiowaniu → *Pisma Św*. oraz lekturze dzieł św. św. → Pawła, → Augustyna i → Hieronima.
Był autorem sześciu podręczników akademickich: gramatyki greckiej, łacińskiej, → dialektyki, → retoryki, fizyki oraz etyki → Arystotelesa. Jego *Podstawy języka greckiego* były wielokrotnie wznawiane. Staraniom i dokonaniom w dziedzinie edukacji zawdzięczał przydomek „*Praeceptor Germaniae*"

(*nauczyciela Niemiec*). (E/XVII/234-235, K. Karski; EP/III/142. K. Ratajczak, VI/236, R. Nowakowska-Siuta; KDE/28-29; KSWO/407; LHW/114-116; KHW/76; SMTK/818)

mełamed (od hebr. *mělammedh* – nauczyciel), nauczyciel w początkowej szkole żydowskiej (→ chederze), który do pomocy miał 1-2 → belfrów; także nauczyciel domowy, szczególnie w okresie poprzedzającym upowszechnienie chederów. E/XVII/245; KSWO/325; SWO/484)

mentor (gr. *Méntôr*), **I.** Homer w *Odysei* (2, 225 i n.) opowiada, iż Odyseusz miał wiernego przyjaciela o tym imieniu, który pilnował jego domu, gdy ten wyprawił się na wojnę trojańską. Mentor opiekował się także synem Odyseusza, Telemachem. Postać Mentora kilkakrotnie miała przybierać Atena (*Odyseja* 2, 227; 72, 205), udzielając Odyseuszowi dobrych rad. **II.** Określenie to używane jest jako symbol doświadczonego i życzliwego doradcy, życiowego przewodnika, dobrego nauczyciela i wychowawcy; tylko niekiedy w sensie negatywnym jako osoba mędrkująca, narzucająca swoje zdanie słuchaczom. (KSWO/326; SMTK/755; SS/179; SWO/486)

metoda (od. gr. *méthodos* – droga dojścia, sposób poznania, badanie; od łac. *methodus, methodos* – metoda, reguła), świadomie i konsekwentnie stosowany sposób postępowania dla osiągnięcia określonego celu; sposób naukowego badania rzeczy i zjawisk; ogół reguł stosowanych przy badaniu rzeczywistości. M. jako reguła postępowania może dotyczyć wielu sfer planowej, ale także spontanicznej działalności człowieka, np. m. wychowania dziecka (dzieci), m. myślenia, m. działalności praktycznej, zwana też prakseologią, m. badań naukowych, itp. M. naukowa to sposób postępowania w określonej dziedzinie nauki, zgodnie z przyjętą → klasyfikacją nauk, np. m. nauk formalnych, czy też m. nauk empirycznych. Zespół metod w badaniach naukowych i rozważania nad ich skutecznością jest → metodologią. (E/XVII/296-297, W. Kryszewski; OSP/244; SHP/91; SJP/II/137; SŁP/III/381; SWO/489)

metodologia nauk (od. gr. *méthodos* – droga dojścia, sposób poznania; od łac. *methodus, methodos* – metoda, reguła; od łac. *logos* – nauka, słowo, mowa), nauka o metodach w badaniach naukowych, współcześnie zaliczana jest do formującej się dyscypliny – naukoznawstwa. Jej przedmiotem są metody badań naukowych, ich wartość, poprawność, przydatność i skuteczność sposobów dociekania naukowego.
Specjalista w zakresie m., znawca m. to metodolog, a nie metodyk, bowiem ten ostatni to specjalista w zakresie metodyki nauczania jakiegoś przedmiotu. Rozdział w pracy dyplomowej poświęcony rozważaniom metodycznym, powinien raczej nazywać się rozdziałem metodycznym, a nie metodologicznym. Historycznie m. n. nauk nawiązywała do dwóch nurtów: jeden do → filozofii, drugi do logiki, choć znacznie częściej kojarzona była z filozofią i traktowana była na równi z takimi działami jak: ontologia, → filozofia człowieka i teoria poznania. Gdy wiązano ją z logiką, to ujmowano ją z takimi jej działaniami, jak: logika stosowana, logika praktyczna (logika nauki). (BP/XXVII/195-198, J. Such; E/XVII/297-298; KSWO/328; OSP/248; SJP/II/137; SŁP/III/381, 489; SP/319; SWO/489)

Miarka Karol (1825-1882), nauczyciel, działacz narodowy i społeczno-oświatowy, księgarz i wydawca, przeciwnik → Kulturkampfu, żarliwy obrońca mowy polskiej na Śląsku. W latach 1861-1868 współpracował z „Gwiazdką Cieszyńską", wydawaną przez Pawła → Stalmacha, gdzie w 1863 r. ogłosił artykuł pt. *Głos wołającego na puszczy górnośląskiej, czyli o stosunkach ludu polskiego na pruskim Śląsku*, który stał się manifestem walki o polskość. Do księży i nauczycieli apelował: „*Mówcie po polsku, bo macie być wzorami dla ludu. (...) Pielęgnujcie pieśni ludowe jako środek serca uszlachetniający, starajcie się o biblioteki ludowe*", (cyt. za: DOP/II/203). W 1869 r. w Cieszynie założył Kasyno Katolickie, które stanowiło ośrodek polskiego życia katolickiego i społecznego na tym obszarze. Kiedy w 1872 r. zostało zlikwidowane, założył Koło Towarzyskie, które realizowało cele kasyna. W 1869 r. założył i do 1880 r. redagował pismo „Katolik". W 1874 założył drukarnię w Mikołowie i tam w latach 1875-1780 wydawał tygodnik oświatowo-moralistyczny „Monika", zaś w latach 1879-1881 dwutygodnik „Poradnik Gospodarczy". W 1872 r. był autorem

Listu otwartego do księcia Bismarcka, w którym domagał się → szkoły elementarnej dla ludu oraz utrzymania języka polskiego jako przedmiotu nauczania w → gimnazjach. Na Śląsku organizował kółka rolnicze, teatry amatorskie, wydawał liczne kalendarze, książki religijne i ludowe. Wdrażał program pracy organicznej, m. in. poprzez zakładanie spółdzielni spożywców, a w 1879 r. założył Górnośląskie Towarzystwo Kredytowe. Za swoją zdecydowaną postawę i aktywność w dziele utrzymania polskości był wielokrotnie sądzony i karany przez władze pruskie.
Pozostawił znaczny dorobek pisarski, m. in. powieści historyczne, np. *Husyci na Górnym Śląsku* (1865), *Żywcem zamurowana* (1869), *Odpuść nam. Powieść historyczna z czasów wojny francusko-niemieckiej (1870-1871),* (1900), *Górka Klemensowi. Powieść z czasów zaprowadzenia chrześcijaństwa na Śląsku oparta na podaniach ludu* (1910). (BP/XXVI/259-260, R. Grodzki, DOP/II/203-204; E/XVII/323; EPWN/505)

Miąso Józef (1930-), historyk oświaty. Był uczniem Łukasza → Kurdybachy. W latach 1973-1991 był profesorem → Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1974-1989 kierował Instytutem Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN (obecnie → Instytut Historii Nauki). Od 1991 r. jest profesorem Wyższej Szkoły Humanistycznej (od 2002 r. → Akademii Humanistycznej) im. A. Gieysztora w Pułtusku. W 2000 r. był jednym ze współorganizatorów Towarzystwa Historii Edukacji. Główne prace: *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815-1915*, (1966), *Dzieje oświaty polonijnej w Stanach Zjednoczonych* (1970), *Historia wychowania, wiek XX,* (t. 1-2: 1980, współautor i redaktor), *Wybrane prace z historii wychowania* (1998), *Antropologia, wychowanie, miłość. Zarys antropologii wychowania Jana Pawła II* (2004). (K. Bartnicka, *Profesor Józef Miąso – historyk wychowania i współtwórca Towarzystwa Historii Edukacji*, „Biuletyn Historii Wychowania" 2003, nr 1-2, ss. 162-168; K. Bartnicka, *Profesor Józef Miąso – historyk wychowania, oświaty, nauki. Uczony, mistrz, przyjaciel i kolega*, (w:) *Historia, społeczeństwo, wychowanie. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, WSH im. A. Gieysztora w Pułtusku, 2004, s. 13-22; http://www.wsh.edu.pl; KJP/2/833; OSP/250; SBPHW/451, K. Bartnicka)

Międzynarodowa Deklaracja Praw Dziecka – zob. Deklaracja Praw Dziecka

Mikołajki, zwyczaj obdarowywania prezentami w dniu 6 grudnia, tj. w uroczystość św. Mikołaja. Św. Mikołaj żył w IV wieku i był biskupem Myry (Azja Mniejsza). Zasłynął z hojności i życzliwości. Już w młodości, będąc człowiekiem zamożnym, ze względu na wrodzoną nieśmiałość, pomagał biednym, podrzucając im podarki. W → Średniowieczu był czczony w całej Europie jako opiekun dzieci, patron dobroczynności, żeglarzy, niezamężnych dziewcząt, kupców, a także wielu miast. Jego kult jako biskupa-dobrodzieja żywy jest do dzisiaj. W okresie Średniowiecza dzień św. Mikołaja był obchodzony jako święto patrona → studentów. W tym dniu w miastach uniwersyteckich (Bolonia, Paryż) tańczono na ulicach i placach i to zarówno w dzień jak i w nocy. Pito wino i piwo i to zwykle więcej niż w inne dni roku. (BMU/101; BP/XXVI/393; SE/520; SJP/II/162)

miłość (gr. *érôs,* łac. *caritas*), głębokie przywiązanie do czegoś lub kogoś, uczucie kierowane do Boga, bliźniego (w tym m. ojcowska, małżeńska), bądź innego podmiotu, np. m. do ojczyzny; jedna z najważniejszych wartości w życiu człowieka. Eros był jednym z bogów starożytnej Grecji. Nadto *eros* traktowana była kosmologiczna siła, przyczyna powstawania wszystkiego. Dla → Platona *eros* nie była już tylko ślepą siłą, ale mocą, która porusza duszę. M. według Platona występuje w trzech wymiarach: m. cielesna (zmysłowa), m. duchowa (zwana później właśnie od Platona – platoniczną) i najwyższa (absolutna). W nauce → Arystotelesa nie było miejsca na *eros*, lecz na *pfilía* – przyjaźń, którą filozof zaliczał do cnót. O m. wypowiedział się rzymski poeta epicki, Wergiliusz (70-19 p.n.e.), mówią: „*Amor vincit omnia*" (*Miłość wszystko zwycięża*), (WKZM/336).
Zupełnie odmienne traktowanie m. znajdujemy w nauce chrześcijańskiej, gdzie *caritas* jest doskonałością bytu, czynną miłością bliźniego połączoną z miłością Boga. W → *Starym Testamencie* jest mowa o m. Boga do człowieka i m.

międzyludzkiej. Zawarta w przykazaniu miłości: „*Będziesz miłował Pana Boga swego z całego serca swego i całej duszy swojej i ze wszystkich sił swoich, a bliźniego swego jak siebie samego*" oraz cnotach Boskich: „*1. Wiara, 2. Nadzieja, 3. Miłość*", (*Modlitewnik*, Jasna Góra 2005). O miłości mówi wielokrotnie Jezus Chrystus do swych uczniów oraz do wyznawców. W → *Nowym Testamencie* jest przede wszystkim wewnętrznym życiem Boga, gdzie m. jest relacją między Bogiem a Synem i Duchem Świętym. Bóg stworzył człowieka aktem m., w m. do człowieka przyjął ludzką naturę, następnie umarł za grzechy człowieka i zmartwychwstał. Jego Ewangelia (dobra nowina) jest Ewangelią m. M. jest zatem istotą chrześcijaństwa, „*aby miłość, którą Ty Mnie umiłowałeś, w nich była i Ja w nich*", (J, 17, 26). W *Pierwszym Liście do Koryntian* św. → Pawła czytamy:

„*Gdybym mówił językami ludzi i aniołów,*
a miłości bym nie miał,
stałbym się jak miedź błyszcząca
albo cymbał brzmiący.
Gdybym też miał dar do prorokowania
i znał wszystkie tajemnice,
i posiadał wszelką wiedzę
i wszelką (możliwą) wiarę, tak iżbym góry przenosił,
a miłości bym nie miał
byłbym niczym.
I gdybym rozdał na jałmużnę całą majętność moją,
a ciało wystawił na spalenie,
lecz miłości bym nie miał,
nic bym nie zyskał.
Miłość cierpliwa jest,
łaskawa jest.
Miłość nie zazdrości,
nie szuka poklasku,
nie unosi się pychą;
nie dopuszcza się bezwstydu,
nie szuka swego,
nie unosi się gniewem,
nie pamięta złego;
nie cieszy się z niesprawiedliwości,
lecz współweseli się z prawdą.
Wszystko znosi,
wszystkiemu wierzy,
we wszystkim pokłada nadzieję,
wszystko przetrzyma.
Miłość nigdy nie ustaje,
(nie jest) jak proroctwa, które się skończą,
albo jak dar języków, który zniknie,
lub jak wiedza, której zabraknie.
Po części bowiem tylko poznajemy
i po części prorokujemy.
Gdy zaś przyjdzie to, co jest doskonałe,
zniknie to, co jest tylko częściowe.
Gdy byłem dzieckiem,
mówiłem jak dziecko,
czułem jak dziecko,
myślałem jak dziecko.
Kiedy zaś stałem się mężem,
wyzbyłem się tego, co dziecięce.
Teraz widzimy jakby w zwierciadle, niejasno:
wtedy zaś (zobaczymy) twarzą w twarz.
Teraz poznaję po części,
wtedy zaś poznam tak, jak iż zostałem poznany.
Tak więc trwają wiara, nadzieja, miłość –
te trzy:
Z nich największa jest miłość", (1 Kor 13, 1-13).

Pojęcie m. doskonale rozwinęli doktorzy Kościoła. Św. → Augustyn w m. widział podstawową siłę człowieka. uznając przy tym, że prawdziwy filozof jest miłośnikiem Boga (*verus philosophus Dei*). Uważał, że m. ludzka, po grzesznym upadku, jest niedoskonała, dlatego potrzebuje przebaczającej m. Boga. Wyróżniał m. trojakiego wymiaru: m. człowieka do Boga (*amor Dei*), m. człowieka do innych ludzi, czyli m. bliźniego (*caritas*), m. Boga do ludzi (*deus est caritas*). Z kolei św. → Bernard z Clairvaux uważał, że Bóg jest miłością i dlatego jego poznanie dokonuje się nie tylko dzięki światłości rozumu, ale dzięki m. Natomiast Piotr → Abelard pojęcie m. wyprowadził; z *1. Listu św. Pawła do Koryntian* (13) i doszedł do następujących wniosków: 1. prawdziwa miłość kieruje się bezpośrednio na ukochaną osobę, 2. kto kocha, znajduje nagrodę w m., 3. Boga należy kochać ze względu na Jego osobę, a nie szczęśliwość Jego królestwa, 4. nie dlatego, że Bóg nas kocha, powinniśmy darzyć Go miłością, bowiem prawdziwa m. nie jest odpowiedzią na m., 5. kochamy Boga, bo jest dobry, a nie ze względu na Jego dary, (E/XVII/463). Św. → Tomasz z Akwinu wyróżnił trzy aspekty m.: 1. m. ludzka – ontologiczno-antropologiczna (gdy kocha się kogoś, to znaczy, że dąży się do jej dobra), 2. m. teologiczna – m., 3. m. soteriologiczna – między m. ludzką a m. Boga istnieje

przepaść, która może być zlikwidowana tylko dzięki m. człowieka do Boga (*caritas*). M. zajmowali się oczywiście inni teologowie, m. in. św. Teresa z Avila i św. Jan od Krzyża. To dzięki nim pojęcie m. osiągnęło największą głębię. Św. Franciszek Salezy napisał *Traktat o miłości Bożej* (1616, wyd. pol. 1751).
Metafizycznego wymiaru m. pozbawił XVII-wieczny kartezjanizm. Kartezjusz w dzieje *Namiętności duszy* m. sprowadził jedynie do wymiaru psychologiczno-biologicznego, wyróżniając dwa rodzaje m.: życzliwą, która ma pobudzać pragnienie dobra oraz m. pożądliwą, w myśl zasady, iż pragniemy tylko tego, co kochamy. M. bliźniego jako m. braterską sformułował amerykański filozof Erich → Fromm w 1972 r.
Miłości uczyli poprzez swoją poezję poeci i pisarze. Poeta polski, ks. Jan Twardowski (1915-2006) w wierszu *Śpieszmy się* (1979) pisał: „*Śpieszmy się kochać ludzi, tak szybko odchodzą”*; „*Kochamy wciąż za mało i stale za późno*”, (SS/421). Miłości wiele miejsca poświęcił największy z Polaków, → Jan Paweł II. W 1983 r. w Katowicach mówił: „*Miłość jest większa od sprawiedliwości. I miłość społeczna jest większa od sprawiedliwości społecznej. Jeżeli prawdą jest, że sprawiedliwość musi przygotować grunt dla miłości – to jeszcze głębszą prawdą jest, że tylko miłość może zabezpieczyć pełnię sprawiedliwości*”, (*Jan Paweł II do ciebie. Wybór myśli z pielgrzymek do Ojczyzny,* Sandomierz 1999, s. 20). (E/XVII/463-464, T. Gadacz; EP/III/305-311. J. Gajda; JPII/OZ/pas; KSWO/86; SJP/II/169)

minister (od łac. *minus* – mniej ważny, *mini-ster, minister* – pomocnik, sługa), **I.** W starożytnym Rzymie urzędnik niższej rangi. → Konfucjusz mówi: „*Wielki minister to ten, który służy władcy, gdy potrafi, a wycofuje się z urzędu, gdy nie umie obowiązkom podołać*”, (Ach/9). **II.** W XVI-XVII wieku – duchowny protestancki. **III.** Wysoki urzędnik państwowy, członek rządu, kierownik działu administracji państwowej. Stanowisko to ukształtowało się w XVI-XVII wieku we Francji i Anglii. W I połowie XVII wieku kardynał A. J. Richelieu w wyniku usankcjonowania praktyki uzyskał stanowisko pierwszego m. (*premier ministre d'Etat* – stąd powstało pojęcie „premier”, tj. pierwszy minister). W XVIII wieku zostało przyjęte przez inne kraje europejskie. Król Prus Fryderyk II Wielki (1712-1786) zauważył, iż „*książę jest pierwszym sługą i pierwszym urzędnikiem państwa*”, (SS/1412). W Polsce urząd m. kształtował się w drugiej połowie XVIII stulecia, a oficjalnie zostało wprowadzone w Konstytucji 3 Maja. Od czasów Księstwa Warszawskiego członków rządu (Rady Ministrów) nazywano m. W czasach Królestwa Polskiego m. stali na czele wydziałów rządowych, czyli komisji. W okresie międzywojennym byli członkami Rady Ministrów. Obecnie w Polsce m. powoływany i odwoływany jest przez prezydenta na wniosek premiera (pierwszego ministra). (E/XVII/478; KHW/318; SE/312; SS/500; SWO/498-499)

miscellanea (łac. zbiór utworów rozmaitej treści) – zob. *silva rerum*

„Młody Las”, tajna organizacja oświatowo-wychowawcza podczas drugiej wojny światowej. Założona w październiku 1939 r. we wsi Rojewo koło Rypina na ziemi dobrzyńskiej przez działaczy przedwojennych organizacji młodzieżowych: Narcyza Kozłowskiego, Bolesława Malinowskiego i Henryka Ziemieckiego oraz → Związku Nauczycielstwa Polskiego: Juliusza Kraśnickiego i Alfreda Cichorackiego pod nazwą Tajna Organizacja Młodzieży Wiejskiej „Młody Las”. Jej założyciele zakładali kontynuowanie działalności swoich organizacji, prowadzenie pracy oświatowej oraz przygotowanie się do oporu przeciwko okupantowi hitlerowskiemu. Fala eksterminacji polskiej inteligencji na przełomie października i listopada 1939 r. w powiecie rypińskim, a potem wywózki młodzieży z tego terenu na roboty przymusowe, nie pozwoliły rozwinąć szerszej działalności. Została ona wznowiona wiosną 1941 r. w okolicach Malborka, gdzie trafiły osoby z jej kierownictwa, pod zmienioną nazwą Związek Polaków „Młody Las”. Organizacja swoim zasięgiem objęła szereg miejscowości na Powiślu, Pomorzu, ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej, w tym: Elbląg, Gdańsk, Gdynię, Nowy Dwór, Malbork, Sztum, Susz, Tczew, Kwidzyn, Nowe Miasto Lubawskie, Chojnice, Grudziądz, Lipno, Brodnica, Rypin. Organizacja prowadziła konspiracyjne kursy dla kadry struktur terenowych, młodzieżowe spotkania wieczorne z naciskiem na treści → wychowania patriotycznego. W cza-

sie konspiracyjnych członków i sympatyków „Młodego Lasu" pogłębiano wiedzę z zakresu literatury polskiej, historii Polski i geografii. Na wsi spotkania te przybierały nazwę tajnych → uniwersytetów ludowych, zaś w środowiskach miejskich – tajnych uniwersytetów robotniczych. (EP/III/324-327, T. Maliszewski; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji*, Rypin 1995, pass.)

„Młodzi Idą", tytuł pisemka wydawanego w formie powielaczowej przez uczniów Gimnazjum Polskiego w Płocku w 1914 r. W następnych latach taki tytuł nosił organ prasowy Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (OMTUR). (SS/538)

Modrzewski Andrzej Frycz (ok. 1503-1572), teolog, publicysta, najwybitniejszy pisarz społeczno-polityczny polskiego Odrodzenia. Ukończył → Akademię Krakowską jako → bakałarz → sztuk wyzwolonych, po czym przyjął święcenia kapłańskie. W 1531 r. wstąpił na służbę wybitnego reformatora Jana Łaskiego. Jako agent polityczny zetknął się w krajach niemieckich z M. → Lutrem i F. → Melanchtonem. Sympatyzował z ruchem → reformacyjnym, za co był prześladowany przez władze kościelne, m.in. ostrej krytyce poddał jego poglądy biskup warmiński, Stanisław Hozjusz. M. był rzecznikiem sprawiedliwości chrześcijańskiej.

Działalność pisarską rozpoczął w 1543 r., atakując nierówność kary za mężobójstwo zależną od pozycji społecznej (*Łaski, czyli o karze za mężobójstwo*). Był żarliwym obrońcą chłopów i mieszczan, w 1545 r. wystąpił przeciw prawu zabraniającemu mieszczanom kupna ziemi. O szlachcie pisał: „*Jak wiele mają poddanych, tak wiele nieprzyjaciół*". Swoje poglądy wychowawcze zawarł w głównym swym dziele pt. *O poprawie (naprawie) Rzeczypospolitej* (*Commentarii de Republica emendanda*), (1551), opublikowanym w całości w Bazylei w 1554 r., przede wszystkim w księgach *O szkole* oraz *O obyczajach*.

W proponowanych reformach opierał się na przeświadczeniu o równości wszystkich wobec prawa. Zalecał podniesienie stanu oświaty i nauki, której wartość poznawczą i praktyczną oceniał bardzo wysoko. Podkreślając wagę funkcjonowania szkół, pisał: „*(...) Twórczynią i jakby rodzicielką najlepszych praw jest szkoła (...) i zagadnienia religijne są najpierw omawiane w szkołach. Szkoły dają kościołom również dobrych kaznodziei, opracowują wskazówki, jak uczyć; do nich idzie się po radę w wątpliwościach. Szkoła dostarcza nam zdolnych mówców, panującym – wymownych doradców, państwu – roztropnych polityków*", (Ź/I/282). Opowiadał się za ingerencją państwa w dziedzinie oświaty, jednak jego utrzymaniem chciał obarczyć zakony. Podstawą wychowania powinny być: moralność, religijność oraz praca fizyczna. W zakresie wychowania domowego ostrzegał przed pierwszymi ujemnymi wrażeniami i złym przykładem rodziców i domowników, pisząc, iż „*nic bowiem mocniej nie tkwi w duszy ludzi niż to, do czego się od maleńkości przyzwyczaili*", (Ź/I/276). Podkreślając ogromną wagę w wychowaniu rodziców, twierdził, iż wychowanie domowe powinno wyposażyć dziecko w roztropność życiową i taktowne zachowanie. Wadą wychowania w wieku dziecięcym była wielomówność i przemądrzałość. Dziecko od najmłodszych lat powinno być wdrażane do konkretnych zajęć domowych, tak, aby nie pozostawało w bezczynności. Przy tej sposobności krytykował oddawanie synów na dwory wielkopańskie, gdzie najczęściej nabywali tam złe obyczaje. Sugerował oddanie dworów „wychowujących" pod nadzór państwa i w ten sposób uczynienie z nich dobrej szkoły obywatelskiej. Uważał, że do edukacji powinni mieć dostęp wszyscy chłopcy, niezależnie od pochodzenia, a jedynym ograniczeniem mógł być brak zdolności. Opowiadał się za szkołą jako najlepszą instytucją oświatową, której celem ma być przygotowanie od pracy dla dobra państwa i Kościoła. Dlatego państwo powinno objąć nadzór nad szkołami, zaś szkolnictwo powinien finansować Kościół. Chciał unowocześnić programy szkolne, a ich podstawą miały być → gramatyka, → retoryka, a na wyższym poziomie nauki – → filozofia i języki obce. „*W szkole bowiem należy się uczyć i filozofii, i wszystkich nauk, a na pierwszym miejscu języków, bez których nie można dostatecznie zgłębić ani nauki chrześcijańskiej, ani innych umiejętności koniecznych rodzajowi ludzkiemu*", (Ź/I286). Życie wewnętrzne w szkole pragnął oprzeć na samorządzie uczniowskim.

W swoich pismach wiele uwagi poświęcał wychowaniu zdrowotnemu i fizycznemu dzieci i młodzieży. Pisał o właściwym odżywaniu i hartowaniu ciała. W zakresie wychowania fizycznego popierał ćwiczenia fizyczne, jazdę konną, grę w piłkę oraz zabawy ruchowe. Uważał, że najlepsze wyniki daje wychowanie przez pracę. „*Niech tedy baczą, by chłopcy i dziewczęta nie przepędzali pierwszych swych lat na próżniactwie: niech starają się dawać im zawsze jakąś pracę, a także niech żądają od nich zdania sprawy z tej pracy*", (Ź/I277).

Program szkolny proponowany przez F. Modrzewskiego obejmował dwa stopnie: – pierwszy, mający charakter propedeutyczny, uwzględniał → gramatykę, → retorykę i → dialektykę, tj. zakres klasycznego → *trivium*; – drugi – obejmujący kształcenie na poziomie średnim, obejmował obok nauczania → łaciny także język ojczysty, filozofię, doskonalenie wymowy. Życiem szkoły – zdaniem M. – powinien kierować „*swoisty samorząd szkolny*", (EP/III/395). W systemie oświaty M. dostrzegał potrzebę tworzenia szkół „zawodowych", np. prawniczych, wojskowych itp.

Szczególnie dużą rolę przypisywał nauczycielstwu, które powinno spełniać rolę sumienia panujących. Ponieważ królowie niechętnie przyjmują napomnienia bliskich, „*bardzo to ważne dla Rzeczypospolitej, iż jest ktoś daleki od wszelkich ambicji i nie obcujący z możnymi, kto ośmiela się głosem i pismem sprzeciwiać się ich pożądliwościom i wydawać wolnym ludziom rozkazy. (...) Zrozumiejmy tedy, jak bardzo piękny i użyteczny dla ludzi jest stan nauczycielski, z którego wyszło tylu mistrzów najlepszych umiejętności, i z którego tyle korzyści zwykły czerpać inne stany. Dlatego tak wiele mówię o jego znakomitości i godności, abyśmy pamiętali, iż trzeba go wszelkimi sposobami bronić i ochraniać przed przewrotnością mniemań i zuchwalstwem ludzi naszego wieku, którzy tylko uganiają się za wystawnością w życiu, za bogactwem i władzą*", (Ź/I/285). Dostrzegał jednocześnie, że jest to zawód trudny, ale i niedoceniany. Warunkiem powodzenia wychowawczego ma być uznanie rodziców i wychowawców w społeczeństwie. „*Ponieważ zaś wiek młody uczy się od starszych, a zwłaszcza od rodziców, nie tylko uszami, lecz i oczyma, jak sam ma postępować, przeto niechże nie starają się wszelkim sposobem rodzice, by sami takimi byli w oczach dzieci, jakimi chcą, aby one były*", (cyt.za: HWP/36).

Niestety radykalne poglądy M., także w zakresie edukacji, przysparzały mu już za życia wielu wrogów, a papież Paweł IV jego pisma w 1557 r. umieścił na → *Indeksie ksiąg zakazanych*. Jego biografię napisał m. in. Stanisław → Kot, *Andrzej Frycz Modrzewski, Studium z dziejów kultury polskiej XVI wieku* (1923). Najnowsza biografia pt. *Andrzej Frycz Modrzewski – współczesne odczytanie myśli społeczno-pedagogicznej,* praca zbior. pod red. nauk. Z. Szaroty, wydana została nakładem Krakowskiej Szkoły Wyższej im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w 2003 r. Postać M. uwiecznił w towarzystwie chłopa Jan Matejko w obrazie *Unia Lubelska* (1869). (BP/XXVII/108-109, A. Kamieński; DOP/I/82-88; E/XVII/563-564, M. Korolko; EP/III/394-395, D. Żołądź-Strzelczyk; HWP/35-36; KDE/29; KHW/91-93; LHW/104-105; OSP/255-256; PPA/I.1090-11, S. Wołoszyn; SBPHW/151)

moduł, powtarzalny wymiar czegoś, np. czasu. W słownictwie akademickim oznaczać może jednostkę kursu wykładowego. M. może występować na różnych szczeblach akademickich oraz studiach podyplomowych i doktoranckich. Plan zajęć na roku studiów lub na studiach podyplomowych może być podzielony na moduły. M. wyraża się zwykle liczbą punktów kredytowych. W niektórych uczelniach suma punktów uzyskanych w drodze poszczególnych modułów służy do uzyskania określonego dyplomu czy też → tytułu zawodowego (akademickiego). (KPPN/200; KSWO/336; SPS/410)

Mojżesz – zob. Dekalog

monastycyzm (od gr. *monachós* – *samotny*, ros. *monastŷr* – nazwa klasztoru w Kościele wschodnim), pierwotna forma życia wczesnochrześcijańskich wspólnot zakonnych; zinstytucjonalizowany ruch religijny, którego członkowie starają się wykonać zadania daleko wykraczającego ponad i poza to, co jest w ich religiach wymagane od duchownych i świeckich; także zjawisko tworzenia i występowania zakonów; największym prawodawcą monastycyzmu zachodniego był św. → Benedykt z Nursji (ok. 480-547), twórca reguły mnichów na Monte Cassino. Be-

nedyktyni, wstępując do klasztoru, składali trzy śluby: posłuszeństwa, pozostania w klasztorze i *conversio*, tzn. nawrócenia i zmiany stylu życia. Częścią *conversio* były śluby ubóstwa i czystości. M. szczególnie ważną rolę odegrał w okresie → Średniowiecza, przyczyniając się do rozprzestrzenienia chrześcijaństwa i umocnienia roli papieża. (BP/XXVII/159160; E/XVIII/36-37; KHW/318; KSWO/337)

monitor (łac. *monitor* – doradca, także – ten, kto napomina, przestrzega, nauczyciel domowy, dozorca, wychowawca), **I.** W przeszłości wyraz używany także w znaczeniu bata, z dodatkiem „boćkowski", od miasta Boćki nad Nerem, słynnego z wyrobów rymarskich. „Monitorami" wymierzano kary cielesne, stosowany również do → karcenia uczniów w szkole za nieposłuszeństwo lub drobne przestępstwa. **II.** W latach 1765-1785 najważniejsze oświeceniowe czasopismo społeczno-polityczne, ukazujące się w Warszawie, założone z inicjatywy króla Stanisława Augusta według pomysłu bpa Ignacego Krasickiego i ks. Adama Kazimierza → Czartoryskiego, nawiązujące do tzw. małego „Monitora" z 1763 r. i angielskiego „Spektatora". Występowało m. in. „*przeciwko wzgardzie języka polskiego*", (SMTK/788). Wychowywało w duchu racjonalizmu i → humanitaryzmu*;* walczyło o mecenat nad nauką i literaturą. M. lansował nowe formy wypowiedzi: dyskurs, list, gawędę, obrazek obyczajowy, felieton oraz formy parodystyczne i nowe odmiany satyry. Odegrał ważną rolę w walce o język narodowy. Z pismem współpracował m. in. Franciszek → Bohomolec, Franciszek Zabłocki, Józef Wybicki i inni. **III.** Pomocnicy nauczyciela w szkołach angielskich I połowy XIX wieku. W 1800 r. angielski pedagog Józef → Lancaster, nawiązując do koncepcji Andrew Bella, przedstawionej w 1797 r. w pracy *Eksperyment wychowawczy*, zaproponował stworzenie nowego modelu → szkoły elementarnej w postaci systemu monitorialnego, gdzie w procesie edukacji wykorzystywano starszych uczniów, zwanych monitorami, którzy mieli nauczać młodszych. Nauczyciel takiej szkoły miał jedynie przygotowywać monitorów. System ten od 1811 r. został wprowadzony w angielskich → szkołach elementarnych, a w 1840 r. pojawił się masowy ruch, który zastępował monitorów „nauczycielami uczniowskimi". Młodzież w wieku 13 lat, zarówno chłopcy jak i dziewczęta poddawani byli na okres pięciu lat terminowaniu w zakresie sztuki nauczania. Niektóre programy tego typu kształcenia przerodziły się potem w kolegia kształcące. **IV.** Elektroniczne urządzenie informujące operatora maszyny cyfrowej, współpracujące z innymi urządzeniami, np. m. komputera, hydromonitor itp. (BP/XXVII/180-181; DOP/II/19; KP/292; OSXP/256; SJP/II/195; SŁP/III/530; SMTK/788; SPH/635; SWO/507-508)

Montaigne Michał Eyquem de (1533-1592), francuski filozof i pisarz-humanista. Po studiach prawniczych w Tuluzie i Paryżu, był urzędnikiem-radcą trybunału w Bordeaux, a następnie przez wiele kadencji merem tego miasta. Był człowiekiem wierzącym, jednak nie uznawał potrzeby przyzywania imienia Bożego dla partykularnych interesów. Zasłynął jako autor dzieła pt. *Essais* (*Próby),* ogłoszonego w 1588 r. (wyd. pol. w przekł. T. Boya-Żeleńskiego, 1 wyd. pt. *Pisma,* t. 1-5: 1917, a pt. *Próby* – 1931-1932), które wywarło silny wpływ na literaturę, filozofię i pedagogikę XVII stulecia. Tytuł tego dzieła został powtórzony w 1597 r. przez Francisa → Bacona jako *Essayes* i stał się podstawą dla nazwy gatunku literackiego (eseju). Zdaniem M. osobowość człowieka to zespolenie mądrości, umiarkowania, męstwa, ujmującego wyglądu zewnętrznego i innych cnót. Wszystko to ma być ostatecznym celem zabiegów pedagogicznych. Przez to ogłoszony został odkrywcą zasady ludzkiej niepowtarzalności. Nauczanie powinno być podporządkowane wychowaniu. Proces wychowania, oparty na kształceniu ogólnym, powinien być podporządkowany kształceniu jednostek praktycznych. Przedmiotem wychowania ma być cały człowiek, a nie tylko jego intelekt. Uczyć czytania i pisania należy od najmłodszych lat, jednak przymus w wychowaniu chciał zastąpić „surową łagodnością". Rozwój umysłowy należy osiągać nie poprzez zapamiętywanie faktów, ale rozsądne podejście do życia, znajomość stosunków panujących między ludźmi, odpowiednio dobraną literaturę dzieł starożytnych i osiągnięcie kondycji fizycznej. Krytykując głoszony przez → Rabelais'a encyklopedyzm, uważał, że wiedzę należy zdobywać w sposób praktyczny, nie tylko w szkole, i o ile to możliwe bez stosowania → podręczników

i przymusu, w atmosferze spokoju, ładu i radości. „*Dla naszego ucznia wszystko, czy to gabinet, ogród, stół i łóżko, samotność, kompania, ranek i wieczór, wszystkie godziny niech będą równe; każde miejsce będzie mu miejscem nauki; filozofia, bowiem, jako krzewicielka sądu i obyczajów będzie jego wiedzą, ma ten przywilej, iż wszędy jest na swoim miejscu*", (ZHW/62).

Był krytykiem szkoły humanistycznej, która ćwiczyła pamięć, a nie uczyła samodzielnego zdobywania wiedzy i myślenia. Dlatego podkreślał, iż „*słuszniejsze byłoby pytać, kto jest lepiej, a nie kto więcej uczony*", (cyt. za: LHW/98). Środkiem zdobywania wiedzy jest znajomość języków obcych, ale także języka ojczystego. Naukę języków należy prowadzić w oparciu o konwersację. M. był zdecydowanym przeciwnikiem stosowania → kar cielesnych, jednak uważał, że utrzymanie dyscypliny jest zadaniem dobrego nauczyciela. Kształcenie umysłowe należy wiązać z wychowaniem fizycznym, wprowadzając do modelu edukacyjnego dużo ćwiczeń gimnastycznych, gier, zabaw, a także udział w polowaniach, tańcach, jeździe konnej i posługiwaniu się bronią. „*Nie wystarczy hartować duszę, trzeba także hartować i mięśnie. Dusza zbyt dużo miałaby zajęcia, gdyby nie znalazła pomocy; za wiele miałaby do czynienia, gdyby miała starczyć na obie potrzeby*", (Ź/I/237). Edukację pragnął uzupełniać podróżami zagranicznymi, do których jednak należy dobrze przygotować młodzież, dając wiedzę o obyczajach i prawach panujących w danym kraju. M. stworzył własną teorię pedagogiczną, twierdząc, że człowiek staje się uczonym poprzez uczenie się od innych, zaś mędrszym może stać się tylko własną mądrością. W procesie nauczania uwypuklił rolę → nauczyciela, który powinien motywować ucznia do nauki i umiejętnie kształtować jego walory wewnętrzne. Twierdził, że nawet ludzkie przywary i głupota mogą okazać się kształcące, jeśli potrafimy je obserwować, definiować i wyciągać właściwe dla siebie wnioski. Na tę okoliczność zauważył: „*Nikt nie jest wolny od mówienia bredni, źle jest jedynie mówić je z wysiłkiem*", (SS/290). Był przeciwnikiem → kształcenia kobiet, uważając, iż kobieta ma dość wiedzy, gdy rozróżnia koszule od kaftana swego męża. Współczesną polską biografię M. napisał Józef Hen, *Ja, Michał z Montaigne* (1980). (BP/XXVII/202-205; E/XVIII/69; EFW/178-179, J. L.; KDE/32; KHW/76-77; LHW/97-98; OSP/256)

Montessori Maria (1870-1952), włoska lekarka i pedagog, twórczyni systemu wychowania przedszkolnego noszącego jej nazwisko, opartego na wierze w potencjał twórczy dziecka. W 1894 r. jako pierwsza kobieta we Włoszech ukończyła medycynę na → Uniwersytecie Rzymskim, gdzie została asystentką w klinice psychiatrycznej. W 1907 r. w rzymskiej dzielnicy San Lorenzo założyła pierwszy dom dziecka (*casa dei bambini*), stanowiący rodzaj placówki wychowania przedszkolnego, gdzie, w celu przeciwdziałania patologii społecznej tej dzielnicy, zastosowała swoją metodę naturalizmu pedagogicznego. W 1910 r. opuściła Uniwersytet Rzymski i zrezygnowała z pracy lekarza, poświęcając się doskonaleniu swojej metody wychowania. Dążenie do szerszego zajęcia się resocjalizacją dzieci ze środowisk patologicznych spowodowało, że jesienią 1910 r. M. złożyła prywatne śluby zakonne z myślą o założeniu katolickiego zakonu, prowadzącego działalność wychowawczą. Domy dziecięce M. wyróżniał społeczny charakter. Rodzice dzieci mogli przebywać z nimi w ciągu dnia w placówce, wspólnie z nimi się bawić i rozwiązywać stawiane zadania. Taki sposób funkcjonowania placówki stwarzał lepsze szanse na resocjalizację wychowanków. M. uważała, że dzieciństwo stanowi niezwykle ważny okres w rozwoju osobowości każdej jednostki. Dziecko jest „*budowniczym samego siebie. Dziecko i osoba dorosła to dwie różne części ludzkości, które nawzajem wpływają na siebie i przy obopólnej pomocy powinny współistnieć w harmonii*", (cyt. za R. Kucha, *Pedagogika Marii Montessori*, (w:) *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. naukowa Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2003, s. 332). Rozwój biologiczny dziecka miał iść w parze z rozwojem umysłowym. M. odrzucała tradycyjne wychowanie w klasie, uważając, że dzieci są tam „*jak motyle nadziane na szpilki, przymocowane każde do swojego miejsca*", (BP/XXVII/220). Kształciła dzieci, dostarczając im konkretne materiały i przedmioty, aranżując sytuacje sprzyjające zdobywaniu wiedzy i umiejętności. Wychowanie i kształcenie powinno przebiegać w przygotowanym otoczeniu.

Dziecku należy stworzyć warunki uwalniania się poprzez aktywny rozwój. „*Stawania się wolnym jest procesem prowadzącym do niezależności. Stąd mowa o wolności biologicznej, społecznej, pedagogicznej, moralnej i metodycznej*", (cyt. za: R. Kucha, op. cit., s. 333). Dużą wagę przywiązywała do inicjatywy i samoukierunkowania, a kluczem jej systemu było samokształcenie, wczesne usamodzielnienie dzieci poprzez pracę i zabawę.

Nauczycielowi i rodzicom wyznaczała rolę zapewniania i demonstrowania „aparatu dydaktycznego" oraz właściwej organizacji otoczenia. W procesie nauczania nauczyciel miał pozostawać niejako w tle, pozostawiając inicjatywę dziecku. Metoda M. szybko rozpowszechniła się w ówczesnej Europie (Szwajcaria, Francja) i na świecie (Stany Zjednoczone, Argentyna), przyczyniając się do zerwania z tradycyjnym rygoryzmem i formalizmem w wychowaniu i kształceniu małych dzieci. Pod koniec życia sformułowała słynną zasadę pedagogiczną zwartą w haśle: „*Pomóż mi, bym zrobił to sam*". Swoje metody wychowawcze przedstawiła m. in. w pracy *Domy dziecięce. Metoda pedagogiki naukowej stosowana w wychowaniu najmłodszych dzieci* (1909, wyd. pol. 1913). W 1949 r. była kandydatką do pokojowej Nagrody Nobla.

Na gruncie polskiej praktyki wychowawczej metodę M. stosowała m. in. bł. Urszula → Ledóchowska. Od 1994 r. działa w Polsce Polskie Stowarzyszenie Montessori z siedzibą w Łodzi, które popularyzuje pracę pedagogiczną zgodną z teorią M. Stowarzyszenie organizuje szkolenia, seminaria i roczne kursy w zakresie pedagogiki M. (BP/XXVII/219-220; DTHW/35-36, 142-143; E/XVIII/77-78; EP/III/173-180, M. Miksza, E. Łatacz, IV/603-604, M. Pękowska; EPG/X/304 (data urodzenia – 1869); KHW/189-190; OSP/256-257; PPA/I/324-334, R. Kucha)

Morus Tomasz św. (*Morus sir Thomas, Thomas More*), (1478-1535)**,** angielski pisarz społeczno-polityczny, wybitny humanista. Przyjaźnił się z → Erazmem z Rotterdamu, który *notabene* w czasie gościny u niego napisał *Pochwałę głupoty*. Zyskał nieśmiertelną sławę jako autor dzieła napisanego po → łacinie pt. *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo reipublicae statu, deque nova Insula Utopia* (*Prawdziwie złota książeczka, równie pożyteczna, jak dowcipna, o najlepszym urządzeniu republiki i o nowej wyspie Utopii*), wydanym w Louvain w 1516 r. (polskie tłum. 1947 r.), w którym, nawiązując do dzieła → Platona *Rzeczpospolita*, ośmieszył społeczno-polityczny stan Anglii i w formie dialogu przedstawił przyszły, doskonały ustrój państwa, oparty na wspólnym posiadaniu wszystkich dóbr, gdzie rządzą rozum i tolerancja. W tym względzie uważał, że „*zupełne zniesienie prawa własności jest jedynym środkiem do równego i sprawiedliwego podziału dóbr i do zapewnienia ludziom szczęścia*", (SS/415). Z tego powodu nazwany został ojcem socjalizmu utopijnego. „Utopia" bowiem jest neologizmem wziętym od greckich słów: *ou* (nie) i *topos* (miejsce), tj. *eu-topos* (dobre miejsce). M. stał na stanowisku powszechności nauczania w języku ojczystym, niezależnie od płci. „*Utopianie pobierają naukę w swoim własnym języku, który ma bogaty zasób wyrazów, miłe dla ducha brzmienie doskonale oddaje myśli; z mniejszymi lub większymi skażeniami rozpowszechniony on jest na znacznych obszarach kuli ziemskiej*", (Ź/I-242). Głosił idee wychowania przez pracę na roli oraz w różnych rzemiosłach, uznając, że wszyscy utopianie podlegają obowiązkowi pracy (za wyjątkiem starców, chorych i dzieci). W *Utopii* obowiązkiem harmonijnego wychowania młodzieży (wychowanie umysłowe i fizyczne) oraz oświaty pozaszkolnej dla dorosłych obarczył państwo jako organizację społeczeństwa. Na wyspie Utopia istniał powszechny obowiązek oświaty elementarnej. Nauka szkolna odbywała się w języku ojczystym, a kanonami wiedzy stały się udoskonalone programy → *trivium* i → *quadrivium.* Dzieci w szkole miały być wprawiane do właściwej organizacji życia społecznego.

M. uznawał pogląd o przyrodzonej dobroci człowieka, stąd w systemie wychowawczym duże znaczenie odgrywała religia. W wychowaniu równorzędnie mieli być traktowani chłopcy jak i dziewczęta, mając w tym względzie własne doświadczenie jako ojciec trzech córek i czwartej przybranej. Procesowi edukacji mieli przewodzić → nauczyciele, których M. stawiał na równi z kapłanami. Tym samym zawód nauczycielski postawił na piedestale całej hierarchii społecznej. Ścięty za odmowę wzięcia udziału w koro-

nacji Anny Boleyn, którą król angielski Henryk VIII Tudor poślubił po rozwodzie z Katarzyną Aragońską i przez to uznania zwierzchnictwa króla nad Kościołem. W mowie końcowej przed sądem powiedział, że swoją męczeńską śmierć poświęca sprawie jedności Kościoła. Wiadomość o śmierci M. wstrząsnęła ówczesną Europą. Jego przyjaciel Erazm z Rotterdamu, po wykonaniu wyroku śmierci, napisał po łacinie „*omnium horarum homo*", co przetłumaczono jako „*człowiek na wszystkie pory roku*". Pisarz angielski Gilbert Keith Chesterton (1874-1936) powiedział o M., że „*należy go uznać największym Anglikiem, a przynajmniej największą postacią w historii Anglii*", (BP/XXVII/302). Beatyfikowany przez papieża Leona XIII w 1886 r., kanonizowany zaś w 1935 r. przez papieża Piusa XI. (BP/XXVII/300-303; EPNW/529; KDE/27; KHW/71-72; LHW/94-95; OSP/258; SMTK/1371; SS/415)

mowa I. zasób wyrazów, wyrażeń i zwrotów połączonych w wypowiedź według ustalonych norm gramatycznych, używany w celu porozumiewania się przez członków określonego narodu, bądź między członkami poszczególnych narodów lub grup narodowościowych. W językoznawstwie m. przeciwstawna jest pojęciu „język" i terminowi „tekst", czyli wytwór mowy. Mowa powstaje w wyniku przejścia strumienia powietrza z płuc przez struny głosowe i powstania serii sylabicznych dźwięków. M. opisywana jest także jako składnia, czyli reguły rządzące zestawieniami tworzonych fraz i zdań. W teorii m. ważną rolę odgrywa także fenologia, czyli wiedza o strukturze dźwięków.
Autorzy *Disticha Catonis* (III-IV w.) uważali: „*Nulli tacuisse nocet, nocet esse locutum*" (*Nikomu nie szkodzi, że milczał, szkodzi, że powiedział*), (SS/496). W *Psalmie 11* jest napisane: „*Mowa jest srebrem, milczenie złotem*". W Ewangelii według św. Mateusza. dotyczącym ósmego przykazania, czytamy: „*Niech wasza mowa będzie: Tak, tak; nie, nie. A co nadto jest, od Złego pochodzi*". (Mt, 5, 37). **II.** Mowa szczególnie ozdobna, kwiecista i barwna, często także napuszona, to oracja (od łac. *oratio* – mowa, wymowa, przemówienie). Przeciwieństwem oracji jest drętwa m., czyli mówienie oklepanych frazesów, „przemówienie dla mówienia", wypowiadanie słów bez treści, przemówienie pełne sloganów i frazesów. (BP/XXVII/363; KSWO/367; SJP/II/208; SMTK/883, 927; SPH/696)

mowa ciała (ang. *body lanquage* – mowa ciała), tytuł książki amerykańskiego autora Juliusa Fasta (ur. 1918) z 1970 r. pt. *Body lanquage.* Wcześniej kwestie te podejmował Karol Darwin (1809-1882) w dziele *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt* (1872), co zapoczątkowało współczesne badania nad mimiką i językiem ciała. Psycholog i filozof niemiecki, Wilhelm Wundt (1832-1920) uważał, że gesty i mowa wyrażają tę samą ideę umysłową, zaś Edward Sapir (1884-1939) podkreślał, że człowiek nieświadomie reaguje na bodźce związane z ekspresją (wymową) ciała. Zygmunt → Freud (1856-1939) zwrócił uwagę z kolei na niekontrolowane zachowania (gesty) ludzkich rąk. Natomiast amerykański socjolog, Ervin Goffman podkreślał, że „*obecność innych ludzi przekształca ludzką działalność w występ*", (http://www.wirtualnepodlasie.pl/ E. A. Dąbrowska). Określenie m. c. zostało następnie upowszechnione w psychologii społecznej i komunikacji społecznej. M. c. obejmuje zwykle takie niewerbalne komunikaty, jak: gesty i ruchy ciała, mimikę, postawę i ukierunkowanie ciała, ruchy oczu i odruch źreniczny, sposób używania przestrzeni interpersonalnej i inne. Do m. c. nie zalicza się natomiast takich komunikatów, jak: ubiór, makijaż czy przedmioty, które niosą dodatkową informację, a są używane w danym momencie przez ludzi (np. zegarek, okulary, typ samochodu, którym się jeździ i inne), a także kontaktu wzrokowego, który jest komunikatem interakcyjnym. (SJP/II/208; SS/567)

Mrongowiusz Krzysztof Celestyn (1764-1855), pastor, leksykograf i językoznawca, obrońca polskości Warmii i Mazur. Od 1798 r. był kaznodzieją w kościele św. Anny i → nauczycielem języka polskiego w → Gimnazjum w Gdańsku. Był autorem słownika polsko-niemieckiego i podręczników do nauki języka polskiego, kalendarzy, śpiewników i zbiorów kazań w języku polskim. Wydał m. in. *Rocznik kazań chrześcijańskich* (1802), *Pieśnioksiąg, czyli kancjonał gdański* (1803), *Polnische Grammatike* (1794, wyd. 2 – 1805), *Słownik niemiecko-polski* (1823), *Mentor polski* (18340), *Słownik pol-*

sko-niemiecki (1835). Był pierwszym badaczem kaszubszczyzny oraz gwar Warmii i Mazur. Zajmował się przekładami dzieł Homera, Ksenofonta, Epikleta, → Platona i Kanta. Razem z Marcinem G. → Gizewiuszem przedłożył Fryderykowi Wilhelmowi IV memoriał, w którym domagał się równouprawnienia języka polskiego i zaniechania działalności → germanizacyjnej na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Za zasługi w dziele obrony języka polskiego został członkiem → Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie i Krakowie oraz → Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Dla uczczenia jego pamięci w 1946 r. miastu Ządzbork na Mazurach nadano nazwę Mrągowo. (BP/XXVII/399; E/XVIII/167; EPG/XI/34; EPWN/532; DOP/II/102)

muzea szkolnictwa i oświaty, (muzeum, od gr. *mauseion* – świątynia Muz; *museum* – grota poświęcona kultowi Muz), **I.** *Mauseion* – naukowy instytut założony przez Ptolemeusza I Sotera lub Ptolemeusza II Filadelfosa w Aleksandrii**. II.** Instytucje wypełniające zadania muzealne wobec pamiątek edukacji: dawne budynki szkolne i oświatowe lub ich rekonstrukcje wraz z wyposażeniami, programy nauczania, → podręczniki i lektury szkolne, podręczniki i czasopisma metodyczne, druki akcydensowe związane z funkcjonowaniem oświaty, pomoce dydaktyczne, taśmy filmowe, fotografie, albumy, kroniki szkolne, umundurowanie szkolne, zarówno uczniów jak i nauczycieli oraz obsługi.

Pierwszy projekt organizacji muzeum oświaty przedstawił francuski inspektor oświaty, Mark Antoine Julien w 1817 r., zaś pierwsze muzeum oświatowe otwarto w Toronto w 1854 r., a następnie w Londynie – 1857, Petersburgu – 1864. Jednym z najstarszym muzeów oświatowych jest Muzeum Szkolnictwa w Lubjanie (Słowenia), założone w 1898 r., liczące ponad 80 tys. eksponatów stałych i ponad pół miliona tekstów o tematyce oświatowej.

Polska do tej pory nie posiada centralnego muzeum oświaty i szkolnictwa. W okresie międzywojennym, od 31 maja 1903 r. istniało Polskie Muzeum Szkolne we Lwowie przy ul. Mikołaj 21. Później zostało ono przeniesione do Poznania. Brak ten zastępują regionalne placówki zbliżone charakterem do tej tematyki, np. Muzeum Lat Szkolnych Stefana Żeromskiego w Kielcach, izby pamięci Janusza → Korczaka w dawnym Domu Sierot przy ul. Krochmalnej i Naszym Domu przy ul. Zwycięstwa W Warszawie, Muzeum → Uniwersytetu Warszawskiego w Pałacu Kazimierzowskim w Warszawie, Muzeum → Uniwersytetu Jagiellońskiego w *Collegium Maius* w Krakowie i inne. W latach 1870-1927 w → Rapperswil (Szwajcaria) istniało Muzeum Narodowe Polskie, którego zbiory w części dotyczyły historii oświaty i szkolnictwa. Zbliżone tematyką są natomiast muzea nauki i techniki oraz sportu, w tym najsłynniejsze *Science Museum* w Londynie (założone w 1852) i *Deutchses Museum* w Monachium (założone w 1903 r.). Muzeum Sportu i Turystyki w Warszawie powstało w 1952 r. (początkowo przy ul. Rozbrat, od 2005 r. w Centrum Olimpijskim), którego zbiory obejmują ponad 46 tys. eksponatów, głównie trofeów sportowych (medali, pucharów, dyplomów) oraz proporczyków, sztandarów itp., a także strojów i sprzętu sportowego. Dodatkowo Muzeum posiada bogaty zbiór książek, zdjęć, czasopism, pocztówek, jak również materiałów audio i wideo. (BP/XXVIII/20, XXVIIII/26-41, M. Szeląg; E/XVIII/234-235; EP/III/449-450, J. Półturzycki, IV/597-599, M. Balukiewicz; http://www.muzeumsportu.waw.pl)

Mysłakowski Zygmunt Karol (1890-1971), pedagog kultury, „pedagog dwóch epok", (OWSP/309). Od 1924 r. związany był z Uniwersytetem Jagiellońskim. W latach 1928-1930 kierował związkowym → Instytutem Pedagogicznym w Katowicach. W latach 1950-1956 był → rektorem krakowskiej WSP. W latach dwudziestych i trzydziestych zajmował się m.in. zagadnieniami rodziny, socjologicznymi aspektami środowiska wychowawczego, problematyką pedeutologiczną oraz problemami teorii kształcenia i wychowania. Do teorii wychowania wprowadził pojęcie „struktury" psychicznej dziecka, wychowanka i znaczenie jego psychiczności. Bliskie były mu idee demokratyzmu wychowania, indywidualnej i społecznej autonomii osoby i osobowości. Dla M. wychowanie jest jednym z elementów całego zestawu czynników kształtujących człowieka. Uniwersalizm jego „pedagogiki naukowej" mieści się w syntetycznej formule: człowiek – wychowanie – humanizm. Dlatego uważał, że „*człowiek jest istotą nieznaną. Jest*

także istotą otwartą, niedokończoną, mającą przed sobą ogromne możliwości rozwoju. Kto zakreśla przed nim granice na podstawie własnej ograniczoności ich zwątpienia, działa na jego szkodę", (Z. Mysłakowski, *O kulturze współżycia. Rozważania i propozycje*, Warszawa 1967, s. 136).

Punktem wyjścia wysiłków wychowawczych uczynił całą osobę wychowanka, z pełnym jego wyposażeniem moralnym, intelektualnym, charakterologicznym i światopoglądowym. Liczył bardzo na aktywność wychowanków w tworzeniu własnych organizacji, w czym aktywnie miała pomagać szkoła. Jego zasługą było wielostronne ujęcie procesu wychowania w kulturze. Wychowanka postawił jednak w tym procesie nie jako ośrodek skierowanych na niego oddziaływań wychowawczych, ale współtwórcy „żywego" współdziałania ucznia i → nauczyciela. Materia kultury, jego zdaniem, dostarcza niezbędnych impulsów do uspołecznienia człowieka, choć nie jest autonomiczna. M. uważał, że wychowanie zależy głównie od innych czynników, a mianowicie gospodarczych, społecznych i polityczno-narodowych**.** Dał temu wyraz w pracy *Wychowanie człowieka w zmiennej społeczności* oraz *Państwo a wychowanie.* W pracy pt. *Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk* (1933) dał pierwszy w polskiej literaturze pedagogicznej naukowy wykład → pedagogiki ogólnej, (OWSP/317). Przeciwstawiał się podziałowi → pedagogiki na dwie odrębne dziedziny: empiryczną, czyli naukową oraz normatywną, czyli teleologiczną. Uważał, że trzeba wykorzystać wiedzę empiryczną i refleksję humanistyczną o wychowaniu, wiążąc je z „praktyką" i „technologią" wychowawczą. M. wykształcenie rozumiał jako „*proces psychofizyczny, z którego rezultacie jednostka dochodzi (...) do opanowania odpowiedniej sfery dóbr kulturowych, a zarazem rozwinięcia w sobie indywidualnej struktury osobowej*", (cyt. za: OWSP/320). Chciał, aby szkoła była nie tylko miejscem nauczania, ale także wspólnotą pracy i życia, i w ten sposób tworzyła bogate środowisko wychowawcze. (EP/VII/595, R. Stankiewicz; EFW/181-183, J.K, M.P.; KHW/226-227; OSP/261; OWSP/309-333)

Myślę, więc jestem (fr. *ja pense, donc je suis*, częściej cytowana z łac. *cogito, ergo sum*), zasada filozofii Kartezjusza (René → Descastes), (1596-1650) przedstawiona w *Zasadach filozoficznych* (1, 7 i 10). (KSWO/98; SMTK/804; SS/111)

N

nagana (łac. *repressiő* – nagana, skarcenie), upomnienie słowne za niewłaściwe zachowanie się, jedna z kar o charakterze wychowawczym. Stosowana od pierwszych kontaktów typu wychowawczego już w rodzinie pierwotnej. W ujęciu historycznym w → szkole stosowana obok innych środków wychowawczych, także → karcenia dzieci. (OSP/262; SJP/II/243-244; SŁP/IV/524; SPH/836)

nauczanie domowe, forma kształcenia dzieci i młodzieży, upowszechniona w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX stulecia na ziemiach polskich, głównie zaboru rosyjskiego. Było odpowiedzią na postępującą → rusyfikację życia społecznego, w tym głównie → szkolnictwa. Jego miejscem były najpierw dwory szlacheckie, domy robotników, a następnie także chłopskie. Początkowo miało charakter prywatny, ale z biegiem lat przybrało formy bardziej zorganizowane. Ideę n. d. upowszechniało pismo → „Opiekun Domowy", m. in. poprzez cykl niewielkich książeczek o charakterze metodycznym. Cykl ten w 1874 r. rozpoczął Piotr → Chmielowski rozprawą *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauczaniu oparte*. Od 1894 r. n. d. wspierane było przez → Towarzystwo Tajnego Nauczania, kierowane przez Cecylię → Śniegocką oraz → „Przegląd Pedagogiczny". W 1898 r. nakładem „Przeglądu Pedagogicznego" ukazał się zwarty program nauczania, przygotowany przez Jana W. → Dawida, Włodzimierza Osterloffa i Anielkę → Szycównę pt. *Metodyczny kurs nauk. Rok I-II. Nauka o rzeczach, nauka czytania i pisania, arytmetyka, kaligrafia,* który był wykorzystywany w n. d. (DOP/II/148-151, 181-182)

nauczanie łączne (niem. *Gesamtunterricht*), koncepcja kształcenia stosowana w edukacji początkowej (wczesnoszkolnej) jako metoda przejścia od → edukacji przedszkolnej do kształcenia systematycznego. Jako prekursora n. ł. wymienia się J. H. → Pestolozziego, który poprzez nauczanie poglądowe w klasach młodszych chciał wiązać z możliwościami poznawczymi uczniów. Tę ideę na gruncie polskim rozwinął J. W. → Dawid, który z kolei z naturalnych całości, znajdujących się w otoczeniu dziecka (np. dom, rodzina), chciał wyodrębniać w toku nauczania konkretne przedmioty, poddając je analizie cech (np. wielkość, barwa). Współczesna koncepcja n. ł. ukształtowała się w połowie XX stulecia w Austrii i Niemczech głównie dzięki działalności B. Otto, który jako pierwszy użył terminu „*Gesamtunterricht*", tj. nauczanie łączne. W latach 1937 i 1939 n. ł. doczekało się w Niemczech regulacji prawnych. W Austrii n. ł. do klas I-III wprowadzono oficjalnie już w 1926 r. głównie za przyczyną O. Glockla i K. Linkego. W warunkach polskich eksperymenty z nauczaniem łącznym prowadzono w latach międzywojennych m. in. w Seminarium im. E. Orzeszkowej oraz przez J. i A. Maćkowiaków i B. Hessena. Ten ostatni n. ł. sytuował między nauczaniem globalnym (przedszkolnym) a kształceniem systematycznym (przedmiotowym), nazywając go kursem epizodycznym. (EP/III/5267-528, E. Zalewska)

nauczyciel (od łac. *didascalus* – nauczyciel, profesor, „uczony w Piśmie"; *educator* – wychowawca, nauczyciel; *educo* – wychowywać, kształcić), osoba ucząca innych poprzez przekazywanie określonych wiadomości i umiejętności. Najwyższym nauczycielem w wierze chrześcijańskiej, nauczycielem świata jest Jezus Chrystus, od którego pochodzą cztery → *Ewangelie* oraz listy apostołów. „Nauczycielem" nazywa Go grono Dwunastu Apostołów, nazywają Go tak i inni uczniowie, a także rzesze słuchaczy, głosem pełnym podziwu, ufności i czułości. Nawet faryzeusze i saduceusze, uczeni w prawie i ogół Żydów nie odmawiają Mu tego miana, mówiąc: „*Nauczycielu, chcielibyśmy jakiś znak widzieć od Ciebie*". Uczniowie pytali Jezusa:

„*Nauczycielu, gdzie mieszkasz? Odpowiedział im: „Chodźcie, a zobaczycie*", (J 1, 38-39).
Pierwowzoru n. należy doszukiwać się mistrza inicjacji w życiu plemiennym. W społeczeństwach pierwotnych rolę kontrolera zachowań młodszych jego uczestników starały się wypełniać osoby doświadczone i to aż do momentu osiągnięcia umiejętności i standardów grupy. Tak więc rola pierwotnego n. sprowadzała się do doprowadzenia młodego człowieka do swoistego egzamin ku dojrzałości. Pierwszymi, niejako „zawodowymi" nauczycielami, byli kapłani, którzy ucząc, starali się rekapitulować przeszłość i przygotować do zajęcia miejsca w społeczeństwie. W starożytnych Chinach n. traktowany był po raz pierwszy jako osoba pełniąca służbę państwową. N. mianowany był przez cesarza, a głównym kryterium dostąpienia tego zaszczytu była wiedza. Nie bez powodu więc chiński filozof i myśliciel, → Konfucjusz (właśc. Kong Qui. Kongzi-fu-cy), 551-479 p.n.e.) mówił: „*Kto zdobytą wiedzę pielęgnuje, a nową bez ustanku zdobywa, ten może być nauczycielem innych*", (Ach/10; LZM/119). Ponad dwa wieki później inny chiński filozof., Meng-Cy (ok. 379-289 p.n.e.) krytykował bezmyślne dążenie ludzi do uzyskania statusu n.: „*Nieszczęściem ludzi jest to, że lubią być nauczycielami*", (SS/271).
W tym samym czasie co w Chinach, szkoły organizowali Sumerowie. Nauczyciele pierwszych szkół byli przede wszystkim pisarzami, za co otrzymywali stałe wynagrodzenie. W starożytnym Egipcie zawód n. był natomiast bezwzględnie reglamentowany i kontrolowany. Osoba, która podejmowała się nauki czytania i pisania bez właściwego przygotowania mogła spodziewać się najsurowszej kary, nie wyłączając śmierci. Nauczyciele egipscy, starając się jak najlepiej wykonywać swoją profesję, podejmowali pierwsze próby upoglądowienia nauczania, głównie rachunków. Chcąc osiągnąć jak najlepsze efekty swojej pracy, chętnie sięgali do → kar w postaci wymierzania rózeg, bądź zamykania mało pilnych uczniów w odosobnieniu. Izraelici przywiązywali dużą wagę do zawodu nauczyciela, traktując tę profesję w kategoriach służby religijno-narodowej. W pierwszej fazie edukacji obowiązki nauczania spoczywały na rodzicach. W szkole żydowskiej podstawową metodą nauczania było głośne uczenie pamięciowe przez powtarzanie.
W starożytnej Grecji z kolei wzorem n. był poeta i filozof, jednak już V wieku p.n.e. odnotowujemy początki tworzenia się grupy zawodowej nauczycieli, którzy utrzymywali się wyłącznie z nauczania, głównie w domach zamożnych mieszkańców *polis* (miast). W starożytnym Rzymie zawód nauczycielski doprowadzono do form zdecydowanie zinstytucjonalizowanych, nadając n. status pracownika „samorządowego". Poeta rzymski Horacy (65-8 p.n.e.) w *Listach* sformułował na tę okoliczność następującą myśl: „*Iurare in verba magistri*"(*Przysięgać na słowa nauczyciela*), zaś inny rzymski pisarz, → Seneka Młodszy (ok. 3 p.n.e.-65 n.e.) uważał, że „*Ludzie uczą się, dopóki nauczają*" (*Homines dum docent, discunt*). Później myśl ta została sparafrazowana na: „*Docendo discimus*" (*Nauczając, uczymy się*), (SS/367). Wyższym autorytetem w Rzymie cieszyli się nauczyciele tzw. „nauk wyższych", tj. → filozofii i → retoryki. Sztukę nauczania traktowano w starożytności jako swoisty „dar". → Kwintylian w I wieku n.e. doradzał dobierać nauczycieli bardzo troskliwie, twierdząc, że do nauczania „początków" (nauczanie elementarne) potrzebny jest już dobry nauczyciel.
Pierwszym nauczycielem w chrześcijaństwie został Jezus Chrystus (gr. *Iésoús*, hebr. *Yĕ(hô)šū'a* – Jahwe zbawieniem, skrócone do *Yĕšū)*. Sobór w Konstantynopolu w roku 381 zalecił tworzenie bezpłatnych szkółek dla chłopców, gdzie nauczanie prowadzili specjalnie zatrudniani nauczyciele. Jeden z autorów *Talmudu Babilońskiego* (IV-V w.) zauważył: „*Wiele nauczyłem się od moich nauczycieli, więcej od kolegów, najwięcej od mych uczniów*", (SS/561). W → Średniowieczu wykształcenie n. zaczęło nabierać znaczenia wraz z powstaniem w XII-XIII wieku pierwszych → uniwersytetów. Pojawił się wtedy tytuł (stopień) → bakałarza (*baccalarius*), osoby, która na średniowiecznym uniwersytecie uzyskała najniższy stopień akademicki → bakalaureat. W późnym Średniowieczu nauczyciel wiejski i małomiasteczkowy kojarzony był przede wszystkim jako *minister ecclesiae et scholace, (*EP/III/554-555). W szkołach niepodporządkowanych Kościołowi uczono przede wszystkim czytania, pisania i rachunków, natomiast w szkołach średnich także → sztuk wyzwolonych. Przez cały czas umiejętność nauczania drugich odbierano jako swoisty „dar Boży", choć

nauczyciele szkół parafialnych i średnich nie byli osobami zbyt wykształconymi. Znacznie wyższy poziom reprezentowały osoby nauczające w pierwszych uniwersytetach. Uniwersyteckie wydziały prawa, medycyny i teologii nadawały stopień naukowy → „doktora", który dodatkowo łączył w sobie prawo nauczania. W późnym Średniowieczu w niektórych krajach Europy powstawały już pierwsze organizacje para nauczycielskie, tzw. cechy nauczających.

Zasadnicze zmiany, także w podejściu do zawodu nauczycielskiego, miało przynieść → Odrodzenie. Zwracano wtedy uwagę na zgodność głoszonych przez nauczycieli poglądów z ich czynami. Jan Kochanowski (1530-1584) we fraszce pt. *O kaznodziei* pytał:

„(…) *Czemu to prałacie,*
Nie tak sami żywiecie,
jako nauczacie?", (KC/142; SMTK/620 – tu jednak bez autora).

Z kolei poeta Wacław Potocki (1621-1696) mówił: „*Ciało dają rodzice, rozum uczyciele*", (cyt. za: SE/511). Natomiast XVI-wieczny filozof francuski M. → Montaigne oskarżył nauczycieli o stosowanie przestarzałego języka, znacznie nawet odbiegającego od ówczesnej mowy potocznej, oraz przekazywanie wiedzy oderwanej od potrzeb dnia codziennego. Mimo słów krytyki, niekiedy także satyry, np. w siedemnastowiecznej anonimowej „Szkolnej mizeryi", n. wciąż pozostawał daleko w hierarchii społecznych profesji, a „posiadanie" w rodzinie nauczyciela było nawet bardziej powodem do zmartwień niż do dumy. Równocześnie dzięki m. in. J. A. → Komeńskiemu w XVII wieku rozwijała się „na podstawach naukowych" dydaktyka, czyli umiejętność nauczania, (EPP/441).

Na przełomie XVII i XVIII wieku pojawiły się pierwsze symptomy → kształcenia nauczycieli, głównie w Prusach, a jego pionierem był przedstawiciel pedagogiki → pietystów, A. H. Franke. Wiele uwagi statusowi nauczyciela poświeciła → Komisja Edukacji Narodowej (1773-1794), w tym zaś szczególnie ks. Grzegorz → Piramowicz (1735-1801), pisząc jedną ze swoich prac pt. *Powinności nauczyciela* (1787). Dzięki jej postanowieniom utworzył się odrębny stan nauczycielski, zwany „stanem akademickim", traktowany jako zawód świecki. W końcowym okresie działalności Komisji liczba nauczycieli szkół wydziałowych i podwydziałowych, poza szkolnictwem parafialnym, wynosiła około 500 osób, spośród których około 25% stanowili nauczyciele świeccy, (DOP/II/27).

Idee oświeceniowe, w tym także nauka J. F. → Herbarta (1776-1841) i stworzenie podstaw → pedagogiki naukowej, przyniosły zapotrzebowanie na nauczyciela kompetentnego i wszechstronnie wykształconego. Podobnie J. H. → Pestalozzi przed nauczycielem postawił posiadanie nie tylko wysokiego poziomu wiedzy, ale także umiejętne postępowanie wobec wychowanków. Nauczyciela chciał postrzegać jako „miłośnika dusz ludzkich", (EP/III/555). Szczególną rolę zawód ten odgrywał w państwie pruskim, a określenie to dotyczyło zarówno uczonego jak i *stricte* nauczyciela i dlatego przydomek „*Praeceptor Germaniae*" (*Nauczyciel Niemiec*) otrzymał niemiecki humanista Philip → Melanchton (1497-1560). Z kolei Helmuth von Moltke w przemówieniu w Reichstagu w dniu 16 lutego 1874 r., oceniając zwycięstwo wojsk pruskich nad armią austriacką w bitwie pod Sadową (w dniu 3 lipca 1860 r.), zauważył, że: „*zwycięstwo pod Sadową odniósł pruski nauczyciel ludowy*". Niemiecki filozof i pisarz Friedrich Nietzsche (1844-1900) w 1879 r. uznał, iż „*każdy nauczyciel ma tylko jednego ucznia i ten jeden staje się mu niewierny, ponieważ także przeznaczony jest do nauczania*", (SMTK/818; SS/302, 321, 508). U progu istnienia Cesarstwa Niemieckiego, w 1872 r. nauczyciele otrzymali status funkcjonariuszy państwowych, przy jednoczesnym rozszerzeniu zakresu nauczania w trzyletnich → seminariach nauczycielskich. Ważną rolę w statusie nauczycieli odgrywało ich wykształcenie.

Na ziemiach polskich nauczycieli przygotowywano w seminariach nauczycielskich. W Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego (1863-1864) organizowano je świadomie w miejscach oddalonych od większych miast, np. → Wymyślin koło Lipna, Siennica koło Mińska Mazowieckiego, Solec koło Radomia i przyjmowano do nich tylko synów chłopskich. Sytuacja materialna nauczycieli w czasach rozbiorów była bardzo zła, a carskie władze oświatowe uzależniały ją dodatkowo od funduszu nagród przyznawanych nauczycielom na lojalność i gorliwość polityczną. Dodatkowym czynnikiem była groźba służby wojskowej dla osób zwol-

nionych z zawodu nauczycielskiego. W Polsce okresu międzywojennego nauczyciele kształceni byli w → seminariach nauczycielskich oraz 11 → pedagogiach.
Współcześnie o roli nauczyciela wypowiedział się też wybitny filozof i prakseolog, Tadeusz Kotarbiński (1886-1981): „*Dzielny nauczyciel umie innych uczyć nawet tego, na czym sam się nie zn*a”, (LZM/119). Podobnie roli tej profesji swoje uwagi poświęcił Bogdan → Nawroczyński, który chciał, aby był on wzorem poszanowania człowieka w uczniu, upominając się o to samo dla nauczyciela. Uważał, że nauczyciel ma być współtwórcą programu nauczania, a „*nie tylko biernym wyrobnikiem*”, (B. Nawroczyński, *Program szkolny,* Warszawa-Wilno 1938, s. 18). Roli zawodu nauczycielskiego wiele uwagi poświecił w swoim nauczaniu papież → Jan Paweł II, który jest powszechnie uznawany za najwybitniejszego nauczyciela przełomu wieków XX i XXI, przede wszystkim zaś nauczycielem miłosierdzia (L. Mateja, *Jan Paweł II nauczycielem miłosierdzia*, 2008).
W roku szkolnym 1980/1981 w polskim szkolnictwie pracowało 383.141 nauczycieli, w 1988 r. – 491 tys., zaś w roku szkolnym 2002/2003 w polskiej oświacie pracowało ponad 732 tys. nauczycieli. (DOP/II/138; DTHW/33; EP/III/554-555, S. Dylak, 607, H. Kaczorowski; EPP/435-439, Cz. Banach, 439-445, S. Wołoszyn; SE/511; SŁP/II/147; SPH/284, 320)

„Nauczyciel i Szkoła”, kwartalnik pedagogiczny założony w 1996 r. w Górnośląskiej Wyższej Szkole Pedagogicznej im. Kardynała Augusta Hlonda w Mysłowicach. Poświęcony jest upowszechnianiu wiedzy z zakresu pedagogiki przedszkolnej, wczesnoszkolnej, szkolnej (szkoła podstawowa, gimnazjum, liceum) oraz pedagogice resocjalizacyjnej i przeznaczony dla nauczycieli tych szczebli nauczania. Posiada stałe działy: rozprawy i artykuły naukowe, komunikaty i sprawozdania z badań, doświadczenia i propozycje metodyczne, recenzje i sprawozdania, sylwetki pedagogów, kronika Górnośląskiej Szkoły Pedagogicznej. (http://www.wsew.edu.pl; KBP/87)

nauczyciel przedszkola (wychowania przedszkolnego), (łac. *pedagogium* – zakład, w którym pod nadzorem pedagoga kształcono chłopców (niewolnych) przeznaczonych na paziów; *paedagôgâtus* – funkcja nauczycielska), nauczyciel-specjalista przygotowany do pracy z dziećmi przedszkolnymi w wieku 3-7 lat w ramach → przedszkola oraz oddziału przedszkolnego; w Polsce od 2004 r. w ramach rocznego obowiązkowego przygotowania przedszkolnego. W starożytności, → Średniowieczu i → Odrodzeniu nie wykształciła się profesja nauczyciela dzieci w wieku przedszkolnym, bowiem nie znana była instytucja przedszkola lub formy do niego zbliżonej. Dopiero w końcu XVII wieku we włoskich i holenderskich miastach, gdzie rozwijały się silnie manufaktury, zatrudniające coraz częściej kobiety, pojawiła się potrzeba organizowania opieki na dziećmi w wieku 2-8 roku życia. Powierzano je wybranej starszej kobiecie-opiekunce. W 1769 r. pastor Jan Fryderyk → Oberlin w Ban de la Roche w Alzacji (Francja) założył pierwszą instytucję opiekuńczą dla dziećmi w wieku przedszkolnym, polecając pierwszym wychowawczyniom: Sara Bauzet i Luiza Scheppler sprawowanie nie tylko opieki, ale wpajanie zasad moralnych, kształcenie mowy ojczystej, naukę czytania, pisania i arytmetyki. Inicjatywa pastora Oberlina szybko zyskała uznanie w okolicznych osadach i dlatego jej inicjator zorganizował kilkudniowe kursy dla wiejskich dziewcząt, podczas których starał się je wyposażyć w niezbędną wiedzę i potrzebne wskazówki do pracy z dziećmi. Kursy Oberlina możemy zatem uznać za początki kształcenia nauczycielek przedszkoli. Pierwszą placówką kształcącą n. p. było seminarium ochroniarskie założone w 1841 r. w Dublinie (Irlandia) przez S. Wilderspina. Trzy lata później, w 1844 r. M. Papé-Carpentier założyła w Paryżu pierwszą samodzielną placówkę kształcącą wychowawców → ochron. Jednak – jak uznaje B. Muchacka – pierwszymi profesjonalnie przygotowanymi nauczycielami dzieci w wieku przedszkolnym byli w 1841 r. absolwenci kursów organizowanych przez F. → Froebla. Podstawową metodą zalecaną pierwszym kwalifikowanym nauczycielom przedszkoli była metoda oparta na rozumieniu znaczenia i sensu zabawy dla wszechstronnego rozwoju dziecka. Na ziemiach polskich pierwsze ochron-

ki powstały w 1839 r., gdzie pracę wychowawczą podejmowali mężczyźni, a inicjatorem szkoleń dla nich był Teofil S. Nowosielski we współpracy ze Stanisławem → Jachowiczem. W 1849 r. → Towarzystwo Dobroczynności wydało *Instrukcję dla Przewodniczących w Salach Ochrony*, gdzie przedstawiono m. in. stosunek nauczycieli do dzieci przedszkolnych, zasady dożywiania i higieny dzieci, sposób dokumentowania pracy itp. Bardziej zorganizowane działania w zakresie kształcenia n. p. należy przypisać Janowi Tadeuszowi Lubomirskiemu, który powołał stały nadzór nad ochronkami w postaci inspektora i wizytatorów, a kandydatom do tej profesji umożliwił → hospitowanie zajęć.

Z początkiem XX stulecia organizacją kształcenia ochroniarek zajęła się M. → Weryho-Radziłłowiczowa, która w 1904 r. zorganizowała w Pruszkowie specjalne kursy, a w 1907 r. we Włochach pod Warszawą (po zalegalizowaniu → Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego) – dwuletnie → seminarium dla ochroniarek, które stało się podstawową formą kształcenia do tego zawodu aż do roku 1926. Do seminarium przyjmowano dziewczęta po ukończeniu 17. roku życia po ukończeniu co najmniej dwóch klas szkoły średniej, a kandydatki musiały wykazać się odpowiednimi cechami psychofizycznymi.

Po odzyskaniu niepodległości dwuletnia seminaria dla ochroniarek (państwowe i prywatne) powstały w 1920 r. w Warszawie, Opatówku, Częstochowie, Wilnie, Poznaniu, Krakowie i Lwowie. Po reformie (→ ustawie) jędrzejewiczowskiej z 1932 r. i likwidacji → seminariów nauczycielskim, pozostawiono seminaria dla wychowawczyń przedszkoli.

Po 1945 r. nauczycieli przedszkoli kształcono w → liceach pedagogicznych, które następnie zmieniły nazwę na → licea pedagogiczne dla wychowawczyń przedszkoli. W 1954 r. powołano do życia dwuletnie → studia nauczycielskie, które zlikwidowano w 1969 r. Na ich miejsce powstały dwuletnie pomaturalne studia dla wychowawczyń przedszkoli, funkcjonujące do 1992 r. Jednocześnie począwszy od 1971 r. zaczęto organizować studia magisterskie na kierunku „wychowanie przedszkolne". (DOP/II/151-152; DTHW/34; EP/III/570—573, B. Muchacka; SŁP/IV/7; SPH/705)

nauczycielskie kolegium języków obcych, wyższe zakłady kształcenia nauczycieli tworzone u progu transformacji społeczno-ustrojowej w Polsce na podstawie pomysłu H. Komorowskiej, anglistki z → Uniwersytetu Warszawskiego jako sposób na zaspokojenia rosnących potrzeb w zakresie kadr do nauczania języków zachodnich w szkołach. Zadaniem nkjo było teoretyczne i praktyczne przygotowanie słuchaczy niepracujących oraz czynnych nauczycieli do nauczania języków obcych, w systemie dziennym lub wieczorowym. Ich absolwenci uzyskują prawo nauczania studiowanego języka w szkołach podstawowych i ponadpostawowych z wyjątkiem kolegium i uczelni wyższej. Już w roku 1991 r. było 55 n.k.j.o., zaś w roku szkolnym 1992/1993 – 69, w tym 52 kuratoryjne i 17 podległych uczelniom wyższym; kształciło się w nich wtedy 7,7 tys. słuchaczy. W lipcu 2003 r. było 80 n.k.j.o., w tym 48 publicznych oraz 32 niepubliczne. W roku szkolnym 2003/2004 powstało pięć dalszych n.k.j.o., utworzonych przez rady miast. (EP/VII/618-620, R. Stankiewicz)

Nauczycielski Uniwersytet Radiowo-Telewizyjny (NURT), agenda dydaktyczno-organizacyjna → Instytutu Kształcenia Nauczycieli powołana do życia w styczniu 1974 r. przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania w celu dokształcania i doskonalenia nauczycieli. W latach 1974-1977 tą formą kształcenia na odległość objęto nauczycieli nauczania początkowego i matematyki. W 1977 r. NURT włączono do przygotowania nauczycieli do egzaminu kwalifikacyjnego, równoważnego wyższym studiom zawodowym. W 1981 r. NURT usamodzielnił się w oddzielny ośrodek doskonalenia nauczycieli wraz z siecią punktów konsultacyjnych. W 1991 r. NURT przekształcił się z kolei w Radiowy Uniwersytet Nauczycielski i Telewizję Edukacyjną. (EP/III/589-590, S. Lewandowski; http://encyklopedia.wp.pl; OSP/269)

nauka, wyspecjalizowana forma działalności poznawczej człowieka; system poglądów**;** jeden z rodzajów wiedzy ludzkiej. Wyłoniła się z całokształtu praktycznej działalności człowieka i całościowego systemu → wiedzy stosunkowo późno, na gruncie cywilizacji greckiej około VI i V wieku p.n.e. W → starożytności przez

szereg stuleci n. występowała pod hasłem „filozofia", „nauka", „wiedza" traktowanych wtedy jako „wszechnauka" Jednak już Platon dzielił naukę (filozofię) na: logikę, fizykę i etykę, zaś → Arystoteles z filozofii zaczął wyodrębniać pierwsze nauki szczegółowe (dyscypliny nauki): nauka teoretyczna i praktyczna. Rzymski mówca, filozof i mąż stanu, → Cyceron (106-43 p.n.e.) w utworze *Mowa w obronie poety Archiasza,* pisał: „*Studia adulescentiam acuunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solacium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur*" (*Nauka jest ćwiczeniem dla młodego wieku, rozweseleniem w starości, ucieczką i pociechą w nieszczęściu, cieszy nas w domu, nie przeszkadza poza domem, nocuje z nami, towarzyszy w podróży, żyje z nami na wsi*), (KBP/114).

W → Średniowieczu, a dokładnie w XIII stuleciu, upowszechnił się pogląd, że światem rządzą trzy siły: autorytet władzy duchownej, doczesna siła monarchii oraz potęga nauki, czyli – jak określił to pisarz niemiecki tego stulecia, Aleksander von Roes: *sacerdotium – regnum – studium*. Św. → Tomasz z Akwinu, ale także Idzi Rzymianin, tyranem nazywali każdego władcę, kto nie oświeca poddanych, kto boi się postępów nauki, kto nie popiera → uniwersytetów. Także w Średniowieczu wyodrębniono nauki (→ sztuki) wyzwolone: → gramatyka, → dialektyka, → retoryka, arytmetyka, → geometria, astronomia i muzyka.

W dobie → Oświecenia modą stało się doskonalenie umysłu i – jako to określano – „zdobywanie nauki". Potwierdził to poeta Wacław Potocki (1621-1696) w utworze *Na tegoż drugi raz*: „*Bo jako pióro białe u czarnego kruka, tak w pysznym a bogatym rzadka jest nauka*", (KBP/107). Dalsza emancypacja nauk nastąpiła dopiero w dobie rewolucji naukowo-technicznej, przypadającej na wiek XVIII, przy czym procesy te nasiliły się dopiero w XX wieku.

Teoretyczne rozważania na temat n. znajdujemy w poglądach i myślach wybitnych filozofów, od starożytności aż po czasy współczesne. → Konfucjusz mówił: „*Bezużyteczną rzeczą jest uczyć się, lecz nie myśleć, a niebezpieczną myśleć, a nie uczyć się*". „*Ci, którzy się uczą, podobni są do roślin. Zdarza się bowiem, że roślina zakiełkuje, ale nie zakwitnie; zdarza się też, zakwitnie, ale owocu nie wyda*", (Ach/11,13). Natomiast inny filozof chiński, Wang Cz'ung zauważył: „*Kto nauk nie pobiera, jest jak gliniana czy drewniana kukła, która choć ma oczy i uszy, niczego nie widzi i niczego nie słyszy*", (Ach/92). Angielski dramatopisarz George Bernard Shaw (1856-1950) uważał, że „*nauka staje się niebezpieczna jedynie wtedy, gdy wyobraża sobie, że osiągnęła swój cel*", (LZM/119). Albert Einstein (1879-1955) rozstrzygnął, że „*nauka zaczyna się od faktów i kończy na faktach*", (BP/XXVIII/267), dodając w pracy *Science and Religion* (1934), iż „*nauka bez religii jest kulawa, religia bez nauki jest ślepa*", (SS/122).

Są różne sposoby → klasyfikacji nauk. N. nie jest jedynie wiedzą naukową, stąd należy ją rozpatrywać w siedmiu aspektach: 1. gatunek wiedzy, czyli wiedza naukowa, 2. rodzaj działalności, czyli działalność naukowo-badawcza, 3. sposób badania rzeczywistości, czyli metoda naukowo-badawcza, 4. zespół uczonych, czyli społeczność uczonych, 5. zespół instytucji naukowych (akademii nauk, szkół wyższych, instytutów, towarzystw naukowych i innych), 6. świadomość naukowa, funkcjonująca np. obok świadomości historycznej, narodowej, etycznej itp., 7. składnik siły wytwórczej, czyli tzw. naukowa siła wytwórcza (kondycja nauki).

Począwszy od epoki rewolucji naukowo-technicznej n. uczestniczy w wytwarzaniu urządzeń, służących pomnażaniu dóbr materialnych i ułatwiających życie człowieka. Papież → Jan Paweł II na spotkaniu z rektorami polskich uczelni w Toruniu w dniu 7 czerwca 1999 r. powiedział: „*Ludziom nauki oraz ludziom kultury powierzona została szczególna odpowiedzialność za prawdę – dążenie do niej, jej obrona i życie według niej*", (KBP/112). (BP/XXVIII/267-275, J. Such; BMU/8; E/XIII/572, W. Kryszewski; OSP/269; SJP/II/285)

Nawojka (koniec XIV i pierwsza połowa XV w.; N. w tłum. z jęz. łac. to „*osoba, która się nie poddaje*"; od *navus* – szybki, skrzętny, gorliwy, pilny, *navitas* – staranność, pilność). Na pół historyczna i legendarna postać kobiety-emancypantki. N. pochodziła najprawdopodobniej z Dobrzynia nad Wisłą i była córką miejscowego burmistrza lub (według innych źródeł) → rek-

tora szkółki parafialnej. Od wczesnej młodości przejawiała niespotykane zainteresowanie → nauką, poświęcając się studiowaniu dzieł w języku łacińskim. W dniu planowanego własnego ślubu, w 1407 r. uciekła po kryjomu z Dobrzynia i samotnie skierowała się do Krakowa. Tam obrawszy sobie pseudonim – imię „Andrzej", po wzorowym zdaniu egzaminu wstępnego i wyjątkowych postępach w nauce w 1409 r. otrzymała togę bakałarską – tytuł nauczyciela szkoły parafialnej.

Inna wersja głosi, że Nawojka po śmierci rodziców sprzedała odziedziczony majątek i w męskim przebraniu około 1412 r. udała się na studia do Krakowa. Podczas Świąt Wielkanocnych, w czasie tradycyjnego oblewania wodą przez krakowskich → żaków (Lany Poniedziałek), została zdemaskowana. Niebawem oburzeni → profesorowie → Akademii Krakowskiej w podartej todze postawili ją przed sądem biskupim. Tam zarządzono, aby za pohańbienie niewieściego stanu spławić ją w Wiśle, a następnie spalić na stosie. Na pytanie jednego z biskupów: „*Czemu dopuściłaś się tak strasznego grzechu?*", miała odrzec: „*Z miłości do nauki*", (DSB/436). Dzięki odważnemu i roztropnemu wyznaniu N., a także nieskazitelnej jej opinii, sąd nie wydał najsurowszego wyroku, a jedynie zasądził dożywotnie jej osadzenie na pokucie w klasztorze. Przebywając tam wiele lat, uczyła mniszki sztuki czytania i pisania. Miała zostać nawet opatką i mistrzynią nowicjuszek. Ułożyła także modlitewnik, który stanowił rodzaj niecodziennego pamiętnika. Miała w nim napisać m.in.: „*Ja, grzeszna Nawojka, przepraszam swego Stwórcę, że ośmieliłam się uczyć*", (DSB/437). N. była zatem nie tylko pierwszą polską studentką, ale również pierwszą lub jedną z pierwszych polskich nauczycielek. Inna wersja głosi, że N. pochodziła z Gniezna i była córką rektora gnieźnieńskiej szkoły parafialnej.

Wśród cennych zabytków języka polskiego zachował się tekst z „*Modlitewnika*" Nawojki, datowany na koniec XV lub początek XVI wieku, a do naszych czasów dotrwał dzięki publikacji w *Książeczce do nabożeństwa, na której się modliła św. Jadwiga...*, wyd. J. Motty, Poznań 1823. Imię Nawojki noszą m. in.: powstały w 1929 r. żeński akademik w Krakowie przy ul. Reymonta 11, jedna z ulic tego miasta (przedłużenie ulicy Czarnowiejskiej), pismo uczniów Gimnazjum w Dobrzyniu nad Wisłą oraz kino w Lipnie, na rodzinnej dla N. ziemi dobrzyńskiej. (DSB/436-437; http://www.krakow.pl/miasto; SŁP/III/584)

Nawroczyński Bogdan Roman (1882-1974), filozof i pedagog, działacz oświatowy. W 1905 r. był jednym z organizatorów → strajku szkolnego w Warszawie, domagając się polskości i demokratyzacji → Uniwersytetu Warszawskiego, za co był dwukrotnie aresztowany. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości pracował jako wizytator ministerialny i uczestniczył we wszystkich pracach w zakresie odbudowy i reorganizacji szkolnictwa w II RP. W 1924 r. został mianowany → profesorem nadzwyczajnym pedagogiki i dydaktyki. Następnie był profesorem pedagogiki na uniwersytetach w Poznaniu (1925) i Warszawie (od 1926).W Warszawie zorganizował Katedrę Pedagogiki i Dydaktyki. W 1932 r. został członkiem Państwowej Rady Oświecenia Publicznego. W okresie okupacji organizował → tajne nauczanie na uniwersytetach w Warszawie i Poznaniu, w 1940 r. zorganizował tajne Studium Pedagogiczne.

W latach 1946-1948 był dziekanem Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego. W 1948 r. oskarżony o „odchylenia prawicowo-nacjonalistyczne", został przeniesiony na emeryturę. Przywrócony do pracy na Uniwersytecie Warszawskim dopiero po przemianach Października'56 r., objął stanowisko profesora zwyczajnego w Katedrze Pedagogiki, gdzie pracował do 1960 r.

Swoje poglądy wyłożył m.in. w pracy pt. *Uczeń i klasa* (1923, wyd. 2 – 1931, wyd. 3 – 1946). Proponował elitarny i selektywny ustrój szkolny. Uważał za konieczne zróżnicowanie szkoły powszechnej od klasy piątej na dwa ciągi ze względu na uzdolnienia dzieci, czyli na zasadzie „doboru pedagogicznego". Szkoła jednakowa jest nawet – jego zdaniem – szkodliwa, ponieważ dla jednych może okazać się zbyt łatwa, dla innych za trudna. Dodawał przy tym, że uczniowie nie są równi, że różne są ich wewnętrzne warunki i predyspozycje i dlatego zróżnicowane powinny być dla nich cele, środki pedagogiczne oraz tempo pracy. Dążył do honorowania nierówności z powodów psychologicznych uczniów. Celem szkoły miało być rozwijanie osobowości uczniów. Był zwolennikiem prze-

de wszystkim wykształcenia ogólnego jednostki. Wykształcenie ogólne, jego zdaniem, „*jest rodzajem wykształcenia, fundującym się nie na jednej dziedzinie kultury wyłącznie lub głównie, ale na takim zespole dóbr, należącym do różnych dziedzin, który dla wszystkich członków danego społeczeństwa jest lub ma być wspólny*", (B. Nawroczyński, *Kształcenie i wykształcenie,* Lwów 1928, s. 20). Do szkoły średniej chciał kierować najlepiej przygotowaną młodzież, której należało zapewnić wysoki poziom nauczania i wychowania. Zauważył przy tym, że społeczeństwo bardziej ceniło państwową szkołę średnią niż prywatną, jednak nie z powodu poziomu reprezentowanego przez te placówki, ale ze względu na fakt, iż szkoła państwowa była bezpłatna. W związku z tym postulował, aby szkoły państwowe podnosiły swój poziom nauczania. Zwracał uwagę, że szkoła powinna spełniać dwie funkcje: scalającą i różnicującą. Ta pierwsza polega na wypełnianiu przez szkołę zadań służących nie poszczególnym stanom czy warstwom, ale narodowi i państwu. Funkcja różnicująca wyraża się w przygotowaniu młodzieży do wydajnej pracy w różnych zawodach.
Był gorącym przeciwnikiem szkoły tradycyjnej. W tym względzie chciał innego umocowania pozycji → nauczyciela. Po pierwsze – chciał, aby był on wzorem poszanowania człowieka w uczniu, upominał się o to samo dla nauczyciela. Po drugie – chciał, aby nauczyciel był współtwórcą programu nauczania, a „*nie tylko biernym wyrobnikiem*". „*Nigdy bowiem nauczyciel nie włoży tyle duszy w cudze dzieło, co swoje własne. Nigdy go nie będzie tak dobrze rozumiał*", (B. Nawroczyński, *Program szkolny,* Warszawa-Wilno 1938, s. 18). Nauczyciel – zdaniem N. – powinien starać się „*wychowywać dzielnego i światłego człowieka, który będzie nie tylko sumiennym pracownikiem w swoim zawodzie, ale wniesie również twórczy wkład do kultury narodowej i ogólnoludzkiej, co więcej, będzie ramieniem, głową i sercem służył Rzeczypospolitej*", (cyt. za: EP/III/609, H. Kaczorowski). Nie bez powodu więc Wincenty Okoń, charakteryzując sylwetkę i dorobek N. nazwał go „nauczycielem nauczycieli", (OWSP/334). W pracy pt. *Zasady nauczania* (1930) przedstawił założenia systemu dydaktycznego. Zajmował się także ustrojem i organizacją szkolnictwa, → pedagogiką porównawczą i → historią myśli pedagogicznej. Pierwsza praca N. z dziejów myśli pedagogicznej pt. *Trentowski Bronisław Ferdynand 1808-1869* ukazała się w pracy zwartej *Sto lat myśli polskiej* w 1911 r. Z innych prac N. uwagę zwracają: *Uczeń i klasa* (1923), *O zawodzie nauczyciela* (1929), *Swoboda i przymus w wychowaniu* (1929), *Współczesne prądy pedagogiczne* (1934), *Polska myśl pedagogiczna* (1938), *Zasady nauczania (*1946), *O szkolnictwie francuskim* (1961), *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.,* (1963), *O wychowaniu i wychowawcach* (1968), *Dzieła wybrane* (1987).
Współczesna biografia N. pt. *Bogdan Nawroczyński – uczony, humanista, wychowawca,* red. nauk. A. Mońka-Stanikowa, S. Mieszalski, A. A. Kotusiewicz, została przygotowana przez Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego i Oddział Warszawski → Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, (1996). (BP/XXVIII/291 – J Skrzypczak; EFW/203-206, J.K.; EP/III/602-609, H. Kaczorowski; KWH/220-221; OSP/271-272; OWSP/334-364; SBPHW/616-621, I. Szybiak).

Ne cedat Academia! (łac. *– Niech Akademia nie ustępuje*), napis umieszczony w 1964 r. na drewnianym portalu jednej z sal → *Collegium Maius* → Uniwersytetu Jagiellońskiego, który został odnowiony według projektu wybitnego historyka sztuki i kultury, Karola Eistreichera (1906-1984). (KSWO/347)

neohumanizm (od gr. *néos* – nowy; łac. *humanitas* – człowieczeństwo, ludzkość; *humanus* – ludzki)**,** prąd umysłowy, który powstał na przełomie XVIII i XIX stulecia, a jego głównym hasłem był powrót do kultury świata starożytnego. W odróżnieniu od → humanizmu, zwracał się głównie do starożytnej Grecji, a nie Rzymu. W literaturze, zgodnie z ideałami greckimi, wysunięto hasła dobra i piękna. Wybitny językoznawcza niemiecki, Wilhelm von Humboldt (1767-1835) podkreślał, że Grecy „*posiedli wszystkie właściwości ogólnoludzkie w większym stopni, niż jakikolwiek inny naród*", (EPK/I/I322). Ideałem n. był człowiek wolny, szlachetny, harmonijnie wykształcony intelektualnie, moralnie

i estetycznie. Zakładano, iż taki ideał może być ukształtowany jedynie w → gimnazjum neohumanistycznym. Uznawano, iż języki starożytne (greka, → łacina) wpływają na wyrobienie uzdolnień umysłowych. Gimnazjum klasyczne przez całe dziesięciolecia uznawano za najlepszą szkołę i w hierarchii → szkolnictwa zajmowało pozycję uprzywilejowaną. (EFW/206, E.P.; EPK/II/322-323; KSWO/218, 349; SŁP/I/737-738; SS/185)

Ne quidquuam sapit, qui sibi non sapit (łac. – *Nie jest ten mądry, który ze swej nauki nie osiąga korzyści*), przysłowie przytoczone przez → Cycerona. Starożytni Rzymianie uważali bowiem, że → nauka istnieje dlatego, by można osiągać z niej korzyści materialne. (KP/314)

Niemiec Jerzy Jan (1932-), pedagog, emerytowany profesor → Uniwersytetu w Białymstoku, w latach 1997-2001 kierownik Zakładu Dydaktyki Ogólnej. Członek Komitetu Nauk Pedagogicznych → PAN, członek Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku" przy Prezydium PAN. Zajmuje się m. in. dydaktyką ogólną, analizą kierunków i tendencji edukacyjnych oraz reform oświatowych w Polsce i świecie. Dokonując oceny reform oświatowych w Polsce w latach dziewięćdziesiątych, zauważył m.in.: „*Dostrzegany jest chaos w tworzeniu programów kształcenia i produkcji podręczników (...) Całkowicie pominięto problemy budynków szkolnych dla organizowanych gimnazjów (...) Do ruiny doprowadzono szkolnictwo zawodowe, a projektowane profile liceów nie zostały w pełni zdefiniowane i powiązane z ogólną polityką gospodarczą kraju*", (*Pedagodzy o sobie i pedagogice*, Warszawa 2003, s. 111). W obszarze zainteresowań N. znajdują się: optymalizacja modeli i funkcjonowanie liceów sprofilowanych, reforma szkolnictwa wyższego, proces integrowania polskiej → edukacji z europejską, wprowadzanie nowoczesnych technologii kształcenia równoległego, dystansowego i permanentnego. Główne prace: *Osiągnięcia uczniów i szkoły* (1977), *Przestrzenne usytuowanie przedszkoli i szkół podstawowych* (1985), *Osiągnięcia uczniów szkoły podstawowej* (1990), *Myśl pedagogiczna i działanie nauczycieli* (współredakcja z A. A. Kotusiewicz, G. Koć-Seniuch, 1997). (http://pip.uwb.edu.pl; KWH/303-304; OSP/274)

„Nieprzetarty szlak", nazwa drużyn harcerskich działających wśród dzieci i młodzieży niepełnosprawnej, których działalność zapoczątkowało powstanie w 1920 r. I. Drużyny Głuchoniemych Harcerzy im. Tadeusza Kościuszki i I. Drużyny Głuchoniemych Harcerek im. Królowej Jadwigi. Początek ruchu „NS" wiąże się z odbytym w 1958 r. kursem dla nauczycieli i wychowawców zakładów leczniczych w Rabce. Kurs zorganizowano przez Główną Kwaterę ZHP, ówczesne Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej oraz Ministerstwo Oświaty i Wychowania. Inspiratorem ruchu była Maria Łyczko, najpierw jako szef sztabu, a potem przez wiele lat kierownik Wydziału „Nieprzetartego Szlaku w Głównej Kwaterze ZHP. Szczególny rozkwit drużyn „NS" przypadł na drugą połowę XX wieku: w 1958 r. działały 54 drużyny „NS, 1968 – 663, 1984 – 1996, 2003 – 415. Obecnie działa też Międzynarodowy Nieprzetarty Szlak. (EP/III/661-670, J. Sowa; http://nieprzetartyszlak.pl)

„Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród", słynna pieśń patriotyczna, zwana częściej *Rotą* (łac. *rota* – koło, krąg, wódz; *comitiva* – urząd, godność), napisana w 1908 r. przez Marię Konopnicką (1842-1910) najpierw w formie wiersza i ogłoszona w tym samym roku w piśmie pt. „Przodownica" (nr 11). Wiersz powstał na kanwie strajku dzieci we → Wrześni w Poznańskiem (zabór pruski) w latach 1901-1902, protestujących przeciw rosnącej fali → germanizacji. Melodię do tych słów w 1910 r. skomponował Feliks Nowowiejski (1877-1946). (Na tę melodię śpiewana jest pieśń kościelna pt. *Nie rzucim, Chryste, świątyń Twych*). Po raz pierwszy pieśń wykonana została w 1910 r. w Krakowie w pięćsetną rocznicę zwycięskiej bitwy pod Grunwaldem, podczas uroczystości odsłonięcia Pomnika Grunwaldzkiego. Pierwotny jej tytuł brzmiał „*Grunwald*". W ostatnich latach niewoli narodowej spopularyzowana jako „*Hasło*", choć i ta nazwa została zarzucona. Później używana jako jedna z polskich pieśni patriotycznych pod tytułami „*Nie rzucim ziemi*…", bądź „*Rota*".

„*Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród,*
nie damy pogrześć mowy!

Polski my naród, polski lud,
królewski szczep piastowy.
Nie damy, by nas gnębił wróg...
– Tak nam dopomóż Bóg!
Do krwi ostatniej kropli z żył
bronić będziemy ducha,
aż się rozpadnie w proch i pył
krzyżacka zawierucha.
Twierdzą nam będzie każdy próg...
– Tak nam dopomóż Bóg!
Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz,
ni dzieci nam germanił.
Orężny stanie hufiec nasz,
duch będzie nam hetmanił.
Pójdziem, gdy zabrzmi złoty róg…
– Tak nam dopomóż Bóg", (http://spiewnik.natan.pl/Rota; SS/220). Śpiewana przez całe dziesięciolecia nie tylko podczas uroczystości kościelnych, ale także w czasie uroczystości szkolnych i innych spotkań patriotycznych. Stanowi ważny element → wychowania patriotycznego Polaków. (E/XXIII/528; SŁP/I/591, IV/571; SMTK/835; SS/220)

niewiasta – zob. kobieta

Nihil obstat (dosł. z łac. – *Nic nie stoi na przeszkodzie*), formuła dokonana przez cenzora Kościoła, zezwalająca na druk książki o treści religijnej albo zezwolenie na objęcie stanowiska kościelnego. N. o. poprzedza wydanie przez biskupa → *imprimatur.* (BP/XVII/125; E/XII/47; KSWO/352; SS/507)

Non vitae, sed scholae discimus, (łac. *Uczymy się nie dla życia, ale dla szkoły,* niekiedy także: *(Niestety) Uczymy się nie dla życia, ale dla szkoły*). Maksyma → Seneki Młodszego, (ok. 4 p.n.e.- 65 n.e.), pisarza i filozofa rzymskiego, męża stanu, wzięta z jego *Listów,* który pierwszeństwo całej edukacji oddawał szkole. W następnych wiekach myśl tę, zapewne świadomie, odwrócono: „*Non scholae, sed vitae discimus*" (*Uczymy się nie dla szkoły, ale dla życia*). (EPG/XI/194; KP/338; SŁ/278; SMTK/1267; SS/368).

Non multa sed multum (łac. – *Nie dużo, ale gruntownie*), przysłowie przytoczone przez Pliniusza Młodszego w *Listach* (7, 9, 15), który uważał, że umysł należy kształcić przez czytanie gruntowne, nie zaś poprzez czytanie wielu rzeczy. Pogląd ten podzielał także Bronisław → Trentowski w → *Chowannie*, pisząc m. in.: „*Młodość niezdolna jest do dłuższego napięcia uwagi, lecz za to ma pamięć trwałą. Wreszcie ustawiczne powtarzanie każdej nauki, a to od pierwszej kartki aż do miejsca zadanej lekcji, utrzymuje tu związek całości. Jak z jadłem, tak z nauką dzieci, tj. non multa sed multum*", (KP/333). (KP/333; KSWO/342)

„Nowa Szkoła", miesięcznik społeczno-pedagogiczny utworzony w maju 1945 r., adresowany głównie do środowisk nauczycielskich i pracowników administracji oświatowej. Jedno z najważniejszych czasopism dotyczących nauczania i wychowania w szkole. Poświęca wiele uwagi polityce oświatowej, nowatorstwu pedagogicznemu w kraju i za granicą, tematyce nauczycielskiej i uczniowskiej. W ciągu ponad 60. lat istnienia „N.S." przechodziła przez różne podmioty jako organy prowadzące, od Ministerstwa Oświaty aż do prywatnego wydawcy. Na łamach pisma swoje prace zamieszczali czołowi przedstawicieli teorii i praktyki pedagogicznej, w tym m. in. Czesław → Banach, Czesław → Kupisiewicz, Stefan Kwiatkowski, Zygmunt → Mysłakowski, Wincenty → Okoń, Maria → Ossowska, Jerzy → Pieter, Bogdan → Suchodolski, Stefan → Szuman, Tadeusz Wiloch i wielu innych. Redaktorami „N. S." byli: od 1976 r. – S. Krawcewicz, Czesław → Banach i J. K. Radziewicz. (EP/III/701-703, M. J. Szymański; http://www.wsp.krakow.pl; KBP/87-88); OSP/281

Nowacki Tadeusz Wacław (1913-2005)**,** pedagog, profesor w Instytucie Pedagogiki → Uniwersytetu Łódzkiego, potem Wojskowej Akademii Politycznej, a w latach 1972-1983 organizator i dyrektor Instytutu Kształcenia Zawodowego. Współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, honorowy przewodniczący Zespołu Pedagogiki Pracy Komitetu Nauk Pedagogicznych → PAN, członek legendarnego Związku Młodzieży Polskiej „ZET" i innych. W centrum jego zainteresowań pozostawały: → psychologia, → dydaktyka i → historia wychowania. Stworzył podstawy nowej dyscypliny naukowej, tj. → pedagogiki pracy, a także współtworzył dydaktykę wojskową. O pedagogice pracy w 2000

r. mówił m.in.: „*Jest to oryginalna polska dyscyplina, gdyż krajach niemieckich używa się tej nazwy w nawiązaniu do szkoły pracy. (...) Staje się niezbędna w rozpatrywaniu osobowości czy po prostu rozwoju zawodowego człowieka*", (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, Warszawa 2003, s. 134). Także w 2000 r. wyznał, że pedagogice w Polsce „*towarzyszy bezrefleksyjne przyswajanie obcych układów pojęciowych i mnożenie w tekstach słów obcojęzycznych. (...) Niepokojącym zjawiskiem jest nienawiązywanie do polskich tradycji w zakresie historii wychowania*. (…) *W samej pedagogice nastąpił wyraźny zwrot w kierunku podkreślenia praw jednostki. Indywidualność, osoba, osobowość – stały się głównym pojęciem, zwłaszcza humanizmu pedagogicznego, dopuszcza się jeszcze, że tę osobowość wpływa kultura, pomniejsza się zaś wpływ wspólnot i związków społecznych*", (ibid., s. 138-139).
Był autorem ponad 40 prac z zakresu pedagogiki, pedagogiki pracy, kształcenia zawodowego, psychologii i innych dyscyplin. Z ważniejszych prac N. należy wymienić: *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne St. Staszica* (1956), *Wychowanie przez pracę* (1964), *Podstawy dydaktyki zawodowej* (1971), *Wychowanie a cywilizacja techniczna* (1974), *Dydaktyka doskonalenia zawodowego* (1976), *Praca i wychowanie* (1980), *Słownik pedagogiki pracy* (1986), *Zawodoznawstwo* (1999, 2003) oraz *Z Polską w sercu. Rzecz o Wiktorze Ambroziewiczu* (2001), *Leksykon pedagogiki pracy* (2004), *Podstawy dydaktyki pracy* (2004), *Tworząca ręka* (2005). (http://www.koweziu.edu.pl, H. Mazurek; KWH/294-295; OSP/279; ZKNH/270-271; ZKNP/563)

nowe koncepcje w wychowaniu, koncepcje wychowania, które pojawiły się obok nowego wychowania na przełomie XIX i XX wieku: → personalizm, → pedagogika religii, → pedagogika kultury, → egzystencjalizm, → pedagogika wolnej szkoły itp. (DTHW/143-146)

„Nowe w Szkole", czasopismo poświęcone nowatorstwu pedagogicznemu, powołane we wrześniu 1997 r., którego wydawcą jest Wydawnictwo Nauczycielskie w Jeleniej Górze, zaś redaktorem naczelnym od momentu powołania – Jan Kropiwnicki. Pismo posiada następujące działy tematyczne: *Gorąca linia, Problemy ogólne, Reforma edukacji narodowej, Nowatorstwo i praktyka, Wychowanie, Doskonalenie zawodowe, Szkoła w społeczności, Informacje, recenzje, listy*. Do 2004 r. ukazywało się z wkładką „Kierowanie Szkołą". Od listopada 2004 r. ukazuje się w formie internetowej na portalu: www.scholaris.pl/Portal**.** W maju 2004 r. pismo zainicjowało powołanie Polskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Twórczych. Pismu od momentu powstania towarzyszy także seria książkowa. (EP/III/708-709, J. Kropiwnicki; http://www.vulcan.edu.pl/nowewszkole; KBP/88; OSP/281)

Nowy Testament – zob. *Ewangelia*

numer IP (ang. *identification point*), liczba nadawana interfejsowi sieciowemu, grupie interfejsów (*broadcast, multicast*), bądź całej sieci komputerowej opartej na protokole IP, służąca identyfikacji elementów (tzw. *adres publiczny*); unikalny numer określający położenie komputera w globalnej sieci komputerowej. Adres IP nie jest „numerem rejestracyjnym" komputera, w związku nie identyfikuje jednoznacznie fizycznego urządzenia i może się dowolnie często zmieniać (np. przy każdym wejściu do sieci Internet), jak również kilka urządzeń może dzielić jeden publiczny adres IP (http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl)

O

Obiady czwartkowe, nazwa spotkań i biesiad literacko-kulturalnych, wzorowanych na paryskich salonach literackich, odbywanych w latach 1770-1788 w czwartkowe południa u króla Stanisława Augusta w Gabinecie Marmurowym Zamku Królewskiego w Warszawie, bądź niekiedy w warszawskich Łazienkach, zwanych niekiedy jako „obiady uczone", bądź „obiady rozumne". Według niektórych źródeł datą końcową o. cz. jest rok 1782. Na spotkania, które były szczególną formą wyróżnienia, czy wręcz nagrody za poniesione zasługi na polu kultury i życia publicznego, zapraszano nie tylko mężczyzn, ale także kobiety. Stół „czwartkowy" był okrągły na 10-12 osób „*bez miejsc starszych i młodszych*", (ES/I/295). Do stałych bywalców czwartkowych obiadów „u króla Stasia" zaleźeli m. in.: bp Ignacy Krasicki, ks. Adam Naruszewicz, Stanisław Trembecki, Franciszek → Bohomolec, → Ignacy Potocki, ks. → Grzegorz Piramowicz, Franciszek Zabłocki. W czasie spotkań czytano lub recytowano utwory literackie, które potem publikowano w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych" pod redakcją A. Naruszewicza. Szczególną nagrodą za wartościowy utwór był medal z wizerunkiem króla i napisem na rewersie: „*Merentibus*" (*Zasłużonym*). Spotkania te miały też swoich przeciwników. Młody poeta i szambelan, Tomasz Kajetan Węgierski (1755-1787) w utworze *Do księdza Tomasza Węgierskiego* pisał:
„*A uczone obiady? Znasz to może imię,*
Gdzie połowa nie gada, a połowa drzemie;
W których Król wszystkie musi zastąpić ekspensa:
Dowcipu, wiadomości i wina, i mięsa", (cyt. za: SMTK/853; także ES/I/295).
Henryk Rzewuski (1791-1866) podjął krytykę o. cz. w następującym stylu „*Na jednym z czwartkowych obiadów ksiądz Krasicki, nominat Warmiński, utrzymywał, że łatwiej osłabić przekonanie dziesięciu rozumnych fraczkowatych niż jednego prostaka Polonusa z goloną głową, na Alwarze wychowanego*", (KC/428). Legendę literacką o. cz. zapoczątkowała Klementyna → Hoffmanowa z Tańskich w „Rozrywkach dla Dzieci" (1828), a potem Wincenty Pol w „Przyjacielu Ludu" (1838). (BP/XXIX/297298, M. Mielcarek, podaje, że odbywały się bez udziału kobiet; E/XIX/241; ES/I/295; SMTK/853; SS/539)

oblat (od łac. *oblătio* – ofiara; *oblătivus* – ofiarowany dobrowolnie). **I.** W → Średniowieczu chłopiec-uczeń szkoły przyklasztornej (zgromadzenia zakonnego), przeznaczony do posługi duszpasterskiej, „poświęcony Bogu", mający prawo do noszenia stroju zakonnego, składający zamiast ślubów zakonnych, przyrzeczenie. Instytucja o. rozpowszechniona była głównie w zakonach monastycznych, zwłaszcza u benedyktynów od św. → Benedykta, ale także u franciszkanów. Została zniesiona na Soborze Trydenckim (1545-1563). **II.** Członek katolickiego zgromadzenia zakonnego, który zamiast ślubów zakonnych składał przysięgę (przyrzeczenie) wytrwania (tzw. śluby proste), np. Zakon Oblatów Maryi Niepokalanej. Założone we Francji w 1816 r. przez św. Eugeniusza Karola de Mazenoda Zgromadzenie Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej r., zajmuje się przede wszystkim wychowaniem młodzieży. **III.** W niektórych zakonach osoba świecka, podejmująca stałą służbę przy klasztorze, mająca prawo do noszenia stroju zakonnego. (BP/XXIX/299; E/XIX/244; KHW/318; KSWO/359; SŁP/III/655; SWO/538)

obowiązek szkolny, obowiązek nakładany przez państwo na rodziców i prawnych opiekunów, kształcenia dzieci w określonym przedziale wiekowym. W królestwie Izraela wprowadzenie → obowiązku (szkolnego) przypisuje się Szymonowi Ben Szetach już na przełomie II i I wieku p.n.e. W I wieku p.n.e. we wszystkich gminach żydowskich założono publiczne zakłady edukacyjne stopnia podstawowego, gdzie posyłano dzieci najuboższe od 7. roku życia.
W starożytnej Grecji pierwsze głosy w sprawie obowiązkowej → edukacji znajdujemy w *Pra-*

wach (*Nomoi*) → Platona. Po raz pierwszy o. sz., od 7. roku życia, wprowadzono w Jerozolimie oraz w większych miastach palestyńskich w 75 r. p.n.e. W 64 r. n.e. (sześć lat przed zburzeniem Palestyny przez cesarza rzymskiego, Tytusa (60 r. n.e.), obowiązek ten rozszerzono na cały kraj.
W → Średniowieczu pierwszą próbą wprowadzenia o. sz. był było zarządzenie → Karola Wielkiego z 802 r., nakładające na każdego ojca obowiązek posyłania syna do szkoły. Synod w Tours w 813 r. zobowiązał rodziców, aby pod groźbą kary posyłali swoje dzieci do szkół kościelnych lub przynajmniej w celu pobierania nauki modlitw *Wierzę w Boga* i *Ojcze nasz*. Papież Eugeniusz II, popierając wcześniejsze starania Karola Wielkiego, w 826 r. wydał przepis prawny w sprawie konieczności utrzymywania → szkół parafialnych. Podobne starania podejmował później papież Leon IV, który w 853 r. potwierdził zarządzenie Karola Wielkiego o obowiązku tworzenia szkół parafialnych.
W epoce nowożytnej dyskusję o obowiązku szkolnym podjęli zwolennicy → reformacji. Obowiązek szkolny wprowadzony został w 1696 r. w każdej parafii we Francji. W XVII i XVIII wieku potrzebę wprowadzenia o. sz. głosili filozofowie → Oświecenia, m. in. D. Diderot, J. A. → Condorcet i J. A. → Komeński. W XVII stuleciu normowanie obowiązku szkolnego związane było z wprowadzeniem przepisów weimarskich (1619), gotajskich (1642), pruskich (1698 i 1717) oraz stanu Massechusets (1642, 1647), jednak nie wywarły one szerszego odzewu wskutek ograniczonych możliwości organizacyjnych i ekonomicznych. W Prusach zarządzenie w sprawie obowiązku szkolnego, ze względu na potrzeby wojska i administracji, w 1717 r. wprowadził król Fryderyk Wilhelm I (1713-1740), zwany „królem-sierżantem". Nie był on jednak egzekwowany, skoro w 1783 r. ponownie o. sz. wprowadził w Prusach (również nie na trwałe) król Fryderyk Wilhelm I, określany z kolei „ojcem pruskiej szkoły ludowej". W monarchii austriackiej, po I rozbiorze Polski, w Galicji, na podstawie zatwierdzonej przez Marię Teresę ordynacji o szkołach elementarnych, wprowadzono o. sz. dla dzieci w wieku 5-12 lat, który nie był przestrzegany ze względu na nikłą sieć szkół. Szersze spojrzenie na o. sz. wywarła rewolucja francuska 1789-1799, jednak faktyczne rozwiązania w zakresie jego upowszechnienia przyniósł dopiero wiek XIX. Pewną formą wprowadzenia o. sz. była ustawa z 12 stycznia 1808 r. → *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych,* przygotowania przez → Izbę Edukacyjną Publiczną Księstwa Warszawskiego. Następnie o. sz. został wprowadzony kolejno w następujących państwach: Dania – 1814, Prusy – 1825, Szwecja – 1842, Norwegia – 1848, Austro-Węgry – 1848, Japonia – 1872, Wielka Brytania – 1876, Francja – 1882, USA – 1852-1918, Belgia – 1914, Turcja – 1924. Przedział wieku, jakim podlegały dzieci o. sz, był różny. W Wielkiej Brytanii dotyczył on dzieci w wieku 5-10 roku życia, potem przedłużony do lat 12. We Francji obejmował dzieci w wieku 6-13 roku życia, w monarchii austro-węgierskiej – 6-14 lat. Na ziemiach polskich wprowadzenie o. sz. związane było z decyzją → Izby Edukacji Publicznej z 1808 r. Nie został on jednak wprowadzony w życie wskutek braku odpowiedniej ilości obiektów szkolnych i nauczycieli. W następnych latach o. sz. na ziemiach polskich wprowadzili zaborcy: 1825 – zabór pruski: Wielkopolska i Pomorze, 1869 – zabór austriacki: Galicja. W 1851 r. Rosjanie na fali represji po upadku powstania listopadowego i postępującej → rusyfikacji znieśli o. sz. w Królestwie Polskim.
Po odzyskaniu niepodległości o. sz. został wprowadzony na terenie całej Rzeczypospolitej na podstawie → *dekretu z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym, który* objął dzieci w wieku 7-14 roku życia. Dekret z 1919 r. potwierdziła następnie → *ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym.* Na mocy tej ustawy młodzież, która wypełniła o. sz. i nie kontynuowała nauki, miała do 18. roku życia podlegać obowiązkowemu dokształcaniu. W roku szkolnym 1938/1939 był on realizowany przez 90,6% dzieci, co stanowiło lepszy współczynnik niż we Włoszech i Czechosłowacji; we Francji zaś wynosił on 92,4%, (DTHW/290).
Po drugiej wojnie światowej o. sz wprowadzono → *dekretem z 23 listopada 1945 r. o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym,* jednak dopiero na podstawie → *dekretu z 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym* miał trwać on do ukończenia szkoły 7-klasowej, jednak nie dłużej niż do 16. roku życia. Dziecko, które ukończyło 14. rok życia mogło być zwolnione z o. sz. na

zasadach określonych przez ministra oświaty. → *Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*, która wprowadziła 8-klasową szkołę podstawową, przedłużyła o. sz. do 17. roku życia. → *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* ustaliła, że obowiązek szkolny rozpoczyna się w roku kalendarzowym, w którym dziecko kończy 7 lat i trwa do ukończenia szkoły podstawowej, nie dłużej jednak niż do końca roku szkolnego, w którym uczeń kończy 17 lat. Artykuł 70 ust. 1 *Konstytucji RP z 1997 r.* wydłużył o. sz. do 18. roku życia. Nowela *ustawy z dnia 7 września 1991 r., o systemie oświaty* z lipca 1998 r. wprowadziła z początkiem roku szkolnego 1999/2000 reformę strukturalną w polskim systemie oświatowym. Zgodnie brzmieniem noweli *ustawy z 7 września 1991 r.* o. sz. rozpoczyna się w roku kalendarzowym, w którym dziecko kończy 7 lat i trwa do ukończenia gimnazjum, nie dłużej jednak niż do 18. roku życia. Po ukończeniu gimnazjum o. sz. jest spełniany przez młodzież w publicznej lub niepublicznej szkole ponadgimnazjalnej albo w formach pozaszkolnych. Zgodnie z art. 12 ust. 1. *ustawy z dnia 19 marca 2009 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz o zmianie niektórych innych ustaw* (Dz. U. nr 56, poz. 458) w latach szkolnych 2009/2010-2011/2012, na wniosek rodziców, o. sz. może być objęte dziecko, które w danym roku kalendarzowym kończy 6 lat. Dyrektor publicznej szkoły podstawowej, w obwodzie której dziecko mieszka, może przyjąć do szkoły dziecko sześcioletnie, jeżeli pozwalają na to warunki organizacyjne szkoły, a dziecko było objęte wychowaniem przedszkolnym w roku szkolnym poprzedzającym rok szkolny, w którym ma rozpocząć naukę w szkole podstawowej. Wymogu objęcia wychowaniem przedszkolnym nie stosuje się w przypadku, gdy dziecko posiada pozytywną opinię poradni psychologiczno-pedagogicznej o możliwości rozpoczęcia spełniania o. sz. (art. 12, ust. 2 ustawy). (DOP/II/49, 116; DTHW/22, 27, 25, 28, 85, 284, 290; E/XIX/248-249; EP/III/717-720, J. M. Michalak, VI/235-236, R. Nowakowska-Siuta; http://www.men.gov.pl; LHW/191-192; OSP/282)

Ochotnicze Hufce Pracy, organizacja wychowawczo-zawodowa powołana do życia *uchwałą nr 201 Rady Ministrów* z 1958 r., oparta na dogmatach „pedagogiki socjalistycznej"; współcześnie jedno z ogniw wychowania, resocjalizacji i reedukacji młodzieży. Do 1989 r. ideologicznie podporządkowane PZPR. Strukturę organizacyjną OHP regulowała *uchwała Rady Ministrów nr 55 z 2 marca 1966 r*. Do 1989 r. politycznie podporządkowane kolejno: Związkowi Młodzieży Socjalistycznej, Związkowi Młodzieży Wiejskiej, Federacji Związku Socjalistycznych Związków Młodzieży (od 1972) i Związkowi Socjalistycznej Młodzieży.

OHP prowadziły zorganizowaną naukę zawodu w oparciu o dwuletnie hufce stacjonarne dla młodzieży niepracującej bez kwalifikacji zawodowych, finansowane przez przedsiębiorstwa państwowe. Nadto organizowały prace sezonowe (wakacyjne) dla studentów i uczniów szkół średnich. W 1966 r. pod wpływem agitacji partyjnej liczba junaków (uczestników OHP) wyniosła ponad 700 tys. osób. OHP-owcy uczestniczyli w budowie największych zakładów przemysłowych, począwszy od Nowej Huty poprzez kombinaty chemiczne w Płocku, Tarnobrzegu, Oświęcimiu oraz przedsiębiorstwa górniczo-hutnicze.

W 1979 r. przekształcone w oddziały ochrony cywilnej, ponownie reaktywowane w 1992 r. Znalazło to swój wyraz w stosownych zapisach o roli i zadaniach OHP w dwóch ustawach – *ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* oraz *ustawie z dnia 16 października 1991 r. o zatrudnieniu i bezrobociu.* Pierwsze środowiskowe hufce pracy powstały w styczniu 1996 r.

Współcześnie nawiązują do tradycji Junackich Hufców Pracy, które zostały powołane do życia *dekretem z dnia 22 września 1936 r. Prezydenta Rzeczypospolitej* Ignacego Mościckiego. Art. 2 tego dekretu stanowił: „*Junackie Hufce Pracy zapewniają młodzieży, obok pełnienia służby pracy, także przysposobienie do służby wojskowej lub do wojskowej służby pomocniczej, a nadto nabycie kwalifikacji zawodowych, wychowanie obywatelskie i oświatę ogólną*", (http://www.ohp.pl). (BP/XXIX/353, R. Grodzki; E/XIX/291; EP/III/749-751, S. Lewandowski; http://www.ohp.pl; OSP/284-285)

ochronki, instytucje opiekuńcze na dzieckiem potrzebującym opieki i pomocy. Pierwszą z nich założył w 1769 r. pastor Jan Fryderyk Oberlin

w miejscowości Ban de la Roche w Alzacji. Szerszy zasięg ochronki przybrały w uprzemysławianej Anglii, a ich pionierem był Robert → Owen. W 1824 r. Samuel Wilderspin założył w Londynie Towarzystwo Szkółek Dziecięcych, które inicjowało tworzenie ochronek w wielu miastach Anglii. Wzorce angielskie szybko zostały zaszczepione we Francji, gdzie pierwszą placówkę tego typu założył w 1828 r. Jean Cochin, a także w Prusach, Austrii i Włoszech. W Prusach pierwszą o. założyła Lippe Detmold. Potem ruch ochroniarski, wraz ze szkołą kształcącą ochroniarzy, organizował Fryderyk → Froebel. Od nazwiska założyciela placówki także w innych krajach Europy zaczęto nazywać je „freblówkami". W Stanach Zjednoczonych taki model opieki nad dzieckiem organizowała Berta Merenholz Bulow. W monarchii austriackiej inicjatorką ochron od 1826 r. była Maria Teresa Brunszwik. We Włoszech pierwszą o. założyła w 1827 r. Aporti Ferrante. W 1892 r. włoskie siostry Róża i Karolina Agazzi założyły wzorcowy Dom Dziecięcy (*Casa dei Bambini*) w Mompiano, zaś w 1907 włoska lekarka Maria → Montessori (1870-1952) zastosowała nowy model opieki nad dzieckiem przedszkolnym, polegający na wprowadzeniu gimnastyki fizjologicznej i wychowawczej. Z kolei belgijski lekarz, pedagog i psycholog Ovide Jean → Decroly (1871-1932) w opiece przedszkolnej zastosował „metodę ośrodków zainteresowań".

Na ziemiach polskich pierwszą ochronkę założono w Warszawie w 1839 r. z inicjatywy → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. W 1870 r. pierwsze prywatne przedszkole zorganizowała Teresa Prusak-Mleczkowa. W końcu XIX stulecia rozwój ochron na terenie ziem polskich był szczególnie zauważalny, a na przełomie stuleci Zgromadzenie Sióstr Służek NMP prowadziło około 100 ochronek. Do rozwoju ochron przyczynił się szczególnie ks. Edmund Bojanowski (1814-1871), założyciel tego zgromadzenia zakonnego. Utworzona w 1905 r. → Polska Macierz Szkolna urządziła i prowadziła 317 tego typu placówek. (DTHW/34-37; EP/III/571, B. Muchacka)

Odrodzenie (zw. też Renesansem, od wł. *rinascitŕ* – odrodzenie, odrodzenie się, rozkwit), epoka w dziejach europejskiej kultury i myśli europejskiej od końca XIV do XVI wieku; we Włoszech jej początki sięgają już końca XIII stulecia. Termin wprowadzono we Włoszech w XV wieku dla oznaczenia odrodzenia kultury starożytnego Rzymu oraz harmonijnego rozwoju ludzkich zdolności (od łac. *humanitas* – natura ludzka, człowieczeństwo). Kierunkiem myślenia charakterystycznym dla O. był → humanizm.

Wychowanie i → kształcenie odrodzeniowe (renesansowe) opierało się na wyrozumiałości w stosunku do dzieci i młodzieży, gruntownych studiach nauk (→ sztuk) wyzwolonych oraz literatury i języków klasycznych (greka, → łacina). Humanista → Erazm z Rotterdamu polecał prowadzić „*piękne wyrażanie się po łacinie*" (cyt. za: E/XXIII/255, S. Wołoszyn) oraz szlachetne postępowanie w życiu codziennym.

Pierwowzorem szkoły typu humanistycznego było → Gimnazjum Jana Sturma w Strasburgu, założone w 1537 r., które potem stało się wzorem dla szeregu gimnazjów protestanckich. Szkolnictwo innowiercze osiągnęło wysoki poziom kształcenia, a wśród niego m. in. Szkoła Piotra → Statoriusa Strojeńskiego w Pińczowie, → Akademia Rakowska, gimnazjum w → Lesznie, gimnazja akademickie w → Elblągu, → Toruniu i → Gdańsku. Szkolnictwo → kontrreformacyjne w tym okresie prowadził głównie i reorganizował zakon → jezuitów. Ważną rolę w tym względzie odegrał generał zakonu jezuitów Aquaviva, który w 1599 r. przedstawił *Ratio atque institutio studiorum* S. J. (*Plan urządzenia nauk w Towarzystwie Jezusowym*). Szczególnie wysoki poziom uzyskało kolegia jezuickie w Wilnie, Pułtusku, Braniewie i Poznaniu, a także akademia katolicka w Poznaniu, założona w 1519 r. przez bpa J. Lubrańskiego, pn. → Akademia Lubrańskiego, a także (utworzona w 1578 r.) → Akademia Zamoyska. Aktywnością w epoce polskiego O. słynęła → Akademia Krakowska, która, dla zachowania edukacyjnego monopolu, tworzyła tzw. kolonie akademickie. Jednak poza → Kolegium Nowodworskiego, nie mogły one konkurować z bardzo ekspansywnym szkolnictwem jezuickim oraz gimnazjami protestanckimi.

Humanistyczna myśl naukowa odwoływała się do tez głoszonych m. in. przez Ludwika → Vivesa, który w dziele *O naukach,* uważał, że drogą do uzyskania godności człowieka jest

„uprawa nauk". Na polską myśl humanistyczną ogromny wpływ miały dzieła Andrzeja Frycza → Modrzewskiego, który szkołę widział jako „twórczynię i rodzicielkę najlepszych praw", (E/XXIII/2456). Siła rozumu kazała swoje poglądy upowszechniać myślicielom-utopistom: w Anglii Tomaszowi → Morusowi, a we Włoszech Tomaszowi Campanelli.
Ocena O. w następnych wiekach budziła rozbieżne opinie. Amerykański reżyser filmowy, Orson Welles (1915-1985) w filmie *Trzeci człowiek* (1949) do scenariusza Carola Roeda dopisał następujące zdanie: „*Włosi za czasów Borgiów* (ród znany ze chciwości i rozpusty – dop. M. K.) *mieli wojny, terror, zbrodnie, rozlew krwi – i dali światu Michała Anioła, Leonarda i Odrodzenie. W Szwajcarii była braterstwa miłość, pięćset lat demokracji i pokoju, i co dali światu? Zegar z kukułką*", (SS/438). (E/XIX/357, XXIII/254, M. Kuniński, S. Wołoszyn; KSWO/435; SŁP/II/SS/348)

ognisko przedszkolne, uproszczona forma opieki przedszkolnej nad dzieckiem, przygotowującym się do podjęcia nauki w szkole. Kiedy w 1971 r. wprowadzono tzw. zapisy do klasy pierwszej, zaczęto organizować zajęcia dla dzieci 6-letnich, nieobjętych wcześniej opieką przedszkolną. Uczęszczały one zarówno do przedszkoli oraz do organizowanych w miejscowościach, gdzie takich placówek nie było, o. p., bądź oddziałów przedszkolnych, organizowanych najczęściej przy szkołach. Nowelizacja ustawy oświatowej z 1961 r., dokonana w 1973 r., wprowadziła zapisy do klas pierwszych z rocznym wyprzedzeniem i tym samym unormowała funkcjonowanie o. p. aż do 1982 r. Statut, zatwierdzony przez Ministerstwo Oświaty, dopuszczał istnienie dwóch form opieki przedszkolnej: przedszkola i ogniska (oddziału) przedszkolnego. *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* przewidywała istnienie w dalszym ciągu w publicznych szkołach oddziałów przedszkolnych. Jednocześnie proces decentralizacji oświaty i dopuszczenia do systemu niepublicznych form opieki nad dzieckiem spowodował, że istnieją niepubliczne o. p. jako forma opieki nad dzieckiem 3-6-letnim, np. Angielskie Ognisko Przedszkolne w Gdańsku, Ognisko Przedszkolne Klubu Błonie w Lublinie, czy „Biedroneczka" Ognisko Przedszkolne w Warszawie. (EP/IV/1024, K. Kamińska)

Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi – zob. kongresy pedagogiczne w Polsce

Ojcowie Kościoła (łac. *Patres Ecclesiae*), pisarze i teologowie we wczesnym okresie chrześcijaństwa, w epoce, która nastąpiła po Ojcach Apostolskich (*Patres Apostolici*); do IV wieku tytuł przysługujący wszystkim biskupom, później jednak autorom szczególnie uznanych dzieł kościelnych z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Końcową cezurę dla O. K. łacińskiego stanowi śmierć św. Izydora z Sewilli w 636 r. Określenie O. K. związano z pisarzami o niekwestionowanej wiedzy (łac. *doctrina orthodoxa*), świętym życiu (łac. *sanctitas vitae*) i zaaprobowanych przez Kościół (łac. *approbatio*) świadków nauki o wierze. Szczególnie wyróżniających się wiedzą O. K. (*eruditio eminens*) Kościół czci jako „doktorów Kościoła". W Kościele Zachodnim są to m. in. św. Ambroży, św. → Hieronim, św. → Augustyn, św. Grzegorz Wielki, św. → Tomasz z Akwinu, św. → Bernard z Clairvaux, → Beda Czcigodny inni. Badaniem pism O. K. zajmuje się patrologia (od łac. *pater* – ojciec, *logos* – słowo, mowa). (EPG/XI/28-281; JPII/DZ/III/139; KSWO/383; SMTK/868; SS/492)

Okoń Wincenty (1914-), pedagog, historyk oświaty i wychowania, twórca powojennej polskiej dydaktyki, specjalista z zakresu psychopedagogiki i leksykografii, historyk nauki. Profesor → Uniwersytetu Warszawskiego (1955-1984), dziekan Wydziału Pedagogiki UW (1958-1960), dyrektor → Instytutu Badań Pedagogicznych (1972-1974), redaktor → „Kwartalnika Pedagogicznego" (1975-1984) i „Studiów Pedagogicznych" (1978-1987). Współzałożyciel w 1962 r. *International Society for Group Activity in Education.* W 1981 r. założyciel, a od 1993 r. honorowy przewodniczący → Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego. Twórca powojennej polskiej dydaktyki. Promotor 71 doktorów, → *doctor honoris causa* Uniwersytetu Technicznego w Brunszwiku, WSP w Krakowie (1981) i Uniwersytetu Śląskiego (2006). Od 1973 członek – korespondent → PAN, a od 1983 – członek rzeczywisty; przewodniczący Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN (1974-1984), współpracownik i stypendysta UNESCO.

W szerokim polu jego zainteresowań O. znajdują się m.in. teoria procesu kształcenia, teoria nauczania problemowego, funkcjonowanie szkoły w warunkach współczesnej cywilizacji, a także dzieje myśli pedagogicznej. W swoich poglądach przeciwstawiał się kopiowaniu obcych koncepcji pedagogicznych, mówiąc, iż „*trzeba się uczyć i na Wschodzie, i na Zachodzie, w innych krajach, ale przede wszystkim twórczo przetwarzać to wszystko, na co nas stać, czyli tworzyć własną myśl pedagogiczną*", (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice,* Warszawa 2003, s. 155). Prof. Zbigniew → Kwieciński napisał o O.: „*Profesor Wincenty Okoń stworzył wzory badań empirycznych nad procesem uczenia się i kształcenia. Jego „Proces nauczania" osiągnął rekordy czytelnicze i spowodował falę debat i naśladowczych badań w Polsce i na całym świecie. Badania i studia profesora Wincentego Okonia w zakresie teorii nauczania zawsze były otwarte na twórczość, alternatywy i eksperymenty rodzime i zagraniczne. Wiele też dobrego uczynił profesor Wincenty Okoń dla przybliżenia polskiemu środowisku pedagogicznemu czołowych osiągnięć światowej myśli pedagogicznej. Inicjował serie tłumaczeń, odbywał intensywne podróże studyjne po wielu krajach. Przywoził z nich wnikliwe obserwacje, książki, trwale nawiązane kontakty naukowe*", (http://weinoe.us.edu.pl/ S. Juszczyk).

O. wydał ponad 300 publikacji, z czego 17 ukazało się w językach obcych, najważniejsze to: *Proces nauczania* (1954), *Zarys dydaktyki ogólnej* (1963), *Podstawy wykształcenia ogólnego* (1967), *Elementy dydaktyki szkoły wyższej* (1971), *Słownik pedagogiczny* (1975), *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej* (1987), *Wizerunki sławnych pedagogów polskich* (1993, wyd. 2 – 2000), *Wszystko o wychowaniu* (1999) oraz *Nowy słownik pedagogiczny* (1996, łącznie do 2007 r. 10 wydań), *Dziesięć szkół alternatywnych* (1999), *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej* (2003), *Samo życie osiemdziesięciolatka. Z autobiografią naukową autora* (2005). Szereg publikacji O. dotyczy → historii wychowania i myśli pedagogicznej, m. in.: *Szkoły eksperymentalne w świecie 1900-1960* (1964), *Oświata i wychowanie w Polsce Ludowej. Wybrane zagadnienia* (1968), *Dawid* (1980), J. Śniadecki, *O fizycznym wychowaniu dzieci,* (opr. i wstęp, 2002). (BP/ XXIX/460; E/XIX/409; http://www.instytucja.pan.pl; http://weinoe.us.edu.pl; KWH/296)

okręg szkolny, jednostka zarządzające wychowaniem przedszkolnym i szkolnictwem powszechnym oraz oświatą pozaszkolną. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości kraj podzielono na okręgi szkolne na czele z kuratoriami jako jednostkami zarządzającymi oświatą. Na czele okręgu szkolnego stał → kurator okręgu szkolnego jako władza drugiej instancji po → Ministrze Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1921 r. były następujące okręgi szkolne: poznański, pomorski, lwowski, krakowski, łódzki, a rozporządzeniem z dnia 16 maja 1922 r. utworzono dodatkowo okręg szkolny warszawski w granicach miasta stołecznego Warszawy oraz województwa warszawskiego, kieleckiego i lubelskiego z siedzibą kuratora w Warszawie, o. s. wileński, o. s. wołyński, o. s. białostocki, o. s. wojewódzkiego poleskiego. Na mocy *rozporządzenia Prezydenta RP z 1933 r.* o. s. podzielone zostały na obwody szkolne, obejmujące jeden lub więcej powiatów. Na czele obwodu stał → inspektor szkolny, zaś organem zarządzającym była Rada Szkolna Powiatowa lub Rada Szkolna Miejska. (EP/V/80, S. Majewski; EPK/II337)

Oksford (Uniwersytet w Oksfordzki, z łac. *Oxonia*), **I.** Miasto nad Tamizą w hrabstwie Oxfordshire w Wielkiej Brytanii. **II.** W myśli pedagogicznej *Oxford University* – jeden z najstarszych uniwersytetów angielskich, założony w 1167-1168 r. według wzoru → Uniwersytetu Paryskiego, obok → *Cambridge,* jeden z najstarszych i najpoważniejszych ośrodków naukowych na wyspach brytyjskich. Nawiązuje do tradycji szkół klasztornych istniejących w tym mieście od początku XII wieku. Powodem założenia uczelni był konflikt studentów Uniwersytetu Paryskiego z władzami miejskimi Paryża, kiedy to król Anglii Henryk II Plantagenet odwołał studentów nacji angielskiej, zaprosił ich do Oksfordu, a następnie w 1170 r. obdarzył zarówno mistrzów jak i studentów znacznymi przywilejami. W okresie 1208-1209 część scholarów, po konflikcie z władzami miasta, opuściła Oksford i skierowała się do Cambridge, tworząc tam *studium generale.* Przywileje papieskie

O. otrzymał dopiero w roku 1214 i odtąd datuje się wyraźne poparcie papiestwa, które traktowało O. jako drugi, po Uniwersytecie Paryskim, ośrodek studiów teologicznych. W XIII wieku umocnił się w dziedzinie teologii, także w związku z powstaniem w Oksfordzie zakonów dominikanów i franciszkanów. Formalna władza papieża nad O. była całkowita, choć dzielił się nią z miejscowym Kościołem. Faktycznie zarząd na O. sprawował kanclerz jako reprezentant biskupów. W O., w przeciwieństwie do Paryża, nie było → rektora. Funkcję rektora sprawował właśnie kanclerz, który do pomocy miał dwóch prokuratorów, zwanych niekiedy rektorami. Wszystkie sprawy zarządu nad uczelnią sprawowali → profesorowie. W wieku XIII i XIV O. ukształtował się według modelu paryskiego, gdzie podstawą organizacyjną były → kolegia (*colleges*), skupiające → profesorów i studentów o podobnych zainteresowaniach. Kolegia były także miejscem wspólnego zamieszkania, spożywania posiłków i mieściły się w odrębnych zespołach architektonicznych. Niekiedy część pomieszczeń kolegiów wynajmowano innym szkołom do prowadzenia działalności dydaktycznej. Kolegia powiązane były z dzielnicami miasta i podlegały ich jurysdykcji. Pierwsze kolegia O. powstały w XIII i XIV wieku: *University* (założone w 1249 r.), *Balliol* (1261-1266), *Merton* (1263-1270), *Exter* (1314-1316), *Queen's* (1341), *New College* (1379), *Lincoln* (1429), *All Souls* (1430), *Magdalen* (1448).

Na przełomie XII i XIII wieku w O. narodził się kierunek filozofii średniowiecznej, zwany szkołą oksfordzką, a jego powstanie wiąże się z upowszechnieniem pism przyrodniczych → Arystotelesa oraz dominacją arystotelizmu. Od XIV wieku O. miał swoich reprezentantów w Izbie Gmin w liczbie dwóch posłów. Ostateczny status prawny w postaci ustawy parlamentarnej otrzymał w 1571 r. i odtąd datuje się silny jego rozwój. W okresie → renesansu wykłady prowadził tam m. in. → Erazm z Rotterdamu, który wraz z Tomaszem → Morusem przeprowadzili reformę Uniwersytetu. Nadto sławę Uniwersytetu umacniali William Grocyn i John Colet. W okresie → reformacji i powstania kościoła anglikańskiego jest działalność została zawieszona. W 1571 r. został reaktywowany przez parlament za zgodą królowej Elżbiety I. Po rewolucji angielskiej i wojnie domowej (1640-1660), wraz z utworzeniem → Towarzystwa Królewskiego w Londynie w 1662 r. uzyskał dobre warunki do dalszego rozwoju. Od końca XVII wieku cieszył się największym prestiżem w dziedzinie nauk humanistycznych, łącząc osiągnięcia myśli średniowiecznej z nauką nowożytną. W 1920 r. pełne prawa na Uniwersytecie uzyskały kobiety. W październiku 1944 r. przy uniwersytecie powstał Polski Wydział Prawa, który istniał do marca 1947 r. Studia prawnicze ukończyło na nim 257 osób.

Istotną reformę organizacyjną przeszedł w drugiej połowie XX wieku: rozwinięto wielostopniowy system nauczania, studia podyplomowe, włączone szereg ważnych instytucji naukowych spoza Uniwersytetu. Posiada 34 oddzielnie administrowane kolegia rezydencjonalne, w tym pięć żeńskich. Założone przy Uniwersytecie w 1478 r. Wydawnictwo *Oxford University Press*, należy do największych i najbardziej prestiżowych wydawnictw uniwersyteckich na świecie. Do Uniwersytetu od 1602 r. należy słynna Biblioteka Bodlejańska. Wśród absolwentów O. jest 47 laureatów Nagrody Nobla. Studia na O. odbyli m. in. fizyk Robert Boyle oraz premierzy Harold Wilson i Margaret Thatcher. Wykładowcą *All Souls College* w latach 1970-1991 był prof. Leszek Kołakowski (1927-2009). W roku akademickim 1927/1928 w O. studiowało 4.417 studentów, a 2003 r. zatrudniał 1.500 nauczycieli akademickich i kształcił 16,4 tys. studentów. (BMU/47-48; BP/XXXXIV/311; E/XIX/418-419, XXVIII/330-331, W. Kryszewski; EPG/XII/61; EPWN/608 – tu za datę utworzenia uniwersytetu podaje się początek XIII w.; KHW/318-319; LHW/67; SMTK/902)

Olimpiada – zob. igrzyska olimpijskie

opera omnia (łac. *opera omnia*), dzieła wszystkie, wydanie dzieł wszystkich jakiegoś autora (pisarza, naukowca). Charakter o. o. noszą wydawane od 2006 r. przez Wydawnictwo „M" dzieła papieża-Polaka pt. *Jan Paweł II. Dzieła wszystkie*, t. 1-16. (KSWO/366; SŁP/III/715; SSZ/220)

***Open University*,** najbardziej znany brytyjski uniwersytet otwarty, uruchomiony w 1969 r. z inicjatywy premiera Wielkiej Brytanii, Harolda Wilsona (1916-1995) w Milton Keynes pod Londynem; samodzielna i mająca prawo do nadawania stopni naukowych placówka, głównie → licencjatu, a w niektórych dziedzinach także → magisterium. Prowadzi trzy rodzaje studiów: dyplomowe kończące się tytułem → *Bechelor of Arts* (BA) i → *Bechelor of Science* (BSc) lub → *Master of Arts* (MA) i → *Master of Science* (MSc); podyplomowe, otwierające drogę do uzyskania → stopnia naukowego oraz (od 1973 r.) studia niedyplomowe, doskonalące umiejętności zawodowe. O. U. prowadzi studia na sześciu wydziałach (Humanistyczny, Nauk Społecznych, Nauk Ścisłych, Matematyki, Teologiczny i Pedagogiczny) i 50 kierunkach. W 1971 w O. U. studiowało 19.581 osób, w 1998 – 210.149. W O. U. rozpiętość wiekowa waha się od 21. do 70. roku życia. Nowością O. U. jest abonament materiałów do indywidualnego studiowania, z którego w 1992 r. skorzystało 83 tys. osób. W 1979 r. przy O. U. powołano Międzynarodowy Instytut Kształcenia Zdalnego.
Poza O. U. na świecie znane są także inne uniwersytety otwarte: *Universidad Nacional de Education A. Distancia* w Madrycie (założony w 1972 r.), *Open Universiteit* w Heerlen (Holandia, założony w 1984 r.), *Univesidad Nacional Abierta* w Caracas (Wenezuela, założony w 1977 r.). (BP/XXXXIV/311-312; E/XXVIII/327; EP/III/832-835, J. Półturzycki; OSP/289; SS/445)

„Opieka – Wychowanie – Terapia”, kwartalnik metodyczno-teoretyczny poświęcony problematyce profilaktyki społecznej i resocjalizacji, wydawany od 1989 r. przez Krajowy Komitet Wychowania Resocjalizacyjnego im. Kazimierza Lisieckiego. Pismo posiada następujące działy: *Sytuacja dziecka, Samokształcenie, Metodyka pracy wychowawczej, Refleksje i polemiki, Z doświadczeń, Co warto przeczytać.* Od 1995 r. do pisma dołączana jest wkładka pt. „Nasz Animator” – pismo metodyczne dla organizatorów środowiskowej pracy profilaktyczno-wychowawczej. (EP/III/858-85, E. Bielecka)

„Opiekun Domowy”, pismo wychodzące w zaborze rosyjskim od 1865 r. Oprócz tematyki wychowawczej było inicjatorem i wydawcą specjalnej biblioteczki pedagogicznej przeznaczonej dla „*rodziców, opiekunów, bon, guwernerów i guwernerek, w ogóle dla wychowawców i wychowawczyń, podając rady i wskazówki, jak mają z dziećmi postępować, ażby już w samym zaraniu przyzwyczajać je do przyszłych obowiązków obywatelskich*”, (MP/45) → do nauczania domowego. Cykl wydawnictw rozpoczynała książka Piotra → Chmielowskiego (1848-1904) pt. *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte*, opublikowana w 1874 r. (DOP/II/144-145, 181; MP/45)

Ora et labora (łac. *módl się i pracuj*), ewangeliczna zasada stworzona przez św. → Benedykta z Nursji, głosząca, iż praca i modlitwa są drogą do osiągnięcia wewnętrznego zadowolenia i spokoju. Gdy chodzi o pracę, w tej maksymie uwzględniano najpierw pracę fizyczną, a potem także wszelkiego rodzaju prace umysłowe. (http://www.piotrskarga.pl; KP/358; KSWO/367)

orator (łac. *orator* – mówca, krasomówca, poseł, wysłannik, rzecznik; *orare* – wypowiadać formułę liturgiczną; *oratio* – przemówienie), krasomówca, człowiek, który wygłasza piękną oracją (mowę, ozdobne, kwieciste przemówienie). Przygotowanie do wygłaszania oracji było zadaniem → szkoły począwszy od starożytności. W późniejszej → łacinie od tego słowa utworzono wyrażenie „oratorium”, (od łac. *oratorium* – dom modlitwy); obecnie w klasztorze wydzielone pomieszczenie, przeznaczone na skupienia i modlitwę zakonników. W religijnej muzyce oratorium to forma dramatyczno-kontemplacyjna., stworzona około 1600 r. pod wpływem powstałej opery we Włoszech. Później powstała także forma oratorium świeckiego. (E/XIX/542-543; EPG/XII/6-7; KSWO/367; SŁP/III/731; SSZ/221)

oratorianie, stowarzyszenie życia apostolskiego założone przez św. Filipa Nereusza w Rzymie w 1558 r., nazywane niekiedy filipinami (od imienia założyciela). Członkowie stowarzyszenia: księża i bracia nie składają ślubów i przyrzeczeń, a każdy dom zgromadzenia wyróżnia się autono-

mią i tylko częściowo podlega władzy biskupa. Nazwa stowarzyszenia pochodzi od pomieszczenia – oratorium (kaplicy mającej charakter prywatny dla sprawowania kultu religijnego przez określoną grupę wiernych, zob. orator). W 1575 r. papież Grzegorz XIII nadał stowarzyszeniu osobowość prawną, a w 1612 r. otrzymało zatwierdzone przez papieża Pawła V konstytucje.
W Polsce pierwsze oratoria, domy o., zwanych częściej filipinami, zostały założone przez profesora → Akademii Lubrańskiego, ks. Stanisława Grudowicza w Gostyniu (1668), Poznaniu (1671), Studziannie (1674) i Zgierzu k. Borka (1678). Obecnie największym ośrodkiem duszpasterskim o. jest Sanktuarium Matki Bożej Świętogórskiej Róży Duchownej w Gostyniu, gdzie znajduje się także muzeum, archiwum i biblioteka. Oratorianie od momentu powstania organizowali → szkolnictwo oratoriańskie, rywalizując w XVII i XVIII wieku z → jezuitami. O. nie należy mylić z podobnym zgromadzeniem o tej nazwie, założonym we Francji w 1611 r. przez Piotra de Berulle. (BP/XXX/137-138; E/XIX/542; EPG/XII/6; LHW/135-136)

„Orędownik Naukowy”, w podtytule: „Pismo czasowe poświęcone literaturze, historyi, krytyce i nowinom literackim”; założone w Poznaniu w 1840 r. pod redakcją Antoniego Poplińskiego, brata Jana – redaktora utworzonego w 1834 r. w Lesznie → „Przyjaciela Ludu”. Współtwórcami pisma byli: Józef Łukaszewicz (1799-1873) i Antoni Popliński (1796-1868). Ukazywało się do roku 1846. (DOP/II/91; http://www.wbc.poznan.pl)

Orlęta lwowskie – zob. harcerstwo

organizacje pozarządowe, grupa instytucji wsparcia społecznego i rodziny. W warunkach polskich są to m. in.: Caritas, powołana w 1929 r. i reaktywowana po roku 1989, działająca na podstawie *ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*; Polski Czerwony Krzyż, powołany w 1919 r. i działający na podstawie *ustawy z dnia 16 października 1964 r. w Polskim Czerwonym Krzyżu* i statucie zatwierdzonym *rozporządzeniem Rady Ministrów w dnia 25 października 2004 r.*; Polski Komitet Pomocy Społecznej, utworzony w 1958 r.; → Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, utworzone w 1949 r.; Komitet Ochrony Praw Dziecka, powołany w 1981 r. z inicjatywy Marii → Łopatkowej; Monar, utworzony w 1978 r. przez Marka Kotańskiego, Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, utworzona w 1993 r. na czele z Jerzym Owsiakiem; → Polska Akcja Humanitarna, utworzona w 1992 r.; Fundacja „Dzieci Niczyje”, zorganizowana w 1991 r., Polskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”, utworzona w 1995 r. przy Instytucie Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Fundacja im. Brata Alberta, Caritas Polska, Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, Fundacja Stefana Batorego, Fundacja SOS i inne. Organizacje pozarządowe posiadają własny portal internetowy: http://www.ngo.pl. (http://www.ngo.pl; http://www.poland.gov.pl/Organizacje,pozarzadowe; IW/107-119)

ortografia (inaczej pisownia), sposób oddania dźwięków → mowy (głosek) za pomocą znaków → pisma (litery), czyli nauka o pisowni; ogół zasad i przepisów dotyczących poprawnej pisowni. Opiera się na warstwie historycznej, gdzie pisownia zmienia się wolniej niż mowa, oraz fonetycznej, gdzie o. oddaje możliwie wiernie współczesną wymowę. Pierwszy polski traktat ortograficzny w XV wieku napisał Jakób Parkowski. W okresie międzywojennym przepisy ortograficzne ustalała → Polska Akademia Umiejętności. Pierwsza znacząca reforma polskiej o. miała miejsce w 1918 r. Ogromne zasługi w porządkowaniu i refowaniu polskiej o. wniósł Jan Łoś (1860-1928), który wydał m. in.: *Jakóba syna Parkoszowego Traktat o ortografii polskiej* (1907), *Pisownia polska w przeszłości i obecnie* (1917), *Główne zasady pisowni polskiej według punktów ustalonych przez Akademję Umiejętności* (1919), *Pisownia polska: przepisy, słowniczek dokonane na podstawie protokołów urzędowych przez Jana Łosia* (1920), *Zasady ortografji polskiej i słownik ortograficzny według zasad Polskiej Akademji Umiejętności* (1928). (EPG/XII/25; http://alpha.bn.org.pl; KSWO/368; SJP/II/522)

Orygenes (ok. 185-ok. 254), grecki filozof i teolog wczesnochrześcijański. Pozostawał pod

wpływem filozofii stoików i neoplatoników. W początkach III wieku w Aleksandrii założył pierwszą szkołę chrześcijańską i podzielił ją na dwie części: szkołę katechetyczną (niższy poziom nauczania) oraz Szkołę Wysokiej Nauki Religijnej, gdzie obok → siedmiu sztuk wyzwolonych, studiowano filozofię i → *Pismo Święte.* Szkoła aleksandryjka upadła w latach 230/231, na skutek konfliktu O. z miejscowym biskupem. Następnie udał się do Palestyny, gdzie w Cezarei założył na wzór szkoły aleksandryjskiej wyższą szkołę chrześcijańską.
Błąd w nauce uważał za większe zło niż największe zboczenie moralne. Jego poglądy różniły się jednak od oficjalnej nauki Kościoła i były przedmiotem licznych sporów. Był nawet podejrzewany o wprowadzanie do → Ewangelii filozofii i treści pogańskich. Mimo to został uznany za najwybitniejszego teologa Kościoła Wschodniego. Pozostawił m. in. dzieła*: De principiis* (*O zasadach*, przed. 231 r., wyd. pol. 1996), *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami,* uznany przez św. → Hieronima za arcydzieło (wyd. pol. 1994), *Komentarz do Ewangelii według Mateusza* (wyd. pol. 1998). (BP/XXX/240-242; E/XX/38-39; EPG/XII/26; EPWN/601; KDE/15; LHW/46)

Ossowska Maria (1896-1974), socjolog, pionierka nauki o moralności. W 1921 r. uzyskała doktorat za rozprawę *Zarys aksjologii stoickiej.* Po powrocie z dalszych studiów na Sorbonie (1921-1923), wykładała na → Uniwersytecie Warszawskim i → Wyższych Kursach Nauczycielskich. W okresie międzywojennym stworzyła podstawy nowej dyscypliny naukowej – nauki o moralności, a jej założenie przedstawiła w dziele *Podstawy nauki o moralności,* które przechowane przed zniszczeniem w czasie powstania warszawskiego przez Stanisława Lorentza, po ukończeniu, ukazało się drukiem w 1947 r. W czasie wojny pracowała na tajnym Uniwersytecie Warszawskim, organizując zajęcia we własnym mieszkaniu, gdzie razem z mężem Stanisławem przechowywano żydowskie dziecko. W 1928 r. na Uniwersytecie Warszawskim objęła Katedrę Historii i Teorii Moralności.
Ze względu na antykomunistyczne poglądy została odsunięta z pracy na UW na okres 1952-1956 przez reżim stalinowski w ramach akcji → ideologizacji edukacji prowadzonej przez PZPR. Do pracy na uczelni powróciła dopiero w 1957 r., obejmując stanowisko kierownika Zakładu Historii Obyczajów i Doktryn Moralnych → PAN. Była autorską także innych prac: *Motywy postępowania* (1948), *Socjologia moralności. Zarys zagadnień* (1963), *Moralność i społeczeństwo. Księga jubileuszowa Marii Ossowskiej* (1969), *O człowieku, moralności nauce. Miscellanea* (1983), stanowiących długoletnie poszukiwania nad normami moralnymi. W wielowarstwowych zainteresowaniach uwagę zwracają pisma dotyczące wychowania obywatelskiego, kształtowania odwagi cywilnej i uczciwości intelektualnej. (BP/XXX/319-320, R. Grodzki; EP/III/1000-1001, S. Lewandowski; PBS/84)

ośrodki adopcyjno-opiekuńcze, rodzaj poradni dla osób pragnących przyjąć obce dziecko do własnej rodziny oraz poszukiwań rodzin dla dzieci porzuconych bądź osieroconych. Początków o. a.-o. należy szukać w latach 50-tych XX wieku. Ich działalność od początku związana była z → Towarzystwem Przyjaciół Dzieci. Pierwszy ośrodek powstał przy Okręgu Stołecznym TPD w 1960 r., a w 1975 r. w kraju było ich już 15, 1980 – 46. W 1989 r. powstał Krajowy Ośrodek Adopcyjno-Opiekuńczy TDP w Warszawie, który razem z warszawskim Ośrodkiem Adopcyjno-Opiekuńczym utworzył Bank Informacji o Dzieciach Zakwalifikowanych do Rodzin Przybranych. O. a-o znalazły swoje umocowanie prawne dopiero w → *ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty.* W 1999 r., w związku z wprowadzeniem trójstopniowego podziału administracyjnego kraju o. a-o stały się placówkami prowadzonymi przez powiaty. W tym roku funkcjonowało 77 o. a-p, w tym 43 publiczne. Większość powiatów pozostała jednak bez tego tupu placówek. (EP/III/1001-1022, B. Passini)

oświatowa działalność kółek rolniczych, pierwsze kołka rolnicze powstały w 1866 r. w Piasecznie na Pomorzu (inicjator chłop Julian Krasiewicz) oraz w Dolsku (inicjator chłop Dionizy Stasiak). W następnych latach powstały liczne kółka rolnicze, i tak w 1872 r. było ich 40, 1874 – 45, 1875 – 61, 1877 – 105, (DOP/II/198). Patronowali im przedstawiciele polskiego ziemiaństwa. Jedną z form pracy były zebrania oświatowe, odbywające się najczęściej raz w miesiącu,

w niedzielę. Kółka rolnicze organizowały także biblioteki, głównie o charakterze rolniczym, np. biblioteka kółka rolniczego w Kórniku. Prenumerowano organ kółek rolniczych „Gospodarz" oraz inne pisma: „Postęp Rolniczy", „Bartnik", „Ziemianin". Od 1889 r. wydawane było specjalne pismo dla kółek rolniczych pt. „Poradnik Gospodarski". (DOP/II/198-200)

Oświecenie (od fr. *siĕcle de lumičres*; niem. – *Aufklärung*; ang. – *Enlightenment*), w kulturze Europy epoka datowana od końca XVII do początków XIX wieku, przy czym niektórzy (np. S. Litak) uściślają jego istnienia na okres około 1690 do około 1790; wielki ruch umysłowy, oparty na światopoglądzie racjonalistycznym, naturaliźmie i encyklopedyźmie. Termin O. pojawił się w połowie XVII wieku, a upowszechnił go filozof niemiecki, Immanuel Kant (1724-1804), który w pracy pt. *Was ist Aufklärung?* (*Co to jest Oświecenie,* 1784), odpowiedział: „*Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się swym własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Zawinioną jest ta niepełnoletność wtedy, kiedy przyczyną jej jest nie brak rozumu, lecz decyzji i odwagi posługiwania się nim bez obcego kierownictwa*", (I. Kant, *Rozprawy z filozofii historii*, Kęty 2005, tłum.: M. Żelazny, T. Kupś, D. Pakalski, A. Grzesiński; SS/206). Prekursorami O. byli angielscy filozofowie: Franciszek → Bacon (1561-1626), zwolennik nauki opartej na doświadczeniach empirycznych oraz John → Locke (1632-1704). We Francji początek O. datuje się od głoszenia *Listów perskich* Monteskiusza w 1721 r., autora koncepcji podziału władzy: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej jako postulat skierowany przeciwko skoncentrowaniu władzy w rękach despotycznego króla. Zasada ta znalazła wyraz w pierwszych liberalno-demokratycznych konstytucjach, poczynając od amerykańskiej z 1787, poprzez francuską i Konstytucję 3 Maja z 1791 r. Przewodnią ideą O. było poznanie i ustalenie „porządku natury", a hasłem horacjańskie → *sapere auso* **(***sapere aude***)**!, (*Odważ się być mądrym*), (KSWO/451). Normą postępowania stał się bliżej nieokreślony zbiór zasad, zwany prawem natury, „*wyryty w sercu każdego człowieka*", (LHW/180). Ideałem wychowawczym stał się natomiast „*mąż uczciwy i dobry obywatel – vir honestus et bonus civis*", (cyt. za. LHW/180). Racjonalistyczne idee O. przejawiały się w krytyce Kościoła i prawd objawionych, zmierzając do bliżej nieokreślonej religii naturalnej, opartej na rozumie. Poglądy takie reprezentowali m. in. Voltaire (1694-1778), D. Diderot (1713-1784), I. Kant (1724-1804) oraz P. d'Holbach i D. Hume (1711-1776), propagując → ateizm. Ważną funkcję pełniła liberalna koncepcja jednostki, społeczeństwa i gospodarki. Z ekonomicznego punktu widzenia podstawą bogactw narodów miała być uprawa ziemi.

O. najwcześniej pojawiło się w Anglii, wówczas najbardziej rozwiniętym gospodarczo kraju Europy. Największym ośrodkiem myśli oświeceniowej stał się jednak Paryż, a język francuski zyskał w tym czasie przewagę w świecie polityki, nauki i kultury. We Francji rozwinęła się sieć bibliotek i czytelni. W miastach powstawały akademie i towarzystwa naukowe, np. Akademia w Dijon, założona w 1740 r. To w tym okresie powstała m. in. *Wielka encyklopedia francuska* (1751-1780), największe przedsięwzięcie kulturalne i naukowe epoki O., stworzone przez grupę tzw. encyklopedystów, będące inwentarzem ówczesnej wiedzy.

O. w istocie nie było przewrotem ekonomicznym a umysłowym, który dotyczył także wychowania i szkolnictwa. Dotychczasową → scholastykę zastąpiono naukami matematyczno-przyrodniczymi, wprowadzając przeświadczenie o suwerenności → wiedzy. Epoce przyświecała wielka debata pedagogiczna, której apogeum zostało osiągnięte w okresie likwidacji przez papieża Klemensa XIV zakonu → jezuitów. Głównymi przedstawicielami Oświecenia byli: w Anglii – Franciszek Bacon (1561-1626), John Locke (1632-1704), Dawid Hume (1711-1776); we Francji – Voltaire (1694-1778), Jan Jakub → Rousseau (1712-1778); w Niemczech – Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781); w Polsce – Hugo → Kołłątaj, Stanisław → Staszic, Ignacy Krasicki i bracia → Śniadeccy. Najwybitniejszą postacią polskiego O. pozostaje niewątpliwie Hugo Kołłątaj. Filozofowie i pisarze O. ostatecznie zerwali z → łaciną na rzecz języków narodowych. → Filozofia wyszła z → uniwersytetów, które w większości pozostawały przy średniowiecznej scholastyce. W drugiej połowie XVIII stulecia

podjęta krytyka istniejących stosunków społecznych, doprowadziła do wielkiej rewolucji francuskiej, a następnie do wojen, które ogarnęły całą Europę. (BP/XXX/358-368, Z. Drozdowicz; E/XX/102-105. M. Kamiński, XXI/255; EPG/XII/47; EPWN/209; KHW/318; LHW/179-181; SMTK/899; SS/483)

otrzęsiny (od łac. *depositio beani, depositio benorum* – otrzęsiny, *depositio* – odstawienie od piersi, *beatu* – człowiek szczęśliwy; od fr. *bec jaune* – żółtodziób), zwyczaj znany już w starożytnej szkole, stosowany powszechnie w → Średniowieczu, a polegający na przyjęciu do grupy → żaków (studentów) na wydziale *artium*, zwany niewinnie *iocundus adventus* (wesoły początek, przybycie). Zwyczaj został zapoczątkowany w XIII wieku w korporacji → Uniwersytetu Paryskiego. Każdy *bean* w musiał poddać się o. „*z nieokrzesania i ciemnoty*", charakterystycznej dla pospólstwa i parafiańskiej grubości obyczajów, w trakcie biesiady, przypominającej „*egzamin z mądrości i cierpliwości*", (E/XX/115). W każdym bądź razie „nowy", „nowicjusz", zanim był godzien wejść do cywilizowanej społeczności → uniwersytetu, musiał przestać być bejaunusem, czy też beanem (od *bec jaune* – żółtodziób). O. polegały na wymyślnym maltretowaniu beana, np. oblewaniu go wodą (jako symbol oczyszczenia), obrzucaniu wyzwiskami (typu: „ty brudny capie, ty durniu") oraz wyciąganiu od nowicjusza pieniędzy. Bean w pojęciu „dojrzałych" żaków to „*nieokrzesaniec, nieuk, grubianin, fujara, gamoń*", (KSWO/63). Władze uniwersytetu starały się przeciwdziałać szczególnie niegodnemu wydzieraniu grosza od nowicjusza, wprowadzając do statutów zakaz prowadzenia beana do gospody, „*jak owce do rzeźnika*" *(ut ovis ad occisionem) i tam zmuszać go fundy*", (BMU/63).
Zwyczaj przyjęty również na odrodzonej w 1400 r. → Akademii Krakowskiej, zakazany przejściowo w 1511 r., był jednak praktykowany w → bursach i → stancjach prywatnych do końca XVIII wieku. Opis obrzędu o. podaje m. in. Jan Ptaśnik (1875-1930), *Życie żaków krakowskich* (1957) oraz *Obrazki z życia żaków krakowskich w XV i XVI wieku* (2008). W zmodyfikowanej formie zwyczaj o. jest stosowany na współczesnych uczelniach polskich, a także w niektórych szkołach ponadgimnazjalnych. (BMU/62-63; E/XX/115; KHW/318; KSWO/63; SŁP/I/351, II/97)

Owen Robert (1771-1858), angielski filantrop, socjalista utopijny, pionier nowatorskiego programu socjalnego i upaństwowienia szkolnictwa. O. 1800 r. we własnej przędzalni w szkockim miasteczku New Lanark niedaleko Glasgow w Szkocji wprowadził nowy system socjalny, polegający na połączeniu wychowania z pracą produkcyjną w komunach robotniczych, gdzie spośród 2 tys. jego mieszkańców, 500 stanowiły dzieci z ubogich rodzin. Program ten następnie stał się wzorem dla innych reformatorów polityki społecznej. Wychodząc z założenia, iż „*wychowanie może wszystko, (...) a nawet wydobyć ludzkość z kajdan, przesądów, fałszywych wyobrażeń, upadku moralnego, (...) zmienić poglądy i upodobania*", (cyt. za: DTHW/59), zachęcał do tworzenia osad „wspólnoty i współpracy", przez co zyskał uznanie twórcy nowego modelu pomocy socjalnej. Realizował to już w założonym przez siebie przedszkolu w miasteczku New Lanark. Dał temu wyraz w pracy pt. *Nowy pogląd na społeczeństwo, czyli szkice o kształtowaniu ludzkiego charakteru* (1813-1814). W 1816 r. założył Zakład (Instytut) Kształcenia Charakteru, będący rodzajem → przedszkola dla dzieci w wieku 4-6. roku życia, przez co w niektórych kręgach uznany został za pioniera wychowania przedszkolnego. Dla dzieci w wieku 1-4 lat organizował żłobki. Przewidując przyspieszony etap wychowania początkowego, pisał: „*Zanim skończą sześć lat, powinny doskonale opanować początki nauki*".
Wiedza i nauka miały uwolnić ludzkość od zabobonów i przesądów. Propagował konieczność bezpłatnej i powszechnej oświaty ludowej. Głównym postulatem pedagogiki O. było nauczanie na podstawie faktów drogą poglądowości. Negował pedagogiczne znaczenie kar i nagród. Opowiadał się za jednolitym systemem edukacji w całym kraju, podporządkowanemu kontroli państwa. Uważał, iż o jakości i sile państwa świadczy zorganizowany system oświatowy, którym miały być objęte wszystkie stany. Zadaniem szkoły miało być przysposobienie do życia przez wykształcenie ogólne i pracę produkcyjną, która powinna człowieka wyzwalać

i uszlachetniać. Edukację szkolną od 6-12. roku życia chciał ograniczyć jedynie do nauki czytania, pisania i rachunków, przy czym od 10. roku życia nauka miała być już połączona z pracą produkcyjną. Dla młodzieży, po ukończeniu tej ograniczonej szkoły i podjęciu pracy w fabryce, proponował dobrowolne dokształcanie. W latach 1825-1828 swoje idee próbował wcielać w życie w stanie Indiana na terenie Ameryki Północnej, tworząc komunę pod nazwą „Nowa Harmonia", ale i tam jego program nie zyskał szerszego uznania. Jego biografię zawiera m. in. praca M. M. Jelenkowskiego, *Owen* (1981). (BP/XXX/405-407; DTHW/34, 59-60; E/XX/131; EP/III/570, B. Muchacka, III/1073-1074, W. Korzeniowska; EPG/XII/57; KHW/131-132; OSP/294-295; SP/377-378)

Owidiusz (*Publius Ovidius Naso*), (43 p.n.e.-17 lub 18 n.e.), mówca rzymski, nauczyciel wymowy. Oceniany jest jako „*mistrz formy poetyckiej i wdzięcznego opisu, dowcipny, ale powierzchowny*", (EPG/XII/53). W utworze *Sztuka kochania* (*Ars amandi* vel *Ars amatoria*, wyd. pol. w wolnym przekładzie J. Ejsmonda – 1922) wystąpił jako nauczyciel miłości, ujmując je w formie dydaktycznego eposu. Dwie pierwsze księgi poświęcił mężczyźnie, ucząc jak ma zdobywać uczucie kobiety i jak je podtrzymywać. Księga trzecia poświęcona była kobiecie. Od jednych i drugich wymagał dobrego wykształcenia, kultury i estetycznej wrażliwości. Dzieło zostało uzupełnione opowieściami o Bachusie i Adrianie, o Dedalu i Ikarze. Nie zabrakło w nim także opisów uczt i zabaw towarzyskich. Wartości dydaktyczne posiada piętnaście ksiąg *Metamorfoz* (wyd. pol. 1914), czyli mitów o cudownej przemianie bohaterów w rośliny, zwierzęta i głazy. O. był przeciwnikiem rozwlekłych sporów i wypowiedzi oraz rozpraw, które nie prowadzą do żadnego celu, mówiąc: „*Verba et vocem praetereaque nihil*" (*Słowa, dźwięki, i nic więcej*). Jego dzieła i myśli zawierają także nauki moralne, w tym m. in.: „*Śmiałym sam Bóg pomaga*", „*Cnota jest sama w sobie nagrodą*"; „*Dopóki będziesz szczęśliwy, wielu będziesz miał przyjaciół. Gdy nadejdą nieszczęśliwe czasy, będziesz sam*", „*Dla człowieka nie ma nic pewnego*", (SS/313-315). Jedną z pierwszych polskich biografii O. są prace K. Morawskiego *Owidjusz i elegicy w epoce Augusta* (1917) i *Przemiany P. Ovidius Naso*; przekł. B. Kicińskiego, *Życie i poezja Owidjusza przez Kazimierza Morawskiego* (1933). Jego poezja popularna była już w → Średniowieczu, a alegoryczne *Metamorfozy* nazywano „Biblią pogańską". Bardzo popularna w okresie → Odrodzenia, a także współcześnie stała się inspiracją dla wielu poetów. (BP/XXX/409-411; E/XX/132-133, K. Rzepkowski; EPG/XII/53; HLS/236-242; KDE/13; KP/507)

P

pagina (łac. *pagina* – tabliczka do pisania, stronica, kartka papieru, książki), liczba wskazująca kolejny numer strony w → książce (także w pracy pisanej pismem drukowanym), umieszczana najczęściej pod kolumną druku. Nadto występuje tzw. żywa p., czyli linia nad tekstem głównym z podaniem słów kluczowych tekstu, tytułu rozdziału lub innych informacji, które ułatwiają czytelnikowi korzystanie z książki. Szczególnie ważna w pracach zbiorowych oraz wydawnictwach leksykograficznych. (KPPN/201; KSWO/372; SŁP/IV/10; SPS/529)

paideia (gr.), **I.** Ideał wychowania, którego wyrazem było „*dążenie do zharmonizowania duchowych i estetycznych aspektów życia*", (EP/IV/7) człowieka. Jego źródeł należy poszukiwać w greckiej teorii wychowania końca V i początków IV wieku p.n.e., przede wszystkim zaś w filozofii sofistów, którzy sformułowali pojęcie *techne*, dla określenia techniki gromadzenia → wiedzy i zgodnego z nią postępowania. W takim momencie pojawiła się potrzeba organizacji → szkoły jako instytucji nie tylko nauczania czytania, pisania, rachowania, ale także potoczystej wymowy i myślenia. *Paideia* okazała się nie tylko ideą człowieka wykształconego, ale także wyposażonego w elementy etyczne. → Pedagogikę uznano nie tylko za → naukę, ale także sztukę, bowiem przedmiotem jej badań stał się żywy człowiek, celem zaś – człowieczeństwo. **II.** „Paideia" – międzynarodowy rocznik pedagogiczny wydawany w latach 1972-1994 w językach: angielskim, francuskim i rosyjskim przez Komitet Badań Pedagogicznych → PAN. Na czele zespołu redakcyjnego stał Bogdan → Suchodolski. (OSP/295; SPH/7-8 A. Żywczok; SWO/554)

pajdocentryzm (od gr. *paidós* – dziecko; *kénotron* – środek koła), kierunek pedagogiczny, który pojawił się w Europie (Ellen Key, Maria → Montessori) i Stanach Zjednoczonych (John → Dewey, Ovide → Decroly, Helen → Parkhurst) na początku XX stulecia, zwany → nowym wychowaniem, głoszący, iż wychowanie powinno być podporządkowane nieskrępowanemu rozwojowi dziecka, do którego dostosowywać się powinien wychowawca. Nauczany w edukacji zajmuje miejsce centralne. Zwolennicy p., wychodząc z założenia, iż człowiek z natury jest dobry, szukają usprawiedliwienia dla czynów przestępczych oraz agresji wśród wychowanków. P. zakłada wyższość nauczania nad wychowaniem i przez to ogranicza wychowawcą funkcję szkoły. Pojęcia p. nie należy mylić z pajdokracją, czyli rządami ludzi młodych, często niedoświadczonych. (EFW/215-216, S.K.; KSWO/372; OSP/295-296; SWO/554)

palestra (od gr. *palaistra; palaiós* – stary, dawny; łac. *palaestra* – plac do zapasów, ćwiczeń fizycznych, boisko, szkoła ćwiczeń, szkoła retoryki, sztuka, umiejętność), **I.** W starożytnej Grecji głównie miejsce, zakład ćwiczeń gimnastycznych i szermierczych. **II.** W okresie I Rzeczypospolitej ogół prawników przywiązanych do trybunałów koronnych i litewskich, aplikantów i dependentów palestranckich, którzy za zgodą patrona mogli w pewnych wypadkach zastępować w trybunałach aplikantów, jako że palestrant – dawniej prawnik to członek palestry. Od XIX wieku pojęciem tym oznacza się adwokaturę i to *sensu largo*. (EPG/XII/83; KSWO/373; SŁP/IV/10; SPH/706; SS/492)

palma akademicka, honorowa odznaka przyznawana przez Akademię Francuską wybitnym uczonym, pisarzom i artystom za szczególne zasługi na polu nauki, literatury i sztuki. Dla starożytnych Greków i Rzymian palma (z rodziny arekowatych) była drzewem światłości, poświęconym bogu światłości – Heliosowi i Apollinowi. Palmę podawano zwycięzcom narodowych zawodów, stąd stała się symbolem zwycięstwa, pierwszego miejsca i w ogóle pierwszeństwa. W tradycji chrześcijańskiej palma jest także symbolem zwycięstwa. Na pamiątkę triumfalne-

go wjazdu Jezusa do Jerozolimy w każdą Niedzielę Palmową (poprzedzającą Wielką Niedzielę (Wielkanoc), wierni witają Chrystusa Króla gałązkami wierzby, jako że, w klimacie Europy Środkowej jest to drzewo, które najwcześniej wydaje pąki. W tradycji ludowej poświecone w tę Niedzielę gałązki służyły m. in. do święcenia wiosennych zasiewów i pewnych praktyk magicznych, np. przy okadzaniu chorego zwierzęcia. (E/XX/212; SJP/II/562; SMTK/911)

pamięciowa metoda nauczania, system nauczania, który początki notuje w średniowiecznym → uniwersytecie, polegający na odstąpieniu od dyktowania tekstu i jego zapisywaniu. P. m. n. polegała na ciągłym powtarzaniu treści wykładów, także poza uniwersytetem. Stąd Robert de Sorbon polecał, aby → student, odbywając wieczorny spacer nad Sekwaną, bez przerwy powtarzał wykłady. → Retor Buoncampagi uważał zaś, że dobry student „*w domu powtarza zasłyszane wykłady i nawet przy jedzeniu i we śnie prowadzi uczone dyskusje*", (BMU/159). Podstawą pamięciowego nauczania były teksty → *Biblii,* Dekrety Gracjana, traktaty → Arystotelesa i → Ojców Kościoła, *Kodeks Justyniana* i inne. P. m. n. z perspektywy lat porównuje się do pracy iście benedyktyńskiej, tym bardziej, jeśli się doda, iż np. → Albert Wielki miał znać na pamięć całą *Biblię* i część dzieł Arystotelesa. P. m. n. służyły prowadzone systematycznie na uniwersytetach średniowiecznych → repetycje. BMU/158-162; SJP/II/564-565)

Państwowa Szkoła Higieny, utworzona na podstawie *rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1922 r.* w Warszawie przy Państwowym Zakładzie Higieny. Na podstawie umowy rządu polskiego z Fundacją Rockefellera, wyasygnowano 212,5 tys. dolarów na budowę szkoły higieny. PSH rozpoczęła działalność w nowo wzniesionym gmachu w 1924 r. poprzez prowadzenie kursów dla lekarzy powiatowych oraz kursów dla dozorców sanitarnych. (EPK/II//360)

państwowe kursy nauczycielskie, zorganizowana forma przygotowania nauczycieli szkół powszechnych, a od 1949 r. szkół podstawowych, o krótkim cyklu kształcenia. Pierwsze p. k. n. za zgodą → MWRiOW zostały organizowane w Krakowie w 1919 r. Cykl kształcenia, w zależności poziomu wykształcenia przyszłych nauczycieli, wynosił od jednego do dwóch lat. Funkcjonowały one jako samodzielne jednostki, bądź też przy → seminariach nauczycielskich. Przyjmowano do nich młodzież obydwu płci na dwuletni cykl kształcenia – po VI klasie → gimnazjum, i roczny kurs – dla absolwentów 8-letnich gimnazjów. Po 1928 r. kursy organizowano tylko dla absolwentów szkół maturalnych. Poza kształceniem w ramach przedmiotów pedagogicznych słuchacze odbywali praktyki pedagogiczne w szkołach ćwiczeń, najczęściej przy → seminariach nauczycielskich. W roku szkolnym 1922/1924 istniały cztery kursy, w roku 1930/1931 – osiem (Brześć, Grudziądz, Lwów, Łódź, Ostroróg, Poznań, Toruń, Wilno). W tym ostatnim roku uległy jednak likwidacji.
Do idei p. k. n. powrócono po drugiej wojnie światowej. Zostały one uruchomione w roku szkolnym 1947/1947 na podstawie *statutu z 18 czerwca 1928 r*. oraz *instrukcji ministra oświaty z 17 maja 1946 r.* W istocie, wskutek obowiązującej praktyki zatrudniania w szkołach nauczycieli bez kwalifikacji, często nawet po ukończeniu 7-klasowej szkoły powszechnej i kilkutygodniowym kursie, p. k. n. nie spotkały się z szerszym zainteresowaniem przyszłych pedagogów. Do ich idei powrócono ponownie w roku szkolnym 1960/1961 w związku z zamiarem wprowadzenie 8-klasowej szkoły podstawowej. P. k. n. zorganizowano w cyklu kształcenia jednorocznego (dziennego, zaocznego lub wieczorowego) wraz z praktyką pedagogiczną na terenie szkoły ćwiczeń → liceum pedagogicznego w trakcie roku szkolnego oraz 2-tygodniowej praktyki ciągłej w szkole podstawowej. (EP/IV/27-31, R. Stankiewicz)

Państwowe Seminarium Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, powołane do życia w październiku 1921 r. w celu przygotowania nauczycieli szkół powszechnych dla dzieci, jak to wówczas określano – anormalnych, tj. ociemniałych, upośledzonych umysłowo i upośledzonych moralnie. Kierownictwo Seminarium powierzono dr Marii → Grzegorzewskiej. W roku szkolnym 1922/1923 zostało połączone z → Instytutem Fonetycznym w jedną uczelnią pn. → Państwo-

wy Instytut Pedagogiki Specjalnej. (EPK/II/360; http://www.aps.edu.pl)

Państwowy Instytut Dentystyczny, powołany w 1920 r. w Warszawie. Posiadał trzy katedry: chirurgii stomatologicznej, dentystyki zachowawczej i techniki dentystycznej. Posiadał uprawnienia szkoły akademickiej. W roku akademickim 1921/1922 na pierwszym semestrze liczył 510 studentów. (EPK/II/I/361)

Państwowy Instytut Nauczycielski, jedna z trzech, obok → Wyższych Kursów Nauczycielskich i → Instytutu Pedagogicznego w Katowicach, instytucji prowadzących dokształcanie nauczycieli w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, powołany, na podstawie *okólnika → MWRiOP z 23 sierpnia 1921 r.*, przy ul. Jezuickiej 4 w Warszawie. Instytut kształcił inspektorów szkolnych, kierowników szkół powszechnych, nauczycieli i kierowników szkół ćwiczeń, → preparand, szkół specjalnych i → seminariów nauczycielskich, którzy posiadali pełne kwalifikacje nauczycielskie do nauczania w szkołach powszechnych, trzyletnią praktykę pedagogiczną, po zdaniu egzaminu wstępnego. Na podstawie *rozporządzenia MWRiOP z dnia 14 czerwca 1923 r. w sprawie egzaminów państwowych dla nauczycieli szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, słuchacze PIN uzyskiwali kwalifikacje zawodowe do nauczania w szkołach średnich i seminariach nauczycielskich przez zdanie przed upływem 1924 r. egzaminu końcowego. Instytut działał do kwietnia 1926 r., a następnie jego działalność wznowiono w 1930 r. Przy wznowieniu PIN wydatnie zaznaczyli swój udział Maria → Grzegorzewska i Władysław → Radwan. Program Instytutu obejmował dwa latach studiów: I – → filozofia, → psychologia, socjologia, seminarium pedagogiczne z zakresu współpracy szkoły z domem, problemy wychowania w grupie, współczesne kierunki w wychowaniu, opieka społeczna, higiena społeczna, sztuki plastyczne, muzyka: II – filozofia, psychologia, psychopatologia, socjologia, wybrane zagadnienia z ustawodawstwa, seminarium pedagogiczne z zakresu wychowania w zespole, dorobek polskiej myśli pedagogicznej od czasów KEN, wychowanie zakładowe, szkolnictwo specjalne, ustrój szkolnictwa, praca pozaszkolna nauczyciela, czytelnictwo młodzieży, sztuki plastyczne, muzyka, kultura żywego słowa. Dyrektorem PIN do 1935 r. była M. Grzegorzewska, kiedy na tym stanowisku zastąpił ją Karol Makuch. Odrodzony PIN w ciągu 5 lat wykształcił 178 osób. Absolwentem PIN był m. in. Ludwik → Bandura (1904-1984). (EP/IV/31-33, E. Kula, VII/588-589, R. Stankiewicz; EPK/II/361)

Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, założony na podstawie *statutu z dnia 4 lipca 1922 r.* w Warszawie przy Placu Trzech Krzyży 4/6 z połączenia → Instytutu Fonetycznego (1920) i → Państwowego Seminarium Pedagogiki Specjalnej (1921-1922). Jego zadaniem było „*kształcenie nauczycieli wychowawców wszystkich kategorii dzieci, które nie mogą być wychowywane w szkole razem z dziećmi normalnymi, a więc nauczycieli dla dzieci głuchych, niewidomych, upośledzonych umysłowo, upośledzonych moralnie i kalekich*", (EPK/I/178-179). Studia w Instytucie trwały jeden rok i kończyły się egzaminem na nauczyciela określonej specjalności. Słuchaczami placówki mogli być nauczyciele szkół powszechnych lub średnich z kilkuletnią praktyką, nauczyciele szkół specjalnych oraz osoby spoza zawodu nauczycielskiego, jednak z wykształceniem wyższym. Instytut dzielił się na cztery oddziały: nauczycieli dla głuchoniemych, nauczycieli dla ociemniałych, nauczycieli dzieci moralnie upośledzonych, nauczycieli dzieci upośledzonych umysłowo. Szczególny wpływ na powstanie i rozwój Instytutu wywarła działalność Marii → Grzegorzewskiej. Wykładowcami w PIPS byli m. in.: Czesław → Babicki, Janusz → Korczak i Józefa → Jotejko. Łącznie PIPS ukończyło w latach II RP 688 absolwentów. W okresie okupacji Instytut zorganizował kilka tajnych kursów dla inspektorów szkół specjalnych.

Po wojnie wznowił swoją działalność, a w 1947 r. poszerzył ją o pedagogikę leczniczą (terapeutyczną). W latach 1952-1955 został jednak zdegradowany do rangi Studium Pedagogiki Specjalnej, a od jego działalności odsunięto M. Grzegorzewską. Po przemianach Października'56 przywrócono jego dawną nazwę i od 1958 r. – studia 3-letnie (zaoczne i eksternistyczne) i 4-letnie stacjonarne. W latach 1955-1970 PIPS opuściło 1.153 słuchaczy dziennych i 2.620

studiów zaocznych. Mimo tych zmian Instytut funkcjonował poza systemem szkolnictwa wyższego. Na mocy *rozporządzenia Rady Ministrów z 18 maja 1970 r*., PIPS otrzymał status wyższej szkoły zawodowej, a na podstawie *rozporządzenia z 2 kwietnia 1976 r*. został przekształcony w Wyższą Szkołę Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, która prowadziła 4-letnie studia magisterskie i 2-letnie uzupełniające po wyższych szkołach zawodowych. Jednocześnie od 1978 r. rozpoczęto prowadzenie 3-semestralnych studiów podyplomowych. Na początku lat osiemdziesiątych studia w WSPS przedłużono do 5 lat. W uznaniu zasług dla PIPS przez M. Grzegorzewską, utworzone: Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej, a następnie → Akademia Pedagogiki Specjalnej, utworzona w 2000 r., przyjęły jej imię. (EP/I/55, J. Lach, VII/589-590, 602-605, R. Stankiewicz; EPK/I/178-179; http://www.aps.edu.pl; OSP/297)

Państwowy Instytut Pedagogiczny w Warszawie, otwarty w dniu 28 listopada 1918 r. przy Placu Trzech Krzyży 8 w Warszawie z inicjatywy Wydziału Filozoficznego → Uniwersytetu Warszawskiego. Studentem Instytutu mogła zostać osoba po zdaniu na uniwersytecie państwowego egzaminu naukowego na stopień nauczyciela szkół średnich. W roku akademickim 1918/1919 w pierwszym semestrze studiowało 158 słuchaczy. W październiku 1921 r. przy PIP uruchomiono studium pedagogiczne z dwuletnim kursem dla nauczycieli → seminariów nauczycielskich. Jego pracowniczką była m. in. Aniela → Szycówca, a od 1919 r., aż do likwidacji Instytutu w 1926 r., kierownikiem Katedry Psychologii Ogólnej i Pedagogicznej była Józefa F. → Joteyko. (BP/XIX/23; EP/VI/380, M. Stawiak-Ososińska; VII/597, R. Stankiewicz, tu jednak data powstania PIP – 1915 r.; EPK/II/362-364)

Państwowy Instytut Robót Ręcznych, utworzony w Warszawie z przekształcenia przez → MWRiOP Państwowych Rocznych Kursów Robót Ręcznych począwszy od roku szkolnego 1923/1924, w celu przygotowania nauczycieli prac ręcznych dla szkół powszechnych. Twórcą i dyrektorem PIRR był Władysław Przanowski (do 1937 r.), a po nim do 1939 r. – S. Malec. Słuchaczami byli absolwenci → seminariów nauczycielskich po zdaniu egzaminu wstępnego. Nauka w Instytucie trwała 2 lata. W latach 1924-1937 Instytut ukończyło 736 osób. Absolwenci Instytutu utworzyli Koło Słuchaczy PIRR, przemianowane w 1926 r. w Towarzystwo Miłośników Robót Ręcznych, które od 1927 r. wydawało pismo „Praca Ręczna w Szkole". PIRR wznowił działalność w czerwcu 1945 r. w Łodzi, a w 1950 r. uzyskał nawet uprawnienia 3-letniej szkoły wyższej. Był jedynym ośrodkiem kształcenia nauczycieli prac ręcznych i dodatkowo prowadził Wyższy Kurs Robót Ręcznych, Rysunku i Fizyki, jednak zgodnie z decyzją Ministerstwa Oświaty z lipca 1950 r. został zlikwidowany. (EP/VII/59-593,601-602, R. Stankiewicz; EPP/565, T. Nowacki)

Papieska Akademia Teologiczna, uczelnia w Krakowie powołana do życia przez papieża → Jana Pawła II na podstawie wydanego w dniu 8 grudnia 1981 r. Motu proprio *Beata Hedvigis* z istniejącego poza strukturami → Uniwersytetu Jagiellońskiego Wydziału Teologicznego. Posiada pięć wydziałów: teologiczny (jako kontynuacja usuniętego z Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1954 r. przez władze komunistyczne wydziału), filozoficzny, historii i dziedzictwa kulturowego, nauk społecznych i teologiczny w Tarnowie. Jej początki sięgają utworzenia przez króla Kazimierza Wielkiego → Akademii Krakowskiej, nazywanej *Studium Generale,* które posiadało wydział teologii. W akcie ponownej fundacji z 26 lipca 1400 r. wydział teologii wymieniony został na pierwszym miejscu. Przetrwał on aż do czasów komunistycznych, kiedy to w 1954 r. jednostronną decyzją Rady Ministrów został usunięty. W 1959 r. Stolica Apostolska wydała dekret stwierdzający, że „*Wydział Teologiczny zgodnie z jego ustanowieniem i charakterem trwa pod kierownictwem jedynej władzy kościelnej i na przyszłość ma się kształtować wedle praw ustanowionych przez Stolicę Apostolską*", (http://www.pat.krakow.pl/25.09.09). W dniu 19 czerwca 2009 r. papież Benedykt XVI, chcąc uszanować zasługi swego poprzednika, ustanowił Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II. Wielkim Kanclerzem Uniwersytetu jest kard. Stanisław Dziwisz. Zbiory biblioteki PAT w 2009 r. liczyły ponad 450 tys. → woluminów. Wydawnictwo uczelniane wydaje szereg serii naukowych

i druków zwartych. (ABC/191; BP/XXI/113-114; E/XX/269; http://www.pat.krakow.pl)

papirus (od gr. *pápyro* i łac. *papirus, papirum*), w starożytnym Bliskim Wschodzie główny materiał piśmienniczy używany przez blisko 4000 lat i jednocześnie roślina. Źródłem jego pozyskiwania była trzcina rośliny *cyperus papirus*, tzw. cibora papirusowa, rosnąca głównie w delcie rzeki Nil. Papier papirusowy był głównym materiałem piśmienniczym przez cztery tysiąclecia w starożytnym Egipcie aż do VIII-IX wieku n.e., ale z powodzeniem, w formie już udoskonalonej, stosowany był także w starożytnej Grecji. Sposób wytwarzania p. opisał pisarz rzymski, Pliniusz Starszy (ok. 23-79): z łodygi rośliny usuwano włókniste warstwy, a następnie nakładano prostopadle kolejne włókniste paski rośliny. W ten sposób ułożony krzyżująco się prefabrykat zwilżano i poddawano prasowaniu, podczas którego wydobywał się kleisty miąższ rośliny. Następnie arkusz wygładzano pumeksem i dosuszano na słońcu. Wytworzony papier, pozbawiony zanieczyszczeń, miał biały kolor. Wytworzone arkusze p. za pomocą kleju łączono w zwój. Na p. pisano atramentem i piórem, zwanym *calamus,* głównie teksty prawne. Zwoje p. znajdowano m. in. w egipskich grobowcach obok mumii. P. egipskie zawierały m. in. kolorowe plany grobowców, ogrodów i kopalń. P. greckie zawierały m. in. utworzy literackie oraz dokumenty (publiczne i prywatne).
Najdłuższy papirus znajduje się w Londynie – „Papirus Harris", który sięga 40 mb. Poszukiwaniem p., a przede wszystkim odczytywaniem tekstów na zwojach p. zajmuje się papirologia, która powstała we 1788 r., a jej szczególny rozkwit datuje się od 1877 r. W Europie około III wieku p. został zastąpiony przez dość kosztowny → pergamin. Najdłuższej stosowano go w kancelarii papieskiej, aż do połowy XI wieku. (BP/XXII/74-75, XXXI/119; E/XX/273; KSWO/376; SŁP/IV/24; SMTK/922)

parafia (od gr. *para-phýô* – rosnę obok czegoś, *paroikia;* łac. *parochia* – parafia katolicka), jednostka podziału administracyjnego, w dawnym znaczeniu – gmina kościelna, grupująca wszystkich chrześcijan w Kościele, której ośrodkiem jest kościół parafialny. W Kościele katolickim podległa proboszczowi, mianowanemu przez biskupa i podlegająca jego jurysdykcji, w K. protestanckim – pastorowi, wybieranemu przez członków parafii. W Anglii, poza jednostką organizacji kościelnej, także po oddzieleniu się tamtejszego Kościoła od papiestwa, najmniejsza jednostka administracji państwowej. Na p. podzielony jest również amerykański stan Luizjana. System p. ukształtował się w Europie zasadniczo od III do VI wieku, gdy chrześcijaństwo z miast rozprzestrzeniło się również na ośrodki wiejskie. Organizacja parafii została zreformowana przez Sobór Trydencki (1545-1563). Parafie stanowią część diecezji, lokalnie połączone są w → dekanaty. Parafie od wczesnego → Średniowiecza były organizatorami szkół, zwanych parafialnymi. (BP/XXXI/133; E/XX/287; Ech/542-543; EPG/XII/121; SJP/II/576-577; SSZ/225)

parafiada – zob. pijarzy

paragraf kagańcowy – zob. germanizacja

Parkhurst Helen (1887-1973), amerykańska działaczka oświatowa, nauczycielka, twórczyni daltońskiego systemu organizacji nauczania. Studiowała na uniwersytecie → Columbia, a następnie w Monachium i Rzymie oraz u włoskiej reformatorki edukacji, Marii → Montessori. Dyplom magisterski na wydziale pedagogicznym uzyskała na → Uniwersytecie Yale. Pracując w latach 1910-1911 w Tacoma (Waszyngton), opracowała system dydaktyczny, który miał zastąpić tradycyjny dotąd system klasowo-lekcyjny. Po dalszych studiach u M. Montessori, w 1916 r. założyła własną szkołę w Nowym Jorku. W 1919 r. opracowała eksperymentalny plan nauczania w szkole średniej w Dalton (Massachusetts), zwany planem daltońskim, bądź programem daltońskim. W 1920 r. wprowadziła go w życie w postaci instytutu nauczycielskiego oraz wyższej szkoły koedukacyjnej. Uczniowie jej szkoły, podzieleni na „brygady labolatoryjne", pracowali nad konkretnymi zadaniami i zawierali swoiste kontrakty z nauczycielami-konsultantami. Zadania wybierali z własnej inicjatywy, korzystając przy ich wykonaniu ze specjalistycznych pracowni. Przed rozpoczęciem nowego zadania, uczniowie musieli dokonać rozliczenia z poprzednio przyjętego. W szkole

daltońskiej nie było sprawdzianów i egzaminów, a uczniowie w trakcie pracy składali jedynie ustne sprawozdania o postępach w nauce. W systemie daltońskim znacznie ograniczona była dyscyplina zewnętrzna. Dzień pracy w szkole rozpoczynał się od omówienia spraw szkolnych, po czym uczniowie przystępowali do realizacji określonych w kontraktach zadań. W godzinach popołudniowych odbywały się zajęcia nieobjęte w planie nauczania, głównie zajęcia artystyczne. Plan daltoński miał zastąpić tradycyjny system klasowo-lekcyjny.
Także na początku XX stulecia, w 1919 r. w miejscowości Winnetka (nazwa pochodzi od indiańskiego wyrażenia „piękny kraj") – przedmieścia Chicago w szkołach publicznych wprowadzono zindywidualizowane metody nauczania, zwane często *Winnetka Plan*. Winnetki system nauczania stał się jedną z odmian tzw. szkoły aktywnej. Dziś w tej dzielnicy miasta znajduje się *New Trier Township High School,* a także *North Shore Country Day School* i *Hadley School* dla niewidomych. W 1922 r. z jej inicjatywy powstało Towarzystwo Daltońskie (*The Dalton Association*), którego celem było propagowanie systemu daltońskiego poza granicami USA. System daltoński w okresie międzywojennym zyskał dość dużą popularność. Stosowany był nie tylko w USA, ale także w Europie (Anglia, Dania, Holandia), Chinach, Kanadzie, ZSRR i Japonii. Krytykowany był jednak za zbyt indywidualistyczne podejście. W Polsce system daltoński, z pewnymi modyfikacjami, stosowano w latach 1927-1937 w odrodzonym w 1920 r. → Liceum Krzemienieckim. P. pozostawiła znaczny dorobek pisarski m.in.: *Education on the Dalton Plan* (1922), *Wykształcenie według planu daltońskiego* (wyd. pol. 1928), *Work Rhytms in Education* (1935). (BP/VIII/336, XXXI/160; E/VI/492; EP/IV/45-46, 383-384, E. Dąbrowa, S. Jaranowska; KWH/192; OSP/297-298)

pasowanie na rycerza – zob. wychowanie rycerskie

Pastorius Joachim (1611-1681), ksiądz, lekarz, historyk, historiograf i pedagog. Jako luteranin był nauczycielem historii w → Gimnazjum w Elblągu (1651-1654) i w → Gimnazjum w Gdańsku w latach 1655-1667. Pozostawił szereg dzieł z historii Polski, m. in. podręcznik *Florus Polonicus seu Polonicae Historiae Epitome* (1641), *De dignitate historiae oratio* (1651), *Historia Polona* (1680). Potem aktynie działał w życiu religijnym → braci polskich (arian), po czym przeszedł ponownie na → luteranizm, aby w 1658 r. przejść z kolei na katolicyzm. W 1675 r. przyjął święcenia kapłańskie i od 1680 r. był kanonikiem warmińskim. (E/XX/365; EPG/XII/153, tu jednak inne lata życia: 1610-1682; KDE/37; LHW/123)

pater familias (łac. *pater* – ojciec, rodzic, głowa (rodziny), przełożony; *familia* – czeladź, służba pozostająca pod władzą pana, rodzina, krewni, ród; *p. f.* – ojciec rodziny, głowa domu). **I.** W prawie rzymskim wolny obywatel sprawujący władzę nad rodziną. W starożytnym Rzymie także *patria potestas* – władza ojca, głowy rodziny nad żoną, dziećmi, niewolnikami i wyzwoleńcami, która obejmowała również prawo karania śmiercią. Czytamy o nim w *Listach* (5, 19) Pliniusza Młodszego. **II.** Tytuł należny zakonnikowi, który jest jednocześnie kapłanem, w przeciwieństwie do *frater* (brat zakonny), który nie ma święceń kapłańskich. **III.** Tytuł *Sanctissime Pater* (Najświętszy Ojcze) używany w kontaktach bezpośrednich lub pisemnych do papieża – głowy Kościoła. *Pater Ecclesiae* (Ojciec Kościoła), tytuł nadawany przez Kościół znakomitym teologom starożytnego chrześcijaństwa, później najczęściej świętym. (EPG/XII/157-158; KSWO/383; SŁP/II/500-501, IV/46; SMTK/933)

patriotyzm (od. gr. *patriόres*, łac. *patrius* – ojcowski, ojczysty, *patria* – ojczyzna), miłość, umiłowanie ojczyzny jako miejsca urodzenia lub zamieszkania, do własnego narodu, połączona z gotowością do ofiar dla niej, a jednocześnie uznaniem praw innych narodów i szacunkiem do nich; przeciwieństwo kosmopolityzmu. W epoce nowożytnej określenie to pojawia się w pismach Paula-Henri d'Holbacha (1723-1789). Angielska pisarka, Elizabeth Gaskell (1810-1865) przestrzegała jednak, aby patriotyzm nie polegał „*na nienawiści do wszystkich innych narodów*", (SS/146). Z kolei poeta polski, Ryszard Berwiński (1819-1879) w utworze *Don Juan poznański* w 1844 r. pisał:
„*Skończyłem jednak patriotycznie;*

Skończyłem czysto po polsku –
Bo nie skończyłem", (SS/42).
Dlatego C. K. Norwid w utworze *Do wroga* powie:
„*Ty! prawd – promienie wziąwszy za sztylety,*
Śmiesz jeszcze mniemać, żeś wódz – żeś generał!
O! niewolniku – stój – cofaj bagnety –
Dopókiż będę za ciebie umierał?...
Czyż myśli każdej – każdej myśli prawie
Uczyć cię trzeba ciągłymi ofiary:
Patriotyzmu – na bruku w Warszawie,
A Chrześcijaństwa – u krwawych wróg Fary?...", (KC/341). Stawianie p. ponad własne interesy, interesy klasy, czy profesji lub partii, stanowi nieodłączny element ideologiczny wszelkich ruchów wyzwoleńczych. Niejednokrotnie słowo p. oznaczało określoną orientację polityczną, np. Stronnictwo Patriotyczne w Polsce w drugiej połowie XVIII, w okresie panowania Stanisława Augusta. Niejednokrotnie pojmowanie p. było przedmiotem ostrych sporów określonych orientacji społeczno-politycznych, np. na przełomie XIX i XX wyraźnie rywalizowały ze sobą p. „romantyczny" z p. „pozytywistycznym". Współcześnie stanowi trzon → wychowania patriotycznego.(E/XX/380-381; EPG/XII/160; KSWO/384; SE/378; SS/67)

pauper (śrdw. łac. *pauper* – biedny, ubogi, niezasobny), uczeń utrzymujący się z posługiwania zamożniejszym kolegom w → kolegium albo z → jałmużny. (KSWO/384; SŁP/IV/52; SMTK/935; SPS/543)

Paweł z Tarsu (wł. Saul z Tarsu), św. (ok. 5-ok. 64), jeden z najważniejszych misjonarzy, zwany Apostołem Narodów, → nauczyciel Kościoła. W młodości należał do stronnictwa faryzeuszy, po czym został oświecony w momencie wyprawy do Damaszku, gdzie udał się z zamiarem prześladowania chrześcijan. Kilka lat po śmieci Chrystusa stał się jego gorącym wyznawcą; główna postać (obok św. Piotra) *Dziejów Apostolskich,* poległ śmiercią męczeńską w Rzymie w czasach Nerona. W *Liście do Galatów* uznał, że dzięki nauce Chrystusa obalone zostaną wszelkie bariery wśród ludzi: „*Nie ma już Żyda, ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie*", (G 3, 28). W swoich *Listach* pozostawił wiele istotnych uwag i myśli dotyczących wychowania. W nauczaniu podkreślał ogromne znaczenie → *Pisma Świętego*: „*Wszelkie Pismo od Boga natchnione (jest) i pożyteczne do nauczania, do przekonywania, do poprawiania, do kształcenia sprawiedliwości, aby człowiek Boży był doskonały, przysposobiony do każdego dobrego czynu*", (2 Tm 3, 16-17). Uważał, że pośród chrześcijan powinny zniknąć gorycz, uniesienie, gniew, wrzaskliwość, znieważanie, złość, nierząd, nieczystość, chciwość, niedorzeczne gadanie i nieprzyzwoite żarty. Pisał o tym w *Liście do Efezjan,* (5, 3-4). Wskazywał na wyższość miłości od daru prorokowania, i wszelkiej wiedzy a nawet wiary: „*Gdybym mówił językami ludzi i aniołów, a miłości bym nie miał, stałbym się jak miedź brzęcząca albo cymbał brzmiący. Gdybym też miał dar prorokowania i znał wszystkie tajemnice, i posiadał wszelką wiedzę, i wszelką (możliwą) wiarę, tak iżbym góry przenosił, a miłości bym nie miał, byłbym niczym. (...) Miłość cierpliwa jest, łaskawa jest. Miłość nie zazdrości, nie szuka poklasku; nie dopuszcza się bezwstydu, nie szuka swego, nie unosi się gniewem, nie pamięta złego; nie cieszy się z niesprawiedliwości, lecz współweseli się z prawdą. Wszystko znosi, wszystkiemu wierzy, we wszystkim pokłada nadzieję, wszystko przetrzyma. Miłość nigdy nie ustaje, (nie jest) jak proroctwa, które się skończą, albo jak dar języków, który zniknie, lub jak wiedza, której zabraknie*", (1 Kor 13, 1-8).
W *Liście do Galatów* (4, 19) uważał siebie „za wychowującego", mówiąc: „*Dzieci moje, oto ponownie w bólach was rodzę, aż Chrystus w was się ukształtuje*". W wychowaniu stawiał wyżej rolę ojca niż wychowawcy. Dał tego dowód w *Liście do Koryntian,* (4, 15): „*Choćbyście mieli bowiem dziesiątki tysięcy wychowawców w Chrystusie, nie macie wielu ojców*". Jako dobry wychowawca upominał „*przez cichość i łagodność Chrystusa*". „*Zresztą ja sam, Paweł, upominam was przez cichość i łagodność Chrystusa, ja, który będąc między wami, uchodzę w oczach waszych za pokornego, a z daleka od was jestem dla was zbyt surowy, ja was proszę: żebym nie musiał odwołać się do tej surowości, na jaką zamierzam się zdobyć względem tych, że postępujemy według ciała*", (2 Kor 10,1-3).

Radował się, gdy widział, że jego → nauka jest przyjmowana przez uczniów: „*Ale jakaż jest nasza nadzieja albo radość, albo wieniec chwały? Czyż nie wy nią będziecie przed Panem naszym, Jezusem Chrystusem, w chwili jego przyjścia? Wy bowiem jesteście dla nas chwałą i radością*”, (1 Tes 2, 19-20). W wychowaniu stawiał na osobisty przykład, stąd do młodego biskupa Efezu, Tymoteusza, pisał, aby był dla wiernych wzorem „*w mowie, w obejściu, w miłości, w wierze, w czystości*”, (1 Tm 4,12), by przykładał się do nauki, czyniąc w niej widoczny postęp. Zachęcał swego młodszego brata, by podążał „*za sprawiedliwością, pobożnością, wiarą, miłością, wytrwałością, łagodnością*”, (1 Tm, 6,11).

P. nauczał, jak powinny postępować dzieci wobec swych rodziców: „*Dzieci będziecie posłuszne w Panu waszym rodzicom, bo to jest sprawiedliwe. [„Czcij ojca twego i matkę”] – jest to pierwsze przykazanie z obietnicą, [„aby ci było dobrze i abyś był długowieczny na ziemi”]. A (wy) ojcowie, nie pobudzajcie do gniewu waszych dzieci, lecz wychowujcie je, stosując karcenie i napominanie Pańskie*”, (Ef 6, 1-4).

P. w swoim nauczaniu piętnował wszelkie nieprawości, a w *Liście do Galatów* stworzył ich czytelny katalog: „(…) *nierząd, nieczystość, wyuzdanie, uprawianie bałwochwalstwa, nienawiść, spór, zawiść, wzburzenie, niewłaściwa pogoń za zaszczytami, niezgoda, rozłamy, zazdrość, pijaństwo, hulanki i tym podobne*”, (G 5, 19-21). Piętnował pychę i niekonsekwencję tych, którzy mają się za nauczycieli nieumiejętnych i prostaczków, a ucząc innych, sami się nie uczą i nie dają dobrego przykładu: „*Jeżeli jednak (...) pouczony prawem znasz Jego wolę i umiesz rozpoznać co lepsze, a jesteś przeświadczony, żeś przewodnikiem ślepych, światłością dla tych, którzy są w ciemności, wychowawcą nieumiejętnych, nauczycielem prostaczków, mających w Prawie wyraz wszelkiej wiedzy i prawdy… Ty, który uczysz drugich, sam siebie nie uczysz. Głosisz, że nie wolno kraść, a kradniesz. Mówiąc, że nie wolno cudzołożyć, cudzołożysz? Który brzydzisz się bożkami, okradasz świątynię?*, (Rz 2, 17-22).

Mówił o rozumnej wolności człowieka, wolności samoograniczającej: „*Wszystko mi wolno, ale nie wszystko przynosi korzyść. Wszystko mi wolno, ale ja niczemu nie oddam się w niewolę*”, (1 Kor 6, 12). Zdaniem P. człowiek jest powołany do czynienia dobra, do pomocy bliźniemu: „*Jeden drugiego brzemiona noście i tak wypełnijcie prawo Chrystusowe. Bo kto uważa, że jest czymś, gdy jest niczym, ten zwodzi samego siebie*”, (Ga 6, 2-3).

Liturgiczne wspomnienie św. Pawła obchodzone jest w dniu 29 czerwca. Najnowsze spojrzenie na dzieło św. Pawła zawiera praca ks. Bogusława Sieronia, *Model wychowania chrześcijańskiego według świętego Pawła Apostoła* (2008). W 2009 r. watykańscy archeolodzy, dzięki użyciu nowoczesnej technologii, odkryli w rzymskich katakumbach najstarszą zachowaną podobiznę św. Pawła, pochodzącą z IV wieku. Informację o tym niezwykłym odkryciu potwierdził papież Benedykt XVI na zakończenie Roku św. Pawła w czerwcu 2009 r. Papież poinformował, że odkryto też szczątki Świętego. (Ech/551-553, C. Ginami, stąd przyjęto lata życia P.; (BP/XXI/262-266, tu jednak inne lata życia: ur. 10?-zm. 67?); E/XX/390-391, tu lata życia: ok. 10-64-67, M. Wojciechowski; EP/IV/75-82, ks. J. Jagiełka; KDE/14)

pecja, jednostka miary papieru i jednocześnie objętości → rękopisu (manuskryptu), używana przy średniowiecznych księgach rękopiśmiennych. P. bolońska liczyła 4 karty dużego formatu, a więc 8 stron. Niekiedy p. stanowiła osobną całość i nie była zszywana w księgę, stąd → studenci mogli pożyczać określone p. do skopiowania czy też streszczenia (*ad laborandum*). (BMU/185)

pedagog (od gr. *agagós* – przewodnik, *paidagógós*; od łac. *paedagőgus* – pedagog, niewolnik spełniający nadzór na młodym chłopcem, nauczyciel domowy, wychowawca), **I.** Nauczyciel, wychowawca, prowadzący chłopców; niewolnik opiekujący się dziećmi swego pana i odprowadzający je do szkół. Dozorca paziów na dworze cesarskim. **II.** Nauczyciel, wychowawca, uczony zajmujący się teorią → pedagogiki i jej dyscyplinami; specjalista w zakresie pedagogiki. O dobrym p. – wychowawcy mówi się „pedagog z powołania”. (ABC/196; E/XX/413; KSWO/385; OSP/299; SJP/II/600; SŁP/IV/7-8; SPH/705; SSZ/229; SWO/572-573)

pedagogia (od gr. p*aís, paidós* – dziecko; od łac. *paedagőgus* – pedagog), **I.** Wyższe zakłady kształcenia nauczycieli, utworzone w 1928 r., jako realizacja postulatów zjazdów nauczycielskich dotyczących kształcenia nauczycieli. Kształciły młodzież po → maturze w cyklu 2-letnim i przygotowywały do pracy w szkołach powszechnych. Prawnie ich działalność została usankcjonowana w → *ustawie z 1932 o ustroju szkolnictwa,* a ich sieć obejmowała 11 zakładów. Reprezentowały wyższy poziom kształcenia w porównaniu z → seminariami nauczycielskimi. Ich ranga wzrosła w latach 1935-1936, kiedy zostały uznane za równorzędne z Państwowym Pedagogium, Instytutem Nauczycielskim oraz Wydziałem Nauczycielskim Konserwatorium Muzycznego. **II.** Po wojnie wznowiły działalność w 9 ośrodkach w tym m. in. w Warszawie, Gdańsku, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Katowicach, Krakowie i Kielcach, głównie w celu dokończenia nauki podjętej przez ich studentów przed wybuchem wojny. W związku z rosnącym zapotrzebowaniem na nauczycieli i uruchamianiem skróconych form edukacji, w początkiem roku szkolnego 1946/1947 przestały istnieć. Trzy z nich, w Gdańsku, Katowicach i Krakowie, zostały przekształcone w → wyższe szkoły pedagogiczne. (EP/VII/587-588, 601, R. Stankiewicz; SJP/II/600' OSP/300)

pedagogiczne instytuty państwowe, wyższe zakłady kształcenia nauczycieli: → Państwowy Instytut Nauczycielski, założony w Warszawie w 1921 r., → Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej, utworzony w Warszawie w 1922 r. oraz → Państwowy Instytut Robót Ręcznych (1920), (EP/VII/588-593, R. Stankiewicz)

pedagogiczne instytuty związkowe, wyższe zakłady kształcenia nauczycieli tworzone w okresie międzywojennym: Instytut Nauczycielski w Łodzi (1921), → Instytut Pedagogiczny w Katowicach (1928), → Instytut Pedagogiczny Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (1932), → Instytut Pedagogiczny ZNP we Wrocławiu (1945). (EP/VII/593-597, R. Stankiewicz)

pedagogika (od gr. *paidós* – dziecko, chłopiec; *agagós* – przewodnik; *paidagőgós* – niewolnik opiekujący się dziećmi; *paidagőgikě* – pedagogika, świadoma działalność wychowawcza; od łac. *paedagogo* – wychowywać, uczyć; *paedagogus* – wychowawca, nauczyciel domowy; *pedagogium* – zakład wychowawczy dla młodych niewolników przeznaczonych na paziów; szkoła). **I.** Nauka o wychowaniu, której przedmiotem badań jest wychowanie i kształcenie człowieka, wyłoniła się w XIX wieku z → filozofii. Jest nauką samodzielną, ale nie autonomiczną. Współdziała z innymi naukami: psychologią, antropologią filozoficzną, socjologią, biologią, teologią, naukami politycznymi, literaturoznawstwem, ekonomią itp., tworząc naukę o wychowaniu.

Za twórcę pedagogiki naukowej uznaje się Jana Fryderyka → Herbarta, który w 1802 r. uzyskał stanowisko → doktora habilitowanego na → Uniwersytecie w Getyndze. Herbart wprowadził podstawowy podział p. na: p. ogólną, dydaktykę ora historię wychowania. W 1868 r. uczniowie Herbarta doprowadzili do powstania Towarzystwa Popierania Pedagogiki Naukowej i utworzenia szkoły herbatowskiej (herbartyzm).

W XX wieku dokonał się proces dyferencji pedagogiki, wykraczający poza podział zaproponowany przez J. F. Herbarta. W 1923 r. Feliks Kierski w *Podręcznej encyklopedii pedagogicznej* przywołał cztery podziały pedagogiki: 1. według E. Claperède: p. dogmatyczna, p. estetyczna, historyczna (historia wychowania), p. naukowa; 2. według S. Karpowicza: biologia wychowawcza, logika wychowania, technika wychowania; 3. według L. Zarzeckiego: teleologia i metodologia; 4. według W. Reina. W ten sposób pojawiły się nowe kryteria wyodrębniania subdyscyplin, bądź działów p.:

- według kryterium instytucjonalnego – p. przedszkolna, p. szkolna (w tym wczesnoszkolna), p. szkoły wyższej;
- według kryterium pozaszkolnych oddziaływań oświatowych – p. opiekuńcza, p. kulturalno-oświatowa, p. pracy, andragogika, o. obronna, p. zdrowia, p. czasu wolnego, p. sportu, p. wojskowa, p. rolnicza, p. socjalna;
- według kryterium deficytów rozwojowych – p. rewalidacyjna, oligofrenopedagogika, → surdopedagogika;
- według kryterium rodzaju dewiacji – p. resocjalizacyjna (z subdyscypliną pedagogika

więzienna lub penitencjarna), p. penitencjarna.

W. Okoń (OSP/300-301) dokonał następującego podziału p.: p. ogólna, teoria wychowania, dydaktyka (ogólna i szczegółowa), p. pracy, p. specjalna, p. społeczna, andragogika, pedeutologia, p. szkoły wyższej, p. systemów oświatowych, p. porównawcza, historia wychowania i światy, metodologia pedagogiczna.

S. Kawula zaproponował siedem kryteriów klasyfikacji dziedzin pedagogiki jako nauki: 1. kryterium działalności edukacyjnej: teoria wychowania, 2. kryterium metodologiczne: p. ogólna z metodologią historia wychowania, p. społeczna; 3. kryterium rozwojowe: p. przedszkolna i wczesnoszkolna, hebagogika, andragogika, gerapedagogika, gerontologia; 4. kryterium dewiacji i defektów rozwojowych człowieka: p. specjalna (olinofrenopedagogika, surdopedagogika, tyflopedagogika, p. rewalidacyjna, p. resocjalizacyjna); 5. kryterium instytucjonalne: p. przedszkolna, p. szkolna, p. szkoły wyższej; 6. kryterium problemowe: np. pedeutologia; 7. kryterium dziedzin działalności ludzkiej: np. p. socjalna, o. opiekuńcza, p. wychowawcza, (EFW/221).

B. Śliwerski w 2005 r. (EP/IV/101) wyróżnił następujące dyscypliny wiedzy pedagogicznej: historia wychowania i myśli pedagogicznej, p. ogólna, dydaktyka, teoria wychowania, p. społeczna, p. porównawcza, p. opiekuńcza, p. specjalna, p. resocjalizacyjna, p. pracy, p. dorosłych, p. medialna, p. zdrowia, pedeutologia.

Obecnie można zaproponować podział pedagogiki na następujące subdyscypliny: historia wychowania i myśli pedagogicznej, p. chrześcijańska, dydaktyka, teoria wychowania, p. ogólna, p. opiekuńcza, p. porównawcza, p. pracy, p. przedszkolna, p. resocjalizacyjna, p. specjalna, p. społeczna, p. wczesnoszkolna, pedeutologia.

Nadto należy wyróżnić nurty myśli pedagogicznej i kierunki badań w pedagogice, bądź dyscypliny około pedagogiczne, tj: andragogika, → p. antyautorytarna, → antypedagogika, → p. dialogu, → p. egzystencjalna, → p. ekologiczna, → p. emancypacyjna, zw. także p. krytyczną, → p. empiryczna, ekonomika oświaty, organizacja oświaty i wychowania, p. alternatywna, p. analityczna, p. antropologiczna, → p. nieautorytarna (pedagogia), → „czarna pedagogika", → p. niedyrektywna, zwana wychowaniem niekierowanym, → p. wychowania integralnego, p. biblioteczna, p. chrześcijańska, → p. Gestalt, zwana pedagogiką postaci, → p. międzykulturowa, p. herbartowska, → p. humanistyczna, p. holistyczna, → p. kultury, p. lecznicza, p. medialna, p. mediów, p. miejsc pamięci, p. oświatowa, p. pastoralna, p. personalistyczna, p. pogranicza, p. porównawcza, p. protestancka, p. przeżywania (przeżycia), p. reformy, → p. religii, p. seksualna, p. sokratejska, p. teonomiczna, p. zabawy, p. zdrowia, → p. postmodernizmu, teoria wychowania rodzinnego.

W Polsce rozwój p. jako nauki wiąże się z powstawaniem ośrodków instytucjonalnych kształcących nauczycieli na poziomie wyższym i prowadzących zarazem badania pedagogiczne. Pierwsza katedra pedagogiki powstała na Uniwersytecie Poznańskim (1919), → Państwowy Instytut Pedagogiki w Warszawie (1918), Wydział Pedagogiczny → Wolnej Wszechnicy Polskiej (1919), Instytut Pedagogiki na KUL (1920), Studium Pedagogiki na Uniwersytecie Jagiellońskim (1922), → Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie (1922) i inne.

Szczególne zasługi w tworzeniu instytucjonalnych zrębów do uprawiania p. w okresie międzywojennym wnieśli m. in.: Bogdan → Nawroczyński, Zygmunt → Mysłakowski, Stefan → Baley, Maria → Grzegorzewska, Stefan → Szuman, Kazimierz → Sośnicki, Władysław → Dawid, Henryk → Rowid, Bogdan → Suchodolski, Marian → Falski i inni.

W latach 50. i 60-tych XX wieku pedagogika przeżyła z jednej strony okres przeprowadzenia krytyki i samokrytyki dotychczasowych osiągnięć pedagogiki europejskiej i światowej, nazwanych „pedagogiką burżuazyjną", z drugiej zaś etap tworzenie tzw. p. socjalistycznej, opartej na dokonaniach pedagogów sowieckich oraz materializmie historycznym i dialektycznym. Zmiany spowodowane wydarzeniami politycznymi 1968 r. przyniosły przewartościowania pokoleniowe. Nastąpił nowy etap rozwoju tej dyscypliny naukowej. Istotną rolę odegrały instytucje naukowo-badawcze umiejscowione poza strukturami uczelniami, w tym m. in. → Instytut Badań Edukacyjnych, → Komitet Nauk Pedagogicznych PAN, → Polskie Towarzystwo Pedagogiczne oraz stowarzyszenia poszczególnych dyscyplin pedagogicznych.

II. Praktyczna działalność w zakresie wychowa-

nia i nauczania. **III.** Jeden z najpopularniejszych kierunków studiów na poziomie wyższym. Zmiany w umiejscowieniu p. jako kierunku studiów przyniósł przełom lat 60. i 70-tych XX wieku. W tych latach powstały nowe instytucje dydaktyczne w zakresie p., w tym przede wszystkim → wyższe szkoły pedagogiczne. Uniwersytety znacznie zwiększyły limity miejsc na ten kierunek studiów. Na rok akademicki 1973/1974 ogłoszono nabór na pięć specjalności pedagogicznych na 9 uniwersytetach i 10 wyższych szkołach pedagogicznych. W 2004 r. w Polsce pedagogikę studiował na 68 uczelniach co dziewiąty student. Od kilku lat, zgodnie z Deklaracją Bolońską, studia na tym kierunku są dwustopniowe: I stopnia – kończące się uzyskaniem tytułu → licencjata, II stopnia – uzupełniające studia magisterskie. (BP/XXXI/303-307, J. Skrzypczak; DTHW/273-281; E/XX/414-416, T. Hejnicka-Bezwińska; EFW/221, E.G.-L.; A.A.S.; EP/IV/100-102, B. Śliwerski, V/77, S. Majewski. VII/110-116, H. Machel; EPP/535-542, B. Suchodolski; KHW/319; KSWO/385; OSP/300-301; PPA/I/184-195, B. Śliwerski; SJP/II/600; SŁP/IV/7; SPH/705; SWO/572-573)

pedagogika antyautorytarna, kierunek → pedagogiki, który wyrósł ze sprzeciwu wobec ustroju komunistycznego, jako wyraz buntu i kontestacji pokolenia 1968 r. Nawiązuje do → pajdocentryzmu i → pedagogiki nowego wychowania. Jej inspiratorem, a jednocześnie przedstawicielem tej koncepcji pedagogicznej był niemiecki filozof i socjolog, Theodor → W. Adorno (1903-1969), który w pracy *Wychowanie po Auschwitz* (1966), głosił potrzebę poszukiwania nowej koncepcji wychowania, przeciwstawiającej się społeczeństwom: totalitarnemu i autorytarnemu oraz zastąpienia ich społeczeństwem wolności, równości, sprawiedliwości i szczęścia. Przedstawicielami tego kierunku byli ponadto: angielski pedagog Aleksander Neill i amerykański pediatra Benjamin Spock. P. a. chciała narzucić społeczności ludzi dorosłych dziecięcą wizję świata i zorientowała się na swobodny rozwój osobowości dziecka, pozbawionej oddziaływań represyjnych. P. a. chciała być antyautorytarną, po to, aby wzmacniać władzę ludzi przeciwko wszelkim formom przemocy.

W Polsce p. a. swoje początki odnotowała dopiero po zmianie ustroju społeczno-politycznego po 1989 r. Jako kierunek pedagogiki spotkał się z krytyką przeciwników, którzy zarzucali p. a. m. in. rodzenia się dewiacji seksualnych wskutek przyznania dzieciom udziału w heteroseksualnych zabawach; osłabienie wysiłku intelektualnego i edukacyjnego wychowanków w związku z założeniem nauczania zorientowanego na ucznia; występowania dewiacji wobec autorytetu nauczyciela i rodzica na skutek przyznania dzieciom prawa do samostanowienia. (E/XX/416, B. Śliwerski; DTHW/273-274; PPA/I/378-393, B. Śliwerski)

pedagogika dialogu, dyscyplina → pedagogiki nakierowana na dialog między grupami osób i środowisk. Reprezentowana m. in. przez Martina Bubera (1878-1965), Emmanuela Levinasa (1906-1996), ks. Józefa → Tischnera (1931-2000) oraz ks. Janusza → Tarnowskiego (1919-). „*Dialog ma potrójne zadanie: zrozumienie swego partnera, zbliżenie się do niego, i w miarę możności współdziałanie z nim. Przedstawienie własnych poglądów jest jedynie środkiem, a nie celem dialogu. Jeżeli dialog dąży do poznania Prawdy – jest to dialog rzeczowy. Jeśli odsłania się w nim osobiste doświadczenia – to jest to dialog personalny. A dialog egzystencjalny to taki, w którym partnerzy dotykają rdzenia swojej egzystencji, swego najgłębszego „ja". Dialog zbliża, dialog pozwala na dzielenie się doświadczeniami przez wychowawców jak i przez wychowanków*", (http://www.wychowawca.pl/W. Buczek). Nowsze spojrzenie na p. d. zawiera praca *Pedagogika dialogu. Dialog warunkiem rozwoju osobowego i społecznego,* pod red. E. Dąbrowy i D. Jankowskiej (2008). (DTHW/281; OSP/301-302)

pedagogika egzystencjalna, dyscyplina → pedagogika, która pojawiła się w okresie międzywojennym, a jej przedmiotem zainteresowania stała się indywidualna egzystencja człowieka. Inspiracją p. e. stała się angielska szkoła internatowa Summerhill, przeznaczona dla dzieci sprawiających trudności wychowawcze, założona przez pedagoga Aleksandra Neilla (1883-1973). Neill, zaliczany także do prekursorów → pedagogiki antyautorytarnej, pracę w swojej placówce oparł na zasadach partnerstwa, za-

ufania do samowychowania w oparciu o samorząd szkolny. Pracę pedagogiczną organizował w oparciu o stworzone hasło: „*To szkoła powinna przystosować się do uczniów, a nie na odwrót*", (DTHW/145). W wychowaniu p. e. akceptuje trzy egzystencjalne kategorie: autentyczność (uwolnienie od alienacji, czyli wyobcowania), zaangażowanie (pomoc wychowankowi w odkrywaniu właściwego mu zadania) i dialog (sposób komunikacji). (DTHW/145; PPA/I/249-260, J. Tarnowski)

pedagogika ekologiczna, teoria pedagogiczna rozwinięta wraz z powstaniem ruchów ekologicznych, a następnie edukacji ekologicznej, zgodnie z hasłem „*myśleć globalnie – działać lokalnie*". Podstawowymi pojęciami p. e. są: „ekologia" (określenie po raz pierwszy użyte w 1869 r. przez Ernsta Haechela) i „ekosystem" (po raz pierwszy zastosowane przez A. G. Tawnsleya w 1934 r.).
P. e. proponuje różne koncepcje wychowawczo-edukacyjne, a wśród nich m. in.: ekologię społeczną, ekologię głęboką i ekoetykę. Ekologia społeczna bada wpływ usytuowania jednostek na rodzaj stosunków między nimi, głównie na ich cechy i zachowanie. Ekologia głęboka dotyka z kolei świadomości człowieka, uznając, iż nie jest możliwe zażegnania kryzysu ekologicznego bez zmiany owej świadomości. Etyka ekologiczna, zwana często ekoetyką, stoi na stanowisku ograniczoności zasobów naturalnych Ziemi i potrzeby moralnego postępowania człowieka wobec przyrody. Za jej prekursorów uznaje św. Franciszka z Asyżu, Alberta Schweitzera i Aldo Leopolda. W praktyce p. e. proponuje różne formy edukacji ekologicznej, m. in. kształcenie ustawiczne poprzez rozdawanie ulotek i programy edukacyjne; kształcenie dzieci i młodzieży w zakresie ekologii oraz tzw. zielone szkoły.
Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół wprowadzono edukację ekologiczną w postaci oddzielnej ścieżki edukacyjnej o charakterze wychowawczo-dydaktycznym począwszy od II etapu edukacyjnego, tj. w klasach IV-VI. W połowie lat siedemdziesiątych XX wieku zrodził się ekofeminizm, wychodzący z założenia, że tylko kobiety mogą dokonać rewolucji ekologicznej, bowiem zniszczenie środowiska naturalnego dokonało się w związku z nieetycznymi w tym względzie działaniami mężczyzn. (DTHW/280-281; OSP/302; PPA/I/425-435, A. Gromkowska-Melosik)

pedagogika emancypacyjna, zw. także p. krytyczną, utopijna teoria pedagogiczna zawierająca w sobie elementy filozofii marksistowskiej, doktryny chrześcijańskiej oraz ideologii → Oświecenia, rozwijająca się od połowy lat siedemdziesiątych XX wieku, głównie w Stanach Zjednoczonych. Swoje inspiracje czerpie także z frankfurckiej szkoły filozoficznej. Uważana jest za odpowiedź na dominację instytucjonalną i ideologiczną, zwłaszcza w systemie kapitalistycznym. Podważa założenia, działania i wyniki edukacji, uważane za oczywiste w edukacji instytucjonalnej. Postuluje wewnątrz instytucjonalny wysiłek pedagogów, polegający na podnoszeniu kwestii nierówności społecznych. P. e. zakłada, że można ukształtować nowego człowieka, wolnego od władzy i przemocy; człowieka, który może wyzwolić się (emancypacja) spod despotyzmu władzy, represji, niesprawiedliwości społecznej do równości społecznej i szczęścia. Przedstawiciele p. e. stawiają określone zadania przed nauczycielem, który powinien być „transformatywnym intelektualistą", tzn. być sprzymierzeńcem słabszych grup społecznych, a także tłumaczem między człowiekiem a złożonym światem społecznym, pomagać w krytycznym rozumieniu świata, przede wszystkim wskazując na nierówności w społeczeństwie. Z tego powodu p. e. nazywana jest niekiedy pedagogiką uciśnionych.
Przedstawicielami tego kierunku byli: brazylijski pedagog, twórca → alfabetyzacji dorosłych, Paulo Freinet (1921-1997), amerykański pedagog, twórca utopijnej teorii → deskolaryzacji społeczeństwa, Ivan Illich (1926-2002) oraz amerykański językoznawca-psycholingwinista, Noam Aram Chomsky (ur. 1928).
W Polsce p. e. związana jest z seminarium prowadzonym w latach osiemdziesiątych przez prof. Zbigniewa → Kwiecińskiego w Stacji Badawczej Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa → PAN w Toruniu. Z tego gremium wyłoniło się

kilka ośrodków charakterystycznych dla tego nurtu pedagogiki, m. in. ośrodki uniwersyteckie w Poznaniu, Gdańsku, Wrocławiu i Łodzi. (DTHW/278-279; E/XX/416-417, T. Szkudlarek; PPA/I/394-414, H. Zielińska-Kostyło)

pedagogika empiryczna, kierunek → pedagogiki zapoczątkowany w XIX wieku, dąży do nadania jej statusu autonomicznej dyscypliny naukowej. Sięga do korzeni pedagogiki J. F. Herbarta, współcześnie zaś odwołuje się eksperymentalnych metod stosowanych w naukach przyrodniczych i społecznych. Podstawowym zdaniem p. e. jest gromadzenie danych, proces ich uogólniania i tworzenie systemu twierdzeń. Jej zastosowanie w pedagogice sprowadza się tym samym do funkcji technicznej, polegającej na wyjaśnianiu i inspirowaniu zamierzonych procesów edukacyjnych. (E/XX/416)

pedagogika Freineta – zob. Celestyn Freinet

pedagogika Gestalt, kierunek → pedagogiki, głoszący, że życie psychiczne składa się z pewnych całości, zwanych postaciami, których nie można redukować, stąd nazywana jest także pedagogiką postaci. Celem p. G. jest odnalezienie własnej tożsamości, jej doskonalenie, bądź odzyskania utraconej osobowości. Postacią centralną jest nauczyciel-wychowawca, akceptowany przez swoich wychowanków, traktujący swoich wychowanków jako równoprawnych jednostek ludzkich. Powinien on respektować zasadę jedności ciała, psychiki, duszy, zachowania, uczuć i myślenia oraz zasadę uczenia się przez przeżywanie. Prekursorami p. G byli m. in.: Hiparion Petzold, filozof i teolog z Instytutu S. Denis w Paryżu oraz Georg Brown, pedagog Uniwersytetu Kalifornijskiego.
B. Śliwerski uznał, że według p. G. nauczyciel powinien kierować się sześcioma zasadami: zasada pierwszeństwa relacji uczeń – nauczyciel (polega ona na stawianiu relacji między wychowawcą a wychowankiem na pierwszym miejscu); zasada tworzenia horyzontalnych sytuacji nauczania i uczenia się (uczeń – nauczanie odbywa się na dwóch poziomach: społeczno-emocjonalnym oraz merytorycznym); zasada zajmowania się jednością ciała, psychiki i duszy; zasada uczynienia punktem wyjścia do zajęć tego, co w danym momencie angażuje uczniów; zasada zajmowania się jednością indywiduum – środowisko; zasada uczenia się przez przeżywanie i działanie (uczniowie sami doświadczają ważnych dla nich spraw i treści, samodzielnie je rozumieją w aktywnym działaniu); zajęcia muszą wzbudzać ciekawość, nauczyciel powinien wspierać własną aktywność uczniów. (DTHW/276; http://literka.pl)

pedagogika Korczaka – zob. Janusz Korczak

pedagogika kultury (niem. *Kulturpädogogik*), dyscyplina → pedagogiki, nazywana niekiedy pedagogiką duchowości, pojawiła się w Niemczech na początku XX stulecia. Człowiek tworzy kulturę, ale i kultura tworzy i kształtuje człowieka, dlatego potrzebne jest zarazem wychowanie do kultury, jak i przez kulturę. Przedstawiciele tego kierunku, powołując się na filozofię Wilhelma Dilthey'a (1833-1911), *Przyrodę wyjaśniamy, życie duchowe – rozumiemy* (1894), uznawali pedagogikę jako filozofię wychowania, której celem jest opisywanie procesu kształtowania osobowości ludzkiej w oparciu o dobra kultury. P. k. nawiązywała do pedagogiki personalistycznej (→ personalizm), w części odnosiła się także do idei → nowego wychowania, nadając mu jednak znaczenie *stricte* filozoficzne. Pedagodzy kultury przeciwstawiali się zarówno materializmowi jak formalizmowi dydaktycznemu, stąd wiedza zdobyta biernie, np. pamięciowo, nie oznacza wykształcenia. Wychowanie ma być przeżywaniem i interpretacją kultury i powinno odbywać się nie tylko w kształceniu, ale i samokształceniu. Wychowanie z wykorzystaniem p. k. ma być obowiązkiem nie tylko wychowawcy, ale powinno stać obowiązkiem starszego pokolenia wobec pokolenia młodszego. Pedagodzy kultury zajmowali się wszystkimi dyscyplinami pedagogiki, w niektórych zaś, np. → pedagogika porównawcza, okazali się pionierami.
Przedstawicielami polskiej p. k. byli: Sergiusz Hessen (*Podstawy pedagogiki*), Zygmunt → Mysłakowski (*Pedagogika ogólna*, *Państwo a wychowanie*), Bogdan → Nawroczyński (*Zasady nauczania*), Bogdan → Suchodolski (*Uspołecznienie kultury*, *Kultura współczesna a wychowanie młodzieży*), Florian → Znaniecki (*Humanizm i poznanie*, *Upadek cywilizacji*

zachodniej, *Socjologia wychowania*), Stefan → Szuman (*Talent pedagogiczny*). Problematyka ta znalazła ważne miejsce na łamach ukazującego się w latach 1933-1939 kwartalnika „Kultura i Wychowanie", którego redaktorem był B. → Suchodolski. W historii polskiej p. k. wyróżnia się zasadniczo trzy okresy: I – od momentu powstania do 1948 r., okres klasycznej p. k., która wówczas zajmowała się duchowością człowieka; II – lata 1949-1989 – okres krytyki p. k. i jej upadku, spowodowany negatywnymi przemianami politycznymi w Polsce; p. k. kontynuowana była pod innymi nazwami i w ramach innych dyscyplin naukowych, jak humanizm socjalistyczny czy → pedagogika humanistyczna; III od 1989 – okres rewitalizacji p. k., jej odbudowy oraz dalszego rozwoju, głównie dzięki staraniom prof. Janusza Gajdy (*Pedagogika kultury w zarysie*, 2006). O należne miejsce dla p. k. apelował w końcu ubiegłego wieku także Stefan → Wołoszyn (*Pedagogika kultury nie wymaga restytucji*, (w:) *Pedagogika kultury*, pod red. J. Gajdy, 1998). (E/XX/417-418, S. Sztobryn; EPP/547-552, B. Suchodolski; DTHW/144-145; OSP/302-303; PPA/I/220-231, B. Milerski; SS/113)

pedagogika międzykulturowa, kierunek → pedagogiki, który pojawił się najpierw w Stanach Zjednoczonych (lata sześćdziesiąte XX wieku), a następnie w Europie (lata siedemdziesiąte), a jego źródłem był rozkład systemu kolonialnego i potrzeba rozwiązania konfliktów kultur poprzez wypracowanie jednego modelu relacji między kulturami zróżnicowanymi kulturowo, etnicznie, religijnie, językowo i w konsekwencji „*stworzenie tolerancyjnego społeczeństwa pluralistycznego*", (cyt. za: DTHW/279-280). P. m. stawia sobie cel stworzenia „*równoprawnych warunków dla różnych kultur w obrębie danego społeczeństwa*", (DTHW/280). W pedagogice amerykańskiej nie występuje określenie „edukacja międzykulturowa", a raczej „edukacja wielokulturowa" (*multicultural education*). W 1972 r. Kongres USA zalecił studiowanie kultur mniejszościowych przez uczniów wszystkich amerykańskich szkół. W Europie kontekst polityczny p. m. mieści się m. in. w kształtowaniu w ramach Unii Europejskiej „tożsamości europejskiej".
W Polsce p. m. wykładana jest m.in. na Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, na kierunku „pedagogika w zakresie pedagogiki międzykulturowej i edukacja dorosłych". Granicą wyjściową „odżywającej wielokulturowości" w Polsce stały się przemiany zapoczątkowane w 1989 r. (DTHW/279-280; http://www.chat.edu.pl; PPA/I/415-424, T. Szkudlarek)

pedagogika Montessori – zob. Maria Montessori

pedagogika negatywna, zwana także antypedagogiką (od gr. *paidagogike* – wiedza, nauka o wychowaniu; od łac. *ante* – z przodu, na przedzie), nurt współczesnej → pedagogiki, który powstał na początku lat osiemdziesiątych XX wieku w Republice Federalnej Niemiec. Neguje istotę wychowania jako procesu formacyjnego, podporządkowującego dziecko autorytetowi osób dorosłych. Odrzuca tradycyjne metody wychowawcze i zinstytucjonalizowany system kształcenia. Kryzys wychowania upatruje w podporządkowaniu wychowania społeczeństwu i władzy. Przedstawicielami kierunku są niemieccy pedagodzy: Ekkehard von Braunmühl, działacz niemieckiego Ruchu Praw Dziecka i autor książki *Antypedagogika. Studium na rzecz odrzucenia wychowania* (1975), Hubertus von Schoenebeck, dyrektor Instytutu „Przyjaźni z dziećmi" z Münster, Alice Miller, autorka prac dotyczących szkodliwych następstw wychowania w okresie wczesnego dzieciństwa oraz Heinrich Kupffer, profesor pedagogiki w Kiel. (E/II/153-154; DTHW/274-275; OSP/37; SŁP/I/207)

pedagogika nieautorytarna, kierunek we współczesnej → pedagogice, zwany często „wychowaniem bez zwycięzców i bez pokonanych", bądź pedagogią. Jej twórcą był uczeń twórcy pedagogiki niedyrektywnej, Carla Rogera, Thomas Gordon. Jego koncepcja zakładała w wychowaniu symetryczne i równoważne stosunki interpersonalne między wychowankiem a wychowawcą. Wychowanie dziecka powinno wynikać z jego potencjału osobowego oraz akceptacji zdobytych wartości. Koncepcja p. n. zyskała w USA dużą popularność, powstało nawet Stowarzyszenie „Wychowanie bez porażek", a także Ośrodki Kształcenia Gordonowskiego. (DTHW/275-276)

pedagogika niedyrektywna, zakładająca wychowanie oparte na wzajemnej niezależności ucznia i nauczyciela, tzn. braku kierowania, stąd niekiedy określana jako wychowanie niekierowane. Jej propagatorem był amerykański pedagog i psychiatra, założyciel Centrum Badań na Osobą w La Jolla w Kalifornii, Carl Rogers (1902-1987). Uważał, że dziecku nie należy narzucać żadnych autorytetów do naśladowania, bowiem wychowanie powinno być oparte na takich elementach, jak: „*autentyczność, gotowość do udzielania pomocy, wrażliwość na cudze uczucia (empatia), zdolność do rozwiązywania problemów*", (DTHW/275). (DTHW/275)

pedagogika nowego wychowania, ruch reform w pierwszej połowie XX wieku w Europie (Francja, Szwajcaria, Niemcy, Anglia, Czechy, Polska) i Stanach Zjednoczonych. Manifestem ruchu okazała się książka z 1900 r. Ellen → Key (1847-1926) *Stulecie dziecka,* a następnie prace i poglądy Johna → Dewey'a (1859-1952) i Ovide → Decloly (1871-1932). Zwolennicy ruchu, przeciwstawiając się tradycyjnej szkole, z dyscypliną i sztywnymi programami nauczania, domagali się wprowadzenia swobodnych zespołów uczniowskich i kształcenia w toku pracy twórczej. Postulowano zindywidualizowanie szkolnej edukacji, uwzględniającej samorzutne zainteresowania młodzieży. Ich poglądy wypływały z ducha liberalizmu politycznego i leseferyzmu gospodarczego. Ruch p. n. w. wyrastał z trzech głównych nurtów społecznych: naturalizmu (J. J. Rousseau, L. Tołstoj), pedagogiki socjalnej (A. Comte, E. Durkheim) i pedagogiki kultury (I. Kant, W. Dithey). Przeciwnicy tego ruchu zarzucali p. n. w. → pajdocentryzm, tj. wychowanie wywodzące się i podporządkowane nieskrępowanemu rozwojowi dziecka, do którego dostosowywać się powinien wychowawca. (PPA/I/165-166, 170-171, S. Wołoszyn, 278-292, S. Sztobryn; SWO/554)

pedagogika opiekuńcza, jedna ze szczegółowych dyscyplin → pedagogiki społecznej, często także klasyfikowana jako „*specjalizacja, która istnieje w obrębie pracy społecznej i obejmuje pomoc dziecku i rodzinie*", (cyt. za: EPP/552), przy czym p. o. traktuje się zarówno jako dyscyplinę teoretyczną, jak też działalność praktyczną. W zakresie p. o. znajdują się tylko te działania, które kierowane są na człowieka, a zwłaszcza dzieci i młodzież. Zajmuje się badaniem działalności opiekuńczej, prowadzonej przez instytucje opieki całkowitej lub częściowej, a także przez organizacje i stowarzyszenia skupiające dzieci i młodzież. P. o. korzysta nie tylko z badań własnych, ale odwołuje się do dorobku innych dyscyplin pedagogiki, m. in.: → pedagogiki społecznej i → pedagogiki specjalnej. Na gruncie polskim za twórczynię tego kierunku pedagogiki uznaje się Helenę → Radlińską, ale do prekursorów p. o. zalicza się Józefa → Babickiego, Kazimierza → Jeżewskiego i Janusza → Korczaka. (E/XX/418; EPP/552-558, J. Maciaszkowa)

pedagogika personalistyczna, kierunek pedagogiki współczesnej, nawiązujący do → personalizmu, postuluje źródłowe ujęcie → pedagogiki. Podstawowymi pojęciami p. p. są: „personalizm", „osoba", „wspólnota". Wychodzi z założenia, że człowiek, zanim przypisane mu będą jakieś właściwości, najpierw jest osobą (*persona*) i do niej przynależą: wolność, szacunek, równość, tolerancja. Człowiek (osoba) jest istotą bytowo zróżnicowaną, stanowiącą połączenie elementów materialnych (ciało) oraz niematerialnych (dusza). Wychowanie ma charakter spotkania dwóch osób: wychowawcy i wychowanka, którym przysługuje ta sama godność etyczna. Celem wychowania jest „uzdalnianie" głównego i jedynego podmiotu wychowania, tj. wychowanka, poprzez tworzenie i realizację programów personalistycznych szkół, opartych na integralnym humanizmie. P. p. nawiązuje do → pedagogiki dialogu. Dali temu wyraz m. in. Marek Dziewięcki w pracy *Osoba i wychowanie. Pedagogika personalistyczna w praktyce* (2003) oraz Witold Starnawski, *Prawda jako zasada wychowania. Podstawy pedagogii personalistycznej w nawiązaniu do myśli Karola Wojtyły – Jana Pawła II* (2008). (E/XX/418; OSP/303-304; PPA/I/232-247, M. Nowak)

pedagogika porównawcza, jedna z dyscyplin → pedagogiki, zajmująca się analizą, porównywaniem i ocenianiem efektów zastosowania różnych systemów wychowawczych w różnych krajach oraz różnych epokach w powiązaniu z ich rozwojem społeczno-ekonomicznym. Ba-

zuje na → historii wychowania, na naukach z zakresu organizacji i zarządzania oświatą, statystyce i ekonomii. Za prekursora porównań pedagogicznych uznaje się w Polsce Stanisława → Konarskiego, który zanim zaczął reformować szkolnictwo w XVIII stuleciu, studiował systemy oświatowe Austrii, Francji i Włoch. Pierwsza praca z zakresu p. p. F. A. Hechta ukazała się Niemczech w 1795 r. *De re scholastica Anglia cum Germanica comparata.* Natomiast pierwszą pracą podejmującą teoretyczne rozważania nad porównywaniem zjawisk i faktów z dziedziny oświaty i wychowania było studium francuskiego pisarza M. A. Julien de Paris *Szkice i przedwstępne przygotowania do pracy o wychowaniu porównawczym* z 1817 r. Jego bowiem uznaje się za prekursora p. p. Pozostałe dziesięciolecia XIX wieku nie przyniosły rozwoju tej dyscypliny. Ważnym symptomem kształtowania się p. p. jako dyscypliny pedagogiki był rok 1925, kiedy to przy Lidze Narodów w Genewie zorganizowano Międzynarodowe Biuro Wychowania, które zajęło się gromadzeniem danych oświatowych z krajów członkowskich.
Po drugiej wojnie przy ONZ powstało UNESCO, które gromadzi dane o systemach oświatowych na świecie. Ich wynikiem, a także prac Komisji Europejskiej były kolejne raporty oświatowe: *Raport UNESCO E. Jauresa* z 1972 r., *Raport Klubu Paryskiego* z 1979 r., *Raport Komisji Europejskiej* z 1995 r., *Raport UNESCO J. Delorsa* z 1996 r. Jako dyscyplina akademicka p. p. zaczęła się rozwijać w Polsce dopiero od lat 60-tych XX wieku. Najbardziej zwięzłe uzasadnienie jej rozwoju sformułował Bogdan → Nawroczyński w 1968 r. Za pionierów p. p. na gruncie polskim uznaje się natomiast: Józefa Chałasińskiego, Ludwika Chmaja, Sergiusza Hessena, Bogdana → Nawroczyńskiego, Kazimierza → Sośnickiego, Bogdana → Suchodolskiego i Ryszarda Pachocińskiego (*Pedagogika porównawcza. Zarys teorii i metodologii badań,* 1981; *Edukacja nauczycieli w krajach Unii Europejskiej,* 1994; *Andragogika w wymiarze międzynarodowym,* 1998; *Współczesne systemy edukacyjne,* 2000). (E/XX/418-419; EPP/558-560, B. Nawroczyński, 560-565, M. Pęcherski; OSP/304)

pedagogika postmodernizmu, kierunek **pedagogiki krytycznej,** który wyrósł na postmodernistycznej teorii społecznej i kryzysie kultury. Głosiła tezę, iż edukacja zniewala i przez to przeżywa kryzys. W związku z tym proponowała odmienność kulturową, etniczną, płciową i religijną oraz rezygnację z tradycyjnego szkolnego systemu przekazywania wiedzy. Nauczyciel traci instytucjonalny autorytet na rzecz autorytetu osobistego, który ma wykorzystywać w partnerskich stosunkach z uczniem. Szkoła i nauczyciel mają otworzyć się na wartości i styl bycia uczniów, w tym także na mody i subkultury. W p. p. nie obowiązują normy postępowania, rygor, lecz dobrowolność. P. p. wskazywała m. in. na następujące problemy: poststrukturalizm, głęboka ekologia, edukacja międzykulturowa, postmodernistyczne kontrowersje wokół edukacji globalnej, edukacja i kultura upozorowania, świat konsumpcji, kultura masowa i muzyka młodzieżowa. Postmodernistyczny nurt w pedagogice zapoczątkowali tacy autorzy jak: Zbigniew → Kwieciński i Lech Witkowski (*Edukacja wobec sporów o (po)nowoczesność*, 1997), a następnie był kontynuowany przez Tomasza Szkudlarka (*Wyzwania pedagogiki krytycznej i antypedagogiki*, 1992) i Zbyszko Melosika (*Postmodernistyczne kontrowersje wokół edukacji*, 1995). W ich licznych opracowaniach można znaleźć wiele wskazówek dla zrozumienia istoty ponowoczesnych społeczeństw. Do tego grona dołączył Peter McLaren ze swoją rozprawą *Che Guevana, Paulo Freire, and The Pedagogy of Revolution* (2000). (DTHW/281; OSP/304; PPA/I/363-377, T. Szkudlarek)

pedagogika pracy, jedna z dyscyplin → pedagogiki, niekiedy charakteryzowana jako gałąź wiedzy, (EPP/565, T. Nowacki), zajmująca się całością problematyki dotyczącej kontaktów człowieka z pracą. Jej źródeł współcześni pedagodzy pracy doszukiwali już w cywilizacji starożytnej, a następnie w epoce → Odrodzenia (A. F. → Modrzewski, M. Rej, J. Kochanowski) i → Oświecenia J. A. → Komeński). Rozwinęli te zainteresowani pedagodzy → Komisji Edukacji Narodowej, w tym Grzegorz → Piramowicz. U progu Drugiej Rzeczypospolitej polska szkoła wychowania przez pracę rodziła się m. in. w → Państwowym Instytucie Robót Ręcznych (W. Przanowski) oraz twórczości H. → Rowida i Heleny → Radlińskiej. Głównym problemem

zainteresowań p. p. jest wpływ pracy na kształtowanie osobowości w procesie wychowania. T. Nowacki dokonał podziału p. p. na: p. przedzawodową, p. zawodową, andragogikę zawodową. Współcześnie p. p. zajmują się m. in.: Stefan M. Kwiatkowski, Andrzej Bogaj i Barbara Baraniak, *Pedagogika pracy* (2007). (EPP/565-568, T. Nowacki)

pedagogika pragmatyzmu – zob. John Dewey

pedagogika radykalnego humanizmu, koncepcja pedagogiczna, której promotorem był amerykański filozof i psycholog, Erich → Fromm (1900-1980), autor m. in. głośnej pracy *Mieć czy być*. Podejmując krytykę społeczeństwa zindustrializowanego i konsumpcyjnego, zło, krzywdę, przemoc i pogardę, upatrywał zło w biurokratyzacji i centralizacji społeczeństw przemysłowych, która prowadzi nawet do nekrofilnej orientacji, tj. cywilizacji śmierci. Chciał przeciwstawiać jej cywilizację życia, radości, ciepła i twórczości. Zadaniem wychowania jest szerzenie wolności i wspieranie biofilii (miłości życia, pojętej jako naturalny instynkt człowieka). Przez to człowiek może wyzwolić się „*z więzienia własnego „ego*" i egoizmu. (DTHW/277; KSWO/69)

pedagogika religii (religijna), dziedzina → pedagogiki uformowana na przełomie XIX i XX wieku, będąca częścią teologii pastoralnej, sytuująca się na pograniczu teologii i → pedagogiki. B. Milewski p. r. umieszcza ją „*jako kierunek badań w ramach teologii i zarazem jej naukę pomocniczą, będącą uzupełnieniem katechetyki i częścią teologii pastoralnej (praktycznej)*", dodając, iż ze względu na przedmiot zainteresowania jest „*dyscypliną teologiczną i pedagogiczną, sytuującą się na pograniczu teologii i pedagogiki*", (PPA./I/262, 264). P. r. uznaje potrzebę zastosowania do katechezy i → wychowania chrześcijańskiego wyników badań pedagogicznych. Podejmuje kwestię edukacji i socjalizacji religijnej w podstawowym środowisku wychowawczym, jakim jest rodzina, ale także w szkole i za pośrednictwem różnych form przekazu kulturowego.
Do przedstawicieli tego kierunku należeli ks. Walenty Gadowski (1861-1956), profesor katechetyki Seminarium Duchownego w Tarnowie, ks. Zygmunt Bielawski (1878-1939) oraz o. Jacek Woroniecki (1878-1949), dominikanin, rektor → Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i członek → Polskiej Akademii Umiejętności.
Korzystając z dorobku pedagogiki personalistycznej (→ personalizm) swój rozkwit przeżywa w ostatnich dziesięcioleciach. Jeśli katechetyka dokonuje analizy katechezy szkolnej głównie z perspektywy nauki Kościoła, to p. r. podejmuje uwarunkowania zarówno teologiczne jak i humanistyczne. Współczesne p. r. odwołuje się zarówno do tradycji aksjologii chrześcijańskiej, treści teologicznych, ale także do dorobku takich dyscyplin, jak: hermeneutyka, egzystencjalizm religijny, → pedagogika kultury, → pedagogika personalistyczna, → pedagogika krytyczna i inne. Na Zachodzie p. r. jako dyscyplina naukowa od dłuższego czasu zapewniła sobie należną pozycję. Ważne miejsce zajmują niemieckojęzyczne publikacje encyklopedyczne z zakresu p. r.: E. Feifel i inni (red.), *Handbuch der Religionspädagogik* (t. 1-3: 1973, 1974, 1975), G. Bitter, G. Miller (red.), *Handbuch religionspädagogischer Grundbegriffe* (t. 1-2: 1986, wyd. 2 uzup. 2005), N. Mette, F. Rickers (red.), *Lexikon der Religionspädagogik* (t. 1-2: 2001). Bibliografia p. r. obejmuje corocznie kilkaset pozycji i jest ogłaszana w „Jahrbuch der Religionspädagogik".
Na gruncie polskim m. in. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum" w Krakowie wydaje „Bibliotekę Pedagogiki Religijnej". P. r. uprawiana jest nadto w takich ośrodkach akademickich, jak: → Katolicki Uniwersytet Lubelski, → Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, → Uniwersytet Zielonogórski (np. R. Małachowski, *Pedagogika religijna i jej konteksty. Bibliografia* (*lata 1989-2004*), (2006), → Uniwersytet Warmińsko-Mazurski (np. ks. Cz. Rogowski, *Die Entwicklung der katholischen Religionspädagogik in Polen und in der Bundesrepublik Deutschland nach dem II. Vatikanischen Konzil. Eine vergleichende Untersuchung* (1995), *Hermeneutyczno-dydaktyczny wymiar symbolu i implikacje pedagogicznoreligijne*. *Studium pedagogicznoreligijne w wymiarze interdyscyplinarnym* (1999), → Uniwersytet Szczeciński (np. *Oblicza Kultury. Człowiek – poznanie – twórczość*, pod red. E. Kochan i P. Ziemskiego, 2008), → Uniwersytet Mikołaja Kopernika (ks. Jerzy Bagrowicz i wydawane przez niego pismo

„Paedagogia Christiana") i innych. Ważną pozycję w p. r. zajmują: *Leksykon socjologii religii* (2004) pod red. M. Libiszowskiej-Żółtkowskiej i J. Mariańskiego (2004) oraz *Leksykon pedagogiki religii. Podstawy – koncepcje – perspektywy* (2006) ks. Czesława Rogowskiego, który ukazał się nakładem Wydawnictwa Księży Werbistów „Verbinum". (DTHW/144, 292;E/XX/420; http://www.ignatianum.edu.pl; http://www.verbinum.pl; OSP/305; PPA/I/261-277, B. Milerski)

pedagogika resocjalizacyjna, dział → pedagogiki specjalnej, zajmujący się zagadnieniami wychowania dzieci, młodzieży i osób dorosłych niedostosowanych społecznie. Jest dyscypliną teoretyczno-praktyczną, tzn. iż dokonuje teoretycznej diagnozy sytuacji a następnie opracowuje strategie praktycznych oddziaływań resocjalizacyjnych. Współcześnie przedstawicielami p. r. są m.in. Lesław Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne* (wyd. 6, 2005), Irena Pospiszyl, Marek Konopczyński (red.), *Resocjalizacja. W stronę środowiska otwartego* (2007), Teresa Sołtysiak, red. *Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przezwyciężania* (2005), Wiesław W. Szczęsny, *Zarys resocjalizacji z elementami patologii społecznej i profilaktyki* (2003) oraz Marek Borowski i Romuald Dobrzeniecki, *Wybrane zagadnienia pedagogiki resocjalizacyjnej* (2008) i inni. (E/XX/420; OSP/305)

pedagogika specjalna, dyscyplina → pedagogiki obejmująca zagadnienia wychowawczo-lecznicze osób odbiegających od normy biologicznej, psychicznej i społecznej w stopniu znacznie utrudniającym prawidłowy rozwój w naturalnym środowisku społecznym. P. s. zajmuje się tworzeniem teoretycznych i metodycznych rozwiązań dla procesów resocjalizacji i rewalidacji jednostek upośledzonych z różnymi defektami: głuchych (surdopedagogika), niewidomych (tyflopedagogika), upośledzonych umysłowo (oligofrenopedagogika), niedostosowanych społecznie (→ pedagogika resocjalizacyjna). Do zakresu zainteresowań p. s. wchodzą również problemy wychowania osób przewlekle chorych. P. s. współdziała z innymi naukami lub jej dyscyplinami, m. in. z medycyną, psychologią, socjologią, fizjologią, neurologią, psychiatrią, pediatrią, prawem, antropologią i innymi. Za twórczynię p. s. uznaje się powszechnie Marię → Grzegorzewską, m. in. *Pedagogika specjalna. Skrypt wykładów* (1968). Współcześnie p. s. jest w centrum zainteresowań m. in. Ottona Lipkowskiego, *Pedagogika specjalna* (1977), Zofii Sękowskiej, *Pedagogika specjalna* (1978), Józefa Sowy, *Pedagogika specjalna* (1985), Teresy Żółkowskiej (red.), *Pedagogika specjalna. Aktualne osiągnięcia i wyzwania* (2005), Jerzego Rottermunda (red.), *Wybrane aspekty pracy z niepełnosprawnymi* (2006) i innych. (E/XX/420-421; OSP/305)

pedagogika społeczna, dyscyplina → pedagogiki zajmująca się środowiskowymi uwarunkowaniami procesów i oddziaływań wychowawczych. Przedmiotem zainteresowań p. s. jest człowiek pozostający w określonych warunkach społecznych, które ulegają zmianom nie tylko w toku badań lecz również pod ich wpływem. P. s. stawia sobie za cel analizę uwarunkowań społecznych i opracowanie strategii wychowawczych. Ta dyscyplina pedagogiki dokonuje opisu faktów i doświadczeń płynących z praktyki wychowawczej oraz objaśnia je i bada w złożonej dynamice rozwojowej. Ukazuje znaczenie i rolę procesów rozwoju i wychowania w kształtowaniu się ludzkiej osobowości oraz konieczną znajomość tej wiedzy dla nauczycieli oraz wszystkich osób biorących udział w wychowywaniu społeczeństwa. Do podstawowych środowisk wychowawczych p. s. zalicza: rodzinę, szkołę, środowisko lokalne, grupy rówieśnicze, organizacje społeczne i kulturalne, zakład pracy, media informacyjne itp.
P. s. operuje głównie następującymi pojęciami: *samokształcenie* (zdobywanie wykształcenia w toku działalności, której cele, treści, warunki oraz środki są ustalane przez sam podmiot tych czynności; samokształcenie osiąga swój optymalny poziom w sytuacji, gdy staje się ono dla człowieka stałą potrzebą życiową oraz stanowi pewną podstawę dla kształcenia ustawicznego; proces samokształcenia najczęściej wiąże się z pracą w szkole, kształceniem na odległość lub wychowaniem równoległym, rzadko występując w czystej, samodzielnej postaci); *samowychowanie* (samorzutna praca jednostki w celu ukształtowania własnego światopoglądu, postaw, cech

charakteru oraz osobowości, w trakcie procesu wychowania); *uczenie się* (proces, gdzie w toku doświadczania, poznawania oraz ćwiczenia dochodzi do powstawania nowych form zachowania i działania lub też do zmian w obrębie form już wcześniej nabytych; uczenie się obok pracy, zabawy oraz działalności społeczno-kulturalnej stanowi jedną z zasadniczych form działalności ludzkiej); *nauczanie* (stanowi planową oraz systematyczną pracę nauczyciela z uczniami, której celem jest wywoływanie pożądanych i trwałych zmian w ich zachowaniu, dyspozycjach jak i w całej osobowości, będących rezultatem uczenia się, opanowywania wiedzy oraz przeżywania określonych wartości; *nauczanie* (działalność intencjonalna, czyli mająca na celu wywoływanie uczenia się jako działalności podmiotowej uczniów; nauczanie można definiować jako kierowanie procesem uczenia się; jedną z właściwości nauczania jest obieg informacji pomiędzy nauczycielem oraz innymi źródłami a uczniami, który umożliwia im opanowywanie wiedzy naukowej zarówno przez przyswojenie jej w gotowej postaci jak i w toku samodzielnie rozwiązywanych zadań); *kształcenie* (całokształt czynności oraz procesów umożliwiających poznawanie przyrody, społeczeństwa i kultury oraz uczestniczenie w procesach ich przekształcania, jak również osiąganie wszechstronnego rozwoju umysłowych i fizycznych umiejętności, zdolności i zainteresowań, postaw i przekonań oraz zdobycie odpowiednich kwalifikacji zawodowych; kształcenie coraz częściej rozumiane jest jako nauczanie i uczenie się; kształcenie może być zorganizowane zarówno przez instytucję (rodzinę, szkołę), jak i pojedyncze osoby czy podejmowane przez samą jednostkę (samokształcenie); rezultat kształcenia stanowi wykształcenie; wyróżnia się kształcenie ogólne (podstawowe i średnie), umożliwiające opanowanie niezbędnych dla wszystkich obywateli danego kraju wiadomości i sprawności oraz kształcenie specjalne (zawodowe), którego celem jest zdobycie odpowiednich kwalifikacji w danej dziedzinie zawodowej); *kultura* (całokształt wartości naukowych, społecznych, artystycznych oraz technicznych będących wynikiem działalności ludzkiej wraz z procesami tworzenia tych wartości; pojęcie kultury w przeszłości kojarzone było z uprawą roli lub też uprawą umysłu; przeciwstawiano kulturę jako całokształt dorobku ludzkości procesom tworzenia owego dorobku; inni z kolei za dobra kultury uważali wartości godne czci; w XIX wieku termin kultura używano zamiennie z terminem cywilizacja i dopiero w wieku XX nastąpiło rozróżnienie tych pojęć poprzez skojarzenie z terminem kultury dóbr duchowych a z cywilizacją – dóbr materialnych; współcześnie kultura jest rozumiana bardzo szeroko: jako efekt i proces tworzenia dóbr, normy, wartości oraz wzory zachowań, dzieła, wartości artystyczne, naukowe, społeczne oraz techniczno-cywilizacyjne; kontrowersyjnym tematem jest obecnie kultura elitarna i masowa – niektóre teorie filozoficzne ujmowały kulturę jako produkt grup i jednostek wyjątkowych, posiadających szczególne predyspozycje, dlatego też tylko im przypisywały zdolność przeżywania kultury); *czas wolny* (czas, jaki posiada do swojej dyspozycji jednostka po wykonaniu swoich obowiązkowych zadań, takich jak praca zawodowa, nauka w szkole i w domu czy niezbędne zadania domowe).

Za twórczynię p. s. uznaje się Helenę → Radlińską, *Pisma pedagogiczne.* 1, *Pedagogika społeczna*, wstęp R. Wroczyński i A. Kamiński, oprac. tekstu i koment. W. Wyrobkowa-Delawska (1961), która wyróżniła trzy działy p. s.: – teorię pracy socjalnej, – teorię pracy kulturalno-oświatowej, czyli oświaty dorosłych, – historię pracy społecznej oraz oświatowej. Krąg pedagogów społecznych tworzą: Aniela → Szycówna, Jan W. → Dawid, Stanisław → Karpowicz, Aleksander → Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej* (1982), Ryszard → Wroczyński, *Pedagogika społeczna* (1979), Stanisław Kowalski, Zygmunt → Mysłakowski, Czesław → Babicki, Kazimierz → Jeżewski, Kazimierz → Lisiecki, Maria Ziemska, *Rodzina a osobowość* (1972), Irena Lepalczyk (red. z T. Pilchem), *Pedagogika społeczna* (1995), Anna Przecławska (współred.), *Pedagogika społeczna w perspektywie europejskiej. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (2003), Stanisław Kawula (red.), *Pedagogika społeczna. Dokonania, aktualność, perspektywy. Podręcznik akademicki dla pedagogów* (2001), Ewa Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna* (t. 1-2: 2006-2007).

W dorobku pedagogiki społecznej na gruncie światowym należy wymienić : Johanna Heinricha → Pestalozziego, Friedricha → Disterwega,

Roberta → Owena, Paula Bergemanna, Paula Natopa, Mary Richmonda. (E/XX/421; OSP/305)

„Pedagogika Szkoły Wyższej”, czasopismo pedagogiczne wydawane przez Ogólnopolskie Seminarium Pedagogiki Szkoły Wyższej, afiliowane przy → Uniwersytecie Szczecińskim. W radzie redakcyjnej pisma zasiada m. in. Tadeusz Lewowicki. Do 2005 r. ukazało się 25 numerów tego pisma. (EP/IV/290, J. Mańczak)

pedagogika waldorfska, zw. pedagogiką wolnej szkoły, jest twórcą był niemiecki pedagog, teozof i twórca antropozofii, Rudolf Steiner (1861-1925), który w 1919 r. utworzył wolną 8-klasową szkołę, powołaną z inicjatywy rodziców, skupiającą dzieci specjalnej troski. Szkoła od początku korzystała z poparcia i pomocy właściciela fabryki papierosów „Waldorf-Astoria” w Stuttgardzie. W latach 1921-1931 w Niemczech powstało 10 kolejnych szkół waldorfskich. Idea szkoły opierała się na poglądach R. Steinera, tworzenia społeczeństwa przyszłości, w którym wyróżniał on trzy sfery: duchowo-kulturową, gospodarczą i prawno-polityczną. Uczniów w klasie sz. w. dzielono na grupy wedle temperamentu, a proces kształcenia oparto na naturalnym rytmie człowieka: czuwanie, zapamiętywanie i zapominanie. Jednostka zajęć w szkole dzielona był na 20-minutowe fazy aktywności, w ten sposób, „*aby został zachowany rytm pomiędzy zapamiętywaniem, przeżywaniem, przedstawieniem, formowaniem, wdychaniem i wydychaniem powietrza*”, (PPA/302). W szkole nie było tradycyjnych podręczników, ani systemu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów. W ten sposób uczniowie nie bali się szkoły i nauczycieli. Sz. w. spotkała się jednak z krytyką współczesnych. W Polsce p. waldorfskiej zarzucano m. in. niemożność pogodzenia jej idei z chrześcijaństwem i społeczną nauką Kościoła. (DTHW/145-146; http://www.wolna-szkola.org.pl; PPA/I/293-306, B. Śliwerski)

pedagogika wychowania integralnego, kierunek → pedagogiki, którego autorem jest amerykański antropolog, Neil Postman oraz psychoterapeuta z uniwersytetu w Kassel, Henrich Dauber. Twórcy tego kierunku wyszli z założenia, że pokolenie lat dziewięćdziesiątych XX wieku stało się „biernym konsumentem”, stąd zaproponowali drogę wyjścia z tego stanu poprzez stworzenie integralnej koncepcji nauczania i uczenia się z wykorzystaniem → pedagogiki Gestalt oraz przyjęcie w wychowaniu takich wartości, jak: istnienie, miłość, ukierunkowanie się na drugiego człowieka, naturalność, spontaniczność, zabawa. Ten nurt pedagogiki przyjmuje, że „*człowiek jest taką istotą, która nie może żyć bez Boga*”, (cyt. za: DTHW/276). (DTHW/276)

pedagogium (*pedagogia*) (od gr. *paidegogein* – izba szkolna; łac. *paedagôgium*) **I.** Rodzaj szkoły średniej lub ponadśredniej przygotowującej młodzież do podjęcia studiów uniwersyteckich. Termin ten pojawił się w Europie w epoce → Odrodzenia. Pierwszą tego typu szkołę założył Filip → Melanchton przy → Uniwersytecie w Wittenberdze. Podobne placówki istniały przy innych uniwersytetach niemieckich aż do XIX wieku. **II.** Szkoły przybierające formę gimnazjum humanistycznego, powoływane od czasów Odrodzenia, m. in. utworzona w 1543 r. w Szczecinie, gdzie naukę odbywały się w języku → łacińskim, a kurs nauki obejmował: język grecki, hebrajski, łaciński, arytmetykę z geometrią, astronomię, → historię, → filozofię, elementy teologii, podstawy prawa i medycyny oraz muzykę. Absolwenci szkół otrzymywali uprawnienia do nauczania w szkołach elementarnych, ale także mogli wykonywać zawody: urzędników, pomocników lekarzy i aptekarzy oraz zajmować stanowiska pastorów. W 1667 r. szkoła została przekształcona w Królewskie Gimnazjum *Karolinum.* Inne pedagogia tego typu powstały w Halle (1702), Sulechowie k. Zielonej Góry (1766) i Ostrowie koło Wielunia (1850). **III.** Placówki edukacyjne do kształcenia nauczycieli funkcjonujące w Polsce w latach 1928-1946/47. Utworzone na wniosek zjazdów oświatowych i uchwał zjazdów organizacji nauczycielskich. Były placówkami o dwuletnim cyklu kształcenia dla absolwentów szkół średnich (ogólnokształcących lub zawodowych) i reprezentowały wyższy poziom kształcenia niż → seminaria nauczycielskie. Ich status został usankcjonowany w → *ustawie z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym.* Pierwsze p. powstały w Warszawie, Lublinie i Krakowie, w roku szkolnym 1937/1938 było ich 11. Po wojnie p. wznowiły swoją działalność

i w roku szkolnym 1946/1947 funkcjonowało dziewięć takich placówek. Wskutek trudnej sytuacji kadrowej w szkolnictwie i deprecjacji zawodu nauczycielskiego uległy likwidacji. Na ich miejsce w Gdańsku, Krakowie i Łodzi powołano → wyższe szkoły pedagogiczne. **IV.** Tytuł dwóch czasopism poświęconych problemom kształcenia nauczycieli w okresie międzywojennym. Pierwsze ukazywało się w Krakowie w latach 1925-1932 i było organem Zarządu Głównego Sekcji Seminariów Nauczycielskich → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Drugi periodyk o tym tytule stanowił dodatek do → „Dziennika Urzędowego Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego" w Toruniu. W roku 1938/1939 ukazał się tylko jeden rocznik, złożony z dwóch numerów. (EP/IV/295-299, 300-301, A. Meissner, R. Stankiewicz)

pedel, niekiedy także bedel, także bidell-pedel (śrdw. łac. – *bedellus*; niem. *Pedell*), dawny woźny w zakładzie naukowym; obecnie na uniwersytetach i innych szkołach wyższych osoba wprowadzająca → senat na uroczystości akademickie, a w czasie ich trwania dzierżąca berło rektorskie. W średniowiecznym → Uniwersytecie Bolońskim osoba odpowiadająca za ogłaszanie rozkazów rektora, doglądanie pomocy naukowych, sprzątanie sal wykładowych oraz dostarczenie w zimie słomy, którą rozkładano pod nogami studentów. Zob. insygnia. (BMU/52; ES/I/138; KSWO/385; SMTK/939)

pedeutologia (od gr. *paidentĕs* – wychowawca, nauczyciel, *paideúein* – wychowywać; *lógos* – słowo, nauka), subdyscyplina → pedagogiki zajmująca się problemami zawodu nauczycielskiego, w tym również samokształceniem i doskonaleniem → nauczycieli. Stanowi wiedzę o nauczycielu, czyli zespół przekonań i przeświadczeń zobiektywizowanych i utrwalonych w społecznej świadomości. Pierwszymi pracami na gruncie polskim podejmującymi zagadnienia p. była oparta na doświadczeniu praca Grzegorza → Piramowicza z 1787 r. *Powinności nauczyciela,* a następnie rozprawa J. W.→ Dawida *O duszy nauczycielstwa* z 1912 r.
Myśl p. w Polsce rozwijała się od lat trzydziestych XX wieku, a jej rozkwit trwał od lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. W 1959 r. Stefan → Szuman poddał w wątpliwość, „*czy można w ogóle wyróżnić specjalny typ psychiczny ludzi, który by można nazwać typem wychowawcy*", (cyt. za: EPP/586). Obszarami zainteresowań p. pozostają m. in.: dobór kandydatów do zawodu, osobowość nauczyciela, jego statut i kompetencje, etyka nauczycielska, kształcenie i doskonalenie zawodowe i społeczna funkcja zawodu. Kierunkami badań p. są następujące konteksty: historyczno-porównawcze (kształcenie i rozwój zawodu nauczyciela w układzie historycznym); psychologiczno-pedagogiczne (badania nad osobowością, postawy i stosunki personalne); socjologiczno-pedagogiczne (badania nad nauczycielstwem jako grupą społeczną, w tym m. in.: status, rola, funkcje nauczyciela w środowisku lokalnym); komparatystyczne (porównania z innymi krajami); problemy szczegółowe (dotyczące np. efektywności pracy). Najnowsze spojrzenie na p. zawiera praca Henryki Kwiatkowskiej, *Pedeutologia* (2008), wcześniej zaś Zofii Jopowicz, *Wybrane zagadnienia z pedagogiki ogólnej, pedeutologii i dydaktyki* (1976). (E/XX/422; EP/IV301-307, Cz. Banach; EPP/585-592. S. Krawcewicz; KHW/319; KSWO/385; OSP/305)

pedologia (od gr. *pais* – dziecko, *logos* – słowo, nauka), termin utworzony przez Oscara Chrismana w 1893 r. i oznacza naukę o dziecku. Badaniami obejmowała nie tylko okres dziecięcy, ale także okres dojrzewania dziecka. W drugiej połowie XX wieku termin wyszedł z użycia. (EPK/II/373-377; OSP/306)

pensja (łac. *pensio* – odważenie, spłata, zapłata, czynsz; także – wynagrodzenie) **I.** Mała prywatna szkoła dla dzieci prowadzona najczęściej przez kobiety, poprzedzająca przedszkole. Pierwsze p. organizowane były w Anglii i Ameryce w czasach kolonialnych. P. tworzone były zarówno w miastach, jak i obszarach wiejskich. Szkoła tego typu była najczęściej swoistym domem nauczyciela, a przebywające w niej dzieci uczono czytania na podstawie tekstów → *Nowego Testamentu* oraz wykonywania prac domowych. **II.** Od końca XVIII do połowy XX wieku prywatna szkoła ogólnokształcąca, najczęściej żeńska (zob. kształcenie dziewcząt), zwykle połączona z → internatem. Od tego terminu

pochodzi słowo „pensjonarka", czyli uczennica ucząca się na pensji. Pensje organizowano na zasadzie uzyskania dochodów z jej prowadzenia. Za pierwszą pensję na ziemiach polskich uznaje się otwartą 1 września 1780 r. pensję A. Abry. → Komisja Edukacji Narodowej próbowała bezskutecznie roztoczyć na nimi kontrolę. W 1775 r. komendant → Szkoły Rycerskiej (Korpusu Kadetów) Adam → Czartoryski opracował przepisy dla → pensji męskich i żeńskich pn. *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensomistrzom i mistrzyniom dane.* Dotyczyły one wszystkich świeckich, prywatnych zakładów wychowawczych dla dziewcząt i chłopców, jednak w głównej mierze regulowały organizację i program wychowawczy pensji żeńskich. W 1790 r. pijar Maksymilian Prokopowicz wydał książkę elementarną dla p. pt. *Sposób nowy i łatwiejszy pisania i czytania razem dla panienek, z przypisami dla nauczycielek.* Autor książki wychowanie dziewcząt chciał oprzeć na treściach narodowych, odrzucając przy tym popularne romanse.

W okresie Księstwa Warszawskiego w Warszawie funkcjonowało kilka p. męskich, prowadzonych „przez oświeconych Francuzów", (EP/IV/340), co nie oznacza, że ich organizatorami byli wyłącznie cudzoziemcy. → Izba Edukacyjna Publiczna Księstwa Warszawskiego w dniu 9 marca 1810 r. wydała *Regulamin pensji i szkół płci żeńskiej,* gdzie określono wymagania dla wszystkich istniejących i nowo powstałych p. Był on pierwszym polskim aktem normatywnym w zakresie edukacji dziewcząt. Pełny cykl nauki w p. miał trwać cztery lata, a program miał obejmować: religię, języki: polski, francuski i niemiecki, arytmetykę, buchalterię, historię powszechną i Polski, geografię, wiadomości o zachowaniu zdrowia, o wychowaniu dzieci, początki astronomii, wiadomości o roślinach, rysunki, roboty kobiece, kulinaria itp. Liczba pensji w Królestwie Polskim w 1817 r. wyniosła 79 (1.115 pensjonariuszek), zaś rok później spadła do 56 (972 pensjonariuszek). W istocie p. reprezentowały zróżnicowany poziom nauczania, w większości jednak nauka w nich ograniczała się do nauki języka francuskiego oraz rozwijania tzw. → talentów (śpiew, muzyka, taniec, malarstwo). W 1825 r. w Warszawie powołano Szkołę Guwernantek jako roczny kurs dokształcający, przemianowaną rok później w 3-letni → Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej, gdzie zajęcia prowadziła m. in. Klementyna z Tańskich → Hoffmanowa. Praktyki pedagogiczne uczennice Instytutu odbywały we wzorowej pensji warszawskiej Zuzanny Wilczyńskiej, która potem została włączona do Instytutu jako szkoła ćwiczeń. Rozkwit p. w Królestwie Polskim nastąpił w drugiej połowie XIX stulecia, w okresie nasilonej → rusyfikacji i ucisku szkolnictwa państwowego. W drugiej połowie XIX wieku większość pensji przeszła na 6-, a nawet 7-letni cykl nauczania. W pensjach prywatnych nauczali wybitni przedstawiciele polskiej inteligencji, np. w Warszawie historycy: Ignacy Chrzanowski (1866-1940), Bronisław Chlebowski (1946-1918), Tadeusz Korzon (1839-1918), historyk literatury Piotr → Chmielowski (1848-1904) i fizyk Stanisław Kalinowski (1873-1846). Według danych z 1914 r., tj. raportu → Dyrekcji Edukacji Narodowej w całym kraju było około 67 pensji szkół wyższych męskich, gdzie naukę pobierało około 800 wychowanków, (EP/IV/340). W zaborze rosyjskim tego typu p. stały się ostoją polskości i → tajnego nauczania języka polskiego. Wychowanką pensji na Ukrainie była m. in. Marcelina Darowska (w 1996 r. wyniesiona na ołtarze przez → Jana Pawła II). P. stopniowo traciły na znaczeniu, szczególnie w momencie dopuszczenia kobiet do studiów wyższych. Wcześniej natomiast szereg z nich uległo likwidacji wraz akcją caratu likwidacji po powstaniu styczniowym klasztorów. Całkowitej likwidacji uległy wraz z wybuchem drugiej wojny światowej. Tylko nieliczne wznowiły działalność po zakończeniu wojny. Ostatnią z nich w Świętej Katarzynie koło Kielc władze komunistyczne, w ramach → ideologizacji edukacji, zlikwidowały w 1962 r. (BP/XXXI.353-354; DOP/I/269-270, II/73-74; E/XX/452; EP/IV/338-347, T. Sakowicz; KSWO/387; SŁP/IV/69-70; SMTK/942)

pensum (od łac. *pendere* – odważać pieniądze, wypłacać) **I.** Praca wyznaczona („odważona") uczniom w szkole lub do odrobienia w domu. Przez wieki jest nieodłącznym elementem procesu dydaktycznego, nazywana częściej „pracą domową". **II.** Liczba godzin dydaktycznych przypadająca na pracownika naukowo-dydaktyczne-

go lub naukowego, także asystenta lub lektora, na wyższej uczelni do wykonania w skali roku akademickiego. P. to także tygodniowy wymiar godzin nauczyciela w → przedszkolu i szkołach podstawowych, → gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych. (KP/376; KSWO/387; SŁP/IV/66; SMTK/942)

pentathlon – zob. wychowanie ateńskie

pergamin (od gr. *dipthéra* – skóra; dosł. – materiał z Pergamonu), nazwa wzięta od miasta Pergamon w północno-zachodniej Azji Mniejszej. Przez stulecia uważano, że właśnie tam wynaleziono p., czyli materiał piśmienny, który miał zastąpić → papirus. Tradycja starożytna przekazuje, iż pewnego razu jeden z Ptolemeuszy (Ptolemeusz V), chcąc podjąć rywalizację z Biblioteką Pergamońską, która zagrażała → Bibliotece Aleksandryjskiej, wstrzymał eksport papirusu z Egiptu do Pergamonu, gdzie władcą był Eumenes II z Pergamonu. W związku z tym mieszkańcy Pergamonu musieli powrócić do wyrobu znacznie droższego i przestarzałego materiału piśmiennego, wyrabianego ze skór zwierzęcych. Znacznie później materiał ten nazwano pergaminem. P. wyrabiano ze skóry baraniej (*carta pecorina*), który był znacznie trwalszy i przez droższy od p. ze skóry koziej (*carta edina*). W okresie powstania i rozwoju pierwszych → uniwersytetów średniowiecznych p. stał się materiałem bardzo chodliwym. Paryscy mistrzowi i scholarowie mieli pierwszeństwo przy jego zakupie, zaś tym ostatnim zakazano jego odsprzedaży. W XIII wieku pergaminarzom zabroniono ukrywać p. „pod ladą" swoich kramów. (BMU/180-181; BP/XXII/76; SMTK/944)

personalizm (ang. *personalism*), kierunek w → filozofii, teologii, → psychologii i → pedagogice, głoszący, iż szczególną rolę należy przekazać osobie ludzkiej, której nie można sprowadzić wyłącznie do praw statystyki lub też podporządkować prawidłowościom historycznym. Termin p. po raz pierwszy użyty został przez niemieckiego teologa i filozofa, Friedricha Schleiermachera (1768-1834) w książce *Reden an die Gebildeten* (1799): „*Szczegół można zrozumieć jedynie na tle całości, a wyjaśnienie szczegółu z góry zakłada wyjaśnienie całości*", (SS/364).

P. katolicki głosi wiarę w osobowość Boga (Bóg jest osobą) oraz wyjątkową doskonałość osoby ludzkiej wśród wszystkich bytów. Twórcą idei p. był francuski filozof Emmanuel Mounier (1905-1950), choć popularyzacja terminu dokonała się dzięki twórczości pisarskiej Ch. Renouviera (1818-1903, który p. określił jako „doktrynę o osobowości". → Pedagogika personalistyczna rozróżnia wolność wyboru (wolność od przymusu – wolność zewnętrzna) od wolności wewnętrznej (wolność do). W przeciwieństwie do teorii → nowego wychowania, p. uznaje wychowanka za najważniejszy podmiot wychowania oraz szkołę nauczającą, gdzie nauczyciel kieruje pracą uczniów i kontroluje ich wyniki nauki. P. nie umniejsza roli → rodziny w procesie wychowania. Wybitnymi przedstawicielami p. w drugiej połowie XX wieku, nawiązującymi do filozofii św. → Tomasza z Akwinu, byli: filozof francuski Jacques Maritain (1882-1973), autor głośnej rozprawy *Religia i kultura* (1930), Karol Wojtyła (papież → Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność*, 1960, *Elementarz etyczny*, 1982, *Rozważania o istocie człowieka,* 2003, *Wykłady lubelskie,* 2006) i Mieczysław Gogacz (*Wokół problemu osoby,* 1974, *Elementarz metafizyki,*1987). (DTHW/143-144; EFW/225-223, M.N.; SS/265, 364; SWO/578)

Pestalozzi Jan Henryk (1746-1827), szwajcarski pedagog i pisarz, twórca szkół ludowych i nowego systemu nauczania początkowego. Już w czasie studiów zapoznał się dziełem J. J. → Rousseau pt. *Emil, czyli o wychowaniu,* a w 1765 r. na łamach tygodnika „Errinerer" rozpoczął publikowanie tekstów o charakterze społeczno-politycznym. W 1775 r. w Neuhof założył zakład wychowawczy dla dzieci ubogich i opuszczonych, który po pięciu latach, z powodu braku środków, musiał go zamknąć. Po kilkunastu latach, w 1798 r. rząd szwajcarski powierzył mu prowadzenie zakładu dla sierot w Stans i tam odniósł pierwsze sukcesy wychowawcze. W 1800 r. uzyskał pozwolenie na założenie szkoły ludowej w Burgdorf, gdzie uczniowie łączyli naukę z pracą. W latach 1805-1825 prowadził szkołę z internatem w Yverdon nad jeziorem Neufchâtel. Szkoły te stały się bazą eksperymentalną dla Pestalozziego, a ta ostatnia, ciesząca się europejską i światową sławą, słynęła przez szereg lat

z rodzinnej atmosfery. *Notabene* szkołę w Yverdon w 1817 r. odwiedził Tadeusz Kościuszko. W 1825 r., przygnębiony postawą poróżnionych nauczycieli tej szkoły, wyjechał do Neuhof.
Punktem wyjścia w wychowaniu uczynił idę rozwoju naturalnego, czyli procesy samowychowania i → wychowania. Samowychowanie – zdaniem P. – to proces dążenia jednostki do doskonałości, który zakodowany jest w naturze człowieka. Wychowanie, jako działanie zorganizowane, miało odbywać się w czterech płaszczyznach: wychowania fizycznego, intelektualnego, moralnego i religijnego, skorelowanych głową, sercem i ręką nie tylko jako elementami anatomicznymi. W wychowaniu moralnym widział drogę do przezwyciężenia niesprawiedliwości społecznej. Wychowanie ma dokonywać się głównie w rodzinie, choć P. dostrzegał, że jego dopełnieniem jest dobrze zorganizowana szkoła, która powinna spełniać rolę utylitarną. P. zyskał przydomek „ojca szkoły ludowej". W pracy nauczycielskiej zwracał uwagę na system mechanicznego wpajania wiadomości i usiłował rozwijać wrodzone zdolności i władze umysłowe dziecka drogą nauczania poglądowego, opartego na znajomości psychologii dziecka.
P. został uznany za twórcę nowożytnego systemu nauczania początkowego. Metodę nauczania elementarnego oparł na analizie i syntezie. Racjonalny program nauki, oparty na liczeniu, mierzeniu i mówieniu, zastąpił dotychczas panujący chaos w szkole początkowej. Nauczanie, jego zdaniem, powinno przebiegać od rzeczy znanych do nowych, prowadzić do zaangażowania emocjonalnego ucznia. Program nauczania, wzorowany na planie ujętym przez J. J. → Rousseau w *Emilu*, zakładał grupowe, a nie indywidualne recytowanie materiału i uczestniczącej aktywności ucznia poprzez rysowanie, pisanie, kolekcjonowanie, sporządzanie rysunków i map oraz ćwiczenia fizyczne i wycieczki. Kiedy zakład P. zwiedzała znana pisarka pedagogiczna Anna Luiza Germaine de Staël-Holstein (1766-1817), zapisała m. in. takie uwagi: „*U Pestalozziego dzieci bawią się nauką. Prawdziwie ujmującym i szczególniejszym jest w szkole Pestalozziego widok dziecinnych twarzyczek zamyślonych nad naukami, jakby dorosły człowiek nad swymi interesami... Uczniowie stają się nauczycielami, a nauczyciele uczniami, skoro spostrzegają niedokładności w swej metodzie*", (cyt.za: HWP/70). Do programu nauczania włączył nauczanie rzemiosł, w tym nawet metodę pracy fabrycznej. W nauce o rzeczach zwracał uwagę na trzy elementy: liczbę, kształt i słowo, które razem pozwalają należycie poznać każdy przedmiot. Liczenie wymaga nauki rachunków, określenie kształtów – nauki rysunku i geometrii, mówienie – ćwiczeń w mówieniu i pisaniu oraz czytaniu. W procesie dydaktycznym zakładał różnice między uczniami i grupowanie ich według zdolności, a nie wieku. Należne miejsce oddawał potrzebie nauczania nauczycieli jako element naukowego podejścia do oświaty.
Swoje poglądy pedagogiczne przestawił m.in. w pracach: *Metoda* (1800), *Jak Gertruda uczy swoje dzieci*. *Próba podania matkom wskazówek w formie listów, jak mają uczyć swoje dzieci* (1801, wyd. polskie – 1923, 1955). W tej ostatniej przedstawił dwie główne zasady kształcenia: rozwój naturalny umiejętności dziecka oraz przechodzenie od obserwacji do zrozumienia. Zasadą nauczania uczynił hasło użyte w książce *Jak Gertruda uczy swoje dzieci, List 9*: „*Ogląd jest najwyższą zasadą nauczania*", (SS/321). P. szczegółowo opisał metodykę nauczania, jednak za najważniejsze zadanie szkoły uznał kształcenie moralne i religijne.
W procesie wychowania ważne miejsce przypisywał rodzinie i roli kobiety-matki. Kształtując uczucia miłości, ufności, wdzięczności, posłuszeństwa, dziecko powinno odkryć, iż „*pierwszy ich początek leży w stosunku między matką a jej dziecięciem*". Pod jego wpływem w XIX wieku upowszechniło się przekonanie, iż największy wysiłek w wychowaniu powinien być skierowany na wychowanie elementarne. Szkoła ludowa otrzymała nowe założenia i cele. Miała ona być podstawowym ogniwem oświaty, bez którego niemożliwe było dalsze wykształcenie i powszechne oświecenie. W 1972 r. w Komitecie Nauk Pedagogicznych → PAN przygotowano i wydano jego *Pisma pedagogiczne. Wybór*. Nadto w języku polskim wydano także *Łabędzi śpiew* (1973). (BP/XXXI/421-422; DOP/II/15-16; DTHW/41-42; E/XX/504; EFW/233, M.N.; EP/IV/359-363, E. Dąbrowa, S. Jaronowska; HWP/65-73; KHW/129-130; OSP/306-307; SS/321)

Petrarka Franciszek (*Francesco Petrarca*), (1304-1374), włoski poeta, uczony i humanista.

Studiował prawo na → Uniwersytecie Bolońskim, jednak wkrótce uległ fascynacji → antykiem i kulturą humanistyczną. Przyczynił się do rozkrzewienia kultu pisarzy rzymskich, głównie → Cycerona i → Wergiliusza. Uznany został za adwokata ciągłości między kulturą klasyczną a chrześcijańską, a fakt, że zakończył swe życie z głową spoczywającą na → manuskrypcie Wergiliusza, tezę te potwierdził w sposób symboliczny. Zresztą po przyjęciu na Kapitolu w 1341 r. lauru poetyckiego, złożył wieniec laurowy na grobowcu św. Piotra w Bazylice pod jego wezwaniem, wyrażając przez to łączność tradycji klasycznej z chrześcijańską.

Jako człowiek religijny, żywił również głębokie przekonanie do spraw ludzkich, stad jego życiową dewizą było zawołanie: *Placet experiri,* (*Miło jest spróbować*), (KSWO/396), jednocześnie upominając, iż: „*Che quanto piace al mondo é breve sogno*" (*Wszelka rozkosz świata jest snem krótkim tylko*), (SS/322). Przez większą część swego życia pozostawał w platonicznym uczuciu do Laury (żeński odpowiednik imienia: Laur, Laurus), którą po raz pierwszy ujrzał 6 kwietnia 1327 r. w kościele St. Clare w Awinionie. Jej postać stała się liryczną bohaterką poezji P. pt. *Sonety do Laury.* Imię Laura stało się symbolem poezji miłosnej, ale także wielkich poematów, w tym Franciszka Karpińskiego (*Laura i Filon*, 1790) i Adama Mickiewicza (*Sonet do Laury,* 1826). Na skutek ewolucji moralnej i literackiej doszedł do wniosku, ze uczucie do Laury jest miłością do stworzenia, a nie do Stwórcy. Epidemia dżumy, zwanej „czarną śmiercią", w 1348 r. przyniosła śmierć Laury, która *notabene* zmarła 6 kwietnia, w rocznicę pierwszego spotkania.

Poznając dzieła autorów klasycznych, pisał wierszem po → łacinie, ale także w języku ojczystym. Krytycznie odnosił się do średniowiecznej → scholastyki, a → uniwersytety, które znał (we Francji i Włoszech) nazywał „*gniazdami zarozumiałej ignorancji*". Krytykował nadawanie przez ówczesne uczelnie godności → doktora, gdyż „*ona tylko przez same szumne oznaki z głupca naraz narobi nadętego mędrca*", (KotHW/I-200). Stworzył nową koncepcję edukacji, w której odrzucił dominującą tradycję arystotelowską na rzecz wartości klasycznych w nowej dziedzinie, noszącej nawę *litterae humanae.* Uważał, że do poznania natury ludzkiej potrzebna jest znajomość przeżyć człowieka. Pozostawił niezwykle bogaty dorobek pisarski. W Polsce ukazały się m. in. *Pieśni Petrarki* (1881) oraz *Sonety do laury* (1955), *O Niewiedzy własnej i innych. Listy wybrane* (2004), zaś w 2009 r. – *Pisma podróżnicze.* (BP/XXXI/436-438; DWF/71; E/XX/514-515; KDE/24; KHW/68; KSWO/396; LHW/85; SS/208, 322)

Petrycy Sebastian z Pilzna (1554-1626), lekarz i filozof, profesor medycyny → Uniwersytetu Jagiellońskiego, tłumacz dzieł → Arystotelesa. W ostatnich latach życia przełożył na język polski *Ekonomikę, Politykę* i *Etykę Nikomachejską* Arystotelesa, opatrując je bardzo ważnymi objaśnieniami pt. *Przydatki do ekonomiki i polityki Arystotelowskiej* (1605, 1618). Oprócz komentarzy do myśli starożytnego filozofa, w rozdziale pt. „O rządzie ojcowskim", zawarł cenne uwagi dotyczące wychowania., pisząc m. in., że „*umysł człowieka to czysta tablica, na której doświadczenie wypisuje swoje znaki*", (cyt. za: HWP/39), stąd też przez znawców polskiej filozofii nazywany był „polskim Locke'm", (LHW/109). Skutecznie rozwinął teorię wychowania umysłowego, moralnego i fizycznego. Jako lekarz szczególną uwagę zwracał na wychowanie zdrowotne, tj. odpowiednie odżywanie i rozwój fizyczny (dieta i higiena): „*W wychowaniu dziatek na trzy rzeczy oglądać się potrzeba: na pokarm, na ruszanie się, na odzienie. Pokarm dziecinny ma być dostatni i łacny ku strawieniu, młodości samej służący. Dostatni ma być, aby z niego dziecię żyło i rosło. Łacny ku strawieniu, aby się dzieciątko nie zadusiło, gdyby nie mogło strawić pokarmu. Młodości służący pokarm będzie, gdy uważamy samą kompleksyją (budowa, skład), wzrost i pewny czas jedzenia. (...) Odzienie dziecinne ma być lekkie, aby zimno przez nie łacno przechodziło. Dzieci bowiem przyzwyczajać skromnemu zimnu potrzeba, gdyż to i do zachowania zdrowia, i do żołnierstwa jest bardzo rzecz potrzebna; nie iżbyśmy mieli dzieci w zimnie wielkim chować, jako Tatarowie zwykli, jako skoro się dziecię narodzi, w rzece kąpać, ale w chłodzie ich przyzwyczajać*", (cyt. za KWH/95). Wiele uwagi poświęcił zabawom dzieci, które mają rozwijać ciało i umysł. Ćwiczenia fizyczne mogą mieć podwójny charakter „*z igrzyskami i z uprzykrzeniem, albo z pracą. Dzieci zawżdy mogą znieść ćwicze-*

nia z igrzyskiem, ale z przykrością nie zawżdy, ale gdy już mają dostateczne baczenie", (cyt. za: HWP/39).

P. rozwinął myśli swych poprzedników w sprawie publiczności wychowania, twierdząc, że dzieci *„są częścią Rzeczypospolitej"* i dlatego ich wychowanie powinno być nie tylko sprawą prywatną, lecz publiczną. Idea wychowania publicznego nie oznaczała u P. bynajmniej monopolu państwa na wychowanie. Szkołę dzielił na trzy stopnie: elementarny, średni i wyższy. Pierwszy miał być przeznaczony dla chłopców wieku 7-14 lat i miał obejmować naukę czytania i pisania oraz kanon → *trivium*. Stopień średni miał być przeznaczony dla szlachty, wyższy – dla mieszczan. Królowi zalecał zakładanie → akademii, bowiem mogą to być to „*grunty trwałości*" Rzeczypospolitej. P. wyraźnie opowiedział się za wychowaniem stanowym i rozgraniczał nauczanie synów szlacheckich i mieszczan. Tych pierwszych już w dzieciństwie chciał uczyć malarstwa, → łaciny, → retoryki, → historii, filozofii moralnej i prawa. Wiedza ta miała umożliwić w dorosłym życiu pełnić role dobrego obywatela, gospodarza i rycerza. Przeciwstawiał się wyjazdom na studia zagraniczne. Synowie mieszczan mieli uczyć się rzemiosła i handlu, a tylko zdolni mogliby studiować → filozofię, teologię, medycynę i prawo. O synach chłopskich niestety nie wspominał. Ważną rolę w wychowaniu w przypisywał domowi rodzicielskiemu, twierdząc, że stosunek rodziców do dzieci powinien być oparty na „przyrodzonej miłości", co nie oznacza spełnianie wszystkich zachcianek i samowoli dzieci.

Zabrał natomiast głos w sprawie wychowania dziewcząt, nie widząc jednak potrzeby ich kształcenia umysłowego. Panienkom radził zachować wstydliwość niewieścią i nie zadawać się z „młodziankami". *„Panny mają być nie próżnujące, ale robotne, nie próżnujące, aby się mogły doma łacno siedzieć*", (cyt. za: LHW/110). Dziewczęta powinny uczyć się szyć, prząść, haftować, poznawać gospodarstwo domowe, unikać gadulstwa, uprawiać zabawy, by nieść radość w domu i towarzystwie. W poznaniu łączył dedukcyjne rozumowanie z obserwacją i doświadczeniem. Pozostając pod wpływem nauki Arystotelesa pojęcia i podziału cnót, wzbogacił stoicką refleksją (cnota wartością samą w sobie) oraz chrześcijańskimi cnotami (wiara, nadzieja i miłość). Podkreślając znaczenie cnót i sprawności umysłowej, uwypuklał rolę pracy w ich kształtowaniu. (BP/XXXI/445, E. Jeliński; DOP/I/88-96; E/XX/523; HWP/38-39; KDE/34; KWH/94-95; LHW/107-110)

Petty William (1623-1687), angielski ekonomista, reformator szkolnictwa i prekursor klasycznej szkoły angielskiej, profesor→ Oksfordu. Za podstawowe źródło bogactwa uważał pracę, która powinna być wsparta rzetelnymi kwalifikacjami. W projekcie dotyczącym szkolnictwa z 1646 r. postulował zwiększenie roli wychowania przez pracę. Był propagatorem szkoły elementarnej rzemiosł i → gimnazjów mechanicznych jako drugiego stopnia kształcenia. Najwięcej uwagi poświęcał potrzebie nauczania arytmetyki i geometrii, stąd jego główne dzieło dotyczące arytmetyki politycznej *Political Arithemetic*. (BP/XXXI/446; EPWN/632, tu data śmierci – 1686; KDE/38; LHW/175)

Ph. D. (ang.), doktorat, stopień doktorski, doktor nauk. Jest on zasadniczo odpowiednikiem polskiego stopnia doktora w nomenklaturze anglosaskiej (USA i Wielka Brytania). Stopień *Doctor of Philosophy* skracany jako *Ph D, Ph. D*. lub *D. Phil*. Niekiedy *Ph. D*. tłumaczony jest jako odpowiednik „polskiego" → doktora habilitowanego, choć nie znajduje to formalnego uzasadnienia. (E/XX/530; SAP/1092; SPA/156)

Piaget Jean (1896-1980), filozof i psycholog szwajcarski, pionier psychologii rozwojowej XX wieku. Od 1921 r. był kierownikiem Instytutu J. J. → Rousseau w Genewie, a w latach 1926-1929 – profesorem filozofii na uniwersytecie w Neűchâtel, zaś od 1929 r. – profesorem psychologii dziecka na Uniwersytecie Genewskim. Odkrył teorię rozwoju świadomości, która spowodowała zasadniczą zmianę myślenia o dziecięcym umyśle. Dziecko postrzegał jako jednostkę kreującą i poprawiającą własny model rzeczywistości, uzyskującą dojrzałość umysłową dzięki przechodzeniu prostszych pojęć w coraz bardziej złożone w kolejnych fazach. Wyróżnił cztery fazy rozwoju inteligencji dziecka: pierwsze dwa lata życia dziecka – faza sensoryczno-motoryczna; 2-7 roku życia – przedoperacyjne stadium rozwoju inteligencji; 7-12 lat – stadium operacji konkretnych; – powyżej 12. roku życia

– stadium operacji formalnych. Swoje teorie na temat rozwoju intelektualnego dziecka oparł na obserwacjach i rozmowach zarówno ze swoimi dziećmi, jak też obcymi. Piagetowska idea stadiów rozwojowych inteligencji spowodowała, że dokonano ponownej oceny starszych koncepcji psychologii wieku dziecięcego, procesów uczenia się i wychowania. Jego poglądy wywarły duży wpływ na → dydaktykę i → wychowanie. Był zwolennikiem naturalizmu pedagogicznego. P. stworzył specjalne testy umiejętności dla dzieci w wieku szkolnym. Stworzył interdyscyplinarny kierunek badań, obejmujący zagadnienia ludzkiego poznania, zwany epistemologią genetyczną. W 1933 r. w czasie pobytu w Warszawie odwiedził Zakład Janusza → Korczaka, czemu dał wyraz w pracy w 1977 r. pt. *Dokąd zmierza edukacja*. W 1958 r. został → *doktorem honoris causa* → Uniwersytetu Warszawskiego. Z najważniejszych prac P. trzeba wymienić: *Mowa i myślenie u dziecka* (1923, wyd. pol. 1929), *Narodziny inteligencji dziecka* (1936, wyd. pol. 1966), *Dokąd zmierza edukacja* (1948, wyd. pol. 1977), *Równoważenie struktur poznawczych* (1973, wyd. pol. 1981). Pisał też prace o dziecięcym postrzeganiu czasu i przestrzeni. (BP/XXXII/1-2; E/XX/537; EP/IV/368-369, M. Grzywna; KWH/195; OSP/308)

Piccolomini Eneasz Sylvio (1405-1464), włoski humanista, poeta, późniejszy papież Pius II (1458-1464). Początkowo, pochłonięty ideałami humanizmu, wiódł rozwiązłe życie, a w 1444 r. napisał w stylu prawdziwego Boccaccia poczytną powieść pt. *Eurialus i Lukrecja.* W 1447 r. wyświęcony na księdza, porzucił poprzedni styl życia i za namową Mikołaja z Kuzy w Bazylei, stał się jednym z głównych filarów koncyliaryzmu. W 1450 r. został biskupem, a w 1456 – kardynałem. W traktacie *O wychowaniu dzieci* (1450), sformułował zasady wychowania królewicza węgierskiego i czeskiego, Władysława Pogrobowca, zwracając uwagę na potrzebę łączenia wychowania fizycznego z umysłowym. (E/XXI/114-115; EPG/XII/228; KDE/26; LHW/88; MLP/96-97)

pieśni religijne – zob. wychowanie katolickie

***Pieśń o Rolandzie*,** w szkole średniowiecznej jedna z głównych opowieści dydaktycznych. Jej bohaterem był hr. Roland (Hruotlland), wymieniony w *Życiu Karola Wielkiego* Einharda, bohater wczesnego → Średniowiecza, ideał chrześcijańskiego rycerza, obrońca wiary, wierny Bogu i ojczyźnie. Autorem poematu był prawdopodobnie romański poeta, Turoldus. W *Pieśni o Rolandzie*, napisanej w końcu XI wieku, Roland jest dowódcą 20-tysięcznej armii, która w 778 r. w wąwozie Roncewalles, wskutek zdrady jego ojczyma Ganelona, została otoczona przez 400 tysięcy Saracenów. Roland, wiedziony „*szczytnym szaleństwem wojennym*", nie usłuchał apelu brata jego narzeczonej Aude, Oliviera do wezwania pomocy poprzez zadęcie w róg. Dopiero w krytycznym momencie zdecydował się na przyjęcie pomocy ze strony jego patrona, → Karola Wielkiego, ale było już za późno. Roland schwytany w pułapkę, stał się wzorem nieugiętego rycerza. Po powrocie do Francji cesarz przekazał wiadomość o śmierci Rolanda jego żonie Audzie. Poemat kończy się opisem procesu i egzekucji Ganelona. Najdawniejsza wersja utworu, tzw. rękopis oksfordzki pochodzi z 1170 r., liczy 4.002 wersów. *Pieśń o Rolandzie* została przetłumaczona z języka francuskiego na język polski w drugiej połowie XIX wieku (1866), a następnie w 1903 r. przez Redakcję „Przyjaciel Dzieci" oraz w 1932 r. przez Tadeusza Boy-Żeleńskiego. (BP/XXXII/69; E/XXI/32-33; SMTK/1101)

Pieter Józef (1904-1989), filozof, pedagog, psycholog. Studia w zakresie filozofii i psychologii ukończył na → Uniwersytecie Jagiellońskim. Założyciel i dyrektor (1945-1950) Instytutu Pedagogiki w Katowicach. W latach 1949-1953 związany z → Uniwersytetem Łódzkim, potem z → Uniwersytetem Warszawskim. W latach 1955-1985 był rektorem WSP w Katowicach. Redaktor powojennej (1946-1980) → „Chowanny". W centrum jego zainteresowań pozostały → psychologia uczenia się, psychologia twórczości, społecznych uwarunkowań rozwoju dzieci i młodzieży, metodologia pracy naukowej i historia psychologii.

Z bogatego dorobku pisarskiego P. uwagę zwracają: *Poznawanie środowiska wychowawczego* (1960), *Słownik psychologiczny* (1963), *Psychologia uczenia się i nauczania* (1967) oraz

Historia psychologii (1972). W pracy *Poznawanie środowiska wychowawczego* sprecyzował uzależnienie rozwoju psychicznego dziecka od społecznych warunków środowiska wychowawczego. Udowodnił, iż brak opieki rodzinnej nad dzieckiem hamuje jego rozwój psychofizyczny. *Psychologia uczenia się i nauczania* jest z kolei psychodydaktyką głównych przedmiotów nauczania w szkole średniej i zarówno dla uczniów jak i nauczycieli. W pracy *Czytanie i lektura* (1960) ukazał wpływ lektur szkolnych na kształtowanie osobowości ucznia, podkreślając negatywne konsekwencje zaniedbania w zakresie właściwej percepcji lektur szkolnych na różnych szczeblach edukacji. Znaczna część dorobku P. dotyczy metodologii badań naukowych, m. in.: *Praca naukowa* (1960), *Nauka i wiedza* (1967), *Ogólna metodologia pracy naukowej* (1967), *Kwalifikowanie prac naukowych* (1975), *Zarys metodologii pracy naukowej* (1975), *Kryteria ocen i recenzje prac naukowych* (1978) i inne. (E/XXI/33; EP/IV/374-375, S. Lewandowski; KWH/256-257; OSP308-309)

pietyzm (od łac. *pietas* – poczucie obowiązku, uległość, szacunek, pobożność, bogobojność; niem. *Pietismus*), ruch (nurt) religijno-mistyczny w luteraniźmie niemieckim, przeciwstawiający się racjonalizmowi i deizmowi, propagujący głównie ascezę, niekiedy kosztem obojętności wobec dogmatów, konieczność intymnego przeżycia religijnego i rozbudzanie uczuć religijnych. Twórcą p. był teolog luterański, superintendent Kościoła luterańskiego we Frankfurcie nad Menem, Filip Jakub Spener (1635-1705), a jego ośrodkiem stało się Halle na terenie Prus, choć początków p. należy szukać w ruchach odnowy religijnej w Anglii (purytanie) i Holandii (labadyści) oraz lewego skrzydła → reformacji (Thomas Müntzer) w Niemczech. Spener od 1670 r., zetknąwszy się z przejawami degeneracji życia w mieście, gdzie był pastorem, zaczął organizować grupy pobożnościowe (*collegia pietatis*), tj. spotkania wiernych, poświęcone wspólnej modlitwie i objaśnianiu → *Biblii*. Praktyka ta dość szybko upowszechniła się w Niemczech, a uczestników tych spotkań modlitewnych zaczęto nazywać pietystami. Spener w najsłynniejszej swoje pracy pt. *Pia desideria* (*Pobożne życzenie,* 1675) wskazał na potrzebę odnowy Kościoła, m. in. poprzez szerszy, zarówno indywidualny jak i publiczny, zakres korzystania z → *Pisma Świętego*, ważność praktycznych owoców żywej wiary; kształtowanie u osób duchownych przede wszystkim żywej wiary a nie umiejętności prowadzenia sporów, głoszenie kazań o charakterze nauk moralnych.
Nasilenie p. przypadło na XVII i XVIII wiek. Pietyści do ugruntowania i popularyzacji swoich idei wykorzystywali także szkołę. P. przyczynił się do rozwoju pieśni religijnej i liryki mistycznej i był jednym z tych kierunków, które przygotowały grunt pod ukształtowanie się romantyzmu. Dla szkoły główną rolę ogrywał inny przedstawiciel p. August Hermann → Francke (1633-1727), który w 1686 r. utworzył tzw. *Collegia philobiblica*, czyli zgromadzenia mające na celu modlitwę i wykłady z *Biblii* dla ludzi świeckich. P. przeniósł się także do Szwajcarii, a następnie do Anglii, gdzie powołał ruch podobny do p., zwany metodyzmem. (BP/XXXII/73; E/XXI/37; EPG/XII/243; EPWN/637; LHW/194; ŚLP/IV/160)

Pięcioksiąg – zob. *Biblia*

pijarzy (niekiedy także jako pijaryści) (od łac. *piae* – pobożny; *pius* – pełen miłości, pobożny, wierny, obowiązkowy, prawy, cnotliwy; *Scholae Piae* – Szkoły Pobożne, Zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej od Szkół Pobożnych, *Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*, SchP, niekiedy jako Zakon Braci Szkół Pobożnych (*Fratrem Scholarum Piarum*), zakon habitowy założony w 1597 r. w Rzymie przez Hiszpana, św. Józefa Kalasancjusza (z Calasanza) z podstawowym powołaniem, jakim było nauczanie i prowadzenie pracy wychowawczej, (zob. szkolnictwo pijarskie). Podstawowym hasłem zgromadzenia jest: *Pietas et Litterae* (*Pobożność i Nauka*). Poza Włochami działał także w Austrii i na Węgrzech. W 1927 r. liczył 4.454 członków, zgromadzonych w 344 → kolegiach.
Do Polski sprowadzony w 1642 r. przez Władysława IV, który był niechętny wobec → jezuitów. Pierwszą placówkę założyli p. w Warszawie, a następnie Krakowie, Rzeszowie i Podolińcu. Do czasu rozbiorów na terenie Rzeczypospolitej

p. utworzyli 39 kolegiów kształcących młodzież różnych stanów. W 1738 r. tylko w kolegium warszawskim kształciło się 1.050 uczniów. Najbardziej znanym p. był → ks. Stanisław Konarski, następca Kalasancjusza, założyciel w 1740 r. → *Collegium Nobilium*, wybitny reformator szkolnictwa i inicjator powołania → Komisji Edukacji Narodowej. Wychowankami pijarów byli m. in. Wojciech Bogusławski, Stanisław Małachowski, Tadeusz Kościuszko, Stanisław Moniuszko, Joachim Lelewel, Bronisław → Trentowski i inni. Po kasacie zakonu jezuitów p. przejęli część ich szkół, które istniały do połowy XIX wieku. Część domów zakonnych po upadku powstania styczniowego została jednak zlikwidowana, a zakonnicy wywiezieni zostali na Sybir. Poeta romantyczny Władysław Syrokomla (1823-1862) w utworze pt. *Szkolne czasy* podjął krytykę zarówno szkół jezuickich, jak i pijarskich:

„*Naszych dziadów chłostali jezuici starzy,*
Naszych ojców chłostali ojcowie pijarzy,
A nam się bazyliańska rózga przypomina
Albo dominikańska twarda dyscyplina", (cyt. za SMTK/970).

Odbudowa zgromadzeń p. na ziemiach polskich dokonała się w końcu XIX wieku, a ich główny ośrodek stanowił dom zakonny w Krakowie, odbudowany przez Sybiraka ks. Adama Słotwińskiego, późniejsza i obecna siedziba zarządu prowincji polskiej. Wybitnymi przedstawicielami tego zgromadzenia byli m. in.: ks. Jakub Falkowski (1775-1848), który zaangażował się w walkę z → analfabetyzmem upośledzonych, głuchoniemych i ociemniałych. Utworzył on w Warszawie działający do dziś → Instytut Głuchoniemych. Była to pierwsza w Polsce → szkoła specjalna, w której głuchoniemi mogli uczyć się konkretnych rzemiosł. Osobiście kwestował na ulicach Warszawy na rzecz Instytutu, dzięki jego staraniom stanął gmach przy Placu Trzech Krzyży; pijarski lekarz Rafał Czerwiakowski (1743-1816), nazwany „ojcem chirurgii polskiej". Był twórcą nowych metod operacyjnych i wynalazcą wielu narzędzi chirurgicznych. Napisał i wydał pierwszy polski podręcznik chirurgii, ginekolog, położnik oraz prekursor ortopedii w Polsce, już w wieku 36 lat został profesorem pierwszej w kraju Katedry Chirurgii i Położnictwa Akademii w Krakowie (dziś → Uniwersytet Jagielloński). Inni pijarzy: gramatyk i pedagog, ks. Onufry → Kopczyński (1735-1817); ks. Adam Słotwiński (1834-1894), patriota, działacz niepodległościowy. Przed wybuchem powstania styczniowego został zesłany w głąb Rosji za organizowanie patriotycznych manifestacji. Po powrocie pomagał powstańcom, za co rozesłano za nim listy gończe. Angażował się także w działalność emigracji polskiej w Paryżu; po powrocie do kraju odzyskał kolegium pijarskie w Krakowie i stał się odnowicielem Prowincji; Tadeusz Kościuszko (1746-1818), wychowanek pijarów; Wojciech Bogusławski (1757-1829), wychowanek pijarów, twórca i dyrektor narodowej sceny teatralnej, nazwany „ojcem polskiego teatru i opery". Jego opera *Cud mniemany*, *czyli Krakowiacy i Górale* była najwybitniejszym osiągnięciem teatru polskiego w dobie → Oświecenia; Ignacy Domeyko (1802-1889), światowej sławy inżynier górnik, geolog i odkrywca, był wychowankiem kolegium pijarskiego w Szczuczynie, wileński przyjaciel Mickiewicza, studiował w Wilnie i w Paryżu. Po powstaniu listopadowym wyemigrował do Chile. Przyczynił się do rozwoju chilijskiego górnictwa i szkolnictwa. Założył sieć stacji meteorologicznych, muzeum etnograficzne, opracował mapę geologiczną Chile; Alojzy Feliński, autor hymnu → *Boże, coś Polskę*.

Po drugiej wojnie światowej jedna ze szkół pijarskich w Rakowicach k. Krakowa została spalona, odbudowana w 1951 r., przejęta przez władze komunistyczne i przekazane wojsku. Odzyskana dopiero w 1990 r. Pijarzy posiadają szkoły w następujących miastach: Kraków, Warszawa, Łowicz, Elbląg, Poznań. P. w ostatnich latach są m. in. organizatorami masowej imprezy sportowej dla dzieci i młodzieży, tzw. parafiady. (ABC/198; BP/XXXII/81-82, gdzie data założenia zgromadzenia – 1617; DOP/I/191-192; E/XXI/44-45; EPG/XII/246; http://www.pijarzy.pl; ESLHW/136-137, 147; SŁP/IV/173; SMTK/970)

Piramowicz Grzegorz (1735-1801), → jezuita, pisarz, pedagog i działacz oświatowy, działacz → Komisji Edukacji Narodowej, sekretarz → Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Był → nauczycielem → kolegiów jezuickich, a po kasacie zakonu, korzystając z przyjaźni kaszte-

lana lwowskiego Józefa Potockiego, został aktywnym członkiem Komisji Edukacji Narodowej. W latach 1773-1794 był sekretarzem KEN, współtwórcą ustawodawstwa szkolnego i sekretarzem Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (1775-1787). Delegowany do tego ostatniego w dniu 13 maja 1774 r., nazwany został „akademikiem". Zapraszał uczonych z innych krajów do ogłaszanych przez Towarzystwo konkursach na podręczniki i prospekty szkolne. Utrzymywał liczne kontakty krajowe i zagraniczne w sprawie organizacji szkół, programów nauczania oraz podręczników szkolnych. Był propagatorem utylitaryzmu dydaktycznego. Zajmował się głównie sprawami → szkół elementarnych i → parafialnych.

W swoim dziele pt. *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia. Dzieło użyteczne pasterzom, panom i ich namiestnikom o dobro ludu troskliwym, rodzicom i wszystkim edukacyą bawiącym się* (1787) zaprezentował nowy model nauczyciela szkoły ludowej i najważniejsze oświeceniowe tendencje pedagogiczne: wychowanie w duchu obywatelskim i patriotycznym oraz przygotowanie do życia w różnych zawodach. Książka składa się z czterech części: sylwetka wzorowego nauczyciela szkoły parafialnej, wychowanie fizyczne dzieci, sprawy wychowawcze, kwestie metodyczne. P. uważał, że nauczyciel powinien ciągle doskonalić się tak pod względem poziomu moralnego, jak i kompetencyjnego poprzez ciągle dokształcanie się. Ma to być osoba o wielkiej wewnętrznej kulturze i humanitarnym, nasyconym wrażliwością pedagogiczną, stosunkiem do ucznia. Podręcznik, napisany w języku polskim, w jakimś stopniu zastępował dopiero powstające szkoły dla nauczycieli szkół parafialnych (→ seminaria nauczycielskie) i zyskał duże uznanie, stąd w XIX wieku był kilkakrotnie przedrukowywany. Do jego sformułowań odwoływała się także → Izba Edukacyjna Narodowa w latach Księstwa Warszawskiego. Na pytanie: „*Jak sobie ma nauczyciel postępować względem rodziców, uczniów, swoich przełożonych i inszych osób, z którymi może mieć do czynienia*?", odpowiedział: „*Nie pogardzać rodzicami, choć niewiadomymi i prostakami. Świadczyć im przyjaźń i oświecać ich. Łagodność z przyzwoitą powagą łączyć. Jak się ma sprawować względem pasterzów, których gorliwość około wychowania ludu przewodniczką dla niego będzie*", (Ź/I/618).

Nauczanie powinno mieć charakter wychowujący, stąd procesu wychowawczego, zdaniem P., nie można oddzielić od kształcenia. P. przeciwstawiał się nauczaniu pamięciowemu i stosowaniu w szkole → kar cielesnych. Gorąco popierał poglądowe metody w nauczaniu oraz więź wychowania moralnego z umysłowym i fizycznym. Stawiał na osobisty przykład → nauczyciela w wychowaniu, system współzawodnictwa oraz pochwał i nagród.

Był autorem znakomitych podręczników dla szkół parafialnych, m.in. wydanego w 1785 r. → *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych,* zawierającego naukę czytania, pisania, rachunków, obyczajów i religii oraz podręczników metodycznych dla nauczycieli. Elementarz ten w 1786 r. wzbogacił *Nauką obyczajową dla ludu*. Wcześniej, w latach 1777-1780, opublikował *Wypisy z autorów klasycznych na kl. 1-2*. W 1779 r. wydał dzieła Nicolasa Furgaulta (1705-1794), stanowiące tłumaczenie z języka francuskiego pt. *Dykcyonarz starożytności przez Grzegorza Piramowicza (...) ułożony według pierwiastkowey 1779 warszawskiey edycyi, z dołożeniem w swoich mieyscach przydatków od samegoż Autora na końcu jey położonych, i omyłek znaczniejszych poprawieniem, nowo przedrukowany*. W Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych był także autorem podręczników dydaktyki, m. in. podręcznika do → retoryki pt. *Wymowa i poezja dla szkół narodowych* oraz wygłaszanych w latach 1776-1788 *Mowy miane w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych* (wyd. 1889). W „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych" w latach 1771-1776 publikował wiersze okolicznościowe. W 1797 r. został aresztowany przez Austriaków i internowany w Krakowie. Po uwolnieniu, ze względu na zły stan zdrowia, prawie pozbawiony wzroku, oprócz pracy duszpasterskiej w Kurowie, napisał jeszcze *Książeczkę pożyteczną dla ludu*, stanowiącą rodzaj podręcznej → encyklopedii, której rękopis darował → Towarzystwu Przyjaciół Nauk, którego z kolei był członkiem od 1800 r. Jego *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów* w opracowaniu Kamili Mrozowskiej, ogłoszone zostały w 1959 r. (BP/XXXII/163-164; E/XXI/89; EFW/233, M.N.; EP/IV/376-378, M. Grzywna; EPG/XII/262; KDE/43; KHW/120; KrP/360; OSP/310; TŻ/128)

pismo (od gr. *grápho* – piszę; od łac. *pictus* – barwny, kolorowy), system znaków służących do utrwalania języka mówionego; graficzne wyobrażenie mowy (zespołów myślowych). Kazimierz Brodziński (1791-1835) w utworze *Żywe słowo* zauważył:

„*Pisma i pisma wokoło, a słowo uciska;*
Pismo jest śladem myśli, jak stopy – człowieka", (KC/55), zaś → Onufry Kopczyński (1735-1817) podkreślił, iż „*pismo jest kopią mowy*", (SE/400).

Podobnie napisał Cyprian K. Norwid:

„*Cud wcielonego ducha – to nie żaden kwiatek*
Z roślinności światowej; pismo to opłatek", (KC/332).

Nie jest ustalony okres wynalezienia p., jednak przyjmuje się, że jego początki sięgają powyżej 5-6 tys. lat temu. Około 2 tys. lat p.n.e. w dolinie Tygrysu i Eufratu Sumerowie posługiwali się pismem obrazkowym, które następnie przekształcili w pismo klinowe. Przed powstaniem właściwego pisma różne cywilizacje znały i posługiwały się systemami znaków i symboli, jak np. Kreteńczycy, którzy w wiekach XX-XV p.n.e. pewnych znaków używali do „księgowości", bądź zapisywania magicznych zaklęć. Właściwe pismo rozwinęło się z piktografii, tj. przedstawień obrazkowych. Przykładem są staroegipskie → hieroglify, znane już ok. 3000 lat p.n.e., gdzie znaki-słowa wiązały się z określonymi pojęciami, tworząc w ten sposób rodzaj pisma ideograficznego.

Wynalazek pisma spotkał się z dużym sprzeciwem ówczesnych władców starożytnego świata. Egipska legenda podaje, że kiedy bóg Toth przekazał królowi Tamosowi umiejętność pisania, władca miał nazwać to dobrodziejstwo „wrogiem cywilizacji". Na tę okoliczność król miał powiedzieć: „*Dzieci i młodzież, których dotychczas zmuszano do pilnej nauki i zapamiętywania materiału wiedzy, przestaną się starać i zaniedbają kształcenie własnych dzieci*", (cyt. za: SMTK/977). W momencie wprowadzenia do ideografii notacji dźwiękowej powstało pismo ideograficzno-fonetyczne. Najbardziej znanym, przykładem tego pisma jest pismo klinowe w Mezopotamii oraz hieroglify egipskie. Kolejną fazą w rozwoju pisma było pismo sylabiczne, gdzie znaki graficzne wyrażały całe sylaby.

Z kolei w piśmie alfabetycznym (→ alfabet) poszczególne znaki i litery odpowiadają określonym dźwiękom mowy. Pismo alfabetyczne (→ alfabet) ukształtowało się w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e. na terytorium zachodniej Syrii lub Palestyny, przy czym najstarsze są teksty klinowe. Z pisma spółgłoskowego północnosemickiego powstało pismo greckie, w którym wprowadzono pełną notację dla samogłosek. Pismo greckie, a potem łacińskie – jako najdoskonalsze – rozszerzyło się niemal na cały świat. Na podstawie pisma greckiego powstały pisma słowiańskie – głagolica, → cyrylica, z której powstało pismo rosyjskie) oraz pismo ormiańskie.

W dziejach cywilizacji nie da się przecenić znaczenia pisma. Już w starożytności stosowano zasadę, iż w zależności od okoliczności, należy dawać zobowiązanie ustne, kiedy indziej – na piśmie. Z tych możliwości powstało przysłowie „*Verba volant, scripta manet*" (*Słowa ulatują, pismo zostaje*).

Reformę pisma w końcu VIII wieku przeprowadził → Alkuin, zastępując nieczytelną kursywę merowińską, majuskułą (od łac. *maiusculus* – nieco większy) karolińską. Pierwsze ślady pisma w Polsce pochodzą z czasów Mieszka I, kiedy to najważniejsze wydarzenia duchowni zapisywali na kartach pergaminowych. W XVIII stuleciu od pojęcia „pismo" powstało określenie „pismak", co oznaczało „*marnego, nieudolnego pisarza i kiepskiego dziennikarza*", (SE/400). Mimo ogromnego postępu w dziejach pisma, w Chinach i Japonii pozostaje ono wciąż formą rysunku. (E/I/401 – P. Milcarek, XVI/456, XXI/104; EP/VI/233, R. Nowakowska-Siuta; EPG/XII/268-269; KP/508; LHW/13, 15; OSP/311; SE/399-401; SŁP/III/424, IV/160; SMTK/977-978, 1095).

Pismo Święte (*Scriptura sacra*) – zob. *Biblia*

pisownia (ortografia, od gr. *orthós* – prawidłowy, poprawny, *gráphô* – piszę), sposób pisania wyrazów, zbiór zasad dotyczący poprawnego pisania wyrazów, zaakceptowany przez ogół użytkowników danego języka; nauka pisowni, zwana ortografią. Dawna metoda pisowni sprowadzała się do dyktanda i udzielania uczniowi – przeważnie formie ustnej – zasad pisowni. W 1923 r. F. Kierski w *Podręcznej encyklopedii pedago-*

gicznej zauważył jednak, że „*nie jest zalecana przez współczesną pedagogikę*", (EPK/II/394-395). Współcześnie funkcjonuje w dwóch odmianach: mówionej i pisanej. Polską p. rządzą cztery zasady: fonetyczna, morfologiczna, historyczna i konwencjonalna. Zasada historyczna uwzględnia pisownię tradycyjną. (E/XX/34-35; EPK/II/394-395; KSWO/368; OSP/311; SJP/II/649-650)

piśmienne materiały, w dziejach cywilizacji dominowały w różnych epokach różne materiału używane do zapisywania ludzkiej mowy, bądź w formie znaków lub wyrazów układanych z liter → alfabetu. Na Bliskim Wschodzie, w tym również w starożytnym Egipcie przez blisko 4 tys. lat materiałem piśmiennym był → papirus. W krajach Azji używano innych materiałów pochodzenia roślinnego, m.in. w Himalajach – kory brzozowej i aloesowej, w Indiach – liści palm, w Chinach – łodyg bambusowych. Luksusowym materiałem piśmiennym w Chinach był jedwab. Żydzi z kolei do pisania używali wyprawionych skór zwierzęcych. Na Zachodzie w pewnym momencie papirus ustąpił trwalszemu → pergaminowi.
Papier jako materiał piśmienny pojawił się po raz pierwszy w Chinach ok. 105 r. n.e. za przyczyną urzędnika dworu cesarskiego, Caj Lun, który do wyrobu arkusza papieru czerpanego użył włókien drewna, lnu i konopi. Tajemnicę produkcji papieru chińskiego zdradzili jeńcy chińscy w 751 r. muzułmanom samarkandzkim. Do Europy przedostała się ona przez Hiszpanię. (BMU/180-181; BP/XXII/74-75, 76, XXXI/119; E/XX/273; KSWO/376; SŁP/IV/24; SMTK/922, 978)

placenta (od gr. *plakós* – płyta, płaszczyzna; łac. *placenta, placentum* – placek), w dawnej szkole, głównie w XVI i XVIII wieku, tzw. dyscyplina szkolna przeznaczona do wymierzania → kary cielesnej poprzez bicie po dłoniach (bicia „w łapę"), głównie „*chłopców za omyłkę w czytaniu, pisaniu i nienauczenie się zadanej lekcji*", (ES/III/31). Był to okrągły, gruby kawał skóry, spleciony w kilkoro, o szerokości dłoni, a dla wygody wymierzającego karę, osadzony na drewnianym trzonku. (ES/III/31; KSWO/396; SŁP/ IV/174; SMTK/981; SPH/752)

placówki kształcenia specjalnego, na gruncie polskim są to: szkoły specjalne, funkcjonujące na podstawie → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* oraz *rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 18 stycznia 2005 r. w sprawie warunków organizowania, kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz ośrodkach* – młodzieżowe ośrodki wychowawcze; młodzieżowe ośrodki socjoterapii; specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze; specjalne ośrodki wychowawcze i ośrodki rewalidacyjno-wychowawcze, których zadania i organizację wyznacza także *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* oraz *rozporządzenie Ministra Edukacji narodowej i Sportu z dnia 7 marca 2005 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach* oraz warsztaty terapii zajęciowej, których działalność oparta jest na przepisach *ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych* oraz *rozporządzenia Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 25 marca 2004 r. w sprawie warsztatów terapii zajęciowej*. (IW/33-45; *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*)

Plan daltoński – zob. Helen Parkhurst

Platon, właśc. nazwisko – Aristokles (gr. *Plátôn,* imię wzięte od jego szerokich ramion, z gr. *platys* – szeroki*,* barczysty; łac. *Plato,* 427-347 p.n.e.), jeden z najwybitniejszych (obok → Sokratesa i → Arystotelesa) filozofów starożytnej Grecji, twórca → platonizmu. Z linii matki był potomkiem → Solona. W wieku 20 lat, od 407 r., został wiernym uczniem → Sokratesa i gorącym wyznawcą jego poglądów, choć w biograficznym *Liście VII* nie mówi o nim jako o mistrzu, lecz starszym przyjacielu. Sokrates występuje we wszystkich jego dialogach, poza *Prawami.*
P. uważał, że świat składa się z dwóch części: idei i rzeczy realnie istniejących, przy czym pierwszeństwo oddawał tym pierwszym. Oko-

ło roku 387-385 p.n.e. w ateńskim gaju herosa Akademosa założył pierwszą szkołę filozoficzną – → akademię, zwaną później → Akademią Platońską, która przetrwała aż do 529 r. n.e., kiedy została zniszczona przez cesarza Justyniana, a zatem przez ponad dziewięć wieków. Stała się ona miejscem systematycznych studiów i badań filozoficznych. W Akademii P. jako mistrz (*scholarcha*) nauczał aż do śmierci, czyli 40 lat. Do grona członków Akademii należeli także pierwsi badacze przekrojów stożka, twórca geometrii brył, autor proporcji wyłożonej oraz twórca metody obliczania powierzchni i objętości figur i inni.

Najwybitniejszy uczeń P., Arystoteles przedstawił go jako człowieka którego „*chwalić byłoby niewyobrażalnym bluźnierstwem*", (BP/XXXII/246). Oznacza to, że P. był człowiekiem tak dobrym i szlachetnym, iż źli, czy nawet zwykli ludzie nie powinni się o nim wypowiadać. Dorobek piśmienniczy Platona obejmuje 36 dialogów, epigramów i grupę listów. W tych pierwszych bohaterem jest jego mistrz – Sokrates. Według P. człowiek jest istotą dwoistą, złożoną z doskonałej i boskiej duszy oraz materialnego ciała. Dusza jest pokrewną ideom, choć ideą nie jest. Idee nie tworzą bezładnego zbioru, ale są uporządkowane, a na ich szczycie znajduje się idea dobra. Dusza jest nieśmiertelna i składa się z trzech części: rozumnej, zapalczywej i pożądliwej. Dusza ludzka, która podobna jest do uskrzydlonego rydwanu zaprzężonego w dwa konie, kierowanego przez woźnicę, tj. rozum. Dusza posiada trzy władze (części): – rozumną (mądrość, rozsądek), – impulsywną (siedlisko uczuć – męstwo), – zmysłową (pożądliwość). Ich harmonijne działanie może prowadzić do nadrzędnej, czwartej cnoty – sprawiedliwości, która utrzymuje ład wśród wszystkich części duszy. Te cztery cnoty tworzą zespół tzw. cnót kardynalnych. Człowiek powinien dążyć do doskonałości duszy, która jest boska i nieśmiertelna i mimo stanu cielesności dążyć do Dobra. Poznanie idei Dobra jest warunkiem rozumnego życia, zarówno prywatnego, jak też publicznego. Poglądy społeczno-polityczne Platon zawarł w dziele *Rzeczpospolita* (*O państwie*) oraz dialogu *Prawa* (*Nomoi*), gdzie przedstawił ideę idealnego państwa i społeczeństwa; państwa rządzonego przez arystokratów, czyli potomków wybitnych rodów (Filozofów-Władców), gruntownie wykształconych, pozbawionych wszelkich motywów do prywaty, gdzie strażnicy państwa „*nie będą mieli niczego na własność, tylko własne ciało, a wszystko inne wspólne*", (SS/327). „*W każdym państwie siedzą przynajmniej dwa państwa, które się zwalczają: państwo ubogich i państwo bogatych*", (SS/237). W jednym ze swoich dzieł mówił: „*Bezprawie panuje wtedy, gdy prawa są złe, albo się ich nie słucha, albo, gdy ich nie ma*". Posłuszeństwo wobec prawa w idealnym państwie musi być dobrowolne i świadome. W teorii państwa uważał, że wyznaczają go cztery zasady etyczne: sprawiedliwość, mądrość, męstwo, rozwaga i umiarkowanie. U podstaw wszystkich państw, zarówno sprawiedliwych, jak i niesprawiedliwych, leżą zagadnienia gospodarcze. Biorąc za wzór ideę spartańskiego wychowania obywatelskiego, kładł nacisk na wszechstronne wychowanie obywateli: wychowanie fizyczne, umysłowe i moralne. Wychowaniem nazywał „*zaprawianie do cnoty i pobudzanie chłopca od lat najwcześniejszych do tego, ażeby zapragnął i pożądał gorąco stać się wzorowym obywatelem, umiejącym zarówno rządzić, jak i podporządkowywać się zarządzeniom zgodnie z nakazami sprawiedliwości*". „*Największym dobrem* – mówił P. w *Prawach – jest zdrowie, na drugim miejscu stawia się piękność, na trzecim bogactwo*", (SS/328).

P. uważał, że człowiek jest zdolny do miłości zmysłowej do pięknego ciała, która może stanowić pewien etap do osiągnięcia miłości nadzwyczajnej do pięknej duszy. Z takiego rozumienia miłości powstało później określenie „miłość platoniczna". Podobnie ma się z ustrojem społeczeństwa, które składa się także z trzech części (warstw): – klasa intelektualistów, filozofów, która powinna państwem rządzić (rządców), – warstwa wojowników (obrońcy), – klasa rolników, kupców i rzemieślników (żywiciele obywateli). Tylko w takim państwie może panować harmonia i sprawiedliwość, inaczej nawet demokratyczny ustrój prowadzi do despotyzmu i dyktatury. System wychowawczy Platona został dostosowany do koncepcji społeczno-politycznej. P. był zwolennikiem jednolitego wychowania chłopców. Trzeci stan, powołany do roli żywicielskiej, nie potrzebował – jego zdaniem – specjalnego wychowania swych synów.

Prawdziwą kulturę (*paideię*) człowiek może osiągnąć tylko poprzez wychowanie w zbiorowości. Przyszłe żony i matki, a także młodzieńcy – zdaniem P. – powinni dbać o własny rozwój fizyczny, nie zaniedbując przy tym doskonalenia ducha. W ten sposób ukształtowane jednostki pod kontrolą państwa mogą się łączyć, aby wydać potomstwo. Kobiety miały rodzić w wieku 20-40 lat, mężczyźni płodzić potomstwo wieku 30-60 lat. Kobieta w ciąży powinna dbać o swoje zdrowie, utrzymując dobrą kondycję fizyczną. Dziecko, które od urodzenia miało być własnością państwa, było karmione piersią, jednak w ten sposób, by kobieta nie wiedziała, które dziecko jest przez nią zrodzone. Każdego dnia matki karmiły inne dziecko, by nie przyzwyczajać się do własnego. Chodziło przy tym o to, by z nowo narodzonych niemowląt wychować przyszłych wojowników potrzebnych państwu. Dzieci i młodzież miały mieć ukształtowaną duszę (uczucia, intelekt), ale także ciało, tj. wychowane w tradycyjnej *kalokagathii* – doskonałości duchowej i cielesnej.

P. jasno sformułował teoretyczne podstawy wychowania przedszkolnego. W wieku trzech lat miał rozpoczynać się proces systematycznego oddziaływania wychowawczego, najpierw w przedszkolach urządzanych przy świątyniach. Tam polecał stosowanie różnych środków wychowawczych: gimnastyki, gier, zabaw, czytanie mitów, bajek, muzyki, śpiewu i opowiadań. Od 5. do 7. roku życia dziecko powinno przysłuchiwać się nauce starszych dzieci. Od 7. roku życia zalecał wprowadzenie nauki czytania, pisania, arytmetykę, geometrię, astronomię oraz wybrane, dostosowane do wieku, utwory poetyckie, jednak dziecko miało przebywać wciąż w środowisku domowym.

Nauka szkolna (chłopców i dziewcząt), która rozpoczynała się około 9-10. roku życia, miała być obowiązkowa. W ciągu trzech pierwszych lat uczono umiejętności czytania, pisania i liczenia. Trzy kolejne lata poświęcano na wychowanie muzyczne i literackie, gdzie podstawą było żywe słowo, „wchłaniane" jednak pamięcią. Szczególną uwagę P. przykładał do nauczania → matematyki, która rozwija myślenie i pamięć oraz przybliża do świata idei. W jego koncepcji brakowało jednak miejsca na nauki przyrodnicze. Większość ludzi wolnych miała podlegać tylko → edukacji na poziomie elementarnym. Do edukacji dopuszczał dziewczęta, które – jego zdaniem – po uzyskaniu dobrego wykształcenia mogą być dopuszczone do służby publicznej.

Ważnym okresem w życiu obywatela miała być → *efebia*, czyli obowiązkowa służba wojskowa w wieku 18-20 lat. Tutaj główny nacisk kładziono na wyrobienie siły moralnej i tężyzny fizycznej. Efebia była również okresem intensywnej selekcji. Najzdolniejsi, po ukończeniu służby wojskowej, mogli studiować dalej i zajmować najwyższe stanowiska w państwie. Studia miały trwać do 15 lat. Wyjątkowo uzdolnieni i przygotowani w pięćdziesiątym roku życia mogli zostać filozofami. Pozostali przechodzili do grupy strażników – wojowników.

P. po raz pierwszy uświadomił związek, jaki powinien istnieć pomiędzy → pedagogiką a polityką. Pedagogika w jego pojęciu może służyć polityce, całemu społeczeństwu i państwu. P. cywilizacja zawdzięcza sformułowanie takich terminów jak: „hipoteza", „metoda" (użyte w znaczeniu „doktryna"), „teologia" (jednak u P. jako „nauka o mitach") i → „dialektyka".

Dorobek Akademii Platońskiej stał się podstawą wielu systemów i koncepcji filozoficznych, przede wszystkim nurtu filozoficznego, zwanego platonizmem oraz neoplatonizmem, który z kolei stał się inspiracją dla chrześcijaństwa i całej kultury europejskiej. W czasach nowożytnych szczególnie żywe stały się koncepcje zmierzające do stworzenia państwa idealnego. Niemal wszystkie *Dialogi* P. (*Fajdros, Uczta, Menon, Eutyfron, Obrona Sokratesa, Kriton, Fedon, Timaios, Kritias*) zostały przełożone przez Władysława Witwickiego (wyd. w całości 1957-1961, 2007), oddzielnie zaś m. in. *Prawa* (1960), *Listy* (1987), *Państwo* (1994) i *Dialogi* (1996). *Dzieła* P. w całości ukazały się w 1845 r., zaś *Obrona Sokratesa* w 1885 r. (BP/XXII/245-247, tu lata życia: 428/427-348/347 p.n.e.; E/I/247, XXI/141-143, D. Dembińska-Siury, EFW/233-235, J.K.; EP/IV/402-404, B. Stawoska-Jundziłł; EPG/XII/282-283; KHW/20-22; KotDW/26-29; KDF/11; LHW/29-31; OSF/293-295, C.C.; OSP/312; PHO/17-18; SMTK/983-984; SP/413-417; SWO/588; SS/327-328; ŹHWK/I/12-33)

platonizm, nurt filozoficzny wywodzący się z filozofii → Platona (427-347 p.n.e.) i jego

Dialogów, który wywarł wpływ na kierunki filozoficzne aż do współczesności. Według niego tym, co istnieje ponad wszelką wątpliwość są idee (np. pojęcie liczby, czy sprawiedliwości), a rzeczy materialne są tylko ich odbiciem. (BP/XXXII/247-258; KHW/319; OSF/295, C.C.; SWO/588)

pleno titulo (łac. pełnym tytułem, z zachowaniem pełnego tytułu, od *plenus* – pełen, wypełniony; *plenarius* – zupełny; *titulo* – tytułować, nadawać), w skrócie P.T., także w formie „z zachowaniem wszystkich tytułów i godności". Dawniej powszechnie stosowany w korespondencji prywatnej, powitaniach, np. w czasie uroczystości akademickich itp., dziś praktycznie wyszedł z użycia. (KSWO/398; SŁP/IV/182, V/385)

Plutarch z Cheronei (ok. 48-po 125), filozof, wybitny platonik (wyznawca nauki → Platona) i najwybitniejszy historyk grecki (biograf). W Cheronei, gdzie piastował lokalne urzędy, założył rodzaj filii → Akademii Platońskiej i tam prowadził → wykłady i → dysputy dla młodzieży głównie na tematy moralne. Pozostawił 227 utworów, wywarł ogromny wpływ na kulturę kolejnych wieków i do końca → starożytności uważany był na największego wychowawcę i filozofa. Pisarstwo Plutarcha cechuje wszechstronność tematyki oraz niepowtarzalna erudycja. Znał poezję i → filozofię, historiografię, wymowę oraz teorię → retoryki.

Najpoważniejsze dzieła Plutarcha stanowią *Żywoty sławnych mężów* oraz *Moralia*. W pierwszym z nich uznał, iż „*trudne jest w ogóle i po prostu nieosiągalne dojście do prawdy* historycznej", (SS/330). Przy biografii Peryklesa zauważył natomiast, iż „*godności zmieniają obyczaje (człowieka), ale rzadko na lepsze*", (SS/330). W utworze *O pochlebcy i przyjacielu* przytoczył słowa dworzanina Aleksandra Wielkiego, Mediusa z ok. 330 r. p.n.e.: „*Śmiało kąsaj i rzucaj oszczerstwa, albowiem choć rana ukąszonego zagoi się, to zawsze blizna oszczerstwa pozostanie*". Dziełom P. zawdzięczają z kolei swoje utwory *Gargantua i Pantagruel* F. → Rabelais i *Próby* M. → Montaigne.

Tworząc podstawy biografistyki korzystał z różnorodnych źródeł i oceniał je krytycznie. Pisał biografie ludzi odznaczających się zaletami i cnotami, ale także osób występnych. Pierwsi mieli być dla czytelnika wzorem do naśladowania, drudzy – stanowić przykłady odstraszające. Był gorącym piewcą nauki, twierdząc, że „*Nauka, ze wszystkich wartości, jakie są w nas, jest jedyną wartością*" – mówi P. w dziele *O wychowaniu młodzieży*, (SS/330). Do pism pedagogicznych trzeba zaliczyć jego *Zalecenia małżeńskie*, gdzie P. mężczyźnie wyznaczył aktywność publiczną, kobiecie zaś zajęcia domowe. Małżeństwo dla P. to partnerstwo duszy, ciała i własności. Jest ono miejscem rozwijania harmonijnej miłości, partnerstwa, roztropności i mądrości małżonków. Mężczyzna-mąż powinien być dla kobiety-żony przewodnikiem. Naturalnym czynnikiem rozwoju osobowości małżonków dla P. było potomstwo. Opiekę nad dzieckiem i okazywane mu pieszczoty oceniał jako wyraz najlepszych uczuć. W liście *O miłości rodzicielskiej* posiadanie potomstwa uważał za naturalną potrzebę ponad chęć zdobycia prestiżu bycia ojcem. W ojcowskim trudzie wychowawczym upatrywał możliwość rozwijania charakteru. Ojcu zalecał osobiste wychowanie dzieci, zwłaszcza syna i nie wyręczanie się niańkami czy pedagogami. W procesie → edukacji na pierwszym miejscu polecał czytanie literatury i naukę → historii, a następnie studiowanie filozofii. Wzorem dla matki miała być Kornelia, matka Grakchów, która po śmierci męża sama zajęła się wychowaniem synów. Uzyskali oni staranne wykształcenie, a następnie zdobyli życiowe sukcesy. Za najlepszy czynnik wychowawczy P. uważał osobisty przykład rodziców. W wychowaniu potępiał stosowanie → kar cielesnych, a także wybuchowość i porywczość opiekuna-nauczyciela. Sformułował program hartowania organizmu młodzieży (dieta, kąpiel, prostota życia) oraz niezbędnych ćwiczeń (rzut dzidą, strzelanie z łuku, polowanie). Będąc rzecznikiem kształcenia dziewcząt, czemu dał wyraz w rozprawie *O tym, że kobiety trzeba kształcić*, zalecał dziewczętom m. in. tańce oraz grę w piłkę.

W podręczniku metodycznym *Jak trzeba korzystać w wykładów* P. uważał, że słuchający → wykładów nie powinien zwracać uwagi na jego formę i styl, ale na to, jaki pożytek one przynoszą. W utworze *Jak młodzieniec powinien czytać poetów* (niekiedy: *Jak młodzież powinna słuchać poetów*), Plutarch, łagodząc poglądy P., który

z idealnego państwa miał wypędzić poetów, uważał, że poezja może być przydatna w wychowaniu i wykształceniu. Zauważał przy tym, iż „*naśladować coś pięknego, a pięknie naśladować – to nie jedno i to samo*", (SS/329). W przewodnikach tych za miarę samodzielności i dojrzałości ucznia uznawał: skromność, umiarkowanie, zamiłowanie do samodzielnych studiów i chęć poszukiwania prawdy etycznej. Uważał, że uczeń powinien być aktywny w zadawaniu pytań → nauczycielowi. Uczeń dojrzały, zdaniem P. – potrzebuje nauczyciela-doradcy, z którym współpracuje w samokształceniu. Ideałem nauczyciela jest dla P. nauczyciel mądrości życiowej, który wskazuje wartości etyczne i intelektualne oraz drogi do osiągnięcia życia mądrego i szczęśliwego.
Jego pisma, przetłumaczone w → Odrodzeniu (1593) na → łacinę, legły u podstaw nowożytnej → pedagogiki. W Polsce przekład *Moraliów* pochodzi z XVI wieku, *Żywotów* zaś – z 1882-1885. W 1957 r. ukazał się przełożony przez G. Pianko i L. Winniczuka przewodnik *Jak młodzież powinna słuchać poetów*, zaś w latach 1956 i 1976 *Żywoty sławnych mężów* w przekładzie M. Brożka. (BP/XXXII/291-293; DWF/57; E/XXI/167; EP/IV/408-410, A. Ossowska-Zwierzchowska, HLS/146-151; KDE/14; LHW/42; OSF/296, P.Dz., tu inne lata życia: ok. 50-ok.120; SS/329-330)

Poczobut-Odlanicki Marcin (1728-1810), działacz oświatowy okresu → Oświecenia, astronom. Kształcił się kolegium jezuickim w Grodnie, gdzie wstąpił do tego zgromadzenia. Od 1764 r. był → profesorem → Akademii Wileńskiej, którą po 1780 r. zreformował na zlecenie → Komisji Edukacji Narodowej. Akademia Wileńska, nazwana Szkołą Główną Litewską, stała się jednym ze znanych → uniwersytetów w Europie. Jako nauczyciel akademicki realizował nowoczesne, racjonalne programy KEN i w sposób poglądowy wykładał astronomię. W 1753 r. był współzałożycielem obserwatorium astronomicznego w Wilnie. Sporządzał przyrządy i dokonywał obserwacji położeń Merkurego. Od 1783 r. reformował system szkolny w litewskiej prowincji szkolnej. Współredagował „Gazetę Wileńską". W latach 1802-1806 był profesorem na Uniwersytecie Wileńskim. Był członkiem Towarzystwa Królewskiego Londynie. Pozostawił *Dysertację o gwiazdach, Słońcu i planetach* (1775)/(BP/XXXII/348-349, K. Pietkiewicz, tu jednak data utworzenia Uniwersytetu Wileńskiego – 1802; E/XXI/216)

podmioty resocjalizacyjne, instytucje i placówki zajmujące się resocjalizacją dzieci i młodzieży. Na gruncie polskim są m. in.: rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne, funkcjonujące na podstawie *ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich* i *rozporządzenia z dnia 3 sierpnia 2001 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych*; kuratorzy sądowi, funkcjonujący na podstawie *ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych,* ośrodki kuratorskie, działające na podstawie *ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich* i *rozporządzenia z dnia 5 października 2001 r. w sprawie ośrodków kuratorskich*; policyjne izby dziecka, które swoją działalność opierają na *ustawie z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich* oraz *rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 21 stycznia 2002 r. w sprawie szczegółowych zasad pobytu nieletnich w policyjnych izbach dziecka*; schroniska dla nieletnich podlegające *ustawie z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich* oraz *rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich* i zakłady poprawcze, funkcjonujące na postawie *ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich* oraz *rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich*. (IW/47-62)

podręcznik akademicki, książka przeznaczona dla studenta do studiowania określonego przedmiotu, będącego w planie nauczania określonego kierunku studiów, zawierająca podstawowy zasób wiadomości z jakiejś dziedziny. Pierwsze p. a. pojawiły się już średniowiecznych uniwersytetach, np. w Bolonii, Paryżu, Oksfordzie innych. W XIII stuleciu studiowano pisma logiczne i metafizyczne → Arystotelesa, przetłumaczone oczywiście z języka greckiego na → łaci-

nę. Na poziomie *artium* nieodzowne okazały się podręczniki do → gramatyki, w tym klasyczne dzieła Priscjana, Donata, a następnie Aleksandra de Villedieu pt. *Doctrinale*. Do → retoryki, która w wiekach średnich przekształciła się w kurs praktyczny (*ars dictaminis*), używano licznych podręczników, z których uczono niektórych umiejętności w zawodach prawniczych (redagowanie i pisanie aktów prawnych), a także sztuki układania listów. Do nauczania → matematyki i → geometrii nieodzowne okazały się dzieła Euklidesa i → Boecjusza. Na medycynie posługiwano się antycznymi traktatami lekarskimi, w tym głównie pismami → Hipokratesa, Pliniusza i Kolumelii, traktatem Awicenny oraz arabskimi traktami medycznymi, przetłumaczonymi na łacinę przez mnicha Konstantyna Afrykańczyka. Duże znaczenie posiadał zbiór recept pt. *Antidotarius* z X-XII wieku, ostatecznie uporządkowany i rozszerzony przez → doktorów z Salerno w XII wieku. Na innych fakultetach astronomię i kosmologię wykładano z XIII-wiecznego traktatu Jana de Socrobosco pt. *Tractatus de Sphaera*. Na prawie kanonicznym pierwszorzędne znaczenie odgrywał XII-wieczny zbiór → magistra Gracjana pt. *Dekretem*, a następnie wielka *Summa* Huguccia z Pizy, zbiory komentarzy Jana Niemca i Bernarda z Pawii, *Złota Summa* Henryka z Ostii, komentarze papieża Innocentego IV i *Speculum iuris* Wilhelma Duranda. Na prawie świeckim podstawą nauczania był rzymski kodeks cesarza Justyniana, który poddawano niekiedy dość obszernym komentarzom (łac. *glossarium* – zbiór glos; *glossa* – dopisek, uwaga objaśniająca) wytrawnych glosatorów. Z XIII wieku pochodzi wielka *Glosa* profesora Uniwersytetu Bolońskiego, Akkursjusza. Na teologii podstawą studiów była → *Biblia* oraz *Sentencje* Piotra Lombarda.
Potrzebne p. a. student nabywał w tzw. gołej formie. W czasie wykładów sporządzał na nich notatki i komentarze podawane przez profesora. W ten sposób powstawał podręcznik zaopatrzony w glosy, nazywany aparatem (*apparatus*). Wynalazek i upowszechnienie → druku umożliwiło szerszy dostęp do p. a. (BMU/175-180; SJP/II/713; KSWO/193; SŁP/II/662; SWO/275)

podręcznik do historii wychowania – zob. historia wychowania i myśli pedagogicznej

podręcznik szkolny, → książka przeznaczona dla ucznia, w której zawarty jest podstawowy materiał nauczania, przedstawiony w sposób przejrzysty i jasny za pomocą tekstów, ilustracji, schematów. W czasach → Komisji Edukacji Narodowej p. sz. zatwierdzane były przez → Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Znanymi p. sz. były m. *Elementarze* Mariana → Falskiego.
Według Wincentego → Okonia podręcznik powinien spełniać następujące funkcje: informacyjną (pomoc w poznawaniu świata), badawczą (pobudzanie do samodzielnego rozwiązywania problemów), transformacyjną (ułatwianie przełożenia wiedzy do praktyki) i samokształceniową (zachęcanie do dalszej nauki). Obecnie w Polsce podręcznik pisany jest do konkretnego programu nauczania i zatwierdzany przez właściwego ministra do spraw oświaty i wychowania. (http://www.zgapa.pl; SJP/II/713)

poglądowe nauczanie, teoria nauczania zakładająca, że uczeń powinien zdobywać wiedzę nie za pośrednictwem książki, ale przed doświadczenie. Zaprzeczeniem p. n. był werbalizm, charakterystyczny dla szkoły średniowiecznej oraz epoki → humanizmu. Za p. n. opowiadali się m. in.: → Vives, → Rabelais, → Montaigne. W Polsce p. n. starała się wprowadzać → Komisja Edukacji Narodowej, a później te tradycje kultywowała → Izba Edukacyjna Publiczna i → Liceum Krzemienieckie. W Poznańskiem teoretykami p. n. byli Bronisław → Trentowski i Ewaryst → Estkowski. (EPK/II/398-401)

pokarm dla ducha – zob. biblioteka

politechnika (od gr. *polýtechnos* – biegły w wielu sztukach, kunsztowny; *polis* – liczny, duży, potężny, *techne* – sztuka, nauka, rzemiosło), wielokierunkowa wyższa uczelnia techniczna o poziomie porównywalnym z → uniwersytetem, kształcąca w zakresie różnych dziedzin wiedzy technicznej. Początki kształcenia politechnicznego w Europie związane są z rozpoczęciem procesów kapitalistycznych w drugiej połowie XVII stulecia. W zakresie sztuk użytecznych oraz wiedzy o przyrodzie miało kształcić londyńskie *Royal Society of London for Improving Natura Knowledge* (Towarzystwo Królewskie).

W 1707 r. szkołę inżynierską w Pradze założył Ch. J. Willenberg, którą w 1806 r. przekształcono w Politechnikę Praską. W 1719 r. utworzono Szkołę Inżynierską w Petersburgu, zaś w 1773 r. – Instytut Górniczy. W Niemczech pierwszą szkołę wyższą typu politechnicznego, Collegium Carolinum założono 1745 r. w Brunszwiku. W 1775 r. powołano Uniwersytet Techniczny w Clausthal-Zellerfeld, zaś w 1799 r. w Berlinie. Uniwersytet Techniczny w Budapeszcie powstał w 1782 r. Pierwsza szkoła wyższa typu politechnicznego we Francji, tj. Szkoła Dróg i Mostów powstała w Paryżu w 1747 r. Z kolei geometra G. Monge zorganizował w 1794 r. w Paryżu szkołę politechniczną łączącą wykształcenie w zakresie wiedzy i umiejętności matematyczno-fizyko-chemicznych z wykształceniem technologicznym i inżynierskim. W 1795 r. otrzymała do dziś obowiązującą nazwę *École Politechnique* i stała się wzorem dla kolejnych szkół inżynierskich w ówczesnej Europie. Utworzona w 1815 r. Politechnika Wiedeńska organizowała kształcenie na wielu kierunkach, stąd kolejne uczelnie techniczne w krajach niemieckich przyjęły ten model kształcenia technicznego, np. Kralsruhe (1825), Monachium (1827), Drezno (1828) i inne. Różne były też nazwy pierwszych p.: w krajach niemieckich – *Technische Hochschule,* w Wielkiej Brytanii – *Politechnic Institutes,* w USA – *Land Grant Colleges*, w Rosji – *Wyższeje techniczeskoje uczyliszcza,* bądź *Politechniczeskije instituty.*

Status akademicki pierwsze p. uzyskały dopiero po roku 1900, zaś w Wielkiej Brytanii i USA dopiero w latach 20. i 30-tych XX wieku. W USA, poza pierwszymi p., istniejące uniwersytety prowadziły katedry politechniczne, przez co tam właśnie rozwijano badania naukowe i kształcenie kadr w dziedzinie nauk technicznych.

W Polsce wzorem Politechniki Wiedeńskiej, w 1825 r. Stanisław → Staszic zorganizował Radę Politechniczną, która w 1826 r. utworzyła Szkołę Przygotowawczą do Instytutu Politechnicznego, który jednak na skutek wybuchu powstania listopadowego w 1830 r. przerwał swoją działalność wraz z → Instytutem Agronomicznym w Marymoncie. Kolejną próbą utworzenia w Królestwie Polskim p. było powołanie w okresie rządów Aleksandra → Wielopolskiego w 1862 r. Instytutu Politechnicznego i Rolno-Leśnego w Puławach. W 1877 r. statut p. otrzymała Politechnika Lwowska, zaś w 1898 r. utworzono w Warszawie politechnikę rosyjską (Warszawski Instytut Politechniczny im. Cara Mikołaja II) z rosyjskim językiem wykładowym, której obiekty w 1915 r. przejęła → Politechnika Warszawska. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce działały dwie politechniki: we Lwowie i Warszawie oraz założona w 1913 r. Akademia Górnicza w Krakowie.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej, w 1945 r. uruchomiono 6 p.: Warszawie, Krakowie, Gliwicach, Łodzi, Gdańsku i Wrocławiu. W 2003 r. w Polsce istniało 20 p. i uczelni technicznych o charakterze akademickim. (BP/XXXII/445-447, H. Ganińska; E/XXI/313-314, W. Kryszewski, tu jednak błąd w dacie utworzenia AGH Krakowie, zamiast 1913, podano 1919; EPG/XII/334; http://www.agh.edu.pl/pl/uczelnia/o-uczelni/historia-i-tradycja; PPA/I/144, S. Wołoszyn; SJP/II/750)

Politechnika Warszawska, utworzona w 1915 r. staraniem Towarzystwa Kursów Naukowych, na podstawie statutu nadanego przez okupacyjne władze niemieckie. Po strajku studenckim wiosną 1917 r. została przejęta przez zarząd polski. W rozumieniu *ustawy z 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich* stała się akademicką szkołą państwową. W roku akademickim 1921/1922 posiadała siedem wydziałów: inżynierii lądowej, inżynierii wodnej, mechaniczny, elektrotechniczny, mierniczy, chemii i architektury; studiowało tam wówczas 4.040 osób, w tym około 150 kobiet. W czasie wojny została całkowicie zniszczona, tak, że zajęcia do grudnia 1945 r. odbywały się w Lublinie. Odbudowana została w latach 1945-1952. W 1951 r. połączona została ze Szkołą Inżynierską im. Wawelberga i Rotwanda. Doktorami h. c. P.W. są m. in.: Ignacy Mościcki (1924), Maria Skłodowska-Curie (1926), Janusz Groszkowski (1962) i Witold Nowacki (1981). W 2009 r. zatrudniała 2.191 nauczycieli akademickich i na 19 wydziałach kształciła 30.972 studentów. (BP/XXXII/449; EPK/II/401; http://www.pw.edu.pl)

Polska Akademia Nauk, powołana w wyniku uchwały I Kongresu Nauki Polskiej w dniu 9 kwietnia 1952 r. w miejsce zawieszonej przez władze komunistyczne → Polskiej Akademii

Umiejętności i → Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Pierwszym prezesem był Jan Dembowski (1955-1957), kolejnymi – Tadeusz Kotarbiński (1957-1962), Janusz Groszkowski (1962-1971), Włodzimierz Trzebiatowski (1962-1967), Witold Nowacki (1978-1980), Aleksander Gieysztor (1981-1983, 1990-1992), Jan Kostrzewski (1984-1989), Leszek Kuźnicki (1993-1998), Mirosław Mossakowski (1999-2002), Jerzy Kołodziejczak (2002-2003), Andrzej Legocki (2003-2006), Michał Kleiber (2007-2010).

Jest korporacją przedstawicieli ludzi nauki, wyłonioną w drodze wyborów przez Zgromadzenie Ogólne. W skład PAN wchodzą członkowie rzeczywiści, korespondenci oraz członkowie zagraniczni. Trzonem strukturalnym PAN są wydziały, a w ich ramach: instytuty, zakłady, komitety naukowe i muzea. Wśród instytutów uwagę zwraca Instytut Historii Nauki, utworzony w 1977 r. PAN prowadzi także zagraniczne stacje naukowe: Stacja Naukowa PAN w Paryżu (1893), Berlinie, Biblioteka i Stacja Naukowe PAN w Rzymie (1927), Stacja Naukowa PAN w Wiedniu (1985) oraz Stały Przedstawiciel PAN przy Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie (1997). Współpracuje z placówkami i instytucjami zagranicznymi. Posiada swoje oddziały w Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Poznaniu i Wrocławiu. Od 1953 r. w łonie PAN istnieje Komitet Nauk Pedagogicznych (KNP), który m. in. wydaje → „Rocznik Pedagogiczny", → „Studia Pedagogiczne, a w latach 1972-1994 wydawał → „Paideię". W jego strukturze w 2005 r. było 10 zespołów problemowych: → andragogiki, edukacji elementarnej, → historii wychowania, → pedagogiki chrześcijańskiej, → pedagogiki kultury i edukacji międzykulturowej, pedagogiki medialnej, pedagogiki ogólnej, → pedagogiki pracy, → pedagogiki społecznej i → pedeutologii. Kolejnymi przewodniczącymi KNP byli: Bogdan → Suchodolski (1953-1973), Wincenty → Okoń (1974-1984), Heliodor Muszyński (1984-1993) i Tadeusz Lewowicki (od 1993). (BP/XXXIII/360-361, R. Grodzki; E/XXI/546-548, B. Jaczewski, W. Kryszewski; EP/IV/544-551, S. Janiec; OSP/315-316)

Polska Akademia Umiejętności, utworzona w 1871 r., choć formalnie pracę rozpoczęła dwa lata później, w wyniku przekształcenia istniejącego od 1816 r. → Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, najpierw jako Akademia Umiejętności (AU). Słowo „umiejętność" w XIX wieku było już archaizmem i oznaczało jednocześnie → „naukę" i → „wiedzę". Działała w latach 1873-1919 i 1919-1951 w Krakowie. Statut AU zatwierdzony został w 1872 r. i według niego Akademia dzieliła się na trzy wydziały: Historyczno-Filozoficzny, Filologiczny i Matematyczno-Przyrodniczy. Ustanowiono trzy grupy członków: czynni krajowy, czynni zagraniczny i członkowie-korespondenci. W latach 1872-1952 liczba wszystkich kategorii członków wynosiła 676. Od 1882 r. jej własnością była → Biblioteka Polska w Paryżu. W latach 1880, 1884 i 1906 AU zorganizowała ogólnopolskie zjazdy naukowe. W 1893 r. zorganizowała → Stację Naukową w Paryżu, związaną z istniejącą tam → Biblioteką Polską. Zainicjowała wydawanie pomnikowych serii wydawniczych, w tym od 1859 r. „Monumenta Poloniae Historica".

Od 22 listopada 1919 r., po zmianie statutu, nosiła nazwę „Polska Akademia Umiejętności" (PAU). Stosownie do uchwały Rady Ministrów z 12 maja 1921 PAU „*reprezentuje naukę polską imieniem Państwa Polskiego w międzynarodowych związkach naukowych*". W okresie międzywojennym PAU utrzymywała Bibliotekę Polską w Paryżu oraz Stację Naukową w Rzymie. Jej siedzibą był budynek przy Sławkowskiej 17 w Krakowie. Od 1927 r. zyskała status „instytucji narodowej użyteczności" i działała pod protektoratem Prezydenta RP. W jej ramach funkcjonowały cztery wydziały: Filologiczny, Historyczno-Filozoficzny, Matematyczno-Przyrodniczy i Lekarski. W okresie międzywojennym była wydawcą ponad 100 serii wydawniczych, w tym szczególnie *Polskiego Słownika Biograficznego*. Na uwagę zasługują także: *Atlas historyczny Polski*, *Słownik łaciny średniowiecznej*, *Bibliografia polska* Karola Estreichera, *Historia gwar polskich*, *Monumenta Poloniae Historica*, *Monumenta Poloniae Vaticana*. Nadto PAU wydała 19 tomów „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce" (1878-1937) i 8 numerów „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce" (1932-1959). Jesienią 1939 r. jej członkowie i całe kierownictwo zo-

stało aresztowane w ramach hitlerowskiej akcji „Sonderaktion Krakau".
Już w lutym 1945 r. prezes S. Kutrzeba przygotował memoriał w sprawie organizacji nauki polskiej. Władze komunistyczne od pierwszych miesięcy stosowały wobec PAU politykę niszczenia ekonomicznego, pogłębioną agresywnymi kampaniami propagandowymi. W 1948 r. władze ogłosiły plan powołania, opartej na wzorach radzieckich → Polskiej Akademii Nauk. W 1952 r. majątek PAU został przejęty przez utworzoną w tym samym roku Polską Akademię Nauk.
Działalność PAU nie została nigdy formalnie rozwiązana, w związku z tym wznowiła swoją pracę w 1990 r. od reaktywowania działalności wydawniczej: *Rocznik PAU* oraz *Sprawozdania z czynności i posiedzeń*. Współcześnie w ramach PAU istnieją wydziały (Filologiczny, Historyczno-Filozoficzny, Matematyczno-Fizyczno-Chemiczny, Przyrodniczy, Lekarski i Twórczości Artystycznej (od 1993 r.), a w ich ramach – komisje i komitety. W 2002 r. liczyła 448 członków, w tym 149 czynnych, 145 – korespondentów i 152 zagranicznych. Według stanu z 21 czerwca 2008 r. PAU liczyła 477 członków, w tym 146 czynnych, 151 korespondentów i 178 zagranicznych**,** z których każdy utrzymuje żywe kontakty z nauką polską. Akademia nadała cztery honorowe członkostwa: → Jan Paweł II, kardynał Franciszek Macharski, Jan Nowak-Jeziorański i Władysław Bartoszewski. Przyznaje nagrody w czterech grupach dziedzin naukowych. (BP/XXXIII/361, R. Grodzki; DOP/II/229 – tu data utworzenia PAU – 1872; E/I/249, XXI/548-549, P. Hübner; EP/IV/551-554, J. Dybiec; EPG/74; http://www.pau.krakow.pl; OSP/316; SMTK/24)

Polska Akcja Humanitarna, organizacja pozarządowa utworzona w dniu 12 grudnia 1992 r. pod nazwą *Fundacja Equi Libre,* zaś od 1994 r. – pod obecną nazwą. W 1992 r. konwoje z darami dla mieszkańców Sarajewa zaczęła organizować Janina Ochojska, która od początku kieruje PAH. PAH zajmuje się m. in. pomocą ofiarom kataklizmów w Polsce i na świecie, udziela pomocy humanitarnej i pomocy socjalnej. Angażuje się w wielu krajach świata, m. in. w Afganistanie, Palestynie i Sudanie. (http://www.pah.org.pl; IW/117)

Polska krajem ludzi kształcących się**,** hasło użyte po raz pierwszy przez sekretarza KC PZPR, Jerzego Morawskiego na naradzie działaczy kulturalnych i oświatowych zorganizowanej przez KC PZPR w dniu 18 grudnia 1958 r. Potem słowa te stały się sztandarową myślą I sekretarza KC Władysława Gomułki. Z różnymi efektami próbowano je następnie wcielać w życie. Mimo to w latach sześćdziesiątych XX wieku nie udało się zwiększyć liczby młodzieży studiującej. Jeśli w 1950 r. w Polsce były 83 uczelnie wyższe, to w 1959 r. liczba ta spadła do 75. Zob. także – punkty za pochodzenie. (LPH/110-111).

Polska Macierz Szkolna (od łac. *mater* – macierz, matka, rodzicielka, ojczyzna, kolebka, źródło; *Mater Polonia* – Matka Polska) **I.** Organizacja założona w Warszawie w 1905 r. przez Henryka Sienkiewicza, Ignacego Chrzanowskiego, Antoniego Osuchowskiego i Jana Gralewskiego. Zalegalizowana w roku następnym, działała do 1939 r. Przewodniczącym Zarządu Głównego był A. Osuchowski. Przy Zarządzie Głównym działały cztery wydziały: oświaty ludowej, skarbowy, prawny i organizacyjno-statystyczny. Najważniejsze prace prowadził wydział oświaty ludowej, a w nim sekcja szkolna.
P. M. Sz. zorganizowała liczne koła terenowe, prowadziła szkoły ludowe, ochronki, kursy dla dorosłych analfabetów szkoły ochroniarek, czytelnie i biblioteki ludowe, szkoły średnie, a w Warszawie zorganizowała → Uniwersytet Ludowy. Na przełomie 1906/1907 r. na terenie Królestwa Polskiego istniało 781 kół P. M. Sz., skupiających ponad 116 tys. członków. W 141 szkołach P. M. Sz. naukę pobierało 63 tys. uczniów. Na fali represji władz rosyjskich zlikwidowana w grudniu 1907 r., odrodzona w 1916 r., pozostała wierna swoim celom, jakim było „*krzewienie i poszanowanie oświaty w duchu chrześcijańskim i narodowym oraz rozwój oświaty i kultury polskiej i szkolnictwa*" (EP/III/7-9, M. Cichosz).
W czasie pierwszej wojny światowej prowadziła działalność oświatową wśród polskiej ludności w Rosji. Wydawała swój organ prasowy pt. „Polska Macierz Szkolna". W 1938 r. liczyła ponad 37 tys. członków; prowadziła 422 biblioteki stałe i 1964 wędrowne, liczące ponad 640 tys. → woluminów. W latach 1927-1939 pod jej patronatem

działała Szkoła Pracownic Społecznych oraz uniwersytet powszechny w z licznymi oddziałami na prowincji. **II.** Organizacja założona w Gdańsku w 1921 r. Działała do 1939 r., od 1938 r. pod nazwą Gdańskiej Macierzy Szkolnej. W 1921 r. założyła Gimnazjum Polskie w Gdańsku, przekształcone następnie w Gimnazjum Macierzy Szkolnej w Gdańsku, a od 1935 r. – Gimnazjum im. Józefa Piłsudskiego Macierzy Szkolnej w Gdańsku. Prowadziła także inne szkoły średnie oraz Wyższą Szkołę Handlową w Gdańsku. Zob. także – Macierz Szkolna. (BP/XXIV/333, R. Grodzki; E/XVI/375-376; EP/III/7-9, M. Cichosz; SE/318-319; SMTK/701; SPH/611)

Polska Macierz Szkolna w Wilnie, założona w 1919 r. jako wyodrębniona część → Polskiej Macierzy Szkolnej (w Warszawie). W styczniu 1920 r. liczyła w Wilnie 9 kół oraz 35 na prowincji. Wydawała dwa pisma: „Gwiazdkę” dla dzieci oraz dwutygodnik nauczycielski pt. „Szkoła Polska”. Prowadziła kursy języka polskiego, w porozumieniu z władzami zakładała szkoły powszechne i średnie. Jej działalność została przerwana na okres wojny polsko-bolszewickiej. W 1921 r. liczyła 29 kół, w tym 6 w Wilnie. (EPK/II/401)

Polska Stacja Naukowa w Paryżu, założona w 1893 r. z inicjatywy → Towarzystwa Historyczno-Literackiego i → Biblioteki Polskiej we współpracy z krakowską → Akademią Umiejętności. Mieści się w Paryżu (75226) przy 74 rue Lauriston. (DTHW/103; http://www.academie-polonaise.org/pl s)

Polskie Muzeum Szkolne w Wilnie, założone w 1903 r. z inicjatywy L. Germana przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Powszechnych i Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie. Towarzystwo zajmowało się gromadzeniem podręczników szkolnych, dzieł pedagogicznych, sprawozdań, dokumentów, akt szkolnych oraz czasopism pedagogicznych. W 1923 r. biblioteka Towarzystwa liczyła 24 tys. → woluminów. W 1921 r. zostało podporządkowane → MWRiOP. (EPK/II/404).

Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi, założone w 1907 r. w Warszawie przez A. → Szycównę, W. Chodeckiego, W. Weryho i E. Bogdanowicza. Celem Towarzystwa był prowadzenie badań nad rozwojem dziecka i upowszechnianie wiedzy z tego zakresu wśród nauczycieli. Towarzystwo prowadziło także działalność wydawniczą, w latach 1908-1910 wydano m. in. prace I. Ciembroniewicza i A. → Szycówny *Dzieci a ptaki*, J. Brzętkowskiej *Przyczynek do badań nad rozwojem mowy dziecka* oraz dra W. Sterlinga *Psychologia doświadczalna w zastosowaniu do badan na dziećmi*. Towarzystwo opracowało m. in. kwestionariusz „Charakterystyka dziecka”, a w 1919 r. utworzyło komisję do badań psychologicznych w szkole. W 1923 r. przewodniczącym Towarzystwa był dr T. Jaroszyński (EPK/II/404-405; OSP/318, tu jednak podano, że Towarzystwo przestało istnieć w 1921 r., wraz ze śmiercią A. Szycówny)

Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, organizacja społeczno-wychowawcza młodzieży o charakterze gimnastycznym i militarnym, założona w 1867 r. we Lwowie z inicjatywy byłych uczestników powstania styczniowego według wzoru czeskiego „Sokoła” Mirosława Tyrsza. Początkowo swym zasięgiem obejmowała tylko zabór austriacki, a następnie (od 1884 r.) pruski (Inowrocław), a od 1886 r. Poznań i Bydgoszcz, zaś od 1905 r. – rosyjski. W tym ostatnim od 1906 r. działała jako organizacja legalna. „Sokół” prowadził patriotyczne wychowanie młodzieży, podtrzymywał znajomość języka polskiego, ćwiczył tężyznę fizyczną młodzieży i przygotowywał, poprzez prowadzone szkolenia wojskowe, do przyszłej walki o wyzwolenie narodowe. W tym celu od 1912 r. w Galicji tworzył Polowe Drużyny Sokole. Po Zlocie Grunwaldzkim w Krakowie w 1910 r. zaczęto tworzyć drużyny sokole (wojskowe) i objęto patronatem tworzące się organizacje skautowe. W 1914 r. skupiał w Galicji około 30 tys. członków, w zaborze pruskim w 1913 r. – ponad 12 tys., w głębi Niemiec – około 7 tys., w Królestwie Polskim – 7-8 tys., w USA – około 20 tys.

W czasie I wojny światowej członkowie „Sokoła” zasilili różne formacje wojskowe. W 1918 r. nastąpiło połączenie sokolników w P. T. G. „Sokół” z siedzibą w Warszawie. W latach 30-tych liczyło około 100 tys. członków. W czasie drugiej wojny światowej jego członkowie byli

wyjątkowo prześladowani przez okupanta niemieckiego.
Po zakończeniu II wojny światowej P. T. G. zostało zdelegalizowane przez władze komunistyczne. Reaktywowało się dopiero w 1989 r., kiedy liczyło 2 tys. członków. W 1994 r. w Krakowie odbył się I Światowy Zlot Odrodzonego Sokolstwa Polskiego z udziałem sokołów z Anglii, Stanów Zjednoczonych, Francji, Czech i młodzieży z dawnych kresów południowowschodnich, zorganizowany w wyniku podjętej uchwały Rady Odrodzenia „Sokoła". Historię sokolnictwa pomorskiego przedstawił Andrzej Bogucki w pracy pt. *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" na Pomorzu 1893-1939* (1997). (E/XXV/340; http://www.sokol.pl)

Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, powołane w 1948 r. przez grono polskich uczonych, przebywających w Wielkiej Brytanii, które później było namiastką zlikwidowanej przez władze komunistyczne → Polskiej Akademii Umiejętności. W jego pracach brali udział m. in. Tadeusz Brzeski, były rektor → Uniwersytetu Warszawskiego, Tadeusz Sulimirski, Tymon Terlecki i inni. (T. Radzik, *Nauka polska w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1945,* Dziennik Polski (Londyn) 2009, 1. I, wyd. specjalne, s. 17).

Polskie Towarzystwo Pedagogiczne I. Założone w 1848 r. w Poznaniu z inicjatywy m. in. Ewarysta → Estkowskiego. Dzięki niemu zaczęły ukazywać się pierwsze czasopisma pedagogiczne w zaborze pruskim: → „Szkoła Polska" i „Szkółka dla Dzieci". **II.** Założone w 1868 r. we Lwowie, rozwijało działalność w zakresie szkolnictwa elementarnego i średniego oraz samokształcenia nauczycieli. W 1921 r. przystąpiło do Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych i zmieniło nazwę na „Stowarzyszenie Pedagogiczne". Od chwili powstania wydawało czasopismo „Szkoła" wraz z dodatkiem „Praktyka Szkolna". W 1920 r. Towarzystwo zaczęło wydawać tygodnik „Nauczyciel Polski", początkowo w Przemyślu, a potem we Lwowie. **III.** Założone w 1981 r. z inicjatywy członków Polskiej Akademii Nauk: Wincentego → Okonia i Bogdana → Suchodolskiego. P.T.H. posiada wpis do Krajowego Rejestru Sądowego pod numerem 0000133657 i zrzesza pracowników naukowych i praktyków w dziedzinie oświaty i wychowania. W 2005 r. grupowało ponad 500 członków, skupionych w 20 oddziałach (Białystok, Bydgoszcz, Częstochowa, Gdańsk, Katowice, Kielce, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Opole, Poznań, Racibórz, Rzeszów, Słupsk, Szczecin, Toruń, Warszawa, Wrocław, Zielona Góra). Istotną formą działalności P. T. P. są zjazdy pedagogiczne, konferencje oraz bogata działalność wydawnicza. Z tej ostatniej na uwagę zasługują: → „Forum Oświatowe", → „Przegląd Historyczno-Oświatowy" (w latach 1947-1991 wydawany przez ZNP). Przewodniczącym P. T. P. jest prof. Zbigniew → Kwieciński. (DOP/II/98; DTHW/82 – tu jako Towarzystwo Pedagogiczne; EP/IV/613-618, H. Rotkiewicz, VI/189, H. Górecka EPK/II/405-406; http://pedagog.umcs.lublin.pl; http://www.krs-online.com.pl; OSP/318)

Polskie Towarzystwo Pedagogiczne na Śląsku Cieszyńskim, założone jesienią 1888 r. w Ustroniu przez Jerzego Kubisza, Jerzego Michejdę, Pawła Terlika, Jana Glajcara, Jana Ożana, Józefa Koszyka, Andrzeja Cieńciałę, Andrzeja Pławiczka, Pawła Zienłeka i Jerzego Raszkę. W 1913 r. liczyło 551 członków. Od 1892 r. wydawało czasopismo „Miesięcznik Pedagogiczny". Po roku 1920, wskutek podziału administracyjnego Śląska Cieszyńskiego, członkowie Towarzystwa po stronie czeskiej założyli Związek Nauczycielstwa Polskiego w Czechosłowacji. (EPK/II/406-407)

Polski Uniwersytet na Obczyźnie, powstał w roku 1939 w Paryżu, z inicjatywy historyka prof. Oskara Haleckiego i przy poparciu rządu francuskiego. Po upadku Francji, przeniesieniu się Rządu Rzeczpospolitej Polskiej do Wielkiej Brytanii i kolejnych dekretach Prezydenta RP, Władysława Raczkiewicza, regulujących podstawy prawne uczelni, P.U.N.O. uzyskał w dniu 15 grudnia 1952 r. w Londynie swą obecną nazwę oraz pełne prawa państwowych szkół akademickich. Obok trzech wydziałów: Nauk Humanistycznych, Wydział Nauk Społecznych i Wydział Nauk Technicznych, działają obecnie w strukturach uczelni: Instytut Kultury Europejskiej IKE-PUNO, Instytut Technologii Komputerowej i Komputerowych Technik Nauczania

oraz trzy zakłady: Zakład Badań nad Emigracją Polską w Wielkiej Brytanii, Zakład Współczesnej Kultury Europejskiej i Zakład Psychologii Stosowanej. Uczelnią kieruje rektor prof. dr Wojciech Falkowski i Senat P.U.N.O. Wśród kadry naukowej tej uczelni występowali m. in. ks. Józef Bocheński, Józef Garliński, Oskar Halecki (1891-1973), Tytus Komarnicki, gen. Marian Kukiel (1885-1973), Karolina Lanckorońska, Wiktor Sukiennicki, Tadeusz Sulimirski, Stanisław Swianiewicz i Tymon Terlecki. P.U.N.O. ma swoją siedzibę w Londynie: 240 King Street, Hammersmith, W6 0RF Londyn, Wielka Brytania. (DTHW/201; http://www.posk.org/index.php/pl/organizacje/polski-uniwersytet-na-obczyznie)

Polski Związek Nauczycielski, utworzony w 1905 r. w radykalnym środowisku nauczycieli szkół średnich Królestwa Polskiego. Jego hasłem była szkoła powszechna, bezpłatna, jednolita, z polskim językiem nauczania. Organizował cykle wykładów i kursy wakacyjne w Warszawie i Nałęczowie. Wydawał nowe podręczniki oraz swoje pismo „Nowe Tory". Liczył około 500 członków. Jego prezesami byli kolejno: S. Kalinowski, A. Drogoszewski, S. Okulicz, L. Krzywicki, W. Jezierski, K. Klimek, I. Moszczyńska, H. → Radlińska, W. → Radwan, S. → Sempołowska i W. → Spasowski. (E/XXX/462; EP/VII/838-839, R. Stankiewicz)

Polsko-Amerykański Komitet Pomocy Dzieciom, założony 6 kwietnia 1919 r., a jego celem była organizacja pomocy materialnej dzieciom, które doznały krzywdy w wyniku wojny, w tym przede wszystkim rozdawnictwo odzieży, żywności i lekarstw. W połowie 1919 r. przybrał nazwę „Państwowego Komitetu Pomocy Dzieciom", aby w 1920 r. powrócił do pierwotnej nazwy. Z dniem 1 czerwca 1922 r. Amerykański Wydział Ratunkowy wycofał się z pomocy i odtąd Komitet opierał się jedynie na subwencjach rządu polskiego. W ramach Komitetu funkcjonował m. in. Wydział Higieniczno-Lekarski. (EPK/II/407-408)

Pomorskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, założone w Toruniu przy ul. Warszawskiej 14 w dniu 6 maja 1918 r. z istniejącego pod zaborem pruskim Towarzystwa Opieki nad Dziećmi Katolickimi przez ks. Henryka Antoniego Szumana. Stanowiło sekcję Rady Opieki Społecznej i swoim działaniem obejmowało całe Pomorze. Celem Towarzystwa było niesienie pomocy dzieciom od niemowlęctwa aż do pełnoletności. W 1923 r. prowadziło żłobek dla 54 dzieci, stację opieki nad dzieckiem i trzy schroniska na Pomorzu. Otaczało opieką 476 dzieci umieszczonych w zakładach wychowawczych. Organizowało kolonie letnie dla dzieci „*słabowitych, a zwłaszcza kolonie lecznicze w Gdyni dla dzieci z całej Polski*". Dla niezamożnej młodzieży w Toruniu prowadziło bursy rzemieślnicze dla chłopców (1925) oraz dla dziewcząt (1928). Na cele tych burs znany malarz, Julian Fałat przekazał dom w centrum miasta. Towarzystwo organizowało pomoc dla matek samotnie wychowujących dzieci, m. in. w 1920 r. uruchomiło tzw. kuchnię mleczną. W 1921 r., przy wsparciu Amerykańskiego Czerwonego Krzyża, zorganizowało Schronisko dla Niemowląt pw. św. Antoniego. W najbiedniejszej dzielnicy Torunia – Mokre zorganizowało i prowadziło w latach 1931-1932 Świetlicę pw. Dzieciątka Jezus. Po wojnie wznowiło swoją działalność, jednak w 1948 r. władze komunistyczne Towarzystwo zlikwidowały. (EP/VI/343-346, W. Theiss; EPK/II/408)

Popławski Antoni Ignacy Hiacynt (1739-1786), ksiądz ze zgromadzenia → pijarów, fizjokrata, pedagog, reformator oświaty u schyłku Rzeczypospolitej. W latach 1764-1780 był nauczycielem w → *Collegium Nobilium* a następnie członkiem, od 1778 r. sekretarzem → Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Podnosząc potrzebę powołania centralnej magistratury szkolnej, pisał: „*Postanowieniem złego rządu zgrzeszyłeś i cierpiałeś, opłakany narodzie, za ustanowieniem dobrego podźwigniesz się i nadal szczęśliwym zostaniesz. Do czego nic cię pewniej i pomyślniej nie doprowadzi, tylko jedna dobra instrukcja i edukacja narodowa*", (cyt. za: DOP/I/278). W 1770 r. opublikował program nauki i metody dla szkół ludowych, a w 1774 r. wydał *Zbiór niektórych materii politycznych*. Na apel → Komisji Edukacji Narodowej nadesłał dojrzały i pełny projekt *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej*

i Wielkiego Księstwa Litewskiego w marca 1774 roku podany, który został wydany drukiem w 1775 r. *Projekt* zyskał pierwszą nagrodę KEN, a potem stał się podstawą „Ustawy Komisji Edukacji Narodowej”. Opowiedział się w nim za wychowaniem publicznym, będącym drogą do powszechności kształcenia. Kształcenie powinno prowadzić się w trzech rodzajach szkół, w zależności od celu i poziomu kształcenia, a nie ze względu na zróżnicowanie stanowe. Najgęstsza sieć powinna dotyczyć → szkół parafialnych, dla wszystkich dzieci, od ludu aż do szlachty. Nauka powinna rozpoczynać się od 7. roku życia. Dla dzieci, które edukację miały zakończyć na szkole parafialnej, miał trwać trzy lata: w pierwszym roku – nauka czytania i katechizm, drugi – nauka pisania, rachunki, historia naturalna, trzeci – nauka praktyczna oraz → geometria, polskie wagi, miary, pieniądze, nauka moralna „*o cnotach, występkach i wadach znaczniejszych w Polszcze uboższego stanu*”, (cyt. za: DOP/I/243). Ci, który mieli zamiar uczyć się po szkole parafialnej, mieli ją kończyć po dwóch latach nauki i w dziesiątym roku życia rozpocząć naukę w ośmioletnich szkołach publicznych (kolegiach).

Szkoła średnia, ośmioletnia w propozycjach P. miała zerwać z formułą przedmiotów trywialnych i kwadrywialnych na rzecz przedmiotów przyrodniczych, matematycznych i utylitarnych, z historią Polski i powszechną, zasadami ekonomii i współżycia społecznego, z rozszerzonym programem arytmetyki, geometrii i fizyki. Każda klasa miała mieć własnego nauczyciela.

Trzecim szczeblem edukacji miały być → akademie, gdzie obok tradycyjnych czterech fakultetów, proponował wprowadzenie nowych: ekonomii gospodarczej i politycznej, mechaniki, architektury cywilnej i wojskowej, historii naturalnej, fizyki, chemii, nauk matematycznych, języka polskiego „dla wydoskonalenia” i języka łacińskiego. Doceniał również języki hebrajski i grecki. Nauka w szkole P. miała odbywać się w języku polskim. P. zwracał uwagę na znaczenie → podręczników zarówno dla uczniów, jak i nauczycieli.

Warunkiem skuteczności wychowania jest – zdaniem P. – „edukacja fizyczna”, zaś wychowanie umysłowe powinno rozpoczynać się od wieku dziecięcego. Edukacja moralna „*ma wprawić dziecko w życie dobre i cnotliwe*” i powinna być oparta na dobrych wzorach postępowania. „*Dziecko* – mówił P. – *nie rodzi się z żadnym nałogiem, ale tylko ze sposobnością do nabycia każdego*”. Moralność wychowanków zależy w dużej mierze „*od rządu kraju, który sprawami obywatelów kieruje, od jego polityki, która jest w rzeczy samej panującą moralną nauką całego narodu*”, (cyt. za: DOP/I/242). Projekt P. został doceniony przez KEN, bowiem w 1780 r. został on zatrudniony na stanowisku profesora prawa → Akademii Krakowskiej i → rektora Seminarium Nauczycielskiego przy tej Akademii. W 1887 r. opublikował podręcznik *Moralnej nauki dla szkół narodowych*. Zyskał opinię „wytrawnego” pedagoga, „*obznajomionego z wzorami zachodnimi, z których jednak korzystał w sposób krytyczny, kładł równoległy nacisk na wychowanie fizyczne, umysłowe i moralne. Wyznawca fizjokratyzmu, z tego stanowiska dowodził konieczności kształcenia ludu i opracował pierwszy w Polsce program nauki i metody dla szkoły ludowej*”, (EPG/XIV/37). (DOP/I/239-245, tu jednak błędna data śmierci – 1799; EFW/239, B.J., tu także data śmierci –1799; EPG/XIV/37; EPWN/669; KDE/43)

„Poradnik dla Samouków”, wydawnictwo seryjne, publikowane przy pomocy finansowej Kasy im. Józefa Mianowskiego. Zawarte w nim rozprawy naukowe i popularno-naukowe z różnych dziedzin wiedzy, zaopatrzone w szczegółowe wskazówki metodyczne i bibliograficzne, stanowiły pomoc w szerokim ruchu samokształceniowym młodzieży polskiej w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku. Redagował go Piotr → Chmielowski (1848-1904). W 1898 r. sekretarzem redakcji został Konstanty Rzeczkowski. (http://www.sgh.waw.pl; SBPHW/150)

portal (od łac. *porta* – brama; łac. śrdw. *portale* – brama miejska, ganek) **I.** Wejście do budynku, brama. drzwi. **II.** Wielotematyczna witryna internetowa o charakterze komercyjnym, udostępniona indywidualnym użytkownikom. Pierwsze p. powstały w USA w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku, w Polsce w połowie lat dziewięćdziesiątych. Poprzez portal użytkownicy sieci mają dostęp do najnowszych informacji z różnych dziedzin. (SPS/606; STP)

Potocki Ignacy (1750-1809), absolwent → *Collegium Nobilium*, przywódca Stronnictwa Patriotycznego, czołowy działacz → Komisji Edukacji Narodowej, głównie jako kierujący → Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych, jeden z przywódców powstania kościuszkowskiego. W 1773 r. wszedł w skład → Komisji Edukacji Narodowej i stał się jednym z najaktywniejszych jej członków. W 1774 r. został administratorem → Biblioteki Załuskich w Warszawie, a rok później, w 1775 r. – inicjatorem powołania i przewodniczącym Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Zabiegał o przygotowanie podręczników i programów szkolnych. Sam przygotował program nauczania → historii pn. *Zdanie o elementarnej książce z dziejów ludzkich dla szkół narodowych.* W 1774 r. opublikował *Myśli o edukacji i instrukcji w Polszcze ustanowić się mające*. Po dokonaniu diagnozy → edukacji, przestawił projekt trzystopniowej organizacji szkolnej: → szkoły elementarne, nazywane „pierwiastkowymi", szkoły średnie (wojewódzkie) oraz główne, czyli → akademie. Najwięcej uwagi poświecił P. szkołom średnim, trzyklasowym o dwuletnim cyklu kształcenia, tj. sześcioletnim okresie nauki, gdzie w klasie pierwszej dominowała nauka języka łacińskiego, w drugiej – logika i → retoryka, w trzeciej – fizyka, chemia i mechanika.
Jak ocenił R. Wroczyński (DOP/I/248), Potocki był przeciwnikiem liniowego rozkładu programów szkolnych, uznając, iż przedmioty nauczania powinny być realizowane równolegle w toku całej nauki szkolnej. Duże znaczenie wychowawcze przypisywał rekreacji i zabawie dziecka. Był również współautorem *Ustaw dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*, które zostały uchwalone w 1783 r. Od 1801 r. był członkiem → Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. W 1802 r. dokonał przekładu *De arte poetica* → Horacego, zaś w 1806 r. napisał rozprawę *O wpływie reformacji przez Marcina Lutra wprowadzonej do stanu politycznego w Polszcze*. Był wybitnym wolnomularzem. (BP/XXXIV/152-153, A. Kamieński; DOP/I/247-248; E/XXII/147-148; KrP/367)

Potocki Stanisław Kostka (1755-1821), polityk, pisarz, działacz oświatowy, mecenas kultury. W okresie Rzeczypospolitej kształcił się w → *Collegium Nobilium*. W czasie obrad Sejmu Wielkiego 1788-1792 był jednym z najaktywniejszych posłów. W roku 1800 należał do założycieli → Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a w 1808 r. został w nim prezesem działu literackiego. W latach istnienia Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego był komendantem → Korpusu Kadetów oraz twórcą i prezesem → Izby Edukacyjnej Publicznej (od 1812 – Dyrekcji Edukacji Narodowej), a następnie, od 1816 r. → ministrem Wydziału Oświecenia Narodowego, potem → Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Położył duże zasługi w rozwoju → szkół elementarnych i sieci szkolnictwa na wszystkich szczeblach. Doprowadził do powstania 1200 szkół elementarnych, 20 podwydziałowych, 12 liceów, instytutu głuchoniemych oraz kilku wzorcowych szkół dla młodzieży żydowskiej. Dążył do objęcia nauczaniem wszystkich dzieci, niezależnie od pochodzenia, wyznania i płci. Był zwolennikiem jednolitego programu nauczania dla szkół elementarnych wiejskich, szkół wydziałowych w mieście oraz szkół wojewódzkich, nazywanych również departamentowymi. Aktywnie działał jako członek zarządu (→ eforatu) → Królewskiego Liceum Warszawskiego. Pomagał także przy założeniu → Uniwersytetu Warszawskiego i gorąco popierał jego rozwój. W latach 1815-1816 wydał czterotomowy podręcznik retoryki pt. *O wymowie i stylu.* W 1820 r. napisał i opublikował słynną powieść satyryczno-fantastyczną pt. *Podróż do Ciemnogrodu,* wymierzoną przeciw obskurantyzmowi. Utwór ten wywołał wielkie oburzenie hierarchii Kościoła katolickiego. Swoje poglądy oświeceniowe i liberalne w grudniu 1820 r. przypłacił utratą stanowiska ministra. Należał do znanych działaczy wolnomularskich. (BP/XXXIV/158-160, A. Kamieński; DOP/II/47, 57-58; E/XXII/149; EP/IV/759-761, M. Grzywna, V/89, S. Korzeniowska; KHW/156; OSP/324; SS/333)

Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely (ang. *Władza demoralizuje, a władza absolutna demoralizuje w sposób absolutny*), spostrzeżenie angielskiego historyka, Johna E. E. Adalberga Actona (1834-1902) zawarte w pracy *Historia wolności* (1907), od-

noszące się do każdej władzy, także tej w sferze edukacji. (KSWO/406)

Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny (PUK), instytucja kształcenia korespondencyjnego utworzona w 1924 r. a inicjatywy Janusza → Jędrzejewicza oraz Komitetu Organizacyjnego Konfederacji Ludzi Pracy, powołany do życia przez grupę organizacji społeczno-oświatowych. Do 1937 r. nosił nazwę Powszechnej Uczelni Korespondencyjnej i miał charakter korespondencyjnej szkoły ogólnokształcącej na poziomie szkoły powszechnej, średniej i półwyższej. Od 1933 r. stał się raczej wszechnicą, tj. „uczelnią" prowadzącą kursy z różnych dziedzin wiedzy. PUK wydawał miesięczniki „Wiedza i Życie" (1926-1939), „Oświata" (1938-1939) oraz współpracował z pismem „Praca Oświatowa". Kadrę tej instytucji oświatowej stanowili profesorowie wyższych uczelni, nauczyciele szkół średnich, a także nauczyciele-metodycy. Jak podał J. Półturzycki, z wykładów PUK skorzystało łącznie około 40 tys. słuchaczy. (EP/IV/766-769, J. Półturzycki)

pragmatyka nauczycielska (od gr. πράγμα – czyn), w okresie Drugiej Rzeczypospolitej ustawa o służbie nauczycielskiej, normująca prawa i obowiązki nauczycieli, jednolita dla wszystkich ziem pozostających pod zaborami. Po drugiej wojnie światowej określenie to pozostawało w użyciu jako popularny zamiennik Karty Praw i Obowiązków Nauczycieli, a następnie → *ustawy – Karta nauczyciela z 1982* r. (EPK/II/413; KSWO/406)

„Praktyka Szkolna", pismo o charakterze metodycznym wydawane w latach 1901-1918 we Lwowie z inicjatywy → Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego jako dodatek do pisma → „Szkoła". Redaktorami pisma byli nauczyciele szkół lwowskich i → seminariów nauczycielskich oraz działacze → Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego i Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego. Łącznie wyszło 217 roczników pisma, gdzie opublikowano około 120 artykułów. Pismo stawiało sobie ambitne cele udzielania nauczycielom rad i wskazówek w zakresie metodyki nauczania w szkole ludowej oraz popularyzowania doświadczeń z praktyki szkolnej. (EP/IV/842-843, A. Meissner)

Prauss Ksawery Franciszek, pseud. Górnik, Leopold (1874-1925), pierwszy minister → Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1918-1919), autor koncepcji ustroju szkolnego, wprowadzającego 7-letni → obowiązek szkolny. W kwietniu 1919 r. do Warszawy zwołał obrady → Sejmu Nauczycielskiego. Był współzałożycielem, a w latach 1923-1925 członkiem władz Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. (EPWN/681; OSP/330; TPO/67)

Prawo XX Tablic (łac. *lex duodecim tabularum*), najstarsza kodyfikacja prawa rzymskiego z około 450 r. p.n.e., przygotowane przez kolegium decemwirów (łac. *decem viri* – 10 urzędników, mężów), wybrane w 451 r. p.n.e., ogłoszone na tablicach wystawionych na widok publiczny. Odznaczało się dużą surowością i formalizmem. Było lekturą w → szkole rzymskiej aż do czasów cesarza Justyniana I Wielkiego, kiedy to w latach 528-534 dokonano kodyfikacji prawa rzymskiego (Kodeks Justyniana), od XVI stulecia nazywany *Corpus Iuris Civilis*. (E/VI/164, XXII/254; EPWN/381; KSWO/111; LHW/39)

preceptor (od łac. *praeceptor* – ten kto nakazuje, władca; *praeceptum* – zalecenia, nakaz; *praecipere* – uczyć, uprzedzać, radzić), dawniej → nauczyciel, wychowawca. (KSWO/402; SŁP/IV/227)

preparandy nauczycielskie (od łac. *preparo* – przygotowuję), dwuletnie, koedukacyjne zakłady przeznaczone dla uczniów wieku 12-15 lat, przygotowujące uczniów do nauki w → seminariach nauczycielskich. Podstawą kształcenia była 4-oddziałowa szkoła powszechna. Przy p. n. z reguły istniały → bursy, które wraz ze szkołą miały zapewnić ciągłość pracy wychowawczej i dydaktycznej. Pierwsza p. powstała w Pułtusku 1 lutego 1918 r. W roku szkolnym 1918/1919 było ich 15, zaś w roku 1920/1921 – 8. W roku szkolnym 1921/1922 w p. kształciło się 2.397 młodzieży, z czego 1.321 przebywało w bursach. W 1921 r. do seminariów nauczycielskich przeszło 600 uczniów. W związku z systematycznym rozwojem 7-letnich szkół po-

wszechnych ulegały likwidacji. Ich wygaszenie nastąpiło z końcem roku szkolnego 1925/1926 na podstawie rozporządzenia → ministra WRiOP. (EP/IV/883, T. Jałmużna; EPK/II/414-415)

primus inter pares (łac. *primus inter pares* – pierwszy między równymi, pierwszy wśród równych sobie; *primus* – pierwszy) **I.** W czasach republiki rzymskiej senator uprawniony do zabierania głosu przed innymi. Zasada wprowadzona w okresie cesarza Oktawiana Augusta przed uzyskaniem tytułu imperatora w 23 r. p.n.e. **II.** Definicja władzy królewskiej w wiekach średnich. Król uważany był za pierwszego suwerena, bowiem lennicy, posiadając ziemię, często własnych wojów, sprawując władzę sądowniczą nad poddanymi, w przywilejach dorównywali królowi. Stąd król był traktowany jako pierwszy wśród równych. **III.** W odniesieniu do szkoły (także uczelni wyższej) pod tym zwrotem rozumie się ucznia (studenta) najlepszego w nauce, który prawami równy jest jednak wobec innych. Zob. prymus. (KP/395; KSWO/411; SŁP/IV/289-290; SPH/785; SS/5-1; SWO/609)

„Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, czasopismo pedagogiczne wydawane od 1961 r. początkowo przez Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne (wcześniej Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych), a od 2000 r. stanowi organ Instytutu Rozwoju Służb Społecznych. Pismo trafia do domów dziecka, pogotowi opiekuńczych, ośrodków szkolno-wychowawczych, opiekunów rodzin zastępczych oraz rodzinnych domów dziecka, ale także do poradni psychologiczno-pedagogicznych oraz placówek pozalekcyjnej i pozaszkolnej opieki nad dziećmi i młodzieżą. Dodatkowo zawiera wkładkę „Przygotowanie do życia w rodzinie”. (EP/IV/915-917, J. Raczkowska; KBP/90; OSP/332)

profesor (od łac. *professor* – znawca, nauczyciel jakiejś umiejętności) **I.** Określenie oznaczające nauczyciela → uniwersytetu. Do powszechnego użycia weszło dopiero w XIV wieku, np. *professor iuris civilis* – profesor prawa cywilnego. Wcześniej, na pierwszych uniwersytetach europejskich (Bolonia, Paryż) profesorowie tytułowani byli jako „mistrzowie”, choć konstytucja *Habita* Fryderyka I Barbarossy z 1158 r. mówiąc o profesorach prawa, nazywa ich także *professores legum, domini, magistri*. Tytuł „profesora” w XII-XIII wieku używany był zatem luźno i nieformalnie. Niejednokrotnie ścieżka przejścia od ucznia do p. była zbyt prosta i nader żywiołowa, do tego stopnia, że średniowieczny filozof i teolog, Jan z Salisbury (ok. 1120-1180), wychowanek → Uniwersytetu Paryskiego, w połowie XII wieku ubolewał, że „*wczorajsi młodzicy, to dzisiejsi mistrzowie; jeszcze wczoraj jęczeli pod rózgą, dzisiaj w todze wykładają z katedry*”, (cyt. za: BMU/109). Na → Uniwersytecie Bolońskim wybór mistrza należał oczywiście do → studenta, co było zadaniem niełatwym, stąd statuty uniwersytetu dawały możliwość dokonania wyboru na zasadzie *experientiam facere*, tzn. „*zrobić wprzód doświadczenie i przez piętnaście dni słuchać bez żadnej zapłaty wykładów mistrza i ćwiczeń repetytora*”, (BMU/68). Relacje między profesorami a studentami w Bolonii układały się na zasadzie towarzystwa, student występował jako „towarzysz” (*socii*) profesora, a okres dobrych relacji między studentem a mistrzem, trwający najczęściej na okres wykładu, określano jako *societas*. Kroniki pierwszych uniwersytetów notują, iż studenci żywili sentymenty do swoich mistrzów. Przykładem niech będzie tu postawa najwybitniejszego wśród średniowiecznych prawników włoskich, Bartolusa de Saxoferrato, który zachwycał się swoim mistrzem Ranierem z Forli. Znane są też przypadki, iż studenci pozostawali w niewierności do swoich mistrzów, czego przykładem niech będzie Dante, który w *Boskiej Komedii*, przy opisie *Piekła*, jednego z profesorów Bolonii usadowił wśród sodomitów (rozpustnik, pederasta). P. w → Średniowieczu, np. w Bolonii, często wynajmował mieszkanie dla studentów, a bogatsi budowali nawet specjalne domy przeznaczone na → stancje.
Wraz z umocnieniem się idei uniwersyteckiej p. stawał się tytułem naukowym. Aby można było zostać profesorem, należało uzyskać w dużym trudzie stopień → doktora. Uzyskawszy ten zaszczytny tytuł, profesorowie średniowiecznych uniwersytetów zasilali kadry kierownicze ówczesnych monarchii. Kadr prawniczych dla królestwa Francji, ale także innych krajów Europy dostarczał Uniwersytet w Orleanie. W XII stuleciu cesarz Fryderyk Barbarossa zwrócił się do → Uniwersytetu w Bolonii, aby tamtejsi profe-

sorowie wypracowali mu doktrynę światowego imperium.
Zupełnie przypadkowo i to już na przełomie XII i XIII stulecia ukształtował się model „profesora zwyczajnego" i „profesora nadzwyczajnego", jednak w zupełnie innym rozumieniu od współczesnego. Otóż niektórzy p. dawali → wykłady zwyczajne (*legentes ordinarie*), inni zaś nadzwyczajne (*legentes extraordinarie*). J. Baszkiewicz, który doskonale zgłębił młodość uniwersytetów, nie był jednak w stanie rozdzielić sensu tych określeń, „*bowiem te same osoby jednym roku wykładały czasem ordinarie, a w następnym extraordinarie*", (BMU/119), stąd cechą wyróżniającą wykład nie była osoba, ale temat i sposób wykładu.
Sytuacja materialna profesorów pierwszych uniwersytetów zależała wyłącznie od solidności studentów-płatników, a że z solidnością tych ostatnich było różnie, część profesorów musiała dorabiać w sądach, administracji kościelnej lub państwowej, szpitalach itp. Poziom materialny p. nie był zatem zbyt wysoki, skoro najsławniejszy profesor prawa XIV wieku, Bartolus de Saxoferrato, pozostawił wyjątkową biblioteką, która liczyła raptem 54 tomy.
Powszechnym zjawiskiem była ostra rywalizacja między profesorami, żalił się z tego powodu słynny Piotr → Abelard (1079-1142) z → Uniwersytetu Paryskiego w swojej książce *Historia moich niedoli*. Ostre spory prowadzili profesorowie świeccy z profesorami-zakonnikami. Szczególnie ostro przebiegały one na paryskiej Sorbonie. Na uniwersytetach włoskich zawiści dotyczyły przede wszystkim profesorów medycyny ze strony ich kolegów na wydziale prawa, tzw. glosatorów.
Awans na stanowisko p. w pierwszych dziesięcioleciach istnienia uniwersytetów odbywał się niejako automatycznie po uzyskaniu stopnia doktora. Z biegiem lat procedura ta ulegała rozmaitym obwarowaniom. W wieku XII i XIII dość powszechnie ograniczano awanse profesorskie uczonym pochodzenia żydowskiego, którzy po 1140 r. napływali do z Hiszpanii, po doznanych prześladowaniach ze strony Almohadów, władców Hiszpanii arabskiej. Stąd w XII wieku na Uniwersytecie Paryskim ukształtował się zwyczaj, że → promocje doktorskie kontrolował kanclerz katedry paryskiej. Od świeckich profesorów Sorbony wymagano, aby pozostawali w stanie bezżennym, a także zabraniano prowadzenia wykładów w ubraniu „cywilnym" i wedle statutów z 1399 r. p. tego uniwersytetu na → dysputy, zebrania i wykłady p. musiał przychodzić w przepisowej → todze.
Kandydata na p. Paryża nie można było dopuścić do wykładów bez opinii i zgody Kościoła. Na wakujące stanowisko prowadzono coś w rodzaju konkursu: pracujący doktorzy egzaminowali pewną liczbę kandydatów, a jednego z nich powoływano na stanowisko profesorskie. Zasada kooptacji p. przez kolegium doktorskie, przy ostatecznym głosie „organu" kontrolnego uniwersytetu, upowszechniła się w ciągu XIII i XIV stulecia i przetrwała, z niewielkimi modyfikacji, do czasów współczesnych. **II.** W okresie międzywojennym → *ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich* ustanawiała trzy stopnie profesora: profesor honorowy, profesor zwyczajny, profesor nadzwyczajny, oraz docenta. **III.** Współcześnie w Polsce tytuł naukowy nadawany przez prezydenta RP na wniosek Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów Naukowych, osobom, które posiadają stopień naukowy → doktora habilitowanego oraz legitymują się znacznym dorobkiem dydaktycznym i naukowym po uzyskaniu tego stopnia. W → *ustawie z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* ustanowiono trzy stanowiska profesorskie: profesor zwyczajny, profesor nadzwyczajny i profesor wizytujący. P. może być zatrudniony na stanowisku: profesora nadzwyczajnego i profesora zwyczajnego, częściej jednak na tym ostatnim, w skrócie prof. zw. (od łac. *professor ordinarius*, od niem. *ordentlicher Professor – o. Prof.*). **IV.** Zgodnie z art. 9i → *ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela* tytuł przysługujący nauczycielowi dyplomowanemu, posiadającemu co najmniej 20-letni okres pracy w zawodzie nauczyciela, w tym co najmniej 10-letni okres pracy jako nauczyciel dyplomowany, oraz znaczący i uznany dorobek zawodowy; nadawany na wniosek Kapituły do Spraw Profesorów Oświaty przez właściwego ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania. (BMU/67-69, 109-144; EPG/IV/46; OSP/332-333, tu jednak przytoczono poprzedni przepis, tj. *Kartę praw i obowiązków nauczyciela* z 1972 r., zamiast *ustawę z 26 stycz-*

nia 1982 r. – Karta Nauczyciela; SŁP/IV/317; SPH/793; SS/501; SSZ/244; SWO/611; *ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. Nr 65 z 2003 r., poz. 595)

programy organiczne w oświacie, działania podejmowane w związku z działalnością pruskiej Komisji Kolonizacyjnej, powołanej w 1866 r. w celu wykupywania majątków ziemskich z rąk polskich właścicieli. Jej działalność, a także pruskie ustawy wyjątkowe, tworzyły warunki do narodzenia się programów pracy organicznej, zwaną także „pracą u podstaw". Rzecznikiem pracy organicznej w zaborze pruskim był Maksymilian Jackowski, który w pracy *Rzut oka na nasze zasady, sprawy i potrzeby* (1870) wskazał na konieczność prowadzenia pracy organicznej i upowszechnienia oświaty, zwłaszcza gospodarczej. Podstawą wychowania publicznego i oświaty w ogóle miało być → nauczanie domowe. W innej rozprawie pt. *Położenie nasze a ustawa kolonizacji niemieckiej*, M. Jackowski pisał, iż są dwie drogi do niepodległości, „*pierwszą jest zbrojne powstanie, czyli rewolucja, drugą zaś – ciągłe a spokojne rozwijanie się w cnotach rodzinnych i obywatelskich, pilne strzeżenie mowy ojczystej, tak samo zachowanie języka, obyczajów, podnoszenie ekonomiczne bytu, utrzymanie ziemi, w końcu nieustanny postęp w oświacie i przestrzeganie godności narodowej*", (cyt. za: DOP/II/197). Dla potrzeb edukacji elementarnej w 1874 r. Daniel Rakowicz przygotował elementarz *Nauka czytania i pisania*. Programy oświatowe w ramach pracy organicznej wysuwały różne organizacje społeczne oraz indywidualnie pisarze i publicyści, m. in. Stanisław → Szczepanowski w słynnej pracy *Nędza Galicji w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego* (1888), Gustaw Zieliński ze Skępego w ziemi dobrzyńskiej oraz Konrad → Prószyński. (E/XXII/218-220; DOP/II/197)

prolegomena (z gr. *prolegómena* – wcześniej powiedziane, przedmowa; *prolegein* – mówić przedtem), uwagi o charakterze wstępnym, wprowadzające do jakiegoś zagadnienia; wstęp (komentarz) do jakiegoś dzieła, także do pracy dyplomowej, również doktorskiej. (KSWO/413; SWO/614; SSZ/246)

promocja doktorska (od łac. *promotio* – wyniesienie na wyższe stanowisko, awans), uroczystość znana już w średniowiecznych → uniwersytetach, której celem było uroczyste nadanie stopnia naukowego → doktora. Zanim jednak dopuszczono → magistra do egzaminu doktorskiego, władze sprawujące kontrolę nad uniwersytetem badały „dobre obyczaje" kandydata do tego zaszczytnego stopnia. Sam → egzamin był autonomiczną decyzją → profesorów danego wydziału, jednakże znane są już przypadki ingerencji czynnika państwowego w egzaminy doktorskie. Na studium medycznym w Salerno, i to już od połowy XII wieku, w komisji egzaminacyjnej zasiadali asesorowie królewscy, bowiem egzamin ten dawał ponadto prawo wykonywania praktyki medycznej (*licentia medendi*). Sam egzamin publiczny, jednak o charakterze uroczystym, odbywał się najczęściej w kościele z udziałem pełnej gali uniwersytetu. Władze uczelni i kolegium doktorów przybywały na uroczystość w → togach, a → pedlowie jechali konno przed kandydatem na doktora. Po uroczystym otwarciu odbywał się publiczny wykład → doktoranta, po czym następowała dyskusja, często jednak tylko pozorowana. Na uniwersytetach włoskich z kandydatem dyskutowali tylko studenci, na francuskich dyskusja odbywała się w udziałem profesorów. Po jej zakończeniu władza uniwersytetu, która posiadała prawo kontroli wydawanych dyplomów, tj. w Bolonii – archidiakon, w Paryżu – kanclerz katedralny, ogłaszała, iż kandydat otrzymuje prawo nauczania na wszystkich uniwersytetach świata (*licentia legendi ubique terrarium*). Po tym akcie nowo mianowany doktor odbierał z rąk → promotora → insygnia godności doktorskiej: pierścień, rękawice, książkę, biret oraz… pocałunek, tj. symbol braterskiej równości. (BMU/196197; EPWN/688; KSWO/414; SŁP/IV/335)

promotor (łac. *promotor* – popieracz, „ten, który posuwa", opiekujący się kimś; *promotio* – poparcie, krzewienie), opiekun, zwłaszcza → dysertacji doktorskiej, sprawujący opiekę na czyjąś pracą. W średniowiecznym → uniwersytecie promotora musiał mieć również kandydat na → bakałarza, który przystępował do → egzaminu prywatnego przed → kolegium doktorów danego

wydziału. (BMU/187; EPWN/688; KSWO/414; OSP/335; SE/417; SŁP/IV/335; SWO/615)

prorektor (od łac. od łac. *pro* – przed czymś; *rector* – kierownik, wychowawca, sternik, władca, przywódca), zastępca rektora szkoły wyższej. Uczelnie wyższe wybierają najczęściej kilku p., w liczbie 2-4 osób, z czego każdy z nich odpowiada za różne kierunki pracy i funkcjonowania szkoły. Stosownie do → *ustawy z dnia 27 lipca 2007 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* prorektorem może być samodzielny pracownik nauki (→ doktor habilitowany), zaś w uczelni niepublicznej osoba posiadająca co najmniej stopień naukowy → doktora. (KSWO/415; SŁP/IV/206, IV/470; SWO/617)

proseminarium (od łac. *pro* – przed czymś; *seminarius* – zaczątkowy, zarodkowy, szkółka drzewek, zalążek, źródło czegoś), rodzaj zajęć na wyższej uczelni, przeznaczony dla studentów, którzy w kolejnym semestrze mają rozpocząć przygotowanie pracy dyplomowej. Zadaniem p. jest przygotowanie studenta do samodzielnej pracy badawczej w czasie seminarium. Na studiach I stopnia (licencjackich lub inżynierskich) p. organizowane jest najczęściej na IV semestrze studiów. (KSWO/415; SŁP/IV/296, V/98-99; SWO/617)

Protagoras z Abdery (ok. 485-415 p.n.e.), filozof → sofista, → nauczyciel, orator. W dziele *O bogach* mówił: „*O bogach nie mogę wiedzieć, ani że istnieją, ani że nie istnieją*", (E/XXII/361) i przez to został ogłoszony agnostykiem. Jego głośna teza, przytoczona przez nieprzychylnego mu → Platona, że „*człowiek jest miarą wszystkich rzeczy, istniejących, że istnieją, i nieistniejących, że nie istnieją*" (E/XXII/361), stała się podstawową relatywizmu i sensualizmu. Według tej tezy nie istnieje obiektywna prawda. → Seneka Młodszy w *Listach moralnych do Lucyliusza* przytacza jego myśl: „*O każdej rzeczy można na równi rozprawiać za i przeciw*", (SS/335) w nieco zmienionej formie. Był zwolennikiem tradycyjnego wychowania i podporządkowania normom życia zbiorowego.
Uważał, że „*nauka potrzebuje przyrodzonych zdolności i ćwiczenia; na nic tradycyjne poznanie bez praktycznego ćwiczenia, na nic ćwiczenia praktyczne bez teoretyczności nauki*", (cyt. za: KotDW/24). Kształcenie należy rozpocząć od najmłodszych lat i prowadzić je do późnej starości. Najpierw należy przyswoić elementarne nauki, a następnie specjalne: → matematykę, astronomię, muzykę oraz „*rządu domowego i państwowego, tj. ekonomii i polityki*", (KotDW/24). Uważał, że państwo ma obowiązek wychowania obywateli, zaś ci ostatni – uznania etycznych tradycji państwa i współżycia we wspólnocie obywatelskiej. Na tę okoliczność Cyceron w dziele *O prawach* przytoczył myśl P.: „*Prawo może uczynić niesprawiedliwe sprawiedliwym*", (SS/335). Jako wybitny przedstawiciel sofistów sklasyfikował różne rodzaje zdań, opracował zasady gramatyczne oraz ustalił terminologię rodzajów rzeczowników. Jest uznawany za twórcę empirycznej metody badań. (BP/XXXIV/447; E/XXII/361-362, D. Zygmuntowicz; EP/IV/1000-1002, T. Pilch, tu lata życia: ok. 481-411; EPK/II/500-501; KDE/10; KotDW/23-24; LHW/28 – tu lata życia: ok. 481-ok. 411; SS/335)

protestantyzm (od łac. *protestatio* – uroczyste oświadczenie, *protestor* – świadczyć o czymś, *prostestari* – oświadczać; od niem. *Protestantismus* – protest złożony na sejmie Rzeszy w Spirze przez grupę luteran, na szykany stosowane w stosunku do nich przez katolicką większość), jeden z trzech głównych odłamów chrześcijaństwa, obok prawosławia i katolicyzmu. Protestantami określano tych wszystkich, którzy aprobowali zasady → reformacji od czasów wystąpienia w 1517 r. Marcina → Lutra. Nazwa pochodzi od protestu, które złożyły stany w Sejmie Rzeszy w Spirze w dniu 19 kwietnia 1529 r., sprzeciwiającemu się uchwale katolików zabraniającej rozszerzania ruchu reformacyjnego. Kierunek uznający za jedyny autorytet w sprawach wiary → *Pismo Święte* (łac. *sola scriptura* – tylko pismo), pomniejszone w stosunku od wyznania katolickiego o 7 ksiąg ze *Starego Testamentu,* odrzucający zaś hierarchię kościelną i prymat papieża jako głowy Kościoła. P. odrzuca także odpusty, pośredniczący charakter świętych i Maryi, istnienie czyśćca, ofiarny charakter Mszy świętej, kapłaństwo hierarchiczne i celibat duchownych. P. mocniej podkreśla skutki grzechu pierworodnego, który spowodował zupełne zniszczenie natury ludzkiej i wolnej woli, dlatego człowiek

nie jest w stanie sam współdziałać w dziele zbawienia. Stąd przekonanie u wyznawców p. o całkowitym prymacie Boga w dziele zbawienia. Jedynym pośrednikiem między człowiekiem a Bogiem jest Jezus Chrystus (łac. *solus Christus* – tylko Chrystus).
Dawniej kościoły protestanckie określano mianem „zborów". W skład protestantyzmu wchodzą: luteranizm, kalwinizm, anglikanizm oraz mniejsze ugrupowania religijne: baptyści, metodyści, unitarianie i kwakrowie. Protestanci stanowią większość spośród ludzi wierzących w takich krajach, jak: Anglia, Niemcy, Stany Zjednoczone i kraje skandynawskie. W Polsce w roku 2002 do kościołów protestanckich należało około 200 tys. osób, z czego około 80 tys. stanowili luteranie. (ABC/209; BP/XXXIV/451-465; E/XXII/365-367, Z. Pasch; KHW/319; SŁP/IV/363; SMTK/1038; SWO/619; SS/508)

Prus Bolesław (właśc. Aleksander Głowacki, 1847-1912), powieściopisarz, nowelista, publicysta, pedagog. Mieszkał i tworzył w Warszawie, jednak szczególnie upodobał sobie Nałęczów, gdzie od 1882 r. niemal każdego roku przebywał na letnim wypoczynku. W 1872 r. opublikował artykuł pt. *Nasze grzechy,* który stał się manifestem pozytywistów, gdzie nawoływał do pokory wobec samych siebie, oszczędności i podniesienia na wyższy poziom szkolnictwa, apelował: „*Przy pracy tej niejeden ogromny majątek wypadnie podzielić na drobniejsze części, frak zamienić na kapotę, herb na szyld, pióro na młotek i łokieć, wielu rzeczy sobie odmówić, wiele zapomnieć, a najwięcej się uczyć i uczyć*", (DOP/II/143).
W dziejach wychowania, niesłusznie, rzadko utożsamiany jest z tym kręgiem zainteresowań. Uczestniczył w licznych przedsięwzięciach społecznych o charakterze socjalnym i edukacyjnym. Współuczestniczył w powstaniu → Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, troszcząc się o przejrzystość statutu tej organizacji. W styczniu 1882 r. podjął się roli opiekuna grupy sierot-chłopców oddanych do terminu (nauki zawodu) majstrom z zakładów Komitetu Opieki nad Chłopcami przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności. W 1888 r. w *Kronice tygodniowej* „Kuriera Warszawskiego" wypowiedział się w obronie dzieci nieprawych i ich matek. W 1890 r. wystąpił z kolei w obronie opuszczonych niemowląt, proponując → adopcję tych dzieci do nowych rodzin. W 1833 r. zgłosił projekt budowy łaźni ludowych, które miały być jednym ze sposobów zapobiegania epidemii chorób zakaźnych. Pomysł ten został zrealizowany jako pierwszy we wsi Charz koło Nałęczowa w 1904 r. Uczestniczył w Kasie Przezorności i Pomocy dla Literatów i Dziennikarzy oraz Kąpielach Tanich w Nałęczowie. W 1897 r. był współzałożycielem Towarzystwa Higienicznego, potem był członkiem jego zarządu, a następnie członkiem honorowym. W 1906 r. został prezesem Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych.
W dorobku literackim i publicystycznym, głównie na łamach „Opiekuna Domowego", „Nowin", „Kuriera Warszawskiego" i „Przeglądu Tygodniowego" podejmował ważne sprawy społeczne i pedagogiczne, a wśród nich m.in.: kwestię opieki nad dzieckiem, kolonii dla dzieci – głównie z wielkich miast, zagadnienia higieny społecznej, wychowania fizycznego młodzieży oraz wychowania kobiet. Był rzecznikiem organizacji i rozwoju czytelnictwa, poprzez tworzenie tzw. kółek czytelniczych na wsi i w mieście. Współpracując z „Opiekunem Domowym", był jednym z redaktorów 25-tomowej biblioteczki propagującej nauczanie początkowe w domu. W jednej z rozpraw pt. *Sprawy dziecinne* (1872) krytykował ówczesny stan praktyki wychowania domowego. W artykule pt. *W sprawie opuszczonych* zabrał również głos w sprawie funkcji społecznej i położenia ekonomicznego → nauczycieli prywatnych, proponując stworzenie dla nich systemu wsparcia i zapomóg. W *Kronice* na łamach „Kuriera Warszawskiego" z 5 czerwca 1880 r. pisał: „*Wedle mego zdania każdy system edukacyjny dążyć powinien do tego, ażeby jego wychowańcy poznali najniezbędniejsze tajemnice życia: fizycznego, ekonomicznego, społecznego i duchowego. Na świecie zaś panuje taki pogląd, że wychowańcy jakiegoś systemu mogą być nie tylko „klasykami" albo „realistami*", (cyt. za: EP/IV/1009). W 1881 r. uczestniczył w wystawie pedagogicznej zorganizowanej przez jedną z prywatnych szkół realnych, zwracając uwagę, że prezentowane na niej pomoce naukowe są wyłącznie pochodzenia zagranicznego**.** W 1882 r. ma łamach „Niwy" zaaranżował dyskusję na temat wpływu oświaty na postawy moralne spo-

łeczeństwa. Wyraził pogląd, iż proces wychowawczy powinien być wsparty oddziaływaniem instytucji dyscyplinujących. W „Nowinach" zamieścił cykl *Jak wygląda nasz rozwój społeczny*, gdzie w jednym ze szkiców pt. *Oświata* postawił tezę, iż „*oświata szkolna nie wpływa na podniesienie moralności*", (cyt. za: SS/335).
W wydanej w Warszawie w 1883 r. broszurze pt. *Szkic programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa*, opierając się na założeniach teoretycznych Herberta → Spencera, przedstawił społeczny program pozytywizmu warszawskiego, odnoszący się w wielu kwestiach do problemów wychowawczych. W kwestiach edukacyjnych pierwszeństwo przyznawał kierunkowi realnemu nad filologicznym i humanistycznym. System oświaty i wychowania chciał oprzeć na następujących zasadach: – utrwaleniu zrozumienia szacunku do pracy fizycznej; – znajomości nauk opartych na obserwacji, doświadczeniu i pomiarach; – ścisłej harmonii między naturą, pracą fizyczną i umysłową. Od kwietnia1897 r. na łamach „Kuriera Codziennego" publikował *Najogólniejsze ideały życiowe*. Najszerszy program społeczno-wychowawczy P. wyłożył w pracy pod tytułem z „Kuriera" *Najogólniejsze ideały życiowe* (1901).
Uznając zasady → pedagogiki utylitarnej, uważał za konieczne wyposażenie młodej generacji Polaków w cechy potrzebne do realizacji życiowych celów i zadań, tak jak: – „*zdolność do wielkiej pracy, – umysł logiczny i realny – uczucie optymistyczno-altruistyczne*". Był przede wszystkim pisarzem wrażliwym na ludzką krzywdę. Pozostawił bogaty dorobek społeczno-pedagogiczny. Najlepiej wyrażają go słowa umieszczone na jego pomniku nagrobnym na warszawskich Powązkach, dłuta S. Jackowskiego: „*Serce serc*". (BP/XXXV/13-15, T. Mizerkiewicz; DOP/II/143; 185-191 E/XXII/383-384, S. Fita; EP/IV/1009-1011, M. i J. Półturzyccy; SS/335-336)

Prószyński Konrad, pseud. Kazimierz Promyk (1851-1908), pisarz i wydawca. Lata 1864-1868 spędził na zesłaniu w Tomsku, na Syberii za udział rodziców w powstaniu styczniowym. Tam odkrył w sobie zdolności pisarskie, czego wyrazem był patriotyczny wiersz *Piosenka matki nad kolebką syna*, opublikowany w 1869 r. na łamach „Kaliny". W latach 1872-1876 studiował na → Uniwersytecie Warszawskim. Podczas zesłania doszedł do przekonania, że najważniejszym zadaniem jest wykształcenie wśród chłopów „ludzi czytelnych". W tym celu w 1874 r. opublikował *Elementarz, na którym nauczysz się czytać w 5 albo 8 tygodni.* Już po jego śmierci *Elementarz* miał 49 wydań o łącznym nakładzie ponad 1,5 miliona egzemplarzy i był sprzedawany po niskiej cenie, 3,5 kopiejek za egzemplarz. W nauce czytania odszedł od tradycyjnego sylabizowania na rzecz czytania bezpośredniego, tj. opartego na całych słowach oznaczających konkretne przedmioty, osoby itp.
Zachęcony potrzebą dostarczenia podstawowej lektury, przystąpił do opracowania zbioru czytanek na poziom poelementarny. W 1875 r. wydał *Elementarz ścienny*, który doczekał się 49 wydań. W 1876 r. wyszła *Pierwsza książeczka dla wprawy w czytaniu*, a rok później *Prawdziwe opowiadania, czyli druga książeczka do czytania* spełniające rolę pomocy naukowych w nauce czytania. Dla celów samokształcenia w 1879 r. przygotował *Obrazkową naukę czytania i pisania do użytku szkolnego, domowego i dla samouków*, która na wystawie Londyńskiego Towarzystwa Pedagogicznego w 1893 r. została uznana z najlepszy elementarz świata. Zastosował w nim nowoczesną wówczas metodą nauki czytania poprzez sylabizowanie.
W 1875 r. założył Towarzystwo Oświaty Narodowej, które na skutek aresztowań jego członków upadło, ale w 1882 r. odrodziło się pod nazwą → Koła Oświaty Ludowej. Popierając ideologię pozytywizmu, w 1881 r. w Warszawie założył i osobiście redagował cieszącą się wyjątkową popularnością „Gazetę Świąteczną". Był to tygodnik ludowy, który stał się przeglądem życia społeczno-politycznego polskiej wsi. O tym, że gazeta cieszyła się ogromną popularnością, świadczyły ogromne ilości listów, z których część drukowana była przez wydawcę. W latach 1886-1892 był współwydawcą „Zorzy", a także ilustrowanego rocznika dla wsi pt. „*Gość – Kalendarz Promyka*", gdzie zamieszczał artykuły o wybitnych pisarzach polskich. Położył duże zasługi w upowszechnianiu czytelnictwa na wsi. Stojąc na stanowisku pracy organicznej i solidaryzmu narodowego, krytycznie odnosił się do funkcji

ówczesnej szkoły, posądzając ją nawet o elementy wynaradawiania. Uważał, że najważniejszą metodą pracy na drodze kształcenia ludu jest nauczanie indywidualne i samokształcenie. (BP/XXXV/11-12; DOP/II/155-156; DTHW/90, tu data wydania *Elementarza* – r. 1875; EP/II/ 673-674, M. Grzywna, IV/1008-1009, S. Lewandowski; KHW/170)

prymas (od łac. *primas* – jeden z pierwszych, najdostojniejszy), honorowy tytuł nadający pierwszeństwo jednemu z biskupów przed innymi w danym kraju, używany od IV wieku. Pierwszym polskim prymasem od 1416 r. był Mikołaj Trąba (ok.1385-1422), wcześniej arcybiskup gnieźnieński. Do historii przeszedł jako jeden z najwybitniejszych hierarchów polskiego Kościoła. Od tej pory tytuł p. przysługiwał tylko arcybiskupom gnieźnieńskim, a potem gnieźnieńsko-warszawskim. Najwybitniejszym prymasem Polski był Kardynał Stefan Wyszyński, nazwany → „Prymasem Tysiąclecia". (BP/XXXV/25; E/XXII/391, XXVI/394-395; KSWO/417; SŁP/IV/287; SMTK/1042; SS/508)

Prymas Tysiąclecia (od łac. *primas* – jeden z pierwszych, najdostojniejszy), określenie przydane Stefanowi Kardynałowi Wyszyńskiemu, Prymasowi Polski, użyte po raz pierwszy przez Jana Nowaka-Jeziorańskiego (właśc. Zdzisława Jeziorańskiego) w Rozgłośni Polskiej Radia „Wolna Europa" w dniu 31 maja 1981 r., tj. w dniu pogrzebu kardynała S. Wyszyńskiego. Tego samego dnia podczas pogrzebu Prymasa Wyszyńskiego niesiono transparent z napisem: „*Takiego Ojca, Pasterza i Prymasa Bóg daje raz na 1000 lat*". W dniu 7 lipca 1981 r., podczas nominacji bpa Józefa Glempa na następcą kard. Stefana Wyszyńskiego, tytuł ten podjęty został w *Liście Apostolskim* papieża → Jana Pawła II: „*Śp. kardynał Stefan Wyszyński słusznie został nazwany Prymasem Tysiąclecia. Jemu to bowiem przypadło w udziale przeprowadzić Kościół w Polsce poprzez próg tej wielkiej rocznicy, która nie tylko dla Kościoła, ale także dla całego narodu posiadała podstawowe znaczenie*", (JPII/DZ/III/848).
W dniu 25 września 1953 r. został aresztowany przez władze komunistyczne w Warszawie. W nocy przewieziony przez Nowy Dwór, Rypin, Dobrzyń nad Drwęcą, Grudziądz do Rywałdu. Potem więziony kolejno w Stoczku koło Lidzbarka Warmińskiego, Prudniku Śląskim i Komańczy. Po trzech latach więzienia w dniu 26 sierpnia 1956 r., w Święto Matki Bożej Częstochowskiej w swoim dzienniczku zapisał: „*Dzień Ślubów Narodu na Jasnej Górze. Teraz wiem prawdziwie, że jestem Twoim, Królowo świata i Królowo Polski, niewolnikiem, bo dziś, w dniu wielkiego święta Narodu katolickiego, każdy, kto tylko pragnie, może stanąć pod Jasną Górą. A ja mam pełne do tego prawo, mam święty obowiązek i któż tego goręcej pragnie niż ja? A jednak, mając tak Potężną i tak Dobrą Panią, mam zostać w Komańczy. Przecież to z Twojej woli!*", (*Zapiski więzienne*, s. 249).
Kardynał Stefan Wyszyński w 1980 r. napisał książkę pod znamiennym tytułem *Wszystko postawiłem na Maryję*. Na kilka miesięcy przed wprowadzeniem stanu wojennego w Polsce, 16 maja 1981 r. powiedział: „*Przyjdą nowe czasy, wymagają nowych świateł, nowych mocy, Bóg je da w swoim czasie*", (SS/455). Na początku pontyfikatu Jana Pawła II skierował do Niego znamienne słowa: „*Masz prowadzić Kościół w trzecie tysiąclecie*", które zostały jednak ujawnione dopiero w 1994 r. Papieża-Polaka, → Jana Pawła II otaczał szczególną miłością i posłuszeństwem. W 1984 r. ukazała praca bpa Mariana P. Romaniuka, *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia*. (JPII/DZ/III/845-849; LPL/129; SŁP/IV/287; SS/306, 455; SWO/622; S. Wyszyński, *Zapiski więzienne,* Paris 1982, s. 14)

prymus (łac. *principatus – pierwsze miejsce*), najlepszy pod względem wyników nauczania uczeń w klasie lub szkole. Prezydent Francji Patrice de Mac-Mahon (1838-1916) w czasie wizyty w szkole w Saint-Cyr zwrócił się z następującym pytaniem do Murzyna („negre" – Murzyn, w gwarze szkolnej prymus) z następującym pytaniem: „*To pan jest prymusem? A zatem, proszę być nim nadal!*", (SS/258). W tradycji szkoły od dawna pozostawało promowanie prymusów różnymi sposobami, poczynając od najprostszego, jakim było umieszczenia ich wizerunków w gablotach szkolnych, wpisy do specjalnych kronik itp. Zob. *primus inter pares*. (EP/IV/1013-1015, H. Szczęsna; SŁP/IV/289-290; SWO/622;

przedszkole, samodzielna instytucja opiekuńczo-wychowawca dla dzieci w wieku 2-6 lat, do niedawna 3-7 lat, czyli w wieku przed szkołą (przed rozpoczęciem systematycznej nauki szkolnej). Pierwowzorem przedszkola była założona w 1769 r. przez alzackiego pastora Jana Friedricha Oberlina w Ban-de-la Roche (Wogezy) instytucja opiekuńcza dla dzieci w wieku przedszkolnym (*salle d'asile* – sala uchodźców), gdzie Sara Bauzet i Luiza Scheppler sprawowały nad dziećmi nie tylko opiekę, ale wpajały im zasady moralne, kształciły mowę ojczystą, prowadziły naukę czytania, pisania i arytmetyki. Za przykładem Oberlina w 1827 r. powstały pierwsze → ochronki w Paryżu. W 1833 r. we Francji tego typu żłobki stały się częścią państwowego systemu kształcenia. W następnych dziesięcioleciach tradycyjny żłobek (ochronka) stawała się miejscem systematycznej nauki, określanej jako szkoła macierzyńska (*école maternalle*). Nieco wcześniej, bo w 1816 r. w Szkocji utopista Robert → Owen założył Instytut Formowania Charakteru, gdzie sprawowano opiekę nad dziećmi w wieku od 18. miesiąca życia do 10. lat. Doświadczenia z placówki Owena doprowadziły do utworzenia w 1818 r. pierwszego przedszkola w Londynie, którego kierownikiem został James Buchanan. Placówka londyńska opiekowała się dziećmi w wieku od 1. do 6. roku życia. Przedszkole Buchanana spotkało się z żywym naśladownictwem m. in. ze strony brytyjskiego nauczyciela Samuela Wilderspina, który w 1824 r. założył Towarzystwo Szkółek Dziecięcych, a także katolickiego księdza, Ferrante Aporti z włoskiej Cremonie, który z kolei w 1829 r. założył pierwsze p. we Włoszech. F. Aporti w swojej placówce wdrażał program łączenia wychowania moralnego, intelektualnego i fizycznego. Dzieci od najmłodszych lat wdrażano tam do zachowania dyscypliny, a jednocześnie przyjacielskiej współpracy i pobożności. W Niemczech na początku XIX stulecia ideę p. wdrażał Friedrich → Fröebel, który w 1816 r. założył instytut opieki nad dzieckiem przedszkolnym w Keilhau, zaś w 1836 r. w Bad Blankenburg pierwsze p., które nazwał *Kindergarten*. (Przedszkola organizowane na wzór placówki Fröebla od jego nazwiska w Polsce nazwane zostały freblówkami). Po śmierci Froebla w 1852 r. powstały liczne tego typu placówki w większych miastach w Austrii, Belgii, Japonii, Kanadzie, Niderlandach, Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Szwajcarii, Węgier, Wielkiej Brytanii itp. W końcu XIX stulecia, w 1892 r. we Włoszech siostry Rosa i Carolina Agazzi stworzyły prototypową wioskę *scuola materna*, w której połączyły koncepcje opieki przedszkolnej, reprezentowane wcześniej przez F. Aportini i F. Fröebla. Metodą pracy było poszukiwanie przez wychowanków instrumentów ich własnego wychowania – przedmiotów codziennego użytku, które należało zbadać.

Naturalne impulsy w otoczeniu dziecka starała się wykorzystywać w swoich placówkach również Maria → Montessori. W 1907 r. założyła rzymskiej dzielnicy San Lorenzo *Casa dei Bambini* – Dom Dziecka. Montessori uważała, że dziecku należy pozostawić inicjatywę i nakłaniać do samoukierunkowania. Nauczyciel powinien jedynie nadzorować wykorzystanie zestawu materiałów edukacyjnych (patyczków do liczenia, listów odczytywanych palcami, ramek, figur geometrycznych itp.). W zabawie dzieci uczyły się czytać, pisać i liczyć. W tym samym czasie, kiedy swoją metodę we Włoszech wdrażała w praktyce M. Montessori, w Belgii w 1907 r. lekarz Ovide → Decroly założył szkołę, gdzie – podobnie jak u sióstr Agazzi – dzieci pracowały w grupach, posługując się rzeczywistymi przedmiotami codziennego użycia. Decroly swoją metodę nauczania opierał na trzech procesach: obserwacji, wyrażaniu przestrzeni i czasu w formie ustnej, pisemnej, manualnej, artystycznej oraz skojarzeń. Na wyspach brytyjskich pionierkami opieki przedszkolnej okazały się Grace Owen i Margaret McMilan. Założyły one ośrodki przygotowujące kadry przedszkolne: Owen w Manchesterze i McMilan w Deptford. Inną formę opieki nad dziećmi przedszkolnymi zapoczątkowano w Palestynie, gdzie w pierwszej dekadzie XX stulecia organizowano opiekę nad dzieckiem począwszy od narodzin aż do rozpoczęcia nauki w szkole.

Na ziemiach polskich pierwsza ochronka utworzona została w 1838 r. z inicjatywy → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. W następnych dziesięcioleciach opiekę nad dziećmi w wieku przedszkolnym zapewniały ochronki, organizowane głównie przez osoby prywatne. Ruchowi temu towarzyszyły teoretyczne rozwa-

żania o potrzebie objęcie opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym i jej wpływie na rozwój psychofizyczny. Zgłaszali je głównie Ferdynand → Trentowski i Ewaryst → Estkowski, zaś A. Cieszkowski przygotował projekt organizacyjno-metodyczny ochronek wiejskich. Wychowawcami i opiekunami w polskich ochronkach początkowo byli głównie mężczyźni, dopiero po wielu latach profesja ta stała się domeną kobiet. Pierwsze uregulowania prawne dotyczące m. in. pracowników ochronek pn. *Projekt instrukcji dla przełożonych i dozorczyń sal ochrony ubogich dzieci* wydała → Rada Główna Opiekuńcza Królestwa Polskiego. Dokument zalecał naukę religii i moralności oraz wzywał do wyrabiania posłuszeństwa i przyzwyczajania dzieci do pracy fizycznej. Wydanie tych przepisów podyktowane było zapewne zwiększającą się liczbą ochronek. W 1870 r. w Królestwie Polskim notowano 32 ochronki, z czego 18 funkcjonowało na terenie Warszawy. W zaborze pruskim ochronki zakładały i prowadziły głównie zgromadzenia zakonne, choć surowe prawo pruskie dopuszczało także ich prowadzenie przez osoby fizyczne. Z kolei w zaborze austriackim ochronki prowadziły głównie stowarzyszenia filantropijne. W końcu XIX stulecia i na początku XX wieku, obok tradycyjnych ochronek, powstawały placówki na wzór ogródków dziecięcych F. Froebla. Pierwsza tego typu placówka powstała w Warszawie w 1870 r. W końcu XIX stulecia ogródki dziecięce zakładano także w Wielkim Księstwie Poznańskim. W latach 1918-1939 instytucjonalne formy opieki nad dzieckiem w wieku przedszkolnym, głównie w formie ochronek, prowadziły przede wszystkim stowarzyszenia dobroczynne.

W Polsce termin „przedszkole" został wprowadzony → *ustawą z 1932 r. o ustroju szkolnym*, choć nie brakowało tutaj inicjatyw lokalnych samorządów, organizacji religijnych i innych organizacji społecznych. Nie stroniły od tych inicjatyw także osoby fizyczne. Największą popularnością cieszyły się tzw. freblówki. Mimo to ilość placówek zajmująca się opieką i wychowaniem dzieci w wieku przedszkolnym w okresie Drugiej Rzeczypospolitej nie była imponująca. W latach 1926-1939 ich liczba wnosiła odpowiednio: 1926/1927 – 1.185, 1928/1929 – 1.157, 1930/1931 – 1.808, 1931/1932 – 1.920, 1932/1933 – 1.724, 1934/1935 – 1.817, 1936/1937 – 1.715, 1937/1938 – 1.659, 1938-1939 – 1.506. Najbardziej dynamiczny wzrost tych placówek przypadł na lata 1928-1930. W tym czasie utworzono nowe placówki: z inicjatywy samorządu terytorialnego – 454, organizacji religijnych – 349, organizacji społecznych – 319, osób fizycznych – 276, organów władzy państwowej – 149, (EP/IV/1022). W latach drugiej wojny światowej okupant niemiecki, głównie na terenie Generalnego Gubernatorstwa, zezwalał niekiedy parafiom na otwarcie przedszkoli. W niektórych przypadkach, poza sprawowaniem opieki na dziećmi przedszkolnymi, stały się one zakonspirowaną polską szkołą.

Po zakończeniu wojny liczba przedszkoli rosła, i tak, jeśli w 1945 uruchomiono ich 1.423, to w następnym, 1946 r. było 2.286 placówek. W kolejnych latach dążeniem władz było zwiększanie liczby przedszkoli państwowych kosztem likwidacji lub utrudnień w prowadzeniu przedszkoli prywatnych, bądź też prowadzonych przez instytucje kościelne. W tej sytuacji malała ogólna liczba przedszkoli, także na terenie wiejskim. W latach 1956-159 liczba placówek przedszkolnych prowadzonych przez państwowe gospodarstwa rolne spadła z 705 do 112. W efekcie tych niekorzystnych zmian zaczęto tworzyć inne formy opieki nad dzieckiem w wieku przedszkolnym. Powstawały zatem dziecińce i ogniska przedszkolne. W 1958 r. oprócz przedszkoli miejskich, przedszkoli przy PGR-ach oraz sezonowych przedszkoli wiejskich, zaczęto tworzyć → ogniska przedszkolne przy szkołach podstawowych oraz placówki przedszkolne przy większych → domach dziecka. Przedszkola zaczęło tworzyć także → Towarzystwo Przyjaciół Dzieci.

Pierwsze powojenne regulacje prawne dotyczące przedszkoli pochodzą z 1950 r. *Zarządzenie Ministra Oświaty z 1950 r. w sprawie reorganizacji przedszkoli* usankcjonowało 9-godzinny czas zajęć w przedszkolach oraz dwuzmianową pracę przedszkoli. Przy państwowych gospodarstwach rolnych czas pracy przedszkoli, w zależności od pory roku, wynosił od 5 do 9 godzin. → *Ustawa z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania* wpisała przedszkola do systemu oświaty w Polsce. W 1965 r. wydano regulamin przedszkoli oraz zasady rekrutacji dzieci do tych

placówek. Z kolei w 1971 r. zapoczątkowano organizację zajęć przedszkolnych dla dzieci 6-letnich nie objętych zorganizowanych wychowaniem przedszkolnym, ale dopiero w 1973 r. zmianami ustawowymi unormowano organizację ognisk przedszkolnych, które ostatecznie zlikwidowano w 1982 r. Od tej pory opiekę przedszkolną mogły wypełniać: przedszkola oraz oddziały przedszkolne. Wraz z uchwaleniem *ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty* wprowadzono podział przedszkoli na: p. publiczne i p. niepubliczne. Większość p. publicznych z dniem 1 września 1991 r. przekazano do prowadzenia samorządom terytorialnym. W 1991 r. wprowadzono nowy ramowy statut przedszkola. W 2004 r. Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu wprowadziło obowiązkową tzw. klasę zerową dla dzieci w 6. roku życia, stanowiącą przygotowanie do nauki w szkole. W roku szkolnym 2003/2004 w Polsce funkcjonowało: 6.944 p. samorządów terytorialnych, 493 – p. prywatnych, 299 – p. wyznaniowych, 81 – p. społecznych, 17 p. prowadzonych przez powiaty i 31 p. prowadzonych przez resorty i przedsiębiorstwa. (BP/XXXV/37-39, J. Skrzypczak; EP/IV/1020-1040, K. Kamińska, B. Woynarowska, J. Rzeźnicka-Krupa; EPP/636-641, B. Wilgucka-Okoń; OSP/337; SJP/II/925)

„Przegląd Historyczno-Oświatowy”, kwartalnik poświęcony dziejom oświaty i wychowania, utworzony na przełomie 1945/1946 r. z inicjatywy → Związku Nauczycielstwa Polskiego, a jego pierwszy numer ukazał się w 1947 r. Następny rocznik, 1948 został wstrzymany na skutek ograniczenia działalności ZNP przez władze komunistyczne. Wydawanie kwartalnika wznowiono dopiero w 1959 r., a redaktorem pisma został Ryszard → Wroczyński. Od 1987 r., po śmierci R. Wroczyńskiego, pismo redaguje Marian Walczak. W radzie redakcyjnej pisma na przestrzeni dziesięcioleci zasiadali m. in.: Henryk Barycz, Mirosława Chamcówna, Łukasz → Kurdybacha i Michał → Szulkin. Pismo posiada następujące działy: *Artykuły i rozprawy, Materiały*, *Kronika, Recenzje*, *Listy i polemiki*, *Bibliografia*. (EP/IV/1046-1050, E. Kozdrowicz; KBP/91; OSP/337)

„Przegląd Pedagogiczny”, pismo założone w 1882 r. w Warszawie z inicjatywy kół nauczycielskich stolicy, głównie uczestników prywatnych zebrań pedagogicznych oraz dyrektora 6-klasowej szkoły realnej w Warszawie, Eugeniusza Babińskiego. Wychodziło z różnymi kłopotami do 1905 r. Choć nie miało ono dostępu do szkoły, ani też wpływu na nauczanie i wychowanie w szkole, było ogólnym forum ówczesnych polskich pedagogów. Tematyka pisma zawarta była w sześciu działach: wychowanie fizyczne, wychowanie moralne, wychowanie umysłowe – nauczanie, historia, statystyka i organizacja szkolnictwa, → psychologia pedagogiczna, krytyka, sprawozdania, bibliografia, polemika. Od upadku pisma w 1885 r. uratował znany pedagog warszawski, Florian Łangowski, który założył spółkę wydawniczą a następnie został redaktorem „Przeglądu”. Pismo nabrało wyraźniejszego charakteru praktycznego. W 1886 r. swoje artykuły zamieszczał tam m. in. Jan Władysław → Dawid, który w 1890 r. został redaktorem pisma. W tym okresie do pisma wprowadzono nowe działy: *Poradnik wychowawczy, Ogródek dziecięcy* oraz *Metodyczny kurs nauk*, które wykorzystywane były przez opiekunów → ochron. W dziale „Zabawy i zajęcia dzieci w wieku przedszkolnym”, a następnie „Ogródku dziecięcym” swoje opracowania zamieszczały rzeczniczki wychowania przedszkolnego: Maria → Weryho-Radziłłowiczowa i Jadwiga Chrząszczewska. Nadto, dla celów rozwijającego się samokształcenia, w „Przeglądzie” drukowano wykłady naukowe kursu samokształcenia, których druk przerwano po utworzeniu specjalnego wydawnictwa samokształceniowego pt. → „Poradnik dla Samouków”.

W 1897 r., na skutek złożonej sytuacji politycznej kierownictwa pisma, z kierowania „Przeglądem” zrezygnował W. Dawid. Następnie redaktorami byli Władysław Skrzetuski, od 1900 r. Kazimierz Król. W 1898 r. nakładem „Przeglądu Pedagogicznego” ukazał się zwarty program nauczania przygotowany przez Jana W. → Dawida, Włodzimierza Osterloffa i Anielkę → Szycównę pt. *Metodyczny kurs nauk. Rok I-II. Nauka o rzeczach, nauka czytania i pisania, arytmetyka, kaligrafia*. Z pismem współpracowali m. in.: Stanisław → Karpowicz (1864-1921), Aniela → Szycówna (1864-1921), Henryk →Wernic

(1839-1905), Wacław Nałkowski (1851-1911) i inni. Na łamach pisma toczyła się dyskusja o samokształceniu nauczycieli. Swoje opinie prezentowały m. in. Maria Frendzlówna i Helena Stattlerówna. Ta ostatnia pisała m. in.: „*Każda nauczycielka – bowiem – starsza czy młodsza, rutynowana czy niedoświadczona, winna baczenie śledzić ruch umysłowy w danej dziedzinie, zapoznać się z dobrymi dziełami pedagogicznymi, które lepiej od artykułów objaśnić ją mogą*", (cyt. za: DOP/II/150). Po utworzeniu w 1905 r. → Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego pismo stało się jego organem. W 1921 r. redakcję pisma objął Lucjan → Zarzecki. (EP/VII/60, VII/804, E. Brodacka-Adamowicz; DOP/II/145-148; MP/47-58)

przepytywanie (przesłuchiwanie), metoda (środek) dydaktyczny stosowany w dawnej szkole, „stosowany przez starą pedagogikę", (EPK/II/422). Zgodnie z jej założeniem uczeń musiał niejako „wyrecytować" materiał „przerobiony" na lekcji, a nadto odpowiadać na tzw. wyrywki. Celem tej metody było nabrania przekonania nauczyciela, że uczeń zrozumiał lekcję, a nie tylko nauczył się jej na pamięć. (EPK/II/422; SJP/II/953)

„Przyjaciel Ludu" I. Pismo założone w 1834 r. w Lesznie w Poznańskiem, znajdującym się wtedy w zaborze pruskim. Jego redaktorem był pedagog Jan Popliński, autor m. in. *Wyboru bajek polskich z rozprawą o apologu wraz z krótkimi biografiami bajkopisów* (1830). Pierwszy numer pisma ukazał się 2 lipca 1834 r. i drukowany był w oficynie Ernesta Wilhelma Gunthera w Lesznie. Do osiągnięć J. Poplińskiego zaliczyć trzeba pozyskanie dla „Przyjaciela Ludu" młodych, literacko utalentowanych osób. Na łamach pisma swoje artykułu zamieszczali m. in.: Ryszard W. Berwiński – poeta, etnograf, publicysta i działacz polityczny, Włodzimierz A. Wolniewicz – publicysta, uczestnik walk powstańczych. Żywe kontakty z Poplińskim utrzymywał Edmund Bojanowski – działacz oświatowy i charytatywny. Do współpracowników czasopisma zaliczał się Jędrzej Moraczewski – historyk, publicysta, działacz społeczny i polityczny. **II.** Tygodnik ilustrowany o tematyce społeczno-politycznej, organ prasowy Stronnictw Ludowego, wydawany w okresie zaboru austriackiego, założony przez Bolesława Wysłoucha. Początki trwania pisma obejmowały głównie Lwów (1889-1902), następnie pismo przeniosło swoją działalność na obszary Krakowa (1903-14 i 1919-33), a po wojnie do Warszawy (1946-47). (DOP/II/91; http://www.leszno.interbit.pl/teksty/poplinski)

przymus szkolny, obowiązek nałożony przez państwo na rodziców, polegający na przymusowych posyłaniu dzieci do szkoły. Zob. obowiązek szkolny. (EPK/II/424; SJP/II/998-999)

psychoanaliza (od gr. *psyche* – duch, dusza, życie, tchnienie; *psychikós* – dotyczący duszy; *psychósis* – choroba duszy; niem. *Psychoanalyse*), ogólna teoria życia psychicznego stworzona przez Zygmunta S. → Freuda (1856-1939), głosząca, że rozwój osobowości, jej struktura i funkcjonowanie jest wynikiem działania nieświadomych sił psychicznych, pozostających we wzajemnym konflikcie. Z. Freud uznał, iż między narodzinami człowieka a osiągnięciem pełnej dojrzałości człowiek przechodzi przez pięć faz rozwoju psychoseksualnego: f. oralna – od narodzin do 1,5. roku życia, f. analna – od 1,5. do 3. roku życia, f. falliczna – od 3. do 6. roku życia, f. latencji – od 6. do 12. roku życia, f. genitalna – dorastanie.
Z. Freud i Joseph Breuer prowadzili badania na pacjentach w czasie seansów hipnotycznych i doszli do wniosku, że pacjenci wykazywali poprawę zdrowia psychicznego, jeżeli w czasie snu uświadamiali sobie ukryte uczucia, myśli i popędy. W toku dalszych badań Freud doszedł do wniosku, że większość badanych pacjentów swobodnie wypowiadała się bez zastosowania hipnozy i na tej podstawie opracował metodę swobodnych skojarzeń. Część z nich opierała się jego metodzie, stąd Freud w trackie dalszych badań doszedł do wniosku, że pacjenci o bolesnych wspomnieniach charakteryzują się lękiem neurotycznym, który ma swoje źródło w wypartej energii seksualnej (*libido*). Zakłócenia w opanowaniu *libido* są podłożeniem zaburzeń nerwicowych.
W teorii psychoanalizy wyróżnia się trzy warstwy psychiki: *Id, Ego i Superego*. *Id* to struktura nieświadoma, będąca zbiorem popędów, zwierających egoistyczne cechy człowieka. *Ego* to z kolei struktura racjonalna, nakierowana na

rzeczywistość, która kieruje się zasadą realizmu. *Superego,* to struktura nakierowana na wartości kultury i nakazy moralne, ukształtowane przez rodziców i społeczeństwo. Metoda psychoterapeutyczna polega na wykrywaniu utajonych kompleksów za pomocą wolnych skojarzeń, np. interpretacji snów czy też wspomnień z dzieciństwa. (BP/XXXV/113-114; E/XXV/499-500, Z. Dudek; EP/IV/1157-1166, W. Sikorski; KHW/319, KSWO/419; OSP/339-340; SMTK/1050; SWO/624)

psychologia (od gr. *psyche* – dusza*, logos* – nauka, wiedza; dosł. nauka o psychice), jedna z nauk o człowieku, której przedmiotem zainteresowania jest aktywność ludzi i zwierząt oraz jej przejawy. P. jest historią koncepcji ludzkiej świadomości i zachowania, a teorie psychologiczne sięgają swoimi korzeniami do koncepcji filozoficznych starożytnej Grecji i koncepcji religijnych i filozofii Wschodu.

Do końca XIX wieku rozwój p. następował w kompatybilności z → filozofią. Za moment narodzin p. jako odrębnej → nauki uważa się 1879 r., kiedy to niemiecki filozof i psycholog, Wilhelm Wundt (1832-1920) w Lipsku założył pracownię p. eksperymentalnej. Uznał on, że życia psychicznego człowieka nie można wytłumaczyć wyłącznie prawami aksjologii, a przebieg procesów psychicznych zależy od całości życia psychicznego. W p. klasycznej do przełomu XIX i XX wieku dominował pogląd, że przedmiotem p. są zjawiska psychiczne (fakty, stany lub procesy zachodzące wobec istnienia jakiegoś przedmiotu). Rozszerzenie przedmiotu badań p. nastąpiło w związku z narodzinami → psychoanalizy, której ojcem jest Zygmunt → Freud.

W Polsce pierwszym dziełem psychologicznym, w ramach filozofii, była *Filozofia umysłu ludzkiego* Jędrzeja → Śniadeckiego z 1818 r. Natomiast etap empirycznej p. w warunkach polskich wyznacza założenie pierwszych eksperymentalnych pracowni psychologicznych: K. Twardowskiego we Lwowie (1901) i W. Heinricha w Krakowie (1903). W 1925 r. ukazała się dwutomowa *Psychologia* W. Witwickiego. Jego uczniami byli m. in. Stefan → Baley i Stefan → Szuman. W 1926 r. Józefa Franciszka → Joteyko (1866-1928) założyła „Polskie Archiwum Psychologii", które jest traktowane jako pierwsze czasopismo psychologiczne. Z kolei w 1929 r. z inicjatywy S. Bałachowskiego utworzono Poznańskie Towarzystwo Psychologiczne, zaś rok później zaczął ukazywać się „Kwartalnik Psychologiczny".

P. bada relacje między psychiką a ciałem i jest ściśle powiązana z naukami biologicznymi i społecznymi, w tym zaś z filozofią. Związek ten uwypuklił papież → Jan Paweł II, mówiąc: „*Psychologia jest powołana do tego, ażeby poprzez swoje badania rozjaśniała i uzupełniała refleksje filozofów*", (JPII/KM/159).

Ze względu na obszary zastosowania p. dzieli się na: p. ogólną, p. rozwojową, p. starości, p. prenatalną, p. kliniczną, p. fizjologiczną, poradnictwo psychologiczne, p. pracy, p. przemysłową i inżynieryjną, p. konsumenta, p. kobiety, p. twórczości, p. wojskową, p. sportu, p. środowiskową. Nadto wyróżniono działy w p.: p. dziecka, p. wychowawcza, p. społeczna, p. porównawcza oraz p. stosowana, p. analityczna, p. eksperymentalna, p. fizjologiczna, p. humanistyczna, p. międzykulturowa, p. indywidualna, p. rozwojowa. (BP/XXXV/116; E/XXV/50504, J. Bobryk; EP/IV/1177-1198, E. Wysocka; EPWN/958; JPII/KM/159)

Pszczelin, placówka edukacyjna w zakresie szkolnictwa rolniczego. Początki szkolnictwa w tej miejscowości datują się na rok 1900, kiedy Towarzystwo Pszczelniczo-Ogrodnicze w Warszawie, po wybudowaniu budynku szkolnego, uzyskało zgodę na otworzenie praktycznych kursów ogrodnictwa i pszczelarstwa. W dniu 15 października 1900 r. Pszczelin przyjął uczniów na pierwszy kurs. Był to jeden z najtrudniejszych okresów funkcjonowania szkoły. Jak podał autor pierwszej monografii placówki Z. Bańkowski, *Pszczelin. Pierwsza szkoła rolnicza dla młodzieży wiejskiej 1900-1925* (1925), „*nieraz znaleźliśmy się w tem położeniu, że brakowało nam wozu, orczyków do pługów, więc trzeba je było zastąpić drążkami, albo przywiązywać postronkiem. Brak narzędzi ogrodniczych, jak łopat, grabi, bardzo się dawał we znaki. Trzeba więc było wiele dobrej woli ogrodnika p. M. Dzięgielewskiego, żeby wszystko łatać, a praktykanci nieświadomi, z czego powstał zakład, dziwili się niekiedy, że w domu podobnego braku narzędzi nie widzieli*", (cyt. za: http://free.art.pl/podkowa.magazyn/nr38/pszczelin, M. Barbasiewicz) Przy istniejących ograniczeniach ze strony władz carskich udało się stwo-

rzyć model oświaty rolniczej. Swój wkład wnieśli tam m. in. J. W. → Dawid. M. Malinowski, S. → Sempołowska i L. Krzywicki. Po odzyskaniu niepodległości do rozwoju Pszczelina przyczyniła się m. in. ówczesna posłanka na Sejm, Jadwiga Dziubińska.
Po drugiej wojnie światowej nastąpił dalszy rozwój różnych form edukacji rolniczej w tej miejscowości, w roku 1945, powstało w Pszczelinie Gimnazjum Rolnicze pod kierownictwem Z. Bańkowskiego, a w 1947 r., po wykończeniu zaczętego jeszcze przed wojną budynku seminaryjnego, uruchomiono Instytut Kształcenia Nauczycieli Szkół Rolniczych. W 1958 r. powstała tam Centralna Rada Ognisk Metodycznych. (EP/IV/1282-1293, J. Krosny; http://free.art.pl/podkowa.magazyn/nr38/pszczelin, M. Barbasiewicz)

punkty za pochodzenie, zasada ustalona formalnie przez Konferencję Rektorów Szkół Wyższych w dniu 28 czerwca 1958 r., określająca, iż przy uzyskaniu na egzaminie wstępnym na wyższą uczelnię równej liczby punktów, pierwszeństwo zapewnia się młodzieży pochodzącej z rodzin robotniczych lub chłopskich, czyli tzw. punktowy system oceny kandydata na studia, wprowadzony w 1965 r. Początkowo był to jeden punkt dodatkowy za pochodzenie, w 1966 r. podniesiono do trzech, a w 1968 r. – do pięciu. Tę preferencyjną zasadę formalnie wprowadzono życie w 1969 r. po wydarzeniach Marca'68, poprzez wydanie w kwietniu tego roku przez Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego „Wytycznych w sprawie zasad i trybu kwalifikowania kandydatów na I rok studiów". W istocie mechanizm ten miał ograniczyć dostęp do studiów wyższych osobom z rodzin inteligenckich. Szczególne preferencje w tym systemie uzyskała młodzież z rodzin robotniczych i chłopskich na studia medyczne. „Punkty za pochodzenie" po raz ostatni zastosowano jeszcze w 1987 r. P. za p. były specyficzną formą zasady *numerus clausus* w państwach komunistycznych. Inną formą było wymuszanie równego udziału płci na studiach medycznych, chociaż badania systematycznie wykazywały, że kobiety lepiej radzą sobie na egzaminach. P. za p. były tzw. „pozytywną dyskryminacją" i zostały definitywnie zaniechane po roku 1989. W 1982 r. powstał film w reżyserii Franciszka Trzeciaka pt. *Punkty za pochodzenie*. (LPH/128-129; LPL/132)

Q

quadrivium (łac. *quadra* – czworobok, *via* – droga, ulica; *quadrivium* – cztery rogi, rozdroże, czterodroże), kanon edukacji w epoce → Średniowiecza, obejmujący nauki matematyczno-przyrodnicze: nauczanie arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki, traktowany jako wyższy stopień → scholastycznego kursu → *septem artes liberales* po zaliczeniu → *trivium.* Pojęcie pojawia się w twórczości filozofa i teologa rzymskiego Boecjusza (ok. 480-ok. 525) w początkach VI wieku. Formalnego podziału → siedmiu sztuk wyzwolonych na *trivium* i *quadrivium* dokonał minister Teodoryka, króla Gotów, → Aureliusz Kasjodor (ok. 490-ok. 583) w połowie VI wieku w dziele *O siedmiu dyscyplinach* (*De septem disciplinis*). Pod wpływem pisarza łacińskiego Martianusa Cappeli (V wiek) do zakresu geometrii włączono wiadomości z geografii, historii naturalnej, zoologii i kosmografii. Z arytmetyką z kolei łącznо optykę, zaś na astronomię składały się: nauka o sferze (*sphaera materialis*), teoria planetarna (*theorica planetarum*) oraz rachuba czasu (*computus*) z wykładem o kalendarzu kościelnym. Q. znane już było w karolińskiej → Szkole Pałacowej → Alkuina. (EP/VI/235, R. Nowakowska-Siuta; EPKI/41, II/589; LHW/53; SŁP/IV/401, V/595; SMTK/401; SPH/810).

Qualis pater, talis filius**,** często także w formie: *Talis pater, talis filius* (łac. dosł. – Jaki ojciec, taki syn), przysłowie przypisywane → Horacemu i → Owidiuszowi, wyrażające prawo dziedziczenia zdolności, cech charakteru i innych przymiotów osobowych przechodzących z rodziców na ich dzieci. U Horacego: „*Qualis hera, talis catella*" (*Jaka pani, taka suczka*), zaś Owidiusz: „*Non procul a proprio stirpe poma cadun*t" (*Niedaleko padają jabłka od jabłoni*). (KP/408, 475)

Qui bene amat, bene castigat (łac. dosł. – Kto prawdziwie kocha, surowo karze), zasada wychowania znana w średniowiecznej, ale także nowożytnej Europie, uznająca, iż prawdziwa miłość rodziców względem dzieci, ale także → nauczycieli w stosunku do uczniów, nakazuje – w imię „usunięcia złych skłonności i nałogów" – stosowanie → kar cielesnych. W XIX wieku – jak zauważył Leopold Czapiński – przysłowie to „*straciło (...) znaczenie edukacyjne i posiada myśl wyższą, więcej ogólną, mianowicie wyraża rezygnację chrześcijańską, nakazującą nam doznawane przykrości, cierpienia lub nieszczęścia przyjmować z pokorą, jako próby naszej wytrwałości w dobrem i jako dowody miłości Bożej*". (KP/411)

Quod bonum, felix, faustum, fortunatumque sit (łac. dosł.: Niech to będzie dobre, szczęśliwe, pomyślne i fortunne) **I.** Myśl towarzysząca cesarzom rzymskim: *Quod Bonum, Felix, Faustum, Fortunatumque Sit Populo Romano,* (*Oby to było dla szczęścia, dobra i pomyślności narodu rzymskiego*). **II.** Formuła wypowiadana przez → rektora wyższej uczelni w końcowej części uroczystego rozpoczęcia → roku akademickiego, połączona w trzykrotnym uderzeniem berłem rektorskim w stół. Zob. insygnia. (http://lacina.info.pl; KP/403-404)

Quo vadis, Domine? (łac. dosł. – dokąd idziesz, Panie), pytanie, które – według tradycji chrześcijańskiej – miał zadać św. Piotr, który opuszczał Rzym w okresie nasilonych prześladowań chrześcijan, spotkanemu na drodze Chrystusowi. Odpowiedź dana przez Chrystusa św. Piotrowi miała brzmieć: „*Gdy ty opuszczasz lud mój, do Rzymu idę, by mnie ukrzyżowano raz* wtóry". Św. Piotr odpowiedź tę zrozumiał jako polecenie Mistrza, aby powrócić do Rzymu i przygotować się na śmierć męczeńską. Działo się to w czasach panowania Nerona (37-68), cesarza rzymskiego od roku 54. W *Apokalipsie św. Jana* ten prześladowca chrześcijan został przedstawiony jako potwór i bestia:
„*Tu jest (potrzebna mądrość).*
Kto ma rozum, niech liczbę Bestii przeliczy:
Liczba to bowiem człowieka.

A liczba jego: sześćset sześćdziesiąt sześć", (Ap 13, 18).

Po wielu wiekach pytanie to stało się kanwą powieści Henryka Sienkiewicza pt. *Quo vadis* (1895-1896). W tomie trzecim autor wydarzenie to przedstawia następująco:

„*Długo trwało milczenie, po czym w ciszy ozwały się przerywane łkaniem słowa starca:*

– Quo vadis, Domine?...

I nie słyszał odpowiedzi Nazariusz, lecz do uszu Piotrowych doszedł głos smutny i słodki, który rzekł:

– Gdy ty opuszczasz lud mój, do Rzymu idę, by mnie ukrzyżowano raz wtóry", (KC/438/439).

Powieść przyniosła autorowi ogromny sukces i rozgłos, tłumaczona była niemal na wszystkie języki świata. W 1905 r. pisarz otrzymał literacką Nagrodę Nobla za całość twórczości, w tym zapewne także za tę powieść. Na podstawie książki H. Sienkiewicza nakręcono kilka filmów: *Quo Vadis* reż. Enrico Guazzoni, 1912 Włochy (film niemy); *Quo Vadis* reż. Gabriello D'Annunzio i Georg Jacoby, 1924 Włochy (film niemy); *Quo Vadis* reż. Mervyn LeRoy, 1951 USA; *Quo Vadis* reż. Franco Rossi, 1985 Włochy (serial telewizyjny); *Quo vadis* reż. Jerzy Kawalerowicz, 2001 Polska. (SMTK/824-825, 1061; SPH/817; SWO/629)

R

Rabelais Franciszek (ok. 1494-1553), duchowny, pisarz francuski, wybitny przedstawiciel Renesansu, zwolennik łączenia wychowania umysłowego z zabawą. W monumentalnym dziele *Gargantua i Pantagruel* (1534, tłum. na język pol. – 1915, T. Boy-Żeleńskiego), będącą arcydziełem literatury światowej, opisującą przygody dwóch olbrzymów, podjął krytykę średniowiecznych instytucji, w tym → scholastyczną filozofię wychowania. Przedstawił w niej obraz utopijnego społeczeństwa renesansowego, w którym dominuje swobodny i wszechstronny rozwój człowieka. Znajdujemy w nim m. in. opis zabaw dzieci: „*fikanie kozłów, skoki, biegi, jazdę na beczce, chodzenie na szczudłach, włażenie na płoty, zabawy w ślepą babkę, puszczanie baniek mydlanych, toczenie obręczy, tańce, powtarzanie czynności gospodarczych*", (cyt. za: HWP/33). R. uważał, że człowiek powinien → wiedzę czerpać z doświadczenia i literatury starożytnej i uczyć się wszystkich nauk, przy czym pierwszeństwo dawał językom starożytnym: → łacińskiemu, greckiemu, hebrajskiemu i chajdejskiemu dla lepszego poznania → *Biblii.* Nadto uważał, że przedmiotem nauczania powinny być: → historia, → arytmetyka oraz nauki przyrodnicze: astronomia, botanika, zoologia, mineralogia i nauka o człowieku. W zakresie wychowania moralnego postulował postępowanie zgodnie z naturą. Krytycznie odnosił się do niektórych praktyk religijnych i występował przeciwko zakonom, mimo iż należał pierwotnie do franciszkanów, a potem benedyktynów, by ostatecznie zostać księdzem świeckim. Mimo, iż wiele jego wypowiedzi krytykowane było przez Kościół, a niektóre utwory zostały potępione przez Sorbonę, doceniał znaczenie wychowania religijnego. (E/XXIII/28-29; EPWN/705; KDE/28; LHW/96-97; OSP/343-344)

Rada Edukacji Narodowej, niezależna, opozycyjna instytucja zajmująca się koordynowaniem inicjatyw oświatowych i ruchów samokształceniowych w Polsce po wprowadzeniu stanu wojennego. Utworzona w lipcu 1982 r., protestowała przeciwko ideologicznej indoktrynacji środowisk oświatowych, wydawała pismo „ZEN – Zeszyty Edukacji Narodowej, gdzie publikowano materiały związane ze stanem edukacji Polsce. Działała do czerwca 1989 r. (E/XXIII/46)

Rada Główna Opiekuńcza, **I.** Organizacja charytatywna założona w grudniu 1915 r. na terenie Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie. Środki na organizację różnych przedsięwzięć czerpała ze składek społeczeństwa, instytucji społecznych oraz dotacji władz okupacyjnych. Prowadziła m. in. żłobki, → bursy, → ochronki i schroniska dla dzieci. W 1918 r. rozszerzyła swoją działalność na Kresy Wschodnie, w 1919 r. – na Galicję. Działała do grudnia 1920 r. **II.** Organizacja opieki społecznej utworzona w celu niesienia pomocy potrzebującym Polakom w lutym 1940 r. w okupowanej Warszawie, a od maja 1940 r. – w Krakowie. Rada pozostawała w zależności od władz niemieckich, od nich otrzymywała częściowe środki na prowadzone akcje. Nadto korzystała z pomocy zagranicznej: amerykańskiej oraz rządu RP na uchodźctwie. Rada miała swoje filie we wszystkich miastach powiatowych i wydzielonych, które posiadały status Rad Opiekuńczych Powiatowych. Działała aż do marca 1945 r. i pomocą objęła blisko 3 mln osób. Wśród szczegółowych zadań R. G. O. była m. in. opieka nad dziećmi: pomoc żywnościowa, odzieżowa i zdrowotna. Rada zakładała i wspomagała już istniejące żłobki, ogniska przedszkolne, domy, dziecka, kolonie, półkolonie i inne. O rozmiarach udzielonej pomocy mogą świadczyć następujące liczby: na przełomie 1940/1941 R. G. O. prowadziła dożywianie w 339 placówkach i 194 punktach specjalnego dożywiania dzieci, obejmując ta pomocą około 150 tys. dzieci. Na przełomie roku 1941/1942 liczba punktów dożywiania wzrosła do 1.157, a ilość dzieci objętych pomocą do ponad 160 tysięcy. Swoją działalność zakończyła w styczniu 1945 r.

(BP/XXXV/283, R. Grodzki; E/XXIII/47; EP/V/18-21, M. Pękowska)

rada pedagogiczna, zespół nauczycieli i wychowawców danej szkoły, posiadający określone ustawami kompetencje. Na gruncie szkoły powszechnej pojawiła się w *rozporządzeniu Ministra WRiOP z dnia 25 czerwca 1923 r*. Była organem wewnętrznym szkoły, „*powołanym do rozważania, opracowywania i rozstrzygania w granicach kompetencji spraw wychowania, nauczania i administracji szkolnej*", (EPK/II/446). Niektóre jej postanowienia musiały być zatwierdzone przez → inspektora szkolnego lub właściwe organ władzy szkolnej. Przewodniczącym r. p. był kierownik szkoły, a w jej skład poza nim wchodzili: z głosem decydującym – wszyscy nauczyciele przedmiotów obowiązkowych oraz lekarz szkolny; z głosem doradczym: nauczyciele przedmiotów nadobowiązkowych, opiekun główny szkoły, względnie przewodniczący rady szkolnej miejscowej. Obecny status r. p, reguluje *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. (EPP/674-678, T. Kowalski; EPK/II/447; OSP/345)

rada rodziców, społeczny organ szkoły (placówki), reprezentujący rodziców, istniejący w systemach oświatowych wielu państw. W Polsce do 1991 r. niektóre jej kompetencje posiadały komitety rodzicielskie, funkcjonujące na podstawie ministerialnych rozporządzeń z 1960 i 1973 r. Obecnie jej organizację i kompetencje określa art. 53 i 54 → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. R. r. reprezentuje ogół rodziców uczniów. W jej skład wchodzą: w szkołach – po jednym przedstawicielu rad oddziałowych, wybranych w tajnych wyborach przez zebranie rodziców uczniów danego oddziału; w placówkach – co najmniej 7 przedstawicieli, wybranych w tajnych wyborach przez zebranie rodziców wychowanków danej placówki; w szkołach artystycznych – co najmniej 7 przedstawicieli, wybranych w tajnych wyborach przez zebranie rodziców uczniów danej szkoły (art. 53, ust. 1-2). Rada rodziców uchwala regulamin swojej działalności, w którym określa wewnętrzną strukturę i tryb pracy rady oraz szczegółowy tryb przeprowadzania wyborów do rad (art. 53, ust. 4). Ustawa zapewnia radzie rodziców możliwość występowania do dyrektora szkoły (placówki) oraz do organu sprawującego nadzór pedagogiczny „z wnioskami i opiniami we wszystkich sprawach szkoły lub placówki" (art. 54, ust. 1). Ustawodawca wyraźnie określił kompetencje rad rodziców, do który należą: uchwalanie w porozumieniu z radą pedagogiczną: programu wychowawczego szkoły, obejmującego wszystkie treści i działania o charakterze wychowawczym skierowane do uczniów, realizowanego przez nauczycieli, programu profilaktyki dostosowanego do potrzeb rozwojowych uczniów oraz potrzeb danego środowiska, obejmującego wszystkie treści i działania o charakterze profilaktycznym skierowane do uczniów, nauczycieli i rodziców; opiniowanie programu i harmonogramu poprawy efektywności kształcenia lub wychowania szkoły lub placówki oraz opiniowanie projektu planu finansowego, składanego przez dyrektora szkoły (art. 54, ust. 2). Rada rodziców w celu wspierania działalności statutowej szkoły lub placówki może gromadzić fundusze, a zasady ich wydatkowania powinny być ustalone w regulaminie tego organu (art. 54, ust. 8).
W *rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 sierpnia 2007 r. w sprawie rodzajów szkół i placówek, w których nie tworzy się rad rodziców* (Dz. U. z 2007 r., Nr 157, poz. 1101) określono placówki, w których nie tworzy się rad rodziców. Są to: szkoły dla dorosłych, szkoły policealne dla młodzieży, szkoły przy zakładach opieki zdrowotnej, szkoły przy zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich, szkoły przy zakładach karnych, szkolne schroniska młodzieżowe, placówki kształcenia ustawicznego, placówki kształcenia praktycznego oraz ośrodki dokształcania i doskonalenia zawodowego, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, w tym poradnie specjalistyczne, młodzieżowe ośrodki wychowawcze i młodzieżowe ośrodki socjoterapii, bursy i domy wczasów dziecięcych oraz biblioteki pedagogiczne. Rozporządzenie weszło w życie z dniem 1 września 2007 r. Nadto w *rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 9 listopada 2007 r. w sprawie rodzajów szkół artystycznych, w których nie tworzy się rad rodziców* (Dz. U. z 2007 r., Nr 219, poz. 1626) ustalono, iż rad rodziców nie tworzy się w następujących rodzajach szkół artystycznych: szkoły pomaturalne bibliotekar-

skie i animatorów kultury oraz szkoły policealne kształcące w zawodach artystycznych (§1). Rozporządzenie weszło w życie w dniu 8 grudnia 2007 r. W praktyce r. r. są wykorzystywane przez dyrektorów szkół i placówek przede wszystkim do udzielania pomocy materialnej szkole. Ich ustawowe kompetencje, a w szczególności wyrażane opinie, nie są wiążące dla dyrektorów szkół i placówek. (E/XXIII/53; EP/V/23, P. Kowolik; EPP/277-279, T. Kowalski)

Rada Szkolna Krajowa (Galicji), utworzona z inicjatywy posłów polskich do Sejmu Galicyjskiego na czele Józefem → Dietlem w 1867 r. dla organizacji szkół polskich ludowych i średnich w całym zaborze austriackim. Jej siedzibą był Lwów, a przewodnictwo powierzono Agenorowi Gołuchowskiemu, namiestnikowi Galicji, konserwatywnemu przywódcy polskiego ziemiaństwa. Ważną rolę w R. S. K. od 1890 r. do 1900 r. odegrał jej wiceprezydent, twórca krakowskiej szkoły historycznej Michał → Bobrzyński, który doprowadził do uelastycznienia polityki w zakresie szkolnictwa, głównie ludowego. Swoją działalnością przyczyniła się do polonizacji szkolnictwa w zaborze austriackim, rozbudowy sieci szkół i → seminariów nauczycielskich oraz podniesienia ogólnego poziomu oświaty. W latach 1891-1914 liczba szkół ludowych w Galicji wzrosła z 3.814 do 6.151, podwoiła się liczba uczniów i doszła do 1,3 mln. W ostatniej dekadzie XIX, opanowana przez koła konserwatywne, utraciła większość wcześniej uzyskanych uprawnień. Reprezentowała wówczas poglądy negujące powszechność, świeckość i bezpłatne nauczanie. Mimo to ocena jej działalności jest pozytywna, zwiększyła się liczba szkół średnich i tzw. szkół uzupełniających i różnego rodzaju kursów i doszła do 45 tys. R. S. G. przyczyniła się do wydania wielu → podręczników szkolnych w języku polskim. Istniała aż do 1921 r., kiedy to została zniesiona rozporządzeniem → ministra WRiOP. (BP/XXXV/288-289, R. Grodzki; DOP/II/214-215; E/XXIII/54; EP/V/23-24, S. Lewandowski, 85, W. Korzeniowska; EPK/II/447)

rada szkoły, społeczny organ szkoły w ramach procesu uspołeczniania jej pracy, występujący w szeregu systemach oświatowych na świecie. Pierwsze rady szkół utworzono w koloniach Nowej Anglii (USA około 1660 r.). W drugiej połowie XIX tworzone były w szkołach angielskich, walijskich i holenderskich. W Polsce możliwość ich tworzenia zagwarantowała dopiero → *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. W jej skład wchodzą przedstawiciele rodziców, uczniów i nauczycieli, wybierani na ogólnych zebraniach. R. sz. uchwala i zmienia statut szkoły, przedstawia wnioski w sprawie budżetu szkoły, wnioskuje do organu nadzorującego o zbadanie i dokonanie oceny pracy szkoły, opiniuje plan pracy szkoły. (E/XXIII/54; EP/V/25-27. B. Śliwerski; OSP/345-346)

Radlińska Helena, pseud. Helena Orsza, J. Strumiński, W. Janicki, Z. Rudnicki, Warszawianin (1879-1954), pedagog, działaczka oświatowa, historyk oświaty. Po ukończeniu w 1897 r. Zakładu Naukowego Henryki Czarnockiej uzyskała uprawnienia do nauczania w szkołach prywatnych. W ostatnich latach XIX stulecia współpracowała z szeregiem organizacji konspiracyjnych walczących o niepodległości kraju, w tym w m. in. → Uniwersytetem Latającym. Od 1902 r., dzięki mężowi, Zygmuntowi Radlińskiemu, zbliżyła się do grup radykalnego skrzydła Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1905 r. znalazła się z kolei w gronie organizatorów → strajku szkolnego. W latach 1906-1918 mieszkała w Krakowie, gdzie na → Uniwersytecie Jagiellońskim w 1907 r. podjęła studia historyczne, angażując się jednocześnie w wiele przedsięwzięć oświatowych. Po powrocie w 1918 r. do Warszawy, od 1922 r. prowadziła zajęcia w → Wolnej Wszechnicy Polskiej. Od 1925 r. kierowała Studium Pracy Społeczno-Oświatowej na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Studium przygotowywało → nauczycieli – organizatorów życia kulturalnego dla dorosłych. W latach drugiej wojny światowej prowadziła różne formy kształcenia w ramach → tajnego nauczania.
Po wojnie, w latach 1945-1950 pracowała na → Uniwersytecie Łódzkim, skąd została relegowana, a dwa lata później zlikwidowano Katedrę Pedagogiki Społecznej. Była twórczynią nowego kierunku w polskiej → pedagogice, zwanego → pedagogiką społeczną, uznając, że „*jest to dział nauki odrębny od socjologii*".

W 1909 r. na II Polskim Kongresie Pedagogicznym we Lwowie wygłosiła referat pn. *Podstawy wychowania narodowego,* gdzie zaprezentowała „*pedagogikę demokratyczną, wolną i twórczą, zaangażowaną w tworzenie życia społeczno-kulturalnego niepodległego kraju*", (EP/V/31). W 1913 r. po jej redakcją ukazał się pierwszy podręcznik oświaty pozaszkolnej pt. *Praca oświatowa, jej zadania, metody i organizacja*. W ogłoszonej w 1928 r. pracy *Istota i zakres służby społecznej* uznała, że służba społeczna jest „dopomaganiem wszelkiemu rozwojowi", wszelkim działaniem opartym na ideach humanizmu i humanitaryzmu, (EP/V/33). Opublikowana w 1935 r. praca pt. *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego* stała się pierwszym wstępem do pedagogiki społecznej. Pedagogikę społeczną definiowała „*jako naukę o wzajemnych oddziaływaniach człowieka i środowiska w procesie wychowania*", (E/XXIII/80). Według niej przedmiotem pedagogiki społecznej jest wzajemne oddziaływanie środowiska i przekształcających to środowisko sił jednostki. Wychodząc z założenia, iż u podstaw pedagogiki społecznej znajdują się relacje: człowiek – wychowanie – środowisko, zdefiniowała dwa obszary jej zainteresowań: określenie wpływu warunków bytowych i socjalnych i kulturowych na rozwój jednostek, grup oraz środowisk; ustalenie możliwości zmian realiów życiowych (środowiska życia) w procesie wychowania.

W obrębie pedagogiki społecznej wyodrębniła: teorię oświaty, teorię pracy społecznej i dzieje pracy społecznej. W składzie pedagogiki społecznej widziała także teorię pracy kulturalno-oświatowej (oświata dorosłych). Do opieki społecznej zaliczyła trzy podstawowe elementy: pomoc, ratownictwo, opieka. Określiła także metody pracy opiekuńczej: wywiad środowiskowy, wywiad opiekuńczy, lustrację społeczną, które powinny być dostosowane do odpowiedniej sytuacji społeczno-ekonomicznej. W procesie wychowania ważną rolę przypisywała oddziaływaniu wychowawcy, samowychowaniu, samokształceniu oraz aktywności własnej. Była przekonana, że stopień dojrzałości szkolnej jest spowodowany także czynnikami społecznymi, a nie tylko somatycznymi. Z przeprowadzonych badań uzyskała potwierdzenie swojej tezy, że dojrzałość szkolna jest kategorią społeczną i może być świadomie kształtowana przez społeczeństwo. W 1937 r. opublikowała z kolei pracę pt. *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych*, w której, nie negując wrodzonych dyspozycji dziecka, na podstawie badań w środowisku jaskrawej nędzy i poniżania dziecka, ukazała uwarunkowania środowiskowe. Uważała, że „*czynniki niewidzialne środowiska posiadają największe znaczenie dla wychowania, gdyż dzięki nim może się dokonywać przekształcenie życia, owo „ulepszanie" będące celem wychowawczym*", (cyt. za: KWH/218). Książka w istocie była ważnym studium metodologii pedagogiki społecznej, prezentując nowatorską metodę łączenia badań edukacyjnych z działaniem w środowisku społecznym (badanie przez działanie, badanie aktywizujące). Była rzeczniczką współpracy wychowawców ze środowiskiem społecznym szkoły.

→ Nauczycieli zachęcała do pracy z kręgiem zewnętrznym szkoły, przestrzegając przy tym przed nadmiernym wpływem na cele szkoły lokalnych kierowników życia społeczno-politycznego. Szkołę uważała za łączniczkę lokalnej społeczności ze światem zewnętrznym i kulturą uniwersalną. W lokalnych pierwiastkach ludowych, pielęgnowanych i rozwijanych przez szkołę, widziała szansę wzbogacenia kultury narodowej. Jej dokonania w zakresie pedagogiki społecznej rozwijali potem Ryszard → Wroczyński, Aleksander → Kamiński i Irena Lepalczyk. R. pozostawiła bogaty dorobek w dziedzinie badań nad dziejami oświaty i myśli pedagogicznej, w tym m. in.: *O naszych pierwszych książkach, dawnych szkołach i uniwersytecie krakowskim w pięćsetną rocznicę* (1901), *H. Kołłątaj jako pedagog* (1912), *Kołłątaj jako wychowawca* (1920). Na łamach „Ruchu Pedagogicznego" zamieściła cykl artykułów pt. *Tradycje polskiego szkolnictwa elementarnego*. W wydanej w 1913 r. pracy *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja* przedstawiła obraz oświaty dorosłych od końca XVIII wieku do końca lat sześćdziesiątych XIX stulecia. W tym samym roku w czasopiśmie „Praca Oświatowa" zamieściła dwa studia: *Piśmiennictwo popularne w Polsce* oraz *Nasze biblioteki powszechne*, zaś w 1929 w *Przewodniku oświaty dorosłych* szkic pt. *Z przeszłości pracy oświatowej w Polsce*, stanowiący przegląd oświaty pozaszkolnej od 1870

r. do pierwszych lat XX stulecia. W 1934 r. w *Encyklopedii wychowania* zamieściła *Dzieje oświaty pozaszkolnej*. (DTHW/293; E/XXIII/80; EP/V/29-36, W. Theiss; KWH/217-218; OSP/346; SBPHW/689-695, T. Gumała)

Radwan Władysław, pseud. Władysław Raszka (1884-1963), pedagog i działacz oświatowy. W 1908 r. ukorzył studia filologiczne na → Uniwersytecie Jagiellońskim. Pracując zawodowo jako nauczyciel, angażował się do Junactwa – organizacji wzorowanej na skautingu. Od 1918 r. pracował w → MWRiOP. Projekt ustroju szkolnego zaprezentował na → Sejmie Nauczycielskim w 1919 r. w referacie pt. *Postulaty w sprawie ustroju szkolnego w Rzeczypospolitej Polskiej*. W przeciwieństwie do Ryszarda → Nawroczyńskiego uważał, że podstawą wszystkich szczebli szkolnictwa ma być naturalny dobór młodzieży. Sceptycznie odnosił się do organizowania szkół powszechnych lub oddzielnych klas dla uczniów wybitnie zdolnych. W tym względzie zalecał raczej indywidualizowanie nauki w obrębie klasy szkolnej. Negował pojęcie inteligencji jako uprzywilejowanej warstwy społecznej.
W zakresie ustroju szkolnego był zwolennikiem 7-letniej szkoły powszechnej, poprzedzonej wychowaniem przedszkolnym, stanowiącej jednak podbudowę średniego szkolnictwa ogólnokształcącego i zawodowego. Dopuszczał istnienie szkolnictwa prywatnego różnych poziomów i szczebli, a → obowiązek szkolny (szkoła powszechna) mógł być – jego zdaniem – nawet realizowany w domu. Szkolnictwu prywatnemu pozostawiał swobodę organizacyjną, choć zalecał, by upodobniało się do szkolnictwa publicznego. Swoje założenia ideologii wychowawczej wyłożył w pracy pt. *Ideał wychowawczy* (1916). Uważał, iż ideał wychowawczy powinien wypływać z wzoru ideowego Polaka – twórcy nowych dziejów ojczystych. Duże znaczenie przywiązywał do oświaty dorosłych i temu zagadnieniu poświęcił jedną ze swoich prac pt. *Zagadnienia oświaty dorosłych w kulturze współczesnej* (1939). Rozważał duże znaczenie wychowania politycznego → nauczycieli, zakładając, że szkoła, niejako mimo woli, szerzy idee o charakterze wychowawczo-politycznym. W związku z tym przedstawił różne formy politycznego wpływu państwa na nauczycielstwo i jego społeczne skutki. W 1925 r. wyraził zaniepokojenie z powodu zbyt małego zainteresowania polskiego społeczeństwa sprawami szkolnictwa, a w szczególności ustroju szkolnego. Uważał, że kierownictwo instytucji społecznych i politycznych powinno podjąć dyskusję nad ustrojem szkolnym, przypisując jemu szczególną rolę w kształtowaniu postaw społecznych.
Ustrój szkolny chciał oprzeć na następujących członach: → przedszkola (ochronki) dla dzieci rodziców pracujących; 7-klasowa szkoła powszechna w wieku od 6 (7) do 13 (14) lat; szkoły ogólnokształcące i zawodowe na podbudowie szkoły powszechnej (jedne i drugie dzielić się miały na niższe i wyższe); szkoły dokształcające, obowiązkowe do 18. roku życia, dla młodzieży, która po wyjściu ze szkoły powszechnej podjęła pracę zarobkową; szkoły wieczorowe i kursy dokształcające; szkoły wyższe, w przypadku większej liczby kandydatów z egzaminami wstępnymi; zakłady kształcenia nauczycieli. W zakresie kształcenia zawodowego uważał, że liczba szkół i profile programowe powinny być przede wszystkim dostosowane do potrzeb gospodarki. Chciał, aby młodzież po dobrej szkole zawodowej mogła znaleźć pracę. Uważał, że absolwenta szkoły zawodowej trzeba wyposażyć w wiedzę szerszą niż tylko w jednym kierunku zawodowym. Ogólne przygotowanie zawodowe przedkładał nad tzw. „zawodowość". Przed szkolnictwem wyższym stawiał nie tylko zadania naukowe i zawodowe, ale także wychowujące. (EP/V/36-38, M. Grzywna; KWH/223-224)

Ramus Piotr (1515-1572), francuski filozof, matematyk i pedagog. Jako profesor → Sorbony i dziekan → *Collége de France* krytykował naukę → Arystotelesa i średniowieczną → scholastykę, a nawet humanistów za zbytnią uległość wobec myśli antycznej. Postulował reformę → Uniwersytetu Paryskiego poprzez wprowadzenie jako wykładowego języka francuskiego, wykładów z → matematyki i nauk przyrodniczych, zniesienie systemu beneficjalnego i wprowadzenie stałych apanaży dla profesury. Logikę identyfikował z dialektyką i nie akceptował sprowadzania jej do metody dochodzenia do prawdy. Z kolei logikę i filozofię traktował jako metodologiczne narzędzie nauk przyrodniczych. Występował

przeciwko prowadzeniu lekcji przez źle przygotowanych → nauczycieli, a także słabo wynagradzanej kadry profesorskiej. (BP/XXXV/387-388; EPWN/711; LHW/98-99)

Rapperswil, miasto na Jeziorem Zurychskim w północnej w Szwajcarii. W 1870 r. w średniowiecznym zamku hrabia Władysław Broel-Plater założył Muzeum Narodowe Polskie, gdzie gromadzono cenne pamiątki: → starodruki, rękopisy, sztychy, mapy emigracji polistopadowej 1831 r. wraz z archiwum mickiewiczowskim, które skatalogowane zostało przez ówczesnego bibliotekarza Muzeum, w latach 1892-1896, Stefana Żeromskiego. W 1981 r. powstała tam Biblioteka Raperswilska, której podstawą były zbiory emigrantów polistopadowych: W. Platera, L. Chodźki i K. Ostrowskiego. Na przełomie XIX i XX stała się największą, bo liczącą około 100 tys. woluminów, biblioteką polską na emigracji. Na podstawie materiałów zachowanych w tym muzeum na początku XX wieku Maria Konopnicka napisała mało znaną nowelę pt. *W Oborach*, opowiadającą o udziale zakonników ze zgromadzenia karmelitów oborskich na ziemi dobrzyńskiej w powstaniu styczniowym.
Postanowieniem uchwały Sejmu Ustawodawczego z 21 października 1921 r., zbiory Muzeum i Biblioteki w Rapperswil przeszły na własność państwa, a w 1927 r. zostały przewiezione do Warszawy i przekazane do Muzeum Narodowego, Muzeum Wojska Polskiego oraz → Biblioteki Narodowej. W czasie bombardowania stolicy we wrześniu 1939 r. większość zbiorów muzealnych i bibliotecznych spłonęła, pozostałe zniszczyli Niemcy w czasie powstania warszawskiego. Oprócz tego w latach 1936-1951 w Rapperswil istniało Muzeum Polski Współczesnej. W 1975 r. dzięki wysiłkom polskich emigrantów i utworzonej Polskiej Fundacji Kulturalnej „Libertas" odtworzono Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswil, które głównie z darów osób prywatnych zdołało zgromadzić ponad 20 tys. → woluminów. Wśród ofiarodawców jest m. in. Stanisław Cat-Mackiewicz. (BP/IV/199, XXXV/408-409, R. Grodzki; E/XVIII/234; SMTK/1072)

raptularz (od łac. *raptus* – mocne uderzenie, oderwanie, szarpnięcie; ze śrdw. łac. *rapularius* – raptularz), notatnik, brulion. W dawnej Polsce odręczna księga, w której dorywczo zapisywano rodzinne i towarzyskie wydarzenia, najczęściej prowadzona przez kobiety. Mogła również zawierać anegdoty i facecje (od łac. *facetia* – dowcip), niekiedy także tzw. „pieprzne facecje", (SWO/ 228). Raptularze stanowią cenne źródło wiedzy o życiu codziennym, w tym także kulturalno-oświatowym. (E/XXIII/139; KSWO/428; SŁP/II/486, IV/450; SMTK/1072; SPH/819)

Ratke Wolfgang (1571-1635), niemiecki, teolog, filozof, pedagog, reformator oświatowy. W swojej filozofii odwoływał się do dorobku → Lutra, → Vivesa i → Bacona. W 1612 r. skierował do książąt-elektorów Rzeszy Niemieckiej memoriał pt. *Kurze Berichte von der Didactica oder Lehrkunst*, w którym zgłosił wiele istotnych kwestii związanych z nauczaniem. W procesie nauczania wybitną role przypisywał nauczycielowi. Pierwszy użył terminu → „dydaktyka", określając tym słowem sztukę nauczania, uznając, że poznanie należy wyprowadzić z empiryzmu, „*wszystkiego należy uczyć, stosując doświadczenie i indukcję*", (cyt. za: LHW/162). Nauka szkolna powinna rozpocząć się od nauczania języka niemieckiego. Proponował prosty sposób nauczania języków obcych, zwłaszcza starożytnych: → łaciny, greki i hebrajskiego, których nauczenie proponował rozpocząć dopiero po opanowaniu języka ojczystego. Uważał, że należy wydać podręczniki w języku niemieckim do nauczania tego języka, a także historii i literatury. Od decydentów żądał wprowadzenia → obowiązku szkolnego. Swoje śmiałe poglądy chciał wprowadzić w życie, tworząc w 1619 r. eksperymentalną szkołę w Kęthen koło Halle, która jednak po kilku miesiącach upadła, a jej inicjator został oskarżony przez duchowieństwo luterańskie o herezję. Jego filozofia miała duży wpływ na osiągnięcia J. A. → Komeńskiego. (BP/XXXV/432; KDE/35; LHW/162-163, tu jednak data śmierci – 1637)

reformacja (od łac. *reformatio* – odnowa, przekształcenie, przeobrażenie, odkupienie; *reformator* – odnowiciel; *reformatus* – przekształcenie), ruch społeczno-religijny w XVI wieku, zapoczątkowany wystąpieniem Marcina → Lutra w Wittenberdze (Niemcy) i ogłoszeniem przez niego w dniu 31 października 1517 r. 95 tez; krytykują-

cy stosunki panujące w Kościele katolickim, m. in. powierzchowność w życiu i zwyczajach religijnych oraz handel relikwiami i odpustami. Sformułowano nadto zasady: *solus Christus* – (tylko Chrystus) oraz *solus scriptura* – (tylko Pismo), tzn. nadanie → Biblii wyłącznego znaczenia religijnego i światopoglądowego, niekiedy rozszerzane na: *Sola fide, sola gratia, sola scriptura* – tylko wiara, tylko łaska, tylko → *Pismo Święte*. Zwolennicy r. odrzucali przemianę chleba i wina w Eucharystii, kult Najświętszej Maryi Panny i prymat papieża w Kościele. Wierzyli w zbawienie przez samą wiarę, a nie przez czynienie dobrych uczynków. Luter został potępiony na sejmie w Wormacji w 1521 r. Edykt wormacki spotkał się z protestem Sejmu Rzeszy w Spirze w 1529 r. Wydarzenia te doprowadziły do rozłamu wśród chrześcijan w Kościele zachodnim i powstania kościołów → protestanckich, mimo iż Luter nie dążył do podziału w Kościele. Pokój w Augsburgu w 1555 r. doprowadził do uznania wyznania augsburskiego z 1530 r. Bardziej radykalną od Lutra koncepcję reformy Kościoła wyznawał organizator chrześcijańskiej grupy teokratycznej w Zurychu, Ulrich Zwingli. Inną formą protestantyzmu stał się → kalwinizm, czyli doktryna stworzona przez Jana → Kalwina, który po swojej konwersji i zerwaniu z Kościołem rzymskim w 1534 r. zbiegł z Francji.

Na gruncie polskim już w latach 20-tych XVI stulecia pojawił się luteranizm, zaś w okresie rządów Zygmunta Augusta (1548-1572) – kalwinizm. W łonie wyznawców tego ostatniego, na tle konfliktów dogmatyczno-społecznych, w latach 1562-1565 doszło do rozłamu i powstania Kościoła braci polskich, zwanych przez przeciwników → arianami. Protestantyzm wydatnie przyczynił się do rozwoju kultury i oświaty. Kalwinistą był m. in. Mikołaj Rej (1505-1569). Różnowiercy tworzyli sieć szkół średnich (Gimnazjum w Pińczowie, Akademia w Rakowie, → gimnazja luterańskie w Toruniu, Elblągu i Gdańsku). W szkole prowadzonej przez braci czeskich w Lesznie wykładał wybitny pedagog, Jan Amos → Komeński. (ABC/216-217; BP/XXXVI/28-30, M. Mielcarek; E/XXIII/199-202; http://dziedzictwo.ekai.pl; KHW/319; SŁP/IV/487; SMTK/1077)

reformy oświatowe, zmiany ustawowe dokonane pod wpływem przeobrażeń gospodarczych i politycznych. W nowożytnej Europie wcześnie reformy oświatowe przeprowadzone zostały we Francji. Kiedy w 1762 r. zamknięto szkoły jezuickie, prokurator parlamentu bretońskiego i zagorzały przeciwnik → jezuitów, Louis-René → La Chalotais (1701-1785), który w 1763 r. zgłosił postulat podporządkowania szkół państwu i nadania nauczaniu charakteru obywatelskiego. Koncepcja ta została w niedługim czasie przyjęta w Holandii, Niemczech i Rosji. Jean Baptiste de La Salle był z kolei propagatorem zakładania szkół ludowych, głównie pochodzących z francuskiej biedoty. W 1791 r. Jan Antoni → Condorcet przedstawił projekt szkoły publicznej, powszechnej, obowiązkowej i bezpłatnej pn. *Projekt organizacji wychowania publicznego*, które uzyskało duży rozgłos w Europie i na świecie. System szkolnictwa według Condorceta miał opierać się na: 4-letnich szkołach początkowych z jednym nauczycielem, 3-letniej szkole drugiego stopnia z jednym, dwoma lub trzema nauczycielami, instytutami kształcenia ogólnego oraz liceami obejmującymi wykształcenie wyższe. Nad całością nadzór miało sprawować Towarzystwo Narodowe Nauki i Sztuki. Projekt Condorceta niestety upadł. Kolejne próby reformowania światy we Francji podjęto na początku XIX wieku: 1802 – *Karta oświaty elementarnej*, 1848 – projekt reorganizacji szkolnictwa L. G. Carnota. Istotne zmiany wprowadzono jednak w 1880 r. za czasów ministra oświaty, Jules François Camille Ferry: siedmioletnie obowiązkowe, bezpłatne nauczanie; → obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od 6. do 13. roku życia; ogólnopaństwowy program nauczania (elementy literatury ojczystej, historii geografii, nauk przyrodniczych, fizyki, higieny, prace ręczne, rysunki, modelowanie, muzyka, gimnastyka). Nauka religia stała się wyłącznie sprawą Kościoła, zaś przedmiot ten zastąpiono nauką moralności świeckiej i wychowania obywatelskiego. W 1899 r. jeden dzień w tygodniu wyłączono z zajęć szkolnych, aby umożliwić rodzicom posyłanie dzieci na naukę religii. Ze szkolnictwem elementarnym związano przedszkola, dla których przygotowano nowoczesne podstawy programowe w latach osiemdziesiątych XIX wieku oraz w 1905 r. Nauczycieli do szkół elementarnych przygotowywały dwuletnie szkoły pedagogiczne.

W Anglii projekty reform wiązały się także ze zmianami ekonomicznymi i społecznymi. Autorem zmian był przedstawiciel socjalizmu utopijnego Robert → Owen (1771-1858). Na tej kanwie zrodził się filantropion, a jego czołowym reprezentantem był Jan Bernard → Basedow (1724-1790). W Wielkiej Brytanii ustawę szkolną z 1870 r. przygotował William Forster. Sankcjonowała ona istniejący od 1876 r., → obowiązek szkolny dla dzieci w wieku 5-10. roku życia (potem wydłużony do lat 12). W zakresie zarządzania oświatą kraj podzielono na okręgi szkolne, odpowiadające okręgom wyborczym. W ich ramach działy komisje szkolne, mianowane przez rady gminne i rady parafialne, których obowiązkiem była troska o budynki szkolne, ich wyposażenie oraz przydział funduszy na funkcjonowanie szkół. W 1891 r. wprowadzono zasadę bezpłatności nauczania.

W Cesarstwie Niemieckim reformę oświaty w 1872 r. przeprowadził Adalbert Falk, *notabene* twórca → Kulturkampfu. Szkolnictwo poddano nadzorowi państwa, które powoływało inspektorów lokalnych i powiatowych. → Obowiązek szkolny obejmował dzieci w wieku 6-14 lat i był surowo egzekwowany. Szkoła ludowa (*Volksschule*) była zróżnicowana pod względem organizacyjnym: 7- i 8-letnie szkoły elementarne. Dotychczasowe szkoły jednoklasowe zamieniono na 2- i 3-klasowe. Szkoła elementarna miała przygotować do nauki na poziomie szkoły średniej. W planach nauczania ograniczono naukę religii a znacznie zwiększono zakres tzw. przedmiotów realnych. Ujednolicono plany nauczania, które poza religią obejmowały: język niemiecki, rachunki, geometrię, rysunki, → historię, geografię, przyrodę, kaligrafię, śpiew, gimnastykę i roboty praktyczne (dla dziewcząt). Udoskonalono metody nauczania i → podręczniki szkolne. Naukę w → seminariach nauczycielskich wydłużono do 4 lat. Tygodniowy czas nauki szkolnej wahał się od 20-30 godzin. Reforma szkolnictwa średniego w Niemczech zapoczątkowana została przez Johannesa Schulzego z pierwszej połowy XIX wieku. Szkoła średnia o nazwie → gimnazjum została zastrzeżona dla szkoły z egzaminem maturalnym, umożliwiającym podjęcie studiów uniwersyteckich. Nauka w gimnazjum trwała 8 lat, czas nauki dziennie sięgał 11 godzin. Gimnazjum stało się szkołą kształcącą społeczne elity. Wskutek kolejnych zmian w drugiej połowie XIX wieku w Niemczech ukształtował się następujący model szkolnictwa średniego pod nazwą *Höchere Schullen*: gimnazjum klasyczne (*Gymnasium*), gimnazjum realne (*Realgymnasium*) i wyższa szkoła realna (*Oberrealschule*). Z początkiem XX wieku utworzony został czwarty typ szkoły średniej pn. *Reform-Realgymnasium*, charakteryzujący się wspólną podstawą programową w klasach niższych. Wszystkie szkoły średnie udostępniane były wyłącznie dla młodzieży męskiej. Dopiero w 1908 r. utworzono pierwszą szkołę średnią dla dziewcząt, 6-letnie liceum (*Lyzeum*). Uniwersytety niemieckie zachowywały autonomię. Wzorcowym uniwersytetem był → Uniwersytet Berliński, założony w 1810 r. Nauczycieli do szkół elementarnych kształciły w Niemczech 3-letnie seminaria nauczycielskie, zaś do szkół średnich – uniwersytety.

W monarchii austro-węgierskiej w 1805 r. wydano ustawę szkolną, która dała podstawy do tworzenia tzw. szkół trywialnych przeznaczonych dla mieszkańców wsi i małych miast, gdzie nauczano religii, czytania, pisania i rachunków. Szkoły te utrzymywane były przez właścicieli ziemskich. W miastach obwodowych organizowane były szkoły główne, gdzie poza przedmiotami ze szkoły trywialnej, nauczano: języka niemieckiego, rysunków, geometrii, geografii, historii naturalnej, fizyki i chemii. W miastach stołecznych oraz większych ośrodkach handlowych tworzono ponadto szkoły realne, które miały kształcić niższych urzędników administracji państwowej, administracji majątków ziemskich, księgowych oraz kupców. Ustawa z 1848 r. wprowadzała → obowiązek szkolny dzieci w wieku od 6 do 14 lat. Do zarządzania oświatą wprowadzała Krajową Radę Szkolną. W 1849 r. wydano dokument pn. *Zarys organizacyjny gimnazjów i szkół realnych*, który wprowadzał 8-letnie gimnazjum, składające się z dwóch 4-letnich kursów: niższego i wyższego. Nauka na kursie wyższym kończyła się egzaminem dojrzałości, uprawniającym do podjęcia studiów wyższych. W 1849 r. szkolnictwo podporządkowano Kościołowi, co spowodowało jego regres. W 1868 r., na podstawie konstytucji z 1867 r., wydano nową ustawę szkolną, która gwarantowała wszystkim dzieciom (bez względu na wyznanie) podejmowanie nauki we wszyst-

kich typach szkół i odsunęła Kościół od wpływu na ich prowadzenie. Nadzór nad szkołami przekazano radom szkolnym, zaś funkcje nadzorcze powierzano wyłącznie osobom świeckim. Rok później, w 1869 r., wydano ustawę wprowadzającą obowiązek szkolny dla dzieci w wieku 6-14 lat i jednocześnie rozszerzającą program nauczania w szkole elementarnej o: naukę o przyrodzie, historię, geografię, miernictwo oraz gimnastykę. → Kształcenie nauczycieli miało odtąd odbywać się w czteroletnim → seminariach nauczycielskich, które zastąpiły dwuletnie → preparandy. Ustawa różnicowała program nauczania szkół wiejskich i miejskich. W 1883 r. wydano nowelę ustawy z 1969 r., która m. in. dawała możliwość obniżenia obowiązku szkolnego z 14. do 12. roku życia. Na nauczycieli nałożono obowiązek pomocy duchownym przy odprawianiu Mszy świętych.

W Rosji reformy oświatowe zapoczątkował car Piotr I (1672-1725). W 1701 r. założył w Moskwie Szkołę Matematycznych i Nawigacyjnych Nauk, zaś w 1715 r. – Akademię Morską w Petersburgu. W 1724 r. utworzono Akademię Nauk w Petersburgu. W 1733 r. założono w Moskwie Szkołę Medyko-Chirgiczną w Petersburgu. W 1721 r. car uzależnił od siebie rosyjską Cerkiew wraz z jej szkolnictwem. Za jego panowania doszło do rozwoju niższego szkolnictwa ogólnokształcącego Wprowadził nowy, uproszczony alfabet, zwany grażdanką. W 1755 r. w Moskwie powstał pierwszy rosyjski uniwersytet z trzema wydziałami: filozofią, prawem i medycyną. W Rosji ustawa szkolna została ogłoszona w 1803 r. Ustalała ona następujący system kształcenia: szkoły parafialne (1-roczne), szkoły powiatowe (2-letnie), 4-letnie gimnazjum, 4-letnie uniwersytety. W istocie ustawa nie osiągnęła zamierzonych celów organizacyjnych. W praktyce szkolnictwo w Rosji zostało podzielone na szkoły dla szlachty i burżuazji, tj. gimnazja i uniwersytety oraz szkoły dla warstw uboższych – szkoły elementarne i powiatowe. Po wojnie krymskiej car Aleksander II podjął także próbę reformowania oświaty. W 1864 r. uniwersytetom zapewniono → autonomię. Ustawa dzieliła je na „cztery wydziały": historyczno-filologiczny, fizyczno-matematyczny, prawniczy i medyczny. Wstęp na studia uniwersyteckie zapewniono tylko absolwentom gimnazjów klasycznych. Poza możliwościami studiowania pozostali absolwenci szkół realnych oraz kobiety. Ustawą z 1864 r. wprowadzono zmiany w zakresie szkół elementarnych i średnich. Szkoły elementarne podlegały powiatowym i gubernialnym radom szkolnym. Program szkół obejmował naukę religii, naukę pisania i czytania w alfabecie cerkiewno-słowiańskim oraz w alfabecie świeckim oraz naukę czterech podstawowych działań matematycznych. Nowością reformy oświatowej z 1864 r. było oddanie dość dużych kompetencji ziemstwom, tj. samorządom lokalnym, które przeznaczały dość duże środki na zakładanie i prowadzenie szkół. Ziemstwa zakładały własne seminaria nauczycielskie a także szkoły elementarne o programie znacznie szerszych niż w szkołach państwowych. Samorządy lokalne organizowały także → kursy dokształcające, prowadziły czytelnie i biblioteki. Ustawa dawała możliwość tworzenia gimnazjów klasycznych i średnich szkół realnych. Ustawa o szkołach średnich powoływała do życia gimnazja klasyczne oraz szkoły realne. Nauka w obydwu typach szkół trwała siedem lat, jednak uprawnienia do podjęcia studiów wyższych nabywali jedynie absolwenci gimnazjów. W szkołach średnich, oprócz nauczycieli, wprowadzono funkcję wychowawczy, który odpowiedzialny był za bezpieczeństwo uczniów w czasie przerw oraz zastępował na lekcjach nieobecnych nauczycieli. Ustawa z 1864 r. przekształcała dotychczasowe szkoły powiatowe z czteroletnie progimnazja. Progimnazjum realizowało program niższych klas gimnazjum i umożliwiało podjęcia nauki w starszych klasach gimnazjum. Reforma oświaty rosyjskiej z 1864 r. wprowadzała niższe i średnie szkoły żeńskie. Program szkół niższych o trzyletnim cyklu nauczania obejmował naukę języka rosyjskiego, religii, historii Rosji, geografii i robót ręcznych. Średnia szkoła żeńska z siedmioletnim cyklem kształcenia odpowiadała poziomowi szkół realnych dla chłopców.

Pierwszą reformę oświaty w Polsce należy wiązać z powstaniem i ogromnym dziełem → Komisji Edukacji Narodowej z 1773 r. Reformy oświatowe na ziemiach polskich w XIX stuleciu wprowadzane były z dużą ostrożnością przez rządy państw zaborczych. W Księstwie Warszawskim w 1808 r. powołano do życia → Izbę Edukacji Publicznej, która wydała przepisy pn.

Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych. Dokument nakazywał zakładanie szkoły w każdej wsi i mieście. Izba wprowadziła → obowiązek szkolny, a nad jego realizacją czuwać miały tzw. dozory szkolne (miejscowe, powiatowe i departamentowe). Dla kształcenia nauczycieli założono dwa → seminaria nauczycielskie. Poza istniejącymi już szkołami wydziałowymi i departamentowymi Izba utworzyła szkoły podwydziałowe, stanowiące niższy stopień kształcenia pomiędzy szkołą elementarną a wydziałową o 3-letnim (w porównaniu do 4-letniego w przypadku wydziałowych) cyklu kształcenia. Szkołom podwydziałowym zapewniono drożność kształcenia w szkołach wydziałowych. Szkoła departamentowa kształciła w zakresie języka polskiego i → łaciny, dwóch w nowożytnych przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, historii Polski i powszechnej oraz elementów prawa i logiki. W czasach Królestwa Polskiego problemami edukacji zajmował się ustanowiony przez cara Aleksandra I Komitet Reform oraz Wydział Oświecenia. Nadto w 1816 r. powołano → Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na czele ze Stanisławem Kostką → Potockim. Swoje działania Komisja oparła o doświadczenia → Komisji Edukacji Narodowej oraz → Izby Edukacyjnej Publicznej z czasów Księstwa Warszawskiego. W 1820 r. na terenie Królestwa Polskiego zorganizowano pierwsze szkoły dla dzieci żydowskich wraz z oddzielnym nadzorem. Zmiany nastąpiły także w szkolnictwie średnim: szkoły podwydziałowe zamieniono na szkoły wydziałowe poprzez dodanie do 3-letniego cyklu kształcenia 2-letniej klasy czwartej. Przedłużono naukę w szkołach departamentowych, nazywając je odtąd wojewódzkimi (licea), wprowadzając do nich w 1816 r. → maturę. Tym samym w okresie 1816-1831 system szkolnictwa składał się z: szkół elementarnych, s. cyrkułowych, s. początkowych żydowskich, s. wydziałowych, s. wojewódzkich, s. wyższych kształcących (poza → Uniwersytetem Warszawskim) w jednej dyscyplinie. Po upadku powstania listopadowego Rosjanie zahamowali wszelkie zmiany w edukacji, a w 1851 r. znieśli nawet → obowiązek szkolny. Próbę spolonizowania szkolnictwa w zaborze rosyjskim podjął w 1861 r. Aleksander → Wielopolski. W tym celu wskrzeszona została → Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1862 r. car zatwierdził projekt → *ustawy o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim*. Reformie Wielopolskiego przeświecała zasada, iż cała edukacja jest prawem i obowiązkiem każdego człowieka. Ustawa dzieliła szkolnictwo na: szkoły elementarne i średnie (powiatowe i gimnazjalne).

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. państwo polskie musiało borykać się z wieloma trudnościami w zakresie zaniedbań edukacyjnych z okresu zaborów. Ważnym aktem prawa był → *dekret z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*. Bezpłatność szkoły zagwarantowała natomiast *Konstytucja marcowa z 1921 r*. Najważniejsze zmiany wprowadziła jednak → *ustawa z 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa,* zwana niekiedy ustawą jędrzejewiczowską.

Po drugiej wojnie światowej zmiany w polskiej edukacji wprowadzane były m. in. następującymi aktami prawa: → *dekretem z 23 listopada 1945 r. o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym,* → *dekretem z 23 marca 1956 r. o obowiązku szkolnym*, → *ustawą z 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym,* → *ustawą z dnia 27 kwietnia 1956 r. o prawach i obowiązkach nauczycieli*, → *ustawą z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*, → *ustawą z dnia 27 kwietnia 1972 r. Karta praw i obowiązków nauczyciela*, → *uchwałą Sejmu w sprawie systemu edukacji narodowej z 13 października 1973 r.*, → *ustawą z 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela*, → *ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*, → *ustawą z 27 lipca 2005 r. – Prawa o szkolnictwem wyższym*. Reforma oświaty z 1961 r. obejmowała szkolnictwo podstawowe, średnie i zawodowe. Zlikwidowano jednolitą 11-letnią szkołę ogólnokształcącą, zastępując ją 8-letnią obowiązkową szkołą podstawową oraz 4-letnim liceum. Szkoły zawodowe podzielono na dwie kategorie: niższą (2-letnie zasadnicze szkoły zawodowe i 2-letnie zasadnicze szkoły przysposobienia rolniczego) oraz wyższą (4-5-letnie technika i licea zawodowe oraz 2-, 3-letnie technika i licea zawodowe dla absolwentów niższych szkół zawodowych). Kandydaci do zawodu nauczycielskiego mieli kształcić się w 5-letnim liceum pedagogicznym lub 2-letnim pomaturalnym → studium nauczycielskim.

Po drugiej wojnie światowej wiele krajów Europy i świata zreformowało swoje systemy szkolne. W Anglii w 1944 r. wydano ustawę *Education Act*, na podstawie której powołano Ministerstwo Oświaty, wydłużono → obowiązek szkolny rozpoczynający się w 6. roku i trwa do 16. roku życia, stworzono podwaliny do upowszechnienia szkolnictwa średniego. Kolejna reforma szkolnictwa brytyjskiego została przeprowadzona w 1988 r. na mocy *ustawy o reformie szkolnej* (*Education Reform Act*). Formalnie nauka rozpoczyna się w wieku 5 lat, kiedy dziecko przyjmowane jest do 2-letniej szkoły początkowej, po czym do 11. roku życia uczęszcza do niższej szkoły podstawowej. Następnie przechodzi do drugiego etapu kształcenia (11-14 lat, a potem do ostatniego (14-16 lat). Ustawa scentralizowała system oświaty, wprowadzając jednocześnie znaczną autonomię szkoły oraz upodmiotowienie rodzica w systemie szkolnym. Rodzice otrzymali wpływ na działalność szkoły oraz uzyskali możliwość swobodnego wyboru szkoły dla swojego dziecka. Najlepsze szkoły początkowe oraz szkoły średnie mogły ubiegać się o bezpośrednie dotacje przez rząd centralny. W ten sposób powstała nowa kategoria szkół, zwana *Grant Maintained Schools*. Swoją pozycję umocniło szkolnictwo prywatne, które mogło liczyć na dotacje państwowe i samorządowe. Sektor ten dzieli się na: *county school* – wspierany przez fundusze publiczne, *voluntary school* – prowadzony przez organizacje i związki wyznaniowe oraz *independent school* – szkoły niezależne, niefinansowane przez fundusze publiczne. Sektor szkolnictwa prywatnego podlega kontroli państwa i od 1996 r. realizuje narodowy program kształcenia. W sektorze prywatnym funkcjonują także szkoły eksperymentalne w ramach tzw. nurtu → „nowego wychowania".

We Francji od czasów rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej system szkolnictwa jest mocno scentralizowany. Ministerstwu Edukacji Narodowej podlegają w pionie rektorzy okręgów szkolnych, tj. akademii, inspektorzy akademii w miastach departamentowych oraz dyrektorzy szkół, jako najniższy szczebel zarządzania szkolnictwem. Powojenna reforma francuskiej oświaty została przeprowadzona w 1959 r., tj. wydłużenie → obowiązku szkolnego z 8 do 10 lat (od 6. do 16. roku życia), ustanowienie nowej struktury szkolnictwa (5-letnia szkoła elementarna (6-11 lat) oraz dwa cykle nauczania średniego: niższy i wyższy. Od 1963 r. cykl niższy obejmował 4-letnie kolegia kształcenia o trzech profilach: klasycznym, nowoczesnym i ogólnopraktycznym. Następnie uczniowie mogli uczyć się w segmencie wyższego nauczania średniego, tj. w szkołach zawodowych, trzyletnich liceach ogólnokształcących lub liceach technicznych i zawodowych. Wszystkie z tych szkół dawały możliwość podjęcia studiów wyższych. W 1989 r. nauczanie elementarne podzielono na trzy cykle: przygotowawczy, elementarny i średni. Obok szkół państwowych istnieją szkoły prywatne, w 95% są to szkoły katolickie, które począwszy od 1905 r. nie korzystają z pomocy państwa. Po 1948 r., a w szczególności po roku 1959 r., korzystają one z subwencji publicznych.

W Republice Federalnej Niemiec w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej system szkolny opierał się na modelu z czasów Republiki Weimarskiej (1919-1933). Reformę wprowadzono na mocy tzw. *Umowy Hamburskiej z 28 października 1964 r.*, obejmującej m. in. wprowadzenie 9-letniego → obowiązku szkolnego, obejmującego dzieci, które przed 1 sierpnia danego roku ukończą 6 lat oraz obowiązkową szkołę ludową (*Volksschule*), obejmującą dwa stopnie: 4-klasowa szkoła podstawowa (*Grundschule*) i 5-klasowa szkoła główna (*Hauptschule*). Ta ostatnia przeznaczona była dla uczniów, którzy chcieli wypełnić 9-letni obowiązek szkolny i podjąć pracę zawodową lub kształcić się w szkołach zawodowych. Natomiast absolwenci *Grundschule*, którzy chcieli uczyć się w szkole średniej, naukę mogli kontynuować w 8-klasowych gimnazjach lub 6-klasowcyh szkołach realnych. Uzyskanie → matury i tym samym wstęp na wyższe uczelnie zarezerwowano tylko dla absolwentów → gimnazjów, które prowadzą następujące profile kształcenia: klasyczny, języków nowożytnych, matematyczno-przyrodniczy, ekonomiczny, nauk społecznych i artystyczny. Niemiecki system szkolnictwa jest zdecentralizowany i odpowiedzialność za jego funkcjonowanie ponoszą kraje związkowe. Szkolnictwo prywatne jest subwencjonowane przez kraje związkowe. W 1963 r. w RFN funkcjonowało ponad 2,6 tys. szkół prywatnych. Po 1990 r., tj. zjednoczeniu Niemiec wprowadzono

zmodyfikowany system szkolnictwa: 4-letnia obowiązkowa szkoła podstawowa (*Grundschule*), przy w Berlinie i Brandenburgii (6-letnia) dla dzieci, które ukończyły 6. rok życia oraz dwustopniowa szkoła średnia: I. stopnia szkoła główna (*Hauptschule*), uprawniającą do kształcenia zawodowego; 6-letnia obowiązkowa szkoła realna (*Realschule*), pozwalająca na kształcenie w szkołach zawodowych, zdobycie matury, bez możliwości kontynuowania nauki na studiach wyższych; 9-letnie gimnazjum (*Gymnasium*) kończące się maturą i uprawnieniami do studiów wyższych oraz 9-letnią szkołę rozszerzoną (*Gesamtschule*) z maturą i prawem studiowania.

We Włoszech obowiązujący system szkolny został uchwalony w 1962 r., zmodyfikowany w 1990 r., tj. 9-letni → obowiązek szkolny (od 1990 r. – 10-letni), oraz jednolita, obowiązkowa i bezpłatna 8-letnia, dwustopniowa szkoła ogólnokształcąca: 5-letnia szkoła elementarna (*scuola elementare*) oraz 3-letnia niższa szkoła średnia (*scuola media unificata*), będąca pierwszym stopniem szkoły średniej. Drugi stopień szkoły średniej obejmował do wyboru: 5-letnie licea klasyczne, 5-letnie matematyczno-przyrodnicze szkoły techniczne, 5-letnie licea artystyczne i 2-letnie oraz 4-letnie szkoły zawodowe różnych specjalności. Studia wyższe stały otworem dla liceów i szkół technicznych, a także czteroletnich szkół zawodowych po ukończeniu rocznego kursu przygotowawczego. System szkolnictwa państwowego wspierają prywatne szkoły katolickie, w większości subwencjonowane przez państwo. Cały system jest scentralizowany, podległy Ministerstwu Edukacji.

W Hiszpanii system oświatowy uległ decentralizacji na rzecz 17 autonomicznych regionów po uchwaleniu konstytucji z 1978 r. W 1985 r. socjalistyczny rząd Felipe Gonzaleza przeforsował podporządkowanie i finansowanie szkół przez państwo, zapewniając jednocześnie szkolnictwu prywatnemu subwencjonowanie z budżetu centralnego. W celu integracji całości zadań oświatowych powołano Szkolną Radę Państwową. Jednak w wyniku kolejnej reformy w 1990 r. doszło do ponownego zdecentralizowania hiszpańskiej oświaty; wprowadzono nową strukturę szkolnictwa, opartą na 8-letnim obowiązku szkolnym: 8-letnia szkoła podstawowa, obejmująca trzy cykle kształcenia: niższy, średni i wyższy. Absolwenci szkoły podstawowej mogą uczęszczać do 3-letniej szkoły ogólnokształcącej z → maturą lub do szkół zawodowych I i II stopnia. Absolwenci szkół ogólnokształcących mogą podjąć studia po rocznym kursie orientacji, zaś absolwenci szkół zawodowych II stopnia korzystają z takiego kursu, bądź po ukończeniu 19. roku życia bezpośrednio rozpoczynają studia. Szkolnictwo prywatne w Hiszpanii obejmuje prawie połowę całego systemu szkolnego.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki zdecentralizowany system szkolny, ukształtowany na przełomie XIX i XX stulecia, przewiduje 6-letnią szkołę podstawową i 6-letnią szkołę średnią, podzieloną na dwa cykle kształcenia. W drugim cyklu kształcenia na poziomie szkoły średniej podstawą stanowią ciągi programowe, warunkowane zainteresowaniami i uzdolnieniami uczniów. Najzdolniejsi kontynuują cykl akademicki, przygotowujący ich do studiów. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku zmodernizowano programy nauczania i unowocześniono jego proces. Kolejna reforma programowa w amerykańskim systemie edukacji została przeprowadzona w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku i pozwoliła nie tylko zmienić programy, ale także poprawić dyscyplinę szkołach. W systemie szkolnym Ameryki ponad 55% stanowią szkoły prywatne, w większości katolickie.

W Rosji, po rozpadzie Związku Sowieckiego, nastąpiły dwa procesy: decentralizacji i demokratyzacji oświaty. Ustawa oświatowa z 1992 r. zapewniła szkole rosyjskiej wolność i pluralizm, autonomię i demokrację, jedność kulturową Federacji Rosyjskiej oraz świecki charakter szkoły. → Obowiązek szkolny rozpoczyna się w 7. roku życia. Zmodernizowano system kształcenia: utrzymano 11-letnią jednolitą szkołę politechniczną ogólnokształcącą, składającą się z nauczania początkowego (klasy I-VI), niepełnej szkoły średniej (klasy V-IX) i pełnej szkoły średniej (klasy: X-XI lub XII, bowiem w niektórych republikach obowiązuje szkoła 12-letnia). Do wszystkich typów szkół wprowadzono nowe programy nauczania, zaś w szkołach ogólnokształcących profile nauczania. Kierowników szkół od czasów „pierestrojki" wybierają rady szkolne (nauczyciele, uczniowie starszych klas oraz rodzice). Odpowiedzialność za edukację na

poziomie podstawowym i średnim odpowiada Ministerstwo Oświaty.
W Japonii system szkolny ustanowiony został w 1947 r.: 6-letnia obowiązkowa szkoła podstawowa (od 6. do 12. roku życia), 3-letnia obowiązkowa szkoła średnia I stopnia (od 12 do 15 lat) oraz 3-letnia płatna szkoła średnia II stopnia (15-18 lat). Większość szkół II stopnia ma charakter ogólnokształcący, przygotowujący do studiów wyższych.
W Chinach w 1985 r. uchwalono „Decyzję o reformie struktury oświatowej", a w 1986 r. wprowadzono 9-letni obowiązek szkolny. System chińskiego szkolnictwa obejmuje: 5- lub 6-letnie szkoły powszechne, 3-letnie niższe szkoły średnie ogólnokształcące, 3-letnie wyższe szkoły średnie ogólnokształcące oraz szkoły zawodowe niższego stopnia i 3-4-letnie wyższego stopnia. Od 1995 r. w systemie szkolnictwa chińskiego pojawiły się szkoły prywatne.
W Izraelu struktura szkolnictwa wprowadzona została w 1953 r.: 6-letnia, bądź 8-letnia szkoła podstawowa oraz 6-letnia lub 4-letnia szkoła średnia ogólnokształcąca lub zawodowa. Od lat dziewięćdziesiątych organizuje się szkoły dla młodzieży utalentowanej. Obok szkolnictwa państwowego, finansowanego z budżetu państwa (bezpłatnego), istnieją szkoły religijne ortodoksyjnych wyznawców judaizmu, które podlegają Państwowej Radzie Religijnej. W Izraelu nie ma szkolnictwa prywatnego. (DOP/II/9-14; DTHW/211-230; EP/V/81-90, W. Korzeniowska, 91-104, Cz. Banach, VI/238, R. Nowakowska-Siuta; LHW/202-204, 219-222)

rektor (od łac. *rector* – kierownik, wychowawca, sternik, władca, przywódca; *Rector Magnificus* – tłum. luźne – *Jego Magnificencja*), **I.** W starożytnym Rzymie, także w środkowym → Średniowieczu – kierownik szkoły retorycznej, później → nauczyciel przedmiotów z kanonu → *trivium*, a następnie także → *quadrivium*. **II.** W początkowym okresie działalności → Uniwersytetu w Bolonii (XI-XVI wiek) – przełożony uniwersytetu, wybierany przez studentów i opłacający w ich imieniu wynagrodzenie → profesorów (boloński model uniwersytetu). R., mimo, iż wybierany był spośród studentów, niezależny był od władz miejskich, a także od → profesorów, a nawet nad tymi ostatnimi sprawował jurysdykcję dyscyplinarną. Nosił tytuł *dignissimus* (najgodniejszy) i *priceps universitatis* (prawdziwy książę uniwersytetu). Pierwotnie wybierany był na okres jednego roku, w dniu 1 maja, w kościele San Procolo, przez przedstawicieli poszczególnych nacji, potem zaś przez ogólne zgromadzenie uniwersytetu. Musiał mieć ukończone co najmniej 25 lat, być kawalerem i wyróżniać się sprawiedliwością i zrównoważeniem (*iustus et quietus*). Rektorem nie mógł być wybierany zakonnik, bowiem przysięga posłuszeństwa przełożonym mogłaby przeszkadzać w prawidłowym wypełnianiu tej funkcji. Obowiązkiem r. miało być m. in. układanie planu zajęć, ustalanie honorariów profesorskich, orzekanie w sprawach przewinień → studentów i profesorów, reprezentowanie uniwersytetu na zewnątrz. R. i jego urzędnicy nie podlegali zakazowi noszenia broni, który surowo przestrzegany był wobec studentów. R. do pomocy miał całą świtę: radców (*consiliarii*), wybieranych przez nacje studenckie; dwóch syndyków, pełniących funkcję obecnej komisji rewizyjnej; ośmioosobową komisję, zwaną *statuarią*, zwoływaną raz na dziesięć lat w celu przeglądu wewnętrznego prawa uniwersytetu (statutu); massariusza, odpowiadającego na kasę, rachunki i rejestry; adwokata, broniącego studentów przed sądami miejskimi; notariusza, prowadzącego rejestr wyroków rektorskich, korespondencji, protokółów zebrań, dyplomów oraz kopiowanie statutów; → bidell-pedlowie, odpowiadający za ogłaszanie rozkazów rektora, doglądanie pomocy naukowych, sprzątanie sal wykładowych oraz dostarczenie w zimie słomy, którą rozkładano pod nogami studentów.
Od połowy XIII wieku na → Uniwersytecie Paryskim wybierany spośród profesorów, przez tzw. prokuratorów nacji, czyli przedstawicieli czterech nacji, specjalnie wybranych do wyboru r. Później r. to przełożony i przewodniczący → senatu uczelni (paryski model uniwersytetu). Jednak ta formuła rodziła wiele konfliktów a nawet wewnętrznych waśni. Poszczególne nacje bardzo często kłóciły się o prawo „posiadania" r. spośród swojej nacji. W XIII wieku dochodziło więc do dziwnych sytuacji, że r. wybierano co sześć tygodni, a nawet co miesiąc. Sprawę tę próbował uporządkować legat papieski, Simon de Brie, który w 1266 r. nakazał, aby wybory r. na

Uniwersytecie Paryskim odbywały się nie częściej niż cztery razy w roku. Kłótnie w sprawie wyboru r. na Uniwersytecie Paryskim spowodowały, iż wprowadzono tam dość oryginalne przepisy dotyczące wyboru głowy uniwersytetu. Czterech elektorów do wyboru r. zamykano w izolowanym pomieszczeniu, pozostawiając ich bez jedzenia i picia, z jedną tylko świecą. Jeżeli świeca wypaliła się, a elektorzy nie dokonali wyboru, wyznaczano kolejnych, z przekonaniem, że będą w tej sprawie bardziej zgodni.

Przez długi okres czasu, aż do połowy XIV wieku, r. na Uniwersytecie Paryskim musiał konkurować z władzą przełożonego (dziekana) wydziału teologii. Przez cały okres → Średniowiecza, w przypadku Uniwersytetu Paryskiego musiał liczyć się z faktyczną władzą uniwersytetu, jakim było ogólne zgromadzenie wszystkich profesorów. Od końca XIV wieku upowszechniało się przekonanie, iż r. to przełożony szkoły wyższej, wybierany spośród profesorów albo powoływany przez jej założyciela, reprezentujący autonomiczną uczelnię na zewnątrz. Posiadał też władzę ekonomiczną, np. kontrolował handel → pergaminem i dysponował niektórymi dochodami uniwersytetu. W przywileju Władysława Jagiełły z 26 lipca 1400 r. dla odrodzonej → Akademii Krakowskiej zapisano: „*Ażeby scholarowie porządku powinnego i karności należytej w szkole powszechnej krakowskiej ściśle przestygali, chcemy, aby wszyscy scholarowie i studenci do Krakowa przybywający i tam dla nauk bawiący, własnego mieli rektora, który by ich w sprawach cywilnych sądził i miał jurysdykcję zwyczajną a nad wszystkimi, jemu zaś wszyscy przysięgą związani należne posłuszeństwo i cześć oddawać powinni*", (TŹ/41). Tym samym re. tej uczelni, na wzór → Uniwersytetu Paryskiego, wybierany był tylko przez profesorów, a nie jak na uniwersytetach włoskich – spośród studentów.

W Polsce tytuł „*Rector magnificus*", często w skrócie „Magnificus", → „Magnificencja", pojawił się w → *ustawie z 13 lipca 1920 r. o wyższych szkołach akademickich* (Dz. U. RP, Nr 72, poz. 413). W jej rozumieniu rektor wybierany był przez profesorów z ich grona, następnie zatwierdzany przez → Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Rektor wybierany był co roku według nieformalnej zasady, iż tytuł ten przysługiwał w kolejności poszczególnym wydziałom uczelni. Rektor z poprzedniego roku (kadencji) zostawał prorektorem, czyli zastępcą nowo wybranego rektora.

Z estymą o rektorze pisał w *Podróży do Ziemi Świętej* Julian Słowacki:

„*(...) W chwili gdy skończy szkoły i nauki,*
Gdy go za rękę uściśnie sam rektor –
Gdy go mianują sędzią – gdy go wnuki
Obsiądą – gdy kraj obroni jak Hektor
Albo gdy myśli o zbawieniu Lachów,
Gdy wygra partią bilardu lub szachów...", (KP/470).

Obecnie r. – to jednoosobowy organ autonomicznej uczelni, zwierzchnik studentów i wszystkich pracowników szkoły wyższej, wybierany – stosownie do *ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* – spośród profesorów uczelni, a w przypadku niepublicznych szkół wyższych – osoba posiadająca co najmniej stopień naukowy doktora, na kadencję 4-letnią. **III.** Zwierzchnik (kierownik) seminarium duchownego, a także ksiądz rezydujący i zarządzający kościołem kolegiackim albo nieparafialnym (rektoralnym). W niektórych zakonach także przełożony domu zakonnego. (ABC/218, 235; BMU/43-45, 50-54; E/XXIIII/235; EPG/XIV/301-302; KHW/319; OSP/350; SŁP/IV/470; SE/432; SPS/700; SS/501; SWO/644)

rekwizyty ceremoniału uniwersytetu, elementy stroju i → insygniów władz rektorskich (dziekańskich) uniwersytetu lub innej uczelni wyższej. Ukształtowane na pierwszych uniwersytetach europejskich, w Paryżu, Bolonii i innych, począwszy od XIII wieku, tj.: świąteczne → togi, gronostaje, birety, łańcuchy, berło rektorskie, pierścienie. Inne togi nosili i noszą → rektorzy, → prorektorzy, → dziekani, prodziekani, → profesorowie, → doktorzy i pozostali członkowie → senatu uczelni. (BMU/147)

religia w szkole (w Polsce), w latach międzywojennych nauczanie religii uznawane było prawnie jako obowiązkowy przedmioty nauczania w szkołach publicznych dla wszystkich uczniów poniżej 18. roku życia. Gwarantował to art. 120 *Konstytucji z 17 marca 1921 r*., który stanowił: „*Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych*", (cyt. za: EKP/

I/464). Gwarancje te zostały potwierdzone Konkordatem z 1925 r. Nauka religii odbywała się w oparciu o zatwierdzone przez władze duchowne programy: *Program nauczania religii katolickiej w ogólnokształcących szkołach średnich* (1921) oraz *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Religia rzymsko-katolicka* (1923). Program nauki religii w szkole powszechnej obejmował: historię biblijną, katechizm, liturgikę (nauka o obrzędach kościelnych) i historię Kościoła katolickiego ze szczególnym zwróceniem uwagi na historię Kościoła w Polsce. Po zakończeniu drugiej wojny światowej formalnie obowiązywały przepisy prawne w tym względzie sprzed 1939 r., jednak władze komunistyczne aktami prawa niższego rzędu starały się eliminować nauczanie religii w szkołach publicznych. Najpierw na mocy *uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 12 września 1945 r.* przestał obowiązywać Konkordat z 1925 r.

Po uchwaleniu *Konstytucji z 22 lipca 1952 r.*, rozdzielającej Kościół od państwa, systematycznie rugowano religię ze szkół. W efekcie około 1955 r. w 80% szkół nie było już religii. Po wydarzeniach z Października'56 religia powróciła do szkół w około 90%, stając się przedmiotem nadobowiązkowym, a od 1958 r. nauka religii mogła odbywać się w szkole wyłącznie po zajęciach obowiązkowych. Na podstawie zapisu art. 2 → *ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania* począwszy od roku szkolnego 1961/1962 usunięto naukę religii ze szkół wszystkich typów. Jednocześnie na podstawie delegacji tej ustawy w dniu 19 sierpnia 1961 r. wydano zarządzenie ministra oświaty w sprawie powoływania punktów katechetycznych, których działalność poddano kontroli państwa. Wobec tego Kościół katolicki przystąpił do organizacji punktów katechetycznych i budowy sal katechetycznych. Działania polskich władz komunistycznych sprzeczne były z *Powszechną deklaracją praw człowieka* z 1948 r., która stwierdzała m. in.: „*Każda osoba ma prawo do wolności myśli, nauczania i religii: prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań, jak również wolność manifestowania swej religii lub przekonań indywidualnie lub wspólnie z innymi*", (cyt. za: OSP/351). W 1989 r. w Polsce Kościół katolicki prowadził ponad 20 tys. punktów katechetycznych, zaś inne kościoły – 880.

Po przemianach ustrojowych dokonanych w 1990 r. naukę religii wprowadzono najpierw na podstawie *instrukcji Ministra Edukacji Narodowej z 3 sierpnia 1990 r.*, wydanej w kompatybilności z *ustawą z 17 maja 1989 r. regulującą stosunki państwo – Kościół*. Dodatkowo w dniu 24 sierpnia 1990 r. Minister Edukacji Narodowej wydał instrukcję regulującą nauczanie religii przez kościoły mające swoje reprezentacje w Polskiej Radzie Ekumenicznej. Ustawowo kwestia nauczania religii w szkole została uregulowana w → *ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*: „*Art. 12. 1. Publiczne przedszkola, szkoły podstawowe i gimnazja organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponadgimnazjalne na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletności o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie. 2. Minister właściwy do spraw oświaty i wychowania w porozumieniu z władzami Kościoła katolickiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych określa, w drodze rozporządzenia, warunki i sposób wykonywania przez szkoły zadań, o których mowa w ust. 1*.". Na tej podstawie wydano *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14 czerwca 1992 r.*, znowelizowane 30 czerwca 1999 r., *w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach i przedszkolach publicznych*. Statut prawny nauczania religii w szkole został dodatkowo unormowany w konkordacie między Rzeczypospolitą Polską a Stolicą Apostolską podpisanym w dniu 28 lipca 1993 r., ratyfikowanym w 1998 r. (EP/V/225-227, M. Cisowski; EPK/II/464-466; OSP/351)

Renesans – zob. Odrodzenie

repertorium (od łac. *repertorium* – spis, wykaz), wykaz, rejestr spraw prowadzonych przez sądy. Ułatwia badanie źródeł, także dotyczących szkolnictwa i oświaty. (KSWO/436; SŁP/IV/519; SPS/703)

repetytorium (repetycja) (łac. *repetitorium*, od *repetitio* – powtarzanie, *repetitus* – powtórzony), **I.** Metoda dydaktyczna znana głównie w śred-

niowiecznej → szkole i ówczesnym → uniwersytecie, wzmacniająca → pamięciową metodę nauczania, polegająca na powtarzaniu przez uczniów pod kierunkiem nauczyciela (→ profesora) „przerobionego" materiału. Jej celem z jednej strony było uzupełnienie ewentualnych braków, z drugiej zaś – uświadomienie nauczycielowi, które partie materiału programowego wymagają utrwalenia, bądź uzupełnienia. Repetycje organizowano na uczelniach w Paryżu, Bolonii, a także Oksfordzie i innych uniwersytetach. W Bolonii na fakultecie prawa r. stanowiła ćwiczenia egzegetyczne na podstawie tekstu omówionego na → wykładzie. Organizowana była raz w tygodniu, w ciągu całego roku pod okiem samego mistrza, bądź w jego zastępstwie → bakałarza. Na wydziale *artium* r. prowadzono częściej, a ich celem było utrwalenie podstawowych umiejętności poprzez tradycyjne dyktanda i „wprawki" w pisaniu oraz poprawy → kaligrafii. W niektórych uniwersytetach, np. w Paryżu r. prowadzono codziennie w → kolegiach pod okiem starszego studenta lub mistrza gramatyki. W kolejnych dziesięcioleciach → Średniowiecza, a następnie → Odrodzenia r. weszły na stałe do kalendarza czynności dydaktycznych uniwersytetu. W XV wieku zdarzało się, że profesorowie nie przywiązywali żadnej uwagi do tego, czy studenci pojawiają się na wykładach, zrzucając troskę o poziom uzyskanej przez studenta wiedzy na barki → bakalarzy i → kursorów. **II.** Powtórzenie cyklu ćwiczeń lub wykładów na wyższej uczelni, bądź powtórzenie całości lub części jakiejś partii wiedzy. (BMU/161, 168-170; EPK/II/456; SŁP/IV/519; SPS/703; SWO/649)

reprint (ang. *reprint*), nowe wydanie, najczęściej metodą światłokopii, tj. z zachowaniem oryginału, książki, zazwyczaj znacznie wcześniej opublikowanej. (SPS/703; SSZ/258-259; SWO/650)

reprymenda (od łac. *reprimo* – powstrzymać, hamować, uciskać, gnębić; *reprimere* – powściągać), nagana, napomnienie, udzielone głównie przez → nauczyciela w stosunku do ucznia. W dawnej polszczyźnie określana jako „paternoster", bądź „bura", tzn. surowe napomnienie. (SŁP/IV/524; SMTK/933, 1081; SPH/836; SPS/703)

retor (gr. *rhétôr*; łac. *rhetor* – nauczyciel wymowy; *rhetorici* – nauczyciele wymowy), **I.** → Nauczyciel wymowy w starożytnej szkole greckiej, a potem rzymskiej Do najsłynniejszych retorów należeli m. in. Demostenes i → Cyceron. **II.** W rozumieniu przestarzałym – doskonały mówca, także orator. (KHW/319; SŁP/IV/558; SPS/705; SSZ/260; SWO/653)

retoryka (od gr. *rhëtoriké téchnë,* od łac. – *rhetorica* – sztuka wymowy, retoryka; *rhetoricus* – dotyczący wymowy, retoryczny), krasomówstwo, umiejętność, a nawet sztuka pięknego przemawiania, rozwinięta szczególnie w starożytnej Grecji i Rzymie, przez długie lata stanowiła ważny element w nauce szkolnej. Jej początki należy wiązać z działalnością → sofistów już w V wieku p.n.e. Według → Arystotelesa twórcą retoryki był filozof grecki Empedokles z Akragas (493-423 p.n.e.). W starożytnej Grecji, w epoce hellenistycznej, od końca IV wieku p.n.e. rozwinęły się szkoły retoryczne. W Rzymie ich początek datuje się na I wiek p.n.e. Przetrwały aż do upadku Rzymu (V wiek n.e.). W okresie Cesarstwa Rzymskiego program szkół retorycznych obejmował dialektykę, filozofię i prawo. Za czasów panowania cesarza Wespazjana (69-79 r.) szkoły retoryczne przeszły na utrzymanie państwa i poddane zostały jego kontroli. W systemie szkolnictwa klasycznego stanowiły trzeci (po elementarnym i gramatykalnym) stopień szkoły.
W epoce → Średniowiecza r. zdominowana została przez dialektykę, stanowiącą podstawę studiowania teologii. W dobie → Odrodzenia i → Oświecenia r. zajęła ponownie centralną pozycję w wykształceniu i pozostała jednym z najważniejszych przedmiotów szkolnych.
W Polsce szczyt rozwoju r. przypada na XVI – XVII wiek. Wtedy bowiem umiejętność ta uważana była za podstawę funkcjonowania w przestrzeni publicznej. Reformę r. podjął Stanisław → Konarski i w ten sposób weszła do programów edukacyjnych → Komisji Edukacji Narodowej. Ponowny jej renesans przypadł na lata 30-te XX stulecia, głównie za przyczyną prac Ch. Perelmana.
Współcześnie jest przedmiotem studiów głównie na kierunku dziennikarstwo i komunikacja społeczna, m. in. na podstawie podręczników: *Reto-*

ryka (red. M. Barłowskiej, A. Budzyńskiej-Dacy, P. Wilczka, 2008) oraz *Retoryka* (red. M. Skwara, 2008). (EP/V/295, W. M. Nowak; EPWN/209; KHW/319; SŁP/IV/558; SPS/705; SS/124, 441, 493; SSZ/260; SWO/653).

rękopis, tekst, dzieło pisane ręcznie. W → Średniowieczu był to głównie przepisany tekst księgi, często traktowanej jako → podręcznik szkolny lub → podręcznik akademicki. Rękopis o wyjątkowej wartości zwykło określać się jako → manuskrypt. Ze względu na czasochłonność powstania r. w → skryptorium oraz koszty materiału piśmiennego, jakim był papirus, a potem→ pergamin, r. był produktem bardzo drogim i przez to dosyć nieosiągalnym. Przepisanie większego dzieła kosztowało sto kilkadziesiąt tysięcy lirów bolońskich, dla porównania uposażenie → profesora na wydziale prawa tamtejszego uniwersytetu nie przekraczało 200 lirów, zaś roczny koszt utrzymania studenta – około 100 lirów. Nieco tańszy był rękopis pisany kursywą (pismem pochyłym), znacznie droższy zaś przy liternictwie bolońskim. R. wychodził spod ręki → skryby, najpierw przy pomocy zaostrzonej trzciny, w → Średniowieczu wypartej przez pióro gęsie. (BMU/180-181; SJP/III/58; SPS/707)

Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, stowarzyszenie pomocy dzieciom, działające od 1919 r. (początkowo pod nazwą: Robotniczy Wydział Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim przy Centralnym Komitecie Wykonawczym PPS), od 1926 r. pod nazwą Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci. W 1927 r. przystąpiło do niego, jako „członek wspierający", → Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, założone w Krakowie w 1913 r. W 1927 r. wpisane do rejestru stowarzyszeń i związków, prowadziło placówki opieki nad dzieckiem w formie zamkniętej i otwartej, → przedszkola, ogniska, sanatoria, poradnie higieniczno-pedagogiczne, kolonie i półkolonie wakacyjne. W latach 1937-1938 swą działalnością obejmowało ponad 20 tys. dzieci. Posiadało oddziały terenowe, a w 1928 r. utworzyło także placówkę w Chicago. Przewodniczącym Zarządu R. T. P. D. od chwili powstania aż do wybuchu drugiej wojny światowej był Tomasz Arciszewski. Działało do momentu połączenia się z Chłopskim Towarzystwem Przyjaciół Dzieci i utworzenia w 1949 r. → Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. (EP/V/302-303, W. Jamrożek; OSP/354)

Rochow Fryderyk Eberhart (1734-1805), fizjokrata pruski, pedagog. Po opuszczeniu wojska pruskiego, zajął się podniesieniem na wyższy poziom kultury rolnej w swoich dobrach. W poszczególnych wsiach swoich dóbr organizował szkoły, gdzie propagował wiedzę i postęp techniczny na wsi. Swoje poglądy pedagogiczne wyłożył w kilku książkach, m. in. *Kinderfreund* (*Przyjaciel dzieci*), opublikowanej w dwóch częściach w 1776 i 1779 r. W szkole ludowej widział instytucję służącą wychowaniu narodowemu, dlatego starannie dobierał do niej nauczycieli. Program szkół R. opierał się na ideach oświeceniowych, tj. utylitaryzm, fizjokratyzm i racjonalizm i obejmował naukę czytania, pisania, rachunków, przyrodę, geografię oraz (w miejsce religii) naukę moralną. (LHW/195-196)

„Rocznik Andragogiczny", pismo edukacji dorosłych wydawane od 1994 r. przez Akademickie Towarzystwo Andragogiki, obok → „Edukacji Dorosłych" i „Biblioteki Edukacji Dorosłych". Na zawartość poszczególnych tomów składają się materiały teoretyczne, sprawozdania z badań, materiały z konferencji andragogicznych, informacje z życia środowisk, recenzje prac z dziedziny andragogiki. (EP/V/303-304, H. Solarczyk-Szwec; OSP/354)

„Rocznik Pedagogiczny" I. Wydawnictwo zainicjowane przez Samuela Dicksteina, który w latach 1882 i 1883/1884 wydał dwa tomy tego pisma. Współpracownikami pisma byli m. in.: Adolf → Dygasiński, Piotr → Chmielowski, Henryk → Wernic i Wacław Nałkowski. Opublikowano w nich m. in. artykuły A. Dygasińskiego (1839-1902) *O nauczaniu poglądowym w szkole elementarnej* i *Rzut oka na genezę duszy ludzkiej* oraz H. → Wernica, *Dwa główne nurty wychowania*. W 1921 r. wznowiony nakładem Książnicy Polskiej i wówczas do komitetu redakcyjnego należeli: S. Dickstein jako przewodniczący, J. → Joteyko, J. Piątek, H. → Radlińska i S. Świderski. Pismo składało się z 10 działów: nauki

pedagogiczne, kształcenie nauczycieli, szkolnictwo, nauczanie i programy szkolne, opieka nad dzieckiem, wychowanie i szkolnictwo, oświata pozaszkolna, bibliografia, kronika i skorowidze. **II.** Periodyk Komitetu Nauk Pedagogicznych → Polskiej Akademii Nauk, wydawany od 1972 r. Pierwszym redaktorem naczelnym był Bogdan → Suchodolski. Kolejno tę funkcję pełnili: Wincenty → Okoń, Czesław → Kupisiewicz, Heliodor Muszyński oraz Maria Dudzikowa i Tadeusz Lewowicki. Pismo, poza artykułami naukowymi i ekspertyzami, zamieszcza m. in. sprawozdania z badań pedagogicznych i prac zespołów Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN, sprawozdania z konferencji naukowych, materiały Forum Młodych Pedagogów, recenzje oraz bibliografię pedagogiki. (DOP/II/145; EP/V/304-306, J. Pielachowski, tu jednak data założenia powojennego „R.P." – 1974; EPK/II/468, podaje inne daty ukazywania się pierwszego „Rocznika Pedagogicznego": 1881 i 1882; KBP/93; MP/46; OSP/354)

rodzina, jedna z podstawowych form egzystencji społecznej od zarania dziejów; grupa społeczna składająca się z rodziców, dzieci i krewnych. W kulturze Bliskiego Wschodu od IV do końca II tysiąclecia dominowała rodzina przypominająca życie zbiorowe, jednak pod koniec tego okresu egzystencję jej członków przenoszono na rodziny małe. Modelem rodziny stawał się układ wspólnego życia mężczyzn i kobiet, dzieci oraz osób starszych, przy czym dzieci od najmłodszych lat, przy minimalnej pomocy starszego rodzeństwa lub rodziców, musiały same dbać o siebie. Wszelkie oddziaływania wychowawcze nie były planowe, dokonywały się doraźnie i najczęściej związane były z wykonywaniem codziennych obowiązków.

Model rodziny patriarchalnej lub całkowicie podporządkowanej mężczyznom znany jest ze → *Starego Testamentu*. Ewolucja rodziny i wychowania w niej dokonała się w starożytnej Grecji, jednak zarówno w epoce kultury kreteńskiej (III-poł. II tys. p.n.e.), jak i epoce mykeńskiej (II tysiąclecie p.n.e.), wychowanie odbywało się w rodzinie w ramach całej warstwy społecznej. Dopiero w epoce homeryckiej (początek I tysiąclecia do VII wieku p.n.e.) życie i wychowanie w rodzinie, odzwierciedlone w części w *Iliadzie* i *Odysei* Homera, zaczęło koncentrować się w rodzinie małej, opartej na układzie: mąż – żona, rodzicie – dzieci. W rodzinie dominował mężczyzna, który odpowiadał za wszelkie decyzje, choć dorosłe dzieci nie były ich pozbawione. Składnikiem rodziny był niewolnik, często ceniony bardziej niż wolny poza układem rodzinnym. Wychowanie dzieci odbywało się poprzez stopniowe nakładanie obowiązków przez rodziców i starsze rodzeństwo, krewnych, a nawet niewolników. W wychowaniu dworskim ważną rolę wypełniały niańki, piastunki oraz opiekunowie. Rozwijanie zdolności intelektualnych odbywało się dość spontanicznie, głównie przez udział *aojdów,* czyli zawodowych recytatorów eposów greckich (*Iliady* i *Odysei*) oraz słuchanie przekazów ustnych o dokonaniach poprzedników. Formą → edukacji stał się udział dzieci w pracach domowych, uroczystościach rodzinnych, obrzędach religijnych i świętach publicznych. Około VI wieku p.n.e., w związku z ukształtowaniem się w starożytnej Grecji tzw. *polis*, tj. miast-państw i wzmocnieniem roli mężczyzn w tych jednostkach, zmieniła się funkcja rodziny. Rodzinie pozostała niejako przypisana wyłącznie funkcja prokreacyjna, a kobietę uznano za jednostkę nie w pełni wartościową. Ta ostatnia nie miała nawet większego pływu na wychowanie dzieci, zwłaszcza synów. Uważano, że dorastający chłopcy powinni pozostawać pod wpływem „wolnej populacji męskiej", (EP/V/366). Na tle takiego postrzegania wychowania zjawiskiem nie do końca marginesowym pozostawały praktyki pederastyczne pomiędzy dojrzewającym chłopcem a dojrzałym mężczyzną, pełniącym rolę „wychowawcy". Ograniczenie, czy wręcz pozbawienie roli wychowawczej rodziny spowodowało, że w *polis* pojawiły się pierwsze zakłady szkolne oraz instytucja → *efebii*. Wychowanie domowe, prowadzone w domach zamożnych mieszkańców *polis*, prowadzane było także przez wynajętych → nauczycieli. Epoka hellenistyczna (IV-I wiek p.n.e.) zaznaczyła się z jednej strony upadkiem tradycyjnej *polis* i odejściem od przewartościowania roli mężczyzn, z drugiej zaś – powrotem do tradycyjnej funkcji rodziny. Matka ponownie zajęła ważne miejsce w rodzinie, zajmując się wychowaniem nie tylko córek, ale także synów. Rozszerzono kształcenie domowe i szkolne. Gdy chodzi o warstwy społecznie wyższe, kierowa-

no również do niego dziewczęta. Wychowanie domowe stanowiło jednak tylko punkt wyjścia dla osiągnięcia greckiej formacji obywatelskiej, tzw. → *paidei*. Dowódca wojsk ateńskich, Ifikrates, w odpowiedzi arystokracie Hormodiuszowi około 325 r. p.n.e. mówił: „*Dzieje mojej rodziny zaczynają się ode mnie*", (SS/187).

W starożytnym Rzymie rodzina w ujęciu tradycyjnym wiąże się z uformowaniem się samodzielnych, rodzinnych gospodarstw rolnych około VIII w. p.n.e. Obywatele-rolnicy w miarę potrzeby stawali się żołnierzami, bądź też pełnili inne funkcje społeczne. Wtedy ukształtował się model rodziny rzymskiej, traktowanej jako „*byt fizyczny, psychiczny i kulturowy*", (EP/V/367). Elementami rodziny byli nie tylko mąż, żona, dzieci, dziadkowie, krewni i niewolnicy, ale także dobra materialne i duchowe: dom, pola i ich otoczenie, powietrze, inwentarz żywy i martwy, normy sankcjonowane prze bóstwa i przodków, przechodzące z biegiem czasu na normy prawne. W ten sposób rodziła się idea partnerstwa członków rodziny oraz szacunek (*pietas* – poczucie obowiązku, uległość, szacunek) oddawany nie tylko ludziom, ale także elementom otoczenia rodziny. Zachowanie równowagi między poszczególnymi elementami rodziny powodowało potrzebę zachowań partnerskich, jednak nie na tyle, ażeby mąż nie uzyskał z biegiem lat „prawa życia i śmieci" w stosunku do pozostałych członków rodziny. Tak więc mógł on występną żonę karać, włącznie z karą śmierci; a dzieci, zwłaszcza syna, sprzedać w niewolę. Majątkiem w rodzinie dysponował najstarszy mężczyzna, często był to dziadek, wobec czego do jego śmierci jego syn i synowa oraz ich dzieci na równi pozostawali bez majątku. Tym samym rodzina rzymska zachowała model rodziny patriarchalnej. Rzymianie praktycznie nie uznawali rozwodów; ich zdaniem raz założona rodzina miała być instytucją trwałą. Ilość potomstwa w rodzinie rzymskiej, w przeciwieństwie do greckiej, w zasadzie nie była niczym ograniczona, stąd wychowaniem dzieci zajmowali się wszyscy: rodzice, dziadkowie i pozostali członkowie rodziny. W miarę dorastania dzieci rzymskie u boku ojca mogły uczestniczyć w przestrzeni publicznej, a w okresie między V a III wiekiem p.n.e. w miastach – uczęszczać do → szkół. Ta pozytywna rola rodziny z biegiem lat zaczęła zmieniać się na niekorzyść. Sukcesy podbojów rzymskich, bogacenie się miast i związana z nimi urbanizacja, zmieniły podejście do życia. Liczyła się szybka kariera, chęć usamodzielnienia i wyzwolenia spod władzy ojca, a także majątkowe i polityczne motywy zawierania małżeństw, istotnie osłabiły model rodziny rzymskiej. Mimo to w życiu rodziny liczyło się wykształcenie, które w wyższych sferach uzupełniane było poprzez podróże, nie tylko w poszukiwaniu towarów, ale także → edukacji. Regres pogłębiły liczne konflikty wewnętrzne, a nawet wojny domowe, którym kres położył dopiero Oktawian August (*Caius Iulius Cesar*) w 27 r. p.n.e. poprzez ustanowienie cesarstwa. Okres cesarstwa (27 r. p.n.e.-476 r. n.e.), czasy stabilizacji polityczno-ekonomicznej ponownie korzystnie wpłynęły na sytuację rodziny. Rodzina pod przewodnictwem męża (ojca) dbała o wspólną egzystencję oraz wykształcenie dzieci. Wykształcenie elementarne stawało się coraz powszechniejszą normą nawet wśród warstw niższych.

Pierwsze dziesięciolecia funkcjonowania chrześcijaństwa nie wytworzyły specjalnego modelu rodziny. W końcu II wieku n.e. w Kościele pojawiły się tendencje lansujące życie w gminie wiernych, gdzie wierni mieli być braćmi i siostrami, biskup – ojcem, zaś Kościół – matką. Niektórzy teologowie, m. in. Tertulian próbował negować rolę kobiety w życiu. Mimo to do połowy IV wieku rodzina funkcjonowała w klasycznym schemacie, a dzięki religii większą uwagę zwracano na nierozerwalność małżeństwa i nakaz wychowania wszystkich dzieci. W IV i V wieku odnotowano w Kościele dyskusje dotyczące innej formuły życia rodzinnego. Wśród skrajnych poglądów pojawiły i te, które życie seksualne dopuszczały tylko dla celów prokreacyjnych. Mężowi-ojcu należało się bezwzględne posłuszeństwo nie tylko dzieci, ale także matki-żony. Ojciec był także nauczycielem praw wiary. Przez cały okres → Średniowiecza rodzina miała charakter rodziny rozszerzonej, kierowanej przez mężczyznę.

Wraz z narodzinami społeczeństwa przemysłowego, czyli tzw. wczesnej industrializacji (połowa XVIII – koniec XIX wieku) należy mówić o powstaniu rodziny wielkomiejskiej. Wówczas wzrosła rola matki-pani domu, bowiem ojciec-mąż bardziej przywiązany był do pracy w fabry-

ce. Między małżonkami zaistniał wyraźny podział ról i jednocześnie nastąpił dystans między rodzicami i dziećmi. Przełom XIX i XX wieku spowodował zainteresowanie się dzieckiem w rodzinie, opieką nad nim oraz macierzyństwem. Nastąpiło przesunięcie od modelu rodziny wielopokoleniowej, dużej o charakterze patriarchalnym w kierunku rodziny zredukowanej do dwóch pokoleń (rodziców i dzieci), nastawionej na budowanie trwałych więzi interpersonalnych, zorientowaną na budowanie przyszłości dla dzieci.
W Polsce model rodziny wielkomiejskiej zafunkcjonował dopiero po drugiej wojnie światowej, gdzie swą aktywność budowała matka i żona. Rodzina w tym okresie była z reguły dwupokoleniową, o ograniczonej dzietności i zwiększonej aktywności ekonomicznej i opiekuńczej.
R. znalazła wyraźne odniesienie w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka uchwalonej w 1948 r. na III Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ: „*Rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa*", (SS/557). Polska pisarka, Maria Czapska (1894-1981) pisała o roli rodziny w drugiej połowie XX wieku w książce pt. *Europa w rodzinie* (1970). W 1983 r. Stolica Apostolska wydała *Kartę praw rodziny*, która w wielu krajach świata została w jakiejś części implementowana do krajowych prawodawstw i polityki socjalnej, w tym rodzinnej. Roli r. wiele miejsca poświęcił w swoim nauczaniu papież → Jan Paweł II. (BP/XXXVI/314-315; E/XXIII/403-404, W. Warzywoda-Kruszyńska, J. Jezioro; EP/V/363-370, J. Jundziłł; V/371-373, J. Domalewski, V/373-385, R. Doniec; EPP/695- 703, Z. Tyszka, H. Izdebska; JPII/DZ/pas.; OSP/355; SŁP/IV/160; SS/308,)

rodzina zastępcza, środowisko wychowawcze utworzone przez osoby nie będące rodzicami dla wychowania dzieci; najkorzystniejsza, poza rodzinnym domem dziecka, forma opieki nad dzieckiem pozbawionym rodziców lub ich opieki. Formę zinstytucjonalizowaną przybrała dopiero pod koniec XVI wieku, w związku z organizacją opieki nad dziećmi przebywającymi w sierocińcach zakładanych przez św. → Wincentego a Paulo, który umieszczał je w domach kobiet wiejskich.

W Polsce pierwsze formy opieki na dziećmi opuszczonymi i porzuconymi zorganizowała Maria Ludwika w 1652 r., sprowadzając z Francji siostry szarytki i powierzając im urządzenie i prowadzenie przytułku dla dzieci. W 1717 r. także z Francji przybył do Polski ks. Piotr Gabriel → Baudouin, którego uważa się prekursora rodzin zastępczych w Polsce. W czasie zaborów idea rodzin zastępczych nie mogła być rozwinięta, bowiem zaborcy zbytnio nie interesowali się opieką nad dziećmi-sierotami. W Polsce odrodzonej prawne uregulowania tej kwestii znalazło odzwierciedlenie w Konstytucji Marcowej z 1921 r., gdzie w art. 103 zapisano: „*Dzieci bez dostatecznej opieki rodzicielskiej, zaniedbane pod względem wychowawczym, mają prawo do opieki i pomocy państwa w zakresie ustalonym ustawą*", (cyt. za: EP/V/388). W kolejnych latach w różnych regionach kraju rozwijano inicjatywy tworzenia rodzin zastępczych. Do nich zaliczyć należy: tworzenie rodzin zastępczych przez Wydział Opieki Społecznej w Łodzi na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku oraz działalność od 1931 r., z inicjatywy Wandy → Szuman, w Warszawie Warszawskiego Komitetu Umieszczania Dzieci w Rodzinach. W 1934 r. Ministerstwo Opieki Społecznej prawnie unormowało sytuację rodzin zastępczych w Polsce.
Po zakończeniu drugiej wojny światowej, z dniem 1 stycznia 1946 r. Ministerstwo Oświaty przejęło od Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej wszystkie sprawy związane z opieką nad dziećmi i młodzieżą w wieku 3-18 lat. Resort opieki zapewniał pomoc materialną dzieciom wychowującym się w rodzinach zastępczych, które z kolei poddano kontroli nauczycieli szkół powszechnych. Regres w rozwoju rodzin zastępczych przyniósł już rok 1950, kiedy to władze komunistyczne rozpoczęły realizację programu upaństwawiania opieki nad dzieckiem, m. in. poprzez tworzenie państwowych domów dziecka. Po 1970 r. nastąpiło pewne otrzeźwienie w zakresie organizacji pomocy dziecku, w tym również umieszczonemu w rodzinach zastępczych. W dniu 26 stycznia 1979 r. wydane zostało rozporządzenie Rady Ministrów, które określiło jednolite zasady współdziałania i kwalifikowania kandydatów do rodzin zastępczych, tj. na podstawie orzeczenia sądu opiekuńczego. Na podstawie tego aktu prawa minister oświa-

ty i wychowania wydał 21 września 1979 r. *zarządzenie w sprawie doboru rodzin zastępczych i szczegółowych zasad udzielania pomocy tym rodzinom*. Po zmianach ustrojowych w 1989 r. kwestię rodzin zastępczych zostało unormowane najpierw w → *ustawie z 7 września 1991 r. o systemie oświaty,* a następnie na jej podstawie – w *rozporządzeniu Rady Ministrów z 21 października 1993 r. w sprawie rodzin zastępczych*. Od 1 stycznia 1999 r. resort opieki przejął od resortu edukacji instytucje opieki zastępczej. W 2000 r. wprowadzono ustawowy podział r. z. na trzy grupy: rodziny, które mogą być zobowiązane do dostarczania środków na utrzymanie (dziadkowie), rodziny zobowiązane do dostarczania środków na utrzymanie (pozostali krewni oraz osoby obce), rodziny niezobowiązane do alimentacji. W kolejnej *ustawie z dnia 14 marca 2004 r. o pomocy społecznej* r. z. (art. 74 ust. 1) r. z. podzielono na: – spokrewnione z dzieckiem, – niespokrewnione z dzieckiem, – zawodowe niespokrewnione z dzieckiem: wielodzietne, specjalistyczne, o charakterze pogotowia opiekuńczego. (EP/V/386-390, M. Jamrożek, B. Matyjas; EPP/703-705, M. Jamrożek, OSP/355)

rodzinne domy dziecka, instytucja opieki nad dzieckiem oparta na zasadach wychowania rodzinnego, zajmująca się całkowitą opieką i wychowaniem sierot oraz dzieci, których rodzice trwale lub okresowo pozbawieni są praw rodzicielskich. W Polsce idea r. d. d. narodziła się na przełomie XIX i XX wieku, a jej prekursorem był Kazimierz → Jeżewski, który najpierw był inicjatorem tworzenia tzw. gniazd sierocych, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. – wiosek dziecięcych. Po drugiej wojnie światowej pierwsze dwa r. d. d. powstały w Szczecinie (rodzina Dowlaszów) i Świdwinie (rodzina Zapartów). Do 1973 r. łącznie powstało zaledwie 16 r. d. d., z czego siedem podporządkowanych było → Towarzystwu Przyjaciół Dzieci. W 1978 było ich 60, w 1985 – 158, 1995 – 136, 2000 – 141, 2005 – 218. Od 1999 r. działają pod nadzorem powiatowych centrów pomocy rodzinie, wcześniej zaś – kuratorów oświaty. (E/XXXIII/405; EP/V/396-401, A. Kelm; OSP/355-356)

rok akademicki, jednostka miary czasu nauki i zajęć w szkołach wyższych, współcześnie w Polsce obejmująca najczęściej okres od października do września. W okresie → Średniowiecza czas nauki był zróżnicowany i zależał nie tylko od kraju, ale także poszczególnych uniwersytetów. W Bolonii studenci fakultetu prawa → wykłady rozpoczynali 10 października, na wydziale *artium* – tydzień później, a zajęcia kończyli na początku września. Na → Uniwersytecie Paryskim rok rozpoczynał się już 9 września (św. Dionizego), a kończył się 29 czerwca (św. św. Piotra i Pawła). Z kolei w Montpellier zajęcia rozpoczynały się 19 października, kończyły się dopiero w ostatnich dniach sierpnia. Krótki okres przerwy między nauką rekompensowany był licznymi świętami kościelnymi, kiedy zajęcia nie odbywały się. W XIV stuleciu w Paryżu w miesiącu maju obchodzono sześć świąt, a w grudniu aż 8, nie licząc świąt Bożego Narodzenia, przy czym niektóre święta „zwalniały" studentów tylko niektórych fakultetów lub określonych → audytoriów. W okresie międzywojennym, zgodnie z → *ustawą z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich, r. a.* dzielił się na trzy trymestry (kwartały) po 10 tygodni wykładowych każdy. W innych szkołach akademickich – na dwa semestry (półrocza) po 15 tygodni każdy, bądź na trzy trymestry. W roku akademickim w okresie międzywojennym było co najmniej 180 dni wykładowych, nie licząc okresów przeznaczonych na egzaminy. *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 24 września 1920 r.* określało początek roku akademickiego na 15 września, zaś koniec na 10 czerwca. Współcześnie r. a. składa się z dwóch → semestrów (zimowego i letniego), kończących się zazwyczaj sesjami egzaminacyjnymi. (BMU/152-154; EPK/II/468-469)

rok szkolny, jednostka miary czasu nauki i zajęć w szkołach podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych, obejmująca rok począwszy od oznaczonego miesiąca, np. od września. W 1877 r. Franciszek Leśniak z okazji zakończenia roku szkolnego ułożył słowa, popularnej później, piosenki pt. *Na koniec roku szkolnego w Gimnazjum w Starym Sączu,* znanej także pod bardziej popularnym tytułem *Upływa szybko życie*:
„*Upływa szybko życie,*
Jak potok płynie czas.
Za rok, za dzień, za chwilę

Razem nie będzie nas.
I nasze młode lata
Upłyną szybko w dal,
A w sercu pozostanie
Tęsknota, smutek, żal.
Więc póki młode lata,
Póki wiosenne dni
Niechże przynajmniej teraz
Nie płyną gorzkie łzy. (...)".
Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 24 września 1920 r. ustanawiało rok szkolny dla szkół średnich i powszechnych od 1 września do 28 czerwca. Współcześnie w Polsce, zgodnie z brzmieniem *ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty rok szkolny* we wszystkich szkołach i placówkach rozpoczyna się z dniem 1 września każdego roku, a kończy 31 sierpnia następnego roku, co oznacza, że liczy tyle dni, ile rok kalendarzowy. Organizację r. sz. reguluje *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 18 kwietnia 2002 r. w sprawie organizacji roku szkolnego* (Dz. U. z 2002 r. Nr 46, poz. 432) w brzmieniu nadanym przez *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lipca 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie organizacji roku szkolnego* (Dz. U. z 2006 r. Nr 141, poz. 999). R. sz. często jest mylony z pojęciem czasu trwania zajęć szkolnych. R. sz. dzieli się na dwa semestry. (OSP/356; SMTK/1100, 1368; ŚB/209)

Rollin Karol (1661-1741), francuski pedagog, prekursor kierunku neohumanistycznego. Był profesorem i dyrektorem → kolegium w Beauvais oraz → rektorem → Sorbony. W latach 1726-1728 napisał w języku francuskim *Traktat o studiach* (*Traite des études*). Dążył do zmiany modelu funkcjonowania → szkoły w duchu → jansenizmu, modernizując łacińską szkołę średnią. Uznając, iż nauczanie należy rozpocząć od nauki języka ojczystego, zwracał uwagę na potrzebę nauczania greki i → łaciny, uznając dzieła → Kwintyliana i → Cycerona za dzieła wzorcowe. Do studium filozofii wprowadzał nauki matematyczno-fizyczne. (EPWN/730; KDE/39; LHW/173)

Rota – zob. *Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród*

Rousseau Jan Jakub (1712-1778), ideolog francuskiego → Oświecenia, propagator wychowania naturalnego. Po dość niezorganizowanej młodości, w 1741 r. osiedlił się w Paryżu, gdzie zbliżył się do encyklopedystów. Dwukrotnie zmieniał wyznanie, od kalwinizmu, poprzez katolicyzm, by ponownie wrócić na łono wyznawców → Kalwina. Karierę myśliciela zaczął po sukcesie, który odniósł na konkursie ogłoszonym w 1749 r. przez Akademię w Dijon. W poglądach społecznych postawił tezę, iż władza nie pochodzi od Boga a od ludu, co stało się podstawą nowożytnej demokracji, a w XX wieku – dość paradoksalnie – ustrojów totalitarnych, np. komunizmu i faszyzmu.
Poglądy pedagogiczne wyłożył w powieści – traktacie wychowawczym pt. *Emil, czyli o wychowaniu* (1762, przekł. pol. –1930, wyd. krytyczne – J. Legowicz – 1955), który stanowił nawiązanie do poglądów J. A. → Komeńskiego. Celem wychowania, zdaniem R., jest wychowanie ogólne, a nie stanowe lub zawodowe, jako że wychowanek nie będzie „*ani urzędnikiem, ani żołnierzem (...), ani księdzem: będzie przede wszystkim człowiekie*m", bowiem „*najistotniejszą umiejętnością jest być człowiekiem*", (cyt. za: LHW/188). R. postawił wszystko na wychowanie naturalne, wychodząc z założenia, że „*wszystko wychodzące z rąk Stwórcy jest dobre, wszystko wyrodnieje w rękach człowieka*", (cyt. za: LHW/188) i dlatego rola wychowawcy w procesie kształtowania osobowości dziecka ma mieć jedynie charakter pośredni. Emil wychowywany jest wśród natury, w odosobnieniu od „*ciemnych obyczajów miejskich*", a jedynym źródłem wiedzy jest obserwacja i doświadczenie, dlatego w wychowaniu „*nie ma „żadnej nauki, żadnej innej książki, jak tylko świat, żadnej innej nauki, jak tylko fakta*", (cyt. za: DOP/I/178). Wychowawca ma obserwować dziecko i umożliwiać mu zdobywanie doświadczenia. W procesie tym mają brać udział trzy czynniki: natura, człowiek i otoczenie.
Cały okres wychowania R. podzielił na cztery etapy: wychowanie w niemowlęctwie (od urodzenia do ukończenia 7. roku życia), dzieciństwo (8-12 lat), chłopięctwo (12-15 lata), okres od 16. roku aż do zawarcia małżeństwa**.** Systematyczna nauka ma rozpocząć się dopiero w trzecim etapie wychowania, oparta jednak na naukach rzeczowych: geografia, astronomia, fizyka, a wszystko

oparte na bezpośrednim doświadczeniu. Do nauczyciela R. mówi: „*Nie zwracaj się do dziecka z przemowami, których nie może zrozumieć, żadnych opisów, żadnej wymowy, żadnej przenośni, żadnej poezji*", (cyt. za: DOP/I/179). Jedyną książką, którą zalecał do czytania Emilowi jest *Robinson Crusoe* – opowieść o chłopcu, który wychowywany był przez naturę, który „*jest pracowity, umiarkowany, cierpliwy, stały, pełen odwag*i", (cyt. za: DOP/I/179). Młodzieniec w procesie wychowania ma otworzyć się na drugiego człowieka, opanować religię naturalną, czyli – zdaniem R. – deistyczną religię rozumu z jednej strony, z drugiej zaś – religię uczuć. Kolejną dziedziną wychowania jest dla R. estetyka, czyli budzenie dobrego smaku. R. w *Emilu* przedstawił też zasady wychowania jego żony, która stworzona do posłuszeństwa, powinna przyswoić sobie takie cnoty, jak: uległość, łagodność i wdzięk oraz umiejętności praktyczne: szycie, haftowanie i inne robótki. Jak podkreślił R. Wroczyński, „*żaden z traktatów pedagogicznych nie odegrał takiej roli w kształtowaniu się nowoczesnych poglądów oświatowych, w przełamywaniu formalizmu i rygoryzmu w wychowaniu. (...) Do „Emila" odwołuje się cała nowoczesna teoria wychowania naturalnego (...). „Emil" jest źródłem inspiracji dla szukających dróg przezwyciężenia kryzysu wychowania*", (DOP/I/180). (BP/XXXVII/59-63; DOP/I/178-180; E/XXIII/537-538; EFW/259-260, S.K.; HWP/57-64; KDE/42; LHW/186-191; OSP/359)

Rowid Henryk, pierwotnie Naftali Herz Kanarek (1877-1944), pedagog i działacz oświatowy. W 1909 r. porzucił wyznanie mojżeszowe, a w 1918 r. uzyskał zgodę władz austriackich na zmianę nazwiska. Studiował na Wydziale Filozoficznym → Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie w 1911 uzyskał → doktorat, przygotowując pracę *Trentowski jako pedagog*. W roku akademickim 1913/1914 studiował psychologię i pedagogikę na → Uniwersytecie w Lipsku. Wcześniej współpracował i Janem Władysławem → Dawidem. W 1919 r. założył w Krakowie Kursy Pedagogiczne, przekształcone w 1920 r. na → Państwowe Kursy Nauczycielskie, zaś w 1928 r. – w Państwowe Pedagogium. Do 1939 r. kierował tymi placówkami. W latach 1912-1933 redagował → „Ruch Pedagogiczny", zaś w latach 1934-1939 – kwartalnik → „Chowanna". W czasie okupacji hitlerowskiej działał w → tajnym nauczaniu. W 1943 r. został aresztowany, zginął w Auschwitz.

W działalności naukowo-badawczej interesował się problematyką kształcenia nauczycieli oraz organizacją szkolnictwa. Był autorem szeregu prac z tej dziedziny, m. in.: *Reforma kształcenia nauczycielu ludowych* (1917), *System daltoński w szkole powszechnej. Z zagadnień współczesnej metodyki (*1927, wyd. 2 – 1929), *Psychologia pedagogiczna. Podręcznik dla młodzieży przygotowującej się do zawodu nauczycielskiego* (1928, wyd. 2 – 1930, wyd. 3 – 1938-1938), *Dydaktyka przedmiotów pedagogicznych w zakładach kształcenia nauczycieli* (1936). Dotychczasowej, znanej mu szkole zarzucał, że ona sama i jej klasy stanowią luźne zbiorowiska dzieci, a nie rzeczywiste zespoły. Szkoła oparta jest na sztucznie wytworzonym autorytecie → nauczyciela. W szkole tradycyjnej uczeń nie jest punktem zainteresowań, lecz program i podręcznik. Zdecydowanie opowiadał się za rozwojem samorządności uczniowskiej, zakładając, że „*najwyższą formą życia społecznego w klasie szkolnej jest samorząd uczniowski, czyli gmina szkolna*", (cyt. za: KWH/213). Wychodząc z krytyki takiej szkoły, w 1924 r. został propagatorem idei nowego nauczania w Polsce, twórcą koncepcji tzw. szkoły twórczej, która miała budzić aktywność, samodzielność, zainteresowania, potrzeby, idee solidarności i współdziałania. Poglądy te przedstawił w pracy pt. *Szkoła twórcza*. *Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistniania nowej szkoły* (1926). O tej idei pisał m.in.: „*Szkoła twórcza – to szkoła, w której wyzwalają się energie potencjalnie tkwiące w duszy dziecka, która przetwarza te energie w wartości wzbogacające i doskonalące życie jednostki i społeczeństwa pod względem etycznym, intelektualnym i estetycznym*", (Ż/III/ ks. 1/273) W szkole twórczej pracę wychowawczą chciał oprzeć na zasadzie kooperacji i samorządzie uczniowskim.

Wniósł poważny wkład w rozwój → pedeutologii, uznając, że → nauczycieli należy gruntowanie przygotowywać do zawodu w uczelniach wyższych. Kwestie te podejmował m.in. w pracach *Reforma kształcenia nauczycieli* (1912) oraz *Nowa organizacja studiów nauczycielskich w Polsce i za granicą* (1931). Kwestie związane

z tematyką ostatniej pracy przedstawił na kolejnych → kongresach pedagogicznych: w 1931 r. we Lwowie oraz w 1939 r. w Warszawie. Podobnie jak Janusz → Korczak poniósł śmierć z rąk hitlerowców. (DTHW/293; E/XXIII/541-542; EP/VI/298-302, A. Cudowska, tu jednak data koncepcji H. Rowida na rok 1929; KWH/213-214; OSP/350-360; SBPHW/707-715, M. Stinia)

„Rozprawy z Dziejów Oświaty", czasopismo historyczno-oświatowe ukazujące się od 1953 r. z inicjatywy ówczesnego kierownika Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk, Łukasza → Kurdybachy. Zakres tematyczny pisma obejmował dzieje oświaty od czasów grecko-rzymskich aż po współczesność. (EP/V/463-464, S. Majewski)

rózga – zob. karcenie dzieci

„Ruch Pedagogiczny", pismo ruchu związkowego nauczycielstwa polskiego powołane uchwałą V Zjazdu → Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego w Krakowie z dnia 9 września 1911 r. Pierwszy numer ukazał się w 1912 r. jako „Miesięczny Dodatek do Głosu Nauczycielstwa Ludowego" pod redakcją Henryka → Rowida. Opublikowano w nim rozprawę J. W. → Dawida *O duszy nauczycielstwa*. Od 1913 r. ukazywał się jako samodzielny periodyk z przerwą w czasie pierwszej wojny światowej w latach 1914-1916. Wznowiony w 1917 r. pod redakcją także H. Rowida.
Po drugiej wojnie światowej, w 1945 r. ponownie pismo wznowiło swoją działalność. W latach 1950-1959 wydawany w połączeniu z czasopismem „Nowa Szkoła", od 1959 r. – samodzielnie; zawieszony w okresie stanu wojennego w latach 1982-1984. Powojennymi redaktorami pisma kolejno byli: Benedykt Kubski, Marian Odrzywolski, Halina Kowalewska - Hoftmanowa, Albin Jakiel, Maria → Grzegorzewska, Zygmunt → Mysłakowski, Stanisław Skrzeszewski, Wacław Wojtyński, Stefan Słomkiewicz, Tadeusz Lewowicki. Po roku 1992 r. ukazywał się dzięki pomocy kilku ośrodków akademickich w Polsce. Od 1998 r. pismo przejęła Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Warszawie, a jego redaktorem został Stefan Mieszalski. Przez całe dziesięciolecia periodyk ten zamieszczał artykuły z pedeutologii, pedagogiki eksperymentalnej, psychologii, filozofii, socjologii, → historii wychowania, metodyki nauczania poszczególnych przedmiotów. Ukazywały się w nim także recenzje książek, zapiski bibliograficzne, kronika pedagogiczna itp. (DTHW/102, 111; EP/V/520-522. A. Kaleta; KBP/92; OSP/362)

Russell Bertrand (1872-1970), angielski filozof i myśliciel, matematyk, historyk myśli społecznej. W 1907 r. wybrany na członka *Royal Society* (Towarzystwa Królewskiego), czyli Brytyjskiej Akademii Nauk. W latach 1910-1916 wykładowca → Cambridge, następnie na uniwersytecie w Pekinie oraz wielu uniwersytetach w USA. Najbardziej wpływowy intelektualista XX wieku. Poza zainteresowaniami matematycznymi pozostawił ogromny dorobek w zakresie zagadnień społeczno-politycznych. Pragnął naprawiać świat w duchu zasad racjonalnego, pokojowego, jednak liberalnego i ateistycznego urządzenia życia. Zwalczał tradycyjną moralność i obyczajowość, zwłaszcza w dziedzinie seksualności. W 1950 r. otrzymał literacką Nagrodę Nobla.
Mimo, iż nie stworzył systemu i nie wniósł nic istotnego do → dydaktyki, to w praktyce wychowawczej był zwolennikiem wychowania jak najmniej represyjnego, za to bardzo racjonalnego i liberalnego. Ostro sprzeciwiał się totalitarnym systemom wychowawczym, podporządkowującym jednostkę celom politycznym państwa. Bronił wolności człowieka jako najwyższej wartości życiowej. Swoje poglądy na wychowanie wyłożył w dziele pt. *O wychowaniu ze szczególnym uwzględnieniem wczesnego dzieciństwa* (1926, wyd. polskie – 1932). Szczególnie wiele miejsca poświęcił zagadnieniu wolności i jej związku z autorytetem w wychowaniu. „*Wolność – tak w wychowaniu, jak w innych rzeczach – nie powinna przekraczać pewnych granic. Niektórych swobód nie można tolerować. (...) Obrońca wolności w wychowaniu nie może więc sądzić, że dzieci powinny przez cały dzień robić, co im się żywnie podoba. Czynnik dyscypliny i autorytetu musi istnieć; chodzi tylko o jego natężenie i sposób, w jaki ma się przejawiać. Wychowanie może być rozpatrywane z wielu punktów widzenia: z punktu widzenia państwa, Kościoła, nauczyciela, rodziców lub nawet (choć o tym się zwykle zapomina) samego dziecka. Każde z tych stanowisk*

jest tylko częściowo słuszne; każde wnosi coś do ideału wychowania, ale wnosi również ujemne elementy", (Ź/III/509). W pracy *Wychowanie a ustrój społeczny* (1932, wyd. polskie –1933) wyróżnił trzy teorie wychowania: – celem wychowania jest zapewnienie jednostce rozwoju i zwalczanie wpływów hamujących ten rozwój, – celem wychowania jest wpajanie kultury i rozwijanie zdolności jednostek, – zadaniem wychowania jest „urabianie pożytecznych obywateli", (EP/V/535). Wychowanie, zdaniem R., nie może być oparte wyłącznie na jednej z tych teorii. (BP/XXVII/189-191; E/XXIV/92; EFW/264-165, T.K.; EP/V/533-535, M. Grzywna; KWH/190-191; OSP/363)

rusyfikacja, różnorakie działania aparatu Imperium Rosyjskiego zmierzające do narzucenia podbitym narodom rosyjskiej kultury, obyczajów i świadomości, przede wszystkim wynaradawiania języka ojczystego. R. prowadzona była m. in. na Kaukazie, Azji Środkowej, Finlandii, Białorusi, Litwie, Ukrainie i w Królestwie Polskim. Najsilniejsze tendencje rusyfikacyjne wystąpiły na Litwie, Białorusi i Ukrainie, gdzie r. skierowana była nie tylko przeciwko Polakom, ale również przeciwko innym narodom. Jeszcze bardziej radykalne metody r. zastosowano na ziemiach I Rzeczypospolitej zajętych przez Imperium Rosyjskie po rozbiorach i wcielonych bezpośrednio do państwa rosyjskiego. Zamknięto → Uniwersytet Wileński i → Liceum Krzemienieckie, jako restrykcję za udział jej studentów i uczonych w powstaniu listopadowym. Ukazem cara Mikołaja I w latach 1832-1834 z terenów Wołynia i Podola zostało wysiedlonych w głąb Rosji kilkanaście tysięcy polskich rodzin. Już w 1796 r. poeta polski Franciszek Karpiński (1741-1825) do *Książęcia Mikołaja Repnina* (generał - gubernatora ziem lwowskich (w Wilnie), w latach 1795-1797 wcielonych do Rosji), pisał z niepokojem:

„*Ten język i te wiersze słowami polskiemi*
Może za sto lat znane nie będą w tej ziemi", (SS/207).

Od 1833 r. rozpoczął się nasilony proces r.: na postawie ustawy z 1833 r. ograniczono programy nauczania w → szkołach elementarnych, w 1839 r. utworzono IX → Warszawski Okręg Naukowy, zlikwidowano część gimnazjów, do szkół wprowadzono rosyjskie → podręczniki. Na podstawie kolejnej ustawy oświatowej z 1851 r. doszło do dalszej unifikacji szkolnictwa z systemem rosyjskim: zniesiono → obowiązek szkolny, gminy zwolniono z tzw. składki szkolnej, przez co zrujnowano prawie całkowicie szkolnictwo elementarne, w szkolnictwie średnim wprowadzono rosyjskie programy nauczania. Krótki okres odwilży notowano w okresie działalności odrodzonej → Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za czasów Aleksandra → Wielopolskiego w latach 1861-1863.

W 1863 r. zlikwidowano Komisję WRiOP, zastępując ją ponownie Warszawskim Okręgiem Naukowym. Przygotowanie nauczycieli do szkół z rosyjskim językiem wykładowym odbywało się w → seminariach nauczycielskich, świadomie oddalonych od większych ośrodków, np. → Wymyślin koło Lipna, Siennica koło Mińska Mazowieckiego, Solec koło Radomia. W 1872 r. w szkołach elementarnych w zaborze rosyjskim wprowadzono obowiązkową naukę języka rosyjskiego, zaś w 1885 r. język rosyjski stał się językiem nauczania, za wyjątkiem religii i języka polskiego. W szkole obowiązywał zakaz rozmów po polsku, a wszelkie przejawy nieprzestrzegania tego zakazu karano chłostą. Znacznie surowsze rygory rusyfikacyjne wprowadzono w szkolnictwie średnim. Od 1869 r. język rosyjski stał się językiem wykładowym. W szkole upowszechniano system rewizji i szpiegostwa wśród uczniów. Osobie wydalonej z uczelni wystawiano dokument, tzw. wilczy bilet, uniemożliwiający przyjęcie do innej szkoły. Nasilenie r. nastąpiło szczególnie w latach urzędowania kuratora Aleksandra → Apuchtina (1879-1897). Zmieniono także nazwę Królestwa Polskiego na „Kraj Przywiślański". Język rosyjski wprowadzono do wszystkich urzędów i sądów.

Ponowne złagodzenie polityki r. nastąpiło dopiero na fali wydarzeń rewolucji 1905-1907. W październiku 1905 r. władze rosyjskie zezwoliły na zakładanie szkół elementarnych i szkół średnich prywatnych z polskim językiem wykładowym.

R. była także elementem polityki przywódców bolszewickich w czasie drugiej wojny światowej. Począwszy od 1940 r. język rosyjski był jedynym językiem wykładowym powyżej poziomu podstawowego. Za pomocą systemu stypendiów promo-

wano osiedlanie się Rosjan na terenie innych republik związkowych. Józef Stalin naród rosyjski określał jako siłę przewodnią ZSRR. Elementy r. w polityce Rosji pozostały do dziś. W uchwalonej przez rosyjską Dumę Państwową ustawie z 5 kwietnia 2002 r. znalazł się zapis, zmuszający wszystkie rosyjskie grupy etniczne na terytorium Rosyjskiej Federacji do używania w → piśmie → cyrylicy.(BP/XXXVII/196-197, R. Grodzki; DOP/II/136-137; DTHW/84-87; SMTK/1429)

ryngraf (z niem. *Ringkragen* – blacha napiersna; fr. *rhingrave*), blacha w kształcie tarczy, rzadziej półksiężyca, najczęściej z wizerunkiem Matki Boskiej, a niekiedy dodatkowo z godłem państwowym. Początkowo spełniał rolę ochronną w miejsce pancerza na piersi rycerskiej. Zawieszany przez rycerzy na zbroi, bądź częściej na szyi jako wyraz zawierzenia wstawiennictwu N. M. P przez Bogiem. W XVII wieku przyjął obecną formę ozdoby patriotyczno-religijnej, zatracając tym samym prawie zupełnie znaczenie ochronne. Ryngrafy noszone były szczególnie przez żołnierzy ugrupowań podkreślających swój patriotyzm i przywiązanie do Kościoła katolickiego, m.in. przez konfederatów barskich 1764 r., powstańców 1846 r., żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych i Zrzeszania „Wolność i Niezawisłość", np. przez żołnierzy mjra Zygmunta Szendzielarza, ps. „Łupaszko". Współcześnie wieszany jest na ścianie jako patriotyczna dekoracja domu, niestety rzadziej szkoły. W niektórych parafiach r. jest pamiątką Pierwszej Komunii Świętej. (EPPG/XV/148; http://dziedzictwo.ekai.pl; KSWO/446; SMTK/1124; SPS/734; SWO/665)

Rzecznik Praw Dziecka, instytucja o charakterze kontrolnym, działająca na rzecz ochrony praw → dzieci, zagwarantowanych w art. 72 ust. 4 Konstytucji RP i → Konwencji o prawach dziecka, powołana do życia *ustawą z 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka*. Rzecznik jest niezależny od innych instytucji państwa, przysługuje mu immunitet i odpowiada jedynie przed Sejmem. Zadaniem RPD jest podejmowanie działań zmierzających „*do ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem*", (LI/165). Wykonując swoje zadania RPD może domagać się od organów władzy, organizacji lub instytucji wyjaśnień, udostępniania niezbędnych dokumentów, zapewnienia ochrony praw i dobra dziecka. Może podejmować także różne działania o charakterze prewencyjnym, włącznie z wnioskowaniem o podjęcie właściwych inicjatyw legislacyjnych. (EP/V/576-577, M. Bsoul; http://www.brpd.gov.pl; KOOP/74-76; LI/165-167)

S

salezjanie (szkolnictwo salezjańskie), Towarzystwo Świętego Franciszka Salezego (Salezjanie) jako męskie zgromadzenie zakonne zostało założone w 1859 r. w Turynie przez św. Jana → Bosko (*Don Bosco*). Jednym z głównych celów zakonu było prowadzenie instytucji szkolno-wychowawczych. Na ziemiach polskich pierwszy dom zakonny został założony w 1898 r. w Oświęcimiu. Tam też w 1901 r. powstała pierwsza rzemieślnicza szkoła salezjańska, a następnie w Krakowie (1911) – ogrodnicza, Przemyślu (1916) – organistowska, Kielcach (1918) – stolarska i krawiecka itp. Po reformie szkolnictwa z 1932 r. s. utworzyli gimnazja zawodowe w Oświęcimiu (1936), Łodzi (1936) i Warszawie (1939). W okresie międzywojennym s. prowadzili szkoły ogólnokształcące w Aleksandrowie Kujawskim (1919-1939), Różanymstoku (1919-1939), Sokołowie Podlaskim (1925-1939) i Lwowie (1937-1939). Nadto tzw. małe seminaria, przygotowujące do studiów w seminariach duchownych, prowadzone były w Lądzie nad Wartą (1922-1939), Pogrzebieniu (1930-1939), Ostrzeszowie (1932-1939), Jaciążku (1933-1939) i Reginowie (1937-1939). Podczas okupacji s. prowadzili → tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej w Sokołowie Podlaskim.
Po zakończeniu drugiej wojny światowej zgromadzenie reaktywowało działalność szkół w Różanymstoku (1944-1949), Sokołowie Podlaskim (1944-1948), Aleksandrowie Kujawskim (1945-1955) oraz zorganizowało nowe placówki Ostrzeszowie (1945-1954) i Twardogórze (1945-1948). Nadto po zakończeniu działań wojennych prace wznowiły także tzw. małe seminaria w Lądzie (1945-1952) i Marszałkach (1945-1952). W okresie nasilonej kampanii antykościelnej władze komunistyczne zlikwidowały wszystkie wyżej wymienione placówki edukacyjne, zabierając zgromadzeniu budynki i sprzęt. Po tzw. odwilży październikowej 1956 r. s. w latach 1957-1962 uruchomili ponownie niektóre ze zlikwidowanych placówek: w Oświęcimiu (po roku przeniesione do Kopca k. Częstochowy) i Sokołowie Podlaskim z filią w Czerwińsku. Ożywienie edukacyjnej działalności s. nastąpiło po roku 1989. Jak ustalił J. Pietrzykowski, w latach 1991-2005 s. przejęli lub zorganizowali od podstaw 20 liceów ogólnokształcących, 17 gimnazjów i 4 szkoły podstawowe. Nadto zgromadzenie założyło szkoły na poziomie wyższym, m.in. Salezjański Instytut Wychowania Chrześcijańskiego w Warszawie, istniejący w latach 1988-2002 w ramach Papieskiego Wydziału Teologicznego, obecnie w ramach Wydziału Nauk Pedagogicznych → UKSW w Warszawie. Wśród polskich s. był m. in. kardynał August Hlond (1881-1948). (BP/XXXVII/450; E/XXIV/257; EP/VI/182-184, J. Pietrzykowski)

Salomon (hebr. *Sâlôm* – pokój, bogaty w pokój), syn Dawida (ok. 1010-970 p.n.e.) i Batszeby, trzeci z kolei król Izraela, który panował od ok. 970 do 925 p.n.e.), według innych źródeł (ABC/230) w latach 965-926, bądź (SMTK/1143) – ok. 970-ok. 930. Tron objął dzięki usilnym zabiegom matki i proroka Natana. W *Pierwszej Księdze Królewskiej* czasy jego panowania przedstawione zostały jako okres pokoju i szczególnego dobrobytu. Mimo, iż S. nie prosił Boga ani o bogactwa, ani o długie życie, ani też o zgubę swych nieprzyjaciół, lecz „*o serce pełne rozsądku do sądzenia Twego ludu i rozróżniania dobra i zła*"; Bóg dał mu wyjątkową mądrość, a także to wszystko, o co nie prosił, a więc „*serce mądre i rozsądne* (…), *bogactwo i sławę, jakiej nie miał żaden król*", (1 Ks. Król. 3, 9, 12-13). Salomonowi przypisano później wielką mądrość i autorstwo ksiąg mądrościowych (*Koheleta, Przysłów, Pieśń nad pieśniami, Księga Mądrości*) oraz wielu apokryfów (pism, które nie zostały przyjęte do kanonu pism świętych). Pierwszy rozdział ksiąg, zwanych *Ecclesiastes,* tj. księgi kaznodziejskie rozpoczyna od słów: „*Vanitas vanitatum*", (*Marność nad marnościami*), (KP/503-504).
S. podziwiany był przez możnych ówczesnego świata. W połowie X wieku p.n.e. królowa Saby, jednego z największych królestw przedmuzuł-

mańskich, usłyszawszy o jego mądrych radach, przybyła do królestwa Izraela i przekonała się, że „*nie było zagadnienia nieznanego Salomonowi, którego by jej nie wyjaśnił. Gdy królowa Saby ujrzała całą mądrość Salomona oraz pałac, który zbudował, jak również zaopatrzenie jego stołu w potrawy i napoje, i mieszkanie jego dworu, stanowiska usługujących mu, jego szaty, jego podczaszych i ich ubiory, i jego całopalenia, które składał w świątyni Pańskiej – wówczas wpadła w zachwyt. Dlatego przemówiła do króla: „Prawdziwa była wieść, którą usłyszałam w moim kraju o twoich dziełach i o twej mądrości…Następnie dała królowi sto dwadzieścia talentów złota i bardzo dużo wonności oraz drogocennych kamieni. (…) Król Salomon zaś podarował królowej Saby wszystko to, w czym okazała swe upodobanie i czego pragnęła, więcej niż to, co sama przywiozła królowi*", (2 Ks. Kr. 9, 2-12).

Salomon umocnił państwo izraelskie, poprzez wzorową organizację administracji, systemu podatkowego, sprawnej armii, wyposażonej w wozy bojowe. Pozostawił po sobie ogromne dobra. Układał przyjazne stosunki z sąsiadami, głównie Egiptem, Arabią, Tyrem i Fenicją. W Jerozolimie zbudował zaplanowaną przez Dawida potężną świątynię, która przetrwała aż do zburzenia jej przez Babilończyków w 586 r. p.n.e. Po jego śmierci królestwo S., w tym także Palestyna, rozpadło się na dwie części.

W → *Nowym Testamencie* Chrystus, nazywany z „rodu Dawida" (mając siebie na myśli), mówi jednak: „*On tu jest coś więcej niż Salomon*", (Mt 6,29). Mikołaj Rej w *Wizerunku własnym* apotetycznie mówi:

„*Nie frasujże się nazbyt, Salomon tak tuszy,*
Iż smętny duch i tłuste czasem kości suszy", (KP/413).

Piotr Skarga z *Kazaniach sejmowych* o Salomonie powiada: „*By był najmędrszy Salomon, gdy władzej i potężności do karania i rządów i pieniędzy nie ma, żadnej przygodzie pospolicie nie poradzi*", zaś Henryk Sienkiewicz w *Panu Wołodyjowskim* poucza: „*Salomon powiada: „Nie wścibiaj nosa do cudzego trzosa" – i ma rację*", *(*KP/437, 446). (ABC/230; BP/XXXVII/462-464; Ech/657-658; E/XXIV/262; EPWN/752; KDE/8; SMTK/1143-1145; SWO/668)

samokształcenie (niekiedy określane jako „samouctwo"), samodzielnie uczenie się, zdobywanie umiejętności i sprawności poza szkołą, realizowane najczęściej w domu, prowadzące do kształtowania osobowości według własnego wzoru; kluczowy proces w kształceniu ustawicznym. Korzenie s. sięgają połowy XIX stulecia, a jego miejscem były środowiska robotnicze i chłopskie w najlepiej rozwiniętych krajów Europy Zachodniej. Podejmowane było jako rekompensata ograniczonej dostępności do szkół, głównie średnich i wyższych. Na ziemiach polskich było odpowiedzią na ograniczenia władz zaborczych, głównie carskiej Rosji i Prus, w zakresie dostępu do szkół z polskim językiem wykładowym. W miarę rozwoju s. stało się formą oporu wobec polityki wynaradawiania: → rusyfikacji i → germanizacji, przybierając także formy → tajnego nauczania. W ramach procesu s. na ziemiach polskich wydawano liczne materiały i publikacje, głównie o tematyce patriotyczno-narodowej, gospodarczej i higieniczno-zdrowotnej. Niepoślednią rolę odegrała w tym ówczesna prasa polska, m. in. → „Gazeta Świąteczna", założona przez Konrada → Prószyńskiego i „Gazeta Łecka" (obecnie Giżycko od → Gizewiusza), wydawana w latach 1875-1892 przez Marcina Giersza. Jak zaznacza T. Aleksander (EP/V/603) wyjątkową rolę na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego odebrał wydawany w latach 1898-1902 przez Aleksandra Heflicha i Stanisława Michalskiego wielotomowy *Poradnik dla Samouków*. Wydawnictwo zawierało nie tylko materiały do studiowania, ale wskazówki do ich właściwego odbioru. W następnych latach było wznawiane i kontynuowane, do 1932 r. ukazało się dziesięć tomów. Niepoślednią rolę w s. odegrała praca Władysława M. Kowalskiego *Psychologia i metodyka samokształcenia*, opublikowana na łamach → „Przeglądu Pedagogicznego" w latach 1892-1893. W okresie międzywojennym s. rozszerzono na inne formy edukacji, np. doświadczalnictwo rolnicze, obserwacje życia i zjawisk oraz „*samorodną twórczość naukową podmiotu autokreacji*", (EP/V/603).

Po drugiej wojnie światowej w procesie s. powszechnie wykorzystywano techniki audiowizualne, kształcenie na odległość, a współcześnie coraz częściej → Internet. Podobnie rzez ma się z samowychowaniem, bowiem człowiek wy-

chowując samego siebie, staje się – często nie uświadamiając sobie tego – przedmiotem wychowania. (BP/XXXVIII/34-35, J. Skrzypczak; DOP/II/162; EFW/267, B.P., 271, E.P.; EP/603-604, T. Aleksander; OSP/366)

samorząd uczniowski, forma wewnętrznej organizacji szkoły, zrzeszenie wszystkich uczniów → szkoły (placówki), jeden z organów szkoły, posiadający swoją reprezentację wobec kierownictwa szkoły (placówki). Pierwsze formy s. u. pojawiły w → kolegiach i → uniwersytetach amerykańskich, początkowo jako tzw. „system polegania na honorze", gdzie próbowano przenieść punkt ciężkości z nadzoru → nauczyciela na uczciwość studenta. Pierwszy raz system ten zastosowano na Uniwersytecie w Virginni i do 1919 r. przyjął się on w około 25% amerykańskich szkół średnich oraz około 29% tamtejszych kolegiów. Późniejsze lata kształtowania się s. u. wskazują, iż prototypem dla jego formy działalności były wzorce komunalne: 1. samorząd gminy, gdzie szkoła uważana była za gminę, a każda klasa za obwód gminy, czyli *school-city system*; 2. państwo, gdzie szkoła jest państwem, złożonym z gminy-klas, czyli tzw. *school-state system*. System samorządu opartego o wzorce gminy zastosowano w szkole Langrange'a (*Lanrange city*) w Toledo (Ohio). Uczniowie tej szkoły, za wyjątkiem klas najniższych, uważani byli za wyborców, zaś na urzędy wybierani byli uczniowie klas najstarszych.
Na ziemiach polskich pierwsze oznaki s. u. notowano w drugiej połowie XIX wieku w Małopolsce, która korzystała z → autonomii szkolnej, ustalonej przez austriackiego zaborcę. Pierwszą gminę szkolną zorganizował w Przemyślu w 1910 r. Czesław Mączyński. Niebawem drugą gminę szkolną zorganizował L. Bykowski we Lwowie, po czym te wzorce naśladowano w innych szkołach zaboru austriackiego. Bykowski był również pionierem s. u. w Polsce odrodzonej. Wzorcem dla działalności s. u. w pierwszych latach powojennych były *ustawy polskiej gminy szkolnej*, założonej przez Bykowskiego w 1916 r. we Lwowie. Prekursorami s. u. byli m. in. Janusz → Korczak i Aleksander → Kamiński. Współcześnie działalność s. u. reguluje → *ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. Obecnie Centrum Edukacji Obywatelskiej z Warszawie prowadzi program „Samorząd uczniowski", skierowany do uczniów oraz nauczycieli gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych z całej Polski, którzy chcą rozwijać w swoich szkołach aktywność młodych obywateli. (EP/V/635-640. M. Sowisło; EPK/II/481-485; http://www.ceo.org.pl/portal/samorzad_uczniowski; OSP/366)

Sapere auso, niekiedy: ***sapere aude*** (łac. *sapiens* – mądry, *sapientia* – rozwaga, jasność umysłu, *audens* – śmiały, odważny; – *odważ się być mądrym* (*rozumnym*); niekiedy tłum. jako: *temu, co śmiał użyć rozumu*), łacińska dewiza zaczerpnięta z listu *Ad Lollium* (1, 2, 40) → Horacego (Horacjusza) do przyjaciela Maximusa Lolliusa, której cała formuła brzmiała: *Dimidium facti, qui bene coepit, habet, sapere aude, incipe* (*Połowę pracy ma za sobą, kto dobrze zaczął, miej odwagę być mądrym, zacznij*).
Została umieszczona na medalu wręczonym w 1771 r. przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego ks. Stanisławowi → Konarskiemu (1700-1773) ze zgromadzenia → pijarów, za zasługi w dziele reformowania polskiej → edukacji. Medal przedstawiał popiersie mężczyzny z nakrytą głową i twarzą widzianą z lewej strony. Dookoła widniał napis: *Stan(nislau) Konarski schol(rarum) Par(um) in Pol(onia) et Litu(ania) antiq(uitus) praep(ositum) prov(incialis),* co należy tłumaczyć: *Stanisław Konarski szkół pijarskich w Polsce i Litwie niegdyś prowincjał*. Na rewersie medalu widoczne były dwie księgi, jedna na drugiej, z podaniem ich tytułów, zwieńczone wieńcem dębowym. W otoku u góry umieszczono napis: *Sapero auso* (dosł. *temu, co śmiał użyć rozumu*) oraz *Aug(ustus) Rex MDCCLXV*, tj. Stanisław August Król 1765. Stemple do medalu wykonał medalier mennicy warszawskiej, Jan Filip Holzhausser. Rok 1765 dotyczy jednak daty wybicia medalu, bowiem ks. S. Konarski został nim uhonorowany dopiero w 1771 r.
Ten sam napis znajduje się na pomniku Mikołaja Kopernika w kościele św. Anny w Krakowie, fundowanym przez → rektora tamtejszej Szkoły Głównej, ks. Sebastiana Sierakowskiego (1743-1834), autora jednego z pierwszych polskich dzieł o architekturze pt. *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*. W latach następnych treść tej dewizy została bardzo mocno spopularyzowana, głównie za przyczyną

Immanuela Kanta w dziele *Was ist Aufklärung?* W ostatnim czasie częściowo jest zapomniana. (EPG/XV/240, tu – *Sapere aude*; EPWN/775; KP/439; SŁP/I/312, V/31; SMTK/747; SPH/132-133; SS/180, 218; SWO/670)

sądy dla nieletnich, początki sądownictwa dla nieletnich sięgają końca XIX i początku XX stulecia. Pierwszy sąd dla nieletnich utworzono w 1899 r. w Chicago w Stanach Zjednoczonych. Pierwsza ustawa dotycząca nieletnich powstała w Pensylwanii w 1901 r., a następnie w 1903 r. w Colorado i Kalifornii. Równocześnie powstawały ustawy o nieletnich w Europie: Holandia – 1901, Szwecja – 1902, Dania – 1905, Anglia – 1908, Francja – 1912, Belgia, Węgry, Kanton Genewski – 1913. W 1913 r. na I Kongresie Międzynarodowym Ochrony Dzieci w Brukseli powstał projekt umiędzynarodowienia ochrony dzieci. Został on przyjęty na II Kongresie we Brukseli w 1921 r., gdzie utworzono Międzynarodowe Stowarzyszenie Opieki nad Dzieckiem. Na ziemiach polskich pod zaborami Austria i Prusy prowadziły sądownictwo nad nieletnimi za pomocą rozporządzeń. W sprawach dotyczących nieletnich rozstrzygały sądy w Krakowie, Lwowie, Cieszynie i Poznaniu. W zaborze rosyjskim sądów dla nieletnich w ogóle nie było.
Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, na mocy dekretu z dnia 7 lutego 1919 r., minister sprawiedliwości wydał rozporządzenie z dnia 17 lipca 1919 r., powołując sądy dla nieletnich w Warszawie, Łodzi i Lublinie. Pracę rozpoczęły one z dniem 1 września 1919 r. Przy sądach tych, dla sprawowania nadzoru nad nieletnimi, wprowadzono urzędy stałych opiekunów sądowych, mianowanych przez sędziego spośród obywateli obojga płci.
Współcześnie działają w Polsce od 1949 r., a ich zadaniem jest sądzenie w sprawach dla nieletnich sprawców czynów zabronionych oraz orzekanie w zakresie małoletnich pozbawionych opieki. Odpowiedzialność karną nieletnich regulują: art. 10 *ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. kodeks karny*, *ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach dla nieletnich* oraz akty wykonawcze do tej ostatniej. (EPK/II/478; OSP/367; OW/49-81)

scholastyczna filozofia, filozofia uprawiana w szkołach średniowiecznych, gdzie sposób uprawiania filozofii polegał – jak to pokreślił K. Twardowski w dziele *O filozofii średniowiecznej* (Lwów 1919) – „*na rozumowym rozbiorze zagadnień, zawartych w filozoficzno-religijnym poglądzie na świat, a w związku z tym na grupowaniu tych zagadnień, ich rozwiązań i całego w ogóle zasobu ówczesnej wiedzy w układ jak najbardziej rozczłonkowany*", (cyt. za: EPK/II/487). Ojcem filozofii scholastycznej był św. Anzelm z Canterbury (1033/34-1104), który zgłosił potrzebę pełnego zrozumienia tego, w co się wierzy, zgodnie z formułą: *fides quaerens intellectum* (*wiara szukająca rozumienia*) oraz twierdzeniem: „*wierzę po to, żeby zrozumieć*". Scholastyka stała się podstawą teologii, czyli nauki o Bogu. Swój rozkwit przeżywała w XIII wieku (→ Albert Wielki, św. → Tomasz z Akwinu, św. Bonawentura). Polskim przedstawicielem s. f. był m. in. Mateusz z Krakowa. Neoscholastyka w XX wieku reprezentowana była m. in. przez o. Jacka → Woronieckiego (1878-1949), o. Józefa M. Bocheńskiego (1902-1995), Stefana Świeżawskiego (1907-2004) i o. Mieczysława A. Krąpca (1921-2008). (BP/XXXVIII/295-299; EFW/271, E.P.; EPK/II/487)

scholastyczna metoda, metoda polegająca na rozwiązywaniu problemów poprzez racjonalne badanie argumentów za i przeciw; także metoda dydaktyki średniowiecznej, polegająca na czytaniu uczniom tekstu z dostępnego tylko nauczycielowi dzieła i następnie podawaniu komentarza. W kolejności → nauczyciel (mistrz) prowadził → dysputę (*disputatio*), a po jej wyczerpaniu formułowano wnioski (*solutio*). (BP/XXXVIII/295-299; LHW/73-74; SPS/745)

scholastyk (z gr. *scholastikos* – szkolny) **I.** Grecki filozof Teofrast z Eresos (370-287 p.n.e.) nazywał siebie „człowiekiem nauki". Zresztą nie bez powodu, skoro on właśnie zapoczątkował prace nad systematyką, morfologią, geografią, a także fizjologią roślin i po raz pierwszy wyróżnił trzy główne organy rośliny (korzeń, łodyga, liść), opisał wiele gatunków roślin oraz sposoby ich rozmnażania. Zapewne z tych powodów został nazwany „ojcem botaniki". W → Średniowieczu, od połowy IX wieku – nauczyciel →

scholastyki, czyli → siedmiu sztuk wyzwolonych, odpowiedzialny w imieniu → biskupa za organizację szkoły katedralnej. W takim znaczeniu pozostał do końca XV stulecia. **II.** W wiekach średnich oraz epoce nowożytnej (XVI-XVIII w.) także duchowny katolicki sprawujący w imieniu kapituły nadzór nad szkołami w diecezji. **III.** Od XVI wieku również przedstawiciel scholastyki, czyli głównego kierunku średniowiecznej filozofii chrześcijańskiej, traktującej jako problem zasadniczy zgodność prawd wiary z rozumem. Znanymi scholastykami byli m. in.: św. Anzelm z Cantenbury, św. → Albert Wielki oraz św. → Tomasz z Akwinu. (KHW/319-320; SPS/745; SS/509; SWO/674)

scholastyka (od gr. *scholasticós,* łac. *scholasticus* – szkolny, także – uczeń, „uczniak", student, zwłaszcza → retoryki; → nauczyciel wymowy, gramatyk, wreszcie – uczony w ogóle), **I.** W węższym znaczeniu – szkolne ćwiczenia retoryczne w szkołach klasztornych i katedralnych. **II.** Wiedza filozoficzna, teologiczna i naukowa wypracowana w → Średniowieczu (V-XV w.), zwłaszcza w XII-XIV wieku. Ojcem s. uznaje się św. Anzelma z Canterbury. Główny kierunek średniowiecznej filozofii chrześcijańskiej, uznający za podstawową wartość zgodność prawd wiary z rozumem, głoszący potrzebę rozumienia wszystkiego, w co się wierzy. Metodą poznania miała być konfrontacja → *Pisma Świętego* z nauczaniem autorytetów Kościoła. Jej głównym przedstawicielem był św. → Tomasz z Akwinu. Jednak autorem pierwszego traktatu scholastycznego pt. *Sic et non* (*Ta i nie*) był najsłynniejszy goliard, nawiązujący do nauki → Boecjusza, Piotr → Abelard (1079-1142). W latach końcu XV wieku opublikowano dzieło dominikanina → Wincentego z Beauvais (ok. 1190-1264) pt. *Speculum maius* (*Wielkie zwierciadło*), składające się z czterech traktatów, (*Zwierciadło naturalne, doktrynalne, moralne i historyczne*), stanowiące zestawienie całej dotychczasowej wiedzy do czasów Ludwika IX, uznawane nie tylko za osiągnięcie ówczesnej tradycji encyklopedycznej Francji, ale także europejskiej scholastyki przed św. Tomaszem z Akwinu.
Od XIII wieku scholastyka uprawiana była także na → uniwersytetach jako oddzielna dyscyplina wiedzy z oryginalnymi metodami nauczania (→ scholastyczna metoda). W okresie późniejszym przestała być oryginalna i twórcza, stając się werbalną i oderwaną od życia. Przejściowe zerwanie z s. nastąpiło w epoce → Oświecenia, gdzie wszelkie poznanie oparto wyłącznie na rozumie. (BP/XXXVIII/295-299, XXXXVI/261; Ech/603-604; EP/VI/236, R. Nowakowska-Siuta; KHW/320; LHW/73-74; SE/483; SŁP/V/57; SMTK/1433; SPS/745; SWO/674)

Scientia potestas est (łac. *Wiedza to potęga*, współ. ang. *Knowledge is power*), maksyma starożytnych Rzymian, użyta przez Francisa → Bacona (1561-1626), angielskiego filozofa, prawnika, rzecznika badań eksperymentalnych i metod indukcyjnych, w dziele *De haeresibus*. Rzymianie mówili także: *Scientia et potentia in idem coincidunt* (*Wiedza i potęga zbiegają się*), *Scientia nulla res praestantior* (*Żadna rzecz nie jest cenniejsza od wiedzy*) oraz *Scientiarum non odit nisi ignarus* (*Wiedzy nienawidzi tylko ignorant*). (KSWO/435; SŁ/493)

Scientiarum praevalentium margarita (łac. – *nauk przemożna perła*), wyrażenie użyte w akcie fundacyjnym króla Kazimierza Wielkiego dla → Akademii Krakowskiej z 12 maja 1364 r. (http://www.lingua-latina.waw.pl/sentencja,opis; KSWO/455; SS/509)

skryptor – zob. *scriptorium*

scriptorium (od łac. *scribo* – pisać) **I.** W → Średniowieczu mały, jednak bogato zdobiony pulpit, skrzynka z pochyłym, otwieranym wiekiem, służący do pisania i czytania oraz przechowywania podręcznych przyborów piśmienniczych. **II.** Izba w średniowiecznych klasztorach, katedrach lub kolegiatach, gdzie zakonnicy-skryptorzy albo skrybowie, zwani także kopistami (od łac. *scriba* – pisarz, uczony w *Piśmie*, także – sekretarz, pisarczyk; *scriptores ecclesiastici* – pisarze kościelni) przepisywali rękopiśmienne księgi, przyczyniając się do ich upowszechnienia. Skrybowie (kopiści) niekiedy nie byli dostatecznie przygotowani do tego zadania. Roger Bacon żalił się, że kopiści popsuli teksty Ojców Kościoła. Z tego powodu w XIII wieku wprowadzono uniwersytecki system kontroli pracy kopistów. W Bolonii specjalni kontrolerzy,

zwani pecjariuszami (*peciarii*) raz w tygodniu weryfikowali teksty rękopisów, poprawne prace pieczętowali napisem *co* (*rectum*) i jednocześnie wyceniali wykonana pracę. (BMU/183-184; EPG/XV/294-295; SŁP/V/66-67; SMTK/1164, 1194)

Sejm Nauczycielski 1919 r. – zob. kongresy pedagogiczne w Polsce

semestr (od łac. *semestris* – sześciomiesięczny, półroczny; *sex* – sześć, *mensis* – miesiąc), wyodrębniony okres w → roku szkolnym lub → roku akademickim; jedna z dwu roku szkolnego lub akademickiego. W Polsce jest to najczęściej połowa roku. Na koniec semestru w szkołach wystawiane są oceny semestralne lub końcowe (koniec roku szkolnego), bądź w szkołach wyższych organizowane są kolokwia i → egzaminy, pozwalające na zaliczenie materiału przerabianego podczas tego okresu (tzw. zaliczenie semestru). (KSWO/459; SŁP/VI/95; SPS/748; SWO/679)

seminarium (od łac. *seminarius* – zarodkowy, początkowy; szkółka roślin, drzewek), **I.** Forma zajęć → uniwersyteckich (także na innej wyższej uczelni) dla niewielkiej grupy studentów prowadzonych pod kierunkiem samodzielnego pracownika nauki (→ doktora habilitowanego lub → profesora), której celem jest pogłębienie wybranej przez studenta dziedziny → wiedzy i przygotowanie do samodzielnych badań naukowych oraz napisania pracy dyplomowej (licencjackiej lub magisterskiej). Za zgodą rady wydziału (instytutu) seminarium może prowadzić → doktor, posiadający uznany dorobek naukowy, jednak zgodny z kierunkiem dyplomowania. S. poprzedzone jest → proseminarium (od łac. *pro* – przed czymś). W czasie s. stosuje się metodę seminaryjną, która polega na prowadzeniu indywidualnych badań pod kierunkiem kierownika seminarium i opracowywaniu ich wyników w formie referatów, ocenianych zarówno przesz prowadzącego s., jak też samych uczestników. Metoda seminaryjna została wprowadzona najpierw na uniwersytetach niemieckich, zwłaszcza przez W. → Humboldta na nowo powołanym → Uniwersytecie Berlińskim. **II.** Szkoła o charakterze półwyższym, → kształcąca nauczycieli do szkół powszechnych, a potem podstawowych, nosząca najczęściej nazwę „seminarium nauczycielskie". Istniejące w XIX wieku oraz pierwszej połowie XX stulecia. **III.** Publiczna forma dyskusji (konferencja o charakterze naukowym lub popularnonaukowym), poświęcona określonej dziedzinie wiedzy lub tematyce interesującej grono odbiorców. (E/XXIV/514; KSWO/459; LHW/206; OSP/370; SŁP/IV/296, V/98-99; SPS/748; SWO/679)

seminarium duchowne (od łac. *semen* – nasienie) – wyższa uczelnia, której celem jest formacja duchowa i umysłowa kandydatów (→ alumnów) do stanu kapłańskiego. Sobór w Trydencie (1545-1563) nałożył obowiązek zakładania seminariów duchownych we wszystkich diecezjach. Pierwsze s. d. powstało w Parmie (Italia) w 1564 r., a następne w latach 1566-1579 w Turynie, Bolonii, Padwie i Wenecji. W Niderlandach pierwsze s. d. powstało w Ypres w 1564 r., a w Portugalii w latach 1566-1601 powstało 7 s. d. na istniejących tam 13 diecezji. Na rozwój s. d. w czasach nowożytnych wielki wpływ miał regulamin napisany przez św. Karola Boromeusza (1538-1584), arcybiskupa Mediolanu, który obowiązywał aż do Soboru Watykańskiego II (1962-1965). Początkowo s. d. prowadzili głównie → jezuici, a następnie misjonarze ze zgromadzenia św. → Wincentego á Paulo (1581-1660).
Na ziemiach polskich pierwsze s. d. utworzono w 1565 r. w Braniewie z fundacji biskupa Stanisława Hozjusza i było prowadzone przez → jezuitów. Po roku 1651 r., kiedy do polski sprowadzeni zostali misjonarze, jezuici zaczęli wycofywać się z prowadzenia seminariów. Poza diecezjalnymi seminariami duchownymi istnieją też tzw. małe (niższe) seminaria duchowne, kształcące w zakresie szkoły średniej. Na czele seminarium duchownego stoi → rektor. Natomiast nad życiem wewnętrznym i ascetycznym alumnów czuwa ojciec duchowny. Pod względem zasięgu terytorialnego seminaria duchowne dzielą się na: diecezjalne, międzydiecezjalne, regionalne, narodowe i międzynarodowe. Seminariami duchownymi w Kościele katolickim zajmuje się Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego. (ABC/235; E/XXIV/514; Ech/666; EPWN/99, 938; LHW/139-140)

seminarium nauczycielskie, szkoły kształcące → nauczycieli szkół parafialnych a następnie elementarnych (powszechnych). Najwcześniej s. n. tworzone były w Prusach, jednak w ramach restrykcji po upadku Wiosny Ludów, w 1854 r. ograniczono zakres kształcenia przyszłych kandydatów na nauczycieli. Wraz z utworzeniem Cesarstwa Niemieckiego w 1871 r. wzrosła rola nauczycieli i s. n., gdzie rozszerzono programy nauczania w trzyletnich s. n.

Na ziemiach polskich pierwsze zakłady kształcenia nauczycieli powstały już w czasach → Komisji Edukacji Narodowej: w 1775 r. w Zakręcie koło Wilna utworzył go bp Ignacy Massalski, a dziesięć lat później dwa inne powstały w Łowiczu i Kielcach. Do szkół tych przyjmowano chłopców z rodzin chłopskich i zubożałej szlachty. Pierwsze dwa seminaria nauczycielskie *sensu stricto na* ziemiach polskich utworzyła → Izba Edukacyjna Publiczna Księstwa Warszawskiego w 1808 r. Nauka obejmowała tam przedmioty ogólne i pedagogiczne oraz kształcenie praktyczne w zakresie ogrodnictwa i pszczelarstwa. W 1814 r. program uzupełniono o muzykę i śpiew kościelny, co dawało ich absolwentom możliwość dodatkowego zajęcia na funkcji organisty. Zajęcia teoretyczne weryfikowane były w szkole ćwiczeń, istniejącej zazwyczaj przy seminarium. W Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego (1863-1864) nauczycieli przygotowywano w s. n. zlokalizowanych świadomie z dala od większych miast: → Wymyślin k. Lipna, Siennica k. Mińska Mazowieckiego, Solec k. Radomia, do których przyjmowano głównie synów chłopskich, jednak program nauczania tych szkół ograniczono tylko do materiału, który nauczyciel miał przekazać uczniom w szkole elementarnej oraz metodyki nauczania. W 1902 r. tajne s. n. prowadzone było w Kobryniu na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej oraz Wilnie. To ostatnie nazywane było „Polskim Nazaretem".

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. kształcenie w s. n. odbywało się na podstawie → *dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim*. Program nauki ustalał → minister WRiOP i był on dostosowany do cyklu kształcenia: 5-letnie s. n. dla absolwentów 7-klasowej szkoły powszechnej. W roku szkolnym 1918/1919 w Królestwie Polskim było 47 s. n., w Małopolsce – 44, w Poznańskiem – 21; w 1921 r. łączna liczba s. n. wynosiła 118, w 1923 – 153 z 28.805 uczniów, w tym 13.559 młodzieży męskiej i 15.246 – młodzieży żeńskiej. S. n. uległy likwidacji na podstawie → *ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym*. W ich miejsce tworzono 3-letnie → licea pedagogiczne na podbudowie 4-letniego → gimnazjum. Po wojnie do idei s. n. już nie powrócono. (DOP/I/272-273, II/138; DTHW/33, 94; E/XXIV/514; EP/V/88, W. Korzeniowska; EPK/II/489-492)

Seminarium Nauczycielskie w Łowiczu, uczelnia utworzona przez → Komisję Edukacji Narodowej, kształcąca → nauczycieli szkół elementarnych. W 1808 r. zreformowane przez Józefa Jeziorowskiego, który wprowadził tam metodę → J. H. Pestalozziego. Podporządkowane → Izbie Edukacyjnej Publicznej, która po utworzeniu Królestwa Polskiego i oderwaniu Poznania od tej części ziem polskich pozostających pod zaborami, z Łowicza chciała uczynić wzorcową uczelnię nauczycielską. Dlatego w 1808 r. wydała *Zasady urządzenia seminarium, czyli szkoły nauczycielów Łowiczu*. Do seminarium łowickiego przyjmowano absolwentów szkół elementarnych na podstawie egzaminu wstępnego i świadectwa o nienagannym prowadzeniu się. W seminarium zatrudnieni byli najlepsi nauczyciele. Część z nich przygotowywała własne propozycje metodyczne, np. Izydor Chojnacki w 1815 r. wydał *Zasady pierwiastkowe pedagogiki i dydaktyki (...) dla trudniących się edukacją publiczną i prywatną elementarną*. Nauka w seminarium łowickim trwała trzy lata i obejmowała: język polski wraz z gramatyką i → kaligrafią, → matematykę, głównie z umiejętnością rozwiązywania zadań oraz wszystkie przedmioty nauczane w szkole elementarnej: geometrię, przyrodoznawstwo, → historię naturalną, fizykę, chemię, geografię, historię ojczystą oraz elementy prawa krajowego. W trzecim roku nauki seminarzyści realizowali program przedmiotów „fachowych": → psychologię oraz → pedagogikę, która tutaj rozumiana była jako metodyka nauczania. Przy seminarium organizowano tzw. wzorowe szkółki, czyli szkoły ćwiczeń oraz „szkółki przemysłowe" dla dziewcząt. Program tych ostatnich obejmował m. in. przędzenie weł-

ny, bawełny, lnu, konopi i jedwabiu. W 1843 r. S. N. zostało przemianowane w Instytut dla Nauczycieli Elementarnych, a w 1845 r. zostało przeniesione do Radzynia i kształciło wtedy już niewielu kandydatów do zawodu nauczycielskiego, a do programu wprowadzono język rosyjski i historię Rosji. Instytut przetrwał do 1862 r. (DOP/II/60-62, 115-116; EPK/II/176)

seminaryjna metoda – zob. seminarium

Sempołowska Stefania Aniela (1870-1944), pedagog, działaczka społeczna i oświatowa. W 1894 r. we własnym mieszkaniu zorganizowała 8-klasowe tajne → gimnazjum dla dziewcząt. W połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku podjęła pracę w Wydziale Czytelń Bezpłatnych → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Przed odzyskaniem niepodległości w 1918 r. pracowała na → Uniwersytecie Latającym. Za lewicowe poglądy kilkakrotnie była aresztowana W 1906 r. ogłosiła broszurkę pt. *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o szkole narodowej w Galicji*, w której krytyce poddała ówczesną szkolę średnią, powodującą – jej zdaniem – spustoszenie w umysłach młodzieży polskiej. Uznała, że szkoła polska w Galicji z pozoru jest tylko narodowa, a w istocie pozbawiona jest polskiego ducha. Zarzucała, że system organizacyjny szkoły galicyjskiej został przeniesiony z Prus i przystosowany do potrzeb monarchii Habsburgów. Plany nauczania, programy nauczania, metody i przepisy nie służyły Polakom a monarchii. Nawet z utworów literackich usunięto te ustępy, które mogłyby wzbudzać rzeczywistą miłość do ojczyzny. Przy sposobności krytykowała niektórych polskich dyrektorów szkół i → nauczycieli za wysługiwanie się zaborcy. W 1915 r. ogłosiła pracę pt. *Organizacja szkolnictwa elementarnego*. W 1918 r. głosiła zależność organizacji szkolnictwa od jego klasowego charakteru, uznając, że nie jest możliwa gruntowna reforma szkoły bez reform społeczno-politycznych. W tym względzie przywoływała stanowisko H. → Kołłątaja, który twierdził, że „*prawdziwym nieszczęściem będzie nierówność edukacji bogatego i ubogiego*", (cyt. za: KWH/211). Domagała się zakładania nie tylko licznych szkół, ale przede wszystkim opowiadała się za troską o poziom ich pracy. W poglądach pedagogicznych była przeciwniczką tzw. szkoły państwowej, tworząc dla niej alternatywę w postaci szkoły społecznej i demokratycznej. Opowiadała się zdecydowanie za szkołą służącą społeczeństwu. W 1928 r. opowiedziała się za jednolitością szkoły: „*Dla nas, pedagogów, nauczycieli, pracowników społecznych, jednolitość szkoły polega na całokształcie organizacji szkolnictwa, mającego jedną podstawę: szkołę powszechną. Jej nadbudową jest szkoła średnia ogólnokształcąca lub zawodowa, do których przejście ze szkoły powszechnej jest automatyczne*", (PPO/496) Była przeciwniczką szkoły średniej dla elity społecznej. O sprawach szkoły mieli decydować – jej zdaniem – → nauczyciele, uczniowie i rodzice oraz przedstawiciele różnych warstw i ugrupowań społecznych. Przeciwna była wiązaniu szkoły z jakąkolwiek agitacją polityczną. Stąd uważała, że urzędy oświatowe powinny mieć charakter raczej opieki, aniżeli władzy szkolnej.

Zasłynęła jako rzeczniczka znacznego udziału uczniów w życiu szkoły. Widziała w tym nie tylko korzyść dla samych uczniów, ale także dla nauczycieli i społeczeństwa. Młodzież chciała dopuścić nawet do obrad rad pedagogicznych. Na tę okoliczność pisała: „*Nie lękajmy się, że zrzekłszy się samowładztwa stracimy wpływ, możność kierowania młodzieżą; raczej tą drogą zyskamy je może, bo dziś nie mamy ich zupełnie. Cała nasza władza, powaga naszego prawodawstwa, przepisów, programów, istnieją tylko pozornie, istnieją tylko w naszych oczach. (...) Mrzonką jest raczej nadzieja wychowywania drogą rządzenia*". (PPO/114).

W pracy pt. *Zapomniana karta dziejów polskiego szkolnictwa* (1917) omówiła projekt reformy szkolnictwa Józefa → Dietla, głoszący potrzebę poprawy szkolnictwa ludowego i średniego. W 1930 r. wypowiedziała się za wydłużeniem obowiązku szkolnego z 14. do 18. roku życia, twierdząc, że dopiero w tym okresie młodzież ma zdolność do abstrakcyjnego i logicznego myślenia. W tym okresie chciała, aby uczniowie uzyskali, poza wykształceniem ogólnym, niezbędne przygotowanie zawodowe. Postulowała, aby władze oświatowe konsultowały ze społeczeństwem swoje projekty reform, by nie powstawały niejako w konspiracji przed społeczeństwem, bądź, by władze oświatowe nie prowadziły konsultacji pozornych. W tym względ-

dzie odwoływała się do tradycji z czasów → KEN, → Izby Edukacyjnej Publicznej Księstwa Warszawskiego, czy też działalności oświatowej Aleksandra → Wielopolskiego.
Nauczycielstwu chciała oddać prawo do decydowania w zasadniczych sprawach dla szkolnictwa, wzywając ich do wyzwolenia się spod kancelarii urzędników państwowych. Ostro potępiała bierność nauczycieli oraz rezygnację z decydowania o sprawach zawodu i szkoły. Chciała, aby nauczyciele pobudzali i potęgowali u młodzieży dążenie do samodoskonalenia i → samokształcenia. Poglądy te zaprezentowała m.in. w pracy pt. *Rządowy projekt reformy ustroju szkolnictwa* (1925). Oceniając przydatność nauczycieli do pełnienia funkcji kierownika szkoły, za najbardziej pożądaną cechę uważała społecznie korzystną ambicję, opartą na wierze w znaczenie wykonywanej pracy. Sądziła, że tylko tak rozumiana ambicja pozwoli kierownikowi szkoły przezwyciężyć bieżące trudności w kierowaniu placówką.
Zasłynęła jako bezkompromisowa rzeczniczka walki o prawo każdego dziecka do kształcenia. Już w czasie obrad → Sejmu Nauczycielskiego w 1919 r. wystąpiła z projektem karty praw dziecka oraz stworzenia mechanizmu opieki państwa nad dzieckiem. Była autorką powiastek dla dzieci i książek dla młodzieży, m. in. opowieści reportażowej *Na ratunek* (1934). (BP/XXXVIII/427; E/XXIV/517-518; KWH/210-212; OSP/371; SBPHW/725-729, J. Potoczny)

senat (łac. *senatus* – rad starszych; *senex* – starzec) **I.** Rada starszych w Rzymie, senat rzymski, który w okresie cesarstwa tracił na znaczeniu. **II.** Najwyższa kolegialna władza → uniwersytetu lub innej wyższej uczelni, w skład której wchodzą m. in. → rektor, → prorektorzy, → dziekani, przedstawiciele rad wydziałowych, adiunktów i asystentów oraz → studentów. **III.** Izba wyższa w parlamentach dwuizbowych, m. in. w parlamencie polskim. (KSWO/459; OSP/371; SŁP/VI/105-106; SPH/872-873; SPS/748; SSZ/267)

Seneca Lucius Annaeus, zwany Seneką Młodszym (ok. 4 p.n.e.-65 n.e.), pisarz i filozof rzymski, mąż stanu. Był synem Seneki Luciusa Annaeusa Starszego (55 p.n.e.-39 n.e.). Urodził się w Hiszpanii, wcześnie przybył do Rzymu, gdzie otrzymał staranne wykształcenie filozoficzne i retoryczne. Po rocznym pobycie w Egipcie, powrócił do Rzymu, gdzie rozpoczął działalność publiczną. W 49 r. druga żona cesarza Klaudiusza powierzyła mu wychowanie przyszłego cesarza Nerona. Przez pięć lat doradzał Neronowi i jemu poświęcił jedno ze swoich dzieł pt. *O łagodności* (*De clementia*). Pod koniec życia jego stosunki z cesarzem uległy pogorszeniu i po wykryciu spisku w 65 r., na rozkaz Nerona, popełnił samobójstwo.
Pozostawił szereg znakomitych dzieł, m.in.: *Listy moralne do Lucyliusza, O życiu szczęśliwym, O dobrodziejstwach* oraz *O pokoju ducha*. W pierwszych z nich pisał: „*Nemo patriam quia magna est amat, sed quia sua*" (*Nikt nie kocha ojczyzny dlatego, że jest wielka, ale dlatego, że (jest) własna*). Uważał, że „*filozofia uczy działać, a nie gadać, i żąda od każdego, by żył podług jej zasad, tak by nie było rozdźwięku pomiędzy życiem a mową. (...) Jest najwyższym obowiązkiem, a i znamieniem mądrości, ażeby czyny zgadzały się ze słowami, ażeby mędrzec wszędzie był sobą i zawsze był taki sam*", (HLS/256). Był zwolennikiem ideologii stoickiej (głównie Posidoniusa), ale ograniczonej do zagadnień etyki i mądrości życiowej. Głównym problemem swoich dzieł uczynił moralność i cnotę. Bronił moralności naturalnej, stąd jego poglądy zbliżone były do nauczania św. → Pawła. Słusznie sądził, iż tłum ludzi niewykształconych daje się łatwo manipulować. W kwestiach dotyczących np. bezpieczeństwa państwa tacy ludzie nie powinni zabierać w ogóle głosu. Rozważania te zawarł w następującej myśli: „*Vulgus possimus rerum interpress*" (*Tłum jest najgorszym sędzią*), (KP/524). Zwycięstwo nad namiętnościami uważał za najważniejsze w życiu człowieka, bowiem ono czyni go równym z Bogiem. Krytykował teorię samowystarczalności człowieka, wzywał do pomocy bliźnim i przebaczania za doznane krzywdy. Nawoływał do czynienia dobra, mówiąc: „*Gdzie człowiek, tam i okazja do wyświadczania dobrodziejstw*", (SM/94-95).W dziele *O dobrodziejstwach* czytelnie zdefiniował dobrodziejstwo. Krytykował bezczynność i próżność człowieka. „*Od człowieka żąda się tylko, by przynosił pożytek ludziom: jeśli potrafi – wielu, a jeśli nie – to choćby nielicznym, a jeśli nie – to choćby najbliższym, a jeśli nie – to choćby same-*

mu sobie. Jeśli bowiem stanie się pożyteczny dla innych, działa także dla wspólnej sprawy. Podobnie ten, kto staje się gorszy, nie tylko szkodzi sobie, lecz także tym wszystkim, którym mógłby pomóc, gdyby stał się lepszy. A więc każdy, kto ma zasługi wobec samego siebie, tym samym przynosi korzyść innym, gdyż przygotowuje dla nich pomoc w przyszłości", (SM/98-99). W innym miejscu pisał: „*Istnieją trzy sposoby życia, i zwykle się dyskutuje, który z nich jest najlepszy: jeden – oddawaniu się przyjemnościom, drugi – rozmyślaniu, trzeci – działaniu*", (SM/99).

Zachęcał do ciągłego zdobywania → wiedzy. „*Natura obdarzyła nas umysłem chciwym wiedzy. Ona właśnie, świadoma swojej sztuki i swojej piękności, zrodziła nas jako widzów tego wspaniałego widowiska świata, gdyż inaczej zaprzepaściłaby owoce swojego trudu, jeśli dzieła tak wielkie, tak wspaniałe, tak precyzyjne, tak świetne i tak zróżnicowane w swej piękności, ukazała martwej pustyni*", (SM/99).

W dziele *O Opatrzności* uważał, że Bóg niejako bada, hartuje i ćwiczy człowieka, poddając próbom, tych których kocha. „*Tych zaś, których, jak się wydaje, oszczędza i którym pobłaża, tych zostawia bezsilnymi wobec przyszłych nieszczęść. Mylicie się bowiem, jeśli sądzicie, że ktoś może tu być wyjątkiem: również na tego, kto był długo szczęśliwy, przyjdzie kolej. Ktokolwiek zdaje się być od tego zwolniony, otrzymał tylko odroczenie*", (HLS/257).

Jako wychowawca cesarza Nerona zajmował się sprawami wychowania. Uważał, że dziecko przychodzi na świat z określonymi skłonnościami, a zadaniem wychowawcy jest czuwanie nad jego właściwym zachowaniem, rozbudzanie zamiłowania do prawdy i cnoty i panowanie nad namiętnościami. Celem nauczania miało być praktyczne przygotowanie do życia. Był zwolennikiem w nauczaniu bezpośredniego przykładu nauczyciela, twierdząc, iż „*długa jest droga przez przepisy i przestrogi, krótsza i skuteczniejsza przez przykłady*", (SM/32). Ważną rolę w wychowaniu miał pełnić bezpośredni przykład i to nie tylko nauczyciela, ale także otoczenia. Na tę okoliczność zauważył: „*Sumuntur a conservanitibus mores*" (*Z kim to przestaje, takim się staje*), (KP/469-470). W programie nauczania pierwszeństwo oddawał → sztukom wyzwolonym, ponieważ one najlepiej przygotowują do właściwego postępowania. Pierwszeństwo całej edukacji oddawał szkole, stąd w swoich *Listach* pisał: „*Non vitae, sed scholae discimus"* (*Nie uczymy się nie dla życia, ale dla szkoły*) (zob. szkoła). W następnych wiekach myśl tę odwrócono, mówiąc: „*Non scholae, sed vitae discimus*" (*Uczymy się nie dla szkoły, ale dla życia*). Był zwolennikiem kształcenia się przez całe życie, pisząc w *Listach moralnych do Lucyliusza*: „*Etam seni discendum est*", (*Nawet starzec powinien się uczyć*), (KBP/116).

Podobnie jak inni filozofie greccy i rzymscy uważał, że nauczyciel powinien nieustannie się kształcić. Stawiał przed nim określone wymogi moralne: zgodność słów z czynami, unikanie dwuznaczności w słowach oraz łagodność w kontaktach z uczniami. Zadaniem wychowawcy jest nieustanne rozbudzanie w wychowankach zamiłowania do nauki. (BP/XXVIII.437-438; E/XXIV/525; HLS/253-257; KBP/116; KDE/13; KHW/29-30; KSWO/355; LHW/40-41)

siedem sztuk wyzwolonych (*septem artes liberales*) – zob. *artes liberales*

silentium (łac. *silentium* – cisza, milczenie, milczcie) **I.** Zwrot upominający zebranych do zachowania ciszy i przerwania rozmów, które przeszkadzają w dalszym prowadzeniu dyskusji, także naukowej, *silentium* – w domyśle: milczcie. **II.** Czas przeznaczony na odrabianie zadanej pracy domowej, wyznaczany w zakładach kształcących kandydatów na nauczycieli w dawnych → seminariach nauczycielskich i → liceach pedagogicznych. **III.** Także *cum silentio audiri* – być uważnie słuchanym, np. w czasie wykładu. (KSWO/464; SŁP/VI/148; SPH/683; SPS/745; SWO/685)

silva rerum (łac. *silva rerum* – las rzeczy, mnogość, nieprzebrana ilość) **I.** Zbiór wiadomości o różnej treści i tematyce, często także różnych autorów. **II.** Do XVI stulecia w Polsce księga domowa albo rodzinna, gdzie zapisywano doraźnie różne wiadomości dotyczące życia publicznego i rodzinnego, także mowy weselne i pogrzebowe, wiadomości statystyczne, anegdoty, sentencje, przepisy i porady domowe. Dla określenia tej formy pisarstwa stosowano także inne nazwy, np. *miscellanea* (zbiór utworów rozmai-

tej treści), *penu sinopticum* (rejestr domowy), *nihil et omnia* (wszystko i nic), *farrago rerum* (mieszanina). (E/XXVV/87; KSWO/464; SŁP/VI/149-150; SMTK/1188; SPH/627; SPS/756; SWO/685)

sine tempore (łac. *sine tempore* – bez czasu), formuła stosowana na uniwersytetach zachodnich, oznaczająca ściśle punktualne rozpoczynanie zajęć akademickich, w skrócie: „s. t.". Niekiedy przy godzinie rozpoczęcia zajęć umieszczano się inną formułę: „c. t.", tzn., iż zajęcia rozpoczynają się o kwadrans później, czyli o tzw. kwadrans akademicki. (KSWO/477; SŁP/VI/155, 349; SPS/757; SWO/686)

skauting (od ang. *scout* – zwiadowca, wywiadowca, chodzić na zwiady; *Boy Scouts* – młodzi zwiadowcy), światowy ruch młodzieży skupiający skautów (chłopców i dziewczęta), zapoczątkowany w Wielkiej Brytanii w 1907 r. przez gen. Roberta → Baden-Powella, (zob. także – Zawisza). Celem s. było przygotowanie jego członków do samodzielności życiowej, wyrabianie tężyzny fizycznej, a także wychowanie w duchu poszanowania wartości ogólnoludzkich i szacunku do świata przyrody. Do najważniejszych idei s. należą: służba Bogu, honor i godność osobista, karność i posłuszeństwo, optymizm i wiara we własne siły, służba ojczyźnie i bliźniemu i higiena osobista. Do tradycji s., głównie jego metod wychowawczych i umundurowania, od początku nawiązywało polskie → harcerstwo, przede wszystkim przez jego pionierów: Andrzeja → Małkowskiego i jego żonę Olgę Drahonowską-Małkowską oraz Aleksandra → Kamińskiego. (E/XXV/144; KHW/320; KSWO/467; OSP/375; SAP/1312; SPS/759; SWO/688)

skrypt (od łac. *scribo* – pisać; *scriba* – pisarz; *scriptum* – pismo, tekst napisany, zapis, notatka) **I.** Zbiór wiadomości z określonej dziedziny wiedzy (przedmiotu), przeznaczony dla studentów, zwykle opracowany przez wykładowców akademickich. Wydany tanim kosztem, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, najczęściej metodą powielaczową. Pierwsze skrypty pojawiły się na niemieckich uniwersytetach w XIX stuleciu. Obecnie s. zostały wyparte przez szybko upowszechniane → podręczniki akademickie oraz inne formy dostępu do wiadomości, będących przedmiotem studiów. **II.** Prosty program komputerowy składający się z ciągu poleceń systemu operacyjnego komputera. (KSWO/469; SŁP/V/66, 69; SWO/689; SPS/7650)

skryptor (łac. *scriba* – przepisywacz, pisarz, sekretarz) **I.** U starożytnych Rzymian oraz w → Średniowieczu osoba przepisująca → rękopisy. W średniowiecznych klasztorach, zwłaszcza benedyktyńskich, wydzielano specjalne pomieszczenia, tzw. skryptorium, gdzie pracowali, poza mnichami, skryptorzy i iluminatorzy z zewnątrz zgromadzenia. Jedno z pierwszych skryptoriów powstało w 540 r. w klasztorze w Vivarium, gdzie przebywał uczony historyk → Kasjodor. **II.** Przenośny drewniany pulpit z ruchomym blatem, stanowiący wierzchnią część skrzynki jako miejsca na przybory piśmienne, był narzędziem pracy skryptora. Głównie było to zajęcie mnichów (zakonników). Niekiedy taki pulpit był przenośny. (BMU/180-181; BP/XXII/75; KSWO/456; SŁP/V/66; SPS/765; SWO/689)

skryptorium – zob. skryptor

słowo (z łac. *cluo* – sława; *verbum* – wyraz, słowo; *uno verbo* – jednym słowem; *verbum, verbo* – dosłownie), to, co można usłyszeć; wyraz, znak językowy, wypowiedź; synonim wyrazu; wypowiadanie się ustne lub pisemne, stąd s. mówione lub pisane. Wyrazem pochodnym od s. są m. in.: „posłowie" (uwagi autora na zakończenie książki) i przysłowie (przygana, przymówka, powiedzenie żartobliwe, jednak z „mądrą" myślą). W znaczeniu wypowiadania się można mówić o „darze słowa", „potędze słowa", „słowa wstępnego" (np. wstępu do pracy), „żywego słowa", „wolności słowa", „ostatniego słowa" (np. oskarżonego) itp.
Chiński filozof, → Konfucjusz (551-479 p.n.e.) mówił: „*Kto stara się ludzi ująć zręcznymi słowami, ten często bywa znienawidzony*", (Ach/12). Według Menendra (ok. 300 p.n.e.) słowo ma mniejsze znaczenie od pisma, stąd: „*Verba volant, scripta manent*" (*Słowa ulatują, pismo zostaje*), (SMTK/1199). Starożytni Rzymianie uważali z kolei, iż „*verbis ut nummis utendum est*" (*używać należy słów jak pieniędzy*). Głębo-

kie myśli o znaczeniu słowa w życiu duchowym człowieka znajdujemy w → *Biblii*, gdzie „Słowo" oznacza drugą Osobę Trójcy Przenajświętszej, a nade wszystko: „*In principio erat Verbum*" (*Na początku było Słowo*), (J 1, 1); „*Nie samym chlebem żyje człowiek, ale człowiek żyje wszystkim, co pochodzi z ust Pana*", (Pwt, 8, 3); „*Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga i Bogiem było Słowo. Ono było na początku u Boga, a bez Niego nic się nie stało, co się stało*", (J, 1, 1-3); „*A słowo stało się ciałem i zamieszkało wśród nas*", (J, 1, 14).
Ostrożnego posługiwania się słowem uczył swoich rycerzy król Władysław Jagiełło. Według Jana Długosza zwykł powtarzać: „*Słówko z ust wyleci ptaszkiem, ale jeśli było niedorzeczne i chcesz je cofnąć, wróci wołem*", (SMTK/1439). U Szekspira (William Shakespeare, 1564-1616) na pytanie Poloniusza: „*Cóż ty czytasz, mości książę?", Hamlet odpowiada*: „*Words, words, words*", (*Słowa, słowa, słowa*), (SMTK/1199). Wiktor Hugo (1802-1885) przestrzegał przed „*słowem, które zabija* (*La parole qui tue*), (SS/185). Z kolei Leopold Czapiński przypominał XIX-wieczne powiedzenie: „*Ostrożnie i wedle miary szafuj słowa i talary*". Cyprian Kamil Norwid (1821-1883) w utworze pt. *Vade-mecum* mówił:

„*Ponad wszystkie wasze uroki,*
Ty, poezjo, i ty, Wymowo,
Jeden – wiecznie będzie wysoki:
Odpowiednie dać rzeczy – słowo!",
(SMTK/1200).

Wiara katolicka uczy, że ostatnie słowo należy zawsze do Boga. (E/XXV/246; KP/508; KSWO/231; SE/463-465; SJP/III/240-241; SŁP/I/542, VI/566-567; SMTK/1199-1200)

słuchacz wolny, w szkole akademickiej okresu międzywojennego, a także w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej, osoba uczestnicząca w zajęciach akademickich, głównie w wykładach, jednak nie posiadająca praw → studenta. Status s. w. regulował art. 88 → *ustawy z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*. O przyjęciu wolnych słuchaczy decydowała rada wydziału danej uczelni. S. w. nie miał jednak prawa zdawać → egzaminów. Odbyte studia w statusie s. w. mogły być zaliczone dopiero w momencie uzyskania statusu studenta. Współcześnie status s. w., wskutek ogólnej, dość łatwej dostępności do studiów wyższych, wyszedł z użycia. (EPK/II/497-498; SPS/769)

sofiści (od gr. *sophistaí* i s*ophós* – biegły, doświadczony, mądry) początkowo sofistą określano człowieka mądrego (mędrca, mędrka) i wykształconego w jakiejś dziedzinie. W starożytnych Atenach, w wiekach V-IV p.n.e. byli to zawodowi → nauczyciele → wiedzy i umiejętności, poszukiwacze prawdy i pedagodzy, czyli pewna grupa filozofów. Potęgi swoich działań upatrywali w → słowie (*logos*) i → retoryce; uważani byli za pierwszych → humanistów w dziejach → filozofii starożytnej. Jako wędrowni nauczyciele, za dużą opłatą, przygotowywali do życia publicznego i kariery politycznej, głównie poprzez naukę sztuki przemawiania i przekonywania, zwłaszcza przed sądami i na zgromadzeniach ludowych. Cnotę (*areté*), wcześniej uzależnioną od szlachetnego urodzenia, zastąpili cnotą polityczną, która miała być dostępna dla każdego. Miała ona obejmować wiedzę encyklopedyczną i umiejętność prowadzenia skutecznego dialogu, obliczonego nie na przekazanie prawdy, ile wywołanie określonej reakcji u słuchaczy. Najwybitniejszym z sofistów i twórcą szkoły sofistów był → Protagoras z Abdery (480-410 p.n.e.) oraz teoretyk wymowy, Gorgiasz z Leontinoj (ok. 483-375 p.n.e.). Pod wpływem s. pozostawali m. in. → Isokrates, Eurypides, Tukidydes i Herodot. Podstawą nauki filozoficznej Protagoras uczynił relatywizm, czyli twierdzenie, że wszelka prawda, w tym także wartości, są względne. To co do tej pory przedstawiano jako dar bogów, względnie natury, sofiści przedstawiali jako dzieło człowieka, rezultat jego woli i pracy. Jednak u → Platona, w dziele pt. *Sofiści* i → Arystotelesa (*O fałszach sofistów*) byli to ludzie, którzy posługiwali się tylko pozorną prawdą, występujący przeciwko ustalonemu porządkowi społecznemu, głosiciele egalitaryzmu, → ateiści i sceptycy. Stąd s. zarzucano, iż swoją nauką przyczyniają się do demoralizowania młodzieży. Do historii przeszli „*w ujemnym oświetleniu swych potężnych wrogów*", m. in. → Sokratesa, Platona i Arystotelesa. Złej sławy ustrzegł się jedynie założyciel s. Protagoras z Abdery. (E/XXV/328; EPK/

II/500-501; KotDW/23; LHW/28; SS/494; SWO/693)

sofistyka (od gr. *sophistikós* – sofistyczny; *sophistés* – mistrz, mędrzec; *sóphisma* – wybieg, wykręt; *sophós* – zręczny, mądry, chytry), **I.** Ruch umysłowy w starożytnej Grecji, stworzony około V wieku p.n.e. przez → sofistów. **II.** Kierunek w literaturze w Cesarstwie Rzymskim, zwany drugą sofistyką, gdzie → retoryka i stylistyka odwoływały się do klasycznej literatury greckiej i wczesnej prozy łacińskiej. S. w wyniku krytyki → Platona stała się synonimem erystyki, tj. rozumowania, które dla fałszywego twierdzenia stwarza pozory prawdy, czyli wykrętnej i niesolidnej argumentacji. **III.** Posługiwanie się nieuczciwą, często pokrętną i fałszywą argumentacją, w celu próby udowodnienia nieprawdy. (E/XXV/327-328; KSWO/471; SPS/772; SWO/693)

Sokrates (469-399 p.n.e.), jeden z najwybitniejszych myślicieli starożytności, grecki filozof i nauczyciel, prekursor późniejszych stoików i cyników, duchowy ojciec wszystkich szkół filozoficznych starożytności. Jego działalność i poglądy znane są tylko z dzieł jego uczniów: *Dialogów* i pism → Platona, *Chmur* Arystofanesa oraz *Wspomnień o Sokratesie* Ksenofonta. Był przeciwnikiem ateńskiej demokracji i wyboru urzędników bez uwzględniania kryterium kompetencji. Uważał, że podstawą uprawiania polityki jest → wiedza o dobru, której jego zdaniem nie posiadali ówcześni mu politycy. W życiu publicznym z zaciętością demaskował głupotę i zarozumialstwo, za co nie był lubiany przez Ateńczyków. Uważał jednak, że każdy obywatel jest zobowiązany do posłuszeństwa wobec państwa w kwestiach niełączących się z jego świadomością. Jak pisze Diogenes w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów*, był szczególnie nienawidzony za to, że „*wykazywał, iż ludzie, którzy mają wielkie o sobie mniemanie, są w rzeczywistości głupcami*", (Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, Warszawa 1984, s. 98). Podobnie jak → sofiści, zajmował się tylko człowiekiem, widząc w nim jedynie to, co uważał za najważniejsze i cnotliwe. Cnota (z gr. *areté*) jest dobrem bezwzględnym. Jego zdaniem ludzie powinni poznać prawdziwe dobro i nie używać siły, majątku i zdrowia w niewłaściwym celu. Zasłynął jednak jako zacięty adwersarz → sofistów, którym zarzucał pomijanie w ich nauce indywidualnego czynnika etycznego oraz sposób podejścia do zdobywania wiedzy. Przyjmując postawę własnej niewiedzy, czy przekonania „*wiem, że nic nie wiem*", (LHW/29) uważał, że nauczanie powinno prowadzić do transcendentnej prawdy i sposobów indywidualnych technik słownego pokonywania przeciwnika. O wykształceniu człowieka – zdaniem S. – decyduje nie tyle zasób wiedzy, ile metoda jej zdobywania. Sformułował także pojęcie wiedzy i tożsamej z nią cnoty. Cnota, która jest tożsama z wiedzą, oznacza możliwość wyuczalności. Słynął z indywidualnego nauczania ateńskiej młodzieży, kładąc w dyskusjach nacisk na samodzielność i precyzję myślenia. Diogenes Laertios podaje, że Sokrates radził ateńskiej młodzieży często przeglądać się w lustrze, „*aby jeśli są piękni, stali się godni tej urody; a jeśli jest inaczej, by starali się swymi osiągnięciami wyrównać te braki*", (SMTK/1208).

Rozmowa w nauczaniu była dla Sokratesa swoistą namiętnością. Sposób poznania pojęć przez dyskusję nazywał dialektyką. Najlepszą metodą do poznania – jego zdaniem – jest metoda poszukiwania, zwana znacznie później heurystyczną (sokratyczną), która na trwałe weszła do → dydaktyki. Metoda heurystyczna (od gr. *heuriskein* – znajdować; *heúresis* – odnalezienie), naprowadzająca, zwana też erotematyczną, polegała na umiejętności stawiania pytań i → hipotez a następnie udzielaniu odpowiedzi (heurystyka). Cechą metody sokratycznej było kształcenie samodzielnego i krytycznego myślenia. S. uczył zawsze tylko tego, co prawdziwe. W nauczaniu swoich uczniów stosował specyficzny zabieg, zwany później metodą elenktyczną (zbijającą) lub ironią sokratyczną (z gr. *eironeia* – udawanie), polegającą na przyjmowaniu wyraźnie błędnej tezy rozmówcy, a następnie poprzez zmuszanie jego przy pomocy pytań, aż do momentu przyjęcie twierdzenia sprzecznego, bądź też pozbawionego sensu. Sokratyczny dialog prowadził do aporii, czyli niemożności odpowiedzi na stawiane na początku dyskusji pytania. Aporia stała się zresztą częścią innej metody S., zwaną majeutyczną (akuszerską), czyli umiejętnością wydobywania (urodzenia) wiedzy z wewnątrz człowieka, z jego duszy**.** Wycho-

wanie moralne – jego zdaniem – ma polegać na wychowaniu intelektualnym. Odrzucał głoszoną przez sofistów teorię względności prawdy, dobra i sprawiedliwości. Należną uwagę w wychowaniu przywiązywał do wychowania fizycznego.
Jego najwybitniejszym uczniem był → Platon, dzięki któremu wiemy o jego poglądach, bowiem sam nie pozostawił żadnych pism. To on rozwinął naukę swego mistrza na własny sposób. W 399 r. został skazany za śmierć pod zarzutem niewiary w bogów, proponowanie Ateńczykom nowych bóstw i „psucie młodzieży". (E/XXV/341; EFW/282-283, G.D.; KHW/19-20; KDE/10; KotDW/24-26; LHW/28-29; OSP/379; PHO/16-17; SMTK/1207-1208; SP/550; SWO/298)

„Sokół" – zob. Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół"

Sorbona (*Sorbonne*,*Collegium Sorbonicum*) – zob. Uniwersytet Paryski

Sośnicki Kazimierz (1883-1976), pedagog i filozof. W latach 1911-1919 był nauczycielem w Barszczowie, Sanoku i Tarnowie, działał w Towarzystwie Szkoły Ludowej. Od 1919 r. wykładał → pedagogikę na → Uniwersytecie Lwowskim. W czasie wojny prowadził → tajne nauczenie. Po wojnie, w latach 1945-1960 był profesorem na → Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, następnie WSP w Gdańsku, a następnie → Uniwersytecie Gdańskim. Razem w Zygmuntem → Mysłakowskim rozwinął zrodzoną w okresie międzywojennym ideę „szkoły otwartej". Został uznany za wybitnego teoretyka wychowania państwowego. Swoje poglądy na ten temat wyłożył w pracy pt. *Podstawy wychowania państwowego* (1933): „*Etos państwowy, spełniając się w życiu państwa, staje się czynnikiem wychowawczym dla swoich obywateli. Widzieliśmy równocześnie, że to jego wychowawcze działanie może nie być pełne, ale ograniczać się do powierzchowności. Pełne wychowanie dla etosu państwowego polega tymczasem na głębokim wbudowaniu go w strukturę psychiczną człowieka, na tym, że duch etosu, najistotniejszy jego charakter i sens, wrasta w nią i staje się istotnym elementem zarówno życia duchowego, jak działania jednostki. Celem zatem wychowania państwowego jest doprowadzić do tego, aby człowiek był zdolny i umiał przeżywać etos państwowy, w jego najgłębszych treściach*", (Ź/III/ ks. 1/485-486). Pedagogika w jego ujęciu powinna być pedagogiką zasad, pedagogiką refleksyjną i humanistyczną, a jej problematyka powinna być podzielona na nauczanie i wychowanie. W zakresie organizacji pracy wykazał się ogromnym pragmatyzmem. Sporządzenie rocznego rozkładu materiału, nazywany przez niego „rocznym planem nauczania", zaliczał do obowiązku → nauczyciela. Sporządzony plan powinien być realizowany przez nauczyciela w sposób krytyczny i nietraktowany jako martwy zapis, pozbawiający nauczyciela inwencji i inicjatywy twórczej w trakcie roku szkolnego. Rozkład nauczania miał być elastyczny i w miarę potrzeby uzupełniany. (E/XXV/386; EFW/283285, M.P., J.K.; KWH/222; OSP/380-381; OWSP/365-390)

sowietyzacja (ros. *sowiét* – rada), proces narzucania przez Związek Radziecki po drugiej wojnie światowej Polsce i innym krajom Bloku Sowieckiego rozwiązań ustrojowych, którym towarzyszyła indoktrynacja ideologiczna, także w sferze → edukacji (zob. Dziesięciolatka). Za jedynie „słuszny" światopogląd uznano marksizm. Rosyjski pisarz i socjolog Aleksander Zinowiew w 1982 r. dla określenia człowieka ustroju komunistycznego w Rosji, (człowieka wzorowanego przez system, a jednocześnie miałkiego w poglądach, zawistnego wobec świata zewnętrznego, pasywnego i trywialnego), stworzył pojęcie „człowiek sowiecki" (*homo sovieticus*), które potem, dla społeczeństwa polskiego poddanego s., zniewolonego przez system komunistyczny, klienta komunizmu, zastosował ks. Józef → Tischner.
W 1948 r. władze komunistyczne rozpoczęły ofensywę przeciwko Kościołowi katolickiemu. Stopniowo z rozkładów zajęć w szkołach likwidowano katechizację, z izb lekcyjnych zdejmowano symbole religijne, a młodzieży utrudniano udział w praktykach religijnych. W miejsce tradycyjnych rocznic państwowych wprowadzono obchody nowych, socjalistycznych świąt: 1 maja, Dzień Dziecka (1 czerwca), Międzynarodowy Dzień Kobiet (8 marca), rocznicę bitwy pod Lenino (12 października), rocznicę rewolucji bolszewickiej (7 listopada), urodziny Stalina

(20 grudnia). Zlikwidowano wszystkie niezależne organizacje i stowarzyszenia społeczne, a na ich miejsce tworzono organizacje propagujące ideologią komunistyczną, m. in. utworzono lipcu 1948 r. Związek Młodzieży Polskiej oraz w tym samym roku – Powszechną Organizację „Służba Polsce". W maju 1948 r. władze komunistyczne przejęło kontrolę nad → Związkiem Nauczycielstwa Polskiego. Scentralizowano strukturę Związku Harcerstwa Polskiego, zlikwidowano odrębność → harcerstwa męskiego i żeńskiego oraz poddano je kontroli ZMP, a w 1950 r. zmieniono nawet nazwę ZHP na „Organizacja Harcerska". Przystąpiono do likwidacji prywatnych szkół i placówek wychowawczych. W maju 1949 r. powołano do życia → Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, którego pierwotnym celem było prowadzenie ateizacji szkół. W lipcu 1946 r. wydłużono okres obowiązkowej nauki w szkole powszechnej o klasę siódmą, skracając jednocześnie do trzech lata czas nauki w gimnazjach ogólnokształcących i zawodowych. W instrukcji Ministerstwa Oświaty na rok szkolny 1947/48 zalecono dalsze upowszechnienie szkoły ośmioklasowej. W styczniu 1948 r. propaganda komunistyczna lansowała hasło „*Ani jednej gminy bez szkoły ośmioklasowej*", uznając je na „zdobycz demokracji", (cyt. za: DTHW/304). Mimo tego w dniu 1 marca 1948 r. Komitet Centralny PZPR podjął decyzję o powołaniu 11-klasowej szkoły ogólnokształcącej, składającej się z 7-klasowej szkoły powszechnej i 4-letniego liceum. W 1950 r. zlikwidowano kuratoria oświaty i inspektoraty szkolne, podporządkowując szkoły wydziałom oświaty przy Prezydiach Rad Narodowych. Proces s. w największym stopniu dotknął szkolnictwo wyższe i naukę.
Uczelnie wyższe poddane zostały politycznym czystkom, rozwiązano towarzystwa naukowe, a w miejsce → zawieszonej Polskiej Akademii Umiejętności utworzono, na wzór sowiecki, → Polską Akademię Nauk. Wielu uczonych pozbawiono kierownictwa katedrami, a karierę innych uzależniono od aktywnej przynależności do PZPR. O nominacjach profesorskich decydowały komitety uczelniane partii (KU PZPR), np. tak działo się przez szereg lat na toruńskim → UMK. Po śmierci Stalina w dniu 5 marca 1953 r. zmiany w polskiej edukacji było chwilowe i nietrwałe. W grudniu 1953 r. wydane zostało zarządzenie gwarantujące swobodę i dobrowolność nauczania religii w szkołach podstawowych i średnich. Jak się okazało tylko na chwilę, bowiem już w 1958 r. W. Gomułka, zapowiadając propagandową akcję → „Tysiąc szkół na Tysiąclecie", mającą osłabić kościelne przygotowania do obchodów tysiąclecia Chrztu Polski, wydał dyspozycję przeprowadzenia ponownej akcji usuwania z izb lekcyjnych symboli katolickich. (DTHW/302-309; E/XXV/393; SPS/774; SWO/696-697)

Sparta (gr. *Spárte*), w starożytności stolica jednego z najpotężniejszych miast-państw w południowej Grecji, którego twórcą był Likurg. Do VIII w. p.n.e. nazywana Lacedemonem i stanowiąca grupę wiosek. S. posiadała ustrój społeczno-militarny, gdzie władza sprawowana była przez podwójną monarchię dziedziczną oraz oligarchię, złożoną z sędziów (*eforów*), rady dwudziestu starszych oraz doradców, którzy ukończyli 30. rok życia. W jakimś stopniu w S. stworzono ustrój *quasi*-totalitarny. Wszyscy obywatele S. zobowiązani byli do służby wojskowej. Wychowanie dzieci (→ wychowanie spartańskie) po ukończeniu 7. roku życia podporządkowane było przygotowaniu do wojny. Zakładano, że dzieci nie odczuwają bólu, ani nie umierają. S. pokonała Ateny w wojnie peloponeskiej (431-404 p.n.e.), opisanej przez Tukidydesa w dziele pt. *Wojna Peloponeska* (wyd. pol. 1953). Zwycięstwo S. nad Atenami Tukidydes tłumaczył upadkiem mądrości w Atenach po śmierci Peryklesa. Hegemonia Sparty zakończyła się po przegranej bitwie pod Leuktrami z Tebańczykami w 371 r. p.n.e. (E/XXV/404; SP/552, 611)

Spasowski Władysław (1877-1941), pedagog i filozof o światopoglądzie marksistowskim, działacz lewicy nauczycielskiej. W pierwszych latach odrodzonej Rzeczypospolitej kierował → Państwowymi Kursami Nauczycielskimi im. W. Nałkowskiego w Warszawie, jednak w związku z poglądami marksistowskimi w 1932 r. został usunięty z tego stanowiska. W 1933 r. ogłosił dzieło swojego życia pt. *Wyzwolenie człowieka w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości*, a w 1936 r. – *Rozbudowa nowego ustroju*. System szkolnictwa chciał oprzeć na zespolonych blokach: – żłobek (od 1. do 4. roku życia), – przedszkole (5-7 lat), – 9-let-

nia ogólnokształcąca powszechna szkoła pracy twórczej (od 7 do 17 lat), – 2-letnia szkoła ogólnokształcąca przygotowująca do studiów wyższych lub 4-letnie szkoły zawodowe, – 4-5-letnia szkoła wyższa. Dla szkoły 9-letniej, podobnie jak dla 2-letniej po niej następującej, przewidywał tylko siedem przedmiotów: – w szkole 9-letniej: kultura fizyczna, kultura językowa, kultura matematyczna, świat przyrody, świat kultury materialnej i duchowej, twórczość artystyczno-techniczna oraz prace społeczno-gospodarcze; w szkole 2-letniej: kultura fizyczna, kultura językowa, wybrane studium spośród zagadnień matematycznych, matematyczno-technicznych, biologicznych, geograficznych, ekonomiczno-społecznych, historycznych, literacko-artystycznych, językowych i innych oraz kultura artystyczno-techniczna, wzmożona praca społeczno-gospodarcza, studium społeczne (socjologiczne) i studium filozoficzne. Podstawą kształcenia dla W. Spasowskiego miała być 9-letnia szkoła ogólnokształcąca, oparta na pracy twórczej, złożona z dwóch szczebli edukacyjnych: klasy I-IV i V-IX, która miała stanowić podstawę systematycznej nauki w szkole ogólnokształcącej lub zawodowej. Szkolnictwo ogólnokształcące z kolei, zdaniem S., miało być oparte na 2-letnich studiach organizowanych przez szkoły wyższe.
Szkoła powinna przede wszystkim rozwijać wszechstronnie osobowość i uzdolnienia, a nie zmuszać ucznia do zapamiętywania nadmiernych ilości faktów. „*W nauczaniu nie powinno bynajmniej chodzić o ilość faktów, lecz przede wszystkim o jakość, zrozumienie zasad naukowego badania, o wdrożenie metod badania przyrodniczego, o zrozumienie istoty wielkich błędów dotychczasowej myśli ludzkiej oraz znaczenie wielkich hipotez jako narzędzi badań naukowych, o zrozumienie tego, że prawda badań jest w stałym rozwoju, i że na tym rozwoju właśnie polega główne jej zadanie i znaczenie*", (cyt. za: KWH/215). S. przeciwstawiał się przeciążeniu programów nauczania, mówiąc, iż niektóre z nich przypominają „*istny śmietnik pedagogiczny*". Oburzał się przede wszystkim z powodu przeciążenia uczniów nadmiernymi faktami, zamiast uwzględniania ważnych zagadnień z dziedziny → antropologii, socjologii, historii kultury, → filozofii, religii, moralności, odkryć naukowych i wynalazków. Zwalczał także nadmierną erudycję szkolną. Był zdecydowanym przeciwnikiem zunifikowanych planów i programów nauczania. „*Ze wszystkich planów szkolnych najgorsze są z pewnością te, które ustanawia się dla całych okolic i krajów, które dogmatycznie, szczegółowo i z góry rozstrzygają o celu i sposobach nauczania i wychowania młodego pokolenia, nie uwzględniając albo zgoła wcale, albo w stopniu niedostatecznym, indywidualności zarówno ucznia, jak nauczyciela*", (cyt. za: KWH/215). Propagował konieczność posiadania przez wszystkich nauczycieli wyższego wykształcenia. Szkoła, zdaniem S., miała być niezależna od państwa i Kościoła, bowiem – jego zdaniem – obydwa te podmioty reprezentują partykularne interesy. Uniezależniając szkołę od państwa i od Kościoła, nie oddzielał jej od społeczeństwa, oddając właśnie jemu kontrolę nad szkołą i nauką. Niezależności dla szkoły domagał się do czasu, aż szkoła nie zacznie służyć społeczeństwu. Założeniem S. było stworzenie w przyszłości tzw. szkoły socjalistycznej, szkoły „wolnej z ducha", szkoły ogólnoludzkiej i internacjonalistycznej. Proponował stworzenie urzędu oświatowego dla załatwiania spraw, których szkoły same załatwić nie potrafią. Był przeciwnikiem szkół prywatnych i wychowania domowego, dowodząc, że to ostatnie jest „*szkodliwe wychowawczo*". W 1958 r. Michał → Szulkin wydał i opatrzył posłowiem pracę S. *Człowiek i świat*. (BP/XXXX/173-174; KWH/214-215; OSP/381; SBPHW/81-811, W. Szulakiewicz).

Spencer Herbert (1820-1903), angielski filozof i socjolog, twórca teorii ewolucjonistycznej. Przeprowadził ważną syntezę → wiedzy, opowiadając się za dominacją jednostki nad społeczeństwem i nauki nad religią. Opracował system filozofii syntetycznej, którą zawarł w czternastu tomach *The Synthetic Philosophy* (1862-1898). Ewolucja – zdaniem S. – jest przejściem od nieokreślonej jednorodności do harmonijnej różnorodności. W pracy pt. *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* (1861, wyd. polskie 1960, 2002) opracował system całości wiedzy o życiu fizycznym, psychicznym i społecznym człowieka, tj. biologii, → psychologii i socjologii. Poddał krytyce anachroniczny system wykształcenia i szkoły klasycznej, za wartościowe uznał jedynie kształcenie o charakterze

utylitarnym. Był przeciwnikiem tradycyjnego → gimnazjum klasycznego, na rzecz bardziej użytecznego programu gimnazjalnego, opartego o przedmioty ścisłe i przyrodnicze Jedyną wartością wychowawczą jest → wiedza ścisła, zwłaszcza przyrodnicza, bowiem ona przyspiesza naturalny rozwój ku doskonałości. Stąd też → wychowanie ma przygotować człowieka do tej doskonałości. O dobrobycie człowieka decyduje znajomość takich nauk, jak: ekonomia, fizyka, chemia, → matematyka i mechanika, zaś do życia obywatelskiego niezbędna jest socjologia, czyli „nauka o człowieczeństwie". Na pełne życie człowieka składa się pięć elementów: życie fizyczne, życie zarobkowe (zawodowe), życie rodzinne, życie obywatelskie, życie estetyczne. S. nie widział żadnych korzyści z nauk historycznych, które – jego zdaniem – są zbiorem bezużytecznych faktów. Nie dostrzegał także korzyści ze studiów literackich. W procesie dydaktycznym dowodził, że wiedzę przyjmuje się stopniowo od rzeczy prostych do złożonych. Skutecznym sposobem dydaktycznym jest rozbudzenie w dziecku ciekawości i zamiłowania do samego przedmiotu. Sensowne wychowanie dziecka to umożliwienie samodzielnego rozwoju jako pierwszy etap poznania. Drugi etap – to „*uprzyjemnianie nauki*", w celu „*rozbudzenie w dziecku ciekawości i zamiłowania do samego przedmiotu, tak, aby on sam podniecał jego pracowitość*", (cyt. za: DTHW/62). W wychowaniu był przeciwnikiem → kar. → Dziecka nie należy karać, „*lecz dopuszczać, aby dziecko ponosiło smutne następstwa, wynikające naturalną drogą z jego przekroczeń*".

Wychowanie fizyczne należy oprzeć na zasadach fizjologii. Troska o zdrowy i obfity pokarm, o czystość i higienę osobistą, dobry sen, powinna być taką samą cnotą jak uczciwość czy prawdomówność. W wychowaniu fizycznym popierał wszystkie gry na świeżym powietrzu za wyjątkiem piłki nożnej, której przypisywał wpływ nader ogłupiający. Szczególnie wiele miejsca należy poświęcić fizycznemu wychowaniu i → kształceniu kobiet, których niedorozwój odbija się niekorzystnie na zdrowiu przyszłych pokoleń. Zauważył przy tym, że mężczyzna szuka najczęściej w kobiecie nie wykształcenia, ale urody, dobrego charakteru i zdrowego rozsądku. (BP/XXXX/180-182; DTHW/61-62; E/XXV/419; EFW/286-287, W.K.; KHW/135-136; OSF/372, C.C.; OSP/381-382; PBS/86-87; SP/553)

społeczeństwo informacyjne (ang. *Information Society*), nowy model społeczeństwa, kształtujący się w krajach o wysokim stopniu rozwoju technologicznego, gdzie zarządzanie informacją, jej jakość, szybkość przepływu są zasadniczymi czynnikami konkurencyjności zarówno w przemyśle, jak i w usługach, a stopień rozwoju wymaga stosowania nowych technik gromadzenia, przetwarzania, przekazywania i użytkowania informacji. Termin s. i. wprowadzony został w 1963 r. przez Japończyka T. Umesao (*jôhôka shakai*) w artykule o teorii ewolucji społeczeństwa opartego na technologiach informatycznych, a spopularyzowany przez K. Koyama w 1968 r. w rozprawie pt. *Wprowadzenie do teorii informacji* (*Introduction to Information Theory*). Za początek tworzenia s. i. w Europie uznaje się rok 1994. Wtedy opublikowano Raport Bangemanna pt. „Społeczeństwo Globalnej Informacji. Zalecenia dla Rady Europy". Zaproponowano w nim następujące obszary rozwoju technik teleinformatycznych: telepraca, szkolenia na odległość, sieci łączące uczelnie i jednostki badawcze, usługi teleinformatyczne dla małych i średnich przedsiębiorstw, zarządzanie ruchem drogowym, kontrolę ruchu powietrznego, sieci na użytek sektora zdrowia, komputeryzację sektora zamówień publicznych, transeuropejską sieć administracji publicznej, infostradę dla obszarów miejskich. (http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl; STP)

sport, pokojowa rywalizacja umiejętności i sprawności fizycznych, przez szereg stuleci głównie atletycznych. S. wywodzi się z utylitarnych czynności człowieka, jak: łowiectwo, łucznictwo, wioślarstwo, narciarstwo itp. Kolejne dyscypliny pojawiły się wraz z organizacją antycznych igrzysk, w tym → igrzysk olimpijskich. Za ojczyznę sportu uważało się starożytną Grecję, gdzie agonistyczne społeczeństwo stworzyło sport jako jeden ze sposobów realizowania się jednostki, stąd s. pozbawiony był elementów walki drużynowej, bądź rekreacyjnej. Do epoki → hellenistycznej s. był zajęciem elitarnym; niektóre dyscypliny, jak wyścigi rydwanów i wierzchowców zarezerwowane były dla greckiej ary-

stokracji, inne (np. bieg, rzut dyskiem, rzut oszczepem, czy dwubój pięściarsko-zapaśniczy), ze względu na potrzebę systematycznego treningu zarezerwowane były dla niewielkiej części społeczeństwa. Od IV wieku p.n.e. pojawili się w Grecji profesjonalni sportowcy, a na zawodach oprócz symbolicznych nagród (→ wawrzyn, wieniec laurowy, publiczne ogłoszenie zwycięzców) pojawiły się nagrody rzeczowe. S. w starożytnej Grecji był zazwyczaj zajęciem męskim, tylko sporadycznie poprzez opis w literaturze pojawiły się kobiety. W celach treningowych Grecy wymyślili specjalne budowle, zwane → gimnazjonami, a miejscem rywalizacji były stadiony lub hipodromy.
Czas uroczystych rywalizacji sportowych wyznaczały igrzyska olimpijskie. Formowany w starożytnej Grecji ideał sportowca był zbieżny z ideałem człowieka i wyrażał się w ówczesnej formule: *kalós kai agatkós* (*piękny i dobry*), tj. kalokagatia. W epoce → Średniowiecza s. cieszył się znikomym zainteresowaniem. Aż do ostatniego ćwierćwiecza XIX stulecia s. w języku angielskim odnosił się głównie do wędkarstwa, strzelectwa i myślistwa.
Od końca XIX wieku datuje się dynamiczny rozwój sportu współczesnego. Gry zespołowe i indywidualne nie należały do sportu. W rozwoju s. pojawił się *sprint* (ang.), czyli szybki wyścig krótkodystansowy. W Polsce za początek zorganizowanego sportu przyjmuje się powstanie w 1867 r. we Lwowie → (Polskiego) Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Na początku XX stulecia zaczęły powstawać pierwsze kluby sportowe, m. in. „Pogoń" i „Czarni" we Lwowie, „Cracovia", „Wisła" w Krakowie, „Warta" w Poznaniu" oraz „Polonia" w Warszawie. Współcześnie s. wyraża się w ćwiczeniach i grach i obejmuje: s. rekreacyjny (masowy) i s. kwalifikowany (wyczynowy). (E/XXV/454-455, D. Matyka; 456; EP/II/623, L. Jaczynowski, A. Żukowska; SP/557-558; SWO/700)

Stalmach Paweł (1824-1891), pastor ewangelicki, działacz polski na Śląsku Cieszyńskim, publicysta. Od 1848 r. redagował „Tygodnik Cieszyński", gdzie występował w obronie praw językowych ludności śląskiej. Od 1851 r. wydawał popularne pismo „Gwiazdka Cieszyńska". Napisał też kilka niewielkich książek, adresowanych do ludu. Był założycielem Czytelni Ludowej w Cieszynie (1861) i Towarzystwa Pomocy Naukowej dla Śląska Cieszyńskiego (1872), a w 1885 r. Macierzy Szkolnej Księstwa Cieszyńskiego. Jego pamiętniki w 1910 r. wydał E. Grim pt. *P. S. Jego życie i działalność w świetle prawdy*. (DOP/II/203; EPG/XVI/181; EPWN/804)

stancja (z wł. *starza*) **I.** Izba mieszkalna (gościnna) w hotelu lub pensjonacie; mieszkanie**. II.** Częściej używana w rozumieniu wynajmowanego mieszkania uczniom lub → studentom z posiłkami lub bez nich, zwane w historii niekiedy – *hospicjum*. Pierwsze s. związane były z pojawieniem się → uniwersytetów średniowiecznych, w takich miastach, jak: Bolonia, Paryż, Orlean, Oksford czy Cambridge. Często jeden pokój (mieszkanie *ad cameram*) wynajmowany był przez kilku studentów, którzy razem prowadzili w nim wspólne gospodarstwo. S. organizowane były w tych miejscowościach, gdzie brakowało miejsc w → bursach, → konwiktach i → internatach. Uwagę zwraca koncepcja zaprezentowana przez Tadeusza → Czackiego z Krzemieńca, polegająca na tworzeniu stancji funduszowych (utrzymywanych z fundacji) i wolnych (opłacanych przez rodziców). Od 1812 r. uczniowie → Liceum Krzemienieckiego, gdzie dyrektorem był Czacki, kwaterowani byli na stancjach w prywatnych domach mieszczan krzemienieckich, cieszących się dobrą opinią środowiska. S. te poddawane były kontroli pedagogicznej ze strony szkoły. (BMU/71; EPP/265-268, Z. Węgierski; KSWO/477; OSP/373; SMTK/1223; SPS/786)

Stanisław Kostka św. – zob. Kostka Stanisław

starodruk, nazwa książki drukowanej od przełomu XV/XVI wieku do około 1800 r. Jako początkową cezurę wyznaczającą powstanie s. przyjmuje się datę 1500 lub częściej – 1530 r. Według Karola Estreichera, twórcy znakomitej „Bibliografii Polskiej", s. to książka wydana między 1501 a 1800 rokiem. S. zastępował pierwotne książki drukowane, zwane → inkunabułami, które wciąż przypominały rękopisy. Do s. wprowadzono dwa rodzaje czcionki: antykwę – wzorowaną na piśmie antycznym czcionkę prostą, w przeciwieństwie do pochyłej (kursy-

wa) oraz czcionkę gotycką, zwaną szwabachą, używaną głównie w pismach reformacyjnych. Drukarz Aldo Manitius po raz pierwszy użył numerowania stron, tzw. paginacji, zaś inny drukarz Wolfgang Stöckel w 1500 r. zastosował stronę tytułową książki i to z pełnymi danymi o wydawcy, autorze i tytule utworu. W kolejnych latach zaczęto książkę drukować w mniejszych rozmiarach, przez co stała się ona znacznie łatwiejsza w użyciu. Duży wpływ na rozwój druku i produkcję książek wywarła → reformacja. Pierwszymi ośrodkami drukarstwa stały się Moguncja, Kolonia, Norymberga, Lipsk, Augsburg i Strasburg i dopiero w końcu XVI wieku ośrodki drukarstwa przeniosły się z krajów niemieckich do Niderlandów. Pierwsze s. nie były oprawiane, stąd ta czynność należała do odbiorcy, który skład (blok druku) musiał oddać do introligatora. Ten z kolei okładkę pokrywał najczęściej aksamitem, adamaszkiem lub jedwabiem. Zdobienie okładki zależało nie tylko od pomysłu introligatora, ale także właściciela, często całej kolekcji s. Szacuje się, że od XV do XVIII wieku na terenie Polski wydano 73 tys. tytułów, zaliczanych dziś do s. (BP/XXXX/375-380, R. Witkowski; H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, 1987)

Starożytność, okres historii narodów wszystkich kręgów kulturowych i cywilizacyjnych na świecie, (niekiedy stosowany tylko do dziejów narodów Europy i Bliskiego Wschodu, zamieszkujących obszary śródziemnomorskie), od pierwszych przejawów życia historycznego, o czym mówią księgi → *Starego Testamentu*. Przyjmuje się, że S. obejmuje czasy od około 5000-4000 lat p.n.e. do pierwszych wieków naszej ery. Najczęściej spotykaną datą końca S. jest rok 476, czyli upadek Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego i detronizacja ostatniego cesarza Rzymu, Romulusa Augustulusa. Część historyków za datę końcową S. jest skłonna uznawać inne ważne wydarzenia tej epoki, a mianowicie: datę ostatnich starożytnych igrzysk olimpijskich z 393 r.; śmierć ostatniego władcy Cesarstwa Wschodniorzymskiego, Justyniana w 565 r.; czy też śmierć Mahometa w 632 r. i ekspansję Arabów do Europy jako jej następstwo. W ciągu ponad czterech tysięcy lat powstały, a niektóre upadły, liczne państwa i kultury, m.in.: Sumer (kraina w południowej Mezopotamii), uznawany za kolebkę kultur Bliskiego Wschodu i Europy, Babilonia, Asyria, Egipt, Persja, Grecja, Rzym. Najbardziej bliską jest tzw. S. antyczna, tj. dzieje Grecji i Rzymu, która dzieli się na cztery wielkie okresy: okres przedklasyczny (archaiczny) IX-VI wiek p.n.e.; okres klasyczny V-IV wiek p.n.e.; okres hellenistyczny IV-I wiek p.n.e.; okres rzymski I wiek p.n.e.-V w. n.e. W tym kręgu cywilizacyjnym najważniejszymi wydarzeniami pozostają: 776 p.n.e – pierwsze igrzyska olimpijskie; 753 p.n.e. – legendarna data założenia Rzymu przez Romulusa, według niej Rzymianie liczyli czas (*ab urbe condita* – od założenia miasta); 750 r. p.n.e. – kolonizacja grecka, kiedy Grecy rozszerzyli swoje wpływy w regionie krajów śródziemnomorskich i w Azji Mniejszej, powstanie wielu nowych miast np. Milet w Jonii; VII-VI wiek p.n.e. – kształtowanie się demokracji ateńskiej; 594 p.n.e. – reformy Solona, który wciąż przyznawał największe prawa osobom bogatym; 509 p.n.e. – Rzym staje się republiką arystokratyczną; V wiek p.n.e. – panowanie Peryklesa w Atenach, tzw. „złoty wiek" demokracji ateńskiej; 490-479 p.n.e. – okres wojen perskich, pierwsza wojna perska zakończona zwycięstwem Greków pod Maratonem spowodowała, że Ateny urosły do rangi wielkiego mocarstwa, druga wojna (najazd księcia perskiego Kserksesa) po zaciętych bitwach w wąwozie Termopilskim i pod Salaminą przynosi ostatecznie zwycięstwo Grekom; 434-404 p.n.e. – wojny peloponeskie kończą konflikt zbrojny pomiędzy Atenami i Spartą, Ateny wprawdzie ponoszą porażkę, ale Sparta nie jest w stanie zachować swych wpływów; 334-327 p.n.e. – podboje Aleksandra Macedońskiego, zwanego Wielkim, podbój Imperium Perskiego i ogromnych połaci ówczesnego cywilizowanego świata; 264-146 p.n.e. – trzy wojny punickie pomiędzy Kartaginą a Rzymem, zakończone ostatecznym podbojem i zburzeniem Kartaginy; 27 r. p.n.e. – Oktawian zyskuje przydomek August, początek Cesarstwa Rzymskiego; 330 r. n.e. – Konstantyn przeniósł stolicę państwa do Konstantynopola; 337 r. n.e. – śmierć Konstantyna Wielkiego rozpoczęła okres walk o tron cesarski; 476 r. n.e. – upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego. W S. antycznej tworzyli wybitni filozofowie i ludzie nauki: Tales z Miletu (ok.

620-540 p.n.e.), Pitagoras, Heraklit, Sofokles, Herodot, Eurypides, → Hipokrates, Arystofanes, Euklides, Archimedes, → Sokrates (470, bądź 469-399 p.n.e), → Platon (427-347 p.n.e.), → Wergiliusz, → Horacy (65-8 p.n.e.), Owidiusz, a także funkcjonowały szkoły filozoficzne: cynicy, epikurejczycy, hedoniści, → sofiści, stoicy, sceptycy inni. W epoce S. kształtowały się podstawy europejskiej kultury i powstało chrześcijaństwo. (EPG/XVI/196; KDE/5; NSO/XLIII)

Stary Testament – zob. *Biblia*

Staszic Stanisław Wawrzyniec (1755-1826), ksiądz, działacz gospodarczy i społeczno-polityczny. W 1801 r. zakupił dobra hrubieszowskie, gdzie w 1816 r. założył Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie, które stało się wzorem spółdzielczości w Polsce. Swój majątek zapisał na cele społeczne. W 1816 r. zainicjował powstanie → Szkoły Górniczej w Kielcach, przewodniczył Radzie Głównej → Uniwersytetu Warszawskiego, prezesował → Warszawskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Wywarł ogromny wpływ na życie naukowe i oświatowe. Swoje poglądy na sprawy oświatowe przedstawił jeszcze w latach Rzeczypospolitej w dwóch pracach pt. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane* (1787) i *Przestrogi dla Polski* (1790). W pierwszej z nich pisał m.in.: „*My serca zaniedbaliśmy zupełnie, nienawidząc prace pożyteczne, dokładne nauki znamy bardzo mało, stąd wielka próżność nudzi nas i zabawy szukać każe*", (BP/XXX/368). W okresie istnienia Królestwa Polskiego rozwinął je w dziele pt. *Ród ludzki* (wydane w latach 1819-1820). Zakładając, że „*ludzie z natury ani są złymi, ani dobrymi*", (Ź/I/633), uważał, że wszystkie stany należy objąć powszechnym kształceniem. „*A ponieważ człowiek najprędzej człowiekowi szkodzić może, dlatego według przyrodzonego rzeczy porządku edukacja obywatela najpierw dać mu poznać tych ludzi powinna, z którymi żyć musi. Tę nazywam moralną. Nauka moralna jest ze wszystkich najpierwszą. (...) Niechaj ta nauka najwięcej, a jak najjaśniej powtarza młodemu, że człowiek sobie wszystko, a kto inny nic mu nie winien; że ustąpienie części tego drugiemu, co sobie winien, stwarza dopiero obowiązku wzajemnego udziału; że sam starać się powinien o dobre mienie swoje; że pierwszym obowiązkiem człowieka jest pracować; że tylko przez to staje się obywatelem użytecznym; że w każdym stanie próżnowanie czyni człowieka szkodliwym i sobie i innym*", (Ź/I/634). Był zwolennikiem powszechności szkoły elementarnej i to już od 6. roku życia, propagowania oświaty zawodowej i rozwoju nauki. Kształceniu zawodowemu przypisywał główną rolę w gospodarczym rozwoju kraju. Był przekonany, że edukacja może uczynić naród wolny od nierówności: „*Edukacja myśleć naucza, edukacja złymi lub dobrymi uczynić może*", (cyt. za: DTHW/105). Pierwszym obowiązkiem człowieka jest praca, bowiem „*człowiek jest użyteczny dzięki niej*", (cyt. za: DTHW/105). Uważał, że szkolnictwo należy poddać nadzorowi państwa oraz kontroli społecznej w postaci nadzorów szkolnych. Wiele uwagi w wychowaniu poświęcał rodzinie, uznając, że jest ona podstawowym obszarem wychowania obywatelskiego. Wychowanie utożsamiał z wychowaniem obywatelskim w duchu patriotyzmu, pracowitości, przedsiębiorczości i poszanowania prawa. (BP/XXXX/391-393, E. Jeliński; DOP/II/70, 81-83; DTHW/77, 105-106; EFW/294-295, M.N.; EPG/XVI/198-199; HWP/81-83; KHW/156-157; OSP/386-387)

Statorius Stojeński Piotr (?-1591), pisarz reformacyjny francuskiego pochodzenia, uczeń → Kalwina, → rektor → gimnazjum w Pińczowie, autor pierwszej → gramatyki języka polskiego. Ukończył gimnazjum w Lozannie i w połowie XVI wieku został skierowany do Pińczowa, gdzie podjął współpracę z rektorem miejscowego Gimnazjum, Grzegorzem Orszakiem. Tam, korzystając z wzorców szwajcarskich, przygotował i w 1558 r. opublikował szczegółowy program szkoły pt. *Urządzenie gimnazjum pińczowskiego* (*Gimnassi Pinczoviensis institutio*). W 1568 r. opublikował pierwszą polską gramatykę języka polskiego pt. *Polonicae grammatices Institutio*. Był jednym z tłumaczy → *Biblii*, zwanej pińczowską lub brzeską. (EPG/XVI/199; EPWN/808; DOP/I/144-149; KDE/31)

statut (łac. od łac. *statuo, statutum* – postanowienie), zbiór przepisów dotyczących jakiejś instytucji, regulujących jej strukturę, zadania

i sposób działania, np. → szkoły, placówki opiekuńczo-wychowawczej, → uniwersytetu lub innej szkoły wyższej. (KSWO/478; OSP/387; SŁP/V/210; SPS/788; SWO/702)

Stilus est optimus magister dicendi, (łac. *Pisanie jest najlepszym nauczycielem wymowy*), dewiza Marka Tuliusza → Cycerona (*Marcus Tullius Cicero*), (106-43 p.n.e.), rzymskiego mówcy, filozofa, pisarza i męża stanu. (SŁ/287)

stoicyzm, szkoła filozoficzna, której twórcą był Zenon, nauczyciel w szkole Stoa. Jego dewizą była myśl „*Sustine et abstine*" (*Cierp i panuj nad sobą*). Pełna dewiza stoików brzmiała natomiast następująco: „*Impera tibimet ipsi, sustine et abstine, esto semper sereni et tranquilli animi*" (*Cierp, panuj nad sobą i bądź zawsze jasnej i spokojnej myśli*), (KP/472). Głównymi przedstawicielami filozofii stoickiej byli: Kato, → Seneka, Epiktet i cesarz Marek Aureliusz. (KP/472; SPS/791)

stopnie i tytuły naukowe, system stopni i tytułów przyznawany pracownikom nauki i wyższych uczelni po spełnieniu określonych wymogów. Tradycja stopni naukowych wywodzi się z średniowiecznych → uniwersytetów (Bolonia, Paryż), kiedy to nadawano stopnie: → bakałarza (kursora), → licencjata, → magistra, → doktora oraz → profesora. W średniowiecznym uniwersytecie „profesor" nie był jednak ani stopniem, ani nawet tytułem. Każdy nauczyciel, czy to magister, czy doktor był profesorem. Profesor był przeciwstawieniem mistrza uczniowi i traktowany był jako *socii* (towarzysz) ucznia. W epoce nowożytnej umocnił się stopień doktora poszczególnych nauk. W XIX stuleciu pojawiła się → habilitacja.

W 1934 r. w ZSRR przywrócono stopnie naukowe zlikwidowane w 1917 r. Początkowo planowano przywrócenie sytemu obowiązującego do 1917 r., tj. tytuł zawodowy magistra i stopień naukowy doktora nauk, ale okazało się, że magistrami mogli zostać zarówno absolwenci 1-2-letnich „studiów" z pierwszych lat po rewolucji, jak i absolwenci dłuższych studiów (5-6 lat) z czasów carskich i późniejszych lat po rewolucji, co oznaczałoby, że poziom magistrów różnił się istotnie. Dlatego też wprowadzono prowizoryczny stopień kandydata nauk jako stopień pośredni pomiędzy tytułem zawodowym magistra a stopniem naukowym doktora nauk w celu wyrównania poziomu tych magistrów, zanim zaczną się oni starać o doktorat. Jednocześnie założono, ze absolwent dłuższych studiów miał być krócej kandydatem nauk. Pierwotnie zakładano, że po jakimś czasie stopień kandydata nauk zaniknie, kiedy wyrówna się poziom magistrów zamierzających zająć się karierą naukową. Jednakże wybuch wojny uniemożliwił dalsze reformowanie systemu stopni w ZSRR. Równocześnie sformalizowano przyznawanie tytułów naukowych, tworząc cztery coraz wyższe tytuły dostępne dla doktorów nauk: zastępca profesora (mogący prowadzić wykłady, ale bez katedry), profesor (wykładowca z katedrą), członek-korespondent i akademik. System ten był wynikiem poważnego ograniczenia autonomii uczelni i akademii nauk. Odtąd stopnie i tytuły naukowe przyznawane były przez państwo a nie uczelnie, czy akademie.

Obecnie na uniwersytetach anglosaskich nadaje się trzy stopnie: → *Bachelor*, → *Master* i → *Doctor*. W krajach anglosaskich najwyższym stopniem naukowym jest *Doctor of Philosophy* (*D. Ph, Ph. D*), nadawany w naukach teoretycznych, odpowiadający w części → doktorowi habilitowanemu, np. w Polsce. W krajach romańskich stopniami naukowymi są: *licencié* (→ licencjat) i *agrégé* (Francja i Belgia). Ten ostatni uprawnia do samodzielnego prowadzenia zajęć na wyższej uczelni, w związku z tym jest porównywalny do → doktora habilitowanego w Polsce. (*Agrégé* także we Francji i Belgii oraz niektórych innych krajach jest to zwyczajowo nadawany tytuł nauczycielom kontraktowym szkół średnich, zatrudnionym po konkursie). W Rosji, Bułgarii, na Ukrainie i Białorusi oraz w innych krajach poradzieckich odpowiednikiem habilitacji jest uzyskanie stopnia naukowego doktora nauk (ros. *доктор наук*). Warunkiem jest jednak uzyskanie wcześniej stopnia naukowego kandydata nauk, posiadanie odpowiedniego dorobku naukowego, ukończenie specjalnych studiów, zwanych doktoranturą i obrona pracy habilitacyjnej. Następnymi etapami kariery naukowej w Rosji jest otrzymanie nominacji na kolejne tytuły naukowe: docenta (starszego pracownika

naukowego), profesora, członka-korespondenta i akademika.
W Polsce zmiany w systemie stopni dokonano po wydarzeniach Marca'68 r. W celu zlikwidowania powstałych wakatów po wyjeździe lub usunięciu z uczelni wielu profesorów i docentów (jako tytułów naukowych), jak również w celu wynagrodzenia partyjnych nauczycieli akademickich oraz zwiększenia politycznej poprawności nauczania, szczególnie na uniwersytetach i uczelniach ekonomicznych, wprowadzono nowe akademickie stanowisko „docenta", którego nie należy mylić z istniejącym wcześniej tytułem naukowym „docenta", uzyskiwanym w wyniku habilitacji, dostępnego dla doktorów. W ten sposób w następnych latach funkcjonowali docenci etatowi, zwani często → „docentami marcowymi".
Współcześnie w Polsce system stopni i tytułów naukowych reguluje *ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. Nr 65, poz. 595). Stopniami naukowymi są: → doktor i → doktor habilitowany, tytułem naukowym zaś → profesor. Prawo nadawania stopni posiadają odpowiednie jednostki uczelni wyższych, placówki naukowe → Polskiej Akademii Nauk i innych instytucji naukowo-badawczych po spełnieniu warunków określonych w ustawie. Prawo to przyznaje Centralna Komisja ds. Stopni i Tytułów Naukowych. Tytuł naukowy profesora określonej dziedziny nauki lub tytuł profesora określonej dziedziny sztuki nadaje prezydent RP na wniosek Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów, po rozpatrzeniu wniosku właściwej jednostki uczelni, bądź placówki naukowo-badawczej, posiadającej uprawnienia do nadawania stopnia doktora habilitowanego. (BMU/113-114; E/I/209, XVIII/397; OSP/388)

Stowarzyszenie ku Wspólnej Nauce i Rozrywce Towarzyszy Rzemieślników „Gwiazda", założone w 1868 r. we Lwowie. Celem Stowarzyszenia było umożliwienie „*kształcenia w pożytecznych wiadomościach, tudzież wspólna rozrywka*", m. in. poprzez „*założenie czytelni, w której będą utrzymywane czasopisma (...), biblioteki dla użytku tak w domu, jak w czytelni (...), urządzanie w salach stowarzyszenia wykładów z wszelkich gałęzi umiejętności*", (cyt. za: DOP/II/232). W pierwszym roku istnienia „Gwiazda" skupiała około 700 członków i prowadziła bibliotekę składającą się z około 300 tomów. W następnych latach Stowarzyszenie zrzeszało członków także spoza Lwowa, a mianowicie z Małopolski Wschodniej. (DOP/II/232-233)

Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, utworzone w 1905 r. z inicjatywy warszawskiej kasy oszczędnościowo-pożyczkowej i byłych współpracowników → „Przeglądu Pedagogicznego". Jego członkowie opowiadali się za tradycyjnym wykształceniem w rodzinie i polskiej szkole prywatnej. Organizacyjnie swoją pracę prowadziło w 12 sekcjach przedmiotowych oraz komisjach, kursach, wykładach oraz wydawnictwach. Wydawało: „Przegląd Pedagogiczny", „Szkołę Polską", „Sprawy Szkolne, „Wychowanie w Domu i Szkole". (EP/VII/ 839-839, R. Stankiewicz)

strajki szkolne, strajki dzieci, młodzieży oraz rodziców przeciwko polityce władz pruskich na ziemiach polskich pod zaborem pruskim (→ germanizacja) oraz w zaborze rosyjskim (→ rusyfikacja) w obronie → języka i mowy polskiej. Pierwszy masowy opór dzieci, a potem ich rodziców miał miejsce w 1901 r. we → Wrześni w Poznańskiem. W 1906 r., po wydaniu zarządzenia o likwidacji języka polskiego w nauczaniu religii w szkołach w Poznańskiem i na Pomorzu Gdańskim, wybuchł strajk w → Miłosławiu. W zaborze rosyjskim strajk ogarnął kilkanaście szkół powszechnych oraz średnich, m. in. Seminarium Nauczycielskie w → Wymyślinie koło Lipna. Wśród organizatorów strajków szkolnych była m. in. Helena → Radlińska i Stefania → Sempołowska. Strajki szkolne w latach 1905-1906 w zaborze rosyjskim odniosły pewien skutek, władze carskie zgodziły się bowiem na nauczanie w szkołach państwowych języka polskiego i religii po polsku oraz zliberalizowano przepisy dotyczące zakładania szkół prywatnych. (BP/XXXX/54-55, R. Grodzki; DOP/II/204-207; EP/V/29, W. Theiss)

***Studenci do nauki, literaci do piór*,** hasło (slogan) rzucone podczas wiecu z udziałem aktywu społeczno-politycznego w warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR w dniu 11 marca

1968 r. w Fabryce Samochodów Osobowych na warszawskim Żeraniu. Jego autorem mógł być ówczesny kierownik Biura Prasy KC PZPR, Stefan Olszowski. Celem hasła było poniżenie i potępienie elity intelektualnej Polski: literatów i studentów. Obliczone było na skłócenie inteligencji ze środowiskiem robotniczym. Na kolejnych, organizowanych przez aparat partyjny, wiecach potępiano „*syjonistów,* → *bananową młodzież i chuliganów*" oraz „rozrabiaczy". Potem to hasło rozszerzono: „*Studenci do nauki, literaci do pióra, syjoniści do Syjonu*". (SPH/144; http://kalendarium.polska.pl/wydarzenia)

student (od łac. *studeô* – przykładać się do nauki, uczyć, studiować), uczeń szkoły akademickiej. W późnym → Średniowieczu studentów nazywano → „żakami", bądź „klerykami" (*clericus*), albo „scholarami" (*scholaris*). W Średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytnej studenci mieli szczególny status prawny, a → uniwersytety posiadały własny wymiar sprawiedliwości, któremu podlegali nie tylko studenci, ale także → profesorowie i inne osoby zatrudniane przez uniwersytet. W Oksfordzie sędzią był kanclerz, w Sorbonie zaś sprawy karne sądził biskup. W Bolonii student miał prawo wyboru, kto miał go sadzić: biskup boloński albo jego profesor. Podobnie było w Neapolu, gdzie przejęto boloński system jurysdykcji. S. korzystali z licznych przywilejów władz świeckich i kościelnych. Gwarantowano zatem s. wolny przejazd (bez cła), a klasztory dawały mu nie tylko kwaterę, ale i wyżywienie. Prośba o gościnę ze strony studenta nie stanowiła żadnego dyshonoru. Rozpowszechniony w Europie zwyczaj był niestety dość często okazją do nadużyć i powstawania grup → studentów-wagantów. Dotarcie od miasta uniwersyteckiego wiązało się nader czysto z dużym wysiłkiem i ryzykiem obrabowania (pieniądze, konie, ubrania, książki), głównie w przełęczach niebezpiecznych Alp. Z tych powodów popularny stał się zwyczaj wyjazdu „*na studia całą kompanią ziomków: tak było i weselej i bezpieczniej*", (BMU/56). Studenci korzystali z szeregu innych przywilejów, o które zabiegały uniwersytety: zwolnienie z danin publicznych, zwolnienie umów i testamentów studenckich od formalności, napaść na studenta karana było ze szczególną surowością.

Studenci kojarzeni byli przez mieszczan z pijaństwem i częstym wszczynaniem burd, mimo to, jako wyjęci spod jurysdykcji sądów miejskich, za naruszenie ładu publicznego byli przez swe uczelnie karani stosunkowo łagodnie, często kara kończyła tylko się na wtrąceniu s. na kilka dni do karceru. Nieodłącznym „obyczajem" s. francuskiego i włoskiego było picie wina i piwa. Dodać trzeba, że w tym czasie nie znano jeszcze ani kawy, ani herbaty. Mocno podchmieleni s. zachowywali się niezwykle hałaśliwie: „grano" nawet na naczyniach kuchennych. Ówczesnych moralistów oburzał rozpowszechniony zwyczaj gry w kości, która zastępowała karty. Do gier i zabaw używano psów i koni. „Zabawy" te szczególnie mocno dawały się we znaki mieszczanom w czasie → uniwersyteckich uroczystości. Powszechnym zjawiskiem były studenckie bijatyki, przechodzące często w uliczne burdy. Student z Orleanu zapisał w swoim pamiętniku: „*Pokłóciłem się z pewnym młodzieńcem, co stało się za diabelską przyczyną, i uderzyłem go kijem w głowę. Za ranę, którą mu zrobiłem, uwięziono mnie… Mój przeciwnik został zwolniony i już wyzdrowiał, ale ode mnie żądają teraz 50 liwrów grzywny*", (cyt. za: BMU/103). Bijatyki studentów stały się powodem nadania statutów dla → Uniwersytetu Paryskiego przez króla Filipa II Augusta. Zresztą kolejne statuty dla innych uniwersytetów średniowiecznych wydawane były głównie z powodu potrzeby zaostrzenia dyscypliny i zwalczania studenckiej przestępczości. Sytuacja ta powodowała oczywiście niechęć do studentów w miejskich ośrodkach uniwersyteckich.

Od XII wieku na pierwszych uniwersytetach (Bolonia, Paryż) tworzone były korporacje studenckie (korporacje akademickie), tj. stowarzyszenia zrzeszające studentów i absolwentów uczelni wyższych, posiadających pewne cele, ideały i chęć samodoskonalenia, obejmujące tzw. nacje (zbiorowiska studentów pochodzących z określonych krajów, od łac. *natiônis* – urodzenie, pochodzenie, ród; *vicinia* – sąsiedztwo, bliskość). Rozkwit nacji przyniósł wiek XIII, wtedy to postała najstarsza nacja na Uniwersytecie Bolońskim (*natio Teutonicorum*). W XIII-wiecznym Paryżu istniały cztery wielkie nacje: Pikardów, Normandów, Francuzów i Anglików. W Oksfordzie powstały z kolei nacje: północna

i południowa. Korporacje studenckie wzorowały się na gildiach kupieckich i cechach rzemieślniczych, wybierały patronów, np. patronką Niemców bolońskich była św. Katarzyna. Ich członkowie wyróżniali się zewnętrznymi oznakami przynależności, którymi zazwyczaj były: czapka, zwana deklem, szarfa (tzw. banda) oraz monogram, tzw. cyrkiel korporacyjny. Początkowo korporacje działały jako luźne związki, ale od XIII wieku nacje (korporacje) zaczęły formalizować swoją działalność, do tego stopnia, iż posiadały własne statuty, władze i skarb, a nawet medyków i notariuszy. W bolońskim modelu organizacji uniwersytetów, prokuratorzy (najwyżsi urzędnicy) poszczególnych nacji razem z → rektorem współrządzili uniwersytetem, ale także zajmowały się działalnością samorządową studentów, np. „pocieszanie i wsparcie potrzebujących", pokrywanie kosztów wstawiania szyb zbitych przez studentów, opłacanie kaucji za wypuszczenie uwięzionych przez władze miejskie studentów itp. Nacje uniwersyteckie dotrwały aż do XIX wieku.

Od pierwszych dziesięcioleci na → Uniwersytecie Paryskim początkujący s. przechodzili przez obrzęd → otrzęsin. Studenci uniwersytetów średniowiecznych mieszkali najczęściej w wynajmowanych kwaterach prywatnych, bądź w prywatnych „pensjonatach", u oberżystów (*hospitatores, albergatores*). W tym ostatnim przypadku kroniki notują niekorzystne relacje między stronami najmu, stąd powszechniejszą formą stawały się, np. w Paryżu, Oksfordzie, tzw. prywatne hospicja, czyli wynajem kilku mieszkań przez grupę studentów, którzy spośród siebie wybierali tzw. *principalis domus* (szefa hospicjum). Z kolei w Bolonii popularny stawał się wynajem pokoju dla studenta przez → profesora. Bogatsi profesorowie budowali nawet specjalne domy, przeznaczone na kwatery studenckie. Student-lokator otrzymywał w domu profesora nie tylko kwaterę, ale także wyżywienie, niezbędne pomoce naukowe, korepetycje itp. Za wszystko, łącznie z honorarium za wykłady, płacił mistrzowi. Umowa student-profesor zawierana była zwykle na jeden rok. Nie zawsze ten pierwszy solidnie wywiązywał się z zawartej z mistrzem umowy. Jednak najpopularniejszą formą zamieszkania studentów były indywidualne → stancje (mieszkanie *ad cameram*). Średniowieczny s. słynął z ciągłego braku pieniędzy, stąd jedno z XIII-wiecznych ćwiczeń retorycznych podawało aż 22 sposoby atakowania o pieniądze ojca, bądź skąpego dygnitarza kościelnego. Zdarzało się więc, że student zabiegał, aby mistrz zgodził się go uczyć na kredyt, stąd niekiedy zastawem za tego typu transakcję była jedyna książka s. Zdarzało się, że z zastawionej książki student mógł korzystać w czasie wykładów, co stanowiło jednak nie lada ryzyko dla wierzyciela. Mimo to średniowieczni studenci nie słynęli z pracowitości. Kroniki mówią raczej o ich lenistwie, skoro scholar wybierał wykłady, które rozpoczynają się od *hora tertio*, tzn. od dziewiątej rano, unikając tych, które głoszono już od szóstej. Robert de Sorbon studentem chciał nazywać tylko tego, kto przynajmniej dwa razy w tygodniu chodził na wykłady. W tradycji uniwersyteckiej zachowała się piosenka, śpiewana na ulicach: *Czas ucieka,/ A ja nic nie zrobiłem;/ Czas powraca,/ A ja nie robię nic*. (BMU/99).

Pierwsze polskie korporacje akademickie powstawały na niemieckojęzycznych uniwersytetach pruskich i bałtyckich w I połowie XIX wieku. W 1910 r. w Wiedniu powstała korporacja akademicka „Jagiellonia". Na polskich uczelniach tworzone były po I wojnie światowej, nawiązując do polskich tradycji Filomatów i Filaretów: Związek Polskich Korporacji Akademickich, utworzony w 1921 r., reaktywowany w 1999 r. oraz Poznańskie Koło Międzykorporacyjne utworzone w 1921 r., a reaktywowane w 2006 r. W 2001 r. w Poznaniu powstało Archiwum Korporacyjne – Archiwum i Muzeum Polskich Korporacji Akademickich, zaś w 2008 r. także w Poznaniu powołano do życia Fundację „Polskie Korporacje Akademickie". Polskie korporacje akademickie hołdują różnym ideałom, większość z nich odwołuje się do takich wartości, jak: patriotyzm, honor, przyjaźń, etyka chrześcijańska. Współcześnie istnieją także korporacje akademickie w krajach niemieckojęzycznych, we Włoszech, Hiszpanii, Portugalii, USA, krajach bałtyckich.

W Galicji mianem studenta zwykło się określać ucznia gimnazjum, natomiast słuchaczy uniwersytetu nazywano akademikami. W okresie międzywojennym status studenta określiła → *ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*.

Warunkiem przyjęcia w poczet studentów było uzyskanie świadectwa dojrzałości w szkole państwowej, bądź szkole średniej prywatnej, której świadectwa zostały uznane przez → MWRiOP za równoważne ze świadectwami szkół państwowych. Współcześnie jest on regulowany → *ustawą z dnia 27 lipca 2007 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym*. W 1979 r. liczba studentów w Polsce wynosiła niecałe 500 tys. osób, w roku 1988 studiujących było ok. 300 tys., w roku akademickim 2004/2005 było 1.926,1 tys. studentów, z czego 923,1 tys. studiów dziennych, 66,0 wieczorowych, 913,5 zaocznych i 23,5 eksternistycznych. (BMU/57-62, 69-71, 78-107, 182-183; EPK/I/5-7, II/507; LHW/58; SŁP/III/577, VI/230, 600; SPS/796)

student-potentat, w → Średniowieczu bogaty student, pochodzący z wielkich rodzin monarszych, książęcych lub hrabiowskich. Do tej grupy zaliczano także studentów-księży i kleryków niższych święceń, a także zakonników wysłanych na studia przez swój dom zakonny. Niekiedy w grupie średniowiecznych s.-p. znajdowali się proboszczowie, a nawet biskupi. Na studia uniwersyteckie s.-p. wybierali się ze służbą, sprzętami domowymi, wynajmując na okres studiów całe domy. W czasie studiów służba nosiła za nimi książki i rękopisy oraz inne potrzebne sprzęty dydaktyczne. W czasie wykładów s.-p. posiadał swojego sekretarza, którym był często ubogi, ale zdolny → student. Nazywano go *clericus* lub *familiaris*. (BMU/82-83)

student-wagant (od łac. *studeó* – przykładać się do nauki, uczyć, studiować; *vagatus* – błądzenie, bezcelowa wędrówka; *vagator* – wałęsać się, błąkać), w → Średniowieczu młody człowiek podający się za studenta i korzystający z przysługujących temu ostatniemu przywilejów, m. in. darmowego zatrzymania się i wyżywienia w klasztorze czy gospodzie. Grupy studentów-wangatów trudniły się muzykowaniem, gawędziarstwem, czy nawet pokazami elementów sztuki cyrkowej, nierzadko wchodząc w kolizję z miejscowym prawem. Jak podaje J. Baszkiewicz, „*stanowiły ciekawy i malowniczy margines życia studenckiego*", (BMU/55). (BMU/55; SŁP/III/577, V/522)

studia nauczycielskie, szkoły kształcące nauczycieli i wychowawców, formalnie wprowadzone do ustroju szkolnego → *ustawą z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*. W art. 32 ust. 3 ustawa stanowiła: „*Studia Nauczycielskie organizuje się dla absolwentów szkół średnich. Czas trwania nauki w studiach nauczycielskich określa Minister Oświaty*", (TŹ/302). Do praktyki edukacyjnej wprowadzone zostały już w 1954 r. jako forma kształcenia nauczycieli szkół powszechnych w trybie dziennym (2-letnie) i zaocznym (3-letnie). Oparte na podbudowie liceum ogólnokształcącego oraz średnich szkół zawodowych i pedagogicznych. Kształciły na 37 kierunkach nauczycieli do szkół podstawowych, specjalnych, zasadniczych szkół zawodowych i przysposobienia rolniczego oraz placówek przedszkolnych, opiekuńczo-wychowawczych, a w niektórych specjalnościach, np. śpiew, plastyka i technika, także do liceów ogólnokształcących. Poszczególne jednostki prowadziły od 4-6 kierunków. Choć s. n. nie zapewniały drożności kształcenia, to jednak ich absolwenci mogli kontynuować studia w → wyższych szkołach pedagogicznych (o 1 rok krócej) oraz w → wyższych szkołach nauczycielskich na studiach 3-4-semestralnych. W szczytowym okresie ich rozwoju istniało 58 s. n. Przez szereg lat ogrywały wiodącą rolę w kształceniu nauczycieli. Uległy likwidacji w 1971 r., kiedy to uczelnie wyższe przyjęły na siebie także kształcenie nauczycieli, choć przejściowo funkcjonowały jeszcze do 1975 r. Ponownie zostały reaktywowane w 1982 r., kiedy kryzys kadrowy w oświacie wszedł w fazę kulminacyjną, jednak nie odegrały roli wyznaczonej sobie w okresie poprzednim. W latach 1986 i 1988 zostały „*skoordynowane programowo z 3-3,5-letnim kształceniem zaocznym w uczelniach*" (EP/609). W 1991 r. zostały zastąpione przez → kolegia nauczycielskie. (EP/VI/213. H. Górecka, VII/608-609, R. Stankiewicz, tu jednak data powstania ponownych kolegiów nauczycielskich – rok 1992; OSP/393; TŹ/302)

Sturm Jan (1507-1589), organizator wzorcowego gimnazjum humanistycznego w krajach protestanckich. Kształcił się w Liége, Louavin i Paryżu. W latach 1530-1536 wykładał na → Sorbonie, jednak potem przeszedł na luteranizm

i w 1537 r. został → rektorem szkoły w Strasburgu (Alzacja). W czasie długoletniego okresu kierowania szkołą doprowadził do jej reformy, przekształcając w 10-klasowe → gimnazjum humanistyczne, realizujące program → *trivium* i → *quadrivium*. Gimnazjum dawało wykształcenie gramatyczno-retoryczne z → łaciny i greki i możliwość uzupełnienia wykształcenia w formie 2-3-letnich kursów akademickich z filozofii, teologii, prawa i medycyny.

Celem nauki dla S. były pobożność, doskonałe posługiwanie się językiem łacińskim i przez to wykształcenie dobrego mówcy. Cel ten zawarł w maksymie: „*Sapiens et eloquens pietas*" (*Rozumna i wymowna pobożność*), rozumiejąc w ten sposób, iż człowiek wykształcony powinien być pobożny. Nauka w każdej klasie trwała jeden rok, przy czym najniższą była klasa 10-ta, najwyższą – klasa I. Promocja z klasy do klasy odbywała się na podstawie → egzaminu. Dla uzyskania biegłego posługiwania się łaciną, naukę tego języka prowadzono po łacinie, a także organizowano publiczne popisy, egzaminy oraz wystawiano sztuki teatralne Sofoklesa, Eurypidesa, Plauta, Terencjusza i Arystofanesa; naśladowano takich starożytnych → oratorów, jak → Cyceron, czy Demostenes. Język ojczysty był dopuszczony tylko jako pomocniczy, w dalszych etapach kształcenia był wyłączony, a posługiwanie się nim było karane. S. dbał o wykształcenie humanistyczne wychowanków, stąd założeniem szkoły było opanowanie przez uczniów trzech języków (*homo trium linquarum*): hebrajskiego, greckiego i łacińskiego, jednak ten pierwszy nie był obowiązkowy. Dużą wagę przywiązywał do nauczania pamięciowego, czemu służyć miało częste powtarzanie materiału. Na tej kanwie stworzył maksymę dydaktyczną: *Repetitio et mater studiorum* (*Powtarzanie jest matką uczących się*).

W gimnazjum S. kształcili się także Polacy, m. in. Jan Zamoyski. Gimnazjum S. stało się wzorem organizacji i dydaktyki szkół gimnazjalnych w ówczesnej Europie, w tym również w szkołach luterańskich w Polsce. Słabością gimnazjum S. było to, iż jego program nie obejmował nauki języka ojczystego, ani przysposobienia do życia, a tzw. realia poznawano jedynie z lektury autorów starożytnych.

Był autorem licznych dzieł, w tym podręczników do łaciny: *O dobrym urządzaniu szkół (De literarum ludus recte aperiendis* (1538), *Listy szkolne* (1565), *Listy akademickie* (1566). (BP/XXXXI/128; DOP/I/98-99; DWF/72; E/XXIII/256, S. Wołoszyn; EP/VI/236-237, R. Nowakowska-Siuta; KDE/29; LHW/116-117; OSP/393; PHO/39)

stypendium (łac. *stips* – podarek, jałmużna; *pendere* – ważyć, płacić; *stipendium* – wynagrodzenie, płaca, żołd), zasiłek, pomoc finansowa, określona kwota pieniędzy przyznana przez komisję stypendialną szkoły lub wyższej uczelni, bądź przez jakąś instytucję w ramach działalności charytatywno-promocyjnej, a także przez osobę fizyczną, uczniowi (→ studentowi)-stypendyście. Pierwsze s. fundowane były dość okazjonalnie już w XII-XIII wieku przez królów angielskich Jana bez Ziemi, a potem Henryka III → studentom → Oksfordu. Ten ostatni np. s. dawał synom baronów, których chciał pozyskać do polityki. We Francji pierwsze s. dawali królowie Ludwik IX Święty i Filip Piękny. Obecnie w Polsce kwoty stypendiów zwolnione są od podatku dochodowego. (BMU/73-74; KSWO/483; OSP/393-394; SŁP/V/217; SPS/798; SWO/708)

Suchodolski Bogdan, pseud. B. S. Jadźwing (1903-1992), filozof, pedagog, historyk kultury i wychowania. W 1932 r. habilitował się na → Uniwersytecie Warszawskim na podstawie pracy pt. *Stanisław Brzozowski. Rozwój ideologii*. W latach 1933-1939 był redaktorem kwartalnika „Kultura i Wychowanie". Od 1933 r. zajmował stanowisko → docenta na Uniwersytecie Warszawskim, w 1938 r. powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego w Katedrze Pedagogiki na → Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W 1936 r., wypowiadając się w sprawie kryteriów doboru materiału nauczania do liceum ogólnokształcącego, wyróżnił cztery kryteria jego doboru: – wzgląd na naukową ważność faktów i teorii, – wzgląd na możność opanowania materiału przez uczniów, – walory światopoglądowe materiału nauczania, – związek materiału nauczania z polską rzeczywistością. W czasie okupacji działał w → tajnym nauczaniu na terenie Warszawy i brał udział w pracach pionu oświatowego Delegatury Rządu na Kraj, uży-

wając pseudonimu B. S. Jadźwing. Od 1947 r. ponownie związany z Uniwersytetem Warszawskim, gdzie kierował m. in. Katedrą Pedagogiki Ogólnej, a w latach 1958-1969 Instytutem Nauk Pedagogicznych na tym uniwersytecie. Od chwili utworzenia → Polskiej Akademii Nauk został jej aktywnym członkiem, najpierw jako członek korespondent, a następnie – członek rzeczywisty. Był m. in. współzałożycielem Europejskiego Stowarzyszenia Pedagogiki Porównawczej i w latach 1969-1973 jego wiceprzewodniczącym. W latach 1983-1989 przewodniczył fasadowej w ustroju socjalistycznym Narodowej Radzie Kultury. Przez szereg lat przewodniczył ateistycznemu Towarzystwu Szkoły Świeckiej.

Uważał, że celem wychowania, które powinno mieć charakter permanentny, jest nie tylko wewnętrzny rozwój człowieka, ale także przygotowanie go do działania praktycznego. Proces wychowania nie powinien być zamknięty tylko do wychowania szkolnego, zwłaszcza, gdy chodzi o odpowiedź na pytanie: „*Dlaczego ludzie są tak mali, skoro Człowiek jest tak wielki*", (cyt. za: E. Jeliński, BP/XXXXI/161). Zdaniem S. szkolnictwu potrzebne jest większe zainteresowanie społeczeństwa. Błędem jest pozostawienie spraw wychowania na łasce i niełasce władz oświatowych i administracyjnych. Opowiadał się za szerszym wykorzystaniem badań i obserwacji psychologicznych i socjologicznych dla głębszego poznania aktywności człowieka w różnych sferach działania. Wcześniejszą swoją propozycję wychowania uczestniczącego, w kolejnych latach rozszerzył o wymiar „pedagogiki inspiracji".

W 1959 r. w tomie *O pedagogikę na miarę naszych czasów* zawarł wcześniejszą rozprawę pt. *Pedagogika ideałów i pedagogika życia*. W pracy *Trzy pedagogiki (*1970) uznał, że pierwsza pedagogika skoncentrowana była na rozwijaniu ludzkiej osobowości, nawiązująca do filozofii → Sokratesa; druga – to pedagogika związana do przygotowania do życia (wiek XIX), zaś trzecia – to pedagogika XX wieku, związana z tzw. eksplozją oświatową. W swoich pismach podejmował różne kwestie dotyczące także historii wychowania, m. in. w pracy *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski* (1971). Utożsamiany z tzw. humanizmem socjalistycznym, razem z Marią Suchodolską wydał ilustrowaną pracę *Polska. Naród a sztuka. Dzieje polskiej świadomości narodowej i jej wyraz w sztuce* (1988), w której stwierdził m. in., że „*Polska Ludowa skierowała na nowe drogi historyczną świadomość narodu*", (s. 119). W opracowaniu przygotowanym na zamówienie Międzynarodowego Biura Wychowania w Genewie (1979) ostro skrytykował faszyzm i hitleryzm, który w latach trzydziestych XX wieku zadał główny cios → nowemu wychowaniu. „*Hitleryzm pokazał z całą brutalnością swe nieludzkie oblicze. Jak okrutne szyderstwo zabrzmiały nazwy obozów koncentracyjnych jako obozów „reedukacji", w których praca miała przynosić wolność. W tym hitlerowskim programie chodziło o niszczenie narodów, o niszczenie dzieci. Cóż mogli uczynić wychowawcy? Jedną z wówczas możliwych odpowiedzi dał Janusz Korczak. Gdy hitlerowcy w roku 1942 wyprowadzili z getta warszawskiego wychowanków Janusza Korczaka na stracenie, poszedł on dobrowolnie na ich czele, aby ich nie opuścić na drodze ku śmierci, której nie mógł odwrócić, ale której okrucieństwo pragnął złagodzić przez ten gest opiekuńczej ręki przygarniającej najmłodsze i niczego nierozumiejące dzieci. Ta śmierć, mająca charakter ofiary, stała się wielkim zwycięstwem moralnym nowego wychowania nad fanatyzmem i przemocą*", (Ź/III/ks. 1/559).

Jak zauważyła prof. Irena → Wojnar, pod koniec życia w „*sposób lapidarny i syntetyczny określił pedagogikę jako naukę o człowieku*", (EP/VI/13). Uważał, że nauki pedagogiczne muszą być powiązane z naukami społecznymi: → filozofią, → historią i aksjologią kultury. Zajmował się poglądami pedagogicznymi Jana Amosa → Komeńskiego (*Komeński*, 1979) oraz Stanisława → Staszica, którego *Pisma filozoficzne i społeczne* w 1954 r. przygotował do druku. Inne ważniejsze prace S: *Wychowanie dla przyszłości* (1947, 1959, 1968), *Rola Towarzystwa Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce* (1951), *Polska myśl pedagogiczna w okresie renesansu* (1953, 1954), *Rozwój myśli o wychowaniu fizycznym w dobie Odrodzenia* (1959), *Rozwój nowożytnej filozofii* człowieka (1967), *Edukacja narodu 1918-1968* (1970), *Pedagogika*, red. t. 1-2 (1979), *Dzieje kultury polskiej* (1980, 1986), *Polska i Polacy* (1982). Jak podkreślił W. Okoń dorobek S. „*będzie zasilał naszą filozofię wychowania, pedagogikę ogólną, dydaktykę, psychologię pedagogiczną, pedagogikę specjalną*",

(OWSP/417). (BP/XXXXI/160-161, E. Jeliński; DTHW/312-313; EP/VI/7-15, I. Wojnar; KWH/255/256; OSP/394-395; OWSP/391-417; SBPHW/792-796, K. Szmyd)

Suchomliński Wasyl Aleksandrowicz (1918-1970), pedagog, pisarz dziecięcy, przedstawiciel „pedagogiki serca". Był nauczycielem w szkołach wiejskich Ukrainy, a następnie nauczycielem języka i literatury ukraińskiej w Onufryjówce. W czasie drugiej wojny światowej służył w Armii Czerwonej na froncie zachodnim, gdzie został ciężko ranny. Po wyzwoleniu był inspektorem szkolnym w Onufryjówce, a następnie dyrektorem szkoły średniej w Pawłyszu. W 1955 r. na → Uniwersytecie im. T. Szewczenki w Kijowie uzyskał stopień kandydata nauk. W szkole w Pawłyszu stworzył koncepcją „szkoły radości", czyli szkoły przyjaznej, dostosowanej do potrzeb i możliwości wychowanków, gdzie podstawą pracy wychowawczej była idea człowieczeństwa, dobroci i empatii nauczycieli i uczniów. Za → Freinetem rozwijał ideę swobodnej twórczości dzieci, wychowania przez piękno oraz wykorzystania przyrody jako źródła poznania, wrażeń i uczuć. Choć początkowo kojarzony był z wojującym ateizmem, w późniejszym okresie w swoich pracach odwoływał się do takich wartości, jak: sumienie, dobro i człowieczeństwo. Spośród kilkudziesięciu jego prac najbardziej znaną jest *Oddaję serce dzieciom*, wydana w 30 językach, w 54 wydaniach. Rok 2003/2004 ogłoszono na Ukrainie Rokiem Suchomlińskiego. (EP/VI/15-17; OSP/395, tu także – Suchomłyński)

Summerhill, inaczej Wzgórze Słońca lub Letnie Wzgórze, antyautorytarna szkoła wraz z internatem, założona w 1921 r. przez Aleksandra Sutherlanda Neilla, usytuowana na wzgórzu koło Lym Regin w hrabstwie Suffolk (Anglia). W 1934 r. szkoła liczyła 70 uczniów. W czasie wojny ewakuowana do miejscowości Festiniog. Po wojnie powróciła do swej pierwotnej siedziby. Po śmierci jej założyciela szkołę prowadziła żona Ena, a następnie ich córka Zoe Readhead. Szkoła Neilla swoją pracę opierała na dużej swobodzie w nauce, odejściu od obowiązku szkolnego oraz wspieraniu rozwoju dziecka opartego na indywidualnych chęciach i ciekawości dzieci. Sposób kierowania rozwojem dzieci w szkole Summerhill opierał się na teorii głoszącej, iż człowiek jest dobry z natury i w związku z tym sam potrafi pokierować swoim rozwojem, wykorzystując w tym celu własną osobowość. W szkole nie było klas, lecz tzw. grupy wojskowe lub koła zainteresowań. Program nauczania w S. był na poziomie średnim, gdzie uwagę przywiązywano do rzemiosła artystycznego. Metodą wychowawczą było nauczenie dzieci autonomii i zachowań wypływających z własnego „ja". (BP/XXXXI/211; EP/VI/30-38, A. Klim-Klimaszewska – tu data utworzenia szkoły – rok 1924; A. S. Neill, *Summerhill*, z ang, tłum. B. Białecka,1991)

suplement (od łac. *supplementum* – uzupełnienie, zasilenie, pomoc, od *supplere* – uzupełniać), **I.** Dodatek do wydanej wcześniej książki lub innego wydawnictwa, zwłaszcza dzieła literackiego, wydany zazwyczaj w oddzielnym tomie. Niekiedy, gdy jest dołączany do dzieła podstawowego, określany jest aneksem. **II.** W ramach funkcjonowania tzw. Deklaracji Bolońskiej z 1999 r., dodatek do dyplomu ukończenia wyższej uczelni w wielu krajach Europy. (EPG/XVI/266; KSWOI/486; SŁP/V/308; SPS/801; SWO/712)

suplent (od łac. *suppetior* – przychodzić z pomocą), pomocnik nauczyciela. W zaborze austriackim rozpowszechniony był zwyczaj, że kandydaci na nauczycieli szkół średnich przed złożeniem ostatecznych egzaminów odbywali praktyki w szkołach w charakterze suplentów. (EPK/II/510; SŁP/V/307)

surdopedagogika (od łac. *surdus* – głuchy), subdyscyplina → pedagogiki specjalnej zajmująca się problemami wychowania i nauczania osób z uszkodzonym słuchem. Jej początku sięgają XVI stulecia, kiedy to w 1555 r. hiszpański zakonnik, Pedro Ponce de Leon rozpoczął nauczanie dziecka metodą pracy indywidualnej. Następnie wykształcił on 12 dzieci, pochodzących głównie z rodzin szlacheckich. W 1620 r. z kolei hiszpański dyplomata, Juan Pablo Bonet wydał pracę metodyczną z zakresu nauczania osób głuchych. Pierwszą szkołę dla dzieci z uszkodzonym słuchem założył w 1767 r. w Edynburgu (Szkocja) Thomas Braidwood, gdzie wykorzystał m. in. ułożony w 1652 r. przez

J. Wallisa → alfabet palcowy. Bardziej znaną szkołę dla głuchych, opartą na metodzie naturalnego sposobu porozumiewania się, założył w 1770 r. francuski opat Charles Michel de l'Épée. Burzliwy rozwój szkolnictwa dla głuchych nastąpił w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX stulecia. W 1867 r. w Northampton w USA powstała pierwsza szkoła wykorzystująca metodę oralną w nauczaniu głuchych, gdzie po kilku latach doszło do połączeniu wszystkich znanych metod nauczania. W ten sposób powstała mieszana metoda nauczania głuchych, łącząca w sobie mowę ustną, → pismo, alfabet palcowy oraz znaki ideowo-graficzne języka migowego. W 1928 r. angielski fonetyk, Richard Paget stworzył system pozwalający na użycie języka migowego w nauczaniu osób niesłyszących. W 1958 r. metoda ta została udoskonalona przez G. Pageta i niesłyszącego P. Gormana. Za pierwszego surdopedagoga C. Szczepankowski uznał Edwarda Milnera Gallaudeta, syna Thomasa Gallaudeta, który w 1864 r. założył *Gallaudet College* w Waszyngtonie, gdzie na poziomie studiów wyższych słuchacze głusi odbywają studia z osobami słyszącymi i otrzymują równoważne z tymi ostatnimi → dyplomy.
Na ziemiach polskich początki szkolnictwa dla głuchych datuje się na początek XIX stulecia. W 1817 r. ks. ze zgromadzenia pijarów, Jakub Falkowski założył w Warszawie → Instytut Głuchoniemych, zaś w 1830 r. powstał Galicyjski Zakład dla Głuchoniemych we Lwowie, a w 1832 r. – Królewski Zakład dla Głuchoniemych w Poznaniu. W końcu XIX wieku na ziemiach polskich istniało pięć placówek edukacyjnych dla głuchoniemych, zaś na świecie ponad 400. Wraz z powstaniem pierwszych zakładów dla głuchoniemych datuje się szkolnictwo zawodowe dla osób z tym upośledzeniem. (EP/VI/39-48, 107, B. Szczepankowski; OSP/396; SŁP/V/313; SPS/802)

system awansu zawodowego nauczycieli, system motywacji zawodowej nauczycieli realizowany w latach 1982-2001/2002 poprzez trzy stopnie specjalizacji zawodowej, a następnie, począwszy od 2000 r., poprzez czterostopniowy system stopni awansu zawodowego nauczycieli: nauczyciel stażysta, nauczyciel kontraktowy, nauczyciel mianowany, nauczyciel dyplomowany. Dodatkowo nauczyciel dyplomowany, po spełnieniu warunków określonych w ustawie, może być uhonorowany tytułem honorowym → profesor oświaty. Podstawą wprowadzenia tego ostatniego systemu była *ustawa z dnia 18 lutego 2000 r. o zmianie Ustawy – Karta Nauczyciela oraz o zmianie niektórych innych ustaw* (Dz. U. Nr 19, z 2000 r., poz. 29). Szczegółowe przepisy dotyczące zdobywania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli normuje *rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z 1 grudnia 2004 r. w sprawie uzyskiwania stopni awansu zawodowego przez nauczycieli* (Dz. U. Nr 260, z 2004 r., poz. 2593). (EP/VI/06-102, A. Misiak)

system opieki nad dzieckiem, w warunkach polskich ukształtował się w okresie międzywojennym poprzez m. in.: usytuowanie opieki nad dzieckiem systemie opieki społecznej, ustanowienie sądów jako władzy opiekuńczej, które orzekały w sprawach ochrony prawnej dziecka. Po drugiej wojnie światowej uchwałą Rady Ministrów z 12 czerwca 1945 r., opiekę nad dzieckiem powyżej 3. roku życia włączono do zadań resortu oświaty. Została ona potwierdzona → *ustawą z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*, a następnie w *ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. (EP/VI/115-119, A. Kelm)

system klasowo-lekcyjny, forma organizacyjna kształcenia ukształtowana w XVI stuleciu, przez organizatora szkolnictwa w Strasburgu, Jana → Sturma, będąca przeciwieństwem hołdowanemu dotąd nauczaniu jednostkowemu. Metodę rozwinął Jan Amos → Komeński (1592-1670) w *Wielkiej dydaktyce przedstawiającej uniwersalną sztukę nauczania wszystkich wszystkiego* (1657). Jednak prekursorem tego systemu uznaje się Johna Cele, który już w XIV wieku w holenderskiej Zwolle zorganizował nauczanie zbiorowe, podzielił uczniów na klasy i zastosował promocję uczniów z klasy do klasy. Na przełomie XIX i XX wieku w Stanach Zjednoczonych podjęto próby udoskonalenia tego systemu według pomysłu radcy szkolnego niemieckiego miasta Mannheim, Józefa Antoniego Sickingera. Sickinger, dostrzegając różnice fizjologiczne, psychologiczne i społeczne występujące wśród

uczniów jednego rocznika w ramach tej samej szkoły, zaproponował tworzenie trzech ciągów klas równoległych w 8-letniej szkole podstawowej, które miały objąć: dzieci przeciętnie i wybitnie zdolne, dzieci przeciętnie zdolne, które z powodu różnic zewnętrznych wykazują braki w opanowaniu wiedzy, dzieci chorobliwie niezdolne. Zaproponowana przez Sickingera korekta systemu klasowo-lekcyjnego w literaturze przyjęła się jako „system mannheimski". (EP/VI/112-115, J. I. Wiśniewska; OSP/175)

system rodzinkowy – zob. Babicki Józef Czesław

systemy szkolne między wojnami, strukturalna organizacja szkolnictwa w okresie międzywojennym. W Stanach Zjednoczonych podstawą s. sz. był samorząd od lokalnego aż po stanowy, zajmujący się organizowaniem, finansowaniem i kontrolą nauczania we wszystkich poziomach kształcenia, od elementarnego aż po szkoły wyższe. Ukształtowany z początkiem XX wieku system amerykański, działający na podstawie ustaw z 1897 i 1917 r., wypełniały: 6-letnia szkoła elementarna z przedmiotami praktycznymi a nawet zawodowymi; bezpłatna i ogólnodostępna 6-letnia szkoła średnia, składająca się z 3-letniej szkoły niższej i 3-letniej szkoły wyższej (*comprehensive high school*); szkoły zawodowe, w tym najbardziej popularne szkoły przemysłowe, techniczne, rolnicze i handlowe; szkoły publiczne dla dorosłych, kursy korespondencyjne; dwustopniowe szkolnictwo wyższe: stopień niższy nadający stopień → bakałarza oraz stopień pozwalający uzyskać dyplom → magistra lub → doktora.
System angielski kształtował się od 1918 r. na podstawie tzw. Ustawy Fishera, wprowadzającej → obowiązek szkolny. Od połowy lat dwudziestych XX wieku upowszechniono szkołę elementarną do wyższych klas, tworząc szkoły trzyszczeblowe: szkoła wyższego stopnia (*higher grader schools*); szkoły centralne, kształcące do poziomu niższych klas szkoły średniej (*central schools*) oraz szkoły dla dzieci w wieku od 5 do 15 lat (*all age schools*), umożliwiające uzyskanie wykształcenia średniego bez uczęszczania do szkoły średniej. W szkolnictwie wyższym wyróżniały się najstarsze uniwersytety w → Oksfordzie i → Cambridge oraz → Uniwersytet Londyński, który był federacją różnych uczelni.
We Francji obowiązkowa i bezpłatna szkoła obowiązkowa dla dzieci w wieku od 6 do 12 lat podzielona była na trzy poziomy. Po jej ukończeniu możliwe było kontynuowanie nauki w trzyletniej wyższej szkole powszechnej przygotowującej do zawodów. Po ukończeniu czterech klas szkoły początkowej można było rozpocząć naukę w średniej szkole komunalnej lub państwowej, podzielonej na dwa okresy: niższy czteroletni, kończący uzyskaniem świadectwa szkoły średniej I stopnia, oraz wyższy, 3-letni, kończący się egzaminem i uzyskaniem dyplomu → bakałarza i umożliwiającym podjęcie studiów wyższych.
W Niemczech w połowie lat dwudziestych obowiązkiem szkolnym objęto dzieci w wieku 6-14 lat. Szkoła podstawowa trwała osiem lat, a ukończenie nauki w pierwszych czterech klas umożliwiało kontynuowania nauki w 9-letniej szkole średniej. Ta ostatnia dzieliła się ma gimnazja klasyczne, gimnazja realne, szkoły realne oraz tzw. niemieckie szkoły wyższe. W celu podjęcia studiów wyższych należało, po ukończeniu siedmiu klas szkoły podstawowej, wybrać 6-letnią szkołę przygotowawczą. Nauczycieli kształcono w 2-letnich akademiach pedagogicznych. Uniwersytety i inne szkoły wyższe korzystały z pełnej autonomii. Po objęciu rządów przez Hitlera w 1933 r. system ten uległ całkowitej przebudowie, zmierzającej do powstania → szkoły nazistowskiej.
W Japonii po wprowadzeniu decentralizacji szkolnictwa, kształcenie oparto na 6-letniej, obowiązkowej szkole podstawowej. Szkoły średnie pozostały elitarnymi i były drogie. Poziom wykształcenia wyższego zapewniały nieliczne uniwersytety państwowe oraz uczelnie prywatne. (DTHW/132-138)

***Syzyfowe prace*,** autobiograficzna powieść Stefana Żeromskiego (1864-1925) z 1897 r., ukazująca obraz stosunków panujących w szkole, oparty na wspomnieniach z kieleckiego gimnazjum. Zdaniem pisarza rolę mitologicznego króla Syzyfa, który skazany został przez Zeusa na wieczne toczenie pod górę olbrzymiej skały, pełniła na ziemiach polskich w końcu XIX stulecia szkolna administracja rosyjska. Wzorem Syzyfa nie udało się jej osiągnąć wytyczonych celów → rusyfikacji polskiego szkolnictwa. Powieść

daje obraz umysłowego i zarazem patriotycznego dojrzewania młodzieży w warunkach narastającej fali → rusyfikacji szkoły na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. W S. p. pod przejrzystymi kryptonimami Żeromski ukrył szkołę w Pińczowie jako progimnazjum w Pyrzygłowach oraz gimnazjum kieleckie jako szkołę w Klerykowie, zaś pod osobą Andrzeja Radka ukrył swego bliskiego przyjaciela, Jana Wacława Machajskiego, syna mieszczanina pińczowskiego. W 2000 r. powstała ekranizacja tej powieści w reżyserii Pawła Komorowskiego. (E/XXX/534; SMTK/1255; SS/494)

Szacki Stanisław Teofiłowicz (1878-1934), pedagog rosyjski, jeden z głównych ideologów → wychowania sowieckiego. W 1905 r. na wzór amerykański, razem ze swym przyjacielem Aleksandrem Zielonko, stworzył w okolicach Moskwy swego rodzaju republikę dziecięcą, opartą na pełnym współdziałaniu dwóch „wychowawców" i całkowitej samoobsłudze małej społeczności. O swoim pomyśle później pisał: „*Pierwsza praca, która mnie zainteresowała, miała prawie wszystkie te cechy, które uważałem za właściwe dla swojej działalności. Miała bezsprzecznie społeczny charakter, dawała każdemu uczestnikowi pole do twórczości, obejmowała swoim zasięgiem biedne robotnicze warstwy społeczeństwa, miała za zadanie wprowadzić do życia wychowanie przez pracę, samorząd dziecięcy i zaspokojenie zainteresowań dziecięcych. Ten mój pierwszy pedagogiczny czyn (...) nazywał się „Setlement", tzn. osiedle kulturalnych ludzi wśród biednej ludności*", (Ź/III/347).
Jesienią 1905 r. dla miejskiej biedoty w Moskwie zorganizował „osiedle ludzi kulturalnych": kolonia pracy, przedszkole, kluby dziecięce, pracownie zajęć pozalekcyjnych. Po rewolucji rosyjskiej, w 1919 r. zorganizował Pierwszy Doświadczalny Ośrodek Oświaty, który stanowił system doświadczalnych placówek dydaktyczno-wychowawczych: przedszkoli i szkół w rejonie Moskwy i Kaługi. Podstawą idei wychowawczej S. było przekonanie, że wychowanie powinno opierać się na takiej organizacji życia dziecka, która zapewniałaby mu wszechstronny rozwój fizyczny i duchowy. Szczególny nacisk kładł na wychowawczą rolę pracy, konieczność wychowania społecznego i rozwijania samodzielności wychowanków. Jego zdaniem proces wychowawczy nie powinien ograniczać się tylko do klasy szkolnej. Stawiał na wielopłaszczyznową współpracę szkoły ze środowiskiem, tworząc model szkoły środowiskowej, w czym wyprzedził doświadczenia amerykańskie, jugosłowiańskie i polskie. Wypowiadał się także na temat potrzeby badań pedagogicznych, gdzie obok obserwacji, dostrzegał metodę ankietowania, analizy prac uczniowskich oraz eksperyment pedagogiczny. (EP/VI/139-142, M. Bybluk; KWH/191-192; OSP/399)

Szafranek Józef (1807-1874), ksiądz, działacz społeczno-oświatowy na Górnym Śląsku. Święcenia kapłańskie otrzymał po studiach na Uniwersytecie Wrocławskim w 1831 r. Był zaangażowany w polskim ruchu narodowym na Śląsku. W Bytomiu zakładał szkoły podstawowe, zawodowe i średnie, a także bractwa religijne przeznaczone dla poszczególnych grup zawodowych: majstrów, czeladników, górników, hutników i nauczycieli. Podejmował liczne inicjatywy w zakresie oświaty i kultury polskiej: wydawał kalendarze, śpiewniki i modlitewniki. Kierował „Dziennikiem Górnośląskim" oraz zorganizował nowoczesną bibliotekę. Jego zasługą był fakt, że → germanizacja na Śląsku nie odniosła spodziewanych dla Prus efektów. (EP/VI/143-144, M. J. Żmichrowska)

Szare Szeregi, kryptonim przedwojennego Związku Harcerstwa Polskiego, utworzonego w dniu 27 września 1939 r. jako tajna organizacja pod nazwą „Organizacja Harcerzy ZHP". W ramach konspiracyjnego harcerstwa zachowano podział na Organizację Harcerzy i Organizację Harcerek. W latach 1940-1942 przewodniczącym S. S. w kraju był Jan Paweł → Mauersberger. Naczelnikami S. S. byli: Florian Marciniak (1939-1943), Stanisław Broniewski (1943-1944) i Leon Marszałek (1944-1945). Organizacja współpracowała z Delegaturą Rządu na Kraj, Służbą Zwycięstwu Polski, Związkiem Walki Czynnej, a od 1942 – Armią Krajową. W dniu 1 maja 1944 r. stan liczebny S. S. wynosił 8.359 członków. Członków S. S. obowiązywało przedwojenne Prawo i Przyrzecznie Harcerskie oraz dodatkowo rota konspiracyjna: „*Ślubuję na Twoje ręce pełnić służbę w Szarych*

Szeregach, tajemnic organizacyjnych dochować, do rozkazów służbowych się stosować, nie cofnąć się przed ofiarą życia", (cyt. za: EP/VI/145). Program S. S. został zawarty w haśle „Dziś – jutro – pojutrze". Hasło „dziś" obejmowało udział w konspiracji, „jutro" – przygotowanie i udział w powstaniu, „pojutrze" – przygotowanie do pracy w wolnej Polsce. Szare Szeregi uczestniczyły w szeregu akcjach zbrojnych przeciwko okupantowi. Szczególnie aktywny był utworzony na przełomie sierpnia i września z warszawskich Grup Szturmowych Batalion „Zośka". Organizacja Harcerek używała kolejno kryptonimów: OH „Związek Koniczyn" i „Bądź Gotów". Bezpośrednio nie włączyła członkiń do walki zbrojnej, jednak starsze instruktorki i starsze harcerki delegowała do służby w Wojskowej Służbie Kobiet i oddziałach „Kedywu" Armii Krajowej. Służba cywilna harcerek obejmowała pomoc jeńcom wojennym, więźniom obozów, rodzinom aresztowanych, wysiedlonych, służbę dziecku, kolportaż prasy konspiracyjnej oraz ideowe oddziaływanie na młodzież niezrzeszoną. (BP/XXXXI/370-371, R. Grodzki; EP/III/102-104, E. Głowacka-Sobiech, VI/144-147, J. Wojtycza; OSP/399; SS/543)

Szczawińska-Dawidowa Jadwiga (1863-1910), pedagog, działaczka społeczna. Od 1882 r. zaczęła organizować tajne wyższe kursy dla kobiet, w których uczestniczyły m. in. Zofia Nałkowska i Maria Skłodowska-Curie. W 1885 r. kursy te przekształciły się w tajną szkołę wyższą, zwaną → Uniwersytetem Latającym. W 1895 r. zorganizowała Czytelnię Pism Naukowych, w rzeczywistości firmowaną przez jej matkę, eks-ziemiankę. W 1990 r. Czytelnia ta, z inicjatywy jej męża, W. → Dawida, przekształciła się w Czytelnię Dzieł i Pism Naukowych. W depozyt tej Czytelni swoje zbiory oddali: Piotr → Chmielowski, Jan Władysław Dawid, ks. Franciszek Krupiński, Ludwik Krzywicki, ziemianka Z. Kirkorowa, a także Bratnia Pomoc Studentów → Uniwersytetu Warszawskiego. W 1897 r. na łamach „Przeglądu Pedagogicznego" ogłosiła rozprawę *O potrzebie założenia publicznej biblioteki w Warszawie*, gdzie przedstawiła projekt stworzenia biblioteki opartej na mecenacie ludzi zamożnych. Projekt S. znalazł uznanie bankiera Bronisława Natansona, który w 1897 r. przejął Czytelnię Dzieł i Pism Naukowych, stwarzając jej lepsze warunki funkcjonowania. Pod Płockiem, w miejscowości Tokary zorganizowała szkołę koszykarską dla mieszkańców tej wsi. W celu lepszego poznania organizacji kształcenia dziewcząt wyjechała na staż do Francji. Razem z mężem, Janem Dawidem redagowała czasopismo „Głos". Publikowała także w „Przeglądzie Społecznym" i w „Społeczeństwie". (EP/VI/147-148, A. Józefowicz; DOP/II/160)

Szczepanowski-Prus Stanisław, ps. Piast (1846-1900), ekonomista, poseł do parlamentu austriackiego i Sejmu galicyjskiego, działacz oświatowy. Był rzecznikiem uprzemysłowienia Galicji. W 1885 r. został wiceprezesem Krajowego Towarzystwa Naftowego, a rok później posłem do parlamentu wiedeńskiego, od 1889 r. był posłem do Sejmu Galicyjskiego. Chciał zapobiegać niesłabnącej → analfabetyzacji Galicji. Według jego obliczeń, w 1880 r. liczba analfabetów wynosiła tam 3.787 tys., zaś w 1890 r. – 3.720 tys. W 1890 r. do szkół galicyjskich uczęszczało zaledwie 55% dzieci podlegających → obowiązkowi szkolnemu. Był współzałożycielem → Towarzystwa Szkoły Ludowej (1891), prekursorem szkoły twórczej oraz autorem dzieła *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego* (1888). W 1890 r. wyraził pogląd, że w Polsce konieczny jest większy wpływ społeczeństwa na organizację i pracę szkoły. Odwołał się w tym względzie do polskiej tradycji, pisząc, że „*w Polsce zawsze istniało żywe współdziałanie, żywy wpływ społeczeństwa na kierunek szkół. Ile razy taki żywy stosunek istniał, tyle razy nasze szkolnictwo rozwijało się, tyle razy służyło duchowi narodowemu. Ile razy ten stosunek ustawał, ile razy jakieś martwe formy teologiczne lub biurokratyczne owładnęły naszym społeczeństwem, tyle razy nasze szkolnictwo martwiało i przestało służyć sprawie narodowej*", (cyt. za KHW/167). W tym samym roku wystąpił przeciwko podziałowi szkół średnich na realne i humanistyczne oraz żądał wprowadzenia jednolitej szkoły średniej. Jego zdaniem, „*rozdział umiejętności realnych i idealnych wyklucza nawet wszelkie wykształcenie wyższe w nowożytnym tego słowa znaczeniu*", (cyt. za KHW/167).

Był ideologiem młodzieży w okresie przedharcerskim. Zadaniem wychowania powinno być wychowanie człowieka szlachetnego o mocnym charakterze. Chciał stworzyć swoistą syntezę wychowania człowieka silnego charakteru i wykształcenia intelektualnego; człowieka bohatera i obywatela w jednej osobie. Jego idee odrodzenia narodowego niezwykle silnie oddziaływały na młodzież, która później realizowała je w → skautingu, Legionach Polskich i → harcerstwie. W wydanych w 1898 r. *Aforyzmach o wychowaniu* opowiedział się za ściślejszym związaniem organizacji szkolnej z potrzebami życia narodowego. „*W oświacie* – pisał – *jak we wszystkich rzeczach duchowych, nie może być innego celu, jak doskonałość, jak zdobycie duchowego prymatu nad światem*", (cyt. za: S. Szczepanowski, *Aforyzmy o wychowaniu*, Monachium 1946, s. 32). (BP/XXXXI/391; DTHW/112; EFW/299-301, J.K., A.S.; EP/VI/148-149, W. Korzeniowska; EPG/XVI/303; KHW/166-167)

Szczepański Jan (1913-2004), socjolog i polityk oświatowy. Od 1951 r. profesor Uniwersytetu Łódzkiego, od 1965 r. członek → PAN, w latach 1961-1970 przewodniczący Międzynarodowego Stowarzyszenia Socjologicznego, 1971-1980 wiceprezes PAN, 1971-1973 przewodniczący Komitetu Ekspertów dla Opracowania Raportu o Stanie Oświaty. W centrum jego zainteresowań pozostawały kwestie przekształcenia struktury społecznej Polski, a zwłaszcza przemian i roli inteligencji, głównie problemy systemu oświaty i szkolnictwa wyższego. W 1956 r. był biegłym – wezwanym przez obronę – w procesie uczestników krwawo stłumionych demonstracji w Poznaniu. W 1964 r. podpisał „list 34 intelektualistów" przeciw zaostrzaniu cenzury w Polsce. Był posłem na Sejm PRL i członkiem Rady Państwa. W nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r., podczas głosowania w Radzie Państwa nad wprowadzeniem stanu wojennego, wstrzymał się od głosu.
Na pytanie zadane mu w 1993 r. dotyczące przemian w samym nauczycielstwie, odpowiedział: „ (…) *Sądzę, że zawsze byli i są dobrzy oraz źli nauczyciele. Zawsze byli ci, którzy byli nauczycielami z powołania, z wewnętrznej potrzeby, oraz ci, którzy poszli do szkoły pedagogicznej, bo do żadnej innej nie zostali przyjęci. Zawsze też były dobre szkoły kształcące nauczycieli i były kiepskie szkoły kształcące nauczycieli. I to nie zależy od tego, czy są to szkoły społeczne czy państwowe*. (…) *Rozwiązanie problemów oświaty widzę w indywidualności nauczycieli i uczniów*", (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, Warszawa 2003, s. 166-167, 174).
Z jego bogatego dorobku na szczególną uwagę zasługują: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod* (1961), *Elementarne pojęcia socjologii* (1963), *Zagadnienia socjologii współczesnej* (1965), *Raport o stanie oświaty* (1973), *Społeczne uwarunkowania rozwoju oświaty* (1989), *Polskie losy* (1993), *Wizje naszego czasu* (1995), *Czas narodu* (1999), *Reformy, rewolucje, transformacje* (1999). (BP/XXXXI/391-392, R. Grodzki; EFW/301-303, B.Sz.; KWH/295-296; PBS/88)

szkolnictwo, całokształt zagadnień związanych z nauczaniem i organizacją szkół w danym państwie w określonym momencie ustrojowym i dziejowym. Szkolnictwo organizowane było już przez wszystkie państwa epoki → Starożytności. W okresie → Średniowiecza organizatorem szkolnictwa był przede wszystkim Kościół oraz dwory książęce i królewskie. Sobór trydencki 1545-1563 zalecał biskupom opiekę nad → szkolnictwem elementarnym. W Stanach Zjednoczonych Konstytucja z 1787 r. upoważniała władze federalne do organizowania szkolnictwa, jednakże proces przejmowania opieki nad szkolnictwem stanowym postępował powoli i zakończył się dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Szkolnictwo elementarne pozostawało w gestii Kościołów, jednak na przełomie XVIII i XIX stulecia pojawiła się dla nich konkurencja w postaci tzw. szkół niedzielnych organizowanych przez stowarzyszenia świeckie. Pierwsze próby upaństwowienia szkolnictwa w USA podjęto w 1806 r. w Nowym Jorku, zaś w 1837 r. w stanie Massachusetts powołano Urząd Wychowania, który zorganizował powszechny i bezpłatny system szkolnictwa nie tylko na poziomie elementarnym. W XIX wieku w USA system szkolnictwa oparty był na: szkołach elementarnych, zawodowych i średnich (*high school*). Reformy zaczęto wdrażać na przełomie XIX i XX wieku: wydłużenie nauki w szkole średniej z 4 do 6 lat.

W Europie nowożytnej organizację szkolnictwa publicznego wyznaczyły w jakimś stopniu hasła rewolucji francuskiej, potwierdzone Deklaracją Praw Człowieka i Obywatela oraz Konstytucją francuską z 3 września 1791 r. W okresie cesarstwa system szkolnictwa oparto na ustawach szkolnych z lat 1802 i 1806. Podstawą organizacyjną nie była szkoła elementarna, a średnia i wyższa. Powołany Uniwersytet Cesarski na czele z wielkim mistrzem podlegał ministrowi spraw wewnętrznych. Wielki mistrz nie tylko kierował uniwersytetem, ale pełnił rolę zwierzchnika w stosunku do wszystkich szkół i instytucji edukacyjnych we Francji poza szkołami elementarnymi, które Napoleon pozostawił pod opieką zakonów.

W Anglii w pierwszych dziesięcioleciach gospodarki wczesnokapitalistycznej tworzące się związki zawodowe podjęły się organizacji kursów zawodowych i szkół niedzielnych, które konkurowały ze szkołami elementarnymi i niedzielnymi, prowadzonymi przez Kościół anglikański.

W Rosji carskiej począwszy od cara Aleksandra I (1801) system szkolnictwa oparto na: jednorocznych szkołach parafialnych, 2-letnich szkołach powiatowych, pełniących rolę szkół parafialnych, 4-letnich gimnazjach tworzonych w miastach gubernialnych. Wszystkie szkoły, na wzór systemu stworzonego przez polską → Komisję Edukacji Narodowej, kontrolowane były przez → uniwersytety, tworzone w każdym z sześciu okręgów szkolnych. Po stłumieniu w 1825 r. spisku dekabrystów przez cara Mikołaja I znacznie ograniczono dostępność do szkół. Dla dzieci wiejskich pozostały wyłącznie szkoły elementarne, na uniwersytetach zlikwidowano samorząd uczelniany. Pewna odwilż zapanowała po klęsce Rosji w wojnie krymskiej (1853-1856), w 1863 r. przywrócono autonomię uniwersytetów. Liberalny kurs w szkolnictwie rosyjskim trwał zaledwie do połowy lat siedemdziesiątych XIX wieku. W 1874 r. w szkołach elementarnych ograniczono kompetencje rad szkolnych, a szkoły poddano nadzorowi inspektorów szkolnych, a w 1887 r. do szkół średnich zabroniono przyjmować dzieci z biednych rodzin. W 1884 r. ponownie zniesiono autonomię uniwersytetów i zakazano działalności organizacji studenckich. Kolejna, chwilowa odwilż w zakresie represyjnej polityki wobec szkolnictwa nastąpiła w czasie rewolucji 1905 r.

W Prusach reformy oświatowe rozpoczęto w 1809 r., a ich pionierem został filozof i polityk Wilhelm Karl von → Humboldt (1767-1835). System szkolnictwa składał się z trzech stopni: szkoły elementarnej, średniej i wyższej. Istotne reformy przeprowadzono po utworzeniu w 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego. W 1872 r. całe szkolnictwo przeszło pod kontrolę państwa, a nauczyciele otrzymali status pracowników państwowych. Podstawą systemu była *Volksschulen* (szkoła ludowa). W prawach zrównano gimnazja i szkoły realne, a od 1900 r. absolwentów szkół realnych po złożeniu egzaminu maturalnego dopuszczono do szkół wyższych. W systemie funkcjonowały także niepełne szkoły średnie (*Mittelschule*), 9-letnie pełne szkoły średnie (*Hohere Schulen*) oraz wyższe szkoły realne (*Oberrealschulen*). Stworzony w 1872 r. system szkolnictwa niemieckiego przetrwał do roku 1919.

W XIX-wiecznej Austrii szkolnictwo oparto na systemie stworzonym w 1774 r. przez cesarzową Marię Teresę: dwa rodzaje szkół elementarnych (trywialne na wsi i główna w miastach), gimnazja i uniwersytety. System ten został zreformowany dopiero w 1849 r., wprowadzono 8-letnie gimnazja, podzielone na dwa 4-letnie kursy nauczania, kończące się egzaminem maturalnym i umożliwiające podjecie studiów wyższych. Po klęsce Austrii w wojnie z Prusami w 1866 r. dualistyczna monarchia austro-węgierska zdecydowała się na autonomię krajów wchodzących w skład monarchii. Na podstawie ustawy z 1869 r. zreformowano szkołę ludową, która stała się obowiązkowa i powszechna, a językiem wykładowym stał się język ojczysty.

Zmiany w szkolnictwie nastąpiły w wielu krajach europejskich po Kongresie Wiedeńskim. We Francji król Ludwik XVI w 1816 zapewnił Kościołowi wpływ na szkolnictwo elementarne i średnie. Po 1850 r. zniesiono we Francji monopol państwa na zakładanie szkół elementarnych i średnich, znosząc jednocześnie bezpłatność szkół. Kolejna reforma szkolnictwa francuskiego przeprowadzona została na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX stulecia: w 1881 r. wprowadzono bezpłatność szkolnictwa elementarnego, a rok później, w 1882 r. – obowiązek szkolny. Kolejna reforma

szkolnictwa francuskiego została przeprowadzona na przełomie XIX i XX wieku. W ramach szkolnictwa elementarnego organizowano kursy elementarne wyższe, które przekształcały się w wyższe szkoły elementarne.

W Anglii w pierwszej połowie XIX wieku nie udało się przeprowadzić żadnych reform oświatowych, m. in. w 1820 r. przepadł projekt wprowadzający obowiązkową szkołę elementarną. Udało się to dopiero w 1876 r., zaś w 1870 r. uchwalono ustawę przygotowaną przez Williama Forstera, która powoływała komisje szkolne, organizujące szkoły elementarne. Od 1902 r. zadania komisji szkolnych przejęły Lokalne Władze Oświatowe, które miały tworzyć publiczne szkoły średnie. W ten sposób w Anglii powstał system oświaty publicznej, obejmujący szkolnictwo elementarne i szkoły średnie.

W XIX szkolnictwo na ziemiach polskich poddawane było narastającym procesom → germanizacji (zabór pruski i austriacki) oraz → rusyfikacji (zabór rosyjski). W zaborze rosyjskim zaraz po dokonaniu rozbiorów Rosjanie przystąpili do likwidacji szkół założonych przez Komisję Edukacji Narodowej. Pewna odwilż nastąpiła w okresie panowania cara Aleksandra I (1801-1825), który zezwolił na zakładanie szkół polskich. W latach Księstwa Warszawskiego (1807-1813) korzystne zmiany w szczególności w zakresie tworzenia szkół elementarnych wprowadzała → Izba Edukacyjna Publiczna. Tendencja ta utrzymała się także po upadku Księstwa i powstaniu Królestwa Polskiego za czasów → Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Utworzony Wileński Okręg Szkolny na czele z kuratorem Adamem → Czartoryskim obejmował dawne ziemie Rzeczypospolitej, włączone do Rosji w wyniku trzech rozbiorów. Począwszy od 1820 r. notowano już tylko zmiany ograniczające rozwój szkolnictwa polskiego aż do silnych procesów rusyfikacyjnych. W 1833 r. wydano tymczasową ustawę oświatową, która dzieliła s. na: → szkoły elementarne, obwodowe (od 1837 – powiatowe) i → gimnazja (od 1837 – gubernialne). W 1839 r. w miejsce KWRiOP powołano → IX Warszawski Okręg Naukowy, podległy Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Nasilenie procesu rusyfikacji datuje się od 1840 r., kiedy to rozpoczęto likwidację szkół elementarnych. W 1851 r. zniesiony został w Królestwie → obowiązek szkolny. W 1861 r. na pewien okres czasu przywrócono autonomię i działalność KWRiOP, jednak już w 1867 r. zniesiono odrębność szkół i poddano je kontroli Petersburga. W 1872 r. do szkół wprowadzony został obowiązek nauki czytania i pisania w języku rosyjskim. Nad nauczycielstwem roztoczono nadzór policyjny. Szkolnictwo średnie zunifikowano ze szkolnictwem w Rosji. Szkoły średnie dzieliły się na 7-letnie (od roku 1872 – 8-letnie) gimnazja oraz progimnazja, najpierw 4-letnie klasyczne lub realne, następnie 4- i 6-letnie progimnazja typu klasycznego oraz 6-letnie, a później 7-letnie, szkoły realne. W gimnazjach klasycznych na naukę łaciny i grecki przeznaczano 85 godzin tygodniowo, podczas, gdy na przedmioty matematyczno-przyrodnicze zaledwie – 37 godzin. W warunkach panującego ucisku szkolnego dużą rolę zaczęło odgrywać szkolnictwo prywatne, w tym prywatne → pensje żeńskie. Pod koniec XIX zaczęły powstawać pierwsze szkoły handlowe, które cieszyły się rosnącym zainteresowaniem. W 1913 r. na terenie Królestwa Polskiego było 89 takich szkół, w których uczyło się blisko 20 tys. młodzieży. W okresie rewolucji 1905-1907 Królestwo polskie ogarnął → strajk szkolny. W zaborze rosyjskim stanowiska kierownicze w szkole zarezerwowane były wyłącznie dla Rosjan.

W zaborze pruskim proces germanizacji usiłowano realizować głównie na Śląsku i Pomorzu. Na Śląsku Prusacy spotkali się z oporem żywiołu polskiego. Przeciwstawiając się restrykcjom germanizacyjnym upowszechniano polskie wydawnictwa, głównie elementarze ks. Jana K. Koschnego i Jerzego Samuela Bandtkiego. W Warszawie udało się utworzyć → Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, które z kolei powołało dożycia → Królewskie Liceum Warszawskie. Po Kongresie Wiedeńskim w Poznańskiem, na ziemiach wcielonych z byłego Księstwa Warszawskiego, pozwolono na funkcjonowanie szkół elementarnych, mimo to w 1837 r. tylko 65% dzieci objętych było obowiązkiem szkolnym. W szkolnictwie średnim polski charakter zachowano jedynie w gimnazjum poznańskim, jednak i te w 1834 r. podzielono na gimnazjum polskie imienia Marii Magdaleny oraz gimnazjum niemieckie imienia Fryderyka Wil-

helma. Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów 1848 r. w Poznańskiem udało się uaktywnić niektóre inicjatywy zmierzające do ożywienia pedagogicznego. W 1848 r. utworzono → Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, jednak wyraźne nasilenie germanizacji nastąpiło w okresie rządów Bismarcka, od 1872 r. prowadzono tu akcje antypolskie w ramach kampanii Kulturkampf. W 1900 r. wycofano zezwolenie na naukę religii i śpiewu kościelnego w języku polskim, co spotkało się z ostrym sprzeciwem dzieci i ich rodziców, m. in. w 1901 r. we → Wrześni. Represje spowodowały wybuch strajków szkolnych, szczególnie 1906 r. Swoją działalność uaktywniły polskie stowarzyszenia: → Towarzystwo Oświaty Ludowej i → Towarzystwo Czytelni Ludowych.

W zaborze austriackim szkolnictwo elementarne poddano zarządowi państwa, a od 1805 r. podzielono je na szkoły wiejskie (trywialne) i miejskie (główne). Te pierwsze miały być utrzymywane przez właścicieli ziemskich oraz gminy, co nie sprzyjało ich rozwojowi. Językiem wykładowym był język niemiecki. Po 1815 r. szkoły elementarne poddano zarządowi Kościoła. Proces germanizacji przeżyły obydwa uniwersytety: → Uniwersytet Lwowski i → Uniwersytet Jagielloński. Sytuacja szkolnictwa w Galicji uległa poprawie po 1866 r., kiedy Galicja uzyskała → autonomię. W 1867 r. utworzono → Radę Szkolną Krajową, do szkół wprowadzono język polski, szkoła miała być szkoła obowiązkową i bezpłatną. W 1906 r. nauczyciele galicyjscy utworzyli → Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego.

Znacznie gorzej sytuacja przedstawiała się, i to we wszystkich zaborach, w zakresie szkolnictwa średniego. Mimo to Polacy starali się różnymi sposobami zachowywać polską kulturę i tradycję. Służyły temu m. in. tworzone organizacje konspiracyjne, np. Towarzystwo im. Tomasza Zana, Towarzystwo → Filomatów i Filaretów na → Uniwersytecie Wileńskim. Polacy wykorzystali także lepszą sytuację i w 1816 r. utworzyli Uniwersytet Warszawski, a w latach siedemdziesiątych repolonizowali → Uniwersytet Jagielloński i → Lwowski. W 1872 r. w Krakowie utworzono → Polską Akademię Umiejętności.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. głównym problemem szkolnictwa była jego unifikacja w zakresie organizacji. Pierwszy program oświatowy w odrodzonej Polsce przygotował minister oświaty i oświecenia publicznego, Ksawery → Prauss. W niecałe trzy miesiące po odzyskaniu niepodległości Naczelnik Państwa wydał → *dekret z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*, obejmujący dzieci w wieku od 7. do roku życia. Obowiązkowa nauka w szkole miała odbywać się w szkołach 7-klasowych, natomiast w małych miejscowościach przejściowo miały być organizowane 4- lub 5-letnie niepełne szkoły powszechne, z 2-3-letnim obowiązkiem nauki uzupełniającej. Ważną rolę w reformowaniu oświaty odegrał I Ogólnopolski Zjazd Nauczycielski, zwany także → Sejmem Nauczycielskim z kwietnia 1919 r. Z kolei Konstytucja z 17 marca 1921 r. na wszystkie dzieci i młodzież do 18. roku życia kształcącą się w szkołach publicznych nałożyła także obowiązek nauki religii. Ustrój władz szkolnych unormowała natomiast → *ustawa z 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych.* W latach 1918-1932 szkoły zawodowe dzieliły się na szkoły niższe, średnie i ponadśrednie. Nadto zdobycie zawodu umożliwiały najczęściej jednoroczne kursy zawodowe. Przyjęty *Program naukowy szkoły średniej* zakładał istnienie w pierwszych latach niepodległości 8-letniego i 8-klasowego gimnazjum, podzielonego na dwa stopnie organizacyjne: 3-letnie gimnazjum (niższe) i 5-letnie gimnazjum (wyższe: matematyczno-przyrodnicze, humanistyczne i klasyczne). Kwestie ujęte we wcześniejszych aktach prawnych (ustrój szkolny, organizacja szkolnictwa, obszar metodyczno-programowy i wychowawczy) zostały ujednolicone w → *ustawie w 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym*, przygotowanej przez ministra → WRiOP, Janusza → Jędrzejewicza, uznawaną za główny akt prawa oświatowego w odrodzonej RP. Ustawa z 1932 r. po raz pierwszy normowała status przedszkola, zakładając, że dla dzieci w wieku od 3. roku życia do rozpoczęcia obowiązku szkolnego organizuje się przedszkola. Od 1932 r. szkolnictwo zawodowe podzielono na: dokształcające (3-letnie), zasadnicze (niższe, gimnazja i licea) i przysposobienia zawodowego. Gimnazjom i liceom zawodowym nadano status szkół średnich z małą i dużą maturą.

Bilans szkolnictwa w okresie II RP był stosunkowo skromny, pomimo to pierwsze dziesięciolecie II Rzeczypospolitej charakteryzowało się tenden-

cjami wzrostowymi. W 1928 r. zdołano osiągnąć wysoki stopień powszechności nauczania, sięgający około 96-97,5%. Na potrzeby szkolnictwa przeznaczano około 13-15% wydatków budżetu państwa. Załamanie przyszło wraz z kryzysem ekonomicznym lat 1929-1935. W roku szkolnym 1935-1936 poza szkołą pozostawało 600 tys. dzieci w wieku obowiązku szkolnego, tj. 11,7% ogółu populacji. Spadła liczba przedszkoli, z 1.849 w roku szkolnym 1935/1936 do 1.659 w roku 1937/1938. Mimo trudności, głównie natury ekonomicznej, pod koniec drugiego dziesięciolecia poprawiał się poziom organizacyjny szkolnictwa powszechnego. W roku szkolnym 1937/1938 na ogólną liczbę 4.701.240 dzieci uczęszczających do szkół powszechnych, 35,1% uczyło się w szkołach I stopnia, 19,5% – w szkołach II stopnia i 45,4% w szkołach II stopnia. Mimo wyżu demograficznego lat trzydziestych nie udało się znacząco zwiększyć liczby szkół średnich, i tak jeśli w roku szkolnym 1932/1933 było ich 765, to w roku 1938/1939 – 784. Lepiej sytuacja przedstawiała się w szkolnictwie zawodowym. Liczba tych szkół wzrosła z 699 w roku szkolnym 1935/1936 do 764 w roku 1937/1938. Rósł odsetek młodzieży dokształcającej się na kursach i w szkołach dokształcających, osiągając w roku szkolnym 1938/1939 około 125 tys. osób.

W okresie drugiej wojny światowej okupanci zamknęli polskie szkoły. Jedynie na terenie Generalnego Gubernatorstwa dzieci i młodzież mogły uczyć się w szkołach powszechnych i zawodowych, których liczba w kolejnych latach wojny drastycznie malała. Na obszarach włączonych do Rzeszy Niemieckiej prowadzone było → tajne nauczanie i to na wszystkich szczeblach edukacji. Ważną rolę w tym procesie odegrała → Tajna Organizacja Nauczycielska.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej odbudowa szkolnictwa a następnie cała jego nowa organizacja podporządkowane zostały ideologii socjalistycznej i procesowi → sowietyzacji. Dość szybko zrezygnowano z regulacji prawnych, w tym z → *ustawy z 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym*. W listopadzie 1944 r. wydano zarządzenie wprowadzające bezpłatne nauczanie w państwowych szkołach średnich i zakładach kształcenia nauczycieli. System kształcenia oparty został na zasadach: państwowości, jednolitości, powszechności i bezpłatności kształcenia. Zostały one poddane dyskusji na → Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w Łodzi, który obradował w czerwcu 1945 r. Zjazd opowiedział się m. in. za objęciem wszystkich dzieci wychowaniem przedszkolnym. W 1948 r. wprowadzono tzw. małą reformę, która sankcjonowała nowy ustrój szkolny: 11-letnią szkołę ogólnokształcącą z podziałem na 7-letnią szkołę podstawową i 4-letnie liceum, przygotowujące do podjęcia studiów wyższych. W zakresie szkolnictwa zawodowego funkcjonowały 2-, 3-, 4- i 5-letnie szkoły zawodowe. W 1949 r. do szkół wprowadzono nowe → podręczniki oparte na założeniach marksizmu i leninizmu. Szkoła poddawana była różnym form indoktrynacji ideologicznej. W 1956 r. wydano → *dekret o obowiązku szkolnym*. W dniu 15 lipca 1961 r. Sejm uchwalił → *ustawę o rozwoju systemu oświaty i wychowania*. Odtąd system oświaty tworzyły: placówki wychowania przedszkolnego (przedszkola państwowe, zakładowe, TPD), 8-klasowa szkoła podstawowa, 2-3-letnie szkoły zawodowe, 4-klasowe liceum ogólnokształcące, 4-5-letnie technika i licea zawodowe, szkoły specjalne, szkoły policealne. Od 1970 r. dla absolwentów liceów ogólnokształcących wprowadzono możliwość kontynuowania nauki w policealnych studiach zawodowych. Z kolei od roku szkolnego 1970/1971 w liceach zaczęto wprowadzać tzw. klasy profilowane. Obowiązek szkolny obejmował dzieci i młodzież w wieku od 7 do 17 lat w zakresie „*pobierania nauki w obrębie ośmiu klas szkoły podstawowej*". Ośmioletnia szkoła podstawowa realizowała program nauczania z podziałem na dwa szczeble kształcenia: nauczenie początkowe (klasy I-IV, od 1978 r. klasy I-III) i nauczanie systematyczne (klasy V-VIII (IV-VIII). Od września 1974 r. tworzono średnie szkoły zawodowe dla pracowników z wykształceniem podstawowym, a także klas przysposabiających do zawodu dla tych, którzy ukończyli V lub VI klasę szkoły podstawowej.

Ocena pierwszej dekady funkcjonowania nowej ustawy oświatowej wypadła jednak niepomyślnie. W celu podjęcia reformy szkolnictwa 30 stycznia 1971 r. powołano Komitet Ekspertów dla Opracowania Raportu o Stanie Oświaty, któremu przewodniczył Jan → Szczepański. Na tej kanwie podjęto próbę usankcjonowa-

nia nowego modelu systemowego szkolnictwa w Polsce. Podstawy dawała → *uchwała Sejmu w sprawie systemu edukacji narodowej z 13 października 1973 r*. Nowy system edukacji po 1973 r. miały tworzyć: przedszkola z obowiązkową klasą zerową lub oddziałem przedszkolnym w szkole, 10-letnia szkoła średnia, obejmująca dwa cykle kształcenia: początkowy (klasy I-III) i systematyczny (klasy IV-X), szkoły zawodowe (od 0,5 roku do 2 lat nauki) oraz 2-letnie szkoły specjalistyczne. Trudności ekonomiczne, ale także brak jasnej wizji całej reformy, skłoniły ministra oświaty do ogłoszenia w dniu 28 listopada 1980 r. dokumentu o rezygnacji z reformy strukturalnej, tj. przywrócenia szkoły 8-klasowej z możliwością funkcjonowania szkół o niższym stopniu organizacyjnym na słabo zaludnionych terenach wiejskich. Formalnie o wstrzymaniu reformy zdecydował Sejm swoją uchwałą z dnia 26 stycznia 1982 r., kiedy to *notabene* uchwalono → *ustawę – Karta Nauczyciela*, która z kolei zastąpiła → *ustawę z dnia 27 kwietnia 1972 r. Karta praw i obowiązków nauczyciela* (pomyłka u H. Góreckiej, s. 195). Tym samym dzieci, które w roku szkolnym 1978/1979 rozpoczęły naukę w 10-letniej szkole ogólnokształcącej, w roku szkolnym 1985/1986 (po ukończeniu ośmiu klas) rozpoczęły naukę w liceach ogólnokształcących, technikach, liceach zawodowych i szkołach zawodowych. Od września 1982 r. wprowadzono zasadę funkcjonowania oddziałów przedszkolnych przy szkołach dla dzieci 5- i 6-letnich. W 1985 r. wprowadzono nowy statut liceum, gdzie kształcenie odbywało się w klasach programowo sprofilowanych oraz w klasach z rozszerzonych programem nauczania niektórych przedmiotów lub z obcym językiem wykładowym (klasy o profilu podstawowym, matematyczno-fizycznym, biologiczno-chemicznym, humanistycznym i klasycznym).

Po roku 1989 podjęto na nowo dyskusję o potrzebie zmian w systemie edukacji. Ogłoszono Raport Komitetu Ekspertów do Spraw Edukacji Narodowej, na czele z prof. Czesławem → Kupisiewiczem pt. *Edukacja w warunkach zagrożenia* oraz *Edukacja narodowym priorytetem*. Jego głównym postulatem był wzrost skolaryzacji na poziomie przedszkolnym, wzrost nakładów na oświatę do poziomu 7% PKB oraz demokratyzacja instytucji szkolnych. Z początkiem roku szkolnego 1989/1990 do szkół przywrócono naukę religii. Z początkiem roku szkolnego 1990/1991 zlikwidowano pośredni poziom zarządzania oświatą, tj. inspektorów oświaty. Od września 1991 r. samorządom gminnym przekazano prowadzenie → przedszkoli, a od 1 stycznia 1996 r. – szkół podstawowych. Podstawą reformy edukacji w okresie transformacji uczyniono → *ustawę z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. Obowiązek szkolny przedłużono do 18. roku życia, dla młodzieży, która nie kontynuowała nauki w szkołach ponadpodstawowych.

Po kolejnych nowelach ustawy, głównie z 28 lipca 1998 r. oraz → *ustawy z dnia 8 stycznia 1999 r. – Przepisy wprowadzające reformę ustroju szkolnego* począwszy od roku szkolnego 1999/2000 system szkolny obejmował publiczne i niepubliczne szkoły, które dzielą się na następujące typy: 1) 6-letnią szkołę podstawową, w której w ostatnim roku nauki przeprowadza się sprawdzian, 2) 3-letnie gimnazjum (niższa szkoła średnia), w którym w ostatnim roku nauki przeprowadza się standaryzowany egzamin (pierwszy odbył się w maju 2002 r.), dające możliwość dalszego kształcenia w szkołach, 3) szkoły ponadgimnazjalnej (wyższe szkoły średnie): a) zasadnicze szkoły zawodowe o okresie nauczania nie krótszym niż 2 lata i nie dłuższym niż 3 lata, których ukończenie umożliwia uzyskanie dyplomu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe po zdaniu egzaminu, a także dalsze kształcenie w szkołach, b) 3-letnie licea ogólnokształcące, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, c) 3-letnie licea profilowane kształcące w profilach kształcenia ogólnozawodowego, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, d) 4-letnie technika, których ukończenie umożliwia uzyskanie dyplomu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe po zdaniu egzaminu, a także umożliwiające uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, e) 2-letnie uzupełniające licea ogólnokształcące dla absolwentów szkół wymienionych w lit. a, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, f) 3-letnie technika uzupełniające dla absolwentów szkół, których ukończenie umożliwia uzyskanie dyplomu potwierdzającego kwa-

lifikacje zawodowe po zdaniu egzaminu, a także umożliwiające uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, g) szkoły policealne o okresie nauczania nie dłuższym niż 2,5 roku, których ukończenie umożliwia osobom posiadającym wykształcenie średnie uzyskanie dyplomu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe po zdaniu egzaminu, h) 3-letnie szkoły specjalne przysposabiające do pracy dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz dla uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa potwierdzającego przysposobienie do pracy (art. 9, *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*). W 1990 r. przystąpiono do reformy szkolnictwa zawodowego i od 1991 r. kształcenie zawodowe odbywało się w 3-letnich szkołach zawodowych oraz 3-letnich technikach dla absolwentów tych pierwszych. Nadto po szkole podstawowej zdobycie zawodu możliwe było w 4- lub 5-letnich technikach. Od 2005 r. wprowadzono tzw. nową → maturę. Od 1 września 2004 r. wprowadzono roczne obowiązkowe przygotowanie przedszkolne dla dzieci 6-letnich.

Po drugiej wojnie światowej w wielu krajach świata przeprowadzone zostały istotne → reformy oświatowe. W niektórych z nich np. Niemcy, Stany Zjednoczone edukacja poddawana była w ostatnich dziesięcioleciach reformom co najmniej dwa razy. (BP/XXXXI/447-455, J. Skrzypczak; DOP/II/136-141; DTHW/18-56, 71-73; EP/V/76-81. S. Majewski, VI/188-215, H. Górecka; IW/15-16)

szkolnictwo elementarne, pierwszy poziom kształcenia (edukacji powszechnej). Pierwsze szkoły elementarne (*ludus* – gra, zabawa), powstałe w systemie → szkoły rzymskiej, gdzie prywatny nauczyciel, zwany *literator* (nauczyciel pisania i czytania), uczył czytania, pisania, rachunków, historii Rzymu, pieśni patriotycznych oraz *Prawa XII Tablic*. W epoce nowożytnej początki sz. e. wiążą się ze zmianami społeczno-ekonomicznymi wprowadzonymi wraz w narodzinami i rozwojem ustroju kapitalistycznego. We wczesnokapitalistycznej Anglii szkolnictwo elementarne pozostało pod wpływem Kościoła anglikańskiego, jednak w 1800 r. angielski pedagog Józef → Lancaster, nawiązując do koncepcji Andrew Bella, przedstawionej w 1797 r. w pracy *Eksperyment wychowawczy*, zaproponował stworzenie nowego modelu szkoły elementarnej w postaci systemu monitorialnego, gdzie w procesie edukacji wykorzystywano starszych uczniów, zwanych → monitorami, którzy mieli nauczać młodszych. Nauczyciel takiej szkoły miał jedynie przygotowywać monitorów. System ten od 1811 r. został wprowadzony w angielskich szkołach elementarnych. Od 1870 r. sz. e. miały organizować tzw. komisje szkolne. Od 1902 r. w Anglii sz. e. prowadzone były przez państwo, osoby prywatne i Kościół oraz związki wyznaniowe.

We Francji w okresie cesarstwa sz. e. pozostawało pod opieką zakonów i nie podlegało nadzorowi państwa. Po Kongresie Wiedeńskim we Francji sz. e. wyjęto spod nadzoru państwa i oddano Kościołowi, jednak musiało ono konkurować ze szkołami wzajemnego nauczania (monitorialne), prowadzone przez Towarzystwo Oświaty Elementarnej. Na tym tle dochodziło do licznych sporów, które zakończyła decyzja rządu z 1828 r. o oddaniu szkół elementarnych nadzorowi uniwersytetów. Po rewolucji lipcowej z 1830 r. uchwalono „Kartę Oświaty Elementarnej", sz. e. podzielono na publiczne i prywatne. Po 1850 r. zniesiono monopol państwa na zakładanie i prowadzenie sz. e., zaś w 1881 r. wprowadzono bezpłatność sz. e. W Stanach Zjednoczonych w końcu XVIII i XIX wieku sz. e. pozostawiono Kościołom i organizacjom charytatywno-filantropijnym.

W Rosji carskiej w XIX wieku funkcję szkół elementarnych pełniły 2-letnie szkoły powiatowe, do których kierowano uczniów po jednorocznych szkołach parafialnych. Uchwalona w 1864 r. ustawa o szkołach elementarnych dzieliła szkoły e. na wiejskie i miejskie. Jednocześnie, wraz z utworzeniem w 1864 r. samorządu terytorialnego, zaczęły powstawać 3-letnie sz. e. zakładane przez ziemstwa o rozszerzonym, w porównaniu z państwowymi, programem nauczania.

W Austrii XIX-wiecznej istniały dwa typy szkół elementarnych: szkoły trywialne na wsi oraz szkoły główne w miastach. W 1869 r. w monarchii austro-węgierskiej szkoła ludowa stała się obowiązkowa i bezpłatna, a językiem wykładowym – język ojczysty.

Idea powszechnej, obowiązkowej, bezpłatnej i publicznej szkoły elementarnej, odpowiadającej koncepcji J. H. → Pestalozziego (1746-1827) ostatecznie została wprowadzona w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych w końcu XIX stulecia. W XIX wieku w większości okręgów szkolnych w USA przeważały nisko zorganizowane sz. e.: jedno- lub dwuoddziałowe.
Na ziemiach polskich, w okresie Księstwa Warszawskiego oraz pierwszych latach Królestwa Polskiego (1815-182) widoczny był szybki rozwój sz. e. W 1819 r., a więc w ostatnim roku rządów Stanisława Kostki → Potockiego, na wsiach Królestwa funkcjonowało 851 sz. e. (21.091 uczniów), jednak w 1824 r. ich liczba zmniejszyła się do 351 (7.705 uczniów). Ilość sz. e. w miastach zaczęła rosnąć od połowy lat trzydziestych XIX wieku, co było następstwem ożywienia gospodarczego. Organizacja sz. e. w Królestwie Polskim odbywała się na podstawie nowej → *ustawy z 1833 r.* Mimo to sieć sz. e. była rzadka, w 1838 r. w 22.600 wsiach Królestwa funkcjonowały jedynie 435 sz. e., (DOP/II/115). W 1851 r. władze carskie zniosły obowiązek szkolny, a gminy zwolniły ze świadczeń na rzecz sz. e. Spowodowało to drastyczny regres sz. e.; tylko w latach 1851-1860 zlikwidowano 230 szkół, z czego 189 na wsi. Lepsza sytuacja w zakresie sz. e. istniała w miastach, gdzie funkcjonowały już szkoły prywatne. W zaborze rosyjskim na podstawie ustawy z 1833 r. ograniczono programy nauczania sz. e., jednocześnie „*oczyszczając szkoły z niepożądanych elementów*", (cyt. za: DTHW/84). W drugiej połowie XIX wieku nastąpiło nasilenie → rusyfikacji: w 1872 r. do szkół elementarnych wprowadzono obowiązkową naukę języka rosyjskiego, a język polski stał się jedynie nadprogramowym przedmiotem nauczania. W 1885 r. język rosyjski wprowadzono jako język nauczania z wyjątkiem religii i języka polskiego. Na przełomie XIX i XX wieku szkoły te komasowano na rzecz szkół zbiorczych.
(DOP/II/64-65, 115-116; DTHW/17-20, 28-30, 32, 40-41, 86; EPP/7676-768, S. Wołoszyn)

szkolnictwo jezuickie – zob. jezuici

szkolnictwo nazistowskie, szkoła stworzona w Niemczech w okresie dyktatury Adolfa Hitlera (1933-1945). W 1934 r. powołano Ministerstwo do Spraw Nauki, Wychowania i Oświaty, które przejęło kontrolę nad polityką edukacyjną faszystowskich Niemiec. W 1937 r. zreformowano szkolnictwo powszechne, kładąc nacisk na kształtowanie światopoglądu, którego podstawą miała być aryjska tożsamość narodowa oraz bezwzględne podporządkowanie się wodzowi narodu i partii hitlerowskiej. W szkolnictwie średnim ustanowiono tylko trzy typy szkół: *Oberschule* – główny typ 8-letniej szkoły średniej, gimnazjum oraz sześcioklasową *Aufbauchschule* dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych. Do nauczania wprowadzono naukę pisma gotyckiego, wychowanie fizyczne połączone z wychowaniem obronnym oraz naukę śpiewu. W systemie sz. n. ważną rolę miała odgrywać organizacja młodzieżowa *Hitlerjugend* (*Młodzież Hitlera*), która stawiała sobie za cel „*hartowanie charakterów za pomocą rygorystycznej samodyscypliny i ćwiczeń fizycznych*" w celu osiągnięcia siły, wytrzymałości fizycznej, ducha walki i siły woli, (cyt. za: DTHW/123). Na najwyższe stanowiska w partii i w państwie przygotowywały specjalne szkoły – *Hitlerschule*. (DTHW/122-124)

szkolnictwo oriatoriańskie, szkolnictwo prowadzone przez zakon → oratorian, założony przez Filipa Negri (1515-1595), jako stowarzyszenie księży świeckich w celu prowadzenia duszpasterstwa i wychowania młodzieży. Oratorianie organizowali szkoły w Italii oraz Hiszpanii, Portugalii i ich koloniach, a po 1611 r. także we Francji, rywalizując w tym względzie z → jezuitami. We Francji np. w 1630 r. prowadzili 15 → kolegiów (jezuici – 83), zaś w 1760 r. – 26 (jezuici – 105). Programy prowadzonych przez nich szkół różniły się od jezuickich, były bardziej utylitarne i narodowe, a → łacina nauczana była jedynie w formie biernej. W szkołach francuskich oratorianie nauczali języka francuskiego, → historii i geografii Francji, demonstracyjnie podkreślając szacunek dla kultury tego kraju. (BP/XXX/137-138; LHW/135-136)

szkolnictwo parafialne, szkoły prowadzone przez Kościół we wszystkich krajach schrystianizowanych, przeznaczone dla ludu. Początki sz. p. wiążą się z postanowieniami synodu w Vaison (Francja) w 529 r., który wydał postanowienie w sprawie szkół parafialnych, jednak faktyczne

początki zaznaczyło dopiero w czasach karolińskich (VIII/IX wiek). Początkowo posiadały dwa podstawowe cele: udostępnienie szerszym rzeszom awansu do stanu kapłańskiego a także przygotowanie chłopców do uświetniania nabożeństw i liturgii kościelnej. Następnie, w 853 r. papież Leon IV polecił zakładać szkoły parafialne przy każdej parafii. Na szerszą skalę ich rozwój dokonał się dopiero w XIII stuleciu. Podstawą prawną organizacji sz. p. w późnym → Średniowieczu były postanowienia Soboru Laterańskiego IV z 1215 r. Po reformie trydenckiej sz. p. najlepiej rozwinięte było w Niderlandach i we Francji; tam, gdzie gęstsza była sieć parafialna. Były one podporządkowane Kościołowi, a ich poziom nauczania zależał od czynników lokalnych. → Nauczyciel sz. p., zwany klechą (od łac. *clericus*) podporządkowany był proboszczowi, który określał jego obowiązki, wynagrodzenie, ale także zapewniał odpowiedni budynek lub pomieszczenie na szkołę. Koszty utrzymania szkoły ponosiła ludność w postaci specjalnego podatku, zwanego klerykaturą. Niejednokrotnie klecha, poza wykonywaniem obowiązków w szkole, wypełniał inne funkcje w parafii, np. organisty lub kantora. Pierwsze szkoły parafialne na ziemiach polskich zaczęły powstawać na przełomie XIII i XIV wieku. Na wzrost poziomu kształcenia w sz. p. duży wpływ wywarła Akademia Krakowska, która w latach 1433-1510 przygotowała bakałarzy, z których znaczna część zasiliła szkoły parafialne, głównie jednak miejskie, bowiem tylko nieliczni absolwenci Akademii trafiali do sz. p. na wsiach.

Ruch reformacyjny w XVI stuleciu inspirował hierarchię Kościoła katolickiego do szerszego zainteresowania się oświatą elementarną. Także i w tym okresie sz. p. różniły się poziomem oferowanej wiedzy. W miastach, np. za czasów biskupa krakowskiego, Piotra Tylickiego program szkół parafialnych zbliżony był do kanonu → *trivium*, a tylko niekiedy do → *quadrivium*. Zwołany przez biskupa w 1612 r. synod diecezjalny podkreślił potrzebę rozszerzenia sz. p. Na wsi sz. p. dostarczało jedynie wiedzy elementarnej: umiejętność czytania, pisania i tylko niekiedy rachunków. W końcu XVI i na początku XVII wieku sz. p. istniały w większości parafii. Jak podaje S. Litak, na przełomie XV i XVI wieku sz. p. „*w zależności od regionu występowało (...) w 90 do 100% parafii*", (LHW/62). Według S. Kota na początku XVII wieku w diecezji krakowskiej szkoły parafialne istniały już w 91,5%, (DOP/I/166). Z kolei według R. → Wroczyńskiego w połowie XVI stulecia na terenie Korony istniało około tysiąca szkół parafialnych, w większości jednak w miastach, (DOP/I/54). Szczytowym okresem w rozwoju sz. p. była pierwsza połowa XVII wieku, kiedy to w walce z różnowierstwem spełniały podobne funkcje jak szkoły wyższe dla wyższych sfer społecznych. Organizacją sz. p. interesowały się synody prowincjonalne i diecezjalne, a o ich organizacji najwięcej dowiadujemy się z akt wizytacji parafialnych. Do szkół parafialnych uczęszczał tylko niewielki odsetek chłopców i to tych mieszkających bliżej kościoła. Wojny drugiej połowy XVII wieku i pogłębiający się kryzys gospodarczy na przełomie XVII i XVIII stulecia spowodował ich regres a następnie upadek większości z nich. Głównym podręcznikiem w sz. p. aż do czasów → Oświecenia był katechizm, a jego uzupełnieniem w szkołach miejskich – *Żywoty świętych* ks. Piotra Skargi.

Próbę odbudowy sz. p. podejmowała → Komisja Edukacji Narodowej, w tym osobiście m. in. biskup wileński Ignacy Massalski (1726-1794), pierwszy prezes Komisji i jednocześnie administrator dóbr szkolnych pojezuickich. W tym celu w 1774 r. wydał on *Przepis do szkół parafialnych*, zalecający stosowanie w nauce czytania i pisania metody poglądowej. Dla organizacyjnej odbudowy sz. p. służyły *Przepisy do szkół elementarnych* z 1780 r. kolejnego prezesa KEN, bpa Michała Poniatowskiego. Zalecały one władzom kościelnym tworzenie przynajmniej jednej szkoły w parafii. *Ustawy* KEN z 1783 r. poddały sz. p. pod nadzór → rektorów szkół wydziałowych i podwydziałowych, tym samym włączając je w system ustroju szkolnego. Dla pozyskania nauczycieli do sz. p. w czasach KEN utworzono pierwsze → seminaria nauczycielskie: w Zakręcie koło Wilna w 1775 r. oraz Łowiczu i Kielcach w 1785 r. Odbudowie sz. p. miały służyć inicjatywy działaczy KEN przygotowania i wydawania drukiem elementarzy i książek do nauczania na poziomie elementarnym, w tym *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych* Onufrego → Kopczyńskiego (nauka czytania i pisania), Grzegorza → Piramowicza (nauka obyczajowa) i An-

drzeja Gawrońskiego (arytmetyka). Trudno także przecenić *Powinności nauczyciela* Grzegorza → Piramowicza. (DOP/I/53-54, 165-168, 270-274; E/XXVII/31, S. Wołoszyn; EPWN/492; LHW/60-62, 138-139, 149-151).

szkolnictwo pijarskie, szkolnictwo organizowane i prowadzone przez zakon → pijarów, którego założycielem był św. Józef Kalasanty (1556-1648). W czasie pobytu w Rzymie zorganizował on pierwszą bezpłatną → szkołę elementarną na Zatybrzu. Gdy liczba tych szkół powiększała się, w 1617 r. założył Zgromadzenie Szkół Pobożnych, które w 1621 r. zostało podniesione do rangi zakonu, którego głównym celem było nauczanie. Poza → szkołami elementarnymi pijarzy prowadzili w Rzymie *Collegium Nazarenum* – szkołę na poziomie średnim, otwartą w 1630 r., której dyrektorem aż do roku 1643 r. był J. Kalasanty. Na skutek kryzysu zakonu został on rozwiązany, ale po interwencji polskiego króla Władysława IV, papież Aleksander VII w 1656 r. przywrócił zakon do działalności. W 1731 r. generał pijarów, Józef Lalli uzyskał u papieża Klemensa XII zgodę na prowadzenie działalności dydaktycznej. Początkowo sz. p. przeznaczone było dla dzieci z warstw ubogich, później jednak przybrało charakter szkolnictwa elitarnego. Zakres nauki jak i tradycje szkolne zostały przejęte od → jezuitów. Dewizą sz. p. były *pietas et litterae* (*pobożność i nauka*). (LHW/136-137)

szkolnictwo protestanckie, szkolnictwo organizowane przez ruchy reformacyjne: → kalwinizm, → luteranizm i braci czeskich. W Polsce gimnazja luterańskie zorganizowano w → Elblągu (1535), → Gdańsku (1558) i → Toruniu (1568), zaś kalwini utworzyli gimnazjum w Pińczowie (1551) oraz → Akademię Rakowską (1603). (LHW/120-128)

szkolnictwo przywięzienne, system kształcenia i dokształcania więźniów. Na ziemiach polskich pierwszą sz. p. był dom poprawy, zorganizowany w Gdańsku w 1629 r., gdzie oprócz nauki podejmowano wysiłki umoralniające. Kolejne sz. p., wzorowane na modelu amsterdamskim, powstały w Toruniu i Warszawie. W XIX wieku inicjatorem utworzenia przez Towarzystwo Osad Rolniczych i Przytułków Rzemieślniczych w 1876 r. osad dla nieletnich przestępców był prezes Sądu Apelacyjnego w Warszawie, Józef Wieczorkowski. Przed pierwszą wojną światową sz. p. istniały w zaborze pruskim i austriackim.
Po odzyskaniu niepodległości władze więzienne Rzeczypospolitej od podstaw organizowały sz. p. Najpierw podstawą prawną ich organizacji był dekret z 1919 r., a następnie w 1924 r. wydano szczegółowe przypisy dotyczące organizacji sz. p. Nauczanie odbywało się według programu szkoły powszechnej; dodatkowo wprowadzono naukę rzemiosła. Szkołę dla dorosłych podzielono na trzy oddziały: dla analfabetów, półanalfabetów oraz dla osób posiadających wykształcenie z pierwszych lat szkoły powszechnej. W 1931 r. wprowadzono wymóg, aby nauczyciele sz. p., oprócz kwalifikacji pedagogicznych, posiadali przygotowanie penitencjarne. Do 1923 r. w Polsce zorganizowano 85 sz. p. (w 1931 r. – 92), ale wskutek braku kadry pedagogicznej zajęcia odbywały się jedynie w 63 z nich. Jak podaje D. Widelak (EP/VI/163) pod koniec lat dwudziestych XX wieku do sz. p. uczęszczało 4.121 więźniów, co stanowiło 86,8% skazanych, objętych obowiązkiem szkolnym.
Po drugiej wojnie światowej kształcenie skazanych organizował Wydział Pracy Więźniów Departamentu Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Od 1957 r. Centralny Zarząd Więziennictwa został podporządkowany Ministerstwu Sprawiedliwości. Zmieniały się także przepisy normujące działalność sz. p. W dniu 15 sierpnia 1983 r. wydano zarządzenie ministra sprawiedliwości, dotyczące organizacji kształcenia skazanych, zaś 20 maja 1990 r. ukazało się zarządzenie Centralnego Zarządu Zakładów Karnych w sprawie organizacji nadzoru nad szkołami przy zakładach karnych. Od 1997 r. kształcenie w warunkach pozbawienia wolności normuje kodeks karny. (EP/VI/162-167, D. Widelak; *ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – kodeks karny*)

szkolnictwo rolnicze, gałąź szkolnictwa, której celem jest wyposażenie uczniów, studentów i słuchaczy w → wiedzę z zakresu rolnictwa. Początki s. r. datuje się na rok 1727, kiedy to z inicjatywy króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma w Halle utworzono pierwszą katedrę nauk kameralnych. Wcześniej (r. 1651) Samuel Har-

tlieb napisał *Szkic na temat nauczania rolnictwa albo zamiar założenia szkoły rolniczej*. Kolejne szkoły, poza Halle, powstawały także w Prusach w XVIII stuleciu. Na początku XIX wieku również w Prusach zakładano szkoły rolnicze na poziomie wyższym. Albrecht Thaer założył pierwszą szkołę rolniczą, łączącą teorię z praktyką, a następnie, w 1806 r., akademię rolniczą.
Na ziemiach polskich, nie licząc prób organizacji szkolnictwa w czasach → Komisji Edukacji Narodowej, w 1822 r. powstał → Instytut Agronomiczny w Marymoncie pod Warszawą, który był czwartą uczelnią rolniczą w Europie. W 1818 r. utworzono natomiast Szczególną Szkołę Leśnictwa przy → Uniwersytecie Warszawskim oraz Katedrę Gospodarstwa Wiejskiego na → Uniwersytecie Wileńskim. Po upadku powstania listopadowego szkoły istniejące przy uniwersytetach w Warszawie i Wilnie zlikwidowano, a Instytut Marymoncki został przekształcony w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa (1840-1862). W ramach reformy oświatowej Aleksandra → Wielopolskiego, w 1862 r. w Puławach utworzono → Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny, jednak jego formalne uruchomienie nastąpiło dopiero w 1869 r., kiedy to uruchomiono go pod nazwą Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa z rosyjskim językiem wykładowym. Mimo, że był on silnie rusyfikowany, to w latach 1869-1914 ukończyło go ponad 800 Polaków. Kolejne szkoły rolnicze w Królestwie Polskim powstawały w latach 1911-1916. W zaborze austriackim istniały dwie szkoły wyższe o kierunku rolniczym: Szkoła Rolnicza w Dublanach (1856) i Studium Rolnicze na → Uniwersytecie Jagiellońskim (1890). W zaborze pruskim od 1870 r. istniała Szkoła Rolnicza w Żabikowie, od 1873 r. posiadająca uprawnienia szkoły wyższej.
Po odzyskaniu niepodległości kwestię szkolnictwa rolniczego regulowała → *ustawa z 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych*, która dzieliła szkoły na publiczne i prywatne. Jak ustalił T. Wieczorek, w 1929 r. na 90 męskich szkół rolniczych, 16,5% stanowiły szkoły państwowe, 68,3% – samorządowe, 15,2% – prywatne. Do znanych szkół rolniczych należały szkoły w Czernichowie, Sobieszynie pod Dęblinem, Bojanowie, Bydgoszczy, Dębowej Łące (od 1928 r. w Grudziądzu). Nadto zorganizowano tzw. średniowyższe szkoły rolnicze: Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, Główna Szkoła Gospodarcza Żeńska w Snopkowie pod Lwowem i Państwowa Szkoła Ogrodnicza w Poznaniu. Szkołą na pełnym poziomie wyższym była tylko trzywydziałowa (rolnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo) Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.
Po drugiej wojnie światowej nastąpił szybki rozwój szkół rolniczych, także na poziomie wyższym. Ośrodkami kształcenia rolniczego na najwyższym poziomie stały się m. in. Lublin, Olsztyn, Szczecin, Poznań, Bydgoszcz, Kraków, Siedlce i Wrocław. (EP/VI/167-182, T. Wieczorek)

szkolnictwo salezjańskie – zob. salezjanie

szkolnictwo specjalne, szkolnictwo dla dzieci i młodzieży specjalnej troski, funkcjonujące w ramach systemów szkolnych poszczególnych państw. W Europie zachodniej pierwsze placówki specjalne powstawały na przełomie XVIII i XIX wieku: dla głuchoniemych w Edynburgu i Lipsku, zaś dla dzieci upośledzonych umysłowo w 1816 r. założył w Hallein (Austria) G. Gufnenmoos. W 1817 r. Amerykanin T. Hopkins Gallaudet w Hartford założył Instytut Głuchoniemych.
Pierwsze początki organizacji pracy z dziećmi o specjalnych potrzebach na ziemiach polskich wiążą się z powstaniem w 1817 r. → Instytutu Głuchoniemych w Warszawie, założonego przez → pijara Jakuba Falkowskiego, autora pracy *O nauczaniu głuchych* (1816). W 1842 r. ks. J. Szczygielski utworzył w Warszawie Instytut Ociemniałych. W 1830 r. w Mokotowie pod Warszawą Fryderyk Skarbek założył z kolei Mokotowski Instytut Zaniedbanych Dzieci. Także w XIX stuleciu powstały inne placówki i stowarzyszenia dla dzieci specjalnej troski: Towarzystwo Osad Rolnych i Przytułków Rzemieślniczych w Warszawie, Towarzystwo Kolonii Letnich dla Ubogiej i Słabowitej Dziatwy. Wzorcową metodą nauczania dzieci niewidomych wprowadziła do praktyki opiekuńczej i dydaktycznej franciszkanka Róża → Czacka (1876-1961), prekursorka tyflologii w Polsce. Faktyczne początki szkolnictwa specjalnego wiążą się z powstaniem → Państwowego Instytutu

Pedagogiki Specjalnej, założonego w Warszawie w 1922 r. przez Marię → Grzegorzewską. Dwa lata później z jej inicjatywy powstała Sekcja Szkolnictwa Specjalnego przy Zarządzie Głównym → ZNP. Z kolei z inicjatywy członków tej sekcji w 1925 r. odbył się I Polski Zjazd Nauczycieli Szkół Specjalnych. → *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym* nałożyła obowiązek szkolny na uczniów niepełnosprawnych, jednak stanowiło to rozwiązanie pozorne, bowiem w art. 8 postanowiono, że zwolnienie z → obowiązku szkolnego takich dzieci następuje z urzędu, jeżeli w danej miejscowości nie ma szkoły specjalnej. Mimo to zarówno szkoły powszechne jak też stowarzyszenia i instytucje charytatywne podejmowały się organizacji klas i szkół specjalnych. Po drugiej wojnie światowej, w pierwszym dziesięcioleciu nastąpił trzykrotny wzrost liczby szkół specjalnych w porównaniu z okresem międzywojennym. Nadto dla dzieci i młodzieży kwalifikowanej do szkół specjalnych organizowano tzw. szkoły życia, zespoły terapeutyczne oraz inne formy umożliwiające realizację obowiązku szkolnego. Duży postęp w zakresie organizacji sz. s. odnotowano w ostatnich dziesięcioleciach. (DTHW/37-40; EP/VI/238, R. Nowakowska-Siuta, VI/277-279, Z. Gajdzica)

szkolnictwo szpitalne, system szkół tworzonych przy szpitalach i sanatoriach oraz innych ośrodkach długotrwałej opieki zdrowotnej. Na ziemiach polskich pierwsza szkoła przyszpitalna została utworzona w Warszawie w XVII wieku przy Kościele św. Benona Szpitala dla Ubogich i Pielgrzymów, Porzuconych Dzieci i Sierot. Następną inicjatywą w tym zakresie było utworzenie w drugiej połowie XIX wieku, przez Lwowskie Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych, kolonii leczniczych w Rymanowie, stanowiących zaczątek lecznictwa uzdrowiskowego połączonego z edukacją. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej, w latach 1920-1930, tworzono tzw. nieustające kolonie lecznicze, zwane niekiedy szkołami leśnymi. Ich twórcami byli prof. Emil Godlewski i Szymon Starkiewicz. Ten pierwszy zorganizował szkoły przy zakładach leczniczych na Bystrem w Zakopanem oraz w Witkowicach koło Krakowa. Z kolei S. Starkiewicz zorganizował szkołę w Sanatorium „Górka" w Busku Zdroju, gdzie leczono dzieci chore na gruźlicę kostną. Po drugiej wojnie światowej pierwsze szkoły przyszpitalne zaczęto organizować z początkiem lat pięćdziesiątych. W 1953 r. utworzono szkołę w Państwowym Szpitalu Klinicznym nr 3 Akademii Medycznej przy ul. Działdowskiej w Warszawie. (EP/VI/184-188, M. Bułhak)

szkolnictwo teologiczne – zob. seminaria duchowne

szkolnictwo wojskowe, system szkół kształcących specjalistów z dziedziny wojskowości. Początki zorganizowanego sz. w. datuje się na wiek XVII w związku z epoką nowożytnych wojen oraz postępem technicznym. Początkowo nazywane były → akademiami, czyli szkołami wojskowymi, później przyjęła się nazwa korpus kadetów. Pierwszą szkołę kadetów dla armii francuskiej powołał król Ludwik XIV w 1682 r. W Prusach pierwszy korpus kadetów powołano w 1716 r., w Rosji – 1731, a w latach czterdziestych XVIII wieku w Saksonii i Francji. W drugiej połowie XVIII wieku w różnych krajach powstawały wojskowe szkoły artylerii. W 1737 r. w Lunéville (Francja) Szkołę Kadetów powołał do życia król Polski, Stanisław → Leszczyński, gdzie realizowano wszechstronny program kształcenia i wychowania W 1752 r. powstała Akademia Wojskowa w Wiener-Neustadt w Austrii. W Polsce → Szkoła Rycerska, zwana Korpusem Kadetów, powstała w 1765 r., zaś w 1815 r. → Szkoła Podchorążych Piechoty i Kawalerii. (LHW/176)

szkolnictwo zawodowe, system kształcenia w zakresie zdobywania określonych zawodów. Choć początek szkolnictwa zawodowego w Europie zachodniej miał miejsce w XVIII wieku, to jednak jego faktyczny rozwój nastąpił w drugiej połowie XIX wieku. Uznaje się, że poważny wpływ na rozwój sz. z. miało utworzenie w 1747 r. w Berlinie Ekonomiczno-Matematycznej Szkoły Realnej. W latach dwudziestych XIX stulecia w Anglii powstawały tzw. instytuty mechaniki, zaś w 1852 r. utworzono Departament Sztuk Praktycznych, natomiast w 1889 r. uchwalono ustawę o szkolnictwie przemysłowym. Dalsze uprzemysłowienie kraju spowodowało powstanie różnego typu szkół zawodowych: niższych, średnich i wyższych. Podobnie ko-

rzystny proces następował we Francji po uchwaleniu ustawy Duruya w 1865 r. oraz w Austro-Węgrzech, gdzie od 1882 r. sz. z. rozwijało się pod okiem specjalnej komisji państwowej. Jednak najlepiej sz. z. rozwijało się w Prusach, od 1871 r. w Cesarstwie Niemieckim, szczególnie w Saksonii i Westfalii. W XIX w systemie sz. z. mieściły się także → szkoły realne, → gimnazja realne oraz wyższe → szkoły politechniczne.
W Polsce za pierwsze sz. z. uznaje się szkołę techniczną założoną w 1707 r. przez Pawła Patera w Gdańsku, a następnie szkołę rzemieślniczą, założoną w 1761 r. przez Stanisława → Konarskiego w Opolu Lubelskim. Największe zasługi w stworzeniu koncepcji sz. z., a następnie praktycznej jej organizacji wniósł Stanisław → Staszic, który był współorganizatorem m. in. → Instytutu Agronomicznego w Marymoncie, → Akademii Górniczej w Kielcach i Szkoły Górniczej w Dąbrowie Górniczej. W okresie międzywojennym rozwój sz. z. można podzielić na dwa okresy: do reformy jędrzejewiczowskiej z 1932 r. oraz po jej przeprowadzeniu. W pierwszym sz. z. nie prowadziło do średniego wykształcenia zawodowego; po 1932 r. pojawiły się dwa typy sz. z.: 4-letnie gimnazjum zawodowe po VI klasie szkoły powszechnej II i II stopnia oraz 3-letnie liceum zawodowe dla absolwentów szkół ogólnokształcących.
Po zakończeniu drugiej wojny światowej, w 1949 r. powołano do życia Centralny Urząd Szkolenia Zawodowego. W 1951 r. dokonano reformy sz. z., polegającej na wprowadzeniu następujących rodzajów sz. z.: szkoły przysposobienia zawodowego, zasadnicze sz. z., technika zawodowe oraz szkoły majstrów. Dalsze reformowanie sz. z. nastąpiło na podstawie → *ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania*. Ważną rolę w stymulowaniu rozwoju sz. z. odegrał założony w 1972 r. z inicjatywy Tadeusza → Nowackiego, twórcy → pedagogiki pracy, Instytut Kształcenia Zawodowego, nierozważnie zlikwidowany w 1990 r. (DTHW/47-53; EP/VI/310-323, Z. Wiatrowski)

szkolnictwo żydowskie, sieć szkół prowadzonych przez gminy żydowskie, osoby prywatne lub organizacje społeczne. Żydzi niejednokrotnie określani byli jako „naród Księgi". Nauczanie i studiowanie żydowskiego Prawa (*Tory*), która dana była Żydom przez Boga oraz → *Biblii*, zawsze było podstawą → edukacji. W tradycji każdy Żyd miał obowiązek studiować *Prawo*, a ojciec posyłać dzieci do szkół. Wprowadzenie → obowiązku (szkolnego) przypisuje się Szymonowi Ben Szetach już na przełomie II i I wieku p.n.e. W I wieku p.n.e. we wszystkich gminach żydowskich założono publiczne zakłady edukacyjne stopnia podstawowego, gdzie posyłano dzieci najuboższe od 7. roku życia. Powszechność nauczania zapewnili swoim dzieciom Żydzi, oczywiście płci męskiej, także w epoce nowożytnej. Nadto starano się przygotowywać dzieci do podjęcia nauki w czasie edukacji domowej. Dzieci 3-4-letnie zapoznawano z → alfabetem hebrajskim. Od 5. roku życia chłopcy uczyli się w chederach, gdzie osoby prywatne lub organizacje społeczne tworzyli szkoły religijne.
W Polsce sz. ż. rozpowszechnione było już w okresie staropolskim, gdzie w → chederach głównie zaznajamiano z kodeksem religijnym Josefa Karo pt. *Szulchan Aruch*. Organizacją szkolnictwa zajmowały się gminy (*kahały*) oraz istniejące w XVI-XVIII wieku bractwa żydowskie (*Chewart Talmud Tora*). Na niższym poziomie nauczania były klasy liczące do 40 uczniów, w wieku od 4 do 8 lat, które prowadził nauczyciel, zwany → mełamedem, a który do pomocy miał 1-2 → belfrów. Szkoły niższe to tzw. *chedery* (*cheder* – pokój). Na poziomie wyższym, w tzw. szkołach talmudzkich, klasy były mniej liczne i obejmowały chłopców od ośmiu do trzynastu lat, gdzie przerabiano *Talmud* i komentarze do niego. Ukończenie tej szkoły było równoznaczne z uzyskaniem tytułu *bar mictwa*, czyli członkostwa gminy żydowskiej i wejściem w dorosłe życie. Organizowano je najczęściej w domach prywatnych mełamedów.
W większych miast Żydzi organizowali szkolnictwo wyższe, tzw. → akademie, zwane *jeszi-wotami*, bądź *jeszybotami* a nawet *jeszybami*, a na ich czele stał rabin-rektor. Ukończenie jeszywotu mogło nawet prowadzić od uzyskania dyplomu rabina. Absolwenci tych akademii cieszyli się ogromnym uznaniem w społeczeństwie żydowskim, znacznie większym niż korzystający z nie mniej dużego szacunku bogaci kupcy i przemysłowcy.

Szczególny rozwój szkolnictwa żydowskiego nastąpił w Polsce w okresie przedrozbiorowym, kiedy Żydzi w miastach cieszyli się wyjątkową → autonomią swoich skupisk w XVI i XVII stuleciu. Potwierdził to żydowski uczony, rabin Natan Hannower z Zasławia: „*Nigdzie wśród rozproszenia Izraelitów nie było tyle nauki, ile w Polsce. W każdej gminie utrzymywano jeszybę i coraz to większą dawano płacę rektorowi tejże jeszyby, by mógł pracować bez troski i, aby nauczanie było jego zawodem*", (cyt. za: LHW/198). W drugiej połowie XVII wieku, głównie wskutek powstania kozackiego i najazdu szwedzkiego, nastąpiło załamanie sz. ż. Odbudowane zostało ono w XVIII wieku, głównie za przyczyną oświeceniowego prądu żydowskiego, zwanego *Haskalą* (hebr. *Oświecenie*), zapoczątkowanego przez niemieckiego pisarza i filozofa żydowskiego pochodzenia, Mojżesza Mendelsona (1729-1786) z Berlina, zwanego później „*ojcem Haskali*". Haskala trwał do lat osiemdziesiątych XIX wieku, rozszerzył się na inne kraje europejskie, w tym Polskę i Litwę i zapoczątkował ruch emancypacji a następnie asymilacji.

W pierwszych dziesięcioleciach okresu zaborów sz. ż. przeżyło swój regres. W związku z tym, że dzieci żydowskie nie uczęszczały do → szkół elementarnych, w 1820 r. utworzono w Warszawie pierwsze szkoły elementarne o zmodyfikowanym programie, z językiem hebrajskim jako osobnym przedmiotem nauczania. W Królestwie Polskim w roku szkolnym 1839/1840 notowano co najmniej 3.584 chederów. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia pojawiały się chedery, gdzie wprowadzano także naukę przedmiotów świeckich, w tym języka polskiego. Nadto organizowane były gminne talmud-tory, tj. szkoły w wynajmowanych prywatnych mieszkaniach, gdzie melamedowie prowadzili nauczanie podobne do chederów. Nadzór nad tymi szkołami sprawowała gmina żydowska lub bractwo ją prowadzące. W latach 1826-1860 w Warszawie istniała Szkoła Rabinów, która miała kształcić rabinów i nauczycieli. Jej absolwenci w istocie rzadko stawali się duchownymi lub nauczycielami, ale za to tworzyli elitę inteligencji żydowskiej. Na prowincji Królestwa Polskiego rozwijało się szkolnictwo prywatne. Znacznie gorszą sytuację mieli Żydzi na terenach wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego, gdzie Rosjanie prowadzili brutalną politykę antyżydowską i → rusyfikacyjną.

W okresie międzywojennym Żydzi tworzyli własne szkoły, jednak większość szkół chcąc wypełniać przepisy o → obowiązku szkolnym, wprowadzali przedmioty świeckie w liczbie co najmniej 12 godzin tygodniowo. W 1929 r. partia Mizrachi stworzyła własną organizację szkolną pod nazwą „Jawne", zaś w 1929 r. „Aguda" powołała Centralną Organizację Oświatową „Chorew", która w latach trzydziestych skupiała 469 szkół. Swoje szkoły prowadziła także organizacja kulturalno-oświatowa „Tarbut", powołana do życia w 1922 r. Jednolitością szkolnictwa żydowskiego miała zajmować się natomiast Centralna Żydowska Organizacja Szkolna, powołana w 1921 r., w której główną rolę odgrywała Żydowska Partia Robotnicza „Bund". (DOP/II/63; E/VI/215-229, Z. Borzymińska, XI/163; EPWN/289, 501; LHW/197-200)

szkoła (od gr. *scholé* – odpoczynek, czas wolny, także – dysputa; łac. *schola* – szkoła; *paedagogium* – szkoła; także – ława do siedzenia, sala, klub; od *magistratio* – szkoła, miejsce nauczania), **I.** W starożytnym Rzymie (*schola*) oznaczała raczej salę wykładową i wykłady prowadzone przez → retorów i filozofów. Od tego znaczenie przez s. rozumie się grupę uczonych, bądź uczonego i jego uczniów lub artystów o pokrewnych dążeniach i celach. Stąd można mówić o „szkole filozofów", „szkole historyków", „szkole malarskiej" itp. Może również oznaczać rodzaj czynności dla opanowania jakiejś sztuki, czy umiejętności, np. „szkoła śpiewu", „szkoła tańca", „szkoła prawa jazdy" itp. **II.** Budynek wraz wyposażaniem i obiektami pomocniczymi dla realizacji określonych celów edukacyjnych. **III.** Instytucja, której celem jest kształcenie i wychowanie dzieci i młodzieży, czyli → edukacja. Szkoła to przede wszystkim jej uczniowie, nauczyciele i personel, wszyscy razem związani wspólnymi celami.

Pierwsze szkoły organizowane były w starożytnych Chinach (→ szkoła chińska) około 2 tys. p.n.e. Cele i strukturę szkolnictwa określił już chiński myśliciel, → Konfucjusz (551-479 p.n.e.), nazywany niekiedy „królem nauczycieli". Do szkół chińskich nie uczęszczały dziewczęta, a za moralną w tamtej cywilizacji

uchodziła tylko kobieta niewykształcona. Około 4 tys. lat p.n.e. w dolinie Tygrysu i Eufratu Sumerowie znali już → pismo obrazkowe, które następnie przekształcili w → pismo klinowe. Około XVIII wieku p.n.e. Sumerowie tworzyli własne szkoły. Odnalezione gliniane tabliczki zawierają m. in. tłumaczenia pojęć sumeryjskich na język akadyjski. Szkoły o charakterze utylitarnym tworzyli także Egipcjanie. Kiedy w IV wieku p.n.e. kultura egipska zetknęła się ze światem hellenistycznym, Aleksandria, będąca wtedy ostatnią stolicą Egiptu, stała się centrum naukowym ówczesnego świata. Stało się to możliwe dzięki edukacyjnemu poziomowi państwa nad Nilem i Eufratem.

W Izraelu szkoły dla chłopców istniały przy synagogach. Nauczycielami byli tam rabini, którzy nauczali według prawa Mojżeszowego, następnie tworzono oddzielne szkoły, zwane → chederami, gdzie nauczali → mełamedowie.

W Grecji początków szkół należy szukać w prawodawstwie Solona (ok. 640-ok. 560), ateńskiego męża stanu, reformatora–prawodawcy. W państwach-miastach greckich wyróżniały się dwa modele edukacji: → wychowanie spartańskie i → ateńskie. Swoistym modelem szkoły greckiej były szkoły filozofów: → Sokratesa (470, bądź 469-399 p.n.e), → Platona (427-347 p.n.e.) i → Arystotelesa (384-322 p.n.e.). Spośród nich najbardziej znana była → Akademia Platońska. Szkoła grecka w epoce hellenistycznej wyróżniała się wszechstronnym rozwojem nauk: → filozofii, → matematyki, astronomii. Program kształcenia określano mianem → *artes liberales*, tj. sztuki wyzwolone (godne człowieka), kształcące umysł – niestety – w oderwaniu od sztuk praktycznych. W ramach tego kanonu występowały: → gramatyka, → retoryka, → → dialektyka, arytmetyka, → geometria, astronomia, muzyka.

W starożytnym Rzymie przez szereg wieków wychowanie należało wyłącznie do zadań rodziny. Dopiero zetknięcie się ze światem hellenistycznym w trakcie podbojów, Rzymianie przejęli greckie wzorce edukacyjne. → Szkoła rzymska była trójpoziomowa: → elementarna, średnia i retoryczna. Cele tej szkoły definiował już Seneka Młodszy (ok. 4 p.n.e.-65 n.e.). W jednym z listów pisał: „*Non vitae, sed schole discimus*" (*Niestety) uczymy się nie dla życia, ale dla szkoły*). Z tych słów w późniejszych wiekach powstała myśl podobna w brzmieniu, ale inna w znaczeniu: „*Non schole, sed vitae discimus*" (*Nie dla szkoły, lecz dla życia uczymy się*), (EPG/XI/194; KP/338; SMTK/1267; SS/368). → Retor rzymski, Marek Fabiusz → Kwintylian (*Quintilianus*), (ok. 35-ok. 95 n.e.), zwracał uwagę, że Rzymianin ma być przede wszystkim *vir probus* – człowiekiem nieskazitelnym. Chłopców w szkole rzymskiej mieli uczyć najlepsi.

Powstanie i rozwój chrześcijaństwa zmieniło nastawienie do otaczającego świata, zamiast antycznych cnot dzielności i mądrości pojawiły się ewangeliczne: wiara, nadzieja i miłość. Nauczycielami tych cnót najpierw byli Ojcowie Kościoła: → Orygenes (ok. 185-254) – kierownik szkoły katechetycznej w Aleksandrii, apologeta chrześcijański, prekursor nowoczesnej biblijnej egzegezy; → Augustyn (354-430) – nauczyciel → retoryki w Kartaginie, Rzymie i Mediolanie oraz → Hieronim (ok. 347-419 v. 420) – tłumacz → *Biblii* na język łaciński, zwolennik ascezy, ale także → kształcenia kobiet. Stąd pierwsze szkoły w średniowiecznej Europie związane były z Kościołem: szkoły kościelne i → klasztorne. Szkoły niższe, tworzone przy → parafiach, zwane trywialnymi (→ *trivium* – trzy drogi), bowiem nauczano tam trzech głównych przedmiotów: łacińskiej → gramatyki, → retoryki i dialektyki. Pierwsze → szkoły wyższe powstawały najczęściej przy katedrach i nazywano je kwadrywialnymi (→ *quadrivium* – cztery drogi), gdzie realizowano program czterech przedmiotów: arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki. W szkole wczesnośredniowiecznej wykorzystywano przede wszystkim encyklopedyczne dzieło historyka, Flawiusza Aureliusza → Kasjodora (ok. 499-ok.583) pt. *Institutiones*, zawierające m. in. wykład siedmiu sztuk wyzwolonych.

Do upowszechnienia szkół w średniowiecznej Europie walnie przyczynił się → Karol Wielki (747-814), król Franków i cesarz rzymski, stąd jego epokę często określa się „renesansem karolińskim". Nakazał on duchowieństwu zakładać szkoły w miastach i wsiach, a każdego ojca w swoim cesarstwie zobowiązał do posyłania dzieci do szkół (→ obowiązek szkolny). W późnym średniowieczu na dworach książęcych i królewskich istniały szkoły pałacowe, których wzorem była → Szkoła Pałacowa Karola Wielkiego w Akwizgranie. W kolejnych wiekach

→ Średniowiecza filozofowie chrześcijańscy, studiując nauki Arystotelesa i Platona, a także prawdy objawione potwierdzali je argumentacją racjonalną. Ten nowy nurt → filozofii nazwano → scholastyką, a jej jednym z najwybitniejszych przedstawicieli był św. → Tomasz z Akwinu. W związku z tym, iż potrzeby prawd naukowych nie były już w stanie zaspokoić najlepsze nawet szkoły katedralne, w końcu XI i na początku XII stulecia powstawały pierwsze → uniwersytety. W 1300 r. w Europie było już ich 23, w 1500 r. – 75. W Polsce pierwsze szkoły powstały w końcu X wieku, a na pewno na początku XI wieku i służyły nauczaniu duchownych. Do najstarszych polskich szkół należały utworzone przy katedrach w Krakowie i Gnieźnie. W XIII wieku istniało 13 szkół katedralnych i 145 kolegiackich; w początkach XV wieku – 253 szkół, z czego 30 kolegiackich, 16 katedralnych, 37 klasztornych i 170 parafialnych, w których nauczało około 870 → nauczycieli. W kolejnych wiekach ukształtował się podział szkół na: szkoły przyklasztorne, parafialne, przykapitulne i kolegialne. W pierwszych szkołach uczono podstaw czytania i pisania oraz elementarnych rachunków. Bardziej zorganizowane realizowały program → *trivium*, a szkoły katedralne także → *quadrivium*. Organizacja nauki odbywała się w ciągu całego roku, bez → wakacji, które zastępowały liczne święta kościelne i szkolne, np. → św. Mikołaja – 6 grudnia, → Dzień Młodzianków (Młodzieniaszków) – 28 grudnia oraz św. Grzegorza – 12 marca. Metodą nauczania średniowiecznej szkoły było przede wszystkim zapamiętywanie, bowiem zapisywanie na znanym wtedy materiale piśmiennym, jakim był → pergamin było niemożliwe ze względu na jego cenę. Metodą wychowania było dość powszechne stosowanie → kar cielesnych, najczęściej wykonywanych → rózgą, która stanowiła „symbol" zawodu → nauczyciela. Niezwykle istotnym wydarzeniem było utworzenie w 1364 r. → Akademii Krakowskiej, a następnie jej odnowienie w 1400 r. już jako → Uniwersytet Krakowski (Jagielloński).

Nowe wzorce szkół zaproponowali przedstawiciele epoki → Renesansu, wybitni teoretycy i organizatorzy szkolnictwa, m. in. → Vittorino de Feltre (1378-1446), Filip → Melanchton i Jan → Sturm. Szczególny wpływ wywarło utworzenie wzorcowego → gimnazjum tego ostatniego w Strasburgu. Program reform szkoły zaprezentowali nieco później m. in. polski pisarz polityczny, Andrzej Frycz → Modrzewski (1503-1572) i pedagog czeski, Jan Amos → Komeński (1592-1670). Modrzewski pojęcie i cele szkoły próbował wyjaśnić następująco: „*Szkoła w greckim znaczy jakoby opróżnienie, daje bowiem szkoła tym, którzy jej służą, wolność od innych powinności Rzeczpospolitej. (...) Szkolny stan jest najcudniejszy i rzeczom ludzkim najpożyteczniejszy*", (cyt. za: SE/482). Natomiast Jan Ámos → Komeński (1592-1670) o szkole mówił, że „*Całe życie jest szkołą*"; „*Szkoła bez karności jest jak młyn bez wody*", (WKZM/271-272).

Silny wpływ na szkołę wywarła kolejna epoka po Renesansie, a mianowicie → Oświecenie. Ciężar organizacji szkolnictwa z władzy kościelnej, w szczególności w zakresie szkolnictwa średniego i wyższego, przeszedł na władzę świecką, zakony nauczające, gdzie jednak → jezuici zaczęli tracić wyraźnie swoje wpływy. Motorem reform szkolnych okazały się Prusy, gdzie w szkolnictwie wprowadzono szereg nieznanych dotąd rozwiązań, m. in. świadectwo maturalne (→ matura). Projekty → reform oświatowych zgłaszali także francuscy działacze oświatowi, a wśród nich m. in. J. A. → Condorcet. W 1783 r. król Fryderyk Wilhelm, określany „ojcem pruskiej szkoły ludowej", wprowadził → obowiązek szkolny. Pozostający pod wpływem francuskiego Oświecenia, głównie J. J. → Rousseau, niemiecki reformator oświatowy, Johann Bernard → Basedow (1723-1790) propagował ideę wychowania naturalnego, wspartego zabawami i wycieczkami. Ważne miejsce w historii szkoły zajmują ponad dwudziestoletnie dzieje → Komisji Edukacji Narodowej.

Na przełomie XVIII i XIX w państwach Europy zachodniej powstały pierwsze → szkoły specjalne. Zmiany w modelu szkoły dokonały się po rewolucjach francuskiej i amerykańskiej. Szkoła mieszczańska przestała być szkołą stanową, na wsi umacniała się idea szkół ludowych. Wiek XIX przyniósł także nową ideologią, zwaną → neohumanizmem. Przodowały w nim Niemcy, gdzie nastąpił szybki rozwój szkół średnich, zwłaszcza → gimnazjów. Ich pionierem był reformator i minister oświaty, Wilhelm von → Humboldt (1767-1835). We Francji charakter klasycznej szkoły średniej przejęły →

licea, w Anglii natomiast ukształtował się model prywatnej szkoły średniej, zwanej *public school*. Wiek XIX przyniósł także nową ideę szkoły związanej ze środowiskiem. Koncepcję szkoły środowiskowej reprezentowali: Jan Henryk → Pestalozzi (1746-1827), Friedrich Adolf Wilhelm → Diesterweg, (1790-1866), Lew → Tołstoj (1829-1910), Stanisław Teofiłowicz → Szacki (1878-1934), John → Dewey (1859-1952), Celestyn → Freinet (1896-1966), zaś w Polsce – Jan Władysław → Dawid (1859-1914), Henryk → Rowid (1877-1944), Janusz → Korczak (1878 lub 1879-1942), Helena → Radlińska (1879-1954) i Florian Witold → Znaniecki (1882-1958). Wśród rodzących się nowych koncepcji dydaktycznych trwałe miejsce zajęła pedagogika stopni formalnych (jasność, kojarzenie, system, metoda) Jana Fryderyka → Herbarta (1776-1841). Obok gimnazjów klasycznych i realnych rozwijały się szkoły zawodowe. W ten sposób neohumanistycznemu przeświadczeniu, że wiedza kształtuje osobowość, tworzona był nowa → filozofia wiedzy utylitarnej, mającej charakter praktyczny i użyteczny. Jednocześnie w końcu XIX wieku dały o sobie znać głosy utopistów. Kierunek ten reprezentował m. in. szkocki filantropista i utopista, Robert → Owen (1771-1858).

XX stulecie zaczęło się od narodzin koncepcji nowej szkoły, „szkoły dla życia i przez życie", które miała stanowić negację „starej szkoły". Z takimi poglądami utożsamiali się m. in. belgijski lekarz, pedagog i psycholog Ovide Jean → Decroly (1871-1932) oraz pedagog amerykański, twórca „szkoły pracy", John → Dewey (1859-1952), włoska lekarka, autorska „szkoły swobodnego dojrzewania", Maria → Montessori (1870-1952) oraz autor polskiej „szkoły twórczej", Henryk → Rowid. Z początkiem XX wieku pojawiały się ponadto liczne projekty doskonalące system kształcenia w szkole, m. in. plan daltoński Helen → Parkhurst (1887-1973) i techniki dydaktyczne Celestyna → Freineta. Mimo różnorakich prób szkoła pierwszej połowy XX wieku pozostała szkołą tradycyjną. Nie zmieniły jej zasadniczo także propozycje drugiej połowy tego stulecia, w tym m. in. nauczanie problemowe, kształcenie wielostronne, *mastery learning* Beniamina S. Blooma. W drugiej połowie XX stulecia podjęto prób dokonania diagnozy szkoły poprzez okresowe raporty różnych organizacji: UNESCO, Rady Europy i Klubu Rzymskiego.

W historii → edukacji, w zależności od podmiotu prowadzącego, można wyróżnić szkoły: dworskie, farne, katedralne, klasztorne, parafialne, cechowe, gminne, elementarne, parafialne, powszechne itp. O szkole wypowiadali się nie tylko filozofowie i pedagodzy, ale także ludzie pióra. Adam Mickiewicz słusznie przestrzegał, że „*nie ma szkół uczących żyć*". W Księdze I *Pana Tadeusza* pt. *Gospodarstwo*, pisał:

„*Dziś nowym zwyczajem,*
My na naukę młodzież do stolicy dajem,
I nie przeczym, że nasi synowie i wnuki
Mają od starych więcej książkowej nauki;
Ale co dzień postrzegam, jak młódź cierpi na tem,
Że nie ma szkół uczących żyć z ludźmi i ze światem", (PT/Ks. I w. 340-345).

Z kolei inny poeta epoki romantyzmu, Franciszek Morawski (1783-1861) w utworze pt. *Klasycy i romantycy polscy* ówczesnej szkole polecał:

„*Łącznie dwóch szkół zalety, wygładzajcie wady*
I by samej śmiałości piękną nadać miarę,
Wysnute z nowych myśli piszcie wiersze stare", (KC/305; KHW/320).

Szkoła przez całe wieki była okazją do wspomnień, często bardzo serdecznych, a nawet przejmujących. Ludwik Kondratowicz (1823-1862) w utworze *Urodzony Jan Dęboróg* wspominał:

„*Gdzie wy, jasne dni moje, moje szkolne czasy,*
Kiedy serce dziecinne z wiarą i otuchą
Do grona towarzyszów i do murów klasy
Przylgło, przyrosło na głucho", (KC/156).

Poeta Julian Tuwim (1894-1953) w utworze *Słowa we krwi. Nad Cezarem* wyznał jeszcze czulej:

„*Szkoło, szkoło,*
Gdy cię wspominam,
Tęsknota w serce się wgryza,
Oczy mam pełne łez", (SS/420).

Wspomnieniom szkolnym specjalny utwór, pt. *Wagary* poświęcił Artur Oppman (1867-1931):

„*Niezapomniane młodzieńcze lata!*
Szkolne wspomnienia niezapomniane!
Na ciężkich drogach chmurnego świata
Wyście jak balsam na krwawą ranę!
Gdy wstecz obrócę wzrok, taki łzawy,

Wnet się jak czarem byt złoci szary –
Niech żyje przyjaźń od szkolnej ławy!
Niech żyją nasze dawne wagary!", (KC/382).
Szkoła przez całe wieki była przedmiotem także różnych dykteryjek. Jedna z nich zawarta jest w przysłowiu sprzed okresu tzw. wywiadówek: „*Choćby cię smażono w smole, nie mów, co się dzieje w szkole*". (EP/VI/233-243, R. Nowakowska-Siuta; EPG/XVII/6; EPP/780790, Cz. Kupisiewicz; EPWN/362; OSP/402; PHO/26-27; SE/481-483; SŁPIII/428, V/56; SMTK/1266; SPH/598, 705)

Szkoła Akademiczno-Górnicza w Kielcach, pierwsza w Polsce i jedna z pierwszych w Europie wyższa uczelnia politechniczna, założona w 1816 r. z inicjatywy Stanisława → Staszica (1755-1826), częściej występująca pod nazwą „Szkoła Górnicza". Trzyletni program szkoły obejmował wykłady oraz zajęcia praktyczne w miejscowych hutach i kopalniach. Uczniowie-elewi kieleckiej szkoły na co dzień nosili górnicze mundury, a święto patronki górników, św. Barbary obchodzili razem ze stanem górniczym tego miasta. W czasie wakacji uczniowie odbywali praktyki w kopalniach, a najzdolniejsi wysyłani byli na praktyki zagraniczne. Po śmierci inicjatora szkoły placówkę przeniesiono do Warszawy. (DTHW/77; EP/VI/252-254, W. Firlej)

Szkoła Aplikacyjna Artylerii i Inżynierii, utworzona jako szkoła wojskowa w Warszawie. Jej absolwentami byli m. in.: Józef Bem, Ignacy Prądzyński, Wojciech Chrzanowski. (DOP/II/69)

szkoła chińska, pierwsze szkoły powstały w Chinach ok. 2 tys. lat p.n.e. Od panowania cesarza Wu-Wanga (1122-1116 p.n.e.) szkoły w Chinach dzieliły się na elementarne, średnie i wyższe, zarówno prywatne jak i państwowe. Upaństwowienie szkół dokonało się za czasów cesarzy z dynastii Han (205-221 n.e.). W szkole elementarnej chłopiec do 8. roku życia miał przyswoić od 1-5 tys. znaków. Pełna wiedza podstawowa obejmowała znajomość 30 tys. znaków. Już w starożytności w szkole chińskiej wprowadzono system → egzaminów państwowych, które *notabene* przetrwały aż do roku 1902. Każdy z czterech stopni egzaminów dawał odpowiednie uprawnienia: egzamin pierwszego stopnia, trwał jeden dzień, zdawał go jeden na 35 zdających i uprawniał do wykonywania zawodu nauczyciela; egzamin drugiego stopnia trwał 9 dni, obejmował historię Chin, prawo, ekonomię, wojskowość i rolnictwo i dawał uprawnienia odpowiadające średniowiecznemu → bakałarzowi, egzamin zdawał najczęściej jeden na 120 zdających; egzamin trzeciego stopnia, odbywał się tylko w Pekinie, przed członkami Akademii Cesarskiej, trwał 13 dni, a jego absolwenci mogli zostać wyższymi urzędnikami; egzamin czwartego stopnia, trwał jeden dzień i dotyczył członkostwa Akademii Cesarskiej, zwanej Akademią Ołówków. (PHO/21)

szkoła ćwiczeń – zob. kształcenie nauczycieli

szkoła egipska (starożytnego Egiptu), system kształcenia chłopców w Egipcie, znany już w III tys. p.n.e., gdzie w specjalnych szkołach pisarskich uczono sztuki posługiwania się → pismem. W ten sposób kształcono pisarzy, tj. urzędników państwowych, zajmujących najwyższe stanowiska w administracji Egiptu. Oddzielne szkoły, *notabene* notujące wysoki poziom, organizowano przy świątyniach, tzw. szkoły kapłańskie. Nauczano w nich m. in. teologii, astronomii, architektury i → matematyki. Sztuki wojskowej uczono natomiast w szkołach wojskowych. We wszystkich szkołach egipskich obowiązywała bardzo surowa dyscyplina. (LHW/13)

szkoła freinetowska – zob. Freinet Celestyn

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, utworzona w 1906 r. jako wydział rolniczy Kursów Naukowych w Warszawie. W 1911 r. przekształcona w Kursy Przemysłowo-Rolnicze. W 1916 r. uzyskała status i nazwę Wyższej szkoły Rolniczej. Po odzyskaniu niepodległości została upaństwowiona i otrzymała nazwę „Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego". Działała na podstawie → *ustawy z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*. Posiadała wówczas trzy wydziały: rolniczy, leśny i ogrodniczy. W roku akademickim 1921/1922, na pierwszym semestrze studiowało w niej 802 studentów, w tym tylko 51 kobiet, w 1922 r. – 694 studentów, których kształciło 30 profesorów. (EPK/II/527, 538)

Szkoła Główna Krakowska – zob. Akademia Krakowska

Szkoła Główna Warszawska – zob. Uniwersytet Warszawski

Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (częściej jako: Szkoła Główna w Wilnie) – zob. Uniwersytet Wileński

szkoła helleńska, okres w rozwoju szkół starożytnej Grecji w epoce hellenizmu, począwszy od śmierci Aleksandra III Wielkiego (323 r. p.n.e.) aż do początku Cesarstwa Rzymskiego (27 r. p.n.e.). Ważnymi elementami wyższej szkoły helleńskiej były m. in. → Akademia Platońska, istniejąca aż do 529 r. n.e., *Liceum*, założone przez Arystotelesa oraz akademia istniejąca przy → Bibliotece Aleksandryjskiej. W Aleksandrii około roku 280 p.n.e. powstał pierwszy w historii instytut naukowo-badawczy, zwany *Muzeum*, pozostający pod wpływem *Liceum* arystotelowskiego. *Muzeum* w następnych dziesięcioleciach pełniło funkcję szkoły wyższej, a jej uczestniczy, nawiązując do filozofii sofistów, zajmowali się systematyką wiedzy. W *Muzeum* było sto sal wykładowych i portyków, gdzie prowadzone byłe dyskusje (dysputy). Na poziomie elementarnym i średnim pomniejszano wagę *kalokagatii*, kładąc większy nacisk na wykształcenie filozoficzno-literackie. Szkoły przybrały jasny podział na: elementarne, gdzie uczyli → gramatyści, średnie (gramatycy) oraz wyższe, którym stała się zmodyfikowana → *efebia*, mniej nastawiona na przygotowanie wojskowe, gdzie nauki prowadzili filozofowie i → retorzy. Do kanonu nauczania na poziomie średnim włączono poznanie 10 wielkich osobistości z różnych dziedzin wiedzy (→ retoryka, → historia, malarstwo, rzeźba itp.), siedmiu mędrców greckich, siedem cudów świata oraz → siedem sztuk wyzwolonych. Nauka odbywała się w → gimnazjonie i zarządzana była przez mianowanego przez władze miasta, hezjarchę. Helleńska efebia obok literatury, należne miejsce oddawała filozofii, astronomii, medycynie i matematyce. Językiem wykładowym szkoły helleńskiej była greka. Szkoły wyższe miały charakter głównie szkół filozoficznych; dalej działała Akademia Platońska; szkoła Zenona z Kation (336-264 p.n.e.) i hedonistyczny Ogród Epikura (341-240 p.n.e.). Na wzorcach sz. h. opierały się szkoły innych narodów, m. in. w późniejszym okresie Żydów. (LHW/33-36; PPA/I/91-93, S. Wołoszyn; PHO/18)

szkoła integracyjna, alternatywna, w stosunku do szkoły specjalnej, forma kształcenia dzieci i młodzieży wspólnie z dziećmi i młodzieżą bez defektów. W Polsce początki sz. i. sięgają opublikowania w 1973 r. *Raportu o stanie oświaty w PRL*, gdzie surowej krytyce poddano istniejące → szkoły specjalne, bowiem zdaniem autorów – *Raportu,* dziecko pozostając w izolacji od naturalnego środowiska nie osiąga pełnej integracji społecznej. Wzorcem organizacji sz. i. stał się model hamburski, gdzie od 1982 r. na terenie szkół masowych zaczęto organizować klasy integracyjne oraz oddzielne szkoły integracyjne. W Polsce integracyjne szkoły zaczęto organizować na podstawie → *ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*. Oprócz tego dokumentu prawa niepełnosprawnego dziecka reguluje w polskim systemie oświatowym kilkanaście rozporządzeń właściwego ministra do spraw oświaty i wychowania. (EP/VI/264-269, G. Dryżałowska)

Szkoła Kadetów w Lunéville, szkoła powołana przez króla Stanisława → Leszczyńskiego w 1737 r. w Lunéville we Francji, zwana też Szkołą Rycerską. Utworzona na trzy lata przed powstaniem w Warszawie → *Collegium Nobilium* Stanisława → Konarskiego. W jej założeniu było kształcenie młodzieży arystokratycznej do służby cywilnej i wojskowej. Inicjatywa S. Leszczyńskiego wyprzedziła powstanie akademii wojskowych we Francji i Austrii (1751). Szkołą Kadetów dowodził komendant wojskowy, któremu wspomagali oficerowie. Kurs nauki i szkolenia trwał trzy lata i przeznaczony był dla młodzieńców w wieku od 15. do 20. roku życia. Do Lunéville trafiali synowie szlachty z Polski i Lotaryngii, przy czym utrzymanie elewów pokrywał Leszczyński z własnych funduszy. W uczelni kształciło się 48 wychowanków rocznie. Program kształcenia był obszerny i wszechstronny. Elewi uczyli się języka → łacińskiego oraz języków nowożytnych: francuskiego i niemieckiego. Studiowali dzieła z literatury rzymskiej, ale także analizowali dzieła współczesne. Referowano projekty naprawy i doskonalenia życia społecz-

nego i politycznego. W studiach filozoficznych uwzględniano dzieła → Bacona i → Kartezjusza, a studium → historii poszerzano o dzieje Polski. Sporo miejsca poświęcano na nauki ścisłe: → matematykę, fizykę i mechanikę, a także przedmioty wojskowe: sztukę dowodzenia, budownictwo wojskowe, fortyfikacje i terenoznawstwo. Program szkolenia wojskowego obejmował zajęcia praktyczne z ćwiczeń wojskowych, musztry, strzelectwa, jazdy konnej i fechtunku. Wychowanie podporządkowane zostało ówczesnej kulturze francuskiej, stąd słuchacze Szkoły Kadetów wyposażani byli w maniery towarzyskie, umiejętność zachowania się na dworze i w salonie. W szkole prowadzono naukę tańca, gier towarzyskich, zwłaszcza modnej wtedy gry w piłkę. Poza pobytem na dworze w Nancy i rezydencji w Lunéville słuchacze szkoły Leszczyńskiego odwiedzali Wersal, który promieniował na życie polityczne i kulturalne ówczesnej Francji i całej Europy. Szkoła Kadetów w L. funkcjonowała do śmierci jej założyciela, tj. do 1766 r., a łącznie jej mury opuściło 564 absolwentów, w tym wielu znakomitych ludzi epoki stanisławowskiej i → Komisji Edukacji Narodowej, m. in. Feliks Oraczewski (1739-1799), późniejszy → rektor krakowskiej → Szkoły Głównej (1791-1792). (DOP/I/202-204, 219; EPWN/463, 596)

Szkoła Pałacowa (łac. *Schola Palatina*), ogólna nazwa szkoły o świeckim charakterze, w przeciwieństwie do szkół kościelnych, zorganizowana w epoce → Średniowiecza. Najbardziej znaną była szkoła założona przez → Karola Wielkiego ok. 782 r. w rezydencji królewskiej w Herstal, w 794 r. przeniesiona do Akwizgranu Była to szkoła o charakterze koedukacyjnym, gdzie studiowano teologię, → gramatykę, literaturę i → retorykę. Kierownictwo szkoły, zorganizowanej na wzorcu platońskim, spoczywało w rękach doradcy króla, anglosaskiego mnicha, → Alkuina (ok. 730-804). Do formuły → siedmiu sztuk wyzwolonych (→ *trivium* i → *quadrivium*) dodał on jeszcze studium → *Pisma Świętego*. Nauczycielami szkoły akwizgrańskiej byli m. in. Piotr z Pizy, Fardulf, Józef Deacon i inni. Nauczaniem zajmował się także sam Alkuin, który był autorem kilku podręczników. W 796 r. Alkuin przeniósł się do Tours, gdzie pełnił funkcję kierownika tamtejszej szkoły, a jego miejsce zajął Einhard, autor znakomitej biografii Karola Wielkiego. Potem Szkołą Pałacową kierowali Amalary z Metzu i Jan Szkot Eriugena. Szkoła Pałacowa w Akwizgranie stała się w krótkim czasie centrum kulturalno-oświatowym państwa karolińskiego. W późniejszych latach szkoła funkcjonowała na dworze rzymsko-niemieckim, m. in. na dworze Ottona III. W Polsce początki szkoły pałacowej wiążą się z dworem Władysława Hermana. W późnym → Średniowieczu szkoły pałacowe istniały przy wszystkich dworach książęcych i królewskich Europy. (E/I/401; EP/VI/269-270, K. Ratajczak; SMTK/1267)

Szkoła Podchorążych Piechoty i Kawalerii, założona w 1815 r. w Warszawie i usytuowana w pawilonie Parku Łazienkowskiego. Podchorążowie tej szkoły na czele ppor. Piotrem Wysockim przygotowali spisek przeciwko carowi Rosji i w dniu 29 listopada 1830 r. dali sygnał do wybuchu powstania listopadowego. Przestała istnieć wraz z rozpoczęciem walk powstańczych. Po upadku powstania nie uruchomiła swojej działalności. Pamięć tej szkoły przypomniała Maria Konopnicka w wierszu pt. *Na Belweder*:
„*O, ty szkoło podchorążych,*
O, wy serca młode,
Wy się pierwsi w bój rzucili
Za kraju swobodę!”, (KC/175). (SMTK/1267)

Szkoła Politechniczna we Lwowie, założona w 1877 r. o 4-wydziałowej strukturze: inżynierii, budownictwa, mechaniki, chemii technicznej. W 1914 r. liczyła 1.835 studentów. (DOP/II/229)

Szkoła Prawa i Administracji w Warszawie (niekiedy tylko jako Szkoła Prawa), wyższa uczelnia utworzona w 1808 r. z inicjatywy ministra sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego, Feliksa Łubieńskiego i → Izby Edukacyjnej Publicznej. Przygotowywała kandydatów na sędziów i adwokatów, którzy powoływani byli na podstawie → egzaminu kwalifikacyjnego. Od 1815 r. utworzono przy niej drugi wydział – nauk administracyjnych. (DOP/II/69)

szkoła radziecka, model szkoły sowieckiej, wprowadzony w 1918 r. i modernizowany na wzór komunistyczny w latach następnych. De-

kretem z 16 października 1918 r. do jednolitej szkoły pracy wprowadzono szkołę sowiecką, bezpłatną, obowiązkową, koedukacyjną i jednolitą. Nauka w niej trwała dziewięć lat: szczebel pierwszy – 5-letni, szczebel drugi – 4-letni i opierała się głównie na pracy uczniów w zakładach produkcyjnych lub na roli. W szkole tej nie było podziału na klasy, ocen, egzaminów, świadectw, zniesiono nawet nauczanie według programów nauczania. Do szkoły wprowadzono rady uczniowskie, komunistyczną organizację pionierów dla dzieci oraz Komsomoł dla młodzieży. W 1920 r. do systemu sz. r. wprowadzono tzw. rubfaki, czyli 3-, 4-letnie fakultety robotnicze, pozwalające na zdobycie przez robotników podstawowego wykształcenia. Pierwszą reformą sz. r. przeprowadzono w 1924 r., wprowadzając tzw. kompleksową metodę nauczania, tj. podział na kompleksy tematów zamiast podziału na przedmioty nauczania. Sz. r. oparto na dwóch teoriach pedagogicznych: „teorii obumierania szkoły" Wasilija Szulgina (1878-1976) oraz teorii „szkoły pracy produkcyjnej" Pawła Błońskiego. Pierwsza z nich zakładała, że w trakcie powstawania społeczeństwa bezklasowego „*szkoła jako narzędzie ucisku kapitalistycznego będzie zanikała aż obumrze całkowicie*", druga z kolei zakładała, że „*nauczanie i wychowanie najlepiej realizuje się w praktyce lub na roli przy bezpośredniej pracy produkcyjnej*", (cyt. za: DTHW/119).

Kiedy okazało, że wdrażany system kształcenia nie daje ludzi wykształconych, w 1932 r. w miejsce jednolitej szkoły pracy, wprowadzono 10-letnią szkołę ogólnokształcącą, z tradycyjnym podziałem na klasy lekcyjne, przedmioty i programy nauczania. Dotychczasową „pracę produkcyjną uczniów" zastąpiono „pracowniami szkolnymi". W 1944 r. przywrócono do systemu szkolnego → matury. Teorią pedagogiczną w sz. r. stała → pedologia, czyli nauka o fizycznym i psychicznym rozwoju wychowanka. W 1936 r. sz. r. została potępiona przez partię komunistyczną, a na jej miejsce wprowadzono teorie komunistycznego wychowania, reprezentowane przez Nadzieżdę Krupską (1869-1939), Anatolija Łunaczarskiego (1875-1933), Stanisława → Szackiego (1878-1934) i Antoniego → Makarenki (1888-1939). Kolejną → reformę oświaty w Związku Sowieckim dokonano w 1958 r. ustawą „O zacieśnieniu więzi szkoły z życiem i dalszym rozwoju oświaty w ZSRS", która wprowadzała 11-letnią średnią szkołę ogólnokształcącą politechniczną, przygotowującą do produkcji, podzieloną na dwa etapy: osiem i trzy klasy. System sz. s. przetrwał aż do rozpadu ZSRS w 1991 r. (DTHW/118-121)

Szkoła Rycerska, zwana także jako Akademia Szlachecka lub Korpus Kadetów, założona i ufundowana w Warszawie w 1765 r. przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795), przeznaczona dla kształcenia synów biedniejszej szlachty, którzy w liczbie 60 osób utrzymywani byli przez skarb królewski. Umieszczona w zakupionym przez króla Pałacu Kazimierzowskim, początkowo miała charakter *stricte* wojskowy. Kadeci, w liczbie nie przekraczającej 80 osób, podzieleni byli na brygady, a każda z nich dzieliła na cztery dekurie, złożone z czterech kadetów i piątego dekuriona. „*Obowiązkiem dekuriona było starać się, aby jego dekuria była przykładem dobrych obyczajów i postępów w naukach*", (EPK/II/473). Program kształcenia, oparty na → filozofii oświeceniowej, obejmował cztery lata kształcenia ogólnego oraz dwa lata służby wojskowej, połączonej z kształceniem wojskowym z uwzględnieniem takich dziedzin, jak: inżynieria wojskowa, nauka kunsztów (szermierka, jazda konna, tańce itp.). W wyniku przeprowadzonej w latach 1768-1771 reformy, stała się bardziej ogólnokształcącą szkołą średnią z przedmiotami zawodowymi. Podstawowy program kształcenia trwał pięć lat, po czym następowały specjalizacje: wojskowa (inżynieryjno-wojskowy) i prawna. Językiem wykładowym był język polski, choć w przypadku wykładowców-obcokrajowców nie zawsze było to możliwe. W dużym zakresie wykładano przedmioty matematyczno-przyrodnicze, → historię i geografię. Obok → łaciny uczono w niej języków nowożytnych: francuskiego, niemieckiego i włoskiego.

Na potrzeby Sz. R. opracowano specjalne podręczniki: *Początki krajopisarstwa* Edlinga (1768), *Początki miernictwa* według Kaufmanna, *Prawidła początkowe nauki obyczajowej* Kajetana Skrzetuskiego (1793). Dla szkoły jej komendant książę, generał wojsk podolskich Adam Kazimierz → Czartoryski (1734-1823), powołany na to stanowisko w 1768 r., w 1774

r., opracował *Katechizm kadecki* (*Katechizm moralny dla uczniów Korpus Kadetów*), potocznie częściej znany jako „Katechizm rycerski”. Czytamy w nim m. in., iż kadet „*jest to człowiek młody, dobrze urodzony, oddany pod dozór osób, którzy obyczaje jego kształcić, rozum polerować i wiadomościami zdobić powinny na to, aby go uczyniły godnym zaszczytu szlacheckiego urodzenia. (...) Powinien mieć miłość, bojaźń Boga i przywiązanie do religii przed oczyma; powinien Ojczyznę swą kochać i jej dobro nade wszystko i sposobić się do tego, aby się mógł poświęcić na jej usługi; powinien być cnotliwy, pełen poszanowania dla zwierzchnich, dobroczynności efektu i dla równych, względu dla niższych*”, (TŻ/117; ŹDW/I/615). Kadet powinien być dla nauczycieli „*pełen posłuszeństwa w godzinach nauki, poszanowania w każdym czasie i wdzięczności za ich starania i prace około jego edukacji*”, (ŹDW/I/616).

Poza komendantem ważną rolę w Sz. R. spełniali dyrektorzy nauk, odpowiedzialni za program dydaktyczny i działalność pedagogiczną. Najpierw był nim John Lind, wychowanek → Oksfordu, dzięki czemu szkoła mogła zaszczepić najlepsze wzorce szkolnictwa angielskiego. Po wyjeździe Linda, jego miejsce zajął wychowanek Uniwersytetu w Tybindzie, profesor matematyki i fizyki, Christian Pfleiderer, który w ocenie J. U. Niemcewicza był „*mężem we wszystkich umiejętnościach niepospolicie biegłych*”, (cyt. za: DOP/I/222). Od 1781 r. stanowisko dyrektora nauk w Sz. R. zajął Polak, wychowanek → Gimnazjum w Toruniu i akademii w Lipsku, profesor matematyki i fizyki, Michał Hube. Wychowankami Sz. R. byli m. in.: Tadeusz Kościuszko, Karol Kniaziewicz, Julian Ursyn Niemcewicz, Jakub Jasiński i inni. Szkoła została zamknięta w 1794 r. (BP/XXXXI/456; DOP/I/219-222; EPK/II/473-474; LHW/210-211; SMTK/1267; SS/535, 612)

szkoła rzymska, pierwsze szkoły powstały około 500 r. p.n.e., jednak lepiej znane s. rz. pochodzą z około 300 r. p.n.e. W pierwszych wiekach Rzymu podstawową rolę w wychowaniu odgrywała rodzina, a w niej ojciec rodziny (*pater familias*), a także matka. Podstawą był szkoły elementarne (*ludus* – gra, zabawa), gdzie prywatny nauczyciel, zwany *literator* (nauczyciel pisania i czytania), uczył czytania, pisania, rachunków, historii Rzymu, pieśni patriotycznych oraz *Prawa XII Tablic*. Około III w. p.n.e. w szkołach pojawił się oddzielny nauczyciel matematyki – *kalkulator*. W II wieku p.n.e. uczono w nich także astronomii i geografii. Za czasów panowania pierwszego cesarza rzymskiego, Oktawiana Augusta (31 p.n.e.-14 n.e.) do szkół wprowadzono także elementy literatury, głównie dzieł Plauta (Plautusa) i Terencjusza. Za czasów cesarzy Nervy (30-98) i Trajana (53-117) zaczęto upaństwawiać szkołę rzymską, bądź nakazywano samorządom prowadzić szkoły. Cechami elementarnej szkoły rzymskiej były: nieodpowiednie budynki, organizacja nauki bez przerwy wakacyjnej, którą zastępowały liczne święta i jarmarki, pamięciowa metoda nauczania, używanie tabliczek woskowych, jako materiału do pisania, wreszcie słabo opłacani → nauczyciele. W II wieku p.n.e. pojawiły się pierwsze, nieliczne → podręczniki, przepisywane przez niewolników. Także w II wieku p.n.e. pod wpływem → szkoły helleńskiej pojawiły się w z Rzymie szkoły średnie, oparte na → siedmiu sztukach wyzwolonych (→ *artes liberales, septem artes liberales*), przy czym Rzymianie odrzucali dialektykę. Na tym poziomie nie uczono → filozofii oraz nie uprawiano sportu, więcej było natomiast użytecznej → retoryki i literatury rzymskiej. Zaczęto wprowadzać naukę w języku → łacińskim, głównie podstawie dzieła Marka Terencjusza Warona (116-27 p.n.e.) *De gramatica*. Rzymska szkoła średnia stała się szkołą → gramatyki. W 93 r. p.n.e. Plocjusz Gall założył w Rzymie pierwszą łacińską szkołę retoryczną. W czasach cesarzy Wespazjana (9-79), Hadriana (76-138) i Antoniusza Piusa (86-151) szkoły średnie i retoryczne przeszły na utrzymanie państwa i samorządów. Rolę szkół wyższych pełniły: → Akademia Platońska, szkoła przy → *Muzeum* w Aleksandrii, Ateneum na rzymskim Kapitolu, założone w 133 r. przez cesarza Hadriana (76-138) oraz utworzony w 425 r. przez Teodozjusza II Uniwersytet w Konstantynopolu. W okresie sz. rz. działał i tworzył najwybitniejszy rzymski pedagog, Marek Fabiusz → Kwintylian (ok. 35-95 n.e.) ze swoim zakomitym dziełem *Kształcenie mówcy*. (EPWN/283, 862; LHW/39-40; PPA/I/93-95, S. Wołoszyn; PHO/18-20; SŁP/III/375, 394)

„Szkoła Specjalna”, czasopismo pedagogiczne wydawane od 1924 r., początkowo przez Sekcję

Szkolnictwa Specjalnego → Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych, a następnie → Związek Nauczycielstwa Polskiego. Wznowione w 1946 r., w latach 1949-1956 zawieszono jego wydawanie, wznowione ponownie w 1957 r. jako organ Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego, później Ministerstwa Edukacji Narodowej, od 2000 r. wydawane przez → Akademię Pedagogiki Specjalnej w Warszawie. W latach 1924-1967 redaktorem pisma była Maria → Grzegorzewska. Z pismem współpracowała m. in. Róża → Czacka. (EP/VI/279-280, B. M. Zych; KBP/101)

Szkoła Wojskowa w Mantui, instytucja oświatowa o charakterze edukacyjnym założona na podstawie rozkazu generała Henryka Dąbrowskiego z dnia 3 maja 1798 r. w celu doskonalenia kadry oficerskiej Legionów Polskich we Włoszech. Szkoła prowadziła także kursy nauki czytania, pisania, rachunków i historii narodowej. Poeta i wydawca Cyprian Godebski (1765-1809) w Szkole w Mantui wykładał literaturę polską, natomiast Jan Kamiński i Franciszek Paszkowski uczyli→ historii, języków obcych i → matematyki. Kapitan Franciszek Paszkowski (1778-1856), późniejszy generał, „*w osobnych godzinach dawał początki historii, matematyki i języków*", (P/25). C. Godebski redagował gazetę dla legionistów pt. „Dekada Legionowa". (P/24-25)

szkoły alternatywne, szkoły eksperymentalne wywodzące się z ruchu reformatorskiego tzw. → pedagogiki nowego wychowania z przełomu XIX i XX wieku, wyrosłe na fali krytyki tradycyjnej → szkoły. W pierwszej połowie XX stulecia powstały: *Experimental School* w Chicago, założona w 1896 r. w oparciu o pedagogikę refom Johna → Deweya; szkoła montessoriańska, założona w Rzymie w 1907 r.; szkoła Ermitage w Brukseli, założona w 1907 r. (Owidiusz → Decroly); Wolna Wszechnica Szkolna Odenwaldschule, założona w 1910 r. w Odenwaldzie w Niemczech (Paul Geheeb); szkoła wolna, z której wyrosła szkoła, → pedagogika waldorfska, założona w 1919 r. (Emil Molt, Rudolf Steiner); System Szkolny → Winnetki, założony w 1919 r. w dzielnicy Chicago Winnetka (Carleston Washburne), szkoła freinetowska we Francji od roku 1920 (Celestyn → Freinet), szkoły planu daltońskiego w Dalton w USA, od 1920 r. (Helen → Parkhurst); szkoła pracy w Monachium (Georg Kirschensteiner); Jenenplan-Schule, w Jenie, od 1924 r. (Peter Petersen); szkoła swobodnego wychowania w Summerhill w Anglii, od 1924 r. (Aleksander Neill); metoda-szkoła projektów, powstała w latach dwudziestych XX wieku w USA (Wiliam H. Kilpatrick). (DTHW/231-236; EP/VI/305, A. Sajdak)

szkoły departamentowe (wojewódzkie), szkoły średnie, tworzone na ziemiach polskich w okresie Królestwa Kongresowego. W czasie 6-letniej nauki próbowano łączyć treści neohumanistyczne z wymogami tworzącej się gospodarki kapitalistycznej we wczesnej fazie uprzemysłowienia. W zakresie wykształcenia językowego, oprócz → łaciny, prowadziły nauczenie dwóch języków nowożytnych (francuskiego i niemieckiego). Nadto w programach tych szkół znajdowały się → historia powszechna i Polski, logika, przedmioty z kanonu nauk realnych, tj. geografia, → matematyka, fizyka, chemia i historia naturalna. Świadectwo ukończenia szkoły departamentowej (*testiomonium maturitatis*), od 1919 r. nazywanej wojewódzkimi, uprawniało do wstępu na → uniwersytet. Stosownie do ustawy z 1819 r. zadaniem sz. d. „*jest dać uczniom gruntowne zasady nauk i umiejętności, które najwięcej przyczyniają się do ukształcenia rozumu i napawają serca szlachetnymi uczuciami*", (cyt. za: DOP/II/67). (DOP/II/66-68)

szkoły katedralne, szkoły, zwane niekiedy biskupimi, których początki datuje się na przełom V i VI wieku Ich rodowód należy wyprowadzić z pierwszych → szkół elementarnych, utworzonych w II wieku n.e. w Syrii w epoce → szkoły rzymskiej. Kolejne powstawały przy parafiach jako szkoły otwarte dla członków wszystkich stanów, kształcące jednak do stanu duchownego. W kolejnych wiekach kształcenie przyszłych duchownych zaczęto organizować, zgodnie z ideą *vitae communis* (życia wspólnego), wokół katedr. Ich założycielami byli biskupi, stąd nazywano je właśnie biskupimi, ale częściej jednak – katedralnymi. Ich organizacja zależała od lokalnych warunków i decyzji poszczególnych biskupów. Począwszy od synodu w Toledo w 527 r. szkoły biskupie miały być tworzone przy katedrze pod okiem mistrza. Młodzież ro-

dzaju męskiego, przeznaczona do stanu duchownego, mieszkała razem ze starszymi duchownymi i biskupem w *domus ecclesiae*, tworząc układ wspólnotowy na wzór szkoły monastycznej. Dołączenie do stanu duchownego wiązało się z przejściem kolejnych szczebli: furtian, lektor, egzorcysta, alkolita, subdiakon, diakon, kapłan. Wszystkie sz. k. charakteryzowały się wysokim poziomem kształcenia, a do najsłynniejszych sz. k. należały: szkoła arelateńska pod przewodnictwem biskupa Cezaryusza, szkoła w Reims oraz szkoły w Irlandii i Brytanii.
Znaczny rozwój sz. k. nastąpił za czasów panowania króla, a potem cesarza → Karola Wielkiego. Według wydanej przez niego w 787 r. konstytucji we wszystkich katedrach i opactwach miały powstawać tego rodzaju szkoły. Pierwotnie ich zadaniem było kształcenie duchowieństwa, ale z biegiem lat zajęły się edukacją wyższych sfer świeckich, a nawet prostego ludu. W 809 r. biskup Orleanu Teodulf nakazał, aby kapłani za swój obowiązek nauczycielski nie pobierali żadnego wynagrodzenia, zaś na synodzie w Tours w 813 r. zobowiązano rodziców, by pod groźbą kary posyłali swoje dzieci do szkół kościelnych lub przynajmniej w celu pobierania nauki modlitw *Wierzę w Boga* i *Ojcze nasz*. Znana sz. k. została utworzona w 826 r. na polecenie papieża Eugeniusza II. Inne słynne szkoły w końcu VIII i na początku IX wieku istniały w Yorku i North Yorkshire w Anglii oraz Orleanie i Reims we Francji. Szczególny rozkwit sz. k. przypadł na XII stulecie. Program sz. k. obejmował → siedem sztuk wyzwolonych, choć w praktyce uczono w języku → łacińskim czytania, pisania, → gramatyki oraz redagowania dokumentów. Podczas soboru laterańskiego III w 1179 r. ogłoszono powszechne prawo „o szkołach", zgodnie z którym każdy kościół katedralny powinien posiadać szkołę, gdzie nauka zarówno dzieci z rodzin bogatych jak i biednych miała być bezpłatna, zaś → nauczyciel powinien otrzymywać odpowiednie wynagrodzenie (*competens beneficjum*). Na soborze laterańskim IV w 1215 r. prawo prowadzenia szkół rozszerzono na wszystkie parafie. Pierwsze słynne sz. k. powstały W X-XII wieku w Paryżu i Leodium (Liége). Ta ostatnia z racji wysokiego poziomu kształcenia, nazywana była „Atenami północy". Sobór trydencki (1545-1663), w odpowiedzi na wystąpienie Marcina → Lutra, wydał dekret nakazujący zakładanie kolegiów przy każdym kościele biskupim.
Na ziemiach polskich sz. k. zaczęły powstawać na przełomie XI-XII wieku (Kraków, Gniezno) i na początku XIII wieku, przy czym pierwsze pisane informacje o ich istnieniu pochodzą z początków XIII wieku, np. włocławskiej z 1215 r. W latach 1215-1364 było 12 sz. k..i 13 kolegiackich. W XIV wieku szkoły te istniały już przy wszystkich stolicach biskupstw. Sz. k. organizacyjnie połączona była z → biblioteką i → skryptorium i wchodziła w skład całego zespołu katedralnego razem z domem (pałacem) biskupa. W początkach XV wieku w Polsce notowano 16 szkół katedralnych. Najlepiej zorganizowane sz. k. stały się zaczątkiem średniowiecznych → uniwersytetów, np. → Uniwersytet Boloński, czy → Uniwersytet Paryski. (EP/II/563-566, T. Sakowicz; LHW/60-61, PHO/25-26)

szkoły klasztorne, pierwszy rodzaj szkół w epoce → Średniowiecza. Kształciły chłopców – → oblatów (łac. *pueri oblati*; *oblătio* – ofiara; *oblătivus* – ofiarowany dobrowolnie), przeznaczonych do stanu duchownego lub życia zakonnego. Pierwsze sz. k. zakładali benedyktyni od św. → Benedykta oraz franciszkanie. (E/XXVII/31, S. Wołoszyn)

szkoły kościelne, szkoły tworzone przez biskupów przy katedrach (→ szkoły katedralne) lub większych kościołach, zwanych kolegiatami. Najwcześniej sz. k. zakładały klasztory (→ szkoły klasztorne), gdzie uczyli się kandydaci na kapłanów zakonnych, zwanych → oblatami. Od 853 r. obowiązek prowadzenia szkół przez klasztory nałożył sobór pod przewodnictwem papieża Leona IV. Szkoły przyklasztorne w zasadzie nie przyjmowały uczniów świeckich. Wyjątek stanowili synowie fundatorów lub dobrodziejów (→ kolatorów) klasztoru. Kościół zakładał i prowadził następujące szkoły: przyklasztorne (→ klasztorne), → katedralne, kolegiackie, → parafialne oraz → seminaria duchowne. W okresie potrydenckim w Polsce szkolnictwo prowadziły zakony w liczbie 27. (LHW/151-152; PHO/25)

szkoły luterańskie, zakładane w XVI wieku → gimnazja i → szkoły. Gimnazja utworzono w: → Elblągu (1535), → Gdańsku (1558) i → Toruniu (1568), szkoły niższego szczebla powstały

w Bojanowie, Wschowie, Rawiczu i Zdunach oraz w Wilnie. (LHW/121-125).

szkoły parafialne – zob. szkolnictwo parafialne

„szkoły pokątne”, istniejące poza szkolnictwem parafialnym oraz zakonnym, szkoły zakładane w większych miastach, np. w Krakowie, Gdańsku w domach magnaterii lub bogatej szlachty. Wyróżniały się przede wszystkim utylitarnością i dostosowaniem do potrzeb mieszczaństwa. Językiem nauczania był tam język polski, bądź, np. w przypadku Gdańska – niemiecki. (LHW/15-151)

szkoły politechniczne, najwyższy poziom kształcenia zawodowego. Przyjmuje się, iż ich „ojczyzną” była Francja, gdzie w 1794 r. powstała pierwsza Szkoła Politechniczna (Paryż), która kształciła inżynierów wojskowych, ale także cywilnych. Kilka lat potem dla kształcenia inżynierów dla przemysłu uruchomiono *École des Arts et Mettiers* w Châlon. Potem utworzono sz. p. w innych państwach europejskich: w 1806 r. Akademię Techniczną w Pradze, 1815 – Instytut techniczny w Wiedniu, przekształcony w 1868 r. w Akademię Politechniczną. Na terenie Rosji pierwszą politechnikę utworzono w 1862 r. w Rydze. Na ziemiach polskich pierwsze sz. p. powstały także w XIX stuleciu: warszawska Szkoła Przygotowawcza do Instytutu Politechnicznego (1826), Politechnika Lwowska (1877), Warszawski Instytut Politechniczny (1898), Politechnika Warszawska (1915). (DTHW/49-50)

szkoły realne, szkoły utylitarne rozwijane w państwach Europy: Prusach, Szwajcarii, Holandii, Austrii i Rosji w XIX stuleciu, oparte na filozofii pedagogicznej Herberta → Spencera (1820-1903). Pierwowzór stanowiła szkoła w Halle (Prusy) utworzona w 1708 r., a następnie Ekonomiczno-Matematyczna Szkoła Realna w Berlinie, utworzona przez Johanna Heckera, choć początkowo nie posiadały one statusu szkoły średniej. Na początku XIX stulecia powstawały średnie szkoły realne, realizujące program kształcenia ogólnego i praktycznego przygotowania do zawodu. Faktyczny rozkwit sz. r. nastąpił w drugiej połowie XIX, kiedy na fali haseł pozytywistycznych upowszechnił się model → gimnazjum realnego. (DTHW/48-49)

szkoły rzemieślniczo-niedzielne, utworzone w pierwszych latach Królestwa Kongresowego (po roku 1815) z inicjatywy Stanisława → Staszica. Powstały w związku z opracowaniem nowego statusu rzemiosła, który zobowiązywał wszystkie warsztaty cechowe do zapewniania terminatorom nauki elementarnej w wymiarze co najmniej 6 godzin tygodniowo. Pierwsze szkoły powstały najpierw w Warszawie, a następnie w innych miastach Królestwa. Początkowo obejmowały one tylko naukę czytania i pisania, następnie program rozszerzono o → matematykę i niektóre przedmioty zawodowe. (DOP/II/62)

szkoły symultanne, szkoły łączące dzieci różnych wyznań chrześcijańskich. Ich propagatorem w latach Królestwa Kongresowego był → minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (od 1820 r.), Stanisław Grabowski (1780-1845), który zastąpił na tym stanowisku Stanisława Kostkę → Potockiego. (DOP/II/63-64; EPWN/269)

szkoły średniowieczne, → szkoły klasztorne, → katedralne, → szkoły parafialne i kolegiackie funkcjonujące w epoce → Średniowiecza. Celem wychowania było wpajanie cnoty pokory i posłuszeństwa. Panowała w nich surowa dyscyplina, a stosowanie → kar cielesnych przy pomocy → rózgi było na porządku dziennym. Samo nauczanie polegało na metodzie pamięciowej, a program w większym lub mniejszym stopniu, w zależności od poziomu szkoły, obowiązywał z kanonu → *trivium* i → *quadrivium*. Kanon *quadrivium* był inaczej rozumiany niż w → starożytności. Astronomię ograniczano do nauki kalendarza kościelnego i ogólnej wiedzy o planetach, zaś geometrię zawężano do ogólnej wiedzy z geografii i opisu ziemi. Treścią nauczania była → gramatyka łacińska, a po jej opanowaniu uczono na pamięć tzw. *Dystychów Katona*, zawierających główne zasady moralne, ujęte w łatwe do zapamiętania kanony moralne. W szkołach wyższego szczebla czytane były wyjątki z łacińskiej literatury rzymskiej i chrześcijańskiej. Ta ostatnia wypierała dzieła antyczne. Metodą dydaktyczną w szkole wyższej była metoda → scholastyczna, która polegała na lekturze (*lectio*) tekstu czytanego przez profesora z księgi jemu tylko dostępnej. W następnej fazie czytany

tekst komentowano, a potem rozpoczynała się → dysputa (*disputatio*). Na koniec stawiano wniosek (*solutio*). Wśród dysput wyróżniano dysputę zwykłą, generalną, bardziej uroczystą oraz magistralną, którą prowadziło dwóch mistrzów (→ profesorów). (LHW/71-73)

szkoły wyższe, najwyższy szczebel → edukacji formalnej przeznaczony dla absolwentów szkół średnich, legitymujących się świadectwem dojrzałości (→ maturą), choć na świecie są szkoły wyższe, które przyjmują bez spełnienia tego wymogu formalnego. Pierwszymi szkołami wyższymi były greckie, a potem rzymskie → akademie, a następnie średniowieczne → uniwersytety.
Najstarszym polskim uniwersytetem jest → Akademia Krakowska, później od ponownej fundacji w 1400 r. Uniwersytet Krakowski. W okresie Księstwa Warszawskiego pierwszą inicjatywę stworzenia wyższej szkoły prawa w 1807 r. podjął ówczesny minister sprawiedliwości, Feliks Łubieński. Była to 3-letnia → Szkoła Prawa w Warszawie, przygotowująca kandydatów na sędziów i adwokatów, którzy powoływani byli na podstawie egzaminu kwalifikacyjnego. Od 1815 r. utworzono przy niej drugi wydział – nauk administracyjnych. W 1809 w Warszawie → Izba Edukacyjna Narodowa utworzyła → Wydział Akademicko-Lekarski na czele ze Stanisławem → Staszicem. Także w 1809 r. w Warszawie zorganizowano wojskową → Szkołę Aplikacji Artylerii i Inżynierii. Od 1811 r. w Warszawie funkcjonował Instytut Muzyki i Deklamacji, gdzie kształciła się młodzież męska i żeńska. W 1816 r. na podstawie ukazu cara Aleksandra I utworzono → Uniwersytet Warszawski. W 1816 r. w Kielcach z inicjatywy Stanisława Staszica otwarto 3-letnią → Szkołę Górniczą. W 1818 r. w Warszawie otwarta została 2-letnia Szkoła Leśnictwa, którą opuściło 54 absolwentów. W 1822 r. w Marymoncie pod Warszawą powstał → Instytut Agronomiczny kształcący zarządców dóbr i oficjalistów dworskich. Do 1820 r. opuściło go 200 agronomów. W 1826 r. w Warszawie pod kierunkiem Kajetana Garbińskiego powstała Szkoła Przygotowawcza do Instytutu Politechnicznego, który składała się z czterech wydziałów: rolniczego, rękodzielniczego, handlowego i budowlanego. W 1915 r. uruchomiono → Uniwersytet Warszawski, w 1919 – → Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie.
W okresie międzywojennym s. w. koncentrowało się wokół ośmiu miast: Warszawa – 11 szkół, Lwów – 5, Kraków – 4, Poznań – 2, Wilno – 2, Lublin, Łódź i Katowice – po jednej. W 1922 r. w Polsce istniały następujące szkoły wyższe, określane w „Miesięczniku Statystycznym" jako „wyższe zakłady naukowe", odpowiednio z liczbą studentów i profesorów: → Uniwersytet Warszawski – 4.713/133; → Uniwersytet Jagielloński – 3.386/119; → Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie – 4.733/123; → Uniwersytet Poznański – 2.430/121; → Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie – 1.729/119; → Katolicki Uniwersytet Lubelski – 1.120/61; → Wolna Wszechnica Polska w Warszawie – 1.499/43; Politechnika Lwowska – 2.157/76; Politechnika Warszawska – 3.860/68; Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie – 694/30; Akademia Górnicza w Krakowie – 272/24; → Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie – 116/16; Akademia Weterynarii we Lwowie – 300/19; Państwowy Instytut Dentystyczny w Warszawie – 500/3; → Instytut Pedagogiczny w Warszawie – 258/4; Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie – 704/50. Szkołami prywatnymi w rozumieniu ustawy były tylko: Katolicki Uniwersytet Lubelski oraz warszawskie: Wolna Wszechnica Polska i Wyższa Szkoła Handlowa. W tym roku ogólna liczba studentów ogółem wynosiła 33.572, w tym 6.635 kobiet; liczba → profesorów – 1.099, z czego – zwyczajnych – 833, nadzwyczajnych – 176. W roku akademickim 1937/1938 studiowało w Polsce 48.018 osób, z czego w uczelniach państwowych – 37.503, w prywatnych 10.515. Do największych uczelni należały: Uniwersytet Józefa Piłsudskiego w Warszawie – 8.348 studentów, → Uniwersytet Jagielloński – 5.480, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie – 3.110, → Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie – 2.847. Wśród uczelni prywatnych najwięcej studentów kształciły: → Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie – 1.377 i Wolna Wszechnica Polska w Warszawie – 1.770.
W Stanach Zjednoczonych system szkolnictwa wyższego ukształtował się na przełomie XIX i XX wieku. Weszły w jego skład najstarsze → uniwersytety amerykańskie, utworzone jeszcze epoce kolonialnej, tworzące od 1954 r. tzw. Ligę

Bluszczową. Na początku XXI wieku w USA funkcjonowało około 3,5 → kolegiów i uniwersytetów. Najwyższą instytucją naukową była Narodowa Akademia Nauk w Waszyngtonie. Sz. w. dzieli się na: uniwersytety, akademie, politechniki, szkoły wojskowe, wyższe szkoły zawodowe itp. (DOP/II/69-71; DTHW/236-254; EP/V/80, S. Majewski; EPK/II/526-527; EPP/772-776. J. Kluczyński)

szkółki ludowe, szkoły tworzone głównie w latach 1861 i 1862 na terenie Królestwa Polskiego, w związku ze złagodzeniem kursu → rusyfikacyjnego. Utrzymywanie głównie przez szlachtę i duchowieństwo. Mieściły się głównie przy dworach i parafiach, a → nauczycielami byli księża, oficjaliści dworscy, rzadziej sama szlachta. Stawały się także ośrodkami promującymi czytelnictwo wśród chłopów, głównie „Kmiotka". Ich rozwój powodował wzrost zapotrzebowania na elementarze, np. *Elementarz dla chłopców wiejskich*, *Elementarz dla dziewcząt* oraz *Sposób uczenia się i czytania w 22 lekcjach* F. Krynickiego. (DOP/II/124-125)

szopka bożonarodzeniowa, model stajenki betlejemskiej; ruchome albo nieruchome przedstawienie figur ukazujących sceny związane z wydarzeniem narodzin Chrystusa: figury Dzieciątka, Józefa, Maryi, pasterzy, trzech królów. Do tradycji chrześcijańskiej w Europie wprowadził ją św. Franciszek z Asyżu. W XVI stuleciu franciszkanie wprowadzili zwyczaj adoracji żłobu (miejsca narodzin Chrystusa), czemu towarzyszyły także przedstawienia teatralne. We wcześniejszych wiekach szopka miała charakter przenośny, obnoszony po domach przez kolędników (młodzież rzemieślniczą i uczniów), którzy niekiedy wygłaszali dialogi misteryjne. Później szopkom obnośnym towarzyszył głównie śpiew → kolęd. Ks. Kitowicz w *Opisie obyczajów za Augusta III Sasa* podaje, iż bernardyni warszawscy na wigilię Bożego Narodzenia przysposabiali „*kołyskę Pana Jezusa ubraną w bogate materie i kwiaty*", (ES/III/64). W XVIII wieku widowiska te przekształciły się w formę statyczną. W końcu XIX wieku sz. b. zainteresowali się poeci, np. Teofil Lenartowicz (*Szopka*), Lucjan Rydel (*Betlejem polskie*) i Artur Oppman (*Szopka warszawska*). Współcześnie najbogatsza jest szopka krakowska, znana już jako oddzielny tekst w I połowie XIX wieku jako → kolęda. Szopka krakowska stanowi jednocześnie oryginalny wytwór sztuki regionalnej Krakowa i okolic, wykonywana najczęściej z płyty, przypominająca Kościół Mariacki. Sz. b. pozostaje istotnym elementem → wychowania chrześcijańskiego. (BP/XXXXII/3-4; SJP/III/391; SMTK/473, 12701271)

sztafeta (niem. *Stafette*) **I.** Wiadomość przywieziona przez posłańca. **II.** Konkurencja sportowa w dziedzinie lekkoatletyki, narciarstwa i pływania, w której zawodnik po przebiegnięciu określonego odcinka przekazuje pałeczkę swemu następcy z drużyny. Najbardziej popularną konkurencją sztafetową w lekkiej atletyce jest sztafeta 4x100 m. W sz. narciarskiej zawodnik kończący odcinek biegu dotyka barku lub pleców zawodnika startującego. W pływaniu natomiast kolejny zawodnik startuje wtedy, gdy jego poprzednik dotknie ręką brzegu basenu. (EPWN/838; KSWO/496; SWO/722)

sztambuch (niem. *Stamm* – pieśń, ród, stali goście; *Buch* – książka; *Stammbuch* – album, pamiętnik, dosł. księga pnia, księga rodu), mała książeczka, pamiętnik przeznaczony do wpisywania życzeń w formie wierszy i aforyzmów wraz z rysunkami, najczęściej prowadzony przez dzieci (uczniów). Jego rodowód wyprowadzano z tradycji rzymskiej, gdzie ważne wiadomości, np. postanowienia rzymskiego → senatu, czy edykty pretorów zapisywano na specjalnie bielonej tablicy, zwanej albumem. Sz. był szczególnie modny w XIX wieku, choć nie zaginął także w następnym stuleciu. W XIX stuleciu był przejawem obyczajowości i kultury salonowej. Do niego wpisywano tzw. wiersze sztambuchowe. Wpisywali je także wybitni ludzie pióra, m. in. Juliusz Słowacki w *Pamiętniku Zofii Bobrówny* – swojej przyjaciółki wpisał następujący czterowiersz:

„*Niechaj mię Zośka o wiersze nie prosi,*
Bo kiedy Zośka do ojczyzny wróci,
To każdy kwiatek powie wiersze Zosi, →
Każda jej gwiazdka piosenkę zanuci",
(SMTK/117). Do sz. H. E. Ankwiczówny wpisał natomiast Adam Mickiewicz utwór *Do matki Polki* oraz wierszyk *Do mego cziczerona*. (BP/XXXXII/14-15, A. Urbanowicz; KSWO/496; SJP/III/396; SMTK/1423)

Szulkin Michał, pseud. T. Michalski, E. Michalski, R. Wolski (1908-1992), historyk oświaty i wychowania. W 1930 r. ukończył studia na → Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1928-1930 pracował w Gabinecie Nauk Historycznych Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. W latach 1932-1939 r. był nauczycielem w warszawskich szkołach średnich. Wojnę spędził w Związku Radzieckim. Do Polski powrócił w 1947 r. i w latach 1947-1949 był radcą Ministra Oświaty. W latach 1949-1969 pracował na Wydziale Pedagogiki UW, gdzie kierował Zakładem Historii Szkolnictwa i Oświaty Czasów Najnowszych i, mimo braku stopnia naukowego → doktora, prowadził → seminaria magisterskie. Doktoryzował się dopiero w 1961 r. na podstawie opublikowanej w 1954 r. pracy pt. *Ewaryst Estkowski. Z dziejów postępowej myśli wychowawczej*. Oprócz pracy na UW od 1953 r. pracował w → Polskiej Akademii Nauk, w Pracowni Dziejów Oświaty, pod kierunkiem Łukasza → Kurdybachy. Inne prace S.: *Strajk szkolny w 1905 r.* (1959), *Wspomnienie o Władysławie Spasowskim,* red. (1961), *Z dziejów socjalistycznej myśli wychowawczej* (1966), *Polski Związek Nauczycielski 1905-1917. Studium z dziejów postępowego ruchu nauczycielskiego w Polsce* (1968). Wydawał prace i pisma pedagogów, m. in. J. H. → Pestalozziego, *Jak Gertruda uczy swoje dzieci* (1955) i W. Spasowskiego, *Człowiek i świat* (1958, wyd. 2 – 1960). (SBPHW/806-811, W. Szulakiewicz)

Szuman Stefan Bolesław (1889-1972), lekarz, psycholog i pedagog, teoretyk wychowania estetycznego. Jako lekarz brał udział w pierwszej wojnie światowej, gdzie został ciężko ranny. Po uzyskaniu → habilitacji w 1927 r., pracował na → Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie w 1928 r. założył Katedrę Psychologii Wychowawczej. W czasie drugiej wojny światowej zaangażowany był w ruchu oporu w ramach Armii Krajowej i → Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Po wojnie do 1960 r. kierował Katedrą Psychologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był pierwszym → rektorem, utworzonej w 1946 r., Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. KEN (od 1999 r. – Akademii) w Krakowie.

Należał do grona najpoważniejszych polskich psychologów, którzy rozwinęli psychologiczne podstawy procesów wychowawczych. Spośród problemów psychologicznych zajmował się głównie stanem, uwarunkowaniami i przebiegiem takich procesów poznawczych, jak: postrzeganie, myślenie i mowa. Swoimi badaniami obejmował całokształt rozwoju, kształtowania się osobowości i kształcenia, zarówno umysłowego, jak i estetycznego. Zgłębiał problemy fizycznych i fizjologicznych uwarunkowań zachowania się dzieci. Odrzucał koncepcje jednostronnie ukształtowanego człowieka, ograniczającego się tylko do intelektualnego poznania rzeczywistości. Uważał, że człowiek powinien być wszechstronnie rozwinięty, a jego → wiedza oparta na bezpośrednim poznaniu i przeżywaniu świata. Obraz świata zbudowany na nauce i technice jest obrazem niekompletnym i niewystarczającym dla ukształtowania osobowości człowieka. Stąd wielką rolę w wychowaniu przypisywał dziełom i arcydziełom sztuki. „*W wychowaniu przez sztukę na plan pierwszy*" S. wysuwał „*nie wychowawcę, lecz dzieło sztuki*", (OWSP/444). W tym znaczeniu postulował, aby prawo dostępu do sztuki przysługiwało każdemu człowiekowi, na równi z prawem do wykształcenia i pracy. Proces wychowania estetycznego widział jako proces społeczny, w którym mają współpracować ze sobą wychowawca i wychowanek, przy czym w udostępnianiu dzieł sztuki podstawową rolę ma odgrywać słowo mówione i pisane.

W całokształcie wychowania człowieka wypowiadał się za koncepcją kreatywną, aktywną i twórczą. Psychikę ludzką traktował pluralistyczne i wieloapsektowo. Swymi badaniami objął okres głównie dzieciństwa i młodości. Zajmując się rozwojem pytań dziecka, stawiał m. in. problemy: „*Jak stwarzać sytuacje odpowiednie ku temu, aby dzieci zadawały swobodnie i często pytania nauczycielowi w klasie, w czasie lekcji szkolnej? Trzeba wytworzyć odpowiedni „nastrój"; ale jak to zrobić i na czym to polega? Zdaje mi się, że istnieją następujące warunki powstania takiego nastroju. Jeżeli chodzi o samego nauczyciela, to na to, aby klasa chętnie i swobodnie zadawała mu różne (ciekawe i ważne dla nich) pytania, musi on, po pierwsze, umieć swobodnie, z chęcią i łatwą gotowością przyjmować pytania; po drugie, trzeba, żeby odpowiadał w sposób zajmujący, swobodny i „rozmawiający", a niepouczający i rozstrzygający, jednym słowem, nie jak „nauczyciel", lecz jak odpowiada*

ojciec lub matka, przyjaciel dorosły lub kochany przez dziecko i starszy krewny", (Ź/III/ks.1/423). Pozostawił ogromny dorobek pisarski: druki zwarte i artykuły naukowe. Jego książki i artykuły w zakresie koncepcji wychowania estetycznego (przez sztukę) dzieli się na: – wychowanie przez rysunek i malarstwo, – wychowanie przez muzykę, – wychowanie przez literaturę, – wychowanie przez teatr, – wychowanie przez film, – wychowanie przez rzemiosło artystyczne, – oddziaływanie na człowieka w sytuacjach skrajnych.

Szumanowa ogólna koncepcja wychowania przez sztukę znalazła najpełniejszy wyraz w drugim wydaniu jego podstawowego dzieła pt. *O sztuce i wychowaniu estetycznym* (1962).

Najwybitniejszym uczniem S. Szumana był ks. Karol Wojtyła (→ Jan Paweł II), który w Krakowie w roku akademickim 1948/1949 razem z ks. Józefem Rozwadowskim uczęszczał na jego → seminarium z zakresu charakterologii.

Inne prace S. Szumana: *Sztuka dziecka* (1927), *Geneza przedmiotu* (1932), *Drzwi uchylone* (1933), *Psychologia młodzieńczego idealizmu* (1933), *Rozwój myślenia u dzieci w wieku szkolnym* (1938), *Rozwój pytań dziecka* (1939), *Psychologia wychowawcza wieku dziecięcego. Podręcznik dla matek i wychowawców* (1947), *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka* (1955), *O czynnikach kształtujących psychikę dziecka w wieku przedszkolnym* (1960), *O uwadze* (1961), *O rozwoju języka i myślenia dziecka* (1968), *Psychologia wychowawcza wieku szkolnego* (1974), *Dzieła wybrane* (1985). (BP/XXXXII/31-32, R. Grodzki; EP/VI/346-352,M. Kielar-Turska, tu data utworzenia Akademii Pedagogicznej w Krakowie – 1946; KWH/252-254; OWSP/418-446)

Szuman Wanda (1890-1994), pedagog. W 1921 r. ukończyła studia w Państwowym Instytucie Pedagogicznym, gdzie zetknęła się m. in. Marią → Grzegorzewską i Januszem → Korczakiem. Po powrocie z rocznego stażu w Belgii, Francji i Anglii, prowadziła badania nad rozwojem mowy dzieci wychowywanych poza rodziną w Naszym Domu J. Korczaka, Domu ks. Baudouina i Zakładzie Wychowawczym księży Michalitów w Pawlikowicach. W 1927 r. była współorganizatorką pierwszych w Polsce Państwowych Kursów Służby Społecznej w Warszawie. W latach trzydziestych podejmowała liczne kontakty w zakresie opieki nad dzieckiem, m. in. współpracowała z J. C. → Babickim w zakresie redakcji pisma „Wychowawca". W 1938 r. na Pierwszym Ogólnopolskim Kongresie Dziecka wygłosiła referat na temat rodzin zastępczych. W czasie drugiej wojny na terenie Radomia brała udział w pracach Rady Głównej Opiekuńczej. Po zakończeniu wojny powróciła do rodzinnego Torunia, gdzie zajęła się kształceniem wychowawczyń przedszkoli. Ponadto do 1952 r. pracowała jako psycholog w toruńskim Pogotowiu Opiekuńczym. Od 1955 r., będąc już na emeryturze, pracowała jako konsultant w Szpitalu Dziecięcym dla Niewidomych w Bydgoszczy. Wyniki swoich badań publikowała w licznych czasopismach. Nadto opublikowała szereg prac zwartych, m. in.: *Komisja Edukacji Narodowej pierwszym ministerstwem oświaty w Europie* (1919), *System umieszczania sierot w rodzinach zastępczych* (1931), *Rysowane wierszyki* (1950), *Zabawy z najmłodszymi dziećmi* (1951), *Wychowanie niewidomego dziecka* (1961), *O dostępności rysunku dla dzieci niewidomych* (1967). (EP/VI/352-353, J. Meissner-Łozińska)

Szycówna Aniela (1864-1921), pedagog i psycholog, uczennica i współpracowniczka Jana Władysława → Dawida. Z J. W. Dawidem zetknęła się po raz pierwszy jako słuchaczka → Uniwersytetu Latającego. Nie mogąc uzyskać zgody władz carskich na posadę nauczycielki → pensji, utrzymywała się z udzielanych → korepetycji, angażując się w działalność różnych instytucji oświatowych i pedagogicznych. W 1907 r. stanęła na czele zorganizowanego z jej udziałem Towarzystwa Badań nad Dziećmi. W czasie pierwszej wojny światowej brała udział w pracach Wydziału Oświecenia Komitetu Obywatelskiego miasta Warszawy. Od 1916 r. pracowała → Instytucie Pedagogicznym, a od 1919 r. była kierownikiem katedry pedagogiki w → Wolnej Wszechnicy Polskiej. Wychowanie traktowała jako świadome działanie na naturę dziecka, a swoje poglądy na ten temat ukształtowała pod wpływem tzw. → pedologii, która na przełomie XIX i XX stulecia miała swoich zwolenników, m. in. Wilhelm Preyer – *Dusza dziecka* (1881), Józefa → Joteyko, *Le Pédagogie* (1908). Na tej podstawie lansowała specjalne metody poznawania dziecka: testy, kwestionariusze, dzienniki obserwacji, analizy dokumentów pracy i twórczości dziecka, przedmioty wytwarzane przez

dziecko itp. Współpracowała z wieloma czasopismami pedagogicznymi i oświatowymi, m. in.: → „Przeglądem Pedagogicznym", „Nowymi Torami". W latach 1902-1905 redagowała ilustrowane czasopismo dla dzieci pt. „Moje Pisemko". W 1920 r. mianowana została przez Ministra → WRiOP redaktorem kwartalnika poświęconego teorii i praktyce wychowania początkowego pt. „Szkoła Powszechna". Swoje prace poświęciła także zagadnieniom nauczania początkowego, m. in. *Nauka w domu* (1896). Interesowała się również zagadnieniami oświaty powszechnej, wyrażonymi w pracy *O powinnościach nauczyciela i jego kształceniu* (1916). W 1898 r. nakładem „Przeglądu Pedagogicznego" ukazał się zwarty program nauczania przygotowany przez S. oraz Jana W. → Dawida, Włodzimierza Osterloffa pt. *Metodyczny kurs nauk. Rok I-II. Nauka o rzeczach, nauka czytania i pisania, arytmetyka, kaligrafia*. (DOP/II/150, 261-262; EP/VI/379-382, M. Stawiak-Ososińska)

Szymon Marycjusz z Pilzna (niekiedy: Szymon Moricius**,** albo: Marycki Szymon, właśc. Kociołek, używał też nazwiska „Czystochlebski", 1516-1574), pisarz pedagogiczny. Najpierw był uczniem, a następnie, po studiach w Bolonii, Padwie i Ferrarze, został → profesorem → retoryki w → Akademii Krakowskiej, gdzie wykładał literaturę klasyków greckich i rzymskich. Napisał i ogłosił komentarze do dzieł Demostenesa i → Cycerona. W 1551 r. w Krakowie ogłosił swoje główne dzieło pt. *O szkołach, czyli akademiach ksiąg dwoje* (*De scholis seu academiis libri duo*), które jest pierwszym drukowanym w Polsce oryginalnym wartościowym traktatem pedagogicznym, poświęconym → szkołom. Z jednej strony było ono wyrazem rozgoryczenia, jakiego doznał w Akademii Krakowskiej jako → doktor praw Uniwersytetu w Ferrarze, z drugiej zaś stanowiło krytykę polskiego → szkolnictwa, w tym przede wszystkim ówczesnej uczelni krakowskiej. Podkreślając potrzebę kształcenia, pisał: „*Cóż, bowiem na Boga nieśmiertelnego, może skuteczniej podnieść drzemiące siły narodu, cóż może więcej się przyczynić do utrzymania jego dobrobytu, pokoju i bezpieczeństwa, cóż silniej wesprze powagę duchowieństwa, króla i senatu, utrzyma jedność wśród ludu, a uszlachetni stan wojskowy, niż dobrze urządzone szkoły i gimnazja? (...) Całe społeczeństwo powinno się uważać za opiekuna tego najpiękniejszego dzieła i wszystkie swoje myśli, rady, usiłowania, prace i trudy skupić w dążeniu do podniesienia szkół zeszpeconych gnuśnością leniwców, aby z tychże szkół, jak z bogatego i obfitego źródła, spływały zaszczyty i korzyści nie tylko na wszystkie stany w ogólności, lecz także na każdego obywatela z osobna"*, (Ź/I/269). Uważał, że dobro kraju, jego szczęście leży w dobrych szkołach i ich absolwentach. Przypominając, iż już starożytni Grecy łączyli wychowanie fizyczne z umysłowym, organizując → igrzyska olimpijskie, a Rzymianie – pola marsowe, chciał w tym duchu reformować polskie szkoły. „*Szczęście zaś lub nieszczęście ojczyzny zależy od szkół dobrze albo źle prowadzonych. Jeżeli szkoły są dobre, ojczyznę czeka nadzieja powodzenia i pewne zbawienie, jeżeli złe, obawa i niechybna zguba. Ci, którzy powołują i wyposażają do życia akademie, czynią to samo, co pilni i ostrożni rolnicy*", (Ź/I/270). Za zły stan szkół obarczał odpowiedzialnością społeczeństwo, które – jego zdaniem – bardziej dba o sprawy ciała, niż dobra duchowe. Posługując się nauką → Kwintyliana, szkoły podzielił na: prywatne, dworskie, tj. edukacja domowa, miejskie, do których zaliczał → szkoły katedralne, kolegiackie, parafialne i zakonne; → gimnazja, czyli – jego zdaniem – → uniwersytety. W procesie nauczania upominał się o zachowanie kolejności uczenia się poszczególnych przedmiotów i ustalonych zasad postępowania. W nauczaniu podkreślał wagę pilności i staranności. „Cnota i nauka", „dobry obyczaj i wiedza" – to cel wychowania i ludzkiego życia. Zdaniem Szymona z Pilzna, szkoła powinna być powszechna, prowadzona przez państwo, a podstawą treści nauczania powinny stać się osiągnięcia nauk starożytnych. Wiele uwagi poświęcał reformie → Uniwersytetu Krakowskiego, domagając się m. in. usunięcia → scholastyki i wprowadzenia utylitarności kształcenia. Uważał, że „*taka uczoność i mądrość, która nie przynosi żadnego pożytku, albo bardzo mało go daje, żadnego nie ma znaczenia i żadnej doniosłości*", (cyt. za: LHW/103). Do → profesorów i → nauczycieli apelował o pokorę, ale także o zachowanie własnego zdania. Domagał się jednocześnie dla nich wyższego wynagrodzenia, podkreślając, iż z tego powodu „*wywodzący się z plebsu profesorowie Akademii znajdowali się w pogardzie u szlachty*", (DOP/I/7578; LHW/103). (EPG/X/65; EPWN/491; KDE/30; KHW/93-94; LHW/ 102-103)

Ś

Śniadecki Jędrzej (1768-1838), chemik, biolog, lekarz, filozof, przyrodnik, pionier wychowania fizycznego i psychologii. Zasłynął jako pionier wychowania fizycznego na ziemiach polskich i niestrudzony propagator higieny i dietetyki. Jako profesor medycyny w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, na kanwie poglądów J. → Locka i J. J. → Rousseau, dokonując połączenia wiedzy przyrodniczej i lekarskiej, w 1805 r. ogłosił książkę pt. *O fizycznym wychowaniu dzieci*, gdzie przekonywał, że zdrowie fizyczne jest podstawą rozwoju umysłowego i moralnego. Podał w niej klasyfikację faz rozwojowych dziecka. Zadaniem wychowania powinna być harmonia ciała i ducha. Uważał, że do 7. roku życia wychowanie dziecka winno być „*fizyczne i tylko fizyczne*", „*bez mozołu, bez książek i bakałarzy*", (DOP/II/83). Zalecał w związku z tym wychowanie w formie zabawy w polach i lasach, w ciemnościach dla zapobiegania lękom, zabawy hałaśliwe dla „*wzmocnienia płuc i muskułów piersiowych*", (cyt. za: DOP/II/83-84). Wychowanie młodzieży męskiej należy wydłużyć do 24-25. roku życia, a nawet był skłonny sądzić, że proces wychowania kończy się dopiero około 35. roku życia. W 1818 r. wydał pracę z zakresu → psychologii, mieszczącej się jeszcze w szerszej refleksji filozoficznej, pt. *Filozofia umysłu ludzkiego*. Od 1817 r. był członkiem, a od 1819 r. – prezydentem → Towarzystwa Szubrawców – stowarzyszenia o charakterze literacko-satyrycznym, gdzie organem prasowym były „Wiadomości Brukowe". Stawiając pytanie, jakie wychowanie jest lepsze: pobierane w szkole, czy w domu, rozstrzygnął na korzyść tego pierwszego. Wychodząc z założeń nauki → Kwintyliana, zauważył, że źródłem zła moralnego może być w większym stopniu dom, a nie szkoła publiczna. Był zwolennikiem → kształcenia dziewcząt. (DOP/II/83-84; DTHW/106; E/XXV/503, J. Bobryk, XXVII/21-22, R. Mierzecki; EFW/305, M.N.; EPG/XVII/46-47; KHW/159; SBPHW/825, E. Głowacka-Sobiech, K. Ratajczak)

Śniegocka Cecylia (1862-1934), nauczycielka, działaczka oświatowa. W 1894 r. była inicjatorką powołania w Warszawie, a następnie prezesem Towarzystwa Tajnego Nauczania. Towarzystwo objęło swym zasięgiem około 2 tys. dzieci, głównie z robotniczych dzielnic Warszawy. Od początków XX wieku związała się z → Towarzystwem Oświaty Narodowej, a po 1905 r. prowadziła legalną działalność i pracę w → Macierzy Szkolnej Królestwa Polskiego. W latach 1905-1906 działała w Związku Unaradawiania Szkół oraz w Towarzystwie Wychowania Przedszkolnego, założonego w 1907 r. (DOP/II/1548-149; E/XXVII/22-23)

Średniowiecze, okres dziejów ludzkości datowany umownie od 476 r., tj. od upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego do 1492 r., czyli do odkrycia Ameryki przez Krzysztofa Kolumba. Część naukowców końcową cezurę tego okresu chce ustalić na rok 1453, czyli na upadku Konstantynopola, bądź przesunąć aż do roku 1517, tj. wybuchu → Reformacji, tj. końcową datę jedności chrześcijaństwa. Całość epoki, obejmującą ponad tysiąc lat, można podzielić na trzy okresy: Średniowiecze wczesne (do XI wieku), Średniowiecze pełne (XI-XIII wiek) oraz Średniowiecze późne (XIV-XV wiek). W ujęciu „wieki średnie" termin ten został wprowadzony przez humanistów XV i XVI wieku dla określenia okresu miedzy kulturą starożytną a → Odrodzeniem (Renesansem).
→ Edukacja w okresie Ś. miała charakter stanowy i związana była przede wszystkim z oświatą Kościoła katolickiego, tzn., iż z jednej strony wypływała z jego nauki, z drugiej zaś stanowiła próbę przejęcia → wiedzy i kultury szkolnej epoki → Starożytności. Ten ostatni aspekt znalazł swoje odbicie w działalności i twórczości Flaviusa A. → Kasjodora (ok. 490-ok. 583), w tym przede wszystkim w jego dziele encyklopedycznym *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (*Kształcenie w naukach boskich i świeckich*), gdzie przedstawiono wprowadzenie

do teologii i opis → siedmiu sztuk wyzwolonych, dzieląc je po raz pierwszy na dwie grupy: → *trivium* (→ gramatyka, → retoryka, → dialektyka) oraz → *quadrivium* (arytmetyka, → geometria, astronomia, muzyka).
W Ś. najwcześniej zaczęły powstawać → szkoły klasztorne, przygotowujące do stanu duchownego oraz do życia zakonnego, a następnie → szkoły katedralne, organizowane i nadzorowane przez biskupów poszczególnych diecezji. W epoce karolińskiej (→ Karol Wielki) doszło do powstania, a następnie rozwoju sieci → szkół parafialnych.
W Polsce pierwsze szkoły katedralne powstały w XI wieku (Kraków, Gniezno), zaś szkoły parafialne – w XIII-XIV wieku. Wychowanie dzieci osób „szlachetnie urodzonych" odbywało się w ramach → wychowania rycerskiego, poprzez następujące stadia: pazia, giermka, aż do pasowania na rycerza. Dzieci mieszczan edukowano w ramach modelu → wychowania mieszczańskiego, które odbywało się w domu i warsztacie mistrza cechowego w trzech fazach zawodowych: terminatora (ucznia), czeladnika, aż do próby osiągnięcia najwyższego wcielenia cechowego, jakim był mistrz. Dzieci włościan, poza nie zawsze możliwym uczęszczaniem do szkoły parafialnej, edukowały się w domu: poprzez naśladownictwo, pouczenia i bezpośredni udział w określonych pracach lub zajęciach. Edukacja epoki Ś. dotyczyła tylko dzieci i młodzieży męskiej. Co prawda cesarz Karol Wielki kazał kształcić także kobiety, również swoje siostry i córki, to jednak epoka ta nie upowszechniła → kształcenia kobiet. (E/XXVII/29-36, S. Wołoszyn; KDE/5)

świadectwo dojrzałości – zob. matura

Światowa Organizacja Wychowania Przedszkolnego – OMEP (fr. *Organisation Mundiale pourl`Education Préscolaire*), organizacja pozarządowa powołana w celu promocji i wszechstronnego rozwoju → edukacji dzieci od urodzenia do 8. roku życia, utworzona z inicjatywy UNESCO w 1948 r., działająca w ponad 70 krajach wszystkich kontynentów świata. Organizacja promuje właściwe warunki rozwoju i wychowania dzieci w rodzinach, placówkach opiekuńczo-wychowawczych, integrację dzieci zdrowych i niepełnosprawnych, wspiera proklamowaną przez ONZ Międzynarodową Dekadę Kultury, Pokoju i Braku Przemocy dla Dzieci Całego Świata (2001-2010). Polski Komitet OMEP powstał 1967 r. w Warszawie, jednak jako stowarzyszenie o samodzielnej strukturze prawnej został zarejestrowany w 2001 r. Posiada oddziały terenowe, m. in. w Białymstoku, Krakowie, Lublinie i Łodzi. W 1986 r. Komitet zorganizował Ośrodek Informacji Współczesnej i Dokumentacji Historycznej Wychowania Przedszkolnego, posiadający status placówki muzealnej. PK OMEP wydaje własny periodyk pt. „Dziecko i Jego Świat". (EP/VI/459-462, J. Karczewska)

świetlica I. W języku staropolskich główna izba w domu. **II.** Rodzaj placówki opiekuńczo-wychowawczej prowadzącej zorganizowaną działalność, mająca na celu racjonalne wykorzystanie czasu wolnego dzieci i młodzieży. Pierwowzorem s. był założony w 1888 r. w Krakowie przez dr. Henryka → Jordana park zabaw (park sportowy, plac gier gimnastycznych i zabaw dla dzieci i młodzieży). W następnych latach roztaczano opiekę nad młodzieżą terminatorską: uczniami i czeladnikami kupieckimi i rzemieślniczymi. W 1911 r. w Krakowie ukazała się broszura metodyczna pt. *Zakładanie ognisk dla młodzieży rękodzielniczej i przemysłowej*. Pierwsze formy pracy ś. (park sportowy) plac gier gimnastycznych i zabaw dla dzieci i młodzieży świetlicowej prowadziło założone w 1914 r. w Krakowie → Towarzystwo Przyjaciół Dzieci. Pierwsze świetlice z prawdziwego zdarzenia powstały na przełomie 1916/1917 r. najpierw w Warszawie, a potem w innym miastach Królestwa Polskiego i były próbą rekompensowania szkodliwych skutków wojny na dzieci i młodzież.
Intensywniejszy rozwój tej formy opieki zanotowano po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Głównym ośrodkiem ruchu świetlicowego pozostawała nadal Warszawa, gdzie 1925 r. Helena → Radlińska zorganizowała Studium Pracy Socjalno-Oświatowej. Jednak prawdziwy rozkwit powstania ś. zanotowano w latach trzydziestych XX wieku, głównie za przyczyną amerykańskiej organizacji Young Women`s Christian Association (YWCA), która zapoczątkowała powstanie świetlic dziewczęcych polskiego Stowarzyszenia Młodych Kobiet i Koła

Polek oraz Towarzystwa „Świetlica". Inspiracją powstawania ś. była również potrzeba likwidacji negatywnych skutków światowego i polskiego kryzysu gospodarczego lat 1929-1933, w Polsce – 1929-1935.
Wzmożony ruch ś. odnotowano po zakończeniu drugiej wojny światowej, kiedy to partie polityczne i związki zawodowe niemal prześcigały się w zakładaniu ś. i to zarówno w mieście jak i na wsi. Zdaniem I. Dąbrowskiej-Jabłońskiej ś. w tym okresie wypełniały trzy funkcje: edukacyjną, polityczną i kulturalno-artystyczną. Liczba ś. wyraźnie spadła po 1956 r., kiedy to „*tego typu placówki uznawano za anachronizm*" (EP/VI/465). W następnych latach ostałe placówki. a także nowo powstałe przechodziły fazę różnicowania, prowadzącą do swoistej specjalizacji: ś. zakładowe, ś. osiedlowe, ś. społeczne, ś. dworcowe, ś. szkolne. Zmiany społeczno-ustrojowe w latach dziewięćdziesiątych XX wieku spowodowało zmniejszenie liczby ś., tylko w latach 1990-1997 zlikwidowano ponad 5 tys. tych placówek (EP/VI/462-467, I. Dąbrowska-Jabłońska, tu data założenia Parku Jordana – rok 1889; ES/IV/347; OSP/414)

Świętochowski Aleksander (1849-1938), pisarz i publicysta, czołowy ideolog pozytywizmu. W 1873 r. potępił postawę „absenteizmu", bierności i marazmu, nawołując do pracy u podstaw. Choć jego prace mają charakter głównie filozoficzny, to w kręgu zainteresowań pozostawały także społeczne problemy wychowania, tj. rewizjonizm w stosunku do tradycyjnych form i instytucji wychowawczych oraz poszukiwanie nowych środków i metod wychowania, które wzmocniłyby nowy, kapitalistyczny układ stosunków społecznych. Podstaw → pedagogiki doszukiwał się w → psychologii i naukach biologicznych, głównie jednak w genetyce. Szczegółowymi celami wychowania były dla niego: kształtowanie ciała, kształcenie rozumu, woli i uczuć. W 1881 r. założył tygodnik „Prawda", gdzie pisał głównie pod pseudonimem „Poseł prawdy". Swoje poglądy pedagogiczne wyłożył w rozprawie pt. *Nowe drogi* („Przegląd Tygodniowy", 1874), składającej się z następujących rozdziałów: I – Zasady i cele, II – Wychowanie człowieka, III – Równouprawnienie wyznań i płci, IV – Wychowanie ludowe, VI – Wychowanie klasy średniej. Celem wychowania jest „*rozwijać do najwyższego natężenia wszystkie przyrodzone siły człowieka*" oraz „*przygotować je do umiejętnej działalności w warunkach życiowych*", (cyt. za: MP/31). Opowiadał się za reformą kształcenia dziewcząt, łącznie z ich dostępem do szkolnictwa wyższego oraz upowszechnieniem kształcenia koedukacyjnego. Wyróżniał trzy kierunki kształcenia dziewcząt: 1. „edukacja fikcyjna" – wychowanie domowe, głównie panien ze średniozamożnych domów mieszczańskich, 2. „edukacja cząstkowa" – wychowanie w domach pod opieką → guwernantek, 3. „wychowanie niezupełne" – nauczanie na → pensjach, które uznawał za niewystarczające, a nawet bezużyteczne. Poglądy na tę kwestię przedstawił na łamach → „Przeglądu Pedagogicznego" w latach 1873-1874, gdzie żądał przyznania kobiecie prawa do wykształcenia średniego, a następnie także dostępu do studiów wyższych. Doceniał znaczenie dla wychowania twórczości pozytywistycznej, opartej nie na „bohaterstwie śmierci", a na „bohaterstwie umiejętności życia", (czyt. za: DTHW/108). (DOP/II/153, 176-180; E/XXVII/87; KHW/169-170; MP/3-32 tu data śmierci – 1936)

Święty Mikołaj, legendarny święty, który miał umrzeć w 342 r.; biskup Miry w Azji Mniejszej. Od wieków mówiono o nim, że w dzień mu poświęcony, tj. 6 grudnia oraz w Wigilię Bożego Narodzenia przybywa z podarunkami dla dzieci. Tradycja tego święta mocno zakorzeniona jest w życiu placówek edukacyjnych. W czasach → wychowania socjalistycznego była skutecznie zamieniana w tzw. „Dziadka Mroza". (PHO/27; SJP/II/162; SS/558)

T

tabula rasa (łac. *tabula* – deska, tablica, tabliczka do pisania; *tabula rasa* – czysta (gładka) tablica (deska), teoria stworzona przez Johna → Locka, który posiłkując się myślą → Arystotelesa: „*Jak na tablicy, na której nic nie zapisano*", twierdził, że człowiek przychodzi na świat bez jakichkolwiek idei i wrodzonych zasad. Wszystko przyswaja sobie dopiero w trakcie doświadczenia. Zatem dusza i rozum są gładką tablicą, czystą przestrzenią. Doświadczenie jest zatem jedynym źródłem wiedzy i jak mówi J. Lock „*żadna wiedza człowieka nie może wyjść poza jego doświadczenie*", (LZM/260). Teoria ta stała się podstawą myśli pedagogicznej → Oświecenia. (EFW/212, J.K.; EPG/IX/136; EPK/II/559; KHW/320; KP/473-474; KSWO/499; SŁP/V/329; SPH/930-931; SWO/725; TZSP/88)

Tajna Komisja Oświatowa, utworzona 8 grudnia 1939 r. pod nazwą Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich. W jej skład weszli przedstawiciele działających przed wybuchem wojny organizacji nauczycielskich: → Związku Nauczycielstwa Polskiego – Czesław Wydech, T. Wojeński; → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich – T. Mikułowski; Chrześcijańsko-Narodowe Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Powszechnych – M. Siciński; Stowarzyszenia Nauczycieli Szkół Zawodowych – K. Wróblewski, Zrzeszenia Dyrektorów Szkół Państwowych – H. Kasperowiczowa i Stowarzyszenia Dyrektorów Szkół Prywatnych – T. Wojeński. W latach 1940-1941 jej skład został poszerzony o przedstawicieli szkół wyższych. Komisja działała przez całą okupację i zobowiązywała macierzyste organizacje do odbudowy struktur i działalności w konspiracji. Opracowywała wskazówki do programów nauczania i wychowania. (EP/VI/482, M. Grzywna)

Tajna Organizacja Nauczycielska, konspiracyjna nazwa przedwojennego → Związku Nauczycielstwa Polskiego, utworzona w październiku 1939 r. Przed wybuchem wojny do ZNP należało 52.380 osób. Inicjatywę przejścia ZNP do konspiracji podjęła piątka przedwojennych działaczy, którzy po podziale między sobą zadań odpowiadali: Zygmunt Nowicki (przedwojenny prezes ZNP) – sprawy ogólne, Czesław Wycech – sprawy organizacyjne, Wacław Tułodziecki – pomoc koleżeńska i sprawy wydawnicze, Teofil Wojeński – tajne nauczanie i Kazimierz Maj – kontakty z organizacjami politycznymi i wojskowymi. Działacze TON kierowali Departamentem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj i podległymi mu ogniwami terenowymi. W 1942 r. TON przeszedł dla zarządzania strukturą dwustopniową: prezydium oraz Wydział Wykonawczy. Począwszy od przełomu 1939/1940 r. rozpoczęto tworzenie struktur terenowych: okręgi TON oraz struktury powiatowe i gminne. Wśród różnych form działalności TON należy wymienić przede wszystkim: pomoc rodzinom nauczycielskim, głównie tych, które dotknięte zostały eksterminacją bezpośrednią jesienią 1939 r. oraz → tajne nauczanie. W tym celu w drugiej połowie 1941 r. TON wydał instrukcję dla nauczycieli tajnego nauczania pt. *Główne zadania pracy oświatowej*. TON gromadziła i wydawała potajemnie podręczniki szkolne poprzez Instytut Wydawniczy → „Nasza Księgarnia". W 1945 r. kierownictwo TON poparło Rząd Tymczasowy RP i podjęło jawną działalność pod przedwojenną nazwą: Związek Nauczycielstwa Polskiego. (BP/XXXXIII/226, R. Grodzki; E/XXVII/128; EP/VI/482-489, J. Krasuski; OSP/414-415)

tajne nauczanie (tajna oświata), konspiracyjne nauczanie na rożnych poziomach kształcenia, od szkoły elementarnej (powszechnej) aż po studia wyższe. **I.** Na fali prowadzonej w zaborze rosyjskim w drugiej połowie XIX wieku → rusyfikacji prowadzono tajne szkółki elementarne. Powstawały one zarówno w mieście jak i na wsi W 1894 r. powstało → Warszawskie Towarzystwo Tajnego Nauczania, zwane „Bosym Uniwersyte-

tem" oraz Wydział Czytelni → Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Tajne nauczanie i akcje je wspierające prowadziły także: Towarzystwo Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, → Koło Oświaty Ludowej oraz → Towarzystwo Oświaty Narodowej, założone w 1899 r. przez Ligę Narodową. W latach 1882-1884 rozpoczęły działalność tajne kursy naukowe, których inicjatorkami były kobiety-absolwentki → pensji i gimnazjów żeńskich. Te tajne zebrania samokształceniowe przyjęły nazwę → Uniwersytetu Latającego. Formą tajnej oświaty był też ruch samokształceniowy młodzieży gimnazjalnej i studenckiej w zaborze rosyjskim od 1871 r., a wśród nich: Centralizacja Związku i Kółek Gimnazjalnych Królestwa, Centralne Koło Studentów (1895), Centralne Koło Uczniowskie (1897). Z organizacji samokształceniowych wywodziło się wielu naukowców, m. in. Tadeusz → Kotarbiński, Jan Kasprowicz, Stefan Żeromski i Ludwik Krzywicki. W końcu XIX stulecia tajna oświatowa prowadzona była także przez szereg szkół na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. W latach 1882-1883 policja carska wykryła ponad 100 tajnych polskich szkół. W Wilnie działała konspiracyjna „Oświata", a od 1893 r. – Towarzystwo Oświaty Narodowej. Na Wołyniu elementarne nauczanie dorosłych prowadziło Towarzystwo Nauczania Analfabetów. Na Litwie tajne nauczanie prowadzone były w językach polskim i litewskim. W 1902 r. w Kobryniu działało nawet tajne → seminarium nauczycielskie.

II. Konspiracyjne nauczanie organizowane było podczas drugiej wojny światowej. Organizatorami t. n. były: → Tajna Organizacja Nauczycielska oraz Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj, choć w istocie rola tych ośrodków ograniczała się do ogólnego nadzoru i wydawania instrukcji oraz odezw w sprawie t. n. Zdaniem znawcy problematyki t. n., Juliusza Krasuckiego tajne nauczenie, w zależności od specyfiki terenu, przybierało cztery formy organizacyjne: nauczanie w szkołach legalnych według przedwojennego programu nauczania wbrew zarządzeniom władz okupacyjnych, przekazywanie zakazanych wiadomości w trakcie realizacji programu narzuconego przez okupanta, nauczanie w kilkuosobowych tajnych kompletach lub też nauka pojedynczych uczniów, praca tajnych szkół średnich ogólnokształcących i wyższych na bazie szkolnictwa oficjalnego podstawowego i średniego. Latem 1942 r. konspiracyjny → Związek Nauczycielstwa Polskiego skierował „Odezwę do nauczycielstwa", w której m. in. apelował, aby „*w tajnym nauczaniu na kompletach i w mniejszych grupach uczyć młodzież w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. Zdolniejsi uczniowie kl. VII winni być douczeni w zakresie klasy I i II gimnazjalnej. (...) Należy przeciwdziałać uczęszczaniu młodzieży na widowiska w teatrach, teatrzykach i kinach, zarówno niemieckich, jak i przeznaczonych dla ludności polskiej, bowiem widowiska te obok propagandy niemieckiej „kultury" i siły mają na celu poniżenie Narodu Polskiego, zohydzenie kultury i jego obyczajów oraz demoralizację młodzieży; przesiąknięte są pornografią i chamstwem w dowcipie. Ten sam charakter mają wydawnictwa niemieckie w języku polskim, zarówno codzienne, jak i tygodniki np. „Siedem Dni" i „Fala" (magazyn pornografii). Bojkot tych wydawnictw należy usilnie propagować. (...) Młodzież starszą należy kierować na tajne wyższe uczelnie*", (TŹ/247-249).

W ramach t. n. zajęcia na terenie Warszawy organizowała i prowadziła m. in. Helena → Radlińska. W 1943 r. nieznany autor raportu do H. Himmlera pisał: „*Gdyby te szkoły były szkołami niemieckimi, należałoby im się najwyższe uznanie. Rozporządzają one dobrze przygotowanymi nauczycielami z dawnych nauczycieli szkół średnich i uniwersytetów. Nikt w Polsce nie był większym patriotą niż nauczyciel gimnazjalny, a w pewnym stopniu także nauczyciel szkół elementarnych. Nikogo nie da się zapalić do sprawy narodowej bardziej niż młodzieży, która posiada takich wychowawców*", (cyt. za: TPO/83). Oblicza się, że roku szkolnym 1943/1944 na poziomie szkoły średniej w t. n. brało udział około 780 tys. uczniów, pracujących pod opieką ponad 9 tys. nauczycieli, (DTHW/297). Na poziomie szkoły wyższej t. n. rozwinęło się w Warszawie, Krakowie, Częstochowie, Lublinie, Lwowie i Wilnie. Pod koniec okupacji w konspiracyjnym → Uniwersytecie Józefa Piłsudskiego w Warszawie studiowało ponad 2.100 studentów. W sumie na poziomie wyższym studiowało w trybie t. n. około 12 tys. studentów, co stanowiło 24% ogólnej liczby studentów z okresu

międzywojennego. (DTHW/88-94, 297-298; EP/V/30, W. Theiss, VI/489-496, J. Krasuski)

talenty (od gr. *tálenton* – równowaga; *łac. talentum* – talent, jednak jako miara wagi, kwota pieniężna), zestaw umiejętności w szkole XIX-wiecznej, w tym zaś w szczególności w → pensjach dla dziewcząt. Propagatorką kształcenia talentów była m. in. Klementyna z Tańskich → Hoffmanowa (1798-1845), wykładowca w → Instytucie Rządowym Wychowania Płci Żeńskiej w Warszawie. Do t. Hoffmanowa zaliczała: muzykę, rysunek, taniec, śpiew, roboty ręczne, konwersację towarzyską, głośne czytanie, pisania listów i opracowania literackie. (DOP/II/85; EPG/XVII/82; KSWO/500; SŁP/V/334)

Tarnowski Janusz (1919-), ksiądz, filozof, pedagog i teolog. Od 1981 r. profesor na Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie, od 1987 w Akademii Teologii Katolickiej (od 1999 r. → Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego). Obecnie profesor emerytowany. Od 1983 r. członek Międzynarodowego Biura Katolickiego do Spraw Dziecka, od 1991 r. członek Międzynarodowego Komitetu Korczakowskiego, wcześniej współzałożyciel Polskiego Komitetu Korczakowskiego. W latach 1985-1991 członek Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN. W dorobku naukowym T. znajduje się ponad 420 publikacji, w tym 30 książek. W centrum zainteresowań pozostają m.in. koncepcja personalno-egzystencjalna oraz teoria dialogu w sensie filozoficznym, teologicznym i pedagogicznym, a także badania nad osobowością i działalnością wychowawczą Janusza → Korczaka. O Korczaku T. napisał m.in.: „*Pedagodzy „wszech czasów" dzielą się na dwie grupy: pierwszy z nich to teoretycy, znakomicie nieraz wytyczający nowe perspektywy wychowawcze, ale w niewielkim tylko stopniu spotykają się oni z konkretnym dzieckiem. Drudzy natomiast rzadko sięgają po pióro, choć obdarzeni są prawdziwym talentem pedagogicznym i wybitną umiejętnością wpływu na młode pokolenie. Otóż Korczak łączył obie te „charyzmy". Co więcej: własne doświadczenie (nawet przykre) opisywał krytycznie, łącząc w niezrównany sposób teorię z praktyką*", *(Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, Warszawa 2003, s. 179).

Z ważniejszych prac ks. J. Tarnowskiego trzeba wymienić: *Wychowanie dla pokoju z Bogiem i ludźmi* (1981), *Próby dialogu z młodymi. Prekatecheza egzystencjalna* (1983), *Siedem lat dialogu* (1986), *Z tajników naszego ja* (1987), *Rozmowy o wierze i życiu* (1989), *Janusz Korczak dzisiaj* (1990), *Kto pyta – nie błądzi* (1995), *Pięćdziesięciolecie przyjaźni z Makarenką* (1999), *Jak wychowywać? W ogniu pytań* (2003, 2005). (BP/XXXXII/191; KWH/297-298; OSP/415; ZKNH/401; ZKNP/836)

techniki freinetowskie – zob. Freinet Celestyn

terminator (od łac. *terminus* – granica, znak, koniec), kandydat na rzemieślnika, uczeń w zawodzie. Zob. wychowanie mieszczańskie) (E/XVII/343; KSWO/508; SŁP/V/364)

Tertulian (ok. 155-ok. 235), → retor z Kartaginy, chrześcijański pisarz i teolog, prekursor łacińskiego piśmiennictwa teologiczno-filozoficznego. Około 195 r. przyjął chrześcijaństwo i został prezbiterem (mając prawo do odprawiania Mszy św.). Około 200 r., opisując życie i działalność Jezusa Chrystusa, po raz pierwszy w swych pismach użył określenia „Nowy Testament". W wykładzie o Trójcy Świętej jako pierwszy użył określenia „*trinitas*" (trójca) oraz *persona* (osoba). Akceptował poznanie filozoficzne, o ile zgadzało się ono z prawdami wiary. Do istoty wiary – twierdził T. – należy jej „nieprzejrzystość", rozum nie może nic powiedzieć w kwestiach wiary. Na podstawie tych twierdzeń niektórzy jego adwersarze (przeciwnicy) przypisują T. twierdzenie „*Credo, quia absurdum*", (*Wierzę, bo to jest niedorzeczne*). Nauki Apostołów uznał za reguły wiary. Toczył zażarte polemiki z agnostykami i filozofami rzymskimi, broniąc nauki chrześcijańskiej o stworzeniu świata przez Boga, człowieczeństwie Jezusa Chrystusa oraz o jego męce i zmartwychwstaniu. (E/XXVVII/360; EPWN/864; KP/91-92, słowa „*Credo, quia absurdum*" przypisuje jednak św. → Augustynowi; LHW/45)

Tischner Józef Stanisław (1931-2000), filozof i teolog, eseista. Jako krytyk marksizmu, odegrał ważną rolę w formułowaniu ideowo-moralnych założeń „Solidarności". Bardzo mocno zaan-

gażował się w przemiany społeczne w Polsce po roku 1980. Od 1980 r. był profesorem w → Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, a następnie → Uniwersytetu Jagiellońskiego; od 1981 r. – prezesem Instytutu Nauk o Człowieku w Wiedniu. Głosił ideę chrześcijaństwa otwartego na dialog. Wiele jego dzieł zostało wydanych w USA, Włoszech, Niemczech, Francji i Rosji. Jego dorobek ma duże znaczenie także dla szeroko pojmowanej → edukacji, m. in.: *Świat ludzkiej nadziei* (1975), *Etyka Solidarności* (1981), *Polski kryzys pracy* (1981), *Historia filozofii po góralsku* (1987), *Kłamstwo polityczne* (1988), *Filozofia dramatu* (1990), *Jak żyć?* (1994), *Etyka Solidarności oraz Homo sovieticus* (2005). (W. Bereś, A. Więcek Baron, *Tischner – życie w opowieściach*, Warszawa 2008, passim; E/XXVII/417, T. Gadacz; KJK/III/740; OSP/425)

toga (łac. *toga* – ochrona, osłona, okrycie, szata) **I.** W starożytnym Rzymie wierzchnia szata męska, drapowana, zarzucana na lewe ramię, traktowana jako uroczysty strój cywilny. **II.** Lekka, luźna szata nakładana na ubranie „cywilne", traktowana jako uroczysty ubiór → doktora i → profesora na uczelni akademickiej, ale także jako urzędowy strój sędziów, prokuratorów, adwokatów i radców prawnych. W okresie transformacji ustrojowej w Polsce i spontanicznym powstaniu niepublicznych szkół wyższych t. zaczęli zakładać także członkowie senatów tych szkół. Dla odróżnienia posiadanych stopni i tytułów oraz funkcji pojawiły się t. w różnych kolorach, „doposażone" także w narzutki na ramiona, dla podkreślenia pełnionej funkcji → rektora, → prorektora, → dziekana itp., na które osoby funkcyjne nakładają z kolei łańcuchy (niekiedy nawet złocone) z herbem uczelni. (KSWO/513; SJP/III/473; SŁP/V/386)

Tomasz z Akwinu, św. (*San Tomaso d'Aquino, Thomas Aquinas*, (1224/25 lub 1226-1274), dominikanin, włoski teolog, filozof, scholastyk (*Doctor Angelicus*), doktor Kościoła, twórca → tomizmu. W 5. roku życia został oblatem w benedyktyńskim opactwie na Monte Cassino. Był uczniem św. → Alberta Wielkiego (ok. 1193-1280) i nauczycielem na → Uniwersytecie Paryskim oraz uczelni dominikańskiej w Neapolu i w tym czasie napisał większość swoich dzieł, m. in. *Summa contra gentiles* (1264) oraz największe dzieło pt. *Summa theologiae* (*Summa teologii*) w trzech częściach (1266-1273), stanowiące syntezę całości nauk moralnych i teologii katolickiej. Stanowi ono największy pomnik intelektu → Średniowiecza. Komentarzem opatrzył różne księgi → *Starego* i → *Nowego Testamentu*. → *Biblię* uważał za podstawę wszelkiego nauczania, stąd określany jest często jako „*Homo unius libri*", (*Człowiek jednej książki* – zob.), (SS/416). Utrzymywał, że między poszukiwaniem dokonywanym przez rozum a nauką objawioną nie ma konfliktu, ponieważ wywodzą się one od samego Boga, mówiąc w dziele *De veritate*: „*Nihil est in intellectu, quo non sit prius in sensu*", (*Nie ma nic w umyśle, czego nie było przedtem w zmysłach*), (SS/415).
→ Filozofia powinna służyć teologii i pomagać ludziom w zrozumieniu religii. Posługując się filozofią → Arystotelesa, przystosował jego pisma do dogmatów wiary chrześcijańskiej, choć uznał, że jego nauka jest niekompletna. Zastosował arystotelowski model nauki: naukowe jest to, co posiada charakter wniosku z prawdziwych sądów. Jego prostą postacią jest sylogizm (schemat wnioskowania), który ma formę koniecznej i uniwersalnej dedukcji, a zawarty został w maksymie: „*Multum affirma, pauca nega, frequenter distinque*" (*Na wiele się zgadzaj, niewiele zaprzeczaj, często rozróżniaj*), (SS/416). W swoich poglądach pedagogicznych zachęcał do rozwijania aktywności badawczej i nawiązania ścisłej współpracy między → nauczycielem a uczniem. Wierzył, iż tylko współpraca wychowanków z wychowawcami, nauczycieli i uczniów mogą służyć pokojowemu współistnieniu ludzi i osiągania dobra wspólnego. Położył duże zasługi na polu → dydaktyki uniwersyteckiej, określając metody kształcenia, tj. → wykład i → dysputę, rozumianą jako rodzaj ćwiczeń.
Prawdziwe szczęście – zdaniem T. – polega na nieustannej i kompletnej realizacji własnego istnienia, które nie powinno mieć końca. Myśl o końcu zatruwa człowiekowi każdą szczęśliwą chwilę. „*Człowiek nie jest szczęśliwy tak długo, dopóki pozostanie mu jeszcze coś do pragnienia i szukania*", (Ź/I-167). Zaangażowanie powinno mieć na celu budowę pokojowego współistnienia między ludźmi, aby wszyscy mogli zmierzać do ostatecznego celu poza ziemią. Z tej przyczyny

władza polityczna powinna respektować władzę kościelną. Na tej podstawie otwarły się nowe stosunki między władzą świecką a teologią, co ułatwiło realizację celów dydaktycznych i naukowych dla życia świeckiego. W dziele *Suma teologiczna* stawia m. in. pytanie: „*Czy wielu aniołów może być równocześnie w tym samym miejscu?*". Później zapewne jego adwersarze stworzyli ironiczne pytanie: „*Ile aniołów może pomieścić się główce szpilki*?". Kanonizowany w 1323 r., w 1557 r. ogłoszony został doktorem Kościoła (*doctor Ecclesiae*). Dał początek systemowi teologiczno-filozoficznemu, nazwanego od jego imienia tomizmem, a później neotomizmem. W 1879 r. papież Leon XIII ogłosił jego naukę podstawą oficjalnej filozofii Kościoła katolickiego. Papież → Jan Paweł II nazwał go „*mistrzem filozoficznego i teologicznego uniwersalizmu*", (ABC/265). Jego wspomnienie obchodzone jest 28 stycznia. (ABC/265; EFW/310-311, J.K.; KDE/22; KHW/57-58; LHW/69; OSP/426-427; SMTK/1245, 1324; SP/585-586; SS/413-414)

tomizm, filozofia i teologia (kierunek filozoficzno-teologiczny) oparta na nauce św. → Tomasza z Akwinu (1224/1225 lub 1226-1274), której celem jest określenie relacji między rozumem a wiarą. W rozwiązywaniu problemów filozoficznych tomizm opiera się na dorobku myślowym → Arystotelesa. Sformułował pięć argumentów przemawiających za istnieniem Boga. Przedstawił nowoczesne ujęciu bytu i różnicy między istotą a istnieniem. T. uznany został za oficjalną filozofię Kościoła katolickiego w 1879 r. przez papieża Leona XIII (1810-1903). (ABC/265-266; EPK/II/577; KHW/320; SP/585; SS/243)

Towarzystwo Czytelni Ludowych, założone w 1880 r. w Poznaniu przez członków rozwiązanego przez Prusaków w 1878 r. → Towarzystwa Oświaty Ludowej: Władysława Bentkowskiego, Józefa Chociszewskiego, Franciszka Dobrowolskiego, Jana Konstantego Żupańskiego i innych. W pracy Towarzystwa czynny udział wzięło polskie duchowieństwo, a w szczególności ks. Antoni Ludwiczak, w latach 1912-1921 przewodniczący Towarzystwa. Celem Towarzystwa było „*szerzenie pożytecznych, religijne uczucia ludu podnoszących i pouczających książek polskich oraz zakładanie bibliotek ludowych*". Swoją działalnością objęło Poznań oraz całą Wielkopolskę, a nawet wychodźstwo polskie w Niemczech. W pierwszym roku istnienia Towarzystwo założyło 150 bibliotek, gromadzących około 30 tys. książek. Inicjatorzy powstania bibliotek i bibliotekarze poddawani byli akcjom represyjnym policji pruskiej. Pomimo tego Towarzystwo rozwijało nadał sieć bibliotek i przed pierwszą wojną światową w Wielkopolsce prowadziło 1.032 biblioteki, na Śląsku – 157, na Pomorzu i w Prusach – 342, na wychodźstwie – 131, (DOP/II/202). W następnych latach zasoby książkowe Towarzystwa rosły. W 1905 r. założyło kwartalnik „Czytelnia Ludowa", a następnie organ Towarzystwa „Przegląd Oświatowy". W wolnej Polsce T.C.L. patronowało inicjatywie prezesa Towarzystwa, ks. A. Ludwiczaka założenia w 1921 r. Uniwersytetu Ludowego w Dalkach pod Gnieznem oraz Uniwersytetu Ludowego w Bolszewie pod Wejherowem. T.C.L. działało do 1939 r. (BP/XXXXIII/328, R. Grodzki; DOP/II/201-202; E/XXVII/521; EPK/II/577)

Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, I. Główny organ → Komisji Edukacji Narodowej, istniejący w latach 1775-1792. Powołane z inicjatywy Ignacego → Potockiego w Bibliotece Publicznej Załuskich w dniu 7 marca 1775 r., choć przygotowania do jego narodzin prowadzone były już w roku poprzednim. Na założycielskim posiedzeniu, na wniosek Ignacego Potockiego, przyjęto następującą uchwałę: „*Kommissyja Edukacyi Narodowej żąda programmatów do ksiąg elementarnych, mających służyć tym, co w szkołach wojewódzkich uczą się. W rozporządzeniu nauk zaleca pamięć na potrzeby każdego jako chrześcijanina, jako człowieka, jako obywatela. W klasyfikacji nauk do ksiąg elementarnych zaleca porządek umiejętności ludzkich przez Bacona ułożony, a w „Encyklopeyi" z poprawkami wydany…*", (TŻ/128). Prezesem Towarzystwa był Ignacy → Potocki, a sekretarzami Grzegorz → Piramowicz i Franciszek Zabłocki. W składzie Towarzystwa występowali m. in.: Hugo → Kołłątaj, Onufry → Kopczyński, Stefan Hołowczyc, Józef Bogucicki, Franciszek Zabłocki i Józef Wybicki.

Celem Towarzystwa było przygotowanie nowych programów i podręczników dla szkół oraz

kształtowanie nowego modelu nadzoru nad → szkolnictwem. W 1783 r. Towarzystwo opracowało program dla szkół KEN, oparty na klasyfikacji nauk Franciszka → Bacona i zaleceniach encyklopedystów francuskich. Towarzystwo wydało 27 podręczników, w tym m. in.: *Arytmetykę* (1781), *Historię powszechną na kl. II* Skrzetuskiego (1781) i na kl. IV (1786), *Algebrę* (1782), *Wstęp do fizyki* Huberto (1783), *Elementarz do szkół parafialnych* (1785), *Geometrię* Lhuilliera (1786), *Geometrię praktyczną* Zaborowskiego (1786) i *Logarytmy* (1787). *Wymowę i poezję dla szkół narodowych* Piramowicza (1792). Szczególne emocje wywołała *Gramatyka dla szkół narodowych* (t. 1-5: 1778, 1780, 1781) O. Kopczyńskiego, zmierzająca m. in. do „kreskowania" samogłosek „pochylonych" é, ó, á.
Ważnym wydawnictwem Towarzystwa były *Przepisy dla nauczycieli*, będące przewodnikiem metodycznym do nauczania poglądowego. Niezwykle istotne były *Powinności nauczyciela* Grzegorza Piramowicza, będące z kolei pierwszym przewodnikiem dla nauczycieli szkół parafialnych.
W kolejnych latach działalności KEN Towarzystwo stało się „*wydziałem programowym i organem nadzorczym na szkolnictwem narodowym*", (TŻ/127). Do kształcenia w szerokim zakresie wprowadziło przedmioty matematyczno-przyrodnicze: botanikę, zoologię, nauki rolnicze, mineralogię, fizykę, mechanikę, hydraulikę, chemię i inne. W ramach historii Polski, prawa i nauki moralnej miało być realizowane wychowanie obywatelskie. Funkcjonowało do 1792 r., kiedy jego działalność przerwała konfederacja targowicka. **II.** Powstało w 1809 r. jako organ opiniodawczy przy → Izbie Edukacyjnej Publicznej pod kierownictwem Bogumiła Lindego. Zajmowało się opiniowaniem projektów organizacji szkolnej oraz oceniało wydawnictwa szkolne. (BP/XXXXIII/329, M. Milcarek; DOP/II/88 – tu kierownictwo Towarzystwa z czasów Księstwa Warszawskiego powierza Konstantemu Wolskiego, DTHW/76; E/XXVII/521-522; EP/II/688-689, D. Krześniak-Firlej, W. Firlej; EPK/II/578-579; KrP/360; OSP/427; SMTK/1327; TŻ/127-128)

Towarzystwo Filomatów – zob. Filomaci

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", założone w 1867 r. we Lwowie z inicjatywy studentów Uniwersytetu Lwowskiego. Pierwszym kierownikiem był Wedanty Piasecki. (DOP/II/233)

Towarzystwo Gniazd Sierocych, założone w 1908 r. W 1911 r. zostało przeniesione do Królestwa, gdzie prezesem honorowym został Stanisław Gleczner. Przed wybuchem wojny założyło osiem gniazd. Wojna światowa zniszczyła dorobek i podstawy organizacyjne Towarzystwa. Po odzyskaniu niepodległości prezesem T. G. S. został Kazimierz Sosnkowski, a właściwym organizatorem Kazimierz → Jeżewski. Członkowie gniazd sierocych podzieleni byli na trzy grupy: – dzieci przebywające w gniazdach, jako podopieczni w wieku od 6. do 16. roku życia, – młodzież, która opuściła gniazda i kształci się w szkołach zawodowych, jako druga grupa „gnieździaków", – byli członkowie gniazd sierocych zgrupowani w Towarzystwie Społecznych Pracowników Gniazd Sierocych. T. G. S. korzystało z pomocy osób fizycznych oraz samorządów. W 1920 r. 37 samorządów udzieliło pomocy na sumę 1.637 tys. marek polskich. (EPK/II/579-580; EPWN/342)

Towarzystwo Historyczno-Literackie, założone w 1832 r. w Paryżu przez grupę emigrantów polistopadowych jako Towarzystwo Literackie pod kierunkiem Adama Jerzego → Czartoryskiego, a także Józefa Bema, Ludwika Platera i Teodora Morawskiego. Nazwa „Towarzystwo Historyczno-Literackie" pojawiła się dopiero w 1854 r. W 1838 r. utworzyło → Bibliotekę Polską. Obie instytucje w porozumieniu z → Polską Akademią Umiejętności w Krakowie w 1893 r. powołały do życia Polską Stację Naukową w Paryżu. Do aktywnych działaczy należeli m.in. A. Mickiewicz i J.U. Niemcewicz, prezesami Towarzystwa Historyczno-Literackiego byli książę A. J. Czartoryski oraz jego syn Władysław. Towarzystwo Historyczno-Literackie opublikowało m.in. *Pisma* A. Mickiewicza (tom 1-11, 1861-1862). Rozwiązane zostało w 1891 r., reaktywowane w 1946 r. W latach 1992-1999 dyrektorem Biblioteki Polskiej i od 1994 r. przewodniczącym Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu był Leszek Talko (1916-2003), emigrant we Francji od 1940 r., żołnierz 1. Dywizji Pancernej

generała S. Maczka, działacz emigracyjny PPS, redaktor naczelny „Robotnika", łącznik pomiędzy „Solidarnością" a francuskimi związkami, od 1975 r. do stanu wojennego kierownik polskiej redakcji *Radio France Internationale* i korespondent prasy francuskiej i belgijskiej, przyjaciel Teofila Jurkiewicza (1925-2009), wybitnego działacza polonijnego we Francji, pochodzącego z ziemi dobrzyńskiej. (BP/XXXXIII/330, M. Milcarek; SMTK/1327)

Towarzystwo Jezusowe – zob. jezuici

Towarzystwo Kolonii Letnich im. Stanisława Markiewicza w Warszawie, założone w 1882 r. w inicjatywy dr Stanisława Markiewicza. W 1897 r. wystąpiło o zatwierdzenie statutu przez władze rosyjskie, gdzie zapisano, iż „*celem Towarzystwa jest praca nad poprawą zdrowia ubogiej słabowitej dziatwy m. Warszawy, w wieku 6 do 16 lat włącznie, przez umożliwienie jej korzystania w miesiącach letnich z pobytu na wsi lub w miejscowościach leczniczych i podmiejskich*", (cyt. za: EPK/II/580). Do 1907 r. Towarzystwo posiadało pięć własnych kolonii ze specjalnie zbudowanymi na ten cel domami, których korzystało 22.362 dzieci. W poszczególnych latach Towarzystwo skierowało na wypoczynek odpowiednio liczbę dzieci: 1896 – 1.961, 1900 – 2.970, 1903 – 3.000, 1906 – 3.304. (EPK/II/581). (EPK/II/580-581)

Towarzystwo ku Popieraniu Moralnych Interesów Ludności Polskiej, utworzone w 1869 r. w Toruniu. Jego celem było „*podnoszenie oświaty i obyczajowości ludności polskiej*", a także oddziaływanie na opinię publiczną oraz wspieranie starań o „*równouprawnienie ludności polskiej w całym państwie*", (cyt. za: DOP/II/200-201). Postępująca fala → germanizacji zaboru pruskiego nie pozwoliła Towarzystwu rozwinąć szerszej działalności. (DOP/II/200-201)

Towarzystwo Kursów Naukowych – zob. Wolna Wszechnica Polska

Towarzystwa Literatów w Polszcze… dla Wydawania Najlepszych i Najpożyteczniejszych Krajowi Książek, założone w Warszawie w 1765 r. m. in. z inicjatywy Adama Kazimierza → Czartoryskiego. Staraniem Towarzystwa został przełożony na potrzeby → Szkoły Rycerskiej podręcznik literatury powszechnej Juwenala de Carlancasa *Historia nauk wyzwolonych*, a także praca profesora tej szkoły Jana P. Edlinga *Początki krajopisarstwa* (1768). Także w 1768 r. Towarzystwo wydało *Nowy sposób łatwego uczenia się języka łacińskiego* F. Fodewitza. Wydawało również podręczniki do nauki przedmiotów wojskowych. W 1770 r. wznowiło *Orbis sensualizm pictus* J. A. → Komeńskiego. (DOP/I/224)

Towarzystwo Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Ludowych i Wydziałowych Krakowa, utworzone w 1903 r. w celu pobudzania wśród nauczycieli życia umysłowego, działalności samokształceniowej, dążące do stworzenia ogólnogalicyjskiej organizacji nauczycielskiej. Jego prezesem był S. Nowak. (EP/VII/837, R. Stankiewicz)

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Ludowych Lwowa, założone w 1896 r. Celem jego działalności dokształcanie nauczycieli oraz kształtowanie solidarności zawodowej tego środowiska. (EP/VII/837, R. Stankiewicz)

Towarzystwo Nauczycieli Ludowych w Nowym Sączu, utworzone z inicjatywy „Szkolnictwa Ludowego" w 1894 r. Żądało zniesienia podziału szkół ludowych na wiejskie i miejskie, ujednolicenie programów nauczania i podniesienia poziomu wykształcenia nauczycieli. Hasłem programowym Towarzystwa było zawołania: „*Ludzie, z ludem, dla ludu*". Należało do niego ponad tysiąc członków. Wydawało czasopismo „Szkolnictwo Ludowe". (DTHW/102, tu jednak data jego powstania – 1896; EP/VII/837, R. Stankiewicz)

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, organizacja nauczycieli szkół średnich Galicji założona w 1884 r. Jego aktywnym działaczem był m. in. dr Henryk → Jordan. W 1913 r. przedłożyło → Radzie Szkolnej Krajowej projekt reformy gimnazjów i opublikowało go na łamach organu Towarzystwa pt. „Muzeum". Dotychczasowym gimnazjom zarzucano jednostronne kształcenie, zaś gimnazjom realnym brak „wyraźnie ukierun-

kowanej myśli wychowawczej". Postulowano stosowanie takich metod nauczania, które „*by uczyły młodzież ściśle i bystro a samodzielnie obserwować, ściśle i samodzielnie myśleć, by kształciły zaradność i praktyczność*", (DOP/II/226). Tworzyło lokalne organizacje pomocowe. W latach 1925-1932 Sekcja Seminariów Nauczycielskich tego Towarzystwa wydawała w Krakowie pismo pt. → „Pedagogium". (DOP/II/225-226; EP/VII/837, R. Stankiewicz)

Towarzystwo Nauczycieli Polskich Szkól Średnich i Wyższych, organizacja nauczycieli szkół, utworzona w 1919 r. z połączenia galicyjskiego → Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, założonego w 1884 r. i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Królestwie Polskim, założonego w 1905 r. z P. Sosnowskim jako prezesem. Zatwierdzony w 1920 r. statut Towarzystwa jako główne cele wymieniał „*doskonalenie i rozwój sił nauczycielskich pod względem obywatelskim, pedagogicznym i naukowym*" oraz „*obrona interesów zawodowych i godności stanu nauczycielskiego*", (cyt. za: EPK/II/581). W roku szkolnym 1923/1924 Towarzystwo tworzyło 9 okręgów, 185 kół i liczyło 7.967 członków, przy ogólnej liczbie nauczycieli wynoszącej wówczas około 12 tys. Towarzystwo wydawało dwutygodnik pt. „Sprawy Towarzystwa" oraz kwartalnik „Przegląd Pedagogiczny". Pod egidą Towarzystwa, nakładem Książnicy Polskiej wydano m. in. *Podręczną encyklopedię pedagogiczną* dr. Feliksa Kierskiego (1923), czasopisma „Przegląd Humanistyczny" (red. W. Wąsik) oraz sygnowane przez lwowski oddział Towarzystwa „Muzeum" (red. L. Jaksa-Bykowski). W latach 1925-1932 Sekcja Seminariów Nauczycielskich tego Towarzystwa wydawała w Krakowie pismo pt. → „Pedagogium". Towarzystwo utrzymywało także kontakty zagraniczne, m. in. z Międzynarodowym Związkiem Nauczycieli Szkół Średnich z siedzibą w Paryżu. (DOP/II/225-226; EP/VII/841, R. Stankiewicz; EPK/II/581-583)

Towarzystwo Naukowe Krakowskie, założone z inicjatywy rektora → Uniwersytetu Jagiellońskiego, Walentego Litwińskiego, działające w latach 1816-1872, następnie przekształcone (w latach 1817-1873) w → Akademię Umiejętności. (SMTK/1327)

Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory", założone w 1932 r. przez lewicowych działaczy, utworzonego w 1930 r. → Związku Nauczycielstwa Polskiego. Opowiadało się za ustrojem szkolnym uwzględniającym potrzeby najszerszych warstw społecznych, w tym m. in.: rozwoju szkół publicznych i uniezależnienia szkoły od Kościoła. Prezesem Towarzystwa do 1936 r. S. Kalinowski, prof. → Politechniki Warszawskiej, do 1939 r. I. Kosmowska. Organem prasowym Towarzystwa był „Miesięcznik Nauczycielski". (EP/VII/842, R. Stankiewicz; OSP/429, tu data założenia – rok 1931)

Towarzystwo Oświaty Ludowej, założone w 1867 we Lwowie (Galicja). Realizowało program zakładania czytelni ludowych, a także wydało kilka popularnych książek. (DOP/II/221-232)

Towarzystwo Oświaty Ludowej, założone w zaborze pruskim w 1872 r. z inicjatywy posła Mieczysława Waligórskiego, redaktora Franciszka Dobrowolskiego i Władysława Bentkowskiego. Jego celem było „*zakładanie bibliotek, popieranie wydawnictw i pism ludowych, rozpowszechnianie książek, pism i obrazków oraz zakładanie ochronek*", (cyt. za: DOP/II/201). Ze względu na reprezentowaną postawę liberalną pozostawało w sporze z kurią biskupią w Poznaniu. W 1872 r. zostało rozwiązane przez rząd pruski. Jego cele realizowało utworzone w 1880 r. → Towarzystwo Czytelń Ludowych. (DOP/II/201)

Towarzystwo Oświaty Narodowej, jego celem było zwalczanie → analfabetyzmu i zacofania wśród chłopów, organizowanie i upowszechnianie czytelnictwa książek i czasopism. Towarzystwo inspirowało powstanie ośrodków nauczania domowego, które powstawały w domach prywatnych, dworach, parafiach, a niekiedy także w zakonspirowanej formie w szkołach rządowych z rosyjskim językiem nauczania. Wśród jego działaczy występowali: Cecylia → Śniegocka, Konrad → Prószyński, Mieczysław Brzeziński, Mieczysław Heilpern oraz Józef i Kazimierz Pławińscy. (DOP/II/153-154)

Towarzystwo Pedagogiczne, założone w 1868 r. we Lwowie, przemianowane w 1908 r. w Pol-

skie Towarzystwo Pedagogiczne. Wydawało podręczniki szkolne, pomoce naukowe, prace historyczne oraz czasopismo „Szkoła" wraz z dodatkiem „Praktyka Szkolna". Organizowało konferencje, kursy i zjazdy. W 1873 r. zorganizowało uroczysty obchód setnej rocznicy powołania → Komisji Edukacji Narodowej we Lwowie z referatem Józefa Ignacego Kraszewskiego pt. „Komisja Edukacyjna, jej prace i zasługi na polu wychowania publicznego". (DOP/I/280-281; DTHW/102; EP/VII/837, R. Stankiewicz)

Towarzystwo Pomocy Naukowej, założone w Paryżu w 1832 r. Zorganizowało szkoły polskie: w Nancy, funkcjonującą w latach 1833-1843 oraz Orleanie (1834-1838). (DTHW/103)

Towarzystwo Przyjaciół Dzieci I. Towarzystwo utworzone w 1913 r. w Krakowie z inicjatywy działaczy oświatowych galicyjskiej demokracji, m. in. Heleny → Radlińskiej, Bronisławy Bobrowskiej i Ady Markowej. Ideą przewodnią krakowskiego TPD było „*wychowanie człowieka przyszłości – wolnego, niezależnego – przez budzenie w nim i pogłębianie instynktu społecznego i zmysłu krytycznego, przez rozbudzenie dążeń do lepszych form życia, opartego na sprawiedliwości społecznej i swobodzie myśli*", (cyt. za: EP/V/302). Po zakończeniu pierwszej wojny światowej wznowiło swoją działalność, a w 1927 r. przystąpiło do → Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci na zasadzie „członka wspierającego". **II.** Organizacja utworzona w maju 1949 r. z połączenia → Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Chłopskiego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. W tamtym okresie jednym z jego celów było prowadzenie ateizacji szkół ramach procesu → sowietyzacji. W czerwcu 1963 r. przy Towarzystwie powstał Komitet Pomocy Dzieciom Specjalnej Troski. Jego nazwa pochodzi najpewniej z jednego z wystąpień Marii → Grzegorzewskiej (1888-1967) z 1928 r. pt. *O dzieciach, które wymagają specjalnej troski*. Organem TPD jest pismo „Przyjaciel Dziecka". (DTHW/305; EP/V/302, W. Jamrożek; IW/112-113; OSP/429; SS/534)

Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Ulicy, organizacja pozarządowa wyrosła z tradycji tzw. kół dzieci ulicy, które w latach dwudziestych XX wieku zakładał Kazimierz → Lisiecki. Pierwsze z nich powstało we wrześniu 1919 r. przy ul. Miodowej w Warszawie, a jego kierownikiem został młody wówczas instruktor → harcerski, K. Lisiecki. W 1956 r. przemianowane w Państwowy Zespół Ognisk Wychowawczych im. K. Lisieckiego „Dziadka". W dniu pogrzebu K. Lisieckiego, 12 grudnia 1976 r. powołano do życia Koło Wychowanków Ognisk im. K. Lisieckiego, które za główny cel swojej działalności uznało potrzebę kultywowania tradycji ognisk „Dziadka". W dniu 16 grudnia 1993 r., w związku z potrzebą uzyskania statusu organizacji pozarządowej, z Koła Wychowanków utworzono Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Ulicy im. Kazimierza Lisieckiego „Dziadka". Jego członkami są dorośli członkowie ognisk, a także aktualni wychowawcy i pracownicy Zespołu Ognisk Wychowawczych im. K. Lisieckiego „Dziadka". Towarzystwo inicjowało powstawanie innych organizacji i towarzystw opieki nad dzieckiem. W 1993 r. powołało Krajowy Komitet Wychowania Resocjalizującego im. K. Lisieckiego. (EP/IV/1149-1151, Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Ulicy)

Towarzystwo Przyjaciół Nauczycieli Szkół Wyższych, założone 1884 r. we Lwowie, wydawało czasopismo „Muzeum". Z jego inicjatywy w 1903 r. we Lwowie powstało Muzeum Szkolne. (DTHW/102)

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, pierwszym prezesem Towarzystwa w latach 1857-1867 był wybitny filozof August → Cieszkowski (1814-1894), a w latach w latach 1868-1875 przewodniczył mu Karol → Libelt (1807-1875). (E/XV/519; EPG/III/114; EPWN/445)

Towarzystwo Przyjaciół Nauk (w Warszawie) – zob. Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

Towarzystwo Przyjaciół Oświaty, założone w 1868 r. u progu autonomii Galicji. (DTHW/100, data założenia – rok 1890)

Towarzystwo Szkoły Ludowej, rodzaj → uniwersytetu powszechnego, założonego w 100. rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja, w 1891 r. przez poetę polskiego Adama Asnyka (1838-

1897), przy współudziale m. in. Stanisława → Szczepanowskiego, mające w 1923 r. swoją siedzibę w Krakowie przy ul. św. Anny 5. Hasłem jego działalności było zawołanie: „*Oświata ludu dokona cudu*", a celem przede wszystkim upowszechnienie oświaty elementarnej na wsi, organizacja szkół ludowych oraz wspieranie budowy obiektów szkolnych. Już w pierwszym roku działalności zrzeszało około 300 członków, zaś w 1913 r. działało 301 kół Towarzystwa, liczących 41.702 członków, (DOP/II/233). Rosła liczba szkół prowadzonych przez Towarzystwo: w 1908 r. – 103, 1913 – 435, 1920 – 270. Jego działalność przyczyniła się do wykorzystania → autonomii Galicji do walki z → analfabetyzmem i wsparcia szkolnictwa. Świadczyło pomoc w zakresie budowy szkół ludowych, zakładało biblioteki i czytelnie. W 1920 r. prowadziło 191 bibliotek, które zgromadziły 67.557 tomów książek, oraz 311 szkół powszechnych. W Krakowie prowadziło Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. F. Preisendanza i 4-klasową szkołę wzorcową z ogródkiem dziecięcym. (BP/XXXXIII/336; DOP/II/233-234 – tu data powstania Towarzystwa – 1892; DTHW/100, 102; EPK/II/583-585; SS/539)

Towarzystwo Szubrawców, literackie stowarzyszenie → studentów i ziemian wileńskich o zapatrywaniach liberalnych, istniejące w latach 1817-1822, oficjalnie od 1819 r. W żartobliwej formie nawiązywało do organizacji wolnomularskich, w tym celu wydawało pismo satyryczne pt. „Wiadomości Brukowe". Zasady organizacyjne T. S. wywodziło z żartobliwie potraktowanych ceremonii wolnomularskich oraz z mitologii litewskiej. Członkowie T. S. dzielili się na urbanów, tj. członków rzeczywistych oraz rustykanów. Od 1818 r. prezydentem T. S. był Jędrzej → Śniadecki. Organem prasowym Towarzystwa było założone przez Joachima Lelewela pismo „Tygodnik Wileński", które m. in. zamieszczało wiersze szubrawskie. Tam również w 1919 r. ogłoszony został oświeceniowy z ducha program Towarzystwa wraz z *Kodeksem Szubrawskim*. Ostatecznie zlikwidowane przez władze rosyjskie. (BP/XXXXIII/336; DOP/OO/32; SMTK/3127-1328)

Towarzystwo Tajnego Nauczania, założone w 1894 r. przez Cecylię → Śniegocką dla wspierania → nauczania domowego (tajnego nauczania) w Królestwie Polskim. W zarządzie Towarzystwa pracowali m. in. Władysław Ludwik Krasiński, dr K. Benni, Władysław M. Zamoyski, Antoni Osuchowski, Stefania Sempołowska, Maria Gomólińska i Zuzanna Morawska. Przy Towarzystwie działał Wydział Czytelń. W końcu XIX wieku na skutek denuncjacji usuniętego z Towarzystwa byłego prezesa, zostało rozbite przez policję carską. (DOP/II/148-150)

Towarzystwo Wolnej Wszechnicy – zob. Wolna Wszechnica Polska

Towarzystwo Wychowania Narodowego Dzieci Wychodźców Polskich, założone w 1841 r. Było twórcą szkoły batignolskiej, założonej w 1842 r. pierwotnie Chatillon-sous-Bagneux, w 1844 r. przeniesionej do Paryża i tam istniejące pod nazwą „Szkoła Narodowa Polska". Placówka ta istniała aż do 1922 r. (DTHW/103)

Trempała Edmund (1927-), pedagog, profesor Wyższej Szkoły Nauczycielskiej (od 1974 r. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, a następnie Akademii Bydgoskiej im. K. Wielkiego) w Bydgoszczy, w latach 1969-1974 kierownik Zakładu Pedagogiki, od 1970 r. kierownik Katedry Pedagogiki Społecznej, w latach 1969-1970 dziekan Wydziału Pedagogiki, 1970-1974 – prorektor, 1974-1981 – rektor. Od 1972 r. członek Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN (1975-1993 – przewodniczący Zespołu Pedagogiki Społecznej). *Doctor honoris causa* Akademii Bydgoskiej im. K. Wielkiego (2002). Organizator Wyższej Szkoły Nauczycielskiej w Bydgoszczy. W latach 1985-1988 członek Rady Głównej Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W latach 1988-1990 członek CKK ds. KN przy Prezesie Rady Ministrów, a w latach 1990-2003 – Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych. Posiada znaczący udział w utworzeniu w 2005 r. → Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. W latach 1971-1991 był prezesem Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. Zajmuje się m.in. społeczno-kulturowymi i naturalnymi uwarunkowaniami procesów edukacyjnych, integracją środowisk wychowawczych,

edukacją równoległą i → pedagogiką społeczną. „*Pedagogika społeczna* – zdaniem T. – *narodziła się głównie jako dziedzina służąca obronie godności i życia ludzkiego, niosąca pomoc słabszym, ubogim, upośledzonym społecznie lub bezradnym wobec życia i jego problemów. Historia pedagogiki społecznej zawiera liczne przykłady świadczące o praktycznym, głęboko humanitarnym zakresie działalności*, (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, Warszawa 2003, s. 212). W dorobku naukowym T. znajduje się ponad 150 prac, w tym m.in.: *Integracja podstawowych środowisk wychowawczych a rezultaty pracy pedagogicznej szkoły* (1969), *Edukacja równoległa w polskim systemie edukacyjnym* (1985), *Edukacja równoległa* (1990), *Edukacja nieszkolna w warunkach przemian w Polsce* (1994), *Szkoła a edukacja równoległa (nieszkolna)* (1996), *Panorama pedagogiki społecznej* (1997, 1999), *Funkcjonowanie i kierunki rozwoju pedagogiki społecznej w Polsce* (red., 2000) oraz *Pedagogika społeczna – tradycja, teraźniejszość, nowy wyzwania* (współredakcja z M. Cichoszem, 2001), *Środowisko rodzinne dziecka a sytuacja szkolna ucznia* (2003). (KJK/II/1364, III/734; KWH/301; OSP/431; ZKNP/848-849;)

Trentowski Bronisław Ferdynand, pseud. Ojczyźniak (1808-1869)**,** filozof, pedagog i publicysta. Studiował → filozofię na → Uniwersytecie Warszawskim. Był jednym z głównych reprezentantów polskiej filozofii narodowej i najwybitniejszym → pedagogiem polskim epoki romantyzmu. Pedagogikę sprowadzał do systematycznej umiejętności, której celem jest kształtowanie wychowanka, jako przedmiotu wychowania, ku pełnej dojrzałości. W memoriale do władz powstania listopadowego pt. *Myśl podniesienia nauki ogólnej i oświaty* domagał się liberalizacji stosunków szkolnych i powierzenia nadzoru nad szkolnictwem średnim Uniwersytetowi Warszawskiemu. Był zwolennikiem pełnej swobody studiów wyższych. Uznany został za twórcę systemu „pedagogiki narodowej", mającej wychowywać człowieka „rzeczywistego", oświecić i odrodzić naród polski przez oświecenie i wychowanie w duchu patriotyzmu. Po upadku powstania listopadowego przebywał na emigracji w Niemczech, gdzie w 1837 r. doktoryzował na się na uniwersytecie we Fryburgu na podstawie pracy *Grundlage der uniwersellen Philosophie*. W Niemczech powstało także dzieło jego życia pt. → *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży*. (Chowanna to legendarna opiekunka dzieci.) Pierwsze wydanie tego dwutomowego dzieła ukazało się w Poznaniu w 1842 r. Podzielił je na trzy części: – „nepiodyka" (od *nepios* – wnuk, potomek); – nauka o rozwoju fizycznym i psychicznym dziecka; – „dydaktyka" dotycząca zasad nauczania i wychowania; – „epika" – dzieje i organizacja szkoły. Główny nacisk kładł na wszechstronny rozwój młodzieży. Opowiadał się za powszechnością kształcenia, w którym podstawowym ogniwem miało być jednolite szkolnictwo elementarne. T. uważał, że dobra szkoła ludowa i oświata *in gremio* są warunkiem odzyskania niepodległości. Pod pojęciem nauki elementarnej rozumiał przede wszystkim umiejętność czytania, pisania i rachowania. Na szczeblu elementarnym nauka miała być jednakowa dla wszystkich dzieci, bez względu na pochodzenie społeczne. Dostęp do szkolnictwa wyższego chciał jednak ograniczyć tylko dla płci męskiej, dziewczętom pozostawiając kształcenie w szkole elementarnej lub → pensji (pensjonacie) o programie przydatnym w życiu domowym. Pod szerszym rozumieniem pojęcia → „szkoła" zaproponował system szkolny, który miał obejmować następujące szczeble edukacji:

- dom rodzicielski jako „pierwsza szkoła",
- szkoła elementarna wiejska lub miejska, zwana także bakalarią,
- pensjonaty (niekoedukacyjne dla młodzieży szlacheckiej),
- obok pensjonatów – szkoły realne, czyli przemysłowe: niższe i wyższe dla młodzieży mieszczańskiej,
- szkoły politechniczne, czyli wyższe uczelnie zawodowe,
- gimnazja, zwane przez niego także liceami lub szkołami dla uczonych albo szkołami wojewódzkimi,
- uniwersytety.

Oprócz tego przewidywał → szkoły niedzielne oraz wojskowe dla kadetów i chorążych. Wszystkie te podmioty, za wyjątkiem pensjonatów, miały być instytucjami publicznymi. Uniwersytet dla Trentowskiego to „*najwyborniejszy*

barometr krajowej oświaty", który jest „*ostatnią i najwyższą szkołą*", (cyt. za KHW/162).
Jako pierwszy spośród polskich pedagogów określił szkołę jako jedność przedmiotu i podmiotu wychowania, tj. jedność łączącą ucznia i nauczyciela. Był zwolennikiem samorządu młodzieży szkolnej oraz wprowadzenia przez rząd kodeksu szkolnego. Interesował się także problemem wychowania fizycznego dzieci i młodzieży, pozostając pod wpływem dzieła Jędrzeja → Śniadeckiego *O wychowaniu fizycznym dzieci*. Wiele, uwagi poświęcał wychowaniu przedszkolnemu. W książce *O ochronach wiejskich* (1849) zaproponował organizację przedszkoli dla dzieci wiejskich oraz kolonii wakacyjnych z programem wychowawczym dla dzieci miejskich. Wiele uwagi poświęcał kadrze kierowniczej szkoły, a w szczególności jej dyrektora (→ rektora). „*On jest ministrem oświecenia w swoim zakresie. Rząd ma być nader ostrożny przy jego wyborze. Jeżeli bowiem źle trafił, cierpieć będzie na tym instytut częstokroć kilka lat dziesiątków. Ani długa służba rządowa w szkolnym zawodzie, ani zawołana uczoność, ani autorska sława nie mają tu rozstrzygać. Tu talent nauczycielski, pewne, lecz gruntowne wiadomości, spokojny i prawdziwy rozsądek, entuzjazm dla swojego zawodu, znajomość ludzi, a wreszcie tak potrzebne są wszystkim. Osoba rektora ma być pod każdym względem przyjemna i czcigodna. On jest rozjemcą między obywatelem, nauczycielami, uczniami i rządem. Nieraz służyć będzie lepiej dobru publicznemu swą roztropnością, niż głęboką nauką*", (cyt. za KHW163). Nauczyciel miał w wychowaniu uaktywniać w wychowanku pierwiastki boskości, uznając, ze Bóg jest istotą samoistną, pełną i twórczą. Tak więc nauczyciel w wychowaniu miał rozbudzić „jaźń działającą", czyli zdolności do stwarzania własnego światła. Dlatego T. pisał: „*Nauczyciel posiadający z natury talent do swego zawodu, czyli tak zwane donum didactium, obejdzie się wprawdzie bez pedagogicznych przepisów nauczania. Wyśledzi sam środki stosowne, które mu pracę ułatwią i niezawodnie do zamierzonego celu doprowadzą. Jednakże nie każdy urodził się już dzielnym nauczycielem, a wola nasza ma także swe prawa. Jej wszechmocą można naturę zniewolić, a pracą i usilnością zastąpić godnie brak przyrodzony. Sam dar nauczycielski potrzebuje orientacyjnej wskazówki. Wszystko to składa nam pod nogi niniejsza cześć „Dydaktyki", a że jest właściwą dydaktyką, dydaktyka. Umiejętność ta jest szczególniej pod tym względem ważna, że usposabia młodego nauczyciela do jego powołania przyszłego i że radami swymi oddala niejedno smutne doświadczenie, które by dopiero na uczniu swym zrobić musiał. Jest to piękna nauczycielskiego stanu mądrości spuścizna. Kto jest jej dziedzicem? Młody nauczyciel. Obowiązkiem więc jego poznać po czcigodnych przodkach spadłą na siebie pozostałość*", (cyt. za: KHW/163).
Inne prace T.: *Myślini, czyli całokształt logiki narodowej* (t. 1-2: 1844), *Stosunek filozofii do cybernetyki, czyli sztuka rządzenia narodem* (1843), *Panteon wiedzy ludzkiej lub pantologia, encyklopedia wszech nauk i umiejętności, propedeutyka powszechna i wielki system filozofii* (t. 1-3, 1873-1881).
Jego biografię w 1911 r. pt. *Trentowski Bronisław Ferdynand 1808-1869* w wydawnictwie *Sto lat myśli polskiej w 1911 r*. zamieścił Bogdan → Nawroczyński. W nawiązaniu do jego dzieła od 1929 r. ukazuje się pismo pt. → „Chowanna". (BP/XXXXIII/390-391, E. Jeliński; DOP/II/109-111; DTHW/107-108; E/XXVIII/18-19; OSP/432; SBPHW/619, I. Szybiak, 823-826, E. Głowacka-Sobiech, K. Ratajczak; SPH/655)

trivium (łac. *tres* – trzy, *via* – droga, ulica; *trivium* – trzy drogi, miejsce skrzyżowania trzech dróg, rozstaje, rozdroże), **I.** Niższy stopień nauczania w szkole epoki → Średniowiecza; kanon wiedzy w średniowiecznej szkole, będący elementem → siedmiu sztuk wyzwolonych, a obejmujący trzy sztuki (*artes*): łacińską → gramatykę, → retorykę, czyli sztuki wysławiania się oraz dialektykę, czyli logikę, stanowiący niższy kurs nauk. Rozdziału siedmiu sztuk wyzwolonych na *trivium* i *quadrivium* dokonał w połowie VI wieku rzymski uczony, → Kasjodor (*Cassiodorus*), (ok. 490-ok. 583), przy czym zakres wiedzy w kanonie t. i → *quadrivium* ustalił pisarz łaciński Martianus Capella w końcu V wieku w dziele *O zaślubinach Filologii i Merkurego*. W → szkole katedralnej gramatykę i retorykę uzupełniano o muzykę i astronomię. Umiejętnością praktyczną retoryki, zwaną *ars dictandi* było pisanie po łacinie listów, rozporządzeń, dokumentów itp., czyli nauka stylu kancelaryjnego.

Muzykę ograniczano do nauki śpiewu kościelnego, a astronomią nazywano umiejętność obliczania kalendarza w celu ustalania świąt kościelnych. **II.** Szkoła niższego szczebla programem obejmującym *trivium*. (E/XXVIII/35; EP/VI/235, R. Nowakowska-Siuta; EPG/XVII/205, tu jednak błędnie, iż program t. obejmował: gramatykę, arytmetykę i geometrię; EPK/II/588; SŁP/V/428, 446, 595; SPH/959; SS/510)

„Twoje Dziecko”, pismo ukazujące się od 1951 r. z podtytułem „Miesięcznik dla Rodziców, którzy chcą wiedzieć wszystko”. Pismo dostarcza wiadomości z zakresu wychowania, kształcenia, zdrowia, dojrzewania rozwoju i dzieci. Czasopismo korzysta ze wsparcia szeregu organizacji, m. in: Stowarzyszenia na Rzecz Naturalnego Rodzenia i Karmienia Piersią, Polskiego Towarzystw Pediatrycznego, Fundacji „Rodzić po ludzku” oraz Instytutu Matki i Dziecka. (EP/IV/859, J. Derbich)

tyflopedagogika (z gr. *typhlós* – niewidomy; *paidagögikĕ* – świadoma działalność wychowawcza), dział → pedagogiki specjalnej zajmujący się zagadnieniami wychowania, → edukacji, terapii i rehabilitacji osób niewidomych i niedowidzących w placówkach oświatowych (w tym integracyjnych) oraz poradniach specjalistycznych. (E/XXVIII/182; EPG/XVII/245; OSP/435)

***Tylko świnie siedzą w kinie*,** tytuł artykułu, który ukazał się w „Biuletynie Informacyjnym” Armii Krajowej, w okupowanej Warszawie z datą 5 marca 1942 r., a którego autorem był zapewne Aleksander → Kamiński (1903-1978). Celem hasła, które członkowie Organizacji Małego Sabotażu wypisywali na murach kamienic Warszawy, było zniechęcenie Polaków do korzystania z seansów filmowych, gdzie w kronikach filmowych propaganda hitlerowska próbowała przekonać część polskiego społeczeństwa do akceptacji działań okupanta. W istocie dochód z kin przeznaczano na dozbrojenie armii niemieckiej, a zatem chodzenie do kina w czasie okupacji było zachowaniem wyjątkowo nagannym. W następnych latach okupacji jego zakres podmiotowy rozszerzony w brzmieniu: „*Tylko świnie siedzą w kinie, co bogatsze to w teatrze*”. (LPH/153-154)

Tysiąc szkół na Tysiąclecie, hasło rzucone przez I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułkę w czasie krajowej narady aktywu partyjnego w Warszawie w dniu 24 września 1958 r. Jego celem było podjęcie reformy szkolnictwa i wybudowanie tysiąca szkół na zbliżającą się tysięczną rocznicę chrztu Polski, obchodzonego przez władze partyjne i państwowe wyłącznie jako tysiąclecie państwa polskiego. W istocie celem akcji była walka z Kościołem katolickim, który od 1956 r. przygotowywał się do obchodów Millenium Chrztu Polski w 1966 r. W dniu 29 listopada 1958 r. z inicjatywy prokomunistycznego Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu władze partyjne powołały Społeczny Fundusz Budowy Szkół (SFBS). Do grudnia 1965 r. na koncie Funduszu zgromadzono 8,5 mld zł oraz 210 tys. dolarów przekazanych przez Polonię. Z tych funduszy do końca 1965 r. zbudowano 1.105 szkół podstawowych (432 w miastach i 673 na wsiach), 54 szkoły zawodowe, 28 liceów oraz 6 obiektów dla szkolnictwa specjalnego. Dalsze 164 obiekty wzniesiono w 1966 r. Nadto w ramach akcji oddano do użytku 6.349 mieszkań dla nauczycieli. Obiekty te potocznie przez szereg lat nazywano „tysiąclatkami”. Zbudowano je według jednego wzoru architektonicznego, odpowiadającego zasadom socrealizmu. W małych miejscowościach były to obiekty za duże, w miastach zaś – nie mieściły szybko rosnącej liczby dzieci i młodzieży. Rzadko razem z tymi obiektami wznoszono boiska szkolne, a sale gimnastyczne nie odpowiadały potrzebom, ani jakimkolwiek innym standardom. Wsparciem tej akcji była inicjatywa prokomunistycznego Stowarzyszenia PAX na czele z Bolesławem Piaseckim, które realizowało z kolei akcję „Milion drzew na Tysiąclecie”, a potem „Sto milionów drzew na Tysiąclecie”. (EP/V/94, Cz. Banach; LPH/154; LPL/159-161; SS/544)

tytuł naukowy – zob. stopnie i tytuły naukowe

tytuł (stopień) zawodowy, w krajach anglosaskich, a zwłaszcza w USA, po zakończeniu studiów w niektórych dziedzinach istnieje zwyczaj nadawania „zawodowego” stopnia doktora (ang. *First-Degree Doctorate* lub *First-professional Doctorate*), np. D.D.S. – *Doctor of Dental Surgery*, J.D. – *Jurisprudence Doctor*, M.D. – *Medi-*

cal Doctor, D.P.T. – *Doctor of Physical Therapy*, D.V.M. – *Doctor of Veterinary Medicine*, Psy.D. – *Doctor of Psychology*, Pharm.D. – *Doctor of Pharmacy*. Kandydaci na tego typu studia zawodowe muszą mieć już tytuł licencjata (*Bachelor's Degree*) lub magistra (*Master's Degree*). W Polsce t. z. obejmuje system certyfikatów i tytułów dla osób, które po zaliczeniu odpowiedniego poziomu wykształcenia i zdaniu określonych egzaminów, otrzymują uprawniania (prawo) do wykonywania danego zawodu i posługiwania się zdobytym tytułem. Do najczęściej spotykanych tytułów zawodowych należą: – tytuły zawodowe uzyskiwane w szkołach i placówkach oświaty, tj: robotnik wykwalifikowany, technik; – tytuły zawodowe w rzemiośle: uczeń, czeladnik, mistrz; – tytuły zawodowe uzyskiwane w szkołach wyższych: licencjat; licencjat pielęgniarstwa, licencjat położnictwa, inżynier, inżynier architekt, inżynier architekt krajobrazu, inżynier pożarnictwa, magister, magister inżynier, magister inżynier architekt, magister inżynier architekt krajobrazu, magister inżynier pożarnictwa, magister sztuki, magister farmacji, lekarz, lekarz dentysta, lekarz weterynarii, magister pielęgniarstwa, magister położnictwa, – tytuły zawodowe w zawodach prawniczych: adwokat, radca prawny, sędzia, prokurator; notariusz, kurator; – tytuły zawodowe w kulturze fizycznej: trener, instruktor, menedżer sportu; – tytuły zawodowe związane z gospodarką nieruchomościami: zarządca nieruchomości, pośrednik w obrocie nieruchomościami, rzeczoznawca majątkowy. Tytułów zawodowych nie należy mylić ze → stopniami i tytułem naukowym. (*Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 grudnia 2008 r. w sprawie rodzajów tytułów zawodowych nadawanych absolwentom studiów i wzorów dyplomów oraz świadectw wydawanych przez uczelnie* (Dz. U. z 2009 r. Nr 11, poz. 61; art. 2 ust. 1 pkt 6 *ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym* (Dz. U. z 2005 r. Nr 164, poz. 1365, z późn. zm.)

U

***Uchwała Sejmu w sprawie systemu edukacji narodowej z 13 października 1973 r.*,** dokument uchwalony przez Sejm PRL w 200. rocznicę powstania → Komisji Edukacji Narodowej, zapowiadający przeprowadzenie reformy strukturalno-organizacyjnej i programowej w → edukacji. Kierunek zmian nakreślony w *Uchwale, który* zmierzał do wprowadzenia 10-letniej powszechnej szkoły średniej. Zobowiązywała ona rząd do przedstawienia w 1975 r. projektu ustawy o systemie edukacji narodowej oraz zapewniania niezbędnych środków finansowych i inwestycyjnych na projektowane zmiany. Postępujące trudności gospodarcze kraju utrudniły jej realizację, dlatego Sejm PRL uchwałą z 26 stycznia 1982 r. podjął decyzję o uchyleniu w części uchwałę z 13 października 1973 r. (EP/V/94-95, Cz. Banach)

uczeń (od łac. *discipulus* – uczeń, naśladowca, wyznawca) **I.** Ten, który przyjmuje naukę swojego mistrza. W → *Starym Testamencie* niektórzy prorocy, np. Eliasz i Elizeusz posiadali już swoich uczniów. W → *Ewangeliach* uczniami byli ci, którzy przyjmowali naukę i naśladowali Jezusa Chrystusa. Ewangelista św. Jan powie o sobie: „*Uczeń, którego Jezus miłował*", (SS/58). Włoski artysta i myśliciel, Leonardo da Vinci (1452-1519) w *Dziennikach filozoficznych* pisał: „*Zły to uczeń, który nie przewyższa mistrza*", (SS/243). W dziele pt. „Ustawy Komisji Edukacyjnej" (1783) polecano, aby „*ucznia sposobnym ze wszystkich miar uczynić do tego, żeby i jemu było dobrze, i z nim było dobrze*", (SS/544). **II.** Kandydat na rzemieślnika, uczący się zawodu pod okiem mistrza, zarejestrowany w związku rzemieślników, tj. cechu. W dawnej Polsce, ale także w wielu krajach europejskich, w ramach → wychowania mieszczańskiego, chłopiec najczęściej w wieku od 8 do 15 lat, który mieszkał w domu mistrza i poza nauką zawodu, wykonywał różne prace, najczęściej porządkowe i pomocnicze, w zamian za co otrzymywał bezpłatne wyżywienie, mieszkanie, nierzadko także drobne wynagrodzenie. Cześć tych skromnych apanaży oddawał za naukę zawodu. U. zobowiązany był do bezwzględnego posłuszeństwa wobec mistrza. Nauka zawodu trwała od 2 do 8 lat (w zależności od profesji) i kończyła się wyzwoleniem, po zdaniu egzaminu przed przedstawicielami cechu. Taki u. otrzymywał tytuł czeladnika, który jednak nie umożliwiał prowadzenia oddzielnego warsztatu, a jedynie pracy za wynagrodzeniem u mistrza. (Ech/739; EP/I/819; OSP/437; SŁP/II/185; SPH/294).

„*Ucz się chłopcze łaciny, a ja cię zrobię mości panem*", (*Discer puer latine, ego te faciam „mości panie"*), obietnica złożona przez króla Stefana Batorego przyszłemu hetmanowi i zwycięzcy pod Kircholmem, Janowi Karolowi Chodkiewiczowi (1560-1621). Złożył ją monarcha w 1579 r., kiedy odwiedził kościół akademicki św. Jana w Wilnie, gdzie – jako → uczeń – witał króla 19-letni Chodkiewicz. *Notabene* S. Batory do końca życia nie nauczył się języka polskiego, stąd ze swoimi dworzanami porozumiewał się właśnie po → łacinie. (LPH/154-155)

uniwersyteckie uroczystości, święta i zwyczaje uniwersyteckie, kształtowane od XII-XIII wieku, kultywowane w późnym → Średniowieczu oraz wiekach nowożytnych. Wiele z nich przetrwało do dzisiaj. Wśród u. u. występowały: wybór → rektora uniwersytetu, → otrzęsiny, święto patrona studentów – św. Mikołaja (późniejsze → Mikołajki), karnawał, w tym szczególnie zapusty, → juwenalia, promocje doktorskie i inne. (BMU/100-102)

uniwersytet (od łac. *universitas* – ogół, całość, powszechność, zespół, korporacja) **I.** W końcu XII stulecia określenie to dotyczyło zbiorowości studentów. Sama uczelnia w → Średniowieczu nosiła nazwę „*studium generale*". **II.** Szkoła wyższa kształcąca absolwentów szkół średnich na wielu wydziałach, mająca prawo do nadawania → stopni naukowych; najstarszy i podstawowy typ europejskiej wielowydziałowej uczelni,

począwszy od końca XII wieku. Jacque Le Golff uniwersytet średniowieczny zdefiniował „*jako korporację grupującą wszystkich (universitas) profesorów i studentów w danym mieście*", (cyt za: LHW/63). W powszechnej → historii wychowania za najstarszy uniwersytet uznaje się utworzony w 425 r. przez Teodozjusza (Teodozego) II Uniwersytet w Konstantynopolu, a następnie szkołę utworzoną w 859 r. przy meczecie Karouiyne w Fezie (Maroko). Słowo *universitas* w XII i XIII wieku nie oznaczało tego samego co dzisiaj, czyli *powszechność*. Zalążkiem u. Średniowiecza były skupienia młodzieży wokół cieszących się sławą uczonych. „Skupienia" te, zwane cechami lub korporacjami studentów, z biegiem lat przyjmowały stałe formy organizacyjne, wytwarzając „powszechność nauczycieli i uczniów" (*universitas magistrorum et scholarum*). Pierwsze uniwersytety europejskie w początkowej fazie organizacji nie przypominały obecnej. Często w jednym w mieście, w obrębie jednego *studium generale*, istniało kilka uniwersytetów: uniwersytet sztuk wyzwolonych, prawników, medyków. Niekiedy nawet w obrębie jednej dyscypliny i to w jednym mieście funkcjonowały dwa uniwersytety, w których zgromadzeni byli studenci w zależności od miejsca ich pochodzenia. Na przykład w pewnym momencie w Bolonii działały dwa uniwersytety prawnicze: jeden dla studentów z Italii (*universitas citramontanorum* – z tej strony gór), drugi zaś dla przybyszów z innych (obcych) krajów (*universitas ultramontanorum* – spoza gór) oraz, ukształtowany w XIII wieku, trzeci uniwersytet: dla studentów *artium* (uniwersytet artystów). W XIV wieku do uniwersytetu artystów dołączyli także medycy.

Gdy już doszło do złączenia studentów w jeden uniwersytet, nie od razu dokonał się jego podział na wydziały. Pierwszym wewnętrznym podziałem u. były nacje, czyli zbiorowości profesorów i studentów według pochodzenia geograficznego, rzadziej narodowego. Podział na wydziały ukształtował się dopiero z biegiem lat, jako wynik dysput → profesorów określonych specjalności.

Pierwsze u. nie posiadały ogromnych gmachów z → audytoriami i laboratoriami. → Wykłady uniwersyteckie odbywały się w miejscach dość przypadkowych: w domu profesora (mistrza), domach prywatnych, często za dość wygórowaną opłatą. Co prawda miejsce odbywania zajęć uniwersyteckich koncentrowało się w jednej dzielnicy miasta, np. w 1282 r. paryski wydział teologiczny skupiał się głównie przy dwóch ulicach: *Grande rue de St.-Jacques* i *rue de la Montagne Saint Geneviére*, to zdarzało się, że niektóre wydziały szukały miejsca odbywania zajęć w tańszych dzielnicach miasta. Wydział sztuk wyzwolonych → Uniwersytetu Paryskiego na miejsce swoich wykładów musiał wybrać tańszą ulicę, zwaną *rue du Fouarre* (ulica Słomiana), której nazwa utworzona od słomy, którą wykładano przepełnione podłogi audytoriów tego wydziału. Pierwsze sale wykładowe nie zawsze posiadały nawet okna, bowiem szkło w tym czasie stanowiło nie lada luksus, a większość pomieszczeń nie była nawet ogrzewana. Stąd miejscem godnym zajęć uniwersyteckich były kościoły, a w większych miasta – katedry. Te jednak wykorzystywane były za przyzwoleniem władz kościelnych tylko na wyjątkowe okazje, jakim były np. promocje doktorskie, zgromadzenia ogólne nacji, czy wybory władz uczelni.

Pierwsze u. pozostawały pod materialną i moralną opieką Kościoła i państwa. Władzą naczelną nad uniwersytetami średniowiecznymi, która przyznawała prawo nadawania stopni naukowych, mianowała kanclerzy dla kontroli nadawania tych stopni, był papież. Władza świecka (król, cesarz, książę) zapewniała środki materialne i nadawała powszechności uniwersyteckiej rozmaite przywileje, m. in.: zwolnienie od cła i innych opłat państwowych i ochronę przed wyzyskiem mieszkaniowym. Władza świecka sądziła także ciężkie sprawy kryminalne. W → Średniowieczu wykształciły się trzy typu kontroli nad u.: Paryż ciągle podlegał kontroli kościelnej; nad → Uniwersytetem Bolońskim kontrolę sprawowały władze miejskie (specjalni urzędnicy miejscy); nad Uniwersytetem w Neapolu pieczę sprawowało państwo (urzędnicy królewscy).

Studentami uniwersytetów średniowiecznych byli często 8-10-letni chłopcy, którzy pod okiem mistrzów-gramatyków uczyli się wiadomości o sztukach wyzwolonych na szczeblu średnim, po czym otrzymywali tzw. → bakalaureat sztuk wyzwolonych. Zresztą uniwersytety francuskie od początku dążyły do zdominowania nauczania na wszystkich szczeblach, stąd w biografiach lu-

dzi tej epoki znajdujemy często informację, że wstąpili na uniwersytet w wieku 10, czy 12 lat. Przyjęcie w poczet studentów u. odbywało się najczęściej poprzez złożenie przysięgi na ręce → rektora, zobowiązanie o przestrzeganiu statutów u. Często rejestr studentów prowadziła nacja lub profesor i na tej podstawie zaświadczano, że ów osobnik jest *verus scholaris*, tzn. że studiuje i ma prawo do korzystania z przywilejów studenckich. Dopiero później wpisywano studenta do → albumu studentów uczelni.

Pierwsze europejskie uniwersytety, poza Bolonią, ukształtowały się w XII i XIII wieku (Bolonia – 1088; SMTK/121 – 1119 r.),→ Oksford – 1167. Wielki rozkwit uniwersytetów, europejskich w związku z udoskonaleniem techniki tworzenia książek, ewolucji pisma oraz nowej metody myślenia – → scholastyki, nastąpił w XIII wieku. Powstały wtedy uniwersytety włoskie: Vicenza (1204), Arezzo (1215), Padwa (1222), Neapol (1224), Vercella (1228), Siena (1240), Piacenza (1248); francuskie: → Paryż (1200), Angers (1229), Tuluza (1229), Monpellier (1289); hiszpańskie: Palencja (1208), Salamanca (ok. 1227-1228), Sevilla (1256), Coimbra (129) i angielski → Cambridge (1209). Faktyczny rozwój uniwersytetów europejskich nastąpił dopiero w XIV stuleciu: → Rzym (1303), Perugia (1308), Grenoble (1339), Verona (1339), Praga (1348), Florencja (1349), → Kraków 1364), Wiedeń (1365), Genewa (1368), Erfurt (1379), Heidelberg (1385), Buda (1389), Ferrara (1391) i inne. Znacznie później powstały uniwersytety na półkuli zachodniej: Santo Domingo – 1538, Meksyk – 1551, → Harward – 1636, → Yale – 1701, Princeton – 1746, → Columbia – 1754. Uniwersytet w Moskwie powstał dopiero w 1755 r.

Pierwszy uniwersytet w Bolonii był wspólnotą studentów, którzy spośród siebie wybierali, na okres jednego roku → rektora. Uniwersytet korzystał z → autonomii poprzez zwolnienia od sądownictwa miejskiego i państwowego. Każdy student pobierał naukę u wybranego mistrza, najczęściej w zależności od posiadanych przez siebie funduszy, któremu wypłacał należne wynagrodzenie. Student więc stawiał profesorowi swoje wymagania i miał nad nim pozycję mocniejszą. Wpływ na życie uniwersytetu mieli również → profesorowie poprzez kanclerza. Inny model uniwersytetu ukształtował się w Paryżu (→ Uniwersytet Paryski), gdzie początkowo władzę nad studentami i profesorami sprawował kanonik-scholastyk. Po licznych sporach, na mocy bulli papieży Innocentego III i Honoriusza III, wspólnotę profesorów wyłączono spod władzy → biskupa i scholastyka. W ten sposób powstał nowy model *universitas* jako powszechność nauczających. Spośród dwóch ukształtowanych modeli u.: boloński i paryski, w XII i XIII powszechniejszy był ten pierwszy, przy czym powstające nowe ośrodki uniwersyteckie rzadko wybierały „czysty" model spośród tych dwóch. Bardzo często nowe zgromadzenia uniwersyteckie starały się modyfikować jeden z wybranych modeli.

Status → studenta uniwersytetu otrzymywał młodzieniec po wpisaniu się do → albumu uniwersytetu i uiszczeniu opłaty wpisowego. Uniwersytety średniowieczne poza wydziałami filozoficznymi i retoryki, których zadaniem było przygotowanie w zakresie kanonu siedmiu → sztuk wyzwolonych (→ *artes liberales*), prowadziły wydziały (*facultas artium*): prawa, medycyny i teologii. Wydział sztuk wyzwolonych stanowił podbudowę dla pozostałych trzech wydziałów. Zapisać się na nie mogli ci, którzy uzyskali tytuł naukowy mistrza sztuk wyzwolonych (→ *magister artium*). Po trzech latach nauki student przystępował → egzaminu, a po jego zdaniu otrzymywał stopień → bakałarza. Upoważniał on do pracy w → szkole parafialnej, bądź kontynuowania studiów na wydziałach prawa, teologii lub medycyny. Uzyskanie kolejnego stopnia – → magistra dawało uprawnienia do wykładania na wydziale filozofii, zaś → doktoratu otwierało drogę do profesury. Zakres wymagań na poszczególne stopnie był w zasadzie jednolity we wszystkich europejskich uniwersytetach. Na → Akademii Krakowskiej na stopień bakałarza wymagano znajomości → gramatyki łacińskiej w zakresie znanych wówczas podręczników → Aleksandra de Villa Dei i Aeliusa → Donata, retoryki (teoria stylu i ćwiczenia praktyczne), rachuby czasu, traktatu logicznego Piotra Hiszpana i niektórych pism logicznych → Arystotelesa. Kandydat na stopień → magistra musiał znać inne pisma Arystotelesa, a nadto trzy pisma Euklidesa, muzykę, astronomię, czyli cały zakres → *quadrivium*. Metoda nauczania na pierwszych

uniwersytetach zawarta była w trzech słowach: *lectio*, *exercitattio*, *disputatio*, tj. → wykład, ćwiczenie, → dysputa. Szczególne znaczenie przywiązywano do tej ostatniej. Określoną ilość dysput poprzedzało uzyskanie stopnia naukowego. Raz na tydzień na wydziale artystycznym odbywały się dysputy, którym przysłuchiwali się scholarchowie i bakałarze. W formie dysputy odbywało się także przyjmowanie w poczet mistrzów lub doktorów danego uniwersytetu. Poza dysputą i wykładami aktywności profesorów u. przejawiała się także w upowszechnianym zwyczaju czytania nowych dzieł napisanych przez średniowiecznych mistrzów. Organizowano je zarówno na terenie uniwersytetu, w katedrze, a także w domu prywatnym. Zawsze spotkanie to miało uroczystą oprawę i kończyło się pochwalnymi mowami, owacjami, a nawet wręczeniem autorowi dzieła wieńca laurowego. Na przykład w końcu XII wieku Giraldus Cambrensis swoje dzieło *Topographia Hibernica* czytał przez trzy dni z rzędu w Oksfordzie.

W drugiej połowie XVIII stulecia w krajach Rzeszy Niemieckiej istniały 34 uniwersytety, na Półwyspie Apenińskim – 26, we Francji i Hiszpanii – po 23, Austrii – 8, po cztery – w Niderlandach, Szkocji i Szwajcarii, po trzy – w Skandynawii i Polsce (przed pierwszym rozbiorem: Kraków, Wilno, Akademia Zamojska w Zamościu), po dwa – w Danii, Irlandii. W Cesarstwie Rosyjskim były tylko dwa uniwersytety: w Moskwie i Dorpacie. Do uniwersytetów niemieckich w drugiej połowie XVIII wieku dołączyły uczelnie w Getyndze, Tübingen i Halle. Szczególną rolę odegrał luterański → Uniwersytet w Halle, który dzięki Christianowi Wolffowi (1679-1754) stał się centrum niemieckiego → Oświecenia (*Aufklärung*). Ważną rolę odgrywał → Uniwersytet w Getyndze, gdzie wyjątkowo dobrze rozwijały się nauki prawne, historyczne i polityczne. Językiem wykładowym, za wyjątkiem teologii, stał się język niemiecki. Zasadniczo zmieniła się metoda dydaktyczna, zamiast dotychczasowego czytania i komentowania starożytnych i średniowiecznych traktatów, profesor przygotowywał i wygłaszał własny wykład kursowy. Narodziły się wówczas → seminaria naukowe, których zadaniem było przygotowanie studentów do samodzielnych badań naukowych. Ta forma zajęć uniwersyteckich dość szybko przyjęła się w całej Europie i pozostała jedną z ważniejszych metod pracy współczesnej szkoły wyższej.

W XIX wieku w Europie ukształtowały się trzy modele uniwersytetu: francuski, angielski i pruski (niemiecki), zaś na przełomie XIX i XX stulecia dołączył do nich model amerykański, opierający się na dwustopniowej strukturze studiów: czteroletni *college'e* (*undergraduate school*) i dwuletni (*graduate school*). Dwustopniowość uniwersyteckich studiów wyższych funkcjonowała jako pewna odrębność aż do końca XX wieku, kiedy po → Deklaracji Bolońskiej z 1999 r. został przyjęty przez większość krajów europejskich. W Anglii aż do początków XIX stulecia istniały tylko dwa prywatne uniwersytety: → Oksford i → Cambridge, związane z Kościołem anglikańskim. Obydwa składały się z samodzielnych→ kolegiów, gdzie prowadzono kształcenie ogólne oraz tutorialny model studiowania (→ *tutor* – opiekun naukowy grupy studentów). Rola uniwersytetu ograniczała się zatem do prowadzenia sprawdzianów wiedzy (→ egzaminów) i nadawania → stopni naukowych. Przygotowaniem do specjalistycznych zawodów, np. prawników czy lekarzy zajmowały się korporacje zawodowe. Dopiero wiek XIX przyniósł powstanie nowych uniwersytetów na terenie Anglii: w 1828 r. powstał → Uniwersytet Londyński, 1893 – Uniwersytet Walijski, 1895 – *London School of Economics*. Od 1889 r. większość powstałych uniwersytetów angielskich dotowana była przez państwo. We Francji po rewolucji francuskiej dekretami z 1793 i 1795 zniesiono uniwersytety, a ich miejsce zajęły tzw. szkoły centralne oraz szkoły specjalne. Joseph Lacanal na tę okoliczność mówił: „*Republika nie jest obowiązana tworzyć uczonych. (...) To nie uczonych nam potrzeba, lecz ludzi wolnych. (...) Wolność nie jest owocem nauk i sztuk*", (cyt. za: DTHW/44). W 1806 r. cesarz Napoleon powołał Uniwersytet Cesarski, który przejął administrację nad całym szkolnictwem w tym kraju. W Prusach reformator szkolnictwa Wilhelm von → Humboldt zainicjował powołanie w 1810 r. nowoczesnego → Uniwersytetu w Berlinie.

Roli i miejscu uniwersytetu wiele miejsca poświęcił w swoim nauczaniu papież Jan Paweł II. W dniu 6 VI 1979 r. w Częstochowie mówił: „*Uniwersytet to jest jakiś odcinek walki o człowieczeństwo człowieka. Z tego, że się nazywa*

uniwersytetem albo wyższą uczelnią, jeszcze nic nie wynika dla sprawy człowieka. Owszem, można nawet wyprodukować – złe wyrażenie, brutalne wyrażenie – można wytworzyć serię ludzi wyuczonych, wykształconych, ale problem jest nie w tym, chodzi o to, czy się wyzwoliło ten olbrzymi potencjał duchowy człowieka, przez który człowieka urzeczywistnia swoje człowieczeństwo. To jest decydujące. (...) Uniwersytet jest wspaniałym środkiem do celu, instytucja uniwersytetu jest jednym z arcydzieł ludzkiej kultury. Zachodzi tylko obawa, czy to arcydzieło nie ulega w dzisiejszej epoce odkształceniu, i to w wymiarze globu", (JPII/12-13). (BP/XXXXIV/303-304; BMU/pass.; E/XXVIII/311-322, W. Kryszewski; DTHW/43-47; EPG/XVII/276-277; EPK/II/592-593; KHW/47-48, 320; KSWO/686; LHW/63-70, 204-206; OSP/442; PPA/I/99-101, S. Wołoszyn; PHO/20, 28-30; SŁP/V/494-495; SMTK/1366-1367; SS/510; SWO/752)

Uniwersytet Amerykański w Bejrucie, prywatny, koedukacyjny, bezwyznaniowy, międzynarodowy uniwersytet w Bejrucie (Liban), założony przez Amerykańską Misję Protestancką w Libanie, zarejestrowany przez amerykański stan Nowy Jork jako Syryjski College Protestancki. Wykłady rozpoczęto tam w 1866 r., obecną nazwę przyjęto w 1920 r. Około 80% studentów tego Uniwersytetu pochodzi z arabskich krajów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. (BP/XXXXIV/304)

Uniwersytet Bawarski, autonomiczna uczelnia założona w 1582 r. w Würzburgu (Niemcy). Początkowo znana jako silny ośrodek teologii katolickiej, zsekularyzowany w 1814 r. W latach następnych zasłynął przede wszystkim ze studiów medycznych. Wykładowcą uczelni był m. in. fizyk Wilhelm Röntgen (1845-1923), który w 1895 r. odkrył tam promienie, zwane rentgenowskimi. (BP/XXXXIV/304; E/XXII/348)

Uniwersytet Berliński (niekiedy nazywany Uniwersytet Humboldta, *Humboldt Universität zu Berlin*), założony w 1810 r. z inicjatywy i przez Wilhelma von → Humboldta. Pierwszym jego → rektorem został wybitny filozof, zwolennik I. Kanta, Johann G. Fichte (1762-1814). W ciągu XIX wieku wykształtował system zdobywania → stopni naukowych: → doktorat, → habilitacja oraz formy kształcenia: → wykład, ćwiczenia, → seminaria. Słynął z wysokiego poziomu kształcenia i badań naukowych. Pod koniec XIX wieku był największym uniwersytetem niemieckim: posiadał 8 wydziałów, zatrudniał około tysiąca nauczycieli akademickich i kształcił około 9 tys. studentów. Od czasu ustanowienia Nagrody Nobla do wybuchu drugiej wojny światowej najwięcej nagród otrzymali uczeni niemieccy. Do najbardziej znanych osób związanych z U. B. należą: Otto von Bismarck, Gregor Gysi, Heinrich Heine, Kurt Tucholsky, Friedrich Engels, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, Arthur Schopenhauer. W latach 1933-1945 pozostawał pod wpływami hitlerowskimi, potem komunistycznymi. Ze względu na podział Berlina, w strefie amerykańskiej powstał odrębny Wolny Uniwersytet Berlina. Od lat siedemdziesiątych U. B. nawiązywał kontakty z uczelniami zagranicznymi. Po zjednoczeniu Niemiec został zdekomunizowany i zreformowany na wzór uniwersytetów zachodnioeuropejskich. W semestrze zimowym 2003/2004 na U. B. studiowało ponad 38 tys. studentów, z czego ponad 5 tys. obcokrajowców ze 135 krajów świata. (DTHW/45-46; E/XXVIII/323; http://www.hu-berlin.de)

Uniwersytet Boloński, najstarszy w Europie → uniwersytet, utworzony w 1088 r. jako szkoła prawa rzymskiego, założona przez Irneniusza, przy czym jego początki datuje się już na rok 1086. Wydziały: medyczny i teologiczny oraz kurs sztuk wyzwolonych utworzono dopiero w XIII i XIV wieku, przy czym rozwój prawa kościelnego związany był z pojawieniem się tam już około 1130 r. w klasztorze św. Feliksa i Nabora mnicha – kameduły Gracjana, autora pierwszej prywatnej, metodycznej kompilacji prawa kościelnego, tzw. *Kodeksu Gracjana* (*Dectretum Gratiani*). W 1158 r. U. B. otrzymał od cesarza Fryderyka I Barbarossy przywilej, tzw. *Habita*, pewnej niezależności od władz miejskich. Sądownictwo nad studentami konstytucja ta przyznała → profesorom i biskupowi bolońskiemu. Tak więc początkowo w U. B. nie widać było władzy studentów, z której słynęła ta wszechnica począwszy od końca XII stulecia. Początkowo nieufnie odnosili się do niego kolejni

papieże i władze miejskie, które chciały ograniczać jego samodzielność. Od 1189 r. mistrzowie bolońskiego *studium generale* musieli składać przysięgę władzom miejskim, że nie opuszczą Bolonii i nie przeniosą się do konkurencyjnego uniwersytetu w innym mieście. W końcu XII wieku ukształtowała się tam *universitas scholarium* (cech studentów). W XIII wieku „komuna bolońska" (BMU/49) umocniła swoją egzystencję i uzyskała przewagę nad profesurą, korzystając przy tym z poparcia papieży, którzy z kolei próbowali roztaczać władzę na U. B. W 1219 r. archidiakon boloński otrzymał prawo promowania → doktorów tego uniwersytetu. Ostatecznie w 1322 r. uniwersytet wywalczył sobie niezależność. Początkowo zarząd jego spoczywał w rękach studentów, poprzez wybór spośród siebie → rektora, lecz od końca XIII stulecia tracili oni władzę na rzecz mistrzów i Kościoła. U. B. słynął przede wszystkim ze studiów prawniczych. W latach 1275-1500 nacja polska na U. B. liczyła kilkaset osób, a 12 Polaków było jego rektorami. Studiowały na nim tysiące wybitnych osób, m. in. Franciszek → Petrarka i Mikołaj Kopernik (1495-1499). Po II wojnie światowej, na wzór uczelni amerykańskich, został dwukrotnie reorganizowany: wydziały podzielono na departamenty, wprowadzono wielostopniowy tok studiów, studia podyplomowe i doktoranckie. Z U. B. związani są wybitni humaniści, m. in**.** wybitni pisarz i semiotyk, Umberto Eco (ur. 1932). W 2003 r. studiowało na nim 101 tys. studentów. W połowie 2009 r. na Uniwersytecie studiowało prawie 100 tys. studentów na 23 wydziałach. U. B. posiada oddziały w: Reggio nell'Emilia, Imola, Rawenna, Forlè, Cesena i Rimini a także w Buenos Aires. (BMU/48-54; E/XXVIII/322, tu data założenia – 1088; EPWN/97, 269; http://www.comune.bologna.it; LHW/65-67; SMTK/121)

Uniwersytet Chicagowski (Uniwersytet w Chicago), założony w 1890 r. jako darowizna przedsiębiorcy i twórcy koncernu *Standard Oil* Johna D. Rockefellera przez W. R. Harpera, choć formalnie powołany już w 1857 r. Jego pierwszym → rektorem (1891-1906) i budowniczym był William Rainer. W 1892 r. powstał tam pierwszy na świecie wydział socjologiczny, z którego wyrosła tzw. chicagowska szkoła socjologii. Od początku Uniwersytet prowadził wielostopniowy tok studiów oraz studia podyplomowe. W latach 1894-1904 swoje koncepcje pedagogiczne wdrażał tam John → Dewey. W 1942 r. na tym uniwersytecie uruchomiono pierwszy na świecie reaktor atomowy i przeprowadzono pierwszą, kontrolowaną reakcję jądrową. Spośród jego studentów, wykładowców i współpracowników wyrosło 75 laureatów Nagrody Nobla, z czego 25 w dziedzinie fizyki, 22 w zakresie ekonomii i 14 w dziedzinie chemii. Z U. C. od 1941 r. związane jest wydawnictwo *Encyklopedia Britannica Inc*. W 2003 r. Uniwersytet zatrudniał 1.757 nauczycieli akademickich i kształcił około 13 tys. studentów. Uniwersytet prowadzi najnowsze programy badawcze na świecie i należy do najwyżej cenionych uniwersytetów w USA. (BP/XXXXIV/304-305, tu data powstania – 1891; DTHW/47; E/XXVIII/330, E. Weremowicz; http://www.babylon.com/definition/Uniwersytet_Chicagowski)

Uniwersytet Columbia w Nowym Jorku, jedna z najstarszych i najbardziej renomowanych uczelni wyższych w Stanach Zjednoczonych, założona przez emigrantów angielskich w 1754 r. jako *King's College*, a w 1784 r. na cześć Krzysztofa Kolumba, przekształcona w *Columbia College*. Początkowo kształciła tylko mężczyzn, od 1899 r. udostępniona także dla kobiet (*Barnard College*). W 1912 r. podniesiona do rangi → uniwersytetu, jest największą uczelnią wyższą w Nowym Jorku. Pierwszym → rektorem Uniwersytetu był dr Samuel Johnson. Jest prywatną uczelnią fundacyjną o wielostopniowym systemie studiów. Od samego początku największy nacisk położono na nauki przyrodnicze i historię, handel i administrację państwową. *College of Physicians and Surgeons* wraz z *Presbyterian Hospital* tworzą nowoczesne i ogromne centrum medyczne. (BP/VII/353; E/XXVIII/322)

Uniwersytet Gdański, uczelnia utworzona z dniem 1 lipca 1970 r. na podstawie *rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r.*, z połączenia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku (założonej w 1946 r.) oraz Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Sopocie (założonej w 1945 r.), pierwotnie jako uczelnia 6-wydziałowa, z liczbą studentów (grudzień 1970 r.) – 9.382.

Pierwszym rektorem U. G. aż do roku 1981 r. był prof. Janusz Sokołowski. U. G. posiada dobrą bazę dydaktyczną, a w roku 2000 r. uruchomiono tam nowoczesny gmach Wydziału Prawa i Administracji. W roku akademickim 2005/2006 jako pierwsza uczelnia w Polsce na wszystkich kierunkach wprowadziła boloński system studiów, a liczba studentów przekroczyła 32 tys. Doktorem *h. c.* U. G. jest m. in. prof. Henryk Samsonowicz (2009). (BP/XXXXIV/305; E/XXVIII/322; EP/VI/991-996, R. Grzybowski; OSP/442)

Uniwersytet Harvarda, jeden z największych i najstarszych uniwersytetów amerykańskich, założony w 1636 r. przez władze angielskiej kolonii Massachusetts w miejscowości Newton koło Bostonu, fundowany przez purytańskiego duchownego J. Harvarda. Po śmierci fundatora, w 1639 r., nazwany jego imieniem jako *Harvard College*, zaś w 1780 r. zmieniono nazwę na *Harvard University*. Przez ponad 200 lat pozostawał pod wpływami Kościoła prezbiteriańskiego i władz stanowych, jednak w drugiej połowie XIX wieku stał się uniwersytetem prywatnym o wpływach liberalnych, niezależnych politycznie. Utrzymuje się z fundacji i opłat studentów. Absolwentami U. H. byli m. in.: J. Adams, F. D. Roosevelt, J. F. Kennedy i G. Bush. (E/XXVIII/323)

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, założony w dniu 7 maja 1919 r., pierwotnie jako Wolna Wszechnica Piastowska z inicjatywy → profesorów skupionych wokół Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na czele z Heliodorem Święcickim jako jej pierwszym → rektorem, z trzema wydziałami: prawnym, filozoficznym i rolniczo-leśnym, z ogólną liczbą 1.580 studentów. W 1920 r. uczelnia zmieniła nazwę na Uniwersytet Poznański. Jako pierwszy w Polsce posiadał katedrę wychowania fizycznego. W czasie drugiej wojny światowej został zamknięty, działał w Warszawie jako tajny → Uniwersytet Ziem Zachodnich, który wykształcił 94 magistrów i przeprowadził po 5 przewodów doktorskich i kolokwiów habilitacyjnych. Reaktywowany w 1945 r., w 1955 r., w stulecie śmierci Adama Mickiewicza, przybrał jego imię. W 2003 r. zatrudniał 2.384 nauczycieli akademickich i kształcił 43 tys. studentów, zaś w roku akademickim 2006/2007 – 54.757 studentów. → Doktoraty *honoris causa* UAM otrzymali m. in. w kolejności – Maria Skłodowska-Curie, Roman Dmowski, Ignacy Paderewski, Józef Piłsudski, Ignacy Mościcki, Krzysztof Penderecki oraz papież → Jan Paweł II. (BP/XXXXIV/305-306, 315-316, J. Skrzypczak; E/XXVIII/323; EP/VI/996-1002, M. Cylkowska-Nowak; EPK/II/597; OSP/442-443)

Uniwersytet Jagielloński, największy polski uniwersytet, założony przez króla Kazimierza Wielkiego w 1364 r. jako Akademia Krakowska; obecna nazwa, dla podkreślenia związków uczelni z dynastią Jagiellonów, przyjęła się dopiero w końcu XIX wieku. Mając za przykład utworzony w 1349 r. Uniwersytet w Pradze, pod wpływem swoich doradców wykształconych w → Bolonii, monarcha zwrócił się do papieża Urbana V o zgodę na założenie w Krakowie uniwersytetu (*studium generale*). W dniu 12 maja 1364 r. król wystawił akt erekcyjny Akademii Krakowskiej z trzema wydziałami (na skutek sprzeciwu papieża, najprawdopodobniej w interesie cesarza Karola IV z Czech, bez teologii): prawa, medycyny i nauk wyzwolonych. W jej akcie erekcyjnym pojawiło się wyrażenie → „*Scientiarum praevalentium margarita*" (*Nauk przemożna perła*). W dokumencie fundacyjnym założenia uczelni czytamy m.in.: „*Przeto My, Kazimierz z Bożej łaski król Polski (...) pragnąc gorąco, tak jako to jest naszym obowiązkiem, aby się rzecz pożyteczna i wszelka pomyślność rodzaju ludzkiego rozszerzała, bacząc na to, co lepsze i nie wątpiąc, że to duchowieństwu i poddanym Królestwa naszego pożytek przyniesie, postanowiliśmy w naszym mieście Krakowie wyznaczyć, obrać, ustanowić i urządzić miejsce, na którym by szkoła powszechna w każdym dozwolonym wydziale kwitła, a dla przyszłości na wieczne czasy tym pismem jej istnienie zapewnić chcemy*", (Ź/I/184 -185).
Po śmieci Kazimierza Wielkiego, w dniu 5 listopada 1370 r., Akademia Krakowska podupadła. Odnowiona według wzoru → Uniwersytetu Paryskiego przez królową Jadwigę, która w 1397 r. otrzymała zgodę papieża Bonifacego IX na uruchomienie wydziału teologicznego. W testamencie królowa Jadwiga na dalsze odnowienie uniwersytetu zapisała swój majątek. Według najbliższego współpracownika królowej Jadwigi, Bartłomieja z Jasła, uczelnia miała stać się drogą awansu dla

synów z rodzin plebejskich. Władysław Jagiełło w dniu 26 lipca 1400 r. otworzył nowy rok już Uniwersytecie Krakowskim. Wykonawcą aktu odnowienia został profesor teologii i prawa Mateusz z Krakowa (ok. 1345-ok. 1410), były → rektor w Heidelbergu. Pierwszym rektorem odrodzonej uczelni był Stanisław ze Skarbimierza, niekiedy „ze Skalmierza" (ok. 1360–1431), twórca pierwszego w literaturze światowej systematycznego wykładu prawa wojny i obok → Pawła Włodkowica, twórca polskiej szkoły prawa narodów, jednak najwyższą władzą dla uniwersytetu był papież. Szczególny jego rozkwit uczelni przypadł na XV i pierwszą połowę XVI stulecia. Wówczas prowadzone były następujące kierunki studiów: prawo, astronomia, → matematyka i geografia. W ciągu XV wieku w Akademii studiowało 18.338 studentów, z czego około 40% stanowili studenci z krajów sąsiednich: Niemiec, Czech, Węgier a także ze Skandynawii i Szwajcarii. Z tego okresu wychowankami krakowskiej → *Alma Mater* byli m. in. Zbigniew Oleśnicki, późniejszy kardynał, Jan Długosz, autor dziejów Polski, zaś w latach 1491-1494 w Akademii Krakowskiej u znakomitego matematyka Wojciecha Brudzewskiego, studiował Mikołaj Kopernik. W następnych dziesięcioleciach następował jednak jego regres, płynący przede wszystkim ze strony silnie rozwijającego się szkolnictwa → jezuitów. Odpowiedzią na kłopoty uniwersytetu miały być tworzone tzw. kolonie akademickie, rozrzucone po całej Rzeczypospolitej w liczbie od 31-50.

Z kryzysu Uniwersytet Krakowski wydźwignął Hugo → Kołłątaj, prowadzący w latach 1777-1783, z polecenia → Komisji Edukacji Narodowej, reformę tej uczelni. W 1776 r. przedstawił *Opis stanu Akademii Krakowskiej*, a następnie projekt jej reformy *O wprowadzeniu dobrych nauk w Akademii Krakowskiej i założeniu seminariów nauczycielskich szkół wojewódzkich*. Językiem wykładowym w uniwersytecie stał się język polski, usunięto → scholastykę i wprowadzono nowe kierunki → filozofii. Uczelnia została podzielona na dwa → kolegia: moralne i fizyczne i sześć wydziałów. Kolegium moralne skupiało wydział teologiczny, prawa, literatury, zaś kolegium fizyczne – wydziały: fizyczny, matematyczny i lekarski. W latach 1782-1786 → H. Kołłątaj był jej rektorem. W czasach → Komisji Edukacji Narodowej, na podstawie jej *Ustaw* przybrał nazwę Narodowa Szkoła Główna Koronna, a po upadku Polski w 1795 r. – Szkoła Główna Krakowska. W 1780 r. przy Akademii powołano seminarium dla kandydatów na nauczycieli pod kierownictwem ks. Antoniego → Popławskiego.

Po reorganizacji w 1803 r. otrzymał nazwę Uniwersytet Krakowski. Językiem wykładowym stała się → łacina, od 1805 r. – łacina i język niemiecki. Proces germanizacji uczelni przerwany został w 1809 r., kiedy Kraków włączony został do Księstwa Warszawskiego. Polski charakter uniwersytetu został całkowicie odbudowany w okresie Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1846). W 1821 r. Uniwersytetowi nadano nowy statut, ograniczający jego → autonomię. Kuratorem Uniwersytetu mianowano płka Józefa Załuskiego, adiutanta cara Aleksandra I, który nie cieszył się szacunkiem społeczności Krakowa. Po upadku powstania krakowskiego 1846 r. nastąpiła ponowna fala jego → germanizacji, wyhamowana szczęśliwie po wydarzeniach Wiosny Ludów 1848 r. Po upadku rewolucji 1848 r. Uniwersytet doznał kolejnej fali represji: usuwanie kadry profesorskiej, np. w 1853 r. Wincentego Pola i wprowadzenia wykładowego języka niemieckiego (1853). Po uzyskaniu autonomii Galicji, w 1870 r. został spolonizowany. W 1862 r. na Uniwersytecie wprowadzono „instytucję" → habilitacji, stanowiącą drogę do stanowiska → docenta. Na Uniwersytecie na przełomie XIX i XX wykładali m. in.: Józef Szujski – twórca krakowskiej szkoły historycznej, Stanisław Kutrzeba – autor *Historii ustroju Polski*, Karol Estreicher – twórca monumentalnej bibliografii polskiej, Antoni Karbowiak – historyk szkolnictwa, Stanisław → Kot – historyk kultury i oświaty, Feliks Kipera – historyk sztuki i inni. W końcu XIX stulecia uaktywniły się grupy młodzieży akademickiej, tworząc m. in. Czytelnię Akademicką. W latach 1889-1890 młodzież U. J. wydawała specjalne pismo pt. „Ognisko". W 1900 r. Uniwersytet Jagielloński obchodził jubileusz 500-lecia swego odnowienia. Wówczas grono nauczycieli akademickich liczyło 172 osoby, w tym 86 profesorów, a ogólna liczba studentów wynosiła 1.331. W 1914 r. na U. J. studiowało 3.344 studentów, zaś w 1922 r. – 4.531, w tym 832 kobiet. Szybko rosły zbiory Biblioteki Jagiellońskiej, która w 1870 r. liczyła 120 tys. tomów, zaś w 1914 r. – 490 tys. tomów. W 1922 r. przy Uniwersytecie utworzono Studium Pedagogiczne, kształcące

nauczycieli szkół średnich. W czasie okupacji U. J. został zamknięty, a wielu profesorów w ramach akcji, zwanej *Sonderaktion Krakau* skierowano do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Od 1942 r. kilka wydziałów U. J. prowadziło → tajne nauczanie.
Po wojnie, w 1948 r. z przyczyn politycznych, usunięto wielu profesorów, m. in. wybitnego filozofa, Romana Ingardena (1946-1950 i 1956-1963) i prof. prawa Adama Krzyżanowskiego. W początkach lat pięćdziesiątych od Uniwersytetu odłączono wydziały: teologiczny, medyczny i rolny. W 1993 r. do Uniwersytetu włączono krakowską Akademię Medyczną. Doktorami *h. c*. U. J. są m. in. : Joachim Lelewel (1820), Jan Matejko (1887), Michał → Bobrzyński (1900), Ignacy Paderewski (1919), Maria Skłodowska-Curie (1924), Karol Szymanowski (1930), Tadeusz Kotarbiński (1965), Władysław Tatarkiewicz (1968), wychowanek U. J., papież → Jan Paweł II (1983), Stefan Świeżawski (1989), Matka Teresa z Kalkuty (1993), Norman Davies (2003), Ryszard Kapuściński (2004) i inni. W 2005 na U. J. kształciło się 42.450 studentów, a na dzień 31 marca 2006 r. zatrudniano 3.605 nauczycieli akademickich. (BP/XXXX/309, XXXXIV/306-307, Z. Górczak; DOP/I/54-64, 114-120, 262-263, II/78-79, 227; E/XXVIII/324; EP/VI/1002-1009, J. Wnęk; DTHW/74-75; EPK/II/594-595; EPWN/494, 805; http://www.uj.edu.pl; KHW/50-54; OSP/443; PHO/30-31; SMTK/1367)

Uniwersytet Kalifornijski, największy uniwersytet stanowy w Stanach Zjednoczonych, utworzony z 1868 r. w Oakland, a w 1872 r. przeniesiony do Berkeley. Obecną nazwę otrzymał w 1927 r. Należy do najbardziej cenionych uniwersytetów w Ameryce. Swoją działalność prowadzi w oparciu o kampusy poszczególnych dyscyplin wiedzy, np. *Campus San Diego* jako znana placówka morska, *Campus San Francisco* jako ośrodek medyczny, oraz *colleg'ów*. Poprzez stały system *visting profesors* Uniwersytet utrzymuje kontakty z najlepszymi uczelniami świata. Od 1960 r. wykładowcą literatury polskiej i rosyjskiej na U. K. był Czesław Miłosz. W 2003 r. studiowało na tym uniwersytecie 157.331 studentów i zatrudniano 8.776 nauczycieli akademickich. (BP/XXXXIV/307, tu data przeniesienia do Berkeley – 1873; E/XXVIII/324-325)

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, państwowy Uniwersytet w Warszawie, pozostający pod nadzorem władz kościelnych, na podstawie umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Konferencją Episkopatu Polski z 29 września 1999 r. Utworzony na podstawie *ustawy z dnia 3 września 1999 r.* w wyniku przekształcenia Akademii Teologii Katolickiej, działającej w latach 1954-1999. Statut UKSW stanowi, iż „*Wielki Kanclerz reprezentuje Stolicę Apostolską wobec wydziałów nauk kościelnych w Uniwersytecie, całego Uniwersytetu i ministra właściwego do spraw szkolnictwa wyższego*", (EP/VI/1010), a funkcja → rektora zastrzeżona jest tylko dla duchownych. Pierwszym rektorem UKSW był ks. prof. Roman Bartnicki. W 2003 r. zatrudniał 500 pracowników naukowych i kształcił około 15,5 tys. studentów. W roku akademickim 2006/2007 w uniwersytecie studiowało ponad 18 tys. studentów, a na dzień 31 grudnia 2006 r. UKSW zatrudniał 616 pracowników naukowych, w tym aż 317 samodzielnych pracowników nauki. W dniu 15 grudnia 2001 r. → doktorat *honoris causa* nadano papieżowi → Janowi Pawłowi II. Tytuły te otrzymali ponadto m. in. kardynał Józef Glemp, prof. Krzysztof Skubiszewski, prof. Antoni Stępień i kardynał Adam Kozłowiecki. W dniu 5 października 2009 r., w czasie inauguracji kolejnego roku akademickiego, obchodzono 10-lecie jego istnienia. Wykład inauguracyjny wygłosił prezydent RP Lech Kaczyński. Drugim rektorem UKSW był ks. prof. Ryszard Rumianek, który zginął w katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem w dniu 10 kwietnia 2010 r. razem z profesorem tego Uniwersytetu, Prezydentem RP Lechem Kaczyńskim. (BP/XXXXIV/307; E/XXVIII/325; EP/VI/1009-1012, R. Bartnicki; http://uksw.edu.pl)

Uniwersytet Karola (w Pradze), założony w 1348 r. w Pradze przez cesarza Niemiec Karola IV. W 1409 r. jego rektorem wybrano reformatora religijnego, Jana Husa. W XVII wieku przemianowany przez → jezuitów na cześć cesarza na „Uniwersytet Karola Ferdynanda". Pod koniec XVIII wieku, w okresie prześladowań jezuitów, został upaństwowiony. W 1822 r. został podzielony na dwie części: czeską i niemiecką, z których każda nosiła nazwę Uniwersytet Karola, Ferdynanda. Uniwersytet niemiecki, funkcjo-

nujący pod nazwą *Karl-Ferdinands-Universität*, w 1921 r. został przeniesiony do Liberca. W 1920 r. uniwersytet czeski otrzymał obecną nazwę. W 1939 został zamknięty, a w jego miejsce utworzono uniwersytet niemiecki, który funkcjonował pod nazwami: najpierw *Deutsche Karls-Universität in Prag*, a następnie *Reichsuniversität*. W 1945 r. część niemiecka uległa likwidacji. W 1993 r. uniwersytet zatrudniał 3 tys. nauczycieli akademickich i studiowało na nim około 30 tys. studentów. (BP/XXXXIV/307-308)

Uniwersytet Katolicki w Leouvain, założony przez papieża Marcina V w 1425 r., wzorowany na → Uniwersytecie Paryskim. Zamknięty po Rewolucji Francuskiej w 1797 r., wskrzeszony przez episkopat belgijski w 1834 r. jako francuskojęzyczna uczelnia. W latach trzydziestych na uniwersytecie wprowadzono zajęcia w języku holenderskim, bowiem rząd belgijski zakazywał nauczania w języku francuskim. W 1969 r., w wyniku protestów studenckich i zawirowań rządowych, Uniwersytet został podzielony na dwie części: flamandzki (*Katholieke Universiteit Leuven*) i francuski (*Université Catholique de Louvain*). W 1972 r. otwarto nowe wydziały w Louvain-la-Neuve. Studiowało na nim wielu wybitnych Polaków. (BP/XXXXIV/308; http://www.kuleuven.be)

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, utworzony na mocy ustawy z dnia 21 kwietnia 2005 r., z dniem 1 września 2005 r., z przekształcenia Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego (wcześniej – Wyższej Szkoły Nauczycielskiej (1969) i Wyższej Szkoły Pedagogicznej (1974). Uczelnia w momencie powstania posiadała strukturę 4-wydziałową, a kadrę w 2005 r. stanowiło ponad 700 nauczycieli akademickich, w tym ponad 150 samodzielnych pracowników nauki. W końcu 2009 r. Uniwersytet posiadał pięć wydziałów: administracji i nauk społecznych; humanistyczny; matematyki, fizyki i chemii; nauk przyrodniczych; pedagogiki i psychologii. W strukturze uczelni funkcjonuje Muzeum Dyplomacji i Uchodźctwa Polskiego. Księgozbiór Biblioteki Głównej U. K. W. liczy ponad 700 tys. woluminów. Pierwszym rektorem U. K. W. był prof. Adam Marcinkowski, kolejnym – prof. Józef Kubik. *Doktorami honoris causa* Uniwersytetu są m. in. abp Henryk Muszyński, prymas Polski oraz profesorowie Zbigniew → Kwieciński i Karol Modzelewski. (EP/VI/1012-1019, E. Trempała; http://www.ukw.edu.pl)

Uniwersytet Latający I. Pierwotnie, w okresie zaborów, nazwą tą określano nielegalnie działające wyższe kursy naukowe zorganizowane w Warszawie w latach 1882-1905 przez Jadwigę → Szczawińską-Dawidową (1863-1910) i Jana Władysława → Dawida, które odbywały się początkowo w mieszkaniach prywatnych. Formalnie kursy te w 1895 r. zostały przekształcone w konspiracyjną szkołę wyższą, zwaną Uniwersytetem Latającym. Nazwa nawiązywała do faktu, iż zajęcia tej konspiracyjnej uczelni, w obawie przed restrykcjami ze strony władz rosyjskich, odbywały się przy ciągłej zmianie lokali. W zajęciach U. L. uczestniczyły głównie kobiety, choć od 1890 r. coraz częściej pojawiali się mężczyźni studiujący na rosyjskich uczelniach warszawskich, m. in. Marian → Falski i Janusz → Korczak. Wykładowcami na U. L. byli m. in. Piotr → Chmielowski, Jan Władysław → Dawid, Stanisław → Karpowicz, Władysław Smoleński i inni. Z kolei słuchami U. L. byli m. in. Maria Skłodowska (później Skłodowska-Curie), Zofia Daszyńska-Golińska i Maria Dydyńska. W okresie 1905-1907, na fali wydarzeń rewolucyjnych, z inicjatywy Ludwika Krzywickiego i Wacława Nałkowskiego U. L. w 1906 r. został zalegalizowany jako → Towarzystwo Kursów Naukowych. W odrodzonej Polsce powstała z niego → Wolna Wszechnica Polska. **II.** W okresie PRL nazwę przywrócono dla oznaczenia wykładów prowadzonych przez odrodzone Towarzystwo Kursów Naukowych. Formalnie T. K. N. powstało 22 stycznia 1978 r. w Ujazdowie pod Warszawą i zajmowało się organizacją wykładów i dyskusji z zakresu zagadnień, które objęte były zakazem ówczesnej cenzury. W związku z tym, iż spotkania te odbywały się w domach poszczególnych członków-organizatorów T. K. N., ich uczestnicy chętnie nawiązywali do nazwy z okresu zaborów. (DOP/II/159-160; DTHW/90; EP/I/622, VI/147-148, A. Józefowicz; LPH/67-69; OSP/443; SBPHW/149, K. Szmyd; MTK/1367; SS/537)

Uniwersytet Londyński (*University of London*), utworzony w 1828 r., początkowo posiadał cha-

rakter federacji ponad 50 uczelni, kształcących na różnych kierunkach wiedzy: medycynie, inżynierii, → matematyce, prawie, chemii, językach nowożytnych itp. Powstał na zasadzie przeciwwagi dla Uniwersytetów w → Oksfordzie i → Cambridge. Od 1836 r. nadawał → stopnie naukowe, zaś funkcje naukowo-dydaktyczne zaczął pełnić dopiero na początku XX wieku. W 1898 r. został przekształcony w uniwersytet autonomiczny z trzema wydziałami i 19 kolegiami. Studiowało na nim i wykładało wielu Polaków, m. in. prof. Jerzy Pietrkiewicz (1916-2007), urodzony w Fabiankach na ziemi dobrzyńskiej. Z uniwersytetem związanych jest 15 bibliotek, a także m. in. *British Museum*, *National Galery* i *Science Museum*. W 2003 r. zatrudniał 7.881 nauczycieli akademickich i kształcił ponad 116 tys. studentów. (BP/XXXXIV/308; DTHW/45; E/XXVIII/325 – tu jednak data powstania – rok 1836 r.; M. Krajewski, *Koryfeusz dobrej ziemi*, 2008, pass.)

uniwersytet ludowy, instytucja kształcenia dorosłych, funkcjonująca w wielu krajach europejskich, głównie na wsi. Twórcą idei u. l. (*folkchojskole* – wyższa szkoła ludowa) był duński pisarz i polityk, Mikołaj Fryderyk Grundtvig (1783-1872), który w 1844 r. założył pierwszą taką placówkę w miejscowości Rödding. W 1851 r. w podobnej formule powstał u. l. w Ryslinge na wyspie Fonia, założony przez nauczyciela ludowego, Kristiana Kolda (1816-1870). Kolejne uniwersytety powstawały w Danii w drugiej połowie XIX wieku, a ich program dotyczył rozszerzenia planu studiów o kwestie z zakresu gospodarki rolnej i spółdzielczości. Duński model u. l. w końcu XIX wieku upowszechnił się w Norwegii (1864), Szwecji (1868), Finlandii (1889).

Koncepcję u. l. na przełomie wieków XIX i XX starały się wdrażać uniwersytety we Lwowie i Krakowie. W Polsce za pierwszą placówkę stanowiącą prototyp u. l. uznaje się Fermę Pszczelarsko-Ogrodniczą → „Pszczelin", założoną koło Warszawy przez Jadwigę Dziubińską (1874-1937), w 1900 r. we wsi Pszczelin koło Warszawy. Podobne cechy nosiły szkoły rolnicze dla młodzieży wiejskiej założone przez Dziubińską przy wsparciu Maksymiliana Malinowskiego w Kruszynku (1905), Gołotczyźnie i Sokołówku (1909) oraz drugą szkołę w Gołotczyźnie, nazwaną „Bratnem" i Krasieninie (1913). Pierwszą placówką nazwaną u. l. założył w 1921 r. w Dalkach koło Gniezna ks. Antoni Jan Ludwiczak. W Polsce międzywojennej najbardziej znane u. l., prowadzone przez Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici": w Szycach (1924-1931) i Gaci Przeworskiej (1932-1939), prowadzone były przez Ignacego Solarza. Natomiast Akcja Katolicka prowadziła znane u. l. w Ujezdnej, Wąchocku, Proboszczewicach koło Płocka oraz Krzyżanowicach koło Tarnowa. Jak obliczył T. Pilch, w latach 1921-1939 r. w Polsce funkcjonowało 27 u. l. (EP/VI/1024-1025). Uniwersytety ludowe w formie internatowej prowadziło w okresie międzywojennym odrodzone → Liceum Krzemienieckie: Uniwersytet Ludowy w Michałówce (pow. dubieński) pod kierunkiem Haliny Jurszowej (1932), Uniwersytet Ludowy w Różynie (1935) – Kazimierz Banach oraz Uniwersytet Ludowy w Małyńsku (1939) – Teofil Fleszar.

Po drugiej wojnie światowej ruch u. l. odrodził się z dużą siłą, do 1948 r. powstało ich 80, (EP/VI/1026-1029). W 1945 r. powstało Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych RP. W latach 1949-1952 wszystkie, z wyjątkiem trzech na Ziemiach Zachodnich, władze komunistyczne zlikwidowały. Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych RP, połączone z Towarzystwem Uniwersytetów Robotniczych i Ludowych, uległo likwidacji poprzez włączenie tego ostatniego do → Towarzystwa Wiedzy Powszechnej. Ponowne odrodzenie u. l., pod patronatem Związku Młodzieży Wiejskiej, nastąpiło po 1956 r. jednak w formach bardzo ograniczonych.

Po 1981 r. nastąpiło faktyczne odrodzenie idei u. l. poprzez reaktywowanie przedwojennego Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych na zjeździe delegatów w Bałtyckim Uniwersytecie Ludowym w Opaleniu w grudniu 1981 r., przy współudziale Komisji do Spraw Duszpasterstwa Rolników Episkopatu Polski. W stanie wojennym Towarzystwo musiało zawiesić swoją działalność, ponownie reaktywowane w 1984 r. Pierwszy powojenny katolicki u. l został powołany przez prymasa Polski, Józefa Glempa jako Uniwersytety Ludowy w Strzelnie. W roku następnym powstały kolejne katolickie u. l. w Samostrzelu, Dobieszczyźnie i Kłecku. U. l. tworzą stowarzyszenie pod nazwą Polskie Uni-

wersytetu Ludowe. W 2004 r. działało 80 u. l. W sieci katolickich u. l. w 2005 r. funkcjonowało ponad 100 placówek. (BP/XXXXIV/308-309, J. Skrzypczak; DTHW/291; E/XXVIII/325-326; EP/VI/1019-1032, T. Pilch, VII/235-238, T. Maliszewski; OSP/443-444)

Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza we Krakowie, założony w 1898 r. W przeciwieństwie do → Towarzystwa Szkoły Ludowej na pierwszy plan swej działalności wysunął upowszechnianie wiedzy w szerokich kręgach społecznych, organizowanie i wspieranie ruchu samokształceniowego, czytelnictwa, wykładów publicznych oraz badań regionalnych. Aktywnością w Uniwersytecie wyróżniali się Wilhelm Feldman, Maria i Bolesław Wysłouchowie, Kazimiera i Odo Bujwid, Marian Raciborski, a po 1905 r. Helena → Radlińska, która przejściowo musiała schronić się w Galicji. W 1913 r. nakładem Uniwersytetu ukazała się publikacja *Praca oświatowa. Jej zadania, metody, organizacja*, której współautorką była H. Radlińska. (DOP/II/23235; E/XXVIII/328)

Uniwersytet Lwowski (Uniwersytet Jana Kazimierza), założony 21 października 1784 r. przez cesarza Józefa II jako Cesarsko-Królewski Uniwersytet Lwowski z → łaciną jako językiem wykładowym i językami: niemieckim i polskim jako językami pomocniczymi, posiadający strukturę zaledwie czterech wydziałów. Jego poprzedniczką była Akademia Lwowska, przekształcona w 1661 r. przez króla Jana Kazimierza. W 1758 r. akt nadania potwierdził król August III, sytuując ją jako uczelnię dwuwydziałową z teologią i → filozofią. W 1773 został przekształcony w szkołę średnią. Fundacja Józefa II od samego początku reprezentowała niski poziom edukacji, powodowany głównie słabą kadrą profesorską, ściągniętą głównie z Niemiec. Profesorom narzucono → podręczniki akademickie, a głównym zadaniem było kształcenie księży i posłusznych urzędników. Po trzecim rozbiorze Polski, został zlikwidowany w 1805 r. na rzecz idei jednego uniwersytetu dla całej Galicji, tj. → Uniwersytetu Jagiellońskiego, dokąd przeniesiono część niemieckojęzycznych profesorów ze Lwowa. Po utworzeniu w 1815 r. Rzeczpospolitej Krakowskiej, reaktywowany w 1817 r. w dalszym ciągu z niemieckim językiem wykładowym i w przeważającej części niemiecką kadrą profesorską. W latach siedemdziesiątych XIX stopniowo polonizowany na podstawie uchwały Sejmu Galicyjskiego z 1871 r., wprowadzającej język polski jako wykładowy na → Uniwersytecie Jagiellońskim i → Uniwersytecie Lwowskim. Jako datę jego spolszczenia uznaje się rok 1879, kiedy język polski został uznany za urzędowy władz akademickich. W roku akademickim 1894/1895 został uruchomiony wydział lekarski. W końcu XIX wieku profesorami Uniwersytetu byli m. in.: historycy literatury Kazimierz Twardowski i Wilhelm Brzuchnalski. Około 1900 r. na Uniwersytecie wychodziły organy młodzieży studenckiej „Promień" i „Teka". Ta ostatnia była ekspozyturą tajnego Związku Młodzieży Polskiej, związanego z Ligą Narodową.
W dniu 22 listopada 1919 r. nadano uczelni nazwę „Uniwersytet Jana Kazimierza". W roku 1921/1922 liczył 4.590 studentów, w tym 827 kobiet; posiadał 4 wydziały: teologiczny, prawa, lekarski i filozoficzny, od 1925 r. – 5-wydziałowy. W 1939 r., po włączeniu Lwowa do Ukrainy, został przekształcony w Państwowy Uniwersytet Ukrainy, zaś od 1940 r. – imienia Iwana Franki. W okresie 1941-1944, w czasie okupacji niemieckiej, został zamknięty, jednak prowadził → tajne nauczanie.
Po zakończeniu drugiej wojny światowej i ustanowieniu nowych granic, polscy uczeni z tego uniwersytetu zostali przeniesieni do uczelni pozostających w narzuconych układami międzynarodowymi nowych granicach Polski, w tym głównie na → Uniwersytet Wrocławski, który nawiązywał do tradycji U. L. Obecnie działający we Lwowie Uniwersytet nosi nazwę „Państwowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie". W 2002 r. zatrudniał 1.200 nauczycieli akademickich i kształcił 22 tys. studentów. (BP/XXXXIV/309-310, J. Skrzypczak, tu jednak data jego likwidacji zamiast 1805 – 1804; DOP/II/48-49, 227, 230-231; DTHW/73-74; E/XXVIII/326; EP/VI/1032-1038, M. Grzywna; EPK/II/595/596)

Uniwersytet Łódzki, utworzony 24 maja 1945 r. na podstawie dekretu sygnowanego przez prezydenta Krajowej Rady Narodowej, prezesa Rady Ministrów i Ministra Oświaty. Kontynuował tradycje przedwojennego Oddziału

→ Wolnej Wszechnicy Polskiej, istniejącego w tym mieście w latach 1928-1939; Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Ekonomicznych (1925-1939) oraz → Instytutu Nauczycielskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (1921-1928). Pierwsza inauguracja odbyła się w dniu 15 stycznia 1946 r., wykład inauguracyjny wygłosił socjolog, prof. Józef Chałasiński. Pierwszym rektorem U. Ł. był prof. T. Vieweger. Do grona nauczycieli akademickich pierwszych lat zalicza się m. in.: profesorów S. Ossowskiego, J. → Szczepańskiego, T. Kotarbińskiego, A. → Kamińskiego, A. Schaffa, H. → Radlińską, L. Kolankowskiego, K. Jażdżewskiego, M. H. Serajskiego i wielu innych. Pierwsze zajęcia rozpoczęły się już 3 października 1945 r. W roku akademickim 1948/1949 na U. Ł. studiowało już ok. 9 tys. studentów. W latach 1950-1955 Uniwersytet przeszedł kryzys, związany głównie z upolitycznieniem życia społeczno-gospodarczego. W 1950 r. z Uniwersytetu została usunięta Helena → Radlińska, a w 1952 r. zlikwidowano Katedrę Pedagogiki Społecznej. W 1950 r. wyłączono ze struktury uczelni wydziały medyczne, co dało początek powstania Akademii Medycznej w Łodzi. W roku akademickim 1955/1956 liczba studentów obniżyła się do 1.500 osób. Od 1958 r. na Uniwersytecie funkcjonuje Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców. W 1956 r. do U. Ł. przyłączono Wyższą Szkołę Pedagogiczną, a w 1961 r. – Wyższą Szkołę Ekonomiczną. W następnych latach Uniwersytet wyszedł z kryzysu, wzrosła liczba studentów: w 1960 r. przekroczyła 4 tys., w roku akademickim 1980/1981 – 19 tys., jednak w 1989 r. spadła do około 12 tys. Ponowny rozwój uczelni rozpoczął się po roku 1990 r. W 2003 r. zatrudniał 2.104 nauczycieli akademickich i kształcił 41,2 tys. studentów. (BP/XXXXIV/310; E/XXVIII/326; EP/V/30-31, W. Theiss, VI/1038-1044, I. i G. Michalscy, VII/202, M. Cichosz)

Uniwersytet Madrycki, założony w 1508 r. w Alcalá de Benares, w prowincji madryckiej przez kardynała Francisco Jiménez de Cisneros, w 1836 r. przeniesiony do Madrytu. Początkowo traktowany jako instrument reformy Kościoła, przyciągał wielu wybitnych uczonych, którzy m. in. współtworzyli słynną *Biblię Poliglotów*, przygotowaną w 1517 r., a wydaną w 1522 r. Współcześnie prowadzi m. in. Szkołę Muzyczną San Carlos i Królewski Instytut San Isidoro. (BP/XX/405, XXXXIC/310)

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, utworzony 23 października 1944 r. jako przeciwwaga dla → Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Początkowo z czterema wydziałami: lekarskim, przyrodniczym, rolnym i weterynaryjnym. W ciągu niecałych trzech miesięcy utworzono piąty – farmaceutyczny, a pierwsza inauguracja odbyła się w dniu 14 stycznia 1945. Kadrę naukową stanowiło wówczas 42 profesorów, m.in. z uczelni Lwowa i Wilna. Studia podjęło wtedy 806 słuchaczy. Organizatorem i pierwszym rektorem Uniwersytetu był zoolog, prof. Henryk Raabe. Od 1969 r. prowadzi filię w Rzeszowie. W 2003 r. zatrudniał 1.863 nauczycieli akademickich i kształcił około 33 tys. studentów. Obecnie prowadzi 10 wydziałów: artystyczny, biologii i nauk o ziemi, chemii, ekonomiczny, filozofii i socjologii, humanistyczny, matematyki, fizyki i informatyki, politologii, prawa i administracji. Zbiory Biblioteki UMCS liczą ponad 1,5 mln → woluminów. W końcu 2009 r. przeżywał duże trudności ekonomiczne. (BP/XXXXIV/310; E/XXVIII/326; EP/VI/1044-1050, A. Winiarz; http://www.bg.umcs.lublin.pl; http://www.umcs.lublin.pl; OSP/444)

Uniwersytet Mediolański, założony w 1924 r. przez Luigiego Mandiagalli jako Królewski Uniwersytet Mediolański, z połączenia Królewskiej Akademii Literatury i Nauk (założonej w 1859) i Instytutów Klinicznych (1906). Do 1934 r. Uniwersytet przeżywał intensywny rozwój, utworzono 60 różnych instytutów i klinik oraz szereg studiów podyplomowych. W okresie rządów faszystowskich znalazł się pod silną kontrolą państwa. Po drugiej wojnie światowej pozostał uniwersytetem państwowym, jednak z dużą dozą samodzielności administracyjnej. W dekadzie po 1969 r. liczba studentów wzrosła z 11 do 60 tys. (BP/XXXXIV/310)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, założony w 1945 r. na podstawie *dekretu Rady Ministrów z 24 sierpnia 1945 r*., zatwierdzonego

przez Krajową Radę Narodową w dniu 11 września 1945 r., pierwotnie jako uczelnia 2-wydziałowa, tj. wydział humanistyczny z sekcją sztuk pięknych oraz matematyczno-przyrodniczy, przez profesorów przybyłych z → Uniwersytetu Wileńskiego i → Uniwersytetu Lwowskiego, a zwłaszcza profesorów: Ludwika Kolankowskiego (pierwszego rektora), Karola Koranyi'ego – wybitnego historyka prawa, Tadeusza Czeżowskiego, Konrada Górskiego, Kazimierza → Sośnickiego, Mariana Gumowskiego, Stefana Srebrnego, Witolda Taszyckiego i innych. Przez blisko 70 lat działalności znacznie powiększył swoją bazę lokalową, w tym w szczególności za czasów → rektora Witolda Łukaszewicza, przeprowadził na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych budowę tzw. „miasteczka uniwersyteckiego" z okazji 500. rocznicy urodzin patrona uczelni, według koncepcji przygotowanej w latach 1963-1965, za rektoratu prof. Antoniego Swinarskiego. W 1982 r. z powodów politycznych odwołano ekipę rektorską na czele z prof. Stanisławem Dembińskim i prorektorem Sławomirem → Kalembką (rektorem w latach 1990-1993). W dniu 7 czerwca 1999 r. UMK odbyło się ogólnopolskie spotkanie rektorów uczelni polskim z papieżem → Janem Pawłem II. W dniu 23 listopada 2004 r. w Sali Klementyńskiej w Watykanie tytuł → *doktora h. c*. Uniwersytetu otrzymał papież Jan Paweł II. Na UMK w latach 1975-1978 pracowała gen. Elżbieta → Zawacka (1909-2009), mianowana profesorem z wniosku tego uniwersytetu w 1996 r. W 2004 r. w skład UMK weszło *Collegium Medicum*, tj. dawna Akademia Medyczna w Bydgoszczy. Biblioteka UMK liczy ponad 2,6 mln → woluminów. W 2003 r. UMK zatrudniał 1.362 nauczycieli akademickich i kształcił 30,8 tys. studentów. (BP/XXXXIV/310; E/XXVIII/326; EP/VI/1050-1056, M. M. Orlińska, tu błędnie – prof. Tadeusz Czyżowski; http://www.umk.pl/uczelnia/historia; OSF/71)

Uniwersytet Moskiewski im. M. W. Łomonosowa, założony w 1755 r. przez M. W. Łomonosowa, oparty na wzorcach niemieckich. W drugiej połowie XIX wieku stał się najważniejszym ośrodkiem badawczym w Rosji. W okresie radzieckim, korzystając ze wsparcia państwa, zachował dominującą rolę w badaniach i dydaktyce. Biblioteka Uniwersytetu, pn. Biblioteka Badawcza im. A. M. Gorkiego, jest jedną z największych bibliotek w Rosji. Na U. M. studiowali m. in. Michaił Lermontow, Antoni Czechow, Iwan Turgieniew, Aleksander Hercen, Michaił Gorbaczow i inni. (BP/XX/405, XXXXIV/310, tu błędnie – Herzen)

Uniwersytet Narodów Zjednoczonych, utworzony w 1973 r. decyzją Zgromadzenia Narodowego ONZ z siedzibą w Tokio, działa od 1975 r., z inicjatywy sekretarza generalnego ONZ U'Thanta, który propozycję jego powołania zgłosił w 1969 r. Skupia międzynarodową społeczność uczonych z krajów członkowskich. U. N. Z. składa się z 13 instytutów i tzw. programów, zajmujących się problemami globalnymi, w tym m. in.: rozwojem gospodarczym, problemami wyżywienia ludzkości, ochrony środowiska i konfliktami etnicznymi na świecie. U.N.Z. posiada swoje biura także w Nowym Jorku i Paryżu. (E/XXVIII/326-327)

Uniwersytet Neapolitański, założony w 1224 r. jako studium generalne przez cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego, Fryderyka II, jako przeciwwaga dla → Uniwersytetu Bolońskiego, korzystający z silnego wsparcia i zaangażowania władcy. Pod obecną nazwą występuje dopiero od 1987 r. W XIII wieku na U. N. wykładał św. → Tomasz z Akwinu. Przez dwa stulecia, aż do roku 1777 r. przeżywał regres, a nawet chylił się ku upadkowi. W XV-XVII był centrum życia naukowego i kulturalnego dzisiejszych południowych Włoszech. W 1777 r. Uniwersytet otrzymał nowy statut i został przeniesiony do klasztoru → jezuitów. W drugiej połowie XIX wieku, na mocy ustawy Casatiego z 1859 r., a następnie reformy Gentile z 1923 r., uczelnia dostała się pod wpływy państwa i posiadała sześć wydziałów: teologii, prawa, sztuk pięknych, medycyny, matematyki i nauk przyrodniczych. Otwarcie w 1924 r. Uniwersytetu w Bari osłabiło egzystencję U. N. W czasie drugiej wojny światowej jego budynki zostały poważnie zniszczone, w latach osiemdziesiątych XX wieku wybudowano nowy kompleks pomieszczeń dla Uniwersytetu. Obecnie jest uczelnią państwową, korzystającą jednak z → autonomii administracyjnej. W 2003 r. składał się z 12 wydziałów, zatrudniał 1.668

nauczycieli akademickich i kształcił 83,9 tys. studentów. (BP/XXXXIV/311; E/XXVIII/327)

Uniwersytet Oksfordzki – zob. Oksford

Uniwersytet Opolski, utworzony w 1994 r. z połączenia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu (1950-1994) i Instytutu Teologiczno-Pastoralnego, Filia KUL. Posiada siedem wydziałów: ekonomiczny, filologiczny, historyczno-pedagogiczny, matematyki, fizyki i informatyki, przyrodniczo-techniczny, chemii, teologiczny oraz prawa i administracji. → *Doktoraty honoris causa* nadał m. in.: papieżowi → Janowi Pawłowi II, Władysławowi Bartoszewskiemu, Adamowi Hanuszkiewiczowi, prezydentowi RP Ryszardowi Kaczorowskiemu, Wojciechowi Kilarowi, arcybiskupowi Alfonsowi Nossolowi, Zbigniewowi → Kwiecińskiemu i Janowi Miodkowi. W czasie powodzi w 1997 r. Biblioteka Główna U. O. straciła ponad 120 tys. → woluminów. W roku akademickim 2003/2004 studiowało na nim ponad 18,5 tys. studentów, pod okiem ponad 700 pracowników naukowych. (BP/XXXXIV/311; E/XXVIII/327; http://www.uni.opole.pl)

Uniwersytet otwarty – zob. Open University

Uniwersytet Padewski, utworzony w 1222 r. po opuszczeniu przez około tysiąca zbuntowanych studentów → Uniwersytetu Bolońskiego, z przekształcenia, istniejącej od X wieku, szkoły prawa i retoryki, często określany jako „czcigodna uczelnia". W 1228 r. część żaków z Padwy opuściło Uniwersytet i przeniosło się do Vercelli. Kolejne fale niezadowolonych studentów z Bolonii w 1306 i 1322 r. wzmocniły U. P. Pierwotnie Uniwersytet był przede wszystkim szkołą prawa cywilnego i kanonicznego, lecz z biegiem czasu dochodziły wydziały filozofii, prawa, teologii i medycyny. Studenci Padwy zrzeszeni byli w czterech bractwach według pochodzenia geograficznego. W 1399 r. dokonał się podział na dwie grupy: legistów (studenci prawa) oraz artyści (studenci pozostałych wydziałów). Ponowne zjednoczenie nastąpiło w 1404 r. Prawdziwą świetność osiągnął w wiekach XV i XVI, kiedy to stał się jednym z dwóch czołowych uczelni europejskich. W tych wiekach wykładali na nim m. in. najsłynniejszy humaniści, w tym Galileusz. W obiektach Uniwersytetu mieści się m. in. najstarsze → audytorium anatomiczne świata. Był największym spośród zachodnich uniwersytetów skupiskiem Polaków, studiowali tam m. in. Paweł →Włodkowic, Klemens Janicki, Jan Kochanowski, Mikołaj Kopernik, Hieronim Ossoliński, Jan → Zamoyski (rektor U. P.) i inni. W 1806 r. został przekształcony w nowożytny uniwersytet z włoskim językiem wykładowym. Pod koniec XIX stulecia zmodernizowany na wzór uniwersytetu liberalnego. W okresie międzywojennym uległ procesowi faszyzacji. Po drugiej wojnie światowej przeżywał dwie reformy. W 2003 r. posiadał 13 wydziałów, zatrudniał 1.382 nauczycieli akademickich i kształcił 65,6 tys. studentów. (BP/XXXXIV/312, tu zjednoczenie po rozłamie z 1399 r., dopiero w XIX wieku; E/XXVIII/327; SMTK/906)

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie – zob. Papieska Akademia Teologiczna

Uniwersytet Paryski (*Université de Paris*), często określany jako „Sorbona" (*La Sorbonne*), założony przez kapelana Ludwika IX, Roberta de Sorbon w 1257 r., pierwotnie jako → kolegium. Jako datę powstania przyjmuje się 1200 r., kiedy to król Filip August nadał mu pierwsze przywileje. Początku U. P. sięgają jednak początków XI wieku, kiedy w Paryżu funkcjonowały trzy sławne szkoły: katedralna *Notre Dame* i klasztorne: św. Wiktora oraz św. Genowefy. Sławnym uczonym tego okresu był filozof i teolog, Piotr → Abelard (1079-1142). Szkoły paryskie podlegały biskupowi Paryża, który w 1136 r. nadał im pierwsze statuty oraz wyznaczył do nadzoru w swoim imieniu specjalnego urzędnika, zwanego → scholastykiem, później zaś kanclerzem. W drugiej połowie XII w Paryżu ukształtowała się jedna korporacja *stricte* uniwersytecka (*universitas magistrorum et schalarum Parisis studentium*). Około 1170 r. korporacja podjęła walkę o uniezależnienie się od władzy świeckiej i duchownej i nazwała się *studium generale*, tj. szkoła publiczna, czyli dostępna dla mistrzów i studentów z całego świata. Historiografia przyjmuje, że w końcu XII ukształtował się ostatecznie model U. P. W latach 1174-1194 papież Celestyn III nadał Uniwersytetowi pierwsze przywileje w zakresie samodzielności. Potwierdzili je na-

stępni papieże: Innocenty III i Grzegorz IX, podporządkowując go Kurii Rzymskiej, ograniczając władzę nad nim biskupa i kanclerza. Nadal jednak kanclerz wydawał formalne zgody na promocje doktorskie, a sąd biskupi sprawował jurysdykcję nad uczelnią. W 1200 r. Uniwersytet otrzymał przywilej od króla Filipa II Augusta, zwalniający od jurysdykcji królewskiej władzy sądowniczej. W latach 1290-1231 U. P., po strajkach → magistrów i scholarów, Uniwersytet otrzymał ostatecznie → autonomię. W 1231 r. król Ludwik IX Święty i Blanka Kastylijska rozszerzyli jego przywileje i uznali niezawisłość Uniwersytetu, zaś papież Grzegorz IX bullą *Parens scientiarum* przyznał status głównej uczelni świata chrześcijańskiego. W XIII stuleciu na U. P. wyodrębniły się cztery fakultety (wydziały – *artium*): sztuk wyzwolonych, teologii, medycyny i prawa kanonicznego i tylko na tym pierwszym utrzymał się podział na nacje, bowiem wydział ten zachował charakter wydziału wstępnego. Zatem fakultety: teologii, medycyny i prawa kanonicznego były wyższymi wydziałami Uniwersytetu, gdzie studiowali → magistrowie (absolwenci) wydziału sztuk wyzwolonych, przy czym podział ten w XII stuleciu był dopiero w powijakach. Główną dziedziną, oprócz sztuk wyzwolonych, była teologia.

Ważną datą w dziejach U. P. był rok 1257, kiedy to Robert de Sorbon, w pobliżu Wzgórza św. Genowefy, założył → kolegium z wydziałem teologii. W drugiej połowie XIII stulecia U. P. posiadał zatem cztery fakultety: teologia, prawo kanoniczne, medycyna i sztuki wyzwolone (*artes liberales*), przy czym ten ostatni podzielony na był na cztery nacje. W ten sposób paryskie *studium generale* składało się z siedmiu konfraterni: trzy wydziały wyższe i wydział niższy, podzielony na cztery nacje. Między poszczególnymi fakultetami istniała ostra i niezdrowa rywalizacja, stąd kanclerz katedry paryskiej, Filip de Grčve, U. P. porównał „*do zwyrodniałego potwora o czterech głowach; każdy fakultet – to jedna głowa tej hydry*", (BMU/42). W 1331 r. U. P. uzyskał pełną → autonomię i w zakresie → filozofii i teologii w tym czasie był najsłynniejszą uczelnią na świecie. W odróżnieniu od → Uniwersytetu w Bolonii władzę od samego początku sprawowali w nim → nauczyciele i mistrzowie. → Profesorowie i studenci podzieleni byli na nacje: angielską, włoską, francuską oraz krajów północy, gdzie byli m. in. Polacy i Niemcy. → Profesorowie i studenci mieszkali w kolegiach, tj. wspólnych, ale względnie niezależnych → bursach, gdzie prowadzono → wykłady i inne zajęcia uniwersyteckie. Samorząd profesorów ze swego grona wybierał → rektora i dziekanów czterech fakultetów: sztuk wyzwolonych, medycyny, prawa (kanonicznego) i teologii. Wydział sztuk wyzwolonych przygotowywał do podjęcia studiów na pozostałych wydziałach. Słynął przede wszystkim z nauczania teologii. Na początku XIII stulecia, jak podał S. Litak, mógł liczyć około 1.500 studentów. W XIII i XIV wieku U. P. osiągnął najwyższy poziom rozwoju średniowiecznej uczelni. W XIII stuleciu wykładali na nim m. in. św. → Albert Wielki (1193-1280), św. Bonawentura (ok. 1217-1274), Roger Bacon (ok. 1214-ok. 1294), św. → Tomasz z Akwinu (1225/1226-1274) i inni.

Od około 1554 r. ustaliła się praktyka odbywania tam zebrań fakultetu teologii, zwłaszcza w sprawach pomówień o herezję. W 1401 r. przeprowadził proces inkwizycyjny przeciwko Joannie d'Arc i skazał ją na śmierć. Po jej rehabilitacji przez papieża w 1457 r. zaczął tracić wpływy i popadł w zależność od króla, by ostatecznie w 1499 r. być przekształcony w Uniwersytet Królewski. W następstwie tych wydarzeń w 1530 r. Franciszek I de Valios założył → *Collége de France*, stanowiące przeciwwagę dla U. P. W XVIII stuleciu zasłynął m. in. wydawaniem → *Wielkiej encyklopedii francuskiej*. Z U. P. związani byli m. in. Ludwik Pasteur, Maria Skłodowska-Curie i jej mąż, Piotr.

Zapoczątkowane tuż przed wojną reformy Uniwersytetu nie zostały wdrożone. Po wojnie zostały wymuszone rozruchami studenckimi w maju 1968 r., kiedy to w latach 1968-1984 wprowadzono wielostopniowy tok studiów i utworzono 13 mniejszych, samodzielnych uczelni (*Université de Paris* I-XIII). W 2003 r. na uniwersytety paryskie kształciły około 150 tys. studentów i zatrudniały około 14 tys. nauczycieli akademickich. (BMU/42-46; E/XXVIII/327-328; KHW/320; LHW/67, 74; SMTK/1210-1211)

Uniwersytet Pekiński, inaczej *Beida*, jego początki wiążą się z utworzeniem przez cesarza Guangzu w 1898 r. Kolegium Stołecznego.

Po obaleniu dynastii cesarskiej Qing w 1911 r. przemianowane zostało na U. P. Do roku 1920 r. prowadził ożywioną działalność wśród chińskiej inteligencji. Studenckie manifestacje z 1919 r. zapoczątkowały istnienie wpływowego Ruchu Czwartego Maja. W czasie okupacji japońskiej w latach 1937-1945 Uniwersytet przeniesiono do Kunming. W 1952 r. uczelnię zreformowano i połączono z Uniwersytetem Yanging, założonym w 1922 r. przez amerykańskich misjonarzy metodystycznych. W czasie rewolucji kulturalnej przez cztery lata (1966-1970) nie odbywały się na nim zajęcia. Działalność dydaktyczną przywrócono dopiero tam w 1976 r. (BP/XXXXIV/312)

Uniwersytet Pensylwanii (*University of Pennsylvania,* potocznie *Penn* lub *UPenn*), prywatna uczelnia, założona w 1740 r. jako szkoła dobroczynna. W 1751 r., dzięki staraniom Benjamina Franklina, przekształcona w akademię. Od 1791 r. Uniwersytet znajduje się w prywatnych rękach, choć jednocześnie otrzymuje pomoc stanową**.** U. P. utrzymuje współpracę zagraniczną w dziedzinie wymiany naukowej i studentów z wieloma ośrodkami akademickimi na świecie, w tym także z Polską (Wyższa Szkoła Menedżerska w Legnicy). Nie należy go mylić ze stanowym uniwersytetem stanu Pensylwania, *Pennsylvania State University*. (BP/XXXXIV/312)

Uniwersytet Petersburski, działający od 1819 r., choć jego początku sięgają 1724 r., kiedy to ukazem cara Piotra I Wielkiego utworzono Główny Instytut Pedagogiczny i Petersburską Akademię Nauk (późniejsza Rosyjska Akademia Nauk). W 1803 r. Instytut został włączono w skład Akademii, a w 1819 r. na mocy ukazu carskiego Aleksandra I zreorganizowany i podniesiony do rangi uniwersytetu. Od 1854 do 1918 r. był uczelnią czterowydziałową: historyczno-filozoficzny, filozoficzno-prawny, fizyczno-matematyczny i orientalistyki. Absolwentami U. P. byli m. in.: I. Strawiński, P. Soroki. W. Leontiew W latach dwudziestych XX wieku utworzono nowe wydziały; fizyki, matematyki i mechaniki, geografii, geologii, biologii, a następnie, w latach trzydziestych – historii, filozofii, filozofii i ekonomii politycznej. W czasie oblężenia Leningradu w 1941 został ewakuowany, działalność wznowił w 1944 r. W 1960 r. powiększył się o nowe wydziały: psychologii, dziennikarstwa, matematyki stosowanej, zarządzania. W 2003 r. wśród profesorów i absolwentów U. P. było ośmiu laureatów Nagrody Nobla. Uczelnia zatrudniała 4,2 tys. pracowników naukowych i kształciła 25,4 tys. studentów. (E/XXVIII/328)

Uniwersytet Polski za Granicą, utworzony jesienią 1939 r. w Paryżu z inicjatywy wybitnego historyka, prof. Oskara Haleckiego, który został jego rektorem. Siedzibą uniwersytetu był lokal → Biblioteki Polskiej w Paryżu. Akces do pracy zgłosiło 80 profesorów i docentów oraz 60 asystentów ze wszystkich uczelni w kraju, a naukę podjęło około stu studentów. Utworzono dwa wydziały: prawno-ekonomiczny i humanistyczny. Pierwsza inauguracja odbyła się 1 grudnia 1939 r. w obecności przedstawicieli rządu polskiego i francuskiego. Zajęcia na tej emigracyjnej uczelni prowadzili m. in. Stanisław → Kot, Marian Kukiel, Stanisław Stroński oraz poeta Jan Lechoń, który prowadził wykład nt. tradycji i współczesności w literaturze polskiej. Po dwóch trymestrach, wobec zajęcia Paryża przez Niemców, zajęcia przerwano, a rektor Halecki w 1940 r. wyjechał do USA, gdzie założył Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku. (BP/XV/185; E/XI/90; T. Radzik, *Nauka polska w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1945*, Dziennik Polski (Londyn) 2009, wyd. specjalne, s.16).

uniwersytet powszechny, instytucja oświatowa, której celem jest popularyzacja wiedzy w formach luźno zorganizowanych, np. w formie cyklów wykładów. Niekiedy nazywany „wszechnicą" lub → „uniwersytetem ludowym". Pierwsze u. p. ukształtowały się w Europie Zachodniej (Francja, Niemcy, Anglia) i powstawały przy działających tam uniwersytetach, np. w 1873 r. przy → Uniwersytecie w Cambridge. Na ziemiach polskich pierwszym, u. p. był → Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza, utworzony w Galicji w 1898 r., zaś w Królestwie Polskim utworzony tajny → Uniwersytet Latający, utworzony w 1882 r. w 1905 r. Uniwersytet dla Wszystkich. W okresie międzywojennym w Polsce u. p. zakładane były przez organizacje oświatowe i samorządy lokalne, np. → Towarzystwo Szkoły Ludowej i → Towarzystwo Uniwersyte-

tu Robotniczego. W roku szkolnym 1937/1938 funkcjonowało w Polsce 139 u. p. W okresie Polski Ludowej u. p. organizowało → Towarzystwo Wiedzy Powszechnej. (E/XXVIII/328, T. Aleksander, tu data powstania u. o. przy Cambridge – 1871, zaś polskiego Uniwersytetu Latającego – 1886.; EP/VI/1062-1066)

Uniwersytet Princeton, uczelnia założona w 1746 r. w mieście Princeton na rzeką Stony Brook w New Jersey (USA), najpierw jako *College of New* Jersey dla środkowych kolonii amerykańskich, podobnie jak → Harvard i → Yale dla Nowej Anglii. Jej pierwotnym miejscem była miejscowość Elizabeth (*New Jersey*), zaś od 1754 r. – Princeton. W Auli Nassau w Princeton Jerzy Waszyngton w 1783 r. otrzymał podziękowanie Kongresu Kontynentalnego za zwycięską wojnę o niepodległość. W 1896 r. przekształcony w uniwersytet. U. P. ukończyli m. in. dwaj prezydenci USA: James Madison i Woodrow Wilson, a także znany powieściopisarz Francis Scott Fitzgerald. Dopiero w 1969 r. przyjęto na tę uczelnię kobiety. Wśród absolwentów i wykładowców Uniwersytetu jest 26 laureatów Nagrody Nobla, w tym 14 fizyków i 2 chemików. W 2003 r. Uniwersytet zatrudniał 700 nauczycieli akademickich i kształcił blisko 12 tys. studentów. (E/XXVIII/328)

Uniwersytet Rzeszowski, utworzony 4 lipca 2001 r. z połączenia Wyższej Szkoły Pedagogicznej Filia UMCS w Rzeszowie i Wydziału Ekonomii Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie. W 2004 r. kształcił ponad 22 tys. studentów. Posiada 10 wydziałów: biologiczno-rolniczy, ekonomiczny, filologiczny, matematyczno-przyrodniczy, medyczny, pedagogiczno-artystyczny, prawa i administracji, socjologiczno-historyczny, sztuki, wychowania fizycznego oraz Międzywydziałowy Instytut Filozofii. Księgozbiór Biblioteki Uniwersytetu liczy blisko 1 mln. → woluminów. Nadał pięć tytułów *doktora honoris causa*: w tym m. in. papieżowi → Janowi Pawłowi II (2006) i Józefowi Szajnie (2007). (E/XXVIII/328; EP/VI/1079-1082, W. Furmanek; http://www.univ.rzeszow.pl)

Uniwersytet Rzymski „La Sapienza”, założony w 1303 r. przez papieża Bonifacego VIII (1294-1303). Znany początkowo jako *studium urbis* – uczelnia miejska, funkcjonował obok *studium curie* – uczelni kurii rzymskiej, założonej w roku 1244/1245. Połączenie obydwu uczelni w jeden uniwersytet, mieszczący się w pałacu noszącym nazwę „La Sapienza”, dokonał papież Leon X (1513-1521). W kolejnych latach uzyskał prawo nadawania → stopni naukowych, grupując całą młodzież ze świata chrześcijańskiego. W okresie pontyfikatu Benedykta XIV (1740-1758) zwiększyła się liczba wydziałów, a do programu wprowadzono nowe dziedziny nauki, m. in. chemię i fizykę eksperymentalną. W 1804 r. papież Pius VII (1800-1823), na mocy bulli *Urbes dum menti nostrae*, ufundował nową katedrę historii naturalnej i mineralogii, a także pracownię nauk, która stała się potem podstawą Muzeum Mineralogii. W 1870 r., po utracie przez papiestwo Rzymu, Uniwersytet przeszedł pod władzę królewską. W 1894 r. jako pierwsza kobieta we Włoszech ukończyła tam studia medyczne Maria → Montessori, późniejsza wybitna pedagog, twórczyni metody wychowania, noszącego jej nazwisko. W 1935 r. został upaństwowiony. W czasie rządów B. Mussoliniego uległ procesom faszyzacji. Zreformowany pod drugiej wojnie światowej, składa się z 12 wydziałów. W 2003 r. zatrudniał 4312 nauczycieli akademickich i kształcił 189 tys. studentów. (BP/XXVII/200, XXXXIV/313; E/XXVIII/329; MLP/129-130)

Uniwersytet Sewilski, utworzony prawdopodobnie w 1254 r. za panowania króla Kastylii i Leónu Alfonsa X w Sewilii (Andaluzja). W 1502 r. uzyskał status Kolegium Głównego (*Colegio Major*), zreorganizowany na mocy bulli papieskiej z 1505 r. Status uniwersytetu otrzymał w 1551 r. Ogromny gmach U. S. stanowi przykład renesansowej architektury. Dziedzińce z fontannami i oszklone patia są wizytówką głównego gmachu. Sam Uniwersytet to kilkanaście budynków, rozrzuconych po różnych dzielnicach miasta. (BP/XXXXIV/313)

Uniwersytet Sieneński, uczelnia założona w 1240 r. w wyniku emigracji żaków z → Uniwersytetu Bolońskiego, wzorowany na tym uniwersytecie jako *studium generale*, jednak nie był całkowicie kontrolowany przez studentów. Statut

uczelni został nadany przez Fryderyka II w 1248 r. i potwierdzony przez papieża Innocentego IV w 1252 r. Mistrzowie uniwersyteccy stanowili radę egzaminacyjną dla studentów, którzy zamierzali w przyszłości nauczania → sztuk wyzwolonych lub praktykować w zakresie medycyny. W 1859 r. został upaństwowiony. (BP/XXXXIV/313)

Uniwersytet Stanforda, utworzony w 1885 r. w Stanford w Kalifornii (USA) z fundacji magnata kolejowego Legenda Stanforda i jego żony Jane, jako rodzaj upamiętnienia ich jedynego syna Legenda Juniora. → Campus uniwersytecki mieści się w starej farmie Standfortów Palo Alto, a budynki uniwersytetu zostały zaprojektowane przez Fredericka Lawa Olmsteda. Zajęcia rozpoczęły się w 1891 r. w grupie 559 studentów na wydziałach prawa i medycyny. Od początku był uczelnia koedukacyjną. U. S. posiada swoje filie we Francji, Włoszech, Niemczech, Austrii i Anglii, a ośrodki badań naukowych umieszczone są w Japonii, na Tajwanie i innych krajach świata. Absolwent U. S., Herbert Hoover założył Instytut Wojny, Rewolucji i Pokoju, noszący jego imię, gdzie zgromadzono ponad milion dokumentów dotyczących stosunków międzynarodowych w XX wieku. W 1921 r. przy U. S. założono Instytut Badań nad Żywnością, a w 1961 r. – Ośrodek Akceleratora Liniowego Stanford (SLAC). W campusie od 1959 r. utworzono Ośrodek Medyczny Stanforda, który dysponuje ponad 550 łóżkami. W *Pacific Grave* nad Zatoką Monterey funkcjonuje uniwersytecka Stacja Morska Hopkinsa. Wśród wykładowców U. S. jest aż 25 laureatów Nagrody Nobla, w tym ośmiu w dziedzinie ekonomii. W 2003 r. zatrudniał 1.701 nauczycieli akademickich i kształcił około 14,2 tys. studentów. (BP/XXXXIV/313-314; E/XXVIII/329)

Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (Uniwersytet Wileński), założony przez → jezuitów w 1578 r. jako → Akademia Wileńska z fundacji Stefana Batorego, zatwierdzonej w 1579 r. przez papieża Grzegorza XIII (1572-1585). Do 1773 r. prowadzona przez jezuitów, posiadała trzy wydziały: teologii, filozofii i nauk wyzwolonych, a od 1645 r. także wydział prawa. Profesorami Akademii byli m. in.: S. Warszewicki, Piotr Skarga (pierwszy rektor), Jakub → Wujek i M. K. Sarbiewski. W 1780 r., z polecenia → Komisji Edukacji Narodowej, zreformowana przez ks. Marcina → Poczobuta-Odlanickiego. W 1783 r. Akademia została przejęta przez → Komisję Edukacji Narodowej i przekształcona w Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego z dwoma → kolegiami (wydziałami): fizycznym i moralnym, z polskim językiem wykładowym**.** Po trzecim rozbiorze Polski, w 1796 r. wznowiła działalność pod nazwą Szkoły Głównej Wileńskiej, zaś w 1803 r. ukazem cara Aleksandra I przekształcona w Cesarski (Imperatorski) Uniwersytet Wileński z „językiem wykładowym polskim" i czterema wydziałami: fizyczno-matematycznym (10 katedr), lekarskim (6 katedr), nauk moralnych i politycznych (10 katedr), literackim i sztuk wyzwolonych (5 katedr). Swój rozkwit przeżywał w okresie funkcjonowania Wileńskiego Okręgu Szkolnego na czele z księciem Adamem Jerzym → Czartoryskim jako kuratorem (do1824 r.). Na U. W. działały organizacje patriotyczne, w tym m. in. → Filomaci. Na początku XIX wieku liczba studentów Uniwersytetu wynosiła odpowiednio: 1803 – 286, 1818 – 450, 1819 – 570, 1820 – 630, 1821 – 826, (EPK/II/598). Zgodnie z organizacją nauki i oświaty w Cesarstwie Rosyjskim stanowił instytucję nadzoru na szkolnictwem okręgu szkolnego, tj. całym obszarze ziem polskich włączonych po rozbiorach do Rosji. Korzystając z przyznanych uprawnień w zakresie → autonomii, → rektor uczelni, ks. prof. Hieronim Stroynowski poszerzył skład osobowy kadry naukowej. Profesorami uniwersytetu w tych latach byli m. in.: astronom Jan Śniadecki, chemik Jędrzej → Śniadecki, historyk Joachim Lelewel, filozof Józef Gołuchowski, profesor wymowy Euzebiusz Słowacki (ojciec Juliusza), Józef Mianowski, Leon Borowski i inni. W 1807 r. funkcję rektora objął astronom krakowski Jan Śniadecki i pełnił ten urząd do 1815 r. Największy rozkwit Uniwersytet przeżywał w latach 1815-1824 i w 1822 r. liczba studentów wynosiła 826. Uniwersytet wydawał m. in. od 1805 r. „Dziennik Wileński", a od 1815 r. – „Tygodnik Wileński", który potem stał się organem → Towarzystwa Szubrawców. W 1817 r. z inicjatywy studentów uniwersytetu powstało → Towarzystwo Filomatów. Chlubną kartę w dziejach Uniwersytetu zapisał Tadeusz →

Czacki, który w ramach kuratorium wileńskiego odpowiadał za szkolnictwo elementarne i średnie w pięciu guberniach: wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej. Od 1803 r. na Uniwersytecie działał, powołany pod kierunkiem Jana Śniadeckiego, Komitet Szkolny. W 1819 r. Uniwersytetowi odebrano prawo nadawania → stopni naukowych. W 1823 r. władze carskie aresztowały rektora Józefa Twardowskiego i rozpoczęły akcje represyjne przeciwko związkom Filomatów i Filaretów. Z uczelni usunięto wielu wybitnych profesorów, m. in. Joachima Lelewela, Michała Borowskiego, Ignacego Daniłowicza i Józefa Gołuchowskiego. W okresie tym na Uniwersytecie studiowało też dwóch najbardziej znanych polskich poetów romantycznych: Adam Mickiewicz i Juliusz Słowacki. Ten okres świetności ocenił Stanisław Staszic słowami: „*Gdyby światło nie zapaliło się w Wilnie, zgasłoby w całej Polsce*", (DTHW/68).

W 1832 r., w ramach represji po upadku powstania listopadowego, Uniwersytet został przez Rosjan zlikwidowany, a jego zbiory przewieziono do Petersburga i Kijowa, gdzie w 1834 r. otwarto Uniwersytet św. Włodzimierza. Z wydziału medycznego powstała (działająca do 1842 r.) Akademia Medyko-Chirurgiczna, a z wydziału teologicznego – Akademia Duchowna, przeniesiona do Petersburga.

Uruchomiony ponownie w dniu 28 sierpnia 1919 r. pod nazwą „Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie" (U. S. B.) z sześcioma wydziałami: humanistycznym, teologicznym, prawa i nauk społecznych, matematyczno-przyrodniczym, lekarskim, sztuk pięknych. Profesorami U. S. B. byli m. in. Marian Zdziechowski (rektor w latach 1925-1926), Ludwik Kolankowski, Henryk Łowmiański, Tadeusz Czeżowski i Stefan Srebrny. Jednym z najlepszych wydziałów była filologia polska, w cieniu której powstała grupa poetycka „Żagary", do której należał m.in. należał Czesław Miłosz. Na wydziale historii kształcił się Paweł Jasienica, a wykładał Feliks Koneczny. W roku akademickim 1921/1922 liczył 1.665 studentów, w tym 746 Polaków, 437 Żydów, 135 Białorusinów, 127 Rosjan, 20 Niemców. Od 1939 r. (z przerwą 1943-1944) działał jako uczelnia litewska.

Pod 1945 r. wskutek zmiany granic Polski, część profesorów Uniwersytetu przeniosła się do nowo tworzonego → Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W Wilnie na jego bazie utworzono uczelnię litewską, która od 1955 r. nosiła nazwę Uniwersytet im. V. Kapsukasa. W 1990 r. po odzyskaniu przez Litwę niepodległości, uczelni przywrócono jej nazwę z krótkiego okresu lat 1939-1941, tj. Uniwersytet Wileński, a oficjalnym językiem wykładowym po raz drugi w historii stał się język litewski. W 2003 r. zatrudniał 1.169 nauczycieli akademickich i kształcił 19,1 tys. studentów. Uniwersytet Wileński jest największą uczelnią Litwy. W 2005 r. studiowało na nim 22, 6 tys. studentów. W 2008 r. Uniwersytet składał się z 12 wydziałów, posiada również ogród botaniczny, obserwatorium astronomiczne i centrum obliczeniowo-badawcze. → *Doktorami honoris causa* U. W. są m. in. Václav Havel (1996), Zbigniew Brzeziński (1998) i Andrzej Zoll (2000). (BP/XX/405, XXXXIV/315, J. Skrzypczak, gdzie inna data przekształcenia w Szkołę Główną – 1803; DOP/II/30-33; DTHW/67-68, 92; E/XXVIII/332; EP/VI/1113-1119, M. Grzywna; EPK/II/597-598; http://www.vu.lt; OSP/445-446)

Uniwersytet Strasburski – zob. Uniwersytety Strasburskie

Uniwersytet Szczeciński, utworzony w 1985 r. z połączenia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie i Wydziału Inżynieryjno-Ekonomicznego Transportu Politechniki Szczecińskiej. Posiada dziewięć wydziałów: humanistyczny, prawa i administracji, nauk przyrodniczych, nauk o ziemi, zarządzania i ekonomii usług, nauk ekonomicznych i zarządzania, teologiczny, filozoficzny oraz Zamiejscowy Wydział Administracji w Jarocinie. W 2004 r. zatrudniał 957 nauczycieli akademickich i kształcił około 28 tys. studentów. Na koniec 2005 r. biblioteka Uniwersytetu liczyła 1,2 → woluminów. W roku akademickim 2007/2008 zatrudniał 1.168 nauczycieli akademickich i kształcił 36 tys. studentów. → *Doktorami honoris causa* U. S. są m. in.: abp Kazimierz Majdański (1992), Jerzy Giedroyć (2000), Leszek Kołakowski (2000) i Hans Dietrich Genscher (2002). (BP/XXXXIV/314, tu data powstania uniwersytetu – 1984; E/XXVIII/329; EP/VI/1082-1087, D. Koźmian; http://www.us.szc.pl; http://www.wneiz.pl; OSP/444)

Uniwersytet Śląski, utworzony 8 czerwca 1968 r. z połączenia katowickiej Filii Uniwersytetu Jagiellońskiego (utworzonej w 1963 r.) i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach (założonej w 1950 r.). Pierwszym rektorem U. Ś. był prof. Kazimierz Popiołek (1968-1972). Posiada 12 wydziałów: artystyczny, biologii i ochrony środowiska, etnologii i nauk o edukacji, filologiczny, informatyki i nauk o materiałach, matematyki, fizyki i chemii, nauk o ziemi, nauk społecznych, pedagogiki i psychologii, prawa i administracji, radia i telewizji, teologiczny. Od 1968 r. w strukturze Uniwersytetu funkcjonuje → Uniwersytet Trzeciego Wieku. Biblioteka U. Ś. na koniec 2007 r. liczyła ponad 1,1 mln → woluminów. Uniwersytet nadał 40 tytułów → *doktora honoris causa*, m. in. Bogdanowi → Suchodolskiemu (1978), Januszowi → Szczepańskiego (1985), Ryszardowi Kapuścińskiemu (1997) i Wincentemu → Okoniowi (2006). (BP/XXXXIV/314; E/XXVIII/329; EP/VI/1087-1091, A. Stopińska-Pająk; http://www.bg.us.edu.pl; http://www.bg.us.edu.pl; OSP/444)

Uniwersytet Środkowoeuropejski (*Central European University*), uczelnia wyższa założona w 1991 r. w Budapeszcie z inicjatywy i funduszy Georga Sorosa, choć zarejestrowany jest w USA. Na 14 wydziałach prowadzi studia podyplomowe z zakresu: ekonomii, środowiska i polityki, *Gender Studies*, historii, *International Relations and European Studies*, *Legal Studies*, matematyki i jej zastosowania, mediewistyki, studiów na nacjonalizmem, → filozofii, politologii, nauk politycznych, socjologii i antropologii społecznej oraz *Business School*. Przy U. Ś. działa także Międzynarodowe Centrum zarządzania. Studia są bezpłatne i finansowane są z tzw. stypendiów. (E/XXVIII/329; http://www.ceu.hu; http://www.ceu.hu)

Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie, założony w 1834 r. po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego. Na przełomie XIX i XX wieku studiowało tam ponad 500 Polaków, skupionych w Korporacji Polskiej. (DTHW/92, 94)

Uniwersytet Tokijski, utworzony w 1877 r. jako pierwsza japońska szkoła wyższa oparta na wzorach zachodnich, a w jego skład weszły trzy szkoły założone w końcu XVIIII i XIX wieku, nauczające klasycznego języka japońskiego. Odbudowany po wielkim trzęsieniu ziemi i pożarze w 1923, w 1947 r. przemianowany na U. T. W 1949 r. przeszedł wielką reorganizację. W połowie lat dziewięćdziesiątych studiowało na nim ok. 24 tys. studentów. Do dziś cieszy się największym prestiżem w Japonii. (BP/XXXXIV/314)

Uniwersytet Turyński, założony w 1404 r. W 1506 r. jego absolwentem został → Erazm z Rotterdamu. Nową fundację i gruntowną reformę przeszedł w 1713 r. W 1904 r. otwarto tam Instytut Handlu i Gospodarki. (BP/XXXXIV/314)

Uniwersytet Uppsalski, założony w 1477 r., jednak w 1510 r. z powodu konfliktów religijnych został zamknięty. Ponownie otwarty w 1595 r. z wydziałami teologii i filozofii. W 1624 r. otrzymał od króla Szwecji Gustawa II Adolfa potężne posiadłości ziemskie. Biblioteka Uniwersytetu, *Carolina Rediviva* należy do największych bibliotek szwedzkich i znajduje się w niej iluminowany → manuskrypt *Codex Argentus*, stanowiący jedyne tłumaczenie → *Ewangelii* na język gocki, dokonane przez biskupa Ulfilasa w IV wieku. Z U. U. związany jest m. in. przyrodnik szwedzki Karol Linneusz (1707-1778), twórca współczesnej klasyfikacji organizmów. W końcu XX wieku na U. U. studiowało około 15 tys. studentów. (BP/XXXXIV/314; EPWN/449)

Uniwersytet Utrechcki, założony w 1636 r. w Ultrechcie (Holandia). W wiekach XVII i XVIII studiowało na nim wielu obcokrajowców, w tym z Anglii i Szkocji. Obecnie jest państwową szkołą wyższą z wydziałami teologii, prawa, medycyny, nauk ścisłych, nauk wyzwolonych, weterynarii, nauk społecznych oraz prowadzi interdyscyplinarne studia w geografii i prahistorii. (BP/XXXXIV/314)

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, utworzony w Olsztynie 1 września 1999 r. z połączenia Akademii Rolniczo-Technicznej (założonej w 1972 r., powstałej z przekształcenia założonej w 1950 r. Wyższej Szkoły Rolniczej), Wyższej Szkoły Pedagogicznej (założonej w 1974 r., powstałej z przekształcenia założonej w 1969 r. Wyższej Szkoły Nauczycielskiej) i Warmińskie-

go Instytutu Teologicznego (założonego w 1980 r., a kontynuującego tradycje *Collegium Hosianum*, założonego w 1564 r.). W 2004 r. zatrudniał 1.680 nauczycieli akademickich i kształcił ponad 40 tys. studentów. Posiada 16 wydziałów: bioinżyneirii zwierząt, biologii, geodezji i gospodarki przestrzennej, humanistyczny, kształtowania środowiska i rolnictwa, matematyki i informatyki, medycyny weterynaryjnej, nauk ekonomicznych, nauk medycznych, nauk społecznych, nauk technicznych, nauk o żywności, ochrony środowiska i rybactwa, prawa i administracji, sztuki, teologii, z czego 11 wydziałów posiada pełne prawa akademickie. Księgozbiór Biblioteki Uniwersyteckiej na koniec 2008 r. posiadał ponad 928 tys. woluminów. W 2009 r. na UWM pracowało ok. 2 tys. nauczycieli akademickich i kształciło się ponad 34 tys. osób. Uniwersytet nadał 21 tytułów → *doktora honoris causa*, w tym m. in. arcybiskupowi Józefowi Kowalczykowi (2004), kardynałowi Stanisławowi Dziwiszowi (2008) i Władysławowi Bartoszewskiemu (2009). (E/XXVIII/331; EP/VI/1103-1106, E. Kantowicz, H. Majewska; http://www.uwm.edu.pl; OSP/445; SBUWM, pass.)

Uniwersytet Warszawski, założony w 1816 r. z inicjatywy Stanisława Kostki → Potockiego i Stanisława → Staszica jako Królewski Uniwersytet Warszawski, jednak pierwsza → inauguracja odbyła się rok później. Organizacją Uniwersytetu zajęła się Rada Główna, w skład której weszli dziekani istniejących już wyższych szkół warszawskich: Szkoły Prawa i Administracji (założonej w 1808 r.) i Wydziału Akademicko-Lekarskiego (Szkoły Lekarskiej), założonej w 1809 r. Uczelnie te weszły w skład tworzonego Uniwersytetu, uzupełnionego w latach 1816-1818 wydziałami: teologicznym, filozoficznym oraz nauk i sztuk pięknych. Statut Uniwersytetu został zatwierdzony w 1818 r. W jego strukturze znalazło się wtedy pięć wydziałów: teologiczny, prawa i administracji, lekarski, filozoficzny z oddziałami nauk matematycznych i przyrodniczych oraz nauk i sztuk pięknych. W ciągu pierwszych lat uczelnia pozyskała wybitnych naukowców, m. in. matematyków Kajetana Garbińskiego i Adriana Krzyżanowskiego, prawników Jana W. Bandkiego, Romana Hube i Wacława Maciejowskiego, historyka Feliksa Bentkowskiego, historyków literatury Kazimierza Brodzińskiego i Alojzego Felińskiego. Pierwszym rektorem był historyk literatury Wojciech Szweykowski. Szybko rosła liczba studentów uniwersytetu: w 1818 r. wynosiła 143, w 1829 r. – 793. Do 1830 r. Uniwersytet nadał 1.113 tytułów → magistra i 34 stopnie → doktora, (DOP/II/70). W 1825 r. przy Uniwersytecie utworzono Szkołę Inżynierii Cywilnej i Dróg, a rok później (1826) – Szkołę Przygotowawczą do Instytutu Politechnicznego. W latach 1820-1830 był ośrodkiem działalności organizacji patriotycznych. Dwa miesiąca po upadku powstania listopadowego (1830-1831), w październiku 1831 r. został zamknięty jako wyraz restrykcji popowstaniowych. Otworzony dopiero w 1862 r., przy wsparciu Aleksandra → Wielopolskiego, na mocy → *ustawy o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim* jako Szkoła Główna Warszawska z polskim językiem wykładowym. Rektorem Szkoły Głównej został prof. fizjologii Józef Mianowski (1804-1879), były profesor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie, a potem Petersburgu, późniejszy imiennik Kasy im. Mianowskiego. Inauguracja nowego roku akademickiego w odrodzonym Uniwersytecie odbyła się 25 listopada 1862 r. z liczbą 721 studentów, z czego najwięcej, bo aż 362, rozpoczęło studia na wydziale prawa. W 1862 r. w Szkole Głównej kształciło się 1.312 studentów. Jej wychowankami byli m. in. Aleksander → Świętochowski, Henryk Sienkiewicz, Bolesław → Prus, Adolf → Dygasiński, Piotr → Chmielowski, Aleksander Kraushar, Zygmunt Gloger, Wiktor Gomulicki i inni.

W wyniku postępującej fali → rusyfikacji w 1869 r. przemianowany na Cesarski Uniwersytet Warszawski. Jako szkoła polska istniał w latach 1915-1939. Od 1935 r. nosił imię Józefa Piłsudskiego. W roku akademickim 1938/1939 studiowało na nim ponad 8 tys. studentów. W kompleksie budynków znajduje się m. in. Pałac Kazimierzowski, neorenesansowa Biblioteka Uniwersytecka według projektu St. Szyllera i A. Jabłońskiego-Jasieńczyka z 1894 r. Natomiast z około 1930 r. pochodzi → Audytorium Maximum, spalone w czasie powstania warszawskiego w 1944 r., odbudowane w 1952 r. W okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) funkcjonował jako → Tajny Uniwersytet.

Swoją działalność wznowił w 1945 r. i stał się głównym ośrodkiem kształcenia kadr i badań naukowych. W latach pięćdziesiątych XX wieku odłączono od Uniwersytetu wydziały: teologii (powstała Akademia Teologii Katolickiej i Chrześcijańska Akademia Teologiczna), medycyny i farmacji (powstała Akademia Medyczna w Warszawie) oraz weterynarii (włączono do Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego). W marcu 1968 r. stał się ośrodkiem niezależnego ruchu studenckiego. W 1968 r. utworzono Filię UW w Białymstoku, przekształconą w 1997 r. w → Uniwersytet w Białymstoku. W 2009 r. zatrudniał ponad 3 tys. nauczycieli akademickich i kształcił blisko 56 tys. studentów. Posiada 19 wydziałów: biologii, chemii, dziennikarstwa i nauk politycznych, filozofii i socjologii, fizyki, geografii i studiów regionalnych, geologii, historyczny, lingwistyki stosowanej, matematyki, informatykami mechaniki, nauk ekonomicznych, neofilologii, orientalistyki, pedagogiczny, polonistyki, prawa i administracji, psychologii, stosowanych nauk społecznych i resocjalizacji oraz zarządzania. Biblioteka UW liczy blisko 2,8 mln → woluminów. (BP/XXXXIV/314, J. Skrzypczak; DOP/II/70; DTHW/77-78, 86; E/XXVIII/331-332; EP/V/89, S. Korzeniowska; EPG/XVII/6; EPK/II/598-599 tu jednak data założenia Uniwersytetu – 1818; EP/VI/1106-1113, J. Miziołek; EPWN/505; OSP/445; PPA/I/147, S. Wołoszyn; SMTK/1266, 1367, 1391; http://www.uw.edu.pl)

Uniwersytet Waseda, założony w 1882 r. w Tokio (Japonia). Pozostaje uczelnią prywatną, otrzymującą jednak dotacje państwowe. Początkowo nosił nazwę *Tokio Senon Gakko* (*College*), zaś od 1902 r. – U. W. Po drugiej wojnie światowej mocno zreorganizowany. Wyróżnia się w dziedzinie literatury, nauk politycznych i zarządzania. (BP/XXXXIV/314-315)

Uniwersytet w Białymstoku, utworzony 19 czerwca 1997 r. w przekształcenia filii → Uniwersytetu Warszawskiego, istniejącej tam od 1968 r. Posiada dziewięć wydziałów: biologiczno-chemiczny, ekonomii i zarządzania, filologiczny, historyczno-socjologiczny, matematyki i informatyki, fizyki, pedagogiki i psychologii, prawa oraz będący pierwszą jednostką organizacyjną polskiej uczelni za granicą, Zamiejscowy Wydział Ekonomiczno-Informatyczny w Wilnie**.** Był pierwszą uczelnią polską, kształcącą poza granicami kraju. Tytuł *doktora honoris causa* nadał ośmiu osobom, w tym m. in.: prezydentowi RP na Uchodźstwie, Ryszardowi Kaczorowskiemu oraz twórcy „Kultury" paryskiej, Jerzemu Giedroyciowi. W 2004 r. kształcił ok. 17 tys. studentów. Obecnie zatrudnia ponad 850 nauczycieli akademickich i kształci około 15 tys. studentów. Biblioteka U. w B. na koniec 2007 r. liczyła 561 tys. → woluminów. (E/XXVIII/329; EP/VI/1097-1101, E. Kryńska; http://www.uwb.edu.pl; OSP/445)

Uniwersytet w Cambridge – zob. Cambridge

Uniwersytet w Chicago – zob. Uniwersytet Chicagowski

Uniwersytet w Heidelbergu, najstarszy uniwersytet niemiecki, założony w 1386 r. przez elektora Palatynatu Ruprechta I na mocy bulli papieża Urbana VI z 23 października 1385 r., wzorowany na ustroju → Uniwersytetu Paryskiego. Pierwszym rektorem U. w H. był sprowadzony z → Sorbony, nominalista Marsyliusz z Inghen. Od 1396 r. rektorem Uniwersytetu był Mateusz z Krakowa. Od 1556 r. stał się ośrodkiem niemieckiego → kalwinizmu, gdzie powstał tzw. *Katechizm Heidelberski*. W czasie wojny trzydziestoletniej (1618-1648), w 1622 r. uległ zniszczeniu, a zbiory biblioteczne przeniesiono do Rzymu (*Bibliotheca Pallatina*). W wiekach XVII i XVII całkowicie podupadł. W 1803 r. restaurowany przez elektora badeńskiego Karola Fryderyka, odzyskał dawną rangę i stał się jednym z głównych uniwersytetów niemieckich. Odtąd nosi nazwę Uniwersytetu Ruprechta-Karola (*Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg*). Do 1933 r. reprezentował szczególnie wysoki poziom w zakresie nauk humanistycznych. Po 1945 r. słynie szczególnie z wysokiego poziomu chemii, matematyki i medycyny. W 2004 r. zatrudniał 1.300 wykładowców, gdzie studiowało 27 tys. studentów. (E/XXVIII/330; http://www.babylon.com/definition/Uniwersytet_w_Heidelbergu)

Uniwersytet Wiedeński, założony w 1365 r. z nadania habsburskiego ks. Rudolfa IV, jako

wyraz rywalizacji z cesarzem Niemiec, Karolem IV, który w 1364 r. założył Uniwersytet w Pradze (→ Uniwersytet Karola). W 1384 r. wsparty hojnym zapisem brata fundatora, Alberta III, dzięki czemu stał pierwszą uczelnią wśród szkół wschodnioniemieckich, specjalizującym się głównie w medycynie, prawie i teologii. W okresie Wiosny Ludów, w 1848 r. stał się ośrodkiem rewolucyjnym. W 1850 r. wprowadzono tam ważne reformy, zapewniające swobodę zarówno wykładowcom jak i studentom, wprowadzono seminaryjny model nauczania oraz wybór wykładanych przedmiotów. W 1878 r. wydział nauk wyzwolonych (filozoficzny) zaczął przyjmować na studia pewną liczbę kobiet. Od 1900 r. kobiety przyjmowano na wydział medyczny, a od 1919 r. – prawa. Współcześnie U. W. prowadzi wydziały: teologii katolickiej i protestanckiej, nauk społecznych i ekonomii, medycyny, nauk humanistycznych, matematyki i nauk przyrodniczych. (BP/XXXXIV/315)

Uniwersytet Wileński – zob. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie

Uniwersytet w Tybindze, założony w 1477 r. przez hrabiego Eberharda V, późniejszego księcia Wirtembergii. W XVI wieku stał ośrodkiem kształtowania protestanckiej myśli teologicznej. Studentami U. w T. byli m. in. astronom J. Kepler i filozof G. W. F. Hegel. W 1863 r. na Uniwersytecie otwarto pierwszy w Niemczech wydział nauk przyrodniczych. W pierwszej połowie XX wieku pozostawał najpierw pod wpływem ideologii marksistowskiej, a następnie (1933-1946) – nazistowskiej. W latach siedemdziesiątych został zreformowany na wzór uniwersytetów francuskich. W 2003 r. składał się z trzynastu wydziałów, zatrudniał 1.650 nauczycieli akademickich i kształcił 18,8 tys. studentów. (E/XXVIII/331)

Uniwersytet Wrocławski, geneza uniwersytetu sięga roku 1505, kiedy to Władysław Jagiellończyk, król czeski i węgierski wydał w Budzie dokument fundacyjny dla uczelni we Wrocławiu, ale nie został on potwierdzony przez papieża Juliusza II wskutek protestu → Uniwersytetu Krakowskiego (Jagiellońskiego). Utworzenie uniwersytetu poprzedziło powstanie w 1702 r. akademii jezuickiej – *Leopoldyna*, która posiadała dwa fakultety: filozoficzny i teologiczny. Ze względu na regułę zakonną nie wykładano tam prawa i medycyny. W 1811 r. król pruski Fryderyk Wilhelm III doprowadził do połączenia wrocławskiej uczelni z – ewangelicką *Viadriną* – uniwersytetem we Frankfurcie nad Odrą. Uniwersytet posiadał wtedy pięć wydziałów: teologii katolickiej, teologii protestanckiej, prawa, filozofii i medycyny. W XIX wieku studiowało na nim wielu Polaków, m. in.: Adam Asnyk i Jan Kasprowicz. Po I wojnie światowej stał się ośrodkiem niemieckiego szowinizmu.
Po drugiej wojnie światowej i włączeniu Wrocławia do Polski powołano tu uniwersytet oraz politechnikę. Pierwszym powojennym → rektorem został prof. Stanisław Kulczyński, były rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Uniwersytet posiadał sześć wydziałów, z których kolejno odłączały się i usamodzielniały jako wyższe uczelnie Akademia Medyczna, Politechnika, Akademia Rolnicza. W wyniku dalszych reorganizacji utworzono istniejące do dziś wydziały: filologiczny, filozoficzno-historyczny, prawa i administracji, nauk przyrodniczych oraz matematyki i chemii. W 1952 r., po odłączeniu politechniki, działał pod nazwą Uniwersytet im. Bolesława Bieruta. W 2002 r. obchodził trzechsetlecie swego istnienia. W roku akademickim 2003/2004 studiowało na nim ponad 35 tys. studentów. Obecnie posiada dziewięć wydziałów: prawa, administracji i ekonomii, fizyki i astronomii, matematyki i informatyki, chemii, nauk o ziemi i kształtowania środowiska, nauk biologicznych, biotechnologii, nauk społecznych, nauk historycznych i pedagogicznych, filologiczny. Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej na koniec 2008 r. wynosiły 1.183 tys. → woluminów. (BP/XXXXIV/315, J. Skrzypczak; DTHW46; E/XXVIII/332; http://www.uni.wroc.pl; OSP/446)

Uniwersytet Yale (*Yale University*), uniwersytet amerykański, założony najpierw jako szkoła średnia w 1701 r. przez władze kolonii Connecticut, jako fundacja kupca i filantropa angielskiego Elihu Yale (1648-1721), w 1716 r. przeniesiona do New Haven. W 1718 r. nadano jej nazwę *Yale College* na cześć jej fundatora. W 1837 r. nazwa tej szkoły została po raz kolejny zmieniona na *Yale University*. Wydawany od lat sześćdziesiątych XIX stulecia „American Journal of Scien-

ce and Arts" do końca tego wieku był jednym z głównych pism naukowych na świecie. Od 1900 r. przy uniwersytecie funkcjonuje *Yale University Press*, wydające wszystkie publikacje tej uczelni. W końcu XX stulecia był to jeden z najlepszych i najbardziej prestiżowych uniwersytetów amerykańskich, prowadząc ostrą selekcję kandydatów. Dopiero w 1969 r. wprowadził pełną koedukację. Jego biblioteka dysponuje ponad 10 milionami → woluminów i jest jedną z największych w USA. W 2003 r. U. Y. kształcił ponad 11 tys. studentów. Na tym uniwersytecie wykładał m. in. Bronisław Malinowski. Absolwentami U. Y. byli m. in.: Eli Whitney, Gerald Ford, George Bush, Wiliam J. Clinton, George W. Bush. (BP/XXXXIV/315; E/XXVIII/332-333; SMTK/1463)

Uniwersytet Zielonogórski, utworzony 1 września 2001 r. z połączenia Politechniki Zielonogórskiej (przekształconej w 1996 r. z Wyższej Szkoły Inżynierskiej, utworzonej w 1965 r.) i Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. T. Kotarbińskiego (przekształconej w 1973 r. z Wyższej Szkoły Nauczycielskiej). W połowie 2009 r. posiadał dziesięć wydziałów: artystyczny, ekonomii i zarządzania, elektrotechniki, informatyki i telekomunikacji, fizyki i astronomii, humanistyczny, inżynierii lądowej i środowiska, matematyki, informatyki i ekonometrii, mechaniczny, nauk biologicznych, pedagogiki, socjologii i nauk o zdrowiu. Zatrudniał 994 nauczycieli akademickich i kształcił ponad 17 tys. studentów. Zbiory biblioteki uczelnianej liczą ponad 900 tys. → woluminów. Do połowy 2009 r. nadał sześć *doktoratów honoris causa,* w tym prof. Tadeuszowi Tadeusiewiczowi. (E/XXVIII/333; EP/VI/1122-1130, R. Stankiewicz; http://www.dn.uz.zgora.pl)

Uniwersytet Ziem Zachodnich, nazwa tajnie działającego w Warszawie w latach 1940-1944 → Uniwersytetu Poznańskiego. Jego organizatorami było głównie dr Jaxa-Bykowski, dr Roman Pollak, dr Władysław Kowalenko, dr Uniwersytetu Warszawskiego Witold Sawicki i ks. dr Maksymilian Rode. W okresie pełnego rozkwitu U. Z. Z. składał się z osiem wydziałów, a zajęcia w 17 dyscyplinach naukowych prowadziło blisko 300 nauczycieli akademickich. W roku akademickim 1943/1944 studiowało na nim około 2 tys. studentów. Zajęcia poza Warszawą prowadzone były w Kielcach, Jędrzejowie, Częstochowie, Milanówku, Ostrowie Świętokrzyskim, Grodzisku Mazowieckim, Radomsku i Krakowie. U. Z. Z. wydał 94 dyplomy magisterskie i przeprowadził po pięć przewodów doktorskich i habilitacyjnych. (BP/XXXXIV/315-316, J. Skrzypczak; E/XXVIII/333)

uniwersytety amerykańskie z tzw. Ligi Bluszczowej (*The Ancient Eight*), pierwsze uniwersytety w Ameryce, utworzone, poza *Cornell University*, w okresie kolonialnym, tj. jeszcze przed proklamowaniem Stanów Zjednoczonych, a są to: Harvard University (→ Uniwersytet Harvarda) w Cambridge koło Bostonu w stanie Massachusetts, (założony w 1636 r.); Yale University (→ Uniwersytet Yale) w New Haven (założony w 1701 r. jako *Collegiate School*); Princeton University (→ Uniwersytet Princeton) w Princeton (założony w 1746 r. jako *College of New Jersey*); University of Pensylvania (→ Uniwersytet Pensylwanii) w Filadelfii (założony w 1751 r. jako *Academy of Philadephia*); Columbia University (→ Columbia University) w Nowym Jorku (założony w 1754 r. jako *King's College*); Brown University (→ Uniwersytet Browna) w Providence w stanie Rhode Island (założony w 1764 e. jako *College of Rhode Island*); Dartmouth College (→ Dartmouth College) w Hanover w stanie New Hampshire (założony w 1769 r.); Cornell University (→ Cornell University) w Ithaca w Stanie Nowy Jork (założony w 1865 r.). Stanowią one tzw. „starożytną ósemką" (*The Ancient Eight*), tworząc Ligę Bluszczową (ang. *Ivy League*), stowarzyszenie założone w 1954 r. jako liga sportowa. Są to uczelnie prywatne, choć niektóre z nich otrzymują również dotacje z budżetu federalnego lub stanowego. Największym uniwersytetem stanowym jest → Uniwersytet Kalifornijski, z główną siedzibą w Berkeley, utworzony w 1868 r. (DTHW/239)

Uniwersytety paryskie – zob. Uniwersytet Paryski

Uniwersytety Strasburskie, szkoły wyższe utworzone w 1970 r. na podstawie francuskiej ustawy reformującej szkolnictwo wyższe z 1968 r. Są to w pełni akademickie i administracyjnie

niezależne uniwersytety, zlokalizowane w Strasburgu: Uniwersytet Ludwika Pasteura (Strasburg I) – szkoła medycyny i nauk ścisłych; Uniwersytet Nauk Humanistycznych (Strasburg II) – z wydziałami języków, literatury, filozofii, teologii (katolickiej i protestanckiej); Uniwersytet Nauk Prawniczych Politycznych i Społecznych (Strasburg III). U. S. nawiązują do → Gimnazjum Jan Sturma, założonego w 1538 r., wówczas wzorcowego gimnazjum niemieckiego, wykładającego języki klasyczne. W 1566 r. Gimnazjum to przekształcono w akademię, a w roku 1621 – w Uniwersytet. Uczelnia pozostawała wtedy pod wpływem protestanckich ruchów reformacyjnych. W późniejszym okresie stała się przedmiotem walki o wpływy między Niemcami i Francją, rywalizującymi o Alzację. W 1681 r. Strasburg i Uniwersytet znalazł się w rękach francuskich. W 1771 r. U. S. ukończył Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). Profesorem tego Uniwersytetu był m. in. francuski chemik i mikrobiolog, Ludwik Pasteur (1822-1895). W 1792 r. został zlikwidowany, odbudowany na początku XIX wieku w formie luźno powiązanych ze sobą wydziałów. Po zakończeniu wojny francusko-pruskiej 1871 r. Strasburg przeszedł ręce niemieckie. Wówczas Uniwersytet został zreformowany jako Uniwersytet Cesarza Wilhelma. Pozostał nim do 1919 r., kiedy miasto ponownie przeszło do Francji, U. S. stał się autonomiczną uczelnią. W okresie drugiej wojny światowej i okupacji Francji przez Niemcy hitlerowskie wydziały Uniwersytetu przeniesiono na Uniwersytet Clermont Fernand w środkowej Francji. W 1945 r. wznowił swoją działalność. (BP/XXXXIV/316)

***Ustawy Komisji Edukacji Narodowej* z 1783 r.,** zbiór przepisów normujących funkcjonowanie szkół w Rzeczypospolitej. (DOP/II/28)

Ustawa dla szkół parafialnych w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej z 1807 r., dokument wydany przez cara na wniosek Tadeusza → Czackiego, zastępcy kuratora Wileńskiego Okręgu naukowego. Ustalała → obowiązek szkolny dla wszystkich dzieci, który jednak nie mógł być w pełni realizowany z powodu rzadkiej sieci szkół. Ustawa określała dwa rodzaje → szkół parafialnych (elementarnych) dla wsi i miast. Szkoła miejska była 2-klasowa o dwóch nauczycielach, z 4-letnim planem nauczania, szkoła wiejska 1-klasowa o jednym nauczycielu z 2-letnim planem nauczania. Program szkół obejmował przedmioty ogólne: naukę czytania i pisania, arytmetykę, katechizm i naukę moralną, a ponadto wiadomości praktyczne z geografii i przyrody, ogrodnictwa, rolnictwa oraz muzykę i śpiew. Inny program realizowano w szkołach elementarnych dla dziewcząt: czytanie, pisanie, rachunki, katechizm i nauka moralna, zajęcia domowe i gospodarcze. Osobne szkoły elementarne tworzono dla dzieci żydowskich. Nauczyciele do szkół elementarnych mieli być kształceni w 8-letnich zakładach wychowawczych, do których przyjmowano wyróżniających się absolwentów szkół elementarnych. Tam, oprócz obszernego wykształcenia ogólnego wraz językiem → łacińskim, program przewidywał wiadomości praktyczne z rolnictwa, ogrodnictwa, weterynarii, mechaniki, budownictwa, śpiewu i muzyki oraz elementów prawa i chemii. Osobne zakłady wychowawcze przygotowywały nauczycieli do elementarnych szkół żydowskich. (DOP/II/38-39)

Ustawa Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych z 12 stycznia 1808 r., gdzie postanowiono m. in., iż „*1. Żadne miasto, miasteczko, ani wieś, nie ma zostawać bez potrzebnej dla siebie szkoły. 2. Wieś, która sama nie jest w stanie utrzymanie szkoły, połączona być ma do szkoły najbliższej, przez położenie dla siebie najdogodniejszej. (…) 5. Żadne dziecię, jakiejkolwiek bądź religii są jego rodzice, nie jest wyłączone od tej szkoły. 6. Wszyscy miasta lub wsi mieszkańcy jakiegokolwiek bądź stanu składają tak nazwane towarzystwo szkolne. 7. Opieka i dozór nad szkołą towarzystwa należeć będzie do rady tegoż towarzystwa…*”, (TŹ/180). Wieś, która nie była w stanie sama utrzymać szkoły, miała być włączona do innej, najbliższej wsi. Opieka i dozór nad szkołami spoczywała na → dozorach szkolnych oraz tworzonych „towarzystwach, czyli parafiach szkolnych”. Ustawa określała też → obowiązek szkolny, w rozróżnieniu na dzieci na wsi i w mieście. „*Dozór szkolny spisze wszystkie dzieci obojej płci, tj. w mieście od lat 6, a na wsiach od lat 8. Dziecię do szkoły ma chodzić póty, póki nie nabędzie wiadomości potrzebnych,*

czyli pospolicie do 11-go lub 12-go roku życia", (cyt. za: DOP/II./59).

***Ustawa szkolna z 1833 r.*,** ustawa normująca głównie funkcjonowanie szkół elementarnych, „czyli parafialnych" w Królestwie Polskim. Usunęła ogólne cele szkolnictwa, wniesione przez → Izbę Edukacyjną Publiczną w deklaracji wstępnej z 1808 r. Ustawa zalecała → szkołom elementarnym rozwijać „*najpierwszą staranność swoją ku oświeceniu tej najliczniejszej części narodu, która mądrością największego ludów prawodawcy do praw obywatelskich przywrócona, stać się ma równie szanowaną, jak pożyteczną własnemu i Ojczyny dobru*", (cyt. DOP/II/115). Każda szkoła miała wyznaczonego opiekuna, którym najczęściej był miejscowy proboszcz. Ilość tych szkół była jednak niewielka, w 1838 r. na 22.600 wiosek Królestwa, istniało tylko 435 szkół elementarnych. Władze carskie wydawały zezwolenie na powstanie szkoły tylko pod warunkiem, iż miejscowa ludność zapewni środki na utrzymanie budynku i nauczyciela. Ustawa wprowadzała reorganizację szkół średnich według wzorów rosyjskich. Utworzono 8-letnie gimnazja oraz 4-letnie szkoły powiatowe, odpowiadające czterem pierwszym klasom gimnazjum. (DOP/II/115-118)

***Ustawa szkolna z 1839 r.*,** wprowadzona przez rządy rosyjskie na obszarze Królestwa Polskiego. Narzucała najbardziej restrykcyjne zasady selekcji szkolnej. Do → gimnazjów mieli wstęp wyłącznie synowie szlachty, urzędników oraz kapitalistów. Dzieciom niższych warstw społecznych pozostały jedynie do dyspozycji → szkoły elementarne oraz szkoły powiatowe o praktycznym nachyleniu programowym. W tej sytuacji powstały dość licznie prywatne szkoły żeńskie: niższe – 2-letnie, wyższe – 4-letnie. (DOP/II/117)

***Ustawa szkolna z 1859 r.*,** regulacja prawna, której celem była całkowita unifikacja szkolnictwa w Królestwie Polskim ze szkolnictwem w carskiej Rosji. Nadto zahamowała rozwój → szkolnictwa elementarnego, poprzez zwolnienie dzieci z → obowiązku szkolnego, a gmin z tzw. składki szkolnej. Gimnazja na wzór rosyjski dzieliły się na dwa rodzaje: przygotowujące do studiów wyższych oraz przysposabiające do zawodów urzędniczych i wojskowych. Ograniczono liczbę młodzieży polskiej na uniwersytetach. (DOP/II/117)

***Ustawa o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim z 1862 r.*,** przygotowana przez → Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, kierowaną przez Aleksandra → Wielopolskiego na czele z Józefem Korzeniowskim (1796-1863) i zatwierdzona przez cara w dniu 20 maja 1862 r. Ustawa nawiązywała do wielu rozwiązań organizacyjnych podjętych przez → Izbę Edukacyjną Publiczną z czasów Księstwa Warszawskiego, przy czym wyróżniała się daleko idącą → autonomią oświatową w Królestwie. Nałożyła na całą ludność Królestwa Polskiego podatek na utrzymanie → szkół elementarnych. Ustalała organizację w każdej gminie przynajmniej jednej szkoły. Pozwalała na organizację szkół początkowych osobom fizycznym. Szkoły elementarne podlegać miały nadzorowi ze strony miejscowego → dozoru szkolnego, złożonego z przedstawicieli gminy i rad powiatowych. Ustawa znosiła różnice wyznaniowe w szkole. Przyczyniła się do upowszechnienia i spolonizowania szkolnictwa. Mimo wybuchu powstania styczniowego w 1863 r. ilość szkół elementarnych w porównaniu do roku 1862 r. spadła nieznacznie (z 1.093 do 1040), zwiększyła się natomiast, z 91 do 105, ilość szkół rzemieślniczo-niedzielnych, (DOP/II/132). Nie wprowadziła jednak → obowiązku szkolnego, zlikwidowanego w 1851 r., a jedynie zapowiadała jego przywrócenie. Reformowała szkolnictwo średnie, którego celem miało być przygotowanie „do rozmaitych powołań życia i do słuchania wykładów", przywracając mu charakter filologiczny poprzez wprowadzenie 5-letnich szkół powiatowych (z uzawodowieniem ostatniej klasy) i 7-letnich → gimnazjów. W gimnazjach nauczano pięciu języków obcych: rosyjskiego, niemieckiego, francuskiego, → łaciny i greki. Szkolnictwo dla dziewcząt pozostawiła w rękach prywatnych. W zakresie przygotowania zawodowego projektowała tworzenie szkół rolniczych, rzemieślniczych i handlowych, a także szkół dla majstrów murarskich i ciesielskich. Utworzyła dwie szkoły wyższe: Szkołę Główną w Warszawie (Szkoła Główna Warszawska, → Uniwersy-

tet Warszawski) oraz → Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach. Szkolnictwo średnie i wyższe podlegało bezpośrednio → Komisji WRiOP. Ustawa została pozytywnie oceniona przez współczesnych, m. in. historyk powstania 1863 r., autor powieści dla historycznych dla młodzieży (np. *Szwedzi w Warszawie*), Walery Przyborowski (1845-1913) w *Historii dwóch lat 1861-1862* napisał: „*Jeżeli kiedy los pozwoli Polakom urządzić edukację publiczną we własnej ojczyźnie, nie obejdzie się bez dokładnego przestudiowania tej ustawy*", (cyt. za: DOP/II/130). (DOP/II/128-134; DTHW/85-86; EP/V/89-90, E. Korzeniowska, VII/102-104, M. Stawiak-Ososińska; EPWN/697)

***Ustawa z 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich*,** gwarantowała studentom prawo do zakładania stowarzyszeń akademickich i korporacji, przy czym statut jednych i drugich podlegał zatwierdzeniu przez → senat uczelni. Ustawa określiła, iż stowarzyszenia akademickie nie mogą mieć celów politycznych, a przynależność do nich została ograniczona do studentów i członków „gron pedagogicznych". Ustawa regulowała także statut → słuchacza wolnego w uczelni. (EPK/II/3, 497-498)

***Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym* (Ustawa jędrzejewiczowska),** ogłoszona w Dzienniku Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 7 maja 1932 r. (Nr 38, poz. 389). Zastąpiła → *dekret z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*, wprowadzając nowy ustrój szkolnictwa: – → szkoły i zakłady naukowe i wychowawcze, utrzymywane przez państwo, jako państwowe; – szkoły i zakłady utrzymywane przez państwo wspólnie z samorządem terytorialnym jako publiczne (samorządowe), – szkoły (zakłady) prywatne. Po raz pierwszy w dziejach ustawodawstwa szkolnego w Polsce zakładała organizację → przedszkoli dla dzieci w wieku od 3 lat do czasu rozpoczęcia → obowiązku szkolnego. Dość szeroko normowała kwestię → obowiązku szkolnego, który miał trwać 7 lat i mógł on być przedłużany o jeden rok, dla tych, którzy nie ukończą nauki w szkole powszechnej. Obowiązek szkolny mógł być odraczany ze względu na opóźnienia w rozwoju umysłowym lub fizycznym. Jego realizacja mogła odbywać się w szkole, w domu lub innej szkole.

Pod względem organizacyjnym rozróżniała szkoły powszechne trzech stopni: I-go stopnia (do 120 uczniów z 1-2 nauczycielami) o 7-letnim cyklu nauczania, cztery klasy, w tym klasa I II – jednoroczne, klasa III – 2-letnia, klasa IV – 3-letnia, która „*realizuje pierwszy stopień programowy wraz z najważniejszymi składnikami programowymi drugiego i trzeciego*"; II-stopnia – sześć klas (od 120-210 uczniów z 3-4 nauczycielami), w tym klasa VI – 2-letnia, która „*realizuje pierwszy i drugi szczebel programowy wraz z najważniejszymi składnikami programowymi szczebla trzeciego*"; III-go stopnia (powyżej 210 uczniów z 5 i więcej nauczycielami), która „*realizuje wszystkie trzy szczeble programowe w pełnym zakresie*", (TŹ/230-231).

W miejsce 8-letniego → gimnazjum wprowadzono sześcioletnią szkołę średnią ogólnokształcącą, złożoną z 4-letniego gimnazjum (dla absolwentów szkół podstawowych) i następującego po nim 2-letniego → liceum (dla absolwentów gimnazjów), kończącego się tzw. małą → maturą. Liceum było zróżnicowane programowo z 4 wydziałami (specjalnościami): klasyczny, humanistyczny, matematyczno-fizyczny i przyrodniczy. Ukończenie liceum dawało możliwość podjęcia studiów wyższych.

Szkolnictwo zawodowe obejmowało szkoły i kursy zawodowe. Te pierwsze składały się z: dokształcających, typu zasadniczego i przysposobienia zawodowego. Szkoły zawodowe oparto na 4, 6 lub 7 klasach szkoły powszechnej, bądź na 4 klasach gimnazjum. Oprócz tego ustawa przewidywała tworzenie szkół zawodowych typu gimnazjalnego i licealnego, które wyraźnie podnosiły rangę szkolnictwa zawodowego w stosunku do szkolnictwa ogólnokształcącego. Ustawa utrzymywała obowiązek dokształcania młodzieży do lat 18 w szkołach i na kursach dokształcających.

Kształcenie kandydatek na wychowawczynie przedszkoli miało odbywać się w 4-letnich seminariach dla wychowawczyń przedszkoli lub 2-letnich seminariach dla wychowawczyń przedszkoli. Natomiast kształcenie kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych, zamiast dotychczasowych → seminariów nauczycielskich, miały prowadzić 3-letnie → licea pedagogiczne,

oparte na programie gimnazjum lub 2-letnie → pedagogia, oparte z kolei na programie liceum ogólnokształcącego. Natomiast kształceniem nauczycieli do szkół średnich zajmowały się szkoły wyższe. (BP/XVIII/391-392; E/XII/556, I. i G. Michalscy; EP/V/75-79, S. Majewski, VI/201, 203, H. Górecka; TŹ/228-235)

Ustawa z 11 marca 1932 r. prywatnych szkołach i zakładach naukowych**,** akt prawa przyznający zasady tworzenia i nadzoru nad szkołami prywatnymi. Ustawa potwierdziła konstytucyjną zasadę (z marca 1921 r.), przyznającą każdemu obywatelowi oraz stowarzyszeniu prawo inicjatywy oświatowej, tj. prawo założenia szkoły lub zakładu wychowawczego po spełnieniu następujących warunków: przedstawienie statutu szkoły, zapewnienie właściwych warunków lokalowych i wyposażenia w meble i pomoce dydaktyczne, przedłożenia pisemnego zaświadczenia władz oświatowych, iż starający się o założenie szkoły (zakładu) zachowywał się nienagannie pod względem moralnym. Nadto osoba ubiegająca się o wydanie pozwolenia musiała wykazać, że środki na prowadzenie szkoły będą wystarczające. Nadzór nad szkołami prywatnymi sprawował → minister WRiOP. (E/XII/556, I. G. Michalscy; EP/V/77, S. Majewski)

Ustawa z 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich**,** w większości podtrzymywała rozwiązania z ustawy z 1920 r. Zwiększała władzę → rektora uczelni wyższej i bardziej podporządkowała ją → ministrowi WRiOP. Tym samym ustawa ta mocno ograniczyła → autonomię szkoły wyższej i rozszerzała uprawnienia ministra WRiOP. Minister WRiOP miał prawo tworzenia i zamykania → katedr i wydziałów oraz zatwierdzania wyboru rektora. (E/XII/556, I. G. Michalscy; EP/V/79-80, S. Majewski)

Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania**,** akt prawa potwierdzający zasady organizacji oświaty i wychowania, które stanowiły „*jedną z podstawowych dźwigni socjalistycznego rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*", (TŹ/294). W postanowieniach ogólnych ustawy zapisano m. in.: „*Szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze wychowują w duchu socjalistycznej moralności i socjalistycznych zasad współżycia społecznego, w duchu umiłowania Ojczyzny, pokoju, wolności, sprawiedliwości społecznej i braterstwa z ludźmi pracy wszystkich krajów, uczą zamiłowania i szacunku do pracy, poszanowania mienia narodowego, przygotowują do czynnego udziału w rozwoju kraju, jego gospodarki i kultury*", (TŻ/295). Ustawa wprowadzała 8-klasową szkołę podstawową jako „*organizacyjną i programową podstawę całego systemu kształcenia i wychowania*", (TŻ/296) oraz → obowiązek szkolny w wieku od 7 do 17 lat. W system edukacji włączała placówki wychowania przedszkolnego. Ustalała następujące szczeble kształcenia: 8-letnia szkoła podstawowa, 4-letnie liceum ogólnokształcące, 2-3-letnie zasadnicze szkoły zawodowe oraz 4-5-letnie licea i technika zawodowe. Ustawa wyrugowała ze szkół nauczanie religii. Kształcenie nauczycieli i wychowawców miało być prowadzone przed dotychczasowe → licea pedagogiczne i → licea dla wychowawczyń przedszkoli oraz w → studiach nauczycielskich i szkołach wyższych. Efekty wprowadzenie postanowień tej ustawy ocenia się pozytywnie, bowiem w 1973 r. 85% absolwentów 8-klasowej szkoły podstawowej podjęła naukę w szkołach średnich i zasadniczych szkołach zawodowych. (EP/V/94, Cz. Banach; TŹ/294-302)

utylitaryzm (od łac. *utilis* – użyteczny, przydatny do czegoś, zdatny), kierunek etyki zapoczątkowany w XVIII w., głoszący, że najwyższym dobrem jest pożytek jednostki lub społeczeństwa, a celem wszelkiego działania (moralnego, społecznego, politycznego) powinno być szczęście największej liczby ludzi. Czyn jest tylko dobry wtedy, gdy przyczynia się do szczęścia powszechnego, w tym przede wszystkim niwelowania cierpień w świecie. W XIX wieku u. został rozwinięty w filozofii J. Benthama, który głosił tezę, że natura sprowadziła na rodzaj ludzki rządy dwóch zwierzchnich władców: przykrości i przyjemności, stąd człowiek powinien swoje zainteresowania kierować w stronę przyjemności. Swoje poglądy zawarł w haśle: „*Największe szczęście jak największej liczby ludzi*", (EPG/XVII/293). W ten sposób zrodziła się hedonistyczna wykładnia u., która w XX wieku została poddana ostrej krytyce przez zwolenników u. idealnego, głównie za przyczyną G. E.

Moore. O edukacyjny u. apelował nawet Henryk Sienkiewicz (1845-1916), pisząc w utworze *Na marce*:
„*Nauka nauką, a uczony nie się nie odgrywa od życia,*
nie mi nie będzie niedołęgą...
Uczony, uczony! ... a kamizelki sam sobie zapiąć nie umie,
dzieci nie chowa, o żonę nie dba.
Czemu nie godzić praktyki życia z nauką?
Czemu jej nie wlać w życie i samej życiem nie ożywiać?", (KBP/115).
Współczesny u. jest szczególnie widoczny w takich obszarach jak: bioetyka i etyka ekologiczna. W Polsce pokrewne stanowisko u. racjonalnego reprezentował Tadeusz Kotarbiński w swojej teorii niezależności. (E/XXVIII/386-387; EPG/XVII/293; KHW/320; OSP/448; SŁP/VI/510; SPS/889)

V

vademecum (niekiedy też – wademekum, od łac. *vade mecum* – pójdź za mną, chodź ze mną). Pierwotnie oznaczał tytuł zbioru utworów. Te dwa wyrazy, złączone w jeden, używane są w znaczeniu rzeczownika i oznaczają rzecz potrzebną, podręczną, przewodnik, podręczną → książkę, informator o określonej dziedzinie → wiedzy, swoisty rodzaj kompendium, praktyczne wskazówki z jakiejś dziedziny. Słowo to jest powszechnie znane i na stałe weszło już do słownika języka polskiego. W znaczeniu tytułu pierwszy raz zostało użyte w książce Jana Piotra Lotichiusa pt. *Vade mecum sive epigrammantum novotorum centuriae duae*, wydanej we Frankfurcie w 1625 r., później także przy tytułach innych dzieł, np. *Vademecum autora i wydawcy prac naukowych* (2001) M. Krajewskiego, *Vademecum gimnazjalisty* (2001) B. E. Żamojdy, czy też *Epoki literackie. Vademecum humanisty* (2009) J. Matoszko-Czwalińskiej. Identyczną pisownię i znaczenie (*vade mecum* – przydatny przedmiot) zachowuje także w języku angielskim. (E/XXVIII/405; EPG/XVII/298; SAP/1639; SJP/III/600,603; SPH/975; SPS/893; SWK/208; SWO/762)

Verba volant, scripta manet (łac. *Słowa ulatują, pismo zostaje*), przysłowie podkreślające z jednej strony wartość → pisma, z drugiej zaś możliwość uniknięcia odpowiedzialności za → słowo, jeżeli nie będzie ono potwierdzone materialnym dowodem, czyli formą pisemną. (KHW/320; KP/508; KSWO/534)

Vergeria Piotr Paweł (*Vergerio Pietro Paulo*, 1370-1444), nauczyciel i humanista włoski, zwolennik opieki państwa nad wychowaniem. Pozostawał pod wpływem nauki → Platona. W okresie 1390-1406 był → profesorem logiki na → Uniwersytecie Padewskim. Około 1402 r. w niewielkiej pracy pt. *De ingenuis moribus et liberalibus studiis* (*Książeczka o szlachetnych obyczajach i studiach wyzwolonych*), będącą popularną rozprawą edukacyjną epoki → Odrodzenia, postulował troskę rodziny o wszechstronne wykształcenie młodzieży, jej zdrowie i prawidłowy rozwój fizyczny. Pierwsze miejsce w nauczaniu oddawał → łacinie, a następnie klasycznej grece. Krytykując dotychczasowe wychowanie klasztorne, uważał, że obok rodziców wpływ na wychowanie powinno mieć państwo, a nie Kościół. Do szkół chciał posyłać wszystkich chłopców niezależnie od stanu pochodzenia. Chciał wychowywać obywatela-polityka, przygotowanego do służby wojskowej. Dominującą rolę przypisywał → filozofii moralnej i → retoryce, choć dostrzegał także potrzebę nauczania → historii, poezji, śpiewu, arytmetyki, geometrii i nauk przyrodniczych. (BP/XXXXV/5, tu data powstania książeczki V. – 1392; HWP/30; KDE/25; LHW/87-88)

Vittorino de Feltre (*Vittore dei Ramboldini*, (1378-1446), humanista włoski, prawnik, pedagog. Po studiach przez blisko dwadzieścia lat wykładał na → Uniwersytecie Padewskim, gdzie kierował katedrą → retoryki i → filozofii. Potem był nauczycielem w Wenecji, Padwie i Mantui, gdzie założył słynną szkołę *Casa Giocosa* (Dom Radości (Zabawy), niekiedy tłum. dość pretensjonalnie jako dom rozrywki). Korzystały z niej nie tylko dzieci bogatych fundatorów, ale także z rodzin ubogich. Szkoła prowadzona była na dwóch poziomach: elementarnym i średnim, które realizowały przedmioty z kanonu → *trivium* i → *quadrivium* w interpretacji szkoły starożytnej oraz kurs filozofii → Platona i → Arystotelesa. Założyciel szkoły należną uwagę zwracał na estetykę pomieszczeń do nauki, troszcząc się o zachowanie podstawowych zasad higieny i warunków zdrowotnych. „*Budynek szkolny urządzono tak, aby sprzyjał spokojnej nauce oraz był miejscem zabawy i rozrywki. Sale ozdobiono obrazkami z życia dzieci, przewidziano miejsce do zajęć i odpoczynku*", (HWP/ 30). V. dużo miejsca poświęcał fizycznemu rozwojowi wychowanków, tak bardzo zaniedbywanemu przez szkołę średniowieczną. Cel ten starał się

osiągnąć poprzez zajęcia na świeżym powietrzu, wycieczki szkolne, naukę pływania, tańca i jazdy konnej. Ćwiczeniom fizycznym przypisywał wartości lecznicze i skuteczny środek zapobiegania chorobom.

W → pedagogice V. zwracał uwagę trosce o zachowanie motywacji uczenia się oraz odwoływanie się do ambicji ucznia. W procesie nauki czytania i pisania zastosował ciekawą metodę: po opanowaniu przez ucznia tych technik w języku łacińskim, reguły gramatyczne objaśniał w języku włoskim. Po opanowaniu → gramatyki przystępowano do nauki dialektyki i retoryki. Nauczanie → łaciny przeplatał nauką praktycznych zagadnień matematycznych. Program jego szkoły obejmował również elementy nauk przyrodniczych**.** V. stawiał duże wymagania → nauczycielowi, uważając, że podstawowym jego zadaniem jest diagnoza zdolności, charakteru i zainteresowań dziecka. Proces lekcyjny starał się prowadzić w sposób poglądowy, z uwzględnieniem możliwości umysłowych i psychofizycznych ucznia oraz jego osobistych zainteresowań. W myśli pedagogicznej wyznawał zasadę, „*iż wolne studia to są takie, które są warte wolnego człowieka, a wolne nauki to te, dzięki którym dochodzimy do cnoty i mądrości*", (ŹHW/55). Stworzył ciekawą ideę funkcjonowania każdego człowieka w społeczeństwie, twierdząc, iż nie każdy może być uczonym, ale dzięki uzyskanemu poziomowi intelektualnemu może wpływać na otoczenie. Wychowanie moralne oparł na zasadzie harmonijnego współżycia jednostki ze zbiorowością, nie bacząc na różnice materialne czy pochodzenie. Uważał, że młodzież powinna być świadoma zarówno swoich praw, jak i obowiązków. Pośmiertnie, w uznaniu zasług za nowe podejście do problemów człowieka i jego edukacji, został uhonorowany medalem z napisem „*Był ojcem wszystkiego, co ludzkie*". (Medal z takim napisem nawiązywał do słów komediopisarza rzymskiego, Terencjusza (ok. 190-ok.159 p.n.e.), który mówił: „*Homo sum: humani nil a me alienum puto*" (*Człowiekiem jestem i nic co ludzkie, nie jest mi obce*). (BP/XXXXV/69; DWF/73; E/XXVIII/472; EPWN/910; HWP/30; KDE/25; KHW/69; LHW/86-87; SS/410; WKZM/341)

Vives Jan Ludwik (*Ludovicus*, 1492-1540), humanista, filozof i pedagog hiszpański, przyjaciel → Erazma z Rotterdamu. Po studiach w Paryżu, w 1519 r. został profesorem nauk humanistycznych na → Uniwersytecie w Louvain, od 1923 r. wykładowcą filozofii w → Oksfordzie. W 1522 r. napisał komentarz do *De civitate Dei* (*O państwie Bożym*) św. → Augustyna z Hippony. Swoje myśli i doświadczenia pedagogiczne zebrał w wielkim dziele pt. *O naukach* (1531), gdzie surowo rozprawił się z wychowaniem średniowiecznym, a jednocześnie nakreślił cele i zadania wychowania nowożytnego. Jako pierwszy w Europie stwierdził, że wychowanie musi stanowić zwarty, jednolity system, oparty na etyce i → psychologii. W zakresie ujęcia etycznego stał na gruncie nauki chrześcijańskiej. W pracy pt. *O duszy i życiu* (1538) z niezwykłą starannością udowadniał konieczność oparcia wychowania na zasadach psychologicznych. Psychologię pojmował jako naukę empiryczną. Nauka szkolna powinna uwzględniać indywidualne cechy ucznia i stosować się do jego uzdolnień, stanu fizycznego, wieku i zawodu, który ma zdobyć. Wiedza nie może być celem kształcenia, cenna może być tylko → wiedza, która człowieka uszlachetnia moralnie. „*Młodzieniec* – mówił V. – *ma stać się mądrzejszym, a przez to lepszym*". Celem nauki ma być ukształtowanie charakteru i woli. To zadanie spoczywa na → nauczycielu, który realizuje go poprzez właściwy dobór przedmiotów i lektur. V. stał na stanowisku, że każda gmina (miejska) powinna mieć szkołę z dobrą kadrą nauczycielską. Nauczyciele powinni być opłacani przez państwo, i to w takiej wysokości, aby mogli cieszyć się powszechnym szacunkiem i móc uczestniczyć w życiu towarzyskim miasta. W przeciwnym wypadku – zauważył, że „*dobre i wybitne głowy uciekają z nauczycielstwa, widząc, iż tylko pogardę przynosi im ten zawód, który wszakże potrzebuje najtęższych umysłów i najcelniejszych zdolności*", (KotHW/I-213). Szkoła, według V., powinna wypełniać tylko funkcję kształcącą. W tym celu cztery razy w roku nauczyciele powinni spotykać się na konferencjach nauczycielskich, których celem będzie ocena postępów w nauce swych podopiecznych oraz wymiana doświadczeń pedagogicznych.

W zakresie metod nauczania opowiadał się za programem metody indukcyjnej. Nawoływał do

usunięcia scholastycznego werbalizmu i zastąpienia go obserwacją, postrzeganiem i rozwijaniem samodzielnego myślenia. Zasady poetyki młodzież powinna poznawać na podstawie lektury utworów najlepszych poetów: → Cycerona i Demostenesa. Jego zdaniem, należało czytać całe utwory łacińskie, a nie ich skróty. Naukę języka łacińskiego – jako „języka całego świata" – uważał za konieczną i to w okresie od 7. do 15. roku życia. → Łacina – zdaniem V. – łączy chrześcijan na świecie, „*rozpowszechniona jest wśród wielu narodów, po łacinie spisane są wszystkie prawa nauki, jest bogata, bo to język wyrobiony i wzbogacony talentami, o uroczym brzmieniu, ma powagę nie ciężką i prymitywną jak niektóre języki, lecz powagę dzielnego i mądrego męża urodzonego i cytowanego w dobrze urządzonym państwie. (...) Nadto wypada, żebyśmy mieli jeden sakralny język uczonych…*", (Ż/I-231). Po naukach formalnych (→ gramatyka, → retoryka), naukę w szkole chciał uzupełniać naukami przyrodniczymi, czerpanymi jednak z natury, → historią, → matematyką oraz elementami nauk rolniczych, architektury, żeglarstwa itp. V. nie odrzucał potrzeby poznawania także greki. Dopuszczał do programu szkolnego nauczanie języka ojczystego. Ten stosowany powinien być jednak na etapie nauki początkowej, przy zasadach gramatyki i poznaniu pierwszych lektur. „*Wykład autorów powinien odbywać się w sposób zręczny i jasny, na początku w języku rodzimym, potem z wolna po łacinie. Każde słowo wymawiać będziemy wyraźnie i gestykulacją pomagać do zrozumienia, wystrzegając się wszakże teatralności*", (Ź/I-231). W zakresie kształcenie językowego V. dopuszczał także naukę języków nowożytnych. Szkoła, jego zdaniem, powinna dbać o zachowanie dyscypliny, jednak nauczyciela powinna charakteryzować łagodność w podejściu do ucznia. Nauczyciel powinien zatroszczyć się o zyskanie przywiązania do niego uczniów. Może to uzyskać poprzez życzliwość, dobry przykład i staranne przygotowanie się do zajęć szkolnych. Dla zachowania dyscypliny wystarczą pouczenia, upomnienia i nagany, w sporadycznych jednak przypadkach nie wykluczał stosowania → kar cielesnych. Nauczyciel powinien także dbać o zdrowie młodzieży i unikać przeciążania nauką. Dla rozwoju fizycznego konieczne są zabawy i ćwiczenia gimnastyczne. Dla realizacji tych zadań szkoły powinny mieć osobne pomieszczenia. V. był jednak zdania, iż w wychowaniu sportowym należy zachować umiar, bowiem „*zbytnia troska o ciało bywa przyczyną zaniedbania umysłu*". Opowiadając się za ścisłym współdziałaniem szkoły i domu, funkcję wychowawczą oddawał pod opiekę domu rodzicielskiego. W domu dziecko ma uczyć się zasad moralnych i jednocześnie wychowywać dla społeczeństwa. Główne zadanie dla osiągnięcia tych celów pozostawiał „najpoważniejszym starcom w rodzinie" oraz ojcom. Sprawę wychowania traktował jako zadanie prywatne, ale także społeczne, stąd proponował powstanie społecznej organizacji, która zajęłaby się organizacją wychowania „wyższych warstw społeczeństwa". W pracy pt. *De institutione feminae christianae* (*O kształceniu kobiety chrześcijańskiej*), (1523) usilnie propagował → kształcenie szkolne dziewcząt.

Był prekursorem → pedagogiki opiekuńczej, czemu dał wyraz w pracy pt. *O wspieraniu biednych* (1525). Stworzył system opieki nad biednymi, żebrzącymi pozbawionymi środków do życia, kalekami i dziećmi. Przyczynę ubóstwa upatrywał z jednej strony w upadku moralnym, z drugiej zaś w braku miłości do ludzi potrzebujących opieki i pomocy. Już za jego życia władze miejskie Brugii i Ypres tworzyły system pomocy ubogim, organizując nowoczesne zakłady opiekuńcze dla dzieci. Z nauk V. w Polsce korzystał z upodobaniem pisarz polityczny i moralista, Andrzej Frycz → Modrzewski, autor dzieła *O naprawie Rzeczypospolitej* (1551). Do poglądów V. nawiązywali także Franciszek → Bacon i Jan Amos → Komeński. (BP/XXXXV/71-72; E/XXVIII/473; EP/VII/8-10, M. Stawiak-Ososińska; KDE/28; KHW/73-75; LHW/92-93)

W

wagary (od łac. *vagatus* – błądzenie, bezcelowa wędrówka; *vagator* – wałęsać się, błąkać), samowolne przebywanie ucznia poza szkołą, ucieczka z zajęć szkolnych. Wyraz używany w gwarze szkolnej od przełomu XIX i XX wieku. Wcześniej, bo już w XVI wieku, znany był w formie „wagować się", tzn. włóczyć się poza szkołą, np. z nakazu: „*Żaki wagujące się, a po swej woli biegające z miast i miasteczek rozkazujemy wypędzać*", (cyt. za: SE/518). Do lat trzydziestych XX wieku w. określano wszelkie formy absencji szkolnej uczniów, bez względu na biopsychiczną czy też socjokulturowe podłoże problemu. W 2000 r. Lesław Pytka zjawisko w. zakwalifikował jako jeden z symptomów nieprzystosowania szkolnego ucznia. (EP/VII/23-29, A. Pietrzykowska-Janiga; OSP/450; SE/518; SJP/III/604; SŁP/V/522; SPH/976; SPS/896)

wakacje (od łac. *vacatio* – wolność od czegoś, zwolnienie), okres wolny od zajęć szkolnych. W średniowiecznej szkole nie było wakacji, a przerwy od zajęć szkolnych organizowano z okazji licznych świąt kościelnych i szkolnych, np. → św. Mikołaja (6 grudnia), → Dzień Młodzianków (Młodzieniaszków) – 28 grudnia, św. Grzegorza – 12 marca i inne. Francuski pisarz, Raymond Radiguet (1903-1923) w utworze *Opętanie* pisał o przymusowych wakacjach, które przyniosła pierwsza wojna światowa: „*Czym była wojna dla bardzo małych chłopców: czterema latami wakacji*", (SS/344). (KHO/27; SJP/III/605; SŁP/V/516; SPS/896)

Walentynki (ang. *St. Valentine Day*), około XIV wieku przyjęto dzień 14 lutego święto św. Walentego, jednego z męczenników Kościoła, żyjącego na przełomie III i IV w., jako święto zakochanych. Kiedy Walenty był księdzem, a Rzymem władał okrutny cesarz Klaudiusz II, zabraniając żołnierzom zawierać związki małżeńskie, ponieważ – jego zdaniem – kawalerowie byli lepszymi żołnierzami, Walenty potajemnie udzielał ślubów żołnierzom, za co spotkała go surowa kara, tj. skazanie na śmierć. Ludzie, których uszczęśliwił zaczęli ponoć obchodzić dzień jego śmierci jako dzień zakochanych. Relikwie św. Walentego znajdują się w chełmińskiej farze. Relikwiarz ufundowała około 1630 r. Jadwiga z Czarnków Działyńska z córką, z wdzięczności za pomoc w uzdrowieniu za przyczyną świętego Walentego. W XVIII i XIX wieku relikwie czczono podczas odpustu w dniu 14 lutego. Datę święta określa jednak początkowy okres godów u ptaków. Święto związane zostało także z życiem nowożytnej szkoły. Tradycja z ostatniej dekady XX wieku (zapożyczona głównie z Wielkiej Brytanii, a także z Kanady, USA i Francji), wyrażająca się w tym neologizmie, w której uczestniczy głównie młodzież, a polegająca na wysyłaniu życzeń, tzw. walentynek oraz wręczaniu drobnych upominków serca, w zasadzie nie ma jednak związku ze świętym Walentym. Św. Walenty bowiem to także patron chorych na epilepsję. (BP/XXXXV/141; E/XXVIII/520; KSWO/652; SE/519; SPS/897)

walka z inteligencją w okresie PRL, w czasie wydarzeń marcowych 1968 r., na wiecu partyjnym (PZPR) w Fabryce Samochodów Osobowych na warszawskim Żeraniu, w dniu 11 marca 1968 r. po raz pierwszy użyto antyinteligenckiego hasła: „*Literaci do piór! Studenci do nauki!*". Później dość często było ono używane przez aktywistów partyjnych i prasę PRL-owską. (SS/537)

Warszawskie Muzeum Pedagogiczne Miejskie, założone w 1917 r. w Warszawie przy ul. Jezuickiej 4. Posiadało cztery pracownie: fizyczną, chemiczną, biologiczną i mineralogiczną. Nadto gromadziło bibliotekę, której zaczątek stanowiły przekazane zbiory Franciszka Ksawerego → Praussa, w 1924 r. liczyła 4.320 tomów. Muzeum otwarto w 1920 r. Kierownikiem rady naczelnej był S. Dickstein, a kierownikiem – L. Paczóski. (EPK/II/608-609)

Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności, towarzystwo oświatowo-pomocowe w Królestwie Polskim. Od 1814 r. w W. T. D. czynnie pracowała Maria → Wirtemberska, siostra Adama Jerzego → Czartoryskiego. Od 1832 r. działaczem Towarzystwa był poeta i pisarz dla dzieci, Stanisław → Jachowicz (1796-1857), zajmując się głównie opieką nad sierotami. W 1839 r. zainicjowało utworzenie w Warszawie pierwszej polskiej → ochronki. W 1849 r. wydało *Instrukcję dla Przewodniczących w Salach Ochrony*, gdzie przedstawiono m. in. stosunek → nauczycieli dzieci przedszkolnych, zasady dożywiania i higieny dzieci, sposób dokumentowania pracy itp. Przy W. T. D. powstał także Komitet Szkół Rzemieślniczych, któremu przewodniczył Józef Ignacy Kraszewski. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku przy prowadzonym przez W. T. D. Wydziale Czytelń Bezpłatnych pracowała m. in. Stefania → Sempołowska. (DOP/II/125; E/XII/344; DTHW/36 – data powstanie pierwszej ochronki – 1838; EP/III/571, B. Muchacka, VII/141, M. Stawiak-Ososińska; SBPHW/726, J. Potoczny)

Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, często występujące także pod nazwą: Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk lub Towarzystwo Naukowe Warszawskie, utworzone na fali aktywności społecznej w tej części zaboru pruskiego w 1800 r., z inicjatywy Stanisława Sołtyka, które w krótkim czasie stało się centralną instytucją nauki i kultury, określane niekiedy „pierwszą w Polsce akademią umiejętności", (EPG/XVII/182). W swoich szeregach skupiało wybitnych reformatorów epoki stanisławowskiej, m. in. Adama Kazimierza → Czartoryskiego, Tadeusza → Czackiego, Ignacego Potockiego, Grzegorza → Piramowicza, Ignacego Krasickiego, Marcina → Poczobuta, Onufrego → Kopczyńskiego, Joachima Chreptowicza, Samuela Lindego i Franciszka Karpińskiego. Członkami Towarzystwa byli ludzie różnych profesji i zawodów: prawnicy, lekarze, nauczyciele, ludzie pióra itp. Jego prezesami kolejno byli: bp Jan Albertrandi, Stanisław → Staszic (1808-1826) Julian Niemcewicz (1826-1831).
Ustawa z 1803 r. formułowała zadania Towarzystwa w sposób następujący: „*1. utrzymać język polski w swej czystości, 2. upowszechniać środki oświecenia przez wykład nauk i umiejętności w polskim języku, 3. wydawać rozprawy w przedmiotach, które albo pożytek krajowi, albo wyjaśnienie jakiej wątpliwości w naukach przynoszą, 4. pracować nad przekładami autorów wzorowych (...), 5. dzieła od członków w imieniu Towarzystwa wydawać miane przed wydrukowaniem ich rozważać, 6. przedrukowywać potrzebne w języku ojczystym dzieła, 7. zmarłych członków pamięci (...) potomności podawać*", (cyt. za: DOP/II/45). Towarzystwo powołało m. in. specjalną sekcję pod nazwą „Filozofia, moralność, pedagogika". Na posiedzeniu Towarzystwa referowano nowe prace pedagogiczne, np. w 1808 r. Edward Czarnecki zaprezentował *Rozprawę o przymiotach i usposobieniu się do zawodu nauczycielskiego*, zaś w 1809 r. Józef Wybicki mówił *O użytkach zaczęcia edukacji od historii naturalnej*. Organem Towarzystwa były „Roczniki". W pierwszej fazie działało do 1832 r., tj. do rozwiązania go przez rząd rosyjski w wyniku represji polistopadowych. Jego zbiory wywieziono do Petersburga. W 1804 r. W. T. P. N. założyło → Królewskie Liceum Warszawskie. (DOP/II/45-47, 86; DTHW/72-73; EP/IV/378, E. Grzywna; EPG/XVII/182; SMTK/1327)

Warszawskie Towarzystwo Tajnego Nauczania, konspiracyjna organizacja utworzona w 1894 r. z inicjatywy Cecylii → Śniegockiej, określana także „Bosym Uniwersytetem". (DTHW/89-90)

Warszawski Okręg Naukowy (IX Warszawski Okręg Naukowy), organ administracji szkolnej w Królestwie Polskim utworzony w 1839 r. w ramach procesu → rusyfikacji szkolnictwa w Królestwie Polskim, podległy Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu. Kierowany przez kuratora, gen. Mikołaj Okuniewa, a od 1851 do 1871 r. – płka Pawła Muchanowa. Wraz z utworzeniem tej struktury zarządzania szkolnictwem skrócono okres nauki w → gimnazjach do 7 lat, ograniczono przedmioty rzeczowe, do programu wprowadzono naukę 6 języków oraz → historię, literaturę i geografię Rosji. Zlikwidowany w okresie reform Aleksandra → Wielopolskiego, reaktywowany po zlikwidowaniu → Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1864 r. Kuratorem Okręgu został wtedy Teodor Witte. (DOP/II/116-

117, 122; DTHW/84, 86; EP/VI/189, G. Górecka – tu: Okręg Naukowy Warszawski)

wawrzyn (niekiedy – laur, od łac. *laurinus* – z wawrzynu, wawrzynowy), znak zwycięstwa w jakimś współzawodnictwie. W świecie starożytnym była to korona lub wieniec laurowy (wykonany z liści lauru (*laurus nobilis*) – wiecznie zielonego drzewka o aromatycznych liściach, rosnącego nad Morzem Śródziemnym, a pochodzącego z Wysp Kanaryjskich) na głowie jako wyraz czci i szacunku, zakładany zwycięzcom i poetom. W starożytności laur poświęcony był Apollinowi, jako symbol męstwa i sławy, oznaka śpiewaków i jako korona triumfalna, zdobiąca czoło zwycięzcy. Laur (wawrzyn) przyznawany był jako nagroda artystom, poetom, wodzom i zwycięzcom zawodów sportowych. Tradycja ta przeniesiona została do kultury chrześcijańskiej w formie chrystogramu, składającego się z dwóch splecionych liter: mogą to być I (*iota*) i X *(chi*), czyli pierwsze litery słów greckich oznaczających Jezusa Chrystusa – IHCOYC i XPICOC. W *Panu Tadeuszu* podkomorzy mówi:
„*Jest sława, a więc będzie i Rzeczpospolita!*
Zawżdy z wawrzynów drzewo wolności wykwita”, (SS/279). Od określenia „wieniec laurowy” pochodzi słowo „laureat”. (LSCh/148; SJP/III/617; SŁP/III/331; SPS/900; SWO/436-437, tu od laurus)

Wernic Henryk (1829-1905), pedagog, autor książek dla dzieci, tłumacz. Pozostając pod wpływem → *Chowanny* B. → Trentowskiego, mimo utraty wzroku, poświęcił się twórczości, która okazała się bardzo przydatna dla potrzeb wychowania w domu. W 1883 r. wydał swoisty elementarz pt. *Pierwszy rok nauki systematycznej*, gdzie umieścił m. in. utwór pt. *Do Ciebie, Boże*:
„*Do Ciebie, Boże, rączki podnoszę*
O zdrowie mamy i taty proszę.
I proszę także, niech mnie od złego
Na każdym kroku Aniołki strzegą”, (SS/516).
Edukacji domowej poświęcił także swoje inne prace: *Przewodnik wychowania* (1868), *Nauka o rzeczach* (1874), *Pierwsza książeczka do czytania* (1890), *Praktyczny przewodnik wychowania* (1891), *Wybór bajeczek i wierszyków* (1894). *Praktyczny przewodnik...*, przeznaczony dla rodziców i wychowawców, zawierał systematyczny wykład → psychologii wychowawczej i rozwojowej. W *Przewodniku wychowania* pisał: „*Czynność bowiem fantazji zmniejsza działalność zmysłów. (...) Tak dzieci, jak i dorośli pod przemożnym wpływem fantazji stają się marzycielami, później fantastami, biorą utwory własnej fantazji za rzeczywistość i często widzą to, co rzeczywiście nie istnieje*”, (cyt. za: MP/29). „*Miłość, posłuszeństwo i poczucie obowiązku – to trzy główne czynniki czynu moralnego, przy ich pomocy dziecię pomału przystępuje do używania wolności, a przyzwyczajenie i przykład to siły wychowawcze, za pomocą których rodzice kierują tymi czynnikami*”, (czyt. za: DOP/II/173). Współpracując z → „Przeglądem Pedagogicznym”, jego nakładem w 1895 r. wydał *Myśli o wychowaniu i nauczaniu wraz z autobiografią i portretem autora*. Interesował się kształceniem zawodowym, czemu w 1898 r. poświęcił swoje dwie kolejne prace pt. *Znakomici rzemieślnicy i przemysłowcy* oraz *Co i jak robią rzemieślnicy*. Swoje prace publikował także na łamach → „Opiekuna Domowego”, „Kroniki Rodzinnej”, „Wieczorów Rodzinnych”, „Ateneum” i „Przyjaciela Dziecka”. (EP/VII/55-57, M. Stawiak-Ososińska; EPWN/925; DOP/II/171-176; KHW/165; MP/28-29)

Weryho-Radziłłowiczowa Maria (1858-1944), pedagog, prekursorka wychowania przedszkolnego, teoretyk i metodyk wychowania przedszkolnego. Wyższe Kursy Pedagogiczne dla Kobiet ukończyła w Petersburgu. Po powrocie do Warszawy w 1884 r. wykładała naukę o rzeczach na → pensji Henryki Czarnockiej. Tam też prowadziła pierwsze lekcje gimnastyki przy muzyce według metody Piotra Lesgafta. Naukowe podróże do Niemiec, Szwajcarii, Francji i Belgii skłoniły ją do zakładania na ziemiach polskich ogródków freblowskich, odchodząc w nich od nadmiernego rygoryzmu. Pierwszy zakład freblowski utworzyła w 1887 r. przy ulicy Chmielnej 12. Podjęła także współpracę z ruchem ludowym, zakładając w 1903 r. tajnie działające Koło Wychowania Przedszkolnego, które 4 lata później zostało zalegalizowane pod nazwą Towarzystwo Wychowania Przedszkolnego. W ramach tego Towarzystwa w Pruszkowie pod

Warszawą uruchomiła kursy dla wychowawczyń ochron wiejskich, które prowadziła aż do 1918 r. Ich program obejmował: → pedagogikę, → psychologię, metodykę prowadzenia ochron, literaturę dla dzieci, rysunek, śpiew, prace ręczne oraz zajęcia praktyczne. Kursy te wspomagała prowadzonym na łamach → „Przeglądu Pedagogicznego" działem pt. „Zabawy i zajęcia dzieci w wieku przedszkolnym", a następnie „Ogródek dziecięcy", gdzie zamieszczała artykuły i materiały metodyczne poświęcone wychowaniu przedszkolnemu.
W swoich pracach nawiązywała do spuścizny Jędrzeja → Śniadeckiego i jego rozprawy *O fizycznym wychowaniu dzieci*, stąd ważne miejsce wyznaczała aktywności ruchowej dzieci. Dała temu wyraz w pracy *Gry i zabawy towarzyskie w pokoju oraz na wolnym powietrzu* (1890).
W latach 1900-1904 prowadziła w Warszawie teatr marionetek, kultywując tradycje narodowe. W 1903 r. poślubiła dra Rafała Radziwiłowicza, znanego lekarza-psychiatrę, w działalności którego dopatrywano się pierwowzoru doktora Judyma z → *Syzyfowych prac* Stefana Żeromskiego. W czasie wojny światowej organizowała ochronki w Warszawie. Po odzyskaniu niepodległości została naczelnikiem Referatu Przedszkolnego w → MWRiOP. Po jego likwidacji w 1926 r. poświęciła się redagowaniu → „Wychowania Przedszkolnego" (1925-1939). Pozostawiła bogaty dorobek pisarski, m. in.: *Nauka o rzeczach* (1916), *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony (z planami budynków)* (1921), *Zarys wychowania przedszkolnego* (1930), *Metodyka wychowania przedszkolnego* (1931). (E/XXIX/104; EP/VII/59-63, W. Leżańska; DOP/II/152)

wiedza (łac. *scientia* – wiedza, nauka), niekiedy także „*scientia nobilitat*" – wiedza uszlachetnia, jako że w → Średniowieczu uczony, dzięki uzyskaniu → tytułów naukowych, mógł niekiedy uzyskać szlachectwo. Do ciągłego zdobywania wiedzy zachęcał rzymski filozof, mówca i pisarz, Seneka Młodszy (ok. 4 p.n.e.-65 n.e.), mówiąc: „*Natura obdarzyła nas umysłem chciwym wiedzy. Ona właśnie, świadoma swojej sztuki i swojej piękności, zrodziła nas jako widzów tego wspaniałego widowiska świata, gdyż inaczej zaprzepaściłaby owoce swojego trudu, jeśli dzieła tak wielkie, tak wspaniałe, tak precyzyjne, tak świetne i tak zróżnicowane w swej piękności, ukazała martwej pustyni*", (SM/99). W konstytucji *Habita* wydanej przez cesarza Fryderyka I Barbarossę z 1158 r. dla → Uniwersytetu Bolońskiego czytamy o uznaniu dla tych, którzy zdecydowali się zdobywać w. „S*tudenci skazali się na wygnanie z ojczyzny, aby zdobyć wiedzę, i jak pielgrzymi wędrują po świecie w imię najwyższych wartości duchowych*", (BMU/55). Poeta niemiecki Friedrich Leopold von Hardenberg (1772-1801) zauważył, że „*wielka wiedza kończy i zaczyna się wiarą*". W. to treści utrwalone w umyśle ludzkim poprzez proces doświadczeń i uczenia się; zasób informacji. W. najogólniej dzieli się na: praktyczną i teoretyczną. Ludwik Pasteur słusznie zauważył, że „*wiedza nie ma właściciela*", (WKZM/294), a zatem powinna służyć innym. (BMU/55; E/XXIX/196-197; LZM/260; OSP/455; SPS/910; TZSP/82, 121)

wiek szkolny, okres w wieku dzieci i młodzieży, w którym podlegają oni → obowiązkowi szkolnemu, osiągnięcie wieku szkolnego liczone jest od zapisu ustawowego, najczęściej jest to ukończenie 7 lub 6 lat. W okresie międzywojennym rozpoczynał się 1 września tego roku kalendarzowego, w którym dziecko kończy 7 lat życia i kończył się wraz z ukończeniem 14. roku życia. Kwestia ta została uregulowana w → *dekrecie z 7 lutego z 1919 r. o obowiązku szkolnym*, ogłoszonym w Dzienniku Urzędowym → Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w dniu 15 lutego 1919 r. Po wojnie wiek szkolny dekretowany był w kolejnych ustawach oświatowych, ostatnio w *ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* z późniejszymi zmianami. (EPK/II/614; SJP/III/652)

Wielka encyklopedia francuska – zob. encyklopedie

Wielopolski Aleksander (właśc. Gonzaga Myszkowski, 1803-1877), działacz polityczny, projektodawca reform oświatowych. W czasie powstania listopadowego oraz po jego upadku związany był z obozem ks. Adama → Czartoryskiego. Od 1846 r., prowadząc politykę ugody z carską Rosją, w 1861 r. doprowadził do reaktywowania → Komisji Wyznań Religijnych

i Oświecenia Publicznego i został jej dyrektorem. W związku z rosnącymi nastrojami rewolucyjnymi zajął się przygotowaniem reformy szkolnej. Projekt opracowania ogólnych zasad reformy zlecił pisarzowi Józefowi Korzeniowskiemu (1796-1863), a ponadto zwrócił się do szeregu osób o przedstawienie uwag do projektu. Jego zasługą było zatwierdzenie przez cara w dniu 20 maja 1862 r. → *ustawy o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim*. W 1862 r. został naczelnikiem rządu cywilnego w Królestwie Polskim i w tym samym roku przyczynił się do otwarcia w Warszawie → uniwersytetu pn. Szkoła Główna. Jednak we wrześniu 1862 r. do deputacji „Białych" napisał: „*Dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, ale z Polakami nigdy*", (SS/443). W styczniu 1863 r. był inicjatorem słynnej „branki", z powodu czego był ostro zwalczany przez obóz „Czerwonych". Pobór ten stał przyczyną wybuchu powstania styczniowego. Po jego upadku został zwolniony ze wszystkich stanowisk, resztę życia spędził na emigracji w Dreźnie. (BP/XXXXVI/141-142, A. Kamieński; DTHW/85-86; E/XXIX.263; EP/VII/100-104. M. Stawiak-Ososińska; EPWN/933; PPA/I/147, S. Wołoszyn)

Wilgocka-Okoń Barbara (1927-), pedagog i psycholog. Od 1978 r. profesor → Uniwersytetu Warszawskiego, od 1981 r. kierownik Katedry Edukacji Początkowej. Od 1979 r. prowadziła ogólnopolskie seminarium na temat problemów edukacji przedszkolno-początkowej. W kręgu jej zainteresowań pozostają: dydaktyka ogólna, zwłaszcza na szczeblu elementarnym. Jest autorką testu dojrzałości szkolnej. Najważniejsze prace W.: *Organizacja pracy i odpoczynku ucznia* (1958, wyd. 2 1964), *Zasób umysłowy dzieci dawniej a dziś* (1967), *O badaniu dojrzałości szkolnej* (1971), *Dojrzałość szkolna dzieci a środowisko* (1972), *Obciążenie uczniów a optymalizacja pracy szkoły* (1976), *Rozwój i wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym* (red. 1985), *Stan wychowania przedszkolnego w Polsce* (1989), *Gotowość szkolna dzieci sześcioletnich* (2003). (KWH/300-301; OSP/457; ZKNP/899)

Wincenty á Paulo św. (Wincenty de Paul, ok. 1581-1660), francuski kapłan, patron dzieł miłosierdzia i opiekun dzieci opuszczonych. Studia odbył w Tuluzie, a następnie na → Uniwersytecie Rzymskim La Sapienza. Porwany przez korsarzy, w latach 1605-1607 przebywał w ich niewoli. Był kapelanem galerników, proboszczem w Clichy pod Paryżem, założycielem w 1625 r. Zgromadzenia Księży Misjonarzy oraz (wspólnie ze św. Ludwiką de Marillac) w 1633 r. – Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. W 1638 r. podjął się opieki nad dziećmi porzuconymi, a w 1640 r. doprowadził do powstania w Paryżu szpitala dla dzieci porzuconych, zaś w 1645 r. – Szpitala Dzieci Znalezionych. Opiekę nad tym ostatnim powierzył siostrom miłosierdzia. Beatyfikowany w 1729 r., kanonizowany w 1737 r. przez papieża Klemensa XIII. W 1885 r. papież Leon XIII ogłosił go patronem wszelkiego miłosierdzia i podrzutków. Występował przeciwko → jansenizmowi. Jego dzień w kalendarzu liturgicznym przypada na 27 września. W 1651 r. misjonarze ze Zgromadzenia Księży Misjonarzy przybyli do Polski, a w 1717 r. do Warszawy przybył Gabriel Piotr → Baudouin. (BP/XXXXVI/260; E/XXIX/339; Ech/767; EP/VII/132-134, M. Kolankiewicz; Św/61, 150)

Wincenty z Beauvais (ok. 1194-1264), francuski dominikanin. W swoich dziełach odwoływał się do: → *Pisma Świętego* (276 cytatów), Ojców Kościoła (357 wypowiedzi i pisarzy antycznych (72), w tym m. in.: → Arystotelesa, → Hipokratesa, → Cycerona, → Kwintyliana, → Owidiusza, → Seneki, → Horacego oraz średniowiecznych: św. → Bernarda, Hugona od Wictora. Zasłynął jako autor obszernego dzieła pt. *Speculum maius* (*Zwierciadło większe*), stanowiącego rodzaj obszernej → encyklopedii. Był autorem traktatów dotyczących wychowania i kształcenia szlachty *De erudictione filiorum nobilium* (*O wychowaniu synów szlacheckich*) i księcia: *De morali principis institione* (*O wychowaniu moralnym księcia*). Przedstawił w nich własną koncepcję wychowania i wykształcenia, która odpowiadała jednak realiom przedscholastycznym. Uznał w nich, iż celem wychowania ma być wyprowadzenie natury ludzkiej z upadku poprzez naukę i karność. Celem wychowania ma być człowiek służby Bogu, rozwijanie umysłu, aby dzięki niemu lepiej poznać Stwórcę. W kanonie nauczania wymieniał: naukę języka, → gramatykę, → retorykę, logikę i poetykę, nauki przyrodnicze,

teologię oraz naukę o sprawach państwowych. W edukacji stawiał na wzajemne zrozumienie ucznia i nauczyciela. (BP/XXXXVI/260-261, tu data urodzenia – ok. 1190; EP/VII/134-136, S. Możdżeń; LHW/70)

Wincenty zwany Kadłubkiem bł. (ok. 1150-1223), biskup krakowski, kronikarz, autor łacińskiej kroniki obejmującej dzieje Polski od czasów legendarnych aż do 1202 r., zwanej *Kroniką* Kadłubka lub *Kroniką polską*, bądź *Kroniką Mistrza Wincentego*. Studiował → sztuki wyzwolone i prawo na → Uniwersytecie Paryskim. Był jednym z pierwszych Polaków, którzy osiągnęli stopień → magistra, w latach 1183-1191 prowadził → szkołę katedralną na Wawelu. Po zrzeczeniu się biskupstwa, osiadł w klasztorze cystersów w Jędrzejowie, gdzie pozostał do końca życia, poświęcając się pracy pisarskiej. Jego *Kronika* stanowi jedno z najważniejszych dzieł literatury europejskiej XII wieku, po raz pierwszy została wydana drukiem w 1612 r. jako *Historia Polonica Vincentii Kadlubkonis episcopi Cracoviensis*. Wywarła ona ogromny wpływ na późniejsze dziejopisarstwo aż po XVIII wiek. W 1764 r. beatyfikowany, w 1962 r. wszczęto jego proces kanonizacyjny. (BP/XXXXVI/262-264, Z. Górczak; E/XXIX/340; EPWN/938; KDE/20)

Wirtemberska Maria (właśc. Maria Anna z Czartoryskich księżna von Württemberg-Montbéllard, 1768-1854), działaczka oświatowa, pisarka dla ludu. Była siostrą Adama Jerzego → Czartoryskiego. Po nieudanym małżeństwie powróciła z Francji do kraju, gdzie rozwijała pracę filantropijną i prowadziła szeroko zakrojona działalność oświatową wśród ludu. Aktywnie pracowała w → Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności. Pełniła rolę opiekunki w Towarzystwie Dobroczynności Dam Polskich w Paryżu. Wspierała finansowo szkółki dla dzieci polskich we Francji, m. in. w Orleanie, Nancy i Paryżu. Pisała utwory literackie przeznaczone dla ludu, m. in. głośnej powieści sentymentalno-psychologicznej *Malwina, czyli domyślność serca* (1816) oraz *Powieści wiejskie* (1819). Zmarła zarażona cholerą w czasie epidemii w Paryżu w 1852 r. (BP/XXXXVI/309310; E/XXIX/362; EP/VII/141-142, M. Stawiak-Ososińska; EPG/XVIII/151-152)

wirus komputerowy, kod, który wskutek braku systemowej ochrony zasobów w jednoprogramowych systemach operacyjnych (program antywirusowy) przedostaje się do komputerów osobistych, dokonując zaprogramowanych przez jego autora, niepożądanych zmian w środowisku systemowym. W. k. uszkadza dane, programy, zmieniając sposób działania sprzętu itp. Jest zatem obcym fragmentem kodu, dołączonym do programu. Wykonanie tego kodu po uruchomieniu programu powoduje odnajdywanie na dysku innych, „niezarażonych" programów i dołączanie do nich kodu wirusa. W ten sposób wirus zaraża coraz to więcej programów w komputerze, a „zainfekowane" nim programy, przenoszone na różnych nośnikach do innych komputerów. W. k. może też atakować sektor rozruchowy dysku. Skutki powodowane przez wirusy mają znamiona przestępstwa, polegającego na naruszeniu dóbr chronionych prawem, bowiem przedostaje się bez wiedzy i wbrew woli użytkownika komputera. (http://www.spoleczenstwoinformacyjne.pl; SJP/III/673; SPS/916)

wizytacja (łac. *visitatio* – pojawienie się, nawiedzenie, odwiedziny; *visitator* – ten, kto odwiedza, przybywa w odwiedziny), urzędowa wizyta połączona z kontrolą; oficjalna wizyta władz nadrzędnych nad szkołą lub wyższą uczelnią, dokonana w celu sprawdzenia jej funkcjonowania i dokonania oceny wyników pracy. Definicję w. na użytek → pedagogiki skonstruował w 1996 r. Wincenty → Okoń, określając, iż jej celem jest sprawdzenie i ocena wielofunkcyjnej działalności szkoły lub placówki oświatowo-wychowawczej, tj. sfery organizacyjnej, wychowawczej, kształcącej i opiekuńczej. W tradycji oświaty polskiej pierwsze zorganizowane wizytacje prowadziła → Komisja Edukacji Narodowej, która w tym celu zatrudniała 45 wysoko kwalifikowanych wizytatorów. W okresie II Rzeczypospolitej kadrę wizytatorów zgromadzono przy → MWRiOP oraz kuratoriach okręgów szkolnych, którzy wizytowali średnie szkoły ogólnokształcące, zawodowe i zakłady kształcenia nauczycieli. Po drugiej wojnie światowej system wizytacji ulegał licznym modyfikacjom, a za najbardziej rozbudowany przyjmuje się stworzony po reformie administracyjnej państwa w 1975 r.,

kiedy to, oprócz wizytatorów „kuratoryjnych", stworzono etaty wizytatorów-metodyków przy wojewódzkich ośrodkach metodycznych. Po zmianach ustrojowych w. pozostała w dalszym ciągu narzędziem diagnozy i oceny pracy szkół i placówek oświatowo-wychowawczych w ręku organu nadzorującego (sprawującego nadzór pedagogiczny). (EP/VII/164-167, S. Majewski; EPG/XVIII/162; OSP/459; SJP/III/676; SŁP/V/633; SPH/997; SPS/917; SW/773)

Włodkowic Paweł (*Paulus Vladimiri*, ok. 1370-1435), prawnik, rektor Akademii Krakowskiej, twórca polskiej doktryny prawa międzynarodowego. Uczył się w Brodnicy i Płocku, gdzie zapewne przyjął święcenia kapłańskie. Następnie studiował w Pradze, gdzie zdobył tytuł doktora dekretów. W 1400 r. został profesorem Akademii Krakowskiej. W latach 1403-1404 przebywał w Padwie na dalszych studiach. W 1414 r. występował w Budzie jako rozjemca w zatargu polsko-krzyżackim. W latach 1414-1415 piastował godność rektora Akademii Krakowskiej.
W 1414 r. był przedstawicielem Polski na Soborze w Konstancji. W czasie drogi na sobór napisał traktat „*De annatis sumerae apostolicae solvendis*", dodając tym samym głos Polski do sprawy reformy kościelnej w duchu koncyliaryzmu. W traktacie *O władzy cesarza i papieża nad niewiernymi*, przedłożonym soborowi w dniu 5 lipca 1415 r., zakwestionował moralno-prawne podstawy egzystencji zakonu krzyżackiego. W dokumencie tym wyraził nowe poglądy na suwerenność państw, istotę wojny sprawiedliwej, odrzucił prawo szerzenia wiary pod przymusem i odmówił wartości prawnej donacjom na rzecz zakonu. W dniu 5 lutego 1416 r. przedstawił ojcom soboru część swoich wywodów w trzech podstawowych punktach: – czy papież i cesarz mogą rozporządzać ziemiami pogan?, – czy wolno przy nawracaniu stosować przemoc?, – czy zakon krzyżacki nie jest heretycki? Włodkowic odważnie stanął w obronie pogan i zastrzegł tylko dla papieża prawo orzekania o zaczepnej wojnie przeciw ludom jeszcze niechrześcijańskim. Odrzucał jako nieludzkie nawracanie orężem i domagał się oficjalnego potępienia tych metod. Obszerne przedstawienie sprawy krzyżackiej przez rektora Włodkowica zrobiło na uczestnikach soboru wielkie wrażenie. Konstancja była dla zakonu ideologiczną klęską. W. zdobył europejski rozgłos jako znakomity uczony w zakresie prawa. Stał się wybitnym prekursorem nowoczesnej doktryny prawa międzynarodowego. Traktaty Włodkowica, uznane przez sobór, poważnie osłabiły wpływy Krzyżaków i umocniły jednocześnie polską rację stanu. Włodkowic określał zakon jako sektę heretycką, domagając się jego zniszczenia. W działalności politycznej walczył o odzyskanie Pomorza i dostępu Polski do morza. Był zwolennikiem tolerancji religijnej.
Po powrocie z Konstancji otrzymał godność wicerektora Akademii Krakowskiej. Od 1426 r. przebywał w ufundowanym przez siebie klasztorze kanoników regularnych laterańskich w Kłodawie. W 1432 r. przebywał w Padwie, skąd wystosował do biskupa Zbigniewa Oleśnickiego list w związku z napadem Krzyżaków na ziemię dobrzyńską i nowymi zatargami z Polską. W liście tym domagał się zniesienia zakonu, sprzeniewierzającego się zasadom chrześcijańskim. Po jego śmierci Jan Długosz napisał: „*Jego cnoty godnym go czynią umieszczenia między ludźmi znakomitymi. Ze wszystkich bowiem tego wieku, nie powiem doktorów, ale ludzi, nikt z większą gorliwością nie starał się o odzyskanie ziem: pomorskiej, chełmińskiej i michałowskiej, zabranych przez Krzyżaków pruskich*". Od 1995 r. jest patronem Szkoły Wyższej w Płocku. (DSB/689-690; KDE/26, 117; R. Krajewski, *Paweł Włodkowic z Brudzenia*…, Ziemia Dobrzyńska t. 10: 2006, s. 31-34; E.A. Wesołowska, *Paweł Włodkowic – współczesne znaczenie poglądów i dokonań,* 2001, pass.)

Wojeński Teofil Polikarp (1890-1963), pedagog, działacz społeczno-oświatowy. W okresie międzywojennym zaangażował się w proces tworzenia szkolnictwa gimnazjalnego w Łodzi, Warszawie i Wieluniu. Aktywnie działał w → Związku Zawodowym Nauczycielstwa Polskiego Szkół Średnich, od 1928 r. pełniąc funkcję prezesa Zarządu Głównego tego Związku. Po połączeniu Związku ze → Związkiem Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych, kierował Sekcją Szkół Średnich → ZNP. W latach 1931-1939 był prezesem Stowarzyszenia Dyrektorów Szkół Prywatnych. Od 1932 r. działał w Towarzystwie Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory"

– organizacji pracowników oświaty. W okresie okupacji hitlerowskiej działał w → Tajnej Organizacji Nauczycielskiej jako jej współtwórca, pełniąc funkcję kuratora Warszawy i ziem województwa warszawskiego. Za tę działalność przez kilka miesięcy więziony był na Pawiaku. Po wyzwoleniu został kuratorem warszawskim, organizując pracę oświatową w ramach Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych i Ludowych. Dalej działał w Związku Nauczycielstwa Polskiego, będąc przewodniczącym Wydziału Pedagogicznego ZNP. W latach 1956-1960 był prezesem Zarządu Głównego ZNP. Był współtwórcą Towarzystwa Pedagogicznego im. Władysława Spasowskiego. Opracowywał podręczniki szkolne, głównie „czytanki" oraz wybory tekstów dla uczniów szkół podstawowych i średnich. W 1946 r. przygotował dwutomową *Historię literatury polskiej* dla liceum. W 1958 r. włączył się do działalności Towarzystwa Popierania Budowy Szkół. (EP/VII/195-198, T. Aleksander)

Wojnar Irena (1924-), pedagog, profesor → Uniwersytetu Warszawskiego od 1976 r., kierownik Pracowni Teorii Wychowania Estetycznego na Wydziale Pedagogicznym. Członek wielu stowarzyszeń i organizacji pedagogicznych w Europie i na świecie, ekspert UNESCO w zakresie wychowania estetycznego, współpracownik Instytutu UNESCO w Hamburgu. Członek Komitetu Prognoz „Polska w XXI wieku" przy Prezydium PAN. Zainteresowania naukowe W.: → pedagogika ogólna, interdyscyplinarna problematyka teorii wychowania estetycznego jako dziedziny poszukiwań z pogranicza nauk pedagogicznych, estetyka i socjologia sztuki oraz zagadnienia edukacji humanistycznej w szkole współczesnej. Zajmuje się także przekładami dzieł pedagogicznych z literatury francuskiej, włoskiej i angielskiej. Jest tłumaczką licznych przekładów dzieł Bogdana → Suchodolskiego na język francuski. W wywiadzie dla wydawnictwa pt. *Humanistyczne intencje edukacji* w 1999 r. zauważyła m.in.: „*Edukacja to całe życie człowieka. (...) Edukują różne instytucje i różne życiowe sytuacje. W wyniku ewolucji życia społecznego szkoła pozostaje tylko jednym z ogniw tego wychowującego społeczeństwa, choć dla wielu pedagogów jest to ogniwo jedyne. Składnikiem wychowującego społeczeństwa są dziś media, wszechwładne i agresywne, serwujące określone wzory i modele życia*", (*Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, Warszawa 2003, s. 17).
Najważniejsze publikacje W.: *Estetyka i wychowanie* (1964), *Perspektywy wychowawcze sztuki* (1966), *Nauczyciel i wychowanie estetyczne* (1968), *Teoria wychowania estetycznego. Zarys problematyki* (1976), *Estetyczna samowiedza człowieka* (1982), *Sztuka jako „podręcznik życia"* (1984), *Bergson* (1985), *Humanizm i edukacja humanistyczna. Wybór tekstów* (razem z B. Suchodolskim 1988), *Myśliciele o wychowaniu* (razem z Cz. Kupisiewiczem, 1996), *Humanistyczne intencje edukacji* (2000), *Dylematy etyczne dnia dzisiejszego i przyszłości* (red., 2001), *Ten świat – człowiek w tym świecie* (red., 2003). (E/XXIX/520; KWH/299-300; OSP/461; ZKNP/915-916)

Wolna Wszechnica Polska, jedna z prywatnych szkół wyższych w okresie II Rzeczypospolitej, mająca charakter zrzeszenia społecznego. Jej powstanie poprzedziło utworzenie w 1905 r. → Towarzystwa Kursów Naukowych, gdzie wykładowcami byli m. in.: Jan Władysław → Dawid, Ignacy Radliński, Ignacy Chrzanowski. T. K. N. w 1919 r. przekształciło się w WWP, do którego dołączył utworzony z kolei w 1906 r. z → Uniwersytet Latający. Składała się z 4 wydziałów: matematyczno-przyrodniczego, humanistycznego, nauk politycznych i społecznych (od 1935 r. noszący nazwę: prawa i nauk ekonomiczno-społecznych) oraz pedagogicznego. Ten ostatni został utworzony z pierwszego → Instytutu Pedagogicznego, powstałego w 1916 r. przy warszawskim Towarzystwie Kursów Naukowych. Kolejnymi rektorami W. W. P. byli: L. Krzywicki (1919-1920), S. Kalinowski (1920-1923), Adama Górski (1923-1925) i Teodor Vieweger (1925-1945). Od 1920 r. kierownikiem katedry pedagogiki W. W. P. była Aniela → Szycówna. W latach 1928-1939 jej oddział funkcjonował we Łodzi. W. W. P. kształciła młodzież od 16. roku życia, a od roku szkolnego 1924/1925 – 17. roku życia. Przyjęcie do Wszechnicy odbywało się na zasadzie egzaminu wstępnego. Oprócz kandydatów na nauczycieli w W. W. P. studiowali również nauczyciele szkół powszechnych po → seminariach nauczycielskich. Studia miały przygotowywać nauczycieli szkół średnich

w zakresie nauk humanistycznych, przyrodniczych i ścisłych. Studia w Wszechnicy były dwustopniowe, jednak dopiero od 1935 r. uczelnia uzyskała prawo nadawania → magisterium. Nadto Wszechnica prowadziła jedno - lub dwuletnia studia, np. od 1921 r. Studium Administracji.
W 1925 r. Helena → Radlińska powołana przy W. W. P. Studium Pracy Kulturalnej, przemianowane potem w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, gdzie zajęcia prowadzili m. in. J. → Korczak, M. → Falski, W. → Radwan. Studium to w ramach Wydziału Pedagogicznego korzystało z dużej → autonomii. Liczba słuchaczy W. W. P. rosła: od 1.169 r. roku akademickim 1920/1921 do 3.019 – 1938/1939. Uczelnia utrzymywała się z wpisowego studentów, subwencji instytucji a także zapomóg rządowych.
Po wojnie W. W. P., wskutek zniszczeń i rozproszenia kadry naukowej, nie wznowiła swojej działalności. Filia Łódzka stała się bazą utworzonego w 1945 r. → Uniwersytetu Łódzkiego. Oficjalnie została zlikwidowana w 1951 r., a jej budynek przy ówczesnej ulicy Opaczewskiej (obecnie Banacha) przejęła Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego. Utworzone w 1956 r. w Warszawie Towarzystwo Wolnej Wszechnicy nie zdołało restytuować W. W. P. (DTHW/91; E/XXIX/5553; EP/VI/380, E. Stawiak-Ososińska, VII/198-202, M. Cichosz, VII/597-600, R. Stankiewicz, tu jednak data powstania Instytutu Pedagogicznego w Warszawie – 1916; OSP/462)

wolnomularstwo, inaczej: masoneria (od ang. *Freemason*, fr. – *maçonnerie*, nm. – *Freimaurerei*), związek mężczyzn, wywodzący się od średniowiecznych wolnych (wędrownych) murarzy, którzy nie należeli do żadnego cechu. Byli to najczęściej budowniczy kościołów, którzy posiedli pewne tajemnice sztuki budowlanej. Początkowo były to bractwa kościelne, jednak w XVI wieku z tych bractw, głównie w Anglii, wyodrębniły się kluby towarzyskie, zasilane później także przez przedstawicieli innych zawodów a także szlachty. Miejscem ich spotkań stała się loża (z ang. *logde* – chata), członkowie łoży nazywali się braćmi, którzy przejęli ze średniowiecznej symboliki cechowej pewne obrzędy i symbole, np. fartuszek, rękawice, pion, dłuto, młotek i kielnię oraz stopnie wtajemniczenia: uczeń, czeladnik, mistrz.
W XVIII wieku wolnomularstwo silnie rozprzestrzeniło się w całej Europie i przyjęło jako szyld swojej ideologii teorią deistyczną. W 1717 r. powstała pierwsza Wielka Loża Londyńska, która ogarnęła cały kraj. Z Anglii w. rozprzestrzeniło się na całą Europę i dotarło także do Ameryki. Swoich zwolenników zyskało głównie wśród zamożnego mieszczaństwa, arystokracji, oficerów i wysokich urzędników. W krajach romańskich loże wolnomularskie przyjęły wrogi stosunek do Kościoła, stąd w latach 1738 i 1751 r. w. zostało potępione przez papieży.
W Polsce pierwsza loża masońska powstała w 1738 r., potem rozpowszechniły się głównie w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także w okresie zaborów. Do założonej w 1807 r. loży pn. Bracia Polscy Zjednoczeni należał m. in. książę Józef Poniatowski. W 1822 r. wolnomularstwo zostało rozwiązane w Rosji i Królestwie Polskim. Po upadku powstania listopadowego polscy wolnomularze wstąpili do lóż zachodnioeuropejskich. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. powstała Wielka Loża Narodowa Polski, skupiająca głównie inteligencję o poglądach centroprawicowych. W 1961 r. członkowie przedwojennej Wielkiej Loży powołali lożę konspiracyjną. W 1991 r. odbudowana została Wielka Loża Narodowa. W tym samym czasie powstawały loże o kierunku liberalnym, które w 1997 r. utworzyły Wielki Wschód Polski. (ABC/281/282; BP/XXXXVII/72-82; E/XXIX/555-558, L. Hass; SAP/576; SMTK/12448-1449; SPS/923)

wolontariusz (łac. *volo* – ochotnik, *volenter* – chętnie), ochotnik, **I.** Dawniej – ochotnik w wojsku. **II.** Praktykant pracujący bez wynagrodzenia dla wyuczenia się zawodu lub uzyskania określonych umiejętności. **III.** Osoba opiekująca się ludźmi nieuleczalnie chorymi lub niepełnosprawnymi. Wolontariat ma swoje korzenie w kulturze greckiej i rzymskiej, w szczególności w humanistycznej myśli i twórczości → Cycerona. Najsilniejsze jego korzenie tkwią chrześcijańskiej idei dobroczynności. W warunkach polskich nowoczesny w. odrodził się na Kongresie Caritas w 1975 r. (EP/VII/219-220, B. Kromo-

licka; EPG/XVIII/193; KSWO/548; SŁP/V/650, 653; SMTK/1450; SPS/923)

wolumin, także: wolumen (od łac. *voluminosus* – wijący się, *volumen* – zwój papieru) **I.** W → Starożytności zapisany zwój → papirusu lub → pergaminu. **II.** Dawniej rękopisy lub teksty oprawne w grubą księgę. **III.** Oddzielna pozycja książkowa; zszyty i oprawiony tom (część) książki. (KSWO/549; SŁP/V/654; SPH/1001; SPS/924; SWO/775)

Wołoszyn Stefan (1911-2004), pedagog, historyk wychowania i myśli pedagogicznej, pedeutolog. Studia w zakresie filologii polskiej i pedagogiki ukończył na → Uniwersytecie Jagiellońskim. Profesor wielu uczelni (→ UMK, Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego w Poznaniu, → Uniwersytet Poznański, Uniwersytet Warszawski), a w latach 1960-1971→ rektor Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, członek Komitetu Nauk Pedagogicznych → PAN. Przez 10 lat był członkiem Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego oraz Członkiem Głównej Komisji Kwalifikacyjnej ds. Stopni i Tytułów. Znany przede wszystkim jako autor podręczników do → historii wychowania: *Historyczny rozwój wychowania i pedagogiki,* (w:) *Elementy nauk pedagogicznych* (1955), *Historia wychowania,* cz. 1: *Historia szkolnictwa* (1962, wyd. 2 – 1967), *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie* (1964) oraz *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej* (t. 1-3:1965-1966, wyd. 2, zm. i poszerz. t. 1-4: 1995-1998). W 1992 r. ogłosił *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku. Próba zarysu encyklopedycznego*, a w 1996 r. *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia*.
W kręgu jego zainteresowań W. mieściła się także pedagogika sportu. Na tę okoliczność pisał: „*Wychowanie fizyczne w całości jest jak gdyby jedną „wielką grą", która wymaga w każdej chwili i w każdym odcinku znajomości pewnych reguł, przepisów i świadomego do nich stosowania się. Wychowanie fizyczne rozporządza powszechnie i na każdym kroku tak ważnym środkiem zdyscyplinowania, jak współzawodnictwo i świadome współdziałanie zespołowe*, (cyt. za: W. Srokosz, *Wkład profesora Stefana Wołoszyna w kształtowaniu się pedagogiki sportu w Polsce*, (w:) *Myśl pedagogiczna przełomu wieków*, pod red. T. Aleksandra, Kraków 2001, s. 303).
W rozmowie z Andrzejem Bogajem i Mirosławem J. Szymańskim w styczniu 1997 r. wypowiedział się także w sprawie zawodu nauczycielskiego, mówiąc m.in. „*Za kardynalny współczynnik skutecznej pracy i wpływu wychowawczego uważam obok postawy allocentrycznej i kultury naukowej prawdziwie „ludzką" kulturę duchową nauczyciela (także nauczyciela akademickiego). Jej się „nie ma", lecz trzeba się jej „dopracować" i nieustannie ją w sobie budować i doskonalić. (...) Uczelnie w najlepszym razie dają kulturę naukową, nie zawsze kulturę profesjonalną i rzadko wspomagają budowanie wśród studiujących ich wewnętrznie własnej możliwie wysokiej i bogatej kultury duchowej*", *(Być humanistą i nie sprzeniewierzyć się ideałom*, (w:) *Pedagodzy o sobie i o pedagogice*, red. A. Bogaj, S. M. Kwiatkowski, Warszawa 2003, s. 250).
W wydanym przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe w 2003 r. podręczniku akademickim dla pedagogów, pod redakcją profesorów Zbigniewa → Kwiecińskiego i Bogusława Śliwerskiego, zawarł w niezwykle przejrzystej formie wykład z historii wychowania, który poprzedził *Pochwałą historii i wykształcenia historycznego*. Ważne miejsce w dorobku naukowym W. zajmują: *Korczak* (1978, wyd. 2 – 1982), *Nauczyciel, tradycje, współczesność, przyszłość* (1978, red. i współautor), *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku. Próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym* (1992, wyd. rozsz. – 1998). Pełną bibliografię jego dorobku zawiera praca *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia* (1996), w opracowaniu Z. Żukowskiej. (E/XXIX/573; EP/VII/230-233, Z. Żukowska, tu jednak data wydania *Nauk o wychowaniu w Polsce w XX wieku* – 1990; KJK/II/1474-1475, III/809; KWH/293-294; OSP/462-463; SBPHW879-833, I. Szybiak)

Woroniecki Jacek (1878-1949), dominikanin, rektor KUL, członek → Polskiej Akademii Umiejętności, twórca programu pedagogiki integralnej, opartej na → tomiźmie. Od 1922 r. do 1924 r. był rektorem → Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W 1929 r. został mianowany → profesorem teologii moralnej i → pedagogiki na papieskim Uniwersytecie Dominikań-

skim *Angelicum* w Rzymie. W 1932 r. założył zgromadzenie sióstr dominikanek-misjonarek. W 1933 r. we Lwowie objął kierownictwo dominikańskiego studium filozoficzno-teologicznego i jednocześnie został wykładowcą teologii moralnej, patrologii i historii Kościoła. W latach 1937-1939 pracował w Warszawie, gdzie w okresie 1938-1939 był redaktorem „Szkoły Chrystusowej'. Po wybuchu drugiej wojny światowej kierował Studium Generalnym w Krakowie, gdzie również wykładał teologię moralną. Pozostawił znaczny dorobek naukowy, m. in.: *Metoda i program nauczania teologii moralnej* (1922), *Katolickość tomizmu* (1924), *Katolicka etyka wychowawcza* (1925). Wspólnie z młodzieżą akademicką zajmował się ruchem harcerskim, a jako pedagog pisał również książki na użytek → harcerstwa: *Gawęda o gawędzeniu*, *O przyszłości ruchu skautowego w Polsce*. W 2009 r. ukazały się jego *Myśli wybrane*. W. Od 2004 r. trwa jego proces beatyfikacyjny o. W. (DTHW/292; http://www.piotrskarga.pl, R. Maliszewski)

Wroczyński Ryszard (1909-1987), pedagog, historyk oświaty i myśli pedagogicznej. Studiował filologię polską i pedagogikę na → Uniwersytecie Jagiellońskim. Doktoryzował się w 1938 r. na podstawie pracy „*Przegląd Tygodniowy" jako programowe pismo pozytywizmu*, zaś → habilitację uzyskał w 1950 r. na → Uniwersytecie Warszawskim na podstawie pracy *Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym*. W latach 1947-1952 był asystentem, a potem → docentem w Katedrze Pedagogiki Społecznej → Uniwersytetu Łódzkiego, kierowanej przez Helenę → Radlińską. W latach 1952-1979 przeszedł kolejne stopnie aż do → profesora zwyczajnego Uniwersytetu Warszawskiego, a w latach 1953-1971 – warszawskiej Akademii Wychowania Fizycznego. W tej ostatniej kierował stworzoną przez siebie Katedrą Historii Kultury Fizycznej. W latach 1959-1987 redagował → „Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1967-1984 – „Wychowanie Fizyczne i Sport", a w latach 1973-1977 – „Studia Pedagogiczne". Posiadał duże osiągnięcia na polu → pedagogiki społecznej, przede wszystkim w zakresie badań wpływu warunków społecznych, kulturowych i biopsychicznych na przebieg procesów dydaktyczno-wychowawczych. Bliska była mu także teoria → kształcenia ustawicznego, → historia myśli pedagogicznej i historia wychowania fizycznego. Razem z Heleną → Radlińską zaliczany jest do nurtu, zwanego socjologizmem pedagogicznym. Kierunek ten traktował wychowanie jako uspołecznianie jednostki, którą społeczeństwo miało kształtować, zmuszając do przyjęcia norm, wartości wyznawanych w danej społeczności. Niestety W. nie uwzględniał w procesie wychowania takich istotnych czynników, jak: warunki społeczno-ekonomiczne, biologiczne, czy też wartości wyznawane przez jednostkę. Z ważniejszych jego prac należy wymienić: *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku* (1955, wyd. 2 – 1963), *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej* (1966), *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu* (1971, kolejne wydania: 1979, 1985, 2000), *Edukacja permanentna* (1973), *Pedagogika społeczna* (1974), *Metodologia pedagogiki społecznej* (1974, razem z T. Pilchem), *Marian Falski i reforma szkolnictwa w Rzeczypospolitej* (1988), *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795* (1983, kolejne wydania: 1987, 1996) oraz *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945* (1980, kolejne wydania: 1987, 1996). Wykształcił wielu uznanych pedagogów, m. in. Tadeusza Pilcha, Edmunda → Trempałę, Wiesława Theissa i innych. (E/XXX/18-19; EP/VII/240-242, T. Pilch; KWH/257-258; OSP/464; SBPHW/884-887, I. Szybiak)

Września – zob. germanizacja

„Wszystkie nasze dzienne sprawy", pierwsze słowa *Pieśni wieczornej* z 1792 r. Franciszka Karpińskiego (1741-1825), śpiewanej przez całe stulecia przez wiernych Kościoła katolickiego, m.in. w czasie tzw. nabożeństw majowych, odbywanych przy przydrożnych figurach i krzyżach z licznym udziałem dzieci i młodzieży. Szczególnie żywo takie modlitewne spotkania odbywały się na obszarach wiejskich. Pieśń rozpoczyna się od słów:
„*Wszystkie nasze dzienne sprawy*
Przyjm litośnie, Boże prawy.
A gdy będziem zasypiali,
Niech Cię nawet sen nasz chwali (...)", (F. Karpiński, *Pieśni nabożne i inne wiersze*, Warsza-

wa 2000, s. 95; SS/208). (http://univ.gda.pl; SMTK/1458)

Wujek Jakub (1541-1597), jezuita, teolog, autor przekładu → *Pisma Świętego*. Po studiach w Akademii Krakowskiej, w 1567 r. został skierowany na stanowisko → profesora w Kolegium Jezuickim w Pułtusku. W latach 1571-1578 już w stopniu → doktora teologii był → rektorem tamtejszego kolegium. W 1578 r. został rektorem Kolegium Jezuickiego w Wilnie, gdzie wykładał hebrajski i egzegezę biblijną. Po rocznym pobycie w Wilnie, berło rektorskie przekazał Piotrowi → Skardze, a sam – na polecenie króla Stefana Batorego – udał się do Siedmiogrodu, gdzie organizował jezuicką prowincję w Koloszwarze. Po powrocie do Polski w 1584 r., na polecenie kongregacji prowincjonalnej, zajął się tłumaczeniem na język polski *Pisma Świętego*, które ukończył w 1596 r. Całość przekładu ukazała się już po jego śmierci, w 1599 r. Nadto w jego dorobku są liczne kazania i utwory teologiczne. (EP/VII/314-316, K. Ratajczak)

***Wulgata*,** *Vulgata* (od łac. *vulgus* – lud, pospólstwo, *vulgatus* powszechnie znany, *vulgaris* – powszechny, zwyczajny; *vulgate* – jawnie, pospolicie; dosł. „wszędzie rozpowszechniona", „to, co szeroko rozpowszechnione"), popularne, łacińskie tłumaczenie → *Pisma św*. (→ *Biblii*), dokonane w latach 382-406, (SMKT: w latach 366-384), na zlecenie papieża Damazego I (366-384), przez św. → Hieronima ze Strydonu (ok. 347–420). W VII-VIII wieku W. wyparła inne łacińskie teksty biblijne, a następnie została uznana przez Sobór Trydencki w dniu 8 kwietnia 1546 r. za jedynie autentyczne i poprawne. Podstawową cechą odróżniającą tłumaczenie *Biblii* przez św. Hieronima jest bezpośrednie odniesienie się do tekstów hebrajskich z wykorzystaniem tłumaczeń żydowsko-hellenistycznych i przetłumaczenie jej na język → łaciński.
Nazwa „Wulgata" pochodzi właśnie z XVI wieku ze względu na fakt, iż tłumaczenie to zyskało bardzo dużą popularność i szeroki krąg odbiorców (łac. *vulgatus* – znany, powszechnie dostępny). Urzędowe tłumaczenie W. pochodzi z 1590 r. (Sykstusa V). W związku z uchwałami Soboru Trydenckiego w 1592 r. ukazała się tzw. *Wulgata sykstо-klementyńska*, tzw. *Sixto-Clementina*, która była udoskonaloną formą tłumaczenia św. → Hieronima. Polskiego tłumaczenia W. dokonał Jakub → Wujek w 1596 r. Teksty te w niezmienionej formie używane były w liturgii Kościoła katolickiego aż do Soboru Watykańskiego II. Od 1979 r. w liturgii łacińskiej W. zastępuje wersja poprawiona, tzw. Neowulgata. (ABC/210, 284; BP/XXXXVII/198; E/XXX/58; Ech/777; EPG/XVIII/23; HLS/291; KSWO/384, 550; SPH/1002-1003; SMTK/1458; SPS/932)

wychowanie, całokształt świadomych i celowych procesów, przy użyciu różnych metod i środków, wspomagających człowieka w kształtowaniu jego osobowości. Termin ten należy do podstawowych pojęć → pedagogiki. Koncepcja wychowania ma swe początku w → starożytności, głównie w filozofii → Sokratesa, → Platona i → Arystotelesa. Ten ostatni w *Żywotach* wypowiedział myśl, którą potem przytoczył Diogenos Laertios, iż „*korzenie wychowania są gorzkie, ale owoc jego jest słodki*", zaś mówca grecki Isokrates (436-338 p.n.e.) w rozprawie *O zamianie majątku* pisał: „*Jakie wychowanie młodzieży, taki będzie los państwa*", (SS/190). Z kolei poeta rzymski Juvenalis (55-130) w *Satyrach* zauważył: „*Maxima debetur puero reverentia*", (*Najwyższy szacunek należy się (wychowywanemu) chłopcu*), (SS/203). S. Okoń (OSP/467) do podstawowych składników w. zaliczył: w. umysłowe, w. moralne, w. religijne, w. obywatelskie (społeczne), w. estetyczne, w. fizyczne. To pierwsze w wierze chrześcijańskiej odwołuje się przede wszystkim do Słowa objawionego, i tak np. w *Księdze Syracha Starego Testamentu* (11, 33) czytamy o „Roztropnej ostrożności": „*Strzeż się człowieka złego, który knuje niegodziwości, by nie sprowadził na ciebie hańby niezatartej*". (BP/XXXXVII/216-217; E/XXX/77-78; EP/VII/318-324, A. M. de Tchorzewski, 324-331, M. Nowak; EPP/913-926, K. Przecławski, W. Pomykało; PPA/I/26, K. Rubacha; OSP/466)

wychowanie ateńskie, system (ideał) wychowania zrodzony w starożytnych Atenach, głównie za czasów twórcy ateńskiej demokracji, Peryklesa, określany później jako *paideia*, datowany na okres V i IV wieku p.n.e. Celem wychowania człowieka była dążność do harmonijnego łączenia przymiotów duchowych z pięknem

fizycznym (→ *kalokagathia: kalós* – piękny, *k'agathós* – dobry). Ideałowi męża pięknego i dobrego, niestety, przeciwstawiano niewolnika, jako istotę mało wartościową. Dobrze wychowany człowiek powinien posiadać cztery przymioty (cnoty, zwane *areté*): umiar, męstwo, mądrość i sprawiedliwość. W wychowaniu starano się o rozwój → talentów i aspiracji wychowanka, stąd zwracano uwagę na intelektualny, moralny, estetyczny i fizyczny charakter wychowania. W. a. dzielono na kilka etapów: do 7. roku życia pod opieką matki, a w zamożnych domach – niewolnic lub niewolników, pełniących rolę piastunek; 7-10 lat – nauczanie w → szkole, gdzie czytania, pisania i rachunków uczył gramatysta (nauczyciel elementarny – *grammatistes*), zaś gry na lutni – kitarysta bądź lutnista; 10-13 lat – uczono literatury, tańców wojennych, śpiewu chóralnego; 10-18 lat uczeń uczęszczał do palestry, zwanej też → gimnazjum, gdzie uprawiał sporty pod opieką pedotriby; 18-20 lat okres 2-letniej służby wojskowej, zwanej → efebią. Nauczanie, prowadzone przez gramatystę, odbywało się wyłącznie w oparciu o metodę pamięciową, tj. zapamiętywanie tego, co uczeń usłyszał z ust → nauczyciela. W służbie Muz, tj. opiekunek sztuk i nauk, dbano o wychowanie muzyczne, które rozumiano bardzo szeroko: śpiew, muzyka, poezja i taniec. Nierozdzielnym elementem muzyki był śpiew, z kolei muzyka nie była rozumiana bez tekstu (hymnów i poematów). Narodowym instrumentem była lutnia, zaś umiejętność gry na tym instrumencie była wyróżnikiem człowieka wykształconego.
Ważnym elementem w. a. był kanon *pentathlonu* (pięcioboju): bieg, skok, rzut dyskiem, dzidą (oszczepem) i mocowanie się (zapasy), z czego najbardziej ceniona była szybkość biegu. W starszym wieku szkolnym Ateńczycy pobierali naukę w → gimnazjonach, utrzymywanych przez gimnazjarchów, które podlegały kontroli państwa poprzez sofronistów. Nieodłącznym elementem szkoły ateńskiej było stosowanie → kar, najczęściej poprzez bicie rózgą, „*od 7. roku życia bił najpierw pedagog i gramatysta, bił potem lutnista i pedotriba, nawet dojrzała młodzież nie unikała kary fizycznej*", (KotDW/22).
Zwieńczeniem edukacji ateńskiej była → efebia, prowadzona w oddzielnych budynkach, łącząca w sobie edukację obywatelską z przydatnością do pełnienia służby wojskowej. Całością procesu wychowania zajmował się *paidagogos*, tj. wykształcony niewolnik, znający zasady wszechstronnego wychowania. Do szkół nie uczęszczały dzieci niewolników, ludności wiejskiej oraz biedoty miejskiej. Z tego faktu zrodziło się powiedzenie „głupi jak Beota", wzięte od nazwy Beocji – rolniczej krainy w środkowej Grecji. (E/III/437; EFW/130, J.Ch.-K.; EP/II/509, Z. Żukowska, VI/234-235, R. Nowakowska-Siuta; KotDW/16-17, 19-22; LHW/22; PPA/I/88-90, S. Wołoszyn; PHO/4-15; ŹDW/I/51)

wychowanie autorytarne, konsekwencja rządów dyktatorskich: w Rosji Sowieckiej (ZSRR), tj. → wychowanie sowieckie; nazistowskich Niemiec (→ wychowanie nazistowskie) i faszystowskich Włoch. (DTHW/124-126)

wychowanie chłopskie, model wychowania, który nie miał nigdy waloru instytucjonalnego. Chłopi w okresie → Średniowiecza, a nawet w epoce nowożytnej, w wielu krajach pozostawali → analfabetami, stąd wychowanie młodego pokolenia chłopów, poza domem, podlegało wpływom Kościoła i dworu. W pierwszym przypadku opierało się ono na w. religijnym poprzez słowo kaznodziei, udział w liturgii i odbiór ikonograficzny. Z kolei dwór, we własnym interesie, wpływał na wyrabianie posłuszeństwa i pracowitości. (LHW/77)

wychowanie chrześcijańskie, oparte na wierze w słowo Boże, zawarte w → *Biblii* i nauce Kościoła; na miłości do Stwórcy i bliźniego. Centralnym punktem odniesienia w w. ch. jest Jezus Chrystus. Podstawy wychowania chrześcijańskiego znajdujemy w poszczególnych wersach *Biblii*, zarówno w *Starym Testamencie*, jak i *Nowym Testamencie,* np. „*Tak więc trwają wiara, nadzieja i miłość – te trzy, z nich zaś największa jest miłość*", (Kor., 13, 13); „*Gdybym też miał dar prorokowania i znał wszystkie tajemnice, i posiadał wszelką wiedzę, i wszelką (możliwą) wiarę, tak iżbym góry przenosił, a miłości bym nie miał, byłbym niczym*", (Kor., 13, 2). W. ch. zakłada równość każdego człowieka niezależnie od stanu, narodowości, rasy i płci. Zasadę tę czytelnie objaśnił św. → Paweł w *Liście do Galatów:* „*Bo wy wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się*

w Chrystusa. Nie ma już Żyda, ani poganina, nie ma juz niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie", (G 3, 27-28). Wiara wymaga rozumu, ale – jak podkreślił Anzelm z Canterbury – „*Credo ut intelligam*" (*Wierzę, aby zrozumieć*), (SMTK/1413).

Wiarę w jasny sposób określił Sobór Watykański I (1869-1870) w konstytucji dogmatycznej *Dei Filus*. Wiara to przyjęcie Słowa Bożego i uznanie za prawdziwe tego, co Bóg objawił człowiekowi. Bóg jest dla człowieka autorytetem niekwestionowanym, nie może się mylić i wprowadzać człowieka w błąd. Ideał w. ch. jako pierwszy najlepiej wyraził św. → Paweł z Tarsu.

Podstawową funkcję w w. ch. wypełnia najniższa komórka społeczna, czyli rodzina oraz organizacyjna, tj. → parafia. Zwrócono na to uwagę podczas VI Światowego Spotkania Rodzin w Meksyku w styczniu 2009 r., którego organizatorem była Papieska Rada ds. Rodziny. Papież Paweł III (1534-1549) był autorem modlitwy *Anioł Pański zwiastował Pannie Maryi i poczęła z Ducha Świętego*, (SS/319), której źródło znajdujemy w *Ewangelii według św. Łukasza* „Zwiastowanie Maryi", (Ł 1, 26-38).

Ogromny wpływ na w. ch. wywarło nauczanie papieża → Jana Pawła II. Rolę wspomagającą w w. ch. wypełniają: szkoła, bractwa religijne, ruchy katolickie oraz katolickie media (prasa, radio telewizja, portale internetowe). W. ch. opiera się na wierze, czynieniu dobra i modlitwie. Elementem w. ch. są święta kościelne, w tym przede wszystkim Boże Narodzenie, Wielkanoc (najważniejsze święto Kościoła katolickiego), Boże Ciało i inne, oraz związane z nimi obrzędy i tradycje, np. → szopki bożonarodzeniowe. W. ch. przez całe stulecia służyły pieśni religijne i śpiew kościelny. Do najbardziej znanych pieśni religijnych trzeba zaliczyć: → *Bogurodzicę*, → *Boże, coś Polskę*, → *Wszystkie nasze dzienne sprawy*. Z XVIII stulecia pochodzi pieśń poświęcona Najświętszej Maryi Pannie:

„*Serdeczno Matko! Opiekunko ludzi,*
Niech Cię płacz sierot do litości wzbudzi,
Wygnańcy Ewy do Ciebie wołamy,
Zmiłuj się, zmiłuj, niech się nie tułamy", (SS/517).

W 1842 r. w *Śpiewniku kościelnym* ks. Michała Mariana Mioduszewskiego opublikowana została po raz pierwszy pieśń na uroczystość Bożego Ciała:

„*U drzwi Twoich stoję, Panie (...)*
Czekam na Twe zmiłowanie", (SS/517).

Motywem tej pieśni mogły być słowa z *Apokalipsy św. Jana*: „*Oto stoję u drzwi i kołaczę: jeśli kto posłyszy mój głos i drzwi otworzy, wejdę do niego i będę z nim wieczerzał, a on ze mną*", (Ap 3, 20). Najbardziej znane współcześnie pieśni religijne w większości pochodzą z XIX i początków XX stulecia. Ze *Śpiewniczka* ks. Jana Siedleckiego z 1878 r. pochodzi pieśń *Królowej Anielskiej śpiewajmy,*
Różami uwieńczmy jej skroń…, (SS/516).

Szereg pieśni religijnych powstało jako wyraz społecznego niezadowolenia i ucisku w latach nasilonej → rusyfikacji i → germanizacji ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku. W 1888 r. w śpiewniku pt. *7 śpiewów religijnych* wydrukowano pieśń do muzyki Wilhelma Troszela:

„*Pod Twą obronę, Ojcze na niebie,*
Grono twych dzieci swój powierza los.
Ty nam błogosław, ratuj w potrzebie,
I broń od zguby, gdy zapada cios!", (SS/517).

W piśmie „Przyjaciel Ludu" (1907, nr 4) opublikowano z kolei słowa pieśni

„*My chcemy Boga*: *My chcemy Boga w rodzin kole,*
W troskach rodziców, w dziatek snach,
My chcemy Boga w książce, w szkole,
W godzinach wytchnień w pracy dniach", (SS/516).

Współcześnie twórcą wielu pieśni religijnych jest m. in. biskup łowicki Józef Zawitkowski (ur. 1938), nazywany niekiedy „Księdzem Tymoteuszem". W zbiorze pieśni religijnych pt. *Tobie Panie zaufałem* (1990) zawarł m. in. bardzo popularną pieśń *Panie, dobry jak chleb*:

„*Panie, dobry jak chleb,*
Bądź uwielbiony od Swego Kościoła,
Bo Tyś do końca nas umiłował,
Do koń ca nas umiłował". (…), (SS/460).

W w. ch. nieodłącznym elementem świąt Bożego Narodzenia są → kolędy.

(EP/VII/331-335, J. Niewęgłowski, VII/482-488, J. Mastalski; LHW/44-45, 78-80; OSP/467-468)

wychowanie helleńskie – zob. szkoła helleńska

wychowanie mieszczańskie, model wychowania, gdzie funkcję edukacyjną domu rozwijano w cechach, gildiach i bractwach miejskich. Mieszczanie od czasów średniowiecznych zrzeszani byli w korporacjach zawodowych – cechach i gildiach. Statuty tych związków przewidywały potrzebę kształcenia w określonych zawodach. Trwało ono od 3 do 5 lat, zbliżone do wychowania szkolnego, połączone z wychowaniem religijno-moralnym. W trakcie nauki zawodu wpajano młodzieńcowi cnoty przynależne stanowi mieszczańskiemu: porządek, pilność, oszczędność, usłużność i skromność. Okres zdobywania zawodu kończył się egzaminem na czeladnika, bądź mistrza. W niektórych zawodach oprócz umiejętności *stricte* zawodowych wymagano umiejętności pisania i czytania w języku narodowych oraz po → łacinie. Kształcenie w zawodzie organizowały też miejskie → parafie, które zatrudniały za zgodą proboszcza od jednego do trzech nauczycieli. Szkoły takie najpierw powstały na terenie Niemiec, by następnie rozprzestrzenić się na inne kraju Europy. Cech, zrzeszający rzemieślników i pośrednio uczniów zdobywających zawód, był instytucją świecką, ale w pewnym zakresie także religijną i wówczas występował jako bractwo. Stąd w niektórych kościołach miejskich cechy posiadały fundowane przez siebie ołtarze, głównie boczne, sztandary, a nadto, zamożniejsze cechy, obsługującego ich kapelana. (E/XXVII/32, S. Wołoszyn; LHW/76-77; PHO/25)

„Wychowanie na co Dzień”, pismo pedagogiczne wydawane w okresie 1993-2007 przez pedagogów skupionych wokół Instytutu Pedagogiki → UMK. Redaktorami pisma kolejno byli: prof. Andrzej Olubiński i dr Jan Malinowski. Choć profil pisma został utrzymany, to jego zawartość treściowa ulegała zmianom. Wśród działów pisma występowały najczęściej: aktualne problemy pedagogiczne, problemy wychowania w przedszkolu, poradnictwo dla rodziców, metody nauczania i wychowania, problemy pedagogiki specjalnej, teoria i praktyka pracy socjalnej, wychowanie chrześcijańskie i inne. Pismo prowadziło także „Wkładkę metodyczną”. Z pismem współpracowali m. in. Teresa Sołtysiak, ks. Jan Śledzianowski, Stanisław Kawula, Kazimierz Denek i inni. (EP/VII/412-416, T. Kruszewski; KBP/94; OSP/469)

wychowanie nazistowskie, system wychowania związany z faszyzmem niemieckim w latach 1933-1945. Podstawą ideową w. n. stała się książeczka Adolfa Hitlera (1889-1945) z 1924 r. *Mein Kampf*. Według niej Niemcy są przedstawicielami najwyższej rasy; przyczyną wszelkiego zła jest naród żydowski, naród niemiecki musi dążyć do stworzenia Wielkich Niemiec i w tym celu musi zdobyć „przestrzeń życiową”. Wychowanie i kształcenie młodych ludzi, prowadzone przez szkolnictwo nazistowskie, miało koncentrować się na trzech kierunkach: wychowanie silnych i zdrowych obywateli jako wcielenia rasy aryjskiej, kształcenie karności i posłuszeństwa wobec Führera, a zarazem kształtowanie poczucia dumy (pychy) narodowej, doskonalenie umiejętności praktycznych kosztem kształcenia intelektualnego. W. n. wspierała partia młodych Niemców, *Hitlerjugend*. (DTHW/121-124; KSWO/213)

wychowanie patriotyczne, W czasach polskiego → Oświecenia, z w szczególności w dobie → Komisji Edukacji Narodowej, zwracano uwagę na wychowanie patriotyczno-obywatelskie. Od 1785 r. wychodziło pismo periodyczne „Polak Patryjota”. Podstawy patriotyczno-obywatelskie kształtowały także inne pisma tego okresu: „Monitor” oraz „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”. W 1774 r. Ignacy Krasicki napisał poemat *Myszeida*, gdzie w pieśni dziewiątej zawarł następujące słowa:
„*Święta miłości kochanej ojczyzny,*
Czują cie tylko umysły poczciwe!
Dla ciebie zjadłe smakują trucizny.
Dla ciebie więzy, pęta niezelżywe!”, (SMTK/1288). Niebawem pieśń ta stała się *Hymnem* → Szkoły Rycerskiej. W okresie → Komisji Edukacji Narodowej wprowadzono obchody świąt narodowych, w tym przede wszystkim przypominano setną rocznicę zwycięstwa Jana Sobieskiego pod Wiedniem (1683-1783) z jego symbolicznym wezwaniem: „*Veni, vidi (Deus) vicit*” (*Przybyłem, zobaczyłem, Bóg zwyciężył*), wzorowanym na zawołaniu Juliusza Cezara: „*Veni, vidi, vici*”. W tym celu do szkół trafił *List* pióra Michała Poniatowskiego, do którego

dołączono obszerny życiorys króla, nazywanego „ojcem ojczyzny", zaś Hugo → Kołłątaj, jako ówczesny → rektor → Akademii Krakowskiej, wydał *List uwiadamiający*, skierowany do „zgromadzeń nauczycieli Korony", w którym czytamy m. in.: „*Cnotliwe przodków naszych sprawy są na kształt ognia, utajonego w reszcie ich Popiołów*", (cyt. za: KEN/249). Szczególnie wymownie obchody Victorii wiedeńskiej przypomniano w → Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie. Przebieg Sejmu Czteroletniego, a w szczególności uchwalenie Konstytucji 3 Maja, było żywo świętowane we wszystkich szkołach Rzeczypospolitej. W Wilnie wspaniały obchód z tej okazji odbył się w dniu 17 maja 1791 r. Wieczorem w mieście urządzono iluminację, a specjalnie namalowany na tę okazję portret króla z napisem „*Życie nasze i majątki nasze dla króla i ojczyzny*", był szczególnie iluminowany. Na uroczystym posiedzeniu profesury → Uniwersytetu Wileńskiego na zakończenie roku akademickiego 1790/1791 podniosłą mowę wygłosił ks. prof. prawa Hieronim Stroynowski (1752-1815), późniejszy biskup lwowski. W jej zakończeniu padły następujące słowa: „*Już jesteśmy narodem, który nie igrzyskiem, ale wzorem będzie innych narodów*", (cyt. za: KEN/253). W Krakowie fakt uchwalenie Konstytucji 3 Maja świętowano przez szereg miesięcy. W dniu 15 lutego 1792 r. w kolegiacie św. Anny w obecności obywatelstwa Ziemi Krakowskiej odbyło się ślubowanie → profesorów i młodzieży na wierność Konstytucji. Uroczystość poprzedziło wystąpienie prof. prawa UJ, Józefa Sołtykowicza (1762-1831). Troska o w. p. przyświecała działaczom KEN do ostatnich dni Rzeczypospolitej. W dniu 31 maja 1792 r. podpisany został na Zamku Królewskim Uniwersał Komisji Edukacji, zachęcający młodzież do modlitwy w szkołach „*o odwrócenie nieszczęść i klęsk od ojczyzny naszej*". Apel wyszedł spod pióra ks. Grzegorza → Piramowicza, a podpisał go m. in. Jan Ursyn Niemcewicz, publikując go ponadto na łamach „Gazety Narodowej i Obcej" (1792, nr XLVII). Uczucia patriotyczne budziły wciąż pieśni pisane przez poetów i nauczycieli. Kajetan Koźmian odnotował strofę hymnu Adama Naruszewicza na cześć polskiego króla:

„*Królu, któryś naród oświecił*
Męstwo, cnotę, honor w niem wzniecił (…)", (KEN/258), zaś nauczyciel szkoły wodzisławskiej, ks. Julian Antonowicz ułożył *Marsz Studencki*:

„*Nużę do broni! Chodkiewiczów syny,*
Dzielnych Sobieskich i Czarnieckich plemię!
Uczcie się bronić swej własnej dziedziny,
Nie dajcie szarpać do reszty jej ziemie. (…)", (KEN/259).

Wychowaniu patriotycznemu. służyły także pieśni religijne, m. in. napisana w 1792 r. przez Franciszka Karpińskiego → *Kiedy ranne wstają zorze*. W. p. w XIX i XX wieku (za wyjątkiem okresu komunistycznego (1948-1989), oparte było m.in. na ideałach Konstytucji 3 Maja, pierwszej w Europie i drugiej (po konstytucji Stanów Zjednoczonych) na świecie. Określała ona m. in., iż panującą religią miał być katolicyzm, przy zachowaniu tolerancji dla innych – uznanych przez państwo – wyznań.

Na wejściu na stary cmentarz w Zakopanem, pochodzący z połowy XIX wieku, widnieje napis: „*Ojczyzna to ziemia i groby. Narody tracąc pamięć, tracą życie*". Według niektórych źródeł autorem tego hasła miał być marszałek Ferdynand Foch, choć słów: „*Ojczyzna to Ziemia i Zmarli*" użył pisarz francuski Francis Barrés (1862-1923), (SS/34, 539). Wzorem w. p. była twórczość polskich kompozytorów, w tym szczególnie Fryderyka → Chopina w tym m. in. *Etiuda rewolucyjna*. Okres niewoli narodowej 1793-1918 zaowocował wieloma tekstami literackimi i stworzonymi do nich kompozycjami muzycznymi, które ze szczególną mocą wyrażały uczucia patriotyczne. C. K. Norwid (1821-1883) w *Memoriale do młodej emigracji* (1850/1851) pisał: „*Ojczyzna jest to wielki – zbiorowy obowiązek*", (cyt. za: SS/303), zaś w 1854 r. w utworze *Moja piosnka* poeta wyznał:

„*Do kraju tego, gdzie kruszynę chleba*
Podnoszę z ziemi przez uszanowanie
Dla darów Nieba…
Tęskno mi, Panie…
Do kraju tego, gdzie winą jest dużą
Popsować gniazdo na gruszy bocianie,
Bo wszystkim służą…
Tęskno mi, Panie…
Do kraju tego, gdzie pierwsze ukłony
Są – jak odwieczne Chrystusa wyznanie;
„Bądź pochwalony!"

Tęskno mi, Panie…
Tęskno mi jeszcze i do rzeczy innej,
Której już nie wiem, gdzie leży mieszkanie,
Równie niewinnej….
Tęskno mi, Panie…
Do bez-tęsknoty i do bez-myślenia,
Do tych, co mają tak za tak – nie za nie
Bez światło-cienia…
Tęskno mi, Panie",
(C. K. Norwid, *Poezje*, wybrał i wstępem poprzedził J. W. Gomulicki, 1986, s. 223-224).
Pod koniec XIX wieku powstał utwór nieznanego autorstwa pt. *Jak długo na Wawelu*, przypisywany Konstantemu Krumłowskiemu. Muzykę do tych słów skomponował ks. Władysław Piątkiewicz:
„*Jak długo na Wawelu*
Zygmunta bije dzwon,
Jak długo nasza Wisła
Do Gdańska płynie stąd,
Stać będzie kraj nasz cały,
Stać będzie Piastów gród,
Zwycięży orzeł biały,
Zwycięży polski ród", (SS/523).
Uczucia patriotyczne budziła wciąż polska poezja. Pisarz Jerzy Żuławski (1874-1915) w wierszu pt. *Do moich synów* (1914) pisał:
„*Synkowie moi, poszedłem w bój,*
jako wasz dziadek, a ojciec mój,
jak ojciec ojca i ojca dziad,
co z Legionami przemierzał świat", (SS/466).
Uczucia patriotyczne budzą zapewne także słowa wiersza *Czerwone maki na Monte Cassino* Feliksa Konarskiego (1907-1991), do których melodię ułożył Alfred Schütz (1910-1999):
„*Czy widzisz ten rząd białych krzyży?*
To Polak z honorem brał ślub.
Idź naprzód – im dalej, im wyżej,
Tym więcej ich znajdziesz u stóp.
Ta ziemia do Polski należy,
Choć Polska daleko jest stąd,
Bo wolność krzyżami się mierzy –
Historia ten jeden ma błąd", (Głos Katolicki (Paryż) 2008, nr 43, s. 14; SS/218).
Utworzony w 1938 r. Związek Polaków w Niemczech w czasie Kongresu Polaków w Berlinie w dniu 6 marca 1938 r. przyjął pięć *Prawd Polaków*. Jedna z nich, która była hasłem sejmiku Dzielnicy II (Berlin i ziemie połabskie) brzmiała: „*Polska Matką naszą. Nie wolno mówić o niej źle*". Okazuje się, że słowa te wypowiedział kilka lat wcześniej młody Westfalczyk w berlińskiej centrali Związku, a przypomniał je w czasie debaty przedkongresowej jego nauczyciel i kierownik Jan Kaczmarek (1895-1977). Treści patriotyczne towarzyszyły wielu organizacjom konspiracyjnym w okresie drugiej wojny światowej, w tym m. in. Związkowi Polaków → „Młody Las", Szarym Szeregom, a po wojnie Tajnemu Związkowi Krwawej Ręki i dzielnemu jego żołnierzowi, Teofilowi Jurkiewiczowi z ziemi dobrzyńskiej, niezłomnemu patriocie, bezgranicznie kochającemu Ojczyznę. Słowo p. ze szczególną mocą pojawiało się w chwilach narodowych tragedii, np. w czasie drugiej wojny światowej, czy też w dniach po katastrofie pod Smoleńskiem, gdzie 10 kwietnia 2010 r. wraz z 95 osobami zginął Prezydent RP, prof. Lech Kaczyński. (EPG/XVI/133, 238; I. Zielińska, *Teofil Jurkiewicz (Ludomir Brzuskiewicz) polski emigrant i emisariusz we Francji,* Rypin-L'Hopital 2005, ss. 132; KEN/242-262, na s. 254 – błędnie Sołtykiewicz, zamiast Sołtykowicz; SS/539-540; WKZM/352)

wychowanie przedszkolne – zob. nauczyciel przedszkola

„Wychowanie Przedszkolne" I. Czasopismo redagowane przez Marię → Weryho-Radziwiłłowiczową. **II.** „Wychowanie w Przedszkolu" – pismo założone w 2000 r. przeznaczone dla pracowników przedszkoli. Zamieszcza artykuły z psychologii i pedagogiki., (EP/VII/59-63, W. Leżańska; KBP/94)

wychowanie rycerskie, specjalny system wychowania młodzieży szlacheckiej w okresie → Średniowiecza, głównie X-XV wieku. Posiadało określoną formułę i strukturę, obejmowało trzy stopnie: od 7. do 14. roku życia młodzieniec zaprawiał się w roli pazia i pachołka, od 15. do 21. roku życia pełnił funkcję giermka (służebnego przy rycerzu) na dworze panującego (księcia, króla, cesarza). Uwieńczeniem w. r. było pasowanie na rycerza (zdobycia ostróg), jednak przedtem giermek musiał przyswoić sobie konieczne cnoty: pobożność, umiejętność władania bronią i dworskość. → Siedem sztuk wyzwolonych zastępowano w w. r. siedmioma

sprawnościami rycerskimi: jazda konna, pływanie, strzelanie z łuku, szermierka, polowanie, gra w szachy i układanie wierszy (*Minne Sangs:* śpiew, sagi (opowieści prozą) rycerskie, opowiadania). Ta ostatnia umiejętność dała początek literaturze średniowiecznej (rycerskiej). Elementem w. r. był ceremoniał pasowania na rycerza, sięgający czasów legendarnego króla Artura (V-VI wiek). W początkowym okresie obejmował on przypięcie pasa rycerskiego z mieczem i mocne uderzenie płazem miecza w lewe ramię. Od drugiej połowy X wieku pas rycerski przed uroczystym przypięciem poświęcano, zaś od XI wieku ceremonia łączona była z oprawą liturgiczną. We Francji w czasie ceremonii pasowania na rycerza giermek składał przysięgę, zawierającą następującą rotę: „*Bogu moja dusza, me życie królowi, me serce damom, sławę dla siebie*", (PHO/25). Sam pas od XIV wieku wykonywany był z dużych, metalowych ogniw, łączonych ozdobnymi zawiasami, bądź mocowanych na skórze.

W. r. służyły turnieje rycerskie, odbywające się według ściśle określonych przepisów i ceremoniału. Turniej składał się przede wszystkim z pojedynków opancerzonych rycerzy (pieszych lub konno), uzbrojonych w stępione włócznie lub miecze. Pierwsze turnieje odbywały się już w XI we Francji, rozpowszechnione później niemal w całej Europie, organizowane były do XVI wieku, w końcu XX wieku ponownie odrodzone. Anglonormandzki poeta Robert Wace (ok. 1100-ok.1174) napisał poemat pt. *Roman de Brut*, w którym opowiada o 150 rycerzach z otoczenia tego władcy, nazywając ich „rycerzami okrągłego stołu". W XII wieku ukształtował się wzorzec idealnego rycerza opiewanego w epopejach rycerskich, m. in. francuskiej *Pieśni o Rolandzie* (zob. Roland), niemieckiej *Pieśni o Nibelungach* i hiszpańskim *Poemacie o Cydzie*.

W folklorze europejskim, zwłaszcza wśród ludów romańskich i celtyckich, rozpowszechnione były baśnie o śpiących rycerzach w górskich jaskiniach, którzy mieli obudzić się w odpowiedniej chwili, „*aby walczyć o wiarę, wolność czy niezawisłość*", (SMTK/1122). Jedną z najbardziej znanych była baśń o królu Celtów, Arturze, którego imię wymieniał jeszcze w 1943 r. poeta dobrzyński, Jerzy Pietrkiewicz (1916-2007) w utworze pt. *Litania do Boga, Ojca*. Rycerza, za naganne życie, można było zdegradować poprzez odcięcie mu ostróg i złamanie miecza.

Tradycja w. r. żywa była także w polskiej szkole. Temu celowi służyła proza i poezja, m. in. w fraszce Jana Kochanowskiego pt. *Do gór i lasów* w wersji „*Przypasany do miecza rycerz*", (SS/102). Opisy rycerskiego etosu znajdujemy m. in. w twórczości Galla Anonima, → Wincentego Kadłubka i Jana Długosza. W. r. stało się także kanwą znacznie późniejszych utworów poetyckich i prozatorskich. Stefan Witwicki (1802-1847), w utworze pt. *Syn* pisał:

„*Jedzie, jedzie rycerz zbrojny,*
Wraca do dom z długiej wojny;
Suknia jego pokrwawiona,
Szabla jego wyszczerbiona", (KC/554).

Henryk Sienkiewicz bohatera powieści z *Trylogii* pt. *Pan Wołodyjowski* nazywa „małym rycerzem".

W. r. odcisnęło wyraźne piętno na ogólnych procesach społecznych i wychowawczych. W tradycji polskiej i europejskiej spotyka się wiele trafnych odniesień, np. „*Rycerz bez skazy lub zmazy*", bądź „*Rycerz bez trwogi i skazy*". Takim przydomkiem obdarzony został m.in. słynny dowódca francuski Pierre du Terrail Bayard (ok.1473-1524), a na gruncie polskim → Zawisza Czarny z Garbowa (zm. 1419) oraz książę Józef Poniatowski (1763-1813). (DWF/63-66; E/XXVII/31, S. Wołoszyn; KC/476, 558; KDZ/65-66; LHW/75-76; PPA/I/101-102, S. Wołoszyn; PHO/24-25; SMTK/61, 91, 930, 1008-1010, 1121-1122, 1348, 1474)

wychowanie socjalistyczne, model wychowania wzorowany na → wychowaniu sowieckim, wdrażany przez kilkadziesiąt lat w krajach Bloku Sowieckiego, w tym w Polsce. Socjolog i działacz partyjny, Jan Strzelecki (1918-1988) na Zjeździe Organizacyjnym Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej w kwietniu 1946 r. wygłosił referat pt. *Humanizm socjalistyczny,* (SS/397), który stał się jednym z kierunków w. s. W miejsce prywatnych, religijnych i samorządowych instytucji oświatowych i opiekuńczych wprowadzono jedną szkołę powszechną z jednym programem nauczania, do którego dobrano odpowiednie lektury i podręczniki. Organizację nauczycielską (→ Związek Nauczycielstwa Polskiego) oraz → harcerstwo (Związek Harcerstwa

Polskiego) poddano kontroli organów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. W. s. służyć miała ciągła walka z Kościołem katolickim, wspierana przez różne fasadowe organizacje społeczne, w tym (w pewnym okresie) Stowarzyszenie PAX i Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej oraz akcje, np. → „Tysiąc Szkół na Tysiąclecie". (DTHW/173-174)

wychowanie sowieckie, model wychowania i wykształcenia w Rosji sowieckiej, ukształtowany po zwycięstwie Rewolucji Październikowej 1917 r., oparty na utopijnej idei budowy społeczeństwa komunistycznego, regulowany dekretami władzy sowieckiej: oddzielenie Cerkwi od państwa (dekret z lutego 1918 r.), wolność związku małżeńskiego i rozwodu (dekret z września 1918 r.). Podstawową ideową w. s. był → ateizm i „zrewolucjonizowanie rodziny". W. s. podporządkowano doktrynie Lenina, głoszącej, iż wychowanie człowieka powinno być „*transmisją zasad komunizmu*", a szkoła „*narzędziem dyktatury proletariatu*", (cyt. za: DTHW/119). Wychowanie sowieckie w głównej mierze realizowała → szkoła radziecka. (DTHW/117-121)

wychowanie spartańskie, określenie odnoszące się do surowego → wychowania dzieci i młodzieży w starożytnej Sparcie w wiekach od VII do V p.n.e.; wychowanie z zastosowaniem bardzo surowej dyscypliny, połączonej z intensywnych przygotowaniem fizycznym i wojskowym służącym interesom państwa. Znacznie mniej uwagi w w. s. poświęcano na naukę i kulturę. Sparta była krajem, który pokonał Ateny w wojnie peloponeskiej, gdzie nie było miejsca na demokratyczne rządy. W obawie przed buntem ciemiężonych obywateli, wychowanie młodych Spartan polegało na organizacji życia skoszarowanego. Ćwiczenia wojskowe były głównym zajęciem, wojna – świętem, a śmierć na polu bitwy – powodem do najwyższej chwały. → Plutarch z Cheronei w swoim dziele *Moralia* pisał, iż spartańska matka, wręczając tarczę synowi idącemu na wojnę, mówiła: *Ē tan ē pi tas* (z gr. z tym albo na tym), tzn. wróć jako zwycięzca z tarczą, albo niech twe ciało przyniosą mi na tarczy. Mieszkańcy Sparty szczycili się odwagą, tężyzną fizyczną, dyscypliną oraz małomównością, zwaną później mową lakoniczną. Nazwa ta została utworzona od → Lakonii – krainy w południowej części Półwyspu Peloponez wraz z głównym miastem – stolicą Lakonii (*Lakönikē*) – Spartą. Spartanie istotnie zasłynęli ze zwięzłych, lapidarnych wypowiedzi, tzw. lakonizmów, stąd „mowa lakoniczna" (od *lakôn* – lakoński; *lakônicŏs* – zwięźle, krótko). Gdy Filip II Macedoński w liście do przywódców Sparty napisał: „*Gdy wkroczę do Lakonii, zrównam Lacedemon z ziemią*", eforowie (*éphoros* – nadzorca) spartańscy odpowiedzieli mu tylko jednym słowem: „*Gdy*" (gdzie indziej występuje: „*Jeżeli*"), (SSZ/490).

Całe wychowanie oparte było na niezwykle surowych, pozbawionych szacunku dla rodzaju ludzkiego, zasadach. Mówiono, iż w Sparcie rzadziej słyszalny był głos sprzeciwu obywatela, niż głos kamiennego posągu. Niemowlęta ułomne, po decyzji eforów, zabijano, zdrowe – w celu „zahartowania" – zanurzano w lodowatych strumieniach górskich rzek i potoków. Chłopcy i dziewczęta zabierani byli matkom w wieku 7 lat. Chłopców umieszczano w specjalnych domach, zorganizowanych na wzór koszar wojskowych. Tam podzieleni byli na kompanie, które wyróżniała surowa dyscyplina. W celu zahartowania na ból i różne niewygody, zadawano surowe kary fizyczne. Sprawność fizyczną wyrabiano poprzez ćwiczenia gimnastyczne, pływanie i polowanie. „Metodą" wychowania było stosowanie podstępu i tolerowanie kradzieży jako przygotowanie do zdobywania żywności w czasie wojny. Karano tylko tego, kto dał się złapać na tzw. gorącym uczynku. Także skoszarowane wychowanie dziewcząt było nie mniej surowe, sprawność fizyczną wyrabiano poprzez ćwiczenia fizyczne, zwłaszcza tańce gimnastyczne. Kształcenie umysłowe ograniczano jedynie do elementarnych rachunków, utworów religijnych, pieśni wojennych i patriotycznych. Wraz z ukończeniem 18. roku życia młodzież spartańska wchodziła w okres → *efebii*, tj. ćwiczeń wojskowych i życia obozowego. Po dwuletnim przygotowaniu wojskowym następował 10-letni okres służby wojskowej. Po jej odbyciu, czyli w wieku 30 lat, Spartanin otrzymywał dopiero prawa obywatelskie. Całym wychowaniem w Sparcie kierował urzędnik, zwany *pajdomononem* (od gr. *paidos* – dziecko), który odpowiadał przed radą

starszych (geruzją – od gr. *gerousia*) i eforami. (EP/VI/234, R. Nowakowska-Siuta; KotDW/18-19; KSWO/201; PHO/16; LHW/23; LHW/23-24; PPA/I/87-88, S. Wołoszyn; SMT/636, 1214-1215; SS/494; SWO/271, 432, 697; SS/494)

wychowanie (szkolnictwo) żydowskie, model wychowania ukształtowany po wyprowadzeniu Izraelitów z Egiptu w początkach XII wieku p.n.e., począwszy od panowania pierwszych królów Izraela: Saula (1020-1012), powołanego przez proroka Samuela, Dawida (1012/1-972/1) i → Salomona (972/1-932/1). Podstawą wychowania był → *Dekalog* i → *Biblia*. Przeniknięte duchem religijnym, oparte było na wychowaniu w rodzinie, a następnie także → wychowaniu patriotycznym. W czasach Dawida i Salomona w Izraelu powstały szkoły elitarne, gdzie nauczano czytania, pisania, historii, prawa żydowskiego, muzyki i poezji sakralnej. Po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej w 538 r. nastąpiła rozbudowa systemu szkolnego w państwie izraelskim poprzez budowę szkół przy synagogach. W II wieku doszło do upowszechnienia szkół elementarnych, które stały się ośrodkami religii i kultury żydowskiej. W 75 r. p.n.e. wprowadzono w Jerozolimie oraz w większych miastach palestyńskich → obowiązek szkolny od 7. roku życia. W 64 r. n.e. (sześć lat przed zburzeniem Palestyny przez cesarza rzymskiego, Tytusa (60 r. n.e.), obowiązek ten rozszerzono na cały kraj. W okresie prześladowań rzymskich powstawały szkoły (para akademie) zakładane przez uczonych mistrzów, m. in. w mieście Jabne nad Morzem Śródziemnym (założona przez Johanna ben Zakkaj) oraz w Nahardea w Babilonii. Od 260 r. aż do IX wieku funkcjonowały słynne akademie żydowskie w babilońskich miastach Sura i Pumbedita. (EPWN/760; LHW/18-19)

wychowawca (od łac. – *educator* – wychowawca, nauczyciel; *educo* – wychowywać, kształcić), opiekun. W starożytnej szkole pojęcie wychowawca było tożsame z nauczycielem. XIX-wieczny pisarz niemiecki Philip Merz w 1864 r. wydał książkę pt. *Goethe jako wychowawca*. W czasach współczesnych, kiedy doszło do nierozważnego oddzielenia funkcji wychowawczej od edukacyjnej, pojęcie w. odnosi się często do „wychowawcy świetlicy", „wychowawcy na kolonii" itp. (SE/122; SŁP/II/280; SPH/320)

„Wychowawca", pismo – miesięcznik ukazujący się w Krakowie od 1993 r., jako kontynuacja biuletynu „Wychowywać w prawie i miłości". Redaktorami pisma w kolejności byli: A. Szypuła (1993-1994), Maria Tota (1994-1995) oraz Józef Winiarski (od 1995). Pismo, oprócz artykułów dotyczących problematyki wychowania, publikuje praktyczne materiały metodyczne: konspekty lekcji, scenariusze teatralne oraz inne materiały warsztatowe. Tematy artykułów zwracają uwagę na istotne zagrożenia współczesnego świata: uzależnienia, sekty, gry komputerowe, stres, a także informacje dotyczące etyki zawodu nauczycielskiego, edukacji regionalnej, mass mediów i profilaktyki w szkole. (EP/VII/503-504, A. Skreczko; KBP/95)

wydział, dział wyższej uczelni, obejmujący określoną liczbę kierunków, specjalizacji, fakultetów. Początków w. należy szukać w średniowiecznych uniwersytetach, kiedy wskutek ograniczenia liczby wykładowców i stopniowej likwidacji swobody nauczania, ukształtowała się „instytucja" kolegium doktorskiego. Początkowo doktorzy zbierali się i prowadzili dysputy nad sprawami nauczania, egzaminy i promowali na → magistrów i → doktorów. W pewnym momencie pojawiła się konieczność odbywania tych spotkań z podziałem na poszczególne fakultety: kanonistów, teologów, medyków i „artystów". W ten sposób praktyka usankcjonowała formalne spotkania → profesorów jednego kierunku studiów. Już w 1277 r. na Uniwersytecie Paryskim oficjalnie mówiło się o czterech wydziałach. Niebawem wydziały otrzymały określone ramy organizacyjne, a na ich czele stanęli → dziekani. Wydziały zastąpiły pierwotną strukturę uczelni, czyli tzw. nacje. Przez szereg dziesięcioleci nie uzyskały one jednak faktycznej władzy, tzn., iż w najważniejszych sprawach organizacyjnych decydowały nadal władze całego uniwersytetu, choć istniały różnice między poszczególnymi *universitatis*. Najbardziej nowoczesne rozwiązania bliskie były → Uniwersytetowi Paryskiemu, gdzie istniały fakultety (wydziały), w Bolonii zaś w XIII wieku wciąż dobrze miało się *collegium doctorum*. Zresztą i studenci, a na pewno przyszli

magistrowie i doktorzy, lepiej czuli się w czasie promocji w obecności całego kolegium profesorskiego. Na czele kolegium typu bolońskiego stał *prior* (przedni, początkowy, znamienitszy, wybitniejszy), który w zasadzie był odpowiednikiem paryskiego dziekana. Kolegium bolońskie z powodzeniem uświetniało miejskie uroczystości, w szczególności w okresie, gdy umocniła się ceremonia ubioru doktorskiego. (BMU/145-147; EPWN/959; SJP/III/740; SŁP/IV/292-293)

Wydział Akademicko-Lekarski (w Warszawie), uczelnia wyższa utworzona przez → Izbę Edukacyjną Publiczną Księstwa Warszawskiego w 1809 r., znany w literaturze jako Szkoła Lekarska. Kierownictwo szkoły powierzono Stanisławowi → Staszicowi. W przeciwieństwie do utworzonej w 1808 r. → Szkoły Prawa, od kandydatów nie wymagano świadectwa dojrzałości. Absolwenci szkoły, w zależności od wyników egzaminów końcowych, otrzymywali tytuły: → doktora medycyny i chirurgii, → magistra medycyny i chirurgii bądź felczera, farmaceuty lub aptekarza. (DOP/II/69; E/XXVIII/331)

wykład (od gr. *acrosis* – słuchanie, wykład, odczyt; łac. *Schola* – wykład, lekcja*; dictio* – dyktować (do napisania), forma zajęć dydaktycznych w szkole, głównie jednak na uczelni wyższej, prowadzona w formie odczytu, polegająca na przekazywaniu określonego kwantum → wiedzy. Wykład może mieć charakter w. kursowego, czyli cyklu wykładów poświęconych określonemu zagadnieniu, np. omówieniu danej epoki historycznej; w. monograficzny, np. poświecony określonemu gatunkowi literackiemu lub twórczości jakiegoś pisarza lub poety.
Sposób prowadzenia w. na uniwersytetach średniowiecznych znany jest m. in. z płaskorzeźb pozostawionych na sarkofagach wielkich mistrzów, a także z miniatur i iluminacji w naukowych księgach epoki przed wynalezieniem → druku. Widać tam, jak → profesor najczęściej siedzi na podwyższonym krześle, zwanym → katedrą (*in schola assidere*). Studenci siedzą natomiast w → ławach, na schodkach lub wręcz na podłodze. Wszyscy ubrani są w długie suknie. W ręku trzymają dzieło, które jest przedmiotem wykładu lub przedmiot do sporządzenia notatek z w. Od początku publicznej edukacji trwały między profesorami niekiedy zażarte dyskusje, czy wykład należy prowadzić metodą *ad pennam*, tj. „pod pióro", tzn. wypowiadać się powoli, umożliwiając przez to studentowi notowanie niejako pod dyktando, czy też mówić szybko, aby z jednej strony uniemożliwić notowanie, z drugiej zaś – zmusić studenta do aktywnego słuchania w. Dość szybko w rozwoju idei uniwersyteckiej upowszechniło się przekonanie, że najlepszy w. powinien być oparty o żywe słowo (*viva vox*), dlatego Łukasz z Penny pochwalał dobrą wymowę i elokwencję. Nie wszyscy jednak profesorowie radzili sobie z prowadzeniem wykładu bez notatek, wielu z nich po prostu czytało z kartek i dlatego przez studentów nazywani byli „kartkowcami" (*chartecei*). Cenionym wykładowcą był więc ten, kto posiadał określony poziom wiedzy i jednocześnie niezbędne talenty oratorskie. W tej sprawie głos zabierali wybitni uczeni → Średniowiecza. Jan z Salisbury uważał, że wymowa bez należytej wiedzy jest całkowicie nieprzydatna. Wybitny prawnik, Martinus de Fano był natomiast przeciwnikiem zbytniej „ozdobności" i barokowej zawiłości wykładu, zaś Alberyk z Rosate był przekonany, że nowocześni mistrzowie powinni trzymać się zwięzłości w., „*a wielosłowie nie jest wcale rzeczą godziwą*", (BMU/166). Podobnie Piotr de Belleperche przestrzegał przed wielomównością, która prowadzi do błędów i błędy zawiera.
W XII-XIII wieku pierwsze notatki sporządzano na tabliczkach woskowych za pomocą rylca. W domu najważniejsze treści z tabliczki przenoszono na → pergamin, który był materiałem drogim i z tego powodu niedostępnym. Posiadanie książek należało w tym okresie do wyjątków i tylko podstawowe dzieła, oczywiście rękopiśmienne, np. → *Biblia*, dzieła → Arystotelesa, *Dekrety* Gracjana i inne, student posiadał jako niezbędne pomoce do studiowania. W związku z tym ta epoka w dziejach edukacji wytworzyła potrzebę sporządzania notatek profesorów i sprzedawania ich głównie młodszym studentom. W ten sposób narodziła się idea → skryptu akademickiego, tak bardzo popularnego w XIX i XX stuleciu, wypartego w ostatnich dziesięcioleciach przez szybkie kserografy i elektroniczne nośniki informacji.
Wykładowi w średniowiecznym uniwersytecie towarzyszyły ciągłe hałasy, w których prym

wiedli młodsi wiekiem studenci, zwani w kronikach „młodzikami". Zapewne z tego powodu wybitny prawnik Bolonii, Bartolus de Saxoferrato przeprowadził rozważania, prowadzące do udzielania odpowiedzi na pytanie, czy profesor może przerwać wykład z powodu studenckich awantur i hałasów (*propter strepitum scholarium an possit doctor cessare legere*). (BMU/156-158, 165-166; SJP/III/750; SŁP/I/41, II/146, V/56)

wykształcenie (gr. *paideía* – wykształcenie; *paideuo* – wychowywać, kształcić; *habilitatio* – wykształcenie), wynik procesu kształcenia i samokształcenia, obejmujący opanowanie → wiedzy i umiejętności poprzez kolejne szczeble → edukacji, łącznie z kształceniem permanentnym.; zasób wiedzy zdobyty przez kogoś. → Arystoteles mówi: „*Wykształcenie jest w chwilach pomyślności ozdobą, a w chwilach nieszczęścia – schronieniem*", (LZM/270). Wyróżnia się w. podstawowe, w. średnie, w. wyższe, w. ogólne, w. zawodowe, w. humanistyczne, w. prawnicze, w. techniczne, w. przyrodnicze, w. domowe itp. (EP/I/361; OSP/474-475; SE/126-127; SJP/III/755; SPH/420)

wyliczanka, tradycyjne zaklęcia, najczęściej w formie wierszowanej, stosowane przez → dzieci już od czasów starożytnych, w wymowie często o charakterze magicznym. W zabawach, np. ciuciubabce, berku itp., wypowiadane były w formie rymowanego wierszyka, które miały zastępować losowanie. Wylosowana w ten sposób osoba miała zająć główną rolę, bądź rozpoczynać grę lub kolejną jej turę. W. Kopaliński uważał, że początków wyliczanek należy już szukać „*w pasterskim losowaniu zwierząt na ofiarę bóstwu*", (SMTK/1460). Niektóre ze znanych wyliczanek mieszają w swojej treści różne języki, by wzmocnić efekt komiczny. Ze znanych wyliczanek stosowanych przez całe wieki przez dzieci w zabawach, i to nie tylko podwórkowych, można przytoczyć: „*Ene, due, ente, pente*", bądź: „*Ele, mele*", czy też: „*Ene due rabe, złapał Chińczyk żabę...*"; „*Entliczek pentliczek czerwony stoliczek, na kogo wypadnie, na tego samego pana Jana brzdęk*"; „*Ele mele dutki, gospodarz malutki, gospodyni garbata, a córeczka smar-ka-ta*!", (SS/529). Wyliczanki czysto polskie zaczynały się zwykle od orzeczeń, typu „lata", „siedzi", „idzie" itp., np. „*Siedzi dudek na kościele, warzy piwo na wesele, co uwarzy, to wypije, idzie do dom, dziatki bije; baba płacze lamentuje, jak ten dudek dokazuje! Masz tu babo parę groszy, kupisz dzieciom kwartę kaszy, jak się dzieci nałykają, pójdą za piec, pozdychają"*. Inna wyliczanka: „*Siedzi baba na cmentarzu, trzyma nogi w kałamarzu, przyszedł duch, babę buch, baba w krzyk, a duch znikł*"; „*Idzie zając po drzewinie, niesie dziatki w pęcherzynie; które tylko jemu piśnie, weźmie za łeb, o ziem ciśnie*"; „*Był sobie wielki pan, kupił sobie fortepian, lecz nie umiał na nim grać, wypił kawę, poszedł spać*", (SMTK/1460). W XIX stuleciu modne były np. następujące wyliczanki dziecięce:
„*Lata ptaszek po ulicy,*
Szuka sobie ziarn pszenicy,
A ja sobie stoję w kole
I wybieram, kogo wolę"; bądź:
„*Stary niedźwiedź mocno śpi,*
Stary niedźwiedź mocno śpi.
My się go boimy,
Więc go nie zbudzimy", (SS/530). (SJP/III/756; SMTK/1460; SPS/943-944)

Wymyślin, miejscowość na ziemi dobrzyńskiej, gdzie w 1498 r. właściciel graniczących z wsią posiadłości ziemskich Skępe, Mikołaj Kościelecki (od 1505 r. → biskup chełmski) ufundował klasztor i osadził w nim ojców bernardynów od św. Franciszka. Po upadku powstania styczniowego, w 1864 r. klasztor został zamknięty przez Rosjan, którzy w 1867 r. w pomieszczeniach klasztornych zorganizowali → seminarium nauczycielskie. Jego celem było przygotowanie nauczycieli do szkół powszechnych z rosyjskim językiem nauczania w ramach narastającego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku procesu → rusyfikacji. W 1905 r. w Seminarium Wymyślińskim wybuchł → strajk szkolny, którego przywódcami byli: Faustyn Piasek, nauczyciel muzyki w tej szkole (1900-1915) oraz ks. Aleksander Syski, katecheta. W okresie międzywojennym w Wymyślinie istniało polskie seminarium nauczycielskie, a od 1936 r. – liceum ogólnokształcące. Po drugiej wojnie światowej zorganizowano tam → liceum pedagogicznego, które istniało aż do roku 1969. Przez 102 lata zakłady kształcenia nauczycieli w Wy-

myślinie opuściło 2.430 nauczycieli, w tym m. in. błogosławiony bp Leon Wetmański (1905), Teofil Budzanowski (1913), ks. Czesław Lissowski (1913), bp Czesław Kaczmarek (1914), Wacław Tułodziecki (1924), Romuald Strużyński (1927), Tadeusz Spodniewski (1931), Dyzma Gałaj (1936) oraz Mirosław Krajewski (1965). Absolwentem Wymyślina, a później wieloletnim nauczycielem, był zasłużony społecznik, Władysław → Drzewiecki. Nauczycielami w Seminarium Nauczycielskim, a potem Liceum Pedagogicznym w Wymyślinie byli m. in.: Faustyn Piasek, Ewa Szelburg-Zarembina i jej mąż Józef Zaremba (1925-1926), prof. Stanisław Strzyżewski (1950-1958), Zofia i Tadeusz Korszeniowie. (E/XXX/102; W. Drzewiecki, *Moje życie. Pamiętnik nauczyciela-społecznika*, 2002, pass.; http://nauka-polska.pl/dhtml/raporty/ludzieNauki; W/pass.; SPUWM/71; ZKNH/185-186)

wynalazki techniki służące edukacji, dziedziny ludzkiej działalności, które w ciągu wieków przyczyniły się do lepszego poziomu edukacji człowieka. Chronologicznie można wymienić następujące z nich: pismo – ok. 3500 lat p.n.e., (Mezopotamia); papirus jako materiał piśmienny – ok. 3500 lat p.n.e. (Egipt); alfabet – ok. 1000 lat p.n.e. (Fenicja, Palestyna); liczydło – ok. 500 lat p.n.e.(Chiny); pergamin – ok. 260 lat p.n.e. (Pergamon w Azji Mniejszej); papier – ok. 105 r. p.n.e. (Chiny – Cai Lun); druk drzeworytowy – ok. 600 r. (Chiny); książka drukowana metodą drzeworytową – 868 r. (Chiny – Wang Zhai); metalowe czcionki drukarskie – ok. 1390 r. (Korea); prasa drukarska – ok. 1450 r. (Niemczy – J. Gutenberg); mikroskop – 1590 r. (Włochy – Galileusz); luneta – 1606 (Holandia – H. Leppershey i Z. Jansen); peryskop – 1626 r. (Gdańsk – Heweliusz); teleskop zwierciadlany – 1663 r. (Wielka Brytania – I. Newton); fortepian – 1709 r. (Włochy – B. Cristofori); stalówka – 1780 r. (Wielka Brytania – S. Harisson); pierwsze zdjęcia fotograficzne – 1826 r. (Francja – F. Niepce); stalówka – 1828 r. (Wielka Brytania – J. Mitchell); telegraf elektryczny jednoprzewodowy – 1835 r. (S. F. B. Morse); fotografia – 1839 r. (Francja – L. J. M. Daguerre); drukarska maszyna rotacyjna – 1846 r. (Wielka Brytania – A. Applegath, USA – R. H. Hoe); lampa naftowa – 1853 r. (Polska – I. Łukaszewicz); maszyna do pisania – 1867 r. (USA – Ch. L. Sholes); mikrofon węglowy – 1878 r. (USA – D. E. Hughes); żarówka elektryczna – 1879 r. (USA – Th. A. Edison); wieczne pióro – 1884 r. (USA – L. E. Waterman); gramofon i płyta gramofonowa – 1887 r. (USA – E. Berliner); zwojowa błona fotograficzna – 1889 r. (USA – G. Eastman); kinematograf – 1895 r. (Francja – A. I. Lumiére); radio – 1896 r. (Włochy – G. Marconi); magnetyczny zapis dźwięku – 1898 r. (Dania – V. Paulsen); ręczna kamera filmowa – 1910 r. (USA – B. Holt); rozgłośnia radiowa – 1920 r. (USA – Pittsburhg); pierwszy pokaz filmu dźwiękowego – 1922 r. (Niemcy – H. Voght, J. Engl, J. Massole); początki telewizji mechaniczno-optycznej – 1924 r., (Wielka Brytania – J. L. Bai); film barwny – 1935 r. (USA – Firma Technicolor); magnetofon – 1935 r. (Niemcy – Firma AEG); długopis (pióro kulkowe) – 1937 r. (Węgry – L. J. Biró); telewizja barwna – 1939 r. (Wielka Brytania – J. L. Baird); komputer elektroniczny – 1945 r. (USA – J. P. Eckert, J. W. Mauchly, H. P. Silver); tranzystor – 1948 r. (USA – J. Bardeen, W. H. Brattain); kserografia – 1948 r. (USA – Ch. Charlson); gramofonowa płyta długogrająca – 1948 r., (USA – P. C. Goldmark); film panoramiczny – 1952 r. (USA – F. Waller, H. Revves); skaner – 1955 r. (Wielka Brytania – Firma EMI); światłowód – 1955 r. (Wielka Brytania – N. S. Kapany); magnetowid – 1956 r. (ZSRR); telewizja satelitarna – 1962 r. (USA); kalkulator elektroniczny – 1967 r. (USA – Firma Teras Instruments); wideokaseta – 1969 r. (Japonia – Firma Sony); mikroprocesor – 1971 r. (USA – Firma Intel); kopiarka fotograficzna – 1971 r. (USA – Firma Rank Xerox); sieć komputerowa – 1971 r. (USA); telewizja kablowa – 1972 r. (USA); komputer osobisty PC. Altair 8800 – 1971 r. (USA – Firma MITS); płyta kompaktowa CD – 1979 r. (Holandia – Firma Philips); ciekłokrystaliczny ekran telewizyjny – 1979 r. (Japonia – Firma Matsushita); sieć telefonii komórkowej – 1983 r. (USA – Firma Motorola); ogólnodostępna sieć komputerowa – 1986 r. (USA – Narodowa Fundacja Naukowa); internetowa sieć WWW – 1991 r. (Szwajcaria – T. Berners-Lee, CERN). (E/XXVII/253-258, A. Hulanicki; KSWO/591-593)

Wyszyński Stefan – zob. Prymas Tysiąclecia

Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Gdańsku – zob. Uniwersytet Gdański

wyższe kursy nauczycielskie, zorganizowane formy dokształcania i doskonalenia nauczycieli prowadzone w okresie międzywojennym oraz w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej zarówno przez państwo, jak i związki zawodowe. Państwowe W. K. N. w okresie międzywojennym wyrosły z warszawskiego Kursu Pedagogicznego (1917/1918), który w 1920 r. został przekształcony roczny wyższy kurs nauczycielski. Potem, W. K. N. powstawały we Lwowie i Krakowie (1922). Następnie utworzono w okręgach szkolnych i podlegały kuratoriom szkolnym. Słuchacze W. K. N. pochodzili ze skierowań władzy oświatowych i były zarezerwowane dla najlepszych nauczycieli. W celu odbycia kursu otrzymywali płatne urlopy. Sieć W. K. N. rosła: w 1920 – 3, 1924 – 12, 1930 – 17 i lokalizowano je w dużych ośrodkach miejskich: Warszawie (6), Krakowie, Lwowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu i Wilnie – po 2 oraz w Cieszynie, Mysłowicach i Toruniu – po 1. Państwowy W. K. N. przeżyły regres w latach kryzysu ekonomicznego 1929-1935, a ich liczba spadła do pięciu. Równolegle z państwowymi W. K. N. nauczycieli dokształcały związkowe WKN-y. W latach trzydziestych zostały zorganizowane w siedzibach okręgów ZNP i było ich 30, grupując w 1937 r. 1.500 słuchaczy. W czasie wojny W. K. N. organizowały koła nauczycielskie w oficerskich obozach jeńców wojennych w Woldenbergu, Neubrandenburg i Prenzlau. Ich absolwentem był m. in. powojenny nauczyciel języka angielskiego w znanym Liceum Pedagogicznym w → Wymyślinie, Władysław → Drzewiecki.

Po wojnie WKN-y wznowiły działalność na okres przejściowy w roku szkolnym 1945/1946 na podstawie statutu i regulaminu z 1926 r. Powołano je w Krakowie, Katowicach, Łodzi, Poznaniu, Toruniu i Bielsku, w sumie dla 300 urlopowanych nauczycieli. W roku szkolnym 1947/1948 zorganizowano je w kilku miastach Polski dla 320 urlopowanych nauczycieli. W latach następnych w niektórych miastach organizowano zaoczne WKN-y. Związkowe W. K. N. prowadził po wojnie → Związek Nauczycielstwa Polskiego. Prowadziły je zarządy okręgowe tego Związku z formie popołudniowo-wieczorowej. Na przykład w roku szkolnym 1947/1948 kwalifikacje na W. K. N. w Poznaniu uzyskała grupa 367 nauczycieli. Wydział Pedagogiczny W. K. N. w Warszawie prowadził z kolei kursy korespondencyjne. Związkowe W. K. N. cieszyły się dużym zainteresowaniem nauczycieli, np. w roku szkolnym 1947/1948 skorzystało z nich 1.850 nauczycieli, podczas gdy z ministerialnych około 400 osób. (EP/VII/569-575, 600-601, R. Stankiewicz; W. Drzewiecki, *Moje życie, Wspomnienia nauczyciela i społecznika*, wstęp M. Krajewski, 2002, pass.)

wyższe szkoły nauczycielskie, powstały w 1968 r., po likwidacji → liceów pedagogicznych, jako 3-letnie uczelnie zawodowe i zastąpiły → studia nauczycielskie. Ich celem było przygotowanie nauczycieli do 8-klasowcyh szkół podstawowych i zasadniczych szkół zawodowych. Powoływano je w dwóch formach organizacyjnych: – jako filie uniwersytetów, – jako jednostki samodzielne. Z reguły były to jednostki niezbyt liczne, liczące do około tysiąca słuchaczy. Prowadziły ponadto 20 kierunków studiów, które wraz z limitami przyjęć określało Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego. Przyjęcie odbywało się na podstawie egzaminu wstępnego. W 1972 r. istniały 22 ośrodki W. S. N. W roku akademickim 1973/1974 studia w W. S. N. odbywało 12 tys. osób, w tym 5.527 na studiach dziennych. W związku ze zmianą modelu kształcenia nauczycieli, w roku 1973/1974 przekształcono je w → wyższe szkoły pedagogiczne lub filie uniwersytetów. (EP/VI/213/ H. Górecka, VII/609-611, R. Stankiewicz)

wyższe szkoły pedagogiczne, w systemie oświaty istniejące od 1946 r., w miejsce likwidowanych → pedagogiów w Gdańsku, Krakowie i Katowicach (przeniesiona w 1947 r. do Łodzi), a potem w miejsce także likwidowanych → instytutów pedagogicznych ZNP: Katowicach, Warszawie i Wrocławiu (przeniesiona do Opola); kształcące obok uniwersytetów, nauczycieli do szkół średnich, najpierw jako placówki o 3-letnim, a potem 4- (od 1954 r.) i 5-letnim cyklu kształcenia. Od 1949 r. Ministerstwo Oświaty ich absolwentom nadało prawo nauczania w szkołach średnich. W. S. P. w Warszawie i Gdańsku w latach 1951-

54 prowadziły studium zaoczne, w skróconym, 2-letnim cyklu nauczania. W Krakowie i Łodzi studia zaoczne trwały jednak 4 lata. Od 1954 r. studia zaoczne, prowadzone w czasie zimowej i letniej sesji oraz zjazdów, wydłużono do 5 lat kształcenia. Istotne zmiany w działalności W. S. P. nastąpiły po Październiku'56 r. Warszawską i łódzką W. S. P. w 1956 r. włączono do uniwersytetów. W latach sześćdziesiątych niektóre W. S. P. uzyskały prawo doktoryzowania, a krakowska i opolska – habilitowania. W związku z rosnącym zapotrzebowaniem na nauczycieli szkół podstawowych w latach 1969-1975 W. S. P. prowadziły studia zawodowe. Zróżnicowano jednocześnie czas studiów w zależności od posiadanego wykształcenia słuchaczy: dla absolwentów → liceów pedagogicznych były to studia 5-letnie, na dla absolwentów → studium nauczycielskich – 4-letnie, a dla absolwentów wyższych studiów I stopnia i → wyższych szkół nauczycielskich – 2-letnie z wyrównaniem różnic programowych. Niektóre W. S. P., jak np. Gdańsk czy Rzeszów, zainicjowały prowadzenie studiów podyplomowych. Pomocą dla studentów W. S. P. okazał się → Nauczycielski Uniwersytet Radiowo-Telewizyjny. Zmiany w organizacji W. S. P. nastąpiły w latach siedemdziesiątych. W. S. P. w Gdańsku i Katowicach współtworzyły tamtejsze uniwersytety: → Uniwersytet Śląski (1968) i → Uniwersytet Gdański (1970). Po decyzji z 1973 r. Ministerstwa Oświaty dotyczącej kształcenia wszystkich nauczycieli na poziomie wyższym, sieć W. S. P. wzrosła do 11. Dotyczyło to zmian i przekształcenia w latach 1973-1974 wyższych szkół nauczycielskich w Kielcach, Szczecinie, Zielonej Górze, Bydgoszczy, Częstochowie, Olsztynie, Siedlcach i Słupsku w wyższe szkoły pedagogiczne. Na początku lat osiemdziesiątych powrócono do kształcenia w cyklu 5-letnim, wobec czego W. S. P. przygotowywały nauczycieli na poziomie magisterskim do pracy w szkołach podstawowych, średnich, specjalnych, w wychowaniu przedszkolnym oraz sferze opiekuńczo-wychowawczej. W końcu lat dziewięćdziesiątych oraz na początku XXI wieku sześć W. S. P. współtworzyło uniwersytety: → szczeciński, → opolski, → warmińsko-mazurski, → zielonogórski, → rzeszowski i → Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. (EP/VI/213, H. Górecka, VII/611-615 R. Stankiewicz)

wyższe szkoły zawodowe, uczelnie prowadzące studia pierwszego (licencjackie lub inżynierskie) lub drugiego (magisterskie) stopnia, bez prawa nadawania pierwszego stopnia naukowego, tj. → doktora. W Polsce zaczęły powstawać po przemianach ustrojowych 1989 r. na podstawie *ustawy z dnia 12 września 1990 r. o szkolnictwie wyższym*, choć kształcenie na poziomie zawodowym prowadziły już w latach siedemdziesiątych uczelnie uniwersyteckie. Wcześniej, na podstawie *ustawy z dnia 31 marca 1965 r. o wyższym szkolnictwie wojskowym*, kształciły na potrzeby wojska. Usankcjonowanie działalności W. S. Z. nastąpiło na podstawie *ustawy z dnia 26 czerwca 1997 r. o wyższych szkołach zawodowych*. Wszystkie trzy ustawy zostały włączone do → *ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym*. W 2007 r. w Polsce funkcjonowało 331 uczelni zawodowych, w tym 297 niepublicznych i 35 państwowych. Część niepublicznych W. S. Z. uzyskała prawo prowadzenia studiów II stopnia (magisterskich), a nieliczne, np. → Akademia Humanistyczna w Pułtusku – doktoryzowania. (EP/VII/575-586, E. Wiśniewska)

Z

Zaczyński Władysław Piotr (1930-), pedagog. Od 1990 r. profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1983 r. kierownik Katedry Technologii Kształcenia na Wydziale Pedagogicznym UW. Aktualnie profesor Mazowieckiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu i Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. A. Hlonda w Mysłowicach. Promotor czterech doktorów. W centrum jego zainteresowań pozostają zagadnienia dydaktyki ogólnej oraz metodologii pedagogicznej. Najważniejsze prace: *Praca badawcza nauczyciela* (1968, 1976, 1981, 1995, 1997, 2000), *Metodologiczna tożsamość dydaktyki* (1988), *Uczenie się przez przeżywanie. Rzecz o teorii wielostronnego kształcenia się* (1990), *Poradnik autora prac seminaryjnych i magisterskich* (1995), *Metody dydaktyczno-wychowawcze w nauczaniu początkowym* (1996), *Statystyka w pracy badawczej nauczyciela* (1997). W pracy zbiorowej pt. *Pedagogika* (1974) zamieścił oddzielny rozdział pt. *Dydaktyka*. (http://nauka-polska.pl/dhtml/raporty/ludzie-Nauki; KWH/304; OSP/480-481)

zakłady kształcenia nauczycieli, szkoły kształcące lub dokształcające nauczycieli w okresie Drugiej Rzeczypospolitej oraz w latach powojennych: → wyższe kursy nauczycielskie, → pedagogia, → pedagogiczne instytuty państwowe, → pedagogiczne instytuty związkowe, → Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, → instytuty państwowe, → licea pedagogiczne, → studia nauczycielskie, pedagogiczne studia techniczne, → kolegia nauczycielskie, → wyższe szkoły nauczycielskie, wyższe szkoły pedagogiczne, → wyższe szkoły zawodowe. (EP/VII/586-623, R. Stankiewicz; EPP/957-960, Cz. Banach)

Zarzecki Lucjan (1873-1925), pedagog, matematyk-dydaktyk. Po studiach w Petersburgu pracował jako nauczyciel matematyki w szkołach warszawskich, a także wykładał → matematykę na Uniwersytecie Ludowym Koła Warszawskiego → Polskiej Macierzy Szkolnej. W latach 1905-1916 prowadził wykłady z matematyki w Towarzystwie Kursów Naukowych w Warszawie, a w latach 1918-1921 pracował w Zarządzie Głównym Polskiej Macierzy Szkolnej, a następnie w → MWRiOP, → Wolnej Wszechnicy Polskiej i Państwowym Instytucie Pedagogicznym. Przez szereg lat był członkiem komitetu redakcyjnego → *Encyklopedii wychowawczej*, a w 1921 r. objął redakcję → „Przeglądu Pedagogicznego". Pozostawił bogaty dorobek z teorii i metodyki matematyki oraz pedagogiki, m. in.: *Nauczanie rachunku początkowego* (1916), *O zadaniach nauczyciela polskiego* (1918), *Nauczanie matematyki początkowej* (1919-1920), *Wstęp do pedagogiki* (1920), *Wychowanie narodowe* (1926). (EP/VII/803-806, E. Brodacka-Adamowicz; OSP/484)

Zawisza Czarny, polski rycerz, Zawisza Czarny z Garbowa (?-1428), herbu Sulima. Znany był nie tylko ze swej waleczności w turniejach rycerskich (w 1417 r. pokonał m. in. Jana z Aragonii), ale przede wszystkim z cnót rycerskich, (zob. wychowanie rycerskie). W młodości był na służbie Zygmunta Luksemburskiego, jednak na wieść o wojnie z Krzyżakami powrócił do kraju i odznaczył się w bitwie pod Grunwaldem w dniu 15 lipca 1410 r. Był członkiem polskiej delegacji na Sobór w Konstancji. Jego postawa stała się przykładem wychowawczym i weszła do literatury. Poeta polski Stanisław Orzechowski w „Żywocie Jana Tarnowskiego" (1566) użył sformułowania: „*Na nim jak na Zawiszy*". Z niego powstało później popularne zawołanie: „*Polegaj na nim jak na Zawiszy*". W czasopiśmie „Skaut" (1991, nr 2) opublikowano „Prawo skautowe", gdzie jeden kanon brzmiał: „*Na słowie skauta można polegać jak na Zawiszy*". Jego imieniem nazwano zakupiony w 1934 r. przez → Związek Harcerstwa Polskiego szkuner szkoleniowy, w 1939 r. zarekwirowany przez Niemców, odzyskany dopiero w 1947 r. (E/XXX/294; SMTK/1474; SS/538, 540)

Zawsze takie Rzeczypospolite będą, jakie ich młodzieży chowanie**,** słowa wyjęte z aktu erekcyjnego → Akademii Zamoyskiej. W 1787 r. zostały sparafrazowane przez Stanisława → Staszica w następującej treści: „*Takie zwykły być Rzeczypospolite, jakie są obyczaje i wykształcenie obywateli*", (SS/459)

zawodowy ruch nauczycielski, organizacje i związki grupujące nauczycieli, w tym m. in.: Polskie Stowarzyszenie Nauczycielstwa (1892-1895), działające na Pomorzu i w Wielkopolsce; → Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie, utworzone w 1868 r., przemianowane w 1908 r. w Polskie Towarzystwo Pedagogiczne; → Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, utworzone w 1884 r.; → Towarzystwo Szkół Ludowych Lwowa (1896); → Towarzystwo Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Ludowych i Wydziałowych Krakowa (1903); → Krajowy Związek Nauczycieli Ludowych**,** utworzony w 1905 r. w Galicji, po wstąpieniu do niego nauczycieli innych narodowości, w 1913 r. przemianowany w Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego; → Związek Nauczycieli Ludowych, powołany na zjeździe w Pilaszkowie w 1905 r. na czele Z. Nowakiem; → Polski Związek Nauczycielski (1905) w Królestwie Polskim; → Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego (1905); → Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (1916); Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich (1918); → Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich (1918), → Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (1919); → Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (1919); → Związek Nauczycielstwa Polskiego. (EP/VII/836-848, R. Stankiewicz)

zbór – zob. arianie

Zespół Oświaty Niezależnej, organizacja konspiracyjna powołana w marcu 1982 r. przez trzech pracowników → Uniwersytetu Warszawskiego, związanych z władzami podziemnymi „Solidarności". Kierownictwo Z. O. N. należało w latach 1982-1987 do Krystyny Starczewskiej, a w ostatnim momencie do Andrzeja Janowskiego. Celem Z. O. N. było stymulowanie i wspieranie samokształcenia uczniów poprzez szeroką działalność wydawniczą, wspieranie środowisk i organizacji młodzieżowych. W 1984 r. Z. O. N. działał w 20 miastach, a w samej Warszawie środowisko Z. O. N. ocenia się na kilkaset osób. W 1986 r. uruchomił Centralną Bibliotekę Oświaty Niezależnej, zaś w maju 1987 r., podjął się opisu sytuacji w polskiej oświacie w latach osiemdziesiątych. W 1989 r. jego przedstawiciele (Starczewska i Janowski) wzięli udział w obradach Okrągłego Stołu. Z. O. N. wydawał m. in.: „KOS", „Tu i Teraz", „Edukacja i Dialog", „Wielka Gra" oraz liczne broszury i wydawnictwa książkowe. (EP/VVI/903-910, T. Pochwic, A. Janowski)

złote myśli (od łac. *aureus* – złoty, *dictata* – nauka, wskazówka, pouczenie; *aurea dicta* – złote słowa (wypowiedzi), sentencje, maksymy, zwięzłe sformułowane głębokie myśli, także dotyczące edukacji, np. *Dla dziecka – opieka rodziny; opieka społeczna dla człowieka*, (Louis Blanc, 1811-1882, francuski pisarz polityczny), (SS/64); wiedzy – „*Wiedza daje pokorę wielkiemu, dziwi przeciętnego, nadyma małego*", (Lew Tołstoj, 1828-1910), WKZM/294). Prezentowane w ogólnych zbiorach paremiograficznych, a także w oddzielnych tomikach, np. *Aforyzmy, cytaty i myśli o edukacji i twórczości*, wybór i opr. M. Krajewski (2003), *Wielka księga złotych myśli*, opr. K. Nowakowska (2007) i szereg innych. (SŁP/I/320, II/144; SMTK/1487; SPH/90, 284)

Znaniecki Florian Witold (1882-1958), filozof i socjolog, socjolog wychowania i psycholog. W 1921 r. założył w Poznaniu Instytut Socjologiczny, przekształcony w 1927 r. w Polski Instytut Socjologiczny. W 1929 r. podczas I Kongresu Pedagogicznego (zob. Kongresy pedagogiczne w Polsce) opowiedział się za potrzebą rozwijania ruchu samokształcenia i samowychowania. W 1930 r. zorganizował w Poznaniu pierwszy zjazd socjologów, na którym doszło do powołania Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Rok później był inicjatorem powołania „Przeglądu Socjologicznego". W roku akademickim 1931/1932 wyjechał do USA, gdzie wykładał na → Uniwersytecie Columbia i tam pozostał do końca życia.

W metodologii socjologii odrzucał metody statystyczne, w zamian za co postulował wykorzystanie różnego rodzaju materiałów, które powinny być podstawą do konstruowania i weryfikowania → hipotez oraz formułowania ogólnych teorii. Został uznany twórcą tzw. socjologii humanistycznej i opartej na niej teorii wychowania. „*Wychowanie* – zdaniem Z. – *jest częścią wielkiej sfery życia kulturalnego, w której właściwym przedmiotem czynnych dążeń ludzkich jest człowiek – osobnik czy grupa – nie zaś przyroda ani wytwory ręki ludzkiej, ani świat mistyczny wierzeń religijnych. (...) Wychowanie jest to działalność społeczna, której przedmiotem jest osobnik będący kandydatem na członka grupy społecznej i której zadaniem, warunkującym faktyczne jej zamiary i metody, jest przygotowanie tego osobnika do stanowiska pełnego członka*", (Ź/III/ks. 1/679) Jego zasługą było naukowe objaśnienie → wychowania jako zjawiska społecznego, obejmującego cztery podstawowe układy stosunków społecznych: czynności, stosunki, osobowości i grupy. Socjologia i pedagogika Z. miały charakter humanistyczny. Celem pedagogiki – zdaniem F. – jest również budowanie przyszłości przez ludzi mądrych i dobrych. Najbardziej znaną jego pracą jest dwutomowa *Socjologia wychowania* (t. 1-2: 1928, 1930, wyd. 3 – 2001) oraz wydania powojenne tego dzieła, a także *Współczesne narody* (wyd. pol. – 1990) i *Społeczna rola uniwersytetu* (1997). (BP/XXXXVIII/235-236; EFW/341-343, J.K., M.K.; EP/VII/963-965, E. Brodacka-Adamowicz, tu jednak data założenia poznańskiego Instytutu Socjologicznego – 1920; KWH/221-222; OSP/487; PBS/90)

Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych, utworzone na zjeździe w Radomiu w 1916 r. z udziałem 40 lokalnych organizacji nauczycielskich, liczących 3.700 członków. Z. N. P. S. P. liczyło około 900 członków i swoją pracę organizacyjną opierało na ogniskach i oddziałach terenowych. Od 1917 r. wydawało swój organ prasowy → „Głos Nauczycielski". (EP/VII/839, R. Stankiewicz)

zuchy – zob. harcerstwo

Związek Harcerstwa Polskiego – zob. harcerstwo; Szare Szeregi

Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego – zob. Krajowy Związku Nauczycieli Ludowych

Związek Nauczycieli Ludowych (niekiedy w literaturze jako – Związek Nauczycielstwa Ludowego), powołany do życia na tajnym zjeździe nauczycieli Królestwa Polskiego w liczbie ok. 800 osób w 1905 r. w Pilaszkowie. Wezwał do walki o wprowadzenie do szkół ludowych nauki w języku polskim. Po kilku tygodniach został rozbity przez policję carską. (E/XXX/462; EP/VII/839, R. Stankiewicz)

Związek Nauczycielstwa Polskiego, powstał z połączenia → Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych i → Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich na zjeździe w Krakowie w 1930 r. Uważał się spadkobiercę → Związku Nauczycieli Ludowych, utworzonego w 1905 r. na tajnym zjeździe w Pilaszkowie koło Łowicza oraz powstałych w tym samym roku: → Polskiego Związku Nauczycielskiego (w zaborze rosyjskim) i → Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego Galicji. Prezesem Związku został S. Nowakowski. W 1931 r. Wydział Pedagogiczny Związku był organizatorem II Kongresu Pedagogicznego w Wilnie (zob. kongresy pedagogiczne w Polsce). Związek kontynuował kierunki działania ZPNSP oraz współpracę z rządem. Jego zwolennicy poparli → *ustawę z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnym*, zwaną w literaturze ustawą jędrzejewiczowską. Siły lewicowe w Towarzystwie wzmocniły się i w 1932 r. utworzyły → Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory". Radykalizacja Związku następowała w kolejnych latach II RP. Szczególne niezadowolenie wyrażali członkowie Związku w związku z pominięciem w Konstytucji Kwietniowej bezpłatności nauczania. Wówczas władze ZNP, na czele z C. Wycechem i W. Tułodzieckim, odstąpiły od polityki popierania rządu. W 1934 r. zrezygnowały ze współpracy z → MWRiOP. Organem prasowym był „Głos Nauczycielski". ZNP wszedł w ostry konflikt z Kościołem, a nieprzychylna prasa żądała nawet komisarycznego zarządu, bądź likwidacji Związku. W 1937 r. rząd zawiesił Zarząd Główny ZNP i ustanowił w nim kuratora. W ZNP doszło do strajku, który

poparła opinia społeczna. Nadzwyczajny zjazd ZNP w 1938 r. wybrał Zarząd Główny w składzie zawieszonym wcześniej przez rząd. W 1938 r. ZNP zrzeszał 51.746 członków, w 1796 r. ogniskach i 255 oddziałach, zaś w 1939 r. około 54 tys. członków. W czasie okupacji działał jako → Tajna Organizacja Nauczycielska. Latem 1942 r. skierował „Odezwę do nauczycielstwa", gdzie m. in. stwierdzono: „*Okupant, chcąc unicestwić naród, dąży do zagłady jego kultury duchowej i materialnej. Aby ten cel osiągnąć, morduje i więzi tysiące nauczycieli, uczonych i artystów, wywozi młodzież, dezorganizuje szkolnictwo powszechne, wyniszcza nędzą nauczycieli* (…)", (TŹ/247).
W 1945 r., w porozumieniu z przedstawicielami Rządu Tymczasowego RP, wznowił działalność, a od 1948 r. przez szereg lat był jedyną organizacją zawodową działającą w oświacie i nauce. W okresie stanu wojennego, w latach 1981-1983, jego działalność została zawieszona. Po 1989 r., mimo rywalizacji z NZSS „Solidarność", zdołał zachować znaczne wpływy wśród pracowników oświaty i nauki. Kojarzony jest z ugrupowaniami lewicowymi. Od 1955 r. prowadzi Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP w Kielcach. Od 1 października 1995 r. prowadzi własną, niepaństwową Wyższą Szkołę Pedagogiczną. Prezesami ZNP byli kolejno: Stanisław Nowak (1905-1936), Jan Kolanko (1936-1938), Zygmunt Nowicki (1938-1939, 1939-1944 – TON), Czesław Wycech (1945), Eugeniusz Czerkies (1980), Kazimierz Piłat (1980-1990), Jan Zaciura (1990-1998), Sławomir Broniarz (od 1998 r.). (BP/XXXXVIII/286, R. Grodzki; E/XXX/462; EP/VII//841-842, R. Stankiewicz, VII/984-991, J. Karczewska; OSP/489)

Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich, utworzony w 1918 r. pod przewodnictwem Jana Kasprowicza – prezesa Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, S. Nowaka – prezesa Związku Polskiego Nauczycielstwa Ludowego, P. Sosnowskiego – prezesa Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich i P. Klimka – prezesa Związku Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych. (EP/VII/830, R. Stankiewicz)

Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, utworzony w kwietniu 1919 r. z połączenia ZNPSP i ZPNL na czele z S. Nowakiem jako prezesem. Skupił większość nauczycieli szkolnictwa byłego Królestwa Polskiego i Galicji, choć usiłował objąć swoimi wpływami także Wielkopolskę i Pomorze. Strukturalnie opierał się na pracy ognisk oraz zarządów okręgowych. Zajmował się dokształcaniem i doskonaleniem nauczycieli szkół powszechnych zorganizowanych w ogniskach oraz innych nauczycieli – w sekcjach. Organem prasowym Związku był „Głos Nauczycielski". Centralne czasopisma: „Ruch Pedagogiczny", „Praca Szkolna", „Życie Szkolne", „Polska Oświata Pozaszkolna", „Szkoła Specjalna" oraz regionalne – „Szkoła i Nauczyciel" (Łódź), „Nasz Głos" (Poznań), „Ogniskowiec" (Katowice), „Miesięcznik Pedagogiczny" (Łódź), wspierały samokształcenie nauczycieli. ZPNSP miał swój udział w uchwaleniu pragmatyki nauczycielskiej, a nadto prowadził sanatorium dla nauczycieli w Zakopanem, wczasy lecznicze w Krynicy, internat dla dzieci nauczycielskich oraz sprawował opiekę nad Uniwersytetem w Szycach. (EP/VII/840-841, R. Stankiewicz)

Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich, utworzony pod koniec 1918 r. przez radykalnych nauczycieli szkół średnich Warszawy. Prezesem Związku wybrano S. Kalinowskiego. Od 1928 r. prezesem zarządu Głównego Związku był Teofil → Wojeński Aktyw Związku koncentrował swoje działania na obronie interesów zawodowych swoich członków. Organami prasowymi były kolejno: „Biuletyn Organizacyjny", „Nowe Tory" i od 1922 r. – „Ognisko". (EP/VII/197, T. Aleksander, gdzie jednak inna nazwa: Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskiego Szkół Średnich, VII/840-842, R. Stankiewicz)

źródła do dziejów wychowania – zob. historia wychowania i myśli pedagogicznej

żak (od łac. *scholasticus* – uczeń, uczniak, student zwłaszcza retoryki, żak, scholar; także wyświęcony kleryk) **I.** Uczeń, średniowieczny uczeń lub → student. W epoce pierwszych uniwersytetów bardzo ubogi student, mieszkający w przytułku, utrzymywanym przez władze →

uniwersytetu, często utrzymujący się z → jałmużny. W XIII wieku powstawały fundacje, zwane → kolegiami, dające studentów schronienie i wyżywienie. Najsłynniejsze kolegium założył w 1257 r. Robert de Sorbon przy → Uniwersytecie Paryskim. **II.** Także dawna nazwa ucznia szkoły parafialnej. **III.** Współcześnie niekiedy tego słowa używa się w znaczeniu średniowiecznym, jednak w rozumieniu pewnego dostojeństwa. (EPK/II/661; KHW/320; LHW/74; SE/482-483; SJP/III/1014; SŁP/V/57; SPH/863; SWO/779)

Żmichowska Narcyza, pseud. Gabryella (1819-1876), poetka, powieściopisarka, pedagog, publicystka pedagogiczna. Po studia we Francji zajmowała się pracą nauczycielską, a następnie twórczością literacką i publicystyką pedagogiczną. Przez kilka lat współpracowała z katolickim pismem „Pielgrzym”, jednak później związała się „Przeglądem Naukowym”. Należała do tzw. „entuzjastek”, czyli grona kobiet, które w latach czterdziestych prowadziły ożywioną działalność na wsi i w środowiskach rzemieślniczych. W okresie Wiosny Ludów za aktywną działalność w Towarzystwie Demokratycznym Polskim była aresztowana i więziona, a następnie do 1855 r. internowana w Lublinie. Potem w Warszawie uczyła w szkole J. Bąkowskiej, gdzie również prowadziła cykle pogadanek dla kobiet. Poglądy pedagogiczne Ż. znane są z listów dzieła pedagogicznego *Wykład nauk*, gdzie podkreśliła m. in. rolę matki w rozwoju moralnym, fizycznym i umysłowym dzieci; rozpoczynanie nauki od 7. roku życia poprzedzonej 3-letnią nauką domową; niezadawalający stan oświaty dziewcząt; zakładanie ochron, zwłaszcza wiejskich. Jej wspomnienia wspólnie z J. Branowską pt. *Ścieżki przez życie* ukazały się w 1961 r., zaś *Wybór pism* w 1991 r. (BP/XXXXVIII/353-354, T. Mizerkiewicz; E/XXX/535; EP/VII/1014-1017, M. Stawiak-Ososińska, gdzie jednak informacja, iż nie pozostawiła żadnego dzieła pedagogicznego.)

„Życie Szkoły. Edukacja Wczesnoszkolna”, miesięcznik Ministerstwa Edukacji Narodowej, redaktor naczelny Ryszard Więckowski (do 2002 r.), od 2002 r. – Elżbieta Marek, wydawane od 1946 r., od 2002 r. z podtytułem – „Edukacja Wczesnoszkolna. Miesięcznik Nauczycieli Nauczania Początkowego”, zaś od 2003 r. z pod tytułem – „Edukacja Wczesnoszkolna. Miesięcznik dla Nauczycieli”. Czasopismo zawiera następujące działy: artykuły i rozprawy (dotyczące m. in.: edukacji, reform, podręczników); praktyka szkolna (zawiera scenariusze zajęć, uroczystości, zabaw, imprez okolicznościowych); zagadnienia metodyczne (m. in. poświęcony ocenianiu w nauczaniu zintegrowanym, bibliotece szkolnej i pracy z książką, roli komputera w nauczaniu, edukacji europejskiej w szkole oraz edukacji regionalnej. (KBP/95)

prof. dr hab. Mirosław Krajewski – profesor zwyczajny w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, wcześniej w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, politolog, historyk, metodolog i biografista. W latach 1996-2002 twórca i rektor Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku, członek Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus" przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk (1999-2001).

Promotor siedmiu doktorów nauk politycznych i humanistycznych (UW, UMK, UKW), kilkuset magistrów i licencjatów (UMK, UWM, UKW, SWPW, WSHE).

Członek Towarzystwa Historii Edukacji, Towarzystwa Naukowego Płockiego i Towarzystwa Naukowego Toruńskiego, prezes Dobrzyńskiego Towarzystwa Naukowego. Współpracownik *Société Historique et Littéraire Polonaise.*

Poseł na Sejm RP IV i V kadencji, m. in. zastępca przewodniczącego Komisji Edukacji, Nauki i Młodzieży, przewodniczący Podkomisji Stałej ds. Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Członek Krajowej Rady Sądownictwa (2006-2008).

Autor kilkudziesięciu książek i kilkuset artykułów naukowych, rozpraw i recenzji, m. in. *Eksterminacja nauczycieli ziemi dobrzyńskiej* (1977), *Kościół i klasztor OO. Karmelitów w Oborach* (1986), *Byli z ojczyzny mojej* (1990), *Powstanie styczniowe między Skrwą a Drwęcą* (1994), *W cieniu wojny i okupacji* (1995), *Skępe* (1996), *Zabytki ziemi dobrzyńskiej* (współautor, 1996), *Praca dyplomowa z elementami edytorstwa (*1998), *Historia gospodarcza Polski do 1989 r.* (2000), *W sercu tej ziemi* (2000), *Rozważania na przełomie wieków.* (Wokół problemów społeczno-ekonomicznych Polski i Europy), (2001), *Płock w okresie okupacji 1939-1945* (2001), *Vademecum autora i wydawcy prac naukowych* (2001), *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu* (2002), *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945),* (2002), *Aforyzmy, cytaty i myśli o edukacji i twórczości*, wybór i opr. (2003), *Aurea dicta dla ludzi władzy i polityki*, wybór i opr. (2004), *Europejski obszar szkolnictwa wyższego. Wyzwania i zagrożenia* (2004), *Piszemy prace naukowe. Vademecum dla studentów i doktorantów* (2004), *Europa potrzebuje odkupienia. Jan Paweł II o Europie*, wybór i opr. (2005), *Tronująca w sercu tej ziemi* (2005), *Badania pedagogiczne w zarysie* (2006), *Historia wychowania i myśli pedagogicznej* (2006), *Retrospektywa historiograficzna ziemi dobrzyńskiej. Dyskurs in statu quo ante et pro futuro* (2007), *Wymyślińska Alma Mater* (2007), *Koryfeusz dobrej Ziemi* (biografia J. Pietrkiewicza, prof. Uniw. Londyńskiego), (2008), *Chronologiczno-synchroniczny przegląd powszechnych dziejów edukacji* (2009), *Dobrzyńskie listy Fryderyka Chopina 1824-1827* (2010).

Redaktor serii wydawniczych i prac zbiorowych, m. in. dziewięciu tomów „Ziemi Dobrzyńskiej" (1992-2006), *Dziejów Rypina* (1994), jedenastu tomów „Zeszytów Naukowych WSHE" (1997-2003), II. tomu *Dziejów Płocka (1793-1945*), (2006) i „Rocznika Dobrzyńskiego" (t. 1-3: 2008-2010).